

શ્રી પૂંતભાઈ જેત અંથમાલા - ૨૩

સ્થાનાંગ-સમવાયંગ

[યોગ અને નાયા = ગતચળ ગજરાતી ક્રાંતર]

સ પાદ
દસમુખ માલવણિયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૧૪

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪
મુદ્રક
જીવજીતી શાસ્ત્રાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

સર્વ હક ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૧,૫૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી પૂંજભાઈ જૈન ગ્રંથમાલામાં અગિયાર પ્રાચીન જૈન અંગ્રંથોનો જાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો, તે પ્રમાણે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે જાણીતા અંગ્રંથોનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં બેગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હવે બાકી રહેતું દશમુ પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ પ્રસિદ્ધ થઈ જતાં, અંગ્રંથોની આખી શ્રેણી આ માળામાં પૂરી થઈ રહેશે.

આ માળાના અનુવાદોમાં આજના વાચકવર્ગને સુગમ થાય તેવી જાયાનુવાદ શૈલી અપનાવવામાં આવી છે; અને જૈન-જૈનેતર વાચકોને તે ઠીકઠીક પસંદ પડી છે. આ બે અંગ્રંથોમાં જૈન વસ્તુ-તત્ત્વની સંખ્યાના ક્રમે ગણતરી જ રજૂ કરવામાં આવેલી હોઈ, તેનો સંક્ષેપ કરવાપણું હતું નહીં. પરંતુ તે વસ્તુ વિષયના ક્રમે ગોઠવીને રજૂ કરવાથી કંઈક સુવાચ્ય થઈ શકે. તેથી આ બે ગ્રંથોના અનુવાદમાં નવા ક્રમે ગોઠવણીના અર્થમાં ‘રૂપાંતર’ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન સમયમાં સ્મૃતિને કસવાની દૃષ્ટિએ કે સમગ્ર જૈન તત્ત્વ સ્મૃતિ-સુલભ કરવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો ઉપયોગી નીવડ્યા હશે. તેમનો તે જાતનો ઉપયોગ હવે જાપાનાની શોધ પછી, મોટી — સંપૂર્ણ સૂચિ વડે સહેજે સરી શકે. એટલે તે જાતની મોટી સૂચિ તૈયાર કરીને આ રૂપાંતરને છેડે જોડવામાં આવી છે. તેની મદદથી આ ગ્રંથ એક જૈન તત્ત્વ-કેશની ગરજ સારી શકશે. સામાન્ય વાચકની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને, તથા એમ ને એમ પણ ગ્રંથ સુગમ બને તે માટે, ફેરફાર અર્થો, સમજૂતીઓ અને ટિપ્પણો આપેલાં છે. એટલે સાચા અર્થમાં આ ગ્રંથ જૈન ‘તત્ત્વ-સંગ્રહ’ બની રહે છે.

પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મ કે પંથને યથોચિત સમજવા માટે તેને તેના મૂળ આગળ તપાસવો આવશ્યક બને છે. તે ઉપરાંત અનેક મત-મતાંતરવાળા ધર્મોના પરસ્પર સમભાવ-યુક્ત સહ-ભાવ માટે પણ એકબીજાના તત્ત્વને મૂળ-શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજવું મદદરૂપ બને છે. તે વખતે આ બે ગ્રંથોનું આ રૂપાંતર પ્રાચીન જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોના અભ્યાસમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી નીવડશે, એવી આશા છે.

આ પુસ્તકનું સંપાદન શ્રી. દલસુખ માલવણિયાએ કર્યું છે. પંડિત બેચરદાસજી તથા પંડિત સુખલાલજીની દોરવણી હેઠળ તેમણે જૈન-બૌદ્ધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોઈ, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં સીધા શિક્ષણ-કાર્યનો પણ તેમને અનુભવ છે. એટલે તેમનો આ અનુવાદ પ્રમાણભૂતતાની સાથેસાથે સુગમતાની રીતે પણ વાચકને ઉપયોગી થશે, એવી આશા છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	...	...	...	૩
ઉપોદ્ધાત	...	...	...	૧૫

ખંડ '૧' લેા

મોક્ષમાર્ગ

૧. સત્સંગમહિમા ...	...	...	...	૩
દિપણુ ૪				
૨. શ્રવણમહિમા ...	...	...	...	૫
૩. ધર્મ ...	...	...	...	૮
૧. ધર્મમહિમા ૮; ૨. ધર્મપ્રાપ્તિ ૯; ૩. ધર્મના ભેદો ૧૨; ૪. ધર્મકથા ૧૮; ૫. વ્યવસાય ૧૯; ૬. કરણ ૨૦; ૭. ઉપક્રમ ૨૦. દિપણુ ૨૧				
૪. આરાધના, વિરાધના આદિ ...	...	...	...	૨૨
૧. આરાધના ૨૨; ૨. વિરાધના ૨૩; ૩. સંકલેશ-અસંકલેશ ૨૩; ૪. અતિક્રમાદિ ૨૩				
૫. હિત-અહિત ...	...	...	...	૨૪
દિપણુ ૨૭				
૬. સુખ-દુઃખ ...	...	...	...	૧૮
દિપણુ ૩૧				
૭. આવશ્યક કર્તવ્ય ...	...	...	...	૩૧
૮. સમાધિ-અસમાધિ ...	...	..	...	૩૨
દિપણુ ૩૪				
૯. આત્મવ ...	..	..	...	૩૫
૧. આત્મવલેદ ૩૫; ૨. મિથ્યાત્વ ૩૫; -આક્રિયા ૩૬; -અવિનય ૩૬; -અજ્ઞાન ૩૭; ૩. અપ્રત ૩૭; -હિંસા ૩૮; -મુષા ૩૮; -મૈથુન ૪૦; ૪. પ્રમાદ ૪૨; ૫. ક્રધા ૪૫, ૬. યોગ ૪૮. દિપણુ ૫૧				
૧૦. બંધ ...	...	...	...	૫૩

૧૧. પુણ્ય-પાપ ૫૪
દિશ્પણ ૫૫

૧૨. કર્મ ૫૬

૧. કર્મના ભેદો ૫૬, ૨. કર્મબધકો અને કર્મબધનું કારણ ૬૦; ૩. પ્રકૃતિબધ ૭૦, ૪. સ્થિતિબધ ૮૭; ૫. કર્મનો અનુભાવ ૮૮; ૬. કર્મસત્તા અને વેદન ૮૮; ૭. કર્મક્ષય ૯૧

દિશ્પણ :- ૧. કર્મ વિષે બૌદ્ધ માન્યતા ૯૨; ૨. અલ્પ-બહુત્વ ૯૩; ૩. અનુબધ અને વિપાક ૯૩. ૪. દાન ૯૪; ૫. જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ ૯૪, ૬. આભિનિર્માધિક જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૯૫; ૭. અબાધા અને નિષેધ ૯૬; ૮. અન્યતીર્થિકો ૯૭; ૯. ગુણસ્થાનો ૯૮

૧૩. સંવર ૧૦૬

૧. વ્રત - વિરતિ ૧૦૭, ૨. વ્રતની ભાવના ૧૧૧, ૩. પ્રવચન-માતા ૧૧૩; ૪. ઉપસર્ગ - પરીણ ૧૧૪; ૫. પ્રત્યાખ્યાન - ત્યાગ ૧૧૮

દિશ્પણ :- ૧. સંવર ૧૨૧; ૨. સામાયિક ૧૨૧; ૩. અણુવ્રત ૧૨૨; ૪. સત્યના દશ પ્રકારો ૧૨૨; ૫. સત્ય-વચનના અતિશય ૧૨૩; ૬-૭. દિગ્બર મતભેદ ૧૨૪; ૮. પ્રવચનમાતા ૧૨૫; ૯. ઉપસર્ગ ૧૨૫

૧૪. નિર્જર ૧૨૬

૧. બાહ્ય તપ ૧૨૮; ૨. આભ્યંતર તપ ૧૨૯; ૩. પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૨૯; ૪. આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગહર્ષી આદિ ૧૩૫; ૫. અનુદ્ધાતિમ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૪૩; ૬ વિનય ૧૪૪; ૭. વૈયાવૃત્ય - સેવા ૧૪૬; ૮. રવાધ્યાય ૧૪૭, ૯. ધ્યાન ૧૫૦

દિશ્પણ :- ૧. પારાયિક ૧૫૩, ૨. અનવસ્થાપ્ય ૧૫૪

૧૫. મોક્ષમાર્ગ ૧૫૫

૧. મુક્ત અને મુક્તિ ૧૫૫. દિશ્પણ ૧૫૬

ખંડ ૨ જો

તત્ત્વજ્ઞાન

૧. દ્રવ્યાનુયોગ ૧૬૩

૧. દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ ૧૬૩; ૨. અસ્તિકાય ૧૬૭; ૩. નવ તત્ત્વ ૧૬૮; ૪. દ્રવ્યાનુયોગ ૧૬૯. દિશ્પણ ૧૭૦

૨. જીવવિચાર ... ૧૭૧

૧. જીવલક્ષણ ૧૭૧; ૨. જીવભેદો; ૩. જીવવર્ગણા ૧૭૬;
૪. સિદ્ધવર્ગણા ૧૮૮; ૫. સંસાર; ૬. સસારી જીવના ભેદો ૧૯૧;
૭. ભૂતઆમ ૧૯૨; ૮. જીવનિકાય ૧૯૩; -સ્થાવરકાયના ઉપભેદો
૧૯૫; -સૂક્ષ્મજીવો ૧૯૯; -કુદપ્રાણી ૨૦૦; -તિર્થંચના ઉપભેદો
૨૦૦; આશીવિષ ૨૦૧, -મનુષ્યના ભેદો ૨૦૨. દિવ્યજ્ઞ ૨૦૩

૩. જીવપરિણામો ... ૨૦૬

૧. ગતિ-પરિણામ ૨૦૭; ૨. ઇન્દ્રિય-પરિણામ ૨૦૯;
૩. કષાય-પરિણામ ૨૧૧; ૪. લેશ્યા-પરિણામ ૨૧૩; ૫. યોગ-
પરિણામ ૨૧૬; ૬. ઉપયોગ-જ્ઞાન-પરિણામ ૨૧૬; -પ્રત્યક્ષ
-પરોક્ષ ૨૧૭; -મતિજ્ઞાન ૨૨૦; -શ્રુતજ્ઞાન ૨૩૧; -બાર અંગ
૨૩૧; -અગાદિ વિષે પરચૂરણ ૨૫૨; -લૌકિક શ્રુત ૨૬૩;
-નિહ્નવ ૨૬૬; -અવધિજ્ઞાન ૨૬૭; -કેવળજ્ઞાન-છન્નસ્થ અને
કેવળી ૨૭૨; ૭. પ્રમાણ - નય ૨૭૫; ૮. દર્શન - પરિણામ ૨૭૮;
૯. આરિત્ર - પરિણામ ૨૮૦; -અગારધર્મ ૨૮૧; -નિર્ઝન્ય
૨૮૫; -મુંઠ ૨૮૯; -આચાર ૨૯૦; -અણગારના ગુણદોષ
૩૦૦; -અણગારના આહાર-ઉપાશ્રય ૩૦૩; -અણગારનાં
વસ્ત્ર - પાત્ર - રત્નેહરણ ૩૧૦; -પ્રતિલેખના ૩૧૮; -વિહાર
૩૨૦; ૧૦. વેદ - પરિણામ ૩૨૨

દિવ્યજ્ઞ :- ૧. અક્ષુ ૩૨૪; ૨. અનતાનુબંધી ૩૨૪; ૩. યોગ
૩૨૪; ૪. પ્રત્યક્ષ - પરોક્ષ ૩૨૫; ૫. અવધિજ્ઞાન ૩૨૫; ૬. શ્રુતજ્ઞાન
૩૨૫; ૭. જ્ઞાન - દૃષ્ટાંત ૩૨૬; ૮. અંતર્દૃશા - અનુત્તરોપપાતિક દર્શા
૩૨૬; ૯. નિહ્નવ ૩૨૭, ૧૦. બહુરત ૩૨૮, ૧૧. જીવ-પ્રાદેશિક
નિહ્નવ ૩૩૦; ૧૨. અવ્યક્તિક નિહ્નવ ૩૩૧; ૧૩. સામુચ્છેદિક
નિહ્નવ ૩૩૨; ૧૪. કૈકિય નિહ્નવ ૩૩૩; ૧૫. ત્રૈરશિક નિહ્નવ
૩૩૪; ૧૬. અબદ્ધિક નિહ્નવ ૩૩૫; ૧૭. અક્રિયાવાદી ૩૩૫;
૧૮. નય ૩૩૭; ૧૯. ઉદ્ગમ-દોષો ૩૩૮; ૨૦. ઉત્પાદન-દોષો ૩૩૯;
૨૧. એષણાના દોષો ૩૪૦; ૨૨. સર્વતો-ભદ્રા-પ્રતિમા ૩૪૧;
૨૩. ભદ્રોત્તર-પ્રતિમા ૩૪૨; ૨૪. ભિક્ષુ-પ્રતિમા, ૩૪૩; ૨૫. પરવૈયા-
શત્રુ-કર્મ-પ્રતિમા ૩૪૩; ૨૬. હર પ્રતિમા ૩૪૪

૪. જીવની સ્થિતિ ૩૪૫

૧. સ્થિતિના ભેદો ૩૪૫; ૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ ૩૪૬;
૩. નારકોની સ્થિતિ ૩૫૦; ૪. ભવનપતિની સ્થિતિ; ૫. સ્થાવર કાયાદિની સ્થિતિ ૩૫૮; ૬. વૈમાનિકોની સ્થિતિ ૩૬૦

૫. જીવ વિષે વિવિધ (દંડક વિચાર) ૩૭૩

૧. આસોચ્છ્વાસ-આહાર ૩૭૩; ૨. મરણ ૩૮૧; ૩. સમુદ્ધાત અને વિકુર્વણ ૩૮૮, ૪. યોનિ અને કુલ ૩૯૦; ૫ જન્મ ૩૯૪, ૬. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના ૩૯૭, ૭. ઉપધિ, કર્મ અને પરિણામ ૩૯૮; ૮. શરીર ૩૯૯; -શરીરોત્પત્તિ અને નિવર્તન ૩૯૯; -ભેદો, સ્વામી, અને અવગાહના ૩૯૯; -શરીરના વર્ણાદિ ૪૦૬, -કેટલીક વિશેષ બાબતો ૪૦૭; ૯. સંઘર્ષ ૪૦૮; ૧૦. સંસ્થાન ૪૦૯, ૧૧. ક્રિયા ૪૧૦; ૧૨. સજ્ઞા-અભિલાષ ૪૧૬, ૧૩. ગતિ-અગતિ ૪૧૭, ૧૪. આવાસ ૪૨૦; ૧૫. વિશેષ પ્રકારે ભેદો ૪૨૬; ૧૬. કામ, પાપસ્થાન, દંડપ્રયોગ અને કરણ ૪૨૯, ૧૭. પ્રશ્નિધાન, ગુપ્તિ અને અગુપ્તિ ૪૩૧; ૧૮. નિર્દિષ્ટ ૪૩૩; ૧૯. પરચૂરણ ૪૩૭, -ભાવ ૪૩૭; -વેદનાદિ ૪૩૭, -વિગ્રહ ૪૩૮; -સમવસરણ ૪૩૯, -યુગ્મ ૪૩૯

ટિપ્પણ :- ૧. ૮૪ લાખ યોનિદ્વાર ૪૪૦; ૨. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના દંડક ૪૪૧; ૩. અવગાહના ૪૪૧; ૪. વૈકિચ શરીરને લગતા પ્રશ્નોત્તર ૪૪૨, ૫. સંસ્થાન ૪૪૨; ૬. તૈજસની અવગાહનાદિ ૪૪૩; ૭. આવાસ ૪૪૪; ૮. ક્રિયાવાદી વગેરે ૪૪૫, ૯. અર્કિયાવાદી ૪૪૮

૬. દેવનિકાય ૪૪૯

૧. સામાન્ય બાબતો ૪૪૮, ૨. ભેદો ૪૫૩, -ભવનપતિ ૪૫૩; -પરમાધાર્મિક ૪૫૪, -વાણવ્યતર ૪૫૫; -ન્યૈતિક ૪૫૫, -ચંદ્ર-સૂર્ય ૪૫૬; -નક્ષત્રો ૪૬૩; -ગ્રહો ૪૬૭; -તારા ૪૬૮, -વૈમાનિક દેવો ૪૬૯, -વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની સંખ્યા ૪૭૦, -લોકાતિક દેવ ૪૭૩, વિમાનોનું સ્વરૂપ ૪૭૫, -વિમાન વિષે પરચૂરણ ૪૭૮; ૩. દેવેન્દ્રો ૪૭૯; ૪. લોકપાલો ૪૮૩; ૫. દેવોની મહારાણીઓ ૪૮૬, ૬. સામાનિક દેવો ૪૯૦;

૭. અનીક-દેવસૈન્ય ૪૯૧; ૮. ઉત્પાત-પર્વતો ૪૯૫; ૯. રાજધાનીમાંની સભાઓ વગેરે ૪૯૭

ટિપ્પણ્ય :- ૧. જ્યોતિષક ૫૦૧; ૨. દક્ષિણાર્ધ-ઉત્તરાર્ધના ચંદ્રો ૫૦૨; ૩. સૂર્યતાપના ૧૯૦૦ યોજન ૫૦૨; ૪. ચંદ્રની વધધટા ભાગ ૫૦૨; ૫. સૂર્યમંડલ ૫૦૩; ૬. ૬૦ મુહૂર્ત ૫૦૪; ૭. સૂર્ય ક્રેટલો દૂર દેખાય ૫૦૪; ૮. છાયાનું માપ ૫૦૫; ૯. મંડળની લખાઈ-પહોળાઈ; ૧૦. સર્વાભિયંતર મંડળે ઉદય ૫૦૫; ૧૧. ૧૮૨ મંડળ ૫૦૭; ૧૨. દિનમાન અને રાત્રિમાનની વધધટ ૫૦૭; ૧૩. ૫૬ નક્ષત્રો ૫૦૮; ૧૪. નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ ૫૦૯, ૧૫. વૈમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર ૫૧૦; ૧૬. સૌધર્મ અને ઈશાનનાં વિમાનો ૫૧૦; ૧૭. લોકાંતિક દેવો ૫૧૨; ૧૮. દ્રવ્યેન્દ્ર ૫૧૨; ૧૯. દેવોની સભાઓ ૫૧૩

૭. નરક અને નારક	.	...	... ૫૧૪
૮. અજવાસ્તિકાય	...	...	... ૫૧૮

૧. અજવના ભેદો ૫૧૮; ૨. અજવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ ૫૧૬; ૩. કાલ ૫૨૦; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય ૫૩૧; -સ્વરૂપ ૫૩૧; -ભેદો ૫૩૧, -પરિણામો ૫૩૩, -ચલન-પ્રતિષ્ઠાત ૫૩૫; -સંઘાત અને ભેદ આદિ ૫૩૫, -પુદ્ગલવર્ગણાઓ ૫૩૬; -રાષ્ટ્રાદિ ૫૪૪

ટિપ્પણ્ય :- ૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશપ્રદેશ ૫૪૮; ૨. અક્ષાસમય ૫૪૮; ૩. સમયક્ષેત્ર ૫૪૯; ૪. અવમરાત્ર પર્વ ૫૪૯; ૫. અતિરાત્ર પર્વ ૫૪૯; ૬. ચંદ્રસંવત્સર ૫૪૯; ૭. યુગસંવત્સરના ભેદો ૫૫૦; ૮. બ્રહ્મ અને નોબ્રહ્મ પાર્શ્વસ્પૃષ્ઠ ૫૫૦

ખંડ ૩ નો

ગણિતાનુયોગ (ભૂગોળ)

૧. લોક-અલોક	...	...	... ૫૫૩
-------------	-----	-----	---------

૧. લોક અને અલોકના પ્રકારો ૫૫૩; ૨. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ ૫૫૪; ૩. લોકની સ્થિતિ-વ્યવસ્થા ૫૫૫; ૪. વિવિધ ૫૫૭

ટિપ્પણ્ય :- ૧. યૌદ્ધરજ્ઞ પ્રમાણ્ય લોક ૫૬૩; ૨. ધરતીકંથ બાબત બૌદ્ધ માન્યતા ૫૬૩

૨. દ્વીપસમુદ્રાધિકાર

... ૫૬૪

૧. જાબુદ્વીપ ૫૬૪, -વૃક્ષ ૫૬૪, -જગતી ૫૬૫; -મેરુ પર્વત ૫૬૬; -જાબુદ્વીપના વર્ષો-ક્ષેત્રો ૫૭૦; -જાબુદ્વીપની કર્મ-અકર્મ ભૂમિ ૫૭૩, -ચક્રવર્તીના વિજયો ૫૭૫; -રાજધાનીઓ ૫૭૬, -જાબુદ્વીપના વર્ષધર પર્વતો ૫૭૭, -જાબુદ્વીપના વૈતાલ્ય પર્વતો ૫૮૦; -જાબુદ્વીપના વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતો ૫૮૨; -જાબુદ્વીપમાના કુટ્ટો ૫૮૬; -જાબુદ્વીપમાના હ્રદો ૫૯૩; -જાબુદ્વીપની નદીઓ ૫૯૭; -જાબુદ્વીપના પ્રકારાકો-સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ૬૦૪; -જાબુદ્વીપમાં કાળ, આયુ વગેરે ૬૦૭, -જાબુદ્વીપનાં તીર્થો ૬૦૯,

૨. લવણ સમુદ્ર ૬૦૯, -લવણ સમુદ્રનું માપ ૬૦૯, -લવણ સમુદ્રની જગતી ૬૧૦, -પાતાળકળશો ૬૧૧; -લેલધર દેવો અને આવાસ પર્વતો ૬૧૨, -અતરદ્વીપો ૬૧૫; -લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે ૬૧૭,

૩. ધાતકી ખડ ૬૧૮, -માપ-વેદિકા ૬૧૮, -ધાતકી વૃક્ષ તથા મેરુ ૬૧૯, -ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે ૬૨૦; -ધાતકી-ખડમા જાબુદ્વીપ જોઈ ૬૨૮;

૪. કાલોદ સમુદ્ર ૬૪૦, ૫. પુન્કરવર દ્વીપાર્ધ ૬૪૧; ૬. મનુષ્યક્ષેત્ર ૬૪૩; ૭. અઢી દ્વીપ બાહ્ય લોક ૬૪૫, -માનુષોત્તર પર્વત ૬૪૫, -નાન્દીશ્વર વિષે વિચાર ૬૪૬, -નુચક દ્વીપ ૬૫૧; -માંડલિક પર્વતો ૬૫૩, -અસખ્યાતમો જાબુદ્વીપ ૬૫૪, -અનુભૂત્ય સમુદ્ર ૬૫૪

ટિપ્પણી :- ૧. જાબુદ્વીપ ૬૫૫, ૨. જગતી ૬૫૫, ૩. કારોનું અંતર ૬૫૫; ૪. મેરુ પર્વત ૬૫૬; ૫. અભિષેકશિલાઓ ૬૫૭, ૬. જાબુદ્વીપના વર્ષો-ક્ષેત્રો ૬૫૭, ૭. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રો ૬૫૮; ૮. હિમવત અને હિરણ્યવત ક્ષેત્રો ૬૫૮; ૯. હરિવર્ષ-રમ્યવર્ષ ક્ષેત્રો ૬૫૮, ૧૦ વિદેહ ક્ષેત્ર ૬૫૯, ૧૧. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ૬૫૯, ૧૨. કર્મ-અકર્મભૂમિ ૬૬૦, ૧૩. ચક્રવર્તીવિજયો ૬૬૦, ૧૪. વર્ષધર પર્વત ૬૬૦, ૧૫. વૈતાલ્ય પર્વતો ૬૬૧; ૧૬. વક્ષસ્કાર પર્વતો ૬૬૨, ૧૭. મહાવિદેહના વક્ષસ્કાર પર્વતો ૬૬૨; ૧૮. જાબુદ્વીપનાં કુટ્ટો ૬૬૩; ૧૯. જાબુદ્વીપના હ્રદો ૬૬૪, ૨૦. દેવકુરુ ઉત્તરકુરુના હ્રદો ૬૬૫; ૨૧. જાબુદ્વીપના

પ્રપાત હોય ૬૬૫; ૨૨. જાંબૂદ્રીપની નદીઓ ૬૬૬; ૨૩. હોદાનાં દ્વારો અને નદીઓ ૬૬૭; ૨૪. નદીઓનાં વહન, નાળયાં અને જોડાઈ ૬૬૭; ૨૫. નદીઓ અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે ૬૬૯; ૨૬. નદીઓને કિનારે આઠ આઠ ૬૬૯; ૨૭. લવણસુમુદ્ર ૬૭૦; ૨૮. પાતાળકળરો ૬૭૧, ૨૯. વેલધર નાગરાજો ૬૭૧; ૩૦. અંતરદ્વીપોનાં અંતર ૬૭૨; ૩૧. ધાતકીખંડ ૬૭૨; ૩૨. ધાતકી વૃક્ષ તથા મેરુ ૬૭૪; ૩૩. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ ૬૭૪; ૩૪. મનુષ્યક્ષેત્ર ૬૭૫; ૩૫. અડી દ્વીપથી બાહ્ય લોક ૬૭૬

ખંડ ૪ થી

મહાપુરુષો

૧. સામાન્ય બાબતો ૬૭૯

૧. મહાપુરુષો ૬૭૯; ૨. અરિહંતનો જન્મ વગેરે ૬૮૧;
૩. તીર્થંકરના અતિશયો ૬૮૩; ૪. તીર્થંકરોનો ઉપદેશ ૬૮૫

૨. કુલકરો - લોકોચ્ચવસ્થાપકો ૬૮૭

૧. ભરતવર્ષના ૬૮૭, ઐરવતમાં ૬૮૯

ટિપ્પણ્યુ :- ૧. ચક્રવર્તી ૬૯૦; ૨. તીર્થંકરના અતિશયો
૬૩૦; ૩. કુલકરો ૬૯૨; ૪. આ અવસર્ગિણીના કુલકર ૬૯૪

૩. તીર્થંકરો ૬૯૬

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્ગિણીના તીર્થંકરો ૬૯૬;
-પૂર્વભવનાં નામ ૬૯૬; -તીર્થંકરનાં નામ ૬૯૬; -માતાનાં નામ
૬૯૬; -પિતાનાં નામ ૬૯૮; -દીક્ષારથાન ૬૯૮; -પ્રથમ ભિક્ષા
દેનાર ૬૯૮; -ચેત્ય વૃક્ષ ૭૦૦; -કલ્યાણકના નક્ષત્રો ૭૦૦;
-પાલખી ૭૦૦; -પ્રથમ શિષ્ય ૭૦૨; -પ્રથમ શિષ્યા ૭૦૨; -કેટલા
સાથે દીક્ષા ૭૦૨; -વર્ણ ૭૦૨; -જિઆઈ ૭૦૪; -ગૃહસ્થપર્યાય ૭૦૪;
-સર્વાયુ ૭૦૫; -ગણ અને ગણધર ૭૦૫; -શ્રમણ-શ્રમણી-આવિકા
૭૦૭; -આવક-વાત્રી-જિન ૭૦૮; -અવધિજ્ઞાની-મન-પર્યાયી-
અતુર્દશપૂર્વી ૭૧૦; -વેકુર્વિકા-અનુત્તરૌપપાતિક-અંતર ૭૧૨

૨. તીર્થ"કરો વિષે વધુ માહિતી ૭૧૪; -સામાન્ય ૭૧૪;
-મહાવીર ૭૧૯; -મહાવીરના ગણધરો ૭૨૩; -મહાવીરના સમ-
કાલીનો ૭૨૪;

૩. ભારતવર્ષની ઉત્સર્પિણીની ચોવીશી ૭૨૫; ૪. ભાવી
તીર્થ"કર વિમલવાહન ૭૨૭

૫. ઔરવતવર્ષની ચોવીશી ૭૩૨

ટિપ્પણ :- ૧. તીર્થ"કરો વિષેની ઔદ્ધ માન્યતા ૭૩૩;
૨. દિગ્ગજર મતે માનાઓના નામમા મતભેદ ૭૩૪; ૩. કદ્યાણુકનાં
નક્ષત્રો ૭૩૪, ૪. કુમારવાસના અર્થ વિષે મતભેદ ૭૩૫; ૫.
મહિષ તીર્થ"કર વિષે મતભેદ ૭૩૮, ૬. મહાવીરના પ્રથમ છ ભવ
૭૩૮; ૭. મહાવીરના ગણધરો ૭૩૯; ૮. નવ જીવો ૭૪૦; ૯.
આઠ રાત્રીઓ ૭૪૨, ૧૦. આગામી ઉત્સર્પિણીના તીર્થ"કર ૭૪૩
૪. ચક્રવર્તીઓ ૭૪૬

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય ૭૪૬, ૨. ચક્રવર્તીની ઋક્ષિ ૭૪૯

૫. બળદેવ - વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ ૭૫૨

૧. ભરતવર્ષના આ અવસર્પિણીના ૭૫૨, ૨. ભરતવર્ષના
ભાવી બળદેવાદિ ૭૫૭; ૩. ઔરવતના બળદેવાદિ ૭૫૮

ટિપ્પણ :- રાત્રાકાપુરુષ ૭૫૮

૬. સામાન્ય મહાપુરુષો ૭૬૦

ખંડ ૫ મો

સંઘવ્યવસ્થા

૧. સંઘવ્યવસ્થા ૭૬૩

૧. સંઘ ૭૬૩, ૨. પ્રમત્ત્યા ૭૫૩, ૩. આચાર્યોપાધ્યાય ૭૬૯,
૪. ગણી કેવા હોય? ૭૭૦; ૫. આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો
૭૭૧; ૬. કલહનાં કારણો અને નિવારણ ૭૭૧; ૭. ગણ છાંડવાનાં
કારણો ૭૭૩; ૮. શિષ્ય અને રથવિર ૭૭૪; ૯. અનુજ્ઞા વગેરે
૭૭૫, ૧૦. દુષ્ટ શિષ્યો ૭૭૬; ૧૧. વ્યવહાર ૭૭૬, ૧૨. કદ્ય
૭૭૭; ૧૩. સમાચારી ૭૭૯; ૧૪. સંભોગવિસંભોગ ૭૮૦; ૧૫.

નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીના નિયમો ૭૮૧; ૧૬. વાચના ૭૮૩; ૧૭. આશાતના ૭૮૪; ૧૮. વંદના ૭૮૬

ટિપ્પણ્ય :- ૧. ચતુર્વિધ સંધ ૭૮૭; ૨. પ્રમળ્યા ૭૮૮; ૩. પડક-નપુ સકાદિ ૭૮૯; ૪. પ્રમળ્યાના પ્રકારોનાં ઉદાહરણો ૭૯૦; ૫. ગણીની સપત્તિના ભેદો ૭૯૫; ૬. વાચનાનો કાલક્રમ ૭૯૬; ૭. ગણ ઉડવાનાં કારણો ૭૯૬; ૮. પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર ૭૯૭, ૯. કદપસ્થિતિના ભેદો ૭૯૭; ૧૦. જિનકલ્પ ૭૯૯; ૧૧. રથવિરકલ્પ ૮૦૪; ૧૨. સમાચારી ૮૦૪; ૧૩. સમાચારીના ફર ભેદો ૮૦૫, ૧૪. કાલવિષયક અનુયોગદ્વાર ૮૦૭; ૧૫. સભોગના બાર પ્રકાર ૮૦૮; ૧૬. કૃતિકર્મના બાર આવર્તો ૮૧૦

ખંડ ૬ ઠો

પુરુષપરીક્ષા

૧. પુરુષના પ્રકારો ૮૧૫

૧. બે ભેદ અને ત્રણ ભેદ-શુદ્ધ અને મૂઢ ૮૧૫, -ત્રણ જિહ્વા ૮૧૬; -પુરુષ ત્રિભાગી ૮૧૭,

૨. પુરુષની ચતુર્ભાગીઓ ૮૧૮; -કન્નત-પ્રાણત ૮૧૮; -શુદ્ધ અશુદ્ધ ૮૧૯; -સાચો-ભૂઠો ૮૨૦; -ભદ્ર-અભદ્ર-દોષદર્શી આદિ ૮૨૧; -દીન અદીન ૮૨૪; -આર્થ અનાર્થ ૮૨૫; -દૂશ-દેહ ૮૨૬; -સ્વાર્થી પરાર્થી ૮૨૬; -દોષી ૮૨૮; -વિશ્વાસી અવિશ્વાસી ૮૨૮; -ભતિસ પન્ન ૮૨૯, -સેવા કરનાર ૮૩૧, -સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ ૮૩૨; -હી સત્વ આદિ ૮૩૫; -ધા કરનાર, શ્રેયરકર આદિ ૮૩૫; -નિકૃષ્ટ-અનિકૃષ્ટ, બુધ-અબુધ આદિ ૮૩૭; -મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ ૮૩૮;

૩. પાંચ ભેદો ૮૩૯

ટિપ્પણ્ય :- બીજા પરપરા સાથે સરખામણી ૮૩૯

૨. પુરુષવિશેષના ભેદો ૮૪૪

ટિપ્પણ્ય ૮૪૮

૩ પુરુષની ઉપમાઓ ૮૪૬

૧. વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા ૮૪૬; ૨. વઝની ઉપમા ૮૫૨; ૩. કૂટચીની ઉપમા ૮૫૪; ૪. રાખ, ધૂમશિખા

અને વનખંડ ૮૫૪; ૫. માર્ગ, ચાન યુગ્મ આદિ ૮૫૫; ૬. મેધ, દડો ૮૫૭; ૭. ઋષભ ૮૫૯; ૮. હાથી-સિંહ-પક્ષી ૮૬૦; ૯. સેના ૮૬૩; ૧૦. કંથક ૮૬૪; ૧૧. કુલ ૮૬૬; ૧૨. પાણી; ૧૩. કટ, પ્રણ ૮૬૮; ૧૪. આચાર્ય વગેરેની ઉપમા ૮૬૯

ત્રિપણ્ણુ :- બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી ૮૭૨

ખંડ ૭ મો

વિવિધ

૧. વ્યાકરણ	...	...	...	...	૮૭૭
૨. સ્વરમંડલ	..	...	...	...	૮૭૯
૩. કળાઓ	...	...	...	...	૮૮૩
૪. સંખ્યાન	...	...	...	...	૮૮૬

ત્રિપણ્ણુ :- દ્રવ્ય વગેરે ૮૮૭

૫. શ્રેણી	...	...	..	...	૮૮૮
-----------	-----	-----	----	-----	-----

ત્રિપણ્ણુ :- શ્રેણીના ભેદો ૮૮૮

૬. પરચૂરણ	..	...	...	...	૮૯૦
-----------	----	-----	-----	-----	-----

૧. ઉત્પાદ વ્યય ૮૯૦; ૨. અલ્પવૃદ્ધિ-મહાવૃદ્ધિનાં કારણો ૮૯૦; ૩. આશ્રય ૮૯૧; ૪. સૂતેલો કેવી રીતે જાગે ૮૯૨; ૫. અત-અનંત ૮૯૨; ૬. વૈદક શાસ્ત્ર ૮૯૨; ૭. હંડનીતિ વગેરે ૮૯૩

ત્રિપણ્ણુ :- ૧. આનંતર્યના ભેદો ૮૯૪; ૨. ઉદ્દનના ભેદો ૮૯૪; ૩. આશ્રયોના ભેદો ૮૯૪; ૪. અનંતકના ભેદો ૮૯૬

સૂચિ	...	...	...	...	૮૯૯
------	-----	-----	-----	-----	-----

ઉપોદ્ધાત

૧. પ્રાસ્તાવિક

ઉપક્રમ—ઉપસંહાર : આજથી બાર-તેર વર્ષ પહેલાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ ગ્રન્થોનો અનુવાદ પૂર્ણભાષાજૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે આપી રાખેલો; પણ લગ્નની મોંઘવારી અને કાગળની અછતને કારણે પડી રહેલ તે હવે પ્રકાશિત થાય છે એનો આનંદ મને છે. પૂ. પં. બેચરદાસજીએ ઉક્ત માળા માટે જ્ઞાતાધર્મ-કથા અને ઉપાસકદશા એ બે ગ્રન્થોના અનુવાદો કરી આપેલ તેમાં તેમણે શબ્દશઃ અનુવાદને બદલે સારાત્મક અનુવાદો કરવાની શૈલી સ્વીકારી હતી. એ જ શૈલીનો વિકાસ શ્રી. ગોપાલદાસે તેમના અનુવાદોમાં કર્યો છે. પણ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ-ગ્રન્થો બધા અંગગ્રન્થોમાં ભાત પાડે તેવી અનોખી શૈલીમાં રચાયા છે; તેથી સારાત્મક અનુવાદ શક્ય ન હતો. એ બે ગ્રન્થોમાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ વિવેચનાત્મક શૈલીમાં નહિ પણ પ્રતિપાદ્ય વિષયની ગણતરી કરીને કરવામાં આવ્યું છે; એટલે કે, પ્રતિપાદ્ય વિષયનું નિરૂપણ બેદપ્રતિપાદન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આથી સાર આપવો શક્ય ન હતો; એક પણ વસ્તુ છોડી શકાય તેમ ન હતી; એટલે મેં આમાં સ્વતંત્ર શૈલી અપનાવી છે.

સ્થાનાંગમાં એકવિધથી માંડીને દશવિધ સુધીની વસ્તુઓની ગણતરીઓ ક્રમશઃ દશ સ્થાનો અથવા દશ અધ્યયનોમાં આપવામાં આવી છે. ત્યારે સમવાયાંગમાં દશથી આગળ પણ એવી ગણતરીને લઈ જવામાં આવી છે. આથી વિષયના પ્રતિપાદનમાં વસ્તુ-સંગતિના ક્રમને બદલે બેદ-સંગતિના ક્રમને સ્વીકાર્યો છે. પરિણામે, જે કાંઈ વસ્તુ એક હોય, તે એક સાથે ગણી દીધી છે; અને તે જ પ્રમાણે વિષયને બદલે સંખ્યાને મહત્ત્વ આપીને બન્ને ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન થયું છે. પરિણામ

એ આબુ છે કે, જીવ જોવી કોઈ પણ એક વસ્તુનું સમગ્રભાવે પ્રતિ-
 પાદન કેવું છે એ જાણવું અઘરું થઈ પડે છે. એકેક કે બીજે કે દશ
 દશ કર્મ કર્મ વસ્તુઓ છે, તેમનું સંકલન કરીને મૂકવામાં સ્મૃતિને
 સરલતા પડે એ હેતુ હોય; પણ એથી સમગ્રભાવે કોઈ પણ એક
 વિષયનું સંકલન કહી શકાય નથી. સ્મૃતિજીવીઓ માટે આ બંને
 ગ્રંથો ઉપકારક જરૂર થયા હશે; પણ આજે સ્મૃતિ ઉપર એવો
 અનાવશ્યક ભાર આપવાને કશું જ કારણ નથી. વળી એકથી દશ
 સુધીની સંખ્યામાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં ધણું જ સરખાપણું છે.
 એટલે એ બંને ગ્રંથોના પૃથક્ પૃથક્ અનુવાદોને બદલે મેં બંને
 ગ્રંથોનો અનુવાદ એકસાથે કરવાનું ઉચિત માન્યું અને સખ્યાના
 પ્રાધાન્યને બદલે વિષયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. એટલે કે આ અનુવાદમાં
 વિષયોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમની ગોઠવણી કરી છે. અને જ્યાં સ્થાનાંગ
 અને સમવાયાંગનું પ્રતિપાદન સરખું છે, ત્યાં બંને ગ્રંથોના સૂત્રાંકો
 આપી દીધા છે; વસ્તુનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. વર્ગીકરણ કરવામાં
 ત્રુટિ રહેવાનો સંભવ છે; અને એવો પણ સંભવ છે કે અમુક વર્ગમાં
 મૂકેલી અમુક વસ્તુને બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. પણ એકંદરે જે
 વર્ગીકરણ કર્યું છે, તે સંગત છે, એમ મને લાગે છે.

મૂળના શબ્દોની વ્યાખ્યા જ્યાં જરૂરી હતી ત્યાં આપેલો — રેશ
 કરીને અથવા કૌંસમાં આપી છે. જ્યાં જરા વધારે વિવરણની
 આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેવું વિવરણ કરીને પાનાની નીચે આપી દીધું
 છે. અને જ્યાં લાંબા વિવરણની આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેમ કર્યું છે.
 પણ તેવા લાંબા વિવરણને ‘ટિપ્પણ’ના નામે અત્યેક પ્રકરણના અંતે
 આપ્યું છે. વળી આ ગ્રંથોમાં આવતા અનેક વિષયો જૈનાગમોમાં
 અન્યત્ર પણ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ ટિપ્પણમાં લીધી છે.
 આ રીતે આ અનુવાદ માત્ર શુષ્ક ગણતરીઓનો નથી રહ્યો.

બૌદ્ધ પિટકોમાં અંગુત્તરનિકાય અને પુગલ-પચ્ચાત્તિ એ બંને
 ગ્રંથો પણ આ અંગગ્રંથોની શૈલીમાં જ લખાયા છે; એટલું જ નહિ

પણ આ બંને ગ્રન્થોનું અને તેમનું વિષયસાદૃશ્ય પણ ધણે ઠેકાણે છે. એથી મેં ટિપ્પણમાં અને પાનાની નીચે એ ગ્રન્થો સાથે તુલના પણ કરી છે.

આજથી બાર વર્ષ પહેલાંના મારા અનુવાદમાં એ સમયની મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે ફરી આ ગ્રન્થોનો અનુવાદ કરવાનો હોય, તો તેમાં ઘણી નવી સામગ્રી ઉમેરવાને અવકાશ છે એમ મને આ અનુવાદ-ગ્રન્થનાં મૂક તપાસતાં જણાયું છે. પણ એ ઇચ્છાનું સંવરણ કર્યા વિના છૂટકો હતો નહિ. કારણ, તેમ કરવા જતાં એ ભાગ જેટલા દળમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રન્થનું કદ કદાચ ચાર ભાગ જેટલું થઈ રહેત; અને એમ કરવું તે ગ્રન્થમાલાની મર્યાદાની બહાર થઈ જત. તેમાં પ્રકાશિત થયેલા બીજા ગ્રન્થોમાં અપનાવાયેલી મધ્યમમાર્ગી શૈલી—બહુ લાંબું નહિ તેમ બહુ ટૂંકું પણ નહિ—તેા ભંગ થાત અને જાપાતાં બીજા વધુ સમય સહેજે નીકળી જત. એટલે જે રૂપે તૈયાર હતો તે જ રૂપે તેને ખ્યાનમાં આવેલી બ્રાન્તિઓ દૂર કરીને જાપાવી દીધા છે. આમાં બ્રાન્તિઓ નહિ જ રહી હોય એવો દાવો કરી શકતો નથી; વિદ્વાનો તે શોધે અને મને સૂચવે એવી વિનંતી છે.

આ અનુવાદ આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને સૂત્રાંકો તેના જ રાખ્યા છે. પૂ. સુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી આગમોનાં નવાં સંસ્કરણો તૈયાર કરે છે, એથી મૂળપાઠની શુદ્ધિ થવાનો ધણો સંભવ છે. પણ આ બંને ગ્રન્થો પૂરતું તો સામાન્યપણે કહી શકાય કે, ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં પાઠાંતરો મળી આવવા સંભવ છે; પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિશેષ ફેર પડવાનો ધણો જ ઓછો સંભવ છે. એટલે નવી આવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ આ અનુવાદમાં વિશેષ ફેર પડે એમ મને લાગતું નથી. આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં કોઈ કારણે આધારભૂત પ્રતિમાં પાઠ છૂટી ગયાને કારણે જો તુટિ રહી ગઈ હશે, તો તે અનુવાદમાં સુધારી લેવી પડશે.

સ્થા.

અનુવાદ કરતી વખતે મારી શંકાઓનું સમાધાન પૂ. પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ કર્યું છે; પણ જો તેમણે આખો અનુવાદ તપાસ્યો હોત, તો ભ્રાન્તિઓ રહેવાનો ઓછામાં ઓછો સંભવ હતો. પણ એ સમયે અમે જાને ખીજાં સંપાદનનાં કાર્યોમાં ફસાયેલા હોઈ, મેં તેમને કષ્ટ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. આખા અનુવાદના લખાણને શ્રી. ગોપાલદાસે જોડણી અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ઠીક કર્યું છે અને પ્રૂફ પછી તેમણે જોઈ આપ્યાં છે. તે બદલ તેમનો ઋણી છું. પૂ. પંડિતજીએ તો પિતા જેવા મમત્વથી મારા કાર્યમાં રસ લીધો છે; એટલે ઔપચારિક આભારવિધિ કરીને તેનું મૂલ્ય ઘટાડવા નથી માગતો. મારા વિદ્યાર્થી શ્રી. શ્રીનન્દનલાલ ખી. એ. શાસ્ત્રીએ શબ્દસૂચી બનાવવામાં મદદ કરીને મારો મોટો ભાર હલકો કર્યો છે, તે બદલ તેમનો આભારી છું.

૨. સ્થાનાંગના પરિચય

સંકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા: પરંપરા પ્રમાણે સ્થાનાંગના ઉપદેશ ભગવાન મહાવીર છે, એ વસ્તુ ‘સુય મે વાઝસં તેજં ભગવતા एवमक्खायं’ આ વાક્યથી ગ્રન્થના પ્રારંભે જ સૂચિત કરવામાં આવી છે. ગ્રન્થનો અર્થતઃ ઉપદેશ ભગવાનનો છતાં શબ્દતઃ રચના કેની છે એ બાબત મૂળ ગ્રન્થમાં કશું જ કહેવામાં નથી આવ્યું. પણ પરંપરાને આધારે દીકાકાર વ્યાખ્યામાં કહે છે કે, સુધર્મા નામના પાંચમા ગણધરે જન્મ નામના પોતાના શિષ્યને ઉદ્દેશીને આનું પ્રતિપ્રાદન કર્યું છે. આનો અર્થ શું? શું આપણે એમ સમજવું કે સ્વયં સુધર્માએ આ ગ્રન્થની રચના કરી? સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, અંગ-ગ્રન્થોનું સંકલન ગણધરે કરે છે; અને ઉપલબ્ધ અંગગ્રન્થોના સંકલન-કર્તા સુધર્મા સ્વામી છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થના સંકલનકર્તા સુધર્માને માની લઈએ તો પણ તેમણે જે રૂપે તેનું સંકલન કર્યું હશે તે જ અક્ષુણ્ણ રૂપે આપણી સામે એ ગ્રન્થ છે, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. આ ગ્રન્થની રચના જ એવી છે કે તેમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈ

શકે છે; કારણ કે પ્રથમની એક વસ્તુને તેના પછીની કહેલ ખીજ વસ્તુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. સંબંધ હોય તો માત્ર સંખ્યાનો છે. એટલે સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને જે નવી વસ્તુ જ્યાં ઉમેરવી હોય તે ત્યાં ઉમેરી શકાય છે. અન્યના આંતરિક અધ્યયનથી એમ સિદ્ધ પણ કરી શકાય છે કે, આમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થયું છે. તેના નિશ્ચિત પુરાવો આ અન્યમાં આવતો સાત નિહ્નવોનો ઉલ્લેખ છે. (૫૦ ૨૬૬). સાતમો અઘ્નિક નિહ્નવ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષ થયો છે. અને તેનો ઉલ્લેખ આમાં હોવાથી એમ તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય છે કે ઉક્ત વર્ષ સુધી આની સંકલનામાં યત્રતત્ર નવું ઉમેરણ થયું છે. અન્યત્ર આવતો યોટિક નિહ્નવનો ઉલ્લેખ આમાં નથી. યોટિક નિહ્નવનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષ છે. આથી એમ કહી શકાય કે આમાં છેલ્લો ઉમેરો ૫૮૪ વીં નિં સુધી જ થયો છે; ત્યાર પછી નહિ. વીરનિર્વાણ ૬૮૦ અગર ૬૯૩ માં થયેલી વાલ્લીવાચનાના સમયે પણ આ અન્યમાં પરિવર્તન થયું હોય એમ જણાતું નથી. જો થયું હોત, તો આ અન્યની શૈલી પ્રમાણે આઠમા સ્થાનમાં આઠ નિહ્નવોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો હોત; એટલું જ નહિ પણ આમાં આવતો અગ્ર-થો અને તેમનાં અધ્યયનોનો પરિચય પણ બદલાઈ ગયો હોત.^૧ આ ઉપરથી એક એ વસ્તુ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે, વાલ્લીવાચના સમયે વ્યવસ્થા ગમે તે પ્રકારની કરવામાં આવી હોય, પણ તે સમયે ઉપલબ્ધ અન્યોની વસ્તુમાં ઉમેરણ કે ઘટાડો કરવામાં નથી આવ્યો. જો તેમ કયું હોત તો આ સ્થાનાંગમાંથી ધણાં જ સૂત્રો ઓછાં કરવાં પડત અને ધણાં નવાં ઉમેરવાં પડત. એટલે વાલ્લીવાચનાના સંસ્કરણકર્તાએ સંકલનામાં પૂરી પ્રામાણિકતા જાળવી છે, પોતાના તરફથી નવી વસ્તુ ઉમેરી નથી તેમ તેમને ન સમજતી કે અણગમતી વસ્તુની ધાલમેલ તેમણે નથી

૧. ૫૦ ૩૨૮ માં ૫૪૪ જણાયું છે તે સુદ્ધહોય છે; ત્યાં ૫૮૪ જોઈએ.

૨. જુઓ ૫૦ ૨૩૧-૨૬૩ અને તેમાં આવતાં ટિપ્પણો.

કરી, એમ માનવું રહ્યું. એટલું જ નહિ, પણ પરસ્પર વિસંગતિઓને ટાળવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે નથી કર્યો એટલું જ તેમણે કહ્યું છે કે તેમની સમક્ષ જે કંઈ ઉપસ્થિત હતું તેને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું. આ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ કહી શકાય કે, આ ગ્રન્થની મૂળ સંકલના ગમે તેટલી જૂની હોય અને અંતિમ સંસ્કરણ વાલ્મી વાચનામાં થયું એમ મનાય છતાં આંતરિક પ્રમાણોને આધારે આની અંતિમ સંકલના વીર નિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં થઈ; અગર તો આ ગ્રન્થ જે રૂપે અત્યારે મળે છે તેનું તેવું રૂપ તેને વીરનિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં મળ્યું. આનો અર્થ એટલો જ સમજવો જોઈએ કે તેમાં ૫૮૪ વીં નિં પછી કશો જ ફેરફાર થયો નથી. તેની પ્રાથમિક સંકલના સુધર્મા સ્વામીએ કરી એ પરંપરાને ટીકાકાર નોંધે છે અને તેને અપ્રમાણિક માનવાને કશું જ કારણ નથી. અને તેમની મૂળ સંકલનામાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈને તેનું અંતિમરૂપ વીં નિં સંવત ૫૮૪ આસપાસ નિર્મિત થયું.

ગ્રન્થની શૈલી : સમવાયોગમાં (સ્કં ૧૩૮) બાર અંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનાંગનો જે પરિચય છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સંગૃહીત છે જ (પૃં ૨૩૫); એટલે તે આખો અહીં ઉતારવાની આવશ્યકતા નથી. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ‘ તેમાં એકવિધ, દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે અને લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે. ’ સમવાયોગે સૂચવેલ શૈલી પ્રસ્તુત અંગગ્રન્થમાં આદિથી અંત સુધી બરાબર જળવાઈ રહી છે એટલે કે સંખ્યાના ક્રમે એકથી દશવિધ વસ્તુઓને આમાં સંગ્રહવામાં આવી છે. આ અંગગ્રન્થમાં દશ અધ્યયનો છે અને તે બધાંને સ્થાન પણ કહેવામાં આવ્યાં છે. એકવિધથી દશવિધ વસ્તુઓનો સંગ્રહ હોવાથી સામાન્ય રીતે આ આખો ગ્રન્થ દશ પ્રકરણોમાં વહેંચાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. દશ અધ્યયનોમાંથી બીજાના ૪, ત્રીજાના ૪, ચોથાના ૪ અને પાંચમાના ૩ ‘ ઉદ્દેશ ’ નામે ઉપવિભાગો કરવામાં

આવ્યા છે. ખાકીનાં અધ્યયનોના ઉપવિભાગો નથી. સ્થાનાંગનાં દશે અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધે આચારાંગ કે સૂત્રકૃતાંગની જેમ છે, એમ સમવાયાંગમાં કહ્યું છે. એમાં એકાધિક શ્રુતસ્કંધે નથી. સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગનાં પદોની સંખ્યા ૭૨૦૦૦ આપી છે; એટલે કે સૂત્રકૃતાંગથી બમણી મુદ્રિત પ્રતિમાં અન્યાય ૩૭૦૦ છે એમ જણાવ્યું છે. પદથી શું વિવક્ષિત છે અને જેટલાં પદો સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગાંતર્ગત બતાવ્યાં છે તે કેવી રીતે ગણવાં, તે વિષેનું સ્પષ્ટીકરણ સાધનોને અભાવે થઈ શકે તેમ નથી. પણ એટલું તો કહી શકાય છે કે, સમવાયાંગમાં અંગ-અથોનાં પદોની, આચારાંગનાં ૧૮૦૦૦ પદોથી ઉત્તરોત્તર બમણી બમણી સંખ્યા, સમવાયાંગ સુધીની આપવામાં આવી છે, તે વસ્તુ-સ્થિતિનું સામાન્ય સૂચન કરવા પૂરતી પણ સત્ય હશે કે કેમ તે પણ સંદેહ છે.

સ્મરણ કરવું સરલ થઈ પડે એ દષ્ટિએ જેમ જૈન અંગઅથોમાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ જેવા અખંડ અથોની રચના કરવામાં આવી છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધત્રિપિટકમાં અંગુત્તર નિકાય અને પુગ્ગલ-પગ્ગત્તિની રચના કરવામાં આવી છે. તે બન્નેમાં પણ પ્રસ્તુત જૈન-અથોની જેમ સંખ્યાને મુખ્ય માનીને પ્રતિપાલ વિષયોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. અંગુત્તરમાં (અંગોત્તર) એકનિપાત, દુકનિપાત એમ એકાદસકનિપાત એટલે કે એકથી માંડીને અગિયાર સુધીની સંખ્યામાં ક્રમશઃ વસ્તુઓની ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે. જ્યારે પુગ્ગલ-પગ્ગત્તિમાં એકક-નિદેસથી માંડીને દસક-નિદેસ સુધી સ્થાનાંગની જેમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ અને ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધ અથોમાં એવી ઘણી બાબતો છે જે સમાન છે. ખાસ કરીને પ્રસ્તુત અથમાં પુરુષ-પરીક્ષાને (પૃ. ૮૧૩) નામે મેં જે ખંડનું સંકલન કર્યું છે, એમાં આવતા વિષયોનું આશ્ચર્ય-જનક સામ્ય છે. અને સહસ્રા એવું અનુમાન થઈ જાય છે કે દોષ પણ એકે બીજામાંથી લીધું હશે. પુગ્ગલ-પગ્ગત્તિ અલિધર્મનો અન્ય

હોઈ, તેની સંકલના અંગુત્તર કરતાં જૂની ન લેખાય; અને તેમાંની ધણી બાબતો અંગુત્તર જેવી જ છે. ખાસ કરીને પુરુષની ભંગીઓ સ્થાનાંગ, અંગુત્તર અને પુગ્ગલ-પગ્ગતિમાં એક સરખી છે. મેં ઉક્ત ખંડનાં દિપ્તિઓમાં તુલના કરી છે એથી અહીં તે વિષે લંબાણ કરવું બિનજરૂરી છે. રચનાપદ્ધતિમાં ઉક્ત જૈન-બૌદ્ધગ્રંથોમાં જે ભેદ છે તે એ છે કે, જૈન ગ્રંથો માત્ર ગણતરીઓ જ આપે છે; જ્યારે ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધગ્રંથો તેનું વિવરણ પણ કરે છે. એથી ધણી એવી બાબતો છે જેનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન ગ્રંથમાં સુલભ નથી, તે બૌદ્ધગ્રંથો વાંચતાં અત્યંત સ્પષ્ટ બની જાય છે. બન્ને પરંપરાના ગ્રંથોનો વિષય શ્રમણ-પરંપરામાં સામાન્ય હોઈ, કોણે કોનામાંથી લીધું એ કહેવું કઠણ છે. અત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે જૈન-બૌદ્ધ પરંપરા આ વિષયમાં સમાન છે અને એકબીજાના વિચારોના પડા એકબીજામાં પડીને બન્ને પરંપરા પરિનિષ્ઠિત બની છે.

દીધનિકાયતું સંગીતિ-પરિચાય-સુત્ર અને દસુત્તરસુત્ર, ખુદ્ધનિકાયનો ખુદ્ધકપાઠ (કુમારપગ્ગ) આદિની રચના પણ^૧ સંખ્યાને પ્રાધાન્ય આપીને થઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે, બૌદ્ધગ્રંથોમાં અંગુત્તર અને પુગ્ગલ-પગ્ગતિની જ એ શૈલી નથી; પણ એવાં અનેક પ્રકરણો છે જેમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચના કરવામાં આવી છે. મહાભારતના^૨ વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૩૪માં બંદી અને અષ્ટાવકનો વાદ છે; તેમાં બન્ને ઉત્તરોત્તર એકથી માંડીને તેર સુધીની ગણનામાં આવતી વસ્તુઓનું પરિગણન કરે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે, ગ્રાચીન કાળમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચનાઓ રચાતી હતી.

જૈન ગ્રંથોમાં પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ સિવાયના ગ્રંથોમાં પણ કેટલાંક પ્રકરણોમાં આવી સંખ્યાપ્રધાન રચનાને અપનાવવામાં

૧. 'પાલિસાહિત્ય કા ઇતિહાસ'—ઉપાધ્યાય, પૃ. ૧૭૬.

૨. 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક'—પૃ. ૧૩.

આવી છે. જેમકે, ઉત્તરાધ્યયનનું ૩૧મું અધ્યયન ‘ચારિત્રવિધિ’ નામનું છે; તેમાં એકથી માંડીને ૩૩ સુધીની સંખ્યામાં વસ્તુઓનું પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશવિધિમાં આવી પ્રક્રિયાને પણ સ્થાન હતું તે આ જ ગ્રંથમાં આવેલ વિમલવાહન નામના બાવી તીર્થંકર (પૃ. ૭૨૭) ના ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલ સંખ્યા ૧ થી ૩૩ ની બાબતો અને વિમલવાહનના ચરિત્રમાં જણાવેલ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની તે જ બાબતો સમાન છે; એટલે એમ નિઃશંક કહી શકાય કે ભગવાનના ઉપદેશને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ ખુબ જ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. તેનું જ બૃહદ્વેદ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં જેવા મળે છે.

‘સ્થાનાંગમા પરિવૃદ્ધિ : આ ગ્રંથની પદ્ધતિ બધા પછી એ જાણવું ખુબ સરલ થઈ પડે છે કે આમાં સમયે સમયે કેવી જાતના ઉમેરા થયા છે. જે ઉમેરા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થયા છે છતાં જેનો સંબંધ ઇતિહાસ સાથે પણ છે, તેવા ઉમેરાને તો તારવી શકાય છે અને એમને વિષે એમ કહેવાની શક્યતા છે કે અમુક સૂત્ર પાછળથી ઉમેરાયું જ હશે. આમાં નિહ્ન જોવાં સૂત્રોનો સમાવેશ (પૃં ૨૬૬) થાય છે. પણ જે સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોમાં ઇતિહાસ અથવા સમયની કોઈ સૂચના નથી, તે પાછળથી ઉમેરાયાં હોય છતાં આપણી સામે તેવાં સૂત્રો જુદાં તારવવાનું સાધન નથી.

પણ આ ગ્રંથમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે જે સમગ્ર ગ્રંથની પદ્ધતિથી જુદાં પડે છે. તેમને વિષે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય એમ છે કે, એ સૂત્રો આ ગ્રંથની પદ્ધતિને અનુરૂપ નથી અને ગમે ત્યારે પણ પાછળથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયાં છે.

સ્થાનાંગમાં બાવી તીર્થંકર વિમલવાહનનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આવે છે (પૃં ૭૨૭). તે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયું છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. સંપૂર્ણ ગ્રંથની પદ્ધતિ એવી છે કે કશા પણ

વિવરણુ વિના માત્ર ગણનાઓ આપી દેવી. પણ આમાં તો પ્રથમ સૂત્ર ૬૯૧માં જે જીવોએ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં તીર્થંકર નામ ગોત્ર નિષ્પન્ન કર્યું તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં ભાવી તીર્થંકર રાજા શ્રેણિકનું નામ પણ છે. સૂત્ર ૬૯૨માં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્થામ ધર્મનો ઉપદેશ આપીને જે જીવો સિદ્ધ થશે તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. આમાં શ્રેણિક કે વિમલવાહનનું નામ નથી. અને ત્યાર પછી સૂત્ર ૬૯૩માં રાજા શ્રેણિકનો જીવ વિમલવાહન તીર્થંકર થઈને શું શું કરશે તે વર્ણવ્યું છે. આમ આ સૂત્ર અહીં અસંખ્ય રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેની પદ્ધતિ પણ સમગ્ર ગ્રન્થની નિશ્ચિત પદ્ધતિથી જુદી જ પડે છે. તેમાં માત્ર વિમલવાહનનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે જે સમગ્ર ગ્રન્થથી જુદું તરી આવે છે. તેને પ્રસ્તુત નવની સંખ્યા સાથે કરશે જ સંબંધ નથી. આથી એમ કહી શકાય કે વિમલવાહનનું ચરિત્ર ગમે ત્યારે પણ કોઈએ સ્થાનાંગમાં ગોઠવી દીધું છે; તે પ્રાથમિક સંકલનાનું નથી.

આ જ પ્રમાણે સૂત્ર ૬૦૭માં (૫૦ ૬૪૬) નંદીશ્વરદ્વીપના અંચનક પર્વતોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે જોતાં પણ એમ લાગે છે કે સંખ્યા ચારના ક્રમમાં ચાર અંચનક પર્વતોનાં નામ આવે તેમાં કશું જ અયોગ્ય નથી. પણ અહીં તો તે પર્વતોનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ છે. તે બતાવે છે કે એ વર્ણનનો ભાગ તો નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયો છે.

આ જ વસ્તુ સૂત્ર ૧૩૫ (૫૦ ૮) જેમાં ત્રણનો પ્રત્યુપકાર દુષ્કર છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે, તેને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ માત્ર ગણતરી નથી પણ વિવરણુ છે. આને મળતાં બીજાં સૂત્રો પણ છે જેમને વિષે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ છે કે તે બધાનું વિવરણુ પાછળથી જ ઉમેરાયું છે. જેમકે સુખશય્યા (૫૦ ૨૯), દુઃખશય્યા (૫૦ ૩૦), મોહનીય સ્થાનો (૫૦ ૬૪), માયાવી (૫૦ ૧૩૭), વિભંગરાજાન (૫૦ ૨૬૯) આદિ.

બળદેવ-વાસુદેવતું વર્ણન (૫૦ ૭૫૪) પણ પાછળથી જ ઉમેરાયું હોય તેમ તેનું વિવરણ જોનારને લાગશે જ.

વળી સ્વરમંડલ પ્રકરણ (૫૦ ૮૭૯)ના અંતમાં ‘આમ આ સ્વરમંડલ પૂરું થયું’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે એ આખું પ્રકરણ જ આમાં પાછળથી ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે. ટિપ્પણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ આખું પ્રકરણ અનુયોગદ્વારમાં પણ છે. પણ વસ્તુતઃ એ સ્વતંત્ર નાનો પ્રકરણગ્રંથ હશે અગર કોઈ બીજા મોટા ગ્રંથનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ માત્ર હશે. તેને એમ ને એમ આમાં સંપૂર્ણ ભાવે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હશે.

તૃતીયસ્થાનના બીજા ઉદ્દેશને અતે સૂત્ર ૧૬૬-૧૬૭ છે તેમાં ગૌતમાદિ શ્રમણો અને લગવાન મહાવીર વચ્ચેનો સંવાદ આવે છે. આ પણ સમગ્ર ગ્રંથની શૈલીની દૃષ્ટિએ મેળ વિનાનું છે અને નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયું છે. ટીકાકાર એ સૂત્રોની તૃતીય સ્થાનમાં સંગતિ ધરાવે છે, તે લૂલો અચ્ચાવ જણાય છે. (૫૦ ૨૯, ૧૬૭)

વિમાજનની સ્ત્રામી : આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વિભાગપરક છે. એટલે કે પ્રતિપાદ્ય વિષયોના બેદોની ગણતરી આમાં આપવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે એ બેદો અગર વિભાગો તે તે વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે આવરી લે છે; પણ એવાં પણ કેટલાંક સ્થાનો છે જ્યાં વિભાગીકરણ ખામી ભરેલું જણાય છે. વસ્તુના બેદોમાં કાંતો બધા બેદોની ગણતરી નથી કરી અથવા તો અનાવશ્યક વિસ્તાર, નિશ્ચિત વિભાજક તત્વનો આશ્રય લીધા વિના કરવામાં આવ્યો છે. આવાં કેટલાંક સ્થળો માટે જુઓ ૫૦ ૧૯૮, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૮૪, ૩૯૯, ૫૭૩ આદિનાં ટિપ્પણો.

બીજા ગ્રંથો સાથે સંબંધ : આ ગ્રંથ કોઈ એક નિશ્ચિત વિષયનો નહિ હોવાથી આને સંગ્રહગ્રંથ જ કહેવો જોઈએ. લગવાનના ઉપદેશની વસ્તુઓને આમાં લેવામાં આવી છે એ ખરું; પણ પ્રશ્ન એ છે કે તેમના સાક્ષાત્ ઉપદેશનો ભાગ આમાં કેટલો ? આનો જવાબ પરંપરા

પ્રમાણે એમ આપી શકાય કે આમાં જે કાંઈ છે તે ભગવાનનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ જ છે; કારણ કે આ એક અંગ્રન્થ છે. પરંતુ અત્યાર સુધીની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ થઈ છે કે આમાં નવા હિમેરા પણ થયા છે. એટલે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશ સિવાયનું પણ આમાં ધણું છે એમ માનવું જોઈએ.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સમવાયાંગનું નામ આવે છે (સૂત્ર ૬૭૨). બળદેવ-વાસુદેવના પ્રકરણમાં વિસ્તાર સમવાયાંગમાં જોઈ લેવાનું કહ્યું છે. અર્થાત્ સમવાયાંગમાં એ જ સૂત્ર વિસ્તૃત રૂપે હોવાથી અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો.

ભગવતીના નામ વિના પણ એવાં ધણાં સૂત્રો આમાં છે જેમનો સંબંધ શબ્દશઃ ભગવતીનાં તે તે સૂત્રો સાથે છે. જેમકે ૫૦ ૭૬, ૨૦૧, ૨૦૨ આદિમાં આવેલ તે તે સૂત્રો ભગવતીમાં પણ છે. ભગવતી પણ એક સંગ્રહગ્રંથ છે એટલે એ કહેવું કહ્યું છે કે મૂળ વસ્તુઓ કયા ગ્રન્થમાં સંગ્રહીત થઈ. પણ સામાન્યપણે કહી શકાય છે કે, ભગવતીમાં પ્રત્યેક ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં વિષયસૂચીનો સંગ્રહ કરતી ગાથાઓ આપવામાં આવી છે એટલે તેમાં નવું હિમેરવાનો અવકાશ ઓછો છે; જ્યારે સ્થાનાંગમાં નવા હિમેરણને રોકે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એટલે સંભવ એવો છે કે ભગવતીની તે તે વસ્તુઓ સ્થાનાંગમાં સંગ્રહીત કરવામાં આવી છે. સાધુસંધના આચારને લગતાં ધણાં સૂત્રો સ્થાનાંગમાં એવાં છે જે શબ્દશઃ બીજાં જૈનાચારપ્રતિપાદક આગમોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ખાસ કરી વ્યવહારસૂત્ર (૫૦ ૭૭૧, ૭૭૪, ૭૭૫ આદિ), બૃહત્કંઠપસૂત્ર (૫૦ ૭૭૮, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪ આદિ), દશાશ્રુતસ્કંધ (૫૦ ૭૮૬), નિશીય (૫૦ ૭૮૦) આદિનાં કેટલાંક સૂત્રો શબ્દશઃ આમાં લેવામાં આવ્યાં છે. એમ માનવાને કારણ એ છે કે તે તે સૂત્રો તે તે ગ્રન્થમાં સુવ્યવસ્થિત છે, જ્યારે સ્થાનાંગમાં તો તેમનો સંગ્રહ માત્ર સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યો છે.

આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં આવતી કેટલીક ગાથાઓ સ્થાનાંગમાં પણ જોવા મળે છે (૫૦ ૭૫૫ આદિ). પરંતુ તે ગાથાઓ આવશ્યક-નિર્ધુક્તિમાંથી આમાં લેવામાં આવી છે એમ માનવાને બદલે એમ માનવું વધારે સંગત છે કે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ તેવી ગાથાઓનો સંગ્રહ આવશ્યકનિર્ધુક્તિ અને સ્થાનાંગ બન્નેમાં થયો છે. આવશ્યકનિર્ધુક્તિની બંધી ગાથાઓ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ જ રચી હોય એવો સંભવ ઓછો છે. પ્રાચીન પરંપરામાંથી ધણી ગાથાઓ તેમજ એમ ને એમ લઈને પોતાની નિર્ધુક્તિમાં સંગૃહીત કરી દીધી હોય એવો સંભવ વધારે છે. અને એથી જ મૂલાચાર અને આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં ધણી ગાથાઓમાં સામ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

સ્થાનાંગમાં પ્રતિપાદિત એકેક વિષયનું મૂલ સ્થાન શોધવું આવશ્યક છે; એટલું જ નહિ પણ અન્ય આગમોમાં પણ કયાં કયાં તે તે વિષયો આવે છે તેની શોધ પણ કરવી આવશ્યક છે. અન્ય આગમોમાં આવતા સરખા વિષયોની સૂચના સહજભાવે શક્ય હતી તે મેં ટિપ્પણોમાં આપી છે, પણ તે અધૂરી જ છે. આને માટે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના તત્ત્વાર્થ-જૈનાગમ-સમન્વયની શૈલીથી સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ-જૈનાગમ-સમન્વય જોવા એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની આવશ્યકતા છે જ. અને તે કાર્ય ઉક્ત આચાર્યશ્રી બહુ સુંદર રીતે પાર પાડી શકે તેમ છે. એ ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ તે તે વિષયની શોધ કરવી આવશ્યક છે. મેં બૌદ્ધ મૂળ ત્રિપિટકમાં આવતા કેટલાક સમાન વિષયોની સૂચના ટિપ્પણોમાં આપી છે; પણ તે પણ અધૂરી જ છે. તેને પણ પૂરી કરવામાં બૌદ્ધ અટ્કથાઓની તુલના કરવી આવશ્યક છે; અને વૈદિકત્રાહ્મયની તુલના પણ જરૂરી છે. આ મહાકાર્ય જો થાય, તો જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક ઐક્ય કેટલા મોટા પ્રમાણમાં છે, તે આપણી સામે બહુ જ સુંદર રીતે ઉપસ્થિત થાય એમ છે.

૩. સમવાયાંગનો પરિચય

સકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા : સ્થાનાંગની જેમ આમાં પણ ‘સુય’ મેં આઉસતેણુ ભગવવા એવમક્રપાય’ છે એટલે આ પણ પરંપરા પ્રમાણે સુધર્માની સંકલનાન્તર્ગત મનાય છે. પણ આમાં પણ ઉમેરણુ થયું છે એટલે અત્યારે જે રૂપમાં છે તે રૂપે તે સંપૂર્ણ સુધર્માની કૃતિ છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આમાં સાતની ગણતરીમાં નિહ્વનો ઉલ્લેખ નથી એને જે સૂચક માનીએ, તો એમ કહી શકાય કે આમાં સ્થાનાંગની જેમ લાંબા કાળ પર્વત ઉમેરણુ થયું નથી. વળી આમાં આવતી આગમોની હકીકતોમાં વિદ્યમાન આગમો સાથે ક્યાંઈકે ક્યાંઈકે મેળ નથી ખાતો — તેથી પણ એમ કહી શકાય કે આમાં વાલ્મીકીવાચના સમયે નવી વસ્તુ ઉમેરવામાં નથી આવી. પણ આમાં આહારપદ, અવધિપદ (પ્રજાપના) અને કલ્પનો નામતઃ ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી કલ્પના કરતાં ભદ્રાહુ અને પ્રજાપનાના કરતાં શ્યામાચાર્યના સમય સુધી આમાં ઉમેરણુ થયું છે એમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય. આચાર્ય ભદ્રાહુ વીરનિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા છે. અને આચાર્યશ્યામ વીરનિર્વાણ ૩૩૫-૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાન હતા, એ જ કાળની રચના પ્રજાપના હોઈ શકે; એટલે સામાન્ય રીતે વીરનિર્વાણ ૪૦૦ સુધીમાં સમવાયાંગને વિદ્યમાનરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનીએ તો તેમાં અસંગતિનો સંભવ નથી.

સમવાયાંગની શૈલી : સમવાયાંગમાં સમવાયાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે (પૃ. ૨૩૫). એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આની શૈલી પણ સ્થાનાંગ જેમ સંખ્યાપ્રધાન છે. બેઠે એ છે કે સ્થાનાંગ દશ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે; જ્યારે સમવાયાંગમાં માત્ર એક જ અધ્યયન છે. અને તે સમગ્ર ગ્રન્થ એક શ્રુતસ્કંધ રૂપે છે. સ્થાનાંગ એકવિધથી માંડી દશવિધ પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે; જ્યારે આમાં એ ક્રમ આગળ પણ લંબાવવામાં આવ્યો છે મૂળ પાકમાં સ્થાનશતની સૂચના છે (સૂત્ર ૧૩૯), એ ઉપરથી જણાય છે

કે એકથી માંડીને સોની સંખ્યા સુધીની ગણના આમાં આપવામાં આવી છે.

ન્યાં એકની ગણના આપવામાં આવી છે, ત્યાં એકની સાથે એક લાખ, એક પૃથ્વ કે એક સાગર એ બધાને પણ, તે સૌમાં એકની સંખ્યા સામાન્ય હોવાથી ગણી લેવામાં આવ્યાં છે. આ જ પ્રમાણે આગળ દ્વિવિધ વગેરેમાં પણ છે. એટલે શતસ્થાનનો અર્થ માત્ર શત-સો લેવાનો નથી પણ શતનો ગુણાકાર થઈને જે સંખ્યા આવે તે પણ તેમાં આવી જાય છે. પરિણામે એક સાગરોપમ કેડાકોડી અર્થાત્ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ x એક કરોડ) સંખ્યા પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

એકથી માંડીને સો સુધીની સંખ્યા તો ક્રમશઃ આપવામાં આવી છે પણ સો પછી ૫૦૦ સુધીની સંખ્યા ૫૦-૫૦ ઉમેરીને છે. એટલે કે ૧૦૦ પછી ૧૦૧ નહિ પણ ૧૫૦-૨૦૦-૨૫૦ ધ્રુવાદિ ક્રમે કરી ૫૦૦ સુધી છે. ત્યાર પછી ૧૦૦નો વધારો છે એટલે કે ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦ આદિ. તેમ ૧૧૦૦ સુધી ચાલે છે. પછી ૨૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી હજાર-હજારની વૃદ્ધિ કરી ૩૦૦૦, ૪૦૦૦ આદિથી કરીને દશ હજાર સુધી ક્રમે છે. દશ હજાર (૧૦૦૦૦) પછી એક લાખ (૧૦૦૦૦૦), બે લાખ, ૩ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ એમ ક્રમે ૯ લાખ સુધી ગણતરી છે. નવ લાખ પછી અચાનક નવ હજાર (કાંઈક અધિક સહિત) આવે છે, જે અસ્થાને છે. ટીકાકારને પણ આમાં સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ અથવા લેખકદોષ જણાયો છે. પછી દશ લાખ, એક કરોડ અને એક કેડાકોડી છે. અહીં સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોની સમાપ્તિ છે.

ખરી રીતે સમવાયાંગ ગ્રન્થ ત્યાં જ સમાપ્ત થવો જોઈતો હતો. પણ તેમાં ત્યાર પછી દ્વાદશાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયો હોવો જોઈએ. બાર અંગના પરિચય પછી છત્ર અને અજ્ઞવનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનાના વિવિધ પદોને

આધારે આપવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાપનાના અવધિપદનો ઉલ્લેખ પણ છે. ત્યાર પછી કદપને આધારે સમવસરણું વર્ણન સમજી લેવાનું કહ્યું છે. અને પછી કુલકરાદિ, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ વાસુદેવ, ગણધર આદિ આ અવસર્પિણી અને આગામી અવસર્પિણીના મહા-પુરુષો સંબંધી હકીકતો આપવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ જણાય છે જે પાછળથી આમાં ઉમેરાયું છે. કારણ કે, એ પ્રકરણને અતિ હચ્ચેય એવમાહિજ્જતિ ત્ત'જહા કુલગરવંસેહ ય એવંતિત્થયર વંસેહ ય" ઇત્યાદિ ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રજ્ઞાપનામાંથી જે ભાગ છે અથવા તે જે ભાગનો સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે છે, તેમાં ભગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે. અન્યત્ર માત્ર ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે.

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની ઘણી બાબતો સમાન હોઈ, સ્થાનાંગ વિષેની વિચારણામાં સમવાયાંગને લગતું પણ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે; તેથી તેનું પુનરાવર્તન અહીં જરૂરી નથી.

૪. વિષયપરિચય

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગના વિષયો સમાન હોવાથી તે બંનેના વિષયનો પરિચય એકસાથે જ આપી દેવો યોગ્ય છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં મેં વિષયોને સાત ખંડમાં વહેંચી નાખ્યા છે. તે આ પ્રમાણે — ૧. મોક્ષમાર્ગ, ૨. તત્ત્વજ્ઞાન, ૩. ગણિતાનુયોગ, ૪. મહાપુરુષો, ૫. સંબંધવસ્થા, ૬. પુરુષપરીક્ષા અને ૭. વિવિધ.

પ્રથમ ખંડમાં જીવ અને અજીવના વિવરણને લગતી હકીકતો છોડી દઈને નવતત્ત્વ વિચારણામાં સામાન્ય રીતે જે સમાર્પ શકે એવા બધા વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જીવ સત્સંગને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જામ એ દરમિયાનની સ્થમસ્ત સાધનાને લગતી હકીકતો તારવીને આ ખંડનું નામ મોક્ષમાર્ગ રાખ્યું છે.

બીજા ખંડમાં દ્રવ્યાનુયોગને લગતી હકીકતો આપવામાં આવી છે તેથી તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન રાખવામાં આવ્યું છે આમાં જીવ અને

અજીવ વિષેની બધી હકીકતો સંકલિત કરવામાં આવી છે. દેવ અને દેવલોક તથા નરક અને નારકોની હકીકતો પણ આમાં સમાવિષ્ટ કરી દીધી છે:

ખંડ ત્રીજો ગણિતાનુયોગ અથવા ભૂગોળને નામે છે. તેમાં લોક-અલોક અને લોકમાં સમાવિષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રો-નદીઓ વગેરેને લગતી હકીકતો હોવાથી અને પરંપરામાં ગણિતાનુયોગના નામે આ વિભાગ ઓળખાતો હોવાથી આનું નામ ગણિતાનુયોગ રાખ્યું છે.

ખંડ ચોથામાં કુલકરો, તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, આદિ મહાપુરુષોની હકીકતોનો સંગ્રહ હોવાથી આ ખંડનું મથાર્થનામ મહાપુરુષો રાખવામાં આવ્યું છે. પરંપરામાન્ય નામ શલાકાપુરુષો છે. પણ આમાં શલાકાપુરુષો સિવાયના પણ કેટલાક મહાપુરુષો જેવા કે ગણધર વગેરેની પણ હકીકતો હોઈ, આ ખંડને શલાકાપુરુષો એવું નામ આપ્યું નથી.

ખંડ પાંચમામાં ચતુર્વિધસંધને લગતી પણ અધિકાંશે સાધુ અને સાધ્વી સંધને લગતી હકીકતોનો સંગ્રહ છે તેથી તેનું નામ સંધવ્યવસ્થા આપ્યું છે.

છઠ્ઠો ખંડ પુરુષપરીક્ષાને નામે છે. તેમાં પુરુષ વિષે વિવિધ ભંગીઓ આપવામાં આવી છે. તે ભંગીઓનો મુખ્ય આધાર પુરુષના ગુણ-દોષો છે અને એવા ગુણ-દોષોને આધારે જ આપણે કોઈ પણ પુરુષનું મૂલ્ય આંકી શકીએ છીએ; તેથી આનું નામ મેં પુરુષપરીક્ષા રાખ્યું છે.

સાતમા ખંડમાં પરચૂરણ વિષયોનો સંગ્રહ હોવાથી તેને વિવિધ એવું નામ આપ્યું છે. આમાં વ્યાકરણ, સંગીત, કળા, વૈદ્યક, દંડનીતિ વગેરે અનેક પ્રકારના રોચક વિષયોનો સમાવેશ છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર ભાવે જોઈએ તો આમાં સંસારનાં લગભગ બધાં જોય, હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો વિષે થોડીધણી હકીકતો આપવામાં

આવી છે; તેથી આ ગ્રન્થનું પર્યર્થ નામ વિશ્વકોષ બની શકે છે. વિષય-સૂચિમાં નજર ફેરવીએ તો આ વસ્તુની સહજ પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

આ ગ્રન્થની એવી કઈ વિશેષતા છે જે અન્ય જૈન ગ્રન્થમાં નથી? એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ એક સંગ્રહગ્રન્થ છે; તેથી અન્યત્ર વિષયને મુખ્ય રાખીને નિરૂપાયેલી હકીકતો આમાં સંખ્યાને મુખ્ય માનીને નિરૂપાયેલી છે. એટલે એવી બધી હકીકતો અન્યત્ર જૈન આગમોમાં વિખરાયેલી મળી શકે છે. પણ આ ગ્રન્થમાં પુરુષપરીક્ષા આ નામે જે ખંડ સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્થાનાંગમાંથી જ સંકલિત છે. અને એમ કહી શકાય કે સ્થાનાંગાંતર્ગત એ ખંડની હકીકતમાંથી બહુ મોટો ભાગ એવો છે કે જે અન્યત્ર જૈન આગમમાં નહિ મળે. તે વિષય જૈનગ્રંથોમાં માત્ર સ્થાનાંગનો આગવો છે. એટલું જ નહિ પણ આ સમગ્ર ગ્રંથમાં તે ખંડની રોચકતા સર્વોપરી છે. ગણુતરીના રણમાં જાણે શીતળ જળની વીરડી જેવું એ પ્રકરણ આપણને ધરીભર વિવિધ મનોભાવોના ઊંડા રહસ્યમાં વિચરણ કરાવે છે અને આપણા પોતાના મનોભાવોની પરીક્ષા કરવા પ્રેરે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના માર્ગે જવા પણ હિત્સુક બનાવે છે. વાચકોને એમાંથી કાંઈક એવી પ્રેરણા મળશે તો મારો શ્રમ વ્યર્થ નહિ જાય.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ '૧' લો

મોક્ષમાર્ગ

સત્સંગમહિમા^૧

ગૌતમે ભગવાનને પૂછ્યું : ‘ ઉચિત સ્વભાવવાળા શ્રમણ-
બ્રાહ્મણની પયુપાસના-સેવાનું શું ફળ ? ’

ભગવાને જવાબ આપ્યો : “ શાસ્ત્ર-શ્રવણ. ”

ગૌતમ — ‘ હે ભગવન, શાસ્ત્ર-શ્રવણનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ જ્ઞાન. ”

ગૌતમ — ‘ જ્ઞાનનું ફળ શું ? ’

ભગવાન — “ વિજ્ઞાન, અર્થાત્ સારાસારનો વિવેક. ”

ગૌતમ — ‘ વિજ્ઞાનનું ફળ શું ? ’

ભગવાન — “ પ્રતિજ્ઞા, અર્થાત્ હિંસાઆદિ પાપક્રમથી
નિવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ. ”

ગૌતમ — ‘ પ્રતિજ્ઞાનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ સંયમ. ”

ગૌતમ — ‘ સંયમનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ સંયમથી પાપક્રમ અટકે. ”

ગૌતમ — ‘ પાપક્રમ અટકે તેથી શું થાય ? ’

ભગવાન — “ તપ થાય. ”

ગૌતમ — ‘ તપસ્યાનું શું ફળ ? ’^૨

ભગવાન — “ તપસ્યાથી જૂનાં કર્મો હણાય. ”

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

ગૌતમ — ‘જૂનાં કર્મો હણાય તેથી શું થાય?’

ભગવાન — ‘‘ મન-વચન-કાયના વ્યાપારો બંધ પડે. ’’

ગૌતમ — ‘વ્યાપારો બંધ થવાથી શું થાય?’

ભગવાન — ‘‘ આત્માનું નિર્વાણ, અર્થાત્ કર્મના વિકારોથી આત્માની સુકિત. ’’

ગૌતમ — ‘વિકારથી રહિત થવાથી શું થાય?’

ભગવાન — ‘‘ આત્મા સિદ્ધ થાય છે ’’

[—સ્થા ૦ ૧૬૦]

ટિપ્પણ

ટિ ૦ ૧ : ગુગિકા નગરીમા પાશ્વર પરના સાધુઓ ભેડે ત્યાંના શ્રાવકોને સંયમ અને તપ વિષે વાર્તાલાપ થયો હતો. આ બાબતની ગૌતમને લાગ લાગી ત્યારે તે સાધુઓના જ્ઞાન વિષે તથા તેમણે કરેલા યુક્તાસાની સત્યતા વિષે ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પૂછ્યું તે પ્રસંગનો આ સવાલ છે — જુઓ ભગવતી સૂત્ર ૨૦૨, ૬૦૫. આની સાથે ઉત્તરાધ્યનનું ૨૬ મું અધ્યયન સરખાવવા ભેલું છે.

આ સવાલમાં જેમ સત્યગથી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનવિજ્ઞાન પામી અતે મોક્ષ-પમાય છે તે બતાવ્યું છે, તેવી જ રીતે ઔહોમા પ્રતીત્ય સમુત્પાદ નામે મોક્ષ-પ્રતિપત્તિના કર્મનું વર્ણન છે. જેમકે — અવિદ્યા-સંસ્કાર-વિજ્ઞાન (ભણવાપણું) નામરૂપ-ષડાયતન (મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો) — રૂપા (૪ દ્રવ્ય-વિષય સંયોગ) વેદના (સુખ-દુઃખ-ક્રોધ-દોષ) — તૃષ્ણા-લોભ (ઉપાદાન) — કર્મ (ભવ) — જન્મ-જરા મરણ શોક વગેરે. આમ, અવિદ્યાના નાશથી કર્મશઃ જરામરણઆદિ સર્વં દુ ખેનો નાશ થાય છે. આ જ નિર્વાણ છે, — વિનય ૦ પૃ ૦ ૭૫.

આને લગભગ મળતો કર્મ ઉત્તરાધ્યનમાં (૩૨. ૬થી) છે. ત્યાં કહ્યું છે કે મોહથી તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાથી મોહની ઉત્પત્તિ છે. મોહથી કર્મ થાય છે અને કર્મથી રાગ અને દ્રેષ. કર્મ એ જાતિ-મરણનું મૂળ છે. જાતિ-મરણ એ જ દુઃખ છે. આમ મોહનો નાશ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે.

આ જ પ્રમાણે ગૌતમમુનિ પ્રણીત ન્યાયદર્શનમાં પણ મિથ્યાજ્ઞાન-દોષ-પ્રવૃત્તિ-જન્મ-દુઃખ એ કર્મે તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખનો નાશ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો બતાવ્યો છે. ન્યાયદર્શન ૧-૧-૨.

સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે, સર્વ દર્શનમાં બધાં અનિષ્ટોના કારણ રૂપે અજ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાનને વર્ણવ્યું છે અને સર્વપ્રથમ એ અજ્ઞાનનો જ નાશ કરવા સૌ કોઈ ઉપદેશ આપે છે.

ટિ. ૨ : આ જ વસ્તુનો 'મહાવીર સિદ્ધાન્ત' તરીકેનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધઅંથ અંગુત્તરમાં છે. તેવી નિર્જનતા સાધન તપ નહિ પણ શીલસપ્તનતા, પ્રાતિભોક્ષ નામના અથમાં વર્ણવેલા ભિક્ષુભિક્ષુણીના નિયમોનું આચરણ, આચાર અને ગ્રાચર (ભિક્ષા)ના નિયમોનું પાલન, અને નાનામાં નાના દોષની પણ અવગણના ન કરવી—એવો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત ત્યાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.—અંગુત્તર ૩.૭૪.

૨

શ્રવણમહિમા^૧

૧

ધર્મ એ વસ્તુ સ્વીકારવા યોગ્ય છે એમ સાંભળ્યું હોય, અને સમજ્યો હોય, તે આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધાને પામે.
૩. શ્રદ્ધાળુ થઈ પ્રવ્રત્તયા લે.
૪. પ્રવ્રત્તયા લઈ પ્રહ્મચર્ય પાળે.
૫. પ્રહ્મચારી થઈ શુદ્ધ સંયમી બને.
૬. શુદ્ધ સંયમવાળો થઈ સંવરવાળો^૨ થાય.

૧. પ્રસ્તુત વિષયનો સંકેત ભગવતી સૂત્રમાં છે. જુઓ આ માળાનું 'ભગવતીસાર' પૃ. ૧૬.

૨. જેનાથી આત્મામાં કર્મમળ આવતો બંધ થાય તે તપ ચાત્રિય વગેરે. જુઓ આ માળાનું તત્વાર્થસૂત્ર. પા. ૩૪૫ ઇ. ૦.

૭. સંવર વડે મતિજ્ઞાનને^૧ પામે.
૮. મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાની થાય.
૯. પછી અવધિજ્ઞાની થાય.
૧૦. પછી મનઃપર્યાયજ્ઞાની થાય.
૧૧. અને કેવળજ્ઞાનને પણ પામે.

[—સ્થા૦ ૬૬]

૨

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનમોહનીય કર્મ^૨ જે ઉદયમાં આનંદ હોય (એટલે કે ફળ આપવા લાગ્યું હોય) તેનો ક્ષય, અને જે ઉદયમાં ન આનંદ હોય તેનો ઉપશમ એમ ક્ષયોપશમ વડે આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને શ્રદ્ધાળુ થાય.
- ૩-૧૦. ચાવત્^૩ મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો થાય.^૪

[—સ્થા૦ ૬૮]

૧. મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનો વિષે આગળ વર્ણન આવશે. જુઓ આ માળાનું ‘તત્વાર્થસૂત્ર’ પૃ. ૨૧ ૬૦. સ્થૂલ રૂપે કહીએ તો, મતિજ્ઞાન એટલે ઇન્દ્રિય-મનની સહાયતાથી થતું જ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાન. અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન એ જે જ્ઞાનો એક પ્રકારની વિરોધ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનો છે, જેમાં ઇન્દ્રિયાદિની જરૂર નથી પડતી. કેવળજ્ઞાન એટલે તો શુદ્ધ આત્માને થતું સર્વવિષયક જ્ઞાન.

૨. જ્ઞાન, જ્ઞાની, અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ, બીજને જ્ઞાન ન મળે એવું માત્સર્ય^૫, વગેરે દોષોને પરિણામે જ્ઞાનશક્તિ આવડત યર્થ બન્યું છે. અને જ્ઞાની કે સતના, શાસ્ત્રના, કે ધર્મના અસત્ય દોષો પ્રગટ કર્યા કરવા વગેરે દોષોથી દર્શન—શ્રદ્ધાની બાળતમા મૂઢતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ બધાની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું ‘તત્વાર્થસૂત્ર’ પૃ. ૨૬૮ ૬૦.

૩. ચાવત્ એટલે—થી માડીને... સુધી. અર્થાત્ ઉપર આવેલા ૩થી ૧૦ સુધી.

૪. અહીં કેવળજ્ઞાન નથી ગણાવ્યું, કારણ કે તે જ્ઞાનાવરણથી કર્મના સફતર ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તો ક્ષયોપશમથી થતી લબ્ધિનો જ પ્રસંગ છે. વળી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પણ અહીં ક્ષાયોપશમિક જ સમજવાં જોઈએ.

૩

આરંભ^૧ અને પરિશ્રદ્ધ—આ બેને અનર્થકારી જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. સમ્યક્દર્શન પામે.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળજ્ઞાનને પામે.

[—સ્થા. ૬૫]

તથા જીલદું જો આરંભ અને પરિશ્રદ્ધને અનર્થકારી ન જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા ન પામે.

૨. સમ્યક્દર્શન ન પામે.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળજ્ઞાન પણ ન પામે.^૨

[—સ્થા. ૬૪]

૪

હુ યામ^૩ ત્રણ છે—પ્રથમ, મધ્યમ અને અંતિમ. —આ ત્રણે યામમાં આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. શ્રદ્ધાળુ બને.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.

હુ વય ત્રણ છે—પ્રથમ, મધ્યમ અને અંતિમ. —આ ત્રણે વયમાં આત્મા—

૧. હિસાદિ સાવલ અનુષ્ઠાન ‘આરંભ’ કહેવાય છે.

૨. પ્રસ્તુત વિષયનું સમર્થન સૂત્રકૃતાંશ ૧-૧-૪-૩માં પણ છે. જીવોનો આરંભ તથા પરિશ્રદ્ધ અને અનારંભ તથા અપરિશ્રદ્ધ એવા વિભાગ ભગવતી સૂત્ર ૫, ૭ માં છે. જૈન લિક્ષ્મણ પ્રથમ કર્તવ્ય આરંભ અને પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ જ છે.

૩. સામાન્ય રીતે દિવસ અને રાતને ચાર ચાર ‘યામ’ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

૧ કેવળીએ નિરૂપેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. શ્રદ્ધાળુ થાય.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.૧

[—સ્થા ૧૫૫]

૩

ધર્મ

૧. ધર્મમહિમા

હે ! આયુષ્યમાન શ્રમણ ! આ ત્રણેના ઉપકારનો બહોલો વાળવો (પ્રત્યુપકાર) દુષ્કર છે—

(૧) માતા-પિતા; (૨) ભર્તા—સ્વામી; (૩) ધર્મચાર્ય.

૧. કોઈ પુરુષ સદૈવ સ્વારમાં શત-સહસ્ર પાકવાળાં તેલથી પોતાનાં માતા-પિતાનાં શરીરને માલિશ કરી સુગંધી પાણીથી નવરાવે, અને સર્વાલંકારથી તેમને વિભૂષિત કરે, પછી ૧૮ પ્રકારનાં શુદ્ધ લોજન જમાડે અને જીવનપર્યંત પોતાના બધા ઉપર જિત્તકી ફેરવે—આટલું કરે છતાં તે પુરુષ માતા-પિતાના ઉપકારનો બહોલો વાળી શકતો નથી. તેથી ઊલટું, જો તે તેમને કેવળીએ બતાવેલ ધર્મ સંભળાવે અને તે ધર્મમાં તેમને સ્થિર કરે, તો તેમ કરી તે માતા-પિતાના ઉપકારનો બહોલો વાળવા સમર્થ થાય ખરો.^૨

૧. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્યની વય કે રાત-દિવસનો કોઈપણ સમય જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા બાધક નથી.

૨. લગભગ આ જ શબ્દોમા લગવાન બુદ્ધે માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર દુર્લભ છે તે વર્ણવ્યું છે; તથા માતાપિતાને ધર્મમાં સ્થિર કરે તો બહોલો વળે ખરો, એ પણ કહ્યું છે. જુઓ અગ્રતર ૨-૪-૨.

કે બોધ - ધર્મપ્રાપ્તિ બે છે —

૧. જ્ઞાનબોધિ (જીવાદિ તત્ત્વોનું સમ્યક્જ્ઞાન).

૨. દર્શનબોધિ — સમ્યક્ત્વ (પદ્ધતિોને યથાર્થરૂપથી જાણવાની રુચિ)

કે તે જ પ્રમાણે બુદ્ધ પણ બે છે —

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ.

કે તે જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ વિષે સમજવું.

[—સ્થા. ૧૦૪]

કે બોધિ ત્રણ છે --

૧. જ્ઞાનબોધિ; ૨. દર્શનબોધિ; ૩. ચારિત્રબોધિ.

કે બુદ્ધ પણ ત્રણ છે —

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ. ૩. ચારિત્રબુદ્ધ.

કે તે જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ વિષે સમજવું.

[—સ્થા. ૧૫૬]

૧. અરિહંતનો અવર્ણવાદ,^૧ ૨. ધર્મનો અવર્ણવાદ,
૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ, ૪. સંઘનો અવર્ણવાદ અને
૫. દેવોનો અવર્ણવાદ — આ પાંચ^૨ અવર્ણવાદ હોય, તો જીવ
ધર્મને પામી શકતો નથી.

અને તેથી ઊલટું અરિહંત આદિની પ્રશંસા કરે, તો
જીવને ધર્મપ્રાપ્તિ સુલભ બને છે.

[—સ્થા. ૪૨૬]

નિઃશીલ, નિર્વ્રત અને પ્રત્યાખ્યાન વિનાના પુરુષના
આ ત્રણ બગડે છે —

૧. આ લોક; ૨. પરલોક; ૩. આબતિ—જન્મ.

૧. ખેદી નિદા. ૨. જુઓ આ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

પણ સુશીલ, વ્રતવાન અને પ્રત્યાખ્યાનવાળા જીવનાં એ ત્રણેય સુધરે છે—

[—સ્થા૦ ૧૬૧]

ધર્મપ્રાપ્તિના ચાર ઉપાય છે —

૧. ક્ષમા; ૨. નિર્લોભતા; ૩. ઋણ્યતા;^૧ ૪. મૃદુતા.

[—સ્થા૦ ૩૭૨]

ધર્મારાધક (સાધક)ને નીચેની પાંચ બાબતો ઉપકારી હોઈ, આલંબનરૂપ છે. —

૧. જીવોના છ વર્ગો^૨; ૨. ગણુ (—સમૂહ, એકાંતમાં રહી શરૂઆતમાં ધર્મારાધના મુશ્કેલ હોવાથી); ૩. રાજા (રક્ષા વડે); ૪. ગૃહસ્થ (અન્નવસ્ત્રાદિની મદદ વડે); ૫. શરીર.

[—સ્થા૦ ૪૪૭]

ત્રણને બોધિ દુર્લભ છે—

૧. દુષ્ટને; ૨. મૂઢને; ૩. કુપ્રવચન (કુશાસ્ત્ર)માં આગ્રહીને.

ત્રણને બોધિ સુલભ છે—

૧. અદુષ્ટને; ૨. અમૂઢને; ૩. કુપ્રવચનમાં અનાગ્રહીને.

[—સ્થા૦ ૨૦૩]

બધા જીવોને આ છ સ્થાન^૩ સુલભ નથી—

૧. વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આર્જવ.
૨. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ, તથા હાલતા આલતા (ત્રીસ) જીવો. તેઓ વિવિધ રીતે જીવને ઉપકારક બને છે, એ તો સ્પષ્ટ છે.
૩. સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૩, અને અ૦ ૧૦. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા અને તેમાં પણ ધર્માચરણની દુર્લભતાની વાત બુદ્ધે અંગુત્તર૦ ૧-૧૯ માં લગભગ એ જ રીતે સમજાવી છે. તે ઉપરથી બુદ્ધ તથા મહાવીર બંનેની ધર્માચરણ તરફ રુચિ પેદા કરાવવા માટેની ઉપદેશ શૈલી કેવી એક જેવી જ હતી, તે જણાય છે.

૧. મનુષ્યભવ; ૨. આયક્ષેત્રમાં જન્મ; ૩ સુકુલમાં જન્મ; ૪. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મનું શ્રવણ; ૫. શ્રુત (શાસ્ત્ર)માં શ્રદ્ધા; ૬. શ્રદ્ધેલા, ગમેલા અને પ્રતીત ધર્મનું સમ્યગ્ આચરણ.

[—સ્થા૦ ૪૮૫]

૩. ધર્મના ભેદો

કુ ધર્મ જે પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુત (શાસ્ત્રને લગતો) ધર્મ (અર્થાત્ સ્વાધ્યાયાદિ).
૨. ચારિત્રધર્મ (આચાર).

કુ શ્રુત ધર્મ જે પ્રકારનો છે—

૧. સૂત્ર શ્રુતધર્મ; ૨. અર્થ શ્રુતધર્મ.

[—સ્થા૦ ૭૨]

ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુતધર્મ; ૨. ચારિત્રધર્મ; અસ્તિકાય ધર્મ.^૧

[—સ્થા૦ ૧૮૮]

ભગવાને ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ કહ્યો છે—

સુઅધીત, સુધ્યાત અને સુતપસ્યિત. ધર્મ જે સુઅધીત (સારી રીતે જાણીલો—ભણીલો) હોય, તે જ સુધ્યાત (સારી રીતે તેના ઉપર મનન—ચિન્તન) થઈ શકે. અને જે ધર્મ સુધ્યાત હોય, તે જ એ ધર્મને તપસ્થાનુષ્ઠાન વડે આચારમાં લાવી શકાય.^૨

[—સ્થા૦ ૨૧૭]

૧. જેન પરિભાષામાં ગતિસહાયક એક વિશિષ્ટ દ્રવ્યને ‘ધર્મ’ અસ્તિકાય કહ્યું છે. તેની અપેક્ષાએ અહીં ‘ધર્મ’ ના ભેદ ત્રણ બતાવ્યા છે. ત્રીજો ભેદ ‘ધર્મ’ શબ્દને એ જુદા અર્થમાં ગણીને બતાવ્યો છે. સ્વાધ્યાય એ શ્રુતધર્મ છે, આચાર એ ચારિત્રધર્મ છે, એ જે ભાવધર્મ છે. પરંતુ અસ્તિકાય ધર્મ એ દ્રવ્યધર્મ છે.

૨. અહીં સુ—અધીત અને સુધ્યાત એ શ્રુતધર્મ છે, અને સુતપસ્યિત એ ચારિત્રધર્મ છે.

ધર્મ દશ પ્રકારનો છે—

૧. ગ્રામ ધર્મ; ૨. નગર ધર્મ; ૩. રાષ્ટ્રધર્મ; ૪. પાખંડ ધર્મ; ૫. કુલધર્મ; ૬. ગણધર્મ; ૭. સંઘધર્મ; ૮. શ્રુતધર્મ; ૯. યારિત્ર ધર્મ; ૧૦ અસ્તિકાય ધર્મ.

[—સ્થાન ૭૬૦]

સ્થવિર દશ છે —

૧ ગ્રામ સ્થવિર; ૨. નગર સ્થવિર; ૩. રાષ્ટ્ર સ્થવિર; ૪. પ્રજાસ્તા સ્થવિર; ૫. કુલ સ્થવિર; ૬. ગણ સ્થવિર; ૭ સંઘ સ્થવિર; ૮. જાતિ સ્થવિર; ૯. શ્રુત સ્થવિર; ૧૦. પર્યાય સ્થવિર.

[—સ્થાન ૭૬૧]

શ્રમણના ધર્મ દશ છે^૧ —

૧. ક્ષમા; ૨ નિર્દોલતા; ૩. ઋણતા; ૪. મૃદુતા; ૫. લઘુતા-નમ્રતા; ૬. સત્ય; ૭. સત્યમ; ૮. તપ; ૯. ત્યાગ; ૧૦. બ્રહ્મચર્ય.

[—સ્થાન ૭૧૨, સમ ૧૦]

શૌચ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. પૃથ્વીશૌચ; ૨. અપશૌચ; ૩. તેજસશૌચ; ૪. મન્ત્રશૌચ; ૫. બ્રહ્મશૌચ.^૨

[—સ્થાન ૪૪૯]

પાંચ આજ્ઞા સ્થાન છે—

૧. સાધુ આજ્ઞા; ૨. સાધુ માદ્ઞા; ૩. સાધુ લાઘવ; ૪. સાધુ ક્ષમા; ૫. સાધુ મુક્તિ—નિર્દોલતા.

[—સ્થાન ૪૮૦]

૧. સરખાવે મહાભારત—સાંતિપર્વ ૩૧૩-૧૬-૨૦માં વર્ણવેલા સત્ત્વનાગુણ.
૨. માટી, પાણી, અગ્નિ, અને મનથી શરીરશુદ્ધિ કરવી તે ચાર બ્રહ્મશૌચ છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્યદિ કુશલાનુષ્ઠાનથી જે શુદ્ધિ થાય તે આંતરિક શુદ્ધિ છે. બ્રહ્મશૌચમાં સત્યશૌચ, તપઃશૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહશૌચ અને સર્વભૂતદયાશૌચ—એ ચાર પ્રસિદ્ધ શૌચ આવી જાય છે.

નીચે પાંચપાંચનાં પચક્રમાં જણાવેલી બાબતોની લગવાન મહાવીરે નિશ્ચયથી માટે સદા પ્રશંસા કરી છે અને અનુસા આપી છે —

- (૧) ૧. ક્ષમા; ૨. મુક્તિ; ૩. આજ્ઞવ; ૪. માર્દવ; ૫. લાઘવ.
- (૨) ૧. સત્ય; ૨. સચમ; ૩. તપ; ૪. ત્યાગ; ૫. બ્રહ્મચર્ય.
- (૩) ૧. ઉત્તિક્ષિતચારી^૧ — સંધવાના પાત્રમાંથી જમવાના પાત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાને ખાવા માટે કાઢ્યું હોય એવું જો તે આપે તો લેવું — એવો સંકલ્પ કરનાર;
૨. નિક્ષિતચારી — સંધવાના વાસણમાંથી બહાર કાઢેલ હોય તેવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૩. અતચારી — ગૃહસ્થે ભોજન કરી ક્ષીધા પછી વધેલું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૪. પ્રાન્તચારી — તુચ્છ આહારની ગવેષણા કરવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૫. રૂક્ષચારી — લૂણ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર.
- (૪) ૧. અજ્ઞાતચારી — સ્વભત્યાદિ દર્શાવ્યા વિના ગવેષણા કરનાર;
૨. અન્યગ્લાનચારી^૨ — ખીબ રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર;
૩. મૌનચારી — મૌનવ્રતધારી;
૪. સંસૃષ્ટ કલ્પિક — ખરડેલ હાથે ખપતી ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર;

૧. અહીંથી લઈને રૂક્ષચારી સુધીની પાંચ બાબતો ભિક્ષુના ભોજન સમયની અભિગ્રહોને લગતી છે — જેની પ્રશંસા લગવાને કરી છે.

૨. આ સમુદ્ધાન દીકાદાર અનેક અર્થો જણાવે છે :—અન્ન વિના રોગી થનાર; ખીબ રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર, ભોજન કાલે ભિક્ષાચર્યા કરનાર ઇત્ય.

૫. તબક્કાત સંસૃષ્ટ કલ્પક — સાધુને આપવા યોગ્ય દ્રવ્યથી ખરડાયેલ હાથે ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર.
- (૫) ૧. ઔપનિધિક — ગમે ત્યાંથી આવેલ હોય — એવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૨. શુદ્ધૈષણિક — નિર્દોષ આહારની ગવેષણા કરનાર;
૩. સંજ્યાદર્શિક — આજે અમુક દત્તિ^૧ લેવી છે એવું ધારીને એષણ કરનાર;
૪. દૃષ્ટલાભિક — જોયેલી વસ્તુ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૫. પૃષ્ટલાભિક — ‘આપને આપું?’ એમ પૂછી કંઈ આપે તો જ લેવું એવો સંકલ્પ કરનાર. અથવા ‘નિર્દોષ છે કે સંદોષ?’ એમ પૂછીને ગ્રહણ કરનાર.
- (૬) ૧. આચારિક — આચારિયો^૨ કરનાર.
૨. નિવિંકૃતિક — ધી આદિ વિકૃતિને છોડનાર.
૩. પુરિમાધિક — દિવસના પ્રથમ એ પહોર સુધી પ્રત્યાખ્યાન કરનાર.
૪. પરિમિત પિંડપાતિક — પરિમિત ભોજન લેનાર.
૫. ભિન્ન પિંડપાતિક — અખંડ નહિં પણ ટુકડા કરેલ પિંડને લેનાર.
- (૭) ૧. અરસાહારી; ૨. વિરસાહારી; ૩. અંતાહારી; ૪. પ્રાંતાહારી; ૫. રક્ષાહારી.
- (૮) ૧. અરસજીવી; ૨. વિરસજીવી; ૩. અંતજીવી; ૪. પ્રાંતજીવી; ૫. રક્ષજીવી.

૧. સાધુના પાત્રમાં પ્રવાહી દ્રવ્ય હોય તો ધાર તટ્યા વિના જેટલું પડે તે એક દત્તિ અને પ્રવાહી ન હોય તો એક વારમાં જેટલું અપાય તે એક દત્તિ.

૨. ધી-દૂધ વગેરે રસ વિનાનું ભાત વગેરે અન્ન એક વાર ખાઈ, અને ગરમ પાણી પીઈ તે.

- (૯) ૧. સ્થાનાતિહ^૧ - કાયોત્સર્ગ^૨ કરનાર.
 ૨. ઉત્કટુકાસનિક - ઉકડા આસનવાળો.
 ૩. પ્રતિમાસ્થાયી - એક રાત્રિની આદિ પ્રતિમાઓને^૨
 ધારણ કરનાર.
 ૪. વીરાસનિક - વીરાસને બેસનાર.
 ૫. નૈષધિક - પલાંડી વાળી બેસનાર^૩.
 (૧૦) ૧. દંડાયતિક - લાકડીની જેમ પગ રાખી બેસનાર.
 ૨. લગ્નશાયી - વાંકાચૂકા લાકડાની જેમ દૂટિયુ વાળી
 સૂનાર.
 ૩. આતાપક - ગરમી અને ઠંડીની પીડા સહનાર.
 ૪. અપ્રાવૃતક - આવરણ વગરનો થઈ - નમ્ર થઈ પીડા
 સહન કરનાર.
 ૫. અકંડુચક - ચળ આવે છતાં ખજવાળે નહિ તેવો.
 [-સ્થા. ૩૯૬]

નિષદ્ધા — અર્થાત્ બેસવાના — પ્રકારો પાંચ છે.

૧. જેમાં એવી રીતે ઉભડક બેસવું કે માત્ર પગનાં
 તળિયાં જ જમીન પર અડે તે ‘ઉત્કટુકા’.
 ૨. ગાય દોહતી વખતનું જે આસન હોય છે તે ‘ગોદોહિકા’.
 ૩. જમીનને પગ અને પુત બન્ને અડે તેવું આસન તે
 ‘સમપાદપુતા.’

૧. જુહતકલ્પ લાપ્તમા એનો અર્થ ‘ભ્રુવસ્થાનસ્થિત’ એવો કર્યો છે.
 કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન કરવું તે.

૨. ભોજનપ્રમાણની મર્યાદા, ઉપવાસ, શરીરને અમુક એક સ્થિતિમાં
 રાખવું - વગેરે યુક્ત તપક્રિયાઓ. બુદ્ધિ આ માળાનું ‘પાપ પુણ્ય સયમ’ પૃ.
 ૧૨૬-૧૨૭.

૩. અહીં જણાવેલા આસનોનું વિસ્તૃત વર્ણન જુહતકલ્પમાં છે ત્યાં [પૃ.
 ૧૫૭૦] આ જ આસનોને નિઝથીઓ માટે નિષેધેલા છે.

૪. પલાંડો — પદ્માસન તે ‘પય’કા’. અને,
પ. પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસવું તે ‘અધપય’કા.’
[—સ્થા ૪૯૦]

યોગસંગ્રહ^૧ ૩૨ છે —

૧. આત્રોચના—ગુરુ પાસે પોતાના દોષોનું નિવેદન
(આ શિષ્યનો ધર્મ છે); ૨. નિરપલાપ—શિષ્યના દોષો
ખીજને ન કહેવા તે (આ ગુરુનો ધર્મ છે); ૩. આપત્તિમાં
પણ ધર્મમાં દૃઢ રહેવું; ૪. અનિશ્ચિતોપધાન—ખીજની
સહાય વિના તપોનુષ્ઠાન; ૫. શિક્ષા—શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન; ૬.
નિષ્પ્રતિકર્મતા—શરીરસંસ્કાર ન કરવા તે; ૭. અજ્ઞાતતા
—પોતાનું તપશુભ સાખવું; ૮. અલોભતા; ૯. તિતિક્ષા—
પરીષદ્ભય; ૧૦. ઋણુભાવ; ૧૧. શુચિ—સત્ય અને
સંયમ; ૧૨. સમ્યક્દષ્ટિ; ૧૩. સમાધિ; ૧૪. આચાર; ૧૫.
વિનય; ૧૬. કૃતિમતિ—ધૈર્યપ્રધાન બુદ્ધિ; ૧૭. સંવેગ—
સંસારભય; ૧૮. પ્રણિધિ—માયારહિત થવું; ૧૯. સુવિધિ
—સદ્નુષ્ઠાન; ૨૦. સંવર; ૨૧. આત્મદોષોપસંહાર—પોતાના
દોષનો નિરોધ; ૨૨. સર્વકામવિરતિ; ૨૩. પ્રત્યાખ્યાન (પંચ
મહાવ્રતરૂપી મૂલશુભવિષયક) ૨૪. પ્રત્યાખ્યાન (સ્વાધ્યાયાદિ
ઉત્તરશુભવિષયક); ૨૫. વ્યુત્સર્ગ (ત્યાગ); ૨૬. અપ્રમાદ;
૨૭. લવાલવ—પ્રત્યેક ક્ષણમાં સાધ્વાચારનું પાલન; ૨૭. ધ્યાન
—સંવરયોગ; ૨૯. મારણાતિક ઉદય—મરણ સમયે ક્ષોભ
નહિ તે; ૩૦. સંગનો ત્યાગ; ૩૧. પ્રાયશ્ચિત્તકરણ; ૩૨.
મારણાતિક આરાધના—(શરીર અને કષાયો ક્ષીણ કરતા
જવારૂપી તપ)

[—સમ ૩૨]

૧ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો યોગ કહેવાય છે. અહીં પ્રસરત
વ્યાપારો સમજવાના છે. વિશેષ માટે ભુજો આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ અ ૪,
ગા ૭૩-૭૪.

સ્થા-૨

૪. ધર્મકથા^૧

ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર —

૧. આક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય તે કથા.

૨. વિદ્યેષણી — જેનાથી શ્રોતા વિક્ષિપ્ત થઈ જાય અને સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગે કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગે ચલી જાય તે.

૩. સંવેદની — શ્રોતાને સંસારનો ભય થાય તેવી.

૪. નિવેદની — શ્રોતા સંસારથી વિરક્ત થાય તેવી.

(૧) આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. આચાર^૨ — લેાય, અસ્નાન આદિ આચાર.

૨. વ્યવહાર — દોષશુદ્ધિ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયક.

૩. પ્રસન્નિત — સંશયિત શ્રોતાને મધુર વચનથી પ્રતિપાદન.

૪. દર્શિવાદ — શ્રોતાનુકૂલ નયવાદથી જીવાદિનું પ્રતિપાદન.

૧. 'ધર્મકથાનું કૃણ શું' એવા પ્રસના જવાબમાં ઉતરાધ્યયન અંરૂદ્ધમાં જણાવ્યું છે કે, તેથી પ્રવચન (શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત)ની પ્રભાવના થાય છે, અને તેથી જીવ આગામી ભવમા કલ્યાણ પામે છે. ભગવાન ધર્મકથા કેવી કરતા તેનો નમૂનો ઔપપાતિક સૂત્રમાં છે. જ્ઞાતાધર્મકથાનો દ્વિતીય અુતરકથ 'ધર્મકથા' કહેવાય છે. બૌદ્ધગ્રંથ અગુત્તર ૧૦, ૬૬માં જણાવ્યું છે કે, અદ્યેષકથા, સંવેદિકથા, પ્રવિવેકકથા, અસ સર્ગકથા, વીર્યારભકથા, શીલકથા, સમાધિકથા, પ્રજ્ઞાકથા, વિમુક્તિકથા, વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનકથા, — એ દશ કથાઓ જ ભિક્ષુએ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ એ અદ્યેષકથા, સંતોષ આદિ દશ ગુણો વિષે જ કથા કરવી જોઈએ, બાકીની તળવી જોઈએ.

૨. કોઈને યતે આચારાદિ ચાર કથાઓથી તે તે નામનાં શાસ્ત્રોની કથા સમજવી.

(૨) વિક્ષેપણી કથાના ચાર ભેદો છે —

૧. સ્વસિદ્ધાન્તે બતાવીને પરસિદ્ધાન્ત બતાવે.
૨. પરસમય બતાવીને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે.
૩. સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ બતાવે.
૪. મિથ્યાવાદ કહીને સમ્યગ્વાદનું સ્થાપન કરે.

(૩) સંવેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

૧. ઇહલોક સંવેદની.
૨. પરલોક સંવેદની.
૩. સ્વશરીર સંવેદની.
૪. પરશરીર સંવેદની.

(૪) નિવેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

- ૬ ૧. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ અહીં જ મળે છે, એવી કથા.
૨. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ પરલોકમાં મળે છે, એવી કથા.
૩. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ આ લોકમાં મળે છે, એવી કથા.
૪. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ પરલોકમાં મળે છે, એવી કથા.

૬ ૧-૪. તેવી રીતે સત્કર્મનાં સુફળની ચતુર્ભંગી સમજ લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૨]

૫. વ્યવસાય

૧. વ્યવસાય અર્થાત્ પુરુષાર્થસિદ્ધિ માટેના અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર છે :— ધાર્મિક, અધાર્મિક અને મિશ્ર.

૨. અથવા બીજી રીતે વ્યવસાય (અર્થાત્ નિર્ણય) ના પ્રકારો આ છે :— પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક, આતુગામિક.

૩ એક બીજી રીતે પણ વ્યવસાયના ત્રણ ભેદો છે :—
ઇહલૌકિક, પારલૌકિક અને ઉભય.

ઇહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — લૌકિક, વૈદિક, સામયિક^૧.

લૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — અર્થ, ધર્મ અને કામ.

વૈદિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — ઋગ્વૈદિક, સામવૈદિક, યજુર્વૈદિક.

સામયિકવ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર.

[સ્થા. ૧૮૫]

વિનિશ્ચય ત્રણ છે :— ૧. (અર્થ બધી રીતે દુઃખદાયી છે એવો નિશ્ચય કરવો તે) ‘અર્થવિનિશ્ચય.’ ૨. (ધર્મથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે માટે તે જ ઉપાદેય છે એવો નિશ્ચય તે) ‘ધર્મવિનિશ્ચય.’ ૩. (કામથી તો દુર્ગતિમાં જવું પડે છે એવો નિશ્ચય તે) ‘કામવિનિશ્ચય.’

[સ્થા. ૧૮૬]

૬. કરણ

કરણ — અનુષ્ઠાન ત્રણ છે — ધાર્મિક (શ્રમણુ), અધાર્મિક (અસંયતનુ) અને મિશ્ર (શ્રાવકનુ).

[સ્થા. ૨૧૬]

૭. ઉપક્રમ

૬ ઉપક્રમ (ઉપાયપૂર્વક આરંભ) ત્રણ છે — ૧. (શ્રુત અને ચારિત્ર માટે પ્રયત્ન કરવો તે) ‘ધાર્મિક ઉપક્રમ, ૨. (અધર્મકૃત્ય માટે-અસંયમ માટેનો આરંભ તે) ‘અધાર્મિક ઉપક્રમ’, અને ૩. (શ્રાવકધર્મના અંગીકાર માટેનો આરંભ તે) ‘મિશ્ર ઉપક્રમ’.

૧. સમ્યક્ત્વવાળો — એટલે મથર્થજ્ઞાનીએ ઉપદેશ્યો હોય તે પ્રમાણેનો.

ફ અથવા આત્મ, પર અને ઉલ્લેખ એમ ત્રણ ભેદ પાણી ઉપક્રમ છે.

[—સ્થા ૧૮૮]

ટિપ્પણ

૧. “આ જોનોના તીર્થ” કર તો દેવકૃત સમવસરણ આદિની અનુમતિ આપે છે તે ઠીક નથી; તેઓ કેવળજ્ઞાનથી જાણે છે કે ભોગ દુઃખદાયી છે, છતાં શા માટે ભોગવે છે? વળી જો તે કાંઈ તીર્થ” કર થઈ શકે? આમની તો દેશના બહુ કઠોર આચરણની છે.” — ઇત્યાદિ કહ્યા કરવું તે તીર્થ કરનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૬૭૬.

ધર્મ જે છે — ક્રુત અને ચારિત્ર. “આ તો પ્રાકૃતભાષામાં છે — તેમાં તે વળી શુભ તત્ત્વ હોય; એમાં એક જ વસ્તુનું વિશ્લેષણ છે.” ઇત્યાદિ કહેવું તે ક્રુતધર્મનો અવર્ણવાદ. અને “ચારિત્ર પાળવું એ તો બહુ કઠણ કામ છે, માટે જ્ઞાન હો અને પુણ્ય કમાઓ” ઇત્યાદિ કહ્યા કરવું, તે ચારિત્ર-ધર્મનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૬૭૬.

“આ આચાર્ય માત્ર સારો ઉપદેશ આપી જાણે છે — પોતે તો સુખશીલ છે; તેમને તો પોતાના પેટની જ પડી છે,” ઇત્યાદિ આચાર્યનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૬૮૦. તે જ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય વિષે પણ સમજવું.

“આ તે કાંઈ સંધ કહેવાય? સંધ તો પશુઓનો પણ હોય છે; હવે જોયો તમારો સંધ — બધું ઠીક જ છે” — ઇત્યાદિ સંધનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૬૭૮.

“દેવો છે જ નહિ, દેવો તો કામાસક્ત છે — એ તે વળી શુભ કરવાના હતા” — ઇત્યાદિ દેવાવર્ણવાદ છે.

વળી જૃહત્કલ્પમાં, તીર્થ” કર, પ્રવચન — સંધ, ક્રુત, આચાર્ય, ગણધર અને મહર્ષિ” — આ પ્રત્યેકની આજ્ઞાતના કરે તો શું પ્રાયશ્ચિત્ત શાગે. તેનું વર્ણન કરતાં અવર્ણવાદના ભેદો બીજી રીતે પણ ગણાવ્યા છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૬૭૫ થી.

આરાધના, વિરાધના આદિ

૧. આરાધના

આરાધના બે પ્રકારની છે :—

૧. ધાર્મિક પુરુષની આરાધના; ૨. કૈવળીની આરાધના.

(૧) ધાર્મિક પુરુષની આરાધનાના બે લેહ છે :—

૧. શ્રુતધર્મની આરાધના, ૨. ચારિત્રધર્મની આરાધના.

(૨) કૈવળીની આરાધનાનાં બે ક્ષણ છે :—

૧. કાં તો જીવ અન્તકૃત (ભોક્ષગામી) થાય, અથવા
૨. કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા ૧૦૭]

હું જ્ઞાન — શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાના^૧ ત્રણ લેહ છે :—

૧. જઘન્ય ૨. મધ્યમ ૩. ઉત્કૃષ્ટ.^૨

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્રારાધનાના લેહો પણ સમજવા.

[—સ્થા ૧૬૫]

૧. જ્ઞાનારાધના એટલે દોષ વગર સ્વાધ્યાયાદિ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ કરવી તે. શ કાદિથી રહિત થવું તે દર્શનારાધના, અને સત્ક્રિયા, નિગ્રહ વગેરેનું ચયાવત્ પાલન તે ચારિત્રારાધના.

૨. આ ત્રણ લેહોનું વિશેષ નિરૂપણ, તથા તેમનું ચડતાઊતરતી ક્ષણ વગેરે માટે જુઓ ભગવતીસૂત્ર શં ૮, ઉં ૧૦.

૨. વિરાધના

વિરાધના ત્રણ^૧ છે :— ૧. જ્ઞાનવિરાધના ૨. દર્શન-વિરાધના ૩. ચારિત્રવિરાધના.

[—સમ૦ ૩]

૩. સંકલેશ—અસંકલેશ.^૨

હું જ્ઞાનસંકલેશના ત્રણ લેહ છે :— ૧. જઘન્ય, ૨. મધ્યમ, ૩. ઉત્કૃષ્ટ.

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર્યના પણ સંકલેશના લેહો સમજવા.

હું તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અસંકલેશના પણ જઘન્યાદિ લેહો સમજી લેવા.

૪. અતિક્રમ્યાદિ

હું જ્ઞાનનો અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર^૩ એ પ્રત્યેકના ત્રણ લેહ છે —

૧. વિરાધના એટલે જાગ. જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે સ્વાધ્યાયાદિ જે નિયમો હોય, તેમનો કાગ તે જ્ઞાનવિરાધના. “અમારે વધુ જ્ઞાનની શી જરૂર છે,” એવો ભાવ, તે પણ જ્ઞાનવિરાધના. શ્રદ્ધાને દૂષિત કરવી તે દર્શનવિરાધના, અને ચારિત્રને દૂષિત કરવું તે ચારિત્રવિરાધના.

૨. જ્ઞાનાદિ જેનાથી ઘટે તે જ્ઞાનાદિસંકલેશ; અને જ્ઞાનાદિ જેનાથી વિશુદ્ધ થાય તે જ્ઞાનાદિનો અસંકલેશ. સરખાવો અંશુતર૦ ૪. ૫૦ :—

“જેમ સૂર્ય-ચંદ્રના ઉપકલેશો—વાદળાં, ધૂમસ, ધૂમરાણ, અને રાહુ એ ચાર છે, તેમ શ્રમણના ચાર કલેશો છે—માદકપીણાં, મૈથુન, પરિશ્રદ્ધ, મિશ્રાણવિકા. તેથી તેઓ હંમેશાં પ્રકાશી શકતા નથી.”

૩. વ્યતિક્રમ અને અતિચાર એ ઉમાસ્વાતિના મત પ્રમાણે (તત્ત્વાર્થ ૭-૧૮) પચાંચવાળી છે. પણ શાસ્ત્રમાં તેમના અર્થમાં લેહ પાડવામાં આવ્યો છે. સ્વીકારેલ મત જેનાથી મલિન—સંદોષ થાય, તેવો દોષસેવનનો સંકલ્પ, તે અતિક્રમ; દોષસેવનનાં સાધનો તરફ પ્રવૃત્તિ, તે વ્યક્તિક્રમ; અને દોષસેવન તે અતિચાર. મતજાગ તે અનાચાર.

૧. જઘન્ય અતિક્રમાદિ; ૨. મધ્યમ અતિક્રમાદિ;
૩. ઉત્કૃષ્ટ અતિક્રમાદિ.

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર્યના અતિક્રમાદિ વિષે પણ સમજાવેલું.

હું જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યનો અતિક્રમ થયો હોય, તો તેની ગુરુ સમક્ષ આલોચના^૧ કરવી જોઈએ, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, તેની નિંદા તથા ગહાં કરવી જોઈએ, વિશોધન કરવું જોઈએ, ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તપ કરવું જોઈએ.

હું તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ સંબંધી વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર થયો હોય તો પણ આલોચનાદિ કરવાં જોઈએ.

[—સ્થાન ૧૬૫]

૫

હિત-અહિત

અનાદિ સંસારને શ્રમણ પાર કરી જાય તેનાં ત્રણ કારણ છે —

૧. અનિદ્ધાનતા — ધર્માચરણના ફળની અભિલાષા ન રાખવી તે; ૨. દષ્ટિસંપન્નતા — સમ્યગ્દષ્ટિ હોવી તે;
૩. યોગવાહિતા — તપોનુષ્ઠાન કરવું તે.

[—સ્થાન ૧૩૬]

દશ કારણે જીવો ભદ્રકારક, કમ કરે —

૧. આલોચના વિષે ભગવતીસૂત્રમા વિસ્તૃત વિચારણા છે.
— શ્લોક ૨૫, ઉ-૭.

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪. ક્ષાંતિ - ક્ષમા; ૫. જિતેન્દ્રિયતા; ૬. અમાયીપણું; ૭ અપાશ્વર્યતા — અશિથિલાચારીપણું; ૮ સુશ્રીમણ્યતા; ૯. પ્રવચનવાત્સલ્ય; ૧૦. પ્રવચનોક્ષાવના.

[—સ્થા ૭૫૮]

હું નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીને આ ત્રણ અહિતકારી, અશુભકર્તા, અક્ષમ્ય, અનિઃશ્રેયસકર્તા, તથા અશુભ બંધ કરનારાં છે —

૧. કૂઝનતા (આત્મસ્વર);
૨. કકંણુતા (કકળાટ);
૩. અપધ્યાન.

હું અને ૧. અકૂઝનતા; ૨. અકકંણુતા; ૩. અનપધ્યાન — આ ત્રણ નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીને હિતકારી છે યાવત્ શુભબંધી છે.

[—સ્થા ૧૮૨]

હું અવ્યવસિતને આ ત્રણ અહિતકારી યાવત્ અશુભ બંધી છે —

૧. ધરબાર છોડીને પ્રવળ્યા લીધા પછી નિર્ગન્થપ્રવચનમાં શંકા, કાંક્ષા, અને વિચિકિત્સાદૃષ્ટિ રાખે અને દુવિધામાં પડી, ક્લેશયુક્ત થઈ, નિર્ગન્થ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા રાખે નહીં, રુચિ રાખે નહીં અને પરિષદને સમ્યક્પ્રકારે સહન કરે નહીં પણ તેથી હારી જાય.

૨. તેવી જ રીતે પંચમહાવ્રતમાં અશ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે જીવનિકાય વિષે અશ્રદ્ધાળુ થાય.

હું વ્યવસિતને આ ત્રણ હિતકારી યાવત્ શુભબંધી છે —

૧. ધરબાર છોડીને પ્રવળ્યા લઈ નિર્ગન્થપ્રવચનમાં શંકા કરે નહીં, બીજા પ્રવચનની કાંક્ષા ન કરે અને કળા વિષે સંદેહ કરે નહીં; પણ નિર્ગન્થપ્રવચનમાં સંપૂર્ણપણે

શ્રદ્ધા રાખે, રુચિ રાખે અને પરીષદને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે પણ તેથી હારી ન જાય.

૨. તેવી જ રીતે પાંચ મહાવ્રતમાં શ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે છ જીવનિકાયમાં શ્રદ્ધા ધરાવે.

[—સ્થા. ૧૨૩]

કુ અનાત્મભાવવર્તી—બાહ્ય વસ્તુઓમાં રમનાર આત્માને આ છ અહિતકર્તા છે—

૧. પર્યાય—આયુ અથવા દીક્ષાકાલ; ૨. પરિવાર; ૩.

૪. શ્રુત; ૫. તપ; ૬. લાભ, ૭. પૂજા-સત્કાર.

કુ પણ જો આત્મા આત્મભાવવર્તી હોય, તો એ જ છ અહિતકર્તા જની જાય છે.^૧

[—સ્થા. ૪૬૬]

કુ સદ્ગુણ નાશ પામે તેમાં આ ચાર કારણો છે—

૧. ક્રોધ; ૨. હર્ષા; ૩. અકૃતજ્ઞતા; ૪. મિથ્યાભિનિવેશ.

કુ માણસ ચાર કારણો બીજાના ગુણોનું કથન કરે છે—

૧. અભ્યાસથી.

૨. બીજાની ઇચ્છાનું પાલન કરવા ખાતર.

૩. સામો માણસ પ્રસન્ન થઈ ભલું કરે તે ખાતર

૪. બદલો વાળવા ખાતર.

[—સ્થા. ૩૭૦]

ઉન્માદ જો પ્રકારનો છે—૧. ચક્ષુવેશજન્ય; ૨. મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય.

તેમાં જે ચક્ષુવેશજન્ય હોય છે તે તો સુખવેદ છે અને જાય છે પણ જલદી. અને જે મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય હોય તે તો દુઃખવેદ છે અને જાય છે પણ દુઃખથી.

[—સ્થા. ૬૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

છ સ્થાનથી આત્મે ઉન્નાદી * થાય :—

૧. અરિહંતનો અવણુવાદ કરે તો;
૨. ધર્મનો અવણુવાદ કરે તો;
૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવણુવાદ કરે તો;
૪. ચતુર્વિધ સંધનો અવણુવાદ કરે તો;
૫. યજ્ઞવેશ્થી;
૬. મોહનીય કર્મના ઉદયથી.

[—સ્થાન ૫૦૧]

ટિપ્પણ

૧. આધ્યાત્મિક માર્ગ—સંન્યાસ માર્ગ સ્વીકાર્યા પછી પણ ને વાસ્તવિક વૈરાગ્ય ન હોય, તો જે કંઈ કરે—પછી ભલે તે કંઈમાં કંઈ પણ તપસ્યા પણ હોય—એ બધું અહિતકર્તા જ છે. અને ને એ બધું કરવા સાથે સાચી દૃષ્ટિ—સાચો વૈરાગ્ય તેનામાં વસી ગયો હોય, તો જ તે હિતકર્તા બને છે, એવો તાત્પર્યથી છે. અહીં આચાર્યગણ (૧. ૪. ૬.) ભગવાન મહાવીરનું ‘જે જાત્તવા તે પરિત્તવા’ એ વાક્ય સરખાવવા જેવું છે. એનો અર્થ એ છે કે, જે વસ્તુઓ અજ્ઞાનીને આત્મવરૂપ છે, એ જ વસ્તુઓ જ્ઞાનીને નિર્જરારૂપ છે. એક જ જીને બોધને તેના રૂપમાં મોહિત થનાર અજ્ઞાની પાપમાં પડે છે; અને એ જ જીને જોવાથી વૈરાગ્ય પામીને જ્ઞાની પોતાનાં કર્મો ખપાવી શકે છે. અહીં ઉત્તરાધ્યયનનું ૧૫મું અધ્યયન ખાસ વાંચવા જેવું છે. તેમાં શબ્દ, રૂપ, રસ વગેરેમાં આસક્ત અને અનાસક્તને શું કળ મળે છે, તે બહુ જ સુંદર રીતે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

* સરખાવો, અંગુત્તર ૦ ૪, ૭૭ :—

“આ ચાર અચિન્તનીય છે; તેમની ચિંતા કરવાથી મનુષ્ય ઉન્નાદી થઈ જાય છે—

- (૧) બુદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનનો વિષય;
- (૨) ધ્યાનીના ધ્યાનનો વિષય;
- (૩) કર્મવિપાક;
- (૪) લોકચિન્તા.” —અંગુ ૪, ૭૭.

જેનોમાં જોકે કર્મવિપાક ભાવના અને લોકભાવના ભાવવાનું કંઈ છે, ત્યારે અહીં તે બેને ઉન્નાદનાં કારણ બતાવ્યાં છે.

પરંતુ તે વિરોધ એ ભાવના અથવા ચિંતાના સિદ્ધ પ્રયોજન અને સિદ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જ રહ્યું થયો હોવો જોઈએ.

અહીં મૂળમાં આત્મભાવ રાખ્યું છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે. જેઓના મત પ્રમાણે આત્મા હોય તેઓ જ આત્મભાવમાં રહી શકે, પણ ખોટી તો આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતા જ નથી. તેમને મતે ચિત્ત જ છે. તે સ્વભાવે પ્રભાસ્વર છે; પણ મધ આગતુક છે અને તેનો નાશ થઈ શકે છે — અંશુ ૧, ૬. અને ચિત્તની જ રક્ષા અને ભાવના કરવી જોઈએ, એવું વારંવાર ભુદ્ધભગવાને કહ્યું છે. — અંશુ ૧, ૩. ઇત્યાદિ. અને તેથી જ કોઈ પણ વસ્તુમાં જે આત્મભાવ ધારણ કરે છે, તે પૃથગ્જન છે — સાધારણ મનુષ્ય છે, પણ સમ્યક્દષ્ટિ છે તે કયાંય આત્મભાવ ધારણ કરતો નથી, એમ અંશુત્તર ૦ (૧. ૧૫. ૩)માં કહ્યું છે.

શું બધા શીલવ્રતો સફળ છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યું છે કે, જે વ્રતાચરણથી કુશલ ધર્મની વૃદ્ધિ અને અકુશલધર્મની હાનિ થાય, તે જ વ્રતાચરણ સફળ માનવું જોઈએ અને તેથી વિપરીત હોય તે નિરથક જ સમજવું જોઈએ. — અંશુત્તર ૦ ૩, ૭૮.

૬

સુખ - દુઃખ

સુખ + દશ છે —

૧. આરોગ્ય; ૨. દીર્ઘાયુ; ૩. ધનાઢયતા; ૪. કામ; ૫. ભોગ; ૬. સંતોષ; ૭. અસ્તિ-જે વખતે જે જોઈએ તે વખતે તે હાજર હોય; ૮. શુભભોગ; ૯. નિષ્કંભણ — પ્રવળ્યા; ૧૦. અનાખાધ — અનન્તસુખ.

[સ્થા ૦ ૭૩૭],

* ભગવાન ભુદ્ધે પણ ગૃહીનું સુખ અને ત્યાગીનું સુખ એ બે વિભાગ કરીને સુખની વિવેચના કરી છે; પણ અગ્રસ્થાન તો ત્યાગીના સુખને જ આપ્યું છે. — અંશુત્તર ૦ ૨, ૭; ૪, ૬૨. અહીં પણ બધા સુખો સાથે ગણાવ્યા છે. પણ જૈન દૃષ્ટિએ નિષ્કંભણ અને અનાખાધ એ બે સુખો જ વાસ્તાવિક સુખ સમજવા જોઈએ.

ચાર સુખશય્યા^૧ છે—

૧. ઘરખાર છોડીને નિર્ઘન્ય પ્રવચનમાં શંકા કરે નહિ, બીજા ધર્મની કાંક્ષા કરે નહિ, અને વિચિકિત્સા કરે નહિ; પણ જિનપ્રવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને નિવિચિકિત્સા ધરાવે અને તેમ કરી મનને સ્થિર રાખે અને કલેશમુક્ત કરે, તે પ્રથમ સુખશય્યા.

૨. તેવી જ રીતે અણુગાર થઈ પોતાને જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ થાય પણ બીજા પાસેથી વધારેની આશા ન કરે, તે બીજી સુખશય્યા.

૩. અણુગાર થઈ દિવ્ય કે માનુષિક કામલોગોને આસ્વાદ્ય પણ ન લે અને તેમને ઇચ્છે પણ નહિ, તે ત્રીજી સુખશય્યા છે.

૪. અણુગાર થઈ એમ વિચારે કે આ સુંદર શરીરવાળા અરિહંત ભગવાન જે કમનો ક્ષય કરનારાં તપઃકર્મ સ્વીકારે છે, તો હું પણ તેવી રીતે કેમ ન કરું? વળી જે હું આવાં કષ્ટો સહન નહિ કરું, તો મારાં કર્મોના કેવી રીતે નાશ થશે? તેમનો નાશ કરવાનો તો આ ઉપાય જ છે કે કષ્ટો સહન કરવાં—આ ચોથી સુખશય્યા છે.

[—સ્થાન ૩૨૫]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણોને બોલાવીને પૂછ્યું—‘હે શ્રમણો! જીવોને શાનો ભય છે?’

શ્રમણો બોલ્યા—‘ભગવન્, અમે એ બાણતા નથી. જે આપને તસ્દી ન પડે, તો આપ જ’અમને એ વાત સમજાવો.’

ભગવાને ઉત્તર દીધો—‘હે શ્રમણો! જીવોને દુઃખનો ભય છે.’

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

શ્રમણો બોલ્યા — ‘હે ભગવન ! એ દુઃખ કેણે કયું ?’

ભગવાન — ‘જીવે જ એ દુઃખ પોતાના પ્રમાદવશ

ઉત્પન્ન કયું છે’*

શ્રમણો — ‘હે ભગવન ! એ દુઃખને લોગવલું કેવી રીતે ?’

ભગવાન — ‘અપ્રમત્ત થઈ એ દુઃખ લોગવલું બેઈ એ.’

[—સ્થા. ૧૬૬]

ચાર દુઃખશય્યા છે—

૧. ઘરબાર છોડી અણુગાર થયો પણ પછી જિન-પ્રવચન વિષે શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા કરે અને જિનપ્રવચનમાં શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિહીન થાય એટલે તેનો બુદ્ધિભેદ થાય છે, આ પ્રથમ દુઃખશય્યા છે.

૨. ઘરબાર છોડી ‘શ્રમણુ તો થાય પણ પછી જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં બીજા પાસેથી વધારે પ્રાપ્તિની આશા રાખે છે અને તેથી તેની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહેતી નથી અને ધર્મબ્રજ થાય છે, આ બીજી દુઃખશય્યા છે.

૩. અણુગાર થયા પછી પણ માનુષિક અને દૈવી કામલોગોનો આસ્વાદ લે અને વધારેની ઇચ્છા રાખે તથા આખરે ધર્મબ્રજ થાય, તે ત્રીજી દુઃખશય્યા છે.

૪. અણુગાર થયા પછી ગૃહસ્થજીવનમાં સ્નાન અને શરીરશુશ્રૂષા જે કરી હોય તેની યાદ લાવી મનમાં સંતાપ કરે કે, ‘આ સાધુ અવસ્થા તો કષ્ટદાયી છે જેમાં સ્નાન થાય

* સરખાવો, અગ્રતર૦ ૧,૬,૮-૯. — “પ્રમાદ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ હું નથી બેતો જે અનુત્પન્ન અકુશલને ઉત્પન્ન કરે અને ઉત્પન્ન કુશલધર્મનો નાશ કરે. પ્રમાદ જ એવો છે જે બધા અકુશલને ઉત્પન્ન કરે છે અને કુશલ ધર્મોનો નાશ કરે છે.” ભગવાન બુદ્ધે આમ કહીને પછી અપ્રમાદને તેથી વિપરીત કહ્યો છે.

નહીં, શરીરે તેલ લગાવાય નહીં' વગેરે. આમ તે દુઃખી.
અને ધર્મબ્રષ્ટ થાય છે, આ ચોથી દુઃખશય્યા છે.

[—સ્થાં ૩૨૫]

ટિપ્પણ

૧. “જેમ કોઈ ધનવાન મનુષ્ય નિશ્ચિંત થઈ સુખનિદ્રા લે છે, તેમ હું પણ સુખે સૂઈ છું. પણ જ્યારે એ ધનાઢ્યના રાગ દ્વેષ તથા મોહ ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે તે સુખે સૂઈ શકતો નથી; પણ મારા વધે તેમ નથી. મારા રાગદ્વેષ અને મોહ ક્ષીણ થયા છે તેથી મારી સુખનિદ્રામાં કદી બાધા આવતી જ નથી.”—આ પ્રમાણે લગવાન બુદ્ધે રાગ દ્વેષ અને મોહના વિજયને જ સુખશય્યા કહી છે. —અંગુત્તર ૩. ૩૪.

એક બીજે પ્રસંગે શય્યાના ચાર પ્રકાર બુદ્ધે વર્ણવ્યા છે—

૧. પ્રેતશય્યા, ૨. કીમભોગીશય્યા, ૩. સિદ્ધશય્યા, ૪. તથાગતશય્યા.. —અંગુત્તર ૪, ૨૪૪.

૭

આવશ્યક કર્તવ્ય

આ આઠ બાબતોમાં સમ્યગ્ચોગ આપવો, સમ્યક્ પ્રયત્ન કરવો, સમ્યક્ પરાક્રમ બતાવવું, અને જરાયે પ્રમાદ કરવો નહિ —

૧. અશ્રુતધર્મનું શ્રવણ;

૨. શ્રુતધર્મનું સમ્યક્ ગ્રહણ અને ધારણ;

૩. સંયમ સ્વીકારી પાપકારી કાર્યો ન કરવાનો નિયમ;

૪. તપશ્ચાથી જૂનાં કર્મોની નિર્જરા કરી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી;

૫. આધાર વિનાના પરિજનને આશ્રય આપવો;

૬. શૈક્ષ-નવા સાધુને આચાર તથા ગોચરીના વિષયમાં મદદરૂપ થવું;

૭. રોગીની સેવા કરવા તત્પર રહેવું;

૮. સાધમિકૈના કલેશને મધ્યસ્થ થઈ શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

[—સ્થાન ૬૪૯]

- ૮

સમાધિ — અસમાધિ

૧

ફ સમાધિ^૧ દશ છે —

૧. પ્રાણુતિપાતવિરમણ, ૨ મૃષાવાદવિરમણ, ૩. અદ્વતાદ્વાનવિરમણ, ૪. મૈથુનવિરમણ, ૫. પેરિગ્રહવિરમણ, ૬. ધર્યાસમિતિ—ચાલવામાં કાળજી, ૭. ભાષાસમિતિ—બોલવામાં કાળજી, ૮. એષણાસમિતિ—ભિક્ષાચર્યામાં કાળજી, ૯. નિક્ષેપણાસમિતિ—પાત્રાદિના લેવા-મૂકવામાં કાળજી, ૧૦. પારિષ્કપનિકા સમિતિ—મલમૂત્ર છાંડવોમાં કાળજી.

ફ દશ અસમાધિ ઉપરથી જિલટી સમજવી.

[—સ્થાન ૭૧૧]

૨

ચિત્તસમાધિસ્થાનો^૨ દશ છે —

૧. પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી ધર્મચિંતા થાય, જેથી ધર્મસર્વસ્વ જાણવાની ઇચ્છા જાગ્રત થાય.

૨ એવું કોઈ અપૂર્વ સ્વાનુદ્દર્શન થાય, જેથી સ્વાનુદ્દર્શન સાચું પડે.

૧. જુઓ પ્રકણને અંતે દિપ્પલ નં. ૧.

૨. દશાશ્રુતરક ધર્માં પાંચમા અધ્યયનમા આ સમાધિસ્થાનોનું વર્ણન સ્વગવાન મહાવીરે કર્યું છે.

૩. એવું કોઈ અપૂર્વ સંજ્ઞીજ્ઞાન થાય, જેથી પૂર્વભવનું સ્મરણ થઈ આવે.

૪. એવું કોઈ અપૂર્વ દેવદર્શન થાય, જેથી તે દેવની ઋદ્ધિ, છુતિ આદિ જોઈ શકે.

૫. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી લોકને જાણી શકે.

૬. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થાય, જેથી લોકને દેખે.

૭. એવું કોઈ અપૂર્વ મનઃપર્યાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી મનોગત ભાવોને જાણી શકે.

૮. એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી સંપૂર્ણ લોકને જાણે.

૯. એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય, જેથી સંપૂર્ણ લોકને દેખી શકે.

૧૦. કેવલીમરણે મરે જેથી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય.

[—સમ૦ ૧૦]

૩

અસમાધિનાં સ્થાન^૧ ૨૦ છે.

૧. ધમાધમ કરતો ચાલે, ૨. પ્રમાજ્ઞન કર્યા વિના ચાલે, ૩. માઠી રીતે પ્રમાજ્ઞન કરી ચાલે, ૪. પ્રમાણથી વધારે શય્યા, આસન વગેરે રાખે, ૫. રાત્રિક - આચાર્યાદિ જેઓ ગુણમાં ચડિયાતા હોય તેમની સામું બોલે - તેમને પરાભવ કરે, ૬. સ્થવિરનો ઉપઘાત કરે, ૭. પ્રાણીનો નાશ કરે, ૮. પ્રતિજ્ઞાણ રોષ કરે, ૯. ક્રોધી હોય, ૧૦. ચાડિયો

૧. માનસિક અસ્વાસ્થ્ય તે અસમાધિ. આવી અસમાધિ જે કારણે કળાઈ જાય તે અસમાધિસ્થાન કહેવાય. દશાશ્રુત-સ્કંધના પ્રથમ અધ્યયનમાં આ ૨૦ અસમાધિસ્થાનોનું વર્ણન લગવાને કયું છે.

હોય, ૧૧. વારે વારે ખીજનાં ગુણુનો લોપ કરે અથવા પોતાની શક્તિ છુપાવે, ૧૨. નવા નવા કલહ ઊભા કરે, ૧૩. શમી ગયેલા કબ્રિયા ફરી પાછા ઉઠે, ૧૪. સચિત્ત રજવાળા હાથે અપાયેલ શિક્ષા લેનાર અથવા સ્થંડિલ જઈ આવી હાથપગ ધુએ નહિ તેવો, ૧૫. અકાળે સ્વાધ્યાય કરે, ૧૬. કલહ કરનાર, ૧૭. શબ્દ કરનાર, ૧૮. ગણુલેદ કરનાર, ૧૯. આખો દિવસ ખાખા કરે, ૨૦. એવણામાં અસમિત હોય.

[—સમ ૨૦]

ટિપ્પણ

૧. દશવૈકલિકમાં (અ ૯, ૯૦ ૪) ચાર વિનયસમાધિઓ બતાવી છે :— વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપઃસમાધિ અને આચારસમાધિ. અહીં ગણાવેલ દશ સમાધિનો સમાવેશ આચારસમાધિમાં થઈ શકે છે. આચાર-સમાધિની વ્યાખ્યા દશવૈકલિકમાં એમ કરી છે કે, આચારપાલન ન તો આ લોક માટે છે, ન પરલોક માટે છે, ન તો કીર્તિ માટે છે પણ પોતાના કર્મની નિર્જરા માટે જ આચારપાલન છે—આમ સમજવું એ જ આચારસમાધિ છે. સમાધિનો સામાન્ય અર્થ છે મનઃસ્વાસ્થ્ય. અહિં ગણાવેલી સમાધિઓનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૧૦)ના સમાધિ નામના અધ્યયનમાં છે. નિયુક્તિકાર સંક્ષેપમાં દર્શન, જ્ઞાન, તપ અને ચારિત્રસમાધિ જણાવે છે. —સૂત્રકૃં નિયુ ૦ ગા ૧૦૬; —ઉત્તરાં નિયુક્તિ ગા ૩૮૪.

આસ્રવ

૧. આસ્રવભેદ

આસ્રવ^૧ એક છે.

[—સ્થા० ૧૩, —સમ० ૧]

આસ્રવદ્વાર^૨ પાંચ છે—

૧. મિથ્યાત્વ—અશ્રદ્ધાન; ૨. અવિરતિ—અમૃત; ૩. પ્રમાદ; ૪. કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૫. યોગ—મન, વચન અને કાયનો વ્યાપાર.

[—સ્થા० ૪૧૮, —સમ० ૫]

૨. મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વ^૩ ત્રણ પ્રકારનું છે :—

૧. જે કારણે આત્મા સાથે કર્મનો બંધ થાય, તે આસ્રવ કહેવાય છે. આસ્રવના ભેદો ૪૨ છે :— ઇદ્રિય પાંચ, કષાય ચાર, અમૃત પાંચ, ક્રિયા ૨૫ અને યોગ ત્રણ. તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ તો ‘કર્મબંધમાં નિમિત્ત થવું’ તે છે. એટલે તે લક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં આસ્રવને એક કહ્યો છે.

બૌદ્ધગ્રંથ અશુત્તર૦માં (ક. ૫૮; ૬. ૬૩) આસ્રવનું નિહાન—કારણ અવિદ્યાને બતાવી છે; અને અવિદ્યાનો નિરોધ એ જ આસ્રવનિરોધ છે, એમ જણાવ્યું છે. ત્યાં કામાસ્રવ, લાલાસ્રવ અને અવિદ્યાસ્રવ એવા આસ્રવના ત્રણ ભેદો ગણાવ્યા છે.

૨. જમાસ્વાતિએ જેમને કર્મબંધના હેતુઓ કહ્યા છે, તેમને જ અહીં આસ્રવદ્વાર^૨પે ગણાવ્યા છે. —તત્વાર્થ^૪ ૦ ૮. ૧.

૩. અહીં મિથ્યાત્વનો ‘અશ્રદ્ધા’ એવો ચાહુ અર્થ ન લેવો, પણ સામાન્યપણે અસમ્યગ્વૃત્તા કે વિપર્યાસ એવો અર્થ લેવો. તે જ્ઞાનનો હોય, આચારનો હોય કે દર્શનનો પણ હોય. એ ત્રણેનો સમાવેશ અહીં મિથ્યાત્વમાં અભિપ્રેત છે.

૧. અક્રિયા - દુષ્ટક્રિયા (મિથ્યાત્વી જીવનું મોક્ષવિરોધી અનુષ્ઠાન), ૨. અવિનય^૧, ૩. અજ્ઞાન - મિથ્યાજ્ઞાન.

(૧) અક્રિયા

અક્રિયા મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. પ્રયોગક્રિયા^૨; ૨. સમુદ્ધાનક્રિયા;^૩ ૩. અજ્ઞાનક્રિયા - અજ્ઞાનજન્ય કર્મ^૪.

(અ) પ્રયોગક્રિયાના ત્રણ ભેદ છે :—

૧. મનપ્રયોગક્રિયા; ૨. વચનપ્રયોગક્રિયા; ૩. કાયપ્રયોગક્રિયા.

(આ) સમુદ્ધાનક્રિયાના ત્રણ પ્રકાર છે :—

૧. અનંતર સમુદ્ધાનક્રિયા - પ્રથમ સમયની; ૨. પરંપરા સમુદ્ધાનક્રિયા - દ્વિતીયાદિ સમયની; ૩. તદુભય સમુદ્ધાનક્રિયા - પ્રથમાપ્રથમ સમયની.

(ઇ) અજ્ઞાનક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે :—

૧. મતિ અજ્ઞાનક્રિયા, ૨. શ્રુત અજ્ઞાનક્રિયા; ૩. વિભાંગ-જ્ઞાનક્રિયા - મિથ્યાઅવધિ.

(૨) અવિનય

અવિનય ત્રણ પ્રકારનો છે :—

૧. મિથ્યાત્વી જીવનાં વિનય કે જ્ઞાન મોક્ષે લઈ જવાને બદલે સંસાર વધારે છે, તેથી અવિનય તથા અજ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. આત્માની વીર્યશક્તિનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ. પ્રયોગનાં મન, વચન, કાયા એ ત્રણ આલંબન હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે. મિથ્યાત્વી જીવનો તે પ્રયોગ અસમ્યક્ષૂપ હોવાથી તે અક્રિયા જ કહેવાય છે, અને તેથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે.

૩. પ્રયોગક્રિયાથી જે કર્મરજ દાખલ થાય, તે કર્મરજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, આયુષ્ય આદિ બેદોદ્ધે ગોઠવાની તે સમુદ્ધાનક્રિયા.

૧. દેશત્યાગી - માકું લાગવાથી જન્મભૂમિ છોડીને જવું;
૨. નિરાશ્રમનતા - એકલા નીકળી પડવું; ૩. નાનાપ્રેમદ્વેષ^૧.

(૩) અજ્ઞાન

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે.

૧. દેશઅજ્ઞાન; ૨. સર્વઅજ્ઞાન; ૩. ભાવઅજ્ઞાન - પર્યાયઅજ્ઞાન.

[—સ્થા૦ ૧૮૭]

મિથ્યાત્વ દશ પ્રકારનું છે^૨ :—

૧. અધમ^૩ને ધમ^૪ માને; ૨. ધમ^૫ને અધમ^૬ માને; ૩. કુમાર્ગ^૭ને માર્ગ^૮ સમજે; ૪. માર્ગ^૯ને ઉન્માર્ગ^{૧૦} સમજે; ૫. અભવ^{૧૧}ને ભવ^{૧૨} સમજે; ૬. ભવ^{૧૩}ને અભવ^{૧૪} સમજે; ૭. અસાધુ^{૧૫}ને સાધુ^{૧૬} સમજે; ૮. સાધુ^{૧૭}ને અસાધુ^{૧૮} સમજે; ૯. અમૂત^{૧૯}ને મૂત^{૨૦} માને; ૧૦. મૂત^{૨૧}ને અમૂત^{૨૨} માને.

૩. અમત

પાંચ કારણે ભવો કમરજ એકઠી કરે છે :—

૧. પ્રાણાતિપાત - હિંસા,
૨. મૃષાવાદ - અસત્ય,
૩. અદત્તાદાન - ચોરી,
૪. મૈથુન,
૫. પરિશ્રદ્ધ.

[—સ્થા૦ ૪૨૩]

૧. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે આરાધ્યને જે પ્રિય હોય તેના પર જ આરાધકે પ્રેમ કરવો જોઈએ, અને તેનાથી વિપરીતમાં પ્રેમ ન રાખવો જોઈએ. આ નિયમથી વિપરીત ચાલનારની ક્રિયા 'નાનાપ્રેમદ્વેષક્રિયા' કહેવાય છે.

૨. જુઓ આ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧.

(૧) હિંસા

હું આરંભ^૧ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયનો આરંભ; ૨. અધ્યાયારંભ; ૩. તન્મસ્કા-
યારંભ; ૪. વાયુકાયારંભ; ૫. વનસ્પતિકાયારંભ; ૬. ત્રસકા-
યારંભ; ૭. અજીવકાયારંભ.

હું અનારંભ, સંરંભ, અસંરંભ, સમારંભ અને
અસમારંભના પાંચ ઉપર પ્રમાણે સાત સાત ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૧]

શસ્ત્ર^૨ — જોનાથી હિંસા થાય તે — દશ છે —

૧. અગ્નિ; ૨. વિષ; ૩. લવણ; ૪. સ્નેહ — તેલ, ઘી,
આદિ; ૫. ક્ષાર; ૬. ખટાશ; ૭. હુઃપ્રયુક્તમન — અકુશલમન;
૮. હુઃપ્રયુક્તવચન — અકુશલવચન; ૯. હુઃપ્રયુક્તકાય
અકુશલકાય; ૧૦. અવિરતિ.

[—સ્થા૦ ૭૪૩]

(૨) મૃષા

મૃષાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કાય-અનૃજ્યુકતા — ઠગારી કાયચેષ્ટા, ૨. ભાષા-
અનૃજ્યુકતા — ઠગારું વચન, ૩. ભાવ-અનૃજ્યુકતા — ઠગારું
ચિંતન, ૪. વિસંવાદના-યોગ — કહ્યા પ્રમાણે ન કરવું તે.

[—સ્થા૦ ૨૫૪]

હું મૃષાના દશ પ્રકાર છે —

૧. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ; સમારંભ એટલે પરિતાપ આપવો તે; અને
સંરંભ તે હિંસાનો સંકલ્પ. કાયગુણિની સાધના માટે આ આરંભ વગેરે
ત્યાગ્ય છે. —ઉત્ત૦ ૨૪-૨૬.

૨. શસ્ત્ર છે પ્રકારનાં છે — દ્રવ્ય અને ભાવ. તેમાં અગ્નિથી ખટાશ
મુધીના દ્રવ્ય શસ્ત્ર છે અને હુઃપ્રયુક્ત મન વગેરે ભાવશસ્ત્ર છે.

૧. કોધનિશ્રિત — કોધજન્ય; ૨. માનનિશ્રિત; ૩. માયાનિશ્રિત; ૪. લોભનિશ્રિત; ૫. પ્રેમનિશ્રિત; ૬. દ્વેષનિશ્રિત; ૭. હાસ્યનિશ્રિત; ૮. ભયનિશ્રિત; ૯. આખ્યાયિકાનિશ્રિત — વાતોનાં ગાંધાં મારવા ખાતર; ૧૦. ઉપધાતનિશ્રિત.

ફ સત્ય-મૃષા — મિશ્રવચનના દશ ભેદ છે :—

૧. ઉત્પન્ન મિશ્રક — સંખ્યાનો ઠીક નિશ્ચય હોય નહિ છતાં કોઈ એમ કહે કે આજે આ શહેરમાં દશ બાળકો ઉત્પન્ન થયાં — તો તે અર્ધ સત્ય કહેવાય. આવી કોઈ પણ બનેલી બાબત વિષેની વાત — તે ઉત્પન્નમિશ્રક.

૨. વિગતમિશ્રક — જન્મની જેમ મરણ અથવા નાશની વાત કહેવી તે વિગતમિશ્રક.

૩. ઉત્પન્ન-વિગતમિશ્રક — ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્ને વિષે અર્ધસત્ય કહેવું તે.

૪. જીવમિશ્રક — જીવતા અને મૃત જીવોના સમૂહને જીવસમૂહ કહેવો તે.

૫. અજીવમિશ્રક — તે જ સમૂહને અજીવસમૂહ કહેવો તે.

૬. જીવાજીવમિશ્રક — તેવા જ સમૂહમાં અનિશ્ચય છતાં એમ કહેવું કે અમુક તો જીવે છે અને અમુક મરી ગયા છે તે.

૭. અનન્તમિશ્રક — પાંદડા સહિતના કંદમૂળને અનન્તકાય કહેવું તે — કારણ પાંદડાં તો અનન્તકાય નથી.

૮. પરીત્તમિશ્રક — અનન્તકાયસંયોગી દ્રવ્યને અનન્ત ન કહેવું તે.

૯. અદ્ધામિશ્રક — કાલ વિષે અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે પાંચ ન વાગ્યા હોય છતાં કોઈ ઉતાવળ ખાતર કહે કે, ‘ચાલો, ચાલો, હવે પાંચ વાગી ગયા.’

૧૦. અઢાઢામિશ્રક — અઢાઢા એટલે રાત્રિ કે દિવસનો એક ભાગ — તદ્વાશ્રિત અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે, પહોર દિવસ ચડ્યો હોય છતાં કહેવું કે બપોર તો થઈ ગયા.

[—સ્થાન ૭૪૧]

(૩) મૈથુન

હું મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે:—

૧. દિવ્ય-દેવ સંબંધી; ૨. માનવ; ૩. તિથિચયોનિક.

હું દેવ, મનુષ્ય અને તિથિચય એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.^૧

હું સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.^૨

[—સ્થાન ૧૨૪]

દેવો બીજા દેવો સાથે, બીજા દેવોની દેવીઓ સાથે, પોતાની દેવીઓ સાથે, કે પોતાના શરીરની વિકૃત્વો કરીને (દેરફાર કરીને) પોતાની સાથે મૈથુન (પરિચારણા) કરે છે.

કેટલાક દેવો એ ચારે પ્રકારે પરિચારણા કરે છે. કેટલાક દેવો છેલ્લા એ પ્રકારે પરિચારણા કરે છે, અને કેટલાક છેલ્લા એક જ પ્રકારે પરિચારણા કરે છે.^૨

[—સ્થાન ૧૨૨]

સંવાસ (સ્ત્રી સાથે શયન) ચાર પ્રકારનો છે:—

૧. દિવ્ય, ૨. આસુર, ૩. રાક્ષસ, ૪. માનવ.

તેમાં નીચેનાં બેડકાં સંભવે છે:—

૧. દેવ-દેવી, દેવ-આસુરી, આસુર-દેવી, આસુર-આસુરી.

૨. દેવ-દેવી, દેવ-રાક્ષસી, રાક્ષસ-દેવી, રાક્ષસ-રાક્ષસી.

૩. દેવ-દેવી, દેવ-મનુષ્યી, મનુષ્ય-દેવી, મનુષ્ય-

મનુષ્યી.

૧. એમ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે.

૨. એમ પરિચારણા ચાર પ્રકારની છે.

૪. અસુર-અસુરી, અસુર-રાક્ષસી, રાક્ષસ-અસુરી, રાક્ષસ-રાક્ષસી.

૫. અસુર-અસુરી, અસુર-મનુષ્યી, મનુષ્ય-અસુરી, મનુષ્ય-મનુષ્યી.

૬. રાક્ષસ-રાક્ષસી, રાક્ષસ-મનુષ્યી, મનુષ્ય-રાક્ષસી, મનુષ્ય-મનુષ્યી.

[—સ્થા. ૩૫૩]

સંવાસ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. કૌઈ એક દેવ દેવી સાથે સંવાસ કરે.

૨. કૌઈ એક દેવ છવિ સાથે સંવાસ કરે.

૩. કૌઈ એક છવી દેવી સાથે સંવાસ કરે.

૪. કૌઈ એક છવી છવી સાથે સંવાસ કરે.

[—સ્થા. ૨૪૮]

પરિચારણા પાંચ પ્રકારની છે —

સૌધમ્ અને ઈશાનના દેવો કાયપરિચારક (દેવીઓના શરીરસંબંધથી જ કામસુખ ભોગવનારા) છે.

સનતકુમાર અને માહેન્દ્રના દેવો રૂપશપરિચારક (દેવીઓના રૂપશથી જ કામસુખ ભોગવનારા) છે.

બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવો રૂપપરિચારક (દેવીઓનું રૂપ નીરખવાથી જ કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.

મહાશુક અને સહસ્રારના દેવો શબ્દપરિચારક (દેવીઓના શબ્દ સાંભળવાથી જ કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.

૧. છવિ એટલે ચામડી. અને ચામડીવાળું પણ છવિ કહેવાય. એટલે ઔદારિક (સ્થૂલ) શરીર પણ છવિ, અને ઔદારિક શરીરવાળા તિથિય અને મનુષ્ય — પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ તે પણ છવિ કહેવાય. આ અર્થ ઠીકઠીકે કર્યો છે. બૌદ્ધ ત્રય અગુત્તરમાં તેો છવ-છવીનો અર્થ દુરાચારી, હુશીલ સ્ત્રી-પુરુષ એવો કરીને, તથા દેવ-દેવીનો અર્થ સુશીલ-સદાચારી સ્ત્રી-પુરુષ એવો કરીને આ પ્રમાણે ભેદકાં બતાવ્યાં છે :— છવ-છવી; છવ-દેવી; દેવ-છવી; અને દેવ-દેવી. (૪-૫૩, ૫૪)

પ્રાણુત અને અવ્યુતના દેવો મનઃપરિચારક (દેવીઓનું મનથી ચિંતન કરવામાત્રથી કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૧૬]

બ્રહ્મચર્યની નવ અશુષ્કિત^૨ છે—

૧. સ્ત્રી, પશુ, પંડકથી સંસક્ત શય્યા અને આસનનો ઉપયોગ;
૨. સ્ત્રીકથા;
૩. સ્ત્રીગણનો સંસર્ગ;
૪. સ્ત્રીની મનોહર મનોરમ ઇન્દ્રિયોનું અવલોકન;
૫. પ્રણીત રસ-લોજન;
૬. પાન-લોજન અતિમાત્રામાં લેવું;
૭. સ્ત્રી સાથેની પૂર્વકાળની મૈથુનક્રીડાનું સ્મરણ;
૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, રૂપશી અને પ્રશંસાનું અનુસરણ;
૯. શાતા અને સુખ પાછળ પડવું.

[—સમ૦ ૬]

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશૂન્ય, પરપરિવાદ, રતિ-અરતિ, માયામૃષા, મિથ્યાદર્શન [આ અઢાર પાપસ્થાનો]^૩ એક એક છે.

[—સ્થા૦ ૪૮]

૪. પ્રમાદ

પ્રમાદના છ પ્રકાર છે—

૧. મદ્ય પ્રમાદ,
૨. નિદ્રાપ્રમાદ,

૧. જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર ૪, ૮-૧૦.

૨. બ્રહ્મચર્યનાં અસમાધિસ્થાનો કયાં અને સમાધિસ્થાનો કયા એનું સુંદર વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૧૬માં છે. બૌદ્ધગ્રંથ અનુત્તર૦ ૭-૪૭માં આને મળતું વર્ણન છે.

૩. સૂત્રકૃતાંગ - ૨, ૪, ૨. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર દ્વાર ૨૩૭

૩. વિષયપ્રમાદ,
૪. કષાયપ્રમાદ,
૫. દ્વેષપ્રમાદ,
૬. પ્રતિલેખના પ્રમાદ.^૧

[—સ્થાં ૫૦૨]

ત્રિવિધ કથા^૨ છે—

૧. અર્થ; ૨. ધર્મ; ૩. કામ.

[સ્થાં ૧૮૬]

વિકથા^૩ ચાર છે—

- (૧) ઓકથા (૨) ભક્તકથા — આહારકથા; (૩) દેશ-કથા (૪) રાજકથા.

[—સ્થાં ૨૮૨, —સમં ૪]

(૧). ઓકથાના ચાર ભેદ છે.

૧. ઓની ભાતિની કથા; ૨. ઓના કુલની કથા; ૩. ઓના રૂપની કથા; ૪. ઓના નેપથ્ય — પોષાકની કથા.

૧. પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ. વસ્તુ-પાત્રનું યથાવત્ નિરીક્ષણ ન કર્યું તે પ્રતિલેખનાપ્રમાદ. પ્રમાદત્યાગ વિષે ઉત્તરસંધ્યનું સમય ગોચર મા પમાયલે પ્રસિદ્ધ છે. અં ૧૦.

મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા આ પાંચ પ્રમાદ ગણવાની પરંપરા છે. નિયુક્તિ-ઉત્તરાં ગાં ૧૮૦.

અજ્ઞાન, સંસાર, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રાં, ધર્મમાં અનાદર, યોગદુઃપ્રભિધાન — પ્રવચન સારોદ્ધાર દ્વાર ૨૦૭.

૨. અર્થકથા અને કામકથા તે વિકથા સમજવી, અને એ જ આસવનું કારણ બને છે. ધર્મકથાથી તો નિર્ભય થાય. વિકથા પણ પ્રમાદ તરીકે ગણવાની પરંપરા છે. તેથી અહીં આસવપ્રસંગે વિકથાને સ્થાન આપ્યું છે.

૩. સંયમબાધક કથા તે વિકથા. જુઓ આવશ્યક અં ૪. ભાષા-સમિતિની સાધના માટે વિકથાવર્જન જરૂરી છે. —ઉત્તં ૩૪,૬.

(૨) ભક્તકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. ભક્તસંબંધી આવાપકથા (અર્થાત્ જમણમાં આટલું શાક અને આટલું ઘી વયુઁ એવી વાતો કરવી તે).

૨. ભક્ત સંબંધી નિર્વાપકથા (અર્થાત્ જમણમાં આટલાં પકવાન અને આટલું અપકવાન વયુઁ એવી વાતો કરવી તે).

૩. ભક્ત સંબંધી આરંભકથા (અમુક લોજનમાં આટલાં તેતર ભેઈએ આવી વાતો કરવી તે).

૪. ભક્ત સંબંધી નિષ્કાન કથા (આ જમણમાં આટલું ધન ખર્ચાયું એવી વાતો કરવી તે).

(૩) દેશકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧. દેશવિધિકથા — રીતભાતની વાત,

૨. દેશવિકલ્પ કથા — ધાન્ય વગેરેની કથા,

૩. દેશચ્છંદ કથા — સામાજિક રીતરિવાજની કથા,

૪. દેશનેપથ્યકથા — વસ્ત્રાભૂષણની કથા.

(૪) રાજકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧. રાજના નગરપ્રવેશની કથા, ૨. રાજના નિર્ગમનની કથા, ૩. રાજના સૈન્યની કથા, ૪. રાજની તિભેરી તથા ભંડારની કથા.

[સ્થા. ૨૮૨]

વિકથા^૧ સાત પ્રકારની છે —

૧. સ્ત્રીકથા, ૨. ભક્તકથા, ૩. દેશકથા, ૪. રાજકથા,
૫. મૃદુકારુણિકી કથા — હૃદયને કંમળ અને કંટુણાણ કરે

૧. બૌદ્ધગ્રંથ અંશુતરમાં વિકથાને તિરચ્છન કથા નામે ઓળખાવી છે અને તેના અનેક ભેદ બતાવ્યા છે : જેમ કે — રાજકથા, ચોરકથા, મહામાત્યકથા, સેનાકથા, ભયકથા, યુદ્ધકથા, અન્નકથા, પાનકથા, વસ્ત્રકથા, શયનકથા, માલાકથા, ગંધકથા, છાતિકથા, ચાનકથા, ગામકથા, નિગમકથા, નગરકથા, જનપદકથા, સ્ત્રીકથા, ઇત્યાદિ. — અંશુ. ૧૦, ૬૯.

તેવા વિલાપ, ૬. દર્શનલેહિની — શ્રદ્ધા મોળી પડે તેવી કથા,
૭. ચારિત્રલેહિની — ચારિત્ર મોળું પડે તેવી કથા.

[—સ્થાં ૫૬૬]

૫. કષાય

કષાય^૧ ચાર છે —

૧. ક્રોધ,^૨ ૨. માન, ૩. માયા, ૪. લોભ.

[—સમં ૪, —સ્થાં ૨૪૬]

આવર્ત — ભમરી — ચાર છે —

૧. ખરાવર્ત — અતિ વેગવાન વમળ (પાણીનું),

૨. ઉન્નતાવર્ત — ઊંચી ભમરી (પવંતાદિ જેવી ઊંચી જગ્યાનો ચક્કો),

૩. ગૂઢાવર્ત — વનસ્પતિમાંની ગાંઠ,

૪. આભિષાવર્ત — સમળી વગેરે માંસ માટે ચક્કર ખાય છે તે.

ખરાવર્ત જેવો ક્રોધ છે, ઉન્નતાવર્ત જેવું માન છે, ગૂઢાવર્ત જેવી માયા છે, અને આભિષાવર્ત જેવો લોભ છે.

જે ખરાવર્ત જેવા ક્રોધમાં હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય છે. તેવી જ રીતે બીજા માનાદિનું પણ સમજવું.

[—સ્થાં ૩૮૫]

૧. જીવસ્વભાવને કલુષિત—મલીન કરે તે કષાય. વિશેષસ્વરૂપ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગાથાં ૧૨૨૬—૧૨૩૮; ૨૬૭૮—૨૬૯૨; આચારાંગનિયુક્તિ — ગાં ૧૮૧થી; કર્મગ્રંથ પ્રથમ, પૃં ૩૪; પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૩. કષાય સદા ઉન્નતિમાં પ્રાપ્ત છે એમ નમિરાજેષ્ઠન્દ્રને કહ્યું છે. —ઉત્તં ૬.૫૪. ભાષાસમિતિની સાધના માટે પણ ક્રોધાદિ કષાયોનું વર્જન આવશ્યક છે. —ઉત્તરાં ૨૪, ૬. કષાયના આ ચાર ભેદો માટે જુઓ ભગવતી સૂત્ર શં ૧૮, ઉં ૪, પૃં ૩૮૭. જેણે કષાયોનું વમન કર્યું હોય તે જ ખરો ભિક્ષુ છે. —દર્શવેં ૧૦, ૬.

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે.^૧

૧. પર્વતરાજિ - રેખા જેવો; ૨. પૃથ્વીરાજિ જેવો;
૩. વાલુકારાજિ જેવો; ૪. ઉદ્ધકરાજિ જેવો;

પર્વતરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય.

પૃથ્વીરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો તિથિચ્ચગતિમાં જાય.

વાલુકારાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય.

અને ઉદ્ધકરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય.

[-સ્થા० ૩૧૧]

માન ચાર પ્રકારનું છે

૧. શૈલસ્તમ્ભ જેવું; ૨ અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું; ૩. દારુસ્તમ્ભ જેવું; ૪. તિનિશલતાસ્તમ્ભ^૨ જેવું.

શૈલસ્તમ્ભ જેવું માન હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય; તથા અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું, દારુસ્તમ્ભ જેવું, અને તિનિશસ્તમ્ભ જેવું માન મૃત્યુ વખતે હોય, તો કમશઃ જીવ તિથિચ્ચ, મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

[-સ્થા० ૨૬૩]

૧. બૌદ્ધગ્રંથ અનુસારમાં (૩. ૧૩૦) પણ મનુષ્યના ક્રોધને પાપાલ-રેખા, પૃથ્વીરેખા, અને ઉદ્ધકરેખાની ઉપમા આપી છે, અને તે પ્રમાણે મનુષ્યના ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. પથ્થરની રેખા જેમ અનેક વાણુ વાવા છતાં કે ઉપર થઈને ધણુ પાણી વહેવા છતાં લાંબા કાળ સુધી જેવી ને તેવી રહે છે, તેમ જેનો ક્રોધ લાંબાકાળ સુધી ટકી રહે, તે પાપાલરેખોપમપુરુષ કહેવાય. એ પ્રમાણે જ ખીન્ન બે ભેદોનું પણ સમજવું. વળી આ ક્રોધના પ્રકારોને આશીવિષના દષ્ટાન્તથી પણ ત્યાં (૪, ૧૧૦) સમજાવ્યા છે.

૨. તિનિશ એ લતાવિશેષ છે. એ અત્યંત મૃદુ હોય છે.

ગૌરવ ત્રણ છે :—

૧. ઋદ્ધિ ગૌરવ; ૨. રસ ગૌરવ; ૩. સાતા ગૌરવ.

[—સ્થા૦ ૨૧૫, —સમ૦ ૩]

કુ માયા ચાર પ્રકારની છે :—

૧. વાંસના મૂલ જેવી વક્ર; ૨. મેઢાનાં શિંગડાં જેવી વક્ર; ૩. ગોમૂત્રિકા જેવી વક્ર; ૪. અવલેખનિકા — વાંસની ઉપલી છાલ જેવી વક્ર.

પ્રથમાદિ માયા જે મૃત્યુ વખતે હોય, તે ક્રમશઃ નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

કુ લોભ ચાર પ્રકારનો છે :—

૧. કિરમણથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૨. કદમ્બ-કાદવથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૩. ખંજન — મશથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૪. હુળદરથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો.

પ્રથમાદિ લોભ જે મૃત્યુ વખતે હોય, તે જીવ ક્રમશઃ નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં જાય.

[—સ્થા૦ ૨૬૩]

ક્રોધોત્પત્તિનાં દશ કારણ છે :—

૧. મનમાં એવો લાવ આવે કે આ તે મારા મનોજ શબ્દ, ગન્ધ આદિ લઈ ગયો; ૨. —આ તે અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવ્યો; ૩. મનોજ શબ્દાદિ આ લઈ જાય છે; ૪. અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવે છે; ૫. મનોજ શબ્દાદિ લઈ જશે; ૬. અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવશે; ૭. મનોજ શબ્દાદિને લઈ ગયો, લઈ જાય છે, અને લઈ જશે; ૮.

અમનોજ શબ્દાદિને સાથે લાગ્યો, લાવે છે, અને લાવશે; ૯. મનોજને તો લઈ ગયો, લઈ જાય છે, અને લઈ જશે તથા અમનોજને સાથે લાગ્યો, લાવે છે, અને લાવશે; ૧૦. હું તો આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાથે સારી રીતે વતું છું, પણ માત્રી સાથે તેઓ બરાબર વર્તતા નથી.^૧

[—સ્થા. ૭૦૮]

૬. યોગ

અસંવર—આસ્રવ પાંચ છે.

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર, ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંવર, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંવર, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંવર, ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંવર.

[—સ્થા. ૪૨૭]

અસંવર છ પ્રકારનો છે—

૧-૫ ઉપર પ્રમાણે, ૬. નોઈન્દ્રિય—મન અસંવર.

[—સ્થા. ૪૮૭]

અસંવર આઠ પ્રકારનો છે—

૧-૬ ઉપર પ્રમાણે, ૭. વચન અસંવર, ૮. કાય અસંવર.

[—સ્થા. ૫૬૬]

પ્રયોગ ત્રણ છે—

૧. સમ્યગ્, ૨. મિથ્યા, ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા. ૧૮૪]

^૧ લગવતીમા કોધની ઉત્પત્તિમા—ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, શરીર, અને સાધન-સામગ્રીને કારણે તરીકે ગણાવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે માનઆદિના પણ. —શા. ૧૮, ૬૦ ૪, ૫૦ ૩૯૭.

(આત્મા જેથી દંડાય, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યથી રહિત થઈ જાય તે) દંડ એક છે^૧ —

[—સ્થા૦ ૩, —સમ૦ ૧]

દંડ એ છે —

૧. અર્થદંડ (સપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ);
૨. અનર્થ દંડ (નિષપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ).

[—સમ૦ ૨, —સ્થા૦ ૬૬]

દંડ ત્રણ છે —

૧. મનોદંડ, ૨. વચનદંડ, ૩. કાયદંડ.

[—સમ૦ ૩, —સ્થા૦ ૧૨૬]

દંડ પાંચ છે^૨ —

૧. અર્થદંડ, ૨. અનર્થદંડ, ૩. હિંસાદંડ — (અમુકે મારા સ્વજનને માર્યો છે, હમણાં મને મારે છે, ભવિષ્યમાં પણ મારશે એમ માની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થવું તે.) ૪. અકસ્માત દંડ (એકને મારવા પ્રયત્ન થાય, પરંતુ ધીજે પણ વચ્ચે મરી જાય તે.) ૫. દૃષ્ટિવિપર્યાસ દંડ (મિત્રને

૧. દુષ્પ્રયુક્ત મન-વચન-કાયા એ ત્રણ દંડ છે, પણ અહીં સામાન્યપણે દંડ એક કહ્યો છે. જૈનો જને દંડ કહે છે, તેને બૌદ્ધો કમ કહે છે. જૈનો ત્રણેય દંડમાં કાયદંડને પાપબધમાં ગ્રાધાન્ય આપે છે એમ બૌદ્ધો (મજ્જિમનિકાય-કપાલિસુત્ત) કહે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. બાહ્યાચારના બહુ સૂક્ષ્મ નિયમો બનાવવામાં જૈનો ભિતરી પડતા હોવાથી એવો શ્રમ થાય છે. બાકી જૈનોએ પણ બૌદ્ધમતનો વિપર્યાસ કરીને તેમનું ખંડન કર્યું છે. જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૨. ૨૪-૩૨; ૨. ૬. ૨૬-૨૮. ખડું નેતાં મનોદંડ સુખ્ય માનવાના મુદ્દા ઉપર બને એકમત જ છે.

૨. સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૨)માં ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. તેમાંથી પ્રથમનાં પાંચ અહીં બતાવેલ પાંચ દંડ છે. આવશ્યક અ૦ ૪ મા પણ ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. આ પાંચે દંડસમાધાન નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્થા-૪

શત્રુ માનીને હણતાં, અને શત્રુને હણવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં મિત્રને પણ મારતાં જે ક્રિયા લાગે તે.)

[—સ્થા૦ ૪૧૮]

તે તે સમયમાં દેવ, અસુર અને મનુષ્યને મનોયોગ એક એક હોય છે.

[—સ્થા૦ ૪૧]

મન^૧ એક છે.

[—સ્થા૦ ૧૬]

મન ત્રણ છે—

૧. તદ્દમન—દેવહત્તનું અથવા ઘટ વિષયક મન; ૨. તદન્યમન—દેવહત્તથી અન્ય ચક્ષુહત્તનું અથવા ઘટથી અન્ય પટવિષયક; ૩ નો-અમન—સંબંધવિશેષથી રહિત મનોમાત્ર.

અમન^૨ ત્રણ છે—

૧. નો-તદ્દમન, ૨. નો-તદન્યમન, ૩. અમન.

[—સ્થા૦ ૧૭૫]

વાકુ^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૨૦]

વચન ત્રણ છે—

૧ તદ્વચન—તેનું વચન કે તે વિષયનું વચન, ૨. તદન્યવચન—તેનાથી ભિન્નનું વચન કે ભિન્નવિષયક વચન, ૩. નો-અવચન—વચન માત્ર

૧. મનના સ્વરૂપ માટે જુઓ ભગવતી શ૦ ૧૩, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૬.

૨. 'અમન'ના અભિધાનરાજેન્દ્રના અન્ત' પરિચ્છેદ—આંતરિક નિર્ણય, અધિગમન તથા મનોવિદેષી અર્થ—એમ અર્થો આપ્યા છે.

૩. વાકુ એટલે ભાષા. તેના સ્વરૂપ માટે જુઓ ભગવતી—ગ૦ ૧૩, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૨.

અવચન^૧ ત્રણ છે —

૧. નો તદ્વચન — ઘડાને કપડું કહેવું તે, ૨. નો તદ્વચન-વચન — ઘડાને ઘડો કહેવો તે, ૩. અવચન.

[—સ્થાં ૧૭૫]

વચનવિકલ્પ સાત છે —

૧. આલોપ—ઈષદ્ લોપણ, ૨. અનાલોપ—કુત્સિત આલોપ, ૩. ઉલ્લાપ—પ્રશ્નગણિત વચન (કાકવા વર્ણનમુલ્લાપ), ૪. અનુલ્લાપ^૨ — કુત્સિત ઉલ્લાપ, ૫. સંલોપ — પરસ્પરની વાતચીત (સંલોપો ગ્રાષણ દિવ), ૬. પ્રલોપ — નિરર્થક વચન (પ્રલોપોઽનર્થક વચ), ૭. વિપ્રલોપ — વિવિધ પ્રલોપ.

[—સ્થાં ૫૮૪]

કાયવ્યાપાર^૩ એક છે.

[—સ્થાં ૨૧]

ટિપ્પણ

૧. સૂત્રકૃતાં સૂત્રમાં (આચાર્યશ્રુતાધ્યયનમાં) 'શુ માનવું અને શુ ન માનવું' એની એક લાંબી તાલિકા આપી છે. તેથી જૈન દૃષ્ટિ શી છે તે જણાઈ આવે છે. સાથે સાથે શું ન માનવું તે પણ ત્યાંથી જ જાણવા મળે છે. એ જૈનદૃષ્ટિથી વિપરીત માન્યતા ધરાવવી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અગર મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તેના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે જ ભેદ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રમાં (૮-૧) બતાવ્યા છે. ત્યારે તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદો — ૧. સંશયિત, ૨. આભિગૃહીત, અને ૩. અનાભિગૃહીત છે — એમ આવશ્યક ચૂર્ણિ^૧ અં ૬, ગાથા ૧૬૫૮, — મા જણાવ્યું છે; અને તેના કારણરૂપે અબોધ, અસંદેશિનિવેશ કે સંશયને બતાવ્યો છે. આ જ ભેદોને વધારીને મિથ્યાત્વના

૧. ઉપરના ત્રણે વચનમાંથી કોઈ એક ન હોય તે અવચન.

૨. કયાઈક અનુલોપ એવો પાઠ મળે છે; તેનો અર્થ પુનઃ પુનઃ લોપણ થાય છે (અનુલોપો મુહુર્ગાપા).

૩. કાયના સ્વરૂપ વિષે જુઓ ભગવતી શં ૧૩.૬૦ ૭, ૫૦ ૩૬૬.

પાય ભેદો પણ ગણાવવામાં આવે છે. તેમા પ્રથમના ત્રણ ઉપર્યુક્ત, ૪. આભિનિવેશિક અને ૫. અનાલોગિક છે.

તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના જ કોઈ એક સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને બીજાનું ખંડન કરવું તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે. જન્મે જૈન હોય છતાં જો જૈન તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના તે માનીને બીજાના મતનું ખંડન કરે, તે પણ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની સમજવો, એમ ધર્મસંગ્રહમા (૫૦ ૪૦) જણાવ્યું છે. પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ હોય છતાં પરીક્ષકની આજ્ઞામાં રહી જો તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે, તો તેવા માધતુષાદિ જેવા લિપ્તુઓને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની ન ગણવા એમ પણ ત્યાં જ જણાવ્યું છે. શુલ્કદોષની પરીક્ષા કર્યા વિના બધાં મતોએને સરખા સમજવા તે અનાભિગ્રહિક-મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વ પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ એવા મહ્યુદ્ધિ છવોમાં હોય છે. આ મિથ્યાત્વ એટલા માટે છે કે તેણે જાણનાર કોઈ એક માર્ગમા સ્થિર રહી શકતો નથી. દેવ, શુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપમાં સદેહ-બુદ્ધિ રાખવી તે સંશયિત મિથ્યાત્વ છે. શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત સૂક્ષ્મ વિષયો વિષે કેટલીક વખત મોટા મોટા સાધુઓને પણ સંશય હોય છે અને તે વિષે તેઓ નિર્ણય બાંધી શકતા નથી; પણ છેવટે તેઓ જિનભગવાને જે કહ્યું છે તે સાચુ જ હોવું જોઈએ એમ માની સંશય દૂર કરે છે. એટલે સંશય થયો એટલા માત્રથી તેમને સંશયમિથ્યાત્વની ન કહી શકાય. પણ જેમને સંશય કાયમ ટકી રહે તેમને જ આ મિથ્યાત્વની કોટીમાં ગણવા જોઈએ. પોતાના પક્ષને અસત્ય જાણવા છતાં તેને વળગી રહેવું તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ છે. વિચાર અને વિરોધ જ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ મોહની પ્રબલતમ અવસ્થા—એ અનાલોગિક મિથ્યાત્વ છે. આ એકેન્દ્રિયાદિ ક્ષુદ્રતમ જતુઓમાં હોય છે. વિરોધ માટે જુઓ ધર્મસંગ્રહ ૫૦ ૪૦થી; કર્મગ્રંથ ચોથો હિન્દી ૫૦ ૧૭૬; લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩, ગા. ૬૮૬ થી.

અહીં ગણાવેલા દસ ભેદો આભિગ્રહિકમા સમાવિષ્ટ છે એમ સમજવુ જોઈએ.

સ્થાનકવાસી પ્રતિક્રમણમાં એક પચીસ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો પણ પાઠ છે. તેમાં શાસ્ત્રમાં પ્રસંગાનુસાર વર્ણવેલા બધી પ્રકારના મિથ્યાત્વનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

બોદ્ધગ્રંથ અનુત્તરમા (૧, ૧૦થી)—જેઓ અધર્મને ધર્મ, ધર્મને અધર્મ, અવિનયને વિનય, અભાષિતને, ભાષિત, અનાચીર્ણને આચીર્ણ, આચીર્ણને

અનાચીણ, અપ્રજ્ઞાપતને પ્રજ્ઞાપ, અને પ્રજ્ઞાપને અપ્રજ્ઞામ કહે છે, તેઓ બહુજનને અહિતકર્તા, અસુખકર્તા, તથા બહુજનને અનર્થકારી બને છે અને પાપોત્તું જીવાર્જન કરી સદ્ધર્મનો લોપ કરે છે — એમ જણાવ્યું છે. મિથ્યાદૃષ્ટિથી જીવ અકુશલ ધર્મનો સંચય કરે છે અને કુશલ ધર્મનો નાશ કરે છે, આ વસ્તુને વારવાર અનેક રીતે બુદ્ધ ભગવાને સમજાવી છે અગ્ર-
ત્તર ૧, ૧૭, ૧ ૧૮ ઇત્યાદિ

૧૦

બાંધ

બાંધ^૧ એક છે.

[—સ્થા ૯, —સમ ૧]

બાંધ^૨ બે છે —

૧. રાગબાંધ, ૨. દ્વેષબાંધ.

[—સમ ૨, —સ્થા ૯૬]

૧. કષાયને કારણે જીવ કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બાંધ છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૮.૨,૩. તેના પ્રકૃતિબાંધ, સ્થિતિબાંધ, પ્રદેશબાંધ અને અનુભાગબાંધ એવા ચાર ભેદ છે. છતાં અહીં સમાન્યપણે એક કહ્યો છે. આ બાંધ જીવને અનાદિ કાલથી છે. છતાં સાધનાથી જીવ તેમાંથી છટી શકે છે.

૨. આ ભેદ માત્ર મોહનીયકર્મને લક્ષ્ય કરીને છે. તેમા રાગમાં માયા અને લોભનો સમાવેશ સમજવો અને દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો.

૧૧

પુણ્ય - પાપ^૧

૧

પુણ્ય^૨ એક છે.

[-સ્થાન ૧૧, સમ ૧]

પુણ્ય નવ પ્રકારનું^૩ છે —

૧. અન્નપુણ્ય — અન્નદાનથી થતું પુણ્ય^૪, ૨. પાનપુણ્ય,
૩. વસ્ત્રપુણ્ય, ૪. લયન - ગૃહ પુણ્ય, ૫. શયનપુણ્ય,
૬. મનપુણ્ય — શુભીજન જોઈ મનમાં પ્રસન્નતા થવાથી
થાય તે, ૭. વચનપુણ્ય — શુભીજનની વચનથી પ્રશંસા
કરવાથી થાય તે, ૮. કાચપુણ્ય — સેવા કરવાથી થતું પુણ્ય,
૯. નમસ્કારપુણ્ય.

[-સ્થાન ૧૭૧]

૨

પાપ એક છે.

[-સ્થાન ૧૨, -સમ ૧]

પાપબંધનાં નવ કારણ છે —

૧. પ્રાણાતિપાત, ૨. મૃષાવાદ, ૩. યોરી, ૪. અગ્રહ,
૫. પરિગ્રહ, ૬. ક્રોધ, ૭. માન, ૮. માયા, ૯. લોભ.

[-સ્થાન ૧૭૭]

-
૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિવ્ય નં. ૧.
  ૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિવ્ય નં. ૨.
  ૩. અહીં ગણાવેલા પુણ્યના ભેદો એ વસ્તુત પુણ્યબંધના કારણ છે.
  ૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિવ્ય નં. ૩.

ટિપ્પણ

૧. શુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પુણ્ય કહેવાય છે અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પાપ કહેવાય છે. ઉપાસવાતિએ જૈનદર્શનનાં સાત તત્ત્વ ગણ્યાં છે અને પુણ્ય તથા પાપને આસ્રવના જ છે એકે તરીકે વર્ણવ્યાં છે. —તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૩, ૪. કેટલાક આચાર્યો પુણ્યપાપને પણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ ગણી નવ તત્ત્વની સંખ્યા પૂરી કરે છે. જુઓ નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧. વિશેષ વ્યાખ્યા માટે હરિભદ્રકૃત પુણ્યાષ્ટક જોવું. પુણ્યપાપ માનવાની ભલામણ લગવાને સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૫. ૧૬) માં કરી છે.

૨. પુણ્યના ૪૨ ભેદ છે અર્થાત્ શુભ પ્રકૃતિઓ ૪૨ છે — ૧. સાત-વેદનીય, ૨. ઉચ્ચગોત્ર, ૩. મનુષ્યગતિ, ૪. મનુષ્યાનુપૂર્વી, ૫. દેવગતિ, ૬. દેવાનુપૂર્વી, ૭. પંચેન્દ્રિયભ્રાન્તિ, ૮-૧૨. પાંચ શરીર, ૧૩-૧૫. ઔદારિક, વૈદિક અને આહારકનાં અંગોપાંગ, ૧૬. વજ્રધ્વજનારાય સંધ્યણુ, ૧૭. સમચતુરસ્રસંસ્થાન, ૧૮. શુભ વર્ણ, ૧૯. શુભ ગંધ, ૨૦. શુભ રસ, ૨૧. શુભ સ્પર્શ, ૨૨. અશુભલક્ષુ, ૨૩. પરાધાત, ૨૪. શ્વાસોચ્છ્વાસ, ૨૫. આતપ, ૨૬. ઉદ્યોત, ૨૭. શુભવિહાયોગતિ, ૨૮. નિર્માણ, ૨૯-૩૮. ત્રસદશક, ૩૯. સુરાયુ, ૪૦. મનુષ્યાયુ, ૪૧. તિર્થયાયુ, ૪૨. તીર્થકરનામ. આ ૪૨માં સામાન્યપણે શુભતા હોવાથી તે અપેક્ષાએ પુણ્ય એક કહ્યું છે. — નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧૦-૧૧. આ સિવાયની ૮૨ પ્રકૃતિઓ એ પાપપ્રકૃતિઓ છે. નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧૩-૧૪. પુણ્યપ્રકૃતિની ગણતરીમાં મતભેદ પણ છે. જુઓ— તત્ત્વાર્થ ૦ ૮. ૨૬.

૩. અન્નપુણ્યની બાબતમાં સરખાવો બોલ્ય માન્યતા પણ : “ જે માણસ ભોજન કે છે, તે લેનારને ચાર વસ્તુ આપે છે. વર્ણ, સુખ, બલ અને આયુ તેનું કળ દાતાને એ છે કે દેવાયુ, દિવ્યવર્ણ, દિવ્યસુખ અને દિવ્યબલ. ” — અંગુત્તર ૦ ૪. ૫૮.

૧૨ ,

કર્મ^૧

૧. કર્મના ભેદો

કર્મ એ પ્રકારનું છે :—

૧ પ્રદેશકર્મ—જે કર્મનો રસ નાહી પણ તેના પુદ્ગલો વેદાય તે;

૨. અનુભાવકર્મ—જે કર્મનો રસ વેદાય તે

[—સ્થા ૦ ૮૫]

કર્મ ચાર પ્રકારનું છે.—

૧. પ્રકૃતિકર્મ—કર્મના વિશેષ સ્વભાવભેદો તે;

૨. સ્થિતિકર્મ—કર્મનું અમુક કાળ સુધી અવસ્થાન;

૧. જૈનદર્શનને મતે કર્મ એ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું અણુવ દ્રવ્ય છે, અને તે ખરેખર જીવ હવર બધાય છે—ચોટે છે. કર્મપુદ્ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે બધાય છે. એનો અર્થ એ છે કે, તે જ વખતે તે પુદ્ગલોમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે, અને તે જ અંશો બધના પ્રકાર પણ કહેવાય છે.— ૧. કર્મપુદ્ગલોમા જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો; દર્શનને અટકાવવાનો, સુખદુઃખ અનુભવવાનો વગેરે સ્વભાવ બધાય, તે પ્રકૃતિબધ. ૨. તેની સાથે જ તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની જે કાલમર્યાદાનું નિર્માણ થાય, તે સ્થિતિબધ. ૩. સાથે સાથે તેમાં તીવ્રતા, મંદતા, આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી જે વિશેષતાઓ બધાય તે અનુભાવબધ. ૪. તથા ગ્રહણ કરાઈ સિન્ન સિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો તે કર્મરાશિ સ્વભાવ દીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેચાઈ જાય, તે પરિમાણવિભાગ તે પ્રદેશબધ. આ બધાનાં દૃષ્ટાંત સાથે વર્ણન માટે જુઓ પ્રથમ કર્મત્રય ગાથા ૨. કર્મબાળત બૌદ્ધ માન્યતા વિશે જુઓ આ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩ અનુભાવકર્મ - કર્મનો તીવ્રાદ્વિરૂપ વિપાક-રસ;

૪. પ્રદેશકર્મ - કર્મના પુદ્ગલો

[—સ્થાન ૩૬૨]

કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે —

૧. પ્રકૃતિબંધ; ૨. સ્થિતિબંધ; ૩ અનુભાવ-બંધ;
૪. પ્રદેશબંધ.

[—સ્થાન ૨૬૬, —સમ ૪]

કુ કર્મ-ઉપક્રમના^૧ ચાર પ્રકાર છે:—

૧. બંધનોપક્રમ (કર્મપુદ્ગલ અને જીવપ્રદેશનો પરસ્પર સંબંધ તે બંધન); ૨. ઉદ્દીરણોપક્રમ (કદ દેવાનો સમય આવ્યો ન હોય તેવા કર્મનો ઉદ્ધવાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તે ઉદ્દીરણ); ૩. ઉપશમનોપક્રમ (કર્મને ઉદ્યમાં ન આવવા દેવું તે ઉપશમન); ૪ વિપરિણામનોપક્રમ (કર્મની સત્તા, ઉદ્ય, ઉપશમ, ક્ષય વગેરે વિવિધ અવસ્થાઓ કરવી તે વિપરિણામના).

(૧) બંધનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિબંધનોપક્રમ (પ્રકૃતિબંધનું કારણ એવો જીવનો યોગરૂપ પરિણામ);
- ૨ સ્થિતિબંધનોપક્રમ (સ્થિતિબંધનો હેતુ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ);
૩. અનુભાવબંધનોપક્રમ (અનુભાવબંધનું કારણ પણ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ છે, માટે કષાય એ જ અનુભાવબંધનોપક્રમ છે);

૧. ઉપક્રમ એટલે આરભ. અથવા જેના વડે કર્મનું બંધન, ઉદ્દીરણ વગેરે થાય, તે ઉપક્રમ; અર્થાત્ જીવનો શક્તિવિશેષ જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં દરજ્જો દેલો છે.

૪. પ્રદેશમનોપક્રમ (પ્રદેશમધનું કારણ જીવનો યોગ એટલે કે મન-વાણી કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ પરિણામ)

(૨) ઉદ્દીરણોપક્રમના ચાર પ્રકાર—

૧. પ્રકૃતિઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉદ્દયકાળ ન હોવા છતાં વીર્યવિશેષથી કમન્દલિકને ઉદ્દયાવલિઝમાં પ્રવિષ્ટ કરી દેવા, તે પ્રકૃતિ ઉદ્દીરણા; અને તેવી ઉદ્દીરણા યોગરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે યોગ-પરિણામ. અથવા એવી ઉદ્દીરણાનો આરંભ તે);
૨. સ્થિતિઉદ્દીરણોપક્રમ (જેનો ઉદ્દય નથી થયો તેવી સ્થિતિ વીર્યવિશેષથી ભોગવવી તે સ્થિત્યુદ્દીરણા; આવી ઉદ્દીરણા જીવના કષાયરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે કષાયપરિણામ; અથવા એવી ઉદ્દીરણાનો આરંભ તે);
૩. અનુભાવઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ અનુભાવની બાબતમાં અર્થ ઘટાવવો);
૪. પ્રદેશેઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ પ્રદેશની બાબતમાં).

(૩) ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિઉપશમનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિઉપશમનોપક્રમ; ૩. અનુભાવઉપશમનોપક્રમ; ૪. પ્રદેશ-ઉપશમનોપક્રમ (આ ચારનો અર્થ પણ ઉદ્દીરણોપક્રમની પેઠે ઘટાવી લેવો)

(૪) વિપરિણામનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિ વિપરિણામનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિવિપરિણામનોપક્રમ; ૩. અનુભાવવિપરિણામનોપક્રમ;

૪. પ્રદેશ વિપરિણામનોપક્રમ (અર્થ ઉપર મુજબ ઘટાવવો).

§ અલ્પબહુત્વ ચાર^૧ પ્રકારનું છે —

૧. પ્રકૃતિ અલ્પબહુત્વ; ૨. સ્થિતિ અલ્પબહુત્વ;
અનુભાવ અલ્પબહુત્વ; ૪. પ્રદેશ અલ્પબહુત્વ.

§ સંક્રમ^૨ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિસંક્રમ; ૨. સ્થિતિસંક્રમ; ૩. અનુભાવ-
સંક્રમ; ૪. પ્રદેશસંક્રમ.

§ નિધત્ત^૩ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિનિધત્ત; ૨. સ્થિતિનિધત્ત; ૩. અનુભાવ-
નિધત્ત; ૪. પ્રદેશનિધત્ત.

૧. પ્રકૃતિ આદિ બધ ક્રોને અલ્પ છે, અને ક્રોને બહુ છે, તેવો વિચાર વિશેષ વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. એવો નિયમ છે કે, કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે કૃણ મળે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનને આવરવાના સ્વભાવવાળું કર્મ જ્ઞાનને આવરવાનું કામ કરે છે, પણ દર્શનશક્તિને આવરવાનું કે મુખદુઃખ અનુભવાવવાનું કાર્ય નથી કરતું. પરંતુ આ નિયમ કર્મની મૂલ પ્રકૃતિઓ (આઠ મુખ્ય વિભાગો) ને જ લાગુ પડે છે. તે આઠમાના દરેકના પેટાવિભાગો (ઉત્તરપ્રકૃતિઓ) તો પાછળથી અધ્યવસાયને બળે એકને બદલે બીજાએ બદલાઈ શકે છે. તે સંક્રમ કહેવાય છે. ભેદે ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે જે સંમતીય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતી. જેમકે, દર્શનમેહ આરિત્રમેહ કે પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતો. એ જ રીતે નારક આયુષ્ક તિર્થ આયુષ્ક કે તે આયુષ્ક અન્ય કોઈ આયુષ્ક કે સંક્રમ નથી પામતા.

પ્રકૃતિસંક્રમની પેઠે બધકાલીન રસ (અનુભાવ), સ્થિતિ તેમજ પ્રદેશમાં પણ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે ફેરફાર થાય છે.

૩. નિધત્ત એવી કર્મવસ્થા છે કે, જેમાં તે કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાવ અવ્યવસાયવિશેષથી હીન થઈ શકે અથવા વધી શકે; પરંતુ તે સિવાય સંક્રમ આદિ કોઈ થઈ ન શકે. જુઓ કર્મપ્રકૃતિ ગા ૨.

હું નિકાચિતના^૧ ચાર પ્રકાર છે. —

૧ પ્રકૃતિનિકાચિત; ૨. સ્થિતિનિકાચિત; ૩ અનુ-
ભાવનિકાચિત, ૪. પ્રદેશનિકાચિત.

[—સ્થા ૦ ૨૬૬]

કર્મ^૨ ચાર પ્રકારનું છે—

(૧) ૧. શુભ ને શુભાનુબંધી;^૨ ૨. 'શુભ ને
અશુભાનુબંધી; ૩. અશુભ ને અશુભાનુબંધી ૪.
અશુભ ને શુભાનુબંધી.

(૨) ૧ શુભ ને શુભવિપાકી^૩; ૨. શુભ ને અશુભ-
વિપાકી; ૩. અશુભ ને અશુભવિપાકી; ૪ અશુભ
ને શુભવિપાકી

[—સ્થા ૦ ૩૬૨]

૨. કર્મબંધકો અને કર્મબંધનું કારણ

હું જીવો ત્રસરૂપે રહીને અને સ્થાવર રૂપે રહીને પાપ-
કર્મનું ચયન કરે છે (પાપકર્મ એકઠાં કરે છે), — ભૂત-
કાળમાં ચયન કર્યું છે અને ભવિષ્યમાં કરશે.

હું તેવી જ રીતે ત્રણે/કાળ સંબંધી ઉપચયન (વૃદ્ધિ,
પુષ્ટિ), બંધ, ઉદ્ધીરણ, વેદના, અને નિર્જરા વિષે પણ
સમજવું.

[—સ્થા ૦ ૧૧૭]

૧. નિકાચિત એ એવી કર્માવસ્થા છે કે, જેમા આશુવરુ કર્મ, સક્રમ કરવો વગેરે કાર્ષ કેસકાર શક્ય જ નથી.

૨. શુભકર્મ એટલે પુણ્યકર્મ; તે જ્યારે ભોગવાતું હોય ત્યારે આત્મ-
પરિણામ એવા રહે કે પાછો શુભકર્મનો જ બંધ થાય. આને મળતી બીજી
માન્યતા માટે જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૩. કાર્ષ કર્મનો શુભ બંધ પડ્યો હોય, અને તેનો વિપાક પણ શુભ
હોય. જેમકે, સાતાવેદનીય કર્મ બાંધ્યું હોય અને જ્યારે તે ઉદયમાં આવે
ત્યારે જો સુખ આપે તો તે શુભ અને શુભવિપાકી કહેવાય.

જીવોએ સીંચે, પુરુષરૂપે અને નપુંસકરૂપે પાપક્રમના પુદ્ગલોનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે. તેવી જ રીતે ઉપચયન, ચાવત્ નિજરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થા ૨૩૩]

હું જીવો એ પ્રકારે પાપક્રમ બાંધે છે—

૧. રાગથી; ૨. દ્વેષથી.

હું જીવો એ પ્રકારે પાપક્રમની ઉદ્દીરણા કરે છે, અર્થાત્ સમય પહેલાં પ્રયત્નવિશેષથી ક્રમફલનો અનુભવ કરી લે છે:—

૧. આલ્સ્યપગમિકી વેદના વડે—પોતાની મેળે સ્વીકારેલી વેદના વડે.

૨. ઔપક્રમિકી—ક્રમની ઉદ્દીરણાને કારણે આવી પડેલી વેદના વડે.

હું તે જ પ્રમાણે વેદના અને નિજરા વિષે સમજવું.

[—સ્થા ૨૬૬]

હું જીવોએ ચાર સ્થાનથી આઠે ક્રમપ્રકૃતિનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે:—

૧. ક્રોધથી; ૨. માનથી; ૩. માયાથી; ૪. લોભથી.

હું નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીનાર જીવોએ ઉપરનાં ચાર કારણથી આઠે ક્રમનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે.

૧. અંગુત્તરમાં ત્રણ પ્રકારે ક્રમસમુદય માન્યો છે—લોભજ, દોષજ—દ્વેષજ અને મોહજ. —૩, ૩૩. અને સર્વમાં મોહજ વધારે દોષજનક છે એમ કહ્યું છે.—અંગુ ૩. ૯૭; તથા ૬. ૩૯.

૨. (૧) નારક, (૨-૧૧) ભવનપતિ, (૧૨-૧૬) સ્થાવરકાય તથા ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય, (૨૦) તિર્થંચ પચોન્દ્રિય, (૨૧) મનુષ્ય, (૨૨-૨૪) વાણ્વ્ય તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક.

હું તેવી જ રીતે ઉપચયન, બધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરાના ત્રણ ત્રણ દંડક કહેવા.

[—સ્થાન ૨૫૦]

હું જીવોએ ચાર સ્થાનથી^૧ પાપકર્મના પુદ્ગલોનું ચંચન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે :—

૧. નારકરૂપે ૨. તિથચરૂપે; ૩. મનુષ્યરૂપે; ૪. દેવરૂપે.

હું તેવી જ રીતે ઉપચયન, બધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજાવું.

[—સ્થાન ૩૮૭]

હું જીવોએ પાંચ સ્થાનથી^૨ પાપકર્મનું ચંચન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે :—

૧. એકેન્દ્રિયરૂપે; ૨. બે-કેન્દ્રિયરૂપે; ૩. ત્રીન્દ્રિયરૂપે; ૪. ચતુરિન્દ્રિયરૂપે; ૫. પાંચેન્દ્રિયરૂપે.

હું તેવી જ રીતે ઉપચયન થાવત્ નિર્જરા વિષે પણ સમજાવું.

[—સ્થાન ૪૭૪]

૧. આ ચારમાથી પછીના ત્રણમા નર-માદા એ બે બે ભેદો ઉમેરી સાત સ્થાનક થાય છે. —સ્થાન ૫૬૨; અને ચારેને પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમસમયના એમ બે બે ભેદો લગાડવાથી આઠ સ્થાનક થાય છે. —સ્થાન ૬૬૦.

૨. આ પાંચમા પણ દરેકમા પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમ સમયના એવા બે બે ભેદો ઉમેરતા દસ સ્થાનક થાય. (—સ્થાન ૭૮૩); તથા એકેન્દ્રિયને બદલે પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, અને વનસ્પતિ એ વિભાગો ઉમેરતાં નવ સ્થાનક થાય (—સ્થાન ૭૦૨).

હું જીવોએ છ સ્થાનથી પાપકર્મનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે:—

૧. પૃથ્વીકાયરૂપે; ૨. આંકાયરૂપે; ૩. તેજસ્કાયરૂપે;
૪. વાયુકાયરૂપે; ૫. વનસ્પતિકાયરૂપે; ૬ ત્રસકાયરૂપે.

હું તેવી જ રીતે ઉપચયન ચાવતું નિર્જરા વિષે સમજી લેવું.

[— સ્થાન ૫૪૦]

હું દાનના^૧ દશ ભેદ છે —

૧. અનુકંપાદાન (અનાથ કે પીડિતને કૃપાથી દેવાતું);
૨. સંત્રાકુદાન (આપત્તિમાં કે અભ્યુદયમાં સહાય કેરવી તે);
૩. ભયદાન (ડરીને જે કંઈ રાખ કે પોલીસને દેવું તે)
૪. કારુણ્યદાન (શોક અર્થાત્ પુત્રાદિ વિયોગને કારણે તેની પાછળ કાંઈ દેવું તે);
૫. લજ્જાદાન (ઇચ્છા ન હોવા છતાં પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠો હોય અને આપે તે);
૬. ગૌરવદાન (પોતાના યશ માટે ગર્વથી દેવું તે),
૭. અધર્મદાન (અધર્મી પુરુષને દાન);
૮. ધર્મદાન (સુપાત્રને દાન);
૯. આશાદાન (સુક્ષ્મની આશાથી દીધેલું દાન);
૧૦. પ્રત્યુપકાર દાન (કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા કરાતું દાન)

૧. દાન સાતાવેદનીયના બંધના કારણરૂપ હોવાથી અહીં કર્મ-બંધના નિમિત્તના પ્રકરણમાં ગણવ્યું છે. જુઓ તત્વાર્થ ૧, ૧૩. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિગ્વિષય નં. ૪.

મોહનીય કર્મનાં ત્રીસ નિમિત્તો^૧ છે—

૧. ત્રસ જીવોને પાણીમાં નાખી પગથી કચરી મારી નાખે.

૨. કોઈના માથાને ચામડાથી વીંટી મારી નાખે

૩. કોઈને મોઢે ઠૂચો દઈ મારી નાખે.

૪. બંધ ઘરમાં ખૂબ અગ્નિ સળગાવી તેના ધૂમાડાથી જીવોની હત્યા કરે.

૫. સંકલિષ્ટ ચિત્તથી કોઈના માથાને ધડથી કાપી નાખી પછી ધડને પણ વિદારે તે.

૬. કોઈને ઠગીને (વિષયુક્ત) ફળથી અથવા લાકડીથી હત્યા કરતાં કરતાં પણ તેની પાછી મબક કરે.

૭. પોતાના કપટ વડે બીજા કપટને ઢાંકી દે (ગૂઢાચારી), પોતાના દોષનો અપલાપ કરે, તથા અસત્ય બોલે.

૮. પોતાના અપકૃત્યનો ભાર બીજાને માથે નાખી દે અથવા બીજાની સામે કોઈના દોષો ઉઘાડા પાડી દે અને તેને દહ કે તેં આ ક્યું છે વગેરે.

૯. અસત્ય બોલવા છતાં સાચું-જૂઠું પરિષદમાં બોલ્યા કરે અને કલહ કરાવે.

૧૦. રાજાનો અમાત્ય હોય છતાં પ્રજામાં વિદ્રોહ જગવી તેની આવકના માર્ગો બંધ કરે અથવા રાણીને મારી નાખાવે અને રાજાને બહાર કઢાવી મૂકે.

૧. આ જ મોહનીયસ્થાનોનું વર્ણન ભગવાને દશાશ્વતરકંઠ અં ૯ માં કર્યું છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે, અહીં મોહનીય શબ્દથી સામાન્ય રીતે આઠે કર્મ સમજવાં જોઈએ અને વિશેષ રીતે જ મોહનીય કે જે ચોથું કર્મ છે, તે સમજવું. આવશ્યક સૂત્રમાં (અં ૪) પણ આ મહા-મોહનીય સ્થાનનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧. કોઈ દીન વાણીથી દયાની માગણી કરતો હોય છતાં તેનો જવાબ તિરસ્કારભરી વાણીમાં આપે અને તેના ભોગોનો નાશ કરે.

૧૨. સ્ત્રીમાં લોભુપ હોય અને પોતે બાલપ્રહ્લાચારી ન હોવા છતાં બાલપ્રહ્લાચારી છે, એવું કહ્યા કરે. પોતે અપ્રહ્લાચારી છતાં પ્રહ્લાચારી છે તેમ કહ્યા કરે. આવું કહેનાર ગાયોની વચ્ચે ગધેડાની જેમ ભૂંકનાર જ છે. ક્ષત સ્ત્રીમાં પોતાની ગૃહિણે લઈને આવો મનુષ્ય પોતાનું જ અહિત કરે છે અને બહુ જ માયાથી ભૂંડું બોલે છે.

૧૩. આ તો અમુક રાજાનો આશ્રિત છે એવી પ્રસિદ્ધિ થવાથી લોકોમાં ધન વગેરે મળે છે એમ ધારી, જે રાજ્યાશ્રય સ્વીકારે.

૧૪. સાવ હરિદ્ર હોય પણ ગામનો રાજા કે ગામ મળીને તે હરિદ્રને રાજા બનાવે અને તેથી તેને બહુ જ ધન મળે; પછી ઈર્ષાળુ થઈ, સંકલિષ્ટ ચિત્તવાળો થઈ, તે બીજાની જીવિકાનો નાશ કરે.

૧૫. જેમ નાગણુ પોતાનાં બચ્ચાંને જ મારે છે, તેમ કોઈ પોતાના માલિક સેનાપતિ કે શાસ્તાને મારી નાખે.

૧૬. રાષ્ટ્રના નાયકને કે નિગમના નેતાને કે યશસ્વી શેઠને મારી નાખે.

૧૭. અનેક જીવોના નેતાને અને પ્રાણીઓને-હરિયામાં જેમ બેટ તેમ-શરણુ આપનારને મારી નાખે.

૧૮. જે સયમ માટે તત્પર હોય, કે સયમી હોય, કે તપસ્વી હોય તેવાને ધમથી બ્રજ કરે.

૧૯. અનંતજ્ઞાની અને શ્રેષ્ઠદર્શનવાળા પુરુષની નિંદા કરે.

૨૦. ન્યાયમાર્ગનો દ્વેષી થઈ તેની નિંદા કરી અપકાર કરે.

૨૧. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પાસેથી શ્રુત શીખીને તેમની જ નિન્દા કરવા મંડી બાચ.

૨૨. જેની પાસેથી શ્રુત લીધું હોય તેનો અહંભાવથી પ્રત્યુપકાર ન કરે.

૨૩. બહુશ્રુત ન હોય પણ બહુશ્રુત હોવાનો ઢાંગ કરી યશ કમાય અને પોતે વિશુદ્ધ સ્વાધ્યાય કરે છે એવું બીજાને ઠસાવે.

૨૪. તપસ્વી ન હોય છતાં તપસ્વી હોવાનો આડંબર કરે આ લોકમાં સૌથી મોટો ચોર તે છે.

૨૫. ‘આ તે મારું શું ભલું કરવાનો હતો’ એવા ભાવથી, સાધારણ મદદ માગનાર કોઈ ઝલાનને, સમર્થ હોવા છતાં મદદ ન કરે. આવો મનુષ્ય શંક છે, માયાવી છે અને કિલ્લે ચિત્તવાળો છે, તથા પોતાની બાધિને તે પોતે જ હલેલ બનાવે છે.

૨૬. જે સર્વધર્મતીર્થનો નાશ કરનારી કથા કરે અને કલહ કરે.

૨૭. જે વશીકરણાદિ અધાર્મિક યોગોનું આચરણ પ્રશંસા માટે કરે.

૨૮. આ લોકના કે પરલોકના કામલોગોને અતૃપ્ત થઈ સદા લોગવે.

૨૯. દેવોની ઋદ્ધિ, દુર્લભ, યશ, વર્ણ, બલ, વીર્ય એ બધાની નિન્દા કરે.

૩૦. મને કોઈ જિન માની પૂજે એવી યશની આકાંક્ષા રાખી પોતે દેવ, યક્ષ, ગ્રુહકને ન દેખતો હોય, અજ્ઞાની હોય, છતાં કહે કે હું તો તે બધાને જાણું છું.

હું ચારિત્રનો નાશ ચાર પ્રકારે^૧ છે :

૧. આસુર (ભવનપતિ વગેરે દેવો અસુર કહેવાય છે. તેમને યોગ્ય ભાવના તે આસુરી ભાવના. આ ભાવનાજન્ય ચારિત્રનાશ).

૨. આભિયોગ (દેવોમાં નોકરચાકરનું કામ કરનારા આભિયોગિક દેવ કહેવાય છે. તેમને યોગ્ય ભાવના તે આભિયોગિકી. એવી ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૩. સાંભોહી (મૂઠ્ઠાતિના દેવોને યોગ્ય ભાવના તે સાંભોહી. આ ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૪. દૈવ કિલ્લિખ (ચાંડાલ જેવી દેવોની અછૂતજાતિ તે દૈવકિલ્લિખ. તેમને યોગ્ય ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

હું ચાર કારણે જીવો અસુરયોગ્ય ક્રમ^૨ કરે છે :

૧. કૌપશીલતાથી;

૨. કલહશીલતાથી;

૩. સંસ્રુત તપઃક્રમથી - આહારાદિની આશાએ કરાયેલા તપક્રમથી.

૪. નિમિત્તોપજીવનથી - નિમિત્તાદિ વિદ્યાઓના આશ્રયે જીવનનિર્વાહ કરવાથી.

હું ચાર કારણે જીવો આભિયોગ્યને લાયક ક્રમ^૩ કરે છે :

૧. આત્મોત્કર્ષ - ખોટી આપણડાઈથી.

૨. પરપરિતાપ - બીજાને પીડા આપવાથી.

૧. જુહત્કલ્પમાં (ગા. ૧૨૯૩ - ૧૩૨૭) પાંચ અપ્રશસ્ત ભાવનાઓ ગણાવી છે. ૧. કાન્દર્પ, ૨. દૈવકિલ્લિખ, ૩. આભિયોગી, ૪. આસુરી અને ૫. સાંભોહી. આ પાંચે ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ પણ તે તે નામે ઓળખાય છે. તે તે ભાવનાથી જીવો તે તે પ્રકારના હલકા દેવોરૂપે અવતરે છે.

૩. ભૂતિકમ્ - દોરાધાગા કરી રોગ મટાડવાની વિધાના પ્રયોગથી.

૪. કૌતુકકરણ - સૌભાગ્યાદિ કાંક્ષીઓને માટે સ્નાન હોમ આદિ કરવાથી.

હું ચાર કારણે જીવો સમોહ યોગ્ય કમ્ કરે છે—

૧. ઉન્માગ્ દેશનાથી; ૨. માર્ગાન્તરાયથી; ૩. કામાભિલાષથી; ૪. લોભપૂર્વક નિદાનથી.

હું ચાર કારણે જીવો કિલ્લિખી દેવ યોગ્ય કમ્ કરે છે—

૧. અરિહંતના અવણુવાદ (નિંદા) થી, ૨. અરિહંતે ઉપદેશેલા ધર્મના અવણુવાદથી, ૩. આચાર્યોપાધ્યાયના અવણુવાદથી, ૪. ચતુર્વિધ સંઘના અવણુવાદથી.

[—સ્થા. ૩૫૪]

હું નારક યોગ્ય કમ્બંધનાં ચાર કારણ છે—

૧. મહારમ્ભ (પ્રાણીઓને હુઃખ થાય તેવી કષાય પૂર્વક પ્રવૃત્તિ); ૨. મહાપરિગ્રહ; ૩. પચેન્દ્રિય-વર્ધ; ૪. કુણ્ડિમાહાર— માંસભોજન.

હું તિર્થચયોગ્ય કમ્બંધનાં ચાર કારણ છે—

૧. માયાવીપણું; ૨. નિકૃતિભાવ— ઠગવા માટે કાયિક ઉપચાર; ૩. અલીકવચન; ૪. ખોટાં તોલ-માપ.

હું મનુષ્યયોગ્ય કમ્બંધનાં ચાર કારણ છે—

૧. ભદ્રપ્રકૃતિ; ૨. વિનયશીલતા; ૩. સાનુકોશતા-સહયતા ૪. અમરસરિતા.

૧. કર્મગ્રંથ, પ્રથમ, ગા. ૫૬; તત્વાર્થ. ૬-૧૬.

૨. „ ગા. ૫૭; „ ૬-૧૭.

૩. „ ગા. ૫૭; „ ૬-૧૮.

૬ દેવયોગ્ય કર્મબંધનાં ચાર કારણ છે—

૧. સરાગ, સંયમ (સંયમ લીધા છતાં કષાયના કાંઈક અંશેા બાકી રહેવા); ૨. સંયમાસંયમ (હિંસાવિરતિ આદિ વ્રતો અદ્વપાંશે લેવાં); ૩. બાલતપઃકર્મ (વિવેક વિના અગ્નિપ્રવેશ, અનશન આદિ દેહદમન); ૪. અકામનિર્જરા (પરાધીનપણે અથવા અનુકરણ ખાતર અહિંતકર પ્રવૃત્તિ કે આહારાદિનો ત્યાગ).

[—સ્થા० ૩૭૩]

પાણી ચાર પ્રકારનાં છે :—

૧. કાદવનું; ૨. ક્રીચડનું; ૩. રેતીનું; ૪. પર્વતનું.

જીવના પરિણામ પણુ એ પાણી જેવા છે. કાદવના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ નારકીમાં જાય છે. ક્રીચડના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ તિયંચરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. રેતીના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ મનુષ્ય થાય છે. અને પર્વતના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ દેવ થાય છે.

[—સ્થા० ૩૧૧]

૬ અદ્વપાયુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણો છે :—

૧. પ્રાણાતિપાત (હિંસા); ૨. મૃષાવાદ (અસત્ય); ૩. તથારૂપ શ્રમણને અયોગ્ય લોજનાદિ આપવાં તે.

૬ દ્વીર્ધાયુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન બોલે; ૩. તથારૂપ શ્રમણને યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.

૬ અશુભ દ્વીર્ધાયુબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત; ૨. મૃષાવાદ; ૩. શ્રમણની નિંદા આદિ કરે અને તેમને અયોગ્ય આહારાદિનું દાન આપે.

૧. કર્મચંદ્ર, પ્રથમ, ગ્રાં ૫૮; તત્વાર્થ ૦ ૬-૨૦.

કુ શુભ દીર્ઘાયુબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન બોલે; ૩. શ્રમણનો સત્કાર વગેરે કરે અને આદરપૂર્વક યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૨૫]

૩. પ્રકૃતિબંધ^૨

૧

કુ જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે—

૧. જ્ઞાનાવરણ (જેના વડે જ્ઞાન—વિશેષબોધ આવરાય તે);
  ૨. દર્શનાવરણ (જેના વડે દર્શન—સામાન્યબોધ આવરાય તે);
  ૩. વેદનીય (જેથી સુખદુઃખ અનુભવાય તે);
  ૪. મોહનીય (જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે);
  ૫. આયુ (જેથી ભવધારણ થાય તે);
  ૬. નામ (જેથી વિશિષ્ટ ગતિ-અતિઆદિ પ્રાપ્ત થાય તે);
  ૭. ગોત્ર (જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે);
  ૮. અંતરાય (જેથી દેવા-લેવામાં વિઘ્ન આવે તે);
- કુ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોએ આ આઠ કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે.

૧. અદ્યપાયુબંધ અને દીર્ઘાયુબંધનાં કારણોની જિજ્ઞાસાને સમાવવા ગીતમને ભગવાને જે ભગવતીમાં ઉત્તર આપ્યો છે, તે જ અહીં સંપ્દશઃ ભિતારી લીધેલ છે— ભગવતી શ૦ ૫, લ૦ ૬, પૃ૦ ૫૨.

૨. કર્મની મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓના વિવેચન માટે જીવો પ્રથમ કર્મઅન્ય ગા૦ ૩-૫૨ અને તત્ત્વાર્થ૦ ૮, ૫-૧૪. ભગવતી સૂત્રમાં ૮ મૂળ પ્રકૃતિઓ, ગણાવી છે—શ૦ ૬, લ૦ ૯, પૃ૦ ૪૫૩.

હુ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બંધ, ઉદ્ધીરણા, વેદના અને
(નજરા વિશે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૫૯૬]

૨

જ્ઞાનાવરણીયની ૫, મોહનીયની ૨૮, ગીત્રની ૨,
આયુની ૪, એમ આ ચાર ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિ (પેટા-
વિભાગ) ૩૬ છે.^૧

[—સમ ૩૬]

દશનાવરણની ૬, અને નામક્રમની ૪૨ એમ એ બેની
ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૧ છે.

[—સમ ૫૧]

જ્ઞાનાવરણની ૫, નામક્રમની ૪૨, અને અંતરાયની ૫
એમ એ ત્રણની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૨ છે.

[—સમ ૫૨]

દશનાવરણની ૬, નામની ૪૨, અને આયુની ૪
એમ એ ત્રણની ૫૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[—સમ ૫૫]

જ્ઞાનાવરણની ૫, વેદનીયની ૨, આયુની ૪, નામની ૪૨
અને અંતરાયની ૫ એમ એ ચાંચની ૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[—સમ ૫૮]

મોહનીયને છોડીને બાકીનાં ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ
૬૬ છે. (૬૭ - ૨૮ = ૬૬)

[—સમ ૬૬]

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય વિનાનાં બાકીનાં છ ક્રમની
ઉત્તરપ્રકૃતિ ૮૭ છે.

[—સમ ૮૭]

૧. વિગતો માટે જુઓ તત્વાર્થ ૮, ૬-૧૪.

આયુ અને ગોત્ર વિનાનાં બાકીનાં ૬ કર્મની ૯૧ ઉત્તરપ્રકૃતિ છે.

[—સમ૦ ૯૧]

આઠે કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૯૭ છે.

[—સમ૦ ૯૭]

૩

(૧) જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ છે—

૧. દેશજ્ઞાનાવરણીય — મત્યાદિ ચાર;
૨. સર્વજ્ઞાનાવરણીય — કૈવલજ્ઞાનાવરણ.

૨. દર્શનાવરણીયના બે ભેદ છે —

૧. દેશદર્શનાવરણીય — ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનાવરણ;
૨. સર્વદર્શનાવરણીય — કૈવલદર્શનાવરણ અને નિદ્રાપચક.^૨

(૩) વેદનીય કર્મના બે ભેદ છે—

૧. સાતાવેદનીય (જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે);
૨. અસાતાવેદનીય (જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય તે);

(૪) મોહનીયના ભેદ બે છે—

૧. દર્શનમોહનીય (જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે તે);
૨. ચારિત્રમોહનીય.

૧. સમભૂતીને માટે જીઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. જીઓ વિગત માટે તત્ત્વાર્થ૦ ૮, ૬-૧૪.

(૫) આયુક્રમના બે ભેદ છે —

૧. અદ્વાયુ (પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ મળે તેવું આયુ; જેમ કે મનુષ્ય અને તિર્યચનું.)
૨. ભવાયુ—(પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ ભવ ન મળે તેવું આયુ; જેમકે દેવ, નારકીનું.)

(૬) નામક્રમના બે ભેદ છે.—

૧. શુભનામ — તીર્થકરનામાદિ;
૨. અશુભનામ — અનાદેય નામાદિ.

(૭) ગોત્રક્રમના બે ભેદ છે —

૧. ભિચ ગોત્ર; ૨. નીચ ગોત્ર;

(૮) અન્તરાયક્રમના બે ભેદ છે —

૧. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (વર્તમાન વસ્તુના ભોગને રોકનાર);
૨. આગામીનો નિરોધ કરનાર.

[—સ્થા. ૧૦૫]

૪

જ્ઞાનાવરણીય ક્રમ પાંચ* પ્રકારનું છે.—

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણીય; ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય;
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણીય; ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય;
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

[—સ્થા. ૪૬૪]

* આ બધી ઉત્તર પ્રકૃતિઓની સમજણ માટે બુદ્ધિ આ માળાનું 'વૈત્થાસ્ય' પુસ્તક, સૂત્ર, ૮, ૬-૧૪.

૫

દર્શનાવરણીયકર્મની ૯ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે —

૧ નિદ્રા (જેનાથી સુખપૂર્વક જાગી શકાય તેવી નિદ્રા આવે તે);

૨. પ્રચલા (જેનાથી ઘેઠા ઘેઠા કે ઊભા ઊભા જીવ આવે તે);

૩. નિદ્રા-નિદ્રા, (જેનાથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે સુસ્કૃત બને તે);

૪. પ્રચલાપ્રચલા (જેનાથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે તે);

૫. સ્થાનદ્વિ (જાગૃતમાં ચિત્તવેલ કાર્યો નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું જેનાથી બળ આવે તે);

૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ;

૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ;

૮. અવધિદર્શનાવરણ;

૯. કેવલદર્શનાવરણ.

[—સમ. ૯, —સ્થા. ૬૬૮]

૬

સાત (સુખ)ના છ પ્રકાર છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયસાતા; ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિયસાતા; ૩. રસનેન્દ્રિયસાતા; ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિયસાતા; ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિયસાતા ૬. મોઢેન્દ્રિય (મન) સાતા.

અસાતાના છ પ્રકાર છે —

(૧-૬) શ્રોત્રેન્દ્રિય અસાતાથી માડીને મોઢેન્દ્રિય અસાતા સુધી.

[—સ્થા. ૪૮૮]

૭

મોહનીય ક્રમનાં બાવન નામ છે —

૧. ક્રોધ-જેથી કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ન રહે તે;
૨. ક્રોધ-જેથી સ્વભાવથી અલિત થવાય તે;
૩. રોષ-ક્રોધની પરંપરા;
૪. દ્રેષ-પોતાને કે પરને દૂષણુ જેથી અપાય;
૫. અક્ષમા-અસહનશીલતા;
૬. સાંજૂવલન-વારંવાર ક્રોધથી બળવું તે;
૭. કલહ-મોટેથી બૂમ પાડી બોલવું તે;
૮. ચાંડિકચ-રૌદ્રાકાર;
૯. ભંડન-લાકડીથી લડવું તે;
૧૦. વિવાદ-વિરોધથી પક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવ શ્રદ્ધા બોલવું તે;
૧૧. માન-અભિમાન; ૧૨. મદ-મૂઢતા; ૧૩. દૃપ્-અહંકાર; ૧૪. સ્તંભ-અનમન; ૧૫. આત્મોત્કર્ષ-પોતાની બડાઈ; ૧૬. ગર્વ-અનુશય; ૧૭. પર-પરિવાદ-બીજાની નિંદા; ૧૮. આક્રોશ-તિરસ્કાર; ૧૯. અપકર્ષ [પરિભવ]-અભિમાનથી પોતાના અથવા પરના કોઈ કાચથી વિરત થવું; ૨૦. ઉન્નય-અભિમાનથી નીતિનો ત્યાગ; ૨૧. ઉન્નામ-અભિમાનથી પ્રતિનંદન ન કરવું;

૧. અહીં ગણવેલ બાવન નામ મુખ્યપણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેમના વિશેષ છે. ૧-૧૦ ક્રોધ અને તેના વિશેષ છે. ૧૧-૨૧ માન અને તેના વિશેષ છે. ૨૨-૩૮ માયા અને તેના વિશેષ છે; અને ૩૯-૫૨ લોભ અને તેના વિશેષ છે. આ ૧૪ લેહોને લઈને મોહનીયના વર્ણાદિનો વિચાર ભગવતીમાં છે : શતક ૧૫, ઉ. ૫. દોષોની ગણના મોટે ભુઆ વિસુદ્ધિમગ્ન ૭, ૫૯.

૨૨. માયા - કપટ;

૨૩. ઉપધિ - ઠગવા માટે વંચક ભાવ ધારણ કરવો તે;

૨૪. નિકૃતિ - આદરથી ખીજની વંચના;

૨૫. વલય - વહે સ્વભાવ;

૨૬. ગહન - ન સમજાય તેવી વચનબળ;

૨૭. નૃમ - ઠગવા માટે નીચતાનો આશ્રય;

૨૮. કલક - હિંસાદિનિમિત્તે ખીજને છેતરવાનો અભિપ્રાય,

૨૯. કુરુક (કુરુપ) ભૂંડા ચાળા;

૩૦. ફંભ - ઠાઠખાઠ;

૩૧. ફૂટ - કપટબલ;

૩૨. જૈહા - વંચના માટે મંદતા;

૩૩. કિલિખ - કિલિખ યોગ્ય માયા;

૩૪. અનાચરણતા - વંચના માટેનું આચરણ;

૩૫. ગૂહનતા - સ્વરૂપ છુપાવવું તે;

૩૬. વંચનતા - છેતરપિંડી;

૩૭. પ્રાતકુંચનતા - છલ;

૩૮. સાતિયોગ - ઉત્તમની સાથે હલકાની મિલાવટ;

૩૯. લોભ - તૃષ્ણા;

૪૦. ઇચ્છા - અભિલાષા;

૪૧. મૂર્છા - મોહ;

૪૨. કાંક્ષા - અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા;

૪૩. ગૃહ્ણિ - પ્રાપ્ત અર્થમાં આસક્તિ;

૪૪. તૃષ્ણા - પ્રાપ્તપદાર્થનો વ્યય ન થાય તેવી ઇચ્છા;

૪૫. લિધ્યા - વિષયયોનું ધ્યાન;

૪૬. અલિધ્યા - ચિત્તની ચલાયમાન સ્થિતિ;

૪૭. કામાશા - ઇષ્ટ શબ્દાદિની આશા;

૪૮. લોગાશા - ઇષ્ટ ગદ્યાદિની આશા;

૪૯. જીવિતાશા - જીવવાની આશા;
 ૫૦. મરણાશા - મરણની ઇચ્છા;
 ૫૧. નન્દી - સમૃદ્ધિમાં આનંદ;
 ૫૨. રાગ - રુનેહ;

મહસ્થાન^૧ આઠ છે :-

૧. જાતિમહ; ૨. કુલમહ; ૩. બલમહ; ૪. રૂપમહ;
 ૫. તપોમહ; ૬. શ્રુતમહ; ૭. લાભમહ; ૮. ઐશ્વર્યમહ.

[—સ્થાન ૬૦૬, —સમ ૮]

દશ કાસ્ટો અહંભાવ આણી મહ કરે છે —

૧. જાતિમહથી; ૨. કુલમહથી; ૩. બલમહથી; ૪. રૂપમહથી; ૫. શ્રુતમહથી; ૬. તપમહથી; ૭. લાભમહથી; ૮. ઐશ્વર્યમહથી; ૯. નાગકુમારો કે સુપણકુમારો મારી પાસે શીઘ્ર આવે છે એમ માની; ૧૦. બીજા પુરુષોને ન થાય તેવું શ્રેષ્ઠ અવધિજ્ઞાન મને થયું છે એમ માની.

[—સ્થાન ૭૧૦]

મૂર્છાં (મોહ) બે પ્રકારની છે —

૧. પ્રેમ પ્રત્યયા; ૨. દ્રેષ પ્રત્યયા;
 (૧) પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્છાં બે પ્રકારની છે —

૧. સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૨. ૨. ૧-૨)માં કહ્યું છે કે, જે અહંકાર કરી બીજાની અવજા કરે છે તેનું કૃણ તેને એ મળે છે કે, તેને સંસારમાં પરિક્ષમણ કરવું પડે છે; માટે મહં ન કરવો. અહિં નિર્યુક્તિકાર પ્રસંગ ભેદ આઠે મહં કરવાનો નિષેધ કરે છે (નિં ૪૪). આવશ્યક સૂત્ર અં ૪માં પણ આઠ મહસ્થાનથી નિવૃત્ત થવાનું કહ્યું છે. દશ વૈં (૮. ૩૦)માં પણ બીજાનો પરાભવ અને આત્મભાવ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. અગુત્તરંમાં ત્રણ પ્રકારના મહં ગણાવ્યા છે:- ચૌવન, આદૈવ્ય અને જીવિતમહ. આ ત્રણે મહથી મનુષ્ય દુરાચારી બને છે.—અગુત્તરં ૩. ૩૬.

સાથે પ્રતિસમય લોગવવા માટે આયુક્રમના ફલિકૌની નિષેક નામની રચના તે) ‘જાતિનામ નિધત્તાયુ’.

૨. (ગતિ નામક્રમ ચાર પ્રકારનું છે — નરક, દેવ, તિથ્ય અને મનુષ્ય. એ ગતિ નામક્રમ સાથે પ્રતિસમય લોગવવા માટે આયુક્રમના ફલિકૌની નિષેકરચના કરવી તે) ‘ગતિનામ નિધત્તાયુ’.

૩. (સ્થિતિની અપેક્ષાએ નિષેકરચના કરવી તે) ‘સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ’.

૪. (જેની અંદર આત્મા રહે તે અવગાહના એટલે કે ઔદ્ધારિકાદિ શરીર — તે શરીર નામક્રમ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘અવગાહનાનામ નિધત્તાયુ’.

૫. (પ્રદેશરૂપ નામક્રમની સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ’.

૬. (અનુભવ — વિષાકરૂપ નામક્રમ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘અનુભવનામ નિધત્તાયુ’.

નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને આ છયે આયુખંધ હોય છે.

નારકો, છ માસ આયુ બાકી હોય ત્યારે આગામી ભવના આયુનો ખંધ કરે છે.

ભવનપતિ પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા સંસી પંચેન્દ્રિય તિથ્ય પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંસી મનુષ્ય પણ તે જ પ્રમાણે.

વાણવ્યંતર જ્યોતિષક અને વૈમાનિક પણ

[—સમ ૧૫૪, —સ્થા ૫૩૬]

ગી૦ હે ભગવન્! નારકો જાતિનામ નિધત્તાયુખંધાદિ છ ખંધોને કેટલા હ્રતામાં ખાંધે છે?

મં હે ગૌતમ ! એકથી માંડી આઠ હપ્તામાં^૧ આંધી લે છે. નવ હપ્તા થતા નથી.

બાકીના વૈમાનિક સુધીના જીવોની બાબતમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

[—સમ ૧૫૪]

આયુપરિણામ-સ્વભાવ-શક્તિ-ધર્મ નવવિધ કહ્યો છે —

૧. જીવની નિયત થયેલી ગતિને આયુકર્મ^૨ જે શક્તિ વડે પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘ગતિ પરિણામ’.

૨. (આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ ગતિનો બંધ થાય — જેમકે નરકાયુનો સ્વભાવ એવો છે કે તેથી મનુષ્યગતિ કે તિથ^૩અગતિ નામકર્મ^૪ તો બંધાય, પણ દેવગતિ કે નરકગતિ નામકર્મ^૫ નથી બંધાતું — તે) ‘ગતિબંધનપરિણામ.’

૩ (આયુની જે અન્તમુહૂર્તથી માંડીને ૩૩ સાગરોપમ સુધીની સ્થિતિ છે તે) ‘સ્થિતિપરિણામ’.

૪. (પૂર્વના આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ પ્રમાણમાં ભાવી આયુસ્થિતિનો બંધ પડે છે — જેમકે — તિથ^૬અ આયુ જે ભોગવતો હોય તો ભાવી દેવાયુનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૧૮ જ સાગરોપમ પડે છે — તે) ‘સ્થિતિ બંધનપરિણામ.’

૫. (આયુના જે સ્વભાવથી જીવ ઊદ્ભવગમનની શક્તિ પામે છે તે) ‘ઊદ્ભવગૌરવપરિણામ.’

૧ જે આયુબંધક પરિણામ તીવ્ર હોય તો એક સાથે જ આયુકર્મના બધા ફલિકોને ગ્રહણ કરી લે છે, અને પરિણામની જેવી મદતા તે પ્રમાણે બે વખતમાં કે ત્રણ વખતમાં એમ વધારેમા વધારે આઠ વારમાં બધા આયુના ફલિકોને ગ્રહણ કરી જ લે છે.

૨. અહીં ગૌરવનો અર્થ ગમન સમજવો. આગળનાં ગૌરવ પણ આ જ રીતે સમજ લેવાં.

૬. અધોગૌરવપરિણામ.
૭. તિયંગૌરવપરિણામ.
૮. દ્વીઘગૌરવપરિણામ.
૯. હ્રસ્વગૌરવપરિણામ.

[—સ્થાન ૬૮૬]

નામક્રમ^૧ ૪૨ પ્રકારનું છે:—

૧. ગતિનામ (દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર ક્રમ^૨); [સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર];
૨. ભાતિનામ (એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પંચેન્દ્રિયત્વ સુધી
૩. શરીરનામ;
૪. શરીરાંગોપાંગ નામ;
૫. શરીર બંધન નામ (પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં અહણ કરતાં તેવાં પુદ્ગલોને સંબંધ કરી આપનાર);
૬. શરીર સંઘાતન નામ (બદ્ધ પુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર);
૭. સંહનન નામ (હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનાઓનું નિમિત્ત);
૮. સંસ્થાન નામ (શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત);
૯. વર્ણનામ;
૧૦. ગંધનામ;
૧૨. રૂપશનામ;
૧૩. અગુરુલઘુનામ (નહીં ભારે, નહીં હલકું એવા શરીરનું નિમિત્ત);
૧૪. ઉપઘાત નામ (પડજીભ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરે અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૧૫. પરાધાત નામ (દશન કે વાણીથી બીજને આંજી નાખે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૧૬. આનુપૂર્વી નામ (જન્મોત્તર જતા જીવને આકાશ-પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગમન કરાવનાર);
૧૭. ઉચ્છવાસનામ (શ્વાસોચ્છવાસની શક્તિનું નિયામક);
૧૮. આતપનામ (અનુષ્ઠ શરીરમાં ઉષ્ણપ્રકાશનું નિયામક);
૧૯. ઉદોતનામ (શીતપ્રકાશનું નિયામક);
૨૦. વિહંગગતિનામ (પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક);
૨૧. ત્રસનામ (સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિનું નિયામક);
૨૨. સ્થાવરનામ (ઉપરથી ઊલટું);
૨૩. સૂક્ષ્મનામ (અમચક્ષુને અગોર શરીરની પ્રાપ્તિનું નિયામક);
૨૪. બાહરનામ (ઉપરથી ઊલટું);
૨૫. પર્યાપ્તનામ (શરીરને યોગ્ય ઇન્દ્રિયાદિની પર્યાપ્ત પૂરી કરાવનાર);
૨૬. અપર્યાપ્ત નામ (તેથી ઊલટું);
૨૭. સાધારણશરીર નામ (અનંત જીવો વચ્ચે એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૨૮. પ્રત્યેકશરીર નામ (જીવદ્વીક લિન્ન લિન્ન શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૨૯. સ્થિરનામ (હાડકાં, હાંત આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૩૦. અસ્થિરનામ (જીભ આદિ અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૩૧. શુભનામ (નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત ગણાવનાર);
૩૨. અશુભનામ (નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત ગણાવનાર);
૩૩. સુભગનામ (ઉપકાર નહીં કરવા છતાં સર્વને પ્રિય બનાવનાર);
૩૪. દુભગનામ (ઉપકાર કરવા છતાં સર્વને પ્રિય ન બનાવનાર);
૩૫. સુસ્વરનામ;
૩૬. દુઃસ્વરનામ;
૩૭. આદેયનામ (બોધ્ય બહુ માન્ય કરાવનાર);
૩૮. અનાદેયનામ (એથી બિલકુલ);
૩૯. યશોકીર્તિનામ;
૪૦. અયશોકીર્તિનામ;
૪૧. નિર્માણનામ (શરીરનાં અંગપ્રત્યંગ યથોચિત ગોઠવનાર);
૪૨. તીર્થ કરનામ (ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર).

[—સમ ૪૨]

મિથ્યાદષ્ટિ અપર્યાપ્ત વિકલ્પેન્દ્રિય^૧ સંકિટાષ્ટ પરિણામ-
વાળો ચર્ચ નામકર્મની ૨૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે —

૧. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિયમાનો કોઈ વિકલ્પેન્દ્રિય મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્યારે વિકલ્પેન્દ્રિય પ્રાયોજ્ય નામકર્મ બાધતો હોય, અને તે પણ અપર્યાપ્ત વિકલ્પેન્દ્રિય પ્રાયોજ્ય નામકર્મ બાધતો હોય, ત્યારે આઠી ગણાવેલી ૨૫ અપ્રશસ્ત નામકર્મની પ્રકૃતિઓ બાંધે છે, અન્યથા નહીં. જ્યોત્સો છઠ્ઠો કર્મત્રય, (મં ૧૬૬) પૃ ૧૭૭

૧. તિય^૧ચગતિનામ; ૨. વિક્લેન્દ્રિય જાતિનામ;^૧ ૩. ઔદારિક શરીરનામ;^૨ ૪. તૈજસ શરીરનામ; ૫. કાર્મણ શરીરનામ; ૬. હુંડક સંસ્થાનનામ;^૩ ૭. ઔદારિક શરીરોપાંગનામ; ૮. સેવાત^૪ સંહનનામ;^૪ ૯. વર્ણનામ; ૧૦. ગંધનામ; ૧૧. રસનામ; ૧૨. સ્પર્શનામ; ૧૩. તિય^૫ચાનુપૂર્વનામ; ૧૪. અગુરુલઘુનામ; ૧૫. ઉપઘાતનામ; ૧૬. ત્રસનામ; ૧૭. બાહરનામ; ૧૮. અપર્યાપ્ત નામ; ૧૯. પ્રત્યેક-શરીરનામ; ૨૦. અસ્થિરનામ; ૨૧. અશુભનામ; ૨૨. દુર્ભાગનામ; ૨૩. અનાદેયનામ; ૨૪. અચશઃકીર્તિનામ; ૨૫. નિર્માણનામ.

[—સમ૦ ૨૫]

જીવ જ્યારે દેવગણિનો બાંધ કરે છે^૫ ત્યારે નામકર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે છે —

૧. વિક્લેપિય જાતિનામ ત્રણ પ્રકારનું છે: ક્ષોન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય. તેમાંનું કોઈ પણ એક બાંધે; ત્રણે નહીં. એટલે તે મુજબ ત્રણ પ્રકાર સમજવા.

૨. શરીરના પાંચ પ્રકાર માન્યા છે: ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, અને કાર્મણ. ઔદારિક એટલે સ્થૂલ શરીર. વૈક્રિય અને આહારક શરીરો ખાસ સિદ્ધિ-શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. બાંધેલા આહાર આદિને ધ્યાવવામા અને તૃપ્તિમાં કારણભૂત શરીર તે તૈજસ, અને કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણશરીર.

૩. શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત તે સંસ્થાનનામકર્મ કહેવાય.

૪. હાડગંધની વિશિષ્ટ રચનાનું નિમિત્ત તે સંહનનામકર્મ કહેવાય.

૫. મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસ્ત્રાદ્ધન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેરાવિરત, અને સર્વાવિરત એ છે ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનવાળો જીવ આ દેવગતિપ્રાપ્તિ ૨૮ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. જુઓ છઠ્ઠો કર્મબ્રંધ, (મ. ટીકા) ૫ ૧૭૬. ગુણસ્થાનોની સમજૂતી માટે જુઓ આ પ્રકરણનો વિભાગ ૭, કર્મદાય.

૧. દેવગતિનામ; ૨. પંચેન્દ્રિયજાતિનામ; ૩. વૈક્રિયશરીર-
નામ; ૪. તૈજસશરીરનામ; ૫. કામૈણ્યશરીરનામ; ૬. સમ-
ચતુરસ્રસંસ્થાનામ; ૭. વૈક્રિયશરીરંગોપાંગનામ; ૮. વર્ણનામ;
૯. ગંધનામ; ૧૦. રસનામ; ૧૧. સ્પર્શનામ; ૧૨. દેવાનુ-
પૂર્વીનામ; ૧૩. અગુરુલક્ષ્મનામ; ૧૪. ઉપધાતનામ; ૧૫.
પરાધાતનામ; ૧૬. ઉચ્છ્વાસનામ; ૧૭. પ્રશસ્તવિહાયોગતિ-
નામ; ૧૮. વ્રસનામ; ૧૯. બાહરનામ; ૨૦. પર્યાપ્તનામ;
૨૧. પ્રત્યેકશરીરનામ; ૨૨. સ્થિર-અસ્થિર એ બેમાંથી એક;
૨૩. શુભ-અશુભમાંથી એક; ૨૪. આદેય-અનાદેયમાંથી એક;
૨૫. યશક્રીતિનામ; ૨૬. નિર્માણનામ; ૨૭. સુભગનામ;
૨૮. સુસ્વરનામ.

[—સમ૦ ૨૮]

નરકગતિનો બાધ જ્યારે જીવ કરે, ત્યારે નામકર્મની
અઠ્ઠાવીશ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાધે :—

૧. નરકગતિ; ૨-૫. દેવગતિ પ્રમાણે; ૬. હુંડકસંસ્થાન;
૭-૧૧. દેવગતિ પ્રમાણે; ૧૨. નરકાનુપૂર્વી; ૧૩-૧૬. દેવગતિ
પ્રમાણે; ૧૭. અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ; ૧૮-૨૧. દેવગતિ પ્રમાણે;
૨૨, અસ્થિરનામ; ૨૩. અશુભનામ; ૨૪. અનાદેયનામ;
૨૫. અયશક્રીતિ; ૨૬. નિર્માણનામ; ૨૭. હુભગનામ;
૨૮. સુસ્વર.

[—સમ૦ ૨૮]

---

૧. જહ્નુ કર્મત્રયમાં આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નહિ પણ યશ ક્રીતિ
—અયશ ક્રીતિનો વિકલ્પ છે. જુઓ પૃ૦ ૧૭૬.

૨. છાપેલ પ્રતમા આ બે અંતિમ નામ બહુથી છપાવાં રહી ગયા છે.

૩. અહીં મિત્યાદિ જીવ સમજવો. જુઓ જહ્નુ કર્મત્રય, પૃ. ૧૭૬.
નારકયોગ્ય અપ્રશસ્ત જ હોય છે, એટલે શુભાશુભાદિના દેવપ્રાયોગ્ય જેમ
વિકલ્પ નથી.

પ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળો ભવ્ય સમ્યક્દષ્ટિ જીવ જે
વૈમાનિકમાં ઉપન્ન થવાનો હોય અને તેણે તીર્થંકર નામકર્મ
બાંધ્યું હોય, તો તે મળી નામકર્મની કુલ ૨૬ ઉત્તર-
પ્રકૃતિઓ બાંધે.^૧

[—સમ૦ ૨૬]

૪. સ્થિતિબંધ^૨

આભિનિષેધિક જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમ છે.^૩

[—સમ૦ ૬૬]

મોહનીયકર્મની ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિમાંથી
અબાધાકાળ જતાં જે કર્મસ્થિતિ બાકી રહે છે, તેમાં તેનો
કર્મનિષેધ છે.^૪

[—સમ૦ ૭૦]

નપુંસકવેદનીય કર્મનો બંધ થાય ત્યારથી તેના તે
બંધની સ્થિતિ ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

ફ પુરુષવેદનીય કર્મની બંધસ્થિતિ જઘન્યથી ૮ વધુ છે.

ફ યશઃકીર્તિનામકર્મની જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત બંધસ્થિતિ
છે. જિંચ ગોત્રની પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૬૫૮]

૧ અહીં ૨૬ પ્રકૃતિઓ જણાવતાં દીકકારે આદેય-અનાદેય અને
યશઃકીર્તિ-અયશઃકીર્તિ બન્નેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે. પણ છઠ્ઠા કર્મઅન્યમાં
આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નથી—૫૦ ૧૭૬. અહીં બાકીની ૨૮ તો દેવ-
પ્રાયોગ્ય પ્રમાણે પૂર્વવત્ સમજવાની છે અને આના અધિકારી અવિરત
સમ્યગ્દષ્ટિ છે. પ્રથમના ત્રણ ગુણસ્થાન વાળા નહિ.

૨. કર્મોની સ્થિતિ માટે જુઓ તત્વાર્થ^૦ ૮, ૧૫-૨૧; પંચમ કર્મ-
અન્ય ગા૦ ૨૬-૬૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે દિષ્ટાણ નં. ૬.

૪. જુઓ પ્રકરણને અતે દિષ્ટાણ નં. ૭.

૫. કર્મનો અનુભાવ

§ સાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે :—

૧. મનોજ શબ્દ; ૨. મનોજ રૂપ; ૩. મનોજ રસ; ૪. મનોજ ગંધ; ૫. મનોજ સ્પર્શ; ૬. મનઃશુભતા ૭. વચઃશુભતા.

§ અસાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે —

- ૧-૭. અમનોજ શબ્દથી વચનદુઃખતા સુધી.

§ હાસ્યોત્પત્તિનાં ચાર કારણ છે :

૧. દેખવાથી; ૨. બોલવાથી; ૩. સાંભળવાથી ૪. ચાહ કરવાથી.

[—સ્થા० ૨૬૬]

૬. કર્મસત્તા અને વેદન^૧

અભવ્ય જીવને મોહનીય કર્મની ૨૬ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.^૨

૧. મિથ્યાત્વ મોહનીય^૩; ૨-૧૭. સોળ કષાય, ૧૮-૨૬. નવનોકષાય.

[—સમ० ૨૬]

વેદક સમ્યક્ત્વના^૪ બાધથી વિરત થયેલા જીવને મોહનીય કર્મની ૨૭ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

[—સમ० ૨૭]

૧. ગુણસ્થાનાત્રયી કર્મસત્તા માટે જુઓ દ્વિતીય કર્મત્રય, ગા० ૨૫-૩૪, અને કર્મોદય-વેદન માટે ગા० ૧૩-૨૩.

૨. મોહનીયનાં સત્તારથાનો માટે જુઓ છઠ્ઠો કર્મત્રય, ગા० ૧૨-૩.

૩. અભવ્ય જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ નથી દેરતો તેથી તેને દર્શનમોહનીયની માત્ર એક જ મિથ્યાત્વમોહનીય હોય છે.

૪. ક્ષાયોપસામિક સમ્યક્ત્વને વેદકસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગલનું વેદન હોવાથી તે વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય

ભવ્ય જીવોમાંથી કેટલાકને^૧ મોહનીય કર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે —

૧. સમ્યક્ત્વ વેદનીય; ૨. મિથ્યાત્વ વેદનીય; ૩. સમ્યક્મિથ્યાત્વ વેદનીય; ૪-૧૯. સોળ કષાય; ૨૦-૨૮. નવ નોકષાય

[—સમ૦ ૨૮.]

જેણે મોહનીયની સાત પ્રકૃતિનો તો ક્ષય કરી નાખ્યો હોય તેવા નિવૃત્તિબાહસ્થાનવર્તી^૧ જીવને મોહનીયની ૨૧ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

૧. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય ક્રોધ; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માન; ૩. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માયા; ૪. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય લોભ; ૫-૮. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૯-૧૨. સંજ્ઞવલન કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૧૩-૨૧. નવ નોકષાય

[—સમ૦ ૨૧.]

છન્નસ્થવીતરાગ^૨ મોહનીય વિનાની સાત કર્મપ્રકૃતિઓને વેદે છે —

૧. જ્ઞાનાવરણ; ૨. દર્શનાવરણ; ૩. વેદનીય; ૪. આયુ; ૫. નામ; ૬. ગોત્ર; ૭. અન્તરાય.

[—સ્થા૦ ૫૬૬.]

છ. તે સમ્યક્ત્વના વેદન વખતે જે મિથ્યાત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેમનો ક્ષય અને અનુદીર્ઘનો ઉપશમ હોય છે. ભુઓ અતુર^૧ કર્મગ્રંથ, ગા૦ ૧૩.

૧. જે ભવ્યે મિથ્યામોહનીયના ત્રિપુજ્ઞ કર્યાં હોય અને તેમાંથી એકેયનું ઉદ્વલન ન કર્યું હોય, તેની અપેક્ષાએ આ સમજવું.

૨ ઉપશાંત મોહગુણસ્થાનવર્તી અથવા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવર્તી જીવ.

જે દેવો ઊર્ધ્વકલ્પમાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જે આરોપપન્ન (ગતિવાળાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે, જે આરસ્થિતિક (સ્થિર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે અને જે ગતિરતિક છે, તે દેવો જે હ્રમેશાં પાપકર્મ આંધે છે, તેને કોઈ તો ત્યાં જ ભોગવે છે અને કોઈ અન્યત્ર ભોગવે છે.

(૧) નારક જે હ્રમેશાં પાપકર્મ આંધે છે તેમને પણ કોઈને ત્યાં ભોગવવું પડે છે અને કોઈને અન્યત્ર ભોગવવું પડે છે.

(૨-૧૧) ભવનપતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

(૧૨-૧૬) સ્થાવરકાય તથા ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે

(૨૦) તિયંચપચેન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨૧) મનુષ્ય તો^૧ કોઈ અહીં જ ભોગવે છે અને બીજા કોઈ અન્યત્ર ભોગવે છે.

(૨૨-૨૪) વાણીયતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક નારક જેમ.

[—સ્થા. ૭૭]

“ હે ભદ્રન્ત અન્યતીર્થિકો^૨ કયાં કર્મ ભોગવવાં પડે છે

૧. મનુષ્ય સિવાયના દંડકોમાં ‘ત્યાં જ અને અન્યત્ર’ એમ છે. જ્યારે સૂત્રકાર પૌતે મનુષ્ય હોવાથી પ્રયોગમાં પ્રત્યક્ષતા લાવવા ખાતર કહ્યું કે, ‘અહીં જ અને અન્યત્ર’. વળી અહીં બધા દંડકોમાં, ‘પૌતાના વર્તમાન-ભવમાં’ અને ‘પરભવમાં’ ભોગવે છે — એમ બે વિકલ્પ લીધા છે. પણ ખરી રીતે વિકલ્પો ચાર છે. — ૧. તે જ ભવમાં, ૨. અન્ય ભવમાં, ૩. બંને ભવમાં અને ૪. કયાંય નહીં. કારણ કે કેટલાક કર્મનો વિપાકોદય થતો નથી. અહીં અતિમ બે વિકલ્પો દ્વિસ્થાનાધિકાર હોવાથી સૂત્રકારે ગણાવ્યા નથી, એમ ગણવું બેઈએ.

૨. તાપસો કે વિભગજ્ઞાનીઓ અન્યતીર્થિક શબ્દથી લેવા એમ શિક્ષકાર જણાવે છે. પણ બૌદ્ધનો આ મત હોય તેમ જણાય છે. કારણ

એ વિષે વારંવાર અમારી સાથે વિવાદ કરે છે. ‘કરેલાં કમ’ લોગવવાં પડે છે’—આ વિષે તેમને પ્રશ્ન નથી. ‘કરેલાં કમ’ હોય છતાં લોગવવાં ન પણ પડે’—આ વિષે પણ તેમને પ્રશ્ન નથી. ‘નહિં કરેલાં કમ’ નથી લોગવવાં પડતાં’—આમાં પણ તેમને વિવાદ નથી. પરંતુ તેઓ કહે છે કે—‘નહિં કરેલાં પણ કમ’ લોગવવાં પડે છે—જીવે દુઃખદાયક કમ’ ન કયું’ હોય અને ન કરતા હોય છતાં દુઃખ તો લોગવવું પડે છે.’ તેઓ કહે છે કે, આ વાતને તમે નિશ્ચિન્થો શા માટે નથી માનતા ?”

ભગવાન બોલ્યા—“હે શ્રમણ ! જેઓ આમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે. મારી પ્રજ્વળા તો આવી છે—દુઃખદાયક કમ’ જે જીવેને કયું’ હોય કે કરતા હોય, તે જીવેને જ દુઃખની વેદના થાય છે, બીજાને નહિ.’

[—સ્થા. ૧૬૭]

૭ કમક્ષય

કમ’વિશુદ્ધિમાર્ગબુદ્ધિ અપેક્ષાથી જીવનાં ૧૪ સ્થાનો છે. —

૧. મિથ્યાદૃષ્ટિ; ૨. સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૩. સમ્યગ્-મિથ્યાદૃષ્ટિ; ૪. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૫. વિરતાવિરત; ૬. પ્રમત્તસંયત; ૭. અપ્રમત્તસંયત; ૮. નિવૃત્તિબાહર;

કે, સંતાનનો નિરવય નાશ થવાથી ઉત્તરકાલમાં સંતાનમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વનું દુઃખ જ છે એમ નહીં કહી શકાય. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮ પણ.

૧. આ ચૌદ ગુણસ્થાનોની વિસ્તૃત સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૯. અનિવૃત્તિગ્રાહર; ૧૦. સૂક્ષ્મસપ્તરાય ઉપશમક
અથવા ક્ષપક; ૧૧. ઉપશાંતમોહ; ૧૨ ક્ષીણમોહ;
૧૩. સયોગી કેવલી; ૧૪. અયોગીકેવલી.

[—સમ૦ ૧૪]

ક્ષીણમોહ અર્હતને ત્રણ કર્મોશો યુગપદ્ ક્ષય પામે —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. અન્તરાય.

[—સ્થા૦ ૨૨૬];

હું પ્રથમ સમયના જિનને ચાર કર્મોશો ક્ષીણ હોય —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. મોહનીય;

૪. અન્તરાય.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા અર્હત જિન,
કેવળી ચાર કર્મો વેદે —

૧. વેદનીય; ૨. આયુ; ૩ નામ; ૪; જોત્ર.

હું પ્રથમ સમયના સિદ્ધના ચાર કર્મોશો યુગપદ્ ક્ષય.
પામે છે —

૧. વેદનીય, ૨. આયુ; ૩. નામ; ૪ જોત્ર.

[—સ્થા૦ ૨૬૮]

ટિપ્પણ

૧. કર્મ વિષે બાહ્ય માન્યતા —

અંશુતરમાં કહ્યું છે કે ચેતના એ જ કર્મ છે. અને ચેતનાથી — મન,
વચન, અને કાયાથી કર્મ કરે છે. સ્પર્શ (દ્વિતીય-વિષય-સનિકર્ષ) એ
કર્મનું કારણ છે. કોઈ કર્મ નરકમાં, કોઈ સ્વર્ગમાં, કોઈ તિર્થંકરમાં, તો કોઈ
કર્મ મનુષ્યમાં જન્મી ભોજવડું પડે છે. કોઈ કર્મનું ફળ આ જ ભવમાં
મળે છે, તો કોઈ કર્મનું ફળ પરભવમાં પણ મળે છે. સ્પર્શનિરોધથી
કર્મનિરોધ થાય છે. આર્થઅણગિદ્ માર્ગ એ કર્મનિરોધનો માર્ગ છે.

[—અંશુ૦ ૬ ૧૩]

૨. અદ્યબહુત્વ વિષે —

જે માત્ર વેદનીય બાંધતો હોય તેવો જપશાંતમોહી જીવ અદ્યબબધી કહેવાય; છ કર્મ બાધનાર સૂક્ષ્મસાધરાથી જીવ હોય તે બહુબધી કહેવાય — તેમ સાત તથા આઠ બાંધનાર બહુતર અને બહુતમ બધી કહેવાય. આ પ્રકૃતિબધની અપેક્ષાએ અદ્યબહુત્વનો વિચાર છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે જ પ્રમાણે અદ્યબહુત્વનો વિચાર જેમકે — સચત પુરુષને સ્થિતિબધ સૌથી થોડો પડે અને એકેદ્રિય બાહરપર્યાપ્ત જીવોને તેથી અસંખ્ય ગણે। જન્ય સ્થિતિબધ પડે — આમ સ્થિતિની અપેક્ષાએ અદ્યબહુત્વનો વિચાર કરવો તે. આ જ પ્રમાણે અનુભાવ વિષે સમજવું. જેમ કે કોઈ કર્મનો અનન્તગુણ વૃદ્ધિસ્થાનયુક્ત રસ સૌથી થોડો હોય, તો તેનાથી પાછા અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિસ્થાનકયુક્ત રસ બહુ ગણાય. આમ વધતા જવું. પ્રદેશની અપેક્ષાએ અદ્યબહુત્વનો વિચાર જેમકે — એક સમયપ્રબળ કર્મ-પુદ્ગલોમાંથી સૌથી થોડાં પુદ્ગલો આયુકર્મને લાગે જાય છે; પણ તેથી કોઈક વધારે પુદ્ગલો નામ અને ગોત્રને સરખે લાગે જાય છે, આવો વિચાર તે.

૩. અનુબંધ અને વિપાક —

આને લગતી નીચેની બૌદ્ધ માન્યતા સરખાવવા જેવી છે —

૧. કોઈ કર્મ એવું છે જે કૃષ્ણ હોય અને કૃષ્ણવિપાકી હોય.
૨. કોઈ કર્મ એવું છે જે શુક્લ હોય અને શુક્લવિપાકી હોય.
૩. કોઈ કર્મ એવું હોય છે જે કૃષ્ણશુક્લમિશ્ર હોય છે અને તેવા જ વિપાકવાળું હોય છે

૪. કોઈ એવું હોય છે જે અકૃષ્ણશુક્લ હોય છે અને અકૃષ્ણશુક્લ-વિપાકી હોય છે.

જે સાવધ કર્મ કરે છે અને પછી નરકમાં જઈ તદનુકૂલ વેદના ભોગવે છે, તે પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. જે અનવધ કર્મ કરે છે તે દેવ-લોકમાં જઈ અનવધવિપાક પામે છે — તે બીજા પ્રકારનું કર્મ છે. મિશ્રકર્મવાળા જીવો તદનુકૂલ સુખદુઃખને મનુષ્યજન્મમાં અને હલકા દેવ-લોકમાં ભોગવે છે. અને પ્રથમનાં ત્રણે કર્મને વિદારવાની ચેતના તે ચોથા પ્રકારનું કર્મ છે; તે કર્મનો ફાયદો કરે છે. — અનુસાર ૦ ૪.૨૩૨, ૨૩૩ ઇત્યાદિ.

૪. જ્ઞાન વિષે —

‘જે જ્ઞાનને પ્રશંસે છે તે આત્મવધનો લાગી થાય છે ને જે નિષેધે છે તે ખીબની જીવિકાનો છેલ્લું કરે છે; માટે જ્ઞાનના વિધિનિષેધથી દૂર રહેવું’ — આ સૂત્રકૃતાંગનાં (૧. ૧૧. ૨૦) વાક્યોનો તાત્પર્યાર્થ હરિભદ્રના ઉપદેશપદને અનુસરીને યશોવિજયજી તેમની પ્રથમ બત્રીશીમાં અને ઉપદેશ-રહસ્યમાં (ગા. ૧૬૮) આમ જણાવે છે : — જે આગમમાં વિહિત હોય તેવા જ્ઞાનની પ્રશંસામાં અને જે આગમમાં નિષિદ્ધ હોય તેવા જ્ઞાનના નિષેધમાં સાધુ કોષલાગી નથી થતો. જે સામાન્ય યથા જ્ઞાનનો વિધિ-નિષેધ સદોષઃ ગણ્યો હોય, તો તો પછી શાસ્ત્રમાં પાત્રાપાત્રનો વિવેક વગેરે જે બતાવ્યું છે, તે નકારું નય છે. સૌ જ્ઞાનોમાં અભયજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યું છે. જીવ્યો — સૂત્રકૃતાંગ ૧.૬.૨૩. જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિષે જીવ્યો ઉત્તરાર્થ ૭.૩૩, ૩૪.

ભગવાન બુદ્ધે-આમિષજ્ઞાન (ધન્દ્રિયના વિષયોનું જ્ઞાન) અને ધર્મજ્ઞાન — એવા જ્ઞાનના બે ભેદ પાડ્યા છે. અને ધર્મજ્ઞાનને મુખ્ય ગણ્યું છે — અંગુ. ૨, ૧૩.

સિંહસેનાપતિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન બુદ્ધે જ્ઞાનથી આ લોકમાં જ ચાર લાક્ષણિકતા થાય છે તે ગણાવ્યા છે : —

૧. કાતા બહુજનને પ્રિય થાય છે, ૨. સત્યુપનિષદ સંસર્ગ થાય છે, ૩. કલ્યાણકારી કીર્તિ વધે છે, ૪. કોઈ પણ સભામાં વિશારદની જેમ જઈ શકે છે. અને પરલોકમાં સ્વર્ગમાં નય છે તે અદૃષ્ટ લાભ છે. અંગુ. ૫, ૩૪.

વળી કાલજ્ઞાનના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે — ૧. આગતુકને, ૨. જનારને, ૩. જ્ઞાનને, ૪. દુર્લભતા — અંગુ. ૫, ૩૬.

અંગુત્તરમાં જ્ઞાનના આઠ ભેદ પણ બતાવ્યા છે જે અહીં ગણાવેલ દશ ભેદ સાથે ધણુ સામ્ય ધરાવે છે — અંગુ. ૮, ૩૧, ૩૨.

૫. જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ —

જ્ઞાનાવરણની સર્વધાતી અને દેશધાતી એમ બે જાતની પ્રકૃતિઓ છે. જે પ્રકૃતિ સ્વાત્મ્ય જ્ઞાન ગુણનો સંપૂર્ણપણે ધાત કરે, તે સર્વધાતી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વધાતી કહેવાય છે. અને જે સ્વધાત્ય ગુણ જ્ઞાનનો આશિક ધાત કરે, તે દેશધાતીજ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનપર્યયજ્ઞાનાવરણ આ ચાર પ્રકૃતિઓ દેશધાતી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે.

કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વધાતી કહેવાય છે પણ તે આત્માના જ્ઞાનગુણને સર્વથા આવૃત કરી શકતું નથી; કારણ, જો તેમ બને તો તો જીવ અને અજીવ વચ્ચે ભેદ ન રહે. નિગોઠના જીવ જેને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણ મનાય છે, તેમને પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રા છે જ, એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને સર્વધાતી કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રબલ આવરણની દૃષ્ટિએ. જેમ ધનધોર વાદળાંથી સૂર્ય કે ચંદ્ર ઢંકાઈ નય છે, છતાં દિવસ અને રાત્રીનો વિભાગ થઈ શકે એવો તેમનો પ્રકાશ તો અનાવૃત રહે જ છે; તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનાવરણથી આત્માનો કેવલજ્ઞાનગુણ ગમે તેટલો પ્રબલપણે આવૃત થઈ નય, છતાં કેવલજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ અનાવૃત જ રહે છે.

સૂર્યના ગાઠા વાદળાના આવરણને પણ ભેદીને જે પ્રકાશ આવે છે, તે પણ પાછા આપણા ધરમાં — જો તેનું છાપડું ધાસનું બનેલું હોય તો મઠ આવે છે, જો નળિયાં માળેલું હોય તો મઠતર આવે છે અને જો પતરાંથી અગર સીમેન્ટથી માળેલું હોય તો મઠતમ આવે છે — એમ એ અનાવૃત પ્રકાશ પણ તેના બીજા આવરણને લઈને અનેક ભેદે દેખાય છે. તેવી જ રીતે કેવલજ્ઞાનાવરણથી જેટલો અશ અનાવૃત રહી નય છે — તેટલા ભાગને પણ આવરનારાં જુદી જુદી શક્તિ ધરાવનારાં મતિજ્ઞાનાવરણાદિ બીજાં ચાર આવરણો છે — જે અંશને આવરણ કરતાં હોવાથી દેશાવરણ કહેવાય છે.

આ જ ન્યાયે દર્શનાવરણના દેશધાતી અને સર્વધાતી વિષે સમજી લેવું.

૧. આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ —

મતિજ્ઞાન — આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાન જે પ્રકારનું છે — ઉપયોગરૂપ અને લબ્ધિરૂપ. મતિજ્ઞાન જરૂર અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદ્ધત રહે છે; કારણ અન્તર્મુદ્ધત પછી નિશ્ચયરૂપે ઉપયોગાન્તરની પ્રવૃત્તિ થાય છે. લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ છે. અને તે જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આભિનિર્ગોધિકજ્ઞાન પદથી સમજવાનું છે. તેની જઘન્યસ્થિતિ તો અન્તર્મુદ્ધત જ છે, અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૧૬ સાગરોપમથી અધિક છે. અધિકની વિવક્ષા કર્યા વગર સામાન્યપણે અહીં ૧૬ સાગરોપમ કહ્યા છે તેમ સમજવું.

કોઈ એક સાધુનો જીવ મત્યાદિ જ્ઞાનવાળો હોય; તે પૂર્વકાંઠિમાં કાર્ષક ઓછું સાધુપણુ પાળી વિજયાદિ ચાર અનુત્તરમાથી કોઈ એકમાં ઉત્પન્ન થઈ

ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે — અને તે દમિયાન તે સમ્યદૃષ્ટિ હોવાથી તેનું લઘિધરૂપ મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે. ત્યાંથી આયુપૂર્ણ થયે વળી પાછો મનુષ્યમાં આવે અને દીક્ષા લે. ત્યાં પણ તેનું લઘિધરૂપ મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. અને તે જ અવસ્થામાં પૂર્વકોટિ આયુ ભોગવી વળી પાછો કોઈ પણ અનુત્તરમાં ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે. તે દરમિયાન પણ સમ્યદૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. ત્યાંથી આયુ પૂર્ણ થયે વળી પાછો મનુષ્ય થાય, ત્યાં પણ તેનું મતિજ્ઞાન કાયમ રહે — અને સાધુપણુ પાળી પૂર્વ-કોટિનું આયુ પૂર્ણ કરી સિદ્ધ થાય. આ રીતે એ જીવની અપેક્ષાએ અનુત્તરના બે ભવના ૬૬ સાગરોપમ અને મનુષ્યના ત્રણ ભવના ત્રણ પૂર્વકોટિ — અધિક — એટલો ઉત્કૃષ્ટ સમય મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે.

અથવા તેનો જ કોઈ જીવ અનુત્તરના બદલે અચ્યુત દેવલોકમાં — જેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૨ સાગર છે તેમાં ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થાય અને મનુષ્યના ચાર ભવ કરે તો — તેની અપેક્ષાએ પણ ૬૬ સાગરોપમ અને ચારપૂર્વ-કોટિ સમય પર્વન્ત મતિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. — જુઓ વિરોધાવરંધક ભાષ્ય ગા ૦ ૪૩૪-૪૩૬.

૭. અબાધા અને નિપેક —

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કર્મબન્ધ થયા પછી તરત જ તે તે કર્મ પોતાનો વિપાક ફેલાવું શરૂ કરતા નથી; પણ અબાધાકાળ વ્યતીત થયા પછી જ વિપાક શરૂ થાય છે. તેથી જોઈએ સમયમાં તે બાધા નથી આપતા, તેટલા સમયને અબાધાકાળ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કર્મની જવન્મ બધસ્થિતિનો જવન્મ અબાધાકાળ અત્યુદ્ધત છે. પણ આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માટે પણ અબાધાકાળ અત્યુદ્ધત જ છે. આયુ સિવાયના કર્મના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબધ માટે અબાધાકાળનો એવો નિયમ છે કે, જેની જોઈએ કોટાકોટી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય, તેટલા સો વર્ષો તેનો ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ સમજવો. અબાધાકાળ પડે થયા પછી કર્મફલિકોની નિપેકન્યતા થાય છે અને તે રચનાને કર્મે ફલિકો વિપાક આપવાનું શરૂ કરે છે નિપેક-રચનાનો કર્મ એવો છે કે પ્રથમ સમયમાં વિપાક આપનારા ફલિકા ગ્રાહી ગોકવાય છે અને પછીના સમયમાં વિપાક આપનારા ફલિકો ક્રમગ ન્યૂન ન્યૂન હોય છે આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અબાધારહિત સ્થિતિમાં કર્મફલિકા ગોકવાઈ જાય છે તે નિપેકરચના કહેવાય છે. વિરોધ માટે જુઓ પાંચમા કર્મશ્રેય, દીક્ષા ગા ૦ ૨૭-૩૬.

૮. અન્યતીર્થિકો —

ભગવાન યુદ્ધે અંગુત્તરનિકાયમાં, વર્તમાનમાં જે કાંઈ સુખદુઃખનું સંવેદન છે—તે પૂર્વકૃત કર્મજન્ય જ છે, ઈશ્વરહેતુક જ છે, અને નિર્હેતુક જ છે—આવા ત્રણે પક્ષોનું ખંડન કયું છે, તેમાનો પ્રથમ પક્ષ જૈનોનો છે. આ મતનું ખંડન કરતી વખતે તેમણે કહ્યું છે કે, જો તેમ જ હોય તો પછી અત્યારે કોઈ પાપ કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું ફળ માનવું જોઈએ; અને જે કાંઈ સુકૃત્ય—વિરતિ—વગેરે કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું ફળ જ માનવું જોઈએ. એવી અવસ્થામાં પુરુષની સ્વતંત્ર ઇચ્છા-પરાક્રમ-વ્યાયામ ઇત્યાદિને કાંઈ અવકાશ રહેતો જ નથી અને તે અક્રિયાવાદમાં પરિણમે છે. માટે એવો નિયમ ન કરવો જોઈએ કે, જે કાંઈ સુખાદિનું સંવેદન છે તે પૂર્વકૃત જ હોય અને અકૃત ન હોય. —અંગુત્તર ૩, ૬૧. મન્નિજમનિકાયમાં તો વળી આ જ વસ્તુને ભયંકર રીતે મૂછી છે અને છેવટે કહ્યું છે કે, જો એમ જ છે તો પછી નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયમાં જે લોકો લખે છે તે બધા પૂર્વભવમાં મહાપાપીઓ જ હોવા જોઈએ; કારણ, તેઓ આ જન્મમાં આકરી તપસ્થા કરી અત્યંત દુઃખ પામે છે.—જુઓ મન્નિજમ ૦ સુત ૧૦૧. જૈન કર્મવાદનું આ ખંડન માત્ર સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું ફળ છે, એમ કોઈ પણ જૈન કર્મશાસ્ત્રનો મર્મજ્ઞ કહી શકે તેમ છે.

અંગુત્તર નિકાયમાં (૪.૧૯૫) એક વપ્ર નામના નિર્ગ્રંથ શ્રાવક અને મહામૌદ્ગલ્યાયન બૌદ્ધ બિહુનો આ જ વિષયમાં વિવાદ ટાંક્યો છે. ત્યાં નિર્ગ્રંથ શ્રાવકને મૌદ્ગલ્યાયન એમ કહે છે કે, જે મનુષ્ય કાય, વચન અને મનથી સંવૃત હોય, તેને પછી દુઃખનું કારણ કાંઈ રહેવું નથી; એટલે એને દુઃખ આવવાનો સંભવ નથી. આ સાંભળી તે શ્રાવકે ઉત્તર આપ્યો કે, વસ્તુતઃ એમ નથી. એવો પણ કોઈ મનુષ્ય હોય જે સંવૃત હોય છતાં તેના પૂર્વકૃત કર્મનો વિપાક જો બાકી હોય, તો તેને દુઃખ ભોગવું પડે છે. અહીં નિર્ગ્રંથ શ્રાવકે જે જવાબ આપ્યો છે, તે બરાબર જૈનશાસ્ત્રસંમત જ છે. પણ જ્યારે આ વાત ભગવાન યુદ્ધે સાંભળી, ત્યારે તેમણે તે શ્રાવકને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો અને કહ્યું કે, જે સંવૃત હોય તેને પછી દુઃખવેદના હોતી નથી. કારણ, તેને કાયસમારભજન્ય જે દુઃખનો સંભવ હતો, તે તો કાયસમારભજ બધ થવાથી ન જ થાય અને જે પૂર્વકૃત કર્મ હોય, તે પણ માત્ર સ્પર્શ કરીને ખરી પડે છે; એટલે એની પણ ખાસ દુઃખદાયક વેદના એને ન થાય. આ જ પ્રમાણે માનસિક

અને વાચિક કર્મ વિષે પણ તેમણે સમન્વૃત્ત આપી, અને સંવૃત હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ દુઃખનો સંભવ જ નથી, એ પણ સમન્વૃત્ત.

આ પ્રમાણે પૂર્વકર્મની પણ સંવૃત મનુષ્યને દુઃખદાયક વેદના ભોગવવી નથી પડતી, તે બૌદ્ધ સિદ્ધાંત તેમણે તે નિર્ગ્રન્થના મનમાં કસાવ્યો અને તેને પૌતાનો અનુયાયી બનાવ્યો.

અહીં એક જ વાત સ્પષ્ટ કરવાની છે કે, જેને યુદ્ધ ભગવાન સંવૃત કહે છે, તે જો આપણે સાતાવેદનીયના ઉદયવાળો સયોગી કેવળી માનીએ, તો પછી બન્ને વચ્ચે કાંઈ ખાસ ઝડપો રહે નહીં.

અને જો અસાતાના ઉદયવાળો ક્ષીણમોહાદિ કોઈ પણ માનીએ, તો એમ કહેવું જોઈએ કે, દુઃખનો ઉદય તો હોય પણ તેમની સહનશક્તિ અદ્વૃષ્ટ હોવાથી તે દુઃખ તેમને દુઃખરૂપે પરિણમતું નથી. તેઓ દુઃખને દુઃખ માનતા જ નથી. સમભાવી છે, તેથી દુઃખોદય પણ નિષ્ફલ જ છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે, યુદ્ધને નિર્જરા માટે તપસ્યા અનાવશ્યક ગણવી હતી માટે તેમણે સંવૃતને દુઃખ જ નથી એમ માનીને પતાવ્યું.

૬. ગુણસ્થાનો —

દિગંબર સાહિત્યમાં ગુણસ્થાનોને સંક્ષેપ, આવ, સામાન્ય અને છવસમાસ — એ નામથી પણ જણાવવામાં આવે છે. ગુણ — અર્થાત્ આત્મશક્તિના સ્થાનો અર્થાત્ વિકાસની ક્રમિક અવસ્થાઓ. ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન બીજા હિન્દી કર્મગ્રંથમાં અને ચોથા હિન્દી કર્મગ્રંથમાં બહુ જ સુંદર રીતે પંડિતશ્રી મુખલાલજીએ કર્યું છે, તે ઉપરથી જ તેના સાર અગર અનુવાદરૂપે અહીં પ્રત્યેક ગુણસ્થાનની વ્યાખ્યા મોંઘવામાં આવી છે —

(૧) મિથ્યાદષ્ટિ : — આત્માનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતના અને પૂર્ણાનંદ છે. પણ જ્યાં સુધી તેના પર તીવ્ર આવગ્મોની ધમ્મા હોય ત્યાં સુધી તેના અસલી સ્વરૂપનું દર્શન નથી થવું. જ્યાંજે આવગ્મોની તીવ્રતા અતિમ હૃદની હોય, સૌથી વધારે હોય, ત્યારે તેની તે અવસ્થા મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન નામે ઓળખાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સર્વંવા અવિદંસિત તથા અધ પતિત હોય છે. આ દશામાં સ્વપરના યથાર્થ દર્શનને કેન્દનાર દર્શનમોહ તથા સ્વરૂપમાં સ્થિર ન થવા દેનાર આસ્ત્રિમોહ આ બન્ને પ્રકારના મોહ પ્રબળરૂપે હોય છે. તેથી આત્મા આ-આત્મિક દષ્ટિએ તદન હીન અવસ્થામાં જ વિદ્યમાન હોય છે. આ બુમિકાનો આત્મા આદિબૌતિક

ઉત્કર્ષ તો ગમે તેટલો સાધી લે, પણ તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અંતિમ ધ્યેય મોક્ષની દિશાથી વિપરીત જ હોય છે. જેમ દિગ્ધ્રુવનાળો મનુષ્ય પૂર્વને પશ્ચિમ માનીને ચાલ્યા જ કરે, પણ તે પોતાના કંઈ સ્થાનને પ્રાપ્ત નથી કરતો—એની સ્થિતિ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

(૨) સાર્વવાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ:—આ ગુણસ્થાનમા પ્રથમ ગુણસ્થાન કરતાં આત્મશુદ્ધિ થોડી વધારે છે તેથી જ તેને ગુણસ્થાનક્રમમાં પીઠ્ઠ ગણવામાં આવે છે, પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આ ઉત્કાંતિસ્થાન નથી. કારણ, આત્મા જ્યારે ઉત્કાંતિ કરતો હોય,—વિકાસોન્મુખ હોય—ત્યારે આ ગુણસ્થાનમાં આવતો નથી; પણ જ્યારે આત્મા વિકાસના રાજમાર્ગથી એટલે કે ચતુર્થ આદિ ગુણસ્થાનથી ચ્યુત થાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જેવી તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય દશામાં જવા માટે અધ પતન કરતો હોય છે, ત્યારે તેની જે સમ્યક્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની વચ્ચેની સ્થિતિ હોય છે, તે જ સાર્વવાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણસ્થાનને પ્રથમ ગુણસ્થાનથી વિકાસોન્મુખ આત્મા નહીં પણ અન્ય ગુણસ્થાનોથી ક્ષણ થતો આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આને ઉત્કાંતિસ્થાન ન જ કહી શકાય. અધ.પતન મોહના ઉદ્દેશથી થાય છે એટલે આ ગુણસ્થાન વખતે મોહની તીવ્ર કષાયિક શક્તિનો આવિર્ભાવ હોય છે ખીર જેવું મીઠું ભોજન કર્યા પછી જ્યારે વમન થઈ તે બહાર નીકળી જાય છે, ત્યારે મોહમાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સ્વાદ એટલે કે ન તો અતિ મધુર અને ન તો અતિ ખોટો—હોય છે; તે પ્રમાણે જ્યારે આત્મા ન તો તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોય અને ન તો તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે જે એક વિલક્ષણ અવસ્થા હોય છે, તે જ આ સાર્વવાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આવી સ્થિતિ ઓછામાંઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે આવલિકા (ચાસોચ્છાસનો એક અંશ) પથંત સમજવી. ત્યાર પછી અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

(૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ: સમ્યક્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની મિશ્રિત અવસ્થામાં જ્યારે આત્મા વિવ્રમાન હોય, ત્યારે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં જીવ ન તો એકાંત સમ્યક્ત્વી અને ન તો એકાંત મિથ્યાત્વી હોય છે, પણ દોઢાયમાન સ્થિતિમાં હોય છે. તેથી સહેલદશા બની રહે છે. આ ત્રીજી ગુણસ્થાન ઉત્કાંતિસ્થાન પણ છે અને અપકાંતિનુ સ્થાન પણ છે. કોઈ આત્મા મિથ્યાદર્શન છોડી સીધો આ અવસ્થામાં

આવે, ત્યારે તેની અપેક્ષાએ ઉત્કાન્તિસ્થાન કહેવાય; પણ જો કોઈ આત્મા અધઃપતનોનુપ હોય અને યોથા ગુણસ્થાનથી આ અવસ્થાને પામે, તો તેની અપેક્ષાએ અપકાન્તિસ્થાન પણ છે. સાસ્વાદન અને આ મિશ્રનો મુખ્ય ભેદ પણ એ જ છે કે, બીજું ગુણસ્થાન અપકાન્તિનું જ સ્થાન છે; ત્યારે આ ત્રીજું અપકાન્તિ તેમજ ઉત્કાન્તિ બન્નેનું સ્થાન છે. આવી અવસ્થા માત્ર અતમુદ્ધર્ત પ્રમાણ જ આત્માને રહે છે તેથી વધારે નહિ.

(૪) અવિરત સ્વચ્ચુદ્ધિઃ : શારીરિક અને માનસિક દુઃખો ભોગવતાં ભોગવતાં અજ્ઞાતરૂપે ગિરિ-નદી-પાપાણ-ન્યાયે જ્યારે આત્માનું આવરણ કાંઈક શિથિલ થઈ જાય છે અને તેથી જ્યારે તેના અનુભવની અને વીર્યોદ્ધાસની માત્રા વધે છે, ત્યારે તેવા વિકાસગામી આત્માના પરિણામોની શુદ્ધિ કાંઈક વધતી જાય છે અને તેથી જ તે પોતાના તીવ્ર રાગ અને દ્વેષનાં બંધનોની ગાંઠને છોડવાની ધણે અરો યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. આવી-અજ્ઞાનપૂર્વક માત્ર દુઃખને ભોગવતાં ભોગવતાં-જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રમા ‘ચયાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેવામા આવે છે. ત્યાર પછી આત્મશુદ્ધિ જ્યારે વધે છે અને વીર્યોદ્ધાસની માત્રા પણ જ્યારે વધે છે, ત્યારે તે આત્મા રાગદ્વેષના તીવ્ર બંધનની ગાંઠને છોડી નાખે છે. આવી અધીરોદન યોગ્ય શુદ્ધિને ‘અપૂર્વકરણ’ કહેવામા આવે છે. આવી યોગ્યતા જીવોમાં અપૂર્વ-પ્રથમ જ આવતી હોવાથી અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. આટલું થયા પછી વળી પાછી આત્મશુદ્ધિ અને વીર્યોદ્ધાસની માત્રા વધે છે ત્યારે આત્મા મોહની પ્રધાનશક્તિ દર્શનમોહને અવશ્ય પરાજિત કરે છે આવી દર્શનમોહને પરાજિત કરનાર આત્મશુદ્ધિ ‘અનિવૃત્તિકરણ’ કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે, આ શક્તિ જ્યારે મળે છે ત્યારે આત્મા અવશ્ય દર્શનમોહ પર વિજયલાભ કરે છે. પાછો નથી વળતો—નિવૃત્ત નથી થતો. આ ત્રણે કરણમાં અપૂર્વકરણ જ સૌથી દુર્લભ છે. કારણ, રાગદ્વેષના તીવ્રતમ વેગને રોકવાનું અત્યંત કઠણ કામ આ શક્તિથી જ થાય છે. આવી શક્તિ મળ્યા પછી વિકાસગામી આત્મા લલે પડે-આખડે, પણ છેવટે તો તે પોતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો જ.

દર્શનમોહને પરાજય આપનાર આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે એટલે તેની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે. અને તેથી જ તેનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન તેને લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. અત્યાર મુધી તેની ગતિ ભ્રમણી હતી તે હવે સીધી થાય છે. તે વિવેકી બની કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિતેક કરતા ગીએ છે.

આ દશાને સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તે એટલા માટે કે, તેની દષ્ટિ આ અવસ્થામાં વિષયસ્થિ સુક્ત થઈને સમ્યગ્ જની ગઈ હોય છે. આ અવસ્થામાં દિશાભ્રમ જ દૂર થાય, પણ હજી સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં બાધક ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવો બાકી રહે છે. તે કામ જ્યારે તે કરે છે, ત્યારે આથી આગળની ભૂમિકા કહેવાય છે. અને તેથી જ આ ગુણસ્થાનને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ એવું સાચું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ કોઈ પણ પ્રકારનું ચારિત્ર ધારણ કરી શકતો નથી, કોઈ પણ પ્રકારના વ્રત-નિયમ ધારણ કરી શકતો નથી.

આવા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના છે—૧. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી—અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિપાકોદય અને પ્રદેશોદયનો જ્યારે અભાવ હોય, પણ મિથ્યાત્વમોહનીય સત્તામાં તો હોય જ, તે વખતે જે આત્માનો સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે, તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેવી અવસ્થાવાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૨. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના નિશુદ્ધ દલિકો જ્યારે ઉદયમા હોય ત્યારે આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણનો ધાત નથી થવો; પણ તે વખતે જે સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને તેણું સમ્યક્ત્વ ધરાવનાર આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૩. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વમોહનો સદૃતર નાશ થવાથી આત્માનો જે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે, તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તે જોને હોય તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી કહેવાય છે.

(૫) વિરતાવિરત :—મોહની પ્રધાનશક્તિ દર્શનમોહને શિથિલ કર્યો હોય તેથી સમ્યગ્દર્શન—વિવેકપ્રાપ્તિ તો થાય છે; પણ જ્યાં સુધી મોહની ચારિત્રમોહ શક્તિને શિથિલ ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ નથી થઈ શકતી. એટલે વિકાસગામી આત્મા વિવેક-લાભ કર્યા પછી ચારિત્રમોહને શિથિલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે આ પ્રયાસમાં તે અશતઃ સફળ થાય છે, ત્યારે તે—વિરતાવિરત આવક—દેશવિરતને નામે ઓળખાય છે. આ દશામાં તેને પ્રથમ કરતાં અધિક આત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ અવસ્થામાં તે સ પૂર્ણ પાપકારી ક્રિયાઓથી અલગ નથી થઈ શકતો; એટલે જ આ અવસ્થામાં આવેલ આત્માઓ તેમના ત્યાગની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારનાં કોણે છે.

કોઈ એકાદ ત્રત લઈ શકે છે તો કોઈ બે કે તેથી વધારે. વળી કોઈ તો પાપકાર્યમાં માત્ર અનુમતિની જ છૂટ વાળા હોય છે; પોતે ભંતે પાપકાર્યો કરતા નથી, તેમ જ બીજા પાસે કરાવતા પણ નથી. અતઃ જેઓ આ દેશવિરત અવસ્થામાં હોય, તે સૌમાં આવી અનુમતિની છૂટવાળા સૌથી અગ્રગામી ગણાય છે. સર્વ પાપકાર્યોથી આવી અનુમતિ પણ ત્યાગવામાં આવે, તો તો આ અવસ્થાથી આગળની સર્વવિરતિને નામે ઓળખાતી દશાનો લાભ કરે છે; પણ આ અવસ્થામાં એ શક્ય ન હોવાથી તેઓ દેશવિરત જ કહેવાય છે.

(૬) અપ્રમત્સંયત :—દેશવિરત આત્માને એવી અદ્યવિરતિથી પણ બે આત્મિક શાંતિનો લાભ થાય છે, તેથી તે વિચારે છે કે આવી અદ્યવિરતિમાં પણ બે આ પ્રકારની શાંતિ અને સ્વસ્થતા હોય, તો પછી બે સર્વપાપબંનક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાઉં તો તો કંથી પરમ શાંતિને પામું ? આ વિચારમાંથી ચારિત્રમોહને નિર્બળ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ વેગવતી બને છે અને તે ચારિત્રમોહની શક્તિને અધિકાંશમાં નિર્બળ બનાવી દે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, તે સર્વ સાવધ યોગથી નિવૃત્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં યૌદ્ધલિક લાવો બે સ્વથી ભિન્ન છે, તેમની આસક્તિનો અભાવ થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં પણ તે સદૈવ પોતાના લીધેલ મનમાં જાગ્રમ નથી રહી શકતો અને પરિણામે શેડોવજો પ્રમાદ પણ ક્યારેક આવી જાય છે, તેથી જ આ અવસ્થાને અપ્રમત્સંયત એવું સાર્થક નામ મળ્યું છે.

(૭) અપ્રમાદજન્ય :—સર્વ સાવધ યોગ વિરત થયા છતાં જ્યારે આત્મા પ્રમાદવશ થાય છે, ત્યારે પોતાની શાંતિમાં બાધાનો અનુભવ કરે છે તેથી નિરાકુલ શાંતિનો અનુભવ કરવાની લાલસા રેવે છે. આ લાલસામાંથી જ નિદ્રા, વિષય, કપાય અને વિક્ષા—ઇત્યાદિ પ્રમાદોમાંથી પોતાને બચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રયત્નમાં જ્યારે તે સફળ થાય છે, ત્યારે પ્રમાદો પર વિજયલાભ કરી અપ્રમત્સંયત અવસ્થાને પામે છે. પણ આ અવસ્થામાં પણ એક તરફ અપ્રમાદજન્ય ઉત્કંઠ સુખનો અનુભવ થતો હોવાથી તે જ રિતિમાં ટકી રહેવાનો સતત પ્રયત્ન આત્મા કરતો હોય છે, અને બીજી તરફ પ્રમાદજન્ય પૂર્વાનુભવ વાસનાઓ મેને પોતાના તરફ ખેંચે છે. આ ખેંચાનાણમાં વિકાસોન્મુખ આત્મા પાન ક્યારેક પ્રમાદની તન્દામાં અને ક્યારેક અપ્રમાદની ભગૃતિમાં ટોલા ખાય

છે. એટલે કે તે અનેક વાર પ્રમત્તસંચતાવસ્થામાં અને અનેકવાર અપ્રમત્તસંચત અવસ્થામાં આવાગમન કર્યા કરે છે. જેમ પાણીની લમરી આ વાતણીમાં પડેલું તણખું આમતેમ ચલાયમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ છૂઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનના સમયમાં વિકાસગામી આત્માની સ્થિતિ ડોલાયમાન થાય છે.

(૮) નિવૃત્તિબાહર:—અપ્રમાદ અવસ્થાની એવી સ્થિતિ કે જે સ્થિતિ આવે એટલે પ્રમાદ અવસ્થામાં જવાનું ન બને—પણ વિકાસ તરફ આત્મા પ્રયાણ કરવા સમર્થ થાય, તે નિવૃત્તિબાહર અવસ્થા કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા વિશેષ પ્રકારે મોહને દબાવવા અગર નિર્મૂલ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન એવા બીજા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે; કારણ આ ગુણસ્થાનમાં સ્થિતિધાત, રસધાત, ગુણક્રેણી, ગુણસંક્રમણ અને અપૂર્વસ્થિતિબદ્ધ એ પાંચ બાબતો જીવનમાં પ્રથમ જ કરે છે, એટલે પ્રથમ ન અનુભવાયેલી અપૂર્વ જ આત્મશુદ્ધિનો લાભ આ ગુણસ્થાને આત્મા કરે છે.

(૯) અનિવૃત્તિબાહર:—આઠમી નિવૃત્તિબાહર અને આ નવમી અનિવૃત્તિબાહર અવસ્થામાં મુખ્ય કોઈ એ છે કે, આઠમી અવસ્થામાં સમસમયે વર્તમાન જીવોની શુદ્ધિની તરતમતાને આશ્રી તેમના અસંખ્યાત કોઈ થઈ શકે છે, પણ નવમી અવસ્થામાં તેમ નથી. તેમાં સમસમયમાં વર્તમાન સંકલ જીવોની શુદ્ધિ એકસરખી માનવામાં આવી છે. નિવૃત્તિ એટલે સિન્નતા અને બાહર એટલે સ્થૂલ. સ્થૂલ કષાયની તરતમતાને આશ્રીને જ્યારે જીવોની સિન્નતા સ્પષ્ટપણે કરી શકાય તે અવસ્થા નિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાન; અને જે અવસ્થામાં સ્થૂલ કષાયશ્રવ્યો જીવોની સિન્નતા ન કરી શકાય, તે અનિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાન. આમ બનવાનું કારણ એ છે કે, જેમ જેમ કષાયની મંદતા થતી જાય છે, તેમ અધ્વવસાયસ્થાનો ઓછાં થતાં જાય છે, અને વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. આઠમા ગુણસ્થાન કરતાં નવમામાં વિશુદ્ધિ અધિક છે જ તેથી અધ્વવસાયસ્થાન ઓછાં થાય છે. અને ઓછાં થવાને લીધે સમકાલીન જીવોના અધ્વવસાયસ્થાન એક જેવાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નવમા ગુણસ્થાનમાં જીવો સ્પષ્ટપણે જો ક્રેણીમાં વિકલત થઈ જાય છે. એક ક્રેણીવાળા તો એવા હોય છે કે જે મોહને દબાવતા જાય

છે પણ સર્વથા નિર્મૂલ નથી કરી શકતા; એટલે જ જેમ કંઈ વાસણમાં ભરેલી વરાળ ન્યાં સુધી ફગાઈ રહે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ જ્યારે તેનો વેગ વધી જાય છે ત્યારે તે વાસણને પણ ઊડાડી મૂકે છે; અથવા જેમ રાખની નીચે ઢંકાયેલો અગ્નિ જરા હવા ચાલે કે પ્રકટ થઈ પોતાનું પોત પ્રકાશે છે; અથવા પાણીની નીચે ભેરેલો કાદવ જરાક ફોામ થતાં તરત જ ઉપર આવી જાય છે, તેમ દબાયેલ મોહ પણ જ્યારે એ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનો યોગ્ય જરા થાક ખાવા બેસે છે, ત્યારે તેને પોતાના વેગથી હરાવી દે છે. આવી હાર એ મોહના ઉપશામકને અગિયારમા ગુણસ્થાને મળે છે.

ખીજી શ્રેણીવાળા છવો એવા હોય છે જેઓ મોહને દબાવના નથી પણ નિર્મૂળ કરતા જાય છે; તેથી આ શ્રેણીના છવોને પતનનો અવકાશ નથી. તેઓ મોહનો સંપૂર્ણ નાશ ન્યાં કરે છે તે બારમું ગુણસ્થાન છે. પ્રથમ શ્રેણીવાળા કરતાં આ છવોમાં આત્મશુદ્ધિ વિશેષ છે જેને કારણે તેઓ ઉપશામ નહિ પણ ક્ષય કરે છે.

(૧૦) સૂક્ષ્મસંપ્રગય ઉપશમક અથવા ક્ષપક :—આ ગુણસ્થાનમાં ઉપર્યુક્ત બન્ને શ્રેણીવાળા, થોડી વધારે આત્મશુદ્ધિ થાય અને તેથી જ્યારે ઉપશમન અને ક્ષપણની થોડી વધારે શક્તિ વધે છે ત્યારે આવે છે. આ અવસ્થામાં સ્થૂલ કપાયોનો તો તદ્દન ઉપશામ થા ક્ષય જ થઈ ગયો હોય છે. માત્ર સૂક્ષ્મસંપ્રગય-લોભકપાય હૃદયમાં હોય છે. તેથી જેઓ મોહનો ઉપશામ કરનાર હોય છે, તે આ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ-સંપ્રગય ઉપશમક અને જેઓ મોહનો ક્ષય કરનારા હોય છે તેઓ સૂક્ષ્મસંપ્રગય ક્ષપક કહેવાય છે.

(૧૧) ઉપશાંતમોહ :—દશમા ગુણસ્થાનમાં જેઓ કપાયનો ઉપશામ કરતા હતા, તેઓ ક્રમશઃ વિશુદ્ધિ વધવાથી સંપૂર્ણ મોહને અર્ધાન શેષ રહેલ લોભના સુદર્માંને પણ દબાવી દે છે અને તેથી આ અવગ્ચા ઉપશાંતમોહ કહેવાય છે. દશમામા જેઓ કપાયનો ક્ષય કરતા હતા, તેઓ આ ઉપશાંતમોહાવસ્થાને નહિ પણ ક્ષીપ્તમોહાવસ્થા જે બારમી છે તેને પામે છે. આ ઉપશાંતમોહ અવસ્થામાં આવેલ છવ અવસ્થા પતનને પામે છે. કારણ, મોહને દબાવવાની અંતિમ સીમા સુધી એ પહોંચી ગયો; એટલે ખૂબી દબાયેલા મોહનો વારો આવે છે. અને જતન્ય એક સમય અને

ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદ્ધર્ત્ત પ્રમાણ કાળ સુધી તે આત્મા વીતરાગાવસ્થામાં રહે છે, પણ પછી તો અવશ્ય મોહનું સામ્રાજ્ય નમે છે. દુઘાયલા મોહ-દાહના ઢગલામાં આગની કણી લાગવાથી લડાકો થાય તેમ એકદમ ફૂટી નીકળે છે અને આત્માને વળી પાછો અધોગામી બનાવે છે. તે વખતે જો તેનું આયુ પૂરુ થયું હોય, તો તે જીવ મરીને અનુતરમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સમ્યગ્દષ્ટિ નામની ચોથી અવસ્થાને પામે છે. અને જો આયુ પૂરુ ન થયું હોય, તો જે ક્રમે તેણે આરોહણ કર્યું હોય છે તે જ ક્રમે પતન શરૂ થાય છે. અર્થાત્ આરોહણ વખતે જે જે ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી કર્મની જે જે પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણનો વિચ્છેદ કર્યો હતો, પતન વખતે તે તે ગુણસ્થાનને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરીને ફરી તે તે કર્મની પ્રકૃતિઓનાં બંધ, ઉદય અને ઉદીરણને શરૂ કરે છે અને તે પ્રમાણે પતનોન્મુખ આત્મામાંથી કોઈ છઠ્ઠામાં, તો કોઈ પાંચમાં તો કોઈ ચોથામાં અને કોઈ તો બીજામાં પણ આવી જાય છે.

(૧૨) ક્ષીણ્મોહઃ જેમ અગિયારમું ગુણસ્થાન દશમાંથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થયેલો આત્મા પામે અને મોહનો તદ્દન ઉપશમ હોવાથી ઉપશાન્ત-મોહ કહેવાય છે, તેમ દશમાંમાં રહેલો સૂક્ષ્મસપરાચક્ષપદ જ્યારે એ લાલના સૂક્ષ્મ અશનો પણ ક્ષય કરે છે, ત્યારે સીધો આ અવસ્થામાં આવે છે અને તે ક્ષીણ્મોહ કહેવાય છે. જેમ ઉપશાન્તમોહ અવસ્થા માત્ર ઉપશમકરેજ આવે છે, તેમ આ ક્ષીણ્મોહ અવસ્થા માત્ર ક્ષપક દ્રણીવાળા જીવેને જ આવે છે. ઉપરાત મોહાવસ્થામાંથી અવશ્ય પતન છે, જ્યારે આ ક્ષીણ્મોહાવસ્થામાં પતનને અવકાશ જ નથી. તે ક્રમશઃ સિદ્ધગતિને જ પામે છે. આ ક્ષીણ્મોહાવસ્થામાં અંતર્મુદ્ધર્ત્ત કાળ રહીને આત્મા આગળના ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૩) સૈયોગી. ઉવલ્લિઃ આત્માના વિકાસને રોધક જે મોહુ સૈન્ય છે તેમાં મોહ એ સેનાપતિ છે. સેનાપતિ મોહ જ્યારે નાશ પામ્યો, ત્યારે તેના નાના મોટા સૈનિકોની દુરવસ્થા થાય છે. મોહના નાશ થવાથી બીજા જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અતરાય એ ત્રણ ધાતીકર્મની શક્તિ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અંતર્મુદ્ધર્ત્ત પછી એ ત્રણે ધાતી કર્મનો નાશ થઈ જાય છે; અને આત્મા નિરતિશય જ્ઞાન આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે. એ સમયમાં મન, વચન અને કાચ યોગની પ્રવૃત્તિ બંધ ન હોવાથી તે અવસ્થાને સૈયોગી કેવળી અવસ્થા કહે છે.

(૧૪) અયોગી કેવલી : એ અવસ્થા જ્યારે સર્વ યોગીનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને આત્મા અધાતી કર્મનો પણ નાશ કરવા તત્પર થઈ જાય છે તે અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહેવાય છે. સસારી આત્માનું આ અંતિમ ગુણસ્થાન છે. આને વડાવી જીવ સિદ્ધ થાય છે.

૧૩

સંવર

સંવર^૧ એક છે.

[—સ્થા. ૧૪, —સમ. ૧]

અક્રિયા એક છે, અદૃઢ એક છે.

[—સમ. ૧]

સંવરદ્વાર પાંચ છે^૨.

(૧) સમ્યક્ત્વ; (૨) વિરતિ; (૩) અપ્રમત્તાતા; (૪) અક્રધાય; (૫) અયોગતા.

[—સમ. ૫]

સંવર પાંચ છે—

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર; (૩)

૧. આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર. ભગવતીંમા આત્મા જ સંવર છે એમ કહ્યું છે. —શ. ૧, ઉ ૬.

સંવરના ૫૭ ભેદ છે :— ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૨૨ પરીપહ, ૧૦ ચતિધર્મ, ૧૨ લાવના, અને ચારિત્ર. (જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૦ અ. ૯ તથા નવતત્ત્વ ગા. ૨૦) છતાં સામાન્યપણે આઠી સંવરને ૧ કહ્યો છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણ (૬-૧૦) માં પાંચ મતોને સંવર તરીકે ગણાવ્યા છે. સંવર વિષે બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અતે દ્રિષ્ટવ્ય ન. ૧.

૨. પાંચ આસ્રવદ્વારથી વિપરીત પાંચ સંવરદ્વાર છે.

પ્રાણેન્દ્રિય સંવર; (૪) રસનેન્દ્રિય સંવર; (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિય સંવર.

[—સ્થાન ૪૨૭]

સંવર આઠ છે—

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે; (૬) મનઃસંવર; (૭) વચન-સંવર; (૮) કાયસંવર.

[—સ્થાન ૫૬૮]

૧. વ્રત - વિરતિ

૧

૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ એક છે.^૧
૨. મૃધાવિરમણ એક છે.
૩. અદત્તાદાનવિરમણ એક છે.
૪. અપ્રહ્મવિરમણ એક છે.
૫. પરિશ્રુકવિરમણ એક છે.
૬. ક્રોધવિવેક એક છે.
૭. માનવિવેક એક છે.
૮. માયાવિવેક એક છે.
૯. લોભવિવેક એક છે.
૧૦. પ્રેમત્યાગ એક છે.
૧૧. દ્વેષવિવેક એક છે.
૧૨. કલહવિવેક એક છે.
૧૩. અભ્યાખ્યાનવિવેક એક છે.
૧૪. પૈશૂન્યવિવેક એક છે.
૧૫. પરપરિવાદવિવેક એક છે.

---

૧. અહિં અઢાર પાપસ્થાનથી વિરતિ ગણાવેલી છે.

૧૬. રત્યરતિત્યાગ એક છે.

૧૭. માયામૃષાત્યાગ એક છે.

૧૮. મિથ્યાદૃશ્યનવિવેક એક છે.

[- સ્થા૦ ૪૮]

પાંચ મહાવ્રત^૧ છે —

(૧) સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; (૨) સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ; (૩) સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ; (૪) સર્વ મૈથુનથી વિરમણ; (૫) સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ.

[- સ્થા૦ ૩૮૬, - સમ૦ ૫]

સામાયિક^૨ બે પ્રકારનું છે—

(૧) અગાર સામાયિક; (૨) અણુગાર સામાયિક.

[- સ્થા૦ ૮૪]

અણુવ્રત^૩ પાંચ છે —

(૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ; (૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ-વિરમણ; (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ; (૪) સ્વદ્વાર સંતોષ; (૫) ઇચ્છા પરિમાણ.

[- સ્થા૦ ૩૮૬]

૧. પાંચ મહાવ્રતના વિવરણ માટે જુઓ પ્રશ્નચક્ર ૬-૧૦; દર્શનકાલિક - અ૦ ૪, અને તત્ત્વાર્થ અ૦ ૭. ભગવતી૦માં પ્રત્યાખ્યાનની સમજમાં પાંચ મહાવ્રતોનો ઉલ્લેખ છે. - શ૦ ૭, ઉ૦ ૨, પૃ. ૧૩૫.

૨. જેનાથી સમત્વની પ્રાપ્તિ થાય, તે સામાયિક. આ વ્રતમાં સાધુને સર્વ સાવધ (દોષિત) વ્યાપારનો છત્રનપથ^૪ ત અને શુદ્ધસ્થને નક્કી કરેલ કાલ સુધી ત્યાગ કરવાનો હોય છે. વધુ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બૌદ્ધમતની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨

ભાષાના^૧ ચાર પ્રકાર^૨ છે —

૧. સત્યભાષા; ૨. મૃષાભાષા; ૩. સત્યમૃષા—અર્ધસત્ય;
૪. અસત્ય-મૃષા—ન સત્ય ન મૃષા જેમકે, ‘આપો’;
‘ત્યો’ એવી વ્યવહારની ભાષા —

[—સ્થા૦ ૨૩૮]

સત્ય ચાર છે —

- (૧) ૧. કાયઋણુતા — કાયની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૨. ભાષાઋણુતા — વચનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૩. ભાવઋણુતા — મનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૪. અવિસંવાદ — કહે તેજ કરે તે.

[—સ્થા૦ ૨૫૪]

- (૨) ૧. નામસત્ય — (સત્ય એવું નામ);
૨. સ્થાપનાસત્ય — (સત્યની સ્થાપના—પ્રતિમા);
૩. દ્રવ્યસત્ય — (સત્યમાં અનુપયોગી જીવનું સત્ય);
૪. ભાવસત્ય — (સત્યમાં ઉપયોગવાળા જીવનું સત્ય).

[—સ્થા૦ ૩૦૮]

૧. ભાષાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાપદ ૧૧. ભાષાશુદ્ધિ માટે આચારાંગ શ્રુત ૦ ૨માં ૪થું ભાષાધ્યયન છે; અને દશવૈકલિકમાં સાતમું સુવાક્યશુદ્ધિ નામનું અધ્યયન છે. સાધુએ મૃષા અને સત્યમૃષા ભાષા ત્યાગવી જોઈએ.

૨. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં આ ચાર ભેદ જણાવ્યા છે. ભાષ્યકારે ત્યાં તે ચારેની વ્યાખ્યા આપ કરી છે. મુનિ, ગુણ કે પદાર્થ એ ‘સત્’ કહેવાય. તેમને હિતકારી તે સત્ય, અને અહિતકારી તે અસત્ય. તદ્ભ્રમ-સ્વભાવી તે મિશ્ર; અને તે ત્રણેથી ભિન્ન — આજ્ઞાપની આદિ—તે અસત્ય-મૃષા. વિરોધાવશ્યકભાષ્ય ગા૦ ૩૭૫-૩૭૭. વિશેષ માટે જુઓ દશવૈકલિક નિર્યુક્તિનું સાતમું અધ્યયન. સાધુયોગ્ય સત્યભાષામાં પણ જે ખીલને પીડાકારી ન હોય, તે જ ઉત્તમ ભાષા છે. સૂત્રકૃતાં ૧.૬.૨૩

સત્ય દશ પ્રકારનું છે^૧ —

૧. જનપદસત્ય; ૨. સમ્મતસત્ય; ૩. સ્થાપનાસત્ય;
૪. નામસત્ય; ૫. રૂપસત્ય. ૬. પ્રતીત્યસત્ય; ૭. વ્યવહારસત્ય;
૮. ભાવસત્ય; ૯. યોગસત્ય; ૧૦. ઉપમાસત્ય;

[—સ્થા ૭૪૧]

સત્ય વચનના અતિશયરૂપ છે.

[—સમ ૫]

૩

બ્રહ્મચર્યશુષિત નવ છે —

૧ વિવિક્ત શયનાસન વાપરવાં અને સ્ત્રી, પશુ અને પંડકના સંસર્ગવાળાં શયનાસન વાપરવાં નહિ.

૨. સ્ત્રીકથા કરવી નહિ,

૩. સ્ત્રી જ્યાં રહેતી હોય ત્યાં રહેવું નહિ

૪. સ્ત્રીની મનોહર ઇન્દ્રિયોત્તુ^૧ દર્શન તથા ધ્યાન કરવું નહિ.

૫ પ્રણીત રસવાળું ભોજન કરવું નહિ.

૬ આહારપાણી વધારે પડતાં લેવાં નહિ.

૭. પૂર્વકાળમાં સેવેલ મૈથુનનું સ્મરણ કરવું નહિ.

૮. શબ્દ, રૂપ, અને પ્રશંસાનું અનુસરણ કરવું નહિ.

૯ શાતા અને સુખમાં આસક્તિ રાખવી નહિ

[—સ્થા ૧૧૩]

બ્રહ્મચર્યની શુષિત નવ છે —

૧-૨. ઉપરપ્રમાણે

૩. સ્ત્રીગણ સાથે રહેવું નહિ

૧. આના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૪-૭. ઉપર પ્રમાણે.

૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ અને પ્રશંસાનું
અનુસરણ કરવું નહિ.

૯. ઉપર પ્રમાણે.

[—સમ૦ ૯]

૨. વ્રતની ભાવના

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના પાંચ યામની ૨૫
ભાવનાઓ છે^૧ —

- (૧) ૧. ધર્યાસમિતિ — સ્વ-પરને કંપેશ ન થાય તે રીતે
યત્નાપૂર્વક ગમનાગમન કરવું તે ધર્યાસમિતિ.
૨. મનોશુષ્પિત — મનને અશુભધ્યાનમાંથી શુભ ધ્યાન-
માં પ્રવૃત્ત કરવું તે.
૩. વચનશુષ્પિત^૨ — સત્ય અને હિતકારી બોલવું તે.
૪. આલોકભાજનભોજન — પાત્રમાં^૩ ભોજન ભેદને
કરવું તે.

૧. પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ પાંચ વ્રતો છે. તેમના સરક્ષણ માટે
જેનો અભ્યાસ આવશ્યક છે, તે ભાવનાઓ કહેવાય છે. આ ભાવનાથી
વ્રતો દૃઢ બને છે. પ્રથમ અને અંતિમ સિવાયના વચલા ૨૩ તીર્થ કરેના
સમયમાં યામ પાંચ નહીં પણ ચાર હોય છે અર્થાત્ : પ્રાણાતિપાતવિરમણ,
મૃષાવાદવિરમણ, અત્તાદાનવિરમણ; અને પરિગ્રહવિરમણ; આ માટે બુદ્ધો
ઉત્તરાધ્યયન : કેશીગૌતમ સવાદ. અ. ૨૩. ૧૨. ભાવનાઓ માટે બુદ્ધો
તત્ત્વાર્થ^૦ ૭,૩, અને પ્રશવ્યાકરણ ૬ ૧૦.

૨. અર્હિસાવ્રતની ભાવનામાં ઉમાસ્વાતિ લાખ્યમાં આને નથી ગણતા
પણ એષણાસમિતિને ગણે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિનો મૂળમુત્રપાઠ સમવાયાંગમુત્રને
અનુસરે છે, તે નોંધપાત્ર છે. પ્રશવ્યાકરણમાં એષણાસમિતિને પણ અર્હિસાની
ભાવના તરીકે ગણાવી છે.

૩. તત્ત્વાર્થમાં 'આલોકિત પાનભોજન' એવો પાઠ છે, અને પ્રસિદ્ધ
પણ એ જ છે.

૫. આદાન નિષ્કેપણ સમિતિ — પાત્રાદિ વસ્તુને લેવા કે મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાણની ચતના રાખવી તે.

(૨) ૬. અનુવીચિલાષણ — વિચારપૂર્વક બોલવું તે.

૭. ક્રોધવિવેક — ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન.

૮. લોભવિવેક.

૯. ભયવિવેક.

૧૦. હાસ્યવિવેક.

(૩) ૧૧. અવગ્રહાનુસારપના^૧ — અવગ્રહ એટલે નિવાસ-સ્થાન તેની આજ્ઞા લેવી તે.^૨

૧૨. અવગ્રહસીમા પરિજ્ઞાન — નિવાસસ્થાનની સીમા જાણી લેવી તે.

૧૩. સ્વયં અવગ્રહનો સ્વીકાર — અર્થાત્ તેમાં રહેવું તે.^૩

૧૪. સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહચાચન — કોઈ ભિક્ષુએ નિવાસસ્થાન માગ્યું હોય — તો તેની અનુમતિ લઈ તે સ્થાનમાં રહેવું તે.

૧૫. સાધારણ ભોજનને આચાર્યને બતાવીને ખાવું તે^૪

(૪) ૧૬. સ્ત્રી, પશુ અથવા નપુંસક દ્વારા સેવેલ શયનાસનનું વર્જન.

૧૭. સ્ત્રીકથા વર્જન.

૧૮ સ્ત્રીઓની મનોહર ઇદ્રિયોના અવલોકનનું વર્જન.

૧૯ પૂર્વે ભોગવેલ રતિવિલાસનું સ્મરણ ન કરવું.

૧. વત્તાર્થલાખ્યમાં અનુવીચિ-અવગ્રહ-ચાચન એમ પાઠ છે.

૨. દિગ્બર મતભેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દ્રિષ્ટાન્ત્ર નં. ૬-૭.

૩. વત્તાર્થમાં આને બદલે અભીક્ષ્ણ-અવગ્રહ-ચાચન છે અર્થાત્ સમયમર્યાદા પૂરી થયે નિવાસ-સ્થાન વારંવાર માગવું તે.

૪. વત્તાર્થમાં મા માત્ર અનુજ્ઞાપિત — પાન — ભોજન એવો પાઠ છે.

૨૦. પ્રણીત આહારનું વર્જન.
 (૫) ૨૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયરાગોપરતિ.^૧
 ૨૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૩. શ્રાણેન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૪. બિહેન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૫. સ્પર્શેન્દ્રિય રાગોપરતિ.

[—સમ૦ ૨૫]

૩. પ્રવચનમાતા^૨

આઠ પ્રવચનમાતા છે —

૧. ઇર્થાસમિતિ (કોઈ પણ જીવને કલેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતાથી ચાલવું તે);
૨. ભાષાસમિતિ (સત્ય, હિતકારી, અને પરિમિત તથા સંશયજનક ન બને તેવું બોલવું તે);
૩. એષણાસમિતિ (જીવનયાત્રામાં આવશ્યક સાધનો મેળવવામાં સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ);
૪. આદાન - ભાંડ - માત્ર - નિષેષણા - સમિતિ (પાત્રાદિ વસ્તુમાત્રને લેતાં-મૂકતાં સાવધાની);
૫. ઉચ્ચાર - પ્રશ્રવણ - ખેલ - જલ્લ - સિધાણ - પારિષ્ઠા - પનિકા સમિતિ (મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, શરીરનો મેલ, નાકનો મેલ વગેરે પરઠવવામાં સાવધાની);
૬. મનોગુપ્તિ (દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ અને પ્રશસ્ત સંકલ્પનો સ્વીકાર);
૭. વચનગુપ્તિ (અસત્ય, અહિતકર, અને અપરિમિત

૧. તત્ત્વાર્થમાં આ પાંચને બદલે આમ કહ્યું છે:—પાંચે દેન્દ્રિયોના મનોહ વિષયમાં રાગ ન કરવો અને અમનોહમાં દ્વેષ ન કરવો.

૨. જૈન શાસ્ત્ર કે આચારનો આધાર—સારખત તત્ત્વ. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપણ નં. ૮.

સ્થા-૮

વચનનો ત્યાગ; અને સત્ય, હિતકર, અને પરિમિત વચનનો સ્વીકાર અથવા પ્રસંગે મૌનાવલંબન);

૮. કાયશુસિ (અકુશલ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને કુશલ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર.)

[—સમ૦ ૮,]

ધર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિઓ છે.

[—સ્થા૦ ૪૫૭;—સમ૦ ૫]

ધર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ અને મનશુસિ આદિ ત્રણ શુસિ એ આઠ સમિતિ કહેવાય છે.^૧

[—સ્થા૦ ૬૦૩]

મનોશુષ્પિ, વચનશુસિ અને કાયશુસિ આ ત્રણ શુસિઓ છે અને તે સંયત મનુષ્યને હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૬;—સમ૦ ૩]

૪. ઉપસર્ગ-પરીષદ

૧

ઉપસર્ગ (વિદ્વ) ચાર છે^૨—

૧. દિવ્ય; ૨. માનુષ; ૩. તિયંચ સંબંધી; ૪. સ્વયંકૃત.

(૧) દિવ્ય ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. હાસ્ય ખાતર—કોઈ માત્ર ગમ્મત ખાતર સાધુને પીડા દે તે.

૨. પ્રદ્રેષથી—જેમ સંગમે ભગવાન મહાવીરને પીડા દીધી.

૧. સમિતિમાં અસત્પ્રવૃત્તિનું શેકવું તો છે જ, પણ પ્રધાનપણે સત્તામાં પ્રવૃત્તિ છે; અને શુસિમાં પ્રધાનપણે અસત્તાની નિવૃત્તિ છે. જુઓ તત્વાર્થ-૦ ૯. ૪-૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. વિમર્શથી—સાધુ વિષે સંશય હોય તો દેવ પરીક્ષા ખાતર જે પીડા આપે તે.

૪. પૃથગ્વિમાત્રા—જેમાં હાસ્યાદિ અનેક કારણો સાથે હોય.

(૨) માનુષ ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧-૩. દિવ્ય પ્રમાણે.

૪. કુશીલપ્રતિસેવના—કુશીલ એટલે અબ્રહ્મ—તેના સેવન માટે આમંત્રણ—આ બ્રહ્મચારીને પીડાકર થઈ પડે.

(૩) તિયંચ સંબંધી ઉપસર્ગો ચાર છે—

૧. ભયથી—કેટલાક કૂતરાઓ વગેરે પ્રાણીઓ ભયથી કરડે છે.

૨. દ્વેષથી—ચંડકૌશિક સાપ ભગવાન મહાવીરને કરડ્યો તે.

૩. આહારને કારણે—સિંહ, વાઘ, વગેરે આહાર માટે મારી નાખે છે તે.

૪. સંતતિરક્ષા માટે—જેમ બિલાડી કે કૂતરી પોતાનાં બચ્ચાંની રક્ષા માટે કરડે છે તે.

(૪) સ્વયંકૃત ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ચોળવાથી—જેમ કે આંખમાં કણું પડ્યું હોય તો આંખને ચોળીને જે પરાણે પીડા ઊભી કરવી તે;

૨. પડવાથી;

૩. સ્તબ્ધતાથી—એક ઠેકાણે ઊભા રહેવાથી હાથ-પગમાં ખાલી ચડી ભય છે તેવું;

૪. આકુચનથી—હાથપગ સંકોચીને બેઠા હોઈએ અને ખાલી ચડી ભય-તેવું;

૨

પરીષદ^૧ બાવીસ^૨ છે —

૧. ક્ષુધા.	૧૨. આક્રોશ.
૨. પિપાસા.	૧૩. વધ.
૩. શીત.	૧૪. યાચના.
૪. ઉષ્ણ.	૧૫. અલ્પાભા.
૫. દંશ-મશક	૧૬. રોગ.
૬. અચેદ.	૧૭. તૃણસ્પર્શ ^૩ .
૭. અરતિ.	૧૮. જલ્દ - શરીર અને
૮. સ્ત્રી.	વસ્ત્રનો મેલ.
૯. ચર્ચા.	૧૯. સત્કારપુરસ્કાર.
૧૦. નિષદ્યા - સ્વા-	૨૦. પ્રજ્ઞા.
ધ્યાયભૂમિ	૨૧. અજ્ઞાન.
૧૧. શમ્યા.	૨૨. દશન - સમ્યગ્દશન.

[- સમ ૨૨]

આવેલા પરીષદોને તથા ઉપસર્ગોને છદ્મસ્થ સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે તેનાં કારણો પાંચ^૪ છે —

૧. માર્ગપર દંદ રહેવા અને નિર્જરા માટે જે સહન કરવું આવશ્યક છે, તે પરીષદ કહેવાય. ઉપસર્ગ તો આવી પડે છે, પણ પરીષદ તો સ્વયં સ્વીકારેલા હોય છે.

૨. વિસ્તાર માટે ભગવતી^૦ (શ૦ ૮૦. ૬૦ ૮, ૫૦ ૧૬૧) અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અં ૨ જુઓ. નિયુક્તિકાર પરીષદાધ્યયનને કર્મપ્રવાહનામના પૂર્વના ૧૭મા પ્રાશ્નતમાંથી નીકળેલું જણાવે છે. અહીં ભગવતીસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૬. ૮-૧૭) અને પ્રસ્તુત અધ્યયનની નિયુક્તિ વિષય-વિવેચનની દૃષ્ટિએ સરખાવવાં જોવાં છે.

૩. આ સાથે ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થબાષ્યમાં ક્ષમાનો પ્રકાર જે વર્ણવેલો છે, તે સરખાવવાં જોવાં છે તત્ત્વાર્થ^૦ ૬-૬.

૧. આ પરીષદ તથા ઉપસંગ કરનારો જીવ પોતાના કર્મના ઉદ્ધયને વશ થઈને ઉન્નત થયેલો છે અને તેથી જ મને વઢે છે, મારી મશ્કરી કરે છે, મને ખાંધે છે કે મારી ચામડી ઉતારે છે અને મારાં વસ્ત્રો વગેરે લઈ જાય છે, ફાડી નાખે છે અને ટુકડા કરી નાખે છે, - એમ વિચારીને.

૨. આ તો ચક્ષાવિષ્ટ છે અને તેથી જ મને વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. મારા જ કોઈ પૂર્વકર્મનો ઉદ્ધય થયો હશે તેથી મને આ વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૪. આ દુઃખને જો હું સમ્યક્ નહિ સહન કરું, ક્ષમા નહિં ધરું, તો મને જ નવાં પાપકર્મ બધાંશે એમ વિચારે.

૫. અને જો હું સમ્યક્ સહન કરીશ તો મારા જ કર્મની નિર્જરા થશે એમ વિચારે.

[—સ્થા ૦ ૪૦૬]

કેવલી આવેલા ઉપસંગ અને પરીષદને સમ્યક્ રીતે સહે છે તેનાં પાંચ કારણો છે —

૧. આનું તો ચિત્ત જ ઠેકાણું નથી તેથી મારા પર આક્રોશ કરે છે, ઇત્યાદિ વિચારે.

૨. આનું ચિત્ત જ ઉન્નત છે તેથી આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. આ પુરુષ ચક્ષાવિષ્ટ છે તેથી આક્રોશ આદિ કરે છે એમ વિચારે.

૪. મારા પૂર્વભવના કર્મનો ઉદ્ધય છે જેથી કરીને આ માણસ મારા પર આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૫. મને આવી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે ઉપસંગ અને પરીષદને સહન કરતાં જોઈને બીજા શ્રમણ-નિશ્ચન્થો પણ

મારી દેખાદેખી કરીને સમ્યક્ રીતે તેમને સહન કરશે એમ વિચારે.

[—સ્થાં ૪૦૯]

૫. પ્રત્યાખ્યાન — ત્યાગ

પ્રત્યાખ્યાન^૧ બે પ્રકારનું છે—

- (૧) ૧. કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
- (૨) ૧. કોઈ લાંબા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે
૨. કોઈ દૂંઠા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.

[—સ્થાં ૬૨]

પ્રત્યાખ્યાન ત્રણ પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૩. કોઈ કાયાથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
- (૨) ૧. કોઈ હીઠ્ઠાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ અલ્પકાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૩. કોઈ કાચને રોકવાનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.

[—સ્થાં ૧૨૭]

૧. ઉત્તરાખ્યન અ. ૨૬. પ્ર. ૧૩ના જવાબમાં ભગવાને જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યાખ્યાનથી આત્મવદ્ધાર બધ થાય છે અને ઇચ્છાનો નિરોધ થાય છે. ઇચ્છાનિરોધ થવાથી જીવ વિતૃષ્ણ થઈ શાંતપણે વિચરે છે. ભગવતીં ૧. ૨, ઉ. ૫ માં જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યાખ્યાનનું કળ સંયમ છે, અને સંયમથી ઉત્તરોત્તરે કર્મક્ષય થઈ મોક્ષ મળે છે. પ્રત્યાખ્યાન માટે વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ આવશ્યકસૂત્ર અં ૬ અને તેની નિયુક્તિ; તથા ભગવતીં ૧. ૭, ઉ. ૨, ૧. ૮, ઉ. ૫. હરિભદ્રે પ્રત્યાખ્યાનષ્ટક લખ્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાન પાંચ^૧ પ્રકારનું છે —

૧. શ્રદ્ધાનશુદ્ધ (સર્વજ્ઞ પ્રત્યાખ્યાન જે પ્રમાણે લેવાનું કશું હોય તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક લીધેલું);

૨. વિનયશુદ્ધ (શુરુને વિધિપૂર્વક વંદન કરી, મન-વચન-કાયથી શુદ્ધ થઈને લીધેલું);

૩. અનુભાષણ-શુદ્ધ (શુરુ જે શબ્દોમાં લેવરાવે તે શબ્દોની આવૃત્તિપૂર્વક લેવાયેલું);

૪. અનુપાલના-શુદ્ધ (લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પાલન જેમાં થાય તે);

૫. ભાવશુદ્ધ (પોતાની પ્રતિજ્ઞાને આ લોક કે પરલોકાદિની અભિલાષાથી, રાગ કે દ્વેષથી દૂષિત ન કરે તે).

[—સ્થા. ૪૧૬]

પ્રત્યાખ્યાન દશ પ્રકારનું છે^૨ —

૧. અનાગતપ્રત્યાખ્યાન (ભવિષ્યમાં તપઃક્રમ^૩ આદિમાં આધા આવશે એમ ધારી પ્રથમથી જ કરી લેવાતું);

૨. અતિક્રાંત પ્રત્યાખ્યાન (વર્તમાન તપઃક્રમ^૪ આદિ ન કરી શકાયું હોય તો તેને બદલે પાછળથી કરાતું);

૩. ક્રોડીસહિત પ્રત્યાખ્યાન (એક પ્રત્યાખ્યાન જે વખતે પૂરું થતું હોય ત્યાંથી જ બીજાની શરૂઆત કરવામાં આવે તે);

૪. નિયન્ત્રિત પ્રત્યાખ્યાન (દરેક માસના અમુક દિવસે કરવાના તપની પ્રતિજ્ઞા^૫);

૧. એક છઠ્ઠું જ્ઞાનશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન પણ છે. પણ તેને શ્રદ્ધાનશુદ્ધમાં સમાજ લેવું.

૨. આ દશ ભેદ ભગવતી શતક ૭, ઉદે. ૨૭; પૃ. ૧૩૬માં ગણાવ્યા છે.

૩. આ પ્રતિજ્ઞા રેગોત્પત્તિ કે એવું બીજું કારણ આવી પડે તો પણ નભાવવી પડે છે. આ કાલમાં આવી પ્રતિજ્ઞા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ છે—એટલે કે કોઈ આચર્ય શકતું નથી.

૫. સાગાર પ્રત્યાખ્યાન (મર્યાદાઓ કે અનન્યતા ભંગ થાય, રાજાશા થાય, રોગી થાઉં - ઇત્યાદિ અગારો - અપવાદો સાથે લેવાતું);

૬. અનાગાર પ્રત્યાખ્યાન (ઉપરથી ઊલટું અપવાદો સિવાયનું^૧);

૭. પરિભાણકૃત પ્રત્યાખ્યાન (જે પ્રતિજ્ઞામાં દત્તિ, સિક્ષા માગવાનાં ઘર, સિક્ષા માગવાનું દ્રવ્ય ઇત્યાદિનું પરિભાણ નક્કી કરી લેવામાં આવે તે);

૮. નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન (સર્વ પ્રકારનાં અશનાદિનો ત્યાગ);

૯. સંકેતક પ્રત્યાખ્યાન (કાંઈક નિશાન રાખી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન);

૧૦. અઘ્ઠા પ્રત્યાખ્યાન (કાળની અપેક્ષાથી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન).

[—સ્થા ૭૪૮]

હું વ્યાવૃત્તિ—નિવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧. જ્ઞાનપૂર્વક; ૨. અજ્ઞાનપૂર્વક, ૩. સંશયપૂર્વક.

હું આસક્તિ અને આસેવાના ત્રણ તે જ રીતે ત્રણ લેઈ છે.

[—સ્થા ૨૧૮]

ત્યાગ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ મનથી ત્યાગ અથવા મનનો ત્યાગ.

૨. વચનથી ત્યાગ અથવા વચનનો ત્યાગ.

૩. કાયથી ત્યાગ અથવા કાયાનો ત્યાગ.

૪. ઉપકરણનો ત્યાગ.

અર્કિચનતાના ત્રણ તે જ ચાર લેઈ છે.

[—સ્થા ૩૧૦]

૧. આમાં અનન્યતા તથા સહસાકારની છૂટ હોય છે.

ટિપ્પણ

૧. સંવર :—

ભગવાન બુદ્ધે અંગુત્તર નિકાયમાં આસ્રવનો નિરોધ માત્ર સંવરથી જ થતો નથી બતાવ્યો પણ વિભાગ કરીને નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે :—

(૧) સંવરથી—ઇન્દ્રિયો મોઠળી હોય તો ઇન્દ્રિયોનો સંવર કરવાથી—ગુપ્તેન્દ્રિય થવાથી તત્ત્વજન્ય આસ્રવ નથી થતો.

(૨) પ્રતિસેવનાથી—પાન-સોજન, વસ્ત્ર, ચિકિત્સા આદિ—આ બધું જો ન કરવામાં આવે તો ઊલટું મન પ્રસન્ન નથી રહેતું અને કર્મ—બંધ થાય છે. માટે મનને સ્વસ્થ રાખવા ખાતર આ બધી ચીજોનો ઉપયોગ કરવાથી આસ્રવનિરોધ થાય છે. પણ એ પાન-સોજન વગેરે શોખ ખાતર ભોગવવામાં આવે, તો આસ્રવનું જ કારણ બને છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૩) અધિવાસનાથી—સહન કરવાથી—ઝેરને શારીરિક કષ્ટ સહન કરવું પસંદ હોય તો પછી તેને શરીરમુખ મળે તેવી અવસ્થા પસંદ આવે જ નહિ; એટલે તેને તો કષ્ટસહનથી જ આસ્રવનિરોધ થાય.

(૪) પરિવર્જનથી—ત્યાગથી—ચંડ એવા હાથી, અશ્વ, વગેરે જાનવરો તથા સર્પ, વીંછી જેવા જંતુઓ, ખાડો, કાંટાવાળું સ્થાન, પાપમિત્ર એ બધાં દુઃખદાયક છે તેથી તેમને ત્યાગવાથી તત્ત્વજન્ય આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૫) વિનોદનાથી—હાંકી કાઢવાથી—હિસાવિતક, પાપવિતક કામવિતક આદિ બધક વિતર્કોની ભજના ન કરવાથી તત્ત્વજન્ય આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૬) ભાવનાથી—શુભ ભાવનાથી પણ આસ્રવનિરોધ થાય છે. જો એ શુભ ભાવનાઓ ન ભાવીએ તો ઊલટો કર્મબંધ થાય છે. માટે તે રોકવા ભાવના ભાવવી જોઈએ.

—અંગુત્તર ૬. ૫૮.

વળી અવિદ્યાનિરોધ એ જ આસ્રવનિરોધ છે એમ પણ કહ્યું છે.
—અંગુત્તર ૬. ૬૩.

૨. સામાયિક :—

સામાયિક એ જ આત્મા છે—આવું પ્રથમ નહિ સાંભળેલું મન્તવ્ય સાંભળીને, અને તેને સમજીને પાર્શ્વના અનુયાયો કાલાસ્યવેષિપુત્રે મહાવીરનો પંચ મહાવ્રતનો ધર્મ અંગીકાર કર્યાની વાત ભગવતીમાં (શં ૧, ઉં ૯, પૂ. ૫૦ ૫૬૧) છે. એ બતાવે છે કે ભગવાન મહાવીરે સામાયિક ત્રિષે કેટલાંક

નવાં મન્તવ્યો રહ્યું કર્યાં હતાં. જૈન સધમા સામાયિકને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એકલા સામાયિક આવશ્યક હપર જ જિનસદે વિશેષાવશ્યક જેવો મહાન ગ્રંથ રચ્યો છે.

૩. અણુવ્રત :-

બૌદ્ધ ધર્મમાં ઉપાસક થવાની પ્રથમ શરત એ છે કે તેણે બુદ્ધ ધર્મ અને સધના શરણને સ્વીકારવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે જૈન ઉપાસક માટે ત્રિશરણ છે જ. વળી જેમજેન ઉપાસકનાં પાંચ અણુવ્રત છે, તેમ બૌદ્ધ ઉપાસકનાં પણ પાંચ શીલ છે — તે આ :-

(૧) પ્રાણાતિપાત-વિરમણ (૨) અહંતાહાન-વિરમણ; (૩) કામ-ભોગમાં મિથ્યાચારથી વિરમણ (૪) મુષાવાદ-વિરમણ; (૫) સુરા, મેરચ, મદ્ય અને પ્રમાદસ્થાનથી વિરમણ. — જુઓ અગ્રં ૮, ૨૫.

જન અણુવ્રતના ઉલ્લેખ માટે જુઓ ભગવતી (શં ૭, ૬, ૨, ૫૦ ૧૩૫.) વિવરણ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૭, ૧૫.

૪. સ્થાપના કશ પ્રકારો :-

(૧) એક દેશમાં જે અર્થમાં એક શબ્દ વપરાતો હોય તે જ અર્થમાં બીજા દેશમાં પણ એ શબ્દ વપરાતો હોય તો તે અર્થનો ળાધ કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ તે જનપદ-સત્ય — અર્થાત્ દેશની અપેક્ષાએ સત્ય.

(૨) શબ્દનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ ગમે તે થતો હોય પણ જે અર્થમાં સૌ સંમત હોય તે જ અર્થળાધ માટે તેનો પ્રયોગ કરવો તે સંમત-સત્ય. જેમકે પંકમાથી તો કમળ વગેરે ઘણી ચીજો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પંકજ શબ્દનો કમળના જ અર્થમાં પ્રયોગ કરવો તે સંમત-સત્ય.

(૩) સ્થાપના — પ્રતિમા એ કાંઈ જિન ન કહેવાય છતાં પ્રતિમાને જોઈને વ્યવહાર થાય છે કે ‘આ જિન છે.’ આ વ્યવહાર તે સ્થાપના-સત્ય.

(૪) કોઈનું વર્ધમાન એવું નામ હોય પછી કાલે તે કશાનીય વૃદ્ધિ ન કરતો હોય પણ તે વર્ધમાન જ કહેવાય છે. આ ‘નામ-સત્ય’ કહેવાય.

(૫) રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે રૂપસત્ય. જેમ કોઈએ ચતિનો માત્ર કપટથી વેશ પહેર્યો હોય અને એનું એવું બાહ્યરૂપ જોઈને (આ ચતિ છે) એવો વ્યવહાર થાય છે તે રૂપ-સત્ય.

(૬) પ્રતીત્ય-સત્ય એટલે આપેક્ષિક સત્ય. જેમકે આમણું મોટું’ પણ કહેવાય અને નાનું’ પણ; ગોરની અપેક્ષાએ મોટું’ અને કૂરીની અપેક્ષાએ નાનું.

(૭) વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય-જેમકે પર્વત પરનાં ઝાડ બળી રહ્યાં હોય છતાં આપણે કહીએ છીએ કે પર્વત બળે છે, ગાળામાંનું પાણી ઝમટું હોય છે પણ આપણે કહી છીએ કે ગાળો ઝમે છે. આવા ઔપચારિક પ્રયોગો તે વ્યવહાર-સત્ય છે.

(૮) ભાવ એટલે પર્યાય. કોઈ એક પર્યાયનો મુખ્યતાથી પ્રયોગ કરવો તે ભાવ-સત્ય. જેમ બગલામાં બીજા વર્ણ હોય પણ કહેવું કે બગલો ધોળો છે તે; અર્થાત્ તેમાં બીજા વર્ણ છતાં શુક્લનું બાહુલ્ય છે-તેથી તેને શુક્લ કહ્યો.

(૯) યોગ એટલે સંબંધ. સંબંધથી સત્ય તે-જેમકે માણસના હાથમાં ફડ હોય તો તે ફડી કહેવાય તે, યોગ-સત્ય.

(૧૦) કોઈનું પરાક્રમ જોઈ તેને સિંહ કહેવો તે ઉપમા-સત્ય; અર્થાત્ તેનું પરાક્રમ સિંહ જેવું છે.

૫. સત્યવ્યવસ્થાના અતિશય :-

ટીકાકાર કહે છે કે આ અતિશય આગમશાસ્ત્રમાં જોવામાં નથી આવ્યા પણ બીજા ગ્રંથોમાં જે જોયા છે તે આ હરી એમ ધારી તે જ અહીં ગણાવી ફડ છુ. તે આ પ્રમાણે:- ૧. સંસ્કારી; ૨. ઉદાત્ત-ભીષ્મ-પુલકંદ અવાજ; ૩. ઉપચારોપેત-સાવ ગ્રામ્ય નહિ તેવું; ૪. ગંભીર-મેઘની જેમ; ૫. અનુનાદિતા-પડધો પડે તેવું; ૬. ફક્ષિલ્ત્વ-સરક્ષતા; ૭. ઉપનીત રાગત્વ-માલકોશાદિ રાગયુક્ત. આ સાત અતિશયો સપ્તશ્રયો છે. અને બાકીના અર્થાશ્રયો છે. તે આ પ્રમાણે :- ૮. મહાર્થતા; ૯. આવ્યાહતપૌર્વાપર્થ-પૂર્વાપરનો વિરોધ નહિ; ૧૦. શિષ્ટતા-સ્વસિદ્ધાન્ત જે હોય તે કહેવો અથવા બોલનારની સહ્યતાસુચક વાણી; ૧૧. અસદ્ગિચ્છત્વ-સાંભળનારને સશય ન બીજાને તેવું; ૧૨. અપહૃતાન્યોત્તરત્વ-બીજા જેમાં દૂષણ ન હોય તેવું; ૧૩. હૃદયગ્રાહિત્વ-શ્રોતાના મનને હરી લે તેવું; ૧૪. દેશકલાવ્ય-તીતત્વ-પ્રસંગાચિત, ૧૫. તત્વાનુરૂપત્વ - જે કહેવાની વસ્તુ હોય તદનુકૂલ; ૧૬. અપ્રકીર્ણપ્રસૂતત્વ-વિસ્તાર થાય પણ સંબંધ રીતે અર્થાત્ અસંબંધ નહિ તેવું અથવા અનધિકૃત અને અતિવિસ્તૃત ન હોય તેવું; ૧૭. અન્યોન્યપ્રગૃહીતત્વ-વાક્યો અને પદોની પરસ્પર સાપેક્ષતા; ૧૮. અસિમ્લતત્વ-વક્તા અથવા શ્રોતાની ભૂમિકાને અનુસરનાર; ૧૯. અતિ-સ્તિબ્ધ અને મધુર; ૨૦. અપરમર્મવેધિત્વ-બીજાનાં મર્મસ્થાનને ઉઘાડાં ન પાડે તેવું; ૨૧. અર્થધર્માભ્યાસાનપેતત્વ - અર્થ ધર્મ અને અભ્યાસ

વાળુ; ૨૨. ઉદાર; ૨૩. બીજની નિન્દાયુક્ત નહિ અને આત્મલેષ્ય યુક્ત નહિ; ૨૪. ઉપગતસ્થાવત્વ - ઉપરના ગુણોને લઈને જેની પ્રશંસા થાય તેવું; ૨૫. અનપનીતત્વ - કાલ, કારક, વચન, લિંગાદિનો વ્યત્યજ જેમા ન હોય તેવું; ૨૬. ઉત્પાદિતાચ્છિન્નકૌતુહલત્વ - વિષયમાં શ્રોતાને બરાબર એકધારું કુતુહલ પેદા કરે તેવું; ૨૭. અદ્ભુતત્વ, ૨૮. અનતિવિલંબ. ૨૯. વિભ્રમ - વિલેપ - કિલિકિંચિતાદિ રહિત - વિભ્રમ એટલે વક્તાના મનની પ્રાપ્તિ, વિલેપ એટલે અભિધેયાર્થ વિષે મનની અનાસક્તિ. કિલિકિંચિત એટલે શેષ, હય, અભિલાષ આદિ ભાવોને એક સાથે કે એકેકે કરવા તે, આદિશબ્દથી બીજા માનસિક દોષોનું અહણ છે - આ બધા દોષોથી રહિત એવું વચન; ૩૦. અનેકભૂતિ અર્થાત્ વિષયના ભેદો, તેમનો આશય લેવાથી વિચિત્ર લાગે તેવું; ૩૧. આહિતવિશેષત્વ - બીજું વચનો કરતાં કાર્ષ્ણિક વિશેષતા યુક્ત; ૩૨. સાકારત્વ - વર્ણ, પદ, વાક્યો. બધાં અલગ અલગ હોવાથી આકારવાળું બનેલું; ૩૩. સત્વપરિશુદ્ધિત્વ - સાદસયુક્ત; ૩૪. અપરિચેદિતત્વ - બોલતાં બોલતાં થાક ન ચડે તેવું, ૩૫. અબ્યુચ્છેદિત્વ - કહેવા ધાતું હોય તે કહેવાઈ રહે ત્યાં સુધી એકધારે બોલવું તે. ભગવાન મહાવીરને આ ૩૫ અતિશયોથી યુક્ત ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યા છે.

૬-૭. દિગંબર મતલોહ :-

(૬) અદ્વિતાદાનની પાંચ ભાવનાઓમા સર્વાર્થસિદ્ધિસમત તત્ત્વાર્થ-સૂત્રપાઠમાં મૌલિક મતલોહ છે. દિગંબર અને સ્વેતામ્બરના જીવનવ્યવહારમાં જે મૌલિક મતલોહ છે તે સ્થાન પરત્વેની આ પાંચ ભાવનાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. સં સિંહ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે - (૧) શત્યાગાર જેવા કે પર્વતની ગુફા, ગાડની બખોલ આદિ જેનો કોઈ સ્વામી ન હોય તેમાં નિવાસ, (૨) વિમોચિતાવાસ - પડી લાગેલ ગામમાં ખાલી પડેલ પરિત્યક્ત મકાનોમાં નિવાસ - (૩) પરોપરોધાકરણ - બીજા પર બલાકાર ન કરવો - તે, (૪) લૈશ્વર્યશુદ્ધિ, (૫) સધર્માવિસવાદ - બીજા ભિક્ષુ સાથે તારું-મારું કરી ઝગડો ન કરવો તે.

(૭) સર્વાર્થસિદ્ધિમાં - (૭, ૭) બ્રહ્મચર્યની ભાવના આ પ્રમાણે છે. -

(૧) સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણત્યાગ, (૨) સ્ત્રીના મનોહરંગના નિરીક્ષણનો ત્યાગ, (૩) પૂર્વ રતિવિલાસના સ્મરણનો ત્યાગ, (૪) વૃષ્ટેષ્ટરસત્યાગ - ઉન્માદક હજ રસોનો ત્યાગ, (૫) શરીરસસ્કારનો ત્યાગ.

૮ પ્રવચનમાતા :-

‘પ્રવચનમાતા’ નો ઉલ્લેખ ભગવતી (શં ૨૫, ઉં ૬, પૃ ૭૨) માં પણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં તો ‘પ્રવચનમાતા’ એ નામનું ૨૪ મું અધ્યયન જ છે. ‘પવચણમાય’ એવા પ્રાકૃત શબ્દનાં સંસ્કૃત રૂપો બે સંભવે છે— પ્રવચનમાત અને પ્રવચનમાતૃ. તેમાં ઉત્તરાધ્યયનની નિયુક્તિમાં પ્રથમ રૂપ સ્વીકારીને એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેમાં સંપૂર્ણ દ્રાદશાંગ સમાર્થ બન્યો છે તે પ્રવચનમાતા. પણ ટીકાકાર શાંત્યાચાર્યે એક બીજી ગાથા પણ ટાંકી છે જેમાં પ્રવચનમાતૃરૂપ પણ માનવામાં આવ્યું છે; અને અર્થ કર્યો છે કે, આ પ્રવચનમાતૃ એટલા માટે કહેવાય છે કે સંપૂર્ણ દ્રાદશાંગનો પ્રસવ એમાથી જ છે. પ્રથમ અર્થ કરતાં આ બીજા અર્થવાળા પ્રવચનમાતૃ શબ્દનો જ જૈન સાહિત્યમાં વધારે પ્રચાર છે. સાર એ છે કે, જૈનશાસ્ત્ર કહો કે આચાર કહો તે સૌનો આધાર—સૌનું સારભૂત તત્ત્વ તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જ છે, જે પ્રવચનમાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરના પ્રવચનમાતૃ અધ્યયનને આ તે કહ્યું છે કે, આ પ્રવચનમાતાનું જે ચથાચોગ્ય પાલન કરે, તે સર્વકર્મનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મોક્ષે બન્યો છે.

૯. ઉપસર્ગ :-

સૂત્રકૃતાંગના તૃતીય અધ્યયનનું નામ ઉપસર્ગાધ્યયન છે. તેની નિયુક્તિમાં કહ્યું છે કે, દ્રવ્યઉપસર્ગ એટલેકત અને અએનકત એમ બે પ્રકારના છે; અને જે આગતુક હોય તથા પીડાકારી હોય તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. કર્મનો ઉદય તે ભાવઉપસર્ગ કહેવાય છે. વળી સર્વ ઉપસર્ગના ઔષિક અને ઔપકમિક એવા બે ભેદ છે. ઔષિક તો તે છે જે સામાન્યપણે કર્મપ્રકૃતિના ઉદયબનિત હોય છે; પણ હંડધાત આદિ જે વડે અસાતાવેદનીય નો ઉદય થાય છે અને જેને લઈને અદ્વપવીર્ય લિહુના સચમનો ઉપધાત થાય છે, તે ઔપકમિક ઉપસર્ગ છે. અહીં જે ચાર ભેદ દિવ્યાદિ ગણાવ્યા છે, તે આ ઔપકમિક ઉપસર્ગના સમજવાના છે. અહીં ગણાવેલા ઉપભેદો પણ નિયુક્તિકારે ગણાવ્યા છે. એ ઉપસર્ગો કેટલીક વખત અનુકૂલ હોય છે અને કેટલીક વખત પ્રતિકૂલ હોય છે. અનુકૂલનું તથા પ્રતિકૂલનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગમાં તે જ અધ્યયનના ક્રમશઃ પ્રથમ—દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં કર્યું છે.

નિર્જરા

નિર્જરા^૧ એક છે.

[-સ્થાન ૧૯; -સમ ૧]

નિર્જરાસ્થાન પાંચ છે —

૧. પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ;
૩. અહતાદાનથી વિરમણ; ૪. મૈથુનથી વિરમણ; ૫. પરિ-
શ્રુથી વિરમણ.

[-સમ ૫]

પાંચ કારણે જીવો (કર્મ) રજને વમે છે —

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે.

[-સ્થાન ૪૨૩]

પરિજ્ઞા^૨ પાંચ છે —

૧. ઉપધિ (વસ્ત્રાદિઉપકરણ) પરિજ્ઞા; ૨. ઉપાશ્રય પરિજ્ઞા;
૩. કષાયપરિજ્ઞા; ૪. યોગપરિજ્ઞા; ૫. ભક્તપાનપરિજ્ઞા.

[-સ્થાન ૪૨૦]

હું ત્રણ કારણે શ્રમણનિર્ગન્થ મહાનિર્જરા અને મહા-
પર્યવસાન પામે —

૧. ક્યારે હું થોડુંઘણું શ્રુત ભણીશ;

---

૧. કર્મનું ખરી જલું તે નિર્જરા. આઠ કર્મની અપેક્ષાએ નિર્જરા
આઠ પ્રકારની થાય છે; તથા જે બાર તપ વડે નિર્જરા થાય છે, તેમની
અપેક્ષાએ નિર્જરા બાર પ્રકારની પણ ગણાય છે.

૨. વસ્તુનું જ્ઞાન કરી, તે વિષે કરવાનકરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે.
આ પણ નિર્જરાનું કારણ છે.

૨. ક્યારે એકલવિહારી થઈ વિચરીશ;

૩. ક્યારે હું મરણ વખતે સંલેખના મત સ્વીકારીશ —
આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે; વચનથી બોલે અને
કાયથી આદરે તો.

હું ત્રણ કારણે શ્રમણોપાસક મહાનિર્જન અને મહાપય-
વસાનને પામે —

૧. ક્યારે હું થોડો કે ઝાઝો પરિશ્રદ્ધ છોડીશ;

૨. ક્યારે હું આ ઘર છોડીને દીક્ષા લઈ વિહરીશ;

૩. ક્યારે હું મરણ વખતે સંલેખના મત લઈશ —
આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે, વચનમાં ઉતારે
અને કાયથી આદરે તો.

[—સ્થા ૨૧૦]

શ્રમણનિશ્ચય મહાનિર્જન અને મહાપયવસાન પામે
તેનાં પાંચ કારણો —

- (૧) ૧. જ્ઞાનિ વિના આચાર્યની સેવા કરે.
૨. તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાયની સેવા કરે.
૩. તેવી જ રીતે સ્થવિરની સેવા કરે.
૪. તેવી જ રીતે તપસ્વીની સેવા કરે.
૫. જ્ઞાનની પણ સેવા તેવી જ રીતે કરે.

- (૨) ૧. જ્ઞાનિ વિના નવા સાધુની સેવા કરે.
૨. જ્ઞાનિ વિના કુલની સેવા કરે.
૩. જ્ઞાનિ વિના ગણની સેવા કરે.
૪. જ્ઞાનિ વિના સંઘની સેવા કરે.
૫. જ્ઞાનિ વિના સાધમિકની સેવા કરે.

[—સ્થા ૩૯૭]

૧. આદ્યતપ^૧

આજીવિક^૨નું તપ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—

(૧) ઉગ્રતપ; (૨) ઘોરતપ; (૩) રસપરિત્યાગ; (૪) બિહૈન્દ્રિય પ્રતિસંહીનતા.

[—સ્થા૦ ૩૦૯]

આદ્ય તપ છ પ્રકારનું છે—

- (૧) અનશન;
- (૨) અવમોહ્ય^૩—બિણ્ણોદ્ધરિકા;
- (૩) ભિક્ષાચર્યા (ગોચરી જતી વખતે અમુક અભિગ્રહ ધરીને જવું તે—તેનું બીજું નામ વૃત્તિસંક્ષેપ યજ્ઞ છે);
- (૪) રસપરિત્યાગ;
- (૫) કાયકલેશ;
- (૬) પ્રતિસંહીનતા (ઇન્દ્રિય, કષાય, અને યોગનો જય, અથવા વિવિક્તશયનાસનનું સેવન).

[—સ્થા૦ ૫૧૧]

આદ્યતપ છ પ્રકારનું છે—

- (૧) અનશન; (૨) બિણ્ણોદ્ધરિકા; (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસપરિત્યાગ; (૫) કાયકલેશ; (૬) સંહીનતા—ઇન્દ્રિયજય આદિ.

[—સમ૦ ૬]

કુ અવમોહ્ય^૪ ત્રણ પ્રકારનું છે—

- (૧) ઉપકરણ વિષયક; (૨) ભક્તપાન વિષયક; (૩) ભાવવિષયક—ક્રોધાદિ કષાયો ન્યૂન કરવા તે.

૧. તપ વિષે જુઓ ભગવતીસુત્ર શ૦ ૨૫, ઉદ્દે૦ ૭, પૃ૦ ૧૪૬; ઉત્તરાધ્યન, અ૦ ૩૦; તત્વાર્થ ૯, ૧૯-૪૬.

૨. ગોલાશક મતના અનુયાયીઓ.

કુ ઉપકરણ અવમોહ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) એક વસ્ત્ર; (૨) એક પાત્ર; (૩) સંયમીસંમત ઉપધિધારણ.

[—સ્થા ૧૮૨]

કાયકલેશ^૧ સાત પ્રકારનો છે—

(૧) સ્થાનાયતિક; ૨. ઉત્કટકાસનિક; ૩. પ્રતિમા-સ્થાયી; ૪. વીરાસનિક; ૫. નૈષદિક; ૬. દંડાયતિક; ૭. લગંડશાયી.

[—સ્થા ૫૫૪]

૨. આભ્યંતર તપ

આભ્યંતર તપ છ છે—

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત; ૨. વિનય; (જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુમાન); ૩. વૈયાવૃત્ય (સેવાશુશ્રૂષા); ૪. સ્વાધ્યાય (વિવિધ અભ્યાસ); ૫. ધ્યાન; ૬. વ્યુત્સર્ગ (ચિત્તના વિશ્લેષોનો ત્યાગ).

[—સ્થા ૫૧૧; —સમ ૬]

૩. પ્રાયશ્ચિત્ત

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે દોષશુદ્ધિ માટેનું અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત (જ્ઞાનના આતચાર લાગ્યા હોય તેની શુદ્ધિ માટે આલોચનાદિ અનુષ્ઠાન કરવું તે);
૨. દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત;
૩. ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત.

૧. વ્યાખ્યા માટે ભુઓ ૫૦ ૧૬.

(૨) ૧. આલોચનાહં^૧; ૨. પ્રતિક્રમણાહં^૨; ૩. તદ્દભયાહં^૩.

[—સ્થા. ૨૦૧, ૧૬૬]

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે—

૧-૩. ઉપયુક્ત જ્ઞાનાદિ;

૪. વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત^૨ (વિવેકાહં^૩).

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે:—૩

૧. પરિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[પ્રતિસેવના એટલે અકૃત્ય-અપકૃત્ય-કરવું તે. એ પ્રતિસેવનના બે ભેદ છે. ૧. પરિણામની અપેક્ષાએ — અર્થાત્ અકૃત્યકરણ વખતે જેવા મનના ભાવો હોય તદ્દનુસારી; અને ૨. અકૃત્યાનુસારી. પરિણામના બે ભેદ છે — કુશલ અને અકુશલ. જો કુશલ પરિણામથી અકૃત્ય કરાયું હોય તો તે કદંપમાં ગણાય છે પણ જો અકુશલભાવથી અકૃત્ય કરાયું

૧. આ ભેદો પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનને લક્ષીને કરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમના ત્રણ ભેદો જે કારણે — જે દોષે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તેને લક્ષીને છે. ગુરુ સમક્ષ નિખાલસ ભાવે પોતાની ભૂલ પ્રગટ કરવી તે આલોચન, અને થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્તિ થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું, તે પ્રતિક્રમણ.

૨. ‘વ્યક્ત’ એટલે આચાર્ય — તેનું પ્રત્યેક કૃત્ય વિવેકપૂર્વક હોવાથી પાપવિરોધક જ અને છે. અથવા વ્યક્ત એટલે સ્પષ્ટ એવાં શાસ્ત્રો — તેમાં ભૂદ્દિભૂદા દોષો માટે કહેલાં આલોચનાદિ કૃત્યો તે — અર્થાત્ શાસ્ત્રપઠિત પ્રાયશ્ચિત્ત. અથવા પ્રાકૃત વિચિત્ર શબ્દમાંથી સંસ્કૃત વિદિત શબ્દ ઉપજાવેને અર્થ કરીએ, તો શાસ્ત્રમાં વિદિત ન હોવા છતાં આચાર્યે અવસ્થા વગેરે જોઈને આપેલું કૃત્ય — અનુષ્ઠાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રાકૃત ‘ચિચિત’ એવો પાઠાન્તર લઈએ તો તેનો અર્થ ‘આચાર્ય’ને પ્રીતિ ઉપજાવે તેવું વૈયાકૃત્યાદિ કાર્ય થાય. તે પણ પાપવિરોધક હોઈ, પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાય.

૩. ભૂત્યો વ્યવહારભાષ્ય ગા. ૩૬.

હોય તો તે દૃષ્ટ — અર્થાત્ અહંકારથી કરાયલું ગણાય છે, અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી છે. અકૃત્યાનુસારી પ્રતિ-સેવનાના મૂલ્યુષુસંબંધી અને ઉત્તરગુણસંબંધી એમ બે ભેદ છે. મૂલ્યુષુપ્રતિસેવના પાંચ પ્રકારની, પાંચ મહાવ્રત-સંબંધી; અને ઉત્તરગુણપ્રતિસેવના પિંડવિશુદ્ધિ આદિસંબંધી અનેક ભેદ છે. — આ બન્ને પ્રકારની પ્રતિસેવનામાં ૧૦ પ્રકારનાં આલોચનાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેની વિગત આગળ આવશે.]

૨. સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[સંયોજના એટલે એક જ જાતિના અતિચાર ઉપરા-ઉપરી કરવા તે; એવી સંયોજનામાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાય તે. જેમકે, ભિક્ષાચર્યાના અનેક અતિચાર એક પછી એક કરવા — પ્રથમ તો શય્યાતરનો પિંડ ન લેવો જોઈએ તે લે, વળી તે પછી બીજાને ત્યાંથી સાધુ માટે લાવેલું ન હોય તો જ લેવું જોઈએ છતાં તેવું લે. — આ સંયોજનાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તે સંયોજના પ્રાં.]

૩. આરોપણ પ્રાયશ્ચિત્ત;

[આરોપણ — એટલે ઉમેરવું — એક અપરાધ માટેનું પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાન ચાલતું હોય તે દરમિયાન ફરી પાછો તેવો જ અપરાધ કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તમાં વધારો કરવો તે. જેમકે, પાંચ દિવસના ઉપવાસયોગ્ય અપરાધ માટે પાંચ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાલતું હોય તે જ વખતે ફરી તે દોષ કરે તો દશ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. વળી ફરી કરે તો ૧૫નું થાય; એમ ઉત્તરોત્તર વધતું જતું ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરોપણ પ્રાં કહેવાય.]

૪. પરિકુચના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[અપરાધ કેવો, કયા પ્રસંગે કરેલો વગેરે અપરાધ સંબંધી હકીકતોને વિપરીત બતાવી કંગે તે પરિકુચના; આ હોષને માટે હેવાતું પ્રાયશ્ચિત્ત તે પરિકુચના પ્રાં કહેવાય.]

પ્રતિષેવણુ^૧ દશ પ્રકારે છે —

૧. દૃપપ્રતિસેવના [અહંકારપૂર્વક અકૃત્યસેવન];
૨. પ્રમાદપ્રતિસેવના;
૩. અનાસોગ પ્રં [વિસ્મૃતિપૂર્વક પ્રં];
૪. આતુર પ્રં [રોગી અવસ્થામાં પ્રં];
૫. આપત્તિ પ્રં [હુર્ભિક્ષ વગેરે કારણે પ્રં];
૬. શકિત પ્રં;
૭. સહસાકાર પ્રં [અકસ્માત પ્રં];
૮. ભય પ્રં;
૯. પ્રદ્વેષ પ્રં;
૧૦. વિમશ^૨ પ્રં [શિષ્યની પરીક્ષાથે પ્રં].

[—સ્થાં ૭૩૩]

પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રકાર છે — ૨

૧. આલોચનાહં;
૨. પ્રતિકંભણાહં;

૧ પ્રતિસેવના — પાપપ્રવૃત્તિ થી પ્રકારે છે:— દર્પિંકા અને કલ્પિકા. જે રાગદ્વેષવશ કરવામાં આવે છે તે દર્પિંકા છે. એથી જીવ વિરાધક અને છે. પણ રાગદ્વેષ રહિત થઈ કોઈ કહેવાતી પાપપ્રવૃત્તિ કરી હોય તો તે કલ્પિકા કહેવાય છે. આ જીવ આરાધક છે. —ગૃહ્યસૂત્ર ૧૦ ૪૯૪૩. જુઓ ભગવતી ૦ શં ૨૫, ઉ. ૪.

૨. પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદ તો દસ છે. પણ અહીં અને આગળ તે તે સ્થાનને લક્ષીને તેટલેલા ભેદ કહ્યા છે. દસ ભેદ માટે જુઓ ભગવતી ૦ શં ૨૫, ઉં ૭.

૩. તદુભયાહં [ઉપરનાં બંને આવશ્યક હોય તે];
  ૪. વિવેકાહં [માત્ર દોષવાળી ચીજો પરઠવી દેવાથી દોષશુદ્ધિ થાય તે];
  ૫. વ્યુત્સર્ગાહં [કાયની ચેષ્ટાનો નિરોધ કરવાથી (કાયોત્સર્ગ કરવાથી) જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે];
  ૬. તપોહં [તપોનુષ્ઠાનથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે].
- [—સ્થાન ૪૮૬]

કલ્પ—સાધવાચાર—સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રસ્તાર છે—

૧. પ્રાણુતિપાતનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ દેડકો માર્યો ન હોવા છતાં, તેમના પગ પાસે મરેલો દેડકો જોઈ નાના સાધુએ આળ દેવું કે તમે માર્યો છો);
૨. મૃધાવાહનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ અમુક વાત ન કહી હોવા છતાં, તેમણે તેવી કહી છે એવું નાનો સાધુ કહે છે);
૩. અદત્તાહ્વાન વિષે વચન બોલનાર વિષેનો (અમુક ચીજ મોટા સાધુએ ચોરીને ન આણી હોવા છતાં, નાનો સાધુ કહે કે તેમણે ચોરી લીધી છે);
૪. અવિરતિનું વચન બોલનાર વિષેનો (ઉપર પ્રમાણે અબ્રહ્મચર્ય વિષે કહે);
૫. અપુરુષવાદ કરનાર વિષેનો (તે પ્રમાણે, પુરુષ હોવા છતાં અમુક નપુંસક છે, એવું તેને દીક્ષા દેનાર આચાર્ય પાસે કહેવું);
૬. દાસવાદ બોલનાર વિષેનો (કોઈને વિષે દાસ—હલકો હોવાનો આક્ષેપ કરવો).

૧. પ્રસ્તાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાવિશેષ. બૃહત્કલ્પના છઠ્ઠા ઉક્તિનું બીજું સ્ત્રોત આવું જ છે. વિસ્તાર માટે તે સ્થાને જોવું.

આ છયે પ્રસ્તારમાંથી જેને જે પ્રાપ્ત હોય અને તની સમ્યક્ રીતે પૂર્તિ ન કરે, તેા તેને તે જ પ્રસ્તારસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

[—સ્થા. ૫૨૮]

પ્રાયશ્ચિત્તના આઠ પ્રકાર છે —

૧. આલોચનાહં,

૨. પ્રતિક્રમણાહં,

૩. તદ્ભયાહં,

૪. વિબેકાહં,

૫. બ્યુત્સર્ગાહં,

૬. તપોહં,

૭. છેદાહં (પૂર્વ પર્વાયને છેદી મહાવ્રતના આરોપણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે),

૮. મૂલાહં (મૂલવ્રતનું ફરી આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે).

[—સ્થા. ૬૦૫]

પ્રાયશ્ચિત્તના નવ પ્રકાર છે —

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,

૯. અનવસ્થાપ્યાહં (જે દોષની શુદ્ધિ સાધુને અમુક સમય સુધી વ્રત વિનાનાં રાખી ફરી પાછું વ્રતનું આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય તે.)

[—સ્થા. ૬૮૮]

પ્રાયશ્ચિત્ત દશ^૧ પ્રકારનું છે —

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે;

૧૦. પારાચિકાહં (ગૃહેસ્થનાં કમડાં પહેરાવી જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં છે તે).

[—સ્થા. ૭૩૩]

શ્રમણનિશ્ચયને પાંચ કારણે પારાચિત આપે છતાં
(આચાર્ય) અતિકંમણુ નથી કરતો —

૧. જો કોઈ કુલગચ્છમાં રહીને પરસ્પર કલહ
કરાવતો હોય,
૨. જો કોઈ ગણમાં કલહ કરાવવા ગણમાં રહેતો હોય,
૩. હિંસાપ્રેક્ષી હોય,
૪. છિદ્રપ્રેક્ષી હોય,
૫. પ્રશ્નશાસ્ત્રના વારંવાર પ્રયોગ કરતો હોય.

[—સ્થા. ૩૬૮]

૪. આલોચના, પ્રતિકંમણુ, ગહાં આદિ

કે ત્રણ કારણે માયાવી માયા કરીને તેના આલોચના,
પ્રતિકંમણુ, નિંદા, ગહાં, વિત્રોટન, અને વિશોધન કરતો
નથી; તથા ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી કરતો; અને પ્રાય-
શ્ચિત્ત નથી લેતો —

- (૧) ૧. મેં કયું છે એવું અભિમાન હોય;
૨. હજી પણ કરું છું એવું અભિમાન હોય;
૩. ફરી પણ કરીશ એવું અભિમાન હોય.
- (૨) ૧. અક્રીતિ થશે એમ માને;
૨. અવણુવાદ થશે એમ માને;
૩. મારો અવિનય થશે એમ માને.
- (૩) ૧. મારી ક્રીતિ ઘટશે એમ માને;
૨. યશ ઘટશે એમ માને;
૩. પૂજા-સત્કાર ઘટી જશે એમ માને.

---

૧. મંત્રવિધાવિશેષ, જેમાં દર્પણમાં દેવનું આહ્વાન કરવામાં આવે
છે, અને શુભાશુભ ફળ અપાવવામાં આવે છે.

હું ત્રણ કારણે માયા કરીને તેની આલોચના કરે
યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે—

- (૧) ૧. માયાવીનો આ લોક નિન્દનીય અને છે એમ માને;
૨. ઉપપાત (દેવનારકમાં જન્મ) નિન્દિત અને છે
એમ માને;

૩. ભવિષ્યનો જન્મ નિન્દનીય અને છે એમ માને.

- (૨) ૧. અમાયીનો આ લોક પ્રશસ્ત અને છે એમ માને;
૨. અમાયાવીનો ઉપપાત પ્રશસ્ત અને છે એમ માને;
૩. અમાયાવીનો થનારો જન્મ પ્રશસ્ત અને છે
એમ માને.

- (૩) ૧. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે;
૨. દર્શનપ્રાપ્તિ માટે;
૩. ચારિત્રપ્રાપ્તિ માટે.

[—સ્થા ૧૬૮]

હું માયાવી માયા કરીને આલોચનાદિ ન કરે તેનાં
આઠ કારણો છે—

૧. મેં કયું છે એવું અભિમાન હોય,
૨. હું કરું છું એવું અભિમાન હોય,
૩. હું કરીશ એવું અભિમાન હોય,
૪. મારી અકીર્તિ થશે,
૫. મારો અવજ્ઞવાદ થશે,
૬. મારો અવિનય થશે,
૭. મારી કીર્તિ ઝાણી થશે,
૮. મારો યશ ઝાણો થશે.

હું માયાવી માયા કરીને તેની આલોચનાદિ કરે તનાં
આઠ કારણો —

૧. માયાવીનો આ લોક નિન્દિત અને છે,

૨. ઉપપાત નિન્દિત બને છે,
૩. આબતિ-જન્મ નિન્દિત બને છે,
૪. એક વખત માયા કરી આલોચના ન કરે તો આરાધક નથી થઈ શકતો,
૫. એક વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક બને છે,
૬. બહુ વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક નથી બનતો,
૭. બહુ વખત માયા કરીને આલોચના કરે તો આરાધક બને છે,

૮. મારા આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયને અતિશયિત જ્ઞાન દર્શાવે તો તેમને જણાઈ આવે કે 'આ તો માયાવી છે.'

જેમ નાના પ્રકારની ભટ્ટીઓનો અગ્નિ અંદર ને અંદર ખૂબ બળ્યા કરે છે, તેમ માયાવી માયા કરીને પોતાના હૃદયમાં જ અંદર ને અંદર બળ્યા કરે છે અને તેને મનમાં એમ થયા કરે છે કે આ બધા મારા પર શંકાની નજરે જુઓ છે.

માયાવી માયા કરીને તેની આલોચના જો નથી કરતો તો કોઈ પણ દેવલોકમાં તો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે પણ તે મહર્ષિ-કહેવોમાં ચાવત્ સૌધર્માદિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, ચિરમલીન સ્થિતિવાળા દેવોમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, અને તેને બાહ્ય કે આભ્યંતર પરિષદ મળી હોય છે પણ તેના દેવો પણ તેનો આદર કરતા નથી, તેનો સમાદર કરતા નથી, તેને આસન આપતા નથી. જિલ્દું તે કોઈ બોલવા જાય છે તો ચારપાંચ દેવો તેની સામે આવીને તેનું અપમાન કરે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો માં; બહુ થયું આદિ.

ત્યાંથી આચુ પૂરું થયે ચ્યવીને આ મનુષ્યલોકમાં જે હલકાં કુલો છે તેમાં તે પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે:- અંતકુલ, પ્રાંતકુલ, તુચ્છકુલ, દરિદ્રકુલ, ભિક્ષુકુલ, કૃપણકુલ આદિ. અને તેમાં પણ તે દ્વરૂપ, હર્વણું, હુગન્ધવાળો, હુરસવાળો, હુરપશવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અમનોશ, હીનસ્વર, દીનસ્વર, અનિષ્ટસ્વર, અકાંતસ્વર, અપ્રિયસ્વર, અમનોશસ્વર, અમનામન્સ્વર, અનાદેયવચન, એવો તે થાય છે અને તેની આસપાસના લોકો પણ તેનો આદર કરતા નથી. તે કાંઈ બોલવા જાય છે તો ખીજ ચાર પાંચ જણા તેને રોકે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો નહિ.

પણ માયાવી માયા કરીને જો આલોચના કરે, તો મરણ પામીને તે ઋદ્ધિવાળો દેવ થાય છે, ચિરકાલીન સ્થિતિવાળો દેવ થાય છે, હારથી તેની છાતી શોભાયમાન હોય છે, તેના હાથમાં કટકાદિ આભૂષણો શોભી રહે છે, વિવિધ મુકુટ વગેરે આભૂષણથી તે શોભાયમાન બને છે, કલ્યાણકારી વસ્ત્રો વગેરેથી શોભિત બને છે, સુંદર શરીર દિવ્યવર્ણાદિવાળો બને છે, તે પાવન દિવ્ય ભોગોપભોગ ભોગવે છે, તે કાંઈ બોલવા માગે છે ત્યારે ખીજ ચારપાંચ દેવો આગળ આવી તેને ખૂબ બોલો એમ કહી ઉત્સાહી બનાવે છે.

તે દેવ દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ મનુષ્ય લોકમાં જિંચા કુલમાં જન્મ લે છે, અને સુંદર શરીરવાળો થાય છે. તેની આસપાસના લોકો તેનો આદર કરે છે. તે બોલવા ચાહે છે તો તેની આસપાસના લોકો બહુ બોલવા માટે તેને આગ્રહ કરે છે.

શબ્દ્ય^૧ ત્રણ છે —

૧. માયાશબ્દ્ય; ૨. નિહાનશબ્દ્ય; ૩. મિથ્યાદર્શનશબ્દ્ય.

[—સ્થાં ૧૮૨; —સમ ૩]

દશ સ્થાન^૨ યુક્ત સાધુ પોતાના દોષની આલોચના કરે —

૧. જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન; ૩. વિનયસંપન્ન;
૪. જ્ઞાનસંપન્ન; ૫. દર્શનસંપન્ન; ૬. ચારિત્રસંપન્ન;
૭. ક્ષમાશીલ; ૮. દમનશીલ; ૯. અમાયી; ૧૦.
અપશ્ચાત્તાપી (આલોચના લીધા પછી પસ્તાવો
ન કરે તેવો).

[—સ્થાં ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અણુગાર (સાધુ) આલોચના લેવા યોગ્ય છે —

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાં ૬૦૪]

દશ સ્થાન^૩ સંપન્ન સાધુ આલોચના સાંભળવા યોગ્ય છે —

૧. આચારવાળો; ૨. અવધારણુવાળો; ૩. વ્યવહાર
વાળો; ૪. આલોચકની શરમ ટાળે તેવો; ૫.
શુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ; ૬. આલોચકની શક્તિ ભેદ
પ્રાયશ્ચિત્ત દેનાર; ૭. આલોચકના દોષો બીજને

૧. મોક્ષમાર્ગમાં કટાક્ષ હોવાથી આ ત્રણ શબ્દ કહેવાય છે. આલોચનાનું ફલ આ શબ્દનો ઉદ્ધાર છે. જુઓ — ઉત્તરાધ્વન, અં ૨૬, પ્રમ ૫. આલોચના વિષે વધુ માટે જુઓ — જોષનિર્મુક્તિ, ગાં ૧૩-૨૯.

૨. જુઓ ભગવતી. શતક ૨૫, ઉં ૭, પૃ ૧૪૩.

૩. ભગવતીમાં દર્શને બદલે ચતનાં બે છાંદોને આઠ ગણાવ્યાં છે.

૪. વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો છે : આગમ, સુત, આજ્ઞા, ધારણા, અને છત — જુઓ વ્યવહાર ભાષ્ય, ગાં ૨૦૦.

ન કહે તેવો; ૮. દોષસેવનથી અનિષ્ઠ થાય છે
એમ સમજાવી શકનાર; ૯. પ્રિયધર્મ; ૧૦. દૃઢધર્મ.

[—સ્થા. ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અણુગાર આલોચના સાંભળવા
યાજ્ય છે—

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા. ૧૦૪]

૬ આલોચનાના દશ દોષો છે —

૧. અનુકંપા ઉત્પન્ન કરીને આલોચના કરે. [આલો-
ચના લીધા પહેલાં શુરુની સેવા કરે તે એમ માનીને કે
આ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને શુરુ અનુકંપાથી આહુ પ્રાય-
શ્ચિત્ત આપશે.]

૨. અનુમાન કરીને આલોચના કરે. [આ મૂઠું દંડ
દેનાર છે કે કઠોર એમ અનુમાનથી બાણીને પછી મૂઠું દંડ
મંજે એવી આશાથી આલોચના કરે.]

૩. દેખી લીધું છે, એમ ધારી આલોચના કરે.
[આચાર્યે મારો અપરાધ જોઈ તો લીધો જ છે, હવે છુપા-
વ્યે શું કાચ્છો? તેમની પાસે જઈને નિવેદન કરીશ તો
આચાર્ય ખુશ થશે—એમ ધારી આલોચના કરે. - પણ જો
એને એમ લાગે કે કોઈએ જોયું નથી, તો આમ વિચાર-
નાર આલોચના નથી કરતો માટે આ દોષ ગણાય છે.]

૪. સ્થૂલ દોષની આલોચના કરે. [‘પોતાના મોટા
દોષની આલોચના કરે છે માટે આ કેવો સાચા બોલો છે’,
આવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર મોટા દોષની આલોચના કરે.]

૫. સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે. [‘અહો આ તો આવા
ઝીણા ઝીણા દોષની પણ આલોચના કરે છે તો સ્થૂલદોષની

તા કરે જ', એવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે.]

૬. પ્રચ્છન્નપણે આલોચના કરે. [આલોચના કરી પણ 'કહેવાય' અને 'આચાર' સાંભળી શકે પણ નહિ તેમ તદ્દન નીચા સ્વરે આલોચના કરવી તે.]

૭. મોટેથી બોલીને આલોચના કરે. [આલોચના માત્ર ગીતાથ^૧ સાધુને જ સંભળાવવી જોઈએ; પણ મોટેથી બોલીને અગીતાથ^૨ને પણ સંભળાવે.]

૮. અનેક જણ પાસે આલોચના કરે. [દોષની આલોચના એક પાસે જ કરવી જોઈએ; પણ તે ને તે દોષની અનેક જણ પાસે આલોચના લે.]

૯. અગીતાથ^૩ પાસે આલોચના કરે. [આલોચના ગીતાથ^૪ પાસે જ લેવી જોઈએ; તેમ ન કરતાં અગીતાથ^૫ પાસે લે.]

૧૦. દોષસેવી પાસે આલોચના કરે. [મારો જે અપરાધ છે તે શુરુને પણ છે જ, એટલે મને તે હલકું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે એમ ધારી આલોચના કરે.]

ક્ર પ્રતિક્રમણ^૧ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. આસ્રવદ્ધારનું પ્રતિક્રમણ (પ્રાણાતિપાતાદિ આસ્રવદ્ધારથી પાછા ફરવું—ફરી હિંસાદિ ન કરવાં તે);

૨. મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ;

૩. કષાયનું પ્રતિક્રમણ;

૧. પ્રતિક્રમણ એટલે પાછા ફરવું. શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગમાં જવાય હોય, તો પાછા શુભયોગમાં આવવું તે; સ્વસ્થાનમાંથી પ્રમાદને કારણે પરસ્થાનમાં જવાયું હોય, તો પાછું સ્વસ્થાને જવું તે. તે 'માડું' કુષ્ટિત મિથ્યા થાઓ, એમ કહિવાડપ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પણ 'અહીં' તેનો વિષય બતાવ્યો છે.

૪. યોગનું પ્રતિક્રમણ;

૫. ભાવનું પ્રતિક્રમણ (ઉપયુક્ત વિશેષોની વિવક્ષા વિનાનું સામાન્ય પ્રતિક્રમણ).

[—સ્થા. ૪૬૭.]

પ્રતિક્રમણ^૧ છ પ્રકારનું છે—

૧. ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ (મલ પરઠવીને પાછા ફરી રસ્તે ચાલતાં લાગેલા ઢોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું તે),

૨. પ્રશ્નવણ પ્રતિક્રમણ (ઉપર પ્રમાણે મૂળ સંબંધી),

૩. ઇત્વરિક પ્રતિક્રમણ (થોડા કાળ સંબંધી જેમકે રાત્રીનું, દિવસનું આદિ),

૪. જવણવ પ્રતિક્રમણ (મહાવ્રત કે ભક્તપરિણામ સ્વીકારરૂપ),

૫. જે કંઈ મિથ્યા થયું હોય તેનું પ્રતિક્રમણ,

૬. સ્વાખ્યાન્તિક પ્રતિક્રમણ (સ્વપ્નવિષયક પ્રતિક્રમણ).

[—સ્થા. ૫૩૮.]

ગહાં બે પ્રકારની છે—

(૧) ૧. કોઈ મનથી ગહાં કરે છે,

૨. કોઈ વચનથી ગહાં કરે છે.

(૨) ૧. કોઈ હીઘ^૨ કાળ પચાત ગહાં કરે છે,

૨. કોઈ અદ્ય કાળ પચાત કરે છે.

[—સ્થા. ૬૧.]

પાપકર્મ નહિ કરવા માટે ગહાં ત્રણ પ્રકારની છે:—

(૧) ૧. કોઈ મનથી ગહાં કરે છે,

૨. કોઈ વચનથી ગહાં કરે છે,

૩. કોઈ કાયાથી ગહાં કરે છે.

૧. પ્રાયશ્ચિત્તનો બીજો ભેદ 'મારું દુષ્ટ મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવારૂપ.

- (૨) ૧. કોઈ દીર્ઘકાલ પચત ગહા કરે છે,
૨. કોઈ અલ્પકાલ પચત ગહા કરે છે,
૩. કોઈ શરીરને રોકે છે.

[સ્થાન ૧૨૭]

ગહા ચાર પ્રકારની છે—

૧. સ્વીકારું છું;

[‘હવે હું મારા દુશ્વરિતનું નિવેદન કરવા માટે શુરુને આશ્રય લઉં’ અથવા ‘હવે હું ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત લઉં’ આવી આત્મપરિણામ થવો તે.]

૨. નિરાકરણ કરું છું;

[‘સેવેલ પાપનું હું નિરાકરણ કરું’ :— આ આત્મ-પરિણામ પણ ઉક્ત પ્રકારે ગહા છે.]

૩. મેં જે કંઈ કયું છે તે ખોટું કયું છે;²

૪. ‘મેં આણું કયું’ આમ સ્વદોષનો સ્વીકાર.

[સ્થાન ૨૮૮]

૫. અનુદ્ધાતિમ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત³

હ અનુદ્ધાતિક પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય ગ્રણું છે—

૧. આ આત્મપરિણામ પોતે ગહાંરૂપ નથી; પણ એ પરિણામ હોય તો શુરુ સમક્ષ જઈ અથવા પોતાની મેળે દુશ્વરિતની નિંદા કરે માટે આ આત્મપરિણામને પણ ઉપચારથી ગહાં કહ્યો છે. અહીં કાચનો કારણમાં ઉપચાર છે. ભગવતીસૂત્રમાં એક પ્રસંગે આવી આત્મપરિણામરૂપ ગહાં કરનારને આરાધક કહ્યો છે.

૨. આ ગહાંનું સ્વરૂપ છે.,

૩. અનુદ્ધાતિક એટલે જેમાંથી એણું ન થઈ શકે તેણું શુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રસ્તુત સૂત્રની નિયુક્તિના લાઘ્યમાં હસ્તકર્માદિ દોષો સેવનાર અને તેને તે અંગે વિવિધ પ્રકારે સલાહ આપનારને કેવાં કેવાં શુરુ માસતપ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તો આવે તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં પણ છે, ઉ. ૪, સૂ. ૧.

૧. હસ્તકર્મ કરનાર,
૨. મૈથુન સેવનાર^૧,
૩. રાત્રિભોજન સેવનાર.

કૃ પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત (એટલે ઉપાશ્રય, આમ, દેશ આદિમાંથી બહિષ્કાર^૨) યોગ્ય ત્રણ છે —

૧. હુષ્ટપારાંચિક,
૨. પ્રમત્તપારાંચિક,
૩. અન્યોન્ય મૈથુનસેવી પારાંચિક.

કૃ ત્રણ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય છે^૩ —

૧. સાધર્મિકની ચોરી કરનાર,
૨. અન્યધર્મીની ચોરી કરનાર,
૩. હાથથી કોઈને મારનાર.^૪

૬. વિનય^૫

કૃ વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. જ્ઞાનવિનય (જ્ઞાન પ્રત્યે ભક્તિ, બહુમાન; અર્થાત્ વિધિપૂર્વક જ્ઞાનનું ગ્રહણ અને અભ્યાસ; જ્ઞાનીનો પણ વિનય),
૨. દર્શનવિનય (સમ્યગ્દર્શની પુરુષની સેવા),

૧. બધી બાબતોમાં અપવાદ હોય છે, પણ મૈથુન વિષે નથી. કારણ, મૈથુન રાગદ્વેષને અભાવે ચતુર્ન નથી. જુઓ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગા. ૪૯૪૪થી.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. બૃહત્કલ્પના દીકાકાર 'અહીં' 'હત્યાલબ' એવો પાઠ નોંધે છે — અને અર્થ કરે છે કે અસિવાદિના શમન માટે અભિચારકર્મત્રનો પ્રયોગ કરનાર. વળી 'અત્યાદાણ' એવો પાઠ પણ નોંધે છે અને અષ્ટાંગ નિમિત્તનો પ્રયોગ કરનાર એવો અર્થ કરે છે.

૫. જુઓ ભગવતી ૧૦ ૨૫, લ ૭; દર્શવૈકલિક નંવચુ^૬ અં; 'વિનય' ૧.

૩. ચારિત્રવિનય (ચારિત્રની શ્રદ્ધા, અંગીકાર અને ખીજને ઉપદેશ),
૪. મનોવિનય (આદરયોગ્ય આચાર્યાદિ વિષે અકુશલ માનસિક-વ્યાપારોનો નિરોધ અને કુશલ વ્યાપારોની પ્રવૃત્તિ),
૫. વચનવિનય,
૬. કાયવિનય,
૭. લોકોપચારવિનય (લોકવ્યવહારાનુકૂલ વર્તન).

હું પ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે —

૧. અપાપક—શુભ ચિંતા રૂપ,
૨. અસાવધ—ચૌર્યાદિ નિન્દિત કર્મવિષયક મનની અપ્રવૃત્તિ,
૩. અક્રિય—કાયિકીઆદિ ક્રિયાથી રહિત,
૪. નિરુપકલેશ—શોકાદિ આધાવર્જિત,
૫. અનાસ્રવકર—કર્મનો આસ્રવ ન થાય તેવું,
૬. અક્ષયિકર—પ્રાણીને વ્યથા ન કરે તેવું,
૭. અભયકર.

હું અપ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે —

૧. પાપક; ૨. સાવધ; ૩. સક્રિય; ૪. ઉપકલેશકર; ૫. આસ્રવકર; ૬. ક્ષયિકર; ૭. ભયકર.

હું પ્રશસ્તવચનવિનય અને અપ્રશસ્તવચનવિનયના ઉપર પ્રમાણે સાત સાત લેદ છે.

હું પ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. આયુક્ત ગમન—ઉપયોગપૂર્વક ગમન;
૨. આયુક્ત સ્થિતિ;
૩. આયુક્ત નિષદન—બેસવું;

૪. આયુક્ત શયન;
૫. આયુક્ત ઉલ્લઘન-કૂદીને ઝોળંગવું;
૬. આયુક્ત પ્રલંઘન-ઝોળંગવું;
૭. આયુક્ત સર્વેન્દ્રિયયોગયુક્તતા.

હું અપ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧-૭. અનાયુક્ત ગમન યાવત્ અનાયુક્ત સર્વેન્દ્રિય-યોગ યુક્તતા.

હું લોકોપચાર વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. નળક રહેવું-જેથી બોલનારને તકલીફ ન પડે;
૨. પરાભિપ્રાયનું અનુસરણ;
૩. કાયદેતુ-જેમકે આમણે મને કૃત આપ્યું તો તે કહે તે મારે કરવું જોઈએ એમ સમજી;
૪. કૃતપ્રતિકૃતિતા-આમનું કાંઈકે કામ કરું તો મારા પર ઉપકાર કરશે એમ સમજી;
૫. આતંગવેષણુ-રોગીને શોધીને તેની દવા કરવી તે;
૬. દેશકાલજ્ઞતા;
૭. સેવાથમાં અનુકૂલતા.

[—સ્થાન ૫૮૫]

૬. વૈયાવૃત્ત્ય - સેવા

હું વૈયાવૃત્ત્ય^૧ ત્રણ પ્રકારનું છે —

- ૧) ૧. ધામિક વૈ૦;
૨. અધામિક વૈ૦;
૩. ઉભય વૈ૦.

અને
કરનાર

પ્રયોગ સ્થાનાંગ વડે સેવા-ઉપકાર કરવો તે. ભગવતી સૂત્રમાં વૈયાવૃત્ત્યના

૫. અધિકારી ભેદે દસ ભેદ ગણાવ્યા છે ૫૦ ૧૫૦.
ઉત્તરાધ્ય૦ ૧

(૨) ૧. આત્મ વૈયાવૃત્ત્ય^૧;

૨. પર વૈયાવૃત્ત્ય^૨;

૩. ઉભય વૈયાવૃત્ત્ય.

હું તેવી જ રીતે અનુચક, અનુશાસન, ઉપાસના પણ આલાપકો સમજી લેવા.

[—સ્થાન ૧૮૮]

૮. સ્વાધ્યાય^૩

સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે—

૧. વાચન :—(જેમાં શિષ્ય ભણે છે અને શુરુ ભણાવે છે);

૨. પ્રવ્ઞના :—(ભણવામાં આવ્યું તેમાં જે વિષયમાં શંકા રહી ગઈ હોય તે વિષે પૂછવું તે);

૩. પરિવર્તના :—(નિઃશંક થયા પછી ભણેલ મૂળપાઠની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે);

૪. અનુપ્રેક્ષા :—(સૂત્રની જેમ અર્થ વિશે પણ વારંવાર ચિંતન-મનન કરવું તે);

૫. ધર્મકથા :—(સૂત્રાર્થનો અભ્યાસ થયા પછી ધર્મ વિષે કથા—વ્યાખ્યાન—કરવું તે).

[—સ્થાન ૪૬૫]

૧. માત્ર પોતા જ માટે લોભન લાવવું તે—આમ જે સાધુ ગચ્છમાંથી નીકળી ગયો હોય તે કરે.

૨. ગચ્છમાં રહેલા રોગી વગેરેની સેવા.

૩. ભગવતી પૃ. ૧૫૦. સ્વાધ્યાયનું ફલ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય છે.—ઉત્તરાધ્યાયન અ. ૨૬, પ્રશ્ન ૧૮.

પ્રશ્ન^૧ છ પ્રકારે થાય છે —

૧. સંશય પ્રશ્ન (કોઈ વિષયમાં સંશય થવાથી);
૨. મિથ્યાલિનિવેશ પ્રશ્ન (પર પક્ષમાં દૂષણ દેવા માટે);
૩. અનુયોગી પ્રશ્ન (જે વસ્તુનું વ્યાખ્યાન કરવું હોય તે જ વિષયમાં શુરુ પોતે પ્રશ્ન ઉપાડી વ્યાખ્યા કરે તે);
૪. અનુલોમ પ્રશ્ન (સાંભળનારને અનુકૂલ બનાવવા માટે કુશળપ્રશ્ન વગેરે પૂછવા તે);
૫. જાણીને કરાયેલા પ્રશ્ન (જેમ શાસ્ત્રમાં ગૌતમ પૂછે છે);
૬. ન જાણતા હોવાથી કરાયેલો પ્રશ્ન.

[—સ્થા. ૫૩૪]

હું આ ચાર મોટી એકમોએ નિગ્રન્થ કે નિગ્રન્થીને સ્વાધ્યાય^૨ કરવો કહ્યો નહિ —

૧. આષાઢી એકમ (વહની),
૨. આસોની એકમ (વહની),

૧. પ્રશ્નોનું વિવેચન કરતાં ભગવાન શુદ્ધે કહ્યું છે કે, કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેના એક અંશનો ઉત્તર આપવો જોઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેનો સામો પ્રશ્ન કરીને ઉત્તર આપવો જોઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેનો ઉત્તર આપવો જ નહિ; કોઈ એવો હોય છે જેનો વિભાગ કરીને ઉત્તર આપવો જોઈએ. — અર્જુન ૨૦ ૪-૪૨.

પ્રશ્નનાં અહીં જણાવેલ કારણો જેવા જ અગ્રતરંગમાં પણ બતાવ્યાં છે. ૫-૧૬૫.

૨. અહીં સ્વાધ્યાય શબ્દથી નહીં આદિ સૂત્રની વાચનાદિનો નિષેધ સમજવો. અનુપ્રેક્ષા કરવાની શ્રુત છે. આ દિવસો મહોત્સવના હોવાથી તે દિવસે સ્વાધ્યાય કરવાથી લોકવિરુદ્ધ આવરણ કયું કહેવાય, માટે નિષેધ કર્યો છે.

૩. કાતિંકી એકમ (વદની),

૪. ચૈત્રી એકમ (વદની).

હું આ ચાર સધ્યાએ નિર્જન્ય કે નિર્જન્યીને સ્વાધ્યાય કરવો ન કદપે —

૧. પ્રથમ (સૂર્યોદય પૂર્વે),

૨. પશ્ચિમ (સૂર્યાસ્ત સમયે),

૩. મધ્યાહ્ન,

૪. અધરાત્રિ.

હું આ ચાર કાળમાં નિર્જન્ય કે નિર્જન્યીને સ્વાધ્યાય કરવો કદપે —

૧. પૂર્વાહ્ન — દિવસનો પહેલો પહોર,

૨. અપરાહ્ન — દિવસનો અંતિમ પહોર,

૩. પ્રદોષ — રાત્રિનો પહેલો પહોર,

૪. પ્રત્યુષ — રાત્રિનો અંતિમ પહોર.

[—સ્થા. ૨૮૫]

હું આંતરિક્ષ — આકાશસંબંધી અસ્વાધ્યાય દશ કારણે છે —

૧. ઉલ્કાપાત — તારાનું પડવું વગેરે,

૨. દિગ્દાહ — દિશાઓ બળતી દેખાય તે,

૩. ગર્જિત — મેઘગર્જના,

૪. વિદ્યુત્,

૫. નિર્ધાત્ — વ્યંતરકૃત ગર્જના,

૬. યુગપદ્ — સંધ્યાની અને ચંદ્રની પ્રભાનું મિલન,

૭. ચક્ષાદીપ્ત — ભૂતપિશાચકૃત પ્રકાશ,

૮. ધૂમિકા — ધૂમસ,

૯. મહિકા — ગ્રહગ,

૧૦. રજઉદ્ઘાત - ધૂળ ઊડતી હોય તે.
 ૬ ઔદ્ધારિક અસ્વાધ્યાય દશ કારણે છે —

૧. અસ્થિ,
૨. માંસ,
૩. શોષિત,
૪. નજીકમાં અશુચિ હોય,
૫. સ્પર્શના નજીક,
૬. ચંદ્રોપરાગ - ચંદ્રચક્રણ,
૭. સૂર્યોપરાગ - સૂર્યચક્રણ,
૮. પતન - મોટા પુરુષનું મરણ,
૯. રાજસાગ્રામ,
૧૦. ઉપાશ્રયમાં મૃત ઔદ્ધારિક શરીર પડ્યું હોય.

. [-સ્થાન ૭૧૪]

૯. ધ્યાન^૧

ધ્યાન ચાર છે —

૧. આત્મધ્યાન; ૨. રોદ્રધ્યાન; ૩. ધર્મધ્યાન. ૪.
 શુકલધ્યાન.

[-સમ ૪, -સ્થાન ૨૪૭]

(૧) આત્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. અણુગમતી વસ્તુના વિયોગનો વિચાર,
૨. મનગમતી વસ્તુના વિયોગ ને થાય તેવો વિચાર,
૩. આવી પહેલ રોગથી મુક્ત થવાનો વિચાર,
૪. ક્ષીણ થઈ ગયો હોય છતાં કામલોગ ન ત્યાગવાનો વિચાર.

૧. બગવતી પૃ ૧૫૦, શતક ૨૫, ઉ ૭; અને તત્ત્વાર્થ અન્ ૬, ૨૭થી; લોક-પ્રકાશ સર્ગ ૩૦, સ્થાન ૧૧થી.

આત્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો છે —

૧. કન્દન, ૨. શોક, ૩. તેપનતા - અશ્રુવિમોચન,
૪. પરિદેવના - વારે વારે ક્લેશ ઉપજાવે તેવી
ભાવાનો પ્રયોગ.

(૨) રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. હિંસાનુબંધી,
૨. મૃધાનુબંધી,
૩. સ્તેયાનુબંધી,
૪. સંરક્ષણાનુબંધી - વિષયસંરક્ષણના ઉપાયનું ચિંતન.

રૌદ્રધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો —

૧. ઓસન્નદોષ - પ્રવૃત્તિની બહુલતારૂપ દોષ,
૨. બહુદોષ - હિંસાદિ અનેક દોષ,
૩. અજ્ઞાનદોષ - અજ્ઞાનથી હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ તે,
૪. આમરણાંત દોષ - મરણપર્યંતનો હિંસાદિ દોષ.

(૩) ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. આજ્ઞાવિચય - પ્રવચનની પર્યાલોચના,
૨. અપાયવિચય - રાગાદિજન્ય દોષોની પર્યાલોચના,
૩. વિપાકવિચય - કમંદુલનું ચિંતન,
૪. સંસ્થાનવિચય - જીવ લોકે આદિના સંસ્થાનનો
વિચાર.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો છે —

૧. આજ્ઞારુચિ, - પ્રવચન વ્યાખ્યાનમાં શ્રદ્ધા,
૨. નિસર્ગારુચિ - ઉપદેશ વિના શ્રદ્ધા થવી તે,
૩. સૂત્રરુચિ - આગમમાં શ્રદ્ધા,
૪. અવગાહરુચિ - આગમના વિસ્તૃત અધ્યયનથી
શ્રદ્ધા.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન છે —

૧. વાચના (શાસ્ત્રનો પાઠ લેવો),
૨. પ્રતિપૃચ્છા (શંકા દૂર કરવા પડપૂછ),
૩. પરિવર્તના (શીખેલાનું પુનરાવર્તન),
૪. અનુપ્રેક્ષા (શીખેલાનું ઊંડું ચિંતન).

ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા છે —

૧. એકાનુપ્રેક્ષા (હું એકલો છું, એવી વિચારણા),
૨. અનિત્યાનુપ્રેક્ષા,
૩. અશરણાનુપ્રેક્ષા,
૪. સંસારાનુપ્રેક્ષા.

(૪) શુકલધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારી [એક દ્રવ્યના નાના પ્રકારના પર્થાયોને પૂર્વગત શ્રુત(શાસ્ત્ર)ને અનુસરીને અનેક નયો વડે ભિન્નભિન્ન રીતે વિચારવા તે];

૨. એકત્વ વિતર્કઅવિચારી [એક દ્રવ્યના અનેક પર્થાયોના અલેહનુ શ્રુતાનુસારી ચિંતન — જેમાં અર્થનું ચિંતન ચાલતું હોય તો વ્યંજનમાં વિચરણુ નથી થતું અને મન, વચન કે કાયના કોઈ પણ એક યોગમાંથી ખીલ યોગમાં વિચરણુ નથી થતું];

૩. સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ [નિર્વાણુગમન પૂર્વે કેવળીએ મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ તો રોકી હોય છે પણ કાયની સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસાદિ અમુક પ્રવૃત્તિ નથી રોકી હોતી — એ વખતનું ધ્યાન];

૪. સમુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી. [શૈલેશીકરણમાં યોગનો નિરોધ થવાથી બધી ક્રિયા ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે તે વખતનું અનુપરતિ સ્વભાવવાળું ધ્યાન].

શુ-૩ ધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે —

૧. અવ્યથા — ભયનો અભાવ,
૨. અસંભોધ,
૩. વિવેક — શરીરાત્મનો વિવેક,
૪. વ્યુત્સર્ગ — અસંગતા.

શુકલ ધ્યાનનાં ચાર આલંબન —

૧. ક્ષમા,
૨. મુક્તિ,
૩. મૃદુતા,
૪. ઋણુતા.

શુકલ ધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા —

૧. અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા (સંસાર અનંત છે એવી ભાવના);
૨. વિપરિણુમાનુપ્રેક્ષા (સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ પરિણમનશીલ છે એવી ભાવના);
૩. અશુભાનુપ્રેક્ષા (સંસારની અશુભતાની ભાવના);
૪. અપાયાનુપ્રેક્ષા (રાગ દ્વેષાદિ દોષોનો વિચાર);

[—સ્થાન ૨૪૭]

ટિપ્પણ

૧. પારાચિક :

પ્રસ્તુત સૂત્ર માટે જુઓ જૃહત્કંદપ ઉ. ૪, સૂ. ૨. એના ભાષ્યમાં બહુ વિસ્તારથી કેવા કેવા અપરાધમાં ક્યુ ક્યુ પારાચિક પ્રાપ્તિ લાગે તે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે — જૃહત્કંદપ ભાષ્ય ગા. ૪૯૭૧ થી. પારાચિકનો સામાન્ય અર્થ બહિષ્કાર એવો છે. તેના ઉપાશ્રય, આમ, દેશ આદિ ભેદે અનેક ભેદ છે. જેમકે કોઈનો ઉપાશ્રયમાંથી બહિષ્કાર કરે, કોઈનો આમમાંથી બહિષ્કાર કરે — આદિ. વળી કુલ, ગણ, સઘ એ સમૂહની આપેક્ષાએ પણ

બહિષ્કારના પ્રકારો છે. વળી કોઈને લિંગ બહિષ્કૃત કરે એટલે કે તેનો વેશ લઈ લેવામાં આવે. વળી છ માસથી માંડીને બાર વર્ષ પર્વન્તનો બહિષ્કાર હોય છે તેથી કાલભેદે પણ તેનો અનેક ભેદો થાય છે. વળી કોઈ તપ પારાયિક પણ હોય છે. આમ વિવિધ અપરાધો માટેના વિવિધ પારાયિક છે. વિસ્તરાર્થીએ જૃંભાષ્ય જોવું, જોઈએ. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે - ૧. આશાતના પારાયિક - તીર્થંકર અને સધની એકસાથે આશાતના કરે કે ગણધરની એકલાની આરાતના કરે તો પારાયિક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે; અને ૨. પ્રતિસેવના પારાયિક - એના ત્રણ ભેદ છે જે અહીં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. દુષ્ટ, પ્રમત્ત અને અચોન્યકારી.

(૧) દુષ્ટના બે ભેદ છે કષાયદુષ્ટ અને વિષયદુષ્ટ. અત્યંત દોષાદિ કષાય યુક્ત જે હોય તે કષાયદુષ્ટ પારાયિક કહેવાય - આવા જીવો પોતાનો વિપક્ષી મરી ગયો હોય તો તેના મડદા પર પણ પોતાનો શેષ કાલવે છે - આને માટે ભાષ્યમાં એવા સાધુનાં દ્રષ્ટાન્તો આપ્યા છે જેમણે પોતાના ગુરુના મડદા પર પણ શેષ દાખવ્યો છે. આવા કષાયદુષ્ટોને લિંગપારાયિકની સજા છે. -ભાષ્ય ગાં ૪૪૮૬ થી. આ ગુરુ શિષ્ય બન્ને સાધુ હોવાથી સ્વપક્ષકષાયદુષ્ટ કહેવાય છે. જેઓ પરપક્ષ અર્થાત્ સાધુ સિવાયના ખીળ રાખે, અમાત્ય વગેરેનો વધ કરવાનું વિચારતા હોય કે જેણે કર્યો હોય તેવા પરપક્ષકષાયદુષ્ટને પણ લિંગપારાયિક છે - ગાં ૪૬૬૪ થી.

જે સાધુ સાધ્વીના વિષે કે ગૃહસ્થની પુત્રી કે પત્ની વિષે કે અન્ય-તીર્થિકની સાધ્વી વિષે આસક્ત હોય તે વિષયદુષ્ટ કહેવાય. આવા દુષ્ટને ક્ષેત્રપારાયિક આદિ પારાયિક દેવાં. આવો સાધુ સંકલ આચાર્યધનું અપમાન કરનાર ગણાય છે અને તે સૌથી ખાપી લેખાય છે. તેવાને ફરી તેહું ન કરે માટે દૂર કરવો જોઈએ - ગાં ૫૦૦૬ થી.

(૨) કષાય, વિકથા આદિ પાત્ર પ્રમાદોમાંથી નિદ્રા પ્રમાદ અહીં પ્રસ્તુત છે. તેમાં પણ સ્થાનલિંગ નિદ્રા પ્રસ્તુત છે. આ નિદ્રા હોય તેને લિંગપારાયિક છે. - ગાં ૫૦૧૬ થી

(૩) સાધુ જો પરસ્પર ગુદાથી કે મુખથી કુચેષ્ટા કરે તો તેમને લિંગ પારાયિક છે. - ગાં ૫૦૨૬ થી.

૨. અનવસ્થાપ્ય :

આ સૂત્ર જૃહત્કદપમાં (૪. ૩.) છે. પૃં ૧૩૪૬. અહીં બતાવેલા અપરાધો માટે જોઈએલા સમય માટેનું અનવસ્થાપ્ય હોય તે પૂરું ન

થાય ત્યાં સુધી બલે તે દોષમુક્ત થઈ ગયો હોય છતાં તેને ત્રવ આરોપવામાં નથી આવતાં. તેણે જિનકલ્પીની જેમ ઉગ્ર તપસ્યાપૂર્વક રહેવાનું હોય છે અને તેને સૌ નાના-મોટાને વંદન કરવું પડે છે તથા કોઈની સાથે વાર્તાલાપ વગેરેનો સખધ રાખવાની મનાઈ છે. આનો અધિકારી વજ્રવલ-નારાયસંધયણી હોય છે અને તે ઉપાધ્યાય હોય છે. જુઓ ગાં ૫૦૫૮ થી.

૧૫

મોક્ષમાર્ગ

વિદ્યા અને ચારિત્ર આ બે હોય તો સાધુ અનાદિ એવા દીર્ઘકાલીન ચાર ગતિવાળા સંસારને તરી બંધ છે.
[—સ્થાં ૬૩]

એક^૨ જ્ઞાન, એક દર્શન, એક ચારિત્ર (આ મોક્ષ-માર્ગ છે).
[—સ્થાં ૪૩]

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ સમ્યક્ છે અને એ ત્રણની શાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાપના — લેહનિરૂપણ છે.
[—સ્થાં ૧૯૪]

મુક્ત અને મુક્તિ

૧

મોક્ષ એક છે.

[—સ્થાં ૧૦; —સમં ૧]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. આ ત્રણ સમ્યક્ હોય તો જ મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ પ્રત્યેકના ભેદો તો ધણા છે, પણ તેમને સામાન્યદષ્ટિએ અહીં એક એમ કહ્યાં છે.

સિદ્ધિ એક છે, સિદ્ધ એક છે, પરિનિર્વાણ એક છે,
પરિનિવૃત્ત એક છે.

[—સ્થા. ૪૬]

સંશુદ્ધ યથાભૂત પાત્ર એક છે.

[—સ્થા. ૩૭]

૨

સિદ્ધોને પ્રથમ સમયમાં^૧ એકત્રીસ ગુણ હોય છે —

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૬. ચક્ષુદૃશનાવરણનો ક્ષય,
૭. અચક્ષુદૃશનાવરણનો ક્ષય,
૮. અવધિદૃશનાવરણનો ક્ષય,
૯. કેવલદૃશનાવરણનો ક્ષય,
૧૦. નિદ્રાનો ક્ષય,
૧૧. નિદ્રાનિદ્રાનો ક્ષય,
૧૨. પ્રચલાનો ક્ષય,
૧૩. પ્રચલાપ્રચલાનો ક્ષય,
૧૪. સ્ત્યાનર્દિનો ક્ષય,
૧૫. સાતાવેદનીયનો ક્ષય,
૧૬. અસાતાવેદનીયનો ક્ષય,
૧૭. દર્શનમોહનીયનો ક્ષય,

૧. ટીકાકારના કથન પ્રમાણે ‘પ્રથમ સમયમાં’ એવો અર્થ કર્યો છે.
અરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે, સિદ્ધોને આ બધા ગુણો છે.

૧૮. ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય,
૧૯. નરકાયુનો ક્ષય,
૨૦. ત્રિષંગાયુનો ક્ષય,
૨૧. મનુષ્યાયુનો ક્ષય,
૨૨. દેવાયુનો ક્ષય,
૨૩. ઉચ્ચગોત્રનો ક્ષય,
૨૪. નીચગોત્રનો ક્ષય,
૨૫. શુભનામનો ક્ષય,
૨૬. અશુભનામનો ક્ષય,
૨૭. દાનાંતરાયનો ક્ષય,
૨૮. લાભાંતરાયનો ક્ષય,
૨૯. ભોગાન્તરાયનો ક્ષય,
૩૦. ઉપભોગાન્તરાયનો ક્ષય,
૩૧. વીર્યાન્તરાયનો ક્ષય.

[—સમ૦ ૩૧]

જીવોની સાથે એકત્વ સાધનારને એક ભવતું હુઝાર હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૮]

કોઈ એવા ભવ્ય જીવો હોય છે જેઓ એક ભવ ગ્રહણ કરીને સિદ્ધ થશે, ભુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે, પરિનિર્વાણ પામશે અને સર્વ હુઝારોનો અંત કરશે.

[—સમ૦ ૧]

ભવ્ય જીવોમાંના કોઈ બે ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ ત્રણ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ ચાર ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ પાંચ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ છ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ સાત ભવ, કોઈ આઠ ભવ, કોઈ નવ ભવ, કોઈ દશ, કોઈ અગિયાર, કોઈ આર, કોઈ તેર, કોઈ ચૌદ, કોઈ પંદર, કોઈ સોળ, કોઈ

સત્તર, કોઈ અઢાર, કોઈ ઝોગણીસ, કોઈ વીસ, કોઈ એકવીસ, કોઈ બાવીસ, કોઈ તેવીસ, કોઈ ચોવીસ, કોઈ પચીસ, કોઈ છબ્વીસ, કોઈ સત્તાવીસ, કોઈ અઠ્ઠાવીસ, કોઈ ઝોગણત્રીસ, કોઈ ત્રીસ, કોઈ એકત્રીસ, કોઈ બત્રીસ, કોઈ તેત્રીસ ભવ અડધુ કરી મુક્ત થશે.

[—સમ૦ ૨-૩૩]

ઇષિત્રાગ્ભારા પૃથ્વીનાં બાર નામે છે —

૧. ઇષિત્ર; ૨. ઇષિત્રાગ્ભારા; ૩ તતુ; ૪. તતુકતર;
૫. સિદ્ધિ; ૬. સિદ્ધાલય; ૭ મુક્તિ; ૮. મુક્તાલય;
- ૯ પ્રહા; ૧૦. પ્રહાવતંસક; ૧૧ લોકપ્રતિપૂરણ;
૧૨. લોકાપચૂલિકા.

[—સમ૦ ૧૨].

ઇષિત્રાગભારા પૃથ્વીનો આયામ—વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે

[—સમ૦ ૪૫]

સિદ્ધગતિમાં ઉપપાત વિરહકાળ^૧ ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે.

[—સ્થા૦ ૫૩૫]

જે જીવનુ ચરમશરીર ૫૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ હોય છે, તે જીવ જ્યારે સિદ્ધગતિમાં જાય ત્યારે ત્યાં તેના જીવપ્રદેશની અવગાહના ૩૦૦ ધનુષથી કાંઈક વધારે હોય છે.

[—સમ૦ ૧૦૪]

^૧ એક જીવ સિદ્ધ થયા પછી વધારેમા વધારે છ મહિના સુધી કોઈ પણ જીવ સિદ્ધ ન થાય એવું બને.

ટિપ્પણ

૧. જે કાંઈ જ્ઞાન છે તેનો સાર તો ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે. આવશ્યક નિર્ધુક્તિ (ગા. ૯૧) માં ભદ્રબાહુએ જ્યારે આ સિદ્ધાન્ત મૂક્યો ત્યારે તેમના મનમાં મોક્ષમાર્ગ તરીકે ગમે તે ગણાવીએ પણ તે સોમાં ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ કારણ - મુખ્ય છે, એમ હતું. જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પણ જો સમુદ્રમાં હાથપગ ન હલાવીએ તો અંતે તો ડૂબવાનું જ છે (ગા. ૯૫). નિપુણ જ્ઞાનરૂપ નાવિક મળ્યો હોય પણ વાયુરૂપ ચારિત્ર ન હોય તો આપણુ જીવરૂપી વહાણ કાંઈ સિદ્ધગતિએ પહોંચે નહિ (ગા. ૯૪). જીવને કેવળજ્ઞાન થાય છતાં તરત જ મોક્ષ નથી થતો, જ્યારે સંપૂર્ણ યોગનિરોધરૂપ ચારિત્ર આવે છે ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે એટલે મોક્ષનું એક કારણ કહેવું હોય તો ચારિત્રને ગણાવી શકાય. પણ આગળ ચાલીને એ જ આચાર્ય સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી મોક્ષના કારણનો વિચાર કરતા અધ-પગુ ન્યાયે જ્ઞાન અને ચારિત્રક્રિયા એ બંનેને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય તરીકે સ્થાપે છે (ગા. ૯૬ થી); અને છેવટે વળી પાછા મોક્ષના કારણરૂપ ચારિત્રના પણ બે ભેદ કરી ત્રણ કારણ ગણાવે છે, અને કહે છે કે જ્ઞાન એ પ્રકાશક છે, તપ એ રોધક છે અર્થાત્ કર્મની વિજ્ઞાપક કરી આત્માની શુદ્ધિ કરે છે, અને સંયમથી ગુપ્તિ થાય છે - અર્થાત્ નવા કર્મનો બધ થતો નથી. - આ ત્રણનો યોગ એ મોક્ષ છે (ગા. ૧૦૧). આ જ વસ્તુને બિનબદ્ધે વિસ્તારથી દાખલા-દલીલથી સમજાવી છે.

ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮મા અધ્યયનમાં વળી તેથી પણ આગળ જઈને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને મોક્ષમાર્ગ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. આમાં વિશેષતા એ છે કે જીવ જે કારણે દિશામૂલને છાડી ઠીક માર્ગે આગ્યો અને જે વિના તેની દિશામૂલ ભાગે નહિ તે સમ્યક્દર્શન - શ્રદ્ધાનને પણ ગણાવ્યું છે.

ઉમાસ્વાતિએ તપનો સમાવેશ ચારિત્રમાં જ કરી દઈને કહ્યું કે -

‘સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’

જેઓ દર્શનને પૃથક્ નથી ગણાવતા તેમને મને પણ તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં સમજાવેલો ભેઈએ; કારણ અવાચરૂપ મતિજ્ઞાનનો રુચિ અંશ જ સમ્યક્દર્શન છે, તેથી તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં થઈ જાય છે.

જૈનેતર દર્શનોમાં તો જ્ઞાનને મુખ્ય માનવું કે ક્રિયાને એ વિષે વિવાદો ચાલ્યા આવે છે. ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય, શાંકર વેદાન્ત, મીમાંસા અને મહાયાન બૌદ્ધ એ બધાં જ્ઞાનને પ્રધાન માને છે અને બીજાં કેટલાક કર્મને. સ્થવિરવાદી બૌદ્ધો શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણને મોક્ષના ઉપાય ત્રણ માને છે. પણ ભગવાન શુદ્ધે તપસ્યાને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય ગણનારાઓને અલબ્ધ ગણાવ્યા છે, અને માત્ર શીલવિશુદ્ધિને જ આમણ્યા ગણાવ્યું છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમણે જે તપ અતઃશુદ્ધિ વિના કરાયલું હોય છે તેને જ નિષેધ્યુ છે; અતઃકરણની શુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ અને વચનશુદ્ધિ પૂર્વક-અથવા તો તે તે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનાર - તપસ્યાને તેમણે નિષિદ્ધ નથી ગણી, એ ન ભૂલવું જોઈએ. જુઓ અંગુત્તર ૪, ૧૬૬. વળી અકુશલ ધર્મોની વૃદ્ધિ કરનાર તપસ્યાને નિષિદ્ધ ગણી છે - કુશલ ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારને નહિ. — અંગુ ૦ ૧૦, ૬૪.

અહિં મોક્ષમાર્ગ વિશેના ભગવતીગત (શ ૦ ૧, ઉ ૧, પૃ ૪૪૨) અને અંગુત્તરગત (૪, ૧૭૫) પ્રસોત્તરો વિલક્ષણ રીતે સમાનતા ધરાવે છે.

આ સૂત્ર સાથે અંગુત્તરનું એક સૂત્ર સરખાવવા જેવું છે જ્યાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વિદ્યા અને ચરણ એ બે હોય તો બિંદુ અત્યન્ત નિષ્ક, અત્યન્ત ક્ષેત્રી, અત્યંત બ્રહ્મચારી, અત્યન્ત પર્યાવસાનવાળો અને સર્વ દેવમનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે. — અંગુત્તર ૧૧, ૧૧.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

અંડ રં જો

તત્ત્વજ્ઞાન

દ્રવ્યાનુયોગ

૧. દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ

દ્રવ્યો^૧ બે પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. પરિણુત (પરિણુમી - જીવ અને 'પુદ્ગલ');
૨. અપરિણુત (અપરિણુમી - આકાશ, ધર્મ^૨ અને અધર્મ^૩)^૨.
- (૨) ૧. ગતિસમાપન્ન (ગમનશીલ; જીવ અને પુદ્ગલ);
૨. અગતિસમાપન્ન (જીવ અને પુદ્ગલ સિવાયનાં).
- (૩) ૧. અનન્તરાવગાઢ (વર્તમાનકાળે જ જે કોઈ પણ આકાશપ્રદેશમાં, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષા લઈએ તો કોઈ પણ એક આકાશપ્રદેશથી અવ્યવહિત પ્રદેશમાં આશ્રિત હોય તે);
૨. પરંપરાવગાઢ (ઉપરથી ઊલટા તે).

[- સ્થા. ૭૩]

૧. સત્ કહો, વસ્તુ કહો, પદાર્થ કહો કે દ્રવ્ય કહો; એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. જીવ, અજીવ-પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પાંચ દ્રવ્યો છે. કાલને પણ જુદું દ્રવ્ય ગણીએ તો કુલ છ દ્રવ્ય થાય. (વિગત માટે જુઓ આ માળાનું વત્તાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સૂ. ૨૬૦.

૨. જૈન મતે પરિણુમી નહીં એવું કોઈ દ્રવ્ય નથી. છતાં અહીં જે ભેદ પાડ્યા છે તેના ખુલાસા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧.

૧. રાશિ^૧ બે છે —

૧. જીવરાશિ,

૨. અજીવરાશિ

[—સ્થા० ૬૫; —સમ૦ ૨, ૧૪૯.]

સમય^૨, આવલિકા (= અસંખ્યાત સમય; અથવા એક શ્વાસોચ્છ્વાસનો સંખ્યાતમો ભાગ), આનપ્રાણ (= સંખ્યાત આવલિકા; હ્રષ્ટ અને નીરાગી. પુરુષના ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસમાં જેટલો વખત લાગે તે), સ્તોક (= ૭ શ્વાસોચ્છ્વાસ), ક્ષણ (= સંખ્યાતા શ્વાસોચ્છ્વાસ), લવ (= ૭ સ્તોક), મુહૂર્ત (= ૭૭ લવ અથવા બે ઘડી, અથવા ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ), અહોરાત્ર (= ૩૦ મુહૂર્ત), પક્ષ (= ૧૫ અહોરાત્ર), માસ (= બે પક્ષ), ઋતુ (= બે માસ), અયન (= ૩ ઋતુ), સંવત્સર (= ૨ અયન); યુગ (= ૫ વર્ષ), ૧૦૦ વર્ષ, ૧૦૦૦ વર્ષ, લાખ વર્ષ, કરોડ વર્ષ, પૂર્વાંગ (= ૮૪ લાખ વર્ષ), પૂર્વ (= ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ), ત્રુટિતાંગ (= ૮૪ લાખ પૂર્વ), ત્રુટિ (= ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ), અટટાંગ;—

૧. સમવાયાંગના—૧૪૬મા સૂત્રમાં જીવ અને અજીવ રાશિની તેના લેહો-પ્રલેહો સાથે પૂરી પ્રરૂપણા સમજાવવાની સૂચના છે. દીક્ષકાર કહે છે કે, આ પ્રરૂપણા શબ્દશઃ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રમાણે સમજાવેલી. પ્રજ્ઞાપનાનો અનુવાદ આ ભાગમાં થવાનો જ છે એટલે અહીં તે ઉતારી નથી.

૨. કાળનો સૌથી સૂક્ષ્મ લેહ. તેનો આગળ લેહ થઈ શકે નહીં. તેનું ઉદ્ઘાટન આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે: સો કમલપત્ર ઉપરાઉપર રાખ્યાં હોય, તેમને કોઈ બળશાળી યુવક લાલાની આણીથી વીધે, ત્યારે એક પત્રમાંથી બીજા પત્રમાં જતાં લાલાને જેટલો વખત લાગે, તે કાળનું માપ પણ સમય ન કહેવાય. તેટલામાં તો અસંખ્યાત સમય લાગે. આને મળતુ વસ્ત્રછેદનનું પણ દર્શાવે છે. જ્યુઓ અનુયાયકદ્વાર, પૃ. ૧૭૫.

(અહીંથી શીષપ્રહેલિકા સુધીના બધા વિભાગો પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખ ગણા વધારે સમજવા) અટટ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પક્ષાંગ, પક્ષ, નલિનાંગ, નલિન, અક્ષનિકુરાંગ, અક્ષનિકુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીષપ્રહેલિકાંગ, શીષપ્રહેલિકા;—

(અહીં સુધી વ્યાવહારિક કાલ છે. અને તેને સંખ્યાત કાળ કહેવાય છે. કારણ કે તે આપણાથી ઘરાઘર ગણી શકાય છે. આ પછીનું જે કાલમાન છે, તે પણ સંખ્યાત તો છે જ, પણ તે અતિશયવાળા જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ. સામાન્ય માણસ તે કાળને ઉપમાથી જ સમજી શકે.) પદ્મોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી.—આ બધા કાલવિશેષો જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.^૧

[—સ્થા. ૯૫]

ગ્રામ (જેમાં કર લેવાતો હોય તેવી વસતિ), નગર (જેમાં કર ન લેવાય તે=નકર), નિગમ (વાણિયાનું રહેઠાણ), રાજધાની (જેમાં રાજાનો અભિષેક થતો હોય), ખેટ (જેના ફરતી ધૂળની ઢીવાલ હોય તે), કખટ (હલકું નગર—જેમાં હલકા લોકો રહેતા હોય), મહમ્મ (જેની ચારે બાજુએ અડધા યોજનમાં કોઈ ગામ ન હોય તે), દ્રોણમુખ (જેમાં જવાનો જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગ—બન્ને હોય), પત્તન (મોટું શહેર), આકર (લોહ વગેરે ધાતુની ખાણ), આશ્રમ (તીર્થસ્થાન), સંખાધ (પર્વત આદિ વિષમ ભૂમિમાં ધાન્ય સંઘરવાનું સ્થાન), સંનિવેશ

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૨.

(સાથવાહના મોટા સાથને ઊતરવાનું સ્થાન), ઘોષ (ગોકુલ; ગાયોને રહેવાનું સ્થાન), આરામ (ઉપવન, સ્ત્રીપુરુષોને આરામ લેવાનો મંડપ), ઉદ્યાન (ઊભાણી કરવા જેવો ખગીચો), વન (જેમાં એક જ જાતનાં ઝાડો મોટા પ્રમાણમાં હોય), વનખંડ (જેમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો હોય તેવું જંગલ), વાપી (વાવ — તે ચોખંડી હોય છે), પુષ્કરિણી (ગોળાકાર જળાશય જેમાં પુષ્કર-કમળ થતાં હોય), સરોવર, સરોવરની હાર, ક્ષેત્ર, તળાવ, કૂંડ, નદી, પૃથ્વી, ઉદ્ધિ-ધનોદ્ધિ, વાતસ્કંધ (ધનવાત, તનુવાત), આકાશાન્તર (વાતસ્કંધની નીચેનું), વલય (પૃથ્વીને વીંટાઈને રહેલા ધનોદ્ધિ આદિ), વિશ્વકુંડ (લોકનાડીના વાંક), દ્વીપ, સમુદ્ર, વેલાં (સમુદ્રની ભરતી), વેદિકા (ઝોટલો), દ્વાર (વિજ્યાદિ), તોરણ (એ વિજ્યાદિ દ્વારનાં), નૈરયિક, નૈરયિકાવાસ, યાવત્^૧ વૈમાનિક અને વૈમાનિકાવાસ, કલ્પ અને કલ્પવિમાનાવાસ, વષ^૨ (ભરતાદિ), વષધર પર્વત, કૂટ (હિમવત કૂટાદિ), કૂટાગાર (કૂટમાંનાં ભવનો), વિજય (ચક્રવર્તી જેને જીતે છે તે), રાજધાની,—આ બધું જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.^૨

છાયા, આતપ, ત્યોત્સ્ના, અધકાર, ઉન્માન, અવમાન, અતિયાનગૃહ (નગરમાં પ્રવેશતાં જે ઘર દેખાઈ આવે),

૧. અહીં ૨૪ પ્રકારના જીવોના ૨૪ દડક સમજી લેવાના છે.

૨. આમાં ગ્રામ વગેરે અચેતન જણાય છે; પણ ત્યાં ગ્રામ આદિનો અર્થ તે તે પ્રદેશ અને તેમા વસનારા જીવો એવો કરવાથી તેઓ જીવ પણ કહેવાય અને અજીવ પણ કહેવાય.

ઉદાનગૃહ, અવલિખ^૧, સહિષ્પવાય^૨ આ બધું પણ જીવ
અને અજીવ છે.^૨

[—સ્થાં ૬૫]

૨. અસ્તિકાય

અસ્તિકાય^૩ પાંચ છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશા-
સ્તિકાય; ૪. જીવાસ્તિકાય; ૫. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થાં ૪૪૧; —સમં ૫]

ફે ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય;
૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ફે ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશા-
સ્તિકાય; ૪. જીવાસ્તિકાય.

[—સ્થાં ૨૫૨]

૧. ટીકાકાર આનો અર્થ જણાવતા નથી. રૂઢિથી જાણી લેવાની
જાલામણ કરે છે.

૨. આ બધું અજીવ હોવા છતાં જીવથી વ્યાપ્ત હોવાથી જીવ પણ
કહેવાય.

૩. અસખ્ય કે અનન્તપ્રદેશનો સમૂહ જેને હોય તે અસ્તિકાય
કહેવાય. કાલને તેવો સમૂહ નથી તેથી તેને અહીં નથી ગણ્યો. આ અસ્તિ-
કાયો વિષે મુદ્દક શ્રાવકનો અન્યતીર્થિક સાથે વાદ થયો હતો. તેણે પ્રતિ-
પાદન કર્યું કે, તેમાંના બધા ભલે આપણે ચર્મચમ્પુએ ન જોઈ શકીએ
છતાં તે માનવા તો જોઈએ; કારણ, જે આપણે ન જોઈએ શકીએ તે ન
હોય, તો તો આપણે ધણું નથી જોઈ શકતા પણ તે બધું હોય તો છે જ
ધત્યાદિ. —ભગવતી ૧૦ ૧૮, ૬. ૭, પૃં ૨૩૭. અહીં જે વર્ણન છે, તેણું
વર્ણન પણ ભગવતીમાં મળે છે. — ભગવતી ૨. ૧૦, પૃં ૫૨૩. અસ્તિકાયોના
પચાશિ માટે જુઓ ભગવતી ૨૦. ૨. પૃં ૫૩૩.

આ ચારના પ્રદેશો સરખા છે એટલે કે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. લોકાકાશ;
૪. એક જીવ.

[—સ્થા. ૩૩૪]

આ ચારને આઠ મધ્યપ્રદેશ^૧ છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશ-
સ્તિકાય; ૪. જીવ.

[—સ્થા. ૬૨૪]

૩. નવતત્ત્વ

સંદૂલાવપદ્ધતિ^૨ નવ^૨ છે —

૧. જીવ; ૨. અજીવ; ૩. પુણ્ય; ૪. પાપ; ૫. આસ્રવ;
૬. સંવર; ૭. નિજરા; ૮. બન્ધ; ૯. મોક્ષ.

[—સ્થા. ૬૬૫]

૧. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યના મેરુની મધ્યમાં રહેલા આઠ પ્રદેશોને કુચકપ્રદેશો કહે છે. આ કુચકપ્રદેશથી દિશાની શરૂઆત થાય છે. જીવ જ્યારે કેવલિસમુદ્ધાતાની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેના બે આઠ પ્રદેશો કુચકરથ હોય તે કુચક કહેવાય છે; અને કેવલિ-સમુદ્ધાતાવસ્થામાં ન હોય, ત્યારે આઠ અવિચક્ષ એવા મધ્યમાં રહેલા પ્રદેશો અહીં સમજવાના છે.

૨. સુખ્યપણે તો જીવ અને અજીવ એવા પરમાર્થરૂપ બે જ પદાર્થ છે, છતાં આ એ બે દ્રવ્યનો જ વિસ્તાર કરીને નવ એટલા માટે કહ્યા છે કે તેમનો મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ છે. આ નવ તત્ત્વની અર્થાથ શ્રદ્ધા એ જ સમ્યક્દર્શન છે. અને તે જ મોક્ષમાર્ગોપયોગી છે. ઉચ્ચસ્થાતિ પુણ્યપાપને બુદ્ધા નથી ગણતા. ઉત્તરાધ્યયનમાં આ નવની ગણતરી છે. ૨૮ ૧૪.

૪. દ્રવ્યાનુયોગ

દ્રવ્યાનુયોગ^૧ દશ પ્રકારનો છે —

૧. દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય કેવી રીતે છે તેની સમજ);

૨. માતૃકાનુયોગ (પ્રવચનના ઉદ્ભવસ્થાન જેવી ત્રિપદી — ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રૌંચ વિષે સમજ);

૩. એકાથિકાનુયોગ (એક અર્થ માટે અનેક વાચક શબ્દોની સમજ);

૪. કરણાનુયોગ (કોઈ પંથુ દ્રવ્યની ક્રિયામાં કરણ — સાધકતમ શું છે તેની સમજ);

૫. અર્પિતાનર્પિતાનુયોગ (દ્રવ્યોનો ગૌણ મુખ્યપણે વિચાર);

૬. ભાવિતાભાવિતાનુ^૦ (દ્રવ્યાન્તરના સંસર્ગથી ભાવિત — વાસિત, કે તેમ ન થાય ત્યારે અવાસિત દ્રવ્ય કેવી રીતે થાય છે તેની સમજ);

૭. બાહ્યાબાહ્યાનુ^૦ (દ્રવ્યોના બાહ્યાબાહ્યનો વિચાર);

૮. શાશ્વતાશાશ્વતાનુ^૦ (દ્રવ્યોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે સમજ);

૯. તથ્યજ્ઞાનાનુ^૦ (પદાર્થ જેવો હોય તેવું જ જ્ઞાન કરવું તે);

૧૦. અતથ્યજ્ઞાનાનુ^૦ મિથ્યાજ્ઞાન શું કહેવાય તેની સમજ).

[—સ્થાં ૭૨૭]

૧. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન, સ્પષ્ટીકરણ. વિષયભેદથી તેના ચાર ભેદ છે:— (૧) ચરણકરણાનુયોગ (મૂલ અને ઉત્તર ગુણોનું વ્યાખ્યાન), (૨) ધર્મકથાનુયોગ (ચરિત્રોનું વર્ણન), (૩) ગણિતાનુયોગ (લોકને વિષે આવેલા પદાર્થોના પરિમાણની સમજ), (૪) દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યની સમજ).

સર્વ' ચાર છે —

૧. નામસર્વ' (સર્વ' એવું જોતું નામ હોય),
૨. સ્થાપનાસર્વ' (કોઈ વસ્તુ વિષે એમ સમજવું કે તેમાં બધું આવી ગયું તે),
૩. આદેશસર્વ' (કંઈકે ન્યૂન હોય તો પણ વ્યવહારથી કે ઉપયોગથી તેને સંપૂર્ણ કહેવું તે ૧),
૪. નિરવશેષ સર્વ' (સંપૂર્ણને લક્ષીને જે વ્યવહાર થાય તે).

[—સ્થા૦ ૨૯૬]

ટિપ્પણ

૧. બધા દ્રવ્યો પરિણમનશીલ છે. અર્થાત્ તે કૃત્રિમ નિત્ય પણ નથી અને નિરત્વચિનાશી પણ નથી. પણ પરિણામી નિત્ય — નિત્યાનિત્ય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના જે અંશ છે — ક્ષુવાંશ અને અક્ષુવાંશ. ક્ષુવાંશ ત્રણે કાળમાં અનુવૃત્ત હોવાથી શાશ્વત છે અને તેને લઈને વસ્તુની નિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. આ ક્ષુવાંશ તે દ્રવ્યાંશ. અક્ષુવાંશ એ પચાંશ છે અને તેને લઈને વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ અને વ્યયનું જ્ઞાન થાય છે. તે અશાશ્વત હોવાથી તેને લઈને વસ્તુમાં અનિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે.

જેન મતે કોઈ પણ એવું દ્રવ્ય નથી જે પરિણામી ન હોય; પરંતુ આ સૂત્રમાં દ્રવ્યોને પરિણત અને અપરિણત એવા બે ભાગમાં વહેંચ્યાં છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું કોઈ એવું દ્રવ્ય છે જે પરિણામી ન પણ હોય? અહીં દીકાકારે પરિણત દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલનો સમાવેશ કર્યો છે અને બાકીનાં અપરિણતમાં સમજી લેવાં જોઈએ એમ ફક્ત થાય છે. આ ખુલાસાનું સમાધાન એમ જણાય છે કે, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમા વિસદૃશ પરિણમન નહિ થતુ હોવાથી તેમને દીકાકારે અપરિણતમાં ગણાવ્યાં હશે. ત્યારે જીવ અને પુદ્ગલમાં સદૃશ અને વિસદૃશ બંને જાતનાં પરિણામો સ્પષ્ટપણે જણાય છે તેથી તેમને પરિણતમાં ગણાવ્યાં છે.

૧. જેમકે પાદ્મીમાં થોડું ઘી હોય છતાં કોઈ કહે કે બધું ઘી ખલાસ થઈ ગયું.

ઉક્ત પ્રશ્નનો જુલાસો આ પ્રમાણે પણ થઈ શકે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અપરિણત છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ પરિણત છે તેથી તેમના પરિણત અને અપરિણત એવા બે ભેદ થઈ શકે છે.

૨. કાલને બે ભિન્ન દ્રવ્ય ન માનવામાં આવે તો તે જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપ ગણાય. પર્યાય અને પર્યાયવાનનો ભેદ પણ છે અને અભેદ પણ છે. અહીં પર્યાય અને પર્યાયીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવના તથા અજીવના કાલરૂપ પર્યાયોને જીવ અને અજીવ કહ્યા છે. જૈનાચાર્યોમાં કાલ વિષે બે પરંપરા છે. એકને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે. ત્યારે બીજાને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નહિ, પણ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે. આ સૂત્ર બીજા મતની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું. વિશેષ માટે જુઓ ચતુર્થ ઢિન્દી કર્મ ગ્રન્થ પૃ. ૧૫૭.

૨

જીવવિચાર

૧. જીવલક્ષણ

જીવાસ્તિકાય અવર્ણુ, અગંધ, અરસ, અરુપશ્, અરૂપી, શાશ્વત, અવસ્થિત લોક દ્રવ્ય છે.

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય અનંત, અરૂપી શાશ્વત જીવદ્રવ્યો રૂપ છે.

૨. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આખા લોકમાં જીવદ્રવ્યો છે.

૩. કાલની અપેક્ષાએ જીવદ્રવ્ય ત્રિકાળમાં સ્થિતિવાળું, ક્ષુબ્ધ, નિત્ય, શાશ્વત, અક્ષત, અવ્યય અને અવસ્થિત છે.

૪. ભાવથી જીવદ્રવ્ય, અગંધ, અવર્ણુ, અરસ, અરુપશ્ અને અરૂપી છે.

૫. ગુણથી જીવદ્રવ્ય ઉપયોગગુણવાળું દ્રવ્ય છે.

આ પાંચ પ્રકારે તે સમજવું જોઈએ.

[—સ્થાં ૪૪૧]

૨. જીવભેદા

આત્મા એક^૧ છે.

[—સમ ૧, —સ્થાં ૧]

વિદ્વાન એક છે.

[—સ્થાં ૩૨]

સર્વ જીવના બે પ્રકારો^૨ —

- (૧) ૧. સિદ્ધ; ૨. અસિદ્ધ—સંસારી.
- (૨) ૧. સેન્દ્રિય; ૨. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો,
ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવલી, અને સિદ્ધ).
- (૩) ૧. સદ્ગાયિક; ૨. અકાયિક—સિદ્ધ.
- (૪) ૧. સયોગી; ૨. અયોગી (ચૌદમા શુણુસ્થાનવર્તી^૩
અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).
- (૫) ૧. સવેદ; ૨. અવેદ (અનિવૃત્તિબાહરાદિ છ
શુણુસ્થાનવર્તી^૪ જીવો અને સિદ્ધ).

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનેક છે. કારણ આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છે. અથવા લિન્ન લિન્ન પથથિની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક હોવા છતાં ક્ષુદ્ર ચેતનદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે; કારણ તે ચેતના સ્થિર છે—નિત્ય છે. નિત્ય હોવાથી એક છે. અને મનુષ્યાદિ આત્માના પથથિ અસ્થિર—અનિત્ય હોવાથી અનેક છે—એટલે તે પથથિની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક છે. અથવા સામાન્યની અપેક્ષાએ એટલે કે બધા આત્મામાં ચેતન્ચરપ ધર્મ સમાન છે તેની અપેક્ષાએ અનન્ત આત્માને એક કહી શકાય, અને છતાં બધી આત્મવ્યક્તિઓ જુદી જુદી છે એટલે—એ વિશેષોની અપેક્ષાએ—આત્મા અનેક પણ કહી શકાય.

૨. અહીં ગણાવેલા જીવના ભેદોનો પ્રકાર ભગવતીમા પણ છે. ૫-૩૩૯. આ જ ભેદોને લઈને ત્યાં જ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

- (૬) ૧. સકષાય; ૨. અકષાય (ઉપશાંતમોહાદિ ચાર ગુણુસ્થાનવર્તી* જીવો અને સિદ્ધ).
- (૭) ૧. સલેશ્ય; ૨. અલેશ્ય (ચૌદમા ગુણુસ્થાનવર્તી* અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).
- (૮) ૧ જ્ઞાની (સમ્યગ્દષ્ટિ, કારણ તેનું જ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે); ૨. અજ્ઞાની.
- (૯) ૧. સાકારોપયુક્ત (જ્ઞાનોપયોગવાળા); ૨. અનાકારોપયુક્ત (દશનોપયોગવાળા).
- (૧૦) ૧. આહારક; ૨. અનાહારક (વિગ્રહગતિસમાપન્ન જીવ, સમુદ્ધાત દશામાં રહેલ કેવળી, અયોગી, અને સિદ્ધ).
- (૧૧) ૧. ભાષક; ૨. અભાષક (અયોગી અને સિદ્ધ).
- (૧૨) ૧. ચરમ ૨. અચરમ.^૧
- (૧૩) સશરીરી; ૨. અશરીરી—સિદ્ધ.

[—સ્થા. ૧૦૧]

સર્વ જીવના ત્રણ પ્રકારો—

- (૧) ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ, ૨. મિથ્યાદષ્ટિ, ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ (ત્રીજો ગુણુસ્થાને રહેલો જીવ).
- (૨) ૧. પર્યાપ્તક^૨ ૨. અપર્યાપ્તક, ૩. નોપર્યાપ્તક—નોઅપર્યાપ્તક—સિદ્ધ
- (૩) ૧. પરિત્ત (પ્રત્યેકશરીરી), ૨. અપરિત્ત (સાધારણ શરીરી), ૩ નોઅપરિત્ત (સિદ્ધ).

૧. ટીકાકારને મતે ચરમ એટલે જેનો અતિમ ભવ થવાનો હોય તેવા; અને અચરમ એટલે ભવ્ય (મોક્ષના અધિકારી) હોવા છતાં જેમનો અતિમ ભવ થવાનો ન હોય તેવા. બુદ્ધો પ્રકરણને અંતે દિપ્પણ ૧.

૨. જેણે આહારાદિ પર્યાપ્તિ બાંધી પૂરી કરી છે તેવા જીવ તે પર્યાપ્ત.

- (૪) ૧. સૂક્ષ્મ, ૨. બાહર, ૩. નોસૂક્ષ્મ-નોબાહર (સિદ્ધ).
 (૫) ૧. સંજી, ૨. અસંજી, ૩. નોસંજી-નોઅસંજી (સિદ્ધ).
 (૬) ૧. લબ્ય, ૨. અલબ્ય, ૩. નોલબ્ય-નોઅલબ્ય (સિદ્ધ).

[-સ્થાન ૧૬૨]

સર્વ જીવના ચાર પ્રકારો —

- (૧) ૧. મનોયોગી,^૧ ૨. વચનયોગી^૨, ૩. કાયયોગી,^૩
 ૪. અયોગી (નિરુદ્ધ યોગવાળા કેવળી અને સિદ્ધ).
 (૨) ૧. સ્ત્રીવેદક, ૨. પુરુષવેદક, ૩. નપુંસકવેદક,
 ૪. અવેદક (અનિવૃત્તિબાહશદિ છ ગુણસ્થાનવર્તી
 જીવો અને સિદ્ધ).
 (૩) ૧. ચક્ષુદંશની—ચતુરિન્દ્રિયાદિ, ૨. અચક્ષુદંશની—
 એકેન્દ્રિયાદિ, ૩. અવધિદંશની, ૪. કેવલદંશની.
 (૪) ૧. સંયત—સર્વવિરતિવાળો સાધુ, ૨. અસંયત—
 અવિરત, ૩. સંયતાસંયત—દેશવિરત ઉપાસક,
 ૪. નોસંયત-નોઅસંયત—સિદ્ધ.

[-સ્થાન ૩૬૫]

સર્વ જીવના પાંચ પ્રકારો —

- (૧) ૧. ક્રોધકષાયી, ૨. માનકષાયી, ૩. માયાકષાયી, ૪.
 લોભકષાયી, ૫. અકષાયી (ઉપશાંતભોહાદિ ચાર
 ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

૧. જેને મનોયોગ હોય તેને બીજા બે વચન— અને કાયયોગ હોય છે પણ અહીં મનની પ્રધાનતા ગણી તેવા જીવોને મનોયોગી કહ્યા છે— સંજી ધ્યેન્દ્રિય.

૨. વચનયોગવાળાને પણ કાયયોગ હોય છે પણ એ બે યોગમાં વચનની મુખ્યતા છે, માટે તેવા જીવો કાયયોગી ગણાય છે—દ્વીન્દ્રિયાદિ

૩. કાયયોગી જેને માત્ર કાયયોગ હોય તેવા—એકેન્દ્રિય જીવો.

(૨) ૧. નૈરયિક, ૨. તિયંચ, ૩. મનુષ્ય, ૪. દેવ, ૫. સિદ્ધ.
[—સ્થા ૪૫૮]

સર્વ જીવના છ પ્રકારો —

(૧) ૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાની, ૨. શ્રુતજ્ઞાની, ૩. અવધિજ્ઞાની ૪. મનઃપચયજ્ઞાની, ૫. કેવલજ્ઞાની, ૬. અજ્ઞાની. (મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની).

(૨) ૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય, ૩. ત્રીન્દ્રિય, ૪. ચતુરિન્દ્રિય, ૫. પચેન્દ્રિય, ૬. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો, ઇન્દ્રિયોગશૂન્ય કેવલી અને સિદ્ધ)

(૩) ૧. આહારિક શરીરી — તિયંચ અને મનુષ્ય, ૨. વૈકલ્પિકશરીરી — નારક અને દેવ, ૩. આહારક શરીરી — વિશિષ્ટ સંયત, ૪. તૈજસ શરીરી,^૧ ૫. કામજ્ઞ શરીરી, ૬. અશરીરી — સિદ્ધ.

[—સ્થા ૪૮૩]

સર્વ જીવના સાત પ્રકાર —

(૧) ૧. પૃથ્વીકાયિક, ૨. આકાયિક, ૩. તેજસ્કાયિક, ૪. વાયુકાયિક, ૫. વનસ્પતિકાયિક, ૬. વ્રક્ષકાયિક, ૭. અકાયિક — સિદ્ધ.

(૨) ૧. કૃષ્ણલેશ્મી,^૨ ૨. નીલલેશ્મી, ૩. કાપોતલેશ્મી, ૪. તેજલેશ્મી, ૫. પદ્મલેશ્મી, ૬. શુકલલેશ્મી, ૭. અલેશ્મી. અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ.

[—સ્થા ૫૬૨]

૧. એકલું તૈજસશરીર કોઈ જીવને હોતું નથી. તેમ એકલું કામજ્ઞ શરીર પણ કોઈ જીવને હોતું નથી. પણ જીવ જ્યારે એક શરીર છોડી મરણ વખતે બીજું શરીર ગ્રહણ કરવા જાય છે, તે દરમિયાનમાં અંતરગતિમાં તૈજસ અને કામજ્ઞ એ બન્ને શરીરો હોય છે. એ બેમાંથી કોઈ એકને પ્રધાન ગણી તૈજસશરીર કામજ્ઞશરીર જીવને કહેવાય.

૨. લેશ્યાની સમન્વિત માટે જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૨.

સર્વ જીવના આઠ પ્રકારો —

(૧) ૧. નૈરયિક, ૨. તિય^૧ચ, ૩. તિય^૨ચી, ૪. મનુષ્ય, ૫. મનુષ્યી, ૬. દેવ, ૭. દેવી, ૮. સિદ્ધ.

(૨) ૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાની, ૨. આભિનિષેધિક-અજ્ઞાની,^૧ ૩. શ્રુત જ્ઞાની, ૪. શ્રુત અજ્ઞાની, ૫. અવધિજ્ઞાની, ૬. વિશંગજ્ઞાની, ૭. મનઃપર્યયજ્ઞાની, ૮. કેવલજ્ઞાની.

[—સ્થા ૬૪૬]

સર્વ જીવના દશ પ્રકારો —

(૧) ૧-૫. પૃથ્વીકાયિક ચાવત્ વનસ્પતિકાયિક,^૨ ૬. દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ૭. ત્રીન્દ્રિય, ૮. ચતુરિન્દ્રિય, ૯. પંચેન્દ્રિય, ૧૦. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત, ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવળી, અંને સિદ્ધ).

(૨) ૧. પ્રથમસમય નૈરયિક (નારકરૂપે જેને એક જ સમય થયો હોય તેવા નારક), ૨. અપ્રથમસમય નૈરયિક, ૩. પ્રથમસમય તિય^૧ચ, ૪. અપ્રથમસમય તિય^૨ચ, ૫. પ્રથમસમય મનુષ્ય, ૬. અપ્રથમસમય મનુષ્ય, ૭. પ્રથમસમય દેવ, ૮. અપ્રથમસમય દેવ, ૯. પ્રથમસમય સિદ્ધ, ૧૦. અપ્રથમસમય સિદ્ધ.

[—સ્થા ૭૭૧]

૩. જીવવર્ગણા

§ સંસારી જીવવર્ગણા—

[કંઠક ૧] નરકના જીવોની એક વર્ગણા.

૧. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનાં મતિ શ્રુત, અવધિ એ જ્ઞાનો જ્ઞાન કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિપુરુષનાં એ ત્રણે જ્ઞાનો અજ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિઅજ્ઞાન એટલે જ વિશગજ્ઞાન.

(દશ ભવનપતિ)

- [૬૦ ૨] અસુરકુમારની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૩] નાગકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૪] સુવર્ણકુમારની . ,, ,,
 [૬૦ ૫] વિદ્યુત્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૬] અગ્નિકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૭] ક્ષીપકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૮] ઉદ્ધિકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૯] દિક્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૧૦] પવનકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૧૧] સ્તનિતકુમારની ,, ,,

(પાંચ સ્થાવર કાય)

- [૬૦ ૧૨] પૃથ્વીકાયની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૧૩] આકાયની . ,, ,,
 [૬૦ ૧૪] તેજસ્કાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૫] વાયુકાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૬] વનસ્પતિકાયની ,, ,,

(ત્રણકાય)

- [૬૦ ૧૭] ક્ષીન્દ્રિયની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૧૮] ત્રીન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૯] ચતુરિન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૨૦] પચેન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૨૧] મનુષ્યની ,, ,,

(દેવ)

- [૬૦ ૨૨] વ્યન્તરની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૨૩] જ્યોતિષીની એક વર્ગણા,

[દં ૦ ૨૪] વૈમાનિકની એક વર્ગણા.
આ ૨૪ અવદંડકની ૨૪ વર્ગણા છે.

૬ લવ્ય-અલવ્ય વર્ગણા^૧ —

૧. એક લવ્ય અવોર્ની વર્ગણા,
  ૨. એક અલવ્યઅવોર્ની વર્ગણા.
- [દં. ૧] ૧. એક લવ્ય નારકની વર્ગણા,
૨. એક અલવ્ય નારકની વર્ગણા.
- [દં. ૨-૨૪] ૧-૨ અસુરકુમારાદિ બાકીના અવના ૨૩ દંડકમાં
લવ્ય વર્ગણા અને અલવ્ય વર્ગણા સમજ લેવી.

૬ દષ્ટિવર્ગણા —

૧. એક સમ્યગ્દષ્ટિ અવોર્ની વર્ગણા^૨,
  ૨. એક મિથ્યાદષ્ટિ (મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી
જેમની દષ્ટિ વિપરીત થઈ ગઈ હોય તેવા બધા)
અવોર્ની વર્ગણા,
  ૩. એક સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ અવોર્ની વર્ગણા^૩.
- [દં ૦ ૧] ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ નારકની વર્ગણા,

૧. જેમની મુક્તિ થવાની છે તેવા અવોર્ તે લવ્ય. જેમની મુક્તિ નથી થવાની તેવા અવોર્ તે અલવ્ય. લવ્ય અને અલવ્ય અવરૂપે તો સમાન છે પણ બંનેનો ભેદ સ્વભાવકૃત છે. જેમ અવ અને આકાશ બંને દ્રવ્યરૂપે સમાન હોવા છતાં તેમનો ભેદ સ્વભાવથી છે.

૨. આમા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ અવોર્, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ અવોર્ અને ઔપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ અવોર્નો ત્રણોપાચાર સમાવેશ છે.

૩. મિથ્યાદષ્ટિવાળા અવોર્ બિનોપદેશ પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મદલિકોના ત્રણ ભાગ હોય છે. — અશુદ્ધ, અધર્વિશુદ્ધ, અને વિશુદ્ધ. તેમાં જ્યારે અધર્વિશુદ્ધ દલિકોનો ઉદય હોય છે, ત્યારે અવ મિથ્યાદષ્ટિવાળો થાય છે. આવી સ્થિતિ માત્ર-અત્યુદ્ધર્ત સુધી ટકે છે. ત્યાર પછી કાં તો મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ.

૨. મિથ્યાદષ્ટિનારકની વર્ગણા,

૩. સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ નારકની વર્ગણા.

[દં ૦ ૨-૧૧] ૧-૩. દશ ભવનપતિની પણ નારક જેમ ત્રણ ત્રણ વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૨] ૧. મિથ્યાદષ્ટિ પૃથ્વીકાયની^૧ એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૩-૧૬] ૧. અપ્કાયાદિ ચાર સ્થાવરની પણ એક એક વર્ગણા પૃથ્વીકાયની જેમ.

[દં ૦ ૧૭] ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ ક્ષીન્દ્રિયની એક વર્ગણા,

૨. મિથ્યાદષ્ટિ ક્ષીન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૮-૧૯] ૧-૨. ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની પણ બપ્પે વર્ગણા ક્ષીન્દ્રિય જેમ.

[દં ૦ ૨૦-૨૪] ૧-૩. પંચેન્દ્રિય તિય^૨ચથી વૈમાનિક સુધીના જીવોની ત્રણ ત્રણ વર્ગણાઓ નારક જીવો જેવી જ છે.

કૃષ્ણ અને શુક્લપાક્ષિક જીવોની વર્ગણા^૨ —

૧. કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા,

૨. શુક્લપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧] ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા,

૨. શુક્લપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૨-૨૪] ૧-૨. અસુરકુમારાદિ બાકીના ૨૩ જીવદંડકમાં પણ નારક જેમ બપ્પે વર્ગણા છે.

૧. પૃથ્વીકાયિક સર્વ જીવો મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે. તેથી તેમની અહીં એક જ વર્ગણા ગણી છે. આ જ પ્રમાણે જે દંડકમાં ત્રણમાંથી નેટલી દષ્ટિ સંભવે છે, તે દંડકમાં તેટલી જ વર્ગણા બતાવી છે.

૨. જેમનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી ઓછો સંસાર બાકી હોય તે શુક્લપક્ષિક, અને જેમનો તેથી વધારે બાકી હોય તે કૃષ્ણપાક્ષિક.

કુ લેશ્યા વર્ગણા^૧ —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા,
૪. તેજોલેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા,
૫. પદ્મ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા,
૬. શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા.

- [દં ૦ ૧] ૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા.
- [દં. ૨-૧૧] ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા,
૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણા.
- [દં. ૧૨-૧૩] ૧-૪. પૃથ્વી અને આકાશની ચાર ચાર વર્ગણા ભવનપતિની જેમ જ છે.
- [દં ૦ ૧૪-૧૫] ૧-૩. તેજસ્ અને વાયુ કાયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણા નારકની જેમ છે.
- [દં ૦ ૧૬] ૧-૪. વનસ્પતિકાયની ચાર વર્ગણા ભવનપતિની જેમ છે.
- [દં ૦ ૧૭-૧૯] ૧-૩. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણા નારકની જેમ છે.
- [દં ૦ ૨૦, ૨૧] ૧-૬. પંચેન્દ્રિય તિય^૨ અને મનુષ્યની છ લેશ્યાની છ છ વર્ગણા છે.
- [દં ૦ ૨૨] ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ ચાર વર્ગણા.

^૧ લેશ્યાની સાહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૨.

[૬૦ રૂ૩] ૪. તેજોલેશ્યાવાળા જ્યોતિષીની એક વર્ગણ.

[૬૦] ૨૪] ૪. તેજોલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વર્ગણ.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વર્ગણ.

૬. શુદ્ધ લેશ્યાવાળા વૈભાનિકેની એક વર્ગણ.

§ સબ્યાસબ્ય અને લેશ્યા સંયોગી વર્ગીણી—

(અ) ૧. કૃષ્ણ દેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વર્ગમાં,

૨. નીલ લેશ્યાવાળા લબ્ય જીવોની એક વર્ગીય,

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણ,

૪. તેનેલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણ,

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા સબ્ય જીવોની વર્ગીકરણ.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણ.

(ખા) ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય જીવોની એક વર્ગીભા.

२. नीलसेश्यावाणा   , ,   , ,

૩. કાપેતલેશ્યાવાળા   ,   "

४. तेजोदेस्यावाणा	”	”
	”	”

५. पद्मलेश्यावाहा   "   "

६. शुद्धलक्ष्म्यावाणा	”	”
	”	”

[૬૦૧] અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગણા,

૨. નીલલેશ્યાવાળા લબ્ધ નારકની એક વર્ગણ,

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા સબ્ય નારકની એક વગાણા.

આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અલબ્ધ નારકની એક વર્ગીયા,

૨. નીલલેશ્યાવાળા અસહ્ય નારકની વર્ગીણ,

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા અલબ્યનારકની ઝેંક વર્ગીયા.

૧. આની સાથે અંગુતર નિકાયમાં (૬.૫૭) વર્ણવેલી પૂરણ કથાની છ અસિદ્ધિઓ સરખાવવા જેવી છે. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ૩.

[૬૦ ૨-૧૧] અ. ૧-૩. દશ ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય ભવનપતિની દશ વર્ગાણા.

અ. ૧-૩. દશ ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્યભવનપતિની દશ વર્ગાણા.

[૬૦ ૧૨-૧૩] અ., આ. ૧-૪. પૃથ્વી અને અધકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૧૪-૧૫] અ., આ. ૧-૩. તેજસ અને વાયુકાયની નારકની જેમ.

[૬૦ ૧૬] અ., આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૯] અ., આ. ૧-૩. દ્વિચંદ્રિય, ત્રીચંદ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની નારક જેમ.

[૬૦ ૨૦-૨૧] પંચેન્દ્રિય તિથિ અને મનુષ્યમાં—

અ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગાણા.

૬. શુકલ લેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગાણા.

આ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગાણા.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૨] અ., આ. ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૨૩] અ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગાણા.

આ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૪] અ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકાની એક વર્ગાણા.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકાની એક વર્ગાણા.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા

”

”

આ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા અલબ્ધ વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા   "   "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા   "   "

કુ લેશ્યા અને દૃષ્ટિસંયોગી વર્ગણા—

અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા   "   "

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા   "   "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા   "   "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા   "   "

આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળાં મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા   "   "

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા   "   "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા   "   "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા   "   "

ઈ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિજીવોની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા   "   "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા   "   "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા   "   "

[દં ૦ ૧] અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "

[૬૦ ૨૦] અ. ૧-૪. પચ્ચેન્દ્રિયતિયંચની ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગદૃષ્ટિ પચ્ચેન્દ્રિય-
તિયંચની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગદૃષ્ટિ પચ્ચેન્દ્રિય-
તિયંચની એક વર્ગણા.

આ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ પચ્ચેન્દ્રિ-
યની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ પચ્ચેન્દ્રિ-
યની એક વર્ગણા.

હ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ
પચ્ચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ
પચ્ચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

[૬૦ ૨૧] અ. આ. ૬. ૧-૬. મનુષ્યની પચ્ચેન્દ્રિય તિયંચ જેમ.

[૬૦ ૨૨] અ. આ. ૬. ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૨૩] અ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા - સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની
એક વર્ગણા.

આ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની એક
વર્ગણા.

૬. ૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યોતિષ્ક-
ની એક વર્ગણા.

[૬૦ ૨૪] અ. આ. ૬. ૪-૬. વૈમાનિકની તિયંચ પચ્ચેન્દ્રિયની
જેમ.

૬ લેશ્યા ઝને પાશ્વિકસંયોગી વર્ગણા—

અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણ પાશ્વિક જીવોની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા.

”

”

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે જીવોની એક વર્ગણા.
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા   "   "
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા   "   "
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા   "   "
- આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુકલ પાક્ષિકે જીવોની એક વર્ગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા   "   "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા   "   "
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા   "   "
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા   "   "

[૬૦૧] ક. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે નારકની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા   "   "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "
- આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિકે નારકની એક વર્ગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા   "   "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "

[૬૦૨-૧૧] ક. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે ભવનપતિની વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે   "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા   "   "
- આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિકે ભવનપતિની વર્ગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા   "   "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા   "   "
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા   "   "

[૬૦ ૧૨-૧૩] અ. આ. ૧-૪. પૃથ્વીકાય અને અધકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ગાણા.

[૬૦ ૧૪-૧૫] અ. આ. ૧-૩. તેજસ્ અને પ્રાણિકાયની વર્ગાણા નારક જેમ.

[૬૦ ૧૬] અ. આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની વર્ગાણા ભવન-પતિની જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૮] અ. આ. ૧-૩. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની વર્ગાણા નારક જેમ.

[૬૦ ૨૦] અ. ૧-૪. પંચેન્દ્રિય તિયંચની વર્ગાણા ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

આ. ૧-૪. પંચેન્દ્રિય તિયંચની ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૧] અ. અ. ૧-૬. મનુષ્યની વર્ગાણા તિયંચ જેમ.

[૬૦ ૨૨] ૧-૪. વ્યન્તરની વર્ગાણા ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૨૩] અ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક જ્યોતિષ્કની એક વર્ગાણા.

આ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક જ્યોતિષ્કની એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૪] અ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકની એક વર્ગાણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકની એક વગ'ણા.
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા , , , ,
 આ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિકની વૈમાનિકની એક
 વગ'ણા.
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક વૈમાનિકની એક
 વગ'ણા.
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક વૈમાનિકની એક
 વગ'ણા.
 આ આઠ ૨૪ દંડક છે.

[—સ્થા. ૫૧]

૪. સિદ્ધવર્ગ'ણા

§ અનન્તરસિદ્ધ વગ'ણા^૧—

૧. તીથ'સિદ્ધોની એક વગ'ણા. (તીથ', એટલે કે સંધના અસ્તિત્વમાં સિદ્ધ થયેલા. ઉદા. ૦ ઋષભદેવના ગણધર ઋષભસેનાદિ).

૨. અતીથ'સિદ્ધોની એક વગ'ણા (તીથ'નો વ્યવચ્છેદ હોય તે વખતે સિદ્ધ થયેલા. ઉદા. ૦ મરુદેવી.).

૩. તીથ'કર સિદ્ધોની એક વગ'ણા (તીથ'કર થઈને જે સિદ્ધ થયા હોય તેવા—ઋષભાદિ).^૧

૪. અતીથ'કર સિદ્ધોની એક વગ'ણા (તીથ'કર સિવાયના જે સિદ્ધ થયા છે તેવા ગૌતમાદિ).

૫. સ્વયંસંયુક્ત સિદ્ધોની એક વગ'ણા (કોઈના ઉપદેશ વિના તથા બાહ્ય કોઈ નિમિત્ત વિના પોતાની મેળે જ જેમને બોધિલાભ થાય છે).

૧. જે હમણાં જ સિદ્ધ થયા હોય તેવા પ્રથમસમય સિદ્ધ, એટલે કે જેમને સિદ્ધ થયાને હજી પ્રથમ સમય છે, તે અનન્તરસિદ્ધ છે. આ પદ્મર ભેદ પરસ્પર વ્યવચ્છેદક ન સમજવા.

૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (શુરુના ઉપદેશ વિના પણ કેઈ બાહ્ય નિમિત્ત મળતાં જેને બોધિલાલ થાય છે).

૭. બુદ્ધબોધિત સિદ્ધોની એક વર્ગણા (આચાર્યના ઉપદેશથી બોધ પામેલા જે સિદ્ધ થયા હોય તે).

૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૯. પુલ્લિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧૧. સ્વલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (જૈનના લિંગે સિદ્ધ થયેલા).

૧૨. અન્યલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (અજૈન પરિમાળકાદિના લિંગે સિદ્ધ થયેલા).

૧૩. ગૃહલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (ગૃહસ્થનાં કપડાં પહેર્યાં હોય અને સિદ્ધ થયેલા - મરુદેવી જેવાઓ).

૧૪. એકસિદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (એક સમયમાં એક જ સિદ્ધ થયેલા હોય તેવાઓની).

૧૫. અનેકસિદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (એક જ સમયમાં બેથી માંડીને ૧૦૮ સુધી સિદ્ધ થયેલાઓની).

ક્રી પરંપરાસિદ્ધની વર્ગણા^૧—

૧. અપ્રથમસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.^૨

૨. દ્વિસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.^૩

૩. ત્રિસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૪. ચતુઃસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧. સિદ્ધ થયાને જેમને એકથી વધારે સમય થયો હોય તેવા.

૨. સિદ્ધ દશાને બીજો સમય આવતો હોય તેવા.

૩. સિદ્ધ દશાને ત્રીજો સમય આવતો હોય તેવા, આમ આગળના વિષે પણ એક એક સમય વધારીને સમજવું.

૫. પંચસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૬. ષટ્સમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૭. સપ્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૮. અષ્ટસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૯. નવસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૦. દશસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૧. સંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૨. અસંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૩. અનન્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

[- સ્થા ૦ ૫૧]

૫. સંસાર^૧

કે સંસાર ચાર પ્રકારનો છે —

(૧) ૧. દ્રવ્ય સંસાર (સંસારના અર્થને જાણતો, પણ તેમાં ઉપયોગશૂન્ય રહેતો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું યથાયોગ્ય પરિભ્રમણ);

૨. ક્ષેત્રસંસાર (જીવ અને પુદ્ગલનું ચૌદ રાજલોકમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે ક્ષેત્રમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર પણ ઉપચારથી);

૩. કાલસંસાર (દિવસ, માસ, વર્ષ આદિ કાલાપેક્ષાએ જીવનું ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે કાલમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે કાલ પણ ઉપચારથી.)

૪. ભાવસંસાર (સંસારના અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું સંસરણમાત્ર; અથવા ઔદયિક આદિભાવોનું કે વર્ણાદિભાવોનું સંસરણ).

[- સ્થા ૦ ૨૬૧]

૧. સંસાર એટલે પરિભ્રમણ.

- (૨) ૧. નૈરયિકસંસાર^૧;
૨. તિયંગ્સંસાર;
૩. મનુષ્યસંસાર;
૪. દેવસંસાર.

કુ જીવ^૨ તથા આયુના^૩ પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર ભેદ છે.
[—સ્થાન ૨૬૪]

૬. સંસારી જીવના ભેદો

સંસારી જીવના બે ભેદ છે —

૧. ત્રેસ; ૨. સ્થાવર.

[—સ્થાન ૧૦૧]

સંસારી જીવો ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

[—સ્થાન ૧૧૨]

સંસારી જીવો ચાર પ્રકારના છે —

૧. નૈરયિક; ૨. તિયંગ; ૩. મનુષ્ય; ૪. દેવ.

[—સ્થાન ૩૬૫]

સંસારી જીવો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય;
૫. પચ્ચેન્દ્રિય.

[—સ્થાન ૪૫૮]

૧. નારકયોગ્ય-આયુ, નામ અને જોત્રાદિ કર્મના ઉદયથી નારકધર્મ્યાય
ધારણ કરવો તે નૈરયિકસંસાર.

૨. જીવ એટલે ઉત્પત્તિ. નરકમાં ઉત્પત્તિ તે નરકજીવ ઇ.

૩. આયુ એટલે આયુષ્કર્મ. એ કર્મના પ્રભાવથી નરકાદિ જીવમાં
જીવ સ્થિર રહે છે.

સંસારી જીવોના ૭ લેહ —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વાયુકાય; ૪. તેજસ્કાય;
૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

[—સ્થા૦ ૪૮૨]

સંસારી જીવના સાત લેહ —

૧. નૈરયિક; ૨. તિય^૧ચ; ૩. તિય^૨ચી; ૪. મનુષ્ય;
૫. મનુષ્યી; ૬. દેવ; ૭. દેવી.

[—સ્થા૦ ૫૬૦]

સંસારી જીવના આઠ લેહ —

૧. પ્રથમ સમય નૈરયિક; ૨. અપ્રથમ સમય નૈરયિક;
૩. પ્રથમ સમય તિય^૧ચ; ૪. અપ્રથમ સમય તિય^૨ચ;
૫. પ્રથમ સમય મનુષ્ય; ૬. અપ્રથમ સમય મનુષ્ય;
૭. પ્રથમ સમય દેવ; ૮. અપ્રથમ સમય દેવ.

[—સ્થા૦ ૬૪૬]

સંસારી જીવના દશ લેહ —

૧. પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય; ૨. અપ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય;
૩. પ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય; ૪. અપ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય;
૫. પ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય; ૬. અપ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય;
૭. પ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય; ૮. અપ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય
૯. પ્રથમ સમય પચેન્દ્રિય; ૧૦. અપ્રથમ સમય પચેન્દ્રિય.

[—સ્થા૦ ૭૭૧]

૭. જૂતઆમ

જૂતઆમ^૧ ૧૪ છે —

૧. સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત,^૨

૧. જૂત અટલે જીવ અને આમ એટલે સમૂહ, અર્થાત્ જીવોના સમૂહ.
૨. પ્રથમના ચાર એકેન્દ્રિય જીવોના અવાન્તર લેહો છે.

૨. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત,
૩. બાહર અપર્યાપ્ત,
૪. બાહર પર્યાપ્ત,
૫. દ્વીન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
૬. દ્વીન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
૭. ત્રીન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
- ૮ ત્રીન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
- ૯ ચતુરિન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
- ૧૦ ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
- ૧૧ પંચેન્દ્રિય અસંશી અપર્યાપ્ત,
- ૧૨ પંચેન્દ્રિય અસંશી પર્યાપ્ત,
- ૧૩ પંચેન્દ્રિય સંશી અપર્યાપ્ત,
- ૧૪ પંચેન્દ્રિય સંશી પર્યાપ્ત.

[—સમ૦ ૧૪]

૮. જીવનિકાય

કુ કાયના બે પ્રકાર છે—

૧. ત્રસકાય; ૨. સ્થાવરકાય.

કુ ત્રસકાયના બે પ્રકાર છે.

૧. ભવસિદ્ધિક — ભવ્ય; ૨. અભવસિદ્ધિક.

કુ સ્થાવરકાયના પણ તે જ બે ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૭૫]

---

૧. આ ભેદો ભગવતીમાં પણ છે. —સ૦ ૨૫, ક૦ ૧, પૃ૦ ૩૫૦.
સ્થા—૧૩

ત્રસ ત્રણ છે—

૧. તેજસ્કાય; ૨. વાયુકાય; ૩. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણી.

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

સ્થાવર ત્રણ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વનસ્પતિ કાય.

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

૬ સ્થાવરકાય ૩ પાંચ છે—

૧. ઇન્દ્ર સ્થાવરકાય; ૨. બ્રહ્મા સ્થાવરકાય; ૩. શિશ્વ સ્થાવરકાય; ૪. સમ્ભતિ સ્થાવરકાય; ૫. પ્રાણપત્ય સ્થાવરકાય.

૬ સ્થાવરકાયના પાંચ અધિપતિ છે—

૧. ઇન્દ્ર; ૨. બ્રહ્મા; ૩. શિશ્વ; ૪. સમ્ભતિ; ૫. પ્રાણપતિ.

[—સ્થા૦ ૩૯૩]

૧. તેજસ્કાય અને વાયુકાયની કર્માણુસારી કાય સ્થાવર કાય છે કારણ, તેમને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. પણ અહીં તેમને ત્રસ ગણવાનું કારણ તેમાં ગતિ હોવાય છે તે છે. બગવતીમાં બધા એકેન્દ્રિય સ્થાવર ગણ્યા છે. ૭, ૪, ૫૦ ૩૩૮. તત્વાર્થમાં પણ તેજ, વાયુને ત્રસ કહ્યા છે ૨-૧૪.

૨. કર્માણુસારી કાયની અપેક્ષાએ સ્થાવર પાંચ છે. ઉપરના ત્રણ અને વાયુ તથા અગ્નિ. પણ વાયુ તથા અગ્નિમાં બાહ્ય ગતિ હોવાય છે એટલે તેમને ત્રસમાં ગણતાં સ્થાવર ત્રણ અહીં ગણ્યા છે.

૩. સ્થાવર જીવોનો કાય સમૂહ તે. અથવા સ્થાવર-સ્થિતિશીલ છે કાય-શરીર જેનું તે. આ બધા જીવોને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે.

૪. ઇદ્ર સંબંધી સ્થાવરકાય તે-પૃથ્વીકાય. તે જ રીતે કર્મગાઁ અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય સમજ લેવા.

જીવનિકાય છ છે^૧—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુકાય;
૫. વનસ્પતિકાય. ૬. ત્રસકાય.

[—સ્થા ૪૮૦; —સમ ૬]

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને
વનસ્પતિકાય એ પ્રત્યેકના એ લેહો છે^૨—

- (૧) સૂક્ષ્મ અને બાહર^૩;
- (૨) પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત^૪;
- (૩) પરિણુત અને અપરિણુત;
- (૪) ગતિ સમાપ્ત અને અગતિસમાપ્ત;
- (૫) અનન્તરાવગાઢ અને પરંપરાવગાઢ.

[—સ્થા ૭૩]

(૧) સ્થાવરકાયના ઉપલેહો—

ચાર મેઘ છે—

૧. પુષ્કલસંવત^૧,
૨. પ્રદ્યુમ્ન,
૩. જમૂત,
૪. બિહ્મ.

૧. આ વિભાગ ભગવતીમાં છે.—૭, ૪, પૃ. ૩૩૮.

૨. આ પ્રકારના લેહો ભગવતીમાં પણ છે. પૃ. ૩૩૮.

૩. સૂક્ષ્મ નામકર્મના જેને ઉદય છે તથા જે સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તે સૂક્ષ્મ; અને બાહર નામકર્મના ઉદયવાળા તથા જે અસુક નિયત સ્થળે છે તે બાહર.

૪. આ ૨-૩-૪-૫ વર્ગોની સમન્વૃત્તી માટે જુઓ પ્રકરણને આ તે ટિપ્પણ ૪.

(૧) પુષ્કલ સંવત્ મહામેઘ એક વખત વરસે તો દશ હજાર વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૨) પ્રલુપ્ત મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૩) ભૂમૂત મહામેઘ એક વખત વરસે તો દશ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૪) અને જિહ્વા મહામેઘ અનેક વાર વરસે તો પણ એક જ વર્ષ જમીન પાક આપે અને કદાચ ન પણ આપે.

[—સ્થા૦ ૩૪૭]

- તમસ્કાયનાં ચાર નામ છે.

(૧) ૧. તમ; ૨. તમસ્કાય; ૩. અંધકાર; ૪. મહાંધકાર.

(૨) ૧. લોકાંધકાર; ૨. લોકતમ; ૩. દેવાંધકાર; ૪. દેવતમ.

(૩) ૧. વાતંપરિધ - વાયુને માટે પરિધ-આગળિયા જેવું;
૨. વાતપરિધક્ષેણ (પાઠાંતર 'વાત પરિક્ષેણ' દેવપરિક્ષેણ);

૩. દેવારણ્ય;

૪. દેવચ્યુહ.

હું એ તમસ્કાય ચાર કદપને આવરીને રહે છે —

૧. સૌધર્મ, ૨. ઇશાન, ૩. સનતકુમાર, ૪. માહેન્દ્ર.

[—સ્થા૦ ૨૯૧]

---

૧. ભગવતીમાં લગવાન મહાવીરે આ તમસ્કાયને અપકાય ગણાવ્યો છે. તમસ્કાય એટલે અધારાનો રાશિ. તેના વિશેષ વર્ણન માટે જિજ્ઞાસુએ ભગવતી જેવું જોઈએ. શ૦ ૬, ઉ૦ ૫, પૃ૦ ૬૧૧.

બાહરં તેજસ્કાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અંગાર - અંગારો,
૨. જ્વાલા - અગ્નિશિખા,
૩. મુમુર - ભારેલો અગ્નિ,
૪. અચિ - કિરણ,
૫. અલાત - ભિંખાડિયું.

[—સ્થાન ૪૪૪]

બાહર વાયુકાયના સાત ભેદ છે —

- ૧-૪. પૂર્વાદિચાર દિશાના,
૫. ઉદ્ભવાયુ,
૬. અધોવાયુ,
૭. વિદિગ્ધવાયુ - ચાર ખૂણાના વાયુ.

[—સ્થાન ૫૪૭]

કૃ બાહર વાયુકાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. પૂર્વવાયુ; ૨. પશ્ચિમવાયુ; ૩. દક્ષિણવાયુ;
૪. ઉત્તરવાયુ; ૫. વિદિગ્ધવાયુ.

કૃ પાંચ પ્રકારના અચિત્ત^૧વાયુ છે —

૧. આકાન્ત વાયુ - દબાયેલો વાયુ,
૨. ક્ષમાત વાયુ - ધમણનો વાયુ,
૩. પીડિત વાયુ - ભીનું વસ્ત્ર નીચાવતાં જે વાયુ નીકળે તે,
૪. શરીરાનુગત વાયુ - શ્વાસોચ્છવાસ.
૫. સંમૂર્ચિમ વાયુ - પંખો વીંઝવાથી થતો વાયુ.

[—સ્થાન ૪૪૪]

૧. આ બધા પ્રથમ અચિત્ત હોય પણ પછી સચિત્ત પણ થઈ શકે છે.

તૃણ વનસ્પતિના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. સંખ્યાત જીવવાળી (નાલિકાબદ્ધ કુસુમાદિ),
૨. અસંખ્યાત જીવવાળી (લીંબડો વગેરે વૃક્ષ),
૩. અનન્તજીવવાળી (લીલ, ફૂગ વગેરે).

[—સ્થા. ૧૪૧]

તૃણવનસ્પતિના ૨ ચાર પ્રકાર છે —

૧. અંશબીજ (જેનો અંશભાગ બીજરૂપ હોય, તે અંગર આદિ; અથવા જેના અંશભાગમાં બીજ હોય તે કૌરંટકાદિ);

૨. મૂલબીજ (જેનું મૂળિયું જ બીજ રૂપ હોય, તે બર્ધ વગેરે);

૩. પવંબીજ (પિરાઈમાં જે ગાંઠ હોય તે જ બીજરૂપ જેને હોય તે શેરડી વગેરે);

૪. સ્કંધબીજ (થડ એ જ બીજરૂપ જેને હોય તે ભાગરો આદિ).

[—સ્થા. ૨૪૪]

તૃણવનસ્પતિના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અંશબીજ,

૨. મૂલબીજ,

૩. પવંબીજ,

૪. સ્કંધબીજ,

૫. બીજરૂઢ (બીજ વાવવાથી ઊગે તેવી વનસ્પતિ વડ આદિ).

[—સ્થા. ૪૩૧]

૧ આ બાદર વનસ્પતિ સમજવી.

૨. આ બાદર વનસ્પતિ સમજવી. વળી આ સૂત્રને અન્યવ્યવસ્થેદપરક ન સમજવું. કારણ, અહીં ગણાવેલ સિવાયની પણ તૃણવનસ્પતિ છે.

તૃણુવનસ્પતિના^૧ છ પ્રકાર છે —

- ૧-૫. અગ્રબીજાદિ;
૬. સમ્ભૂતિષ્ઠમ (દગ્ધભૂમિમાં વિના બીજ વાળે જે તૃણ વગેરે ઊગી જાય તે).

[—સ્થાન ૪૮૪]

તૃણુવનસ્પતિના^૧ આઠ પ્રકાર છે —

૧. મૂલ; ૨. કંઠ-ચડની નીચેનો ભાગ; ૩. સ્કંધ-ચડ; ૪. ત્વચા-છાલ; ૫. શાખા; ૬. પ્રવાલ-અંકુર;
૭. પત્ર; ૮. પુષ્પ.

[—સ્થાન ૬૧૩]

તૃણુવનસ્પતિના^૧ દશ પ્રકાર —

- ૧-૮. મૂલાદિ; ૯. ફૂલ; ૧૦. બીજ.

[—સ્થાન ૭૭૩]

(૨) સૂક્ષ્મ જીવો—

સૂક્ષ્મ^૨ આઠ છે.

૧. પ્રાણુસૂક્ષ્મ - કંઠવા વગેરે,
૨. પનકસૂક્ષ્મ - લીલ ફૂગ,
૩. બીજસૂક્ષ્મ - બીજમાંની ઝીણી કણી,
૪. હરિતસૂક્ષ્મ - લીલી વનસ્પતિ,
૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ,
૬. અંકુસૂક્ષ્મ - ઝીણું ઈંડું,
૭. લયનસૂક્ષ્મ - કીડીચારું આદિ,
૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ - હિમ, આકળ વગેરે.

[—સ્થાન ૬૧૫]

૧ આ બાહ્ય વનસ્પતિના એક સમજવા.

૨. આ બધા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી જ જણાય છે.

સૂક્ષ્મ દશ છે —

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ; ૨. પનકસૂક્ષ્મ; ૩. ધીજસૂક્ષ્મ;
૪. હરિતસૂક્ષ્મ; ૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ; ૬. અંડસૂક્ષ્મ. ૭. લયનસૂક્ષ્મ;
૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ; ૯. ગણિતસૂક્ષ્મ^૧ ૧૦. ભગસૂક્ષ્મ.^૨

[—સ્થા. ૭૧૬]

(૩) ક્ષુદ્રપ્રાણી—

ચાર ક્ષુદ્રપ્રાણી^૩ છે —

૧. દ્વીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪. સંમૂર્ચ્છિમ
- પચેન્દ્રિયતિય^૪ચ.

[—સ્થા. ૩૫૦]

ક્ષુદ્રપ્રાણીના છ પ્રકાર —

૧. દ્વીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪. સંમૂર્ચ્છિમ
- પચેન્દ્રિયતિય^૫ચ; ૫. તેજસ્કાય; ૬. વાયુકાય.

[—સ્થા. ૫૧૩]

(૪) તિય^૬ચના ઉપલેહો—

ચતુષ્પદના ચાર લેહ —

૧. એક ખરી વાળા — લેહો વગેરે,
૨. બે ખરી વાળા — ગાય વગેરે,
૩. ગંડીપદ — હાથી વગેરે,
૪. સનખપદ — સિંહ વગેરે.

[—સ્થા. ૩૫૦]

૧. આ જીવનો લેહ નથી. પણ સૂક્ષ્મના પ્રસંગથી ગણાવેલ છે. ગણિત એ સૂક્ષ્મ વિષય છે જ.

૨. ભગ એટલે વિકલ્પો. અનેક વસ્તુ વિષયક ભગો કાઢવા હોય છે ત્યારે તે પણ ગણિત જેમ સૂક્ષ્મ બની જાય છે — અર્થાત્ કલ્પ બની જાય છે. આ પણ જીવ — નથી — સૂક્ષ્મ પ્રસંગે ગણાવ્યું છે.

૩. હલકા જીવો — એટલા માટે કે તેઓ તે જ ભવમા કે ત્યારપછીના જ ભવમાં મોક્ષે નથી જતા.

જખૂદ્ધીપના ભારત વર્ષમાં નવયોજન લાંબા મત્સ્યો પ્રવેશ્યા હતા, પ્રવેશે છે અને પ્રવેશ કરશે.

[—સ્થા. ૬૭૧; —સમ. ૯]

પક્ષીના ચાર પ્રકાર છે —

૧. (જેમની પાંખ ચામડાની હોય તેવા વાગોળ વગેરે) ચમપક્ષી;

૨. (જેમની પાંખ રૂવાડાની હોય છે તેવાં ચકલાં પારેવાં વગેરે) લોમપક્ષી;

૩. સમુદ્દગકપક્ષી (સમુદ્દગક એટલે દાખડો — દાખડા જેવી બિડાયદી પાંખવાળાં પક્ષીઓ — આવાં પક્ષી અઢીદ્ધીપની બહાર છે);

૪. (પહોળી પાંખવાળાં) વિતંતપક્ષી.

[—સ્થા. ૩૫૦]

(૫) આશીવિષ—

ચાર જાતિ આશીવિષ છે—

૧. વીંછી; ૨. મંડુક; ૩. સર્પ; ૪. મનુષ્ય.

પ્ર. હે ભગવાન વીંછીનું ઝેર કેવડા મોટા શરીરને બ્યાપી શકે?

ઉ. અર્ધભારત જેવડા શરીરને વીંછીનું ઝેર બ્યાપી શકે છે. આ તેની શક્તિ સમજવી. ત્રણે કાળમાં આમ કદી બનતું અસંભવ છે.

૧. આ જ પ્રશ્નોત્તર ભગવતીમાં છે— શ. ૮, ઉ. ૨, પૃ. ૬૪૧.

અહીં ૧. આગતવિષ પણ ઘોરવિષ નહિ, ૨. ઘોરવિષ પણ આગતવિષ નહિ, ૩. આગતવિષ અને ઘોરવિષ, ૪. આગતવિષ પણ નહિ અને ઘોરવિષ પણ નહિ—આ આશીવિષની ચતુર્ભાંગી જે અગ્રુત્તરમા છે, તે સરખાવવા જેવી છે. (૪, ૧૧૦)

તેવી જ રીતે બાકીના વિષે પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા.
ક્રમશઃ તેમની શક્તિ આ પ્રમાણે છે—

મંડુક—આખા ભારતવર્ષ જેવડા શરીરને;

ઉરગ—આખા જંબૂદ્વીપ જેવડા શરીરને;

મનુષ્ય—આખા સમયક્ષેત્ર જેવડા શરીરને.

[—સ્થાન ૩૪૧]

(૬) મનુષ્યના લેહો—

મનુષ્યના છ પ્રકારો છે—

(૧) ૧. જંબૂદ્વીપના,

૨. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના,

૩. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના,

૪. પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધના,

૫. પુષ્કરવરદ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના,

૬. અન્તર્દ્વીપના.

(૨) ૧. સમ્મૂર્ધિમ મનુષ્યના ત્રણ લેહો—

(૧) કમભૂમિના,

(૨) અકમભૂમિના,

(૩) અન્તર્દ્વીપના.

૨. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ લેહો—

(૧) કમભૂમિના,

(૨) અકમભૂમિના,

(૩) અન્તર્દ્વીપના.

[—સ્થાન ૪૯૦]

ઋક્ષિવાળા મનુષ્યના છ લેહ^૧—

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ; ૪. વાસુદેવ;
૫. ચારણ—જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ—સાધુ; ૬.
વિધાધર.

ઋક્ષિ વિનાના મનુષ્યના છ લેહ^૨—

૧. હિમવન્તના; ૨. હિરણ્યવન્તના; ૩. હરિવંશના;
૪. રમ્યકવંશના; ૫. કુરુના; ૬. અન્તર્દીપના.

[—સ્થાન ૪૬૧]

ટિપ્પણ

૧. દીકાકાર ચરમ-અચરમનો જે અર્થ કરે છે, તેથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે સિદ્ધનો સમાવેશ શામાં થાય. અચરમમાં થઈ ન શકે; કારણ દીકાકાર કહે છે તેમ અચરમ એટલે તો ભવ્ય છતાં જેને ચરમ ભવ નથી થવાનો તેવા.—પરંતુ સિદ્ધને તો ભવ્ય તો ન કહી શકાય. હવે જે ચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેનો ચરમ ભવ થવાનો છે તે અથવા તો જેણે ચરમ ભવ કરી નાખ્યો છે તેવા છવે —તો આમાં ભવ્ય અને સિદ્ધ બંને આવી જાય. અને જે અચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેને ચરમ ભવ થવાનો નથી તેવા અર્થાત્ ભવ્ય કે અભવ્ય ગમે તે છવે—તો આ વર્ગીકરણ સર્વ છવેનાં થયું કહેવાય.

૨. લેશ્યા એ યોગનો એક પરિણામવિશેષ છે કારણ કેવળી જ્યાં સુધી સયોગી હોય છે ત્યાં સુધી શુદ્ધ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે અને જ્યારે અંતર્મુદ્ધર્ત રોષ રહે છે ત્યારે તેઓ યોગનો નિરોધ કરે છે એટલે તે અયોગી અને અલેશ્ય બની જાય છે. એ યોગ તે બીજે કોઈ નહિ પણ શરીર નામકર્મની પરિણતિવિશેષ સમજવો. એટલે કે ઔદારિકાદિ શરીર વડે આત્મા પોતાના વીર્યને પરિણમાવે છે તે કાયયોગ કહેવાય છે—અને કાયયોગનો પરિણામવિશેષ તે લેશ્યા.—લેશ્યા સંબંધી બીજા

૧. આ લેહો ભગવતીમાં છે. પૃ. ૩૪૨.

૨. ઋક્ષિવિનાના ૯ લેહો આથી જુદા ભગવતીમાં છે—લેનાર્થ વગેરે. પૃ. ૩૪૨.

આચાર્યોનું કહેવું છે. કે કર્મનું ચોટવું તે લેશ્યા છે. અને તેના દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા એમ બે ભેદ છે. દ્રવ્યલેશ્યા તે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યનો સંબંધ સમજવો. પણ ભાવલેશ્યા એટલે તે તે દ્રવ્યોને લઈને જીવનો પરિણામ-વિશેષ થાય તે. આ વિશેષ પરિણામો સમજવા માટે ભંજુકળ ખાનારા છ પુરુષોનું દર્શાવતું પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ માટે જુઓ હિન્દી ચોથો કંમંત્ર-પૃ ૩૩.

૩. અગ્રુતર નિકાયમાં (૧. ૫૭) પૂરણ કશ્યપ છ અભિભતિ માને છે તેનો ઉદ્દેશ્ય છે—તે આ પ્રમાણે છે—

૧. કૃષ્ણાભિભતિ. પેઠા સૂકર, પક્ષી આદિ પશુપક્ષી પર પોતાની આજીવિકા ચલાવનારા કૂર મનુષ્યો કૃષ્ણાભિભતિક કહેવાય છે. -

૨. નીલાભિભતિ—કંટકવૃત્તિ લિહુઓ નીલાભિભતિક છે. (જે લિહુઓ ચાર પ્રત્યયોમાં કાંઠા નાખીને વાપરે તે કંટકવૃત્તિ લિહુ છે. ૧. ચીવર-વજ્ર, ૨. પિંડપાત-ભોજન, ૩. રાયનાસન, ૪. ઝ્યાન પ્રત્યય લેખન્ય-ધી, માખણ, તેલ, મધુ આદિ—એ ચાર પ્રત્યય કહેવાય છે.)

૩. લોહિતાભિભતિ—એક વજ્રધારી નિર્મળો આ ભતિના છે.

૪. હરિદ્રાભિભતિ—સ્વચ્છ વજ્રધારી અચેલકના આવકો.

૫. શુકલાભિભતિ—આજીવકો અને આજીવિકણીઓ.

૬. પરમશુકલાભિભતિ—નન્દ વત્સ, દૂરા સાંકૃત્ય, અને મંખલી ગોશાલક આ ભતિના છે.

મખલી ગોશાલક પણ આ જ ભતની છ અભિભતિઓ માને છે—જુઓ દીધનિકાય—સુત ૨.

પણ ભગવાન શુદ્ધને આ વર્ગીકરણ પસંદ નથી. તેમનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે—

૧. કોઈ કૃષ્ણાભિભતિક હોય—નીચ કુલમા જનમ્યો હોય અને કૃષ્ણધર્મિક અને—પાપકાર્યો કરે.

૨. કોઈ કૃષ્ણાભિભતિક હોય પણ શુકલધર્મિક અને—મન વચન કાયાથી સુચરિત હોય.

૩. કોઈ કૃષ્ણાભિભતિક હોય પણ અકૃષ્ણ—અશુકલ એવા નિર્વાણને પામે.

૪. કોઈ શુકલાભિભતિક હોય—જિ આકુલમા જનમ્યો હોય પણ કૃષ્ણધર્મિક હોય.

૫. કોઈ શુક્લાભિન્નતિક હોય અને શુક્લધર્મિક હોય.

૬. કોઈ શુક્લાભિન્નતિક હોય અને અને અશુક્લ-અકૃષ્ણ એવા નિર્વાણને પામે. — અંગુત્તર, ૬ પૃ. અને દીધનિકાય-સુત ૩૩.

૪. જે પોતાની ચાર પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કરે છે તેવા પર્યાપ્ત નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો તે પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ — અને જેઓ એ ચાર પર્યાપ્તિઓને પણ નથી પૂરી કરતા તેવા અપર્યાપ્ત નામ-કર્મોદયવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ તે અપર્યાપ્ત. — આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છવાસ આ ચાર પર્યાપ્ત એકેન્દ્રિયને હોય છે.

સ્થાવરકાયના જીવોનું મૃત્યુ સ્વકાયિક જીવોથી થાય છે કે અન્યકાયિક જીવોથી — એટલે પૃથ્વીકાયાદિનું ધાતકશસ્ત્ર પૃથ્વીકાય પણ હોય અને અન્ય અપકાયાદિ. આમ પૃથ્વીકાયાદિ સ્વકાયિક શસ્ત્ર વડે કે અન્યકાયિક શસ્ત્ર વડે પરિણામાન્તરને — એટલે સચિત્ત હોય તે અચિત્ત થઈ જાય તે — પામે તે પરિણત કહેવાય. અને આવી રીતે અચિત્ત થયું ન હોય તે અપરિણત કહેવાય. આમ ચેતન ન હોય છતાં તે અચેતન પૃથ્વીને પણ પૃથ્વીકાય કહી શકાય.

પૃથ્વીકાયાદિ આયુકર્મના ઉદય થવાથી જીવ પૃથ્વીકાયિકાદિ કહેવાય. તેવો જીવ જ્યારે વિગ્રહગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જતો હોય ત્યારે ગતિસમાપન્ન કહેવાય. ઉત્પન્ન થયા પછી સ્થિર થાય તે અગતિસમાપન્ન.

જે પૃથ્વીકાયિકાદિ હ્રમણાં જ કોઈ એક આકાશદેશમાં આવીને રહ્યા હોય તે અનન્તરાવગાદ; અને આવીને રહ્યા પછી એકથી વધારે સમય થઈ ગયો હોય તેવા પરંપરાવગાદ.

જીવપરિણામો

જીવના પરિણામના^૧ દશ પ્રકાર છે—

૧. ગતિ પરિણામ (— નારક, મનુષ્ય ઇ૦);
૨. ઇન્દ્રિય પરિણામ (— એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય ઇ૦);
૩. કષાય પરિણામ (રાગદ્વેષ રૂપ);
૪. લેશ્યા પરિણામ^૨ (કષાયોદય રંજિત પરિણામ);
૫. યોગ પરિણામ (માનસિક — વાચિક — કાયિક ક્રિયા);
૬. ઉપયોગ પરિણામ (બોધરૂપ વ્યાપાર);
૭. જ્ઞાન પરિણામ;
૮. દર્શન પરિણામ (શ્રદ્ધાન);
૯. ચારિત્ર પરિણામ;
૧૦. વેદ પરિણામ.^૩

[—સ્થા૦ ૭૧૩]

૧. દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ વસ્તુ અર્થાન્તરને પામે એ પરિણામ કહેવાય. તે વખતે તેનો અત્યંત નાશ નથી થઈ જતો; તેમ જ તે સર્વથા અવિકાર્ય પણ નથી. પર્યાયનયની અપેક્ષાએ પરિણામ એટલે વસ્તુના વિદ્યમાન પર્યાયનો નાશ, અને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિ. અહીં બતાવેલા જીવના પરિણામો સસારાવસ્થાના છે એટલે કે કર્મસંયુક્ત જીવદ્રવ્યના છે. આ દસ પરિણામ ભગવતી૦ શ૦ ૧૪, ઉ૦ ૪, પૃ૦ ૩૧૨માં આવે છે.

૨. કષાય હોય તો લેશ્યા હોય જ; પણ લેશ્યા હોય તો કષાય હોય જ એવો નિયમ નથી. કારણ કે ક્ષીણ કષાયને પણ શુદ્ધલેશ્યા હોય છે.

૩. વેદ હોય તો ચારિત્ર હોય; પણ ચારિત્રપરિણતિ પછી વેદ હોવાનો નિયમ નથી. કારણ, યથાખ્યાતચારિત્રીને વેદ નથી હોતા.

૧. ગતિપરિણામ

ગતિ^૧ પાંચ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ,
૨. તિથ્યગતિ,
૩. મનુષ્યગતિ,
૪. દેવગતિ,
૫. સિદ્ધગતિ.^૨

[—સ્થાન ૪૪૨]

ગતિ^૩ આઠ પ્રકારની છે—

- ૧-૫. નરકગતિ આદિ ઉપર પ્રમાણે;
૬. શુરુગતિ (જિજ્ઞુસું, નીચું અને તીરક્ષુ ગમન કરવા-
રૂપ સ્વભાવ-શુરુ-તે વડે ગમન જેમકે, પરમાણુ આદિનું);
૭. પ્રણીહનગતિ (પ્રેરણાથી બાણ આદિની);
૮. પ્રાગ્ભારાગતિ (ભારથી દબાયેલી વસ્તુની જેમકે
નાવની ડૂબવારૂપી ગતિ).

[—સ્થાન ૬૨૮]

૧. નરકાદિમાં જઈું—ગમન તે ગતિ; અથવા જ્યાં જવામાં આવે તે નરકાદિ ક્ષેત્ર તે ગતિ; અર્થવા ગતિનામ એ નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ કે જેને કારણે ગમન થાય તે પણ ગતિ; અથવા ગતિનામ કર્મકૃત જીવની નારકાદિ અવસ્થા એ પણ ગતિ કહેવાય.

૨. ઉપરની મોંઘમાં જણાવેલા ચાર અર્થ નરકાદિ ચાર ગતિને લાગુ પડે છે. પણ સિદ્ધગતિમાં વિરોધ એટલો છે કે, તેમાં નામકર્મની પ્રકૃતિ કારણ હોતી નથી; કારણ તેની કોઈ પ્રકૃતિ છે જ નહિ.

૩. અહીં ગતિનો સામાન્ય અર્થ—ગમન—સમજવો.

ગતિ દશ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ; ૨. નારક વિગ્રહગતિ^૧; ૩. તિથ^૨ગતિ;
૪. તિથ^૩ વિગ્રહગતિ; ૫. મનુષ્યગતિ; ૬. મનુષ્ય વિગ્રહ-
ગતિ; ૭. દેવગતિ; ૮. દેવ વિગ્રહગતિ; ૯. સિદ્ધિગતિ;
૧૦. સિદ્ધિ વિગ્રહગતિ.^૨

[—સ્થા૦ ૭૪૫]

કુ દુર્ગતિ ત્રણ છે —

૧. નરકદુર્ગતિ; ૨. તિથ^૩દુર્ગતિ; ૩. મનુષ્યદુર્ગતિ.^૩

કુ દુર્ગત ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

કુ સુગતિ ત્રણ છે —

૧. સિદ્ધિસુગતિ; ૨. દેવસુગતિ; ૩. મનુષ્યસુગતિ.

કુ સુગત^૪ ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૧૮૧]

કુ ચાર દુર્ગતિ અને દુર્ગત છે —

૧. નરક; ૨. તિથ^૩; ૩. મનુષ્ય^૫; ૪. દેવ^૬.

૧ નારક જીવ જ્યારે નરકમાં જતો હોય ત્યારે વાંક ખાઈને જાય તે. તિથ^૩, મનુષ્ય અને દેવની વિગ્રહગતિ પણ તે પ્રમાણે સમજવી. વિગ્રહગતિની સમજ માટે જુઓ તત્વાર્થ^૦ ૨, ૨૬-૩૧.

૨. સિદ્ધોને તો વિગ્રહગતિ હોતી નથી. એટલે અહીં વિગ્રહગતિનો અર્થ આકાશવિભાગનું અતિક્રમણ કરીને ગતિ એવો હોવો જોઈએ.

૩. મનુષ્યગતિ એ સુગતિ પણ છે અને દુર્ગતિ પણ છે. સુગતિ એટલા માટે કે, ત્યાંથી જીવ સીધો મુક્તિમાં પણ જઈ શકે છે; અને દુર્ગતિ એટલા માટે કે, ત્યાં રહ્યો જીવ સાતમી નરકમાં પણ જઈ શકે છે. અથવા મનુષ્યભવમાં આવી તેની ખરાબ હાલત થાય તે પણ મનુષ્યદુર્ગતિ કહેવાય.

૪. જોણે રાગ, દ્વેષ અને મોહનો નાશ કર્યો છે તે સુગત છે — અંશુતર૦ ૩, ૭૨.

૫. નિર્દિત મનુષ્યની અપેક્ષાથી.

૬. કિલ્લિવિકાદિ નિર્દિત દેવની અપેક્ષાથી.

કુ ચાર સુગતિ અને સુગત છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪. સુકુલજન્મ.

[—સ્થાં ૨૬૭]

કુ પાંચ કારણે જીવો^૧ દુર્ગતિમાં જાય છે —

૧. હિંસા^૨; ૨. અસત્ય; ૩. ચોરી; ૪. મૈથુન;

૫. પરિગ્રહ.

કુ પાંચ કારણે જીવ સદ્ગતિમાં જાય છે —

૧. અહિંસા; ૨. સત્ય; ૩. અચોર્ય; ૪. પ્રહાયય^૩;

૫. અપરિગ્રહ.

[—સ્થાં ૩૬૧]

૨. ઇન્દ્રિયપરિણામ

ચક્ષુરના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. એકચક્ષુ (જેમકે, છદ્મસ્થ મનુષ્યને^૪);

૨. દ્વિચક્ષુ (જેમકે, દેવને^૫);

૧ અકુશલ કાયકર્મ, અકુશલ વાક્કર્મ, અકુશલ મનઃકર્મ — આ ત્રણ અકુશલથી નરકમાં જાય છે. તે જ પ્રમાણે સાવધનતાથી કર્મથી પણ. —અંશુતરં ૩, ૩૪૧ થી. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં તેથી વિપરીત કર્મ કરે તો જાય છે એ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે.

૨. હિંસા કરવી, કરાવવી અને અનુમોહવી એ ત્રણ કારણે નરકમાં જાય છે. —અંશુ ૩, ૧૫૩. તે જ પ્રમાણે મૃષાવાદ, અભક્ષ — કામાસક્તિ, મિથ્યાદષ્ટિ ઇંદ્રિય દોષોને પણ નરકના કારણરૂપે બતાવ્યા છે; અને તેથી વિપરીત અહિંસા વગેરેને સ્વર્ગનાં કારણો બતાવ્યાં છે. —અંશુ ૩, ૧૫૩-૧૬૨.

૩. ચક્ષુ શબ્દના બે અર્થ થાય છે :— દ્રવ્યચક્ષુ એટલે આંખ અને ભાવચક્ષુ એટલે જ્ઞાન. જીવો પ્રકરણને અતે દિપ્તિ પણ નં. ૧.

૪. કેવળજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધીના બધા છદ્મસ્થ કહેવાય; પણ અહીં અતિશયવાળા જ્ઞાનથી રહિત છદ્મસ્થ સમજવા.

૫. આંખ અને અવધિજ્ઞાન.

૩. ત્રિયક્ષુ (જેમકે, જ્ઞાન-દર્શનવાળા^૧ શ્રમણ વા બ્રાહ્મણને).

[—સ્થાં ૨૧૨]

ઇન્દ્રિયના વિષય પ્રાંચ છે^૨ —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય — શબ્દ;
૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય — રૂપ;
૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય — ગંધ;
૪. જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય — રસ;
૫. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય — સ્પર્શ.

[—સ્થાં ૪૪૩]

ઇન્દ્રિયના વિષય છ છે —

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે;
૬. નોઇન્દ્રિયનો વિષય — જીવ.

[—સ્થાં ૪૮૬]

ઇન્દ્રિયના અતીત વિષય દશ છે, વર્તમાન વિષય દશ છે અને અનાગત વિષય દશ છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય ૧. દેશથી અને ૨. સ્વથી—એમ બે પ્રકારે વિષય ગ્રહણ કરે છે. એટલે દશ ભેદ અતીતના, દશ ભેદ વર્તમાનના અને દશ ભેદ અનાગતના થાય.

[—સ્થાં ૭૦૬]

---

૧. આખ, કેવળજ્ઞાન અને દર્શન એ ત્રણની અપેક્ષાએ અહીં કેવળી પણ ત્રિયક્ષુ કહી શકાય. પણ તેઓ ચાક્ષુષોપયોગશત્ય હોવાથી તેમની આંખ નહિવત્ ગણવી નોઈએ. એટલે ત્રિયક્ષુ શબ્દથી કેવળી નહીં સમજવા. પણ આખ, પરમશ્ચુતજ્ઞાન અને દર્શન—અવધિદર્શનવાળા કોઈ પણ છદ્મસ્થ સમજવા નોઈએ.

૨. ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષય વિષે જુઓ ભગવતીં ૫૦ ૩૫૯.

ક્ર પ્રતિસંલીન^૧ પાંચ છે—

૧-૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન.

ક્ર અપ્રતિસંલીન પણ તે જ છે.

ક્ર સંવર પણ તે જ છે.

ક્ર અસંવર પણ તે જ છે.

[—સ્થા. ૪૨૭]

૩. કષાયપરિણામ

ક્ર કષાયના ચાર ભેદ છે—

૧. ક્રોધ કષાય (ક્રોધમોહનીય કર્મના ઉદયથી થતા જીવનો પરિણામવિશેષ);

૨. માનકષાય;

૩. માયાકષાય;

૪. લોભકષાય.

[દં. ૧-૨૪] નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં આ ચારેય કષાય હોય છે.

ક્ર ક્રોધકષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે—

૧-૪. અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિ (અનંત ભવને વધારનાર તે);

૫-૮. અપ્રત્યાજ્યાન ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી કોઈ પણ જાતનું પ્રત્યાજ્યાન ન થઈ શકે તે. તેથી દેશવિરતિ ન થાય);

૧. સચત—વિજ્ઞી.

૨. જીવને જે કલુષિત બનાવી દે તે કષાય. કર્મરૂપી ક્ષેત્રને સુખ દુઃખરૂપ ક્ષણ આપે એવું એકીને તૈયાર કરે તે કષાય.

૩. આની વિશેષ સમજૂત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૯-૧૨. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી સર્વવિરતિ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન જીવ ન ધારી શકે તે);

૧૩-૧૬. સંજવલન ક્રોધાદિ (સર્વવિરતિ હોવા છતાં ઇન્દ્રિય-વિષય યોગ થતાં સહજ ચંચલ થઈ જવામાં કારણભૂત થાય તે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ન થવા દે.).

[દં ૦ ૧-૨૪] આ ૧૬ કષાય નરકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે.

હું ક્રોધ કષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે —

૧-૪. ભાણીને કરાયલાં ક્રોધાદિ (ક્રોધાદિનું કૃણ ભણુતો હોવા છતાં કરેલા);

૫-૮. અભણુતાં કરાયલા ક્રોધાદિ;

૯-૧૨. ઉપશાંત ક્રોધાદિ (ઉદયમાં ન હોય તેવા);

૧૩-૧૬. અનુપશાન્તે ક્રોધાદિ (ઉદયમાં હોય તેવા).

[દં ૦ ૧-૨૪] આ સોળેય કષાય નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે.^૧

હું ક્રોધાદિ ચારેય કષાયના ચાર વિષય છે —

૧. પોતે; ૨. અન્ય; ૩. પોતે અને અન્ય બન્ને; ૪. કૌંઈ નહિ-અપ્રતિષ્ઠિત (કૌંઈ કારણુ ન મળ્યું હોય છતાં ક્રોધ આદિ વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય તે).

[દં ૦ ૧-૨૪] નારકાદિ ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના કષાય પણ એ ચાર વિષયમાં હોય છે.

હું ચાર કારણુ ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ થાય —

૧. ક્ષેત્રને કારણુ — એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન નરકાદિને કારણુ;

૧. એકેન્દ્રિયાદિ અસંજી જીવોમાં પ્રથમ ચાર ભેદ પૂર્વ સંજી સવની અપેક્ષાએ સમજવા.

૨ વસ્તુને કારણે અથવા વાસ્તુને કારણે અર્થાત્ ગૃહને કારણે;

૩. શરીરને કારણે;

૪. ઉપધિને કારણે - ઉપકરણને કારણે.

[દં ૧-૨૪] નારકાદિ યથા જીવોમાં આ ચાર કારણે કષાય ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

[—સ્થા ૨૪૯]

પ્રતિસંદ્ધીન (નિરોધવાળા) પુરુષો ચાર છે —

(૧) ૧. ક્રોધપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. માનપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. માયાપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. લોભપ્રતિસંદ્ધીન.

(૨) ૧. મનઃપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. વચનપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. કાયપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. ઇન્દ્રિયપ્રતિસંદ્ધીન.

અપ્રતિસંદ્ધીન (નિરોધ વિનાના) પુરુષો ચાર છે —

(૧) ૧. ક્રોધ-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. માન-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. માયા-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. લોભ-અપ્રતિસંદ્ધીન.

(૨) ૧. મન-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. વચન-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. કાય-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. ઇન્દ્રિય-અપ્રતિસંદ્ધીન;

[—સ્થા ૨૭૮]

૪. લેશ્યાપરિણામ

લેશ્યા^૨ છ છે —

૧. કૃષ્ણલેશ્યા; ૨. નીલલેશ્યા; ૩. કાપોતલેશ્યા; ૪. તેજલેશ્યા; ૫. પદ્મલેશ્યા; ૬. શુકલલેશ્યા.

[—સમ ૬; —સ્થા ૫૦૪]

૧. એકેન્દ્રિયાદિને પૂર્વ સંજ્ઞા ભવતી અપેક્ષાએ સમજવા.

૨. લેશ્યા એટલે કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર અથવા વિશિષ્ટ વૃત્તિ; અને બીજી, તે ફેરફાર કે વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર

ગૌં — હે! ભગવન્! લેશ્યા કેટલી છે ?

ભં — હે! ગૌતમ! લેશ્યા છ છે — કૃષ્ણ યાવત્ શુકલ.

અહિં 'પ્રજાપના'નું^૧ લેશ્યાપદ (૧૭) ઉતારવું.

[—સમ૦ ૧૫૩]

(૧) ત્રણ લેશ્યા દુર્ગન્ધવાળી છે —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યા; ૨. નીલ લેશ્યા; ૩. કાપોત લેશ્યા.

આ ત્રણે દુર્ગતિમાં લઈ જનારી, સંકિલ્પ, અમનોશ, અવિશુદ્ધ, અપ્રશસ્ત અને શીતસ્પર્શ પણ કહેવાય છે.

(૨) ત્રણ લેશ્યા સુગન્ધવાળી છે —

૧. તેજોલેશ્યા, ૨. પદ્મલેશ્યા; ૩. શુકલ લેશ્યા.

આ ત્રણે લેશ્યા સુગતિમાં લઈ જનારી, અસંકિલ્પ, મનોશ, વિશુદ્ધ, પ્રશસ્ત અને સ્નિગ્ધઉષ્ણ પણ કહેવાય છે.

[—સ્થા૦ ૨૨૧]

[દં૦ ૧] નારકને ત્રણ લેશ્યા છે: ૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત.

દ્રવ્ય — પદાર્થ. પહેલી ભાવલેશ્યા છે, અને બીજી દ્રવ્યલેશ્યા. દ્રવ્યલેશ્યાની બાબતમાં સિન્ન સિન્ન મત છે. કેટલાકને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય કર્મપરમાણુનું બનેલું હોય છે, જો કે આઠ કર્મઆણુઓથી તે સિન્ન હોય છે. બીજાને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય બધ્યમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ છે. ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે.

વિશેષ માટે જુઓ ઉત્તરાધ્યયન૦ લેશ્યાધ્યયન ૩૪સુ; તથા હિંદી કર્મત્રય ૪થો પૃ૦ ૩૩; તથા ભગવતી૦ પૃ૦ ૩૯૩.

૧. પ્રજાપનાનો અનુવાદ આ માળામાં થવાનો હોઈ, તે પદ અહીં ઉતાર્યું નથી.

[દં० ૨-૧૧] ભવનપતિને પણ ત્રણ લેશ્યા છે; પણ તે સંકિલ્પ સમજવી.

[દં० ૧૨, ૧૩] પૃથ્વી અને આકાશની ઉપર પ્રમાણે.

[દં० ૧૪, ૧૫] તેજ અને વાયુકાશની નારક જેમ.

[દં० ૧૬] વનસ્પતિકાશની ભવનપતિ જેમ.

[દં० ૧૭-૧૯] ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને નારકની જેમ.

[દં० ૨૦, ૨૧] પંચેન્દ્રિયતિય^૧ અને મનુષ્યને — ત્રણ સંકિલ્પ — કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત; અને ત્રણ અસંકિલ્પ — તેજ, પદ્મ અને શુકલ.

[દં० ૨૨] વ્યંતરને ભવનપતિની જેમ.

[દં० ૨૪] વૈમાનિકને ત્રણ લેશ્યા : તેજે, પદ્મ, શુકલ.

[—સ્થા० ૧૩૨]

સૌધમ^૨ અને ઈશાન વિમાનમાં તેજેલેશ્યા છે.

[—સ્થા० ૧૧૫]

પંચેન્દ્રિય તિય^૩ અને મનુષ્યદેવને છ લેશ્યા છે : કૃષ્ણ ચાવત શુકલ.

[—સ્થા० ૫૦૪]

કે અસુરકુમારને ચાર લેશ્યા છે.

૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત, ૪. તેજે.

કે બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ છે.

કે પૃથ્વીકાશ, આકાશ, વનસ્પતિકાશ અને વાયુવ્યંતરને પણ તે જ ચાર લેશ્યા છે.

[—સ્થા० ૩૧૯]

૧. સંકિલ્પ વિશેષણ એટલા માટે કે ચોથી તેજેલેશ્યા — અસંકિલ્પ પણ અસુરકુમાર આદિને હોય છે.

૫. યોગપરિણામ^૧

હ યોગ ત્રણ છે—

૧. મનોયોગ, ૨. વચનયોગ, ૩. કાયયોગ.

[દં ૦ ૧-૧૧] નારક તથા ભવનપતિને આ ત્રણે યોગ છે.

[દં ૦ ૨૦-૨૪] તિર્યંચ પચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં પણ એ ત્રણે યોગ હોય છે.

હ પ્રયોગ અને કરણ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા છે.

[—સ્થા ૦ ૧૨૪]

૬. ઉપયોગ-જ્ઞાન-પરિણામ^૨

દેશથી અને સર્વથી આત્મા જાણે છે, પ્રભાસે છે, વિક્રિયા કરે છે, મૈથુન કરે છે, બોલે છે, આહાર કરે છે, પરિણામવે છે, વેદે છે અને નિર્જરા કરે છે.

[—સ્થા ૦ ૮૦]

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનું જ્ઞાન આત્મા સર્વથી કે દેશથી કરે છે.

[—સ્થા ૦ ૮૦]

અધોલોક, તિર્યંગલોક, ઉધ્વલોક અને સ્પૃષ્ણલોકને આત્મા સસુદ્ધાત કરીને અને કર્યા વિના એમ બે પ્રકારે અવધિથી જાણે હોય છે.

અધોલોકાદિ આરેયને વૈકલિયશરીર કરીને અને કર્યા વગર આત્મા જાણે હોય છે.

[—સ્થા ૦ ૮૦]

૧. પ્રકરણને અંતે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જ્ઞાન વિષે વ્યવસ્થિત વિચાર નન્દીસૂત્રમાં છે; અને તેનો જ વિસ્તાર કરીને વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જિનભદ્રે જ્ઞાનપંચકાષિકાર લખ્યો છે. તત્ત્વાર્થના પ્રથમ અધ્યાયમાં ભમાસ્વામિએ સંક્ષેપમાં આ અંગે નિવૃણ કયું છે.

જ્ઞાન-પાંચ^૧ છે —

આભિનિષેધાધિક, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.

[—સ્થાન ૪૧૩]

(૧) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ.^૨

(૧) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. કેવલજ્ઞાન અને ૨. નોકેવલજ્ઞાન.

૧. કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન અને સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૬ ભવસ્થકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

પ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અપ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

અથવા

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે:—ચરમ-સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અચરમસમય-સયોગિ-ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

૧. વસ્તુના વિશેષ બોધને જ્ઞાન કહે છે, અને સામાન્ય બોધને દર્શન કહે છે. ઇન્દ્રિયો અને મનથી થતું જ્ઞાન તે આભિનિષેધાધિક; શાસ્ત્રજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન; ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના જે રૂપી પદાર્થનું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન; મનોદ્રવ્યનું તથા તે દ્વારા ચિત્ત પદાર્થનું ઇન્દ્રિય-મનની સહાય વિના થતું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય; અને સકલવસ્તુનો આત્મજન્ય સાક્ષાત્કાર તે કેવલજ્ઞાન. આ પાંચ જ્ઞાનની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. આ પાંચજ્ઞાનનો ૨ ભગવતી (૮. ૨. ૫૦-૩૨૦)માં છે.

૨. જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના પછી પ્રકારો સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના જેવા જ છે.

કૃ સિદ્ધકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

અનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકાનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને અનેકાનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન અને અનેકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૨. નોકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અવધિ, અને મનઃપયથ.

કૃ અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવપ્રત્યય, અને ક્ષાયોપશમિક.^૧

ભવપ્રત્યયઅવધિ બેને હોય છે—

દેવ અને નારકને.

ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન બેને હોય છે—

મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિયતિથિ^૨ અને.

કૃ મનઃપયથજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ.^૨

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. ઋણુમતિ મનઃપયથ સામાન્યવિષયક છે, ત્યારે વિપુલમતિ 'મનઃપયથ' વિશેષ વિષયક છે. પણ એટલું જ્ઞાનમાં રાખવાનું કે મન દ્વારા ચિંતિત વસ્તુમાંના જ સામાન્ય અને વિશેષ વિષય બને છે.

(૨) પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. આભિનિર્મોધિક, અને ૨. શ્રુતજ્ઞાન.

૧. આભિનિર્મોધિક બે પ્રકારનું છે—

શ્રુતનિશ્ચિત, અને અશ્રુતનિશ્ચિત.^૧

કૃ શ્રુતનિશ્ચિત બે પ્રકારનું છે—

અર્થાવગ્રહ, અને વ્યંજનાવગ્રહ.^૨

કૃ અશ્રુતનિશ્ચિતનો પણ તે જ બે ભેદ છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન^૩ બે પ્રકારનું છે—

અંગપ્રવિષ્ટ, અને અંગબાહ્ય.

અંગબાહ્ય બે પ્રકારનું છે—

આવશ્યક, અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત.

આવશ્યક વ્યતિરિક્ત બે પ્રકારનું છે—

કાલિક, અને ઉત્કાલિક.

[—સ્થાન ૭૧]

૧. પૂર્વમાં અભ્યસ્ત શ્રુતના સંસ્કારના આધારે જે અવગ્રહાદિ મતિં થાય તે શ્રુતનિશ્ચિત આભિનિર્મોધિક કહેવાય, અને પૂર્વના શ્રુતસંસ્કાર વિના જ જે મતિં થાય તે અશ્રુતનિશ્ચિત-ઔત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિરૂપ.

૨. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થવાથી જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ. એની પછી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તે અર્થાવગ્રહ. મન અને ચક્ષુ અર્થની સાથે સંયુક્ત થતાં નથી, તેથી તેમને વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. તે સિવાયની સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોથી પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ અને પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે; કારણ કે એમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગને અવકાશ છે.

૩. શ્રુતજ્ઞાનના આ બધા ભેદો માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬.

(૨) મતિજ્ઞાન

(૧)

મતિજ્ઞાન એક છે.

[—સ્થા. ૩૧]

હું મતિના ચાર^૧ લેહ છે.

અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા.

અથવા

૧. કુંભોદક સમાન (હોય પણ અદપ અને ટકે પણ અદપકાલે);

૨. વીરસના પાણી સમાન (અદપ હોવા છતાં થોડું નવું નવું વધતું હોવાથી વધુ ટકે છે);

૩. તળાવના પાણી સમાન (વિપુલ હોય છે અને ઘણાને ઉપકારી થાય છે તથા ટકી પણ વધુ રહે છે.);

૪. સાગરના પાણી સમાન (સામાન્ય રીતે સકલ પદાર્થને વિષય કરે છે તેથી વિપુલ તથા અક્ષય હોય છે).

હું બુદ્ધિ (અશ્રુતનિશ્ચિતમતિ)ના ચાર લેહ છે—

૧. ઔત્પત્તિકી (પહેલાં જેના વિષે સાંભળ્યું કે વિચાર્યું ન હોય તે વિષયની તત્કાળે સૂઝ જે પડે તે);

૨. વૈનયિકી (ગુરુશુશ્રૂષા કરવાથી કાળક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામ વિષયક જ્ઞાન થાય તે);

૩. કામિકી (કોઈ પણ કર્મનો અભ્યાસ તથા તદ્વિષયક વિચારથી તે કર્મની બાબતમાં આવતી નિપુણતા);

૧. સામાન્યલેખન તે અવગ્રહ; સામાન્યલેખ યથા પછી તેના વિશેષાની પરીક્ષા કરવી તે ઈહા; વિશેષનો નિશ્ચય તે અવાય; અને તે નિશ્ચયને દૃઢ કરી ટકાવી રાખવો તે ધારણા.

૪. પારિણામિકી (દીર્ઘકાલીન નિરીક્ષણ તથા પરીક્ષણમન્ય ભુક્તિ).

[—સ્થાન ૩૬૪]

આભિનિષેધિકજ્ઞાન અઠાવીશ પ્રકારનું છે —

૧-૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, શ્રાણેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, નોઠેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ;

૭-૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, શ્રાણેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ;

૧૧-૧૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયધ્ધા, ચક્ષુરિન્દ્રિયધ્ધા, શ્રાણેન્દ્રિયધ્ધા, જિહ્વેન્દ્રિયધ્ધા, સ્પર્શનેન્દ્રિયધ્ધા, નોઠેન્દ્રિયધ્ધા;

૧૭-૨૨. શ્રોત્રેન્દ્રિયઅવાય, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅવાય, શ્રાણેન્દ્રિયઅવાય, જિહ્વેન્દ્રિયઅવાય, સ્પર્શનેન્દ્રિયઅવાય, નોઠેન્દ્રિયઅવાય;

૨૩-૨૮. શ્રોત્રેન્દ્રિયધારણા, ચક્ષુરિન્દ્રિયધારણા, શ્રાણેન્દ્રિયધારણા, જિહ્વેન્દ્રિયધારણા, સ્પર્શનેન્દ્રિયધારણા, નોઠેન્દ્રિયધારણા.

[—સમન ૬, ૨૮; —સ્થાન ૫૨૫]

ચાર ઇન્દ્રિય-વિષયનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય સાથેના તેના સંસર્ગ^૧ પછી જ થાય છે. તે આ પ્રમાણે —

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય, શ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય, જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય.

[—સ્થાન ૩૩૬]

૧. અને તેથી જ પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ ચાર જ ગણાવ્યા છે. મન અને ચક્ષુનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી; કારણ તેમાં વિષયના સંસર્ગ વિના આત્મા ઇન્દ્રિય વડે વિષયને જાણે છે.

(૨)

અવગ્રહમતિના છ પ્રકાર છે —

શીઘ્ર અવગ્રહ થાય તે, બહુનો અવગ્રહ થાય તે,
બહુવિધનો અવગ્રહ થાય તે, ધ્રુવનો અવગ્રહ થાય તે,
અનિશ્ચિતનો અવગ્રહ થાય તે, અસંદ્ધિધનો અવગ્રહ થાય તે.

ઈહામતિ છ પ્રકારની છે —

શીઘ્ર ઈહા થાય તે યાવત્ અસંદ્ધિધની ઈહા થાય તે.
અવાયમતિ છ પ્રકારની છે —

શીઘ્ર અવાય થાય તે યાવત્ અસંદ્ધિધનો અવાય
થાય તે.

ધારણામતિના છ ભેદ છે —

બહુને ધારણ કરી રાખે તે, બહુવિધને ધારણ કરી
રાખે તે, જૂનાને ધારણ કરી રાખે તે, ગહનને ધારણ કરી
રાખે તે, અનિશ્ચિતને ધારણ કરી રાખે તે, અસંદ્ધિધને
ધારણ કરી રાખે તે.

[—સ્થા ૫૧૦]

(૩)

સંજ્ઞા^૧ એક છે.

[—સ્થા ૩૦]

તટ્ક^૨ એક છે.

[—સ્થા ૨૬]

૧. વ્યંજનાવગ્રહ પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા. તત્વાર્થમાં
મતિનું જ બીજી નામ સંજ્ઞા આપ્યું છે.

૨. ઈહા અને અવાયની વચ્ચે થનાર જ્ઞાન તે તટ્ક અર્થાત્ વિમર્શ.
અવાય કોઈ પણ વસ્તુ વિષયક નિશ્ચય છે. જેમકે ‘આ માણસ જ છે’—

(૪)

જ્ઞાત^૧ (દૃષ્ટાન્ત) ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. આહરણુ (અપ્રતીત અર્થ જે વડે પ્રતીત કરવામાં આવે તે. આમાં દાર્શનિક-અર્થ સાથે સંપૂર્ણ સાધમ્ય^૨ હોય છે);

૨. આહરણુતદ્દેશ (એકદેશી આહરણુ; દાર્શનિકનાં અમુક ધર્મોનું જે સાધમ્ય^૩ સમજવાનું હોય છે);

૩. આહરણુતદ્દોષ (સાધ્ય, સાધન કે ઉભય જે દર્શાતમાં ન હોય એવા સાધ્યવિકલાદિ દોષોથી^૪ યુક્ત દર્શાત);

૪. ઉપન્યાસોપનય (વાદીએ પોતાના ઇચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન મૂક્યું હોય તેનું ખંડન કરવા તેથી વિપરીત પ્રતિપાદન કરવું તે).^૫

(૧) આહરણુના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અપાય (કોઈ વસ્તુની અનર્થતા અથવા હેયતા જે દૃષ્ટાન્તથી દેખાડવામાં આવે તે);

એ નિશ્ચયે પહોંચવા માટે ‘આ માણસ હોવા બેઠેએ’ એવું ઈલાકાપ જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે. અને પછી ‘આ વસ્તુમાં તો માણસમાં જે મળી શકે તેવી ક્રિયા (હાથ-પગ હલાવવાં, માથું ખંજવાળવું આદિ) દેખાય છે’ આવેલ વિમર્શ થાય છે, તે તર્ક છે. અને આ તર્ક પછી જે ‘આ માણસ જે છે’ એવા નિશ્ચય થાય છે, તે અવાય.

૧. જુઓ પ્રિયજ્ઞ નં. ૭.

૨. જુઓ ન્યાયાવતાર, કાં ૨૪, ૨૫.

૩. આને સાક્ષાત્ દૃષ્ટાન્ત તો ન કહી શકાય; પણ દૃષ્ટાન્તનો અર્થ ઉપપત્તિ છે, તેને આધારે આ ભેદ ગણાય. જેમકે, કોઈ કહે કે, આત્મા અકર્તા છે, અમૂર્ત હોવાથી આકાશની જેમ. ત્યારે તેનો જવાબ આવે. કે, તો તો આકાશની જેમ આત્મા અલોકતા પણ થઈ જશે છં.

૨. ઉપાય (વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેના ઉપાયનું અસ્તિત્વ કે ઉપાદેયતા ના વડે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે);

૩. સ્થાપનાક્રમ* (જે દષ્ટાન્ત વડે પરમતને દૂષિત કરીને, કે સ્વમતમાં આપેલું દૂષણ દૂર કરીને સ્વમતને સ્થિર કરવામાં આવે તે);

૪. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (તત્કાલ આવી પડેલા દોષના વિનાશ માટે જે આપવામાં આવે તે).

(૨) આહરણુતદ્દેશના ચાર પ્રકાર છે—

૧. અનુશાસ્તિ (ખીબના સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ-બોધ, શિખામણ જેથી મળે તે);

૨. ઉપાલમ્ભ (દુશુ* માટે ઠપકો મળવો જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૩. પૃચ્છા (નિષુ* માટે સદૈવ જ્ઞાનીનું શરણ લઈ તેમને પૂછવું જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૪. નિશ્રાવચન (બોધ ખીબને આપવો હોય છતાં કોઈ શ્રદ્ધાળુ ને સરળને સામે રાખી તેને ઉદ્દેશી કહેવું, જેથી તે સાંભળી ખીબ પણ પોતાને માગે* ચડાવે — આ વસ્તુ જે ઉદ્ધાહરણથી સમભય તે).

(૩) આહરણુતદ્દોષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અધમયુક્ત (જેથી સાંભળનારની અધમ*બુદ્ધિ વધે);

૨. પ્રતિલોભ (જેથી પ્રતિકૂલ આચરણની શિક્ષા મળે);

૩. આત્મોપનીત (જેથી સ્વમતનો જ ઘાત થાય);

૪. દુરુપનીત (એવું અપ્રસ્તુત ઉદ્ધાહરણ જેથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થવાને બદલે તેમાં દૂષણ જ આવે).

૧. આ ઉદ્ધાહરણોનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ.

(૪) ઉપન્યાસોપનયના^૧ ચાર ભેદ છે —

૧. તદ્વસ્તુક (ખીજાએ રજૂ કરેલ સાધનને પોતાનો હેતુ બનાવી ઉત્તર આપવો તે^૨);

૨. તદન્યવસ્તુક (ખીજાએ રજૂ કરેલ સાધનથી જે સિદ્ધ થતું હોય, તેથી વિપરીત સિદ્ધ કરવું તે);^૩

૩. પ્રતિનિલ (જેવાને તેવો જવાબ આપવો તે^૪);

૪. હેતુ (કોઈ પૂછે તેનો જવાબ હેતુ દર્શાવીને આપવો તે)^૫.

[—સ્થા. ૩૩૮]

૧. આ બધા કંઈ માત્ર ઉદાહરણના ભેદો નથી, પણ ખીજની વાતને કેવી રીતે તોડી નાખવી — એની રીત શીખવે છે.

૨. “અમૂર્ત હોવાથી જીવ નિત્ય છે, આકાશની જેમ.” એના ઉત્તરમાં કહેવું કે, “અમૂર્ત હોવાથી જીવ અનિત્ય છે, કમની જેમ.”

૩. કોઈ કહે કે સમુદ્રના કિનારાનાં વૃક્ષનાં જે પાન સ્થળમાં પડે છે તેનાં સ્થલચર પ્રાણી થાય છે, અને જળમાં પડે તેમાંથી જળચર પ્રાણી થાય છે; તેના જવાબમાં કહેવું કે, તો પછી જે પાદડાં માણસ કે જનવર ખાઈ ભજ્ય છે તેમનું શું થાય છે? કશું નહીં, માટે પૈલી વાત પણ ખોટી છે.

૪. કોઈ કહે કે મને નવી વાત સાંભળાવનારને લાખ રૂપિયા ઈનામ આપું. પછી ફરેક વાતને તે સાંભળેલી કહેતો હોય, તો તેને કહેવું કે, તારા બાપ પાસે મારા બાપ લાખ રૂપિયા માગે છે. જો આ વાત પણ ખોતે સાંભળેલી છે એમ પેલા કહે, તો તેણે બાપનું દેવું ભરપાઈ કરવું જોઈએ; અને નથી સાંભળા એમ કહે, તો તેણે ઈનામ આપી દેવું જોઈએ.

૫. કોઈ પૂછે, ‘બ્રહ્મચર્ય કેમ પાળો છો?’ તો જવાબમાં જણાવે કે, ન પાળાએ તો નરકમાં વધુ મોટી વેદના લોગવવી પડે.

(૫)

હેતુ^૧ ચાર છે —

(૧) ૧. યાપક (અનેક વિશેષણો ઇં વાળો એવો હેતુ કે જેને સમજતાં તથા જવાબ આપતાં વાર લાગે);

૨. સ્થાપક (પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળો, જેથી તરત સાધ્ય-સિદ્ધિ થાય);

૩. વ્યંસક (ખીલને બ્રાંતિમાં નાખી દે તેવો^૨);

૪. લૂપક (વ્યંસક હેતુનો જવાબ^૩).

(૨) ૧. પ્રત્યક્ષ^૪,

૨. અનુમાન,

૩. ઉપમાન,

૪. આગમ.

(૩) ૧. અસ્તિ અને અસ્તિસાધક (ધૂમાડાનું અસ્તિત્વ જેમ અગ્નિના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે);

૨. અસ્તિ અને નિષેધસાધક (અગ્નિનું અસ્તિત્વ શીતળતાનો નિષેધ દર્શાવે છે);

૧. સાધ્ય વિના જે કદી ન હોય તે હેતુ. આહરણ્ય બેઠોમા જે હેતુ શબ્દ છે, તે તો પ્રત્યુત્તર કે ઉપપત્તિરૂપ સમજવો; પણ આને સાધ્યસાધક સમજવો. વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ દર્શવૈકલિકં ચૂર્ણિ પૃ. ૫૫ થી.

૨. જેમકે, ‘ઘટ પણ અસ્તિ છે, અને જીવ પણ અસ્તિ છે, માટે ઘટ અને જીવ બંને એક છે.’

૩. જેમકે વ્યસકના જવાબમાં કહે કે, “તો પછી ઘોડો પણ અસ્તિ છે, ગાય પણ અસ્તિ છે, બધા પદાર્થો પણ અસ્તિ છે, માટે ઘોડો, ગાય તથા બધા પદાર્થો અને આત્મા એક જ છે.”

૪. આ વિભાગમા હેતુનો અર્થ પ્રમેયજ્ઞપ્તિમાં હેતુ-કારણ અર્થાત પ્રમાણ એવો લેવો.

૩. નાસ્તિ અને અસ્તિસાધક (અગ્નિનું નાસ્તિત્વ શીતળતાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે);

૪. નાસ્તિ અને નિષેધસાધક (આ પીપળો નથી, કારણ કે આ ઝાડ નથી).

[—સ્થાન ૩૩૮]

(૧) હેતુ પાંચ છે^૧ —

હેતુને જાણે નહિ;^૨ દેખે નહિ; શ્રદ્ધે નહિ; પ્રાપ્ત કરે નહિ; અને અજ્ઞાનમરણે મરે છે.

(૨) હેતુ પાંચ છે^૨ —

હેતુથી જાણતો નથી યાવત્ હેતુથી અજ્ઞાનમરણે મરે છે.

(૩) હેતુ પાંચ છે^૩ —

હેતુને જાણે છે યાવત્ છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૪) હેતુ પાંચ છે —

હેતુથી જાણે છે યાવત્ હેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૫) અહેતુ^૪ પાંચ છે —

અહેતુને નથી જાણતો યાવત્ અહેતુરૂપ છદ્મસ્થમરણે મરે છે.

૧. આ સૂત્રની દીકા ભગવતી સૂત્રની ચૂલ્કિ^૧ને આધારે કરી છે, એમ દીકાકાર જણાવે છે. હેતુનો અર્થ તેમણે લિંગ કર્યો છે, અને પછી હેતુને જાણે—દેખે તે પણ હેતુ કહેવાય એમ અર્થ કર્યો છે. આ અર્થ, હેતુના આગમ ભાવ નિરૂપને આધારે પણ થઈ શકે છે.

૨. અર્થાત્ અસમ્યગ્ રીતે જાણે; હેતુ ન જાણે એમ નહીં.

૩. આ સમ્યગ્દષ્ટિ વિષે છે. તે અનુમાતા હોવાથી કેવળા તે કહેવાય નહીં; માટે તે છદ્મસ્થ મરણે મરે છે એમ કહ્યું છે.

૪. સર્વજ્ઞને અનુમાન-પ્રમાણથી જાણવું પડતું ન હોવાથી તેને બધા હેતુઓ અહેતુ છે. તેમને તો બધું પ્રત્યક્ષ છે. આ અહેતુને સમ્યગ્દષ્ટિ છદ્મસ્થ સત્તા અહેતુરૂપે નથી જાણતા, પણ કથયિત્ અહેતુરૂપે જાણે છે, ઇં અર્થ કરવો.

(૬) અહેતુ^૧ પાંચ છે —

અહેતુથી જાણતો નથી યાવત્ અહેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૭) અહેતુ^૨ પાંચ છે —

અહેતુને જાણે છે યાવત્ અહેતુરૂપ કેવલીમરણે મરે છે.

(૮) અહેતુ^૩ પાંચ છે —

અહેતુથી જાણે છે યાવત્ અહેતુથી કેવલીમરણે મરે છે.^૪

[—સ્થા ૦ ૪૧૦]

(૬)

વિવાહ છ પ્રકારનો છે —

૧. પાછો પડીને (જરા ઢીલું મૂકીને કાલહરણ કરે પછી ઠીક મોકાં જોઈને પ્રતિવાદી પર આક્ષેપો કરવા માંડે);

૨. પાછો પાડીને (ગમે તે બહાનુ કાઢીને પ્રતિવાદી પાસે વિવાહ બંધ કરાવે અને પછી અવસર મેળવી ફરી શરૂ કરે);

૩. અનુકૂલ કરીને (સભ્ય અને સભાપતિને પોતાના પક્ષમાં લઈ વિવાહ કરે તે);

૪. પ્રતિકૂલ કરીને (સભ્ય, સભાપતિને વિરોધી કરી વિવાહ કરે તે. આમ ત્યારે જ કરે જ્યારે પોતે સમર્થ હોય);

૧. અહેતુનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કરવો, પણ અહેતુથી કંઈ ચિત્ત જાણે છે, સર્વથા નથી જાણતો છં અર્થ કરવો.

૨-૩. આ પાંચ કેવલીને આશયીને સમજવા.

૪. ‘આ હેતુસૂત્રની દીકા મેં કરી છે પણ તેનું રહસ્ય તો સર્વજ્ઞ જાણે.’ — દીકાકાર

૫. ભાગલા પડાવીને (સહયોમાં જ પરસ્પર વિવાદ થાય તેવી સ્થિતિ ઊભી કરે);

૬. મેળવી લઈને (અમુક સહયોને પોતાના પક્ષકારો સાથે મેળવી ઠંઠાને).

[—સ્થાન ૫૧૨]

(વાદના^૧) દોષ દર્શ છે.

૧. તત્ત્વમતદોષ (પ્રતિવાદીના ભતિ-કુલને દોષ દેવો તે);

૨. મતિભંગદોષ (વિસ્મરણ);

૩. પ્રશાસ્તૃદોષ (સભાપતિ કે સહય નિષ્પક્ષ ન રહે તે);

૪. પરિકરણદોષ (સામાજ્યે આપેલો દોષ બરાબર દૂર ન કરવો તે);

૫. સ્વલક્ષણદોષ (પોતે કરેલું લક્ષણ દોષિત હોય);

૬. કારણદોષ (સાધ્ય સાથે સાધનનો વ્યભિચાર);

૭ હેતુ^૨દોષ (હેતુમાં દોષ હોય);

૮ સંક્રામણદોષ (પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત ધુસારી દેવું, અથવા પ્રતિવાદીના મતનો સ્વીકાર);

૯ નિગ્રહદોષ (પ્રતિજ્ઞાહાનિ આદિ નિગ્રહસ્થાન મળવું તે);

૧૦ વસ્તુદોષ (પક્ષમાં દોષ).

૧. અહીં વાદ એટલે વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે જયલાભ માટે થતો વિવાદ; અથવા ગુરુશિષ્ય વચ્ચે થતી વાતચીત.—ટીકાકાર.

૨. હેતુ અને કારણમાં તફાવત આ પ્રમાણે સમજવો: જે સાધનમાં દર્શાત મળી શક્યું ન હોય તે કારણ; અને જે સાધનમાં દર્શાત મળી શક્યું હોય તે હેતુ.

વિશેષો^૧ પણ દશ છે —

૧. વસ્તુદોષ^૨;

૨. તત્ત્વતદોષ^૨;

૩. દોષ (ઉપરના બે સિવાયના મતિભંગાદિ આઠ જે ઉપર છે તેના વિશેષ ભેદ);

૪. ઐકાથિક (એક જ અર્થવાળો શબ્દ અથવા એક જ અર્થવાળા અનેક શબ્દો);

૫. કારણદોષ (કારણના ભેદો—વિશેષો, પરિણામ, નિમિત્ત ઇત્યાદિ);

૬. પ્રત્યુત્પન્નદોષ (વસ્તુના સ્વરૂપને સવંથા નિત્ય કે એક વગેરે માનવાથી જે દોષ પ્રત્યક્ષ સામે જ નજરે આવે તે);

૭. નિત્યદોષ (અભવ્યને મિથ્યાત્વાદિ જે દોષ હોય છે તે, અથવા વસ્તુને નિત્ય માનવાથી જે આવે તે);

૮. અધિકદોષ (જેટલાથી પ્રતીતિ થઈ શકે તેથી અધિકતું વચન);

૯. સ્વકૃતદોષ;

૧૦. ઉપનીત (પરકૃત) દોષ.

[—સ્થાન ૭૪૩]

૧. ઉપર જે દોષો ગણાયા છે તેમાંના કેટલાકને સામાન્યરૂપે એ સૂત્રમાં સમજવા અને એ જ વિશેષ રૂપે આ સૂત્રમાં; ઉપરાંત ખીજા પણ કેટલાક વિશેષો—ભેદો આ સૂત્રમાં કલા છે.

૨. આ બંને ઉપરના સૂત્રમાં સામાન્ય સમજવા અને અહીં તેમના વિશેષ ભેદ સમજવા.

વસ્તુ — પક્ષદોષના ભેદો — ૧. પ્રત્યક્ષનિરાકૃત (જેમકે, અગ્નિ કંઠો છે); ૨. અનુમાનનિરાકૃત (જેમકે શબ્દ નિત્ય છે); ૩. સ્વવચનનિરાકૃત (જેમકે મારી માતા વગેરે છે).

તે જ પ્રમાણે તત્ત્વતદોષના વિશેષ ભેદો—મતિ, મમ અને કર્માદિ આગળ કરી દોષ દેવો તે ઇત્યાદિ.

(૩) શ્રુતજ્ઞાન

આ લોકને વિષે શ્રમણુ લગવાન મહાવીરે બાર અંગવાળું ગણિપિટક^૧ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—

આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા-
પ્રશ્નિ, જ્ઞાતૃધર્મકથા, ઉપાસકદશા અંતકૃતદશા,
અનુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત, દષ્ટિવાદ.
[—સમ૦ ૧]

અ. બાર અંગો

ગણિપિટકનાં બાર અંગો છે—

આચાર યાવત્ દષ્ટિવાદ.

૧

હું આચારાંગમાં^૨ શું છે ?

શ્રમણુનિશ્ચયોના આચાર (જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર—

જ્ઞાનાદિ કેમ ગ્રહણ કરવાં એના વિધિનિયમો);

ગોચરી (લિક્ષાચર્યા વિષેના નિયમો);

વિનય (જ્ઞાનવિનય આદિ);

વૈનયિક (વિનયનું ક્ષણ કર્મક્ષય વગેરે);

સ્થાન (કાર્યોત્સર્ગ, ઉપવેશન—ખેસવું, શયન એ

ત્રણ લેદો છે તેમના નિયમો);

ગંમન (વિહાર કરવા સંબંધી નિયમો);

ચંકેમણુ (ઉપાશ્રયમાં આમતેમ કરવાના નિયમો);

પ્રમાણુ (લોજન, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરેનું માપ);

૧. જુઓ લગવતી૦ શ૦ ૨૫, ઉ૦ ૪, પૃ. ૧૬૪.

૨. આ માળામાં ‘મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ’ એ નામે તેનો અંતરવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

યોગયોજન (સ્વાધ્યાય, પઠિલેહણુ આદિ કાર્યોમાં
બીજાને જોડવા સંબંધી નિયમો);

ભાષા;

સમિતિ;

ગુપ્તિ;

શય્યા (રહેવાનું સ્થાન - વસતિ);

ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ);

લક્ષ્મણ;

ઉદ્ગમ (સાધુ માટે, આહાર-તૈયાર કરતાં જે દોષો
ગૃહસ્થને લાગે છે તે);

ઉત્પાદન (લિક્ષા લેનાર સાધુને અસાવધાનતાથી
લાગતા દોષો);

એષણા (લિક્ષા લેનાર અને દેનાર બંનેને લાગતા
દોષો);

દોષોની વિશુદ્ધિ;

શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રંથ;

સુપ્રશસ્ત્રવત, (પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂલ ગુણ);

નિયમ;

તપોપધાન.

હું જે આચારનું આ શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે, તે આચાર પાંચ
પ્રકારનો છે —

જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ-આચાર,
વીર્યાચાર.

હું આચારશાસ્ત્રની — વાચના^૧ સંખ્યેય છે, અનુયોગદ્વારે

૧. શુરુ શિષ્યને મૂળ સૂત્ર તથા તેના અર્થ શીખવે તે — પાઠ.

૨. ઉપક્રમાંદિ વ્યાખ્યાનપ્રકારો.

સંજયેય છે, પ્રતિપત્તિ^૧ સંજયેય છે, વેદો-વેદકો^૨ સંજયેય છે, શ્લોકો સંજયેય છે, નિયુક્તિઓ^૩ સંજયેય છે.

૬ આચારશાસ્ત્ર બધાં અંગોમાં પ્રથમ^૪ છે; તેના બે શ્રુતસ્કંધ^૫ છે; ૨૫ અધ્યયન છે; ૮૫ ઉદ્દેશનકાલ^૬ છે; સમુદ્દેશનકાલ^૭ પણ ૮૫ છે; ૧૮૦૦૦ પદો^૮ છે; સંખ્યાત અક્ષરો છે; અનન્ત ગમો^૯ છે; અનન્ત પર્થાઓ છે; તેમાં સંજયેય ત્રસ વિષે અને અનન્ત સ્થાવર વિષે, જે શાશ્વત છે, કૃત છે, નિબદ્ધ છે, નિકાચિત છે - ઇત્યાદિ જિનપ્રજ્ઞત ભાવોને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

[—સમ ૧૩૬]

૧. વસ્તુવિષયક સિદ્ધાંતો - મતો.

૨. છદ્વિશેષ. કોઈને મતે એક વસ્તુની પ્રતિપાદક સંકલના.

૩. મૂળ સૂત્રને સ્પષ્ટ કરનાર યુક્તિઓ. — ટીકા

૪. રચનાના કંમની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ રચના પછી ગોઠવણી વખતના સ્થાનની દૃષ્ટિએ. સૌથી પ્રથમ રચના તો 'પૂર' નામના દૃષ્ટિવાદના એક અશરૂપ શાસ્ત્રની થઈ છે.

૫. અમુક અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ - ખંડ થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં ૬ અને બીજામાં ૧૬ અધ્યયન છે. આમ, નિશીથ સિવાયનાં કુલ ૨૫ અધ્યયનો છે.

૬. ઉદ્દેશન એટલે લણાવવું તે; તેનો સમય એટલે કેટલા પાઠમાં આવ્યું શાસ્ત્ર પૂરું કરવું તે. અધ્યયનના આંકડા સાથે તેના પાઠની સંખ્યા બતાવીને કહીએ તો — અ. ૧-૭, ૨-૬, ૩-૪, ૪-૪, ૫-૬, ૬-૫-૭-૮, ૮-૭, ૯-૪, ૧૦-૧૧, ૧૧-૩, ૧૨-૩, ૧૩-૨, ૧૪-૨, ૧૫-૨. ૧૬-૨; અને બાકીનાં ૬ અધ્યયનોના નવ ઉદ્દેશનકાલ ઉમેરતાં કુલ ૮૫ થાય.

૭. વિશેષ બ્યાખ્યા કરી સમજાવવું તે - વાચના આપવી તે.

૮. આ અને આગળ બીજાં શાસ્ત્રોનાં પદોની જે ગણતરી આપી છે, તે અત્યારે મળતાં તે તે શાસ્ત્રો સાથે સંગત નથી, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

૯. અર્થપરિચ્છેદ.

‘સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં શું છે ?

સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં સ્વસમય, પરસમય, અને સ્વપરસમયની સૂચના છે; તથા જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોકની સૂચના છે; જીવાદિ નવ પદાર્થ – તત્ત્વની સૂચના છે; નવા શ્રમણોની, કુસિદ્ધાન્તથી જેમની મતિમાં વ્યામોહ થયો છે તેવા શ્રમણોની, અને જેઓ સંશયશીલ છે તેમની, — પાપકારી મલિન બુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરવા માટે ૧૮૦ ક્રિયાવાદીનો, ૮૪ અક્રિયાવાદીનો, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીનો અને ૩૨ વિનયવાદીનો એમ કુલ ૩૬૩ અન્યદષ્ટિનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી શ્રમણો સ્વસમયમાં સ્થિર થાય.

સૂત્રકૃતનાં સૂત્રો અને તેનો અર્થ એવો છે કે જે અનેક પ્રકારનાં દષ્ટાન્તો વડે પરમતની નિસ્સારતા બતાવે છે, વિવિધ પ્રકારે વિસ્તાર કરીને શાસ્ત્રના સદ્બૂત પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કરે છે, મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય છે, ઉદ્ધાર છે, અજ્ઞાનાંધકારથી ઘેરાયેલા જીવો માટે હીપકનું કામ આપે છે, સિદ્ધિમાં લઈ જનાર નિસરણી જેવાં છે, અને ક્ષોભ અને કંપ વિનાનાં છે.

સૂત્રકૃત શાસ્ત્રની વાચના સંખ્યાત છે. યાવત્ સંખ્યાત નિયુક્તિ છે.

બાર અંગમાં સૂત્રકૃત બીજું અંગ છે. તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે અને ૨૩ અધ્યયન છે^૨; તેના ૩૩ ઉદ્દેશનકાલક^૩

૧. આ માળામા ‘ભગવાન મહાવીરનો સંઘમધર્મ’ એ નામે તેનો કાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૨. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનાં ૧૬, અને બીજાનાં ૭.

૩. અં ૧-૪, ૨-૩, ૩-૪, ૪-૨, ૫-૨, અને બાકીનાનો એક એક.

છે, ૩૩ સમુદેશનકાલ છે; ૩૬૦૦૦ પદો છે; યાવત્ જિન-પ્રજ્ઞસભાવેને તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ૦ ૧૩૭]

૩

સ્થાનાંગશાસ્ત્ર^૧માં શું છે ?

સ્થાનાંગમાં સ્વસમય, પરસમય યાવત્ લોકાલોકની સ્થાપના છે. તેમાં પદાર્થોની વ્યાખ્યા — દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર કાલ અને પર્યાય દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે. તેમાં પર્વત, પાણી, સમુદ્ર, સુરભવન, સુરવિમાન, આકર-ખાણ, નિધિ-ભંડાર, ઉત્તમપુરુષો, સ્વર, ગોત્ર, જ્યોતિષનું ચલન એ બધાનું વર્ણન છે. તેમાં એકવિધ દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે. લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે.

તેની વાચના સંખ્યેય છે યાવત્ સંખ્યાત રીતે છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. બાર અંગમાં સ્થાનાંગ એ ત્રીજું અંગ છે. તેનો એક શ્વેતસ્કંધ અને દશ અધ્યયનો છે. ૨૧ ઉદેશન^૨કાલ છે. ૭૨૦૦૦ પદ છે. સંખ્યાત અક્ષર છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞસ પદાર્થોનું તેમાં વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૩૮]

૪

સમવાયાંગમાં શું છે ?

સમવાયાંગમાં સ્વસિદ્ધાન્તનું વર્ણન છે યાવત્ લોકાલોકનું સમ્યક્ રીતે જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં એકથી માંડી

૧. આ ગ્રંથમાં તેનો પણ અનુવાદ છે.

૨. ૧-૧, ૨-૪, ૩-૪, ૪-૪, ૫-૩. બાકીનાના એક એક.

૩. આ ગ્રંથમાં તેનો પણ અનુવાદ છે.

ઉત્તરોત્તર બે ત્રણ એમ સંખ્યાક્રમે પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી બાર અંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તે શાસ્ત્રમાં નાના પ્રકારના અણુવનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. અને બીજા પાંચ ઘણા વિશેષો તેમાં વર્ણિત છે. જેમકે નારક, તિથ્ય, મનુષ્ય અને દેવસમૂહના આહાર, ઉચ્છ્વાસ, લેશ્યા, આવાસની સંખ્યા અને આવાસનું પ્રમાણ; ઉપપાત, અયવન, અવગાહના, અવધિ, વેદના, લેહો, ઉપયોગ, યોગ, ઇન્દ્રિય અને કષાયનું વર્ણન છે. જીવોની વિવિધ યોગિનિ, મંદરાદિપર્વતોના વિસ્તાર, જિંચાઈ, પરિધિનું પ્રમાણ, તથા તેના લેહો; તથા કુલકર, તીર્થકર, ગણધર, સમસ્ત ભરતના અધિપતિ ચક્રવર્તી, ચક્રધર અને હલધરના લેહો પણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે; તથા વર્ષ - ભરતાદિક્ષેત્રોના નિર્ગમન, આ અને આના જેવા બીજા પદ્ધતિનું પણ આ સમવાયાંગમાં વર્ણન છે.

સમવાયાંગની સંખ્યેય વાચના છે યાવત્ તે બાર અંગમાં ચોથું અંગ છે. તેનું એક અધ્યયન છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, એક ઉદ્દેશનકાલ છે. ૧૪૦૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ સ્થાપોને તેમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

[- સમ૦ ૧૩૬]

૫

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં શું છે ?

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં સ્વસમયની પ્રરૂપણ છે યાવત્ લોકાલોકનું વ્યાખ્યાન છે.

૧. આ માળામાં 'ભગવતીસાર' નામે તેનો છાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિમાં નાના પ્રકારના દેવ, નરેન્દ્ર અને રાજવિઝાએ સંશયાળુ થઈને પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નના ભગવાન મહાવીરે વિસ્તારથી ઉત્તરો આપ્યા છે. તે ઉત્તરોમાં દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર, કાલ, પર્યાય, પ્રદેશ, પરિણામ યથાવસ્થિતભાવ, અનુગમ, નિષ્કેપ, નય, પ્રમાણ, સુનિપુણ ઉપક્રમ ઇત્યાદિનું વિવિધ પ્રકારે પ્રકાશન છે. તેમાં લોક અને અલોક સંબંધી માહિતી છે. એ ઉત્તરો સંસારસમુદ્રને તરવા માટે સાધન અને તેવા તે છે. એમની ઇન્દ્રોએ પણ પ્રશંસા કરી છે; ભવ્યજનોએ તેમનું અભિનંદન કર્યું છે. અધકારની રજને નાશ કરનારા તે જ્ઞાનરૂપ દીવા જેવા છે અને ઇહા, મુદ્ધિ અને મતિની વૃદ્ધિ કરનારા છે; વળી તે સૂત્રાથને વિવિધ રીતે સમજાવનારા છે તથા મહામૂલ્યવાન અને શિષ્યને હિતકર છે.

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિમાં સંખ્યાત વાચના છે—યાવત્ સંખ્યાત નિયુક્તિઓ છે. તે બાર અંગમાં પાંચમું છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે. સો અધ્યયન^૧ છે; તેના દશ હજાર ઉદ્દેશો^૨ છે, દશ હજાર સમુદ્દેશો છે. ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નોના ઉત્તરો છે. ૮૪૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞત ભાવોનું પ્રપણ છે.

[—સમ૦ ૧૪૦]

૬

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં^૩ શું છે ?

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. દૃષ્ટાંતમાં

૧. ભગવતીબનાં શતક એ જ અધ્યયન કહેવાય છે.

૨. દીકાકારે ઉદ્દેશોને કેવી રીતે દશ હજાર ભણવા તે જણાવ્યું નથી.

૩. ‘ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ’ નામે તેનો છાયાનુવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

આવતા—નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, બગીચા, રાજા, માતા-પિતા, સમવસરણુ, ધર્મચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક તેમ જ પરલોકની ઋદ્ધિ, ભોગનો પરિત્યાગ, પ્રવ્રજ્યા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્યાય, સંલેખના, ભોજનનો ત્યાગ, પાદપોષગમન, દેવલોકગમન, સુકુલમાં જન્મ, ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

યાવત્ આ કથાઓમાં સાધુઓના વિનય વિષે, તીર્થ કરના શાસનમાં દીક્ષા લઈને તેના પાલનમાં મંદ બુદ્ધિવાળા વિષે, કંઠલુ તપસ્યાથી હારી ગયેલા વિષે, ભયંકર પરીવહોથી હારેલાઓ વિષે, મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધતાં અટકી જનારા વિષે, વિષયસુખની આશામાં મૂઢ બનેલાઓ વિષે; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને દૂષિત કરીને નકામા થયેલાઓ વિષે, તથા તેથી કરીને તેમની સંસારમાં થયેલી દુર્ગતિ અને દુઃખપરંપરા વિષે—વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.

વળી, જેમણે પરીવહ અને કષાયના સૈન્યને છૂટી લીધું છે, ધૈર્ય જ જેમનું ધન છે અને સંયમમાં જેઓ ઉત્સાહપૂર્વક નિશ્ચયવાળા છે તેવા ધીરપુરુષો વિષે; જેઓ નિઃશય્ય થઈ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, યોગના આરાધક હોવાથી સિદ્ધિમાર્ગમાં પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તેમના વિષે; જેઓ દેવના અનુપમ કામભોગ ભોગવી ત્યાંથી યથાકાળે રચુત થઈ મનુષ્ય-લોકમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી પાછા પ્રવ્રજ્યા લઈ મુક્તિપથના પ્રવાસી થઈ મોક્ષે ગયા છે તેમના વિષે—વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી, જેઓ માર્ગમાં ચલાયમાન થયા હોય તેમને મનુષ્ય અને દેવો ઉપદેશ આપી, સારાસારના શુભદોષ બતાવી કેવી રીતે સન્માર્ગમાં લાવે છે તેના વિષે આમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અને દૃષ્ટાન્તો અને પ્રતીતિકર વચ્ચેના

સાંભળીને બ્રહ્મ મનુષ્યો કેવી રીતે સન્માજમાં આવી જન્મ-મરણનો નાશક સંયમ પાળી, દેવલોકમાં જઈ, પાછા ચ્યવી, સર્વ દુઃખરહિત શાશ્વત કલ્યાણકારી મોક્ષમાં જાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ અને આના જેવું બીજું પણ ઘણું વિસ્તારથી જ્ઞાતૃધર્મકથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાતૃધર્મકથાની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદાર છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે; તે છઠ્ઠું અંગ છે. તેના બે સ્તુતરકંધ છે. અને [પ્રથમ સ્તુતનાં] ઓગણીસ અધ્યયન છે.

તેમાંની કથાઓ બે પ્રકારની છે — એક બનેદી અને બીજી કલ્પિત. [બીજી સ્તુતની] બધી ધર્મકથાઓને દશ વર્ગમાં^૧ વહેંચી નાખવામાં આવી છે. એકએક ધર્મકથામાં પાંચસો પાંચસો અખ્યાયિકાઓ છે. એકએક આખ્યાયિકામાં પાંચસો પાંચસો ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. અને પ્રત્યેક ઉપાખ્યાયિકામાં ૫૦૦ અખ્યાયિકા-ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. એમ બધી મળી સાડાત્રણ કરોડ કથાઓ થાય છે. તેના ૨૯ ઉદ્દેશનકાલ છે. સમુદ્દેશનકાલ પણ તેટલા જ છે. સંખ્યાત હજાર પહો છે. યાવત્ જિનપ્રજ્ઞભાવોનું વર્ણન છે.

[—સમ ૧૪૧]

૭

ઉપાસકદશામાં શું છે ?

ઉપાસકદશામાં ઉપાસક-શ્રાવકોનાં નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વનખંડ, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે; તથા

૧. વર્ગનો અર્થ અધ્યયન સમજવો.
૨. કારણ કે, બે સ્તુતરકંધનાં મળી ૨૯ અધ્યયનો છે.
૩. 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો' એ નામે તેનો જાણીતોવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વણું છે. ઉપાસકનાં શીલવ્રત, ગુણવ્રત, પૌષધ, ઉપવાસનું વણું છે. તેમનો શ્રુતાધ્યાસ, તપોપધાન, પ્રતિભા, ઉપસર્ગ, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, તથા પાદપોષગમનનું વણું છે. મૃત્યુ પછી તેમની દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ, ત્યાંથી અ્યવન કરી સુકુલમાં જન્મ અને ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ કરી મોક્ષગમન એ બધું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વળી ઉપાસકદશામાં શ્રાવકોની ઋદ્ધિ, તેમનો પરિવાર, તેમનું ધર્મશ્રવણુ, તેમની ધર્મપ્રાપ્તિ અને તેમના સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ અને વિશુદ્ધિ, તેમના મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ તથા તેમના અતિચાર, તેમની ઉપાસકપણાની કાલમર્યાદા, અને અનેક પ્રકારે તેમણે જે અભિગ્રહો ધારણ કર્યા, પ્રતિભાઓ સ્વીકારી, ઉપસર્ગો-સંકટો સહન કર્યા તેનું; તથા જેમને ઉપસર્ગ નથી આવ્યા તેમનું; તેમણે જે અનેક પ્રકારનું તપ આચર્યું અને શીલવ્રત તથા ગુણવ્રત અને પૌષધોપવાસ સ્વીકાર્યા તેનું અને છેવટે સંલેખનાવ્રત લઈ અનેક દિવસ સુધી અન્નપાન વગર રહી આત્માને શુદ્ધ કરી તેઓ કદપોષપદ્મ દેવપણું ઉત્પન્ન થયા તેનું; અને તે દેવલોકની સંપત્તિનું જે અનુપમ સુખ તેમણે ભોગવ્યું તેનું, અને ત્યાંથી અથાકાળે અ્યુત થઈ મનુષ્ય રૂપે જન્મી ફરી પાછી જિનધર્મની પ્રાપ્તિ કરી, ઉત્તમ સચમ પાળી, કર્મરજને છાંડી કેવી રીતે તેઓ મુક્ત થશે તેનું; આ બધાનું અને આના જેવું બીજું ઘણું વણું તેમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપાસકદશાની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, ચાવત સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ^૧ છે. તે સાતમું અંગ

૧. અર્થસંગ્રહક ગાથાઓ.

છે. તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે અને દશ અધ્યયન છે. દશ ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંજ્યાત હજાર પદ છે. યાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞત લાવેાનું નિરૂપણ છે.

[—સમ૦૧૪૨]

અન્તકૃદ્દશા^૧માં શું છે ?

અન્તકૃદ્દશામાં જેઓ મોક્ષે ગયા છે તેમના સંજ્યાધી — નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વન, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે. તથા મોક્ષે જનાર જીવોએ કેવી રીતે લોગોનો ત્યાગ કર્યો અને દીક્ષા લીધી, તેમનો શ્રુતાચાર્ય, તેમની તપસ્યા, તેમની પ્રતિમા; તેમની વિવિધ પ્રકારની ક્ષમા, આજ્ઞવતા, મૃદુતા, શૌચ અને સત્ય; તેમનો સત્તર પ્રકારનો સંયમ, તેમનું ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય, તેમની નિષ્પરિશ્રુતા, તેમનું તપ અને ત્યાગ, તેમની સમિતિ અને શુભિ, તેમનો અપ્રમત્તભાવ, તેમના સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ, તેઓ કેવા ઉત્તમ સંયમને પામ્યા છે તે, તેમણે કેવા પરીષદો જીત્યા છે તે, અને ચાર કર્મના ક્ષયથી તેમણે કેવી રીતે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે, તેમનો દીક્ષાપર્યાય, અને તેમના પાદપોષ્પગમનનો કાલ અને છેવટે સર્વકર્મથી મુક્ત થઈ તેઓ કેવી રીતે મોક્ષે ગયા તે — આ અને આના જેવાં બીજાં ઘણાં લાવેાનું વર્ણન અન્તકૃદ્દશામાં કરવામાં આવ્યું છે.

અન્તકૃદ્દશાની સંજ્યાત વાચના છે. સંજ્યાત અનુયોગદ્વાર છે. યાવત્ તેની સંજ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. યાવત્ તે આઠમું

૧. આ માળામાં ‘પાપ, પુણ્ય અને સયમ’ નામના મણકામાં તેનો ધ્યાનવાદ આવે છે.

અંગ છે. તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, અધ્યયન દશ છે વગર સાત છે.^૧ દશ ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંખ્યાત હજાર પદ છે ચાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞા ભાવોને કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ૦ ૧૪૩]

૬

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં^૨ શું છે ?

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર સાધુઓના નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય ચાવત્ માતા-પિતાનું વણુંન છે. તેવા સાધુ સંખ્યા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વણુંન છે. તેમણે કરેલ ભોગોનો ત્યાગ, દીધેલ દીક્ષા, કરેલ શ્રુતાભ્યાસ, આચરેલ તપોપધાન, તેમનો દીક્ષાપર્યાય, તેમની પ્રતિમા, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોષગમન અને છેવટે અનુત્તરમાં ઉપપાત એ વણુંવવામાં આવ્યું છે.

વળી દેવલોકમાંથી ચ્યવી તેઓ સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયા, ફરી ધર્મપ્રાપ્ત કર્યો, અને છેવટે મોક્ષને પામ્યા તે પણુ વણુંવવામાં આવ્યું છે.

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં— તીર્થંકરના સમવસરણુનું, તીર્થંકરના અતિશયનું, અને પરીષદને જીતી ચશસ્ત્રી બનેલા, તપોબળ વડે દેહીધ્યમાન, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળા

૧. વર્ગ આઠ છે, પણ સાત કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે, પ્રથમ દશ અધ્યયન ૩૫ વર્ગને નથી ગણ્યો. — દીકાકાર.

૨. આ માળાના ‘પાપ, પુણ્ય અને સમય’ પુસ્તકમાં એનો છાયાનુવાદ આવે છે.

અને વિવિધ ગુણના ભંડાર એવા તીર્થકરના શિષ્યોનું, અણુગારમહંષિઓનું, વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓનું, તથા તેમના ગુણનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી ભગવાનનું શાસન કેવી રીતે જીવને હિતકારી છે, દેવાસુરમનુષ્યોની ઋદ્ધિ કેટલી છે, તીર્થકરની પાસે લોકો કેવી રીતે આવે છે, તેમની સેવા કેવી રીતે કરે છે, તીર્થકર કેવી રીતે દેવ અને મનુષ્યને ધર્મોપદેશ કરે છે, તેમનો ઉપદેશ સાંભળી બધા કામલોગોને છોડીને લોકો કેવી રીતે સંયમ, તપ અને બીજો આચાર સ્વીકારે છે; અને ઘણા વર્ષની પ્રવ્રજ્યા પાળીને, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરીને, જિનવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને, હૃદયથી જિનવચનની અનુમોદના કરીને, જેને જોટલા ઉપવાસ પ્રાપ્ત થાય તે કરીને, લોકો કેવી રીતે ધ્યાનવાળાં થઈ સમાધિમરણે મરી અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનુત્તરમાં અનુપમ દેવસુખ ભોગવી ચથાકાલે ત્યાંથી અવી યાવત્ સંયમ પાળી કેવી રીતે મોક્ષે જાય છે તે બધું—અને તે સિવાય બીજું ધણું અનુત્તરોપપાતિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

અનુત્તરોપપાતિકની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે, તે નવસુ અંગ છે, તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, ત્રણ વર્ગ છે, ઉપેશન અને સમુદેશનના કાલ દશ છે. સંખ્યાત હજાર પદો છે, યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ ભાવોને તેમાં પ્રરૂપવામાં આવ્યા છે.

૧૦

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં શું છે ?

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં એકસો આઠ^૧ પ્રશ્નો છે, ૧૦૮ અપ્રશ્નો છે, અને ૧૦૮ પ્રશ્નાપ્રશ્નો છે. વિદ્યાતિશયોનું વર્ણન છે. સાધકોના નાગ અને સુપણ^૨ સાથે દિવ્ય સંવાદોનું વર્ણન છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં — આદર્શ, અંગુષ્ઠ, બાહુ, અસિ, મણિ વસ્ત્ર અને આદિત્ય વિષયક પ્રશ્નોના; વિવિધમહાપ્રશ્નવિદ્યા, મનઃપ્રશ્નવિદ્યા, અને દેવતા જેમાં કામ કરી આપે છે તેવી વિવિધ વિદ્યાઓના પ્રશ્નોના; સૌકોને વિસ્મય પમાડે તેવા મહાપ્રભાવિક પ્રશ્નોના, જે પ્રશ્નો સાંભળી લોકોને બહુ પૂર્વ કાળે કાઠ ઉત્તમ દમી તીર્થકર થયા હશે તેવી પાકી શ્રદ્ધા થાય તેવા પ્રશ્નોના, સમજવા કઠણ પડે તેવા પ્રશ્નોના, જે સર્વસર્વશક્તિમત હોય તેવા પ્રશ્નોના, અબુધજન પણ જેમાં વિશ્વાસ કરવા લાગી જાય તેવા પ્રત્યક્ષમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે તેવા પ્રશ્નોના;—સ્વસમય અને પરસમયનું નિરૂપણ કરવામાં કુશલ પ્રત્યેકબુદ્ધિએ વિવિધ અર્થવાળી ભાષામાં આપેલા અને મહાવીર ભગવાને વિવિધ રીતે વિસ્તારથી જગતનું હિત સધાય તે રીતે આપેલા — જવાબોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં સંખ્યાતવાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે; યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. બાર અંગોમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ એ દશમું અંગ છે. તેનો એક શ્લોકરૂપ છે. ૪૫

૧. અંગુષ્ઠ, બાહુપ્રમાદિ મંત્રવિદ્યાઓના બળે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ હઈ દેવા તે પ્રશ્ન; પૂછવામાં ન આવે છતાં જે વિદ્યાથી માત્ર મત્રના બળથી શુભાશુભ ફળ પતાવી આપે, તે અપ્રશ્ન, અને જેમાં બને હોય તે પ્રશ્નાપ્રશ્ન

ઉદ્દેશન-^૧ અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંખ્યાત હબાર પદો છે. યાવત્ જિનપ્રજ્ઞા ભાવોનું વર્ણન છે.

[—સમ ૧૪૫]

૧૧

વિપાકશ્રુતમાં^૨ શું છે ?

સારાં અને માકાં કર્મના વિપાક તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે. આ શ્રુતને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. એક સુખવિપાક અને બીજું દુઃખવિપાક. દશ દુઃખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે.

દુઃખવિપાકમાં જેમને દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેમના નગર યાવત્ માતાપિતાનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, ગૌતમનું નગરમાં જવું, અને સંસારની દુખપરંપરા—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

સુખવિપાકમાં જેને સુખ ભોગવવું પડે છે તેમના નગરાદિનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિઓ, ભોગનો પરિત્યાગ, દીક્ષા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્વાય, પ્રતિભા,

૧. “આ અંગનાં દશ જ અધ્યયનો છે. તેથી ઉદ્દેશનકાલ દશ જ સહવે; પણ સહવ છે કે બીજી કોઈ વાચના પ્રમાણે ૪૫ અધ્યયનો હોય”—એમ દીકાકાર જણાવે છે. વળી અત્યારે મળી આવતા પ્રમવ્યાકરણમાં અહીં ગણાવેલ વિષયનું નામનિશાન પણ નથી, એ વિષે દીકાકાર અહીં મૌન સેવે છે. પણ જ્યારે પોતે પ્રમવ્યાકરણની દીકા લખે છે ત્યારે જણાવે છે કે પૂર્વ કાંળમાં આ બધી વિદ્યાઓ આ શાસ્ત્રમાં હતી, પણ અત્યારે તો આમાં માત્ર પાંચ આસ્રવ અને પાંચ સવરનું જ વર્ણન છે.

૨. આ માળાના ‘પાપ, પુણ્ય અને સમમ’ અથમાં એનો છાયાનુવાદ આવે છે.

સલેખના, લક્ષતપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોષગમન, દેવલોકમાં ગમન, સુકુલોત્પત્તિ, ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

દુઃખવિપાકમાં—હિંસા, જૂઠું, ચોરી, પરભી સાથે મૈથુન અને પરિગ્રહથી સંચિત પાપકર્મોના, તથા તીવ્રકષાય, ઇન્દ્રિય, પ્રમાદ, પાપપ્રવૃત્તિ, અને અશુભાધ્યવસાયથી સંચિત પાપકર્મોના વિપાક (ફલ) વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમકે, કોઈ નરક અથવા તિયંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ઘેરાય છે; મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ પાપકર્મોનાં ફળ ભોગવે છે: જેમકે, કોઈનો વધ કરવામાં આવે છે, કોઈનું વૃષણ કાપી નાખવામાં આવે છે, વળી કોઈનાં નાક, કાન આદિ કાપી નાખવામાં આવે છે, કોઈના હાથ, પગ કે જીભ કાપી નાખવામાં આવે છે, કોઈને આંખમાં ગરમ સળી નાખવામાં આવે છે, કોઈને બાળી નાખવામાં આવે છે, કોઈને ચીરી નાખવામાં આવે છે, કોઈને બાંધવામાં આવે છે, કોઈને સૂળ લોકીને તો કોઈને લાકડી મારીને બેહાલ કરી નાખવામાં આવે છે, ગરમ સીસું કોઈના પર રેડવામાં આવે છે, ગરમ તેલ કોઈના પર રેડવામાં આવે છે, કોઈને કુમ્ભીમાં પકાવવામાં આવે છે, કોઈને શીતલતાથી કંપાવવામાં આવે છે, કોઈને કાયમ બાંધી રાખવામાં આવે છે, કોઈને લાલાથી વીંધવામાં આવે છે, કોઈની ચામડી હિંતારી લેવામાં આવે છે, કોઈને હાથમાં તેલવાળાં કપડાં વીંટી ભયંકર રીતે બાળવામાં આવે છે—આવાં આવાં ભયંકર દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. કાંરણ, પૂર્વ સમયમાં કરેલાં કર્મોની પરંપરા તેને આવાં ભયંકર ફળ આપ્યા વિના મૂકતી નથી. પણ તેનો છૂટકારો તપમાં જો

ધ્યેયપૂર્વક લાગી જાય તો થવા સંભવ ખરો — આ બધું હ. ખવિપાકમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ત્યાર પછી સુખવિપાકમાં, શીલવંત, સંયમી, ગુણવાન, તપસ્વી સાધુને અનુકંપાભાવથી તથા હમેશાં મનની પ્રસન્નતાથી શુભ ભાવનાવાળા થઈને જેઓ શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર ખાપે છે, તેઓ ભાવશુદ્ધિ કરી કેવી રીતે ધર્મપ્રાપ્તિ કરે છે અને કેવી રીતે — જેમાં અનેક નરકાદિભવ અને દુઃખ, ભય, વિષાદ, શોક અને મિથ્યાત્વના કુંગેરો છે, જેમાં બધેય અજ્ઞાનાંધકારરૂપ ક્રીચક હોવાથી પાર થવાનો રસ્તો મળવો મુશ્કેલ છે, જેમાં જરા, મરણ અને જન્મની ક્ષુબ્ધ ભમરીઓ છે, સોળ કષાયરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ હોવાથી જે ભયંકર છે એવા — અનાદિ-અનંત સંસારને ટૂંકો કરે છે, અને કેવી રીતે તેઓ દેવાયુ ખાંધે છે અને દેવના કામભોગો ભોગવી યથાકાલે મ્યુત થઈ કેવી રીતે આ નરલોકમાં આવી સુકુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને આયુષ્યમાન, દીર્ઘશરીરવાળા, રૂપવાન, યાવત્ આરોગ્ય અને બુદ્ધિવાળા થાય છે અને તેમને ભત્રે મળે છે, સ્વજન મળે છે, યાવત્-બધી પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળે છે, અને તેમને વિવિધ પ્રકારના કામભોગથી કેવું સુખ મળે છે તેનું વર્ણન છે.

આવી રીતે અનાદિકાળથી ચાલી આવતી પરંપરાથી બાંધેલાં શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મોના વિપાકો કેવી રીતે સુખ અને દુઃખ આપે છે, તે વિપાકશ્રુતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ બધું એટલા માટે બતાવવામાં આવ્યું છે કે, જીવો તે વિચારી સંવેગવાળા થાય. આ સિવાય પણ બીજું ઘણું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વિપાકશ્રુતની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. આ સૂત્ર અંગોમાં

અગિયારમું અંગ છે. તેનાં વીશ અધ્યયનો છે અને ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ પશુ વીશ છે. તેનાં સંખ્યાત હબર પદો છે, સંખ્યાત અક્ષરો છે, યાવત્ જિનપ્રસન્ન ભાવોનું તેમાં વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૪૬]

૧૨

દૃષ્ટિવાદમાં^૧ શું છે ?

દૃષ્ટિવાદમાં બધા ભાવની પ્રજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તેના મુખ્ય પાંચ વિભાગ છે—

૧. પરિકર્મ^૨, ૨. સૂત્રો, ૩. પૂર્વગત, ૪. અનુયોગ અને ૫. શૂલિકા.

(૧) પરિકર્મના પાછા સાત વિભાગ છે—સિદ્ધશ્રેણિકા, મનુષ્યશ્રેણિકા, સ્પૃષ્ઠશ્રેણિકા અવગાહનાશ્રેણિકા, ઉપસંપન્નાશ્રેણિકા, વિપ્રજહતશ્રેણિકા, ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા.

સિદ્ધશ્રેણિકા પરિકર્મના પાછા ચૌદ વિભાગ છે—

માતૃકાપદ, એકાથિકપદ, પાદોષ્પદ, આકાશપદ, કેતુભૂત, રાશિબદ્ધ, એકગુણ, દ્વિગુણ, ત્રિગુણ, કેતુભૂત, પ્રતિશ્રદ્ધ, સંસાર- પ્રતિશ્રદ્ધ, નન્દાવત^૩, સિદ્ધબદ્ધ.

મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મના પશુ ઉપર પ્રમાણે ચૌદ લેહો છે. અને બાકીના સ્પૃષ્ઠશ્રેણિકાદિ પાંચ પરિકર્મના અગિયાર લેહો છે.

સ્વસમયની અપેક્ષાએ પરિકર્મ છ જ છે. પશુ સાતમો પરિકર્મ આજીવિક મતાનુસારી છે. એમ સાતપરિકર્મ થાય.

૧. દૃષ્ટિવાદના દિગમ્બર સંમત વર્ણન માટે તથા બન્ને પરંપરાની તે વિષે તુલના માટે બુદ્ધો પદ્મપંડાગમ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમના છ પરિકર્મો સ્વસામયિક હોવાથી તેમાં ચાર નય વડે વિચાર કરવામાં આવે છે. પણ ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ તો સાતે પરિકર્મમાં ત્રણ નયથી વિચાર કરવામાં આવે છે.

(૨) સૂત્ર અઠ્યાસી છે—

ઋતુગ, પરિણતાપરિણત, બહુભાજિક, વિપ્રત્યયિક, અનન્તર, પરંપરા, સમાન, સંયૂથ, સંભિન્ન, યથાત્યાગ, સૌવસ્તિક, નંદાવત, બહુલ, સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ, વ્યાવત, એવંભૂત, દ્વિકાવત, વતમાનોત્પાદ, સમભિરુદ, સર્વતોલદ્ર, પ્રણામા અને દ્વિપ્રતિગ્રહ; આ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત અનુસારે સ્વતંત્રભાવે વિચાર થાય છે. એ બાવીશે સૂત્રનો પરતન્ત્રપણે ગોશાલક મતાનુસારે વિચાર થાય છે; એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણનયથી વિચાર કરનારા ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે; એ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસમયપ્રમાણે ચારે નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે. એમ એ બાવીશમાંના પ્રત્યેકનો ચાર પ્રકારે વિચાર થાય છે. એટલે કુલ અઠ્યાસી સૂત્ર ગણવામાં આવે છે.

(૩) પૂર્વગતમાં ૧૪ પૂર્વ છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉત્પાદપૂર્વ, આશ્રાયણી, વીર્ય, અસ્તિનાસ્તિપ્રવાહ, જ્ઞાન-પ્રવાહ, સત્યપ્રવાહ, આત્મપ્રવાહ, કર્મપ્રવાહ, પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાહ, વિદ્યાનુપ્રવાહ, અવન્ધ્યપ્રવાહ, પ્રાણાયુપ્રવાહ, ક્રિયાવિશાલ-પ્રવાહ અને લોકગિન્દુસાર. પ્રત્યેક પ્રવાહની વસ્તુ તથા ચૂલિકાવસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે—

પ્રવાહ	વસ્તુ	ચૂલિકાવસ્તુ
૧	૧૦	૪
૨	૧૪	૧૨
૩	૮	૮

૪	૧૮	૧૦
૫	૧૨	×
૬	૨	×
૭	૧૬	×
૮	૩૦	×
૯	૨૦	×
૧૦	૧૫	×
૧૧	૧૨	×
૧૨	૧૩	×
૧૩	૩૦	×
૧૪	૨૫	×

(૪) અનુયોગના બે ભાગ છે—

મૂલ પ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ.

મૂલપ્રથમાનુયોગમાં ભગવાન, અરિહંતોના પૂર્વભવ, દેવલોકગમન, આયુ, વ્યવન, જન્મ, અભિષેક, રાજ્યલક્ષ્મી, પાલખી, પ્રવજ્યા, તપસ્યા, આહાર, કેવલજ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્તન, સંઘયણ, સંસ્થાન, જિંચાર્ધ, આયુ, શિષ્ય, ગણ, ગણધર, આર્યા, પ્રવર્તિની, ચતુર્વિધ સંઘનું પરિમાણ, કેવળી, મનઃ-પર્યાયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, સમ્યક્ત્વી, શ્રુતજ્ઞાની, જેઓ અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેઓ સિદ્ધ થાય છે, જેઓ પાદ્યોપગમન કરે છે, જે ઉત્તમ મુનિવરો કર્મરજ છાંડી જોટલા ઉપવાસ કરી મોક્ષે જાય છે, —આ અને આવી બીજી બાબતો તીર્થકર સંબંધી કહેવામાં આવે છે.

ગંડિકાનુયોગ અનેક પ્રકારનો છે:—જેમકે, કુલકર-ગંડિકા, તીર્થકરગં, ગણધરગં, ચક્રધરગં, દશારગં, અલદેવગં, વાસુદેવગં, હરિવંશગં, ભદ્રબાહુગં,

તપકમંગ્લ, ચિત્રાંતરંગ, ઉત્સર્પિણીગંગ, અવસર્પિણીગંગ,
અને દેવ, નરક, તિર્થચગતિમાં જે વિવિધ જન્મો થાય
છે તેનું વ્યાખ્યાન, આદિઆદિ ગંડિકાઓ છે.

(૫) ચૂલિકા એ આદિના ચાર પૂર્વની સમજવાની છે.
બાકીનાં પૂર્વને ચૂલિકા નથી. વિગત માટે ઉપર પૂર્વનું વર્ણન
જુઓ.

દૃષ્ટિવાદની વાચના સંખ્યાત છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર
છે, યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે, તે બારમું અંગ છે,
તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, ૧૪ પૂર્વ છે, સંખ્યાત વસ્તુ છે,
સંખ્યાત ચૂલવત્યુ છે, સંખ્યાત પ્રાણી છે, સંખ્યાત પ્રાણી-
પ્રજાત છે, સંખ્યાત પ્રાણીતિકાઓ છે, સંખ્યાત પ્રાણીપ્રાણીતિકા
છે, સંખ્યાત હજાર પદો છે, યાવત્ તેમાં જિનપ્રજાત
ભાવેને કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ ૧૪૭]

આ બાર અંગ રૂપ ગણિપિટકની વિરાધના કરીને
અતીત કાલમાં અનંત, વર્તમાનકાળમાં અસંખ્યાત અને
ભવિષ્યકાળમાં અનંત જીવો સંસારમાં ભમ્યા, ભમે છે,
અને ભમશે.

તેથી જિલદું, તેની આરાધના કરીને અતીત કાળમાં,
વર્તમાન કાળમાં અને ભવિષ્યમાં અનંત જીવો સંસારને
તરી મેલે ગયા છે, જાય છે અને જશે.

એ દાદશાંગ ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને
ભવિષ્યમાં હશે. તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે,
અવ્યય છે, નિત્ય છે.

જેમ પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાય શાશ્વત છે, તેમ
આ ગણિપિટકમાં અનંત ભાવ, અનંત અભાવ, અનંત હેતુ,
અનંત અહેતુ, અનંત કારણ, અનંત અકારણ, અનંત

જીવ, અનન્ત અજીવ, અનન્ત લઘ્ય, અનન્ત અલઘ્ય,
અનન્ત સિદ્ધ, અનન્ત અસિદ્ધ, વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

[—સમ૦ ૧૪૮]

આ અંગાદિ વિષે પરચૂરણ

બ્રહ્મચર્ય (અધ્યયનો) નવ^૧ છે—

૧. શસ્ત્રપરિણા,
૨. લોકવિભય,
૩. શીતોષ્ણીય,
૪. સમ્યક્ત્વ,
૫. આવન્તિ,
૬. ધૂત,
૭. વિમોહ,
૮. ઉપધાનશ્રુત,
૯. મહાપરિણા.

[—સમ૦ ૯, —સ્થા૦ ૧૧૨]

આચારપ્રકલ્પ^૨ પાંચ પ્રકારનો છે—

૧. બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરતાં હોવાથી આ બ્રહ્મચર્યાધ્યયનો કહેવાય છે. તે આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્લોકક્રમાંતર્ગત છે.

૨. આચારાંગ સૂત્રની પાંચમી ચૂલિકા જે નિશીથ અધ્યયન કહેવાય છે, તેનું બીજું નામ આચારપ્રકલ્પ પણ છે. સાધુઓના આચાર સંબંધી વિશેષ કલ્પ, એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્તોનું તેમાં વર્ણન હોવાથી—અને તે પ્રાયશ્ચિત્તો મુખ્યપણે પાંચ હોવાથી અહીં તે આચારપ્રકલ્પના પાંચ ભેદ વર્ણવ્યા છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ આચારાંગમાથી આ નિશીથ અધ્યયનને બાદ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેના પર જિનદાસ મહત્તરે ચૂલ્લી^૩ લખી છે જે હજી છપાઈ નથી. આ આચારકલ્પ નામના નિશીથ અધ્યયનનું મૂળ પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ નામના નવમા પૂર્વની તૃતીય વસ્તુના આચાર નામના વીરમા પ્રાણીકૃત છે—એટલે તેને આધારે આ નિશીથાધ્યયનની રચના કરવામાં આવી છે.

૧. માસિક ઉદ્ધાતિક;

[લઘુમાસની તપસ્યા તે માસિકઉદ્ધાતિક કહેવાય છે. ઉદ્ધાત એટલે ભાગપાત—અર્થાત્ ઓછું કરવું. જે માસિક તપસ્યારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અમુક અંશ ઓછો કરવામાં આવે તે માસિક ઉદ્ધાતિક કહેવાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તો એક માસનું કહેવાય, પણ તપસ્યા ત્રીસ દિવસની નહિ પણ રજા દિવસની કરવાથી એક માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત માની લેવામાં આવે છે; તેથી તે લઘુમાસ કહેવાય છે.]

૨. માસિક અનુદ્ધાતિક;

[જે માસિક તપસ્યામાંથી ભાગપાત કરવામાં ન આવે તે માસિક અનુદ્ધાતિક અથવા શુરુમાસ કહેવાય છે.]

૩. આતુર્માસિક ઉદ્ધાતિક;

૪. આતુર્માસિક અનુદ્ધાતિક;

૫. આરોપણા.

[કૌઠપણ દોષ થયો હોય અને તેની આલોચના શુરુ પાસે કરે, ત્યારે શુરુ તે દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે. પણ જો દોષ થાય છતાં આલોચના ન કરે, તો દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત તો મળે જ તદ્દપરાંત તેણે તે છૂપાવ્યું તે માટે ણીન્ માયારૂપ દોષનું પણ મળે. આ આરોપણા કહેવાય છે.]

આરોપણાના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. પ્રસ્થાપિતા—

[ઉપર જણાવેલ આરોપણા થયા પછી શુરુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જે તપસ્યા શરૂ કરાય તે;]

૨. સ્થાપિતા-

[ગુરુ વૈયાવૃત્ય કે એવા કોઈ બીજા કારણે આરોપિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું આગળના સમય ઉપર મુલતવી રાખે છે તે;]

૩ કૃત્સ્ના-

[આ પ્રવર્તમાન શાસનમાં તપસ્યાની હદ છ માસ પર્ણ છે. એથી વધુ પ્રાયશ્ચિત્ત બે કેઈને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો તે કૃત્સ્ના;]

૪. અકૃત્સ્ના-

[છ માસની મર્યાદાને આગળીને પણ કોઈને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે કરવાનું નથી, પણ કરવાનું તો છ માસ જ છે, તેથી તેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અકૃત્સ્ના;]

૫. હાડહાડા-

[લઘુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તેને અપદ હઈ દેવામાં આવે, તે].

[—સ્થા. ૪૩૩]

આચારપ્રકર ૨૮ પ્રકારે છે—

- ૧-૨. માસિકી આરોપણા,
- ૩-૪. સપ્તરાત્ર માસિકી આરોપણા,
- ૫-૬. સદશરાત્ર માસિકી આરોપણા,
- ૭-૧૨. તેવી જ રીતે છ લેહ-
દ્વિમાસિકી આરોપણાના,
- ૧૩-૧૮. ત્રિમાસિકી આરોપણાના,
- ૧૯-૨૪. ચાતુર્માસિકી આરોપણાના,

૧. આચારાંગના નિશીથાધ્યયનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલાં છે તેના આધારે આ લેહ છે. આના વિવેચન માટે નિશીથાધ્યયનનો ૨૦મો ઉદ્દેશક જોવાની જગ્યાએ ટીકાકાર કરે છે. નિશીથ હજી છપાયું નથી. માત્ર લીલામાં ઉપલબ્ધ છે. અને તે પણ અમુક સાધુઓને જ.

૨૫. ઉપધાતિકા આરોપણા

૨૬. અનુપધાતિકા આરોપણા,

૨૭. કૃત્સ્ના આરોપણા,

૨૮. અકૃત્સ્ના આરોપણા.

[—સમ૦ ૨૮]

આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ અને સ્થાનાંગ એ ત્રણ ગણિપટકનાં—
આચારાંગની ચૂલિકાને ન ગણીએ તો—કુલ ૫૭
અધ્યયનો^૧ થાય છે.

[—સમ૦ ૫૭]

કુલ દશ અધ્યયનવાળાં શાસ્ત્રો દશ છે—

૧. કમ'વિપાકદશા (વિપાક નામનું ૧૧મું અંગ);

૨. ઉપાસકદશા (સાતમું અંગ);

૧. આચારાંગનાં ૨૪ (૯+૧૫ કારણ સોળમું વિમુક્તિ૦ બાદ દેવાનું
કથું છે)+૨૩ (સૂત્રકૃતાંગનાં ૧૬+૭)+૧૦ (સ્થાનાંગના)=૫૭. પણ એક
પ્રશ્ન રહે જ છે કે, મૂળમાં ચૂલિકા શબ્દથી વિમુક્તિ નામનું જ અધ્યયન
લેવાનું દીકાકાર જણાવે છે, તેનો આધાર શુ? આચારાંગની બધી મળી
પાંચ ચૂલિકા છે. નિર્ચુક્તિ (આચારાંગ નિર્ચુક્તિ—ગા૦૧૧)ની દીકા કરતાં
આચાર્ય શીલાંક જણાવે છે કે, દ્વિતીયચુતરકધનાં પ્રથમ ૭ અધ્યયન
એ પ્રથમ ચૂલા, બીજા (૮-૧૪) સાત એ બીજી ચૂલા, ભાવના નામનું
૧૫મું અધ્યયન ત્રીજી ચૂલા, વિમુક્તિ નામનું ૧૬મું અધ્યયન એ ચોથી
ચૂલા અને નિશીથાધ્યયન ૧૭મું એ પાંચમી ચૂલા. દીકાકાર સ્વયંદેવ
કહે છે કે, નિશીથાધ્યયન એ તો પ્રસ્થાનાંતર હોવાથી ન ગણવું; અર્થાત્
ચોથી ચૂલા જ અંતમાં રહે છે તે બાદ કરવી જોઈએ.

પણ આ પ્રસ્તુત સમવાયંગ સૂત્રનો આધાર કોઈ બીજી જ વાચના
હોય જેમાં અત્યારે તે તે સૂત્રોમાં મળતાં અધ્યયનોથી વિપરીત સંખ્યાક્રમ
હોય. કારણ, મૂળમાં એક જ ચૂલિકાનું વર્ણન નથી કયું, પણ ચૂલિકા-
માત્રનું કયું છે.

૩. અતકૃદશા (આઠમું અંગ)^૧;
૪. અનુતરૌપપાતિક દશા (નવમું અંગ)^૨;
૫. આચારદશા (દશાશ્રુતસ્કંધ);
૬. પ્રશ્નવ્યાકરણદશા^૩;
૭. બન્ધદશા^૪;
૮. દિગૃદ્ધિદશા;
૯. દીર્ઘદશા;
૧૦. સંક્ષેપિત દશા.

(૧) કર્મવિપાકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે, તે આ પ્રમાણે—

૧. મૃગાપુત્ર ૨. ગોત્રાસ^૫, ૩. અંડ^૬, ૪. શકટ,
૫. પ્રાહ્મણ, ૬. નન્દીપેણુ^૭, ૭. શૈય^૮, ૮. ઉદુમ્બર, ૯.
- સહસોદાહ આમરક,^૯ ૧૦. કુમારલિપ્તુ^{૧૦}.

૧. વર્તમાનમાં આ અંગમાં દશ અધ્યયનો નથી; પણ પ્રથમ વર્ગના દશ અધ્યયનો છે, તેને આશ્રીને આ કથન છે, એમ ટીકાકાર ખુલાસો કરે છે. પણ ખરી રીતે અત્યારના ઉપલબ્ધ અંગનો પાઠ જુદો જ છે એમ ગણવું જોઈએ.

૨. આ અંગમાં પણ હાલ દશ અધ્યયન નથી, પણ ત્રણ વર્ગ છે, જેમાં પ્રથમ અને તૃતીય વર્ગમાં દશ, દશ, અને દ્વિતીયમાં ૧૩ અધ્યયન છે.

૩. આના પાઠકેર વિષે પાછળ નોંધ જુઓ. પૃ. ૨૪૫.

૪. બન્ધદશાદિ ૪ કયા શાસ્ત્રો છે, તે અમે જાણતા નથી—એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

૫. વર્તમાન વિપાકશ્રુતમાં તેનું નામ ઉન્નિષ્કૃત છે.

૬. વર્તમાનમાં અલગસેન.

૭. વર્તમાનમાં નન્દિવર્ધન.

૮. વર્તમાનમાં તેનો કર્મ આઠમો છે, અહીં તેને ૭મું ગણ્યું છે.

૯. વર્તમાનમાં દેવદત્તા.

૧૦. વર્તમાનમાં અબ્દ.

(૨) ઉપાસકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે—આનંદ, કામદેવ, શૂલભિપિતા, સુરાદેવ, ચુલ્લશતક, કુણ્ડકાલિક, શકડાલપુત્ર, મહાશતક, નંદિનીપિતા, સાલેપિકાપિતા.

(૩) અન્તકૃદશાનાં દશ અધ્યયનો છે—નમી, માતાંગ, સોમિલ, રામગુપ્ત, સુદર્શન, જમાલી, ભગાલી, કિંકંમ, પદ્મતેતિય, કાલ અંગડપુત્ર.

(૪) અનુત્તરોપપાતિકદશાનાં^૧ દશ અધ્યયનો આ છે—ઋષિદાસ, ધન્ય, સુનક્ષત્ર, કાર્ત્તિક,^૨ સસ્થાન, શાલિભદ્ર,^૩ આનંદ, તેતલી,^૪ દશાણ્વભદ્ર,^૫ અતિમુક્ત.^૬

(૫) આચારદશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે—

૧. વીસ અસમાધિસ્થાન, ૨. એકવીશ શબલ, ૩ તેત્રીસ આશાતના, ૪. અષ્ટવિધ ગણિસંપત, ૫. દશ ચિત્ત સમાધિસ્થાન, ૬. અગિયાર ઉપાસકપ્રતિમા, ૭. બાર ભિક્ષુ-પ્રતિમા, ૮. પચુષણ કલ્પ, ૯. ત્રીસ મોહનીયનાં સ્થાન, ૧૦. આબ્ધતિસ્થાન.

૧. વર્તમાન અતર્કદશા અને અનુત્તરોમાં અહીં કહેલ કરતાં જે ફેરફાર છે તે માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. ભગવતીમાં જણાવેલા કાર્ત્તિકથી આને જુદો ગણાવો; કારણ તે તો શક થયેલો છે.

૩. પ્રસિદ્ધ શાલિભદ્ર પણ આ હોય; પણ વર્તમાન અનુત્તરોમાં શાલિભદ્રનું અધ્યયન નથી.

૪. જ્ઞાતાસૂત્રમાં આવતા તેતલીથી આ જુદો ગણવો; કારણ તે તો મોક્ષે ગયો છે એમ જ્ઞાતામાં કહ્યું છે.

૫. જેનું ઇંદ્રે પોતાની સમૃદ્ધિ દાખવીને માન ગાળી નાખ્યું તે દર્શાણ્વભદ્ર જ આ હોય; પણ ઉપલબ્ધ અનુત્તરોમાં તેને વિષે અધ્યયન નથી. વળી એ દશાણ્વભદ્ર મોક્ષે ગયો એમ પણ કોઈકોઈ ઠેકાણે મળે છે.

૬. એક અતિમુક્તકનું અધ્યયન અતર્કદશામાં આવે છે તેનાથી આ જુદો હોવો જોઈએ, કારણ તે તો મોક્ષે ગયો છે.

(૬) પ્રશ્નવ્યાકરણ^૧દશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે—
ઉપમા, સખ્યા, ઋષિભાષિત, આચાર્ય^૨ભાષિત, મહાવીર-
ભાષિત, ક્ષોભકપ્રશ્ન, કૌમલપ્રશ્ન, અદાગપ્રશ્ન, અંગુષ્ઠપ્રશ્ન,
બાહુપ્રશ્ન.

(૭) બધદશાનાં^૨ દશ અધ્યયનો—

બધ, મોક્ષ, દેવધિ^૩, દશારમંડલ, આચાર્ય^૪વિપ્રતિવતી^૫,
ઉપાધ્યાય વિપ્રતિવતી^૬, ભાવના, વિમુક્તિ, શાતા, કમ^૭.

(૮) દ્વિગૃહિદશાનાં^૩ દશ અધ્યયનો—

વાદ, વિવાદ, ઉપપાત, સુક્ષેત્રકૃત્સ્ન, ૪૨ સ્વપ્ન, ત્રીસ
મહોત્સવપ્ન, ૭૨ સર્વ^૪ સ્વપ્ન, હાર, રામ, ગુપ્ત.

(૯) દ્વીધદશાનાં^૪ દશ અધ્યયનો—

ચંદ્ર, સૂર્ય^૫, શુક્ર, શ્રીદેવી, પ્રભાવતી, દ્વીપસમુદ્રોપપત્તિ,
બહુપુત્રિકા, મંદર, સ્થવિર^૬ સંભૂતિવિજય, સ્થાવર પદ્મ,
ઉચ્છૈસ-નિશ્વાસ.

(૧૦) સંક્ષેપિતદશાનાં^૫ દશ અધ્યયનો—

ક્ષુદ્રિકા વિમાનવિભક્તિ, મહતી વિમાનવિભક્તિ,
અંગચૂલિકા, વર્ગચૂલિકા, વ્યાખ્યાચૂલિકા, અરુણોપપાત,
વરુણોપપાત, ગરુડોપપાત, વૈશ્રમણોપપાત.

[—સ્થાન ૭૫૫]

૧. ઉપલબ્ધ પ્રશ્નમાં તો પાંચ આસવ અને પાંચ સવરનાં દશ
અધ્યયનો જ છે.

૨. આ હાલ મળતું નથી, પણ અધ્યયનોના નામ ઉપરથી વિષય
કળી શકાય છે.

૩. દીકાકાર કહે છે કે આતુ^૭ તો સ્વરૂપ પણ નથી સમજાતું.

૪. દીકાકાર કહે છે કે, આતુ સ્વરૂપ પણ અજ્ઞાત છે. પણ તેનાં
અધ્યયનોમાંના કેટલાંક નિરચાવલિમાં મળે છે. અહીં મૂળ પાઠમાં પણ
આનિદ છે. દશને બદલે અગિયાર ગણાવ્યાં છે.

૫. આતુ^૮ સ્વરૂપ અજ્ઞાત છે એમ દીકાકાર જણાવે છે.

આચારાંગનાં ચૂલિકાસહિત ગદ્યાં મળી ૧૮૦૦૦ પદો છે.

[—સમ૦ ૧૮]

આચારાંગનાં ચૂલિકા સહિત ૨૫ અધ્યયન છે—

શસ્ત્રપરિણા, લોકવિજય, શીતોષ્ણિક, સમ્યક્ત્વ, આવન્તી, ધૂત, વિમોહ, ઉપધાનશ્રુત, મહાપરિણા, પિણ્ડૈવણા, શય્યા, ધર્મ્યા, ભાષાધ્યયન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપગ્રહપ્રતિમા, સાત સપ્તૈકક^૧, ભાવના, નિમુક્તિ.

[—સમ૦ ૨૫]

ચૂલિકા સહિત આચારાંગના ૮૫ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ૦ ૮૫]

નવ પ્રહાયયના ૫૧ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ૦ ૫૧]

સાત સપ્તૈકક^૧ છે.

[—સ્થા૦ ૫૪૫]

સૂત્રકૃતાંગના અધ્યયનો ૨૩ છે—

સમય, વૈતાલિક, ઉપસર્ગપરિણા, સ્ત્રીપરિણા, નરક-વિભક્તિ, મહાવીરસ્તુતિ, કુશીલ પરિભાષા, વીર્ય, 'ધર્મ', સમાધિ, માર્ગ, સમવસરણ, યાત્રાતથ્ય, ગ્રન્થ; જન્મધર્મ, (આયાણિય), ગાથા, પુરુરિક, ક્રિયાસ્થાન, આહાર-પરિણા, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, અણુગારશ્રુત (આચારશ્રુત), આદ્ર્કીય, નાલંદીય.

[—સમ૦ ૨૩]

૧. ઉદ્દેશક વિનાનાં આ સાત અધ્યયનો ગણવાં. તેમાંનું પ્રત્યેક પણ સપ્તૈકક કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે : સ્થાન, નૈષેધિકી, ઉચ્ચાર-પ્રસવણવિધિ, શબ્દ, રૂપ, પરક્રિયા અને અન્યોન્યક્રિયા. વળી અહીં ચૂલિકામાં નિશ્ચયને ન ગણ્યું.

ગાથા^૧ જેમાં સોળમું છે તેવાં ૧૬ અધ્યયનો છે—
સમય ચાવત્ ગાથા.

[—સમ૦ ૧૬]

સાત મહાઅધ્યયનો^૨ કહ્યાં છે. .

[—સ્થા૦ ૫૪૫]

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિમાં ૮૧ મહાયુગ્મ^૩ શત^૪ છે.

[—સમ૦ ૮૧]

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિ—ભગવતીનાં બધાં મળી ૮૪૦૦૦ પદો છે.

[—સમ૦ ૮૪]

૧૬ અધ્યયનો (જ્ઞાતાનાં) છે—

ઉત્ક્રિષ્ટજ્ઞાત, સંઘાટક, અંડ, કુમ્ભ, શેલક, તુમ્બ, રોહિણી, મલ્લી, માગદી, ચંદ્રમા, દાવદવ, ઉદ્ધકજ્ઞાત, માંડુકજ્ઞ, તેતલી, નન્દીફળ, અપરકંકા, આઘ્રીણી, સુંસમા, પુષ્કરિકજ્ઞાત.

[—સમ૦ ૧૯]

કર્મવિપાકનાં^૫ ૪૩ અધ્યયનો છે.

[—સમ૦ ૪૩]

દૃષ્ટિવાદનો દશ નામ છે.

દૃષ્ટિવાદ, હેતુવાદ, ભૂતવાદ, તથ્યવાદ, સમ્યગ્વાદ, ધર્મવાદ, ભાષાવિચય, પૂર્વગત, અનુયોગગત, સર્વજ્ઞવેદને સુખાવહ.

[—સ્થા૦ ૭૪૨]

૧. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં.

૨. દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં.

૩. મહાયુગ્મ એટલે રાશિવિશેષ. એ એક પ્રકારની સંખ્યા છે. તેને જેમાં વિચાર કરવામાં આવે તે પણ મહાયુગ્મ કહેવાય.

૪. અધ્યયન.

૫. સૂત્રકૃતાગનાં ૨૩ અને વિપાકનાં ૨૦ મળી ૪૩ થાય એવી સંસાવના છે, એમ દીકાકાર જણાવે છે. પણ એને વાચનાભેદ જ ગણી કાઢવો જોઈએ.

દૃષ્ટિવાદના ચાર વિભાગ છે—

પરિક્રમ^૧, સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ.

[—સ્થા० ૨૬૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૪૬ માતૃકાપદો^૨ છે.

[—સમ० ૪૬]

દૃષ્ટિવાદનાં બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વતન્ત્રભાવે વિચાર થાય છે. એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણ નયથી વિચાર કરનારા ત્રૈશશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે. એ બાવીસે સૂત્રનો સ્વસમય પ્રમાણે ચાર નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે.

[—સમ० ૨૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૮૮ સૂત્રો છે—

ઋણુશ્રુત, પરિણુતાપરિણુત યાવત્ અઠ્ઠાસી સૂત્રો નન્દીસૂત્ર પ્રમાણે કહેવાં. (જુઓ આગળ પાન ૨૪૬.)

[—સમ० ૮૮]

પૂર્વ^૩ ૧૪ છે—ઉત્પાદ યાવત્ બિન્દુસાર.

[—સમ० ૧૪]

ફૂ પૂર્વોની વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વ ^૪	વસ્તુ	સ્થળ
ઉત્પાદ	ચાર ચૂલ વસ્તુ ^૨	સ્થા० ૩૭૮
”	૧૦	” ૭૩૨
આગ્રાચણી	૧૪	સમ० ૧૪
વીર્ય ^૫ પ્રવાહ	૮	સ્થા० ૬૨૭

૧ સકળ વાક્યમયના જોમ અ, આ ઇત્યાદિ અક્ષરો માતૃકાપદ કહેવાય છે, તેમ દૃષ્ટવાદન ઉત્ દ, વ્યય, ક્રોચ એ માતૃકાપદો છે. તેમના જ કાંઈ વશેષોની અપેક્ષાએ ૪૬ ભેદ હશે એવી સભાવના દીકાકાર કરે છે.

૨. અ. અને આગળ આવતી ચૂલ કે ચૂલિકા વસ્તુનો નિર્દેશ દ્વિગંબર-પરંપરામાં નથી.

વીર્યપ્રવાહ	૮ ચૂલિકા વસ્તુ	સ્થા० ૬૨૭
”	૭૧ પાહૂડ	સમ० ૭૧
અસ્તિનાસ્તિપ્રવાહ	૧૮	સમ० ૧૮
”	ચૂલ ૧૦	સ્થા० ૭૩૨
સત્યપ્રવાહ	૨	સ્થા० ૧૦૬
આત્મપ્રવાહ	૧૬	સમ० ૧૬
પ્રત્યાખ્યાન	૨૦	સમ० ૨૦
વિદ્યાનુપ્રવાહ	૧૫	સમ० ૧૫
પાણાગ્રિ	૧૩	સમ० ૧૩
લોકાગ્નિહુસાર	૨૫	સમ० ૨૫

હું ક્ષુદ્રિકા વિમાનવિભક્તિના પ્રથમ વર્ગના ૩૭ ઉદ્દેશનકાલ છે. બીજા વર્ગના ૩૮ ઉદ્દેશનકાલ છે. ત્રીજા વર્ગના ૪૦ ઉદ્દેશનકાલ છે.

[—સમ० ૩૭, ૩૮, ૪૦]

મહાવિમાન વિભક્તિના પ્રથમવર્ગના ૪૧ ઉદ્દેશનકાલ છે, બીજા વર્ગના ૪૨ ઉદ્દેશનકાલ છે, ત્રીજાવર્ગના ૪૩ ઉદ્દેશનકાલ છે, ચોથાવર્ગના ૪૪ ઉદ્દેશનકાલ છે, પાંચમા વર્ગના ૪૫ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ० ૪૧-૪૫]

દેવલોકથી ન્યૂત થયેલ જીવોએ કહેલાં ઋષિભાષિત ૪૪ અધ્યયન છે.

[—સમ० ૪૪]

ઉત્તરાધ્યયન ૩૬ છે—

વિનયશ્રુત, પરીષદ્, ચતુરંગ, અસંસ્કૃત, અકામભરણ, પુરુષવિદ્યા, ઉરબ્રીય, કાપિલીય, નમિપ્રવ્રજ્યા, દુમપત્ર, બહુશ્રુતપૂળ, હરિકેશી, ચિત્રસંભૂત, ઈષૂકારીય, સલિશ્રુ,

સમાધિસ્થાન, પાપશ્રમભણક, સંજય, મૃગચારિકા, અનાથ-
પ્રવ્રજ્યા, સમુદ્રપાલિત, રથનેમી, ગૌતમે-કેશી, સમિતિ,
યશીય, સામાચારી, ખલુકીય, મોક્ષમાર્ગગતિ, અપ્રમાદ,
તપોમાર્ગ, ચરણવિધિ, પ્રમાદસ્થાન, કમપ્રકૃતિ, લેક્ષ્યાધ્યયન,
અભુગારમાર્ગ, જીવાજીવવિભક્તિ.

[—સમ૦ ૩૬]

દશા-કલ્પ-વ્યવહારના ૨૬ ઉદ્દેશનકાલ છે—

દશાના દશ, કલ્પના છ અને વ્યવહારના ૧૦
ઉદ્દેશનકાળ છે.

[—સમ૦ ૨૬]

ચાર પ્રજ્ઞસિન્ધો અંગબાદ છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, જ્યૌષ્ઠીપ્રજ્ઞસિ, દીપસાગર-
પ્રજ્ઞસિ.

[—સ્થા૦ ૨૭૭]

ત્રણ પ્રજ્ઞસિન્ધો કાલમાં લાભાય છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, દીપસાગરપ્રજ્ઞસિ.

[—સ્થા૦ ૧૫૨]

૬. લૌકિક શ્રુત

કાવ્યના ચાર પ્રકાર છે —

૧. ગદ્ય,

૨. પદ્ય,

૩. કથ્ય^૧,

૪. ગેય^૨.

[—સ્થા૦ ૩૭૬]

૧. કથાત્મક.

૨. કથા ગદ્યમાં અને ગેય પદ્યમાં સમાવી શકાય; પણ અહીં કથા
અત્તે ગાનને જુદાં ગણ્યાં છે.

આયુર્વેદ આઠ પ્રકારનો છે—

૧. કુમારભૂત્ય — બાળચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૨. કાયચિકિત્સા — શરીરચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૩. શાલાક્ય^૧ — ગળાથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાનું શાસ્ત્ર;
૪. શત્યક્રુત્ય — શરીરમાં કાંટો વગેરે પેસી ગયાં હોય તેની ચિકિત્સા;
૫. જંગોલી — વિષવિધાત તન્ત્ર — અગતન્ત્ર;
૬. ભૂતવિદ્યા — ભૂત-પિશાચાદિના શમનનું શાસ્ત્ર;
૭. ક્ષારતન્ત્ર^૨ — વીચપાત થતો હોય તેની ચિકિત્સા;
૮. રસાયન.

[—સ્થાન ૧૧૧]

નવ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ^૩—

૧. ઉત્પાત (ગ્રાહીનો વરસાદ આદિ કુદરતી ઉત્પાતો શાથી થાય છે, અને તેમનું શું ક્ષણ તે બતાવનાર);
૨. નિમિત્ત (અતીત વર્તમાન, અને ભવિષ્યકાળની વાત જાણવાનો ઉપાય દર્શાવનાર);
૩. મન્ત્ર (મંત્રવિધાનું પ્રતિપાદન કરનાર);
૪. આખ્યાયક (માતંગવિધાનું શાસ્ત્ર, જેથી શુભાશુભ કહી શકાય);
૫. ચિકિત્સા (આયુર્વેદ);

૧. સળાથી જે ચિકિત્સા કરવાની હોય.

૨. સુશ્રુતમાં આને વાદ્યકરણ કહે છે. દુર્બલ મનુષ્યને ઘોડા જેવો કરનાર ચિકિત્સા.

૩. જે શ્રુતશાસ્ત્રની આરાધના-આસેવા પાપનું નિમિત્ત બને તેવાં શાસ્ત્રો. પણ જે સયમી અસાધારણ સંજોગમાં એમનો અભ્યાસ કરે તો તે પાપશ્રુત નથી.

૬. કલા (લેખ વગેરે-૭૨ કળા સંબંધી);
૭. આવરણ (જેનાથી આકાશ ઢંકાય તે મહેલ, મકાન વગેરે સંબંધી શાસ્ત્ર-વાસ્તુવિદ્યા);
૮. અજ્ઞાન (લૌકિક શ્રુત-મહાભારત, કાવ્ય નાટક ઇં);
૯. મિથ્યાપ્રવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઇં).

[—સ્થાં ૬૭૮]

૨૬ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ—

૧. ભૌમ (ભૂમિસંબંધી થતા વિકારોનું ક્ષણ બતાવનાર);
૨. ઉત્પાત;
૩. સ્વપ્ન (સ્વપ્નનું ક્ષણ બતાવનાર);
૪. અંતરિક્ષ (આકાશમાં ગ્રહોની ગતિ વગેરેનું ક્ષણ બતાવનાર);
૫. અંગ (શરીરનાં અંગ ફરકવાં આદિનું ક્ષણ બતાવનાર);
૬. સ્વર (અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ ક્ષણ બતાવનાર);
૭. વ્યંજન (શરીરનાં મધા, તલ વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી શુભાશુભ ક્ષણ બતાવનાર);
૮. લક્ષણ (સ્વસ્તિક વગેરે શરીરગત શુભાશુભ લક્ષણોનું ક્ષણ બતાવનાર);

—આ આઠ શાસ્ત્રના સૂત્ર^૧, વૃત્તિ, અને વાર્તિક એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, તેથી કુલ ૨૪; અને વિકથાનુયોગ^૨,

૧. અંગશાસ્ત્ર સિવાય બાકીનાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા હબર હબર છે; અને તેમની વૃત્તિ લાખ સ્થોક પ્રમાણ છે, અને વાર્તિક (વૃત્તિનું વ્યાખ્યાન) કરોડ સ્થોક પ્રમાણ છે. અને અંગશાસ્ત્રનાં સૂત્રોનું પ્રમાણ લાખ, વૃત્તિનું કરોડ, અને વાર્તિકનું અપરિમિત છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

૨ અર્થ અને કામનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર-કામસૂત્ર ઇં.

વિદ્યાતુયોગ^૧, મંત્રાતુયોગ, યોગાતુયોગ^૨, તથા અન્યતીર્થિક પ્રવૃત્તાતુયોગ આ પાંચ મળી ૨૯ થાય છે.

[—સમ૦ ૨૬]

મહાનિમિત્તાનાં^૩ આઠ લેહ—

૧-૮. જૌમ યાવત્ વ્યજન.

[—સ્થા૦ ૧૦૮]

૬. નિહનવો

જગવાન મહાવીરના તીર્થમાં સાત પ્રવચનનિર્ણવ^૪ થયા—

નામ	ધર્માચાર્ય	નગર
૧ બહુરત ^૫	જમાલી	શ્રાવસ્તી
૨ જીવપ્રાદેશિક ^૬	તિષ્ઠગુપ્ત	ઋષભપુર
૩ અવ્યક્તિક ^૭	આપાઠ	સ્વેતાવિકા
૪ સામુદ્ધેદિક ^૮	અશ્વમિત્ર	મિથિલા
૫ દ્વૈકિય ^૯	ગંગા	ઉદ્દલુકાતીર

૧. શહિણી વિગેરે વિદ્યાઓની સાધના કેમ કરવી તે બતાવનાર શાસ્ત્ર.

૨. વશીકરણાદિ યોગને વર્ણવનાર શાસ્ત્ર.

૩. અતીત અનાગત, અને વર્તમાનના અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનમાં હેતુભૂત મોટાં શાસ્ત્ર.

૪. નિહનવ એટલે આગમપ્રતિપ્રાદિત તત્ત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપલાપ કરવો, પોતાને અનુકૂળ એવો પરપરાવિરુદ્ધ અર્થ કરવો, અને બીજા પક્ષને એન કેન પ્રકારેજ ખોટો સિદ્ધ કરવો તે. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬.

૫. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૬. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૭. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૮. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૯. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૬ ત્રૈરાશિક^૧
૭ અબદ્ધિક^૨

૫ડુલૂક
ગોષ્ઠામાહિત

અન્તરજીકા
દશપુર
[-સ્થા. ૫૮૭] V

અક્રિયાવાદી૩ આઠ છે —

૧. એકવાદી,
૨. અનેકવાદી,
૩. મિતવાદી,
૪. નિમિત્તવાદી,
૫. સાતવાદી,
૬. સમુચ્છેદવાદી,
૭. નિયતવાદી,
૮. પરલોક નથી એમ કહેનારા.

[-સ્થા. ૬૦૭]

(૪) અવધિજ્ઞાન

પ્ર. અવધિ કેટલા પ્રકારનું છે ?

ઉ. અવધિ બે પ્રકારનું છે : — (૧) ભવપ્રત્યય, અને

(૨) ક્ષાયોપશમિક.

એમ અહીંયાં આપું અવધિપદ^૪ કહેલું.

[-સમ. ૧૫૩]

અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું^૫ છે :—

૧. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. અક્રિયાવાદી અને તેમના ભેદની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૪. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર પદ ૩૩.

૫. આ ભેદો ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનના અથવા શુણ્ઠપ્રત્યય અવધિના સમજવા ભેદીયો.

(૧) આનુગમિક [અવધિજ્ઞાનીનું અનુગમન કરે તેવું જ્ઞાન. એટલે કે, અવધિજ્ઞાની એક સ્થાન છોડી બીજે સ્થાને જાય છતાં તેનું જ્ઞાન તેની સાથે જ રહે];

(૨) અનાનુગમિક [આ અવધિ એવું હોય છે કે જે પુરુષનું અનુગમન નથી કરતું. કારણ, તેની ઉત્પત્તિમાં તે જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે દેશ પણ નિમિત્ત હોય છે. એટલે દેશાન્તરમાં પુરુષ હોય ત્યારે તે જ્ઞાન ઉપયોગી નથી — જેમ સુધરાઈનું જ્ઞાનસ જ્યાં હોય ત્યાં જિભા રહેનારને જ ઉપયોગી બને છે બીજાને નહિ તેમ];

(૩) વર્ધમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે];

(૪) હીયમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ક્રમશઃ હાનિને પામે અને છેવટે અંગુલના અસંખ્યેય ભાગની મર્યાદાવાળું થઈ રહે];

(૫) પ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી તદ્દન આદ્યું જાય તેવું];^૧

(૬) અપ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી આદ્યું ન જાય તેવું].

[—સ્થા ૦ ૫૨૬]

વિભંગજ્ઞાન^૨ સાત પ્રકારનું છે —

૧. એક દિશામાં લોકાભિગમ;

૧. ઉક્તુષ્ઠ લોકમાત્ર મર્યાદાવાળું જ્ઞાન પ્રતિપાતી હોય છે. પણ જે જ્ઞાન અલોકમાં એક પ્રદેશને પણ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે કદી પ્રતિપાતી હોતુ નથી.

૨. સમ્યક્ત્વયુક્ત અવધિ હોય તે અવધિ કહેવાય; અને મિથ્યાત્વી જીવને યથેત્દું અવધિ વિભંગજ્ઞાન કહેવાય. (વિ = વિપરીત; ભંગ = વસ્તુ-વિકલ્પ.) ભગવતીમા વિભંગજ્ઞાન વિષયમર્યાદાને લઈને અનેક પ્રકારનું કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ૩૨૬, શ્લ ૮, ૯૦ ૨.

૨. પાંચ દિશામાં લોકાભિગમ;

૩. ક્રિયાવરણુ જીવ;

૪. મુદ્ધજીવ;

૫. અમુદ્ધજીવ;

૬. રૂપી જીવ;

૭. સર્વકાંઈ જીવ.

(૧) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણુને એક દિશામાં લોકાભિગમ વિભાંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણમાં અથવા જોયે યાવત્ સૌધર્મ સુધી લોકનું જ્ઞાન થાય છે; ત્યારે તેણે જે દિશામાં લોક જોયો હોય તે જ દિશામાં લોક છે અને બીજો નથી એવી પ્રતીતિ તેને થાય છે અને તે માનવા લાગે છે કે મને જ અતિશયવાણું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તથા તે બીજાને એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો પાંચે દિશામાં લોક છે એમ કહે છે, તે તો મિથ્યા બોલે છે.

(૨) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણુને પાંચે દિશામાં લોકાભિગમ વિભાંગ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તથા જોયે યાવત્ સૌધર્મવિમાન સુધી લોક દેખાય છે; તેથી તે એમ સમજે છે કે લોક તો પાંચ જ દિશામાં છે; તથા મને જ અતિશયવાણું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો એક જ દિશામાં લોક છે એમ બોલે છે, તેઓ મિથ્યા બોલે છે.

(૩) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણુને ક્રિયાવરણુ-જીવ નામનું વિભાંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તે જીવોને હિંસા કરતા બુદ્ધિ છે, ઝૂંડું બોલતા બુદ્ધિ છે, ચોરી કરતાં બુદ્ધિ છે, મૈથુન કરતાં બુદ્ધિ છે, પરિગ્રહમાં રચ્યાપચ્યા બુદ્ધિ છે, અને રાત્રિભોજન કરતા બુદ્ધિ છે; પણ આ બધાં કૃત્યોથી જીવોને પાપકર્મ બધાય છે તે એ નથી જોઈ શકતો.

તે ઐમ સમજે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે છે કે જીવને આવરણ તો ક્રિયા-રૂપ જ છે; ક્રિયાથી ભિન્ન એવું કર્મરૂપ આવરણ તો છે જ નહિ. અને તે કહેવા લાગે છે કે જે શ્રમણપ્રાદ્ધણુ 'જીવને ક્રિયાનું આવરણ નથી' ઐમ બોલે છે, તે તો મિથ્યા બોલે છે.

(૪) કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્ધણુને મુદ્ધ અવિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તે બાહ્ય અને આભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેનો નાના પ્રકારે રૂપશી કરીને વૈકલ્પિકશરીરની વિકુર્વાણા કરતા દેવોને ભુજે છે. તેને લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવ મુદ્ધ - અર્થાત્ બાહ્ય અને અભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીરરચના કરનાર છે. જે લોકો જીવને અમુદ્ધ કહે છે, તે તો મિથ્યા કહે છે, ઐમ તે બોલવા લાગે છે.

(૫) કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્ધણુને અમુદ્ધ અવિભંગજ્ઞાન થાય છે. એટલે તે દેવોને જ આભ્યંતર અને બાહ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણ વિના વિકુર્વાણા કરતા ભુજે છે. ત્યારે તેને લાગે છે કે, 'મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે જેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવો અમુદ્ધ છે. અને તે ઐમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો જીવને મુદ્ધ સમજે છે તેઓ મિથ્યાવાદી છે.

(૬) રૂપીજીવ નામનું વિભંગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્ધણુને ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે વડે તે દેવોને જ બાહ્ય-આભ્યંતર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરીને અને ગ્રહણ કર્યા વગર વિકુર્વાણા કરતા ભુજે છે. તેને ઐમ થાય છે કે, મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે

છે કે, જીવ તો રૂપી છે. પછી તે, જે લોકો જીવને અરૂપી કહેતા હોય છે, તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા મંડી જાય છે.

(૭) ‘સર્વકાંઈજીવ’ વિભંગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને થાય છે, ત્યારે તે વાયુ વડે આમથી તેમ હાલતાં-ચાલતાં, કંપતાં, ધીમં પુદ્ગલ સાથે અથડાતાં પુદ્ગલોને જુએ છે અને તેને એમ થાય છે કે મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તે એમ માનવા લાગે છે કે લોકમાં જે કાંઈ છે, તે બધું જીવ જ છે. પછી તે, જે લોકો લોકમાં જીવ અને અજીવ બન્ને માને છે, તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા લાગી જાય છે.

આ વિભંગજ્ઞાનીને — પૃથ્વી વાયુ અને તેજસ્કાયનું બધું જ્ઞાન હોતું જ નથી. તેથી તે વિષયમાં તે મિથ્યાભ્રમમાં પડેલા હોય છે.

[—સ્થાન ૫૪૨].

અભિસંભાગમ^૧ ત્રણ પ્રકારે છે:—

(૧) ઊદ્ભવ, (૨) અધઃ, (૩) અને તિયક્ષ.

જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને અતિશયવાળું જ્ઞાન-દેશનું ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે સાથી પહેલાં જોઈ જોઈ-જાણી શકે છે. ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તિયક્ષદેશમાં પ્રવર્તે છે અને ત્યાર પછી જ અધોલોકમાં તેનો ઉપયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે. કારણ, અધોલોક સૌથી દુરભિગમ મનાય છે.

[—સ્થાન ૨૧૩]

૧. મર્યાદાપૂર્વક સમ્યક્જ્ઞાન — આ પરમાવધિ વિષે કહેવામાં આવ્યું, હોય એમ લાગે છે; કારણ, તેને અતિશયવાળું કહેવામાં આવ્યું છે. અને તે કેવલજ્ઞાન તો હોઈ શકે નહિ; કારણ તેને દેશથી કમિત ઉપયોગવાળું કહ્યું છે.

(૫) કેવળજ્ઞાન — છદ્મસ્થ અને કેવળી

નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થીઓ ઇચ્છે તો પણ આ સમયમાં ચાર કારણે અતિશેષ (કેવલ) જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય નહિ —

(૧) વારંવાર તેઓ સ્ત્રીકથા, ભક્ત(ભોજન)કથા, દેશકથા અને રાજકથા આ ચાર વિકથા કરતાં હોય છે;

(૨) વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ^૧ વડે આત્માને તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરતાં નથી;

(૩) રાત્રિના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં ધર્મધ્યાન કરતાં નથી;

(૪) નિર્દોષ અન્નની ગવેષણા કરતાં નથી.

આથી ભિલટું વર્તન હોય તો નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થી-ઓને કેવળજ્ઞાન તેઓ ઇચ્છે તો ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા ૧૮૪]

કેવલીને પાંચ અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) છે—

૧. અનુત્તર જ્ઞાન;

૨. અનુત્તર દર્શન;

૩. અનુત્તર ચારિત્ર;

૪. અનુત્તર તપ;

૫. અનુત્તર વીર્ય.

[—સ્થા ૪૧૦]

કેવલીને દશ અનુત્તર છે:—અનુત્તર-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, ક્ષમા, મુક્તિ (નિર્લોભતા), ઋણુતા, મૃદુતા, લીજ્જતા (નમ્રતા).

[—સ્થા ૭૬૩]

૧. અશુદ્ધાદિનો ત્યાગ તે વિવેક; અને એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનનો વ્યાપારનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ.

કે છદ્ધસ્થને ઝોળખવાનાં સાત સ્થાન :—

૧. જીવની હિંસા કરનાર હોય;
૨. જૂઠું બોલનાર હોય;
૩. ચોરી કરનાર હોય;
૪. વિષયમાં આસક્ત હોય;
૫. પૂજાસત્કારમાં રાચતો હોય;
૬. આ પાપકાય છે એમ બીજાને કહે છતાં પોતે તે જ કરતો હોય;

૭ બોલ્યા પ્રમાણે વર્તનાર ન હોય.

કે આથી ઊલટું કેવળીને ઝોળખવાનાં સાત સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. અહિંસક હોય.

૨-૭. ચાવત જેવું બોલે તેવું વર્તન પણ રાખે.

[—સ્થાન ૫૫૦]

કે અવધિજ્ઞાની પ્રથમ અવધિઉપયોગની પ્રવૃત્તિ વખતે પાંચ કારણે ચલિત—ક્ષુબ્ધ થાય :—

૧. પૃથ્વીને અદ્ય જોઈને;
૨. સૂક્ષ્મજાતુના ઢગલારૂપ પૃથ્વીને જોઈને;
૩. મહાન અજગરનું શરીર જોઈને;
૪. અત્યંત સુખી અને મહત્તી ઋદ્ધિવાળા દેવને જોઈને;
૫. અને આમનગરાદિમાં જેની કોઈને જાણ નથી તેવા દટાયેલા ખજાના જોઈને.

કે પણ કેવળજ્ઞાની આ બધું જોઈને જરાય ચલિત—ક્ષુબ્ધ થતા નથી.

[—સ્થાન ૩૬૪]

કે છદ્ધસ્થ સર્વ પ્રકારે આ પાંચને જાણે દેખે નહિ—

૧. ધર્માસ્તિકાયને,

૨. અધર્માસ્તિકાયને,
૩. આકાશાસ્તિકાયને,
૪. શરીરરહિત જીવને,
૫. પુદ્ગલ પરમાણુને.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા જિન, અરિહંત, કેવળી એ પાંચેને સર્વ પ્રકારે જાણે છે.

[—સ્થા. ૪૫૦]

હું છને છન્નસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણે દેખે નહિ :—

- ૧-૫. ધર્માસ્તિકાય યાવત્ પુદ્ગલ પરમાણુને,
૬. શબ્દને.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તે જિન, અરિહંત, કેવળી એ છયેને સર્વ પ્રકારે જાણે દેખે છે.

[—સ્થા. ૪૭૮]

હું સાતને છન્નસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણે દેખે નહિ :—

- ૧-૬. ધર્માસ્તિકાયાદિ યાવત્ શબ્દને,
૭. ગન્ધને.

હું એ સાતેયને કેવળી સંપૂર્ણપણે જાણે.

[—સ્થા. ૫૬૭]

તેવી જ રીતે ઉપરના સાતમાં વાયુ ઉમેરીને આઠને અને તે આઠમાં ૧. આ જિન થશે કે નહિ અને ૨. આ સર્વદુઃખનો અંત કરશે કે નહિ — આ બે બાબતો ઉમેરીને દર્શને છન્નસ્થ સર્વ પ્રકારે નથી જાણતા અને કેવળી જાણે છે તેમ સમજવું.

[—સ્થા. ૬૧૦, ૭૫૪]

૬. પ્રમાણ - નય

પ્રમાણ^૧ ચાર છે : —

(૧) દ્રવ્યપ્રમાણ; [દ્રવ્ય અર્થાત્ વસ્તુરૂપ પ્રમાણ; જેમકે ગજ જેવા દ્રવ્ય-વસ્તુ વડે શરીર વગેરેનું માપ કાઢવું, અથવા દ્રવ્યમાં ક્રેટલા પર્યાયો છે તે જાણવા. દ્રવ્યપ્રમાણના બે ભેદ છે :— (૧) પ્રદેશનિષ્પન્ન, (૨) વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અનંત પ્રદેશ સુધીના અનંત ભેદ છે. ત્યારે વિભાગનિષ્પન્નના પાંચ ભેદ છે :— ૧. માન — ધાન્ય વગેરે માપવાનું સાધન; ૨. ઉન્માન — તોળવાનાં સાધનો; ૩. અવમાન — કાપડ વગેરેને લરવાનું સાધન ૪. ગણિત — એક, બે, ત્રણ વગેરે; ૫. પ્રતિમાન — જેનાથી સોના ચાંદીનો તોલ થાય છે તે; અથવા પૈસા વગેરે બીજી વસ્તુમાં એક વસ્તુની કિંમત આંકવી તે];

(૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ : — [ક્ષેત્ર એટલે આકાશનું પ્રમાણ તે. તેના પાણુ બે ભેદ છે :— ૧. પ્રદેશનિષ્પન્ન અને ૨. વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ભેદો છે. અને વિભાગનિષ્પન્નના ભેદો આંગળ, હાથ, વગેરે];

(૩) કાલપ્રમાણ : — [કાલપ્રમાણના પાણુ બે ભેદ છે :— પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક સમયની સ્થિતિથી માંડી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ સુધીના ભેદો છે; અને વિભાગનિષ્પન્નના સમય, આવલોકા ક્ષણ, લવ, મહૂર્તાદિ];

૧. જેનાથી કોઈપણ વસ્તુનું વિરોધ જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ; અને પ્રમાણિત — વસ્તુજ્ઞાન, માપ તે પાણુ પ્રમાણ. ઉપર જણાવેલ ચાર ભેદ અનુયોગમાં છે, સુ. ૧૩૨. તેનો વિસ્તાર આગળનાં સૂત્રોમાં છે.,

[ક્ષેત્ર અને કાલનો પણ દ્રવ્યપ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે પણ તે દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ પણ છે તેથી દ્રવ્યથી જુદાં ગણાય છે.]

૪. ભાવપ્રમાણ :—[ભાવરૂપ પ્રમાણ કે ભાવોનું પ્રમાણ. તેના ત્રણ ભેદ છે :—શુણ, નય, અને સંખ્યા. જીવના શુણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે; તેમાં જ્ઞાનના ચાર ભેદ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન, આગમ એ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે. નયો નૈગમાદિ પ્રસિદ્ધ છે. અને સંખ્યા એક એ વગેરે].

[—સ્થા. ૨૫૮]

સાત મૂલનયો છે :—

૧. નૈગમ :—[લૌકિક રૂઢિ અનુસાર શબ્દ અને અર્થનો વિચાર તે નૈગમ નય. જેમકે, કોઈ રોટલી માટે લોટ બાંધતું હોય અને આપણે પૂછીએ કે શું કરો છો ? તો જવાબ આપશે કે ‘રોટલી કરું છું’—આ જવાબને શ્રોતા અને વક્તા બન્ને સાચો માને છે. તેમાં લોકરૂઢિ જ મુખ્ય કારણ છે];

૨. સંગ્રહ :—[અનેક વસ્તુ કે વ્યક્તિઓમાં કોઈ એક સામાન્ય તત્ત્વ જોઈને તે સૌની એકતા—અભિન્નતા સ્થાપવી તે સંગ્રહનય. જેમકે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ સકલ વ્યક્તિરૂપે જુદા છતાં જીવરૂપે એ બધાને એક કહી દેવા; તે જ પ્રમાણે ચેતન અને અચેતન એ સકલ વસ્તુને સત્ રૂપે એક કહી દેવી];

૩. વ્યવહાર :—[સામાન્ય તત્ત્વથી સંકલિત થયેલી વસ્તુમાં પ્રયોજનાનુસાર વિભાગ પાડવા—તેના ભેદોપભેદોનો

૧. એક જ વસ્તુને જોવાની વિચારવાની જે વિવિધ દૃષ્ટિઓ તે નય છે. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

વિચાર કરવો તે વ્યવહારનય. જેમકે, સત્તા બે ભેદ છે — જીવ અને અજીવ; અજીવના બે ભેદ છે — સિદ્ધ અને સંસારી; સંસારીના બે ભેદ છે — ત્રસ અને સ્થાવર];

૪. ઋગ્નુસૂત્ર : — [વસ્તુ ત્રૈકાલિક છતાં તેની વર્તમાન-સ્થિતિનો જ પ્રધાનતયા વિચાર કરવો તે ઋગ્નુસૂત્ર નય. જેમકે, સુવર્ણ ત્રૈકાલિક છે છતાં ઋગ્નુસૂત્રનયવાદી તેના કોઈ પણ એક મોજૂદ વીંટી જેવા ઘાટનો જ વિચાર કરીને કહે કે આ વીંટી છે];

૫. શબ્દ : — [શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરતી વખતે જે તેના કાલ, વચન, લિંગ ઇત્યાદિ ભેદોને ધ્યાનમાં રાખીને અર્થભેદ કરે તે — શબ્દનય. જેમકે, આ નયને મતે આજનો ઘટ એ ગઈ ઝાલના ઘટ કરતાં જુદો છે];

૬. સમભિરૂઢ : — [પર્યાયભેદે અર્થનો ભેદ કરે તે સમભિરૂઢનય. આ નયને મતે રાજા, નૃપતિ ઇત્યાદિ પર્યાય-વાચી શબ્દોનો અર્થ જુદો છે. જેમકે, જે શોભે તે રાજા; જે મનુષ્યોને રક્ષે તે નૃપ, ઇત્યાદિ];

૭. એવંભૂત : — [શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ જ્યારે વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે અર્થને વાચ્ય માને, અન્યથા નહિ, તે એવંભૂત નય. સમભિરૂઢને મતે રાજા શબ્દનો વાચ્ય એટલે કે રાજા તરીકે ઓળખાતો માનવી શોભતો ન હોય અર્થાત્ સામાન્ય વસ્ત્ર પહેરીને બેઠો હોય ત્યારે પણ રાજા કહેવાય; પણ એવંભૂતનયને મતે તો જ્યારે તે રાજ્યિહને ધારણ કરીને સિંહાસન પર બેઠો હોય અને શોભતો હોય, ત્યારે જ રાજા કહેવાય, અન્યથા નહિ].

[—સ્થા૦ ૫૫૨]

૭. દર્શનપરિણામ

દર્શન બે પ્રકારનું છે : —

૧. સમ્યગ્દર્શન અને ૨. મિથ્યાદર્શન.

(૧) સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે : —

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન (ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થતું); અને
અભિગમસમ્યગ્દર્શન (ખીબના ઉપદેશથી થતું).

કુ નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે : —

પ્રતિપાતી (ચાલ્યું જનારું)^૧; અને અપ્રતિપાતી (ન
ચાલ્યું જનારું.)

કુ અભિગમસમ્યગ્દર્શનના પણ તે જ બે પ્રકારો છે.

(૨) મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે : —

આભિગ્રહિક (જેન તત્ત્વ સિવાયનાં ખીબાં મિથ્યા
તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધારૂપ); અને અનાભિગ્રહિક (તેથી ઊલટું)

કુ આભિગ્રહિકમિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે —

સપયંવસિત (સમ્યગ્દર્શન થતાં ચાલ્યું જનારું) અને
અપયંવસિત (અભવ્યને હોતું, જેનો કદી અંત નથી).

કુ અનાભિગ્રહિકના પણ તે જ બે ભેદો છે.

[—સ્થા. ૭૦]

દર્શન^૨ સાત છે —

૧. સમ્યગ્દર્શન; ૨. મિથ્યાદર્શન; ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન;

૧. દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમથી થયું હોય તે
દર્શનમોહનીયના ઉદયથી પાછું પણ ચાલ્યું જાય; અને દર્શનમોહના ક્ષયથી
થયેલું તે કદી ચાલ્યું ન જાય.

૨. અહીંયાં દર્શન શબ્દનો પ્રયોગ શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન અને સામાન્યાવ-
ભાષરૂપ દર્શન એ બન્ને અર્થમાં છે.

૪. ચક્ષુર્દર્શન; ૫. અચક્ષુર્દર્શન; ૬. અવધિદર્શન;
૭. કેવલદર્શન.

[—સ્થાન ૫૬૫]

દર્શન આઠ છે —

૧-૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮. સ્વપ્નદર્શન^૧.

[—સ્થાન ૬૧૮]

સરાગ સમ્યક્દર્શન^૨ દશ પ્રકારનું છે :—

૧. નિસર્ગરુચિ :—[ત્રિનોપદિષ્ટ ભાવોને ખીળના ઉપદેશ વિના જ પોતાની મતિથી શ્રદ્ધે];

૨. ઉપદેશરુચિ :—[ખીળના ઉપદેશથી શ્રદ્ધાળુ થાય];

૩. આસારુચિ :—[માત્ર આચાર્ય કે કોઈ ગુરુના શબ્દને યથાવત પ્રમાણ મानी શ્રદ્ધાળુ થાય];

૪. સૂત્રરુચિ :—[જે સૂત્ર-શાસ્ત્ર વાંચીને શ્રદ્ધાળુ થાય];

૫. ખીજરુચિ :—[જે એકાદ જીવાદિ વિષે સાલણી ખીળ તત્ત્વને પણ સમજીને શ્રદ્ધી હોય];

૬. અભિગમરુચિ :—[જે શાસ્ત્રને અર્થપૂર્વક ભણે];

૭. વિસ્તારરુચિ :—[દ્રવ્યોને તથા તેમના પર્યાયોને પ્રમાણ અને નય વડે વિસ્તારથી જો ભણે];

૮. ક્રિયારુચિ :—[જેને આચરણમાં રુચિ હોય];

૯. સંક્ષેપરુચિ :—[જેને ખીળ દર્શનનું જ્ઞાન ન હોય અને જૈન દર્શનનું પણ બહુ જ થોડું જ્ઞાન હોય];

૧. આ દર્શન એ અચક્ષુર્દર્શનના વિશેષ ભેદરૂપ જ સમજવું; કારણ, તેમા મનોબ્યાપાર મુખ્ય છે.

૨. આ દર્શન રુચિરૂપ છે. જેનું મોહનીય કર્મ ઉપસાંત નથી થયું અથવા ક્ષય પડ્યું નથી પામ્યું, તેને તે હોય છે. અર્થાત્ તે દર્શનમોહના ક્ષયોપશમજન્ય છે. જુઓ ઉત્તરાં અં ૮, ગા. ૧૬.

૧૦. ધર્મરુચિ :— [જેને શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ અને અસ્તિકાય ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય].

[—સ્થા૦ ૭૫૧]

દં ૦ ૧. નારક ત્રણ છે :—

સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિ ત્રણ છે નારક જેમ.

દં ૦ ૨૦-૨૪. ૧૫ંચેન્દ્રિયતિય^૧ચથી વૈમાનિક સુધીના છવો પણ ત્રણ પ્રકારે છે નારક જેમ.

[—સ્થા૦ ૧૮૧]

૮. ચારિત્રપરિણામ

ચારિત્રધર્મ બે પ્રકારનો છે :—

૧. અગાર^૨ ચારિત્રધર્મ;

૨. અણગાર^૩ ચારિત્રધર્મ.

[—સ્થા૦ ૭૨]

કુ કુંભના ચાર પ્રકાર છે :—

૧. ભિન્ન — ફૂટેલો;

૨. જજ^૪રિત — તિરાડ પડી હોય તેવો;

૧. અહીં એકેન્દ્રિયનો પાંચ દંડક તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના દંડકો વર્ણિત કર્યા છે; કારણ, એકેન્દ્રિયોમા માત્ર મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે, અને દ્વીન્દ્રિયાદિ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ હોવા નથી.

૨. અગાર એટલે ધર. ધરબારવાળાનો ચારિત્રધર્મ સમ્યક્ત્વ અને પાંચ અણૂત્રત આદિ રૂપ છે.

૩. ધર વિનાના તે અણગાર — તેમનો ચારિત્રધર્મ મૂલગુણરૂપ અને ઉત્તરગુણરૂપ છે. મૂલગુણમાં પાંચ મહામતનું પાલન અને ઉત્તરગુણમાં પિંડવિશુદ્ધિ આદિ સમાવિષ્ટ છે.

૩. પરિણાવી — ખરાખર પકળ્યો ન હોય તેથી પાણી
ઝરી જાય તેવો;

૪. અપરિણાવી — પાણી ન ઝરે તેવો.

હું ચારિત્ર^૧ પણુ તે જ રીતે ચાર પ્રકારનું છે

[—સ્થાન ૩૬૦]

(૧) અંગારધર્મ^૨

ચાર શ્રમણોપાસક કહ્યા છે —

(૧) ૧. માતાપિ । સમાન :—[ઉપચાર ખાતર નહીં પણુ
ખરા દિલથી સાધુ પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર, અને
તેમને કદી માઠું ન લગાડનાર];

૨. બ્રાતૃ સમાન :—[પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો બે
કડવાં વચન પણુ કહે તેવા];

૩. મિત્ર સમાન :—[કુદરતી સ્નેહવાળા નહીં, પણુ
ઔપચારિક સ્નેહવાળા];

૪. સપત્ની સમાન :—[શોકની જેમ હંમેશ સાધુનાં
દૂષણ જ ઇર્ષ્યાથી જોનારા];

(૨) ૧. આદર્શ જેવા :—[અરીસાની પેઠે સાધુના ઉપ-
દેશને યથાવત્ ગ્રહણ કરી ચલિત ન થનારા];

૨. પતાકા જેવા :—[પતાકાની પેઠે ચલિત ચિત્ત-
વાળા];

૧. જો મૂલ્યગુણ સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્ત લાગ્યું હોય તો ચારિત્ર બિન્ન
કહેવાય; પર્યાયછેદરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત આવ્યું હોય તો ચારિત્ર જર્જરિત કહેવાય;
સૂક્ષ્મ અતિચાર થયો હોય તો પરિણાવી અને નિરતિચાર હોય તો અપરિ-
ણાવી ચારિત્ર કહેવાય.

૨. તેમના અણુમત વિષે સ વરમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં
પણુ સાવધ વ્યાપાર કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે:—(૧) શસ્ત્રવાણિજ્ય,
(૨) જીવનો વ્યાપાર, (૩) માસવ્યાપાર, (૪) મધવ્યાપાર, (૫) વિષ-
વ્યાપાર — આ નિષિદ્ધ ગણાય છે. — અનુત્તર ૦ — પ. ૧૭૮.

૩. સ્થાણુ સમાન : — [યુણુકું જેમ કદી ચલિત થાય નહીં તેમ સાધુ સમજાવે તોપણ સમજે નહીં તેવા];

૪. ખર કંટક સમાન : — [પોતાના હઠાગ્રહમાંથી ચલિત પણ ન થાય અને સામેથી કઠોર કાંટાની જેમ સાધુને વચનથી ધીધે તેવા].

[—સ્થા० ૩૨૧]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોપાસકની સૌધમ-
કલ્પના અરુણભ વિમાનમાં ચાર પદ્યોપમ સ્થાતિ કહી છે.^૧

[—સ્થા० ૩૨૨]

હું ભારવાહકના ચાર વિસામા છે —

૧. એક ખંભાથી ળીજ ખંભા પર ભાર બહલે ત્યારે;
૨. જ્યારે શારીરિક હાજતે બય ત્યારે;
૩. કયાંક નાગકુમાર કે સુવણ્કુમારના મંદિરમાં વિશ્રામ કરે ત્યારે;
૪. જ્યાં જીવનભર વસે છે તે પણ એક વિસામા છે.

હું તેવી જ રીતે શ્રમણોપાસકના પણ ચાર વિસામાર છે : —

૧. જ્યારે શીલવ્રત અને ગુણવ્રત અંગીકાર કરે છે અને પૌષ્ઠોપચાર આદરે છે ત્યારે;
૨. જ્યારે સામાયિક કે દેશાવકાશિક વ્રતનું ભદી રીતે પાલન કરે છે ત્યારે;

૧. આ વાત ઉપાસકદશાસૂત્રમાં વર્ણિત આનંદાદિ દશ આવકા વિષે સમજવી.

૨. સરખાવો કુદ્ધઆવકની પ્રસન્નતા. — અગ્રુતર૦ ૩. ૪૨.

૩. જ્યારે આઠમ, ચૌદશ કે એકમે પૌષધોપવાસ^૧ આદરે ત્યારે;

૪. જ્યારે અંતિમ મારણાન્તિક સંલેખના લઈ ભાત-પાણી છોડી દઈ પાદપોષગમન સ્વીકારે અને મૃત્યુની આકાંક્ષા વિનો દિવસો વિતાવે ત્યારે.

[—સ્થાન ૩૧૪]

ઉપાસકની પ્રતિમા^૨ અગિયાર છે :—

૧. દશાનશ્રાવક [શંકાદિથી રહિત સમ્યગ્દર્શનનો સ્વીકાર કરનાર];

૨. કૃતવ્રતકર્મ^૩ [સમ્યગ્દર્શન પછી અણુવ્રતી બને અને શુશ્રુષ્વતો પણ ધારણ કરે તે];

૩. કૃતસામાયિક [સાતઘયોગથી વિરતિ અને નિરવધ યોગની ભજના તે સામાયિક;^૪ આત્મ પૌષધોપવાસ વિનાતુ સામાયિક હંમેશાં સવાર અને સાંજે ત્રણ માહના સુધી કરે તે];

૪. પૌષધોપવાસનિરત [જેથી કુશલધર્મની પુષ્ટિ થાય તેવું આહારત્યાગાદિરૂપ અનુષ્ઠાન—તે પૌષધ; તેવા અનુષ્ઠાન સહિત દિવસ અને રાત સુધી રહેવું તે પૌષધોપવાસ. અથવા પૌષધ એટલે આઠમ વગેરે પર્વના દિવસો; તેમાં ઉપવાસ કરવો તે પૌષધોપવાસ. વ્યવહારમાં તે આહાર, શરીરસત્કાર, અપ્રહ્મચર્ય^૫ અને સાંવધવ્યાપારનો પરિત્યાગ તે

૧. જૈનમતના પૌષધની મરકરી ભગવાન છુદ્દે કરી છે અને પ્રસંગે આયોષોપાસય વર્ણવ્યો છે. — અંગુત્તર ૩. ૭૦.

૨. પ્રતિમા એટલે પ્રતિજ્ઞા — અભિગ્રહ. આ સૂત્રમાં પ્રતિમા અને પ્રતિમાવાનનો અભેદ કરી, પ્રતિમાને બદલે પ્રતિમાવાનનો નિર્દેશ છે, એમ સમજવું.

૩. સાધુને સર્વતઃ અને આવકને આંશિક ગણવું.

પૌષધોપવાસ ગણાય છે; એવા પૌષધોપવાસમાં નિરત — આસક્ત હોય તે]^૧;

૫. દિવસમાં બ્રહ્મચારી અને રાત્રીમાં પરિભ્રાણવાળો [પૂર્વોક્ત ચાર પ્રતિમાયુક્ત હોય અને ઉપરાંત દિવસના ભાગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળે અને રાત્રિના ભાગમાં સ્ત્રીનું અથવા સ્ત્રી સંબંધી લોગનું પરિભ્રાણ બાંધે, સ્નાન કરે નહીં, કછોટી મારે નહિં; આવું અનુષ્ઠાન પાંચ માસ સુધી કરનારો]^૨;

૬. દિવસ અને રાત્રીમાં બ્રહ્મચારી, સ્નાન ન કરનાર, દિવસે જમી લેનાર અને કચ્છ ન બાંધનાર [પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રતિમાધારી હોય અને ઉપરાંત બ્રહ્મચર્ય પાળે—આમ છ માસ સુધી અનુષ્ઠાન કરનારો];

૭. સ્થિત્તાહારનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત છ પ્રતિમાધારી હોય અને સ્થિત્તાહારનો ત્યાગ કરે—આવું અનુષ્ઠાન ૭ માસ સુધી કરનારો];

૮. આરંભનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત સાત પ્રતિમાયુક્ત હોય અને પૃથ્વીઆદિના જીવનો આરંભ — હિંસા ત્યાગે, આવું અનુષ્ઠાન ૮ માસ સુધી કરનાર];

૯. પ્રેમ્યપરિત્યાગી [પૂર્વોક્ત આઠ પ્રતિમાધારી હોય ઉપરાંત પોતાના નોકર—ચાકર કે બીજા કોઈ પાસે પણ આરંભ ન કરાવે, આવું અનુષ્ઠાન ૯ માસ પર્યન્ત કરનાર];

૧. આ ચોથી પ્રતિમા જ્યારે ધારવી હોય ત્યારે પૂર્વની ત્રણ પ્રતિમા તો હોવી જ જોઈએ અને ૪ મહિના સુધી જે આઠમ, જે ચૌદસ, અમાસ અને પૂનમના દેજ એમ ત્રણેક માસમાં છ વાર પૌષધોપવાસ કરે ત્યારે આ ચોથી પૌષધોપવાસ પ્રતિમા થઈ ગણાય છે.

૨. આ ઉપરાંત દશાશ્વતમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પાંચમી પ્રતિમાધારી આવક પર્વેને દિવસે એકરાત્રિકપ્રતિમા પણ ધારણ કરે. એકરાત્રિક પ્રતિમામાં આખી રાત સુધી નિર્દોષ ધ્યાનનું વિધાન છે.

૧૦. ઉદ્દિષ્ટભક્તત્યાગી [પૂર્વોક્ત નવ પ્રતિભાયુક્ત હોય અને પોતાના માટે રાંધેલા ભોજનનો પણુ ત્યાગ કરે અને માથે મુંડન કરાવે અથવા ચોટલી માત્ર રાખે, ઘરની બાબતમાં કાંઈ કાંઈ પૂછે તો માત્ર હા-ના નો ઉત્તર આપે — આલું અનુષ્ઠાન દશ માસ સુધી કરનારો];

૧૧. શ્રમણભૂત — સાધુ જેવો [પૂર્વોક્ત દશ પ્રતિમાધારી હોય અને મુંડન કરાવે કે લોચ કરે, સાધુવેશ સ્વીકારે, ઈર્થાસમિતિ આદિ સાધુનો આચાર પાળે, ભિક્ષા માટે ગૃહસ્થના ઘેર બાય અને કહે કે, ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ભિક્ષા આપો’; કાંઈ પૂછે કે તમે કોણ છો ? તો ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવક છું’ તેવો જવાબ આપે — આલું અનુષ્ઠાન અગિયાર માસ પર્યન્ત કરનારો]^૧.

[—સમ૦ ૧૧]

(૨) નિર્ઞાન્ય

§ નિર્ઞાન્ય ચાર પ્રકારના છે : —

૧. રાત્નિક^૨ હોય પણ ભારેકમી^૩ હોઈ ધમનો^૪ અનારાધક હોય;

—૧. ટીકાકાર જણાવે છે કે આ પ્રતિમા વિષે પાંકાન્તર પણ છે અને તેના ક્રમમા પણ સહેજ ફરક છે.

દ્વિગબર પરપરામા — ૧. દર્શનપ્રતિમા, ૨. વ્રત, ૩. સામાયિક, ૪. પૌષ્પોપવાસ, ૫. સચિત્તત્યાગ, ૬. રાત્રિભુક્તિ અથવા દિવામૈથુનત્યાગ, ૭. બ્રહ્મચર્ય, ૮. આરભત્યાગ, ૯. પરિગ્રહત્યાગ, ૧૦. અનુમતિત્યાગ, ૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ — આ નામો પ્રચલિત છે. જૈનસિદ્ધાન્ત સંગ્રહ પૃ૦ ૨૨.

૨. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્ન છે — તેનાથી જ જેનો વ્યવહાર ચાલતો હોય તે રાત્નિક કહેવાય. અહિં રાત્નિકનો અર્થ પર્યાય-જ્યેષ્ઠ સાધુ લેવો — એટલે કે જેને બીજા કરતા સાધુપણુ લીધે વધારે વધારે થયા હોય તેવો.

૨. રાત્નિક હોય અને હળુકમી^૧ હોઈ ધમનો આરાધક હોય;

૩. અવમરાત્નિક^૨ હોય અને ભારેકમી^૩ હોઈ ધમનો અનારાધક હોય;

૪. અવમરાત્નિક હોય પણ હળુકમી^૪ હોઈ ધમનો આરાધક હોય.

હું નિઞ્ચી, શ્રમણોપાસક અને શ્રમણોપાસિકા એ પણ નિઞ્ચી જોમ ચાર પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા. ૩૨૦]

નિઞ્ચી^૨ પાંચ છે :—

૧. પુલાક, [ચોખા કાઢી લેતાં પાછળ રહેતાં ડાંગરનાં નિઃસાર ફેાતરાં જેવા સંયમના સારથી શૂન્ય નિઞ્ચીઓ. આવો નિઞ્ચી જિનોક્ત પદ્યર્થોમાં તે પાકો શ્રદ્ધાળુ હોય, પોતાની સમજ પ્રમાણે ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ કરતો હોય, પણ તપ અને શ્રુતના પ્રભાવથી જે કંઈ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો ઉપયોગ કરતો હોય છે, અને જ્ઞાનમાં અતિચાર લાગે તેણે વર્તન રાખતો હોય છે];

૨. બકુશ [પોતાના શરીર અને ઉપકરણના ઠાઠમાં જ રાચીને પોતાના ચારિત્રને મલીન બનાવી મૂકનાર, ઋદ્ધિ અને યશની કામના રાખનાર, સુખશીલ, માથાના વાળ કાતરથી કાપી પટિયાં પાડનાર, અને દીક્ષાપર્યાય દુઃકાવવો પડે એવા અતિચાર કરનાર. એમના લેહ એ છે :—શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ];

૧. પર્યાયલક્ષ — સાધુ અવસ્થા દ્વંદ્વી હોય તે અવમરાત્નિક.

૨. જેને ધનાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વ, હિંસા આદિ આત્મિક ગાંઠ—બંધન ન હોય તે. વિશેષ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૦ ૬ ૪૮થી. નિઞ્ચીઓનું સ્વપવર્ણન લગવતી (૧૦ ૨૫, ૩૦ ૫, ૫૦ ૫૫) માં છે.

૩. કુશીલ [જેનું શીલ ઉત્તરગુણમાં ખામી આવવાથી અથવા સંજ્ઞવલનકષાયથી કુત્સિત થયું હોય તે. કુશીલ એ પ્રકારના છે:—પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ. જેઓ, નિઝાંત્ર થવાની અભિલાષા તો રાખે છે, પણ ઇન્દ્રિયના સંયમ વિનાના હોવાથી કોઈ કોઈ વખત પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, આદિ ઉત્તરગુણ વિષેની સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી બેસે છે, તેઓ પ્રતિસેવનાકુશીલ; અને જેઓ સંયત છતાં કોઈ કોઈ વખત સંજ્ઞવલનકષાયી બની જાય છે તેઓ કષાયકુશીલ];

૪. નિઝાંત્ર [જેના કષાય ક્ષય પામી ગયા છે તેવો ક્ષીણકષાય અથવા જેનો મોહ ઉપશાંત થઈ ગયો છે તેવો ઉપશાંતમોહ નિઝાંત્ર];

૫. સ્નાતક [જેણે પોતાનાં બધાં ઘાતીકર્મને ધોઈને સાફ કરી નાખ્યાં છે તે. તે સયોગી અથવા અયોગી કેવળી હોય].

(૧) પુલ્લાકનિઝાંત્રના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. જ્ઞાનપુલ્લાક : — [જ્ઞાન સંબંધી અતિચાર લાગવાથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ આત્માને નિઃસાર કરનાર];

૨. દર્શનપુલ્લાક : — [કુદૃષ્ટિની પ્રશંસા ઇંથી સમ્યગ્-દર્શનને ભલિન કરનાર];

૩. ચારિત્રપુલ્લાક : — [મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ સંબંધી અતિચારવાળા];

૪. લિંગપુલ્લાક : — [વસ્ત્ર-પાત્રની મર્યાદા ઓળંગનાર];

૫. યથાસૂક્ષ્મપુલ્લાક : — [પ્રમાદથી અકલ્પ્ય વસ્તુ સ્વીકારનાર].

(૨) બકુશનિર્ઞન્થ^૧ પાંચ પ્રકારના છે : —

૧. આલોગ બકુશ — બાણી બેઈને કરનાર;
૨. અનાલોગ બકુશ — સહસાકારી;
૩. સંવૃત બકુશ — પ્રચ્છન્નકારી;
૪. અસંવૃત બકુશ — પ્રકટપણે કરનાર;
૫. યથાસૂક્ષ્મ બકુશ — પ્રમાદવશ કરનાર.

(૩) કુશીલ નિર્ઞન્થના પાંચ પ્રકાર છે.

૧-૫. પુલાકની જેમ^૨.

(૪) નિર્ઞન્થના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧. પ્રથમસમય નિર્ઞન્થ : — [નિર્ઞન્થ થયાનો — ઉપશાંતભોહ કે ક્ષીણભોહ થયાનો પ્રથમ સમય જેમને હોય તેવા];
૨. અપ્રથમસમય નિર્ઞન્થ;
૩. અરમસમય નિર્ઞન્થ : — [ઉપશાંતભોહ કે ક્ષીણ-ભોહના અંતિમ સમયમાં વતમાન];
૪. અઅરમસમય નિર્ઞન્થ;

૧. શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા.

૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-લિંગની અપેક્ષાએ અકૃત્યકરણ કરે તે જ્ઞાન-કુશીલાદિ; અને કોઈ પ્રશસા કરે ત્યારે કુલાર્થ ભય તે યથાસૂક્ષ્મકુશીલ.

ક્રોધાદિ કષાયવાળો થઈ જ્ઞાન, દર્શનનો પ્રયોગ કરે, ચારિત્રબળ વડે શાપ આપે, લિંગાતર કરે, અને મનથી કષાય કરે — તે જ્ઞાનકુશીલાદિ કષાયકુશીલ સમજવા.

ચૂર્ણીકારને મતે જ્ઞાનાદિની સમ્યગારાધના નહીં પણ વિરાધના કરનાર તે પ્રતિસેવનાકુશીલ; અને જ્ઞાનાદિ પાત્રની કષાય વડે વિરાધના કરનાર તે કષાયકુશીલ.

૫. યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગન્થ : — [યથા નિર્ગન્થ યથાસૂક્ષ્મ-
(નિર્ગન્થ કહેવાય).

(૫) સ્નાતક નિર્ગન્થના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧. અશરીરી (અચ્છવી);
૨. અશબલ — અતિચારરહિત હોવાથી;
૩. અકર્મીશ;
૪. સંશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનધર અહંત જિન કેવલી;
૫. અપરિણાવી — અયોગી.

[—સ્થા૦ ૪૪૫]

કુ ત્રણ નિર્ગન્થને સંજ્ઞામાં ઉપયોગ નથી : —

૧. પુલાક; ૨. નિર્ગન્થ; ૩. સ્નાતક.

કુ ત્રણ નિર્ગન્થ સંજ્ઞાપયોગ સહિત અને રહિત છે : —

૧. બકુશ; ૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ; ૩. કષાયકુશીલ.

[—સ્થા૦ ૧૫૮]

(૩) મુંડ

મુંડ^૨ પાંચ છે : —

(૧) ૧. ઓત્રેન્દ્રિય મુંડ, ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય મુંડ, ૩. શ્રાણેન્દ્રિય મુંડ, ૪. જહ્વેન્દ્રિય મુંડ, ૫. સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ.

(૨) ૧. ક્રોધમુંડ, ૨. માનમુંડ, ૩. માયામુંડ, ૪. લોભ મુંડ, ૫. શિરોમુંડ.

[—સ્થા૦ ૪૪૩]

૧. સંજ્ઞા — આહારાદિ સંજ્ઞા.

૧. મુંડન — અપનયન. તેના બે લેહ છે — દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી મુંડન તે માથાના વાળ કાઢી નાખવા તે; અને ભાવથી મુંડન તે રાગ અને દ્વેષનું અપનયન. ઓત્રેન્દ્રિયાદિના વિષયમાં આસક્તિ કે દ્વેષ ન કરવો તે ઓત્રેન્દ્રિયાદિ મુંડ. તેવી જ રીતે ક્રોધાદિ મુંડ સમજવા.

મુ'ંડ દશ છે :—

ઉપરના બંને વર્ગોના પાંચ પાંચ મળીને.

[—સ્થા. ૭૪૬]

(૪) આચાર

આચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. જ્ઞાનાચાર,
૨. નોજ્ઞાનાચાર.

નોજ્ઞાનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. દર્શનાચાર,
૨. નોદર્શનાચાર.

નોદર્શનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. ચારિત્રાચાર,
૨. નોચારિત્રાચાર.

નોચારિત્રાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. તપઆચાર,
૨. વીર્યાચાર.

[—સ્થા. ૮૪]

આચાર પાંચ પ્રકારનો છે :—

૧. જ્ઞાનાચાર [યોગ્યકાળમાં સ્વાધ્યાયાદિ કરવાં તે];
૨. દર્શનાચાર [શાસ્ત્રમાં શંકાકાંક્ષાદિ ન કરવાં તે];
૩. ચારિત્રાચાર [સામતિ-શુભિરૂપ];
૪. તપઆચાર [બ્રાહ્મ અનશત્તાદિ અને આલ્પ્યંતર વિનયાદિ તપનુ અનુષ્ઠાન];
૫. વીર્યાચાર [પોતાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના જ્ઞાનાદિ આચારનું પાલન].

[—સ્થા. ૪૩૨]

(૫) સંયમ-અસંયમ

કૃ સૂતેલા સંયતના પાંચ જાગ્રત છે — અર્થાત્ સંયમી એ પ્રમાદી હોય તો આ પાંચ કર્મબંધના નિમિત્ત બને છે : —

૧. શબ્દ, ૨. રૂપ, ૩. રસ, ૪. ગંધ, ૫. સ્પર્શ.

કૃ પણ જાગતા સંયતના એ જ પાંચ સૂતેલા છે — અર્થાત્ અપ્રમાદી સંયતને એ પાંચ કર્મબંધનું નિમિત્ત થતા નથી.

કૃ અસંયત સૂતો હોય કે જાગતો હોય પણ તેના એ પાંચે જાગતા જ હોય છે; અર્થાત્ અસંયત પુરુષને કર્મબંધ સદા એ પાંચના નિમિત્તે થતો જ રહે છે.

[— સ્થા ૪૨૨]

એકેન્દ્રિયજીવનો વધ ન કરે તો પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય : —

૧. પૃથ્વીકાયિક સંયમ,
૨. અપૃથ્વીકાયિક સંયમ,
૩. તેજસ્કાયિક સંયમ,
૪. વાયુકાયિક સંયમ,
૫. વનસ્પતિકાયિક સંયમ.

[— સ્થા ૪૨૬]

દ્વિ-ઈન્દ્રિયજીવોનો વધ ન કરે તો ચાર પ્રકારનો સંયમ થાય : —

૧. જીભનું સુખ જાય નહિ,
૨. જીભનું દુઃખ આવે નહિ,
૩. સ્પર્શનું સુખ જાય નહિ,
૪. સ્પર્શનું દુઃખ આવે નહિ.

[— સ્થા ૩૬૮]

ત્રીન્દ્રિય જીવોનો વધ ન કરે તો છ સંયમ થાય : —

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે,

૫. ગંધનું સુખ જાય નહિ,

૬. ગંધનું દુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થા૦ ૫૨૧]

ચતુરિન્દ્રિયનો વધ ન કરે તો આઠ સંયમ થાય : —

૧-૬. ઉપર પ્રમાણે,

૭. નેત્રસુખ જાય નહિ,

૮. નેત્રદુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થા૦ ૬૧૪]

પચેન્દ્રિય જીવનો વધ ન કરે તે દશ સંયમ થાય : —

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,

૯. કણ્ઠસુખ જાય નહિ,

૧૦. કણ્ઠદુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થા૦ ૭૧૫]

ફ પચેન્દ્રિય જીવનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય : —

૧. કણ્ઠસંયમ, ૨. નેત્રસંયમ, ૩. શ્રાણસંયમ, ૪. જિહ્વાસંયમ, ૫. સ્પર્શસંયમ.

ફ સર્વ જીવોનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય : —

૧-૫. એકેન્દ્રિયસંયમ યાવત્ પચેન્દ્રિયસંયમ.

[—સ્થા૦ ૪૩૦]

સંયમ બે પ્રકારનો છે —

૧. સરાગસંયમ (રાગયુક્ત સંયમ અથવા રાગી પુરુષનો સંયમ) અને ૨. વીતરાગસંયમ.

(૧) સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

સૂક્ષ્મસપરાય-સરાગસંયમ (મોહનીયનું ઉપશમન કે ક્ષય કરનારને, દશમા ગુણસ્થાન વખતે હોતો;) અને બાહર-

૧. સૂક્ષ્મસપરાય એટલે સૂક્ષ્મ લોભ; અને બાહર એટલે સ્થૂળ.

સંપરાય-સરાગસંયમ (દશમા ગુણસ્થાન પહેલાંનાં ગુણ-સ્થાનોમાં હોતો.)

હું સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અપ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦,
અથવા — ચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦,
અથવા — સંકિલ્પ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦ અને વિશુદ્ધ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦^૧.

હું બાહરસંપરાયસરાગ સંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયબાહર સં૦ અને અપ્રથમસમયબાહર સં૦,
અથવા — ચરમસમયબાહર સં૦ અને અચરમસમયબાહર સં૦,
અથવા — પ્રતિપાતીબાહર સં૦ અને અપ્રતિપાતીબાહર સં૦^૨.

(૨) વીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

ઉપશાંતકષાયવીતરાગસં૦ અને ક્ષીણુકષાય વીત૩૦.

હું ઉપશાંતકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયઉપશાંત૦ અને અપ્રથમસમય ઉપશાંત૦,
અથવા ચરમસમયઉપશાંત૦ અને અચરમસમયઉપશાંત૦.

હું ક્ષીણુકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

મ. છદ્ધસ્થક્ષીણુકષાય૦ અને મા. કેવળીક્ષીણુકષાય૦.

૧. દશમા સૂક્ષ્મસંયમ ગુણસ્થાનમાં આવ્યાના પ્રથમ સમયે અને પછીના સમયે હોતા તે પ્રથમ૦ અને અપ્રથમ૦; સૂક્ષ્મસંયમના અંતિમ સમયે અને શેષ સમયે હોતા તે ચરમ૦ અને અચરમ૦; તથા ઉપશમત્રેણીથી પહોંચનારને હોય તે સંકિલ્પ્ય અને ક્ષેણીએ ચડનારને હોય તે વિશુદ્ધ્યમાન સંયમ સમજવા.

૨. પ્રથમ૦ અને અપ્રથમ૦ આ બંને સંયમ સ્વીકારે તે સમયે અને ત્યાર પછીના શેષ સમયના ક્રમશઃ સમજવા; અંતિમ બે ભેદો ભાવી અસંયમાવસ્થા અને ક્ષપકની અપેક્ષાએ સમજવા.

૩. આ બે ભેદો ક્રમશઃ અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનના સમજવા.

(ઘ) છન્નસ્થક્ષીભુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

સ્વયંબુદ્ધછન્નસ્થક્ષીભુ○ અને બુદ્ધબોધિતછન્નસ્થ○.

સ્વયંબુદ્ધછન્નસ્થક્ષીભુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે —

પ્રથમ સમયસ્વયં○ અને અપ્રથમસમયસ્વયં○; અથવા
ચરમસમયસ્વયં○ અને અચરમસમયસ્વયં○

બુદ્ધબોધિતછન્નસ્થક્ષીભુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો
છે —

પ્રથમસમયબુદ્ધબોધિત○ અને અપ્રથમસમય○, અથવા
ચરમસમયબુદ્ધ○ અને અચરમસમય○.

(ઙા) કેવળીક્ષીભુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

સન્નેગીકેવળી○ અને અન્નેગીકેવળી○

સન્નેગીકેવળીક્ષીભુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયસન્નેગી○ અને અપ્રથમસમયસન્નેગી○;
અથવા ચરમસમયસન્નેગી○ અને અચરમસમયસન્નેગી○.

અન્નેગીકેવળીક્ષીભુકપાયવીતરાગસંયમ યે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયઅન્નેગી○ અને અપ્રથમસમયઅન્નેગી○,
અથવા ચરમસમયઅન્નેગી અને અચરમસમયઅન્નેગી○.

[—સ્થા○ ૭૨]

હું સંયમ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. મનઃસંયમ;

૨. વચનસંયમ;

૩. કાયસંયમ;

૪. ઉપકરણસંયમ.

હું આ ૪ ચાર પ્રકારે ત્યાગ અને અકિંચનતા પાળું છે.

[—સ્થા○ ૩૧○]

સંયમ પાંચ પ્રકારનો છે^૧ —

૧. સામાયિક સંયમ : — [સમભાવમાં રહેવા બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે.^૨ તેના બે ભેદ છે : ૧. ઇત્વરકાલિક અર્થાત્ જ્યાં સુધી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધીનો, અને ૨. યાવજીવિક અર્થાત્ જીવન દરે ત્યાં સુધીનો.^૩]

૨. ઉદ્દોષસ્થાપ્ય સંયમ : — [પૂર્વ દીક્ષાપ્રયાંયનો છેદ કરીને ફરી મહાવ્રતનું આરોપણ — ઉપસ્થાપન જે ચારિત્રમાં કરાય તે. તેના બે ભેદ છે : ૧. ઇત્વરસામાયિકવાળા શૈક્ષને અને ચતુર્થામ તજી પચંચામર્મા આવતા આશ્વિનાથના સાધુને જે પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ થાય તે નિરતિચાર૦; અને ૨. મૂલવ્રત અંગીકાર કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત આવવાથી પૂર્વ પચાંચ છેદી, મહાવ્રતનું નવેસર આરોપણ કરાય તે સ્મૃતિચાર૦]

૩. પરિહારવિશુદ્ધિ સંયમ : — [વિશેષ પ્રકારનું તપ તે પરિહાર; તેનાથી શુદ્ધ થયેલ ચારિત્ર];

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ : — [સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાય જ જેમાં શેષ હોય તેવાનું ચારિત્ર. તેના બે ભેદ છે : ૧. શ્રેણી પર ચઢતાને હોતું તે વિશુદ્ધચમાન; અને ૨. ઉપશમ-શ્રેણીથી પડતાને હોતું તે સંકિલ્પચમાન.];

૧. આનું વર્ણન ભગવતી૦ શ૦ ૨૫, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૫૮માં છે.

૨. સામાયિકના ધણા અર્થ કરાય છે : જેમકે, ‘સમ’—રાગાદિથી રહિત થવાની પ્રવૃત્તિ; અથવા ‘સમ’ એવાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો લાભ જેથી થાય તે; અથવા રાગાદિ રહિત પુરુષ — ‘સમ’ને જેથી ગુણનો લાભ થાય તે; અથવા ‘સમ’ એટલે મૈત્રી, તેનો લાભ જેથી થાય તે.

૩. ઇત્વરકાલિક૦ પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, અને યાવજીવિક૦ વચલા બાવીસ અને વિદેહવાસના તીર્થ કરના તીર્થમાં હોય છે.

૫. યથાખ્યાતચારિત્ર સંયમ : — [ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થને તથા સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોતો — કષાય વિનાનો યથાશુદ્ધ સંયમ].

[—સ્થા૦ ૪૨૮]

હું સંયમ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ;
૨. અગ્નિકાયિકસંયમ;
૩. તેજસ્કાયિકસંયમ;
૪. વાયુકાયિકસંયમ;
૫. વનસ્પતિકાયિકસંયમ;
૬. ત્રસકાયિકસંયમ;
૭. અણુવકાયિકસંયમ.

હું તેવી જ રીતે એ સાતેનો અસંયમ, આરંભ^૧, અનારંભ, સંરંભ, અસંરંભ, સમારંભ અને અસમારંભ પણ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૧]

સંયમ આઠ પ્રકારનો છે —

૧. પ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૨. અપ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૩. પ્રથમસમય-બાહરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૪. અપ્રથમસમય-બાહરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૫. પ્રથમસમય-ઉપશાંતકષાય-વીતરાગસંયમ;

૧. આરંભ એટલે પ્રાણને પીડા આપવી તે. અણ્વને તે પ્રાણ હોય નહીં, પણ અણ્વમિત્ર જે પ્રાણ હોય તેમને પીડા આપવી તે અણ્વ-કાયિક આરંભનો અર્થ થાય. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ કરવો; સંરંભ એટલે હિંસાનો સ કલ્પ; સમારંભ એટલે પરિતાપ પહોંચાડવો તે. તેથી જીલ્લત તે અનારંભ આદિ સમજવા.

૬. અપ્રથમસમય-ઉપશાંતકધાય-વીતરાગસંયમ;
૭. પ્રથમસમય-ક્ષીણકધાય-વીતરાગસંયમ;
૮. અપ્રથમસમય-ક્ષીણકધાય-વીતરાગસંયમ.

[—સ્થાન ૬૪૭];

§ સંયમ દશ પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ, ૨. આપ્તકાયિકસંયમ, ૩. તેજકાયિકસંયમ, ૪. વાયુકાયિકસંયમ, ૫. વનસ્પતિકાયિક-સંયમ, ૬. ક્ષીન્દ્રિયસંયમ, ૭. ત્રીન્દ્રિયસંયમ, ૮. ચતુરિન્દ્રિયસંયમ, ૯. પંચેન્દ્રિયસંયમ, ૧૦. અજીવકાયિકસંયમ.

§ અસંયમ પણ ઉપર પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે.

[—સ્થાન ૭૦૯];

સંયમ ૧૭ પ્રકારનો છે—

- ૧-૧૦. પૃથ્વીકાયિકસંયમ યાવત્ અજીવકાયિક સંયમ;
૧૧. પ્રેક્ષાસંયમ—વિધિપૂર્વક નિરીક્ષણ;
૧૨. ઉપેક્ષાસંયમ—શુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભ-યોગમાં નિવૃત્તિ;
૧૩. અપાહૃત્યસંયમ—વિધિપૂર્વક મલત્યાગ;
૧૪. પ્રમાળનાસંયમ;
૧૫. મનઃસંયમ;
૧૬. વચનસંયમ;
૧૭. કાયસંયમ.

[—સર્ગ ૧૭];

અસંયમ સાત પ્રકારનો છે —

- ૧-૬. પૃથ્વીકાયિક યાવત્ ત્રસકાયિક;
૭. અજીવકાયિક અસંયમ.

[—સ્થાન ૫૭૧];

અસંયમ સત્તર પ્રકારનો છે.—

- ૧-૫. પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવરકાય સંબંધી;
- ૬-૯. દ્વિ-ઇન્દ્રિયઅસંયમ યાવત્ પંચેન્દ્રિય અસંયમ;
૧૦. અણુવકાયિક અસંયમ;
૧૧. પ્રેક્ષા અસંયમ — ઉપકરણાદિને ઝરાબર ધ્યાન-પૂર્વક ન નિહાળવાથી થતો અસંયમ;
૧૨. ઉપેક્ષા — સંયમ રાખવો જોઈએ ત્યાં ન રાખે અને અસંયમમાં પ્રવૃત્તિ;
૧૩. અપહૃત્ય — મલિન્મૂત્ર અવિધિએ નાખવાથી થતો અસંયમ;
૧૪. અપ્રમાજન-અસંયમ;
૧૫. મન અસંયમ;
૧૬. વચન અસંયમ;
૧૭. કાય અસંયમ.

[—સમ૦ ૧૭]

એકેન્દ્રિયજીવની હિંસા કરનારને પાંચ અસંયમ લાગે છે—

૧. પૃથ્વીકાયિક અસંયમ,
૨. અણુકાયિક અસંયમ,
૩. તેજસ્કાયિક અસંયમ,
૪. વાયુકાયિક અસંયમ,
૫. વનસ્પતિકાયિક અસંયમ.

[—સ્થા૦ ૪૨૯]

દ્વિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ચાર અસંયમ થાય છે—

૧. જીભનું સુખ ચાહ્યું જાય,
૨. જીભનું દુઃખ આવે,
૩. સ્પર્શનું સુખ ચાહ્યું જાય,
૪. સ્પર્શનું દુઃખ આવે.

[—સ્થા૦ ૩૬૮]

ત્રિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ૭ અસંયમ થાય —

- ૧-૪. ઉપયુક્ત,
૫. ગંધતું સુખ ચાહ્યું બાય,
૬. ગંધતું દુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૫૨૧]

ચતુરિન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૮ અસંયમ થાય છે—

- ૧-૬. ઉપયુક્ત,
૭. નેત્રસુખ બાય,
૮. નેત્રદુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૬૧૪]

પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૧૦ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. કાનનું સુખ ચાહ્યું બાય,
૧૦. કાનનું દુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૭૧૫]

પંચેન્દ્રિયજીવનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંયમ, ૨. ગ્રાણેન્દ્રિય અસંયમ, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંયમ, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. સ્પર્શ-નેન્દ્રિય અસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

સર્વ પ્રાણુભૂતોનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. ઐકેન્દ્રિય અસંયમ, ૨. દ્વીન્દ્રિય અસંયમ, ૩. ત્રીન્દ્રિય અસંયમ, ૪. ચતુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. પંચેન્દ્રિય અસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

(૬) અભ્યુગારના ગુણદોષ

અભ્યુગારના ૨૭ ગુણ છે^૧ —

૧. પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ; ૩. અદત્તાદાનથી વિરમણ; ૪. મૈથુનથી વિરમણ; ૫. પરિ-
ગ્રહથી વિરમણ; ૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૭. ચક્ષુરિન્દ્રિય-
નિગ્રહ; ૮. શ્રાવણેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૯. જિહ્વેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૦.
સ્પર્શેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૧. ક્રોધવિવેક; ૧૨. માનવિવેક; ૧૩.
માયાવિવેક; ૧૪. લોભવિવેક; ૧૫. ભાવસત્ય; ૧૬. કરણ-
સત્ય; ૧૭. યોગસત્ય; ૧૮. ક્ષમા; ૧૯. વીતરાગતા; ૨૦.
મનઃસમન્વાહાર-મનની એકાગ્રતા; ૨૧. વચનસમન્વાહાર
-વચનની એકાગ્રતા; ૨૨. કાર્ય સમન્વાહાર-કાર્યની
-એકાગ્રતા; ૨૩. જ્ઞાનસંપન્નતા; ૨૪. દર્શનસંપન્નતા; ૨૫.
ચારિત્રસંપન્નતા; ૨૬. વેદનાની સહનશીલતા; ૨૭. મારણા-
તિક સહનશીલતા.

[—સમ૦ ૨૭]

શબ્દર એકવીશ છે —

૧. હસ્તકમંકરનાર [અને કરાવનાર];
૨. સૈંથુનસેવનાર;
૩. રાત્રિભોજન કરનાર;
૪. આધાકમી^૧ ભોજન કરનાર (સાધુને માટે બનાવેલ
ભોજન કરનાર);
૫. સાગારિક ભોજન કરનાર (સ્થાન-આશ્રય આપ-
નારના ઘરનું ભોજન કરનાર);
૬. ખરીદીને દીધેલું ખાય તે;

૧. જુઓ આવશ્યક૦ અધ્યયન ૪થું.

૨. શબ્દ એટલે કાળરચીતરું. અર્થાત્ જેનું ચારિત્ર શબ્દ-મેલું
ચર્ચ ગયું હોય તે. આનું વર્ણન દશાશ્વતરકથમાં છે.

૭. જેની બાધા લીધી હોય તે ખાનાર;
૮. છ માસમાં એક ગણમાંથી બીજા ગણમાં ચાલી જનાર;
૯. એક માસની અંદર પાણીમાં ત્રણ વખત અવગાહન કરે તે;
૧૦. એક માસમાં ત્રણ માયાસ્થાન સેવનાર;
૧૧. રાજપિંડ ખાનાર;
૧૨. બાણી બેઠેને હિંસા કરનાર;
૧૩. બાણી બેઠેને જૂઠું બોલનાર;
૧૪. બાણી બેઠેને ચોરી કરનાર;
૧૫. બાણી બેઠેને સચિત્ત પૃથ્વી ઉપર બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;
૧૬. બાણી બેઠેને સજલ પૃથ્વી કે સચિત્તશિલા વા જીવજંતુવાળો જગ્યામાં બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;
૧૭. સચિત્ત જલમાં સ્થાન, શય્યા કે સ્વાધ્યાય કરનાર;
૧૮. બાણી બેઠેને મૂળ, કંદ, ત્વચા, પ્રવાલ, પુષ્પ, ફલ, હરિત એ બધાનું લોજન કરનાર;
૧૯. વર્ષમાં દશ વખત જલાવગાહન કરનાર;
૨૦. વર્ષમાં દશ માયાસ્થાન સેવનાર;
૨૧. વારંવાર ભીના હાથવાળા પાસેથી અશનાદિ લઈ ખાનાર.

[—સમ ૨૧]

નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીને આ છ કુવચનનો વ્યવહાર કરવો નહીં —

૧. અલીકવચન : — [જેમકે, દિવસે કોઈ સાધુ ઝોકાં

---

૧. અગ્રુતરમાં સુભાષિત ભાષાનાં માંચ લક્ષણ બતાવ્યાં છે : ૧. કાળ બેઠેને બોલાય, ૨. સત્ય હોય, ૩. સ્નેહ યુક્ત હોય, ૪. અર્થ સહિત હોય, ૫. મૈત્રી ચિત્તથી બોલાય. અંગ્રુ ૫, ૧૯૮.

ખાતો હોય પણ તેને કોઈ પૂછે ત્યારે ‘હું નથી ઝોકાં ખાતો’ એમ કહે];

૨. હીલિતવચન : — [ગણ કે આચાર્યની ઈર્ષા થતી હોય એટલે—તેમને બોધ મોટેથી બોલે કે ‘પધારો, પધારો ગણિવર’ — આ સાચું તો છે પણ ગણીને આથી પોતાનું અપમાન જણાય છે];

૩. ખિંસિતવચન — મમ્ભેદીવચન : — [જેમકે — ‘ઠીક, છે તો આખરે નીચ જાતનાને’];

૪. પરુષવચન — કઠોરવચન;

૫. ગૃહસ્થવચન : — [ગૃહસ્થો જેમ સગાઈસૂચક શબ્દો વાપરે છે તેવા શબ્દો — ‘આવો ભાઈ,’ ‘કેમ છે મામા,’ ઇત્યાદિ. સાધુ તો સર્વસંગત્યાગી એટલે ભાઈ, મામા, ભાણેજ જેવું તેને કોઈ હોય જ નહિ];

૬. ઉપશમિતની ઉદ્દીરણા કરી બોલવું તે : — [એક-બીજાએ પરસ્પર ખમાવી લીધું હોય અને વાતને ખતમ કરી હોય છતાં ફરી પ્રસંગ આવ્યે એ ને એ વાત કરવી — કે, ‘તે તો આમ કયું હતું’ ઇત્યાદિ].

[—સ્થા० ૫૨૭]

કુ સંકલેશ^૧ દશ પ્રકારનો છે —

૧. ઉપધિ^૨ સંકલેશ; ૨. ઉપાશ્રય સંકલેશ; ૩. કષાય-સંકલેશ; ૪. ભક્તપાનસંકલેશ; ૫. મનઃસંકલેશ; ૬. વચનસંકલેશ; ૭. કાયસંકલેશ; ૮. જ્ઞાનસંકલેશ; ૯. દર્શન-સંકલેશ; ૧૦. ચારિત્રસંકલેશ.

કુ અસંકલેશ પણ દશ છે — તે જ પ્રમાણે

[—સ્થા० ૭૩૬]

૧. સંકલેશ એટલે અસમાધિ.

૨. સંયમમાં ઉપકારી હોય તે ઉપધિ, વચ્ચે વગેરે.

(૭) અણુગારના આહાર-ઉપાશ્રય

હું છ કારણે શ્રમણનિર્ગ્રન્થ આહાર લે તો અતિક્રમણું નથી કરતો^૧ —

૧. ભૂખના ઉપશમન માટે;
૨. વૈયાવૃત્ત્ય માટે — સેવા માટે;
૩. ઈર્ષ્યાવિશુદ્ધિ માટે;
૪. સંયમાર્થે;
૫. પ્રાણુધારણ માટે;
૬. ધર્મચિંતાર્થે.

હું છ કારણે આહાર છોડે તો શ્રમણનિર્ગ્રન્થ અતિક્રમણું નથી કરતો —

૧. આતંક; ૨. ઉપસર્ગ; ૩. બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ માટે;
૪. પ્રાણીહત્યાર્થે; ૫. તપ માટે; ૬. શરીરત્યાગાર્થે.

[—સ્થા. ૫૦૦]

ગોચરચર્યા^૨ છ પ્રકારની છે:—

૧. પેટા [ચોખંડી લાકડાની પેટીની જેમ ચારે દિશામાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૨. અર્ધપેટા [ચાર દિશાનું અડધું — અર્થાત્ બે દિશા નક્કી કરી તેમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૩. ગોમૂત્રિકા [ચાલતી ગાય બિંધાછતા ત્રિકોણોની પરંપરા થાય તેમ મૂત્રોત્સર્ગ કરે છે; તેમ સામસામી આવેલાં ઘરોની બે હારોમાં એક ઘર આ હારમાંથી અને

૧. અંગુતર (૪. ૧૫૯)માં આનદે એક લિક્ષુણ્ણિને આવા જ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

૨. ગાય કે બળદ જેમ બિંધા કે હલકા ધાસનો ભેદ કર્યા વિના ચરે છે, તેમ સાધુએ અનાસક્તભાવે બિંચ-નીચ કુલમા લિક્ષા માટે ફરવું તે.

ખીન્નું ઘર સામેની હારમાંથી — એમ ગોચરી માટે કરવાનો નિયમ];

૪. પતંગવીથિકા [પતંગિયાની ચેઠે કંઈ નિયમ વિના ફાવે તેમ ગોચરી માટે કરવાનો નિયમ];

૫. સંખુલ્લવૃત્તા [શંખનાં કુંડાળાં એકની અંદર ખીન્નું એમ આવેલાં હોય છે; તેમ ગામનાં ઘરોનાં કુંડાળાં કલ્પી ગોચરી કરવાનો નિયમ. તેના બે પ્રકાર છે : કુંડાળાના મધ્ય ભાગમાંથી બહાર આવવું તે બહિઃ સંખુળ; અને બહારથી મધ્યભાગમાં જવું તે આશ્વતર સંખુળ];

૬. ગત્વાપ્રત્યાગતા [એક હારમાં છેડા સુધી જઈ, પાછા ફરતાં ખીન્ન હારમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ].

[—સ્થાન ૫૧૪]

પિડૈષણા [લોજનચક્રણ કરવાના પ્રકાર] સાત છે —

૧. અસંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ કે પાત્ર ન ખરડાય તેવી ભિક્ષા લેવી તે; ૨. સંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ અને પાત્ર બન્ને ખરડાય તેવી ભિક્ષા લેવી તે; ૩. ઉદ્ઘૃતા — ગૃહસ્થે પોતાના માટે રાંધવાના વાસણમાંથી ખીન્ન વાસણમાં કાઢ્યું હોય તેવું લેવું તે; આમાં હાથ કે પાત્ર ખરડાય તો પણ ચાલે; ૪. અલ્પલેપા — નિર્લેપા — જેનાથી પાત્ર ન ખરડાય તેવા ચણા-વટાણા વગેરે લેવાં તે; ૫. અવગૃહીતા — પીરસેલું લોજન ચત્નાપૂર્વક લેવું તે; ૬. પ્રગૃહીતા — પીરસવા માટે હાથમાં લેવાયું હોય તેવું અથવા ખાવા માટે હાથમાં લેવાયું હોય તેવું જે ગૃહસ્થ આપે તો લેવું તે; ૭. ઉત્તિગતધર્મા — ફેંકવા યોગ્ય — જેને ગૃહસ્થ ફેંકી દેવાનો હોય અને ખીન્ન કોઈ લેનાર ન હોય તેવી ભિક્ષા લેવી તે.

હું પાનૈષણા સાત છે. [તેના સાત લેહ ઉપર પ્રમાણે સમજવા.]

હું અવગ્રહ પ્રતિમા [અર્થાત્ આવાસ, નિવાસસ્થાન; તત્સંબંધી પ્રતિજ્ઞા] સાત છે —

૧. “મારે અમુક જ ઉપાશ્રય જોઈએ” એમ નક્કી કરીને આરા માગે તે; ૨. એમ નક્કી કરે કે હું આ મારા સાથી સાધુઓના માટે ઉપાશ્રય યાચીશ અને તેમને જો મળશે તો તેમાં રહીશ; ૩. એમ નક્કી કરે કે ખીળ સાધુ માટે સ્થાન માગીશ પણ તેમાં હું રહીશ નહિ; ૪. એમ નક્કી કરે કે હું ખીળ માટે ઉપાશ્રય યાચીશ નહિ પણ ખીળએ લીધેલમાં રહીશ; ૫. એમ નક્કી કરે કે, હું મારા એકલાને માટે જ ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ પણ ખીળ કોઈ માટે ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ નહિ; ૬. એમ નક્કી કરે કે, જેના ઘરમાં હું રહીશ એની જ પથારી પણ જો મળે તો જ લઈશ અન્યથા પથારી વિના જ રાત વિતાવીશ; ૭. એવો નિયમ કરે કે, જેના ઘરમાં રહીશ ત્યાં જો પથારી પહેલેથી પાથરેલી હશે તો જ ઉપયોગ કરીશ.

[—સ્થા ૦ ૫૪૫]

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણુનિગ્રન્થો માટે નવ કોટિથી પરિશુદ્ધ ભિક્ષા લેવાનું કહ્યું છે —

૧. હણે નહિ; ૨. હણાવે નહિ; ૩. હણતાને અનુ-મતિ ન આપે; ૪. રાંધે નહિ; ૫. રાંધાવે નહિ; ૬. રાંધતાને અનુમતિ આપે નહિ; ૭. ખરીદે નહીં; ૮. ખરીદાવે નહીં; ૯. ખરીદતાને અનુમતિ ન આપે.

[—સ્થા ૦ ૬૮૧]

ગ્દાન નિર્ઘન્યને અચિત્ત જલની ત્રણ દત્તિ — ધાર કદ્યે —

૧. ઉત્કૃષ્ટ [આખો દિવસ ચાલી શકે તેટલું; અથવા કમોદની કાંલ, દ્રાક્ષનું પીણું, શરબત વગેરે];

૨. મધ્યમ [આખો દિવસ ચાલે તેથી થોડું પાણી અથવા હલકી ભાતના ચોખાની કાંલ];

૩. જઘન્ય [તત્કાલ પૂરતી તરસ છીંચે તેટલું પાણી, અથવા તૃણની કાંલ જેવું હલકું પીણું].

[—સ્થા० ૧૭૨]

કુ એક ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક લેવાં કદ્યે —

૧. ઉત્સવેદિમ — જ્યાં ડાંગર આદિને પીસી હોય તેનું ધોવણ;

૨. સંસેકિમ — ભાલને ઉકાળી જે પાણીથી સીંચવામાં આવે છે તે;

૩. ચાવલનું ધોવણ.

કુ બે ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક લેવાં કદ્યે —

૧. તિલોદક — તલનું ધોવણ;

૨. તુષોદક — ડાંગરનું ધોવણ;

૩. યવોદક — જવનું ધોવણ.

કુ ત્રણ ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક કદ્યે —

૧. આયામક — ઝોસામણ (અવશ્રાવણ);

૨. સોવીરક — કાંલ;

૩. ગરમ પાણી.

[—સ્થા० ૧૮૨]

કુ ઉપવાત [જેથી પિંડ-લોજન અકલ્પ્ય-અસ્વીકાર્ય બની જાય છે તેવા દોષ] ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. ઉદ્દગમોપધાત^૧ [પિંડ-લોજનની ઉત્પત્તિ સંબંધી - દ્ધતાને કારણે થતા દોષ];

૨. ઉત્પાદનોપધાત [શ્રાવક - દ્ધતા પાસેથી પિંડ મેળવવામાં સાધુને લાગતા દોષ];^૨

૩. એષણોપધાત [ગવેષણા-અન્વેષણ-શ્રદ્ધણુ - તેને લગતા દોષો - દ્ધતા અને સાધુ બંનેને લાગતા].^૩

કુ વિશુદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની છે -

૧. ઉદ્દગમવિશુદ્ધિ;

૨. ઉત્પાદવિશુદ્ધિ;

૩. એષણાવિશુદ્ધિ.

[-સ્થા. ૧૯૪]

કુ ઉપધાત પાંચ છે -

૧-૩ ઉપર કહેલા;

૪. પરિકર્મોપધાત [પરિકર્મ એટલે સંસ્કાર - વસ્ત્ર-પાત્રના સંસ્કાર સંબંધી લાગતા દોષો; જેમકે વસ્ત્રને ત્રણ થીગડાં જ ઉપરાઉપરી દેવાય, વધારે નહિ; વસ્ત્રને અમુક રીતે જ ફડાય, પાત્રને બંધાય નહિ એવા એવા નિયમોનો ભંગ કરવાથી લાગતા દોષો];

૫. પરિહરણોપધાત [પરિહરણુ - પહેરવું - વાપરવું તે. નિયમ એવો છે કે, એકલા વિચરનાર - ગચ્છબ્રહ્મ સાધુએ જે ઉપકરણવસ્ત્રપાત્રાદિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમનો ઉપયોગ બીજાથી ન કરી શકાય. આ નિયમનો ભંગ કરવાથી પરિહરણોપધાત થાય. પણ એ ગચ્છબ્રહ્મ સાધુ જો ગચ્છ

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૯.

૨. વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૦.

૩. વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૧.

ખહાર જઈને પણ દૂધ દહીં વગેરે પદાર્થોમાં આસક્તિવાળો ન થઈ ગયો હોય, તો તેના ઉપકરણનો ઉપયોગ કરવાથી દોષ લાગતો નથી. વસતિ સંગ્રામી નિયમ એવો છે કે શેષ-કાળમાં જ્યાં રહ્યા ત્યાં પાછા બે માસ પહેલાં ન અવાય; અને જ્યાં ચતુર્માસ રહ્યા હોય ત્યાં બે ચતુર્માસ સુધી ન અવાય. આ નિયમનો ભંગ કરે તો પણ વસતિપરિહરણોપ-ધાત દોષ લાગે.]

હુ વિશુદ્ધિ પણ પાંચ છે —

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૪૨૫]

હુ ઉપધાતના દશ ભેદ છે —

૧-૫. પંચમ સ્થાન પ્રમાણે (ઉપર પ્રમાણે)

૬. જ્ઞાનોપધાત (પ્રમાદ આદિથી);

૭. દશનોપધાત (શંકાદિથી);

૮. ચારિત્રોપધાત (સમિતિભંગ આદિથી);

૯. અપ્રીતિકોપધાત (શુદ્ધ પર સ્નેહ ન રાખવાથી વિનયભંગ થાય તે);

૧૦. સંરક્ષણોપધાત (શરીર પર મૂર્છા થવાથી).

હુ વિશુદ્ધિના પણ તે જ દશ ભેદ છે.

[—સ્થાન ૭૩૮]

હુ ઉપહૃત (એટલે કે લોજનસ્થાનમાં લવાયેલ લોજન) ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. ક્ષલિકોપહૃત [લિહાણાની વસ્તુ લોજન માટે લવાય તે;]^૧

૧. સાધુને તે સ્વીકાર્ય છે. આ અવગણીતા નામની પાંચમી વિદેશી સગ્રામી છે.

૨. શુદ્ધોપહૃત [અલિપ્ત અથવા શુદ્ધ ભોજન લાવવામાં આવે તે]^૧;

૩. સંસ્રોપહૃત [ખાવાની ઇચ્છાથી ગૃહસ્થે જેમાં હાથ નાખ્યો હોય તેવું લિપ્ત કે અલિપ્ત]^૨.

ફ અવગૃહીત (એટલે કોઈ પણ પ્રકારે કરી દાયકે લીધેલું એવું ભોજન) ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. અવગૃહીત — હાથથી પીરસાતું [પીરસનાર વાસણમાંથી લઈને પીરસવા જાય, પણ જમનાર લેવાની ના કહે, અને તે જ વખતે કોઈ સાધુ આવી ચડે. એટલે જમનારો સાધુને કહે કે પાત્ર ખુલ્લાં કરો, અને સાધુ જ્યારે ખુલ્લાં કરે ત્યારે પીરસનાર તે વહોરાવી દે. આમાં પીરસનારને બીજી કોઈ ક્રિયા કરવી નથી પડી, માત્ર હાથ^૩ ગૃહસ્થની થાળીને ખલ્લે પાત્ર તરફ વાળવો પડ્યો છે];

૨. ભાણામાં પીરસાયેલું [જો પીરસનાર અવિચલ રહીને જમનારના ભાણામાંથી જે પહેલાં પીરસાયું હોય તે આપે, તે આ બીજા પ્રકારનું અવગૃહીત ગણાય];

૩. મોઢામાંથી આપે [ખાતાં વધેલું પાછું પાટિયાના મોઢામાં નાખતાં નાખતાં જે દેવામાં આવે તે]^૪.

[—સ્થા ૧૮૨]

૧. આ અલ્પલેખા નામની ચોથી પિડેલણા સંબંધી સમજવું.

૨. જો અલિપ્ત હોય તો ચોથી પિડેલણા સંબંધી સમજવું.

૩. આ છઠ્ઠી પ્રગૃહીતા પિડેલણા સંબંધી છે. પણ એ જયંત્ય પ્રકારની કહેવાય; કારણ, હજી પીરસાયું ન હતું, પીરસવા માટે પ્રસ્તુત હતું.

૪. આ ત્રીજા પ્રકારનું અવગૃહીત. અહીં મોઢામાં એવા સામાન્ય શબ્દનો પાટિયાના મોઢામાં એવો અર્થ જુગુપ્સા ન થાય માટે કર્યો છે — એમ વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે.

(૮) અણુગારનાં વસ્ત્ર-પાત્ર-રજોહરણ

અચેલક પાંચ કારણે પ્રશસ્ત કહેવાય —

૧. તેને પ્રત્યુપેક્ષા (પડિલેહણ) અલ્પ કરવી પડે છે;^૧
૨. લઘુતા પ્રશસ્ત છે માટે;^૨
૩. રૂપ વૈશ્વસિક હોય છે;^૩
૪. અનુસાત^૪ તપનું અનુષ્ઠાન સહેજે થાય માટે;
૫. વિપુલ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થાય માટે.

[—સ્થા. ૪૫૫]

ત્રણ કારણે વસ્ત્ર ધારણ કરે —

૧. લજ્જા;
૨. ભુશુખ્સા — (વિકૃતાંગ જોઈને રખે કોઈ પ્રવચનની ધૂણા કરે);
૩. પરીષદ (શીતાણ્ણ, દંશમશકાદિ).

[—સ્થા. ૧૭૧]

નિગ્રંથ અને નિગ્રંથિનીએ ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે —

૧. જાંગમિક — ત્રસજીવના અવયવથી ઉત્પન્ન થયેલ — જીનનાં;

૨. ભાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનાં;

૩. સુતરાઉ.

[—સ્થા. ૧૭૦]

૧. પડિલેહણમાં ઓઠા સમય જવાથી એટલો સમય સ્વાધ્યાયમાં વધારે આપી શકે, તે કાયદો છે.

૨. લઘુતા એટલે હલકાપણું. કપડાં ન હોય તો દ્રવ્યથી ભાર ઓછો. વળી કપડા પરનો રાગદ્રેષ પણ ન હોય તે ભાવથી ભાર હલકો.

૩. કપડાં ન પહેર્યાં હોય એટલે અલિપ્ત સમન્થ અને તેના પર ખધા વિશ્વાસ મૂકે.

૪. ઉપકરણસંલીનતા નામનું તપ જે લગવાને કશું છે તે.

નિઞ્ઞનિનીઓએ ચાર સંઘાટિકા - પછેડી - સાડી રાખવી અને વાપરવી કલ્પે —

૧. એક બે હાથની^૧;
- ૨-૩. બે ત્રણ હાથની^૨;
૪. એક ચાર હાથની^૩.

[—સ્થા. ૨૪૬]

નિઞ્ઞન્ય કે નિઞ્ઞનિનીઓ પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્ર રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે^૪ —

૧. જાગમિક — ઊનનું; ૨. ભાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનું; ૩. શણનું; ૪. સુતરાઉ; ૫. ઝાડની છાલનું.

[—સ્થા. ૪૪૬]

નિઞ્ઞન્ય કે નિઞ્ઞનિનીને પાંચ પ્રકારનાં રબ્બેહરણુ રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે^૫ —

૧. ઊનનું; ૨. ઊંટના વાળનું; ૩. શણનું; ૪. બદ્ધવજ (તૃણવિશેષ)નું; ૫. મુંજનું.

[—સ્થા. ૪૪૬]

નિઞ્ઞન્ય કે નિઞ્ઞનિનીને ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે —

૧. તુંબડાનું; ૨. લોકડાનું; ૩. માટીનું.

[—સ્થા. ૧૭૦]

૧. આ ઉપાશ્રયમાં ઓઢવી.

૨. આમાંથી એક સિક્કાટન વખતે અને બીજી જગલ જતી વખતે ઓઢવી.

૩. સમવસરણ વખતે ઓઢવાની.

૪. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે; ઉદે. ૩, સૂ. ૨૪.

૫. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે; ઉદે. ૩, સૂ. ૨૫.

(૯) ભિક્ષુપ્રતિમા

પ્રતિમા છે છે —

- (૧) ૧. સમાધિપ્રતિમા — [તેના છે ભેદ છે : ૧. શ્વત-
સમાધિ પ્ર૦; ૨. ચારિત્રસમાધિ પ્ર૦];
૨. ઉપધાનપ્રતિમા — [ઉપધાન એટલે તપ. આમાં
ભિક્ષુની પ્રસિદ્ધ ખાર પ્રતિમા અને શ્રાવકની
અગિયાર પ્રતિમાનો સમાવેશ થાય છે].
- (૨) ૧. વિવેકપ્રતિમા — [આંતરિક કષાયો અને બાહ્ય ગણ,
શરીર, ભેજનાદિના ત્યાગની પ્રતિમા];
૨. વ્યુત્સર્ગપ્રતિમા — [વ્યુત્સર્ગ એટલે કાયોત્સર્ગ].
- (૩) ૧. ભદ્રા — [પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં વારાફરતી ચાર
પહોર સુધી કાયોત્સર્ગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા — આમ
છે દિવસરાત સુધી કરવાનું હોય];
૨. સુભદ્રા — [ટીકાકાર આના ઠીક અર્થ વિષેની
જાણ નથી એમ જણાવી કહે છે કે, ભદ્રા જેવી જ
આ પણ હશે].
- (૪) ૧. મહાભદ્રા — [આમાં પણ ભદ્રા જેમ કાયોત્સર્ગ
કરવાનો હોય છે પણ તેની અવધિ આખા દિવસ-
રાતની અને તેવી રીતે ચાર અહોરાત્ર પર્યન્ત
કરવાનું];
૨. સર્વતોભદ્રા — [દશે દિશામાં આખા દિવસ-રાતનો
કાયોત્સર્ગ દશ અહોરાત્ર સુધી કરવાની પ્રતિજ્ઞા].
- (૫) ૧. ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા — [મોકપ્રતિમા એટલે પેશાબ
વિષયક પ્રતિમા; તેના કાલાપેક્ષાએ છે ભેદ છે :
ક્ષુદ્રિકા-નાની, મહતી-મોટી. મોકપ્રતિમા ક્ષેત્રની
અપેક્ષાએ ગામની બહાર, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ
પેશાબવિષયક, અને કાલની અપેક્ષાએ શિયાળામાં

કે ઉનાળામાં સ્વીકારવામાં આવે છે. તેમાંથી ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા જે ખાઈને સ્વીકારી હોય તો છ ઉપવાસ પછી પૂરી થાય છે અને ખાધા વિના સ્વીકારી હોય તો સાત ઉપવાસ પછી પૂરી થાય છે];

૨. મહતી મોકપ્રતિમા [આ પ્રતિમા જે ખાઈને સ્વીકારી હોય તો સાત ઉપવાસે અને ખાધા વિના સ્વીકારી હોય તો ૮ ઉપવાસે પૂરી થાય છે];
— બન્નેમાં ભાવથી દિવ્ય વગેરે ઉપસર્ગો સહન કરવાના હોય છે.

(૬) ૧. યવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા — [યવની પેઠે મધ્યભાગમાં પુષ્ટ અને ચંદ્રની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિવાળી તે યવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા. જેમકે કોઈ સાધુ સુદ્ધિ એકમે એક કૌળિયો અનાજ ખાય અને પ્રતિ-દિન એક એક કૌળિયો વધારી પૂનમે ૧૫ કૌળિયા લે અને પછી વર્દિ એકમે પણ પંદર લે અને ત્યાર પછી બીજી ક્રમશઃ એકેક ઘટાડી અમાસે એક કૌળિયો લે. આમ એક માહિનામાં આ પ્રતિમા પૂરી થાય];

૨. વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા — [વજ્રની જેમ મધ્યમાં પાતળી અને ચંદ્રની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિ યુક્ત — તે વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા. આ પ્રતિમા વર્દિ એકમથી પંદર કૌળિયા ખાઈ શરૂ કરવામાં આવે છે. પછી એક એક ઘટાડી અમાસે અને સુદ્ધિ એકમે એકેક કૌળિયો ખાઈ વળી પાછું બીજી એક એક વધારી પૂનમે પંદર કૌળિયા લઈ પૂરી કરવામાં આવે છે].

પ્રતિમા ચાર છે —

- (૧) ૧-૪ ઉપરમાંથી પ્રથમની ચાર.
- (૨) ૧-૪ „ બીજી ચાર.
- (૩) ૧-૪ „ ત્રીજી ચાર.

[—સ્થા. ૨૫૧]

પ્રતિમા પાંચ છે —

૧. ભદ્રા; ૨. મુલદ્રા; ૩. મહાભદ્રા; સર્વતાલદ્રા;^૧ ૫. ભદ્રોત્તરપ્રતિમા.^૨

[—સ્થા. ૩૯૨]

લિશ્તુપ્રતિમા^૩ બાર છે —

૧. એક માસની; ૨. બે માસની; ૩. ત્રણ માસની; ૪. ચાર માસની; ૫. પાંચ માસની; ૬. છ માસની; ૭. સાત માસની; ૮. પ્રથમ સાત રાત્રિદિવસની; ૯. દ્વિતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૦. તૃતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૧. અહોરાત્રિની; ૧૨. એક રાત્રિની.

[—સમ. ૧૨]

પરવૈયાવૃત્ત્યકમપ્રતિમા [એટલે કે બીજાની સેવા કરવાનો અભિગ્રહ કે પ્રતિજ્ઞા] ૬૧ કહી^૪ છે.

[—સમ. ૬૧]

પ્રતિમા ૯૨ છે.^૫

[—સમ. ૯૨]

-
૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૨.
  ૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૩.
  ૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૪.
  ૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૫.
  ૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

હું પ્રતિમાધારી સાધુએ ત્રણ ઉપાશ્રયનું પ્રતિલેખન (નિરીક્ષણ) કરવું જોઈએ —

૧. આગમનગૃહ — મુસાફરખાનું—ધર્મશાળા;
૨. વિવૃતગૃહ [ચારે દિશાએ કે એક, એ કે ત્રણ દિશાએ ખુલ્લું હોય અને છાપરા વિનાનું હોય તેવું ઘર];

૩. વૃક્ષમૂળ.

હું એ ત્રણનું અનુશાપન (અર્થાત્ રજા માગવી તે) તથા ઉપાદાન પણ કલ્પે.

હું તેવી જ રીતે પ્રતિલેખન, અનુશાપન અને ઉપાદાન આ ત્રણ સંચારાનું પણ સમજવું —

૧. પૃથ્વીશિલા,

૨. કાષ્ઠશિલા,

૩. યથાસંસ્તૃત — જેવું પાથરેલું મળે તેવું.

[—સ્થાન ૧૯૧]

પ્રતિમાધારી સાધુને ચાર પ્રકારની ભાષા કલ્પે —

૧. ચાચની [શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ ચીજ માગવી તે];

૨. પૃચ્છની [કોઈ બાબત પૂછવા માટે વાપરવી પડે તે];

૩. અનુશાપની [પારકી ચીજ વાપરવાની રજા માગવા માટે];

૪. પૂછે તેના ઉત્તરવાણી.

[—સ્થાન ૨૩૭]

ત્રણ માસની ભિક્ષુપ્રતિમા જેણે સ્વીકારી હોય તેવા શ્રમણનિર્ગન્થને ત્રણ દત્ત લોજનની અને ત્રણ દત્ત પાનની કલ્પે.

[—સ્થાન ૧૮૨]

તેવી જ રીતે પાંચ માસની લિક્ષુપ્રતિમાવાળાને પાંચ દત્તિ લોજનની અને પાંચ દત્તિ પાનની સ્વીકારવી કલ્પે.

[—સ્થા. ૪૨૪]

હું એક રાત્રિની લિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન ન કરનાર પ્રતિમાધારી નિઃશ્રદ્ધને અહિતકર્તા યાવત્ અશુભબંધી ત્રણ બાળતો છે—

૧. ઉન્માદી થઈ જાય, કે
૨. દીર્ઘકાલિક રોગાતંકને પામે, કે
૩. કેવલીપ્રજ્ઞાન ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય.

હું પણ જો સમ્યક્ પાલન કરે તો આ ત્રણ બાળતો હિતકારી યાવત્ શુભ નીવડે છે—

૧. અવધિજ્ઞાન પામે, કે
૨. મનઃપયઃજ્ઞાન પામે, કે
૩. કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા. ૧૮૨]

સપ્તસપ્તમિકા^૧ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાથ^૨ આરાધના ૪૯ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૧૯૬ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સ્થા. ૫૪૫, —સમ. ૪૬]

અષ્ટઅષ્ટમિકા^૨ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાથ^૨ આરાધના ૬૪ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૨૮૮ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સ્થા. ૬૪૫, —સમ. ૬૪]

૧. સાત સપ્તકો એટલે કે ૪૯ દિવસ. દરેક સપ્તકમાં દત્તિઓ વધતી જાય. જેમકે પ્રથમ સપ્તકમાં દરેક દિવસે એક જ દત્તિ, એમ સાતમામાં દરેક દિવસે સાત દત્તિ. બંધી મળી (૭+૧૪+૨૧+૨૮+૩૫+૪૨+૪૯) ૧૯૬ દત્તિ.

૨. આઠ દિવસનું એક એવાં આઠ નૃત્ય. દત્તિનો નિયમ ઉપર પ્રમાણે. કુલ ૨૮૮ દત્તિ થાય.

નવનવમિકા^૧ ભિક્ષુપ્રતિમાની યથાસ્તૂત્રાર્થ^૨ સમ્યક્ આરાધના ૮૧ દિવસ અને તેમાં ૪૦૫ ભિક્ષાથી થાય છે.

[—સમ૦ ૮૧, —સ્થા૦ ૬૮૭]

દશદશમિકા^૨ ભિક્ષુપ્રતિમાની યથાસ્તૂત્રાર્થ^૨ સમ્યક્ આરાધના ૧૦૦ દિવસ અને ૫૫૦ ભિક્ષાથી થાય છે.

[—સમ૦ ૧૦૦, —સ્થા૦ ૭૭૦]

એકદાવિહારપ્રતિમા સ્વીકારનાર અણુગારમાં આઠ ગુણ હોવા આવશ્યક છે —

૧. શ્રદ્ધા; ૨. સત્ય; ૩. મેધા; ૪. બહુશ્રુતતા; ૫. શક્તિ;
૬. અદ્વંપાધિકરણતા — કલહરહિતતા; ૭. ધૃતિ; ૮. વીર્ય^૩.

[—સ્થા૦ ૫૬૪]

કુ શય્યાપ્રતિમા (શય્યા વિષેના નિયમ) ચાર છે —

૧. પાટ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તેમાંનું કોઈ પણ એક લેવું;
૨. પ્રથમથી નક્કી કરી રાખવું કે અમુક લઈશ અને પછી જો તે જોવામાં આવે તો જ લેવું, બીજું ન લેવું;
૩. તે પણ જો આશ્રય દેનારનું હોય તો જ લેવું, બીજાનું લાવીને આપે તો ન લેવું;
૪. તે પણ જો પાથરેલ હોય તો જ લેવું.

કુ વસ્ત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧. સુતરાઉ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે યાચીશ;
૨. નજરે ચડેલું યાચીશ;
૩. આશ્રય આપનાર ગૃહસ્થનું વાપરેલ વસ્ત્ર યાચીશ;
૪. તેનું જ તેણે તણ દીધેલું યાચીશ.

૧. એમ નવ દિવસનું એક એવાં ૯ ન્યૂનું. કુલ દત્તિ ૪૦૫..

૨. દશ દિવસનું એક એવાં દશ ન્યૂ. કુલ ૫૫૦ દત્તિ.

કૃ પાત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧. દારુપાત્રાદિ જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે માગીશ;
૨. નજરે ચડેલ પાત્ર યાચીશ.
૩. દ્વાતાએ ઘણીવાર વાપયું હોય તેવું અથવા તેની પાસે જે ત્રણ પાત્રો હોય અને તેમાંથી વાર ફરતી તે વાપરતો હોય, — તેમાંથી એક માગીશ;
૪. તેણે તણ દીધેલું પાત્ર યાચીશ.

કૃ સ્થાન (એટલે કે કાર્યોત્સર્ગ કરવા માટેનું સ્થાન — આશ્રય — માગવા સંબંધી) પ્રતિમા ચાર છે —

૧. અચિત્ત સ્થાનમાં રહીને આકુંચન પ્રસારણા વગેરે ક્રિયા કરીશ, અને અચિત્ત ભીંત વગેરેનો આશ્રય લઈશ અને તેટલામાં જ હરીશ — ફરીશ;
૨. હરવા-ફરવા સિવાયની ઉપરની બંને ક્રિયાની છૂટ વાળી;
૩. માત્ર આકુંચન — પ્રસારણની છૂટ વાળી;
૪. ત્રણે ક્રિયાની છૂટ નહીં તેવી.

[—સ્થા. ૩૩૧.]

(૧૦) પ્રતિલેખના

કૃ પ્રમાદ-પ્રતિલેખના^૧ છ પ્રકારની છે —

૧. આરભટા — ઉતાવળી — પૂરું જોવું ન જોવું તે;

૧. પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ, તપાસ. એના ચાર ભેદ છે :— દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને લાવ. (૧) વસ્ત્ર, પાત્ર, આદિ ધાર્મિક ઉપકરણોનું તથા આહારાદિનું નિરીક્ષણ કરવું તે દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના, (૨) કાર્યોત્સર્ગની, ઊત્સવાની, સુવાની, જળ્યાનું તથા સ્થડિલભૂમિ, માર્ગ અને વિહારક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરવું તે ક્ષેત્ર-પ્રતિલેખના (૩) યોગ્ય કાલે યોગ્ય કાર્ય કરવાનો વિચાર કરવો તે કાલ-પ્રતિલેખન અને (૪) “અહો મે શુ કયુ” ? મારે શું કરવું જોઈએ ? તપસ્યા જે કરવી જોઈએ તે હું કરતો નથી” — એવું ધર્મ જગરણ — તે લાવ-પ્રતિલેખનાં.

પ્રતિલેખનામાં પ્રમાદ કરવો — શૈથિલ્ય કરવું તે પ્રમાદ-પ્રતિલેખના.

૨. સંમર્દ — મસળીને પ્રતિલેખન કરવું તે — ઘડકાયમ રાખી પ્રતિલેખન કરવું તે;

૩. મોસલી — સાંબેલા જેમ વસ્ત્રના છેડાને જલદી ઊંચાનીચા કરવા તે;

૪. પ્રસ્ફોટના — વસ્ત્રને ઝાટકવું તે;

૫. વિક્ષિપ્તા — ભેથેલા વસ્ત્રને વગર ભેથેલામાં ફેંકવું તે;

૬. વેદિકા — પ્રતિલેખના વખતે યથાયોગ્ય ન બેસવું તે.

૬ અપ્રમાદ-પ્રતિલેખના છ પ્રકારની છે :—

૧. અનર્તિત [પ્રતિલેખન વખતે વસ્ત્રને, કે પોતાને, કે બંનેને ન નચાવવાં તે];

૨. અવલિત [ઉપર મુજબ વસ્ત્રને કે પોતાને ન વાળવું તે];

૩. અનાનુબંધી — ઉતાવળ કે ઝાટક વિનાની;

૪. અમોસલી — વસ્ત્રના છેડાને સાંબેલાની જેમ ઊંચાનીચા ન કરવા તે;

૫. છં પુરિમાવાળી^૧ અને નવ ખોટકવાળી;^૨

૧. પુરિમા એટલે પ્રસ્ફોટન — જરીક ઝાટકવું તે. તેનો નિયમ એવો છે કે વસ્ત્રને પહેાણું કરી સામેનો ભાગ બરાબર ભેંઈને તેને ત્રણ વખત સહજ ઝાટકવું — આ ત્રણ પુરિમા. પછી તેને ફેરવી બરાબર ભેંઈને વળી પાછું ત્રણ વખત સહજ ઝાટકવું — આમ બધા મળી છ પુરિમા થાય.

૨. ખોટક એટલે પણ પ્રસ્ફોટન — સહજ ઝાટકવું તે. તેનો પણ એવો નિયમ છે કે વસ્ત્રપર કોઈ જીવજંતુ દેખાય એટલે પહેલા ત્રણ વખત ખોટક કરવા પછી ત્રણ વખત પ્રમાળન, વળી ત્રણ વખત ખોટક અને ત્રણ વખત પ્રમાળન, વળી ત્રણ વખત ખોટક અને ત્રણ વખત પ્રમાળન — આમ નવ ખોટક થાય. ખોટકમાં પ્રમાળનાનું અંતર રહે છે અને પુરિમામાં નિરીક્ષણનું — એવો આ બંનેમાં ફરક સમજવો ભેંઈએ.

૬. હાથમાં પ્રાણવિશેષના [અર્થાત્ હાથ ઉપરના જીવોનું પ્રતિલેખન કરવું જોઈએ તેના માટે ઉપર જણાવેલ નવ ખોટક કરવા તે].

[—સ્થા૦ ૫૦૩]

(૧૧) વિહાર

હું નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીનાને એક માસમાં બે વાર કે ત્રણ વાર આ પાંચ નદીઓ જિતરવી કે તરવી કલ્પે નહિ^૧ —

૧. ગંગા; ૨. જમુના; ૩. સરયૂ; ૪. ઈરાવતી; ૫. મહી.

હું પણ નીચેના પાંચ કારણે જિતરવી કે તરવી કલ્પે —

૧. ભય — રાજાનો કે શત્રુનો;

૨. દુષ્કાળ;

૩. કોઈ શત્રુ નદીમાં વહાવી દે;

૪. સામુ પૂર આવી પડે;

૫. અનાયો આવી ચડે.

[—સ્થા૦ ૪૧૨]

હું પ્રથમર પ્રાવૃડ (ચોમાસું) થયા પછી નિર્ગન્થ-નિર્ગન્થીનીને

૧. બૃહત્કલ્પમાં ૭૦ ૪ સુ. ૩૨માં પણ આ જ નિયમ લખાઈના અપવાદ વિના બતાવ્યો છે, પણ ત્યાં ઈરાવતીને બદલે કોશિકાનો ઉલ્લેખ છે. વળી અપવાદમાં એમ કહ્યું છે કે, ઈરાવતી નદી જોનું કુલાલ નગરી પાસે અડધી.ભા. સુધી પાણી રહે છે તેને પાર કરવાની છૂટ છે.

અહીં મહી નદીના નામનો નિર્દેશ માત્ર ઉપલક્ષ્ય છે. તેવી બધી મોટી નદીઓ જોમને પાર જિતરવી કલ્પ છે, તે સૌ સમજ લેવી.

૨. અપવાદ અને શ્રાવણ એ બે માસ પ્રાવૃક્ત ગણાય છે. તેમાનો પ્રથમમાસ તે પ્રથમપ્રાવૃડ. અથવા પ્રાવૃડ ચોમાસું ચાર માસનું ગણાય છે તેમાંના છેલ્લા ૭૦ દિવસ એ બીજું પ્રાવૃડ ગણાય છે. તે દિવસોમાં તો વિહાર કરાય જ નહિ. અને ત્યાર પહેલાના દિવસોમાં — પ્રથમ પ્રાવૃડમાં પણ ૫૦ દિવસ કે ૨૦ દિવસ પણ વિહાર કલ્પે નહીં.

એક ગામથી બીજા ગામ વિહાર કંદપે નહિ; પણ આ પાંચ કારણે કંદપે —

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે.

હું વર્ષાવાસનો પશુપણાકંદપ સ્વીકાર્યા પછી નિઃશ્ચય કે નિઃશ્ચિન્થનીને આમાનુષ્ટામ વિહાર કંદપે નહિ; પણ જો આ પાંચ કારણ હોય તો વિહાર કરે —

૧. જ્ઞાન; ૨. દર્શન; ૩. ચારિત્ર; ૪. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય મૃત્યુ પામે; ૫. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયની સેવા.

[—સ્થા. ૪૧૩]

આ પાંચ કારણે શ્રમણ નિઃશ્ચય રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે તો અતિક્રમણ નથી —

૧. નગરના દરવાજા ચારે તરફથી બંધ કરવામાં આવ્યા હોય અને તેથી શ્રમણ-પ્રાદાણો લિક્ષા અથે બહાર ન જઈ શકતા હોય અને બહારના અંદર ન આવી શકતા હોય, તો તેમને રસ્તો કરી અપાવવા જો રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે;

૨. પીઠકલકાદિ પાછાં આપવા માટે રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે;

૩. દુષ્ટ અશ્વ કે ગજથી ડરીને જો રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે;

૪. બીજા કોઈ બળપૂર્વક સાહસ કરી રાજ-અંતઃપુરમાં હાથ પકડી લઈ જાય;

૫. બહારના આરામ કે ઉદ્યાનમાં ગયેલા રાજ-અંતઃપુરના લોકો તેને ઘેરીને અંતઃપુરમાં લઈ જાય.

[—સ્થા. ૪૧૫]

૯. વેદપરિણામ

ગૌતમ — હે ભગવાન ! વેદ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ભગવાન — હે ગૌતમ ! વેદના ત્રણ પ્રકાર છે —

શ્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ.

૧. ગૌતમ — હે ભગવાન ! નારકને કયો વેદ હોય ?

ભગવાન — હે ગૌતમ ! નારકને શ્રીવેદ અને પુરુષ-વેદ નથી. નારકો નપુંસક હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિને શ્રીવેદ અને પુરુષવેદ હોય છે. નપુંસકવેદ નથી.

૧૨-૧૬. પાંચ સ્થાવર અને દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય પથંત નપુંસક જ હોય છે.

૨૦ જ. સંમૂર્ચ્છિમ તિયંચ પંચેન્દ્રિય પણ નપુંસક જ હોય છે;

આ. ગર્ભજ તિયંચ પંચેન્દ્રિયને ત્રણ વેદ હોય છે.

૨૧ જ. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય નપુંસક જ હોય.

આ. ગર્ભજ મનુષ્યને ત્રણ વેદ હોય.

૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકને શ્રી અને પુરુષવેદ જ હોય છે.

[—સમ૦ ૧૫૬]

મત્સ્ય ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. અંડજ — ઇંડામાંથી થયેલા;

૨. પોતજ — ઝીણી ચામડીથી વીંટળાયેલ હોય અને પછી તે લેદીને નીકળનારા;

૩. સંમૂર્ચ્છિમ — માતાપિતાના સંસર્ગો વિના ઉત્પન્ન થનારા.

(૧) અંડજ મત્સ્યના ત્રણ લેદ —

૧. શ્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

(૨) પોતજના મત્સ્યના તે જ ત્રણ લેદ છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૯]

કૃ પક્ષી ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અંડજ; ૨. પૌત્રજ; ૩. સંમૂર્ચિમ.

(૧) અંડજ પક્ષીના ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

(૨) પૌત્રના પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ લેહ છે.

કૃ તે જ પ્રમાણે ઉરપરિસપ^૧ અને જીવપરિસપ^૨નાં લેહો સમજી લેવા.

[—સ્થાન ૧૨૬]

કૃ સ્ત્રી ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. તિય^૧ચ સ્ત્રી; ૨. મનુષ્ય સ્ત્રી; ૩. દેવ સ્ત્રી.

(૧) તિય^૧ચ સ્ત્રીના ત્રણ લેહ છે —

૧. જલચરી; ૨. સ્થલચરી; ૩. ખેચરી.

(૨) મનુષ્ય સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કમંભૂમિજ; ૨. અકમંભૂમિજ; ૩. અન્તર્દીપક.

કૃ પુરુષના લેહોપલેહો પણ ઉપર પ્રમાણે.

કૃ નપુંસકના ત્રણ લેહ છે —

૧. નારક નપુંસક; ૨. તિય^૧ચ નપુંસક; ૩. મનુષ્ય નપુંસક.

(૨) તિય^૧ચ નપુંસક ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. જલચર; ૨. સ્થલચર; ૩. ખેચર.

(૩) મનુષ્ય નપુંસકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કમંભૂમિજ; ૨. અકમંભૂમિજ; ૩. અન્તર્દીપક.

[—સ્થાન ૧૩૦]

તિય^૧ચયોનિ જીવના ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્ત્રી, ૨. પુરુષ, ૩. નપુંસક.

[—સ્થાન ૧૩૧]

૧. જેઓ પેટ ચોલે છે તેવા — સર્પ વગેરે.

૨. જેઓ હાથથી ચાલે છે તેવા નાળિયા વગેરે.

ટિપ્પણ

૧. અક્ષુ :-

અધ, એકચક્ષુ વગેરે અહીં જણાવેલા ભેદોની સાથે બૌદ્ધ અંગુત્તર નિકાયમાં જણાવેલા અધ, એકચક્ષુ અને દ્વિચક્ષુ — એવા પુરુષના ત્રણ ભેદો સરખાવવા ભેવા છે. અધ તો એ છે કે જે આ સંસારના ભોગોને ઇચ્છવા છતાં મેળવવા અને ભોગવવા સમર્થ નથી થતો, અને જે પુષ્પ-પાપના વિવેકને પણ નથી જાણતો. એકચક્ષુ તે છે જે સાંસારિક ભોગો ને હિંસાઆદિ પાપ કાર્યો કરીને પણ મેળવે છે, પણ કુશલાકુશલનો વિવેક નથી કરી શકે. દ્વિચક્ષુ તે છે જે માત્ર ધર્મભાગે મળેલા જ ભોગોને ભોગવે છે, અને કુશલાકુશલનો વિવેક પણ કરી શકે છે. એ પુરુષ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. — અંગુત્તર ૦ ૩, ૨૯.

૨. અનન્તાનુબંધી :-

અનન્તમત્તને વધારનાર તે અનન્તાનુબંધી કહેવાય. આ કષાય હોય ત્યાં સુધી સમ્યક્દર્શનના સહભાવી ક્ષમાદિ ધર્મો થતા નથી. સમ્યક્દર્શન નથી થતું તેનું કારણ આ કષાયોદય નહિ, પણ દર્શનમોહનીય છે. પણ જે એમ કહેવાય છે કે અનન્તાનુબંધીના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે, એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે આનો ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થઈ તેનાથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી અનન્તાનુબંધીનો ઉદય હોય, ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થતો જ નથી. એટલે સમ્યક્ત્વલાભનું ખરું કારણ અનન્તાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ નહિ પણ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ અને પરંપરાએ અનન્તાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ.

૩. યોગ :-

વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષ-જન્ય આત્માની શક્તિ જે કર્મબંધમાં કારણ છે, તે યોગ. એ શક્તિના વ્યાપારનાં આલેખન ત્રણ હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે — મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ. યોગ, વીર્ય, બલ, ઉત્સાહ, પરક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ, સામર્થ્ય એ બધાં એકાદ છે. વસ્તુતઃ કાયયોગ જ મુખ્ય છે; મન અને વચનયોગ તો કાયયોગના વિરોધો છે. કારણ, કાયયોગ સર્વત્ર અનુગત જ છે. જીવ જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્ય અને લાભાદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરતો હોય તે અગર બીજી ચેષ્ટા કરતો હોય તે કાયયોગ કહેવાય છે. અને જે કાયયોગથી એ લાભાદ્રવ્યના પુદ્ગલોને છોડે છે તે

વચનયોગ કહેવાય છે, અને જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્યને ચિત્તનમાં ભેડે છે તે મનોયોગ કહેવાય છે. આમ એક કાયનો વ્યાપાર વિષયભેદે ત્રણ નામ પામે છે જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, પછી તે વાચિક હોય કે માનસિક, એવી નથી જેમા કાયયોગ ન હોય. જ્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી અવશ્ય કાયયોગ તો રહેવાનો જ. છેવટે સિદ્ધઅવસ્થામાં, જ્યારે જીવ અયોગી હોય છે, ત્યારે જ કાયયોગ શૂન્ય થાય છે. એટલે જ્યારે બોલતો હોય કે ચિત્તન કરતો હોય ત્યારે પણ કાયયોગ તો હોય જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે યોગમાં મુખ્ય તો કાયયોગ જ છે અને બાકીના બે તો તેના જ વિશેષો છે. — વિશેષાવશ્યક ગાં ૩૫૮ થી.

અને જે એ ત્રણે યોગને સ્વતંત્ર માનવા હોય તો તેમની વ્યાખ્યા આમ કરવી ભેઈએ:—જીવનો કાયિક વ્યાપાર તે કાયયોગ, કાયિક વ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલા બાષાદ્રવ્યનો સહકાર મેળવીને જીવ તેને છાડવાનો જે વ્યાપાર કરે છે તે વચનયોગ. અને કાયિકવ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલા મનોદ્રવ્યનો સહકાર મેળવી જીવ જે ચિત્તનરૂપ વ્યાપાર કરે છે તે મનોયોગ. આમ બાકીના બેમાં કાયયોગ ગૌણ બની ભય છે. — વિશેષાવશ્યક ગાં ૩૬૩-૩૬૪.

૪. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાન :-

પાંચ જ્ઞાનને અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. પ્રત્યક્ષ તે કહેવાય જે માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોય; એટલે કે જેમા ઇન્દ્રિય અને મનની જડર ન પડે. પરોક્ષ તે છે જે ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વડે પેદા થાય છે. કેવળજ્ઞાનના જે ભેદો છે તે સ્વામીકૃત છે. અન્યત્ર નત્રીમાં જે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ સમજવું ભેઈએ; પારમાર્થિક નહિ. — વિશેષાં ગાં ૯૫.

૫. અવધિજ્ઞાન :-

અવધિના બે પ્રકારોમાં જે ભવપ્રત્યય છે તેમાં દેવ અને નારકરૂપ ભવ જ કારણ છે. ભેડે ત્યાં પણ ક્ષયોપશમ તો છે જ; પણ તે ક્ષયોપશમનું પણ નિમિત્ત ભવ જ છે. તેથી તે અપેક્ષાએ તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. અને બીજી અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થાય છે. તેમાં ક્ષયોપશમનું કારણ તપસ્યાદિ છે, તેથી તેને ગુણપ્રત્યય પણ કહેવામાં આવે છે.

૬. સ્ત્રીતજ્ઞાન :-

ગણધર કૃત શ્રુત-શાસ્ત્ર તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત. તે આચારાંગઆદિ બાર છે. અને ગણધર સિવાયના બીજા સ્થાવરેષાં રચેલ શાસ્ત્ર તે અંગબાહ્ય. તે

સામાયિકાદિ બહુવિધ આવશ્યક છે. જેનો દિવસ અને રાત્રીની પ્રથમ અને અંતિમ પોરસીમાં જ સ્વાધ્યાય થાય તે કાલિક; અને જેને કાલનો કોઈ નિયમ નથી તે ઉત્કાલિક કહેવાય. ઉત્તરાધ્યયન એ કાલિક છે અને દશ-વૈકલિક એ ઉત્કાલિક છે.

૭. જ્ઞાત-દેશાન્ત :-

જેના હોવાથી દાર્શનિક અર્થ સમજાય તે જ્ઞાત એટલે કે દેશાન્ત. હેતુનો સાધ્યસહચાર અને સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો પણ અભાવ જ્યાં નિશ્ચિત હોય તે દેશાન્ત. તેના બળથી સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ દેશાન્તના બે ભેદ છે : સાધમ્ય અને વૈધમ્ય. રસોર્ધધરમાં અગ્નિ સાથે ધૂમનો સહચાર નિશ્ચિત છે; તેથી જે અનુમાનમાં ધૂમથી અગ્નિ પર્વતાદિમાં સિદ્ધ કરવાનો હોય, ત્યાં રસોર્ધ એ સાધમ્ય દેશાન્ત છે. અને જલાશયમાં અગ્નિ નથી તેથી ધૂમ પણ નથી માટે તે જ અનુમાનમાં જલાશય એ વૈધમ્ય દેશાન્ત કહેવાય. જ્ઞાત સપ્તદના બીજા પણ અર્થો છે અને તેમાં બધામાં સામાન્ય અર્થ એટલો રહેલો છે જ કે જે સાધ્ય-પ્રત્યાયક હોય. જેમકે, આખ્યાન - કથા એ પણ જ્ઞાત કહેવાય. તેના બે ભેદ છે : સત્ય અને કલ્પિત. ઉપમાન પણ જ્ઞાત કહેવાય છે. ઉપપત્તિ પણ જ્ઞાત કહેવાય. જ્ઞાતના ઉપાધિભેદથી આ સૂત્રમાં ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. અહીં બતાવેલ જ્ઞાતનું વિવેચન દર્શનિકાલિક નિયુક્તિમાં છે; ગાં ૫૨થી જુઓ.

૮. અતદૃશશઃ અને અનુત્તરૌપપાતિક :-

અતદૃશના આઠ વર્ગ છે, તેમાંના પ્રથમ વર્ગનાં આ દશ અધ્યયનોના નામ છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે; અને ઉમેરે છે કે, 'અહીં જણાવેલ અતદૃશાધુનાં નામો વર્તમાન અતદૃશમાં મળતા નથી; પણ આ દશ મળે છે - ગૌતમ, સમુદ્ર, સાગર, ગર્ભીર, સ્તિમિત, અચલ, કાપિલ્ય, અક્ષોલ્ય, પ્રસેનજિત, વિષ્ણુ. એટલે અમને જણાય છે કે આ કોઈ અન્ય વાચનાનુસારી વચન છે. વળી તે નામો જન્માન્તરના કેમ ન હોય એવી શકા પણ ન કરવી; કારણ આ સૂત્રમાં જન્માન્તર કહેવાનો પ્રસંગ જ નથી.'

વર્તમાન અનુત્તરૌપપાતિકમાં ત્રણ વર્ગો છે, તેમાં ત્રીજા વર્ગમાં જે અધ્યયનો છે તેમાંના કેટલાક નામો અહીં જણાવેલ નામો સાથે મળે છે. એ ત્રીજા વર્ગના નામ નીચે પ્રમાણે છે - ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલ્લક, રામપુત્ર, ચંદ્રમા, પ્રોષ્ઠક, પેઠાલપુત્ર, પોદ્દિલ, વિહલ્ય. એટલે

અહીં પણ ખીજ વાચના પ્રમાણે અધ્યયનવિભાગ છે એમ સમજવું; ઉપલબ્ધ વાચનાનુસારી નથી.

૬. નિહ્નવ:-

સૂત્રોક્ત અર્થાત્ આગમપ્રતિપાદિત તત્ત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપલાપ કરવો, પરંપરાવિકૃત્ત પૌતાને અનુકૂલ અર્થ કરવો અને ખીલ પક્ષને યેનકેન પ્રકારેષુ ખોટો સિદ્ધ કરવો-એ નિહ્નવ છે. નિહ્નવ એ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ એક પ્રકાર છે. અભિનિવેશ વિના જો કોઈ પણ સૂત્રના અર્થમાં વિવાદ થાય, તો તે નિહ્નવ નથી ગણાતો. એટલે જ જિનભદ્ર અને સિદ્ધસેન જેવા આચાર્યોને કેવલજ્ઞાન અને દર્શન ક્ષિન્નકાળે છે કે નહિ અને જુદાં છે કે એક જ છે એ વિષે મતભેદ હોવા છતાં તેમને નિહ્નવ ગણવામાં નથી આવ્યા. કારણ, તેમના એ મતભેદોના મૂળમાં સત્યગવેષણા માનવામાં આવી છે. ત્યારે જમાલિ આદિ જે નિહ્નવો પ્રસિદ્ધ છે, તેમને વિષે જૈન આચાર્યો એવું નથી માનતા; પણ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે તેમણે ભગવાન મહાવીરનાં વચનોના અભિપ્રાયને નણીનેઈને ઉઘાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ જ તેમની નિહ્નવતાનું કારણ છે. ખીલ મિથ્યાત્વીઓ અને નિહ્નવમાં તફાવત એ જ છે કે ખીલ મિથ્યાત્વીઓ સમગ્ર જિનપ્રવચનને જ નથી માનતા અગર મિથ્યા માને છે; પણ નિહ્નવની બાબતમાં તેમ નથી; તેઓ તો તેની કોઈ એક બાબતમાં મિથ્યાભિનિવેશી હોય છે.

જૈન પરંપરા પ્રમાણે આવા નિહ્નવો ભગવાનમહાવીરના શાસનમાં જ ઉત્પન્ન થયા છે; ખીલ કોઈ તીર્થંકરના શાસનમાં આવું નથી બન્યું.

આ નિહ્નવકારીઓ પણ જૈનલિંગ જ ધારણ કરી રાખતા હતા, એવો ઉદ્દેશ્ય છે. આથી માનવાને કારણ મળે છે કે, વસ્તુતઃ જૈનપરંપરામાં તે તે વખતના નાના મોટા મતભેદોને કારણે જે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ પૌતાના અનુયાયીઓને સાથે મેળવીને મોટા સમૂહથી અલગ થઈ જતો, તેને નિહ્નવ કહેવાનો રિવાજ થઈ ગયો-હતો. એટલે કે આ નિહ્નવોને જૈનપરંપરાના તે તે વખતના નાના મોટા સપ્રદાયો જ ગણવા જોઈએ. આના પુરાવા તરીકે, જિનભદ્ર અગર ખીલ કોઈ તેવા સમર્થ આચાર્ય દિગ્બરને પણ પ્રાચીન નિહ્નવો સાથે ગણાવી દીધા અને નિહ્નવની સંખ્યા સાતમાંથી આઠની કરી-તે વસ્તુ મૂકી શકાય એમ છે.

નિહ્નવોનું વર્ણન આવશ્યક નિયુક્તિ(ગા૦૭૭૮થી)માં તથા ઉત્તરાધ્યયન નિયુક્તિ(ગા૦ ૧૬૪થી)માં તેના મૂળ રૂપમાં મળી આવે છે. એ વર્ણનનો

થોડો વિસ્તાર આવશ્યક સૂત્રના અગર તેની નિયુક્તિના મૂલબાબ્ધમાં થયેલો જણાય છે. મૂળ નિયુક્તિમાં તો એ નિહ્વેનો સખ્યા સાત જ વણવેલી છે, એમાં તો સદેહને સ્થાન જ નથી. ઉપર્યુક્ત સ્થળે વાંચવાથી કોઈ પણ એ નિર્ણય પર આવી શકે તેમ છે. પણ મૂલબાબ્ધકારે એ નિહ્વેનો સખ્યામાં ગોઠિક - દિગ્ગજનો હમેશા કરી સાતમાંથી આઠ કરી છે; અને નિયુક્તિની ગાથાઓનો થોડો ખુલાસો પણ કર્યો છે. જિન-ભદ્રે તો નિયુક્તિ અને એ મૂલબાબ્ધ ઉપર પોતાનું કાબ્ધ કયું છે, અને પ્રત્યેક નિહ્વેનો શાસ્ત્રીય પણ રચી કાઢ્યો છે, અને તેમની કથાને પણ સમજી લીધી છે. આવશ્યકચૂર્ણીકારે એ બધી વસ્તુ પર પોતાની ચૂર્ણીનું મઝાણ કયું હોવાથી તેમાં વળી તેથી પણ વિસ્તૃત ચર્ચા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં એ આઠમાંથી સાત જ નોંધાયેલા છે. અત્યારે એ કહેવું કઠણ છે કે સ્થાનાંગની સંકલના પર નિયુક્તિની અસર છે કે નહિ. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે સ્થાનાંગમાં તેમના વિષે જે માહિતી છે તેથી નિયુક્તિમાં વધારે જ માહિતી છે. છતાં સ્થાનાંગનું આ સૂત્ર એટલું પુરવાર કરી શકે જ છે કે અગસૂત્રોમાં પણ કાળે કાળે સુધારા-વધારા થતા રહ્યા છે. અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમાં ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષે થયેલ સાતમા નિહ્વેની પણ હકીકતનો સમાવેશ થઈ ગયો છે.

વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે થનાર અંતિમ આઠમા નિહ્વેનો આમાં સમાવેશ નથી કરવામાં આવ્યો એ ઉપરથી જણાય છે કે, મૂલબાબ્ધ-કારના સમયમાં શ્વેતાગર દિગ્ગજના વિશેષે જે રૂપ લીધું હતું તે વાલભીનાથના જે વીરનિર્વાણ સવત ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં થઈ છે, તે વખતે ન હતું.

૧૦. બહુરત :-

બહુરત મતનો પ્રરૂપક ક્ષત્રિયકુમાર જમાલિ હતો. સસારથી વૈરાગ્ય ઊપજ્યો એટલે તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી અને તે ૫૦૦ જણાનો આચાર્ય થયો. શ્રાવસ્તીના તેન્દુક ચૈત્યમાં રહેતો હતો તે વખતે તેને કોઈ કારણે રોગ થઈ આવ્યો. એટલે તેણે એક શિષ્યને પથારી પાથરવા કહ્યું. થોડી વારે તેણે તે શિષ્યને પૂછ્યું 'પથારી થઈ ગઈ?' પેલાએ પાથરતા પાથરતા જ જવાબ આપ્યો

— ‘થઈ ગઈ છે.’ એટલે તે સૂઈ જવા માટે ઊભો થયો. પણ જઈ જુએ છે તો પથારી હજી પથરાતી જ હોતી. એ જ વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે, ભગવાન જે એમ કહે છે કે, ‘કરાતું તે કરાયેલું સમજો’ (ક્રિયમાણ કૃતમ્) એ તો ખોટું છે. જો ખરેખર એમ હોય તો આ પંથરાંતી પથારીમાં હું સૂઈ શકતું; પણ સૂઈ તો શકતો નથી. મારે હજી પાથરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ રહે ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે અને ત્યાર પછી જ ‘પથરાઈ’ એમ માની હું સૂઈ શકીશ. માટે ભગવાને ‘કરાતું’, તે કરાયેલું સમજો’ એવો જે સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તે ખોટો છે. ખીબ શિષ્યોએ તેને ભગવાનના સિદ્ધાન્તનું સ્વસ્થ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સમજ્યો નહિ, અને તેણે પોતાની વાત પકડી રાખી. પછી તે પોતાના વિરોધી સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો. આ મત બહુરત એટલા માટે કહેવાય છે કે, કોઈ પણ ક્રિયા એક સમયમાં નહિ પણ બહુ સમયથી સાધ્ય છે. એમ તે માને છે; એટલે બહુમાં રત — આસંકિત ધરાવનાર હોવાથી તે બહુરત કહેવાય છે. આ ધરના ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ૧૪ વર્ષે આવસ્તીમાં બની.

ભગવતી સૂત્રમાં જમાલિની કથા અત્યંત વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. તેમાં તેની ભગવાન મહાવીર સાથેની સગાઈનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. તેને આઠ રાણીઓ હતી એમ જણાવ્યું છે, પણ તેમાંની એક ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના હતી કે નહિ, તે વિષે સૂત્રમાં કાંઈ કહ્યું નથી. તે માત્ર ક્ષત્રિયકુમાર હતો એ જણાવ્યું છે; પણ તે ભગવાન મહાવીરની એને સુદર્શનાનો પુત્ર હતો તે વિષે સૂત્રમાં કશું કહેવામાં આવ્યું નથી; તેણે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી એમ તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; પણ તેની પત્ની પ્રિયદર્શનાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી એમ ત્યાં જણાવ્યું નથી. — આથી જાણ્યું નિયુક્તિના મૂલભાષ્યમાં એક ગાથા (નં ૧૨૫) છે, જેમાં સુદર્શનાનું નામ આવે છે પણ ત્યાં પણ તે કોણ હતી એ જણાવ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ તે સુદર્શના — એ તે ભગવાન મહાવીરની બહેન કે તેમની પુત્રી — એ વિષે પણ એ ગાથાના દીકાકારે મતભેદ ઠાંક્યો છે.

પણ પછીની ચૂલ્લિંગત કથાઓમાં તો સ્પષ્ટપણે કહી દીધું છે કે, જમાલિ એ ભગવાન મહાવીરની મોટી બહેન સુદર્શનાનો પુત્ર અને તેમની અનવધાગી પુત્રી પ્રિયદર્શનાનો પતિ હતો. એટલે કે સાણેજ પણ હતો અને જમાઈ પણ હતો. અચાનક આ બધો સબધ કેવી રીતે ગોઠવાઈ ગયો તે શોધનો વિષય છે.

સ્થાનાંગસૂત્ર — (સૂત્ર ૪૭૧) માં પાંચ તીર્થ કરોને કુમારપ્રમજિત કહ્યા છે, જેમાં એક ભગવાન મહાવીર પણ છે. અને સમવાયાંગમાં ૧૯ તીર્થ કરે ગૃહસ્થવાસ ભોગવી હીક્ષા લીધી તેમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે (સૂત્ર ૧૯), પણ નામ જણાવ્યાં નથી. આ બંને સૂત્રને સાથે રાખીને અર્થ કરીએ તો કહેવું પડે કે, ભગવાન મહાવીરે વિવાહ કર્યો ન હતો, એમ આ સૂત્રોમાં સ્પષ્ટપણે પરપરા સચવાઈ રહી છે, ભગવાન મહાવીરના વિવાહની વાત સર્વ પ્રથમ કદપસૂત્રમાં જ બોવા મળે છે; અને એથી એ તેમની વિવાહવિષયક બીજી પરપરાની સૂચના આપે છે, એમ માનવું જોઈએ. એટલે ભગવતીનું જમાણિ અધ્યયન, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ એ બધું તેમના વિવાહના નિષેધની પરપરામાં મૂકવું જોઈએ. અને કદપસૂત્ર, આવશ્યક નિર્ણયિત તથા મૂલ્ય-ભાષ્યથી માંડીને ચૂલ્હી સુધીના તેમના વિવાહના ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે બીજી પરપરામાં મૂકવા જોઈએ. ભગવાન મહાવીરનો વિવાહ થયો હતો તેમ અત્યારે શ્વેતાંબર પરપરામાં માન્યતા રૂઢ થઈ છે; ત્યારે દિગ્બરોને ત્યાં તો તે અવિવાહિત હોવાની વાત રૂઢ છે.

આ જમાણિની કથા સાથે ભગવાન બુદ્ધના જ કુટુંબી દેવદત્તની કથા, જેણે બુદ્ધસંઘમાં ભાગલા પાડ્યા — તે સરખાવવાની છે.—વિનય ૦ પૃ. ૪૭૭.

૧૧. જીવપ્રાદેશિક નિહનવ :-

જીવપ્રાદેશિક મતનો પ્રશ્નક વસુ નામના ચૌહૂવી આચાર્યનો સિદ્ધાંતિષ્યગુપ્ત હતો. તે જ્યારે રાજગૃહમાં હતો ત્યારે અહમપ્રવાહ નામના પૂર્વના “ હે ભગવાન જીવનો એક પ્રદેશ જીવ કહેવાય ? ” ના, એમ નથી; તેવી જ રીતે બે, ત્રણ, સપ્ત્યાત કે અસપ્ત્યાત તો શું પણ જીવના જે અસપ્ત્યાત પ્રદેશો છે તેમાંથી એક પ્રદેશ પણ ઓછો હોય ત્યાં સુધી તેને જીવ ન કહેવાય; કારણ લોકાકાશના પ્રદેશ જોઈતા જ પ્રદેશયુક્ત સપૂર્ણ પ્રતિપૂર્ણ પ્રદેશો હોય ત્યારે જ જીવ કહેવાય છે, ” આ ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરના સવાદ ઉપરથી તેને એક નવો જ તર્ક બિપજ્યો. તેણે યોતાના શુરને કહ્યું, ‘ જો એમ જ છે તો/પછી જે એક પ્રદેશ વિના તે જીવ નથી કહેવાતો અને જે એક પ્રદેશથી તે જીવ કહેવાય છે, તે ચરમ પ્રદેશને જ જીવ કા ન માનવો ? બીજા તે સિવાયના પ્રદેશો તો તેના વિના અજીવ જ

૧. મૂળમાં ઝવલપુર છે; પણ હીકાકારે રાજગૃહ લખ્યું છે, તે મૂલ્યભાષ્ય આ ૦ ૧૬૮ને અનુસરીને સમજવું.

છે — તેનાથી જ તે બધા જીવત્વને પામે છે.’ ગુરુએ તેને ધણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેણે તો પોતાનો મત જ પકડી રાખ્યો. અને એ જ પ્રમાણે તે બીજાને સમજાવવા લાગ્યો. એટલે ગુરુએ તેને સંધથી બહિષ્કૃત કર્યો. જીવના પ્રદેશને જીવરૂપ માનતો હોવાથી તે જીવપ્રાદેશિક કહેવાય છે.

એક વખત અમલકદંબા નામની નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રમણોપાસકે અનેકવિધ દ્રવ્યોના થોડા થોડા અંશને તિષ્ઠગુપ્તના પાત્રમાં આપ્યા અને પછી તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગ્યો, ‘હું આને ધન્ય થયો છું કે મેં આપ જેવા સાધુને આટલા બધાં દ્રવ્યો આપ્યાં’. આ સાંભળી તે બોલ્યો, ‘તમે તો આમ કરી મારું અપમાન કર્યું’ છે !’ — એટલે મિત્રશ્રીએ તુરત જવાબ આપ્યો — ‘માફ કરો, મેં આપને આપના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જાન દીધું છે. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નહિ.’ — આ સાંભળી તિષ્ઠગુપ્તને પોતાના બોલા સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન થયું અને તેણે પોતાના મિથ્યા-ભિનિવેશની આલોચના કરી દોષશુદ્ધિ કરી.

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬મે વર્ષે આ નિહ્વણી ધટના બની હતી.

૧૨. અવ્યક્તિક નિહ્વણ :-

અવ્યક્ત એટલે અરૂપ — કોઈ પણ વસ્તુ વિષે ખાસ કરી સાધુના વિષે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ શકતું નથી — એમ માનનાર તે અવ્યક્તિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામા આવે છે :- આચાર્ય આશાઠ અચાનક રાતમાં મરીને દેવ થયા. તેમને પોતાના યોગવહન કરતા શિષ્યોની દયા આવી, એટલે તે પાછા પોતાના બોળિયામાં આવીને રહ્યા અને પૂર્વવત્ શિષ્યોને તેમના આચારમાં પ્રવર્તાવ્યા. જ્યારે યોગસમાપ્તિ થઈ ત્યારે શિષ્યોને વહીને તેમણે કહ્યું — ‘હે ભદ્રન્તો ! મને ક્ષમા કરજો કે મેં તમારી પાસે અત્યાર સુધી વદન કરાવ્યું.’^૧ પછી પોતાનું શરીર છોડી તે દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા આ બનાવ પરથી તેમના શિષ્યોને બારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, ‘અહો આટલી બધી વાર આપણે અસચતને વદન કર્યું.’ એવંટે તેમને લાગ્યું કે ખરી વાત તો એમ છે કે, આપણે કોઈને વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કહી જ ન શકીએ કે આ સાધુ છે કે દેવ — એટલે કોઈને નમન કરવું જ નહીં, કારણ જો નમન કરીએ અને તે વ્યક્તિ સાધુને બદલે દેવ હોય, તો અસચત-નમનનું પાપ લાગે; અને વળી જો એમ કહીએ કે આ

૧. સાધુ અસચતને વદન ન કરી શકે. દેવ તો અસચત જ હોય.

સાધુ નથી, તો પણ કદાચ સાધુ જ હોય તો મૃધાવાદ કહેવાય; માટે સાધુતાનો નિશ્ચય થઈ શકે જ નહિ. બીજા સ્થવિરોએ તેમને સમજાવ્યું કે જેમ દેવના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી તમે તેને દેવ માન્યો અને સાધુ ન માન્યો, તેમ બીજા કૈકાણે પણ કોઈના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી પછી સાધુતા—અસાધુતાનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. પણ તેઓ તો માન્યા જ નહિ, અને સઘનહિષ્કૃત થઈ અવ્યક્તમતનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એક વખત રાજગૃહમાં બલભદ્ર રાજાએ ‘તેમને મારી નાખો’ એવો આદેશ કર્યો; એટલે તેમણે રાજાને કહ્યું કે અમે તો ચતિઓ છીએ; તું શ્રાવક થઈને બમને કેમ મરાવી શકે? એટલે રાજાએ કહ્યું—‘વાત તો બરાબર છે; પણ હું બધું કેવી રીતે કે તમે ચોર છો કે ચતિ?’ આ સાંભળી તેમનો પોતાના સિદ્ધાન્ત વિષેનો જ્ઞમ દૂર થયો. આ મતનો ધર્માચાર્ય આપાદને બતાવ્યો છે, તે તેના પ્રરૂપક તરીકે નહીં, પણ તેમાં તે નિમિત્ત બન્યો માટે.

આ ઘટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે બની છે.

૧૩. સામુચ્છેદિક નિહ્નવ :-

જન્મ પછી તરત અત્યંત નાશ તે સમુચ્છેદ; આવા સમુચ્છેદને માને તે સામુચ્છેદિક કહેવાય. અર્થાત્ વસ્તુને ક્ષણિકથી માનનાર આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામાં આવી છે :- મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય અને કોષ્ઠિહન્યનો શિષ્ય અશ્વમિત્ર અનુપ્રવાદ પૂર્વેનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેમાં “વર્તમાન સમયના નારકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે થાવત્ વર્તમાન સમયના વૈભાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે, એવી જ રીતે દ્વિતીયાદિ સમયના નારકો થાવત્ વૈભાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે” એવો આલોપક આવ્યો. તે સાંભળતા જ તેને થયું કે જો આમ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ જીવ નહીં થઈ જતો હોય, તો પછી, તે કર્મનું વેદન કયારે કરે? જીવને કર્મફળ વેદવાનો અવસર જ નથી આવતો. જ્યારે ગુરુએ તેનો આ વિચાર જણ્યો ત્યારે તેને કહ્યું કે, અહીં જે વિચ્છેદની વાત કહેવામાં આવી છે તે નચાકિત છે. પર્યાયરૂપે નારકાદિ નહીં થવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો વિદ્યમાન રહેવાના જ; અને તેથી પોતાના કર્મનું સુખદુઃખરૂપ કદ અવશ્ય ભોગવવાના જ. એટલે આત્મતિક નાશમાં આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી. — આમ સમજાવવા છતાં તેણે એકાત સમુચ્છેદનું જ સમર્થન કરવા માંડ્યું. એટલે ગુરુએ તેને સઘનહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત તે વિહાર કરતા કરતા કોષ્ઠિહન્યમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં શ્રાવકોએ તેને મારવા માંડ્યો. એટલે તેણે કહ્યું—‘મેં તો જાણું છું

કે તમે તો આવકો છો; તો પછી સાધુને કેમ મારો છો ?' એટલે આવકોએ કહ્યું કે, તમારા જ મત પ્રમાણે જેણે દીક્ષા લીધી હતી તે અશ્વમિત્ર અને જેઓ આવક બનેલા તે—એ સૌ તો કંચારના નષ્ટ થઈ ચૂક્યા; તમે અને અમે અત્યારે અન્ય જ છીએ, આ સાંભળી તેને પોતાના સિદ્ધાંતમાં રહેલી ભ્રાંતિ સમજઈ અને તે ફરી સમ્યક્ત્વી થયો.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૨૦ વર્ષે બની છે.

૧૪. દ્વૈકિય નિહનવ :-

એક જ સમયમાં બે ક્રિયાનો અનુભવ થઈ શકે છે એવું માનનારા દ્વૈકિય કહેવાય છે. આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવે છે —

આચાર્ય મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય અને ધનગુપ્તનો શિષ્ય ગંગ એક વખત ઉલ્લુકાતીર નામના નગરથી પોતાના આચાર્યને વફન કરવા માટે શરદ મસૂમાં નીકળ્યો. વચ્ચે ઉલ્લુકા નદીમાં ચાલતાં માયાની તાલ પર સૂર્યના કિરણથી થતી ગરમી અને નીચે પગમાં પાણીથી થતી શીતળતાનો અનુભવ કરતાં કરતાં તેને વિચાર થયો — ‘સૂત્રમાં તો કહ્યું છે કે એક જ ભતની વેદના એક સમયમાં થાય છે—પછી તે શીત હો કે ઉષ્ણ. પણ એ તો પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે; કારણ હું શીત અને ઉષ્ણ બંને પ્રકારની વેદના એક જ સમયમાં વેડું છું.’ આ વિચાર તેણે પોતાના ગુરુને જણાવ્યો. ગુરુએ કહ્યું—‘વાત એમ છે કે સમય અને મન એટલા સૂક્ષ્મ છે કે તમે ભેદ નથી કરી શકતા. ખરી રીતે વેદનાનો અનુભવ કેમશઃ જ થતો હોય છે.’ પણ ગંગને ગુરુની આ વાત રુચી નહિ, તેથી અતિ ગુરુએ તેને બહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત રાજગૃહમાં મણિનાગ નામના નાગના ચૈત્યમાં એ પોતાનો સિદ્ધાંત સમજવતો હતો; તેવામાં એ નાગે આવીને કહ્યું—‘હે દુષ્ટ, તું શું સમજે છે ? ભગવાન મહાવીરે અહીં જ ‘એક સમયમાં બે ક્રિયાનું વેદન નથી થતું’ એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું; અને તું અહીં જ એનું ઉત્થાપન કરવા બેઠો છું ? શું તું, ભગવાનથી પણ હોશિયાર છે ? છાડી દે, તારા આ વાદને નહિતર હમણાં મારી નાખુ છું.’ આ સાંભળી ગંગ ભયભીત થઈ ગયો અને પોતાની વાતને બતી કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૨૮ વર્ષે બની છે.

૧૫. ત્રૈરાશિક નિહ્નવ :-

જીવ, અજીવ અને નોજીવ એવી ત્રણ રાશિને માનનારા તે ત્રૈરાશિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવી છે :- દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ છ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ કરનારો, અને ગોત્રથી કૌશિક-કૈલુક હોવાથી મહુલક કહેવાતો. પણ જેનું ખરું નામ શેહગુપ્ત હતું એ આ મતનો પ્રવૃત્ત મનાય છે. એક વખત એ અંતરજીહ્વા નામની નગરીમાં ભૂતગુહા નામના વ્યંતરાયતનમા રહેતા પોતાના ગુરુ શ્રીગુપ્તને વડવા બીજા ગામથી આવતો હતો. રસ્તામાં તેણે પ્રવાહીઓને જીતી લીધા અને આ બધી વાત પોતાના ગુરુને કરી. વળી પાછો માધૂરી આદિ વિદ્યાઓને લઈ તે ગામના રાજા બલશ્રીની સામે પોદ્દશાલ નામના પરિવ્રાજકની સાથે વાદમાં જિતયો. પોદ્દશાલે જીવ અને અજીવ એવી બે રાશિની સ્થાપના કરી, ત્યારે તેની પ્રતિજ્ઞાને ગોથું ખવરાવવા પોતે એક ત્રીજા નોજીવ રાશિની પણ સ્થાપના કરી અને તે પરિવ્રાજકની બીજી વિદ્યાઓને પોતાની માધૂરી આદિ વિદ્યાથી પરાજય આપ્યો. આમ કરી તે પોદ્દશાલને જીતી પોતાના ગુરુની પાસે આવ્યો અને વાદની બધી હકીકત તેમને કરી. એટલે ગુરુએ આદેશ દીધો કે પાછો જીવ અને રાજસભામાં જઈ એટલું કહે — “રાશિત્રયનો સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત નહિ પણ અપસિદ્ધાંત છે; પણ માત્ર વાદીના પરાજય માટે જ મેં એ રાશિત્રયના સિદ્ધાંતની મારા પ્રુક્તિબળે સ્થાપના કરી છે.” પણ એ તો અભિમાનમાં આવી ગયો, અને તેણે ગુરુને કહ્યું, કે એ અપસિદ્ધાંત નહિ પણ સાચો સિદ્ધાંત છે; જીવો તો પ્રસિદ્ધ છે સંસારી આદિ, અજીવ પણ ઘટાદિ પ્રસિદ્ધ છે, અને નોજીવની સિદ્ધિ હું દૃષ્ટાન્તથી કરું છું. જેમ ફટકા આદિ, મધ્ય અને અત એમ ત્રણ ભાગ છે, તેમ સર્વ લાવેના પણ જીવ, અજીવ અને નોજીવ એવા ત્રણ રાશિ છે. ગુરુએ ધણું સમજાવ્યો પણ એ માન્યો જ નહિ. એટલે ગુરુ રાજસભામાં તેને લઈને ગયા અને રાજાની સમક્ષ કુત્રિકાપણમાંથી તેમણે જીવની ચાચના કરી એટલે જીવ મળ્યો; અજીવની ચાચના કરી એટલે અજીવ મળ્યો; પણ નોજીવની ચાચના કર્યા છતાં કશું મળ્યું નહિ. એટલે સલા સમક્ષ શેહગુપ્તનો પરાજય જાહેર થયો. એણે જ વૈશેષિક સૂત્રો રચ્યા છે. આ ઘટના વીરનિર્વાણ પછીની છે.

૧૬. અબલ્લિક નિહનવ :-

જીવ અને કર્મનો બંધ નહિ, પણ સ્પર્શ માત્ર થાય છે એવું માનનારા આ મતથી ઉત્પત્તિ આમ બતાવી છે:—દશપુર નગરમાં જ્યારે આચરક્ષિતનું મૃત્યુ થયું અને આચાર્ય શ્રી દુર્ગલિકા પુષ્પમિત્ર ગણનું પરિપાલન કરતા હતા, તે વખતે તે ગણમાં ગોષ્ઠાભાક્ષિલ નામનો એક સાંધુ પણ હતો. એક વખત આચાર્ય વિન્ધ્ય નામના સાધુને કર્મપ્રવાહ નામના પૂર્વનો કર્મબંધાધિકાર ભણાવતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે કોઈ કર્મ માત્ર જીવને સ્પર્શ જ કરી ખરી પડે છે; તેની સ્થિતિ વધારે કાળની નથી હોતી; જેમ કોઈ સૂકી બીંત પર કેરી ભૂકી ભભરાવીએ ને તુરત ખરી ભય તેમ; કોઈ કર્મ બધાય છે અને સ્પર્શ પણ પામે છે ને તત્કાલ નહિ પણ કાલાન્તરે ખરી ભય છે—બીની ગારવાળી બીંતમાં જેમ ચૂનાનું પાણી; કોઈ કર્મ બદ્ધ હોય છે, સ્પુષ્ટ હોય છે અને નિકાચિત હોય છે તે જીવની સાથે એકત્વને પામી જઈ કાલાન્તરમાં વેદાય છે; જેમ લોહાના સળિયા ગરમ કરી ટીપવામાં આવે તો એકરૂપ થાય તેમ. આ સાંધાળીને તુરત ગોષ્ઠાભાક્ષિલ બોલ્યો—“જો એમ જ હોય તો પછી જીવ અને કર્મ કદી જુદાં ન પડવાં જોઈએ, કારણ તેઓ એકરૂપ થઈ ગયેલાં હોય છે. અને જો આમ થાય તો કર્મબંધવાળાનો કદી મોક્ષ થવો ન જોઈએ. એટલે ખરી રીતે જીવ અને કર્મનો બંધ જ ન માનવો જોઈએ; પણ જીવ અને કર્મનો માત્ર સ્પર્શ જ માનવો જોઈએ.” આચાર્યે તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજે જ નહિ, એટલે તેને સઘબહાર કર્યો.

આ ઘટના ૫૮૪ વીરનિર્વાણમાં બની છે.

૧૭. અક્રિયાવાદી :-

પ્રસ્તુતમાં જૈનદર્શિને ન માનનારા તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. પણ તેનો સામાન્ય અર્થ જે બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે તે એ છે કે જેને મતે પુણ્ય-પાપની તથા બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા ન હોય તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. નાસ્તિક એ શબ્દ પણ અક્રિયાવાદીને સૂચવે છે. ભગવાન શુદ્ધ અપેક્ષા-નિરોધથી ચેતાને ક્રિયાવાદી તેમ જ અક્રિયાવાદી કહ્યા છે.—અગુત્તર ૨.૪.૩. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨; ભગવતી ૧૦ ૩૦, ૬. ૧, ૫૦ ૫૭૦.

(૧) એકવાદી : જેઓ અદ્વૈતને માને છે પછી તે બ્રહ્મદ્વૈત હોય કે આત્માદ્વૈત—તે એકવાદી કહેવાય છે. આગળ ઉપર તો આવા અદ્વૈતો.

ધણા થયા છે. જેમકે, શબ્દાદિત એ વૈયાકરણનો મત છે; વિજ્ઞાનાદિત તથા ચિત્તાદિત એ બૌદ્ધમત છે. આ અક્રિયાવાદ એટલા માટે છે કે આત્માદિ સિવાય પણ જરૂર વગેરે બીજી વસ્તુઓ જે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તેમનો તે નિષેધ કરે છે. જૈન મતે સકલ વસ્તુ સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક છે અને વિશેષદૃષ્ટિએ અનેક છે.

(૨) અનેકવાદી : વસ્તુમાત્ર સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છતાં માત્ર વિશેષની અપેક્ષાએ જેઓ તેને અનેક જ કહે છે, તે અનેકવાદી. આ મત બૌદ્ધોનો કહી શકાય, જે સકલ વસ્તુને પરસ્પર વિલક્ષણ જ માને છે અને એકતા માનતા જ નથી. દાર્શનિક સૂત્રકાળમાં વૈશેષિક નૈયાયિકાદિ પણ અનેકવાદી છે. છતાં તેમને અક્રિયાવાદી ન કહી શકાય.

(૩) મિતવાદી : જેઓ એમ માને છે કે જીવ અનન્ત નથી પણ પરિમિત છે; એટલે કોઈ સમય એવો આવશે જ્યારે સકલ જીવો મોક્ષે ગયા હશે અને આ સ સાર જીવશૂન્ય હશે. આ મિતવાદી કહેવાય. આ મત કોનો છે તે જાણમાં નથી. અથવા જેઓ જીવને અણૂરૂપ માને છે તેઓ પણ મિતવાદી કહેવાય. આ મત વલ્લભાચાર્યસમત વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેનું મૂળ તો ઉપનિષદ એટલું જ જૂનું છે.

(૪) નિર્મિતવાદી : જે લોકો આ જગતને ઈશ્વર, બ્રહ્મા કે અંડ ઇત્યાદિથી નિર્મિત થયેલું માને છે તે બધા નિર્મિતવાદી કહેવાય. આ મતો બહુ જૂના છે અને તેમનો ઉલ્લેખ સૂત્રકાળમાં આવે છે.

(૫) સાતવાદી : જેઓ એમ કહે છે કે જીવનમાં સુખ જ ભોગવીને આનંદ કરવો; આધ્યાત્મિક વસ્તુની પાછળ પડીને આ ભૌતિક જીવનને ક્ષના ન કરવું, તે સાતવાદી કહેવાય. આ મત ચાર્વાકનો છે. પણ ટીકાકાર આ મતને બૌદ્ધ જણાવે છે અને કહે છે કે, જે લોકો એમ કહે છે કે તપસ્યા કરી શા માટે શરીરને કલેશ આપવો, મધ્યમ માર્ગ ચાલીને જ સાધના કરવી જોઈએ, એઓ સાતવાદી છે. પણ સ્વયં યુજ્ઞની મધ્યમ-પ્રતિપદાને ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ સાતવાદી તરીકે બૌદ્ધોને ન ગણાવી શકાય. કારણ તેમણે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, એક તરફ આ ચાર્વાકો છે, જેમને ઇન્દ્રિયની લાલસા પૂરી કરવામાં અને ભૌતિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં જ મજા આવે છે; જેઓ આધ્યાત્મિક સાધના માટે પૌતાના ઇન્દ્રિયોના કામભોગોને અશરૂપે પણ જતા કરવા તૈયાર નથી. અને બીજી તરફ આ લોકો છે જેઓ શરીરની જરા પણ કિંમત ન સમજતાં માત્ર તેને ગળાવી નાખવા માટે વિવિધ તપસ્યાઓમાં જ રત છે. (જૈનોની કઠોર દિનચર્યાનું

વર્ણન ભગવાન યુદ્ધે કર્યું છે — જુઓ અંગુત્તર ૩. ૧૫૧.) પણ માર્ગ આ બન્નેની મધ્યમા છે. શરીરને એટલું બધું ન તપવડું જેથી ધ્યાનમાં બાધા આવે; તેમ શરીરના ભોગો પાછળ એટલા બધા ઘેલા ન થવું કે બીજી સૂત્રે જ નહીં. જુઓ વિનય ૦ પૃ ૮૦; અંગુત્તર ૩. ૧૫૧. આ માર્ગને સાતવાહી તો ન જ કહી શકાય. પણ પાછળની બૌદ્ધસંધની શિથિલતા જોઈને જ ટીકાકારે તેમને સાતવાહી કહ્યા હોય તો ચોચ જ છે.

(૬) સમુચ્છેદવાહી : જેઓ પ્રતિક્ષણ વસ્તુને નિરન્વય વિનાશવાળી માને છે તે બૌદ્ધો સમુચ્છેદવાહી કહેવાય છે.

(૭) નિયતવાહી : નિયતવાહી તરીકે ટીકાકાર નિત્યવાહીને ગણાવે છે અને સામ્યનો એ મત છે એમ જણાવતા હોય તેવું લાગે છે. પણ આ મત આજીવકનો પ્રસિદ્ધ જ છે; એટલે નિયતનો અર્થ નિત્ય કરીને, જેઓ લોકને શાશ્વત માનતા હોય તેવા નિત્યવાહીનો આ મત છે તેમ કહેવું બરાબર લાગતું નથી.

(૮) પરત્વૌક નથી એમ કહેનારા : આ મત ચાર્વાકનો છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

૧૮. નય :—

જનશાસ્ત્રોમાંની પ્રત્યેક વસ્તુનો વિચાર નયથી કરવામાં આવે છે. એવો કોઈ શબ્દ કે અર્થ નથી જેનો વિચાર કરતી વખતે નયને ઉપયોગ ન હોય. ખાસ કરી દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાં તો આ પદ્ધતિ રહી. પણ પછી શિષ્યોની મંદબુદ્ધિ ઇત્યાદિ કારણે સર્વ માટે નયવિચાર બંધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જો કોઈ ચોચ હોય તો નયવિચારણા કરવાની ફરજ પણ છે. ખાસ કરીને કાલિકક્રમ અને દૃષ્ટિવાદના પ્રત્યેક પદના નયવિચારની પદ્ધતિ બૂના કાળમાં પ્રચલિત હતી; અને જ્યાં સુધી સમગ્ર ક્રમને નવેસર દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગમાં વહેંચવામાં આવ્યું ન હતું ત્યાં સુધી તેમાં નયવિચારણા અવશ્ય કરવી જોઈએ એવી પદ્ધતિ રહી. પણ શિષ્યોની મંદબુદ્ધિ વગેરે કારણોને લઈને આર્થવજ પછી આર્થ આર્થરક્ષિતે સમગ્ર ત્ર તને જુદા જુદા ચાર વિભાગ — દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણ-કરણનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ — માં વહેંચી નાખ્યું. અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક શબ્દ અને અર્થમાં નયવિચારણા કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી રહ્યો. પણ જ્યાં શ્રોતા અને વક્તા ચોચ હોય ત્યાં ચોતાની ચોચતા પ્રમાણે નયની વિચારણા કરે. અને જો બન્ને અચોચ હોય તો માત્ર સૂત્ર અને સ્થા—૨૨

તેના અર્થથી કામ ચલાવે, નયવિચારણા ન કરે.—બુદ્ધો—આવશ્યક નિયુક્તિ મં ૭૦ ગાં ૭૬૦ થી. વિરોધાવશ્યક ગાં ૨૨૭૫થી.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાત મૂલનયો ગણાવ્યા છે. આવી રીતે સાત મૂલનયો ગણાવવાની પરંપરા અનુયોગદ્વારમાં (૫૦ ૨૬૪) અને તદ્દનુસારી આવશ્યક નિયુક્તિ (ગાં ૭૫૪) વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ છે. પણ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ પાંચ મૂલનયો ગણાવે છે. તેમને મને અતિમ ત્રણ નય શબ્દનયમાં સામાવિષ્ટ છે. તત્ત્વાર્થના દિગમ્બર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે મૂલ સાત નયો જ મનાયા છે એ બ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અને તદ્દનુસારી સંકલ દિગમ્બર પરંપરામાં સાતને જ મૂલનયો માનવાની પરંપરા ચાલુ છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન વળી એક ત્રોણ પરંપરા પાડે છે—તેમના મતે નૈગમ એ બુદ્ધો નથી પણ સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ છે.

જૈન આગમોમાં બુદ્ધના કાળથી દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક, વ્યવહાર-નિશ્ચય, જ્ઞાન-ક્રિયા ઇત્યાદિ રૂપે નયવિભાગ કરવાની પરંપરા પણ રહી છે. અને તે તે નયોમાં જ્ઞા સાતેનો સમાવેશ કરવાની પરંપરા પણ પ્રાચીન જ છે.

સાપેક્ષ નયવિચાર તે સત્તત્ત્વ છે. પણ બીજી દૃષ્ટિથી નિરપેક્ષ થઈને એકાંતથી વિચાર કરવો તે નયાભાસ છે. સંકલ નયોનાં સમૂહરૂપ અનેકાંતવાદ છે. એ જ સ્યાદ્વાદ પણ કહેવાય છે. અહીં ગણાવેલા સાતે નયોના સ્વરૂપ વિષે બુદ્ધો—તત્ત્વાર્થનું વિવેચન. ૧, ૩૪, ૩૫.

૧૬. ઉદ્દગમ દોષો :—

ઉદ્દગમ એટલે પિડ-ભોજનની ઉત્પત્તિ. તત્સબંધી આધાકર્મ વગેરે ૧૬ દોષો. આ દોષો આવકથી થાય છે, જેથી સાધુને આહાર અકલ્પ્ય બની નાય છે :—

૧. આધાકર્મ—સાધુ માટે રાંધવું-અગર કાઈ સચિત હોય તેને અચિત કરવું તે.

૨. ઔદેશિક—સુનિને આપવું છે એવા અભિપ્રાયથી તૈયાર ભોજનને સંસ્કાર આપે તે.

૩. પૂતિકર્મ—શુદ્ધ આહારમાં આધાકર્મ દોષયુક્ત આહાર ભોજનને સાધુને આપવો-તેથી લાગતો દોષ. અથવા આધાકર્મી આહારથી ખરડાયેલી કંડીથી શુદ્ધ આહાર વહોરાવે તો પણ આ દોષ લાગે.

૩. નિમિત્ત—નિમિત્ત ભેદને—મૃત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું કળ કહીને શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૪. આજીવ—પૌતાની જાતિ, કુલ, ગચ્છ વગેરેની, તારીફ કરી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૫. વનીપક—શિખારીની જેમ ફીનપણું દાખવી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૬. ચિકિત્સા—ચિકિત્સા કરી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૭. ક્રોધ, ૮. માન, ૯. માયા, ૧૦. લોભ—આ ચારપૂર્વક શિક્ષા લેવાથી લાગતા દોષો.

૧૧. પૂર્વપશ્ચાત્સરત્વ—પહેલાં અને પછી દાતાનાં વખાણ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૨. વિદ્યા—શિક્ષા માટે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૩. મન્ત્ર—મન્ત્રનો પ્રયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૪. ચૂર્ણ—નેત્રાંજન આદિ લગાવી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૫. યોગ—પાદલેપ આદિ યોગનો ઉપયોગ કરી લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૬. મૂલકર્મ—શિક્ષા માટે ગર્ભનું સ્તંભન, રક્ષણ, પતન વગેરે કરવાથી—તથા રક્ષાબંધન કરવાથી લાગતો દોષ.

૨૧. એષણાનાં દોષો:—

એષણા—ગવેષણા—અન્વેષણા—અહણ—તત્સંગધી દોષ. આ દોષો દાતા અને સાધુ બન્નેથી થાય છે. તે દશ છે:—

૧. શકિત—આધારકર્તાદિ દોષની ઉભય પક્ષે કે બેમાંથી કોઈને શકા હોય છતાં લેવો—દેવો.

૨. અક્ષિત—સચિત્ત પૃથ્વી આદિથી ખરડાયેલ આહાર અથવા જેની બાધા હોય એવા અચિત્ત આહારથી ખરડાયેલ આહાર લેતાં—દેતાં લાગતો દોષ.

૩. નિક્ષિપ્ત—સચિત્ત પર રાખેલ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૪. પિહિત—સચિત્તથી ઢાકેલ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૫. સંહૃત—આપવાના પાત્રમાં અકદમ્ય વસ્તુ હોય તેને બાળ્યએ સચિત્ત કે મિત્ર પર મૂકી દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૬. દાયક—દાતા બે છ કાયનો વિરાધક હોય—અર્થાત્ દેવી વખતે ઉપયોગવાળો ન થઈ શકે તેવા હોય, ગર્ભિણી સ્ત્રી હોય, છાંકડું તેડેલું હોય,

છાકડું ધાવતું હોય — આવા દાતા પાસેથી લેવાથી લાગતો દોષ. આવા દાતાએ દેવું પણ ન ભેઈએ; તેથી દેનારને પણ આ દાયક દોષ લાગે.

૭. હનિમિત્ર — સચિત્તથી મિત્રિત અચિત્ત દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૮. અપરિણત — અપૂર્વ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૯. લિપ્ત — ન ખપે તેવી વસ્તુથી લેવાયલાં પાત્ર કે હાથથી લેતાં-દેતાં લાગતો દોષ.

૧૦. હર્ષિત — ભલ્લી કરેલા પુરુષથી લેતાં-દેતાં લાગતો દોષ.

૨૨. સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા :—

સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા એક બીજી રીતે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારની છે — ૧. ક્ષુદ્રિકા સર્વતોભદ્રા, ૨. મહતી સર્વતોભદ્રા.

(૧) ક્ષુદ્રિકામાં નીચે પ્રમાણે એક ઉપવાસથી માંડી પાંચ સુધીના કરવાના હોય છે. પારણાના દિવસો ૨૫ અને તપસ્યાના — ઉપવાસના ૭૫ એમ કુલ ૧૦૦ દિવસમાં એ પૂરી પાંચ છે :

૧	૨	૩	૪	૫
૩	૪	૫	૧	૨
૫	૧	૨	૩	૪
૨	૩	૪	૫	૧
૪	૫	૧	૨	૩

આ કોષ્ટકનો નિયમ એવો છે કે પહેલી હારમાં ૧ થી પાંચ ક્રમશઃ માંડવા અને પછીની હારમાં તેનો વચલા અંક પ્રથમ માંડી ચથાચોથ માંડતા જવું. તે જ પ્રમાણે ત્રીજામાં બીજાના વચલા અંકથી, ચોથીમાં ત્રીજાના વચલા અંકથી અને પાંચમીમાં ચોથીના વચલા અંકથી શરૂઆત કરવી.

કોષ્ટકમાં અંક ઉપવાસના દિવસો સૂચવે છે. એ ઉપવાસ પૂરા પાંચ એટલે એક પારણાનો દિવસ અને ફરી તેના પછીનો અંક હોય તેટલા ઉપવાસ. જેમકે શરૂમાં એક ઉપવાસ — બીજો દિવસો પારણું અને પછી બે ઉપવાસ; પછી એક દિવસ પારણું અને પછી ત્રણ ઉપવાસ — એમ આગળ વધતાં જવું.

(૨) મહતી સર્વતોભદ્રા—ના ઉપવાસનો કોઠો નીચે પ્રમાણે છે. તેમાં એકથી માંડી સાત સુધી ઉપવાસ હોય છે. તેમાં ઉપવાસના, દિવસો ૧૯૬ અને પારણાના દિવસો ૪૬ મળી—કુલ ૨૪૨ દિવસમા તે પૂરી થાય છે. કોઠાની રચનાની સમજ સુદ્ધિકા પ્રમાણે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૪	૫	૬	૭	૧	૨	૩
૭	૧	૨	૩	૪	૫	૬
૩	૪	૫	૬	૭	૧	૨
૬	૭	૧	૨	૩	૪	૫
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૧
૫	૬	૭	૧	૨	૩	૪

૨૩. ભદ્રોત્તર પ્રતિમા:—

ભદ્રોત્તર પ્રતિમાના પશ્ચ જે ભેદ છે:—૧. સુદ્ધિકા અને ૨. મહતી.

(૧) સુદ્ધિકામાં પાંચથી માંડી નવ સુધીના ઉપવાસ હોય છે. ૧૭૫ દિવસના ઉપવાસ અને ૨૫ પારણાના દિવસો એમ સર્વ મળી ૨૦૦ દિવસમાં એ પૂરી થાય છે. તેનો કોઠો નીચે પ્રમાણે—

૫	૬	૭	૮	૯
૭	૮	૯	૫	૬
૯	૫	૬	૭	૮
૬	૭	૮	૯	૫
૮	૯	૫	૬	૭

૩. શ્રવણરિત્તુઓ

(૨) મહતી ભદ્રોત્તરામાં પાંચથી માંડી ૧૧ સુધી ઉપવાસ કરવાના હોય છે. ૩૯૨ દિવસના ઉપવાસ અને ૪૯ પારણાના દિવસો—સર્વ મળી ૪૪૧ દિવસમાં તે પૂરી થાય છે. તેનો કોઠો નીચે પ્રમાણે—

૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧
૮	૯	૧૦	૧૧	૫	૬	૭
૧૧	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૫	૬
૧૦	૧૧	૫	૬	૭	૮	૯
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૫
૯	૧૦	૧૧	૫	૬	૭	૮

૨૪. ભિક્ષુપ્રતિમા :—
આ પ્રતિમા વિશિષ્ટ સંહન અને શ્રુતધારી ભિક્ષુઓએ ધારણ કરવાની છે. મહેલી એક માસની, તેમાં આહાર અને પાણીની એકેક હતી સ્વીકારે; બીજી એ માસની, તેમાં બબ્બે હતી છે; એમ વધારતાં સાતમી પ્રતિમા સાત માસની, તેમાં સાત હતી છે. આઠમી પ્રતિમા સાત અઠોરાત્ર સુધીની છે; તેમાં એક ઉપવાસ કરવાનો, ગામની બહાર રહેવાનું, કાનાદિ ખમિ તે ખાસને રહી ઉપસર્ગ સંહન કરવાના. નવમી પ્રતિમા આઠમી પ્રમાણે, પણ આસન બિંદુ વગેરે જ હોય. દશમી પણ આઠમી પ્રમાણે પણ આસન વીરાસન અથવા અર્ધપર્થકાસન હોય. અગીયારમી પ્રતિમામાં તે ઉપવાસ હોય છે એટલી જ વિશેષતા સમજવી. બારમી પ્રતિમામાં ત્રણ ઉપવાસ હોય છે અને ત્રીજા ઉપવાસની રાત્રે હાંખા હાથ, મળેલા પગ, સહેજ નમેલું શરીર અતિસેષ નયન—યુક્ત ચર્ચ કાર્યોત્સર્ગ કરે.

૨૫. પરવૈયાનૃત્યકર્મ પ્રતિમા :—

બીજીની સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞાસ્વરૂપ—આ દસમી પ્રતિમાસ્વરૂપે ઉલ્લેખ કર્યાં જોવામાં નથી આવ્યો એમ દીકાકાર જણાવે છે. અને કહે છે કે,

આ વિનય-વૈયાવૃત્ત્યના ભેદો હોવાનો સભવ ખરો. તે આ પ્રમાણે :—

દર્શનગુણાધિક્ષને વિષે દશ પ્રકારનો વિનય :— ૧. સત્કાર, ૨. અભ્યુત્થાન ૩. સન્માન, ૪. આસનાધિગ્રહ, ૫. આસનાનુપ્રદાન, ૬. વંદન, ૭. અંજલિગ્રહ, ૮. આવતા હોય તો અનુગમન, ૯. ભલા હોય તો પર્યુપાસના, ૧૦. જતા હોય તો અનુમળન. —આ દશ શુશ્રૂષાવિનય કહેવાય છે.

સાઠ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય છે. તે આ પ્રમાણે :— ૧. તીર્થંકર, ૨. ધર્મ, ૩. આચાર્ય, ૪. વાચક, ૫. સ્થવિર, ૬. કુલ, ૭. ગણ, ૮. સંઘ, ૯. સાંભોગિક, ૧૦. ક્રિયા, ૧૧. મતિજ્ઞાન, ૧૨. શ્રુતજ્ઞાન, ૧૩. અવધિજ્ઞાન, ૧૪. મનપર્યાય, ૧૫. કેવળજ્ઞાન—આ પંદરમાંના પ્રત્યેકના—૧. અનાશાતના, ૨. ભક્તિ, ૩. બહુમાન, ૪. વર્ણવાદ—આ ચાર કરવાથી [૧૫×૪] ૬૦ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય કહેવાય છે.

ઔપચારિકવિનય સાત પ્રકારનો છે :— ૧. અભ્યાસાસન—નજીક બેસવું, ૨. છદોનુવર્તન—છઠ્ઠાનું અનુસરણ, ૩. કૃતપ્રતિકૃતિ—આચાર્યનું લોભન વગેરે લાવીશ તો પ્રસન્ન થઈ મને ભણાવશે એવી બુદ્ધિથી આહારાદિ દાન કરવું તે, ૪. કારિત નિમિત્તકરણ—પોતાને એક જ પદ સમ્યક રીતે ભણાવ્યું હોય તો તેના તરફ વિનય રાખવો અને એમનું કામ કરી આપવું તે, ૫. દુઃખાર્તાની ગવેષણા, ૬. દેશકાલજ્ઞતા, ૭. બધી બાબતમાં અનુમતિ.

વૈયાવૃત્ત્યના અધિકારીભેદે દશ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે :— ૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. સ્થવિર, ૪. તપસ્વી, ૫. ઝ્ઞાન, ૬. શૈક્ષ, ૭. સાધર્મિક, ૮. કુલ, ૯. ગણ, ૧૦. સંઘ.

ઉપરના બધા મળી ૮૭ ભેદ થાય છે; પણ આચાર્યના પાંચ ભેદ છે— ૧. પ્રમાળના, ૨. દિગ્, ૩. ઉદેશ, ૪. સમુદેશ, ૫. વાચના—થી. એટલે દશને બદલે વૈયાવૃત્ત્યના ૧૪ ભેદ ગણીએ તો ૯૧ પ્રકારના વિનય-વૈયાવૃત્ત્યની પ્રતિમા—થઈ જાય.

૨૬. પ્રતિમા ૯૨ :—

આ ૯૨ની ગણતરી ટીકાકાર દશાશ્રુતરક ધની નિયુક્તિના આધારે આપે છે, તે આ પ્રમાણે :—

૬૭ પ્રકારની સમાધિપ્રતિમા તે આ પ્રમાણે :—સમાધિપ્રતિમાના મૂળભેદ છે—શ્રુતસમાધિ અને ચારિત્રસમાધિ. તેમાં શ્રુતસમાધિના ૬૨ ભેદ—તે આ પ્રમાણે :—આચાર્યજ સૂત્રના પ્રથમ સ્કંધની પાંચ અને

બીજાની ૩૭, સ્થાનાંગની ૧૬, અને વ્યવહારસૂત્રની ૪—બધી મળી ૬૨ થઈ; અને સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રની પાંચ સમાધિ—એમ ૬૭ સમાધિપ્રતિમા.

૨૩ પ્રકારની ઉપધાન પ્રતિમા—તે ૧૨ ભિક્ષુ અને ૧૧ શ્રાવકની મળી ૨૩ થઈ.

એક વિવેકપ્રતિમા. વિવેકપ્રતિમા ક્રોધાદિ ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક જ ગણી છે.

એક પ્રતિસંહીનતા. તે પણ ઇન્દ્રિયાદિના ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય રીતે એક કહેવાય.

આમ કુલ ૯૨.

મૂળ પ્રતિમાના પાંચ ભેદોમાં પાંચમી એકલી વિહારપ્રતિમા પણ ગણાય છે; પણ તેનો અહીં ભિક્ષુપ્રતિમા—જે ઉપધાનાંતર્ગત છે—તેમાં સમાવેશ સમજવો.

૪

જીવની સ્થિતિ

૧. સ્થિતિના ભેદો

કુ સ્થિતિ એ પ્રકારની છે—

૧. કાયસ્થિતિ; [મરી-મરીને ફરી-ફરી તે જ કાય-નિકાયમાં જન્મ થાય તે પ્રકારની;]

૨. ભવસ્થિતિ [જન્મથી મરણપર્યંતની સ્થિતિ].

(૧) કાયસ્થિતિ^૨ બેને છે—

૧. આ સ્થિતિ દેવ અને નારકને ન હોય; કારણ કે, દેવ મરીને ફરી દેવ થતો નથી, અને નારક મરીને ફરી નારક થતો નથી. એકની એક કાયસ્થિતિમાં સાત-આઠ ભવ થઈ શકે.

૨. આ સૂત્ર અયોગવ્યવચ્છેદપરક સમજવું. અર્થાત્ અહીં બતાવેલ બેમાં કાયસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા પૃથ્વીકાય આદિ વિકલેન્દ્રિયમાં તેનો નિષેધ કરવાનું સૂત્રનું વાત્પર્ય નથી.

૧. મનુષ્ય; ૨. તિયંચ પંચેન્દ્રિય.

(૨) ભવસ્થિતિ^૧ યેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

કુ આયુ યે પ્રકારનું છે —

૧. અઘ્રાયુ [અર્થાત્ ભવ ચાલ્યો જાય છતાં જે ટકી રહે તેવું આયુ;^૨]

૨. ભવાયુ^૩ [અર્થાત્ ભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જતું]

(૧) અઘ્રાયુ યેને છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. પંચેન્દ્રિય તિયંચ.

(૨) ભવાયુ યેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

કુ યેઃ યથાયુનું પાલન કરે છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

૧. આ સૂત્ર પણ ઉપર જેવું જ સમજવું. ખીલ મનુષ્ય વગેરેનાં ભવસ્થિતિનો નિષેધ કરવાનું અહીં તાત્પર્ય નથી. પછીના અઘ્રાયુ અને ભવાયુની બાબતમાં પણ તેમ જ સમજવું.

૨. જેમકે, એક મનુષ્યભવ પૂરો થાય ત્યાર પછી ફરી મનુષ્ય થવાનો હોય તો તેનું મનુષ્યાયુ પૂરું નથી થતું. આની સરખામણી કાચસ્થિતિ સાથે કરી શકાય.

૩. જેમકે, દેવભવમાં દેવાયુ ભોગવવાનું હોય, તે દેવભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જાય. તે જ્ય તરત ફરી દેવ થતો ન હોવાથી દેવાયુ ભવાન્તરમાં આણ રહેતું નથી.

૪. અહીં માત્ર દેવનારક્તને જ ગણાવ્યા છે; કારણ કે આ ખીલ સ્થાનનું સૂત્ર છે, એમ ટીકાકાર ખુલાસો કરે છે. બાકી તો એ બે સિવાયનાને પણ આત્મ આયુ-પાલન હોય છે. જેમકે, અસંખ્ય વર્ષાયુવાળા તિયંચ અને મનુષ્ય, ઉત્તમ પુરુષો અને ચરમશરીરી.

૪. જીવની સ્થિતિ

કુ બેતુ આયુ સોપકમ^૧ છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. તિથ્યપચેન્દ્રિય.

[—સ્થા૦ ૮૫]

કુ ત્રણ^૨ યથાચુ લોગવે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી^૩ અને બળદેવ-વાસુદેવ.

કુ ત્રણ મધ્યમ^૩ આયુ લોગવે છે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી^૩, અને બળદેવ-વાસુદેવ.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

આયુ સાત કારણે તૂટે —

૧. અધ્યવસાય — રાગદ્વેષ અને ભયરૂપ — તેનાથી;

૨. નિમિત્ત — હંડ, શસ્ત્ર વગેરેથી;

૩. આહારથી;

૪. વેદના — આંખ વગેરેની પીડા — થી;

૫. પરાધાત — દૂવામાં પડવાથી કે એવા કારણે

થતા આઘાતથી;

૬. સ્પર્શ — સાપ, વીંછી વગેરેના ડંખથી;

૭. શ્વાસોચ્છવાસ — નો નિરોધ કરવામાં આવે તેથી.

[—સ્થા૦ ૫૧૧]

૧. આયુષનો કાળ પૂરો થયા પહેલાં કોઈ હપકમ-અકસ્માત વગેરેથી થોડા સમયમાં ભોગવાઈ ભય તેણું અર્થાત્ નિચત અવધિ પહેલાં મૃત્યુ થઈ ભય તેણું આયુષ્ય.

૨. અહીં જતાવેલા ત્રણ સિવાયના નારક અને દેવનો વ્યવચ્છેદ ન સમજવો.

૩. મધ્યમ આયુ એટલા માટે કે તેમને ઘડપણ નથી.

સો વર્ષના^૧ આયુવાળા પુરુષની દશ દશા^૨ છે —

૧. બાલ — [આ અવસ્થામાં સુખદુઃખનું જીવન બહુ લાન હોતું નથી];

૨. કીડા — [આમાં માત્ર કીડાપ્રધાન જીવન હોય છે — કામલોગમાં તીવ્રાભિલાષ હોતો નથી];

૩. મન્દા — [આમાં લોગોપાજ્ઞનમાં અસમર્થ^૩ પણ લોગ લોગવવામાં સમર્થ^૪ હોય છે];

૪. બલા — [આમાં ઉપદ્રવ ન હોય તે પોતાનું સામર્થ્ય^૫ બતાવે છે];

૫. પ્રજ્ઞા — [આમાં ઇષ્તિસાથ^૬ની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું ચિંતન અને કુટુંબની અભિવૃદ્ધિનું ચિંતન હોય છે];

૬. હાયની — [આમાં કામલોગથી વિરક્ત, થાય છે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થાય છે];

૭. પ્રપંચા — [આ દશામાં ખાંસી અને શ્લેષ્મનો પ્રપંચ વધે છે];

૮. પ્રાગ્ભારા — [અમાં વાંકો વળી જાય છે];

૯. મુકુમુખી — [આમાં જીવન પણ અકારું થઈ જાય છે — મરણને ઇચ્છે છે];

૧૦. શાયની. — [આમાં છેક પથારીવશ થઈ જાય છે].

[—સ્થા. ૭૭૨]

૧. સો વર્ષ ઉપચારથી સમજવાં જોઈએ. કારણ, પૂર્વકોટિવર્ષાદિ પુરુષને પણ આ જોઈ દશાઓ તો હોય જ છે; તે તેને તેના આયુના પ્રમાણમાં હોય.

૨. દશ વર્ષનો કાલ તે દશા.

૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ.

ક્રં ૧

ગૌં — નારકોની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.

ગૌં — અપર્યાપ્ત નારકોની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્ત.

ગૌં — પર્યાપ્ત નારકોની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્યથી અંતમુહૂર્તન્યૂન દશહજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતમુહૂર્તન્યૂન ૩૩ સાગર.

ક્રં ૨-૨૪. આમ ગૌતમે રત્નપ્રભાથી માંડી સાતે નારક વિષે પૂછ્યું અને તેના ભગવાને જવાબ આપ્યો. ત્યાર પછી ક્રમશઃ ભવનપતિ વગેરે દંડક વિષે પૂછ્યું અને ભગવાને જવાબ આપ્યો.^૧ ચાવત —

ગૌં — હે ભગવાન ! વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિતની કેટલી સ્થિતિ ?

ભં — હે ગૌતમ ! જઘન્યથી ૩૨ સાગર અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.

ગૌં — સર્વાર્થસિદ્ધિની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર સ્થિતિ છે.

૧. આ આખું પ્રકરણ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર અનુસાર સમજી લેવાનું છે.

૨. ગદ્યહરિતભાષ્ય પણ તેમજ જણાવે છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં જઘન્યથી ૩૧ સાગર કહ્યા છે.

૩. નારકોની સ્થિતિ (દં ૧)

	સ્થિતિ	જથ્થા	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. રતનપ્રભાના કેટલાક નારકોની ૧ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧	
૨. ,, ના નારકની	....	....	૧ સાગર સમ૦ ૧	
૩. ,, કેટલાક નારકની ૨ પદ્ય	...	....	સમ૦ ૨	
૪. ,, ,, ૩ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૩	
૫. ,, ,, ૪ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૪	
૬. ,, ,, ૫ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૫	
૭. ,, ,, ૬ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૬	
૮. ,, ,, ૭ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૭	
૯. ,, ,, ૮ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૮	
૧૦. ,, ,, ૯ પદ્ય	....	...	સમ૦ ૯	
૧૧. ,, ,, ૧૦ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧૦	
૧૨. ,, ,, ૧૧ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧૧	
૧૩. ,, ,, ૧૨ પદ્ય	...	....	સમ૦ ૧૨	
૧૪. ,, ,, ૧૩ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧૩	
૧૫. ,, ,, ૧૪ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧૪	
૧૬. ,, ,, ૧૫ પદ્ય	...	....	સમ૦ ૧૫	
૧૭. ,, ,, ૧૬ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧૬	
૧૮. ,, ,, ૧૭ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૧૭	
૧૯. ,, ,, ૧૮ પદ્ય ^૧	....	....	સમ૦ ૧૮	
૨૦. ,, ,, ૧૯ ,,	....	....	સમ૦ ૧૯	
૨૧. ,, ,, ૨૦ ,,	...	...	સમ૦ ૨૦	
૨૨. ,, ,, ૨૧ ,,	...	...	સમ૦ ૨૧	

૧. મૂળમાં અહીં પાઠ પડી ગયો છે તેની જ્ઞેન ધ. પ્ર. સભાની આવૃત્તિમાં પૂર્તિ કરવામાં આવી છે.

૨૩.	રત્નપ્રભાના	કેટલાક				
	નારકની	૨૨	પદ્ધતિ	...	....	સમ૦ ૨૨
૨૪.	"	"	૨૩	"	....	સમ૦ ૨૩
૨૫.	"	"	૨૪	"	...	સમ૦ ૨૪
૨૬.	"	"	૨૫	"	....	સમ૦ ૨૫
૨૭.	"	"	૨૬	"	....	સમ૦ ૨૬
૨૮.	"	"	૨૭	"	....	સમ૦ ૨૭
૨૯.	"	"	૨૮	"	....	સમ૦ ૨૮
૩૦.	"	"	૨૯	"	....	સમ૦ ૨૯
૩૧.	"	"	૩૦	"	....	સમ૦ ૩૦
૩૨.	"	"	૩૧	"	...	સમ૦ ૩૧
૩૩.	"	"	૩૨	"	...	સમ૦ ૩૨
૩૪.	"	"	૩૩	"	...	સમ૦ ૩૩
૩૫.	"	"	....	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	...	સ્થા૦ ૭૫૭.

૧. બીજી શકેરાપ્રભાના
નારકની .... ૧ સાગર સમ૦ ૧

૨. બીજી શકેરાંમાં
કેટલાકની ૨ પદ્ધતિ સમ૦ ૨

૩. " ૨ સાગર સમ૦ ૨

૪. બીજી શકેરાંમાં .... ૩ સાગર સમ૦ ૩
સ્થા૦ ૧૪૬

૧. ત્રીજી વાલુકાપ્રભા
નરકમાં ... ૩ સાગર ... સમ૦ ૩
સ્થા૦ ૧૪૬

૨. " કેટલાકની ચાર સાગર સમ૦ ૪

૩. " " પાંચ સાગર સમ૦ ૫

૪. " " ૬ સાગર સમ૦ ૬

અપર

સ્થાનાંગ-સમવાયંગ : ૨

૫. ત્રીજી વાલુકામાં .... ૭ સાગર સમ૦ ૭
સ્થા૦ ૫૭૩

૧. ચોથી પંકમલા
નરકમાં ... ૭ સાગર ... સમ૦ ૭
સ્થા૦ ૫૭૩

૨. ,, કેટલાકની ૮ સાગર ... સમ૦ ૮

૩. ,, ,, ૯ સાગર ... સમ૦ ૯

૪. ,, ,, ... ૧૦ સાગર સમ૦ ૧૦

૫. ચોથી પંકમલામાં ... ૧૦ સાગર સ્થા૦ ૭૫૭

૧. પાંચમી ધૂમપ્રલા
નરકમાં કેટલાકની / .... ૧૦ સાગર ... સમ૦ ૧૦
સ્થા૦ ૭૫૭

૨. ,, ,, ૧૧ સાગર સમ૦ ૧૧

૩. ,, ,, ૧૨ સાગર સમ૦ ૧૨

૪. ,, ,, ૧૩ સાગર સમ૦ ૧૩

૫. ,, ,, ૧૪ સાગર સમ૦ ૧૪

૬. ,, ,, ૧૫ સાગર ... સમ૦ ૧૫

૭. ,, ,, ૧૬ સાગર સમ૦ ૧૬

૮. ,, ,, ... ૧૭ સાગર સમ૦ ૧૭

૧. છઠ્ઠી નરકમાં કેટલાકની ... ૧૭ સાગર ... સમ૦ ૧૭

૨. ,, ,, ૧૮ સાગર ... સમ૦ ૧૮

૩. ,, ,, ૧૯ સાગર ... સમ૦ ૧૯

૪. ,, ,, ૨૦ સાગર ... સમ૦ ૨૦

૫. ,, ,, ૨૧ સાગર ... સમ૦ ૨૧

૧. બુદ્ધો પૂ૦ ૩૫૦ની નીચે નોંધ.

	સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૬. છઠ્ઠી	નરકમાં			
	કેટલાકની ...	...	૨૨ સાગર સમઠ	૨૨
૧. સાતમી	નરકમાં			
	કેટલાકની ...	૨૨ સાગર ...	સમઠ	૨૨
૨. ”	”	૨૩ સાગર ...	...	સમઠ ૨૩
૩. ”	”	૨૪ સાગર ...	...	સમઠ ૨૪
૪. ”	”	૨૫ સાગર ...	...	સમઠ ૨૫
૫. ”	”	૨૬ સાગર ...	...	સમઠ ૨૬
૬. ”	”	૨૭ સાગર ...	...	સમઠ ૨૭
૭. ”	”	૨૮ સાગર ...	...	સમઠ ૨૮
૮. ”	”	૨૯ સાગર ...	...	સમઠ ૨૯
૯. ”	”	૩૦ સાગર ...	...	સમઠ ૩૦
૧૦. ”	”	૩૧ સાગર ...	...	સમઠ ૩૧
૧૧. ”	”	૩૨ સાગર ...	...	સમઠ ૩૨
૧૨. સાતમી નરકમાં કાલ,				
મહાકાલ, રૌરવ મહા-				
રૌરવમાં ...	...	૩૩ સાગર સમઠ	૩૩	
૧૩. અપ્રતિષ્ઠાનમાં	અજઘન્ય-અનુકૃષ્ટ	૩૩ સાગર સમઠ	૩૩	

૪. ભવનપતિની સ્થિતિ (દંઠ ૨-૧૧)

(૧) અસુરકુમારની

૧. અસુરકુમારની .... ૧૦ હજારવર્ષ ... સ્થાન ૭૫૭
૨. અસુરકુમારમાં
- કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય ... સમઠ ૧
૩. ” દેવોની ... ૧ સાગરથી સમઠ ૧
- કાંઈકે વધારે

		સ્થિતિ	જાન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૪.	”	કેટલાક દેવોની	૨ પદ્ય	...	સમ૦ ૨
૫.	”	”	૩ પદ્ય	....	સમ૦ ૩
૬.	”	”	૪ પદ્ય	....	સમ૦ ૪
૭.	”	”	૫ પદ્ય	....	સમ૦ ૫
૮.	”	”	૬ પદ્ય	....	સમ૦ ૬
૯.	”	”	૭ પદ્ય	...	સમ૦ ૭
૧૦.	”	”	૮ પદ્ય	....	સમ૦ ૮
૧૧.	”	”	૯ પદ્ય	...	સમ૦ ૯
૧૨.	”	”	... ૧૦ હજારવધ	...	સમ૦ ૧૦
૧૩.	”	”	૧૦ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૦
૧૪.	”	”	૧૧ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૧
૧૫.	”	”	૧૨ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૨
૧૬.	”	”	૧૩ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૩
૧૭.	”	”	૧૪ પદ્ય	....	સમ૦ ૧૪
૧૮.	”	”	૧૫ પદ્ય	....	સમ૦ ૧૫
૧૯.	”	”	૧૬ પદ્ય	....	સમ૦ ૧૬
૨૦.	”	”	૧૭ પદ્ય	....	સમ૦ ૧૭
૨૧.	”	”	૧૮ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૮
૨૨.	”	”	૧૯ પદ્ય	...	સમ૦ ૧૯
૨૩.	”	”	૨૦ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૦
૨૪.	”	”	૨૧ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૧
૨૫.	”	”	૨૨ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૨
૨૬.	”	”	૨૩ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૩
૨૭.	”	”	૨૪ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૪
૨૮.	”	”	૨૫ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૫
૨૯.	”	”	૨૬ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૬
૩૦.	”	”	૨૭ પદ્ય	....	સમ૦ ૨૭

૪. જીવની સ્થિતિ

	સ્થિતિ	જાથન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
	૨૮ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૨૮
૩૧. "	૨૬ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૨૬
૩૨. "	૩૦ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૩૦
૩૩. "	૩૧ પદ્ય	....	....	સમ૦ ૩૧
૩૪. "	૩૨ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૩૨
૩૫. "	૩૩ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૩૩
૩૬. "				
૩૭. અસુરકુમારની	દેશજિન	...	...	સ્થા૦ ૧૧૩.
	જો પદ્ય			

(૨) નાગકુમારની

૧. નાગકુમારમાં	૧ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૧
કેટલાક દેવોની		...	દેશજિન	સમ૦ ૨
૨. " દેવોની	...		૨ પદ્ય	
૩. " કેટલાક દેવોની	...	૧૦ હજારવર્ષ	...	સમ૦ ૧૦
૪. નાગકુમાર દેવની	દેશજિન	...	...	સ્થા૦ ૧૧૩
	જો પદ્ય			
૫. નાગકુમારની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	...	સ્થા૦ ૭૫૭

(૩) વિદ્યુતકુમારની

૧. વિદ્યુતકુમારમાં	૧ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૧
કેટલાક દેવોની		...	દેશજિન	સમ૦ ૨
૨. " દેવોની	...		જો પદ્ય	
૩. " કેટલાંકની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	...	સમ૦ ૧૦
૪. " દેવોની	દેશજિન	...	...	સ્થા૦ ૧૧૩
	જો પદ્ય			

	સ્થિતિ	જામના	કેટલાક પ્રમાણ
૫. વિદ્યુતકુમારની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	... સ્થા.૦૭૫૭

(૪) સુપર્ણકુમારની

૧. સુપર્ણકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય ... ... સમઠ ૧
૨. સુપર્ણકુમાર દેવોની ... ... દેશજિન સમઠ ૨
એ પદ્ય
૩. સુપર્ણકુમારમાં કેટલાક દેવોની ... ૧૦,૦૦૦ ... સમઠ ૧૦
૪. ,, દેવોની દેશજિન ... ... સ્થા.૦૧૧૩
એ પદ્ય
૫. સુપર્ણકુમારની ... ૧૦,૦૦૦ ... સ્થા.૦૭૫૭

(૫) અગ્નિકુમારની

૧. અગ્નિકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય ... ... સમઠ ૧
૨. ,, દેવોની ... ... દેશજિન સમઠ ૨
એ પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની ... ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ... સમઠ ૧૦
૪. ,, દેવોની દેશજિન ... ... સ્થા.૦૧૧૩
એ પદ્ય
૫. અગ્નિકુમારની ... ૧૦,૦૦૦ ... સ્થા.૦૭૫૭

(૬) વાયુકુમારની

૧. વાયુકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય ... ... સમઠ ૧
૨. ,, દેવોની ... ... દેશજિન સમઠ ૨
એ પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની ... ૧૦,૦૦૦ ... સમઠ ૧૦

	સ્થિતિ	જીવન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રનાથ
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	...	...	સ્થાન ૧૧૩
	એ પદ્ય			
૫. વાયુકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થાન ૭૫૭

(૭) સ્તનિતકુમારની

૧. સ્તનિતકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૧
૨. ,, દેવોની	...	...	દેશજિન	સમ ૨
			એ પદ્ય	
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	...	...	સ્થાન ૧૧૩
	એ પદ્ય			
૫. સ્તનિતકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થાન ૭૫૭

(૮) ઉદ્ધિકુમારની

૧. ઉદ્ધિકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૧
૨. ,, દેવોની	...	...	દેશજિન	સમ ૨
			એ પદ્ય	
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	...	...	સ્થાન ૧૧૩
	એ પદ્ય			
૫. ઉદ્ધિકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થાન ૭૫૭

(૯) દ્વીપકુમારની

૧. દ્વીપકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૧
૨. ,, દેવોની	...	...	દેશજિન	સમ ૨
			એ પદ્ય	

	સ્થિતિ	જથ્થા	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	...	...	સ્થા૦ ૧૧૩
	એ પદ્ય			
૫. ક્ષીપકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા૦ ૭૫૭

(૧૦) દિકકુમારની

૧. દિક૦માં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૧	
૨. ,, દેવોની .	...	...	દેશજિન સમ૦ ૨ એ પદ્ય	
૩. ' ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	...	...	સ્થા૦ ૧૧૩ એ પદ્ય
૫. દિકકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા૦ ૭૫૭

૫. સ્થાવરકાયાદિની સ્થિતિ (દં૦ ૧૨-૨૩)

બાહર અખકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૩]

કુ બાહર તેજસ્કાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ રાત્રિ દિવસ છે.

કુ બાહર વાયુકાયની ,, ,, ત્રણ હજાર વર્ષ છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૪]

બાહર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૫૭]

ત્રીન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૯ રાત્રિદિવસ છે.

[—સ્થા૦ ૪૯]

સંમૂર્ચિમ ભુજપરિસપંની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૨ હજાર વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૪૨]

સંમૂલ્લિખિત ઉરપરિસપ્તની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ૫૩,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૪૯]

સંમૂલ્લિખિત ખેચર પંચેન્દ્રિય તિયંચની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ૭૨,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૭૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંશી પંચેન્દ્રિય તિયંચમાં કેટલાંકની એક પદ્ય અને કેટલાંકની બે પદ્ય સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૧,૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંશી પંચેન્દ્રિય તિયંચની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ૩ પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૩]

અસંખ્યવર્ષાયુ ગર્ભજ-મનુષ્યમાં કેટલાંકની ૧ પદ્ય અને કેટલાંકની બે પદ્ય સ્થિતિ છે, તથા તેમની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૧, ૨, ૩]

જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમ સુષમા આરામાં મનુષ્યોનું પરમાયુ ત્રણ પદ્ય હતું. આ અવસર્પિણીમાં તથા આગામી અવસર્પિણીમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

ફ જંબૂદ્વીપના દેવકુડુ અને ઉત્તરકુડુના મનુષ્યો ત્રણ પદ્ય પરમાયુ લોગવે છે.

ફ પુષ્કરવર દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના મનુષ્યો પણ તેટલું જ ત્રણ પદ્ય પરમાયુ લોગવે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

	જ્યત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. વાણવ્યંતરની સ્થિતિ ...	૧ પદ્ય	...	સમ૦ ૧
૨. „ માં કેટલાક દેવોની „	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૩. વાણવ્યંતરની „	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા.૦૭૫૭
૪. જ્યોતિષ્કની „	૧ પદ્ય અને ૧ લાખ વર્ષ	...	સમ૦ ૧

૬. વૈમાનિકોની સ્થિતિ (ઈ. ૦ ૨૪)

(૧) સૌધર્મકલ્પની

	સ્થિતિ	જ્યત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. સૌધર્મકલ્પના દેવોની	...	૧ પદ્ય	...	સમ૦ ૧
૨. „ કેટલાક દેવોની	૧ સાગર	...	...	સમ૦ ૧
૩. „ „	૨ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૨
૪. „ „	...	...	...	સમ૦ ૨
			સાગરથી કંઈક વધારે	
૫. „ „	૩ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૩
૬. „ „	૪ „	...	...	સમ૦ ૪
૭. „ „	૫ „	...	...	સમ૦ ૫
૮. „ „	૬ „	...	...	સમ૦ ૬
૯. „ „	૭ „	...	...	સમ૦ ૭
૧૦. „ „	૮ „	...	...	સમ૦ ૮
૧૧. „ „	૯ „	...	...	સમ૦ ૯

૧. આ દેવશબ્દથી દેવીનું પણ અર્થ સમજવું; કારણ સૌધર્મમાં પદ્યથી બોલી સ્થિતિ કોઈની છે નહિ.

૪. જીવની સ્થિતિ

	સ્થિતિ	વંધન	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
	૧૦ પદ્મ	...	...	સમ૦ ૧૦
૧૨. "	૧૧ "	...	...	સમ૦ ૧૧
૧૩. "	૧૨ "	...	...	સમ૦ ૧૨
૧૪. "	૧૩ "	...	...	સમ૦ ૧૩
૧૫. "	૧૪ "	...	...	સમ૦ ૧૪
૧૬. "	૧૫ "	...	...	સમ૦ ૧૫
૧૭. "	૧૬ "	...	...	સમ૦ ૧૬
૧૮. "	૧૭ "	...	...	સમ૦ ૧૭
૧૯. "	૧૮ "	...	...	સમ૦ ૧૮
૨૦. "	૧૯ "	...	...	સમ૦ ૧૯
૨૧. "	૨૦ "	...	...	સમ૦ ૨૦
૨૨. "	૨૧ "	...	...	સમ૦ ૨૧
૨૩. "	૨૨ "	...	...	સમ૦ ૨૨
૨૪. "	૨૩ "	...	...	સમ૦ ૨૩
૨૫. "	૨૪ "	...	...	સમ૦ ૨૪
૨૬. "	૨૫ "	...	...	સમ૦ ૨૫
૨૭. "	૨૬ "	...	...	સમ૦ ૨૬
૨૮. "	૨૭ "	...	...	સમ૦ ૨૭
૨૯. "	૨૮ "	...	...	સમ૦ ૨૮
૩૦. "	૨૯ "	...	...	સમ૦ ૨૯
૩૧. "	૩૦ "	...	...	સમ૦ ૩૦
૩૨. "	૩૧ "	...	...	સમ૦ ૩૧
૩૩. "	૩૨ "	...	...	સમ૦ ૩૨
૩૪. "	૩૩ "	...	...	સમ૦ ૩૩
૩૫. "	૩૪ "	...	...	સમ૦ ૩૪
૩૬. "	૩૫ "	...	...	સમ૦ ૩૫
૩૭. "	૩૬ "	...	...	સમ૦ ૩૬
૩૮. "	૩૭ "	...	...	સમ૦ ૩૭
૩૯. "	૩૮ "	...	...	સમ૦ ૩૮
૪૦. "	૩૯ "	...	...	સમ૦ ૩૯
૪૧. "	૪૦ "	...	...	સમ૦ ૪૦
૪૨. "	૪૧ "	...	...	સમ૦ ૪૧
૪૩. "	૪૨ "	...	...	સમ૦ ૪૨
૪૪. "	૪૩ "	...	...	સમ૦ ૪૩
૪૫. "	૪૪ "	...	...	સમ૦ ૪૪
૪૬. "	૪૫ "	...	...	સમ૦ ૪૫
૪૭. "	૪૬ "	...	...	સમ૦ ૪૬
૪૮. "	૪૭ "	...	...	સમ૦ ૪૭
૪૯. "	૪૮ "	...	...	સમ૦ ૪૮
૫૦. "	૪૯ "	...	...	સમ૦ ૪૯
૫૧. "	૫૦ "	...	...	સમ૦ ૫૦
૫૨. "	૫૧ "	...	...	સમ૦ ૫૧
૫૩. "	૫૨ "	...	...	સમ૦ ૫૨
૫૪. "	૫૩ "	...	...	સમ૦ ૫૩
૫૫. "	૫૪ "	...	...	સમ૦ ૫૪
૫૬. "	૫૫ "	...	...	સમ૦ ૫૫
૫૭. "	૫૬ "	...	...	સમ૦ ૫૬
૫૮. "	૫૭ "	...	...	સમ૦ ૫૭
૫૯. "	૫૮ "	...	...	સમ૦ ૫૮
૬૦. "	૫૯ "	...	...	સમ૦ ૫૯
૬૧. "	૬૦ "	...	...	સમ૦ ૬૦
૬૨. "	૬૧ "	...	...	સમ૦ ૬૧
૬૩. "	૬૨ "	...	...	સમ૦ ૬૨
૬૪. "	૬૩ "	...	...	સમ૦ ૬૩
૬૫. "	૬૪ "	...	...	સમ૦ ૬૪
૬૬. "	૬૫ "	...	...	સમ૦ ૬૫
૬૭. "	૬૬ "	...	...	સમ૦ ૬૬
૬૮. "	૬૭ "	...	...	સમ૦ ૬૭
૬૯. "	૬૮ "	...	...	સમ૦ ૬૮
૭૦. "	૬૯ "	...	...	સમ૦ ૬૯
૭૧. "	૭૦ "	...	...	સમ૦ ૭૦
૭૨. "	૭૧ "	...	...	સમ૦ ૭૧
૭૩. "	૭૨ "	...	...	સમ૦ ૭૨
૭૪. "	૭૩ "	...	...	સમ૦ ૭૩
૭૫. "	૭૪ "	...	...	સમ૦ ૭૪
૭૬. "	૭૫ "	...	...	સમ૦ ૭૫
૭૭. "	૭૬ "	...	...	સમ૦ ૭૬
૭૮. "	૭૭ "	...	...	સમ૦ ૭૭
૭૯. "	૭૮ "	...	...	સમ૦ ૭૮
૮૦. "	૭૯ "	...	...	સમ૦ ૭૯
૮૧. "	૮૦ "	...	...	સમ૦ ૮૦
૮૨. "	૮૧ "	...	...	સમ૦ ૮૧
૮૩. "	૮૨ "	...	...	સમ૦ ૮૨
૮૪. "	૮૩ "	...	...	સમ૦ ૮૩
૮૫. "	૮૪ "	...	...	સમ૦ ૮૪
૮૬. "	૮૫ "	...	...	સમ૦ ૮૫
૮૭. "	૮૬ "	...	...	સમ૦ ૮૬
૮૮. "	૮૭ "	...	...	સમ૦ ૮૭
૮૯. "	૮૮ "	...	...	સમ૦ ૮૮
૯૦. "	૮૯ "	...	...	સમ૦ ૮૯
૯૧. "	૯૦ "	...	...	સમ૦ ૯૦
૯૨. "	૯૧ "	...	...	સમ૦ ૯૧
૯૩. "	૯૨ "	...	...	સમ૦ ૯૨
૯૪. "	૯૩ "	...	...	સમ૦ ૯૩
૯૫. "	૯૪ "	...	...	સમ૦ ૯૪
૯૬. "	૯૫ "	...	...	સમ૦ ૯૫
૯૭. "	૯૬ "	...	...	સમ૦ ૯૬
૯૮. "	૯૭ "	...	...	સમ૦ ૯૭
૯૯. "	૯૮ "	...	...	સમ૦ ૯૮
૧૦૦. "	૯૯ "	...	...	સમ૦ ૯૯

૧. મૂળ સૂત્રમાં આ હકીકત નથી; પણ કમ પ્રમાણે આવવી જોઈએ, તેથી કોઈ સમાં મૂકી છે.

દેવરાજ દેવેન્દ્ર શકેની બાહ્ય પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે. અને આંદરની પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૨૦૦]

શકેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ચાર પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૨૧૦]

શકેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ પાંચ પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૪૦૫]

શકેન્દ્રની અથમાહિષી દેવીઓની સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૫૭૫]

સૌધમ* કદપની પરિગૃહીત દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૫૭૫]

(૨) ઇશાનકદપની

	સ્થિતિ	જ્યન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૧. ઇશાનકદપના	...	૧ પદ્યથી ... સમ૦ ૧
દેવોની ^૧		વધારે
૨. „ કેટલાક દેવોની	૧ સાગર	... ... સમ૦ ૧
૩. „ „	૨ પદ્ય	... ... સમ૦ ૨;
૪. „ „	...	... એ સમ૦ ૨
		સાગરથી
		કાંઈક
		વધારે સ્થાં ૧૧૩
૫. „ „	૩ પદ્ય	... ... સમ૦ ૩
૬. „ „	૪ „	... ... સમ૦ ૪
૭. „ „	૫ „	... ... સમ૦ ૫

૧. આ વસ્તુપદ્ધતી દેવ દેવી બને સમજવાં:

૪. જીવની સ્થિતિ

૩૬૩

			સ્થિતિ	જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૮.	"	"	૬ પદ્ય	...	...	સમ૦ ૬
૯.	"	"	૭ "	...	...	સમ૦ ૭
૧૦.	"	"	૮ "	...	...	સમ૦ ૮
૧૧.	"	"	૯ "	...	...	સમ૦ ૯
૧૨.	"	"	૧૦ "	...	...	સમ૦ ૧૦
૧૩.	"	"	૧૧ "	...	...	સમ૦ ૧૧
૧૪.	"	"	૧૨ "	...	...	સમ૦ ૧૨
૧૫.	"	"	૧૩ "	...	...	સમ૦ ૧૩
૧૬.	"	"	૧૪ "	...	...	સમ૦ ૧૪
૧૭.	"	"	૧૫ "	...	...	સમ૦ ૧૫
૧૮.	"	"	૧૬ "	...	...	સમ૦ ૧૬
૧૯.	"	"	૧૭ "	...	...	સમ૦ ૧૭
૨૦.	"	"	૧૮ "	...	...	સમ૦ ૧૮
૨૧.	"	"	૧૯ "	...	...	સમ૦ ૧૯
૨૨.	"	"	૨૦ "	...	...	સમ૦ ૨૦
૨૩.	"	"	૨૧ "	...	...	સમ૦ ૨૧
૨૪.	"	"	૨૨ "	...	...	સમ૦ ૨૨
૨૫.	"	"	૨૩ "	...	...	સમ૦ ૨૩
૨૬.	"	"	૨૪ "	...	...	સમ૦ ૨૪
૨૭.	"	"	૨૫ "	...	...	સમ૦ ૨૫
૨૮.	"	"	૨૬ "	...	...	સમ૦ ૨૬
૨૯.	"	"	૨૭ "	...	...	સમ૦ ૨૭
૩૦.	"	"	૨૮ "	...	...	સમ૦ ૨૮
૩૧.	"	"	૨૯ "	...	...	સમ૦ ૨૯
૩૨.	"	"	૩૦ "	...	...	સમ૦ ૩૦

૧. મૂળમાં આ હકીકત નથી પણ ક્રમાનુસાર આવવી જોઈએ; તેથી
કૌંસમાં મૂકી છે

		સ્થિતિ	બધ્યમ	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩૩.	”	”	૩૧ પદ્ય	...	... સમ૦ ૩૧
૩૪.	”	”	૩૨ ”	...	... સમ૦ ૩૨
૩૫.	”	”	૩૩ ”	...	... સમ૦ ૩૩
૩૬.	ઈશાનકલ્પની	...	...	૬ પદ્ય	સ્થા૦ ૬૮૩

દેવીઓની

ઈશાનના દેવેન્દ્રની બાહ્ય પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૦૦]

ઈશાન દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ચાર પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૧૦]

ઈશાન દેવેન્દ્રની આબ્યંતરપરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ પાંચ પદ્યોપમ છે.

[—સ્થા૦ ૪૦૫]

ઈશાન દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ છ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૦૬]

ઈશાન દેવેન્દ્રની આબ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૫]

ઈશાન દેવેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓની સ્થિતિ ૬ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૬૮૩]

(૩) સનત્કુમારની

૧. સનત્કુમારમાં ... ૨ સાગર ... સમ૦ ૨૬

સ્થા૦ ૧૧૩.

૨. ” કેટલાક દેવોની ૩ સાગર સમ૦ ૩

	સ્થિતિ	જન્મન ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૩. " "	૪ સાગર	... ... સમ૦ ૪
૪. " "	૫ સાગર	... ... સમ૦ ૫
૫. " "	૬ સાગર	... ... સમ૦ ૬
૬. " "	...	... ૭ સાગર સમ૦ ૭
૭. સનકુમારમાં	...	... ૭ સાગર સ્થા૦ ૫૭૭

(૪) માહેન્દ્રની

૧. માહેન્દ્રમાં	...	૭ સાગરથી	...	સમ૦ ૨;
		વધારે	સ્થા૦	૧૧૩
૨. " કેટલાક દેવોની	૩ સાગર	...	...	સમ૦ ૩
૩. " "	૪ સાગર	...	...	સમ૦ ૪
૪. " "	૫ સાગર	...	...	સમ૦ ૫
૫. " "	૬ સાગર	...	...	સમ૦ ૬
૬. " દેવોની	...	...	૭ સાગર	સમ૦ ૭;
		થી વધારે	સ્થા૦	૫૭૭

(૫) અક્ષલોકની

૧. અક્ષલોકમાં કેટલાક	૭ થી વધારે	...	...	સમ૦ ૭
	દેવોની	સાગર		
૨. " "	૮ સાગર	...	...	સમ૦ ૮
૩. " "	૯ સાગર	...	...	સમ૦ ૯
૪. " દેવોની	...	...	૧૦ સાગર	સમ૦ ૧૦
			સ્થા૦	૭૫૭
૫. " "	...	૭ સાગર	...	સ્થા૦ ૫૭૭

(૬) લાંતકની

૧. લાંતકમાં કેટલાક				
	દેવોની	...	૧૦ સાગર	...
				સમ૦ ૧૦

			સ્થિતિ	બધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૨.	"	"	૧૧ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૧
૩.	"	;;	૧૨ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૨
૪.	"	"	૧૩ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૩
૫.	"	"	૧૪ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૪
૬.	લાંતકમાં દેવોની	...	૧૦ સાગર	...	...	સ્થા૦ ૭૫૭

(૭) મહાશુક - સહસ્રારની

૧.	મહાશુકમાં કેટલાક દેવાની	...	૧૪ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૪
૨.	"	"	૧૫ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૫
૪.	"	"	૧૬ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૬
૫.	સહસ્રાર કલ્પના દેવાની	...	...	...	૧૭ સાગર	સમ૦ ૧૭
૬.	"	"	...	...	૧૮ સાગર	સમ૦ ૧૮

(૮) આણુત - પ્રાણુતની

૧.	આણુત કલ્પના કેટલાક દેવાની	...	૧૮ સાગર	...	...	સમ૦ ૧૮
૨.	"	"	...	...	૧૯ સાગર	સમ૦ ૧૯
૩.	પ્રાણુત	"	...	૧૯ સાગર	...	સમ૦ ૧૯
૪.	"	દેવોની	...	...	૨૦ સાગર	સમ૦ ૨૦

(૯) આરણુ-અચ્યુતની

			બધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧.	આરણુકલ્પમાં દેવોની	૨૦ સાગર	...	...	સમ૦ ૨૦
૨.	"	"	...	૨૧ સાગર	સમ૦ ૨૧
૩.	અચ્યુત	"	૨૧ સાગર	...	સમ૦ ૨૧
૪.	"	"	...	૨૨ સાગર	સમ૦ ૨૨

(૧૦) ઐવેયકની

જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૧. નીચલાના નીચેના , ૨૨ સાગર ૨૩ સાગર સમ૦ ૨૨, ૨૩
 ઐવેયકની
૨. નીચલા મધ્ય ,, ૨૩ સાગર ૨૪ સાગર સમ૦ ૨૩, ૨૪
૩. નીચલાના ઉપરના ,, ૨૪ સાગર ૨૫ સાગર સમ૦ ૨૪, ૨૫.
૪. મધ્યમના નીચેના ,, ૨૫ ,, ૨૬ ,, સમ૦ ૨૫, ૨૬
૫. મધ્યમના મધ્ય ,, ૨૬- ,, ૨૭ ,, સમ૦ ૨૬, ૨૭
૬. મધ્યમના ઉપરના ,, ૨૭ ,, ૨૮ ,, સમ૦ ૨૭, ૨૮
૭. ઉપલાના નીચેના ,, ૨૮ ,, ૨૯ ,, સમ૦ ૨૮, ૨૯
૮. ઉપલાના મધ્યના ,, ૨૯ ,, ૩૦ ,, સમ૦ ૨૯, ૩૦
૯. ઉપલાના ઉપરના ,, ૩૦ ,, ૩૧ ,, સમ૦ ૩૦, ૩૧

(૧૧) અનુત્તરવિમાનની

વિજય, વૈજયંત, જયન્ત, અપરાજિત આ અનુત્તર-
 વાસી દેવોની જઘન્યથી ૩૧ સાગરોપમ સ્થિતિ છે. અને
 ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર છે અને તેમાં કૈટલાકની ૩૨ સાગર
 સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૩૧, ૩૨, ૩૩]

સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનના દેવોની અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ ૩૩
 સાગર સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૩૩]

(૧૨) કિલ્બિષિકની

કિલ્બિષિક દેવ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. કુલ ઐવેયક નવ છે. તેમનું ત્રણ ત્રણનું જૂમણું છે. અને તે
 નીચલા, મધ્યમ અને ઉપલા કહેવાય છે કારણ કે તે ઉપર નીચે આવેલા
 છે. સોથી નીચેના ત્રણ તે નીચલા, મધ્યના ત્રણ મધ્યમાં અને ઉપરના
 ત્રણ તે ઉપલા

૧. ત્રણ પદ્યોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ જ્યોતિષક અને સૌધર્મવિમાનની વચ્ચે રહે છે.

૨. ત્રણ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ સૌધર્મ-શિશન અને સનતકુમાર-માહેન્દ્ર વિમાનોની વચ્ચે રહે છે.

૩. તેર સાગરોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ પ્રહલોક અને સાંતકવિમાનની વચ્ચે રહે છે.

[—સ્થા० ૧૯૬]

(૧૩) કેટલાંક વિમાનિકોની

દેવોમાં કેટલાંકની સ્થિતિ બે પદ્ય છે.

[—સમ० ૨]

જે દેવો સાગર^૧, સુસાગર, સાગરકાંત, ભવ, મનુ, માનુષોત્તર, અને લોકહિત વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમ છે.

[—સમ० ૧]

જે દેવો શુભ, શુભકાંત, શુભવર્ણ, શુભગન્ધ, શુભ-લેશ્ય, શુભસ્પર્શ અને સુધર્માવતસક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ બે સાગર સ્થિતિ છે.

[—સમ० ૨]

જે દેવો આભંકર, પ્રભંકર, આભંકર-પ્રભંકર, ચન્દ્ર, ચંદ્રાવત, ચંદ્રપ્રભ, ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રવર્ણ, ચંદ્રલેશ્ય, ચંદ્ર-શ્વજ, ચંદ્રશ્રૃંગ, ચંદ્રસૃષ્ટ, ચંદ્રકૃટ, ચંદ્રોત્તરાવતસક—આ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ સાગરોપમ છે.

[—સમ० ૩]

૧. આ સાગરોપમ વિમાનો સાતમા પાંચડામાં-૪૩માં-છે.

જે દેવો કૃષિ, સુકૃષિ, કૃષિ-આવતં કૃષિપ્રભ, કૃષિયુક્ત, કૃષિવણ્, કૃષિલેશ્ય, કૃષિધ્વજ, કૃષિશૃંગ, કૃષિસૃષ્ટ, કૃષિકૂટ, કૃષ્ણોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચાર સાગર છે.

[—સમ ૪]

જે દેવો વાત, સુવાત, વાતાવતં, વાતપ્રભ, વાતકાંત, વાતવણ્, વાતલેશ્ય, વાતધ્વજ, વાતશૃંગ, વાતસૃષ્ટ, વાતકૂટ, વાતોત્તરાવતંસક; સૂર, સુસૂર, સૂરાવતં, સૂરપ્રભ, સૂરકાંત સૂરવણ્, સૂરલેશ્ય, સૂરધ્વજ, સૂરશૃંગ, સૂરસૃષ્ટ, સૂરકૂટ, સૂરોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચ સાગર છે.

[—સમ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ, સ્વયંભૂરમણ, ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, કૃષિઘોષ, વીર, સુવીર, વીરગત, વીરશ્રેણિક, વીરાવતં, વીરપ્રભ, વીરકાંત, વીરવણ્, વીરલેશ્ય, વીરધ્વજ, વીરશૃંગ, વીરસૃષ્ટ, વીરકૂટ, વીરોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે.

[—સમ ૬]

જે દેવો સમ, સમપ્રભ, મહાપ્રભ, પ્રભાસ, ભાસુર, વિમલ, કાંચનકૂટ, સનત્કુમારાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગર છે.

[—સમ ૭]

જે દેવો અગ્નિ, અગ્નિમાલિ, વૈરોચન, પભાંકર, ચંદ્રાભ, સૂરાભ, સુપ્રતિષ્ઠાભ, અઞ્જર્યાભ, રિષ્ટાભ, અરુણાભ, અરુણોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠ સાગર છે.

[—સમ ૮]

જે દેવો પદ્મ, સુપદ્મ, પદ્માવતી, પદ્મપ્રભ, પદ્મકાંત, પદ્મવર્ણ,
પદ્મલેશ્ય, પદ્મધ્વજ, પદ્મશૃંગ, પદ્મસૃષ્ટ, પદ્મકૂટ, પદ્મોત્તરા-
વતંસક; સૂર્ય, સુસૂર્ય, સૂર્યાવતી, સૂર્યપ્રભ, સૂર્યકાંત, સૂર્યવર્ણ,
સૂર્યલેશ્ય, સૂર્યધ્વજ, સૂર્યશૃંગ, સૂર્યસૃષ્ટ, સૂર્યકૂટ, સૂર્યોત્તરાવ-
તંસક; રુચિર, રુચિરાવતી, રુચિરપ્રભ, રુચિરકાંત, રુચિરવર્ણ,
રુચિરલેશ્ય, રુચિરધ્વજ, રુચિરશૃંગ, રુચિરસૃષ્ટ, રુચિરકૂટ,
રુચિરોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે
દેવોની સ્થિતિ નવ સાગર છે.

[- સમ૦ ૯]

જે દેવો ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, નન્દિઘોષ, સુસ્વર,
મનોરમ, રમ્ય, રમ્યક, રમણીય, મંગલાવતી, અક્ષલોકાવ-
તંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ દશ સાગરોપમ છે.

[- સમ૦ ૧૦]

જે દેવો અક્ષ, સુઅક્ષ, અક્ષાવતી, અક્ષપ્રભ, અક્ષકાંત,
અક્ષવર્ણ, અક્ષલેશ્ય, અક્ષધ્વજ, અક્ષશૃંગ, અક્ષસૃષ્ટ, અક્ષકૂટ,
અક્ષોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની
અગિયાર સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

[- સમ૦ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્ર, માહેન્દ્રધ્વજ, કંબુ, કંબુગ્રીવ, પુખ,
સુપુખ, પુક, સુપુક, મહાપુક, નરેન્દ્ર, નરેન્દ્રકાંત, નરેન્દ્રોત્તરા-
વતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ બાર સાગરોપમ છે.

[- સમ૦ ૧૨]

જે દેવો વજ્ર, સુવજ્ર, વજ્રાવતી, વજ્રકાંત, વજ્રવર્ણ,
વજ્રલેશ્ય, વજ્રરૂપ, વજ્રશૃંગ, વજ્રસૃષ્ટ, વજ્રકૂટ, વજ્રોત્તરા-

વતંસક; વધરિ, વધરાવતં, વધરપ્રભ, વધરકાંત, વધરિવણું,
વધરિલેશ્ય, વધરિરૂપ, વધરિશૃંગ, વધરિસૃષ્ટ, વધરિકૂટ, વધરિત્ત-
રાવતંસક; લોક, લોકાવતં, લોકપ્રભ, લોકકાંત, લોકવણું,
લોકલેશ્ય, લોકરૂપ, લોકશૃંગ, લોકસૃષ્ટ, લોકકૂટ, લોકોત્તરા-
વતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ તેર સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૩]

જે દેવો શ્રીકાંત, શ્રીમહિત, શ્રીસૌમનસ, લાંતક,
મપિષ્ઠ, માહેન્દ્રકાંત, માહેન્દ્રોત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૪]

જે દેવો નંદ, સુનંદ, નંદાવતં, નંદપ્રભ, નંદકાંત, નંદ-
વણું, નંદલેશ્ય, નંદલેખજ, નંદશૃંગ, નંદસૃષ્ટ, નંદકૂટ, નંદો-
ત્તરાવતંસક,—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૫]

જે દેવો આવતં, વ્યાવતં, નંદિ-આવતં, મહાનંદિ-
આવતં, અંકુશ, અંકુશપ્રલંબ, ભદ્ર, સુભદ્ર, મહાભદ્ર, સર્વોત્ત-
ભદ્ર, ભદ્રોત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૬ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૬]

જે દેવો સામાન, સુસામાન, મહાસામાન, પદ્મ, મહા-
પદ્મ, કુસુદ, મહાકુસુદ, નલિન, મહાનલિન, પુષ્કરક, મહા-
પુષ્કરિક, શુક, મહાશુક, સિંહ, સિંહકાંત, સિંહવીત, ભાવિત
—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧૭ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૭]

જે દેવો કાલ, સુકાલ, મહાકાલ, અંબન, રિષ્ટ, શાલ, સમાન, દુમ, મહાદુમ, વિશાલ, સુશાલ પક્ષ, પક્ષશુભ, કુમુદ, કુમુદશુભ, નલિન, નલિનશુભ, પુંડરિક, પુંડરિકશુભ, સહસ્રારાવતસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ૧૮ સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૧૮]

જે દેવો આણુત, પ્રાણુત, નત, વિનત, ઘન, સુધિર, ધંદ્ર, ધંદ્રકાંત, ઇંદ્રોત્તરાવતસક, — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૯ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૯]

જે દેવો સાત, વિસાત, સુવિસાત, સિદ્ધાથ, ઉત્પલ, ભિત્તિલ, તિગિચ્છ, દ્વિશ્વાસૌવસ્તિક, પ્રલંબ, રુચિર, પુષ્પ, સુપુષ્પ, પુષ્પાવત, પુષ્પપ્રભ, પુષ્પકાંત, પુષ્પવણ, પુષ્પલેશ્ય, પુષ્પ-ધ્વજ, પુષ્પશૃંગ, પુષ્પસિદ્ધ, પુષ્પોત્તરાવતસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

જે દેવો શ્રીવત્સ, શ્રીદામગંડ, માલ્ય, કૃષ્ણ, આપોન્નત, આરણ્યવતસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની સ્થિતિ ૨૧ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૧]

જે દેવો મહિત, વિશ્વત, વિમલ, પ્રભાસ, વનમાલ, અચ્યુતાવતસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગર છે.

[—સમ૦ ૨૨]

૫

જીવ વિષે વિવિધ

[૬૭૩ વિચાર]

૧. શ્વાસોચ્છવાસ-આહાર

જે દેવો સાગરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવો, તેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ એક સાગર હોવાથી, અધ-
ભાસને અંતે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. અને તેમને એક હજાર
વર્ષને અંતે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

[—સમ૦ ૧]

જે દેવો શુભાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા છે અને
જેઓ બે સાગરોપમ આયુવાળા છે, તેઓ ૧ મહિના પછી
ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ લે છે અને તેમને બે હજાર વર્ષ પછી
આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે.

[—સમ૦ ૨]

જે આભાંકર આદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ
સાગર આયુવાળા દેવો દોઢ ભાસમાં એક વખત શ્વાસો-
ચ્છવાસ લે છે. તે દેવોને ૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા
ઉત્પન્ન થાય છે.

[—સમ૦ ૩]

જે દેવો કૃષ્ણ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને
જેમનું આયુ ઉત્કૃષ્ટ ચાર સાગર છે, તેઓ બે મહિને શ્વાસોચ્છવાસ
લે છે, અને ૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૪]

જે દેવો વાત આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને
જેમની ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સાગર સ્થિતિ છે, તેઓ ૨૫ મહિને

શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે, તેઓ ૩ માસ પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૬ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૬]

જે દેવો સ્થમ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૭ સાગર છે, તેઓ ૩ા માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૭ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૭]

— જે દેવો અચિં આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની આયુસ્થિતિ આઠ સાગર છે, તેઓ ૪ માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને આઠ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૮]

જે દેવો પદ્મ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ૯ સાગર સ્થિતિ છે, તેઓ ૪ા મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૯]

જે દેવો ઘોષાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગર છે, તેઓ દશ માસ પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને દશ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૦]

જે દેવો પ્રહ્લોત્તરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૧૧ સાગર છે તે દેવો ૫૦ મહિને શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને અગિયાર હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૨ સાગર છે, તેઓ ૬૦ માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૨]

જે દેવો વજ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ૧૩ સાગર છે, તેઓ ૯૦ માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને તેર હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૩]

શ્રીક્રાંતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૪ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૭ માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૪]

નન્દાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૫ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો સાડાસાત માસે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૫]

આવત્ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૬ સાગરો-૫મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮ મહિને શ્વાસોચ્છવાસ લે છે અને ૧૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૬]

સામાનાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૭ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૮૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૭]

કાલાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૮ સાગરોપમ આયુવાળા હેવો ૯ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૮]

આણ્ણતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૯ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા હેવો ૯૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૯]

સાતાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૦ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૦ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૦ હજાર વર્ષે આહાર ઇચ્છે છે.

[—સમ૦ ૨૦]

શ્રીવત્સાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૧ સાગર સ્થિતિવાળા હેવો ૧૦૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૧ હજાર વર્ષે આહારને ઇચ્છે છે.

[—સમ૦ ૨૧]

મહિતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૨ સાગર સ્થિતિવાળા હેવો ૧૧ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૨]

નીચલા ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૩]

નીચલા ઐવેયકમાંના મધ્ય ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૪ સાગર સ્થિતિવાળા હેવો ૧૨ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૪]

નીચલા ઐવેયકમાંના ઉપરના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૫ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૨૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૫]

મધ્યમ ઐવેયકમાંના સૌથી નીચેના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૬ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૩ માસે શ્વાસો-લે છે અને ૨૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૬]

મધ્યમ ઐવેયકમાંના વચલા ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૭ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૩૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૭]

મધ્યમાંના ઉપરના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૮ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૪ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૮]

ઉપલામાંના નીચેના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૯ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૪૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૯]

ઉપલામાંના મધ્યના ઐવેયકના ૩૦ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૦ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૦]

ઉપલાભાના ઉપરના ઐવેયકના ૩૧ સાગરની ઉલ્લુષ્ઠ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૫૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૧ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૧]

જયંતાદિ અનુત્તરવાસી ૩૨ સાગર સ્થિતિવાળા ૧૬ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૨]

સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો ૧૬૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૩]

આહાર ચાર પ્રકારનો છે :

- (૧) ૧. અશન (ખાવાની વસ્તુ);
૨. પાન (પીવાની વસ્તુ);
૩. આદિમ (ભૂખના ઉપશમન માટે નહિ પણ માત્ર ખાવા માટે ખાવાની વસ્તુ ક્ષણકળાદિ);
૪. સ્વાદિમ (સ્વાદાર્થે જ જે ખવાય-પાનપદ્ધી સોપારી વગેરે).

(૨) ૧. વધારેલું;

૨. વિના વધારેલું;

૩. શંખ્યા વિના સ્વભાવથી પકેવ-દ્રાક્ષ વગેરે;

૪. રાતવાસી રાખવાથી નીપજેલ-દહીં વગેરે.

[—સ્થા૦ ૧૬૫]

આહાર આઠ પ્રકારનો છે —

૧. મનોજ્ઞ અશન; ૨. મનોજ્ઞ પાન; ૩. મનોજ્ઞ આદિમ; ૪. મનોજ્ઞ સ્વાદિમ; ૫. અમનોજ્ઞ અશન; ૬. અમનોજ્ઞ પાન; ૭. અમનોજ્ઞ આદિમ; ૮. અમનોજ્ઞ સ્વાદિમ.

[—સ્થા૦ ૬૨૨]

વિકૃતિ નવ છે —

૧. દ્વંધ; ૨. દ્વિધિ; ૩. નવનીત — માખણ; ૪. ઘી; ૫. તેલ; ૬. ગોળ; ૭. મધ; ૮. મઘ; ૯. માંસ.

[—સ્થા ૧૭૮]

કૃ ગોરસ વિકૃતિ ચાર છે —

૧. દ્વંધ; ૨. દ્વિધિ; ૩. ઘી; ૪. માખણ.

કૃ સ્નેહવિકૃતિ ચાર છે —

૧. તેલ; ૨. ઘૃત; ૩. વસા—ચરબી; ૪. માખણ.

કૃ મહાવિકૃતિ ચાર છે —

૧. મધુ; ૨. માંસ; ૩. મઘ; ૪. નવનીત—માખણ.

[—સ્થા ૨૭૪]

કૃ ભોજનનો પરિણામ (સ્વભાવ) છ પ્રકારનો છે —

૧. મનોરસ — મનને ગમે તેવું — અભિલષણીય;
૨. રસિક — માધુર્યાદિથી યુક્ત;
૩. પ્રીણીય — તૃપ્ત કરે તેવું, શરીરના રસોમાં સમતા લાવે તેવું;
૪. બૃહ્ણીય — શરીરને વધારે તેવું;
૫. દ્વીપનીય — જઠરાગ્નિ તેજ કરે તેવું;
૬. મહનીય — માદક.

કૃ વિષપરિણામ છ^૧ પ્રકારનો છે —

૧. દષ્ટ — સાપ વગેરેના ડંખનું;
૨. ભુક્ત — ખાધેલું;
૩. નિપતિત — શરીર પર પડેલું, અથવા દૃષ્ટિવિષ;
૪. માંસાનુસારી;

૧. પ્રથમના ત્રણ ભેદો સ્વરૂપકૃત છે. અને અંતિમ ત્રણ કાર્યકૃત છે.

૫. શોણિતાનુસારી;

૬. અસ્થિમજ્જાનુસારી.

[—સ્થા૦ ૫૩૩]

કૃ નારકનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે —

૧. અંગારોપમ^૧—ખાધા પછી થોડો વખત દાહ કરે તેવો;

૨. મુમુરોપમ—તણખા જેવો—લાંખા કાળ સુધી દાહ કરે તેવો;

૩. શીતલ;

૪. હિમશીતલ.

કૃ તિથ્યનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે —

૧. કંકોપમ—કંકનામના પક્ષીને જેમ બધું સુખલક્ષ્ય અને સુપચ, તેમ;

૨. બિલોપમ—રસાસ્વાદ વિનાનું જલદી ગળે ઉતારવું પડે તેવો;

૩. પાણ્યમાંસોપમ—ચંડાળના માંસ જેમ ઘૃણિત;

૪. પુત્રમાંસોપમ—જેમ પુત્ર પર સ્નેહ હોવાથી તેનું માંસ દુઃખાઈ બને છે તેમ.

કૃ મનુષ્યના આહારના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અશન; ૨. પાન; ૩. ખાદિમ; ૪. સ્વાદિમ.

કૃ દેવના આહારના ચાર લેહ છે —

૧. વણ્ણવાન; ૨. ગંધવાન; ૩. રસવાન; ૪. સ્પર્શવાન.

[—સ્થા૦ ૩૪૦]

૧. આ જ ક્રમે નીચે નીચે હોય છે.

દં० ૧. ગૌ—હે ભગવન્, નારકો શું ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં આવતાંવેંત જ આહાર લે છે, લઈને શરીરરૂપે પરિણુમાવે છે, પછી ચારે તરફથી લે છે, પછી વિષયરૂપે પરિણુમાવે છે અને પછી વિકુવણા કરે છે ?

ભ૦—હા ગૌતમ એમ જ છે.

દં० ૨-૨૪. અહીં બાકીનું આહારપદ^૧ પ્રમાણે સમજી લેવું જોઈએ.

[—સમ૦ ૧૫૩]

૨. મરણ

જીવને નીકળવાના પાંચ રસ્તા છે—

૧. પગમાંથી; ૨. સાયળમાંથી; ૩. છાતીમાંથી; ૪. માથામાંથી; ૫. સર્વાંગમાંથી.

પગમાંથી નીકળે તો નરકમાં જાય, સાયળમાંથી નીકળે તો તિયગગતિમાં જાય, છાતીમાંથી નીકળે તો દેવગતિમાં જાય અને સર્વાંગમાંથી નીકળે તો સિદ્ધગતિમાં જાય.

[—સ્થા૦ ૪૬૧]

મરણ વખતે આત્મા શરીરને અદ્વંદ્ય શે કે સર્વાંશે — સ્પર્શ કરીને, સ્કુટિ આપીને, સ્કુટ-કરીને, સંકોચ કરીને, પ્રયત્ન કરીને—નીકળી જાય.

[—સ્થા૦ ૬૭]

ચરમશરીરી જીવોને મરણ એક છે.

[—સ્થા૦ ૩૬]

૧. પ્રજ્ઞાપનાનું આ આહારપદ અહીં જણાવેલ નથી ઉત્પત્તિ; કારણ, આ માળામાં તેનો અનુવાદ થવાનો છે.

અયવન^૧ એક છે —

[—સ્થા. ૨૭]

ક્રિ અયવન એને છે —

૧. જ્યોતિષકને; ૨. વૈમાનિકને.

ક્રિ ઉદ્ધતના^૨ એને છે —

૧. નારકને; ૨. ભવનવાસીને.

ક્રિ મરણ્ય એને છે —

૧. મનુષ્યને; ૨. તિથિચપચેન્દ્રિયને.

[—સ્થા. ૮૫]

ક્રિ એ મરણ્ય એવાં છે જેમની શ્રમણ્ય ભગવાન મહાવીરે કદી પ્રશંસા નથી કરી, કીર્તિ નથી કરી અને અનુમતિ નથી દીધી —

(૧) ૧. પરિપહથી પરાજિત થઈને વ્રતભંગ થઈ જે મરણ્ય થાય (વલ્લભરણ્ય);

૨. ઈન્દ્રિયને વશ થઈને જે મરણ્ય થાય (વશાત્ મરણ્ય).

(૨) ૧. નિહાનમરણ્ય (ઋદ્ધિ આદિની ઇચ્છા કરી મરવું તે);

૨. તદ્ભવ મરણ્ય (ફરી તે જ ભવમાં આવવું પડે તેવું મરણ્ય).

(૩) ૧. ગિરિપતન; ૨. તરુપતન.

(૪) ૧. જલપ્રવેશ; ૨. અગ્નિપ્રવેશ.

(૫) ૧. વિષભક્ષણ; ૨. પોતાની મેળે શસ્ત્રનો ઘા ખાઈ મરવું તે.

ક્રિ એ મરણ્ય એવાં છે જેમની પ્રશંસા યાવત્ અનુમતિ ભગવાને નથી દીધી પણ કારણ હોય તો રજા આપી છે —

૧. દેવમરણ્ય અયવન કહેવાય છે.

૨. નારક અને ભવનવાસીના મરણ્યને ઉદ્ધતના કહે છે.

૧. આડ પર લટકીને મરી જવું (વૈહાયસ);
૨. ગીધ જેવા જીવોને પોતાનું શરીર અર્પણ કરવું (ગૃધ્રપૃષ્ઠ^૧).

૬ પણ બે મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે હમેશાં પ્રશંસા કરી છે અને સાધુઓને અનુમતિ પણ દીધી છે —

૧. પાદપોષગમન (છિન્ન વૃક્ષ જેમ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ હોય છે, તેમ નિશ્ચેષ્ટ રહીને તે જ અવસ્થામાં સમાધિપૂર્વક મરવું તે);

૨. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (ભોજનનો ત્યાગ પણ શારીરિક ચેષ્ટાનો ત્યાગ નહીં — એવા પ્રકારે સમાધિપૂર્વક મરવું તે).

(૧) પાદપોષગમન બે પ્રકારનું છે —

૧. નિહારિમ; ૨. અનિહારિમ.

આ બંને પાદપોષગમનમાં શરીરસેવા કરવાની જ નથી.

(૨) ભક્તપ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ છે —

૧. નિહારિમ અને ૨. અનિહારિમ.

આ બંનેમાં શરીરસેવાની છૂટ છે

[—સ્થા ૧૦૨.]

૧. હાથી, કે હાથીનું અચ્યું વગેરે મોટા પ્રાણીઓના મૃત શરીરને ગીધ ખાય છે તેવાંઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો, જેથી ગીધ તે પશુશરીર સાથે તેના શરીરને પણ ખાઈ જાય.

૨. આ વિધિ વસતિના એવા દેશમાં થાય છે, જ્યાંથી મૃત શરીરને બહાર લઈ જવું પડે.

૩. ગિરિકંદરા વગેરેમાં થતો વિધિ, જેથી ત્યાંથી પછી મૃત શરીરને બહાર કાઢવાનું રહે નહીં.

મરણુ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. બાલ મરણુ — અસંયત — અણનું મરણુ;
૨. પંડિત મરણુ — સંયત — સુણનું મરણુ;
૩. બાલપંડિત મરણુ — સંયતાસંયતનું મરણુ.

(૧) બાલ મરણુના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય — જેમકે કૃષ્ણ, તે જે લેશ્યા મરીને પણ — જેમકે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રહે, તેવું);
૨. સંકિલ્પલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય — જેમકે નીલ, તેનાથી વધુ સંકિલ્પ — જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા મરીને પ્રાપ્ત થાય તેવું);
૩. પર્યવબ્રતલેશ્ય (મરતી વખતે કરતાં મર્યા પછી વિશુદ્ધ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય તેવું).

(૨) પંડિત મરણુના ત્રણ^૧ પ્રકાર છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંકિલ્પલેશ્ય;
૩. પર્યવબ્રતલેશ્ય.

(૩) બાલપંડિત મરણુના^૨ ત્રણ ભેદ છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંકિલ્પલેશ્ય;
૩. અપર્યવબ્રતલેશ્ય.

[—સ્થા० ૨૨૨]

૧. અહીં ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે; પણ વસ્તુતઃ જે જે કહેવા ભેદો, કારણ સંકલેશનો નિષેધ કરવાથી કાંતો સ્થિતલેશ્ય હોય અથવા પર્યવબ્રતલેશ્ય હોય.

૨. અહીં ત્રણ બતાવ્યા છે પણ એક જ ભેદ ભેદો. કારણ સંકલેશ અને વિશુદ્ધિનો નિષેધ થતાં સ્થિતલેશ્ય બાકી રહે.

ચાર અન્તક્રિયા^૧ છે —

૧. કોઈ જીવ અલ્પકર્મવાળો હોય છે તે ઘર છોડીને, સંયમ સ્વીકારે છે અને પછી સંયમ, સંવર અને સમાધિની વૃદ્ધિ કરે છે; તે સ્વક્ષ હોય છે, સંસારને પાર કરવાની તેનામાં ઇચ્છા હોય છે, તે ઉપધાન કરે છે, દુઃખનો ક્ષય કરે છે, તપસ્વી હોય છે; પણ કંઠણ તપસ્યા કે કંઠણ વેદનામાં તે નથી પડતો; એટલે તે દીર્ઘકાળના દીક્ષાપર્યાય પછી જ સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષે જાય છે. આ અન્તક્રિયાના ઉદ્ધારણરૂપ ^૨ભરતચક્રવર્તી છે.

૨. કોઈ જીવ ઘણાં કર્મો લઈને આ મનુષ્યલવમાં આવ્યો હોય અને પછી ઘર છોડી દીક્ષા લે છે ચાવત્ તે તપસ્વી હોય છે, પણ તે એવી આકરી તપસ્યા અને વેદના સ્વીકારે છે કે જેથી થોડા સમયમાં જ તે સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષ પામે છે. આ બીજા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર ગજસુકુમાર^૩ અણુગાર થઈ ગયા છે.

૧. એકું મરણ જેથી કૃથી જન્મ-મરણ રહે નહિ.

૨. પ્રથમ તીર્થ^૪ કર ઋષભદેવનો સૌથી મોટો પુત્ર. એ પૂર્વલવમાં જ હણુકમી^૫ થઈ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો અને ત્યાંથી મનુષ્યલોકમાં ઋષભપુત્ર થઈ ચક્રવર્તી થયો. એક વખત અરીસામાં પોતાને માથે ધોળો વાળ જોઈ, તેને વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, અને ગૃહસ્થાવસ્થામાં જ કેવળજ્ઞાન પામ્યો. પછી દીક્ષા લઈ પૂર્વ લાખ વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા પાળી મોક્ષે ગયો.

૩. કૃષ્ણના નાનાભાઈ. તેમણે અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી, અને મસાણમાં કાચોત્સર્ગ કરી બિલા હતા; તેવામાં તેમના પૂર્વના વૈરીએ તેમના માથામાં અંજારા ભર્યા. તેનું દુઃખ સમ્યક્ સહન કરી, તે મોક્ષે ગયા.

૩. ઉપર પ્રમાણે જ બધી સામગ્રી હોય તો પણ કેટલાક બહુ લાંબા કાળે સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષ પામે છે. આ પ્રકારની અંતક્રિયા કરનાર સનત્કુમાર ચક્રવર્તી થઈ ગયા છે.

૪. પ્રથમ અંતક્રિયા કરનારની જેમ અદ્યકમવાળો જીવ હોય; તે દીક્ષા લઈ બહુ તપસ્યામાં પડે નહિ અને વેદના સહન કરે નહિ. છતાં અદ્યકાળમાં સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષે જાય છે, જેમ ભગવતી મરુદેવીએ^૨ કયું.

[—સ્થા ૦ ૨૩૫].

મરણના ૧૭ પ્રકાર છે —

૧. આવીચિમરણ (જ્યારથી નવો ભવ શરૂ થાય ત્યારથી તે ભવના આયુકમનો પ્રત્યેક ક્ષણે અપચય થતો હોય છે, એ અપચય);

૨. અવધિમરણ (એકવાર એક ભવના આયુષ્યના કમ દલિકેને લોગવી મરી જાય; અને ફરી પાછો તે જ ભવના આયુષ્યકમના દલિકેને લોગવી મરવાનો હોય, તે પ્રથમનું મરણ તે અવાધમરણ);

૧. ચોથા ચક્રવર્તી. એમણે દીક્ષા લીધી હતી; અને તે મહાતપસ્વી હતા. પણ તેમને ભવાન્તરમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની હોવાથી બહુ લાંબા કાળે સિદ્ધિચોગ્ય કહેવાય.

૨. ઋષભદેવનાં માતા. તેમનાં કમ ક્ષીણપ્રાય હતાં એટલે તપસ્યા પણ કરી ન હોવા છતાં હાથીના હોદ્દા ઉપર બેઠા બેઠાં આયુષ્ય પૂરું થતાં સિદ્ધ થઈ ગયાં.

૩. આત્યન્તિક મરણ (જે ભવના આયુષ્યક્રમને ભોગવ્યું હોય અને મર્યા હોય; ત્યાર પછી એ ભવના આયુષ્યક્રમને ભોગવવાનો ન જ હોય તેવું);

૪. વલ્લભમરણ (જુઓ પૃં ૩૮૨);

૫. વશાત્મમરણ (, ,);

૬. અન્તઃશલ્યમરણ (અપરાધો શલ્યની જેમ ખૂંચતા હોય, પણ લજ્જા કે અભિમાનથી આલોચના વગેરે ન થઈ હોય અને મરણ થાય તે);

૭. તદ્ભવમરણ (જુઓ પૃં ૩૮૨);

૮. બાલમરણ (પૃં ૩૮૪);

૯. પંડિતમરણ (, ,);

૧૦. બાલપંડિત મરણ (, ,);

૧૧. છદ્મસ્થ મરણ - કેવલી થયા વિના મરે તે;

૧૨. કેવલીમરણ;

૧૩. વૈહાયસ મરણ (જુઓ પૃં ૩૮૩);

૧૪. ગૃધ્રસ્પૃષ્ટ મરણ (, ,);

૧૫. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણ (, ,);

૧૬. ઈંગિનીમરણ (અમુક નિયત પ્રદેશમાં શરીર-ચેષ્ટાની છૂટ રાખી, શરીરસેવાનો ત્યાગ કરી, મરતા સુધી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી મરણ સ્વીકારે તે);

૧૭. પાદપોષગમન મરણ (પૃં ૩૮૩).

૩. સસુદ્ધાત અને વિકૃત્વૃણા

સસુદ્ધાત^૧ સાત છે —

વેદનાસસુ^{૦,૨}, કષાયસસુ^{૦,૩}, મારણાંતિક^{૦,૪}, વૈક્રિય^{૦,૫},
તૈજસ^૦, આહારક^૦, અને કેવલી^૬ સસુદ્ધાત.

દં^૦ ૨૧. મનુષ્યોને આ સાતે સસુદ્ધાત હોય છે.

[—સ્થા^૦ ૫૮૬, —સમ^૦ ૭]

વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ, અને
આહારક, આ છ ઇન્દ્રિયક સસુદ્ધાત છે.

[—સમ^૦ ૬]

કેવલીસસુદ્ધાતને આઠ સમય લાગે છે —

પ્રથમ સમયમાં દંડ^૭ કરે છે. બીજા સમયમાં કપાટ

૧. તે તે વેદનીચાદિના અનુભવ પરિણામો સાથે આત્માનો
એકીભાવ — અર્થાત્ તદિતર પરિણામોમાં આત્મા ઉપયોગશત્ય થઈ, તે
તે વેદનીચાદિ કર્મના ધણા પ્રદેશોને ઉઠીરણા વડે ઉદયમાં લાવી,
ભોગવી, આત્માથી ખંધિરી નાખે તે.

૨. વેદનીય કર્મના અશાતાવેદનીયનો. ૩. મોહનીય કર્મના
ચારિત્રકર્મશનો. ૪. અતમુદ્ધૃત^૮ રોષ રહેલા આયુષ્યકર્મનો.

૫. વૈક્રિય, તૈજસ અને આહારક એ શરીરનામકર્મોત્થિ સમજવા.

જ્યારે આત્માને વૈક્રિય સસુદ્ધાત કરવાનો હોય છે ત્યારે તે શરીર-
પ્રમાણ સંખ્યાત યોજન લાંબા દંડાકારે આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે
અને પછી પૂર્વબદ્ધ વૈક્રિય નામકર્મના પુદ્ગલોનું વિસર્જન કરે છે.
આ જ પ્રમાણે તૈજસ અને આહારકનું પણ સમજવું.

૬. સાતા—અસાતી વેદનીય, શુભાશુભ નામ અને ગોત્રકર્મોત્થિ
આ કેવલીસસુદ્ધાત સમજવો. તેમાં આઠ સમય લાગે; બાકીનાને
અસંખ્યાત સમય લાગે છે.

૭. પોતાના દેહ જેટલા વિસ્તારવાળો અને જીવે તથા નીચે ઘોઠાન્ત-
ને સ્પર્શે તેવો જીવપ્રદેશોનો દંડ. એ દંડને બીજા સમયમાં પૂર્વ અને
પશ્ચિમ દિશામાં ઘોઠાન્ત સુધી વિસ્તારે તે કપાટ. ત્રીજા સમયમાં તે

કરે છે. ત્રીજા સમયમાં મન્યાન કરે છે. ચોથા સમયમાં મન્યાન કર્યા પછી ખાલી લોકને ભરી દે છે. પાંચમા સમયમાં છેવટે જે ખાકીના લોકને ભરી હતા તે પાછો ખાલી કરે છે. છઠ્ઠામાં મન્યાનને સંકેતે છે. સાતમામાં કપાટને સંકેતે છે અને આઠમા સમયમાં ઢંડને સંકેતે છે.

[—સ્થાં ૬૫૨,—સમં ૮]

૬૦ ૧. નારકને ચાર સમુદ્ધાત કહ્યા છે —

૧. વેદનાસમુદ્ધાત; ૨. કષાયસમુદ્ધાત; ૩. મારણાન્તિકસમુદ્ધાત; ૪. વૈકિંચસમુદ્ધાત.

૬૦ ૧૫. વાસુકાયને પણ તે જ ચાર સમુદ્ધાત કહ્યા છે.

[—સ્થાં ૩૮૦]

ખાદ્ય^૧ પુદ્ગલોના ગ્રહણ વિના થતી જીવોની વિકૃત્વા^૨ એક છે.

[—સ્થાં ૧૮]

વિકૃત્વા ત્રણ કહી છે —

- (૧) ૧. ખાદ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ સંહત;
૨. ખાદ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ રહિત;
૩. ખાદ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ સંહિત અને રહિત.^૩

કપાટને ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ લોકાન્ત સુધી વિસ્તારે એટલે મન્યાન—વૈયાનો આકાર થાય.

પ્રથમ અને અષ્ટમ સમયે આત્મા ઔદારિક યોગ યુક્ત હોય. ૨—૬—૭ એ ત્રણમાં ઔદારિક મિશ્ર યોગ હોય; ૩—૪—૫માં કાર્મણનો યોગ હોય અને આહારક હોય. આઠમાં મન અને વચન યોગનો પ્રયોગ ન હોય.

૧. ભવધારણીય શરીરથી અવગ્રહિત પ્રદેશ ન હોય, તે ખાદ્ય કહેવાય. તે ખાદ્ય પ્રદેશવર્તી પુદ્ગલો પણ ખાદ્ય કહેવાય.

૨. આ ભવધારણીય વૈકિંચ શરીરની રચના વિષે સમજવું. કારણ, ઉત્તર વૈકિંચ શરીરની ખાદ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણ પૂર્વક હોય.

૩. ભવધારણીય શરીરમાં ન્યાયે વિશેષતા લાવવી હોય, ત્યારે.

- (૨) ૧. આભ્યન્તર^૧ પુદ્ગલના અહલ્પ સહિત;
 ૨. આભ્યન્તર પુદ્ગલના અહલ્પ રહિત;
 ૩. આભ્યન્તર પુદ્ગલના અહલ્પ સહિત અને રહિત.
 (૩) ૧. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહલ્પ સહિત;
 ૨. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહલ્પ રહિત;
 ૩. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહલ્પ સહિત અને રહિત.
 [—સ્થા. ૧૨૦]

વૃક્ષવિકૃર્વણ^૨ ચાર છે —

૧. પ્રવાહ; ૨. પત્ર; ૩. પુષ્પ; ૪. ફળ.

[—સ્થા. ૩૪૪]

૪. યોનિ અને કુલ

(૧) યોનિ (જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન) ના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. શીતા, ૨. ઉષ્ણા; ૩. શીતોષ્ણા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ તેજસ્કાયને છાડીને બાકીના સ્થાવરજીવોને, દીન્દ્રિયજીવોને, ત્રીન્દ્રિયજીવોને, ચતુરિન્દ્રિયજીવોને, સંમૂર્છિમપચ્ચેન્દ્રિયતિય^૩ તથા સંમૂર્છિમ મનુષ્યને હોય છે.^૪

(૨) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. ભવધારણીય કે ઔદારિક શરીરથી બેટલા ક્ષેત્રનું અવગાહન કર્યું હોય, તેમાં રહેલા પ્રદેશો આભ્યન્તર કહેવાય છે.

૨. દીકાકાર કહે છે કે તથાવિધ લલ્પિમાન પુરુષ લલ્પિના બળે વૃક્ષ. જો પેદા કરે તો જે રીતે કરે તે આમાં બતાવ્યું છે. પણ વિક્રિયાનો ખારિભાષિક અર્થ ન હોતાં વિકાર એવો અર્થ લઈએ, તો દીકાકારે જે પ્રકારે આ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે તેમ કરવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

૩. નારકને શીતા અને ઉષ્ણા બે છે; બધા દેવો, ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજતિય^૩ પચ્ચેન્દ્રિયને શીતોષ્ણા એક જ છે. તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણા છે.

૧. સચિત્તા, ૨. અચિત્તા, ૩. મિશ્રા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ એકેન્દ્રિયજીવોને, વિક્સેન્દ્રિયજીવોને, સંમૂર્ચિમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય તથા સંમૂર્ચિમ મનુષ્યને હોય છે.^૧

(૩) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. સંવૃતા-ઢંકાયેલ, ૨. વિવૃતા-ઉઘાડી, ૩. સંવૃત-વિવૃતા.^૨

(૪) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. કૂર્મોન્નતા-કાચખાના જેવી ઉન્નત; ૨. શંખાવર્તા-શંખ જેમ બ્રમી વાળી; ૩. વંશીપત્રિકા-વાંસની પાતરી જેવી.

કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરુષોની માતાઓને હોય છે. કૂર્મોન્નતા યોનિમાં ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ પુરુષો ગર્ભમાં આવે છે —

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ વાસુદેવ.

શ્રીરત્નને શંખાવર્તા યોનિ હોય છે. તે યોનિમાં અનેક જીવો અને પુદ્ગલો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; પણ કોઈ એ યોનિમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નથી.

વંશીપત્રિકા સામાન્ય જીવોને હોય છે. તેમાં સામાન્ય જીવો ગર્ભધારણ કરે છે.

[—સ્થા. ૧૪૦]

યોનિસંગ્રહ^૩ સાત છે —

૧. નારકને તથા દેવને અચિત્ત, ગર્ભજમનુષ્ય તથા તિર્થંચને મિશ્રા.
૨. એકેન્દ્રિય નારક અને દેવને સંવૃતા; વિક્સેન્દ્રિયને વિવૃતા, અને સંવૃત-વિવૃતા ગર્ભજને.
૩. યોનિસેદ્ધી જીવોના સેદ્ધ.

૧. અંડજ — પક્ષી, માછલાં, સાપ વગેરે — ઈંડામાંથી થનારા;

૨. પૌત્રજ — હાથી, વાગેળ વગેરે ચામડાથી વીંટાઈને ઉત્પન્ન થનારા;

૩. જરાયુજ — મનુષ્ય, ગાય વગેરે પશુ આદિ ઓર સાથે જન્મ પામનાર;

૪. રસજ — રસમાં થનારા જંતુ;

૫. સંસ્વેદજ — પરસેવામાં થનારા જંતુ જૂ વગેરે;

૬. સંમૂર્છિમ — માતા-પિતાના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થનારા જીવો — કૃમિ વગેરે;

૭. ઉદ્ભલિજ — જમીન ભેદીને ઉત્પન્ન થનારા ખજનક આદિ.

[—સ્થાં ૫૪૩]

યોનિસંગ્રહ આઠ છે —

૧-૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮. ઔપપાતિક — દેવ અને નારક ઔપપાતિક કહેવાય છે.

[—સ્થાં ૫૬૫]

જીવનાં યોનિરૂપ દ્વારે ૮૪ લાખ^૧ છે.

[—સમં ૮૪]

દ્વિન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ^૨ સાત લાખ કહી છે.

[—સ્થાં ૫૬૧]

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન, પણ કુલ તેા યોનિમાં થનાર જીવની વિચિત્રતાને લીધે કહેવાય છે. જાણ એ જેમ વીંછીની યોનિ છે; પણ જાણમાં વીંછી, કૃમિ ખીલ જીવજતુ એમ અનેક પ્રકારનાં જીવકુલો ઉત્પન્ન થાય છે. વીંછીઓમાં પણ જુદા જુદા રંગ આદિને લઈને અનેક કુલ હોઈ શકે. દ્વિન્દ્રિયની યોનિ એ લાખ અને કુલકોટિ સાત લાખ સંમજવી. આ જ પ્રમાણે આમળ ખીલ જીવોની યોનિ અને કુલ વિષે સમજવું.

ત્રીન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ આઠ લાખ કહી છે.

[—સ્થાં ૬૫૬]

ચતુર્વિન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનારી ૬ લાખ કુલકોટિ છે.

ભુજપરિસર્પ અને સ્થલચર તિયૈયપૈન્દ્રિયની પણ ૬ લાખ કુલકોટિ છે.

[—સ્થાં ૭૦૧]

જલચર પૈન્દ્રિયતિયૈયની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ સાડાબાર લાખ છે.

[—સમં ૧૩]

ચારપગાં સ્થળચર તિયૈયપૈન્દ્રિયની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ દશ લાખ છે. તે જ પ્રમાણે ઉરથી ચાલનાર સ્થલચરની પણ સમજવી.

[—સ્થાં ૭૮૨]

પન્નગ ૮૪ હજાર છે.

[—સમં ૮૪]

ગૌ—હે ભગવન્ ! શાલી, વીહી, ઘઉં, જમ અને જવજવ એ બધાં ધાન્યો કોઠામાં હોય, વાંસના પાલામાં હોય, માંચામાં હોય, માળમાં હોય, છાંદીને રાખ્યાં હોય, લોપીને રાખ્યાં હોય, માટી વગેરેથી સુદ્રિત કર્યાં હોય, બંધ કર્યાં હોય; તો તેમની યોનિ—અંકુરોત્પાદક શક્તિ—કેટલો કાળ કાયમ રહે ?

ભૃ — હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વ્રણ વર્ષ યોનિ કાયમ રહે છે. ત્યાર પછી તેમની યોનિ સ્થાન થાય છે, પ્રતિધ્વંસ પામે છે અને પછી તે બીજ અ-બીજ થઈ જાય છે અને યોનિવિચ્છેદ થાય છે.

[—સ્થાં ૧૪૫]

તે પ્રમાણે કલાય, મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કળથી, ચોળા, તુવેર, અને ગોળચણાને રાખવામાં આવે, તો તેમની યોગિ જઘન્ય અન્તર્મુદ્ધૃત અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ વર્ષ કાયમ રહે છે; અને તે પ્રમાણે અળસી, કુસુંભ, કૈદરા, કાંગ, બંટી, શણ, સરસવ, અને મૂલકળીજને રાખવામાં આવે, તો તેમની યોગિ જઘન્ય અન્તર્મુદ્ધૃત અને ઉત્કૃષ્ટ સાત વર્ષ કાયમ રહે છે.

[—સ્થા. ૪૫૬, ૫૭૫]

૫. જન્મ

ઉપપાત એક છે.

[—સ્થા. ૨૮]

ઉપપાતજન્મ બેને છે —

૧. દેવ, અને ૨. નારકને.

ગર્ભજન્મ બેને છે —

૧. મનુષ્ય, અને ૨. પચેન્દ્રિયતિથિ અને.

એ બેને ગર્ભમાં જ આહાર લે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, હાનિ પામે છે, વિકુર્વણા કરે છે, ગતિપર્યાય પામે છે, સમુદ્ઘાત કરે છે, કાલસંયોગ પામે છે, ગર્ભ બહાર નીકળે છે, મરણ પામે છે, ચામડીવાળા થાય છે, એ બેનેની ઉત્પત્તિ શુક અને શોણિતમાંથી છે.

[—સ્થા. ૮૫]

ત્રણ પિતૃ-અંગ છે —

૧. અસ્થિ, ૨. અસ્થિમિંજ, ૩. કેશ, મૂછ, રોમ અને નખ.

૧. જન્મના પ્રકાર ત્રણ છે — તેમાંના ઉપપાત અને ગર્ભ વિષે અહીં કહ્યું છે અને ત્રીજો પ્રકાર તે સંમૂર્ચિત સમજવો.

ત્રણ માતૃ-ગભ છે —

૧. માંસ, ૨. લોહી, ૩. મસ્તુકિંગ-લેહનું.

[—૨૫૧૨ ૨૧૮]

ચાર ઉદ્દગભ છે —

(૧) ૧. આકળ, ૨. મૃમસ, ૩. શીત, ૪. ઉચ્ચ-પાન

(૨) ૧. હેમક (હીમ પટે તે), ૨. અત્રાન્ધિય (આકાશ વાદળથી છવાઈ જાય તે), ૩. શીતો (અન્યત્ર શીત છે ઉચ્ચ થાય તે), ૪. પંચરુપિકા જેમાં અન્યત્ર વિગુત, જળ, વાયુ, વાદળો—એ પાંચ દિવ્ય તે).

મહા માસમાં હેમકગભ દોાય છે. કાળકાળે અત્રાન્ધિય ગભ દોાય છે. ઐત્રમાં શીતાણુ ગભ દોાય છે અને વૈશાખમાં પંચરુપિકા દોાય છે.

[—૨૫૧૨ ૨૧૯]

માતૃગી ગભ ચાર છે —

૧. શ્રીરૂપ; ૨. પુરુષરૂપ; ૩. નયુરૂપ, ૪. અન્યરૂપ.

જેમાં અદ્ય શુદ્ધ ગાને ગાદુગોત્ર-રક્ત તેવું તેમાં આ ઉપન્યાય; અદ્ય ગોત્ર ગાને ગાદુ શુદ્ધ તેવું તેમાં આ ઉપન્યાય; જેમાં રક્ત ગાને શુદ્ધ પદાર્થ, અદ્ય તેવું તેમાં નયુરૂપ ઉપન્યાય ગાને શ્રી માતૃગીગોત્ર તેવું તેમાં અન્યરૂપ તેવું તેમાં આ ઉપન્યાય છે.

[—૨૫૧૨ ૨૨૦]

૧. માર્ગતરમા પદ્માવતી શુદ્ધતા માર્ગે તે.

૨. વાપરિયમથી મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૩. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૪. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૫. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૬. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૭. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૮. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૯. મેનું માર્ગ માર્ગે તે. ૧૦. મેનું માર્ગ માર્ગે તે.

પુરુષના સંસર્ગ વિના પણ સ્ત્રીને પાંચ કારણે ગભ ન રહે છે —

૧. યોનિપ્રવેશને બરાબર ઠાંકચો ન હોય અને શુક્રવાળી જગાએ એવી રીતે બેઠી હોય કે જેથી શુક્રના અણુઓ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો;

૨. યોનિમાં શુક્રથી ખરડાયેલ વસ્ત્ર નાંખે તો;

૩. બાણી બેઠીને શુક્રના અણુઓને યોનિમાં ફાપલ કરે તો;

૪. ખીબના કહેવાથી શુક્રના અણુઓ ફાપલ કરે તો;

૫. નદી નાળાના શીતલ જલનું આયમન કરવા જાય ત્યારે કોઈના 'શુક્રવાળું' તે જળ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો.

પુરુષની સાથે સંસર્ગમાં આવે છતાં સ્ત્રીને ગભ ન રહે તેનાં પાંચ કારણો છે —

(૧) ૧. યૌવન ન ખીલ્યું હોય;

૨. યૌવન ચાલ્યું ગયું હોય;

૩. જન્મથી જ વંધ્ય હોય;

૪. રોગી હોય;

૫. દૌર્ભાગ્યવાળી હોય.

(૨) ૧. નિત્ય ઋતુસ્રાવ થતો હોય;

૨. જેને કદી ઋતુસ્રાવ થતો ન હોય;

૩. જેના ગર્ભાશયનું ઓત-છિદ્ર રોગથી નષ્ટ થઈ ગયું હોય;

૪. જેના ગર્ભાશયનું ઓત રોગવાળું હોય;

૫. જે હૃદયથી વધારે મૈથુનમાં રક્ત હોય.

(૩) ૧. ઋતુકાલમાં જે યોગ્ય રીતે મૈથુનસેવી ન બને;

૨. શુક્રના અણુઓ નષ્ટ થઈ જાય તો;

૩. જો લોહી ઉત્કટ અને પિત્તપ્રધાન હોય;
૪. ગર્ભધારણ થાય ત્યાર પહેલાં કોઈ દેવ શક્તિનો નાશ કરી નાખે તો;
૫. ભાગ્યમાં જ સંતાન ન હોય તો.

[—સ્થાન ૪૧૬]

૬. ઉપપાત^૧ અને ઉદ્ધર્તના^૨

ગૌ—હે ભગવન્ ! નરકગતિમાં ઉપપાતનો વિરહકાલ કેટલો ?

ભૌ—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર^૩ મુદ્દર્ત^૪. મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ અને દેવગતિનું પણ એમ જ સમજવું.

ગૌ—સિદ્ધિગતિનો વિરહકાલ કેટલો ?

ભૌ—જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ.

કુ ઉદ્ધર્તના પણ સિદ્ધિગતિને^૫ છેડીને તેવી જ રીતે કહેવી.

કુ અહીં ઉપપાત ૬૩૮^૬ અને ઉદ્ધર્તના ૬૩૮^૬ પૂરા કહેવો.

[—સમ. ૧૫૪]

સોતમી નરકમાં ઉપપાતવિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે.

[—સ્થાન ૫૩૫]

૧. આવર્ણ—ઉત્પલ થવું તે.

૨. મરણ.

૩. રત્નપ્રભા વગેરેમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્દર્તો વિરહકાલ છે તથાપિ સામાન્યરૂપે અહીં બાર કહ્યા છે એમ સમજવું. દેવગતિ વિષે પણ તેમ જ સમજવું. પણ મનુષ્ય અને તિર્યચગતિમાં બાર કહ્યા તે ગર્ભજ વિષે સમજવું.

૪. સિદ્ધિગતિમાં ઉદ્ધર્તના જ નથી; કારણ ત્યાંથી મરીને કોઈ બહાર જવું જ નથી.

૫. ૬. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૭. ઉપાધિ, કર્મ અને પરિશ્રદ્ધ

(૧) ઉપાધિ (અવનુ જેથી પાષણ થાય તે)ના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. કર્મોપાધિ; ૨. શરીરોપાધિ; ૩. બાહ્ય ભાંડમાત્રોપાધિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિને^૧ આ ત્રણે ઉપાધિ હોય છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ક્ષીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં
આ ત્રણે ઉપાધિ હોય છે.

(૨) ઉપાધિના ત્રણ પ્રકાર —

૧. સચિત્ત. ૨. અચિત્ત. ૩. મિશ્ર.

દં ૦ ૧-૨૪. બધા જીવોમાં આ ત્રણેય ઉપાધિ હોય છે.

હું પરિશ્રદ્ધના પણ ઉપર પ્રમાણે બે રીતે ત્રણ ભેદો તથા
સ્વામીઓ સમજવાના છે.

[—સ્થા. ૧૩૮.]

જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કરે છે, તેમણે કયું
છે અને કરશે —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. વેદનીય; ૪.
મોહનીય; ૫. આયુ; ૬. નામ; ૭. જોત; ૮. અન્તરાય.

(૧) દં ૦ ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોએ
જ આઠ કર્મનું ચયન કરે છે, તેમણે કયું
છે અને કરશે.

(૨-૬) દં ૦ ૧-૨૪. તેવી જ રીતે ઉપચયન, બધ, ઉદ્દીરણ,
વેદના, નિર્જરા આ પાંચ વિષે પણ ત્રણે
કાળમાં સમજવું.

[—સ્થા. ૫૬૬.]

૧. નારક અને એકેન્દ્રિયને બાહ્ય ભાંડ વગેરે ઉપકરણ હોતાં નથી
તેથી અહીં નથી ગણ્યાં.

૮. શરીર

(૧) શરીરોત્પત્તિ અને નિવર્તન^૧

દં ૧-૨૪. નારક વગેરે ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના શરીરની ઉત્પત્તિ બે કારણે છે —

૧. રાગ; ૨. દ્વેષ.

હું તે જ બે કારણે ૨૪ દંડકમાં નિર્વર્તન પાળું સમજવું.

[—સ્થા ૭૫]

દં ૧. નારકોની ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે —

૧. ક્રોધ; ૨. માન; ૩. માયા; ૪. લોભ.

દં ૨-૨૪. બાકીના દંડકોમાં પણ તે જ ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે.

હું શરીરનું નિર્વર્તન પણ ૨૪ દંડકમાં એ જ ચાર કારણે છે.

[—સ્થા ૩૭૧].

(૨) ભેદો, સ્વામી, અને અવગાહના

દં ૧. નારકને બે શરીર છે —

૧. આશ્ચન્તર એટલે કે કામભૂ;^૨

૨. બાહ્ય એટલે કે વૈકિંચ.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ પ્રમાણે.

દં ૧૨-૧૬. સ્થાવરકાયને બે શરીર છે —

૧. આશ્ચન્તર એટલે કે કામભૂ;^૨

૨. બાહ્ય એટલે કે ઔદારિક.

૧. શરીરનો આરંભ તે ઉત્પત્તિ અને પૂરું થઈ રહે તે નિર્વર્તન.

૨. કામભૂસહચારી તૈજસ પણ અહીં સમજવું.

હં ૦ ૧૭-૧૯. ત્રીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કામભૂ;.

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ અને શોણિતથી બદ્ધ ઔદારિક.

હં ૦ ૨૦, ૨૧. પાંચેન્દ્રિય તિયંચ અને મનુષ્યને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કામભૂ;

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ, શોણિત, સ્નાયુ અને શિરાથી બદ્ધ ઔદારિક.

હં ૦ ૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને નારક જેમ.

[—સ્થા. ૭૫]

હં ૦ ૧. વિશ્રહગતિસમાપન્ન^૧ નારકને બે શરીર હોય છે —

૧. તૈજસ; ૨. કામભૂ.

હં ૦ ૨-૨૪. બાકીના હંડકોમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા. ૭૫]

બધા દેવો બે પ્રકારના છે —

૧. એક શરીરી અને ૨. બે શરીરી.

મરુત, કિન્નર, કિંપુરુષ, ગંધર્વ, નાગકુમાર, સુપણ્ડ-કુમાર, અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર આ બધા દેવોના બે લેહ છે.

૧. એકશરીરી^૨; ૨. બેશરીરી.^૩

[—સ્થા. ૮૦]

૧. જીવનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિગ્રેણિમાં હોય ત્યારે જીવની ગતિ સીધી —અવિગ્રહા નથી હોતી, પણ સવિગ્રહા-વાંકી હોય છે. તે વખતે આ બે શરીર હોય છે.

૨. ભવધારણીયની અવેક્ષાએ.

૩. ઉત્તર વૈકિય કરે છે તેની અવેક્ષાએ.

દં ૧. નારકને ત્રણ શરીર છે —

૧. વૈકિય; ૨. તેજસ; ૩. કાર્મણુ.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ ત્રણ શરીર છે.

દં ૧૨. પૃથ્વીકાયને ત્રણ શરીર છે —

૧. ઔદારિક; ૨. તેજસ; ૩. કાર્મણુ.

દં ૧૩. જલકાયિક જીવને ઉપર પ્રમાણે.

દં ૧૪. તેજસ્કાયને પણ ઉપર પ્રમાણે.^૧

દં ૧૬. વનસ્પતિને પણ તે જ.

દં ૧૭, ૧૮, ૧૯. ક્ષિપ્રિન્દ્રિય, ત્રિન્દ્રિય અને ચતુર્ચિન્દ્રિયને પણ તે જ ત્રણ શરીર.^૨

દં ૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને પણ તે જ ત્રણ.

[—સ્થા ૨૦૭]

ગૌ — હે ભગવન, શરીર કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ભ — હે ગૌતમ, શરીરના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. ઔદારિક, ૨. વૈકિય, ૩. આહારક, ૪. તેજસ,
૫. કાર્મણુ.

ગૌ — ઔદારિક શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ — ઔદારિક શરીરના ભેદ પાંચ છે —

એકેન્દ્રિય જીવોનું ઔદારિક શરીર યાવત્ ગર્ભજ
મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયનું ઔદારિક શરીર.

ગૌ — ઔદારિક શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ભ — જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ
એક હજાર યોજનથી કાંઈક વધારે. (અહીં સર્વ

૧. વાયુકાયને આહારક સિવાયનાં ચારે હોય છે માટે અહીં નથી ગણ્યું.

૨. તિથિચંદ્રિયને પણ આહારક સિવાયનાં ચાર હોય છે એટલે અહીં નથી ગણ્યા. મનુષ્યને પાંચે હોય છે એટલે અહીં નથી ગણ્યા.

જીવોની અવગાહના અવગાહના-સ્થાન^૧ પ્રમાણે
સમજી લેવી યાવત્ મનુષ્યના ઔદારિક શરીરની
અવગાહના ઉલ્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ છે.)

ગૌ૦ — વૈકિય શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ૦ — બે. એક એકેન્દ્રિયનું^૨ વૈકિય શરીર અને એક
પંચેન્દ્રિયનું^૩ વૈકિય શરીર. (અહીં ખાકીના પ્રશ્નોત્તરો સમજી
લેવાના છે.^૪ અને અવગાહનાનું પણ યાવત્ સનતકુમારથી
માંડીને અનુત્તર સુધીના ભવધારણીયની એક એક હાથ
ઓછી અવગાહના થાય છે એ બધું પણ અહીં સમજી લેવું.)

ગૌ૦ — આહારક શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ૦ — આહારક શરીર એક જ છે.

ગૌ૦ — તો શું તે મનુષ્યને હોય છે કે અમનુષ્યને ?

ભ૦ — મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌ૦ — મનુષ્યમાં પણ ગર્ભાજને હોય છે કે સંમૂર્ચિમને ?

ભ૦ — ગર્ભાજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નહિ.

ગૌ૦ — તો શું તે કર્મભૂમિના ગર્ભાજ મનુષ્યને હોય છે
કે અકર્મભૂમિનાને પણ ?

ભ૦ — કર્મભૂમિજ ગર્ભાજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને
નહિ.

ગૌ૦ — શું સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિના ગર્ભાજ
મનુષ્યને હોય છે કે અસંખ્યાતવર્ષાને^૫ પણ ?

ભ૦ — સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિજ ગર્ભાજ મનુષ્યને
હોય છે; બીજાને નહિ.

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ નં. ૪.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ નં. ૫.

ગૌં — તેમાં પણ પર્યાપ્તને હોય છે કે અપર્યાપ્તને પણ ?

ભ૦ — માત્ર પર્યાપ્તને જ હોય છે.

ગૌં — પર્યાપ્તમાં પણ શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને તે હોય છે ?

ભ૦ — સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંખ્યાતવર્ણાયુષી કર્મભૂમિજ ગભંજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌં — સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં પણ સંયત, અસંયત કે સંયતા-સંયતને હોય છે ?

ભ૦ — સંયતને જ હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌં — સંયતમાં પણ શું પ્રમત્તને હોય છે કે અપ્રમત્ત સંયતને ?

ભ૦ — પ્રમત્તસંયતને હોય છે.

ગૌં — પ્રમત્ત સંયતમાં પણ ઋદ્ધિવાળા કે ઋદ્ધિવિનાનાને હોય છે ?

ભ૦ — ઋદ્ધિવાળાને હોય છે; બીજાને નહિ.

એમ વાચના બહીં સમજવાની છે. આહારક શરીર સમચતુરસસંસ્થાનવાળું છે.

ગૌં — આહારક શરીરની અવગાહના શી છે ?

ભ૦ — જઘન્યથી એક હાથથી કાંઈકે એણું અને ઉત્કૃષ્ટ પૂરો હાથ.

ગૌં — તેજસ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ભ૦ — પાંચ પ્રકારનું છે — એકેન્દ્રિયનું ચાવત પચેન્દ્રિયનું.

અહીં તૈજસની અવગાહનાનું^૧ વર્ણન પણ સમજી લેવું.^૨
ગૌ — ઐવેયકનો દેવ મારણાન્તિક સમુદ્ધાત કરે ત્યારે
તેના તૈજસ શરીરની કેટલી અવગાહના હોય ?

ભ૦ — પહોળાઈ અને જડાઈની અપેક્ષાએ શરીરપ્રમાણ
હોય છે; પણ આયામ (લાંબાઈ)ની અપેક્ષાએ જઘન્યથી
અધોલોકમાં વિદ્યાધરશ્રણી સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ અધોલોકના
શ્રામો સુધી, તથા ઉધ્વલોકમાં પોતાના વિમાન સુધી, અને
તિથંગૃહિશામાં મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની અવગાહના છે. અનુત્તરૌપ-
પાતિક દેવો વિષે પણ ઐવેયક જેમ જ સમજી લેવું.

કામણુ વિષે પણ તૈજસ જેમ જ સમજી લેવું.

[—સમ૦ ૧૫૨]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી,
વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-
સુષમા આરામાં મનુષ્યોની અવગાહના ત્રણ ગાઉ અને
આયુ ત્રણ પલ્ય છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તર-
કુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાધના મનુષ્યો વિષે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી,
વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-
સુષમા આરામાં મનુષ્યોની ૬૦૦૦ ધનુષ ભિત્ત્યાઈ અને આયુ
૬ અઠધા પલ્ય (ત્રણ પલ્ય) સમજવું.

૧. નિયમ એવો છે કે જેવડું ઔદારિક કે વૈકિચ હોય, તેવડું જ
તૈજસ અને કામણુ હોય.

૨. ભુઓ પ્રકરણને અતે દિગ્ધાણુ નં. ૬.

(૨) તે જ પ્રમાણે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાધના મનુષ્યો વિષે.

[—સ્થા. ૪૯૩]

બાહર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ ઝોક હબાર થોજન શરીરા-
વગાડના કહી છે.

જલચર પચેન્દ્રિયતિયની પણ તેટલી જ છે.

ઉરપરિસપ પચેન્દ્રિયતિયની પણ તેટલી જ છે.

[—સ્થા. ૭૨૬]

પ્રહસ્યોક અને લાંતક કદપના દેવોના ભવધારણીય
શરીર ઉત્કૃષ્ટ પાંચ હાથ જિયાં કહ્યાં છે.

[—સ્થા. ૪૬૬]

મહાશુક અને સહસ્રાર કદપના દેવોના ભવધારણીય
શરીરની જિયાઈ ઉત્કૃષ્ટ ચાર હાથ કહી છે.

[—સ્થા. ૩૭૫]

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર કદપના દેવોના ભવધારણીય શરીરની
જિયાઈ ઉત્કૃષ્ટ ૬ હાથ છે.

[—સ્થા. ૫૩૨]

આણુત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુત કદપના દેવોના
ભવધારણીય શરીરની જિયાઈ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હાથ છે.

[—સ્થા. ૧૫૧]

ઐવેયકના દેવો ઉત્કૃષ્ટ બે હાથ જિયા છે.

[—સ્થા. ૬૪]

અનુત્તરવાસી દેવોની જિયાઈ ઝોક હાથ છે.

[—સ્થા. ૫૪]

લવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને ઇશાનના દેવોના લવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ૭ હોય છે.

[—સ્થા. ૫૭૬]

અવગાહના^૧ ચાર છે —

૧. દ્રવ્ય અવગાહના^૨; ૨. ક્ષેત્ર અવગાહના^૩; ૩. કાલ અવગાહના^૪; ૫. ભાવ અવગાહના^૫.

[—સ્થા. ૨૭૬]

(૩) શરીરનાં વર્ણાદિ

શરીર પાંચ છે —

૧. ઔદારિક; ૨. વૈક્રિય; ૩. આહારક; ૪. તૈજસ; ૫. કામણુ.

એ પાંચે શરીરમાં પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ છે.

બધાં સ્થૂલ આકારવાળાં શરીરોમાં પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, એ ગંધ અને આઠ સ્પર્શ હોય છે.

[—સ્થા. ૩૬૫]

દં. ૧. નારકનાં શરીર (મ) પાંચ વર્ણવાળાં અને (જા) પાંચ રસવાળાં છે.

(મ) ૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હરિદ્ર; ૫. શુક્લ.

(જા) ૧. મધુર; ૨. તિક્ત; ૩. કટુક; ૪. કષાય; ૫. અમ્લ.

૧. અવગાહના એટલે શરીર — જેમાં જન અવગાહીને રહે છે.

૨. દ્રવ્યથી અનંતદ્રવ્યો હોય છે.

૩. ક્ષેત્રથી અસખ્યપ્રદેશમાં અવગાહીને રહે છે.

૪. અસખ્યેષ સમયની સ્થિતિ છે.

૫. ભાવ — એટલે 'વર્ણ' વગેરે પર્યાયો. વર્ણાદિ અનંત પર્યાયો હોય છે.

ક્રં ૨-૨૪. બાકીના હંડકોમાં પણ શરીરના વર્ણ-રસ તે જ પ્રમાણે છે.

[—સ્થા ૦ ૩૯૫]

ક્રં ૧. નારકોએ પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ યુક્ત પુદ્ગલો બાંધ્યાં છે, બાંધે છે અને બાંધશે. તે આ પ્રમાણે —

૧-૫. કૃષ્ણ યાવત્ હરિદ્ર.

૧-૫. મધુર યાવત્ અમ્લ.

ક્રં ૨-૨૪. તે પ્રમાણે બાકીના હંડકોમાં સમજી લેવું.

[—સ્થા ૦ ૪૬૬]

(૪) કેટલીક વિશેષ બાબતો

પ્રત્યેક શરીરમાં જીવ એક છે.

[—સ્થા ૦ ૧૭]

મૃતજીવનું શરીર એક છે.

[—સ્થા ૦ ૨૪]

શરીરમાંથી નવ છિદ્ર વાટે મળી નીકળે છે —

બે કાન, બે આંખ, બે નસ્કોરાં, મોઢું, ઉપસ્થ, અને અપાન.

[—સ્થા ૦ ૬૭૫]

ચાર શરીરો જીવસ્પૃષ્ટ છે —

૧. વૈકિંચ, ૨. આહારક, ૩. તૈજસ, ૪. કામજી.

ચાર શરીર કામજીભિન્ન છે —

૧. ઔદારિક, ૨. વૈકિંચ, ૩. આહારક ૪. તૈજસ.

[—સ્થા ૦ ૩૩૨]

૧. આમાં ઔદારિક એટલા માટે નથી ગણ્યું કે તે મૃત્યુ પછી જીવથી સ્પૃષ્ટ નથી હોતું. ત્યારે તે સિવાયનાં ચાર તો જીવ વિના કદી સંભવિત જ નથી.

ચારનું એક શરીર સુપ્રસ્ય નહિ—

૧. પૃથ્વી, ૨. અપ્, ૩. તેજસ, ૪. વનસ્પતિકાય.

[—સ્થા. ૩૩૫]

૬. સંઘયણુ

ગૌં — હે ભગવન્ ! સંઘયણુ કેટલાં છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! સંઘયણુ છ છે —

૧. વજ્રક્ષલનારાય સંઃ; ૨. ક્ષલનારાય સંઃ; ૩. નારાય સંઃ; ૪. અધનારાય સંઃ; ૫. કીલિકા સંઃ; ૬. સેવાત સંઃ

ઈં ૧. ગૌં — હે ભગવન્ ! નારકોને કયું સંઘયણુ હોય છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! નારકો અસંઘયણી^૧ છે. તેમના શરીરમાં અસ્થિ, શિરા, સ્નાયુ એ હોતાં નથી. માત્ર તેમને અનિષ્ટ અને અશુભ પુદ્ગલો અસંઘયણુરૂપે પરિણમે છે.

ઈં ૨. ગૌં — અસુરકુમારને કયું સંઘયણુ છે ?

ભ૦ — અસુરકુમારને સંઘયણુ હોતું નથી. ઇષ્ટ અને શુભ પુદ્ગલો અસંઘયણુરૂપે પરિણમે છે.

ઈં ૩-૧૧. બાકીના ભવનપતિ વિષે પણ હિપર પ્રમાણે.

ઈં ૧૨. પૃથ્વીકાયિક જીવોને સેવાત સંઘયણુ છે.

ઈં ૧૩-૧૬. બાકીના સ્થાવરકાયને પણ તે જ.

ઈં ૧૭-૧૯. દ્રિ-ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ.

૧. સંઘયણુ એટલે સંગઠન—અસ્થિબંધ. નારક અને દેવને અસ્થિ જ હોતાં નથી તેથી તેમને અસ્થિબંધનો પ્રભ જ નથી.

દં ૦ ૨૦ (ક) સંભૂચ્છિમ તિયંચ પચેન્દ્રિયને પણુ તે જ.

(ખ) ગભાંજ તિયંચપચેન્દ્રિયને છયે સંઘયણુ છે.

દં ૦ ૨૧ (ક) સંભૂચ્છિમ મનુષ્યને સેવાત્ સં ૦;

(ખ) ગભાંજ મનુષ્યને છયે સંઘયણુ.

દં ૦ ૨૨-૨૪. અસુરકુમાર જેમ અસંઘયણી.

[—સમ ૦ ૧૫૫; —સ્થા ૦ ૪૬૪]

૧૦. સંસ્થાન

ગૌ ૦ — હે ભગવન્, સંસ્થાન કેટલાં છે ?

ભ ૦ — હે ગૌતમ ! સંસ્થાન છ પ્રકારનાં છે —

૧. સમચતુરસ; ૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલ; ૩. સાદ્ધિ સંસ્થાન; ૪. વામન સં ૦; ૫. કુળ સં ૦; ૬. હુંડ સંસ્થાન.

દં ૦ ૧. ગૌ ૦ — નારકને કયું સંસ્થાન છે ?

ભ ૦ — નારકને હુંડ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૨. ગૌ ૦ — અસુરકુમારને કયું સંસ્થાન છે ?

ભ ૦ — અસુરકુમારને સમચતુરસ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૩-૧૧. બાકીના ભવનપતિને પણુ તે જ.

દં ૦ ૧૨. પૃથ્વીનું મસુર સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૩. આપનું સ્તિષ્ઠુક સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૪. તેજનું સૂચિકલાપ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૫. વાયુનું સંસ્થાન પતાકા છે.

દં ૦ ૧૬. વનસ્પતિ નાના પ્રકારના સંસ્થાનવાળી છે.

દં ૦ ૧૭-૧૯. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૨૦ (ક) સંભૂચ્છિમ તિયંચપચેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન.

(ખ) ગભાંજ તિયંચપચેન્દ્રિયને છયે સંસ્થાન હોય છે.

દં ૦ ૨૧ (ક) સંમૂલ્લિખ્ય મનુષ્યને હુડ સં ૦.

(ઝ) ગલ્લજ મનુષ્યને છયે સંસ્થાન.

દં ૦ ૨૨-૨૪. વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકો અસુરકુમાર
જેમ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા છે.

[—સમ ૧૫૫; —સ્થા ૪૬૫]

૧૧. ક્રિયા

ક્રિયા^૧ એક છે.

[—સ્થા ૪; સમ ૧]

ક્રિયા બે પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જીવક્રિયા (જીવનો વ્યાપાર); ૨. અજીવક્રિયા.

હું જીવક્રિયા બે પ્રકારની છે—

૧. સમ્યક્ત્વ (સમજ્ઞાનરૂપ જીવનો વ્યાપાર; અથવા સમ્યક્જ્ઞાનવાળા જીવનો વ્યાપાર); ૨. મિથ્યાત્વ (તત્ત્વની અશ્રદ્ધારૂપ વ્યાપાર અથવા મિથ્યાત્વી જીવનો વ્યાપાર).

હું અજીવક્રિયા^૨ બે પ્રકારની છે—

૧. ઔર્થાપથિકી;^૩ ૨. સાંપરાયિકી.^૪

૧. કરણ, વ્યાપાર અને ક્રિયા એકાચક છે.

૨. અજીવ પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે પરિણમન કરવું તો.

૩. ઉપશાંત્યોદ્ધાદિ તથા શુભસ્થાનવર્તી જીવ માત્ર યોગના કારણે પુદ્ગલોને સાતાવેદનીય કર્મરૂપે પરિણમાવે છે તે ઔર્થાપથિકી; અથવા એ કર્મનું પણ નામ છે. જે કર્મ પ્રથમ સમયે બદ્ધ થાય અને બીજા સમયે વેદાઈ ખરી નામ છે તે પણ ઔર્થાપથ્ય કહેવાય છે. આ ક્રિયાનો કર્તા તો જીવ છે, પણ આમાં પરિણમન અજીવનું કર્મરૂપે થતું હોવાથી અજીવક્રિયા કહેવાય.

૪. તે જ પ્રમાણે સંપરાય એટલે કષાય; તત્ત્વજન્ય વ્યાપાર તે સાંપરાયિકી.

(૨) ૧. કાયિકી (શરીરથી થતી); ૨. આધિકરણિકી.^૧

કુ કાયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનુપરતકાયિક્રિયા (અવિરત પુરુષ — મિથ્યાદષ્ટિ કે મેત ન સ્વીકારનાર — તેની કાયાથી કરેલી);

૨. હુપ્રયુક્તકાયિક્રિયા (પ્રમત્તસંયતની મન-વચન-કાયાના હુષ્ટ પ્રયોગપૂર્વકની).

કુ આધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સંયોજનાધિકરણિકી (જુદા જુદા ભાગો — ખડ્ગ તેનો હાથો વગેરે જુદા હોય તેમને — જોડવા તે);

૨. નિર્વૃત્તનાધિકરણિકી (ખડ્ગાદી અધિકરણનું ઉત્પાદન કરવું તે).

(૩) ૧. પ્રાદેષિકી — મત્સરપૂર્વકની ક્રિયા; ૨. પારિતાપનિકી — પ્રાણીઓને ખીડવાની ક્રિયા.

કુ પ્રાદેષિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયક પ્રાદેષિકી; ૨. અજીવવિષયક પ્રાદેષિકી.

કુ પારિતાપનિકી બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપારિતાપનિકી; ૨. પરહસ્તપારિતાપનિકી.

(૪) ૧. પ્રાણુતિપાતક્રિયા — હિંસાકર્મ^૨; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા — અમતીની ક્રિયા;

કુ પ્રાણુતિપાત ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપ્રાણુતિપાત; ૨. પરહસ્તપ્રાણુતિપાત.

કુ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયકઅપ્રત્યાખ્યાન; ૨. અજીવવિષયકઅપ્ર૦

૧. જેનાથી આત્મા નરકમાં જાય તે અધિકરણ — અનુષ્ઠાન; અથવા કોઈ બાહ્ય ખડ્ગ વગેરે વસ્તુ પણ અધિકરણ કહેવાય. તેનાથી થતી.

(૫) ૧. આરંભિકી; ૨. પારિશ્રદ્ધિકી - પરિશ્રદ્ધસંબંધી.

કુ આરંભિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆરંભિકી; ૨. અજીવઆરંભિકી.

કુ પારિશ્રદ્ધિકી બે પ્રકારની છે. —

૧. જીવપારિશ્રદ્ધિકી; ૨. અજીવપારિશ્રદ્ધિકી.

(૬) ૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા.

કુ માયાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મભાવવંકનતા (પોતે હલકો હોય છતાં ઉમદા છે તેવું બતાવવું);

૨. પરભાવવંકનતા (કૂટલેખ આદિ કરીને બીજાને ઠગવું તે).

કુ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. ઊર્નાતિરિક્તમિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા^૧;

૨. તદ્વચતિરિક્તમિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા^૨.

(૭) ૧. દૃષ્ટિની ક્રિયા (દર્શનને કારણે થયેલી); ૨. પૃષ્ટિની ક્રિયા (પ્રજ્ઞ નિમિત્તક ક્રિયા)

કુ દૃષ્ટિની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવદૃષ્ટિની; ૨. અજીવદૃષ્ટિની.

કુ પૃષ્ટિની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપૃષ્ટિની; ૨. અજીવપૃષ્ટિની.

(૮) ૧. પ્રાતીત્યિકી (બાહ્ય વસ્તુના નિમિત્તે થતી); ૨. સામન્તોપનિષાતિકી (લોકો ભેગા મળી વાહવાહ કરે તે સાંભળી થતી).

૧. આત્મા અગ્રણ્યપ્રમાણ છે તેવું ન્યૂન દર્શન; અને આત્મા વ્યાપક છે તેવું અધિક દર્શન. આ બંને મિથ્યાદર્શનનિમિત્તક ક્રિયા તે.

૨. ઉપર સિવાયની, આત્મા છે જ નહિ એવી માન્યતાઓથી લાગતી..

કુ પ્રાતીત્યિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપ્રાતીત્યિકી; ૨. અજીવપ્રાતીત્યિકી.

કુ સામન્તોપનિપાતિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસામન્તોપનિપાતિકી; (કોઈને ઘેર ઘોડો વગેરે સારો હોય તેની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી);

૨. અજીવસામન્તોપનિપાતિકી. (રથ વગેરે અજીવની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી).

(૬) ૧. સ્વાહસ્તિકી — પોતાના હાથથી થયેલ; ૨. નૈસૃષ્ટિકી — દોષણ — ફેંકવાથી થયેલ.

કુ સ્વાહસ્તિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસ્વાહસ્તિકી; ૨. અજીવસ્વાહસ્તિકી.

કુ નૈસૃષ્ટિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવનૈસૃષ્ટિકી; ૨. અજીવનૈસૃષ્ટિકી.

(૧૦) ૧. આજ્ઞાપની — આજ્ઞા કરવાથી થતી; ૨. વૈદ્યારિણી — વિદ્યારણ કરવાથી થતી.

કુ આજ્ઞાપની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆજ્ઞાપની; ૨. અજીવઆજ્ઞાપની.

કુ વૈદ્યારિણી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવૈદ્યારિણી; ૨. અજીવવૈદ્યારિણી.

(૧૧) ૧. અનાલોગપ્રત્યયા — પ્રમાદથી — ઉપયોગ વિના થયેલી;

૨. અનુવર્તકાપ્રત્યયા — શરીર તરફ બેપરવા થઈ વર્તેલું તે.

કુ અનાલોગપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનાયુક્તાદાનતા — ઉપયોગશૂન્ય થઈ લેલું તે;

૨. અનાયુક્તપ્રમાદના — ઉપયોગશૂન્ય થઈ પ્રમાદે લેલું તે.

§ અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા;
૨. પરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા.

(૧૨) ૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા.

§ પ્રેમપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. લોભપ્રત્યયા.

§ દ્વેષપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૨. ક્રોધપ્રત્યયા; ૨. માનપ્રત્યયા.

[—સ્થા૦ ૧૦]

દં ૦ ૧. સમ્યગ્દષ્ટિનારકને ચાર ક્રિયા છે —

૧. આરંભિકા; ૨. પારિશ્રદ્ધિકા; ૩. માયા-વૃત્તિકા; ૪. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા.

દં ૦ ૨. સમ્યગ્દષ્ટિ અસરક્રમારને પણ તે જ ચાર ક્રિયા હોય છે.

દં ૦ ૨૦-૨૪. તિય્ચપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના દંડકૌમાં પણ તેવી ક્રિયાઓ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૬૯]

§ પાંચ ક્રિયા આરંભિકા છે —

૧. આરંભિકા; ૨. પારિશ્રદ્ધિકા; ૩. માયાવૃત્તિકા;
૪. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા; ૫. મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.

દં ૦ ૧. મિથ્યાદષ્ટિનારકને આ પાંચે ક્રિયા-હોય છે:

દં ૦ ૨-૧૧. મિથ્યાદષ્ટિભવનપતિને પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં ૦ ૧૨-૧૬. વિકલેન્દ્રિયને પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં ૦ ૨૦-૨૪. મિથ્યાદષ્ટિ તિય્ચપચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકૌમાં એ પાંચે ક્રિયા હોય છે.

§ ક્રિયા પાંચ છે —

- (૧) ૧. કાયિકી; ૨. અધિકરણિકા; ૩. પ્રાદેશિકા; ૪. પારિ-
તાપનિકા; ૫. પ્રાણાતિપાતક્રિયા.
- (૨) ૧-૫. આરભિકા યાવત્ મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.
- (૩) ૧. દર્શનપ્રત્યયા; ૨. પ્રશ્નપ્રત્યયા; ૩. પ્રતીત્ય - બાહ્ય.
નિમિત્તે થતી; ૪. સામન્તોપનિકા; ૫. સ્વહસ્તિકા.
- (૪) ૧. નિસૃજિકા - નિષ્કેપણજન્યકર્મબંધ;
૨. આનાયનિકા - મંગાવવાથી થતી;
૩. વૈદારણિકા;
૪. અનાલોગવૃત્તિકા;
૫. અનવકાંક્ષવૃત્તિકા.

દં ૦ ૧-૨૪. આ ચારે પ્રકારે ગણાવેલી પાંચે ક્રિયાઓ બધા
દંડકમાં હોય છે.

§ ક્રિયા પાંચ છે —

૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા; ૩. પ્રયોગક્રિયા; ૪.
સમુદાનક્રિયા - કર્મોપાદાનરૂપ; ૫. ઇર્ષ્યાપથિકી.
- દં ૦ ૨૧. આ પાંચક્રિયા મનુષ્યદંડકમાં જ સંભવે.

[—સ્થા ૦ ૪૧૬]

ક્રિયાસ્થાન^૧ તેર છે —

૧. અર્થદંડ - પ્રયોજન પ્રયુક્ત હિંસા; ૨. અનર્થદંડ -
નિરર્થક હિંસા; ૩. હિંસાદંડ; ૪. અકસ્માતદંડ; ૫. દષ્ટિ-
વિપર્યાસદંડ; ૬. મૃષાવાદપ્રત્યય; ૭. અદત્તાદાનપ્રત્યય; ૮.
આધ્યાત્મિક - આભયંતર; ૯. માનપ્રત્યય; ૧૦. મિત્રદ્વેષ-
પ્રત્યય; ૧૧. માયાપ્રત્યય; ૧૨. લોભપ્રત્યય; ૧૩. ઇર્ષ્યાપથ.

[—સમ ૦ ૧૩].

૧. ક્રિયા — કર્મબંધમાં નિમિત્ત એવી ચેષ્ટા - તેના ભેદો.

૧૨. સંજ્ઞા — અભિલાષ

સંજ્ઞા એક છે —

[—સ્થા૦ ૩૦]

સંજ્ઞા ચાર છે —

૧. આહારસંજ્ઞા; ૨. ભયસંજ્ઞા; ૩. મૈથુનસંજ્ઞા;
૪. પરિગ્રહસંજ્ઞા.

[—સમ૦ ૪; —સ્થા૦ ૩૫૬]

ચાર કારણે આહારસંજ્ઞા જિપજે —

૧. પેટ ખાલી હોય તો;
૧. ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી;
૩. મતિથી — આહારકથા સાંભળી ખાવાનું મન થઈ આવવાથી;
૪. ખાવાનું સતત ધ્યાન હોય તો.

ભયસંજ્ઞા ચાર કારણે જિપજે —

૧. હીનસત્ત્વથી; ૨. ભયવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી;
૪. ભયની સતત ચિંતાથી.

મૈથુનસંજ્ઞા ચાર કારણે જિપજે —

૧. માંસ અને લોહીની બહુલતાથી; ૨. મોહનીય ક્રમના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪. મૈથુનની સતત ચિંતાથી.

પરિગ્રહસંજ્ઞા ચાર કારણે જિપજે —

૧. અવિમુક્તિથી; ૨. લોભવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪. પરિગ્રહની સતત ચિંતાથી.

[—સ્થા૦ ૩૫૬]

સંજ્ઞા દશ છે. —

- ૧-૪. આહાર ચાવત્ પરિગ્રહ; ૫. ક્રોધસંજ્ઞા; ૬. માન-સંજ્ઞા; ૭. માયાસંજ્ઞા ૮. લોભસંજ્ઞા; ૯. લોકસંજ્ઞા-જ્ઞાનોપયોગ;

૧૦. ઓઘસંજ્ઞા - દશનોપયોગ.

દં० ૧. નારકને આ દશ સંજ્ઞા હોય છે.

દં० ૨-૨૩. આકીના દંડકોમાં પણ આ દશ સંજ્ઞા હોય છે.
[—સ્થા० ૭૫૨]

ભયસ્થાન^૧ સાત છે —

૧. ઇહલોકભય; ૨. પરલોકભય; ૩. આદાનભય; ૪. અકસ્માતભય; ૫. વેદનભય; ૬. મરણભય; ૭. અશ્લોકભય.
[—સ્થા० ૫૪૬]

ભયસ્થાન સાત છે —

૧-૪. ઉપરમ માણે; ૫. આજીવિકાભય; ૬-૭. ઉપરમ માણે.
[—સમ० ૭]

૧૩. ગતિ - આગતિ^૨

ગતિ એક છે. આગતિ એક છે.

[—સ્થા० ૨૫, ૨૬]

દં० ૧. નારકની ગતિ બે અને આગતિ પણ બે છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. પંચેન્દ્રિયતિય^૩.

દં० ૨-૧૧. ભવનપતિની પણ તે જ.

દં० ૧૨. પૃથ્વીકાયની ગતિ બે અને આગતિ બે છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. નોપૃથ્વીકાય^૪.

૧. અંતરમાં ભતિ-જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અગ્નિ, ઉદક, રાજ, ચોર, આત્માનુવાદ-પોતાના દુઃશ્રવિતનો વિચાર, પરાનુવાદભય—બીજો અને દુશ્રવિત કહેશે એવો ભય, દંડ, દુર્ગતિ; ઇત્યાદિ ભયોના ભેદો બતાવ્યા છે. ૪. ૧૧૬ થી; ૫ ૭૭ થી.

૨. જીવ મરીને ન્યાં ભય તે ગતિ અને ન્યાંથી મરીને આવે તે આગતિ.

૩. નોપૃથ્વીકાયનો અર્થ જલકાયાદિ કરવો; અને ગતિમાં દેવનારક વજી અપકાયાદિ એવો તથા આગતિમાં નારક વજીને અપકાયાદિ અર્થ કરવો.

દં ૦ ૧૩-૧૬. બાકીના સ્થાવર વિષે પણ યથાયોગ્ય ઉપર પ્રમાણે.

દં ૦ ૧૭-૨૧. દ્રોન્દ્રિયથી મનુષ્યના દંડક સુધી પણ ઉપર પ્રમાણે.

દં ૦ ૨૨-૨૪. આ ત્રણ દેવદંડકમાં નરકની જેમ.

[—સ્થા ૦ ૭૮.]

પંચેન્દ્રિયતિય^૧ ચની ગતિ ચાર અને આગતિ પણ ચાર છે —

૧. નારક; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪. તિય^૨ ચ.

મનુષ્યની પણ એ જ ચાર ગતિ—આગતિ છે.

[—સ્થા ૦ ૩૬૭.]

એકેન્દ્રિયની પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિ છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય;

પંચેન્દ્રિય.

દ્વિ-ચન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વિષે પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૦ ૪૫૮.]

પૃથ્વીકાયની છ ગતિ અને છ આગતિ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુ-કાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

અપ્કાય, વાયુકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય, અને ત્રસકાય વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે

[—સ્થા ૦ ૪૮૨.]

અંડજની ગતિ સાત છે અને આગતિ પણ સાત છે —

૧. અંડજ; ૨. પોતજ; ૩. જરાયુજ; ૪. રસજ; ૫.

સંસ્વેદજ; ૬. સંમૂર્ચિમ; ૭. ઉદ્ધિજ.

પોતજ, જરાયુજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્ચિમ અને ઉદ્ધિજની પણ ઉપર પ્રમાણે ગતિ—આગતિ સાત છે.

[—સ્થા ૦ ૫૪૩.]

અંડજની આઠ ગતિ અને આઠ આગતિ છે—

૧-૭. અંડજથી ઉદ્ભવજ; ૮. ઔપપાતિક.

પોતજ અને જરાયુજની પણ આઠ ગતિ-આગતિ સમજવી; બીજની નહિ.

[—સ્થા ૫૯૫]

પૃથ્વીકાયની ૬ ગતિ અને ૬ આગતિ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુકાય;
૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ક્ષીન્દ્રિય; ૭. ત્રીન્દ્રિય; ૮. ચતુર્ન્દ્રિય;
૯. પંચેન્દ્રિય.

અપ્કાયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની પણ ગતિ-આગતિ ઉપર પ્રમાણ છે.

[—સ્થા ૬૧૬]

દિશા ત્રણ છે—

૧. ઉર્ધ્વ; ૨. અધો; ૩. તિયક્ષ.

આ ત્રણે દિશામાં જીવોની ગતિ થાય છે, આગતિ થાય છે; વ્યુત્ક્રાંતિ—ઉત્પત્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, હાનિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિગમ, જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ થાય છે.

૬૦ ૨૦, ૨૧. પંચેન્દ્રિયતિયજ અને મનુષ્યનાં ઉપર ગણાવેલ ગતિ વગેરે ત્રણે દિશામાં થાય છે.

[—સ્થા ૧૬૩]

દિશા છ છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પશ્ચિમ; ૩. દક્ષિણ; ૪. ઉત્તર; ૫. ઉર્ધ્વ;
૬. અધઃ.

આ છયે દિશામાં જીવની ગતિ આદિ થાય છે.

દં ૦ ૨૦, ૨૧. તિથ્યપચેન્દ્રિય અને મનુષ્યની જ ગતિ આદિ
છયે દિશામાં થાય છે.

[—સ્થા. ૪૯૬]

૧૪. આવાસ^૧

દં ૦ ૧. ગૌં — હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું કેટલું
ક્ષેત્ર અવગાહીને નરકના કેટલા આવાસ છે ?

ભ ૦ — હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વી એક લાખ ૮૦
હજાર યોજન પ્રમાણે જાડી છે. ઉપર તથા નીચે, અકેક
હજાર યોજન બાહ કરીને વચ્ચેના ૧ લાખ ૭૮ હજાર
યોજનપ્રમાણે ભાગમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસ છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ છે અને બહારથી ચાર-
બ્રહ્મિયા છે. યાવત્ તેમાં અશુભ નારકો છે અને તેમની
અશુભ વેદના છે.

બ્રહ્મકીનાં ૬ નરકોના આવાસો નીચે પ્રમાણે —

	બ્રહ્મકીનું પ્રમાણ	યોજન	આવાસ
૨	૧૩૨૦૦૦	„	૨૫૦૦૦૦૦
૩	૧૨૮૦૦૦	„	૧૫૦૦૦૦૦
૪	૧૨૦૦૦૦	„	૧૦૦૦૦૦૦
૫	૧૧૮૦૦૦	„	૩૦૦૦૦૦
૬	૧૧૬૦૦૦	„	૬૬,૬૬૫
૭	૧૦૮૦૦૦	„	૫

બધાં નરકોના આવાસો ઉપર નીચે એકેક હજાર
યોજન છોડી દઈને મધ્ય ભાગમાં હોય છે પણ સાતમા

૧. અંગુત્તરમાં આવતી વિગતોની સરખામણી માટે જુઓ
પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

નરકમાં ૧૦૮૦૦૦ યોજનપ્રમાણ બહારમાં ઉપરથી પરા હેબર યોજન બાદ કરી અને નીચેથી પણ પરા હેબર યોજન બાદ કરી બાકીના મધ્યભાગના ત્રણ હેબર યોજન-પ્રમાણમાં માત્ર પાંચ અનુત્તર મહાન નરકાવાસો છે. તેમનાં નામ - કાલ, મહાકાલ, રૌરવ, મહારૌરવ અને અપ્રતિષ્ઠાન છે. તેમાં રૌરવ ગોળ છે અને બાકીના ત્રિકોણ આકારના તથા નીચે ક્ષુરપ્રસંસ્થાનવાળા છે.

દં ૦	૨ અસુરકુમારના	આવાસ	૬૪૦૦૦૦૦
દં ૦	૩ નાગકુમારના	,,	૮૪૦૦૦૦૦
દં ૦	૪ સુપણકુમારના ,	,,	૭૨૦૦૦૦૦
દં ૦	૫ વાયુકુમારના	,,	૯૬૦૦૦૦૦
દં ૦	૬ ક્ષીપકુમાર યુગલના	,,	૭૬૦૦૦૦૦ ^૧
દં ૦	૭ દિક્કુમાર	,,	,,
દં ૦	૮ ઉદ્ધિકુમાર	,,	,,
દં ૦	૯ વિરુત્કુમાર	,,	,,
દં ૦	૧૦ અગ્નિકુમાર	,,	,,
દં ૦	૧૧ સ્તનિતકુમાર	,,	,,

રત્નપ્રભાની બહાર ૧૮૦૦૦૦ છે. તેમાંથી ઉપર અને નીચેથી એકેક હેબર બાદ કરતાં મધ્યના ૧૭૮૦૦૦ યોજન-પ્રમાણ ભાગમાં અસુરકુમારના ૬૪ લાખ આવાસો છે. તેમનાં ભવનો બહારથી ગોળ છે, અંદરથી ચારપૂલિયાં છે, તથા તળિયામાં પુષ્કરકલ્પિકાના આકારવાળાં છે. એક ભવનને બીજા ભવનથી છૂટું પાડવા માટે વચ્ચે બિંદી બાઈ ખોદી પ્રાણ બાંધી દેવામાં આવી છે. આવાસોમાં અદ્વાલિકા,

૧. સમવાયંગની મુદ્રિત પ્રતિમાં 'વાલ્તરિમો' એવો પાઠ છે પણ અન્ય ૭૬નો ઉલ્લેખ છે તેથી અહીં ૭૬ લખ્યા છે.

આરિકા, ગોપુરદ્વાર, દરવાજા, તોરણ, પ્રતિદ્વાર એ બધું તે તે સ્થાનોમાં આવ્યું છે. તથા તે ભવનોમાં ચારે તરફ ચત્ર, મુશળ, મુસુંદી અને શતભી ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ૪૮ કોઠાની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં ૪૮ બુદ્ધ બુદ્ધ વનખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. તેની જમીનને તથા હીવાલોને લીંપીગૂંપી સુંદર બનાવવામાં આવી છે. તેમાં ગોશીર્ષચંદન અને રક્તચંદનના થાપા સીડી પર દેવામાં આવ્યા છે. તેમાં કાલાગુરુ, શ્રેષ્ઠ કુંદુરુક્ક, તથા તુરુષ્કના ધૂપથી ચારે તરફ વાતાવરણ મહેકી ઊઠેલ હોય છે. તે એટલાં બધાં મુગંધી દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત છે કે જાણે કોઈ ઘનીભૂત મુગંધી દ્રવ્ય જ સ્વયં હોય તેવાં થઈ ગયાં છે. તે બધાં ભવનો સ્વચ્છ છે, શ્લેષ્ણ છે, સ્નિગ્ધ છે, ઘૂષ્ટ છે, મૃષ્ટ છે, નીરજ છે, નિમંલ છે, વિતિભિર છે, વિશુદ્ધ છે, પ્રભાવાળાં છે, રશ્મિવાળાં છે, પ્રકાશવાળાં છે, પ્રસાદ કરે તેવાં છે, દર્શનીય છે, અભિરૂપ છે, રમણીય છે, પ્રતિરૂપ છે.

બાકીના નાગકુમાર વગેરેનાં ભવનોનું પણ આ જ પ્રમાણે વર્ણન સમજવું. તેમની સંખ્યા ઉપર બતાવી જ છે.
દં ૦ ૧૨-૧૬. સ્થાવરકાયના અસંખ્યાત આવાસ છે.

દં ૦ ૧૭-૧૯. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે.

દં ૦ ૨૦-૨૧. તિર્યચપચ્ચેન્દ્રિય અને મનુષ્યના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે.

દં ૦ ૨૨. ગૌં — વાણવ્યંતરના આવાસ કેટલા છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના રત્નમય કાંડની પ્રથમ એક હજાર યોજનની જે બહાર છે, તેમાંથી ઉપર અને નીચેના એકેક સો યોજન જતાં વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ ભાગમાં તિરછી દિશામાં વ્યંતરના ભૌમંય

નગર અને આવાસો અસંખ્યાત લાખ પ્રમાણ છે. તેમનાં તે નગરો અંદરથી ચારખૂણિયાં અને બહારથી ગોળ હોય છે. આકીનું વણન ભવનપતિના આવાસ જેવું સમજી લેવું. વધારામાં તેઓમાં ધન-પતાકાની હારો હોય છે. તે સુરમ્ય હોય છે. તિલકો તથા ખારણા આગળ રત્નજડિત અર્ધ-ચંદ્રાકાર એ બધું તેમને વિચિત્ર કરી મૂકે છે. અંદરથી અને બહારથી તે સ્નિગ્ધ છે. તેમનું તળિયું સુવણની વાળુકાથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યું હોય છે, તેમનો સ્પર્શ સુવાળો હોય છે, તે સુંદર છે, યાવત્ પ્રસાદ આપનાર દર્શનીય અને પ્રતિરૂપ છે.

૬૦ ૨૪. આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ઊંચે જ્યોતિષકનાં વિમાનોની પણ ઉપર બહુ યોજન, અનેક સો યોજન, અનેક સહસ્રયોજન, અનેક લાખ યોજન, અનેક કરોડ યોજન, અનેક કૌટાકૌટિ યોજન, અસંખ્ય કૌટાકૌટિયોજનથી પણ ઊંચે દૂર વૈમાનિકોનાં — સૌધમ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ, લાંતક, શુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ્ય અને અચ્યુતમાં, તથા ઐવેયક અને અનુત્તરમાં બધાં મળી ૮૪૯૭૦૨૩ વિમાનો આવેલાં છે. યાવત્ દર્શનીય હોય છે.

૬૦ ૨૩. આ રમણીય રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજનની ઊંચાઈ પછીની ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચાઈ સુધીમાં તિયંગ્લોકમાં જ્યોતિષકદેવોના અસંખ્યાત વિમાનાવાસો છે. તે જ્યોતિષકવિમાનાવાસોની પ્રભા ચારે તરફ ફેલાયલી હોવાથી તે શુકલ દેખાય છે. તેઓમાં વિવિધ મણિઓ તથા રત્નો હોવાથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે; તેમના ઉપર વાયુથી વિજ્યપતાકા ઊડે છે અને તેઓમાં ઉપરાઉપર છત્રો પણ આવેલાં છે; તે બહુ ઊંચાં છે, તેમને ગંગનચૂળી શિખરો છે; પાંજરામાંથી જેમ કોઈ વસ્તુનો ભાગ નીકળી આવી દેખાય તેમ તેમનાં જાળિયાંમાં રાખેલા રત્નો શોભા આપે છે. તેઓમાં મણિ

અને કનકના સ્તૂપો છે. તેઓમાં વિક્રસિત કમળ, તિલક અને રત્નમય અર્ધચંદ્રનાં ચિત્રશામળ છે; અંદર અને બહાર તેઓ સુકોમલ છે; તેઓમાં સુવર્ણરજ પાથરેલી છે; તેઓ સુઅસ્પર્શવાળા છે, શોભાયમાન છે, પ્રસાદ ઉપજાવે તેવા છે, દર્શનીય છે, સુંદર છે, પ્રતિરૂપ છે.

પ્રત્યેક દેવલોકના કેટકેટલા વિમાનાવાસ છે તે નીચે પ્રમાણે-

સૌધર્મ	૩૨૦૦૦૦૦
ઈશાન	૨૮૦૦૦૦૦
સનતકુમાર	૧૨૦૦૦૦૦
માહેન્દ્ર	૮૦૦૦૦૦
બ્રહ્મલોક	૪૦૦૦૦૦
લાંતક	૫૦૦૦૦
શુક	૪૦૦૦૦
સહસ્રાર	૬૦૦૦
આનત-પ્રાણુત	૪૦૦
આરણુ-અચ્યુત	૩૦૦
અધાવતી ત્રણુ ઐવેયકના	૧૧૭
મધ્યના ત્રણુ ઐવેયકના	૧૦૭
ઉધ્વના ત્રણુ ઐવેયકના	૧૦૦
અનુતારના	૫

[- સમ૦ ૧૦, ૨૫, ૬૪, ૭૨, ૮૪, ૯૬,
- ૧૪૬, ૧૫૦; - સ્થા૦ ૧૪૭, ૭૫૭]

અમરના ૩૪૦૦૦૦૦ લાવનાવાસ છે.

[- સમ૦ ૩૪]

ધરણીના ૪૪૦૦૦૦૦૦ લવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૪૪]

ભૂતાનદેશના ૪૦ લાખ લવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૪૦]

વાયુકુમારના ઇન્દ્ર પ્રભાંજનના ૪૬ લાખ લવનાવાસ છે.

[—સમ૦ ૪૬]

પહેલા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના ૩૪ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૩૪]

ખીભ અને ચોથા નરકના ૩૫ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૩૫]

ખીભ, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના નરકાવાસ ૩૯ લાખ છે.

[—સમ૦ ૩૯]

રત્નપ્રભા, પંકપ્રભા, તમ અને તમસ્તમાના નરકાવાસ ૪૧ લાખ છે.

[—સમ૦ ૪૧]

પહેલા, ચોથા અને પાંચમા નરકના ૫૫ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૫૫]

પહેલા, ખીભ અને પાંચમા નરકના ૫૮ લાખ નરકાવાસ છે.

[—સમ૦ ૫૮]

ચોથા સિવાયનાં બાકીનાં છ નરકોના નરકાવાસ ૭૪ લાખ છે.

[—સમ૦ ૭૪]

નરકાવાસ ૮૪ લાખ છે.

[—સમ૦ ૮૪]

૧૫. વિશેષ પ્રકારે ભેદો

દં ૦ ૧. નારક જીવોના બે ભેદો છે —

(૧) લઘ્ય અને અલઘ્ય.

(૨) અનન્તરોપપન્ન (કાલ કે દેશની અપેક્ષાએ વ્યવધાન રહિત ઉત્પન્ન થયેલા) અને પરંપરોપપન્ન (વ્યવધાનસહિત ઉત્પન્ન થયેલા).

(૩) ગતિસમાપન્ન અને અગતિસમાપન્ન.^૧

(૪) પ્રથમસમયોપપન્ન (ઉત્પન્ન થયાં એક જ સમય થયો હોય તે) અને અપ્રથમસમયોપપન્ન.

(૫) આહારક અને અનાહારક. (વિશ્વહતિ હોય ત્યારે એક કે બે સમય અનાહારક રહે તે અનાહારક; અને ત્યાર પછી 'સદૈવ આહાર લે તે આહારક.)

(૬) ઉચ્છ્વાસક (ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને નોઅચ્છ્વાસક.

(૭) સેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને અનિન્દ્રિય.

(૮) પર્યાપ્ત (પર્યાપ્ત નામકમર્મેા ઉદય હોય તે) અને અપર્યાપ્ત.

દં ૦ ૨-૨૪. આ આઠે રીતે બળે ભેદો બાકીના દંડકોમાં પણ સમાન છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે ભેદ —

(૬) ૧. સંજ્ઞા (મનઃપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને ૨. અસંજ્ઞી.

૧. નરકગતિમાં જતા હોય તે ગતિસમાપન્ન; અને ત્યાં પહોંચી ગયેલા તે અગતિસમાપન્ન; અથવા નારકરૂપ બની ગયેલા તે ગતિસમાપન્ન અને દ્રવ્યનારક તે અગતિઃ; અથવા ચાલતા તે ગતિઃ, અને સ્થિર તે અગતિઃ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ તે જ છે ભેદ.

દં ૦ ૨૦-૨૪ તિર્થંચપંચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકામાં
પણુ આ બન્ને ભેદે જીવો છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ છે —

(૧૦) ૧. ભાષક અને ૨. અભાષક.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ તે જ છે ભેદો છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ૧દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના
પણુ તે જ છે ભેદ છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ —

(૧૧). ૧. સમ્યક્દષ્ટિ અને ૨. મિથ્યાદષ્ટિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ આ છે ભેદ છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ૨દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના
પણુ આ છે ભેદ છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ —

(૧૨). પરિત્તસંસારી (જેણે પોતાનો સંસાર
દૂંકાવી નાખ્યો છે) અને ૨. અપરિત્તસંસારી.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકમાં પણુ આ છે ભેદો છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ —

(૧૩) ૧. સંખ્યાતકાલસ્થિતિક અને ૨. અસંખ્યાત
તકાલસ્થિતિક.^૩

૧. એકેન્દ્રિયને ભાષાપર્યાપ્તિ દોતી જ નથી તેથી તેમને બાદ કર્યા છે.

૨. એકેન્દ્રિયને સમ્યક્ત્વ દોષું જ નથી.

૩. ૬૫ હજાર વર્ષાદિ સ્થિતિરાજા તે સંખ્યાત૦; અને પશ્ય વગેરે
અસખ્ય પ્રમાણુ વર્ષ છત્રનાર તે અસંખ્યાત૦.

દં ૦ ૨૦-૨૨. 'તિય'ચપ'ચેન્દ્રિયથી વાણવ્યંતર સુધીના
દંડકોમાં આ બે લેદે જીવો છે.^૨

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૧૪) ૧. સુલભબોધિ અને ૨. દુલભબોધિ.

(૧૫) ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક અને ૨. શુક્લપાક્ષિક.

(૧૬) ૧. ચરિમ (અર્થાત્ જેનો પ્રસ્તુત નારક
ભવ અંતિમ છે તે) અને ૨. અચરિમ.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકોમાં પણ આ જ રીતે બપ્પે
લેદો છે.

[—સ્થાં ૭૬; —સમં ૧૪૯]

દં ૦ ૧. એક સમયમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો —
કૃતિસંચિત (સંખ્યાત), અકૃતિસંચિત (અસં-
ખ્યાત અથવા અનન્ત), અને અવકતવ્યક-
સંચિત (એક) હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિ પણ તેટલા જ.^૩

૧૭-૨૪. દ્વિ-ઇન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના ત્રણ પ્રકારના
નારક જેમ.

[—સ્થાં ૧૨૧]

દં ૦ ૧. નારકના દશ પ્રકાર છે —

૧. અનન્તરોપપન્ન;	} (કાલકૃત લેદ)
૨. પરપરોપપન્ન;	
૩. અનન્તરાવગાદ;	} (દેશકૃત લેદ)
૪. પરંપરાવગાદ;	

૧. અહીં એકેન્દ્રિય તથા વિકેન્દ્રિયનું વર્ણન છે કારણ કે
તે સંખ્યાતસ્થિતિક જ હોય છે.

૨. જ્યોતિષક અને વૈમાનિક અસંખ્યાતસ્થિતિક જ છે.

૩. પાંચ સ્થાવર—એકેન્દ્રિયનું વર્ણન છે, કારણ, તે એક સમયમાં
અસંખ્યાત કે અનંત બપ્પે છે પણ એક નહીં.

૫. અનંતરાહારક^૧;

૬. પરંપરાહારક;

૭. અનંતરપર્યાપ્તક (પ્રથમ સમય પર્યાપ્ત)

૮. પરંપરપર્યાપ્તક (અપ્રથમ સં);

૯. ચરમ;

૧૦. અચરમ.

હં ૨-૨૪. બાકીના હંડકમાં પણ આ જ દશ ભેદો સમજી લેવા.

[—સ્થા ૭૫૭]

૧૬. કામ, પાપસ્થાન, હંડપ્રયોગ અને કરણ

કામ ચાર છે —

૧. શૃંગાર; ૨. કરુણ; ૩. બીભત્સ; ૪. રૌદ્ર.

શૃંગાર કામ દેવોમાં, કરુણ કામ મનુષ્યમાં, બીભત્સ કામ તિથિ^૧ચમાં અને રૌદ્ર કામ નારકમાં હિય છે.

[—સ્થા ૩૫૭]

ક્રોધ બે પ્રકારનો છે —

૧. આત્મસ્થિત; ૨. પરસ્થિત.

હં ૧-૨૪. બધા નારકાદિ હંડકોમાં એ બે પ્રકારે ક્રોધ હોય.

બાકીનાં માનાદિ યાવત્ મિથ્યાદર્શન શત્ય સુધીનાં ૧૪ પાપસ્થાનો વિષે પણ તે જ સમજવું,

[—સ્થા ૧૦૦]

હંડ બે પ્રકારના છે —

૧. અર્થહંડ; ૨. અનર્થહંડ.

૧. અવ્યવહિત પુદ્ગલનો આહાર કરનાર તે અથવા પ્રથમ સમયમાં આહારક તે અનંતરાં; બાકીના પરંપરાં.

દં ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોને આ બંને દંડ હોય છે.

[—સ્થા ૬૯]

દંડ ત્રણ છે —

૧. મનોદંડ; ૨. વચનદંડ; ૩. કાયદંડ.

દં ૧. નારકને ઉપરના ત્રણે દંડ હોય છે.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે ત્રણેય દંડ હોય છે.

દં ૨૦-૨૪. પૃથ્વીચપચ્ચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોને પણ ત્રણેય દંડ છે.

[—સ્થા ૧૨૬]

ગર્ભજ તિયચપચ્ચેન્દ્રિયને તેર પ્રકારનો પ્રયોગ છે —

૧. સત્ય મનઃપ્રયોગ;
૨. મૃષા મનઃપ્રયોગ;
૩. સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ;
૪. અસત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ;
૫. સત્ય વચન પ્રયોગ;
૬. મૃષા વચન પ્રયોગ;
૭. સત્યમૃષા વચનપ્રયોગ;
૮. અસત્યમૃષા વચનપ્રયોગ;
૯. ઔદારિકશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૦. ઔદારિકમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૧. વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૨. વૈક્રિયમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૩. કર્મશરીર કાયપ્રયોગ.

[—સમ ૧૩]

૧. એકેન્દ્રિયાદિકનું વર્જન એટલા માટે કે તેમને મન-વચન હોતાં નથી.

મનુષ્યને પંદર પ્રકારનો પ્રયોગ છે—

૧-૧૩. ગર્ભજાતિયચયચેન્દ્રિયપ્રમાણે;

૧૪. આહારકશરીર કાયપ્રયોગ;

૧૫. આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ.

[—સમ૦ ૧૫]

કરણ ત્રણ છે—

૧. આરંભકરણ; ૨. સરંભકરણ; ૩. સમારંભકરણ.

દં૦ ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં આ કરણ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૪]

૧૭. પ્રણિધાન, ગુરિત અને અગુરિત

પ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાયપ્રણિધાન.

દં૦ ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે.

દં૦ ૨૦-૨૪. તિથચયચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે.

દુષ્પ્રણિધાન વિષે પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

સુપ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનઃસુપ્રણિધાન; ૨. વચનસુપ્રણિધાન; ૩. કાયસુપ્રણિધાન.

દં૦ ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ ત્રણ સુપ્રણિધાન હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૩૬]

પ્રણિધાન ચાર પ્રકારનું છે—

૧. મનઃપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાયપ્રણિધાન; ૪. ઉપકરણપ્રણિધાન.

કં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ચારેય પ્રભિધાન હોય છે.

કં ૨૦-૨૪. તિથ્યપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ચારેય પ્રભિધાન હોય છે.

દુષ્પ્રભિધાન વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

સુપ્રભિધાનના ચાર ભેદ—

૧. મનઃસુપ્રભિધાન; ૨. વચનસુપ્રભિધાન; ૩. કાય-સુપ્રભિધાન; ૪. ઉપકરણસુપ્રભિધાન.

કં ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ આ ચાર સુપ્રભિધાન હોય છે.

[—સ્થા ૧૫૪]

કૃ શુષ્કિ ત્રણ છે—

૧. મનોશુષ્કિ; ૨. વચનશુષ્કિ; ૩. કાયશુષ્કિ.

કં ૨૧. આ ત્રણ શુષ્કિ ક્રૂર સંયત મનુષ્યને હોય છે.

કૃ અશુષ્કિ ત્રણ છે—

૧. મનની અશુષ્કિ; ૨. વચનની અશુષ્કિ; ૩. કાયની અશુષ્કિ.

કં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને આ ત્રણે અશુષ્કિ હોય છે.

૨૦. પચેન્દ્રિય તિથ્યને આ ત્રણે અશુષ્કિ હોય છે.

૨૧. અસંયત મનુષ્યને આ ત્રણે અશુષ્કિ હોય છે.

૨૨-૨૪. વ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિકને પણ આ ત્રણે અશુષ્કિ હોય છે.

[—સ્થા ૧૨૬]

૧૮. ઋક્ષિ

ઋક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

૧. દેવર્ક્ષિ; ૨. રાજર્ક્ષિ; ૩. ગણીની ઋક્ષિ.

૧. દેવર્ક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. વિમાનઋક્ષિ; ૨. વિકુર્વણુઋક્ષિ; ૩. પરિચારણુ-ઋક્ષિ (મૈથુનવિષયક).

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

૨. રાજઋક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. નગર પ્રવેશની ઋક્ષિ; ૨. નગરનિષ્ક્રમણુ ઋક્ષિ;
૩. સૈન્ય, વાહન, કૌષ, કૌઠારની ઋક્ષિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

૩. ગણીની ઋક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનઋક્ષિ; ૨. દર્શન ઋક્ષિ; ૩. ચારિત્ર ઋક્ષિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા. ૨૧૪]

દશ સ્થાને તૈજસલેશ્યાથી ભસ્મ થઈ જાય છે—

૧. કોઈ તૈજસલેશ્યાલબ્ધચુક્ત શ્રમણુ-પ્રાદ્યણુની અતિ આશાતના કરે તેથી કુપિત થઈને તે શ્રમણુ-પ્રાદ્યણુ તે આશાતના કરનાર પર તૈજસલેશ્યા મૂકે અને તેથી તે પીડિત થઈને પછી ભસ્મ થઈ જાય.

૨. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-પ્રાદ્યણુની આશાતના થતી જોઈ કોઈ દેવ તૈજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૩. તેવી જ રીતે દેવ અને શ્રમણુ-પ્રાદ્યણુ એ બન્ને એક સાથે તૈજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૪. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુ લેશ્યા મૂકે ત્યારે પહેલાં તેા દાહથી શરીરમાં ફેાડલા પડે, પછી એ ફેાડલા ફૂટી જાય, અને પછી તે ભસ્મ થઈ જાય.
૫. તેવી જ રીતે હેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૬. હેવ અને શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુ બન્ને એક સાથે લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૭. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુ લેશ્યા મૂકે અને મોટા ફેાડલા ઊપસી આવે અને ફૂટી જાય. વળી પાછા નાના ફેાડલા ઊપસી આવે અને તે પણુ ફૂટી જાય અને ત્યાર પછી ભસ્મ થઈ જાય.
૮. હેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૯. બન્ને લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૧૦. કેાઈ તૈજસ લેશ્યાવાળો કેાઈ શ્રમણુની આશાતના કરવા ખાતર તેના પર તૈજસલેશ્યા મૂકે તો તે તૈજસ લેશ્યા કશું કરવા સમર્થ થતી નથી. તે આમથી તેમ ઊંચી-નીચી થાય છે અને તે શ્રમણુની આજ્ઞાપાસ આંટો મારી પછી આકાશમાં ઊછળે છે. ઊછળીને છોડનારના જ શરીર તરફ પાછી વળી તેના શરીરને જ બાળીને ભસ્મ કરે છે. જેમ ગોશાલકની તપોલેશ્યા વિષે બન્યું છે તેમ.

[—સ્થા૦ ૭૭૬]

ત્રણ કારણે શ્રમણુનિઞ્ન સંક્ષિપ્ત વિપુલ તેજ-લેશ્યાવાળો થાય.

૧. આત્મપના; ૨. ક્ષાંતિ-ક્ષમા; ૩. અપાનક તપઃકર્મ.

[—સ્થાં ૧૮૨]

નૈપુણ્ય નવ બાબતનું છે —

૧. સંજ્ઞાન — ગણિત; ૨. નિમિત્ત — નિમિત્તશાસ્ત્ર;
૩. કાયિક — શારીરિક નૈપુણ્ય (નાડીઓપર કાબૂ હોવા આદિ);
૪. પુરાણશાસ્ત્ર; ૫. સમયસૂચકતા; ૬. પરપરિત (બહુશા-
સ્ત્ર); ૭. વાદવિદ્યા; ૮. ભૂતકર્મ-ભૂતિદ્ધન; ૯. ચિકિત્સા.

[—સ્થાં ૧૭૬]

નિધિ પાંચ છે —

૧. પુત્ર; ૨. મિત્ર; ૩. શિષ્ય; ૪. ધન; ૫. ધાન્ય.

[—સ્થાં ૪૪૮]

રાજચિહ્ન પાંચ છે —

૧. ખડ્ગ; ૨. છત્ર; ૩. મુકુટ; ૪. ઉપાનહ; ૫. ચામર.

[—સ્થાં ૪૦૮]

બલ દશ પ્રકારનું છે. —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયબલ; ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયબલ; ૩. શ્રાણુરિન્દ્રિયબલ;
૪. રસેન્દ્રિયબલ; ૫. સ્પર્શેન્દ્રિયબલ; ૬. જ્ઞાનબલ; ૭. દર્શન-
બલ; ૮. ચારિત્રબલ; ૯. તપોબલ; ૧૦. વીર્યબલ.

[—સ્થાં ૭૪૦]

૧. અંગુતરમાં પાંચ બલ — ૧. શક્તિબલ, ૨. હોબલ, ૩. અપત્રાપ્ય
બલ, ૪. વીર્યબલ, ૫. પ્રજ્ઞાબલ. (૫-૧, ઇત્યાદિ). અને દીધનિકાયમાં સાત
બલ ગણાવ્યાં છે પૂર્વેક્ત પાંચ અને સ્મૃતિબલ તથા સમાધિબલ. (દીધં
૩૩મું સુત્ર). અંગુતરમાં તે જ સાત બલ બતાવ્યાં છે — ૭. ૩. તથાગતનાં
પણ ઉપયુક્ત પાંચ બલ છે જેથી એ સિંહનાદ કરી બ્રહ્માચર્યનું પ્રવર્તન
કરે છે — અંગુ. ૭ ૧૧. પણ તે સર્વબલમાં પ્રજ્ઞાબલ શ્રેષ્ઠ છે. — અંગુ. ૭.
૧૨, ૧૬.

તે તે સમયમાં ઉત્થાન, કર્મ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર અને પરાક્રમ એ દેવ, અસુર અને મનુષ્યને હોય છે.^૧

[—સ્થા. ૪૨]

છ કારણે જીવને ઋદ્ધિ, ઘૃતિ, યશ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર મળે નહિ. તે આ—

૧. જીવને અજીવ કરવા ઇચ્છે તો;
૨. અજીવને જીવ કરવા ઇચ્છે તો;
૩. એક જ વખતે સાચું અને ખૂટું બોલવા ઇચ્છે તો;
૪. સ્વકૃતકર્મ^૧ વેદાય પણ ખરું અને ન પણ વેદાય એમ માને તો;
૫. પરમાણુને છેદવા અથવા ભેદવા ઇચ્છે અથવા અગ્નિથી બાળવા ઇચ્છે તો;
૬. લોકની બહાર જવા ઇચ્છે તો.

[—સ્થા. ૪૧૬]

[જેન શાસ્ત્રમાં જે વસ્તુ નિશ્ચિતરૂપે જણાવી છે તેમાં જો સંદેહ હોય તો જ ઉપયુક્ત કરવાનું મન થાય; એટલે જ એવા સંદેહવાળા ન થવું એવું તાત્પર્ય છે.]

૧. ઉત્થાન એટલે શ્રેષ્ઠાવિરોધ, બ્રમણાદિ ક્રિયા તે કર્મ, શરીરસ્થામત્થ^૧ તે બલ, જીવથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિવિરોધ તે વીર્ય, અભિમાન તે પુરુષકાર અને જે વિષે અભિમાન હોય તે પૂણ્ણ^૨ થાય ત્યારે પરાક્રમ કહેવાય. આ ઉત્થાનાદિ બધાં વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી થતાં જીવનાં વિચિત્ર પરિણામો છે.

૧૯. પરચૂરણ

(૧) ભાવ

ભાવ^૧ છ પ્રકારના છે —

૧. ઔદયિક; ૨. ઔપશમિક; ૩. ક્ષાયિક; ૪. ક્ષાયો-
પશમિક; ૫. પારિણામિક; ૬. સાન્નિપાતિક.

[—સ્થા० ૫૩૭]

(૨) વેદનાદિ

વેદન એક છે.

છેદન એક છે.

ભેદન એક છે.

[—સ્થા० ૩૩-૩૫]

વેદના એક છે.

[—સ્થા० ૩૫-સમ० ૧]

કં० ૧. ગૌ० — હે ભગવન્! નારકો શીત વેદના વેદે છે,
, ઉષ્ણવેદના વેદે છે કે શીતોષ્ણ વેદના વેદે છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ! નારકો તે ત્રણે પ્રકારની વેદના વેદે છે.

કં० ૨-૨૪. અહીં વેદનાપદ^૨ પ્રમાણે કહેવું.

[—સમ० ૧૫૩]

૧. વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૨. તેમાં પ્રથમનાં
પાંચ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન છે. પ્રથમ પાત્રનું ચર્ચાચોગ્ય મિશ્રણ તે —
સાથે રહેલું તે — સાન્નિપાતિક ભાવ. જેમકે આદિ ગતિમાં આ સાન્નિ-
પાતિક ભાવ હોય છે. નરકમાં નારકો જીવનું નારકત્વ તે ઔદયિક; ઇન્દ્રિયો
તે ક્ષાયોપશમિક; અને જીવત્વ તે પારિણામિક. આમ બીજી ગતિઓમાં
પણ ચર્ચાચોગ્ય તે ત્રણ ભાવોનું મિશ્રણ હોય છે.

૨. પ્રજ્ઞાપનાનું ૩૫મું વેદનાપદ.

કં० ૧. નારકોને આ દશ પ્રકારની વેદના હોય છે —

૧. શીત; ૨. ઉષ્ણ; ૩. ક્ષુધા; ૪. પિપાસા; ૫. કષ્ટ; ૬. પરતન્ત્રતા. ૭. ભય; ૮. શોક; ૯. જરા; ૧૦ વ્યાધિ.
[—સ્થા० ૭૫૩]

પ્રતિધાત પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. ગતિ;^૧ ૨. સ્થિતિ;^૨ ૩. બંધન;^૩ ૪. ભોગ;^૪
૫. બલવીર્ય,^૫ પુરુષકાર, પરાક્રમનો પ્રતિધાત.^૫
[—સ્થા० ૪૦૧]

(૩) વિગ્રહ

કં० ૧. નારકને જન્માન્તરમાં ઉત્પન્ન થતાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય લેનારા વિગ્રહ કરવા પડે છે.

કં० ૨-૧૧. ભવનપ્રતિને પણ તેમ જ.

કં० ૧૭-૨૪. દ્રીન્દ્રયથી માંડી વૈમાનિક જીવોને પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા० ૨૨૫]

૧. સદ્ગતિ યોગ્ય આચાર હોય પણ કોઈ એવું કૃત્ય થઈ જાય જેથી સદ્ગતિને બદલે દુર્ગતિ મળે, તે ગતિપ્રતિધાત કહેવાય.

૨. દીર્ઘકાલિક આયુસ્થિતિ બાધી હોય પણ એવા કોઈ અધ્યવસાય વડે એ સ્થિતિ ધરી જાય તે.

૩. બંધન નામકર્મ—એ ઔદારિકાદિ પાંચ ભેદે છે તે પ્રશસ્ત બાંધ્યું હોય અને તથાવિધ અધ્યવસાયથી અપ્રશસ્ત બની જાય તે.

૪. દેવગતિ વગેરેમાં પ્રશસ્ત ભોગો ભોગવવાને યોગ્ય હોય પણ દેવગતિનો બંધ ન થતાં એ દુર્ગતિનો થાય તો તેને ભોગ અપ્રશસ્ત મળે તે.

૫. ભોગ જેમ જ બલવીર્યાદિ વિષે સમજવું.

૬. એકેન્દ્રિયનું વર્જન સમજવું. કારણ, તે ત્રસ નાડીની બહાર બીજાં છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સમય લે એવો સભવ છે; પણ આખું બનતું નથી. ભગવતીમાં તે ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમય લે છે તેમ કહ્યું છે. ઉપરિવાતિના મતે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ જ સમય થાય છે.

(૪) સમવસરણુ

વાદીસસવસરણુ^૧ ચાર છે —

૧. ક્રિયાવાદી; ૨. અક્રિયાવાદી; ૩. અજ્ઞાનવાદી; ૪. વિનયવાદી.

ઈં ૧. નારકમાં આ ચારેય સમવસરણુ છે.

ઈં ૨-૧૧. ભવનપતિમાં આ ચારેય સમવસરણુ છે.

ઈં ૨૦-૨૪. તિથ્યપચેન્દ્રિયથી^૨ માંડી વૈમાનિક સુધીના
ઈંડકામાં પણ આ ચારેય સમવસરણુ છે.

[—સ્થાં ૩૪૫]

અક્રિયાવાદી^૩ આઠ છે —

૧. એકવાદી; ૨. અનેકવાદી; ૩. મિતવાદી; ૪. નિમિત્તવાદી; ૫. સાતવાદી; ૬. સમુચ્છેદવાદી; ૭. નિયત-વાદી; ૮. પરલોક નથી એમ કહેનાર (નાસ્તિક).

[—સ્થાં ૬૦૭]

(૫) યુગ્મ

યુગ્મ^૪ ચાર છે —

૧. કૃત યુગ્મ; ૨. ત્ર્યેજ યુગ્મ; ૩. દ્વાપર યુગ્મ; ૪. કલ્પ્યેજ.

૧. એકલા થવાની જગ્યા તે સમવસરણુ. ક્રિયાવાદી વગેરેના બેદની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. એકેન્દ્રિયાદિને મન નથી હોવાં એટલે આવા વાદોનો તેઓમાં સંભવ નથી.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૪. ભગવતીસાર પૃ. ૬૫૮. જે રાશિમાંથી ચાર ચાર કાઢતાં છેવટે ચાર બાકી રહે તે કૃતયુગ્મ રાશિ કહેવાય. જે રાશિમાંથી ચાર કાઢતાં ત્રણ બાકી રહે તે ત્ર્યેજ રાશિ. અને જે બાકી રહે તે દ્વાપરયુગ્મરાશિ

કં ૧-૨૪. નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને
આ ચાર યુગ્મ હોય છે.

[—સ્થા. ૩૧૬]

દિગ્પાણી

૧. ૮૪ લાખ યોનિદ્વાર :—

અધરિ યોનિ—જીવોત્પત્તિસ્થાન અસંખ્ય છે, પણ સમાન વર્ણ ગ્રંથાદિ
હોય તેવા સ્થાનને એક જ ગણીએ તો આની ૮૪ લાખ સંખ્યા થાય છે.
તેની ગણતરી આ પ્રમાણે છે—પૃથ્વીકાયના મૂળ ભેદ ૩૫૦ છે, તેને
પાંચ વર્ણો ગુણતાં ૧૭૫૦ થાય; તેને બે ગ્રંથ ગુણતાં ૩૫૦૦ થાય; તેને
પાંચ રસો ગુણતાં ૧૭૫૦૦ થાય; તેને આઠ સ્પર્શો ગુણતાં ૧,૪૦,૦૦૦
થાય; તેને પાંચ સંસ્થાને ગુણતાં ૭ લાખ ભેદ પૃથ્વીકાયની યોનિના
થાય. પૃથ્વીકાયની નેમ અપ્કાય તેલકાય અને વાયુ એ પ્રત્યેકના
મૂળભેદ પણ ૩૫૦ જ છે; એટલે એ બધાંની યોનિઓ પણ સાત સાત
લાખ સમજવી. પ્રત્યેક વનસ્પતિના મૂળ ભેદ ૫૦૦, સાધારણ વનસ્પતિ-
કાયના મૂળ ભેદ ૭૦૦, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના મૂળ ભેદ
સો સો છે. દેવ, તિથ્યંચ પંચેન્દ્રિય અને નારક એ પ્રત્યેકના મૂળ ભેદ
૨૦૦ અને મનુષ્યના મૂળ ભેદ ૭૦૦ છે. આ બધાનો પૃથ્વીની નેમ
ગુણાકાર કરવાથી તેમની યોનિ આ પ્રમાણે આવશે—૧૦ લાખ
પ્રત્યેક વનસ્પતિની, ૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિની, બે લાખ ક્ષીન્દ્રિયની,
બે લાખ ત્રીન્દ્રિયની, બે લાખ ચતુરિન્દ્રિયની, દેવ, તિથ્યંચ પંચેન્દ્રિય

અને એકે બાકી રહે તે કદયોજ કહેવાય. ગણિત-પરિભાષામાં સમચારિ
યુગ્મ કહેવાય અને વિષમ તે ઓજ કહેવાય.

અહીં યુગ્મ શબ્દ સામાન્ય રાશિના અર્થમાં લેવો જોઈએ; કારણ
રાશિના મૂળ બે ભેદ છે ઓજ અને યુગ્મ. ઓજના બે ભેદ યોજ અને
કદયોજ તથા યુગ્મના બે ભેદ કૃતયુગ્મ અને ક્ષાપરયુગ્મ. જુઓ—
ષ્ટૂખંડાગમ પુસ્તક ૩, પૃ. ૨૪૯. અહીં આપેલ આરંભની વ્યાખ્યા
પણ ષ્ટૂખંડાગમની ધવલામાં આપી છે.

અને નારકની ચાર-ચાર લાખ, અને ૧૪ લાખ મનુષ્યે પચિન્દ્રિયની યોગિ છે. આ બધી મળી ૮૪ લાખ જીવયોગિ સમજવી.

૨. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના કંડક :-

(કં ૦ ૧) રત્નપ્રભામાં જથ્થા એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્ત; બાકીના છયે નરકમાં જથ્થા એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ રાત્રિદિવસ, અર્ધમાસ, માસ, બે માસ, ચાર માસ અને ૭ માસ કમશાઃ સમજવા. (કં ૦ ૨-૧૧) અસુરકુમારથી માટી સ્તનિવકુમાર મુખીના કંસે ભવન-પતિમાં જથ્થા એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્ત. (કં ૦ ૧૨-૧૬) પૃથ્વીકાયથી વનરપતિ મુખીના એકેન્દ્રિય જીવોને ઉપપાત વિરહકાલ છે જ નહિ. (કં ૦ ૧૭-૧૯) ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયમાં જથ્થા એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અતમુદ્ધર્ત. (કં ૦ ૨૦) સમૃદ્ધિમં તિયંચ-પચિન્દ્રિયનો ક્ષીન્દ્રિયાદિ જેમ, અને ગર્ભજને ૧૨ મુદ્ધર્ત ઉત્કૃષ્ટ સમજવા. (કં ૦ ૨૧) ગર્ભજ મનુષ્યનો ગર્ભજ તિયંચ જેમ અને સમૃદ્ધિમં મનુષ્યનો ૨૪ મુદ્ધર્ત વિરહકાલ છે. (કં ૦ ૨૨-૨૩) વ્યંતર અને જ્યોતિષીનો જથ્થા એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્ત છે. (કં ૦ ૨૪) સૌધર્મ અને ઈરાનનો વ્યંતર પ્રમાણે. પણ સનકુમારનો ઉત્કૃષ્ટ નવ દિવસ અને ૨૦ મુદ્ધર્ત; માહેન્દ્રનો કિં ૧૨, મું ૧૦; અક્ષયોકનો કિં ૨૨; લાતકનો કિં ૪૫; મહાશુકનો કિં ૮૦; સહસ્રારનો કિં ૧૦૦; આનતનો સંખ્યાત માસ; પ્રાણતનો પણ તે જ; આરણને સંખ્યાત વર્ષ; અચ્યુતનો પણ તે જ; ઐવેચકના ત્રણે પ્રસ્તારમાં કમશાઃ સંખ્યાત સો વર્ષો, સંખ્યાત હબર વર્ષ, સંખ્યાત લાખ વર્ષ; અનુત્તર વિજયાદિમાં અસંખ્યાત કાલ; અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં પદ્યોપમનો અસંખ્યાત ભાગ.

ઉદ્ધર્તના-કંડક પણ ઉપપાત-કંડક પ્રમાણે જ સમજ લેવો.

૩. અવગાહના :-

પ્રજ્ઞાપનાના ૨૧ મા પદમાં જીવની અવગાહના અને સંસ્થાન કલાં છે, તેમાંથી અવગાહના વિષે અહીં સમજ લેવું. વિસ્તારથી બંધવા માટે ત્યાં બેઈ લેવું; પણ સંક્ષેપ આ પ્રમાણે સમજવો — બધા એકેન્દ્રિય જીવોનું આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ બેઠું શરીર જથ્થાથી તથા કિલ્કથી છે; પણ તેમાં પ્રત્યેક વનરપતિનું ઉત્કૃષ્ટ હબર ચોળનથી કાંઈક વધારી શરીર સમજવું. બાકીના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન નીચે પ્રમાણે —

દ્વિ-ઇન્દ્રિયનું શરીર બાર યોજન, ત્રીન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉ. ચતુરિન્દ્રિયનું ચાર ગાઉ છે; સાતમા નરકમાં ૫૦૦ ધનુષ છે અને બાકીનાં છઠ્ઠાથી પહેલાં સુધીનાં નરકમાં ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર અડધુ અડધુ સમજવું—એટલે કે ૨૫૦, ૧૨૫, ૬૨૫, ૩૧૨, ૧૫૬ ધનુષ અને બાર આગળ, અને ૭૫૫ ધનુષ અને ૭ આગળ; ગર્ભજ મત્સ્ય અને ઉરપરિસર્પનું હજાર યોજન, ગર્ભજ પક્ષીનું બે થી નવ ધનુષ પ્રમાણ, ભુજપરિસર્પનું બે થી નવ ગાઉ, ગર્ભજ સ્થલચર ચોપગાનું ૭ ગાઉ, સંમૂર્ચિર્મ જલચરનું ૧૦૦૦ યોજન, સંમૂર્ચિર્મ ચોપગા સ્થલચરનું ૨ થી ૬ ગાઉ, સંમૂર્ચિર્મ ઉરપરિસર્પનું તેટલા જ યોજન, અને સંમૂર્ચિર્મ ભુજપરિસર્પ તથા ખેચરનું તેટલા જ ધનુષ સમજવું ગર્ભજ મનુષ્યનું ત્રણ ગાઉ, સંમૂર્ચિર્મ આંગળના અસખ્યાતમા ભાગ બેટલું, ભુવનપતિનું સાત હાથ, વ્યંતરનું, જ્યોતિષીનું અને સુધર્મ અને ઈશાનવાસી દેવોનું પણ સાત હાથ; સનતકુમાર અને માહેન્દ્રના દેવોનું ૭ હાથ, બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવોનું પાંચ હાથ, મહાશુક અને સહસ્રારના દેવોનું ચાર હાથ, આનત અને પ્રાણતના દેવોનું ત્રણ હાથ, આરણ્ય-અચ્યુતના દેવોનું પણ ત્રણ હાથ, ઐવેયકના દેવનું બે હાથ અને અનુત્તરના દેવોનું શરીર એક હાથ છે.

૪. વૈકિંચ શરીરને લગતા પ્રશ્નોત્તર :—

જેમ કે પ્ર૦—શું એકેન્દ્રિયમાં વાયુકાયને છે કે અવાયુકાયને પણ ?
ઉ૦—વાયુકાયને છે. તેવી જ રીતે વાયુમાં પણ બાદરને જ છે, તેમાં પણ પર્યાપ્તિને જ છે, તેના પ્રશ્નોત્તરો ચથાથોગ્ય સમજી લેવા. તે જ પ્રમાણે પચ્ચેન્દ્રિયમાં પ્રશ્નોત્તરો સમજવા. સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે—

અપર્યાપ્ત કે પર્યાપ્ત બને નારકને, ગર્ભજ તિર્યચ પચ્ચેન્દ્રિયને, તેમાં પણ સખ્યાત વર્ષાયુષી પર્યાપ્તિ તિર્યચને જ, સખ્યાત વર્ષાયુષી પર્યાપ્તિ કર્મભૂમિજ મનુષ્યને, પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિ દેવોને એ વૈકિંચ શરીર હોય છે.

૫. સંસ્થાન :—

અવગાહનાની સાથે સાથે સંસ્થાન વર્ણન પણ સમજવાનું છે તે આ પ્રમાણે—વૈકિંચ શરીરનું સંસ્થાન નાના પ્રકારે છે. વાયુનું પતાકા જેવું, નારકોનું હુંક સંસ્થાન છે, પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યના વૈકિંચનો

આકાર વિવિધ પ્રકારે છે. દેવોના ભવધારણીય વૈકિંચનો આકાર સમ-ચતુરસ્ર છે અને ઉત્તર વૈકિંચનો નાના પ્રકારે છે.

વૈકિંચની અવગાહના આ પ્રમાણે — જઘન્યથી આંગળનો અસં-ખ્યાતમે ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી એક લાખ યોજનથી વધારે. તેમાં વાયુના વૈકિંચની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠ આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ જ છે. નારકના ભવધારણીયની જઘન્ય આંગળનો અસંખ્યાતમે ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે. તેમના ઉત્તર વૈકિંચની જઘન્યથી આંગળનો અસંખ્યાતમે ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી ચોતરોતાના ભવધારણીયથી પ્રમાણી. પચેન્દ્રિય તિથિ ચના વૈકિંચની ઉત્કૃષ્ઠ ૬૦૦ યોજન, મનુષ્યની એક લાખ યોજનથી વધારે અને દેવોનું ઉત્તર વૈકિંચ એક લાખ યોજન ઉત્કૃષ્ઠ છે, અને ભવધારણીય આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે.

૬. તૈજસની અવગાહના ઇંઃ—

અહીંયાં અવગાહનાના સામાન્ય પ્રસોત્તરૈ પછી એકેન્દ્રિયાદિ બધા જીવોની મારણાતિક સમુદ્ધાત વખતની તૈજસ શરીરની અવગાહના પણ સમજ લેવાની છે; તે આ પ્રમાણે—એકેન્દ્રિયની બહાર અને પહોળાઈમાં તો સ્વશરીરપ્રમાણ અને લબાઈમાં જઘન્ય આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠ જીવે અને નીચે લોકાન્ત સુધીની. આ ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહના જે જીવ લોકના એક છેડે હોય અને બીજા છેડે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તેની અપેક્ષાએ સમજવી. દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવોની લબાઈમાં તિથિગ્ધેષ્ઠથી માંડી લોકાન્ત સુધીની છે, કારણ સામાન્ય રીતે દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવો તીરછા લોકમાં જ હોય છે, અને ત્યાં રહ્યા મારણાતિક સમુદ્ધાત કરે છે. નારકની જઘન્યથી હજાર યોજન લાંબી છે; કારણ જે નારક પાતાલકલ્પશની હજાર યોજન દિવાલ બેઠીને તેમાં માછલારૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો તેને તૈજસ શરીરની અવગાહના હજાર યોજન જેવડી લાંબી કરવી પડે છે. અને નારકની ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહનાની લબાઈ નીચે સાતમા નરક સુધી, જેને સાતમા નરકમાંથી સમુદ્રમાં મછલારૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય; અને તીરછી દિશામાં સ્વચંદ્રમણ સુધી, જે તે ત્યાં માછલારૂપે થવાનો હોય તો, અને બીજી દિશામાં પંડકવન અને પુષ્કરણી સુધીની છે, કારણ નારક તેમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહના લોકાન્ત સુધીની છે. ભવનપતિ, વ્યતર, જ્યોતિષી

અને સુધર્મ અને ઈશાનના દેવાની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહનાની 'લંબાઈ જથ્થાથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ, જે તેઓ સ્વસ્થાને જ પૃથ્વીઆદિરૂપે ઉત્પન્ન થવાના હોય; અને ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં ત્રીજા નરક સુધી, તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બહારની વેદિકા સુધી, અને જો એ ઇષતપ્રાગ્સારા પૃથ્વી સુધી—કારણ ત્યાં તેઓ પૃથ્વીકા-આદિમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે. સનત્કુમારથી સહસ્રાર સુધીના વૈમાનિક દેવાની—જથ્થાથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ—જે તેઓ પુષ્કરિણીમાં સ્નાન કરવા પડ્યા હોય અને મરીને તેમાં જ માછલા રૂપે થાય તો; ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં મહાપાતાલના કલશ સુધીની, તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીની, અને જો ચી દિશામાં અચ્યુત દેવ-લોક સુધીની છે. આરણ્યથી અચ્યુત સુધીના દેવાની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહના—જથ્થાથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં અપોલોકના ગ્રામો સુધી, તીરછી દિશામાં મનુષ્યલેવ પ્રમાણ અને જો ચી દિશામાં અચ્યુત સુધીની.

૭. આવાસ વિષે :—

અંગૂતર નિકાયમાં નવ સત્વાસ માન્યા છે અને તેમાં સર્વ છવેને વિભક્ત કરી દીધા છે.

૧. પ્રથમ સત્વાસમાં નાના પ્રકારની કાય અને સંજ્ઞાવાળા—કેટલાક મનુષ્યો, કેટલાક દેવો અને કેટલાક વિનિપાતિકોને સમાવેશ છે.

૨. બીજા આવાસમાં નાના પ્રકારની કાયવાળા પણ સુરખી સંજ્ઞાવાળા બ્રહ્મકાયિક દેવો છે.

૩. ત્રીજા આવાસમાં સુરખી કાયવાળા પણ નાના પ્રકારની સંજ્ઞાવાળા આભાસ્વર દેવો છે.

૪. ચોથા આવાસમાં એક જેવી કાય અને સંજ્ઞાવાળા શુભકૃષ્ણ દેવો છે.

૫. પાંચમા આવાસમાં અસંજ્ઞી અને અપ્રતિસંવેદી એવા અસંજ્ઞ-સત્ત્વ દેવો છે.

૬. છઠ્ઠા આવાસમાં રૂપસંજ્ઞા, પટિધસંજ્ઞા, અને નાનાત્મસંજ્ઞાથી આગળ વધીને જેઓ 'આકાશ અનંત' છે એવા આકાશાનંયાયતનને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેવા સત્ત્વો છે.

૭. સાતમા આવાસમાં તે સત્વો છે જે આકાશાનંઆયતનને પણ અતિક્રમીને ‘અનંત વિજ્ઞાન છે’ એવા વિન્નાણાનંઆયતનને પ્રાપ્ત થયા છે.

૮. આઠમા આવાસમાં તે સત્વો છે જેઓ ‘કંઈ પણ નથી’ એવા અકિઆયતનને પ્રાપ્ત છે.

૯. નવમા આવાસમાં તે સત્વો છે જે નેવન્નાનાસન્નાયતનને પ્રાપ્ત છે.

૮. ક્રિયાવાદી વગેરે:—

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદ છે, અક્રિયાવાદીના ૮૪ છે, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વૈનચિકના ૩૨ છે—આ બધા મળી ૩૬૩ ભેદો છે.

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદ આ પ્રમાણે ગણવામાં આવે છે —

૧. જીવ, ૨. અજીવ, ૩. આશ્રય, ૪. સંવર, ૫. બન્ધ, ૬. નિબંધ, ૭. પુણ્ય, ૮. પાપ, અને ૯. મોક્ષ. આ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ કે પરતઃ એવા બે વિકલ્પે તથા તે નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નિત્યરૂપે કે અનિત્યરૂપે એવા બે વિકલ્પે સંભવે; પછી એ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કાલ, ઈશ્વર, આત્મ, નિયતિ અને સ્વભાવ એવા પાંચ કારણોના વિકલ્પે સંભવે—આ બધા વિકલ્પોની પરસ્પર યોજના કરતાં $૬ \times ૨ \times ૨ \times ૫ = ૧૮૦$ ભેદો મળી આવે છે. કોઈ જીવ વિષે આમ કહે કે—

૧. જીવ સ્વતઃ નિત્ય કાલને કારણે છે—આનો અર્થ એ થાય કે જીવ છે નો-એક સ્વતંત્ર પદાર્થ; તે હૂસ્વ કે દીર્ઘ જેમ સાપેક્ષ નથી; એટલે કે દીર્ઘ જોયું હોય તો જ બીજાને હૂસ્વ કહી શકાય છે તેમ જીવેતર જોયું હોય તો જ જીવનું બાન થઈ શકે અન્યથા નહીં—એમ માનવાને કારણ નથી. વળી તે નિત્ય છે. કાલવાદીને મતે બધું કાલાશ્રયી હોવાથી જીવ પણ કાલને કારણે જ અસ્તિ કહી શકાય. આ મત્તવ્ય કાલવાદીનું છે.

૨. પણ તેમાં જ ફેરફાર કરીને ઈશ્વરવાદી હશે તે આ પ્રમાણે કહેશે—જીવ સ્વતઃ નિત્ય છે ઈશ્વરને કારણે. ઈશ્વરવાદી કાલ નહિ માનતાં ઈશ્વરને જ બધી વસ્તુના અસ્તિત્વમાં કારણ માને છે.

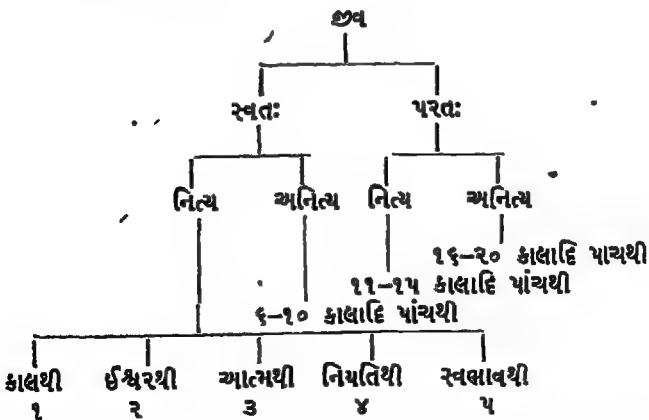

૩-૫. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર નહિ, પણ પુરુષ જ જગતમાં મુખ્ય કારણ છે એવું માનનાર આત્માનું અસ્તિત્વ પુરુષને કારણે અને નિયતિ-વાદી નિયતિને કારણે તથા સ્વભાવવાદી સ્વભાવને કારણે માને, એટલે બીજા ત્રણ વિકલ્પ બને.

૬-૧૦. તેવી જ રીતે સ્વતઃ શબ્દ વળે દઈ પરતઃ શબ્દ મૂકી દેવાથી બીજા પાંચ વિકલ્પ બની આવે. પ્રથમમાં આત્માહિ પદાર્થનું સ્વતઃ — સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે આ પાંચમાં પ્રત્યેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ પરસ્પરેક્ષા માનવામાં આવે છે. એટલે કે જીવને બાધ ધટાદિના બાધ થયા વિના શક્ય જ નથી, એમ આ વિકલ્પોથી ક્ષિત થાય — એટલે કે જીવની સિદ્ધિ કરવી હોય તો ધટાદિથી સિન્ન રહે જ કરવી જોઈએ, સ્વતંત્રપણે નહિ.

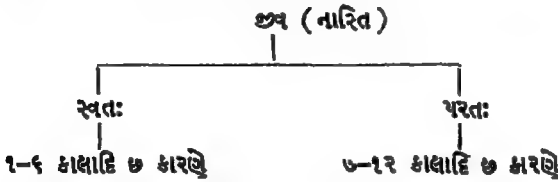
૧૧-૨૦. ઉપરના દરે વિકલ્પોમાં જીવને નિત્ય માન્યો છે પણ ને નિત્ય ન માનતાં અનિત્ય માનવામાં આવે તો આ બીજા દશ વિકલ્પો બની જાય.

૨૧-૧૮૦. આ જ પ્રમાણે અજીવાદિ બાકીના ૮ પદાર્થના ૨૦-૨૦ ભેદ ગણતાં બીજાં ૧૬૦ ભેદ મળી આવે — એમ બધા મળી ૧૮૦ થાય. નકરો કરવો હોય તો આ પ્રમાણે થાય —

આ જ નકશા પ્રમાણે અજીવ વગેરે બાકીના ૮ ના ૨૦-૨૦ ભેદ સમજ લેવા.

અક્રિયાવાદીના ૮૪ ભેદો આ પ્રમાણે સમજવા — અક્રિયાવાદી જીવાદિ પદાર્થોને માનતા નથી, એટલે તેમને મતે અસ્તિ નહિ પણ, નાસ્તિ બધું છે. વળી જો એ બધું છે જ નહિ તો નિત્યાનિત્યનો પ્રશ્ન પણ રહેતો નથી; અને તેમાં કાલાદિ પાંચ કારણમાં એક ચદચ્છા છડું કોરણ ઉમેરવાનું છે. એટલે વિકલ્પો આવા બને — ૧. જીવ સ્વતઃ કાલથી નથી; ૨. જીવ સ્વતઃ ઈશ્વરથી નથી — આદિ. ૮૪ ની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે — તત્ત્વની સંખ્યા ૬ ને બદલે ૭ ગણવી, પુણ્યપાપને બાદ કરવા, એટલે ૭ (તત્ત્વ) $\times$ ૨ (સ્વતઃ અને પરતઃ) $\times$ ૬ (કાલાદિ) = ૮૪. આ જ વસ્તુને નકરાથી કહેવી હોય તો આ પ્રમાણે કહેવાય —

આમ જીવ જેમ બાકીના અજીવાદિ ૬ ના પણ બાર-બાર ભેદ અણતાં $૧૨ \times ૭ = ૮૪$ ભેદ થાય.

અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે સમજવા — અજ્ઞાનવાદીઓ જીવાદિ પદાર્થો વિષે કહે છે કે જીવાદિ સત્ છે કે અસત્ છે, કે સદસત્ છે, કે અવાચ્ય છે, કે સદવાચ્ય છે, કે અસદવાચ્ય છે, કે સદસદવાચ્ય છે એ કાંઈ બાણી શકાતું નથી. આમ પ્રત્યેક જીવાદિ પદાર્થો વિષે સાત સાત વિકલ્પો છે; એટલે $૬ \times ૭ = ૬૩$ ભેદ તે થાય — અને નવ તત્ત્વ સિવાય ઉત્પત્તિના વિષે પણ પોતાનું અજ્ઞાન બહાર કરે છે પણ તેના વિકલ્પ પ્રથમના ચાર જ છે એટલે $૬૩ + ૪ = ૬૭$ એમ બધા મળી ભેદો અજ્ઞાનવાદીના થાય.

વૈનચિકના ૩૨ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે —

૧. દેવ, ૨. રાજા, ૩. ચતિ, ૪. જ્ઞાતિ, ૫. સ્થવિર, ૬. અધમ, ૭. માતા, ૮. પિતા, આ આઠ જણની ૧. મનથી, ૨. વચનથી, ૩. કાચથી અને ૪. દાનથી સેવા-વિનય કરવો એલું મનતબ્ધ વૈનચિકવાદીઓનું છે. એટલે દેવાદિ ૮ $\times$ મનાદિ ૪ = ૩૨ ભગો થાય.

ક્રિયાવાદિ આદિ ચારેય વિષે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પૃ૦ ૨૩ થી, અને પૃ૦ ૧૩૪ થી.

૯. અક્રિયાવાદી :—

અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી તે એકવાદી. અને સપ્તદ્વૈતવાદી પણ એકવાદી કહેવાય. જગતમાં બધું વિલક્ષણ છે તેમાં સામાન્ય જેવું કંઈ તત્ત્વ નથી એવું માનનારા અનેકવાદી છે. જીવોને અનન્ત નહિ પણ પરિમિત માત્રી એક વખત જગતમાંના બધા જીવો મોક્ષે આત્મા જશે એવું માનનાર તે મિતવાદી અથવા આત્માને અંગુષ્ઠપર્વ માત્ર કે ચોખાના દાણા જેવડો પરિમિત માનનાર પણ મિતવાદી કહેવાય. અથવા લોકને માત્ર સાત દ્વીપ-સમુદ્રપ્રમાણ માનવો તે પણ મિતવાદિતા છે. આ જગત ઈશ્વરે નિર્મિત કર્યું છે, બ્રહ્મમાંથી બન્યું છે કે કોઈ પુરુષે રચ્યું છે એમ માનનાર તે નિર્મિતવાદી. સ સારત્યાગ કરી તપોમાર્ગ જેવો કષ્ટ-દાયક માર્ગ સ્વીકારવાથી મોક્ષ મળી શકે નહિ, તપસ્યાજન્ય દુઃખથી સુખ કેવી રીતે મળે, સુખ તો સુખજન્ય જ હોઈ શકે માટે વેદહમન નહિ કરતાં 'સુખપૂર્વક રહેવું' જેથી લવિષ્યમાં પણ સુખ મળે—આણું માનનાર તે સાત્વાદી. પ્રતિક્ષણે વસ્તુ નાશ પામે છે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે—એમ માનનાર ક્ષણિકવાદી તે સમુચ્છેદવાદી છે. જગતમાં સર્વ નિયત જ છે—નિત્ય જ છે એવું માનનાર તે—સાંખ્ય—નિયતવાદી છે. આર્વાક—નાસ્તિકો પરલોક નથી એમ કહે છે.

દેવનિકાય

૧. સામાન્ય બાબતો

દેવસ્થિતિ^૧ ચાર પ્રકારની છે —

૧. કોઈ સામાન્ય દેવ હોય;
૨. કોઈ સ્નાતક દેવ હોય;
૩. કોઈ દેવ પુરોહિત હોય;
૪. કોઈ પ્રજ્વલન દેવ હોય.^૨

[—સ્થા. ૨૪૮]

દેશથી અને સર્વથી દેવો શબ્દ સાંભળે છે, રૂપદર્શન કરે છે, સુગંધ લે છે, રસાસ્વાદ લે છે, સ્પર્શ કરે છે, અવભાસે છે, પ્રભાસે છે, વિકુર્વાણા કરે છે, પરિચારણા કરે છે, બોલે છે, આહાર લે છે, તેને પરિણુમાવે છે, વેદે છે અને નિજરા કરે છે.

[—સ્થા. ૮૦]

૬ સમુદ્ધાત કરીને અને કયાં વિના એમ બે પ્રકારે આત્મા (દેવાત્મા) અવધિ જ્ઞાન-દર્શનથી —

૧. અધોલોક જાણુ-દેખે છે;
૨. તિર્યગ્લોક જાણુ-દેખે છે;
૩. ઉર્ધ્વલોક જાણુ-દેખે છે;
૪. સપૂર્ણલોક જાણુ-દેખે છે.

૧. સ્થિતિ એટલે મર્યાદા. જેમ મનુષ્યોમાં કોઈ રાત્ર, કોઈ અમાત્ય એમ ભેદો હોય છે, તેમ દેવમાં પણ છે.

૨. મનુષ્યોમાં બીજના ગુણગતિ ગાનારા ભાટ-ચારણો હોય છે, તેવી દેવભતિ — તે પ્રજ્વલન દેવ કહેવાય.

કુ તે જ પ્રમાણે વિકુર્વણા કરીને અને કર્યા વિના,
અવધિજ્ઞાન-દર્શનથી —

૧-૪. અધાલોકાદિને જાણી-દેખે છે.

[—સ્થા. ૮૦]

કુ દેવો ત્રણ વખતે વિદ્યુત્ કરે છે —

૧. વિકુર્વણા કરતી વખતે;

૨. પરિચારણા (મૈથુન) વખતે;

૩. કોઈ શ્રમણુ-પ્રાણીણુને પોતાની ઋદ્ધિ, યશ, ખલ,
વીર્યાદિનું દર્શન કરાવવું હોય ત્યારે.

કુ ત્રણ કારણે દેવો મેઘગર્જના કરે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા. ૧૩૩]

કુ દેવલોકમાં નવો ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ઇચ્છે તો પણ
મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવી શકે નહિ તેનાં ત્રણ
કારણો છે —

૧. દેવોના કામલોગમાં મૂર્છિત થઈ જાય છે;

૨. મનુષ્યલોકનો સ્નેહ તૂટી જાય છે અને દેવલોકનો
પ્રેમ બંધાઈ જાય છે.

૩. તે એવો તો દેવના કામલોગમાં ફસાઈ જાય છે કે
હંમેશાં વિચાર કર્યા કરે છે કે આજે જઈશ,
કાલે જઈશ; એમ કરતાં કરતાં જેમને માટે તે
જવાનો હોય, તે લોકો તો મરી ખૂટે છે એટલે
તેને જવાપણ રહેતું નથી.

કુ દેવ ઇચ્છે તો મનુષ્યલોકમાં આવી શકે તેનાં ત્રણ
કારણો —

૧. દેવોના કામલોગમાં જલદી ફસાઈ ન જાય અને
તેને એમ થાય કે મનુષ્યલોકમાં મારા ધર્માચાર્ય

ઉપાધ્યાય, ગણી વગેરે છે જેમના પ્રભાવથી મને
આવી દેવદ્વિ મળી છે; તો હવે તેમની પાસે જઈ
તેમને નમસ્કાર કરું, તેમની સેવા કરું;

૨. મનુષ્યોમાં તો જ્ઞાની, તપસ્વી અને અતિ દુષ્કર
કૃત્યોને પણ કરનારા પડ્યા છે; તો હું તેમની
પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરું, તેમની સેવા કરું;

૩. મનુષ્યોમાં મારાં માતા, પિતા, ભાઈ વગેરે
સાંઘાંધીઓ છે; તો તેમની પાસે જઈને
હાજર થાઉં, જેથી મને મળેલી દેવદ્વિને તેઓ
ભેઈ શકે.

[—સ્થા. ૧૭૭]

૬ દેવ ચાહે તો પણ ચાર કારણે મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર
આવી શકે નહિ —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણ;

૪. મનુષ્યલોકની ગંધ દેવોને ગમતી નથી. કારણ,
મનુષ્યલોકની ગંધ ૪૦૫ યોજન સુધી જાય
ફેલાય છે. અને તે દેવોને અણગમતી છે.

૬ ચાર કારણે ધારે તો દેવ મનુષ્યલોકમાં આવી શકે —

૧-૩. પ્રથમ જેમ;

૪. મનુષ્યલોકમાં મારા મિત્રો, સાંઘાંધીઓ છે
જેમની સાથે એમ મેં નક્કી કરેલું કે જે કોઈ
પહેલું મરી દેવલોકમાં જાય, તેણે ત્યાંથી આવી
ખીજને ઘોઘ આપવો.

[—સ્થા. ૩૨૩]

ચાર પ્રસર્પક (એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફરનારાં) છે—

૧. અનુત્પન્ન લોગોના નિષ્પાદન માટે;

૨. પૂર્વોત્પન્ન લોગો ચાલ્યા ન જાય તે માટે;

૩. અનુત્પન્ન સુખના નિષ્પાદન માટે;
 ૪. આવેલ સુખ ચાલ્યું ન જાય તે માટે.

[-સ્થા. ૩૩૬]

કૃ દેવો પોતાનું ચ્યવન ત્રણ કારણે જાણે છે —

૧. વિમાનાભરણ નિષ્પ્રભ થઈ જાય તો;
૨. કલ્પવૃક્ષો મ્હાન થાય તો;
૩. પોતાની તેજોલેશ્યા હીન થાય તો.

કૃ દેવોને ઉદ્દેગ થવાના ત્રણ સ્થાન છે —

૧. અહો ! આ લષ્ટિ છાડી મરવું પડશે;
૨. મારે માતાના ઉદરમાં માતાનું ઓજ અને પ્રિતાનું વીંચું એ બન્નેના મિશ્રણનો આહાર કરવો પડશે;
૩. અહો ! અશુચિ ગર્ભમાં રહેવું પડશે.

[-સ્થા. ૧૭૬]

કૃ ત્રણની દેવો સ્પૃહા કરે છે —

૧. મનુષ્યભવ;
૨. આયુક્ષેત્રમાં જન્મ;
૩. સુકુલમાં જન્મ.

કૃ દેવોને શોક ત્રણ કારણે થાય છે —

૧. શક્તિ હોવા છતાં ક્ષત ભણ્યો નહિ;
  ૨. ઇહલોકના કામલોગમાં આસક્ત થઈ લાંબા કાળ સુધી દ્વીક્ષા પાળી નહિ;
  ૩. વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળ્યું નહિ.
- આમ-વિચારી તે પરિતાપ કરે છે.

[-સ્થા. ૧૭૮]

૨. ભેદો

દેવ પાંચ પ્રકારના છે —

૧. ભવ્ય દ્રવ્યદેવ^૧ (દેવ થવા યોગ્ય);
૨. નરદેવ — ચક્રવર્તી^૨;
૩. ધર્મદેવ — આચાર્યોદિ;
૪. દેવાધિદેવ — અરિહન્ત;
૫. ભાવદેવ — વૈમાનિક વગેરે.

[—સ્થાન ૪૦૧]

દેવ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ભવનવાસી; ૨. વાનવ્યંતર; ૩. જ્યોતિષ્ક; ૪. વિમાનવાસી

[—સ્થાન ૨૫૭]

(૧) ભવનપતિ

૧. અસુરકુમાર; ૨. નાગકુમાર; ૩. સુપણ્ડકુમાર; ૪. વિદ્યુતકુમાર, ૫. અગ્નિકુમાર; ૬. ક્ષીપકુમાર, ૭. ઉદ્ધિકુમાર; ૮. દિશાકુમાર; ૯. વાયુકુમાર; ૧૦. સ્તનિતકુમાર.

[—સ્થાન ૭૩૬]

દશ ભવનપતિ દેવોનાં દશ ચૈત્યવૃક્ષ છે —

૧. અશ્વત્થ; ૨. શક્તિપર્ણ; ૩. શાલ્મલી; ૪. ઉંખર; ૫. શિરીષ; ૬. દધિવર્ણ; ૭. વંજુલ; ૮. પલાશ; ૯. વપ્ર; ૧૦. કણ્ઠિકાર.

[—સ્થાન ૭૩૬]

૧. જે જીવે મરીને દેવ થવાના હોય તે.

૨. આ ભેદો ભાવદેવના સમજવા. અગ્રુત્તર નિકાયમાં દેવના ભેદો આ પ્રમાણે નોધેલા છે — ૧. આતુમહારાજિક, ૨. તાવતિસ, ૩. ચામ, ૪. તુસિત, ૫. નિમ્માનરતિ, ૬. પરનિમ્મિતવસથિતિ, ૭. બ્રહ્મકાયિક ૮. તતુત્તરિ. — અગ્રુત્તર ૧૧. ૧૨.

વિદ્યુત્કુમારીમાં ચાર મહત્તરિકા (પ્રધાન) છે —

૧. ચિત્રા; ૨. ચિત્રકનકા; ૩. શતેરા; ૪. સૌદામિની.

[—સ્થા૦ ૨૫૬]

વિદ્યુત્કુમારીમાં ૬ પ્રધાન છે —

૧. આલા; ૨. શકા; ૩. શતેરા; ૪. સૌદામિની; ૫. ઇન્દ્રા; ૬. ઘનવિદ્યુતા.

[—સ્થા૦ ૫૦૭]

દ્વિશાકુમારીઓમાં ચાર પ્રધાન છે —

૧. રૂપ; ૨ રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા; ૪. રૂપવતી.

[—સ્થા૦ ૨૫૬]

દ્વિશાકુમારીઓઓમાં છ પ્રધાન છે —

૧. રૂપા; ૨. રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા; ૪. રૂપવતી; ૫. રૂપકાંતા; ૬. રૂપપ્રભા.

[—સ્થા૦ ૫૦૭]

વાયુકુમારના ચાર લેહ છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ, ૩. વેલગ્ન; પ્રભાજન.

[—સ્થા૦ ૨૫૬]

અસુરકુમારના પ્રાસાદો અલીસો યોજન ઊંચા છે.

[—સમ૦ ૧૦૩]

(૨) પરમાધાર્મિક

૬ પરમાર્મિક^૧ પદર છે —

૧. અર્ધ; ૨. અર્ધરિષ; ૩. સ્યામ; ૪. સખલ; ૫. રુદ્ર, ૬. ઉપરુદ્ર, ૭. કાલ; ૮. મહાકાલ, ૯, અસિપત્ર; ૧૦.

૧. પરમાધાર્મિકને લવનપતિમાં જ ગણવા જોઈએ.

ધનુ; ૧૧. કુંભ; ૧૨. વાલુક; ૧૩. વૈતરણી; ૧૪. ખરસ્વર;
૧૫. મહાઘોષ.

[—સમ૦ ૧૫]

(૩) વાણવ્યંતર

કૃ વાણવ્યંતરના આઠ પ્રકાર છે—

૧. પિશાચો; ૨. ભૂતો; ૩. યક્ષો; ૪. રાક્ષસો; ૫. કિન્નરો;
૬. કિંપુરુષો; ૭. મહોરગો; ૮. ગંધર્વો.

કૃ આ આઠ વાણવ્યંતરનાં આઠ ચૈત્યવૃક્ષો છે તે નીચે
પ્રમાણે—

૧. પિશાચોનું કદંબ; ૨. યક્ષોનું વડ; ૩. ભૂતોનું
તુલસીવૃક્ષ; ૪. રાક્ષસોનું કંટક; ૫. કિન્નરોનું અશોક;
૬. કિંપુરુષોનું ચંપક; ૭. ભુજંગો(મહોરગ)નું નાગવૃક્ષ;
૮. ગંધર્વોનું તેન્દુક.

[—સ્થા૦ ૬૫૪]

વાણવ્યંતરનાં ચૈત્યવૃક્ષો આઠ યોજન ઊંચાં છે.

[—સમ૦ ૮]

વાણવ્યંતર દેવોની સુધર્મા સભા નવ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ૦ ૯]

(૪) જ્યોતિષક^૧

લોકાંત (સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની જગતી જ્યાં લોક પૂરો
થાય છે અને અલોક શરૂ થાય છે) અને જ્યોતિશ્ચક્રનું અંતર
૧૧૧૧ યોજન છે. અને (લોકમધ્યના) મેરુથી જ્યોતિ-
શ્ચક્રનું અંતર ૧૧૨૧ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૧]

૧. જ્યોતિ પ્રકરણને અતે દ્વિપથ નં. ૧.

જ્યોતિષી દેવો પાંચ પ્રકારના છે —

ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. ગ્રહો; ૪. નક્ષત્રો; ૫. તારાઓ.^૧

[—સ્થાં ૪૦૧]

ક, ચંદ્ર-સૂર્ય

મનુષ્યક્ષેત્રમાં દક્ષિણાર્ધ ભાગમાં^૨ ૬૬ ચંદ્રની પ્રભા છે, હટી, અને હશે; તથા ૬૬ સૂર્ય તપે છે, તપ્યા છે, અને તપશે.

[—સમં ૧૬]

કાલોદ સમુદ્રમાં ૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય હતા, છે, અને હશે.

[—સમં ૪૨]

પુનરાધમાં ૭૨ સૂર્ય અને ૭૨ ચંદ્રનું અસ્તિત્વ હતું, છે, અને હશે.

[—સમં ૪૨]

ચંદ્ર તેમ જ સૂર્યને ૮૮ ગ્રેહનો^૩ પરિવાર છે.

[—સમં ૮૮]

આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના સમ્પ્રતાળથી ૮૦૦ ચોજન જીએ સૂર્ય બ્રમણ કરે છે.

[—સમં ૧૧૧; —સ્થાં ૬૫૫]

૧. અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જ આ પાંચ પ્રકારના દેવોની ગતિનું પ્રમાણ કૃતરાજીતર વધારે સમજવું અને તેમની નક્ષિત્રું પ્રમાણ ક્રમશઃ ધટ્ટ સમજવું. આખા જ્યોતિષક્રમાં સૂર્ય સિવાયના બેટલા જ્યોતિષી છે, તે બધા ચંદ્રનો જ પરિવાર ગણાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે જ્યોતિષીના દ્વંદ્વો છે. તેમાં પણ મુખ્ય ચંદ્ર હોવાથી બાકીનો બધો પરિવાર તેનો જ ગણાય છે. એટલે ગ્રહો ૮૮, ૨૮ નક્ષત્રો, અને ૬૬૯૭૫ કોટકોટી તારા આ બધા એકલા ચંદ્રના આજ્ઞાનુવર્તી^૪ મનાયા છે. ગૌણપણે એ સૂર્યનો પણ પરિવાર ગણાય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. નામ માટે જુઓ આગળ ખં ૩, વિં ૨-૧૪.

જાબુદ્રીપમાં અધોલોક અને બિધ્વલોકમાં મળીને સૂર્યો ૧૯૦૦ ચોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને^૧ તપાવે છે.

[—સમ૦ ૧૬]

શુકલપક્ષનો ચંદ્ર પ્રતિદિન ૬૨ ભાગ^૨ જેટલો વધે છે અને કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર તેટલો જ પ્રતિદિન ઘટે છે.

[—સમ૦ ૧૨]

ધ્રુવ રાહુ કૃષ્ણપક્ષના પડવાથી માંડીને અમાસ સુધી પ્રતિ-દિન ચંદ્રની લેશ્યાના પંદરમા ભાગને ઢાંકતો જાય છે—જેમકે પડવાને દિવસે કૃષ્ણ ભાગને, બીજાને દિવસે તેટલા જ બીજા ભાગને—એમ કરતાં કરતાં અમાસને રોજ સંપૂર્ણ ચંદ્રને ઢાંકી દે છે.^૩

[—સમ૦ ૧૫]

જાબુદ્રીપમાં સૂર્યમંડલોની સંખ્યા ૬૫ છે.^૪

[—સમ૦ ૧૫]

નિષધ પર્વતમાં ૬૩ સૂર્યમંડલ^૫ છે. નીલવંત પર્વતમાં પણ તેટલાં જ છે.

[—સમ૦ ૧૩]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ વિગત માટે પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૩. અહીં ચંદ્રના ૧૫ ભાગ કદપવા એટલે પ્રત્યેક ભાગને રાહુ પ્રત્યેક દિવસે આવરતો જાય તો પંદર દિવસે જ્યારે અમાસ આવે ત્યારે પંદરે ભાગ આવરાર્થ જાય, તેથી તે દિવસે સંપૂર્ણ ચંદ્ર ઢાંકાઈ જાય. જુઓ 'ભગવતી સાર' પૃ. ૬૦૮.

૪. મડળની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૫. નિષધ પર્વત મેરુની દક્ષિણમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જાબુદ્રીપની જગતી સુધી લાગાયેલો છે. એટલે જાબુદ્રીપમાંનાં ૬૫ મડળોમાંથી બે મડળો કે જે જગતી ઉપર આવે છે, તે સિવાયનાં બાકીનાં ૬૩ મડળ નિષધપર્વત ઉપર આવે. તે જ પ્રમાણે નીલવંતનું પણ સમજવું.

સૂર્યમંડલેનો વિષ્કંભ ૪૬૬ યોજન^૧ પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૪૮]

સૂર્યમંડલ એક યોજનમાં ૩૬૬ યોજન ભાગ જેટલું ઓછું છે.^૨

[—સમ૦ ૧૩]

સૂર્ય પ્રત્યેક મંડળને ૬૦ મુહૂર્તમાં પૂરું કરે છે.^૩

[—સમ૦ ૧૦]

જ્યારે સૂર્ય સર્વભાદ્ર મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે, ત્યારે અહીંના મનુષ્યને ૩૧૮૩૧૩૦ યોજન પ્રમાણ દૂર રહ્યો દેખાય છે.^૪

[—સમ૦ ૩૧]

જ્યારે સૂર્ય સર્વભાદ્ર મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં ભ્રમણ કરતો હોય છે, ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૩૩ હજાર યોજનથી કંઈક ઓછો દૂર રહ્યો દેખાય છે.^૫

[—સમ૦ ૩૩]

૧. સૂર્ય વિમાન જેટલું પહોળું તેટલો જ મંડળનો વિષ્કંભ—પહોળાઈ છે. સૂર્ય વિમાન જેટલું ક્ષેત્ર રોકીને ભ્રમણ કરે છે તેટલો મંડળનો વિષ્કંભ કહેવાય.

૨. એક યોજનના ૬૧ ભાગ કરીએ, તેમાંથી ૪૮ ભાગ જેટલો મંડળનો વિષ્કંભ બાદ જતાં બાકી ૧૩ એકસઠિયા ભાગ વધે. તેટલું મંડળનું પ્રમાણ યોજનથી ઓછું ગણાય.

૩. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૪. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૫. જ્યુહીપ્રજ્જ્વિતમાં ૩૨૦૦૧ ૪૬૬ અને યોજનના ૧૨૮૩૧૩ ભાગના ૬૧ ભાગ કરી તેમાં ૨૩ ભાગ—આટલું બતાવ્યું છે. માટે કિંચિત્ ન્યૂનનો અર્થ એક હજાર યોજન જેટલું ન્યૂન સમજવું.

ન્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૪૭૨૬૩૬૧ યોજન દૂર રહ્યો દેખાય છે.

[—સમ૦ ૪૭]

આભ્યંતર મંડલમાં (સૂર્ય ન્યારે ભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે) આદિ મુહૂર્તમાં ૯૬ આંગળ પૌરુષી છાયા હોય છે.^૧

[—સમ૦ ૯૬]

ઉત્તરનું (સર્વાભ્યંતર) પ્રથમ સૂર્યમંડળ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબું—પહોળું છે. દ્વિતીય અને તૃતીય મંડળ પણ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબું—પહોળું છે.^૨

[—સમ૦ ૯૯]

ઉત્તરાયણગત (સર્વાભ્યંતર મંડલમાં પ્રવેશેલો) સૂર્ય ૨૪ આંગળ^૩ પૌરુષી છાયા કરીને પાછો વાળે છે.

[—સમ૦ ૨૪]

શ્રાવણ શુકલા સાતમે^૪ સૂર્ય ૨૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરીને દિવસના ક્ષેત્રને ઓછું કરતો રાત્રીક્ષેત્રને વધારે છે; અર્થાત્ ત્યાર પછી દિવસ ટૂંકો થાય છે અને રાત્રી વધે છે.

[—સમ૦ ૨૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્પણ નં. ૮.

૨. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્પણ નં. ૯.

૩. અહીં શંકુને એક હાથનું રાખવું, એમ ટીકાકાર કહે છે. એવા શંકુની ન્યારે ૨૪ અંગુલ છાયા પડે, ત્યારે સમજવું કે સૂર્ય હવે સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી પાછો વળીને દ્વિતીયમાં પ્રવેશે છે.

૪. આષાઠ પૂર્ણિમાએ સૂર્ય ગણતરીએ છાયા ૨૪ આંગળ હોય, સાત દિવસમાં લગભગ એક આંગળ બેટલી છાયા વધે, જેથી શ્રાવણ સુદ ૭મે ૨૧ દિવસમાં ૩ આંગળ વધવાથી ૨૭ આંગળ થાય. પણ નિશ્ચિત ગણતરી કરતાં તો કર્કસંક્રાંતિથી ૨૧મા દિવસ ઉપર થોડું વધારે થાય ત્યારે ૨૭ આંગળ છાયા થાય.

ચૈત્ર અને આસો માસમાં સૂર્ય એક વખત^૧ ૩૬ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે

[—સમ૦ ૩૬]

કાર્તિક (વૈશાખ) કૃષ્ણ સાતમે^૨ સૂર્ય ૩૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૭]

કાર્તિક અને ફાગણની^૩ પૂનમે સૂર્ય ૪૦ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે.

[—સમ૦ ૪૦]

જંબુદ્વીપનો સૂર્ય જંબુદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સર્વાભ્યંતર મંડળે ઉદયને પામે છે.^૪

[—સમ૦ ૮૦]

પ્રવેશતી અને નીકળતી વખતે એમ વાર સૂર્યને ભ્રમણ કરવું પડે એવાં ૧૮૨ મંડળો જંબુદ્વીપમાં છે.^૫

[—સમ૦ ૮૨]

૧. આ દિવસ તે બને માસની પૂર્ણિમા. વારતવમાં તો મેષ સંક્રાંતિ અને તુલા સંક્રાંતિ દિવસે ૩૬ આંગળ છાયા હોય.

૨. જાપેલ પુસ્તકમાં કાર્તિક માસ શબ્દ છે. પણ ત્યાં દીકાનુસાર અને વારતવમાં પણ વૈશાખ લેઈએ. કારણ, જો ચૈત્રની પૂર્ણિમામાં ઉપર્યુક્ત ઉદયોપાનુસાર ૩૬ આંગળ હોય, તો સાત દિવસમાં એક આંગળ વધતાં વૈશાખ સુદ ૭ મે ૩૭ આંગળ થાય.

૩. દીકાકાર કહે છે કે, વૈશાખ પૂર્ણિમા એવો પાઠ ખોટો સમજવો. યોષ પૂર્ણિમાએ ૪૮ આંગળ છાયા હોવાનું સૂત્રો જણાવે છે. ત્યાર પછી માઘમાં ૪ અને ફાગણમાં ૪ એમ આઠ આંગળ ઓછા થાય. એટલે ફાગણની પૂનમે ૭ આંગળ રહે. વળી ઉપર કહ્યા મુજબ આસોની પૂનમે ૩૬ આંગળ છાયા હોય તો તેમાં ચાર આંગળ ઉમેરતાં કાર્તિક પૂનમે ૪૦ આંગળ મળી રહે.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

ચોથા ચંદ્ર સંવત્સરની હેમંતઋતુના ૭૧ દિવસ વીત્યે સૂર્ય સર્વાબાહ્યમંડળથી આબૃત્તિ શરૂ કરે છે; અર્થાત્ દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થઈ ઉત્તરાયણમાં વિચરે છે.^૧

[—સમ૦ ૭૧]

૬ ઉત્તરાયણથી નિવૃત્ત થયેલો સૂર્ય દક્ષિણાયનના પ્રથમ મંડલથી લઈને ૩૯મા મંડલે ૧૬ મુહૂર્ત જેટલું દિવસક્ષેત્ર ઓછું કરી તેટલું જ રાત્રીક્ષેત્ર વધારે છે.^૨

૬ તે જ પ્રમાણે દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલ સૂર્ય પ્રથમ મંડલથી લઈને ૩૯મે મંડલે તેટલું જ રાત્રીક્ષેત્ર ઓછું કરે છે અને તેટલું જ દિનક્ષેત્ર વધારે છે.

[—સમ૦ ૭૮]

પ્રથમના છ માસમાં સર્વાબ્યંતર મંડલથી બાહ્યમંડલોમાં (દક્ષિણાયન) ગતિ કરતો સૂર્ય ૪૪મા મંડલે પહોંચે છે, ત્યારે

૧. પાંચ વર્ષનો એક ચક્રયુગ. તેમાં પ્રથમનાં બે વર્ષ ચંદ્રસંવત્સર છે. ત્રીજું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે, ચોથું ચંદ્રસંવત્સર છે. અને પાંચમું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે. અહીં ચોથું ચંદ્રસંવત્સર પ્રસ્તુત છે. તેની હેમંતઋતુ માગસરથી શરૂ થાય. (પૂર્ણિમાના મહિના હોવાથી માગસર કૃષ્ણપ્રતિપદાથી મહિનો બેસે) અને એક ચક્રમાસના ૨૯ દિવસ ગણતાં તેના ૭૨ દિવસ માહ માસની કૃષ્ણ તરફ પૂરા થાય અને તે જ દિવસે તે ઉત્તરાયણ શરૂ કરે છે.

૨. સમઋતુ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૩. વર્ષની શરૂઆત દક્ષિણાયનથી થાય છે એટલે પ્રથમના છ માસ દક્ષિણાયનના અને બીજા છ માસ ઉત્તરાયણના ગણવા. પ્રત્યેક દિવસે પ્રત્યેક મંડલે દક્ષિણાયન વખતે ૧૬ મુહૂર્ત જેટલું દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાનમાથી ઘટણ હોવાથી ૪૪મા મંડલે ૪૪×૨ = ૮૮ એટલે ૧૬ મુહૂર્ત જેટલું દિનમાન ઘટશે અને તેટલી જ રાત્રી વધશે. બીજા છ માસ પ્રમાણ ઉત્તરાયણમાં તે જ હિસાબે દિનમાન વધે છે અને રાત્રીમાન ઘટે છે.

ત્યાં દિવસના ભાગને ફૂર્ક મુહૂર્ત^૧ જેટલો ઝોાછોં કરી રાત્રીને તેટલી જ લાંબી કરતો બ્રમણ કરે છે.

બીજા છ માસમાં જ્યારે સર્વ^૧બાહ્ય મંડલથી સર્વાભ્યંતર મંડલ તરફ (ઉત્તરાયણ) ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૪ મે મંડલે રાત્રીના ભાગને ફૂર્ક મુહૂર્ત^૧ જેટલું ઝોાછું કરી દિવસને ભાગ તેટલો જ વધારતો બ્રમણ કરે છે.

[—સમ૦ ૮૮]

સૂર્ય^૧ સર્વ^૧બાહ્ય મંડલ તરફ જતો હોય કે સર્વાભ્યંતર મંડલ તરફ આવતો હોય, ત્યારે ૯૩ મા મંડલમાં સમાન ઝોવાં દિવસ રાતને વિષમ બનાવે છે.^૨

[—સમ૦ ૯૩]

પ્રથમના છ માસમાં જ્યારે સૂર્ય^૧ દક્ષિણાયન ગતિ કરતો હોય છે, ત્યારે ૪૯મા મંડલમાં ફૂર્ક મુહૂર્ત^૧ પ્રમાણ^૨ જેટલું દિનમાન ઘટાડી રાત્રિમાન તેટલું જ વધારે છે. અને બીજા છ માસમાં જ્યારે તે ઉત્તરાયણ ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૯મા મંડલે તેટલું જ રાત્રિમાન ઘટાડી તેટલું જ દિનમાન વધારે છે.

[—સમ૦ ૯૮]

૧. અહીં ૯૩મું મંડલ કહ્યું છે તે સર્વાભ્યંતર મંડલને દક્ષિણાયનનું પ્રથમ તથા સર્વ^૧બાહ્યને ઉત્તરાયણનું પ્રથમ મંડલ ગણીને કહ્યું છે. અન્યથા દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયણ સર્વ^૧બાહ્ય તથા સર્વાભ્યંતર મંડલને વર્ણને ગણાતાં હોવાથી એ ૯૩મું નહિ પણ ૯૨મું મંડલ કહેવાય છે. એ ૯૨મા મંડલના અર્ધભાગે સૂર્ય^૧ હોય છે ત્યારે રાત અને દિવસ સરખાં એટલે કે ૧૫ - ૧૫ મુહૂર્ત^૧ પ્રમાણ હોય છે.

૨. પ્રત્યેક મંડલે ફૂર્ક મુહૂર્ત^૧ પ્રમાણ વધ-ઘટ થતી હોવાથી ૪૯મા મંડલે ૪૯ × ૨ = ૯૮ એટલે ફૂર્ક મુહૂર્ત^૧ પ્રમાણ ઘટ વધ થાય.

સૂર્યમંડલને યોજનના એકસઠિયા ભાગમાં^૧ વિભાજિત કરીએ તો સમાંશ છે. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર મંડળ વિશે.^૨

[—સમ૦ ૬૧]

જ. નક્ષત્રો

જંબુદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો^૩ ચંદ્રના યોગમાં પ્રકાશે છે.

[—સમ૦ ૫૬]

કૃત્તિકા નક્ષત્ર ચંદ્રના સર્વબાહ્ય મંડલથી ગણતાં દશમા ચંદ્રમંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. અને આભ્યંતર ચંદ્રમંડલથી ગણતાં દશમા ચંદ્રમંડલમાં અતુરાધા ભ્રમણ કરે છે

[—સ્થા૦ ૭૮૦]

અભિજિતને છોડીને બાકીનાં ૨૭ નક્ષત્રોથી જંબુદ્વીપમાં વ્યવહાર ચાલે છે.^૪

[—સમ૦ ૨૭]

૧. યોજનના એકસઠ ભાગ કરીએ તો તેવા ૪૮ એકસઠિયા ભાગ (૬૬૮) બરાબર તે સૂર્યમંડલનો વિષ્કંભ હોવાથી તે સમારા કહેવાય છે. વિષમાંશ નથી.

૨. ચંદ્રમંડલનો વિષ્કંભ ૫૬ યોજન હોવાથી તે પણ સમાંશ છે. અહીં એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે સૂર્યની જોમ બધા મળી ૧૮૪ મંડળો ચંદ્રને નથી પણ માત્ર ૧૫ છે. બનેનું ચારક્ષેત્ર તો ૫૧૦ યોજન પ્રમાણ સરખું જ છે. સૂર્યનાં જંબુદ્વીપમાં ૬૫ મંડળો અને બાકીનાં લવણસમુદ્રમાં છે. પરંતુ ચંદ્રનાં માત્ર પાંચ જ મંડળ જંબુમાં અને દશ લવણમાં છે. સૂર્યમંડલના અંતરાનું માપ એ યોજન છે, જ્યારે ચંદ્રમંડળના અંતરાનું માપ ૩૫૬૬ થી કાંઈ વધારે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૪. ચંદ્ર મંડળની સાથે અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ સ્વલ્પકાલીન હોવાથી વ્યવહારમાં તેની ગણતરી નથી કરાતી. આ-વાન જંબુદ્વીપ પુરતી જ સમજવી; ધાતકીખંડમાં તેમ નથી.

અભિજિત નક્ષત્ર ૯ મુહૂર્તથી કાંઈકે વધારે^૧ ચંદ્ર સાથે યોગમાં રહે છે.

[—સ્થા. ૬૬૬, —સમ. ૯]

બધાં નક્ષત્રોના ચંદ્ર સાથેના યોગનું ક્ષેત્ર સડસઠિયા ભાગ કરીએ તો સમાંશે છે.^૨

[—સમ. ૧૭]

હિ જ્યોતિષકેન્દ્ર ચંદ્ર સાથે, અગ્રભાગમાં સંપૂર્ણક્ષેત્ર ૩૦—૩૦ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં નક્ષત્રોને છે —

૧. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૨. કૃત્તિકા; ૩. મધા; ૪. પૂર્વાશ્વિની; ૫. મૂલ; ૬. પૂર્વાષાઢા.

૬ અને રાત્રીના ભાગમાં અધક્ષેત્રમાં ૧૫—૧૫ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં છને છે —

૧. શતભિષક; ૨. ભરણી; ૩. આર્દ્રા; ૪. અશ્લેષા; ૫. સ્વાતી; ૬. જ્યેષ્ઠા.

હિ અને આ નીચેનાં નક્ષત્રોને અગ્ર અને પશ્ચાત્ બંને ભાગે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી દોઢા ક્ષેત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગ છે —

૧. રોહિણી; ૨. પુનર્વસુ; ૩. ઉત્તરાશ્વિની; ૪. વિશાખા; ૫. ઉત્તરાષાઢા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા.

[—સ્થા. ૫૧૭; —સમ. ૪૫; —સમ. ૧૫]

૧. ઠીક ગણતરી પ્રમાણે ૯૨૪ મુહૂર્ત અને મુહૂર્તના $\frac{૧}{૬}$ ભાગના (બાસઠિયા ભાગના) ૬૭ ભાગ કરીએ તો તેમાના ૫૬ ભાગ = ૯૨૭ મુહૂર્ત.

૨. સમભૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

આ અભિજિતાદિ^૧ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદારિક છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. શતભિષક;
૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી.

[—સ્થાન ૫૮૬]

કૃત્તિકા^૨ આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદારિક છે.

[—સમ ૭]

અશ્વિની^૩ આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદારિક છે —

૧. અશ્વિની; ૨. ભરણી; ૩. કૃત્તિકા; ૪. રોહિણી;
૫. મૃગશીર્ષ; ૬. આર્દ્રા; ૭. પુનર્વસુ.

[—સ્થાન ૫૮૬]

મઘા^૪ આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદારિક છે.

[—સમ ૭]

પુષ્યાદિ^૫ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદારિક છે —

૧. પુષ્ય; ૨. અશ્લેષા; ૩. મઘા; ૪. પૂર્વાફાલ્ગુની; ૫.
- ઉત્તરાફાલ્ગુની; ૬. હસ્તા; ૭. ચિત્રા.

[—સ્થાન ૫૮૬]

અનુરાધા^૬ આદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદારિક છે.

[—સમ ૭]

સ્વાતી^૭ આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદારિક છે —

૧. સ્વાતી; ૨. વિશાખા; ૩. અનુરાધા; ૪. જ્યેષ્ઠા;
૫. મૂલ; ૬. પૂર્વાષાઢા; ૭. ઉત્તરાષાઢા.

[—સ્થાન ૫૮૬]

ધનિષ્ઠા^૮ આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદારિક છે.

[—સમ ૭]

૧. કયું નક્ષત્ર કયા દ્વારનું છે તેમાં ૭ મતભેદો છે; અને તે ચંદ્ર-પ્રજ્ઞપિતામાં બતાવ્યા છે. ત્યાં જે મત છે તે અહીંના જેવો જ છે.

૨. ચંદ્રપ્રજ્ઞપિતામાં મતાવર તરીકે વર્ણવેલા સમવાયાંબના આ મતને ટીકાકાર અલ્પમેવ લૌકિક મત હોવાનું જણાવે છે.

આ આઠ નક્ષત્રો ચંદ્રને સ્પર્શે છે^૧—

૧. કૃત્તિકા; ૨. રોહિણી; ૩. પુનર્વસુ; ૪. મઘા; ૫. ચિત્રા; ૬. વિશાખા; ૭. અનુરાધા; ૮. જ્યેષ્ઠા.

[—સ્થા૦ ૬૫૬; —સમ૦ ૮]

આ નવ નક્ષત્રોના યોગ ચંદ્રના^૨ પશ્ચાદ્ભાગમાં થાય છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. રેવતી; ૫. અશ્વિની; ૬. મૃગશીર્ષ; ૭. પુષ્ય; ૮. હસ્ત; ૯. ચિત્રા.

[—સ્થા૦ ૬૬૪]

અભિજિતાદિ નવ નક્ષત્રો ઉત્તરમાં રહ્યાં રહ્યાં દક્ષિણમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે યોગમાં આવે છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. શતાભિષેક; ૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી; ૮. અશ્વિની; ૯. ભરણી.

[—સમ૦ ૯; —સ્થા૦ ૬૬૯]

દશ નક્ષત્ર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે —

૧. મૃગશીર્ષ; ૨. આર્દ્રા; ૩. પુષ્ય; ૪. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૫. પૂર્વાશ્લેષ; ૬. પૂર્વાષાઠા; ૭. મૂલ; ૮. અશ્લેષા; ૯. હસ્ત; ૧૦. ચિત્રા.

[—સ્થા૦ ૭૮૧; —સમ૦ ૧૦]

૧. અર્થાત્ ચંદ્ર તેમની વચ્ચે થઈને નીકળે છે અને તેમનો ચંદ્ર સાથે ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં પણ યોગ છે.

૨. ચંદ્ર આગળ નીકળી નય જોયે તેના પાછળના ભાગે યોગ થાય છે. અહીં પણ એક મતાંતર ટીકાકાર ટાંકે છે જેમાં પ્રસ્તુત નવ નક્ષત્રોના નામમાં ભેદ છે.

૧. ગ્રહો

[ગ્રહો ૮૮ છે; પણ જંબુદ્વીપમાં ચંદ્ર એ હોઈ પ્રત્યેકને ૮૮-૮૮ હોવાથી બધા મળી જંબુદ્વીપમાં ૧૭૬ ગ્રહો છે. સમભૂતગથી ૮૮૮ યોજન ઊંચે ગ્રહો છે અને ત્યાંથી ઊંચે ૧૨ યોજન પર્યંત આવેલા છે.]

શુક્ર મહાગ્રહ પશ્ચિમમાં ઉદય પામે છે અને ૧૯ નક્ષત્રો સાથે ભ્રમણ કરીને પાછો પશ્ચિમમાં જ અસ્ત થાય છે.

[—સમ૦ ૧૬]

શુક્ર મહાગ્રહની નવ વીથિઓ — ક્ષેત્રવિભાગો^૧ છે —

૧. હયવીથિ; ૨. ગજવીથિ; ૩. નાગવીથિ; ૪. વૃષભવીથિ; ૫. ગોવીથિ; ૬. ઉરગવીથિ; ૭. અજવીથિ; ૮. મૃગવીથિ; ૯. વૈશ્વાનરવીથિ.

[—સ્થા૦ ૧૯૯]

તારકે ગ્રહ છ છે^૨ —

૧. શુક્ર ગ્રહના ભ્રમણક્ષેત્રના નવ ભાગ કદપીને તેમને વ્યવહાર ખાતર જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે. તે પ્રત્યેક વિભાગે સામાન્ય રીતે ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો હોય છે. અન્યાતરમાં હયવીથિનું નામાંતર ઐરાવતવીથિ પણ છે. જ્યારે શુક્ર ગ્રહ પ્રથમની ત્રણ વીથિમાં વિચરતો હોય છે, ત્યારે વૃષ્ટિ બહુ જ થાય છે અને ઔષધિઓ સુવલ્લ થાય છે તથા ધનની વૃદ્ધિ થાય છે. બીજી ત્રણ પશુસંજ્ઞક વીથિઓમાં જ્યારે શુક્ર ગ્રહ વિચરતો હોય છે ત્યારે ધાન્યાદિ મધ્યમ પ્રમાણમાં થાય. અને અતિમ ત્રણમાં વિચરતો હોય, ત્યારે લોકને પીડાકારી બને છે.

૨. તારા જેવા આકારના ગ્રહો તે તારક ગ્રહો. ઈકાકાર જણાવે છે કે ભેકે લોકમાં ચંદ્ર સૂર્ય અને રાહુ આદિ ૬ ગ્રહ જણાય છે પણ ચંદ્રાદિ ત્રણ તારા જેવા આકારના ન હોવાથી તે સિવાયના બાકીના છ ગ્રહો તારક ગ્રહ બતાવ્યા છે.

૧. શુક્ર; ૨. બુધ; ૩. બૃહસ્પતિ; ૪. અંગારક (મંગળ);
૫. શનૈશ્વર; ૬. કેતુ.

[—સ્થાન ૪૮૧]

ઘ. તારા

નક્ષત્રોના તારા નીચે પ્રમાણે છે —

નક્ષત્ર	તારા	સ્થળ
અભિજિત	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
શ્રવણ	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
ધનિષ્ઠા	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩
શતભિષક	૧૦૦	સમ૦ ૧૦૦
પૂર્વાભાદ્રપદા	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
ઉત્તરાભાદ્રપદા	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
રેવતી	૩૨	સમ૦ ૩૨
અશ્વિની	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
ભરણી	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
કૃત્તિકા	૬	સમ૦ ૬, સ્થાન ૫૩૬
રોહિણી	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩
મૃગશિરઃ	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
આર્દ્રા	૧	સમ૦ ૧, સ્થાન ૫૫
પુનર્વસુ	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩
પુષ્ય	૩	સમ૦ ૩, સ્થાન ૨૨૭
અશ્લેષા	૬	સમ૦ ૬, સ્થાન ૫૩૬
મઘા	૭	સમ૦ ૭, સ્થાન ૫૮૬
પૂર્વાશ્લેષુની	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
ઉત્તરાશ્લેષુની	૨	સમ૦ ૨, સ્થાન ૧૧૦
હસ્ત	૫	સમ૦ ૫, સ્થાન ૪૭૩

ચિત્રા	૧	સમ૦ ૧, સ્થા૦ ૫૫
સ્વાતિ	૧	સમ૦ ૧, સ્થા૦ ૫૫
વિશાખા	૫	સમ૦ ૫, સ્થા૦ ૪૭૩
અનુરાધા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬
જ્યેષ્ઠા	૩	સમ૦ ૩, સ્થા૦ ૨૨૭
મૂલ	૧૧	સમ૦ ૧૧
પૂર્વાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬
ઉત્તરાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬

રેવતીથી જ્યેષ્ઠા સુધીનાં નક્ષત્રોના તારા ૯૮ છે.^૧

[—સમ૦ ૯૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતળથી ૯૦૦ યોજન ઊંચે તારા જામણુ ઠરે છે.

[—સમ૦ ૯; —સ્થા૦ ૬૭૦; —સમ૦ ૧૧૨]

ત્રણ કારણે તારા સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય —

૧. વિક્રિયા વખતે;
૨. મૈથુન માટે;
૩. એક સ્થાનથી બીજે જવા માટે.

[—સ્થા૦ ૧૩૩]

(૫) વૈમાનિક દેવો

[વૈમાનિક દેવાના મુખ્ય બે ભેદ છે:— સૌધર્માદિ બાર કલ્પમાં ઉત્પન્ન થનારા કલ્પોપપન્ન; અને એ બાર દેવલોકની ઉપરનાં ૯ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં

૧. ૯૮ કહ્યા છે પણ ગણતાં ૯૭ થાય છે.

ઉત્પન્ન થનારા તે કલ્પાતીત. કલ્પના દેવોમાં નાના-મોટાનો ભાવ હોય છે તથા તેઓ અમુક કારણે મનુષ્યલોકમાં પણ આવે છે; જ્યારે કલ્પાતીતના બધા દેવો અહમેન્દ્ર છે. તેઓને કોઈની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હોતું નથી. તેઓ મનુષ્યલોકમાં મૃત્યુ પહેલાં કદી આવતા જ નથી. વિશેષ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪.૧૭-૨૮]

ગ. વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની સંખ્યા

કુ આ ચાર નીચલા કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે —

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનતકુમાર; ૪. માહેન્દ્ર.

કુ આ વચલા ચાર કલ્પ પૂર્ણ ચંદ્રાકારે છે —

૧. બ્રહ્મલોક; ૨. લાંતક; ૩. મહાશુક; ૪. સર્વસાર.

કુ આ ઉપલા ચાર કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે.

૧. આનત; ૨. પ્રાણુત; ૩. આરણુ; ૪. અચ્યુત.

[—સ્થાં ૩૮૩]

કુ વૈમાનિક દેવોના વિમાનના બધા મળી ૬૨ પ્રસ્તર છે.^૧

કુ સૌધર્મ અને ઇશાનના પ્રથમ પ્રસ્તરે આવલિકામાં પ્રત્યેક દિશામાં ૬૨ વિમાનો છે.^૨

[—સમં ૧૨]

- સૌધર્મ અને ઇશાનના બધા મળી ૧૩ પ્રસ્તર છે.

[—સમં ૧૩]

બ્રહ્મલોક કલ્પના છ પ્રસ્તરો છે.

[—સ્થાં ૫૧૬]

૧. વિગત માટે જુએ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. „

„

નં. ૧૬.

ઐવેયક વિમાનના^૧ પ્રસ્તર ત્રણ છે —

૧. નીચલા ઐવેયકનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યમ ઐવેયકનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરના ઐવેયકનો પ્રસ્તર.

(૧) નીચલા ઐવેયક પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર.

(૨) મધ્યમ ઐવેયક પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનો પ્રસ્તર.

(૩) ઉપરના ઐવેયકના પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનો પ્રસ્તર.

[—સ્થા० ૨૩૨]

ઐવેયકના પ્રસ્તર નવ છે.

[—સ્થા० ૧૮૫]

ખર્ધા મળી વિમાનો ૮૪૯૭૦૨૩ છે.

[—સમ० ૮૪]

૧. પુરુષાકાર લોકના ઓવાસ્થાને હોવાથી નવ વિમાનો ઐવેયક કહેવાય છે તે આ —

(૧) સુદર્શન, ૨. સુપ્રતિબદ્ધ, ૩. મનોરમ, ૪. સર્વભદ્ર, ૫. સુવિશાલ, ૬. સુમનસ, ૭. સૌમનસ, ૮. પ્રિયંકર, ૯. આદિત્ય. આ નવ ઐવેયકને ત્રણ ત્રિકમાં વહેચી નાખવામાં આવે છે—અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિતન, એ ત્રિકાને લક્ષીને અહીં પ્રતરોનો વિભાગ વર્ણવેલો છે.

[તે આ પ્રમાણે —]

સૌધર્મનાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૩૨
ઈશાનનાં ૨૮ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૨૮
માહેન્દ્રકલ્પનાં ૮ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૩૧
લાંતકનાં ૫૦ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૫૦
મહાશુકનાં ૪૦ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૪૦
સહસ્રાર કલ્પનાં ૬ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૧૯
આરણ કલ્પનાં ૧૫૦ વિમાન છે.	
અન્યુત કલ્પનાં ૧૫૦ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૦૧
આણુત-પ્રાણુતનાં ૪૦૦ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૦૬
નીચલા ઐવેયકનાં ૧૧૧ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૧

ભિલ્લોલોકમાં ૫ અનુત્તર વિમાન છે તે આ —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધિ.

[—સ્થા૦ ૪૫૧]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ), ઈશાન (૨૮ લાખ), અને પ્રહલોક (૪ લાખ) નાં સર્વ મળી ૬૪ લાખ વિમાનો છે.

[—સમ૦ ૬૪]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ) અને ઈશાન (૨૮ લાખ) નાં સર્વ મળી વિમાનો ૬૦ લાખ છે.

[—સમ૦ ૬૦]

શકાદિ આઠ દેવેન્દ્રોને ફરવા માટેનાં પારિથાનિક આ આઠ વિમાનો છે—

૧. અહીં સૂત્રમાં જોડેલાની સંખ્યા બતાવી છે, તેનો સંગ્રહ એક-સાથે કર્યો છે. જેના વિષે સૂત્રમાં નથી તે દેવલોકનાં વિમાનોની સંખ્યા માટે બુદ્ધો ટિપ્પણ ૧૬ માં.

૧. પાલક; ૨. પુષ્પક; ૩. સૌમનસ; ૪. શ્રીવત્સ;
૫. નન્દાવત્; ૬. કામક્રમ; ૭. પ્રીતિમના; ૮. વિમલ.

[—સ્થાં ૬૪૪]

શકાદિ દશ ઇન્દ્રોનાં ફરવા માટેનાં આ દશ પારિયાનિક વિમાન છે —

૧-૮. પાલક યાવત્ વિમલ; ૯. મનોરમ; ૧૦. સર્વલોકદ્ર.

[—સ્થાં ૭૬૬]

સૌધર્માવત્સક^૧ વિમાનની હરએક દિશામાં ૬૫ ભૌમ^૨ છે.

[—સમં ૬૫]

આ. લોકાંતિક દેવ^૩

સનતકુમાર અને માહેન્દ્રકલ્પની ઉપર આવેલા પ્રહલોક વિમાનનાં રિષ્ટ વિમાનના પ્રસ્તરની નીચે અખાડા જેમ સમયોરસ^૪ આકારની આઠ કૃષ્ણરાજિ^૫ છે. તેમાંની બે પૂર્વમાં, બે દક્ષિણમાં, બે પશ્ચિમમાં અને બે ઉત્તરમાં છે.

૧. આ વિમાન ઇદ્રના નિવાસ માટેનું છે અને તે સૌધર્મ^૧ દેવલોકના ૧૩ મા પ્રતરમાં દક્ષિણ દિશાની મધ્યમાં આવેલું છે.

૨. નગરાકારનાં વિશેષ સ્થાનો.

૩. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અ તે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૪. અહીં આઠેને સમયોરસ કહી છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ સમજવો કે તે ગોળ નથી. કારણ આગળના પાઠ પરથી સમયોરસ માત્ર આલ્યંતર ચાર જ રાજિ હોવાનું જણાવ્યું છે; અને બે ષટ્કોણ તથા બીજી બે ત્રિકોણ હોવાનું જણાવ્યું છે.

૫. દ્વાપ સમુદ્રોના ક્રમમાં અસંખ્યાતમા એવા અરુણવર સમુદ્રમાંથી બીચે આકાશમાં તમસ્કાય ફેલાય છે. એ તમસ્કાયમાં આ આઠ રાજિઓ છે. એટલે કે તે તે આકારનો કૃષ્ણ પ્રદેશ છે.

તેમાં પૂર્વની આભ્યંતર રાજિ દક્ષિણની બાહ્ય રાજિને, દક્ષિણની અભ્યંતર રાજિ પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિને, પશ્ચિમની આભ્યંતર રાજિ ઉત્તરની બાહ્યને, અને ઉત્તરની આભ્યંતર રાજિ પૂર્વની બાહ્યને અડેલી છે.

તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિઓ ષટ્કોણ તથા ઉત્તર અને દક્ષિણની બાહ્ય રાજિઓ ત્રિકોણ છે; અને બાકીની ચારે આભ્યંતર રાજિઓ ચતુષ્કોણ છે.

એ આઠ કૃષ્ણરાજિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. કૃષ્ણરાજિ; ૨. મેઘરાજિ; ૩. મધારાજિ; ૪. માધવતી; ૫. વાતપરિધા; ૬. વાતપરિક્ષોભ; ૭. દેવપરિધા; ૮. દેવપરિક્ષોભ.

એ આઠ રાજિઓની વચ્ચેના બાહી ભાગમાં આઠ લોકાન્તિક દેવાનાં વિમાનો છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧. અર્ચિ; ૨. અર્ચિમાલિ; ૩. વૈરોચન; ૪. પ્રભંકર; ૫. ચંદ્રાભ; ૬. સૂર્યાભ; ૭. સુપ્રતિષ્ઠાભ; ૮. અગ્ન્યર્ચાભ.

એ આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં આઠ પ્રકારના દેવો છે —

૧. સારસ્વત; ૨. આદિત્ય; ૩. વહ્નિ; ૪. વરુણ^૧; ૫. ગર્હતોય; ૬. તુષિત; ૭. અવ્યાબાધ, ૮. અગ્ન્યર્ચ^૨.

એ દેવાની સ્થિતિ આઠ સાગરોપમ છે

[—સ્થા. ૬૨૩]

૧. તત્વાર્થોમાં એને ગદ્યે અરુણ નામ છે.

૨. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આઠ લોકાન્તિક દેવ બતાવ્ય છે. પણ નવમસ્થાનમાં આમાં એક રિષ્ટ ઉમેરીને નવ લોકાન્તિક બતાવ્યા છે. તત્વાર્થોમાં રિષ્ટને સ્થાને ક્વચિત્ અરિષ્ટ એવો પાઠ પણ મળે છે. વળી અગ્ન્યર્ચના સ્થાનમાં મરુત એવો પાઠ જ મળે છે. તત્વાર્થસૂત્રમાં ક્યાર્થ અગ્ન્યર્ચનું નામ જ નથી. કોઈ તત્વાર્થસૂત્રપાઠમાં મરુત વર્ણને માત્ર આઠ જ લોકાન્તિક ગણાવ્યા છે.

દેવનિકાય નવ છે —

૧-૮. સારસ્વત યાવત્ અગ્ન્યર્થ;

૯. રિષ્ટ.

અગ્ન્યાબાધ દેવો નવ છે અને ૯૦૦ દેવો તેમના પરિવારભૂત છે.

અગ્ન્યર્થ દેવો નવ છે અને તેમના પરિવારભૂત દેવ ૯૦૦ છે.

રિષ્ટ દેવ ૯ છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૯૦૦ છે.

[—સ્થા. ૧૮૪]

સારસ્વતના દેવો સાત છે અને પરિવારના ૭૦૦ દેવો છે.

આદિત્ય દેવ સાત છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૭૦૦ છે.

[—સ્થા. ૫૭૬]

ગર્હતોયના દેવ સાત અને પરિવારના દેવ ૭૦૦૦ છે.

તુષિતના દેવ સાત અને પરિવારના ૭૦૦૦ દેવો છે.

[—સમ. ૫૭૬]

ગર્હતોય અને તુષિતનો પરિવાર ૭૭૦૦૦ દેવોનો છે.^૧

[—સમ. ૭૭]

૬. વિમાનોનું સ્વરૂપ

વિમાનો^૨ ત્રણ આકારનાં છે —

૧. ગોળાકાર; ૨. ત્રિકોણાકાર; ૩. ચોરસાકાર.

(૧) તેમાં જે ગોળ વિમાનો છે, તે પોખરાજની કણી જેવા આકારે હોય છે; તેમને ફરતો કિલ્લો હોય છે અને પ્રવેશ માટે એક દ્વાર હોય છે.

૧. ગર્હતોય અને તુષિતના પરિવારનો સરવાળો તે આ ૭૭૦૦૦ છે, એમ દીકાકાર યુક્તિથી કરે છે; પણ તેમ કરતાં પણ જે સંખ્યા ઉપર, સ્થાનાંગમાં બતાવી છે, તેની સાથે આનો મેળ નથી.

૨. આવદિકાબદ્ધ વિમાનો.

(૨) ત્રિકૌણ વિમાનો શિંગોડાના આકારનાં હોય છે. તેમને બે બાજુએ કિલ્લો હોય છે, તથા એક બાજુ એક વેદિકા છે. અને પ્રવેશદ્વાર તેમની ત્રણે બાજુમાં હોવાથી ત્રણ છે.

(૩) ચોરસ વિમાનો અખાસ જેવાં ચોખંડાં હોય છે. તેમની ચારે બાજુએ વેદિકા અને ચાર દરવાજા છે.

[—સ્થા. ૧૮૦]

વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અવસ્થિત (શાશ્વત);
૨. વૈકિચ (પ્રયોજનવશ વિકુર્વાણ કરીને નિપજાવેલ);
૩. પારિયાનિક^૧ (મનુષ્યલોકમાં આવવા માટેનાં અશાશ્વત).

[—સ્થા. ૧૮૦]

સૌધમ^૨ અને ઇશાન કલ્પનાં વિમાનો પાંચ વર્ણનાં અને ૫૦૦ ચોજન ઊંચાં છે.

[—સ્થા. ૪૧૬; —સમ. ૧૦૮]

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પનાં વિમાનો નીલ, લોહિત, હરિદ્ર અને શુકલ વર્ણનાં છે.

[—સ્થા. ૩૭૫]

બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો કૃષ્ણ, નીલ અને લોહિત વર્ણનાં છે.

[—સ્થા. ૧૫૧]

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પનાં વિમાનો હરિદ્ર અને શુકલ વર્ણનાં છે.

[—સ્થા. ૯૪]

૧. આમનાં નામ માટે જુઓ પા. ૪૭૨-૩.

[બાકી બધાં વિમાનોનો વણુ^૧ શ્વેત છે.]

સનત્કુમાર^૨ અને માહેન્દ્રનાં વિમાનો ૬૦૦ યોજન ઊંચાં છે; બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો ૭૦૦ યોજન ઊંચાં છે; મહાશુક અને સહસ્રારનાં વિમાનો ૮૦૦ યોજન ઊંચાં છે; આનત-પ્રાણુત, આરણુ-અચ્યુતનાં વિમાનો ૯૦૦ યોજન ઊંચાં છે. બધાં ગ્રેવેયક^૩ વિમાનો ૧૦૦૦ યોજન ઊંચાં છે અને અનુત્તરૌપપાતિક દેવોના વિમાનો ૧૧૦૦ યોજન ઊંચાં છે.

[—સ્થાન ૫૩૨, ૫૭૮, ૬૫૦, ૬૬૫, ૭૭૫; —સમ ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪]

સૌધર્માવતંસક^૨ અને ઇશાનાવતંસક વિમાનો વિષ્કંભ (લાંબુ-પહોળું) ૧૨ા હબર યોજન છે.

[—સમ ૧૩]

પાલક વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું છે.

[—સમ ૧]

ઉડુ^૩ વિમાનો વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે.

[—સમ ૪૫]

૧. સૌધર્મ—ઈશાનના વિમાનોની ઊંચાઈ ઉપર (પા. ૪૭૬) ૫૦૦ યોજન બતાવાઈ ગઈ છે.

૨. પ્રત્યેક દેવલોકના છેલ્લા સૌથી ઉપરના પ્રતરમાં તે તે દેવલોકના નામવાળા અવતંસક વિમાનો હોય છે; તેમાં તે તે દેવલોકના અધિપતિ ઇન્દ્ર રહે છે. તે અવતંસક વિમાનોની ચારે બાજુએ લોકપાલનાં વિમાનો હોય છે.

૩. સૌધર્મકલ્પના પ્રથમ પ્રતરમાં આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની મધ્યમાં આવેલ ઇન્દ્રક વિમાનનું નામ ઉડુ વિમાન છે.

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોના કિલ્લાની ઉંચાઈ ૩૦૦ ચોજન છે.

[—સમ૦ ૧૦૪]

વિજય-વૈજયંત, -જયંત અને અપરાજિતની રાજ-ધાનીઓમાં કૈાટની ઊંચાઈ ૩૭ ચોજન છે.

[—સમ૦ ૩૭]

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પનો પૃથ્વીપિંડ^૧ ૨૭૦૦ ચોજન જાડો છે.

[—સમ૦ ૨૭]

(૬) વિમાન વિષે પરચૂરણ
આ બે કલ્પમાં સ્ત્રિઓ (દેવીઓ) હોય છે—

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન.

[—સ્થા૦ ૧૧૪]

આ ચાર કલ્પ આવરીને તમસ્કાય^૨ રહે છે—

૧. બાહીના દેવલોકના પૃથ્વીપિંડની જાડાઈ નીચે પ્રમાણે — સનત્કુ-માર અને માહેન્દ્રની ૨૬૦૦ ચોજન, બ્રહ્મા અને લાંતકની ૨૫૦૦, શુક અને સ્વહસારની ૨૪૦૦, આનંદ અને પ્રાણ્વતની ૨૩૦૦, આરણ અને અચ્યુતની ૨૩૦૦, કૌવેચકની ૨૨૦૦, અને પાંચ અનુત્તર વિમાનની ૨૧૦૦ ચોજન.

૨. દ્વિપી-સમુદ્રીમાં અસંખ્યાતમો દ્વીપ અરુણવર આવે છે અને તેના ફરતો વલયાકારે અરુણવર સમુદ્ર છે. અરુણવર દ્વીપની જગતીથી સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર ચોજન જઈએ એટલે ત્યાં પાણીની ઉપરથી આકાશ તરફ તમસ્કાય જે અધકારના પુદ્ગલરૂપ છે, તે જાણે જાણે ફેલાય છે. જેમ ઉપર જાય છે તેમ તેમ તે તમસ્કાયનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. અને એમ કરતાં કરતાં તે અસંખ્યાત ચોજન જાણે જાય છે એટલે તે પ્રથમના ચાર દેવલોકને આવરી લે છે. અને તેના છેડો બ્રહ્મલોકના ત્રીજા વિષ્ટ પ્રતરે છે, જ્યાં તેમાંથી આઠ કૃષ્ણરાજીઓ બંધાય છે, જેમાં લોકાતિકોનો નિવાસ છે.

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૪. માહેન્દ્ર.
[—સ્થાન ૨૯૧]

વિમાનો આ ગ્રણુ પર પ્રતિષ્ઠિત છે —

૧. ધનોદધિ; ૨. ધનવાત; ૩. આકાશ.
[—સ્થાન ૧૮૦]

તથા મરીને ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવા આઠ કલ્પ છે —

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૪. માહેન્દ્ર;
૫. પ્રહલોક; ૬. લાંતક; ૭. શુક. ૮. સહસ્રાર.
[—સ્થાન ૧૪૪]

દશ કલ્પમાં ઇન્દ્ર રહે છે —

૧-૮. સૌધર્મ - સહસ્રાર; ૯. પ્રાણુત; ૧૦. અચ્યુત.
[—સ્થાન ૭૬૬]

૩. દેવેન્દ્રો^૧

ઇન્દ્ર ગ્રણુ છે —

(૧) ૧. નામ-ઇન્દ્ર (સામર્થ્ય કે સત્તા વિના માત્ર નામથી;

૧. જેમ મનુષ્યમાં સ્વામી-સેવક ઇત્યાદિ ભાવો હોય છે, તેમ દેવમાં પણ હોવાથી દેવલોકમાં પણ દેવોની સિન્ન સિન્ન જાતિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. દેવોમાં આવી દશ જાતિઓ છે — ૧. ઇન્દ્ર (સ્વામી), ૨. સામાનિક, (ઇન્દ્રસમાન), ૩. ત્રાયજિંશ (મત્રી પુરોહિત), ૪. પારિષદ (મિત્ર), ૫. આત્મરક્ષ, ૬. લોકપાલ, ૭. અનીક, (સૈનિક) ૮. પ્રકીર્ણક (નગરવાસી), ૯. આસિયોઞ્ચ, (દાસ), ૧૦. કિલ્લિષિક (અંત્યજ). વૈમાનિક અને ભવનપતિમાં આ દશે જાતિઓ છે. પણ વ્યતર અને જ્યોતિષીમાં લોકપાલ અને ત્રાયજિંશ આ બે લોક નથી; બાકી બધા છે. જુઓ તત્વાર્થ ૦ ૪. ૪, ૫.

૨. સ્થાપનો - ઇન્દ્ર (ચિત્ર કે મૂર્તિ);

૩. દ્રવ્યેન્દ્ર^૧.

(૨) ૧. જ્ઞાનેન્દ્ર^૨ - કેવલજ્ઞાની અથવા શ્રુતકેવલી;

૨. ક્ષણેન્દ્ર - ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શની;

૩. ચારિત્રેન્દ્ર - ચથાખ્યાત ચરિત્રવાળો.

(૩) ૧. દેવેન્દ્ર^૩ - જ્યોતિષી અને વૈમાનિકના ઇન્દ્ર;

૨. અસુરેન્દ્ર - ભવનપાત અને વ્યંતરના ઇન્દ્ર;

૩. મનુષ્યેન્દ્ર - ચક્રવર્તી.

[—સ્થા. ૧૧૯]

૨૪ દેવસ્થાનો^૪ સેન્દ્ર છે. અને બાકીનાં દેવસ્થાનો અહમેન્દ્રોનાં છે. તેમાં ન તો ઇન્દ્ર છે અને ન તો પુરોહિતો.

[—સમ. ૨૪]

દેવેન્દ્ર ૩૨ છે^૫ —

૧. અર્થ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

૨. આ ત્રણ ભાવેન્દ્ર પણ કહી શકાય. કારણ પારમાર્થિક એશ્વર્ય તેઓમાં રહેલું છે.

૩. આ ત્રણ ભેદો બાહ્યલૌકિક એશ્વર્યના આધારે ભાવેન્દ્રના સમજવા.

૪. તે ૨૪ દેવસ્થાનો તે આ પ્રમાણે — ૬૨ ભવનપતિનાં ૬૨, આઠ વ્યંતરનાં આઠ, પાંચ જ્યોતિષીઓનાં પાંચ અને સૌધર્માદિકદેવોનું એક એમ $૧૦ + ૮ + ૫ + ૧ = ૨૪$ સ્થાનો ઇન્દ્રાધિષ્ઠિત છે. એટલે કે તે દેવસ્થાનોમાં નિવાસી બીજા દેવોની ઉપર સત્તાધીશ ઇન્દ્ર હોય છે. અને બાકીનાં શ્રેયેચક અને અનુત્તર દેવસ્થાનમાં દેવો પોતા જ ઇન્દ્ર છે એટલે કોઈને કોઈની આજ્ઞા માનવાપણું નથી; તેથી ત્યાંના દેવો અહમેન્દ્ર કહેવાય છે.

૫. અહીં વ્યંતરના ૧૬ તથા અણ્પણ્ણાદિ વિશેષ જ્ઞાતિના વ્યંતરના ૧૬ એ ઇન્દ્રોને અદ્યત્તજ્ઞિવાળા હોવાથી ગણતરીમાં લીધા નથી. વળી ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્યાત હોવાથી તે અસંખ્યાત ઇન્દ્રો છે પણ તેમનો સામાન્ય રીતે ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બેમાં સમાવેશ ગણવો.

[ભવનપતિના] ૧. ચમર, ૨. બલિ, ૩. ધરણુ, ૪. ભૂતાનંદ, ૫. વેણુદેવ, ૬. વેણુદારી, ૭. હરિકાંત, ૮. હરિસહ, ૯. અગ્નિશિખ, ૧૦. અગ્નિમાણુવ, ૧૧. પૂર્ણ, ૧૨. વાસિષ્ઠ, ૧૩. જલકાંત, ૧૪. જલપ્રભ, ૧૫. અમિતગતિ, ૧૬. અમિતવાહન, ૧૭. વેલંબ, ૧૮. પ્રભંજન, ૧૯. ઘોષ, ૨૦. મહાઘોષ.

[જ્યોતિષકેન્દ્ર] ૨૧. ચંદ્ર, ૨૨. સૂર્ય,

[વૈમાનિકૈના] ૨૩. શક, ૨૪. ઇશાન, ૨૫. સનત્કુમાર, ૨૬. માહેન્દ્ર, ૨૭. બ્રહ્મા, ૨૮. લાંતક, ૨૯. મહાશુક (કે શુક), ૩૦ સહસ્રાર, ૩૧. પ્રાણુત, ૩૨. અન્યુત.

[—સમ૦ ૩૨]

[ભવનપતિના ધંદો

૧, ૨. ચમર^૧ અને બલિ આ બે અસુરકુમારેન્દ્ર છે.
૩, ૪. ધરણુ અને ભૂતાનંદ આ બે નાગકુમારેન્દ્ર છે.
૫, ૬. વેણુદેવ અને વેણુદારી આ બે સુપર્ણકુમારેન્દ્ર છે.
૭, ૮. હરિ અને હરિસહ આ બે વૃણુકુમારેન્દ્ર છે.
૯, ૧૦. અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ આ બે અગ્નિકુમારેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. પૂર્ણ અને વાસિષ્ઠ આ બે દ્વીપકુમારેન્દ્ર છે.
૧૩, ૧૪. જલકાંત અને જલપ્રભ આ બે ઉદ્ધિકુમારેન્દ્ર છે.

૧૫, ૧૬. અમિતગતિ અને અમિતવાહન આ બે દિશાકુમારેન્દ્ર છે.

૧. આમાં અને આગળના બધામાં પ્રથમ નામ દક્ષિણાર્ધના અધિ-પતિનું અને બીજું નામ ઉત્તરાર્ધના અધિપતિનું જણવું.

૧૭, ૧૮. વેલમ્બ અને પ્રલમ્બન આ બે વાતકુમારેન્દ્ર છે.

૧૯, ૨૦. ઘોષ અને મહાઘોષ આ બે સ્તનિતકુમારેન્દ્ર છે.

[- સ્થાન ૬૪]

[વ્યંતરના]

૧, ૨. કાલ અને મહાકાલ આ બે પિશાચેન્દ્ર છે.

૩, ૪. સુરુપ અને પ્રતિરુપ આ બે ભૂતેન્દ્ર છે.

૫, ૬. પૂર્ણભદ્ર અને માર્ણિભદ્ર આ બે યક્ષેન્દ્ર છે.

૭, ૮. ભીમ અને મહાભીમ આ બે રાક્ષસેન્દ્ર છે.

૯, ૧૦. કિલ્લર અને કિંપુરુષ આ બે કિલ્લેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ આ બે કિંપુરુષેન્દ્ર છે.

૧૩, ૧૪. અતિકાય અને મહાકાય આ બે મહોરગેન્દ્ર છે.

૧૫, ૧૬. ગીતરતિ અને ગીતયશઃ આ બે ગન્ધર્વેન્દ્ર છે.

[- સ્થાન ૬૪]

[વ્યંતરવિરોધના]

૧, ૨. સંજિહિત અને સામાન્ય આ બે અણુપણ્ણેન્દ્ર છે.

૩, ૪. ઘાત અને વિહાત આ બે પણુપણ્ણેન્દ્ર છે.

૫, ૬. ઋષિ અને ઋષિપાલક આ બે ઋષિવાદીન્દ્ર છે.

૭, ૮. ઇશ્વર અને મહેશ્વર આ બે ભૂતવાદીન્દ્ર છે.

૯, ૧૦. સુવત્સ અને વિશાલ આ બે કેન્હિતેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. હાસ્ય અને હાસ્યરતિ આ બે મહાકેન્હિતેન્દ્ર છે.

૧૩, ૧૪. ઐત અને મહાઐત આ બે કુલ્કાંડેન્દ્ર છે.

૧૫, ૧૬. પતય અને પતયપતિ આ બે પતયેન્દ્ર છે.

[- સ્થાન ૬૪]

[બ્યોતિષીના]

૧, ૨. ચંદ્ર અને સૂર્ય આ બે બ્યોતિષેન્દ્ર છે.

[- સ્થાન ૬૪]

[વંમાનિકોના]

૧. સૌધર્મકલ્પનો શક ઇન્દ્ર છે.
૨. ઇશાનકલ્પનો ઇશાન ઇન્દ્ર છે.
૩. સનતકુમારનો સનતકુમાર ઇન્દ્ર છે.
૪. માહેન્દ્રનો માહેન્દ્ર ઇન્દ્ર છે.
૫. બ્રહ્મલોકનો બ્રહ્મલોક ઇન્દ્ર છે.
૬. લાંતકનો લાંતક ઇન્દ્ર છે.
૭. મહાશુકનો ઇન્દ્ર મહાશુક છે.
૮. સહસ્રારનો ઇન્દ્ર સહસ્રાર છે.
૯. આણુત અને પ્રાણુતનો એક ઇન્દ્ર પ્રાણુત છે.
૧૦. આરણુ અને અચ્યુતનો એક ઇન્દ્ર અચ્યુત છે.

[—સ્થા ૦ ૯૪; ૧૪૪; ૭૬૯]

૪. લોકપાલો^૧

(૧) લવનપતિના

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરના ચાર લોકપાલ છે — (૧) સોમ, (૨) ચમ, (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.
૨. અસુરેન્દ્ર બલિના ચાર — (૧) સોમ, (૨) ચમ, (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.
૩. અસુરેન્દ્ર ધરણના ચાર — (૧) કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ, (૪) શંખપાલ.

૧. દેવલોકના ઇન્દ્રના વિમાનની રક્ષા માટે તેની ચારે દિશાએ લોકપાલો હોય છે. અહીં ગણાવેલા નામના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમનો લોકપાલ પૂર્વદિશામાં; દ્વિતીય દક્ષિણ દિશામાં, તૃતીય પશ્ચિમમાં અને ચતુર્થ ઉત્તરમાં રહે છે. જેમ કે ચમરના ચાર લોકપાલોમાં સોમ પૂર્વમાં, ચમ દક્ષિણમાં વરુણ પશ્ચિમમાં અને વૈશ્રમણ ઉત્તરમાં છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ઇન્દ્રોના લોકપાલોની દિશાની વ્યવસ્થા કરી લેવી.

૪. ભૂતાનંદના ચાર — (૧) કાલપાલ, (૨) કૌલપાલ, (૩) શાખપાલ, (૪) શૈલપાલ.
૫. વેણુદેવના ચાર — (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) ચિત્રપક્ષ, (૪) વિચિત્રપક્ષ.
૬. વેણુદારીના ચાર — (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) વિચિત્રપક્ષ, (૪) ચિત્રપક્ષ.
૭. હરિકાંતના ચાર — (૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) પ્રભકાંત, (૪) સુપ્રભકાંત.
૮. હરિસહના ચાર — (૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાંત, (૪) પ્રભકાંત.
૯. અગ્નિશિખના ચાર — (૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજસ્કાંત, (૪) તેજસ્પ્રભ.
૧૦. અગ્નિમાણુવના ચાર — (૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજસ્પ્રભ, (૪) તેજસ્કાંત.
૧૧. પૂણ્ડના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપકાંત, (૪) રૂપપ્રભ.
૧૨. વાસિષ્ઠના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપપ્રભ, (૪) રૂપકાંત.
૧૩. જલકાંતના ચાર — (૧) જલ, (૨) જલરત, (૩) જલકાંત, (૪) જલપ્રભ.
૧૪. જલપ્રભના ચાર — (૧) જલ, (૨) જલરત, (૩) જલપ્રભ, (૪) જલકાંત.
૧૫. અમિતગતિના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ, (૪) સિંહવિક્રમગતિ.

૧૬. અમિતવાહનના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહવિક્રમગતિ, (૪) સિંહગતિ.
૧૭. વેલંબના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન, (૪) રિષ.
૧૮. પ્રભંજનના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) રિષ, (૪) અંજન.
૧૯. ધોષના ચાર — (૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) નંદિતાવર્ત, (૪) મહાનંદિતાવર્ત.
૨૦. મહાધોષના ચાર — (૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) મહાનંદિતાવર્ત, (૪) નંદિતાવર્ત.

(૨) વૈમાનિકોના^૧

૧. શકના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.
૨. ઇશાનના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.
- ૩-૬. સનકુમાર, બ્રહ્મલોક, શુક અને પ્રાણુતના લોકપાલો શકની જેમ સમજવા.
- ૭-૧૦. માહેન્દ્ર, લાંતક, સહસ્રાર અને અચ્યુતના લોકપાલો ઇશાનની જેમ સમજવા.

[- સ્થાન ૨૫૬]

શકનો વૈશ્રમણ નામનો ઉત્તરદિશાવર્તી લોકપાલ સુવર્ણકુમાર અને દ્વીપકુમારના ૭૮ લાખ ભવનાવાસોનો

૧. વ્યંતર અને જ્યોતિષી નિકાયના દેવોમાં લોકપાલ નામની દેવમતિ હોતી જ નથી, તેથી તેમના ઇન્દ્રોના લોકપાલો પણ નથી. બુદ્ધો તત્વાર્થ^૦ ૪ પ.

અધિપતિ છે, અગ્રગામી છે, સ્વામી, ભર્તા, મહારાજ અને સેનાનાયક છે.^૧

[—સમ૦ ૭૮]

૫. દેવોની મહારાણીઓ

(૧) ભવનાવાસી ઇન્દ્રોની

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરની પાંચ મહારાણીઓ છે — (૧) કાલા, (૨) રાજિ, (૩) રત્ની, (૪) વિદ્યુત, (૫) મેઘા.

૨ અસુરેન્દ્ર બલિની પાંચ મહારાણીઓ છે —

(૧) શુભા, (૨) નિઃશુભા, (૩) રંભા, (૪) નિરંભા, (૫) મહના.

૩. નાગકુમારેન્દ્ર ધરણી છ મહારાણીઓ છે —

(૧) આલા, (૨) શકા, (૩) સતેરા, (૪) સૌદામિની, (૫) ઇન્દ્રા; (૬) ઘર્નાવિદ્યુતા.

૪. નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદની છ મહારાણીઓ છે —

(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા, (૪) રૂપવતી, (૫) રૂપકાંતા, (૬) રૂપપ્રભા.

૫-૨૦. ભવનાવાસના દક્ષિણાર્ધના બાકીના ઇન્દ્રોની ધરણી જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોની ભૂતાનંદ જેમ છ-છ મહારાણીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા૦ ૪૦૩, ૫૦૮]

૧. સુવર્ણકુમારના દક્ષિણ દિશામાં ૩૮ લાખ ભવનાવાસો છે અને ક્ષીપ્રકુમારના ૪૦ લાખ છે તે બન્ને મળી ૭૮ લાખ ભવનાવાસનો અધિપતિ વૈશ્રમણ્ય લોકપાલ છે. રાક્ષસ બીજા લોકપાલનું આધિપત્ય કોના ઉપર છે તેનું વર્ણન ભગવતીસૂત્રમાં છે. પણ ત્યાં વૈશ્રમણ્યને ક્ષીપ્રકુમારનો અધિપતિ નથી જણાવ્યો. જ્યુઓ શતક ૩, ઇ. ૭, ભગવતીસાર પૃ. ૭૨૧માં વૈશ્રમણ્યને સુવર્ણનો પણ અધિપતિ નથી બતાવ્યો.

(૨) ભવનવાસી લોકપાલોની

૧ અસુરેન્દ્ર ચમરના સોમ નામના લોકપાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કનકા, (૨) કનકલતા, (૩) ચિત્રગુપ્તા, (૪) વસુધરા

૨-૪. તે જ પ્રમાણે ચમરના ચમ, વરુણ અને શ્રમણ લોકપાલોની મહારાણીઓનાં નામ છે.

૫-૮. ઉત્તર દિશાના અસુર-ઇન્દ્ર ધલિના સોમ, ચમ, વૈશ્રમણ અને વરુણ નામના લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) મિતગા, (૨) સુભદ્રા, (૩) વિદ્યતા, (૪) અશની.

૯-૧૨. નાગકુમારેન્દ્ર ધરણના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલની — (૧) અયોકા, (૨) વિમલા, (૩) સુપ્રભા, (૪) સુદર્શના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૩-૧૬. નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલોની — (૧) સુનન્દા, (૨) સુભદ્રા, (૩) સુભતા, (૪) સુમના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૭-૮૦. આ જ પ્રમાણે બાકીના ભવનવાસીઓમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રના લોકપાલોની ધરણની જેમ અને ઉત્તરાર્ધના લોકપાલોની ભૂતાનંદની જેમ ચાર ચાર મહારાણીઓ બાણી લેવી.

[—સ્થા ૦ ૨૭૩]

(૩) વ્યન્તરની

૧. પિશાચરાજ પિશાચેન્દ્ર કાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કમલા, (૨) કમલપ્રભા, (૩) ઉત્પલા, (૪) સુદર્શના.

૨. મહાકાલની પણ તે જ નામવાળી ચાર છે.

૩. ભૂતેન્દ્ર સુરૂપની — (૧) રૂપવતી, (૨) બહુરૂપા, (૩) સુરૂપા, (૪) સુભગા.

૪. પ્રતિરૂપની પણ તે જ નામની ચાર છે.

૫. ચક્ષેન્દ્ર પૂર્ણભદ્રની — (૧) પુત્રા, (૨) બહુપુત્રિકા, (૩) ઉત્તમા, (૪) તારકા.

૬. માણિભદ્રની પણ તે જ નામની છે.

૭. રાક્ષસેન્દ્ર ભીમની — (૧) પદ્મા, (૨) વસુમતી, (૩) કનકા, (૪) રત્નપ્રભા.

૮. મહાભીમની પણ તે જ નામની છે.

૯. કિન્નરેન્દ્ર કિન્નરની — (૧) વડેશા, (૨) કેતુમતી, (૩) રતિસેના, (૪) રતિપ્રભા.

૧૦. કિંપુરુષની પણ તે જ નામની ચાર છે.

૧૧. કિંપુરુષેન્દ્ર સત્પુરુષની — (૧) શૈલિણી, (૨) નવમિતા, (૩) હ્રી, (૪) પુષ્પવતી.

૧૨. મહાપુરુષની પણ તે જ નામની ચાર છે.

૧૩. મહોરગેન્દ્ર અતિકાયની — (૧) ભુજગા, (૨) ભુજગવતી, (૩) મહાકચ્છા, (૪) સ્ફુટા.

૧૪. મહાકાયની પણ તે જ નામની છે.

૧૫. ગન્ધવેન્દ્ર ગીતરતિની — (૧) સુધોષા, (૨) વિમલા, (૩) સુસ્વરા, (૪) સરસ્વતી.

૧૬. ગીતયશઃની પણ તે જ નામની ચાર મહારાણીઓ છે.

[—સ્થાન ૨૭૩]

(૪) જ્યોતિષ્કની

૧. જ્યોતિષ્કના ઇન્દ્ર ચન્દ્રની ચાર મહારાણીઓ છે—
(૧) ચન્દ્રપ્રભા, (૨) દોઃષ્ણુલા, (૩) અર્ચિમાલી, (૪) પ્રભંકરા.

૨. સૂર્ય નામના જ્યોતિષકેન્દ્રની — (૧) સૂર્યપ્રભા, (૨) દોઃખ્યાભા, (૩) અચિંમાલી (૪) પ્રભંકરા.

૩. ઇંગાલ મહાગ્રહની ચાર — (૧) વિજયા, (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયંતી, (૪) અપરાજિતા.

૪-૬૦. તેવી જ રીતે એ જ નામની ભાવકેતુ પર્યંત^૧ બધા મહાગ્રહોની મહારાણીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૭૩]

(૫) વૈમાનિકેન્દ્ર અને લોકપાલની^૨

(૧) ૧. દેવેન્દ્ર શકની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧. પદ્મા, ૨. શિવા, ૩. સતી, ૪. અંબા, ૫. અમલા, ૬. અપ્સરા, ૭. નવમિતા, ૮. રોહિણી.

૨. ઈશાન દેવેન્દ્રની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧. કૃષ્ણા, ૨. કૃષ્ણરાજિ, ૩. રામા, ૪. રામ-રક્ષિતા, ૫. વસુ, ૬. વસુગાત્રા, ૭. વસુમિત્રા, ૮. વસુધરા.

(૨) ૧-૪. (અ) શકના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — ૧. રોહિણી, ૨. મહના, ૩. ચિત્રા, ૪. સોમા.

(બ) શકના સોમ તથા ચમ નામના લોકપાલની છ મહારાણીઓ છે.

(ક) શકના વરુણ નામના લોકપાલની સાત મહારાણીઓ છે.

(દ) શકના સોમ નામના લોકપાલની આઠ મહારાણીઓ છે.

૧. મહાગ્રહો ૮૮ છે. નામ માટે બૃહત્ સગ્રહણીસૂત્ર—મુનિશ્રી યશો-વિજયજી કૃત અનુવાદ પૃ. ૧૪૩.

૨. દેવીઓની કૃત્તિ ઈશાન સુધી જ છે. તેથી આગળના દેવલોકમાં મહારાણીઓનો સંલવ ન હોવાથી અહીં તે બેના ધન્દ્રો તથા લોકપાલોની મહારાણીઓની ગણતરી છે.

- ૫-૮. (જ) ઈશાનના સોમ આદિ ચાર લોકપાલની ચારચાર મહારાણીઓ છે — ૧. પૃથ્વી, ૨. રાજિ, ૩. રત્ની, ૪. વિદ્યુત્.
- (ઝા) ઈશાનના સોમ અને યમ નામના લોકપાલની સાત મહારાણીઓ છે.
- (ઈ) ઈશાનના વૈશ્રમણ્ય લોકપાલની આઠ મહારાણીઓ છે.
- (ઈ) ઈશાનના વરુણ નામના લોકપાલની નવ મહારાણીઓ છે.

[—સ્થાં ૨૭૩, ૫૦૫, ૫૭૪, ૬૧૨, ૬૮૨]

૬. સામાનિક દેવો?

(૧) લવનપતિના ઇન્દ્રોના

૧. ચમરના ૬૪,૦૦૦ સામાનિક દેવો છે.
  ૨. બલિના ૬૦,૦૦૦ સામાનિક છે
  ૩. ધરણના ૬,૦૦૦ સામાનિક છે.
  - ૪-૨૦ ભૂતાનંદથી મહાઘોષ સુધીના બાકીના લવન પતિના ઇન્દ્રોના પણ છ છ હજાર સામાનિક સમજવા.²
- [—સમં ૬૪,૬૦; —સ્થાં ૫૦૬]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોના³

૧. શકના ૮૪,૦૦૦ સામાનિક છે.

૧. સમૃદ્ધિમાં ઇન્દ્ર સમાન પણ ઇન્દ્રત્વશૂન્ય દેવો તે સામાનિક કહેવાય છે.

૨. વ્યંતરના બધા ઇન્દ્રોને ૪૦૦૦-૪૦૦૦ સામાનિકો છે. અને ન્યોતિષ્કેન્દ્રોમાં-ચંદ્રને ૪ હજાર અને સૂર્યને પણ ચાર હજાર સામાનિકો છે.

૩. જો વૈમાનિક-ઇન્દ્રોના સામાનિકની સંખ્યા નથી બતાવી, તે આ પ્રમાણે — સનત્કુમારના ૭૨ હજાર, લાંતકના ૫૦ હજાર, મહાશુકના ૪૦ હજાર, અને અપ્યુતના ૧૦ હજાર સામાનિક દેવો છે.

૨. ઇશ્વાનના ૮૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૩. માહેન્દ્રના ૭૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૪. બ્રહ્મના ૬૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૫. સહેસારના ૩૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૬. પ્રાણુતના ૨૦,૦૦૦ સામાનિક છે.

[સમ ૮૪,૮૦,૭૦,૬૦,૩૦,૨૦]

૭. અનીક - દેવસૈન્ય^૧

(૧) ભવનેન્દ્રોનાં

૧. ચમરનાં પાંચ લડાયક^૨ સૈન્ય છે, અને તેના પાંચ સેનાપતિ છે —

(૧) સૈન્ય :— ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજનીક; ૪. મહિષાનીક; ૫. રથાનીક.

(૨) સેનાપતિ :— ૧. દ્રુમ; ૨. સૌદામી; ૩. કુંદુ; ૪. લોહિતાક્ષ; ૫. કિન્નર.

૨. બલિનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ બાણવાં; પણ તેના સેનાપતિનાં નામ આ પ્રમાણે —

૧. મહાદ્રુમ, ૨. મહાસૌદામ, ૩. માલંકાર, ૪. મહાલોહિતાક્ષ, ૫. કિંપુરુષ.

૩. ધરણનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ બાણવાં; પણ તેના પાંચ અધિપતિ આ પ્રમાણે —

૧. ઇન્દ્રને જ્યારે સૈન્યની જરૂર પડે ત્યારે સાને પ્રકારનું સૈન્ય વિકૃત્તિને તયાર કરી આપનાર દેવો તે અનીક ભતિના દહેવાય છે.

૨. સૈન્યના આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભેદ સાત છે. પણ નાટ્યાનીક અને ગધર્વાનીકનો ઉપયોગ લડાઈમાં નથી પણ એકા-આરામમાં છે તેથી તે સિવાયનાં પાંચ સૈન્યને લડાયક સૈન્ય ગણાવ્યા છે.

૧. રુદ્રસેન; ૨. યશોધર; ૩. સુદર્શન; ૪. નીલકંઠ;
૫. આનંદ.
૪. ભૂતાનંદનાં પાંચ લઠાયક સૈન્ય ચમર જેમ જ જાણવાં;
પણ તેના સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —
૧. દક્ષ; ૨. સુગ્રીવ; ૩. સુવિક્રમ; ૪. શ્વેતકંઠ; ૫.
નંદોત્તર.
૫. વેણુદેવનું લઠાયક સૈન્ય ચમર જેમ અને સેનાપતિઓ
ધરણુની જેમ જાણવા.
૬. વેણુહારીના સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદની જેમ.
- ૭-૨૦. બાકીના બધા દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોના સેનાપતિનાં
નામો ધરણુ જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોના
સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદ જેમ સમજી લેવાં.
[—સ્થા ૪૦૪]
૧. ચમરનાં સાત સૈન્ય છે અને તેના સેનાપતિ સાત
છે તે આ પ્રમાણે —
(૧) સૈન્ય :— ૧-૫. પાયદળથી સ્થાનીક; ૬. નાટ્ય
સૈન્ય; ૭. ગંધર્વ સૈન્ય.
(૨) સેનાપતિ :— ૧-૫. દ્રુમ યાવત્ કિન્નર; ૬. રિષ્ટ;
૭. ગીતરતિ.
૨. બલિનું સૈન્ય ઉપર પ્રમાણે; સેનાપતિનાં નામ આ
પ્રમાણે —
૧-૫. મહાદ્રુમ યાવત્ કિંપુરુષ; ૬. મહારિષ્ટ; ૭.
ગીતયશ.
૩. ધરણુનાં સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિનાં નામ
આ પ્રમાણે —
૧-૫. રુદ્રસેનથી આનંદ; ૬. નંદન; ૭. તેયલી.

૪. ભૂતાનંદનું સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —

૧-૫. દક્ષિણી નંદોત્તર; ૬. રતિ; ૭. માનસ.

૫-૨૦. ધરણીની જેમ બાકીના દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રનું સૈન્ય અને સેનાપતિ; તથા ભૂતાનંદની જેમ બાકીના ઉત્તરાર્ધ ઇન્દ્રોનું સૈન્ય અને સેનાપતિ સમજી લેવા.

[—સ્થાં ૫૮૨]

૧. ચમરના પાયદળના સેનાપતિ દ્રુમના સાત કચ્છ છે :—
પ્રથમ કચ્છમાં ૬૪,૦૦૦ દેવો છે; ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા દેવો સમજી લેવા.

૨. બલિના પાયદળના સેનાપતિ મહાદ્રુમના પણ સાત કચ્છ છે :—

પ્રથમ કચ્છમાં ૬૦,૦૦૦ દેવો છે. ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા દેવો સમજી લેવા.

૩. ધરણીના પણ પાયદળના સેનાપતિ સ્વર્ગસેનના કચ્છ સાત છે અને તેના પ્રથમ કચ્છના દેવો ૨૮,૦૦૦ છે અને બાકીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા સમજી લેવા.

૪-૨૦. બાકીના સેનાપતિઓના કચ્છોની વિગત પણ ધરણીની જેમ સમજી લેવી.

[—સ્થાં ૫૮૩]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોનાં^૧

૧. શકદેવેન્દ્રનાં પાંચ લઝાયક સૈન્ય તથા તેના પાંચ સેનાપતિઓ છે. તે આ પ્રમાણે :—

૧. વ્યતર નિકાયમાં પણ ઇન્દ્રોને સાત પ્રકારનું સૈન્ય છે. અને જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને પણ સૈન્ય તો છે પણ તેમને છ પ્રકારનાં સૈન્ય છે. ૬૫૯ અથવા મહિષાનીક જ્યોતિષી નિકાયમાં નથી એ વિશેષમાં સમજવું.

(૧) સૈન્ય : — ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજનીક;
૪. ઋષભાનીક; ૫. રથાનીક.

(૨) સેનાપતિઓ — ૧. હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩.
ઔરાવણ; ૪. દામઢ્ઢી; ૫. માઠર.

૨. ઇશાનનાં પણ પાંચ સૈન્ય તે જ છે પણ સેનાપતિનાં
નામ આ પ્રમાણે. —

૧. લઘુપરાક્રમ, ૨. મહાવાયુ, ૩. પુષ્પદંત, ૪. મહા-
દામઢ્ઢી, ૫. મહામાઠર.

૩-૨૦. આરણ્ય પર્યંત દક્ષિણાર્ધનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં
સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ શક જેમ અને અચ્યુત
પર્યંતના ઉત્તરાર્ધનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા
સેનાપતિઓ ઇશાનની જેમ સમજવાં.

[—સ્થા ૦ ૪૦૪]

૧. શકનાં સૈન્ય સાત છે અને તેના સાત સેનાપતિ છે;
તે આ પ્રમાણે :—

(૧) સૈન્ય : — ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજનીક;
૪. વૃષભાનીક; ૫. રથાનીક; ૬. નાટયાનીક; ૭.
ગંધર્વાનીક.

(૨) સેનાપતિ : — ૧. હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩.
ઔરાવણ; ૪. દામઢ્ઢી; ૫. માઠર; ૬. શ્વેત; ૭. તુંબુરુ.

૨. ઇશાનનાં સાત સૈન્ય એ જ; પણ સેનાપતિનાં નામ
આ પ્રમાણે :—

૧. લઘુપરાક્રમ, ૨. મહાવાયુ, ૩. પુષ્પદંત, ૪. મહા-
દામઢ્ઢી, ૫. મહામાઠર, ૬. મહાશ્વેત, ૭. રત.

૩-૧૦. આરણ્ય પર્યંત દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા
સેનાપતિઓ શક જેમ બાણવાં અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોનાં
સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ ઇશાનની જેમ બાણવાં.

[—સ્થા ૦ ૫૮૨]

૧. શકના હરિભૈરવમેષી પાયદળના સેનાપતિના સૈન્યના સાત કચ્છ-સમૂહો છે. તેમાં પ્રથમ કચ્છના દેવો ૮૪,૦૦૦ છે. અને બાકીનાના ઉત્તરોત્તર બમણા સમજવા.

૨-૧૦. ઇશાનથી અચ્યુતપર્વતના દેવેન્દ્રોના પાયદળના પણ સાત સાત કચ્છ છે; તે પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રથમથી બમણા બમણા દેવોના બનેલા છે. તેમના પ્રથમ કચ્છના દેવોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે. તે બહુ પછી બાકીના કચ્છોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર બમણી કરી લેવી.

(૨) ઇશાનની ૮૦,૦૦૦; (૩) સનત્કુમારની ૭૨,૦૦૦; (૪) માહેન્દ્રની ૭૦,૦૦૦; (૫) બ્રહ્માની ૬૦,૦૦૦; (૬) હાંતકની ૫૦,૦૦૦; (૭) શુકની ૪૦,૦૦૦; (૮) સહસ્રારની ૩૦,૦૦૦; (૯) પ્રાણતની ૨૦,૦૦૦; (૧૦) અચ્યુતની ૧૦,૦૦૦.

[—સ્થા ૦ ૫૮૩]

૮. ઉત્પાતપર્વતો^૧

૧. ભવનપતિના^૨

૧. ચમરનો તિગિચ્છકૂટ^૩ નામનો ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તારવાળો છે.

૧. તિર્થંજ્યોકમાં આવવા સારુ ચમર વગેરે દેવો ગ્યાથી ઉત્પતન—ભિર્વગમન કરે તે ઉત્પાત પર્વત કહેવાય છે.

૨. અસુરકુમાર, નાગકુમાર અને હિંદિકુમારના આવાસો અરુણોદ સમુદ્રમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વતો પણ તેમાં જ છે. ક્ષીપ, દિશા, અગ્નિ અને સ્તનિતકુમારના આવાસો અરુણવર ક્ષીપમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વત પણ ત્યાં જ છે.

૩. આ ઉત્પાતપર્વત અસંખ્યાતમા અરુણોદ સમુદ્રમાં આવેલો છે. તેની બાઈ ૧૭૨૨ યોજન છે. વિશેષ માટે ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૭૧૬ નુઓ.

૨-૫. ચમરના લોકપાલ સોમનો સોમપ્રભ, ચમનો ચમપ્રભ, વરુણનો વરુણપ્રભ અને વૈશ્રમણનો વૈશ્રમણપ્રભ—એ ચારે ઉત્પાત પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

૬. બલિનો રુચકેન્દ્ર ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન લાંબો-પહોળો છે.

૭-૧૦. બલિના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ ચમરના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોની જેમ સમજવું.

૧૧. ધરણનો ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત હજાર યોજન ઊંચો, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબો-પહોળો છે.

૧૨. ધરણના લોકપાલ કાલપાલના મહાકાલપ્રભ ઉત્પાત-પર્વતનું માપ ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજવું.

૧૩-૧૫. બાકીના ધરણના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણપ્રભ જેમ સમજ લેવું.

૧૬-૧૦૦. બાકીના ભૂતાનંદાદિ ઇન્દ્રી અને તેમના ચાર ચાર લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણના ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજ લેવું. જે જે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ નથી જણાવ્યાં, તે તે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ તે તે ઇન્દ્ર અને લોકપાલનાં નામ આગળ 'પ્રભ' શબ્દ લગાડી જાણી લેવાં.

(૨) વૈમાનિકોના

૧. શકનો શકપ્રભ નામનો ઉત્પાતપર્વત દશ હજાર યોજન ઊંચો છે, દશ હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો છે અને મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો છે.

૨-૫. શકના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોના ઉત્પાત-પર્વતો^૧ પણ શકપ્રભ જેવડા છે.

૬-૫૦. બાકીના વૈમાનિકેન્દ્રો અને તેમના ચાર-ચાર લોકપાલોના પર્વતો તેમનાં નામ આગળ 'પ્રભ' શબ્દ યોજી બનાવી લેવા અને તેમનું માપ શકપ્રભ જેમ જાણવું.

[—સ્થા. ૭૨૮]

૬. રાજધાનીમાંની સભાઓ વગેરે

(૧) રાજધાનીઓ

૧. ચમરચંચા^૨ રાજધાનીમાં પાંચ સભાઓ^૩ છે —

૧. સુધર્માસભા^૪ — શય્યાસ્થાન;

૨. ઉપપાતસભા — જન્મસ્થાન;

૧. કુડલવરદ્રીપમા દક્ષિણાર્ધમાં શકના લોકપાલોના અને ઉત્તરાર્ધમાં ઈશાનના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો છે.

૨. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં જ્યાં અસુરોના નિવાસો આવેલા છે, ત્યાં દક્ષિણાર્ધમાં તેમના અધિપતિ ચમરેન્દ્રની ચમરચંચા નામની રાજધાની છે. — 'ભગવતીસાર' પૃ. ૭૧૬. ચમરચંચાના અધિપતિ ચમરે એક વખત ભગવાન મહાવીરનું શરણ લઈ શકને હંકારવાની કોશીશ કરી હતી; તેની કથા માટે જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૦૦ થી આગળ.

૩. સભા અને આગળ આવનાર પરિષદનો અર્થ એક નથી. સભા સ્થાનનું નામ છે, જ્યારે પરિષદનો અર્થ પરિવાર એવો થાય છે.

૪. દેવોના જન્મસ્થાન વગેરેની આ સભાઓની વિશેષ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૯.

૩. અભિષેકસભા — સ્નાનાગાર;
૪. અલંકારસભા — વસ્ત્રાગાર;
૫. વ્યવસ્થાસભા — પુસ્તકાલય.

બધાં ઇન્દ્રસ્થાનોમાં આ જ પ્રમાણે પાંચ-પાંચ સભાઓ હોય છે.

[—સ્થા० ૪૭૨]

૨. ચમરચંદ્રા રાજધાની ઇન્દ્રના ઉપપાત (જન્મ) વિના ઉત્કૃષ્ટ છ માસ રહી શકે.

તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રસ્થાન ઇન્દ્રીપપાત વિના છ માસ રહી શકે.

[—સ્થા० ૫૩૫]

૩. ચમરચંદ્રા રાજધાનીની પ્રત્યેક દિશામાં ૩૩-૩૩ ભૌમ છે.

[—સમ० ૩૩]

૪. ચમરની મુધર્માસભામાં ૫૧૦૦ થાંભલા લાગેલા છે. બલિની સભામાં પણ તેટલા જ છે.

[—સમ० ૫૧]

૫. અસુરેન્દ્ર ચમરની મુધર્માસભા ૩૬ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ० ૩૬]

૬. સૌધર્મકલ્પની મુધર્માસભાના માણુવક નામના ચૈત્ય-સ્તંભનો ઉપરનીચેનો ૧૨૧-૧૨૧ યોજન લાંબા છોડીને બાકીના ૩૫ યોજન જેટલા લાંબામાં વજ્રમય ગોળ વાસણમાં તીર્થ કરનાં હાડકાં છે.

[—સમ० ૩૫]

૭. ચમર અને બલિનાં આવતારિક લયન ૧૬ હજાર યોજન લાંબાં-પહોળાં છે.

[—સમ० ૧૯]

(૨) પરિષદો^૧

ક. લવનવાસીની —

(૧) ૧. ચમરની પરિષદો ત્રણ છે, તે આ પ્રમાણે :—

૧. સમિતા નામની આશ્વતર; ૨. ચંડા નામની મધ્ય; ૩. જાતા નામની બાહ્ય.

૨-૩. ચમરના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશત દેવોને પણ તે જ પ્રકારે ત્રણ પરિષદો છે.

૪-૫. ચમરના લોકપાલની તથા અગ્રમહિષીની પણ ત્રણ પરિષદો હોય છે, તે આ :—

૧. તુમ્બા; ૨. તુડિકા; ૩. પર્વા.

(૨) ૧-૫. બલિની તથા બલિ સંબંધી સામાનિકથી માંડી મહારાણીની પરિષદોનું વર્ણન ચમર જેમ.

(૩) ૧-૩. ધરણ તથા તેના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશતની પરિષદો ચમર જેમ.

૪-૫. ધરણના લોકપાલ અને મહારાણીઓની પરિષદો આ પ્રમાણે :— ૧. ઈષા; ૨. તુટિકા; ૩. દેઢરથા.

૧. આ પરિષદોના ત્રણ ભેદ કરવામા આવ્યા છે તે સબધભેદથી સમજવા. આશ્વતર પરિવારના દેવો ઇન્દ્રને કાંઈ પ્રયોજન હોય અને તે જોલાવે તો જ આવે છે. જે જોલાવ્યે કે વગર જોલાવ્યે પણ આવે તે મધ્યમ પરિષદના દેવો; અને જે જોલાવ્યા વગર જ હંમેશા આજ્ઞા ઉઠાવવા હાજર હોય તે બાહ્ય પરિષદના દેવો સમજવા. ઇન્દ્ર સૌથી પ્રથમ જેમની સાથે કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરે તે આશ્વતર, અને તેના વિષે પ્રથમ આશ્વતર પર્ષદો સાથે વિચાર કર્યા પછી જેમની સાથે વિશેષ વિચાર કરે તે મધ્યમ, અને જેમને માત્ર નિર્ણય સભળાવી જ દે, તે બાહ્ય પરિવારના દેવો સમજવા.

(૪-૨૦) બાકીના લવનવાસીની પરિષદોનું વર્ણન ધરણ જેમ બાણી લેવું.

આ. વ્યન્તરની —

(૧) ૧. પિશાચેન્દ્ર કાલની આ ત્રણ પરિષદો છે. ૧. ઇષા;
૨. તુટિકા; ૩. દ્વદરથા.

૨-૩. પિશાચેન્દ્ર કાલના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ કાલ જેમ.

(૨-૧૬) બાકીના વ્યન્તરો વિષે પણ કાલ જેમ સમજી લેવું.

૬. જ્યોતિષીની —

(૧) ૧. જ્યોતિષીના ઇન્દ્ર ચંદ્રની ત્રણ પરિષદો છે:—

૧. તુંબા; ૨. તુટિકા; ૩. પર્વા.

૨-૩. ચંદ્રના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨) સૂર્ય વિષે ચંદ્ર જેમ સમજી લેવું.

૬ વૈમાનિકોની —

(૧) ૧. દેવેન્દ્ર શકની ત્રણ પરિષદ છે તે આ:—

૧. સમિતા; ૨. ચંડા; ૩. જાતા.

૨-૫. શકના ત્રાયસ્ત્રિંશત, સામાનિક, લોકપાલ અને તેની મહારાણીઓની પરિષદો પણ શક જેમ.

(૨-૧૦) બાકીના વૈમાનિકોની પરિષદો પણ ઉપર પ્રમાણે.
ત્રીજા દેવલોકથી મહારાણીઓ ન હોવાથી તેમની પરિષદો ન ગણવી.

ટિપ્પણ

૧. જ્યોતિષક :-

જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન તિર્યઝ્લોકમાં છે. સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૬૦૦ યોજન ઊંચે અને ૬૦૦ યોજન નીચે એમ ૧૮૦૦ યોજનનો તીરછો લોક છે. તેમાં સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન ઊંચે જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન રાડ થાય છે અને ત્યાંથી બાકીના ૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન પૂરું થાય છે તે આ પ્રમાણે—

૧.	સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન ઊંચે તારામહલ
૨	„ ૮૦૦ „ સૂર્ય
૩	„ ૮૮૦ „ ચંદ્ર
૪.	„ ૮૮૪ „ નક્ષત્રમહલ
૫.	„ ૮૮૮ „ બુધાદિ ગ્રહો
૬.	„ ૮૯૧ „ શુક્રાદિ ગ્રહો
૭	„ ૮૯૪ „ બૃહસ્પતિ આદિ ગ્રહો
૮.	„ ૮૯૭ „ મંગલાદિ ગ્રહો
૯.	„ ૯૦૦ „ શનિશ્વરાદિ ગ્રહો

આનો અર્થ એ છે કે લોકને વિષે સમભૂતલાથી જ્યોતિષિક ૭૬૦ યોજન ઊંચુ છે. મેરુ કે જે જબુદ્દોપની મધ્યમાં આવેલો છે, ત્યાંથી ૧૧૨૧ યોજન દૂરથી તેની ચારે બાજુએ જ્યોતિષિક રાડ થઈને એમ ને એમ ઠેક લોકાંત તરફ આગળ વધેલ છે; અને તે એટલે સુધી કે જ્યોતિષિક અને લોકાંતને માત્ર ૧૧૨૧ યોજનનુ છેડું રહી જાય છે.

જ્યોતિષી દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે—સ્થિર અને ચલન સ્વભાવવાળા. મનુષ્યલોકમાં ચંદ્રાદિ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષી દેવો ચલન સ્વભાવવાળા છે. તે સદૈવ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ત્યારે મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના જ્યોતિષી દેવો સ્થિર છે. તે ભ્રમણ કરનારા નથી. અહીં જે દેવો ભ્રમણ કરનાર છે એમ કહ્યું તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, તેમના વિમાનો હમેશાં ગતિમાન હોય છે. તન્નિવાસી દેવો તો તેની અંદર સ્થિર પણ હોઈ શકે.

૨. દક્ષિણાર્ધ-ઉત્તરાર્ધના ચંદ્ર:—

મનુષ્યક્ષેત્ર જે ૪૫ લાખ ચોજન પ્રમાણ છે, તેમાં બધા મળી ચંદ્ર ૧૩૨ અને સૂર્ય પાણ ૧૩૨ છે. તે આ પ્રમાણે—

જંબુદ્વીપમા	૨ ચંદ્ર અને ૨ સૂર્ય
લવણસમુદ્રમા	૪ ચંદ્ર અને ૪ સૂર્ય
ધાતકીપર્ણમા	૧૨ ચંદ્ર અને ૧૨ સૂર્ય
કાલોદ્ધસમુદ્રમાં	૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય
પુષ્કરાર્ધમા	૭૨ ચંદ્ર અને ૭૨ સૂર્ય
	<hr/>
	૧૩૨ ૧૩૨

એટલે મનુષ્યક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમા તેના અડધા ૬૬ ચંદ્ર અને ૬૬ સૂર્ય છે. અને તેટલા જ મનુષ્યક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધમાં છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધના દક્ષિણાર્ધમાં આવે છે, ત્યારે દક્ષિણાર્ધના ઉત્તરાર્ધમાં જાય છે; એટલે હંમેશા બન્ને ભાગોમાં ૬૬ ચંદ્ર અને તેટલા જ સૂર્યનો યોગ રહે છે.

૩. સૂર્યતાપના ૧૯૦૦ ચોજન:—

આ ૧૯૦૦ ચોજન આ પ્રમાણે:—સૂર્ય સ્વસ્થાનથી ઉપર એકસો ચોજન પ્રકાશ ફેલાવી શકે છે અને સ્વસ્થાનથી નીચે ૧૮૦૦ ચોજન. સમભૂતલા અને સૂર્યનું અંતર ૮૦૦ ચોજન થાય છે; એટલે એ ૮૦૦ ગણતાં બાકીના એક હજાર ચોજન પશ્ચિમ મહાવિદેહની જગતીની ખાસેના દેશની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ. કારણ, જંબુદ્વીપમાં પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં વિજયદ્વાર તરફ જમીન કંમરા: નીચી થતી જાય છે અને લવણસમુદ્ર ખાસે છેક તેનું નીચાણ એક હજાર ચોજન થઈ જાય છે. એટલે તે ભૂમિની અપેક્ષાએ સૂર્યપ્રકાશ સર્વ મળી ૧૯૦૦ ચોજન પ્રમાણ ફેલાય છે. જંબુદ્વીપ સિવાયના બીજા દ્વીપોમાં સૂર્ય સ્વસ્થાનથી ઉપર ૧૦૦ ચોજન અને સ્વસ્થાનથી નીચે ૮૦૦ ચોજન પ્રકાશ આવે છે; કારણ, બીજા દ્વીપોમાં જમીન સમ રહે છે; નીચી-ઊંચી થતી નથી.

૪. ચંદ્રની વધઘટના ભાગ :—

ચંદ્રની નીચે કૃષ્ણ રાહુ વિમાન આવેલું છે. એનો યોગ ચંદ્ર સાથે નિરંતર હોય છે. તેને અને ચંદ્રને માત્ર ચાર આંગળનું અંતર રહે છે. આ રાહુ વિમાન ચંદ્રના અમુક ભાગને કૃષ્ણ પક્ષમાં પ્રતિદિન આવે છે

અને શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિન કંમરા. આવરણ છોડવું જાય છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રની હાનિ અને વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

ચંદ્રના ૯૩૧ ભાગ કલ્પતાં તેમાંથી એક ભાગનું તો કદી આવરણ થતુ જ નથી. બાકીના ૯૩૦ ભાગમાંથી કંમરા: પ્રતિદિન ૬૨-૬૨ ભાગનું કૃષ્ણપક્ષમાં રાહુના વિમાનથી આવરણ થાય છે. આ પ્રમાણે ૧૫ દિવસમાં $૬૨ \times ૧૫ = ૯૩૦$ ભાગને આવરિત કરી લે છે ત્યારે અમાસ થાય છે. પછી કંમરા: ૬૨-૬૨ ભાગનું શુક્લપક્ષમાં આવરણ હોય છે. આ રીતે ૧૫ દિવસમાં બધા ભાગનું આવરણ દ્વર થઈ પૂર્ણિમાના દિવસે ચંદ્ર નિરાવરણ થઈ પૂર્ણ પ્રકાશે છે.

૫. સૂર્યમંડલ :—

જંબહીપમા મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે ૪૪,૮૨૦ યોજન દૂર એક સૂર્ય છે જે ભરતસૂર્ય કહેવાય છે, અને તેથી જ દૂર પૂર્વમાં પણ બીજો સૂર્ય છે જે ઔરવત સૂર્ય કહેવાય છે. બન્ને સૂર્યો મેરુથી થોડું-થોડું અંતર વધારતાં મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તે એવી રીતે કે ભરતસૂર્ય દક્ષિણ દિશામાં થઈ પશ્ચિમે જાય છે અને ઔરવતસૂર્ય પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં જાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યની અર્ધપ્રદક્ષિણાથી જે લગભગ ગોળાકાર રેખા થાય, તે એક મંડલ કહેવાય. ત્યાર પછી બન્ને સૂર્ય બીજા મંડલની રચના કરે છે. તે એવી રીતે કે ભરત સૂર્ય (જેને હવે ઔરવત સૂર્ય કહેવો જોઈએ, કારણ તેનો ઉદય ઔરવતમાં હોતો) પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં આવે છે અને ઔરવત સૂર્ય (જેને હવે ભરતમાં ઉદયને કારણે ભરત સૂર્ય કહેવો) પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં થઈને પશ્ચિમે આવે છે. આ જ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યો મેરુથી ઉત્તરોત્તર અંતર વધારતાં વધારતાં બધા મળી ૧૮૪ મંડળો કરે છે. આમ ૧૮૪ મું મંડલ જ્યારે પૃથુ થાય છે, ત્યારે તેમનું મેરુથી ૪૫૩૩૦૪૬૬ યોજન અંતર થાય છે. એટલે તેમનું સર્વ મળી $(૪૫૩૩૦૪૬૬ - ૪૪૮૨૦ = ૫૧૦૪૬)$ ૫૧૦૪૬ યોજન પ્રમાણ જમણક્ષેત્ર છે. તેમાંથી માત્ર ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ જંબહીપમા છે અને બાકીના ૩૩૦૪૬ લવણસમુદ્રમાં છે. જંબહીપના ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં માત્ર ૬૫ સૂર્યમંડલો થાય છે, અને બાકીનાં ૧૧૯ મંડલો લવણસમુદ્રમાં થાય છે.

એક વખત ઉપર પ્રમાણે ૧૮૪ મંડલ કરીને પાછા બન્ને સૂર્યો જે કંમે મેરુથી અંતરક્ષેત્ર વધાર્યું હવું તે જ કંમે અંતર ઘટાટતા ઘટાટતા સ્વસ્થાને તે જ પ્રમાણે ૧૮૪ મંડલ કરીને પહોંચી જાય છે. સ્વાસ્થ્યંતર મંડલથી જ્યારે સૂર્યો સર્વબાહ્ય મંડલ તરફ ગતિ કરતા હોય, ત્યારે દક્ષિણાયન કહેવાય છે. અને સર્વબાહ્યમંડલથી સ્વાસ્થ્યંતર મંડલમાં ગતિ કરતા હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાયણ કહેવાય છે. ૬ માસમાં ઉત્તરાયણ અને ૬ માસમાં દક્ષિણાયન પૂરું થાય છે. આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં સૂર્યો અદરથી બહાર અને બહારથી અંદર પાછા સ્વસ્થાને આવી જાય છે. દક્ષિણાયન વખતે દિનમાન ઘટે છે અને રાત્રીઓ લાંબી થતી જાય છે ઉત્તરાયણમાં તેથી ઊલટું છે.

૬. ૬૦ મુદ્ગર્ત :—

જંબુદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે. તેનાંના પ્રત્યેક વારાફરતી ભરતનાં ઉદય પામે છે. પ્રથમ દિવસે ભરતમાં બે જ સૂર્યનો ઉદય હોય છે, તેનો જ બીજો દિવસે ઉદય નથી હોતો પણ બીજા જ સૂર્યનો ઉદય હોય છે. અને ત્રીજો દિવસે પાછો જ નો ન થતાં પ્રથમના જ નો થાય છે. અંતરવત વિષે પણ આ જ વ્યવસ્થા છે. આનું કારણ એ છે કે, મેરુની સંપૂર્ણ પ્રદક્ષિણા કરતાં, જેને મંડલ કહેવામાં આવે છે, પછી તે નાનું હોય કે મોટું, ૬૦ મુદ્ગર્ત (૪૮ કલાક) લાગે છે. એટલે પ્રત્યેક સૂર્ય સ્વસ્થાને ત્રીજો દિવસે પહોંચે છે. તેથી વચલા દિવસમાં બીજા સૂર્યનો ઉદય થાય છે.

૭. સૂર્ય કેટલો દૂર દેખાય :—

સર્વ બાહ્યમંડલ લવણસમુદ્રમાં છે. એ મંડલની પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે ૬૦ મુદ્ગર્તમાં સૂર્ય આટલા યોજન પ્રમાણ પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડલમાં પરિભ્રમણ કરતો હોય, ત્યારે દિનમાન બાર મુદ્ગર્ત હોય છે. નિયમ એવો છે કે ન્યૂન દિવસમાં (ઉદયથી—અસ્ત સુધીમાં) જેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરતો હોય, તેનાથી અર્ધાં યોજન પ્રમાણ દૂર હોય તે તે દેખાય છે. એટલે પ્રથમ એ પ્રમાણ કાઢતું જોઈએ કે તે એ = મુદ્ગર્તમાં કેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરે. ૬૦ મુદ્ગર્તનાં તે ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે, તે એક મુદ્ગર્તમાં ૫૩૦૫૩૫ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે. હવે જો તે એક મુદ્ગર્તમાં ૫૩૦૫૩૫ યોજન પ્રમાણ

બ્રમણ કરતો હોય, તો બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસના અર્ધા ૬ મુહૂર્તમાં ૩૧૮૩૧૩૦ યોજન પ્રમાણ બ્રમણ કરી શકે. નિયમ પ્રમાણે આ જ દક્ષિણથી મર્યાદા પણ છે.

૮. છાયાનું માપ :-

છાયાનું માપ કાઢવાની આ રીત છે — જે દિવસમાં તે માપ કાઢવું હોય, તેના મુહૂર્તને — ૧૬ જેની છાયા કાઢવાની છે, તેનું માપ બાર આંગળ હોવાથી — બારે ગુણવા, તેનું અર્ધ કરવું, અને પછી પાછાં બાર આંગળ બાદ કરવાં. એટલે જે રકમ બાકી રહે, તે તે દિવસનું છાયાનું આંગળ પ્રમાણ સમજવું. પ્રસ્તુતમાં આશ્વતર મંડલમાં જ્યારે સૂર્ય હોય છે, ત્યારે દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત છે. તેને બાર આંગળે ગણતા $૧૮ \times ૧૨ = ૨૧૬$ આવે. તેના અર્ધ ૧૦૮ થાય. તેમાંથી બાર બાદ કરતાં $૧૦૮ - ૧૨ = ૯૬$ આંગળ — આ તે દિવસની પૌરુષી છાયાનું માપ સમજવું.

૯. મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ :-

જબૂદ્દીપમાં બધી બાબત અતિમ ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્યનાં મંડલો આવેલાં છે. એટલે જ્યાં પ્રથમ મંડલ રાત્ર થાય, ત્યાં એ મંડલની વચ્ચે જબૂદ્દીપની જેટલી લંબાઈ પહોળાઈ હોય, તેટલી જ તે મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ ગણવી જોઈએ. આથી જબૂદ્દીપના એક લાખ યોજનમાંથી ૩૬૦ (૧૮૦×૨) યોજન બાદ કરીએ એટલે ૯૯૬૪૦ યોજન લાંબુ-પહોળુ પ્રથમ મંડલ છે. આમાં પ્રથમ અને બીજા મંડલનું અંતર જે યોજન તથા મંડલ વિકલ્પ કુદ્ડ યોજન — આનું બમણું પડે પૂં યોજન પ્રમાણ હમેરીએ એટલે $૯૯૬૪૦ + પડે પૂં = ૯૯૬૪૫ પડે પૂં$ યોજન દ્વિતીયમંડળ લાંબુ પહોળુ છે. આ જ પ્રમાણે તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે પણ દ્વિતીયના ૯૯૬૪૫ પડે પૂં યોજનમાં પૂર્વેક્ષિત પડે પૂં યોજન હમેરીએ એટલે $૯૯૬૪૫ + પડે પૂં$ યોજન તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ સમજવી. આ જ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે પડે પૂં યોજન પૂર્વપૂર્વ, યોજન પ્રમાણમાં હમેરતાં છા યોજન પ્રમાણ મળી આવે છે.

૧૦ સર્વાભ્યંતર મંડલો ઉદય :-

જબૂદ્દીપમાં જે સૂર્ય છે. તેમનું સર્વાભ્યંતર પ્રથમ મંડલ લવણ-સમુદ્રથી માડીને જબૂદ્દીપમાં પ્રવેશીએ તો ૧૮૦મે યોજને પડે છે. તેથી

કહેવામાં આવ્યું છે, કે ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સૂર્યનો સર્વાભ્યંતર મડલે ઉદય થાય છે. પ્રથમ મંડલ એ પ્રથમ ઉદયસ્થાન પણ કહેવાય. એમ જ્યૃહીપમાં એક સૂર્યના ઉદયસ્થાન ૧૮૪ છે. કારણ, મંડલની સખ્યા ૧૮૪ છે.

જે સૂર્ય ભરતમાં ઉદય પામે તે ભરતસૂર્ય. એ સૂર્ય નિષધ પર્વત ઉપર દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં જ્યૃહીપની જગતીથી ૧૮૦ યોજન દૂર પ્રથમ ઉદિત થાય છે. બરાબર તે જ વખતે ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં નીલવત પર્વત પર જ્યૃજગતીથી ૧૮૦ યોજન દૂર બીજો સૂર્ય પ્રથમ ઉદય પામે છે, જે ઐરવતમાં પ્રકાશ કરતો હોવાથી ઐરવત સૂર્ય કહેવાય છે. પછી એ બન્ને સૂર્ય એકસરખી ગતિ શરૂ કરે છે. ભરતસૂર્ય ગતિ કરતો કરતો સપૂર્ણ ભરતને પ્રકાશિત કરીને બરાબર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં આવે છે, ત્યારે તેનો ઉદય પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં થયો ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવત સૂર્ય ગતિ કરતો કરતો સપૂર્ણ ઐરવત ક્ષેત્રને પ્રકાશીને જ્યારે કીક ઉત્તર-પૂર્વમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેનો ઉદય પૂર્વમહાવિદેહમાં થયો ગણાય છે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું કે, બન્નેની ગતિ સરખી હોવાથી જ્યારે ભરતસૂર્યનો ઉદય પશ્ચિમ વિદેહમાં થાય છે. તે જ વખતે ઐરવતસૂર્યનો ઉદય પૂર્વવિદેહમાં થાય છે. ત્યાર પછી સપૂર્ણ મહાવિદેહને પ્રકાશ કરતાં-કરતાં તેમની દ્વિતીય મડલાભિમુખ ગતિ થાય છે. એટલે કે દ્વિતીય ઉદયસ્થાનમાં તેઓ બન્ને એકસાથે પહોંચી જાય છે. તેથી પશ્ચિમ વિદેહમાં ઉદયને પામેલો ભરતસૂર્ય સપૂર્ણ દક્ષિણાર્ધમડલ તથા પૂર્વ-મહાવિદેહમાં ઉદયને પામેલો ઐરવત સૂર્ય સપૂર્ણ ઉત્તરાર્ધ મડલ એક સાથે જ પૂરું કરે છે. અને પાછા બન્ને એક સાથે જ દ્વિતીય મડલમાં ભ્રમણ શરૂ કરે છે. એ જ પ્રમાણે આગળના મંડલો વિષે પણ સમજી લેવાનું છે. અંતિમ મંડલ પૂરું કર્યા પછી બન્ને પાછા જે ગતિએ આવ્યા હતા, તે જ ગતિએ પાછા આભ્યંતર મંડલમાં જાય છે.

જ્યારે સૂર્યો પ્રથમ મંડલમાં ભ્રમણ કરતા હોય છે, ત્યારે દિવસ સપૂર્ણ પ્રમાણનો ગણાય છે. એટલે કે, તે વખતે સૌથી મોટો દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. અને રાત્રિ સૌથી નાની એટલે કે ૧૨ મુહૂર્ત હોય છે. ત્યાર બાદ દિનમાન પ્રતિ મડળે ૬ માસ સુધી રૂઢ મુહૂર્ત જેટલું થતું જાય છે અને તેટલી જ રાત વધતી જાય છે. એટલામાં દક્ષિણાયન

પૂરુ થાય છે. પછી ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે. તેમાં રાત કમશ. તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘટે છે અને દિવસ તેટલા જ પ્રમાણમાં કમશ વધે છે.

સમગ્ર સર્વાલ્યતર મડલના આપણે ઉપર જોયુ તે પ્રમાણે જે ભાગ પડી જાય છે : દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ. એક સૂર્યને આ બંને ભાગ પૂરા કરવા માટે જે દિવસ (જે અહોરાત્ર) એટલે કે ૬૦ મુહૂર્ત લાગે છે. પણ સમગ્ર એક મડળ બંને મળીને કરતા હોવાથી એક દિવસમાં પૂરુ કરી લે છે. બંને સૂર્યો એક દિવસમાં (૩૦ મુહૂર્તમાં) એક એક અર્ધ ભાગને પૂરા કરી બીજા દિવસે જ્યારે બીજા અર્ધ ભાગને ૩૦ મુહૂર્તમાં પૂરા કરે, ત્યારે બંનેને સર્વાલ્યતર સમગ્ર પ્રથમ મડળ પૂરુ થાય છે. અને આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર બીજી ત્રીજી આદિ મડળો બધાં દિવસમાં (૬૦ મુહૂર્તમાં) પ્રત્યેક સૂર્ય પૂરાં કરે છે. પણ પ્રત્યેક મડળની અપેક્ષાએ બંને મળીને એક દિવસમાં જ પૂરુ કરી લે છે તે બુદ્ધિ ન જોઈએ.

૧૧. ૧૮૨ મંડલ :-

યદ્યપિ જબ્દીપમા તો સૂર્યનાં મડલો માત્ર ૬૫ જ છે, છતાં જબ્દીપના સૂર્ય સખધી મડલો વિષે હકીકત કહેવાની હોવાથી તે મડલોને જબ્દીપમા છે એમ કહ્યું છે.

સૂર્યનાં બધાં મળી ૧૮૪ મડલો છે, તેમાંથી પ્રથમ-સર્વાલ્યતર અને અંતિમ-સર્વ બાહ્ય એ મડલોને છોડીને બાકીનાં ૧૮૨માં સૂર્યનું જન્મણુ જે વાર થાય છે. એક વખત સર્વબાહ્ય મડલ તરફ જતી વખતે અને બીજી સર્વબાહ્યથી પાછા સર્વાલ્યતરમાં આવતી વખતે.

સર્વ પ્રથમ આલ્યતર મડલ બંને સૂર્ય મળીને એક દિવસમાં પૂરુ કરે છે. તે જ પ્રમાણે સર્વબાહ્ય મડલ પણ બંને મળીને એક દિવસમાં પૂરુ કરે છે. બાકીનાં ૧૮૨ મડલોમાં સૂર્ય બધાં વખત જન્મણુ કરતા હોવાથી, એ પ્રત્યેક મડલના જે દિવસ ગણવા જોઈએ, એટલે $182 \times 2 = 364$ દિવસ. તે અને સર્વાલ્યતર અને સર્વબાહ્ય મડલના જે દિવસ એમ ૩૬૬ દિવસનું એક વર્ષ થાય છે. આ સૂર્ય-સવત્સર કહેવાય છે.

૧૨. દિનમાન અને રાત્રિમાનની વધેઘટ :-

સર્વાલ્યતર મંડલ તો ઉત્તરાયણનું અંતિમ અહોરાત્ર ગણાવુ હોવાથી અહીં પ્રથમ મડલ એટલે સર્વાલ્યતરથી બીજી ગણવુ જોઈએ. અને એ જ દક્ષિણાયનનું પ્રથમ મડલ ગણાય છે. સૂર્ય સર્વાલ્યતર મંડલે હોય

છે, ત્યારે દિવસ ૧૮ મુદ્દર્ત અને રાત્રિ ૧૨ મુદ્દર્ત હોય છે. ધર્મી ને દક્ષિણાયન ગતિ કરે છે ત્યારે પ્રત્યેક મંડલે-૬૬ મુદ્દર્ત પ્રમાણ દિનમાન થઈ છે અને તેટલું જ રાત્રિપ્રમાણ વધે છે. એટલે જ્યારે ને ૩૬ મા મંડલમાં ભ્રમણ કરતો હોય, ત્યારે $૨ \times ૩૬ = ૭૨$ થવાથી ૭૨ મુદ્દર્ત પ્રમાણ દિવસ ઓછો થશે અને તેટલી જ રાત્રિ વધશે.

તે જ પ્રમાણે તેથી ઊલટું દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલા સૂર્ય વિશે ૩૬ મા મંડલે સમજવું.

૧૩. ૫૬ નક્ષત્રો :-

જ્યોત્સ્વીપમાં ચંદ્ર બે હોવાથી પ્રત્યેક ચંદ્રના ૨૮ લેખે બે ચંદ્રનાં ૫૬ નક્ષત્રો થાય. ૧. અભિજિત, ૨. શ્રવણ, ૩. ધનિષ્ઠા, ૪. શતભિષેક, ૫. પૂર્વા ભાદ્રપદા, ૬. ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ૭. રેવતી, ૮. અશ્વિની, ૯. બરણી, ૧૦. કૃત્તિકા, ૧૧. રોહિણી, ૧૨. મૃગશીર્ષ, ૧૩. આર્દ્રા, ૧૪. પુનર્વસુ, ૧૫. પુષ્ય, ૧૬. આશ્લેષા ૧૭. મઘા, ૧૮. પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૯. ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૨૦. હસ્તા, ૨૧. ચિત્રા, ૨૨. સ્વાતી, ૨૩. વિશાખા, ૨૪. અનુરાધા, ૨૫. જ્યેષ્ઠા, ૨૬. મૂળ, ૨૭. પૂર્વાષાઢા, ૨૮. ઉત્તરાષાઢા. આ પ્રત્યેક બધ્મ્મે ગણવાથી ૫૬ થાય.

સૂર્ય-ચંદ્રની જેમ નક્ષત્ર મંડલો અનવસ્થિત નથી પણ અવસ્થિત છે. તેથી નક્ષત્રોને પોત-પોતાના નિયત મંડલથી મંડલોતરે જવાનું બનવું નથી. પણ સ્વ-સ્વ મંડલમાં જ રહી તેઓ દક્ષિણાયનને મેરુની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. આ ૫૬ નક્ષત્રોને ભ્રમણ માટે માત્ર ૮ મંડલ છે. અને તે હીક ચંદ્રમંડલની ઉપર ચાર યોજન ઊંચે કોઈ ને કોઈ ચંદ્રમંડલની સમશ્ચાન્નિએ આવેલાં છે. નક્ષત્રોનું પ્રથમ મંડલ ચંદ્ર-સૂર્ય મંડલના સર્વાભ્યતર મંડલ પર આવેલું છે. તેમાં અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતનાગ, પર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, બરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને સ્વાતી — આ બાર નક્ષત્રો જ્યારે મંડલના દક્ષિણાર્ધમાં હોય, ત્યારે ને જ નામનાં બીજા બાર ઉત્તરાર્ધમાં ભ્રમણ કરતાં હોય છે. નક્ષત્રોનું બીજું મંડલ ચંદ્રના ત્રીજા મંડલ ઉપર આવેલું છે. તેમાં બે પુનર્વસુ અને બે મઘા એ નક્ષત્રોનું ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું ત્રીજું મંડલ લવણસમુદ્રમાં ચંદ્રના છઠ્ઠા મંડલ ઉપર આવેલું છે. તેમાં માત્ર બે કૃત્તિકાનું જ ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું ચોથું મંડલ ચંદ્રના સાતમા મંડલ ઉપર છે અને તેમાં

ચિત્રા અને શેહિણી એ બન્ને નક્ષત્રોનું જમણું છે. નક્ષત્રોનું પાચમું મહલ ચંદ્રના આઠમા મહલ ઉપર છે અને તેમા બે વિશાખાનું જમણું છે. નક્ષત્રોનું છઠું મહલ દશમા ચંદ્ર મહલ પર છે અને તેમાં બે અનુરાધાનું જમણું થાય છે. સાતમું નક્ષત્રમહલ ૧૧ મા ચંદ્રમહલ ઉપર છે અને તેમા બે જ્યેષ્ઠાનું જમણું થાય છે. અને છેલ્લું આઠમું નક્ષત્રમહલ ચંદ્રના છેલ્લા ૧૫મા મહલ ઉપર આવેલું છે અને તેમા આર્દ્રા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મૂળ, હસ્ત, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા આટલા નક્ષત્રો બન્નેની સંખ્યામાં જમણું કરે છે.

આ રીતે જોતાં ચંદ્રના રજ, ૪થા, ૫મા, ૬મા, ૧૨મા, ૧૩મા, અને ૧૪મા મહલમા નક્ષત્રોનો યોગ નથી અને બાકીના આઠ અંક-મહલમાં નક્ષત્રોનો યોગ છે.

૧૪. નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ :—

નક્ષત્ર એક અહોરાત્રમા (૩૦ મુહૂર્તમા) જેટલું ક્ષેત્ર ચાલે છે, તેમાં તે કેટલા ક્ષેત્રપ્રમાણમાં ચંદ્ર સાથેના યોગમાં રહે છે તે બતાવવા માટે જો સંપૂર્ણ ક્ષેત્રના ૬૭ ભાગ કરીએ, તો સમ અંશ મળે, અન્યથા વિષમ અંશ મળે. જેમ કે ૩૦ મુહૂર્તમાં અભિજિત નક્ષત્ર જેટલું ક્ષેત્ર જમણું કરે છે, તેના ૬૭ ભાગ કરીએ તો ૨૧ પૂરા સડસડિયા ભાગ ક્ષેત્રમા તેનો ચંદ્ર સાથે યોગ રહે છે તેમ સમજવું. પણ જો બીજી કોઈ શાબ્દિક સંખ્યા રાખીએ, તો અંશ સમ ન આવતા વિષમ આવે હવે એટલા ક્ષેત્રમા એટલે કે $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમા તેને ચંદ્ર સાથે કેટલા મુહૂર્ત યોગ રહ્યો તે કાઢવું હોય, તો ત્રિરાશિ કરવી જોઈએ કે સંપૂર્ણ અર્થાત્ ૧ ક્ષેત્રમાં ૩૦ મુહૂર્ત લાગે, તો $\frac{૨૧}{૬૭}$ જેટલા ક્ષેત્રમાં કેટલાં મુહૂર્ત લાગે? તો જવાબ આવે કે $\frac{૬૩૦}{૬૭}$ મુહૂર્ત અર્થાત્ ૯ $\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત. આટલો કાળ તે અભિજિત નક્ષત્ર ચંદ્રના યોગમાં રહે છે તેમ સમજવું. બાકીના શતભિષક આદિની ક્ષેત્રસીમા અને કાળસીમા નીચે પ્રમાણે છે —

	ક્ષેત્રસીમા	કાળસીમા
શતભિષક, ભરણી, આર્દ્રા, આશ્લેષા, સ્વાતી, જ્યેષ્ઠા	$\frac{૩૩}{૬૭} + \frac{૧}{૧૩૪}$	૧૫ મુહૂર્ત
ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ઉત્તરા ફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, શેહિણી, વિશાખા	$\frac{૧૦૦}{૬૭} + \frac{૧}{૧૩૪}$	૪૫ મુહૂર્ત
બાકીનાં બધા ૧૫ નક્ષત્રો	$\frac{૬૭}{૬૭} = ૧$ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર ૩૦ મુહૂર્ત	

૧૫. વૈમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર :—

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનો મોટા મકાનના માળની જેમ ઉપરાઉપર આવેલાં છે. એટલે એ વિમાનોની ઉપરાઉપર આવેલી શ્રેણીઓનો વિલાગ કરનાર તળિયાં તે પ્રસ્તર કહેવાય છે. સર્વ મળી આવા ૬૨ પ્રસ્તરોમાં બધાં વિમાનો વહેચાઈ નય છે.

સૌધર્મ અને ઈશાન એ બન્ને કદ્યો અર્ધચંદ્રાકારે સામસામે હોવાથી બન્ને મળી પૂર્ણ ચંદ્રાકાર થાય છે. સૌધર્મ દક્ષિણાર્ધમાં અને ઈશાન ઉત્તરાર્ધમાં છે. બન્નેના અર્ધવલયાકારે તેર-તેર પાથડા-પ્રસ્તર છે. બન્ને મળી સપૂર્ણ વલયાકારે તેર પાથડા થાય. તે જ પ્રમાણે સનત્કુમારના દક્ષિણાર્ધમાં અને મહેન્દ્રના ઉત્તરાર્ધમાં અર્ધ અર્ધવલયાકાર ૧૨ પાથડા છે—બન્નેના મળીને પૂર્ણ વલયાકારે બાર પાથડા થાય છે. એની ઉપર બ્રહ્મલોક સપૂર્ણ વલયાકારે હોવાથી તેના છ પાથડા આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે લાતકના ૫, શુક્રના ૪ અને સહસ્ત્રારના ચાર પાથડા સપૂર્ણ વલયાકારે નજીવા, ત્યાર પછી આનત અને પ્રાણત સૌધર્મૈશાનની જેમ અર્ધ-અર્ધ વલયાકારે હોવાથી એ બન્નેના મળીને સપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર છે, અને તેની ઉપર તે જ પ્રમાણે આણત-પ્રાણતના બન્નેના મળીને સપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર આવેલા છે. આ પ્રમાણે બાર દેવલોકના બધા મળી ૫૨ પ્રસ્તર થાય છે. ત્યાર પછી પ્રત્યેક ઐવેચકનો એકેક તથા પાંચ અનુત્તરનો એક પ્રસ્તર હોવાથી—૧૦ પ્રસ્તર આવે છે. આમ સર્વ મળી ૬૨ પ્રસ્તરમાં સપૂર્ણ વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનો આવી નય છે.

૧૬. સૌધર્મ અને ઈશાનનાં વિમાનો :—

પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં ચારે દિશામાં વિમાનોની પક્તિઓ છે, જે આવલિકા કહેવાય છે. અસુક વિમાનો એવાં છે જેમનો આકાર નિયત છે. એટલે કે ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને ગોળ—આ ત્રણ આકારવાળાં વિમાનો આ ચારે દિશાની આવલિકાઓમા રહેતા હોવાથી આવલિકાબદ્ધ કહેવાય છે. તે સિવાયનાં બીજા અનિયતાકાર વિમાનો છે જેમને કોઈ નિશ્ચિત આકાર નથી. તે બધાં એ ચારે પક્તિઓના આવલિકાઓના આંતરમા વિખરાયલાં ફૂલની જેમ અહીંતહીં રહેતાં હોવાથી પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો કહેવાય છે. આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની પ્રત્યેક પ્રસ્તરે સંખ્યા નિશ્ચિત

છે. તે સિવાયનાં અમુક નિશ્ચિત સખ્યામાં તે તે પ્રસ્તરમાં પુષ્પા-
વક્રીર્ણ વિમાનો હોય છે. આવલિકાબદ્ધ વિમાનોમાં પણ ક્રમ એવો છે
કે વચ્ચે ધન્દ્રવિમાન હોય છે ત્યાંથી ચારે દિશામાં આવલિ શરૂ થાય છે.
તેમાં પ્રથમ ત્રિકોણ, પછી ચતુષ્કોણ અને પછી ગોળ — આ બે ક્રમે
આવલિ પૂરી થાય છે

સૌધર્મશાનના ૧૩ પ્રસ્તરમાંના પ્રથમ પ્રસ્તરની ચારે આવલિકામાં
૬૨-૬૨ વિમાનો છે. ઉત્તરોત્તર પ્રસ્તરની આવલિકાઓમાં એક-એક સખ્યા
ઓછી કરવી એટલે બીજા પ્રસ્તરમાં પ્રત્યેક આવલિમાં ૬૧ વિમાનો રહેશે
અને છેવટે ચારેબાજુ એકેક વિમાન રહે છે. છેલ્લો પ્રસ્તર અનુત્તર વિમાનોનો
છે. તેમાં એક વચ્ચે છે અને તેની ચારે દિશાએ ચાર આવલિ છે.
પક્ષિબદ્ધ વિમાનો સિવાયનાં પુષ્પાવક્રીર્ણ વિમાનો પણ પ્રત્યેક પ્રસ્તરે
ચારે દિશાએના આંતરામાં આવેલાં છે. પુષ્પાવક્રીર્ણની પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં
સખ્યા અનિયત છે પણ પ્રત્યેક દેવલોકના પ્રસ્તરમાં તે નિયત છે.
દેવલોકમાં આવલિગત તથા પુષ્પાવક્રીર્ણ વિમાનોની સખ્યા નીચે પ્રમાણે —

દેવલોક	પ્રસ્તર	આવલિકાગત	પુષ્પાવક્રીર્ણ	સર્વ વિમાન
૧ સૌધર્મ	૧૩ અર્ધ	૧૭૦૭	૩૧૬૮૨૬૩	૩૨૦૦૦૦૦
૨ ઈશાન	૧૩ અર્ધ	૧૨૧૮	૨૭૬૮૭૮૨	૨૮૦૦૦૦૦
બન્ને મળી	૧૩	૨૯૨૫	૫૯૩૭૦૭૫	૬૦૦૦૦૦૦
૩ સનત્કુમાર	૧૨ અર્ધ	૧૨૨૬	૧૧૬૮૭૭૪	૧૨૦૦૦૦૦
૪ માહેન્દ્ર	૧૨ અર્ધ	૮૭૪	૭૬૬૧૨૬	૮૦૦૦૦૦
બન્ને મળી	૧૨	૨૧૦૦	૧૯૩૪૮૦૦	૨૦૦૦૦૦૦
૫ ધ્રુવલોક	૬	૮૩૪	૩૬૬૧૬૬	૪૦૦૦૦૦
૬ લાંતાક	૫	૫૮૫	૪૬૪૧૫	૫૦૦૦૦
૭ મહાશુક	૪	૩૬૬	૩૬૬૦૪	૪૦૦૦૦
૮ સહસ્રાર	૪	૩૩૨	૫૬૬૮	૬૦૦૦
૯-૧૦ આણત				
પ્રાણત	૪	૨૬૮	૧૩૨	૪૦૦
૧૧-૧૨ આરણ-				
અચ્યુત	૪	૨૦૪	૬૬	૩૦૦

૧૩-૧૫ અધસ્ત-

૧	ગ્રેવેયક ૩	૧૧૧	૦	૧૧૧
૧૬-૧૮ મધ્યમ				
૧	ગ્રેવેયક ૩	૭૫	૩૨	૧૦૭
૧૯-૨૧ ઉપરિતન				
૧	ગ્રેવેયક ૩	૩૬	૬૧	૧૦૦
૨૨-૨૬ પાંચ				
૧	અનુત્તર ૧	૫	૦	૫
	<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	૬૨	૭૮૭૪	૮૪૮૬૧૪૯	૮૪૮૭૦૨૩

૧૭. લોકાંતિક દેવો :—

લોકાંતિક દેવો વિષયરતિથી રહિત છે, તેથી દેવર્ષિ કહેવાય છે. તે દેવાનાં નાના-મોટાનો વ્યવહાર નથી તેથી સર્વે અહ્યેન્દ્ર છે. તેઓનો આચાર એ છે કે જ્યારે તીર્થ કરે ગૃહત્યાગ કરતા હોય ત્યારે તેમની પાસે આવી તેઓ આ પ્રમાણે બોધ આપે છે — “જય જય નદા, જય જય ભદ્રા, જય જય મુણિવરવસભા, યુજઝાહિ ભગવ, લોગનાહા, પવતેહિ ભગવ ! ધરમતિત્ય, હિયમુહનિરસેયકર જવાણમેય ભવિરસઘ.” — આ પ્રમાણે બોધ આપી વદના નમસ્કાર કરી તેઓ ચાલ્યા જાય છે. આવશ્યક નિં ગાં ૨૩૪-૭ તથા ભાષ્ય ગાં ૮૬-૮૮.

વિનય ચિટકમાં કહ્યું છે કે ભગવાન બુદ્ધે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બાદ ઉપદેશ આપવામાંથી વિમુખ થવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે સહપતિ બ્રહ્મા આવીને તેમને કહે છે કે, “ભગવાન, સંસારમાં ભવ્ય જીવો ધણા છે; માટે ઉપદેશ આપોજીથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય.” — વિનય-૦-૫૦ ૭૮.

૧૮. દ્રવ્યેન્દ્ર :-

દ્રવ્યેન્દ્રના બે ભેદ છે આગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર અને નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર. જે પુરુષ આગમે કરી ઇન્દ્ર શબ્દ વિષે જાણતો હોય પણ તે વિષે ઉપયોગશૂન્ય હોય તો તે દ્રવ્યેન્દ્ર આગમથી કહેવાય. નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર ત્રણ છે-ઇન્દ્ર શબ્દના જ્ઞાતાનું મૃત શરીર અને બાલકનું શરીર જે હવે પછી ઇન્દ્ર શબ્દને જાણવાનું છે. અને જ્યારે ઇન્દ્ર શાસનકાર્ય ન કરતો હોય ત્યારે તે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય. અથવા જે પુરુષલો ઇન્દ્રના

શરીર રૂપે પરિણમવાના હોય તે પુદ્ગલો અથવા જે આત્મા ઇન્દ્ર થવાનો હોય તે આત્મા પણ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય છે. વળી ઐશ્વર્ય એ પણ દેવેન્દ્રોનું અસ્થાપી હોવાથી અને માત્ર તીર્થ કરાદિ જેવા મહાપુરુષોનું જ ઐશ્વર્ય સ્થાપી હોવાથી તેની અપેક્ષાએ દેવેન્દ્ર શક વગેરે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર જ કહેવાય. ઇન્દ્રનો ચોથો ભેદ ભાવેન્દ્ર છે પણ અહીં તે જણાવ્યો નથી; ત્રિસ્થાનકગત સૂત્ર હોવાથી. ભાવેન્દ્રના બે ભેદ છે—આગમભાવેન્દ્ર અને નોઆગમ ભાવેન્દ્ર. ઇન્દ્રશબ્દના જ્ઞાનવાળો તથા તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ તે ભાવેન્દ્ર કહેવાય. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો અભેદ હોવાથી જે જીવને ઇન્દ્રજ્ઞાન હોય તે જીવ પણ ઇન્દ્ર કહેવાય. નોઆગમ ભાવેન્દ્ર એ જીવ કહેવાય છે જેને ઇન્દ્ર એવું નામ અને ગોત્રકર્મનું વેદન હોય અર્થાત્ જે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને ઇન્દ્ર કહેવાતો હોય અને સૌ તેની આજ્ઞા ઉઠાવતા હોય—તેનું ઐશ્વર્ય સ્વીકારતા હોય.

તીર્થ કરને પણ ભાવેન્દ્ર કહી શકાય કારણ તેમનું ઐશ્વર્ય સ્થાપી છે.

૧૬. દેવોની સભાઓ :—

દેવોનો જન્મ મનુષ્ય વગેરે ઇતર જીવોની જેમ ગર્ભમાંથી નથી થતો. પણ દેવસ્થાનમાં તેમના જન્મસ્થાનમાં—જે ઉપપાત સભા કહેવાય છે—એક વજ્ર ઢાકેલી દેવશય્યા હોય છે તેમાં આવીને તે ઉત્પન્ન થાય છે. એક અતર્મુહૂર્તમાં તો તેઓ બધી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી લે છે અને તરુણ જેવા બની જાય છે. ત્યાર પછી દેવો તેમને સ્નાન કરાવવા માટે સ્નાનાગારમાં લઈ જાય છે, તે અભિષેક સભા કહેવાય છે. સ્નાન કર્યા પછી દેવો તેમને વજ્ર અને ધરેણીથી શણગારવા માટે અલકારસભામાં લઈ જાય છે. ત્યાંનું કાર્ય પૂર્ણ થાય પછી વ્યવસાયસભામાં લઈ જાય છે; ત્યાં પુસ્તક રાખવામાં આવેલું હોય છે જે વાંચીને દેવને અનુકૂલ પરપરાથી તે અભિજ્ઞ બને છે અને કાર્યકાર્યનો નિર્ણય કરે છે. ત્યાર પછી તે સુધર્મા સભામાં જ્યાં તેના ભોગોપભોગ માટેની સંપૂર્ણ સામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે, ત્યાં જાય છે અને ત્યાં જ રહી દેવના કામભોગોમાં રત થઈ જીવન વ્યતીત કરે છે.

નરક અને નારક

નરક ત્રણ પર પ્રતિષ્ઠિત છે:— .

૧. પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત; ૨. આકાશપ્રતિષ્ઠિત; ૩. આત્મ-પ્રતિષ્ઠિત.

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયથી નરક પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. ઋણસૂત્રનયની અપેક્ષાએ નરક આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે; અને બાકીના ત્રણ શબ્દનયની અપેક્ષાએ નરક આત્મ-પ્રતિષ્ઠિત છે.

[—સ્થા૦ ૧૮૬]

અધોલોકમાં સાત પૃથ્વી, સાત ધનોઢધિ, સાત ધનવાત, સાત તનુવાત, અને સાત આકાશ-આંતરા છે. એ સાત આકાશઆંતરામાં સાત તનુવાત છે; એ સાત તનુવાતમાં સાત ધનવાત છે; એ સાત ધનવાતમાં સાત ધનોઢધિ છે; એ સાત ધનોઢધિમાં પટલાકારની સાત પૃથ્વી આવેલી છે. તેમનાં નામ અને ગોત્ર ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે —

પૃથ્વી	નામ	ગોત્ર
પહેલી	ધર્મા	રત્નપ્રલા
બીજી	વંશા	શર્કરાપ્રલા
ત્રીજી	શૈલા	વાલુકાપ્રલા
ચોથી	અંજના	પંકપ્રલા
પાંચમી	રિશા	ધૂમપ્રલા

છટ્ટી   મઘા   તમસ્
સાતમી   માઘવતી   તમસ્તમસ્

[—સ્થા૦ ૫૪૬]

નરકમાં તુરતનો ઉત્પન્ન થયેલો નારક મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે તેનાં ચાર કારણો છે :—

૧. નરકમાંની વેદના જોઈને;
  ૨. નરકપાલોથી પીડાઈને;
  ૩. નરકમાં ભોગવવાનું કર્મ નિર્જરી ન ગયું હોય છતાં જવા ઇચ્છે;
  ૪. નરકાયુનો ક્ષય ન થયો હોય છતાં જવા ઇચ્છે.
- પણ મનુષ્યમાં તે જઈ શકતો નથી.

[—સ્થા૦ ૨૪૫]

પ્રથમ, ખીલ અને ત્રીલ નરકમાં ઉષ્ણ વેદના છે. ત્યાંના નારકો તે ઉષ્ણ વેદનાને વેદે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૭]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું —

૧. રત્નકાંડ	૧૦૦૦	ચોજન	વિસ્તૃત	છે.
૨. વજ્રકાંડ	"	"	"	"
૩. વૈદુર્યકાંડ	"	"	"	"
૪. લોહિતાક્ષકાંડ	"	"	"	"
૫. મસારગદ્દલકાંડ	"	"	"	"
૬. હંસગર્ભકાંડ	"	"	"	"
૭. પુલકકાંડ	"	"	"	"
૮. સૌગન્ધિકકાંડ	"	"	"	"
૯. જ્યોતિરસકાંડ	"	"	"	"

૧૦. અંજનકાંડ	”	”	”	”
૧૧. અંજનપુલકકાંડ	”	”	”	”
૧૨. રજતકાંડ	”	”	”	”
૧૩. જાતરૂપકાંડ	”	”	”	”
૧૪. અંકકાંડ	”	”	”	”
૧૫. પરીઘ કાંડ	”	”	”	”
૧૬. રિષ્ટકાંડ	”	”	”	”

[—સ્થાં ૭૭૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઘ્રજકાંડના ઉપરના છેડાથી લોહિ-
તાક્ષકાંડના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૩૦૦૦ યોજન છે.

[—સમં ૧૧૬]

રત્નપ્રભાનું જલખહુલકાંડ ૮૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમં ૮૦]

રત્નપ્રભાના રત્નકાંડના ઉપરના છેડાથી પુલકકાંડના
નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૦૦૦ યોજન છે.

[—સમં ૧૨૦]

નિષધ વર્ષધર પર્વતના ઊંચા શિખરના તળથી
રત્નપ્રભાના પ્રથમકાંડના મધ્યભાગ સુધીનું અંતર ૬૦૦
યોજન છે. નીલવંતવર્ષધર વિષે પણ તેમજ છે.

[—સમં ૧૧૨]

ખીલ નરકના મધ્યભાગથી ખીજ ઘનોદધિના નીચલા
છેડા સુધીનું અંતર ૮૬ હજાર યોજન છે.

[—સમં ૮૬]

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડના ૮૦૦ યોજનમાં
વાણ્વ્યંતરના ભૌમેયવિહારો છે.

[—સમં ૧૧૧]

રત્નપ્રભાના અંજનકાંડના નીચલા છેડાથી વાણુવ્યંતરના લૌભેય, વિહાર સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૬૬]

પંકબહુલ કાંડના ઉપરના છેડાથી નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૮૪ લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૪]

વડવાસુખ પાતાલના નીચલા છેડાથી રત્નપ્રભાના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૯ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૭૬]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી ૧૭ હજાર યોજન ઊંચે જઈને પછી ચારણુ દેવોની તિરછી ગતિ પ્રવર્તે છે.

[—સમ૦ ૧૭]

સીમન્તક નરકનો વિસ્તાર ૪૫ લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૪૫]

અપ્રતિષ્ઠાન નરક એક લાખ યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમ૦ ૧]

ધૂમપ્રભા પૃથ્વી એક લાખ અઢાર હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમ૦ ૧૮]

૮

અજીવાસ્તિકાય

૧. અજીવના લેહો

અનાત્મા એક^૧ છે.

[- સમ૦ ૧]

અજીવ રાશિ^૨ બે પ્રકારની છે:—

૧. રૂપી અજીવરાશિ; ૨. અરૂપી અજીવરાશિ.

અરૂપી અજીવરાશિના દશ લેહ છે:—

૧. ધર્માસ્તિકાય;^૩ ૨. ધર્માસ્તિકાયનો દેશ; ૩. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૪. અધર્માસ્તિકાય; ૫. અધર્માસ્તિકાયનો દેશ; ૬. અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૭. આકાશાસ્તિકાય; ૮. આકાશાસ્તિકાયનો દેશ; ૯. આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૧૦. અદ્ધા સમય^૪.

૧. આત્મા-જીવ નહિ તે અનાત્મા. જીવ સિવાયના અધર્માસ્તિકાયાદિ અજીવકાયોનો અનાત્મામાં સમાવેશ છે. અજીવાસ્તિકાયો છે તો અનેક, પણ બધાનું અનાત્મરૂપ સામાન્ય લક્ષણ એક હોવાથી એક પણ કહેવાય.

૨. અહીં પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રથમ પ્રજ્ઞાપનાપદ સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ સમજ લેવાનું છે. ફેર એટલે કે ત્યાં 'પ્રજ્ઞાપના' શબ્દથી વ્યવહાર છે; જ્યારે અહીં પ્રજ્ઞાપનાને બદલે 'રાશિ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ અજીવરાશિની વિશેષ સમજ માટે જુઓ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' અધ્યાય પાંચમો અને 'ભગવતીસાર' પૃ. ૦ ૫૨૦.

૩. ધર્માસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩૫ી અજ્ઞવ^૧ રાશિ અનેક પ્રકારની છે.

[—સમ૦ ૧૪૬]

૨. અજ્ઞવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ

ચાર અસ્તિકાય અજ્ઞવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થા૦ ૨૫૨]

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશો આઠ છે.^૨

[—સ્થા૦ ૧૨૪]

ધર્મ^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૭, —સમ૦ ૧]

ધર્માસ્તિકાયમાં^૪ વર્ણ^૫, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ^૬ નથી. તે શાશ્વત અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

ધર્માસ્તિકાયના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે :—

૧. દ્રવ્યથી; ૨. ક્ષેત્રથી; ૩. કાલથી; ૪. ભાવથી; ૫. ગુણથી.

(૧) દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક છે.

(૨) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણુ ધર્માસ્તિકાય છે.

(૩) કાલથી ત્રણે કાલમાં તેનું અસ્તિત્વ છે. તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે. અવ્યય છે, અને અવસ્થિત છે.

૧. ૩૫ી અજ્ઞવરાશિ પુદ્ગલાસ્તિકાય જ છે. તેના પ્રથમ ચાર ભેદ છે : રક્ત્ત્વ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. તે પ્રત્યેક પાછા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનના ભેદે અનેક પ્રકારે છે.

૨. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૩૩.

૩. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૨૩થી માંડીને ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપનો વિચાર અહીં જેવો જ છે.

(૪) ભાવથી. ધર્માસ્તિકાય વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ^૧ વિનાનું છે.

(૫) ગુણથી ગમનગુણવાળું છે.

[—સ્થા. ૪૪૧]

અધર્મ એક છે.

[—સ્થા. ૮; —સમ. ૧]

અધર્માસ્તિકાય પણ વર્ણુ વિનાનું છે યાવત્ બધું ધર્માસ્તિકાય જેમ સમજી લેવું; પણ ગુણથી સ્થાનગુણવાળું છે, એમ સમજવું.

[—સ્થા. ૪૪૨]

આકાશાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાય જેવું જ છે. પણ દ્વેષથી લોક-અલોક પ્રમાણ સમજવું અને ગુણથી અવગા-હનાગુણવાળું સમજવું.

[—સ્થા. ૪૪૨]

આકાશ બે પ્રકારનું છે^૧ :—

૧. લોકાકાશ; ૨. અલોકાકાશ.

[—સ્થા. ૭૪]

૩. કાલ

સમયદ્વેષનો^૨ આયામ-વિષ્કંભ પિસ્તાળીસ લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

[—સમ. ૪૫]

કાલ ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. અતીત; ૨. વર્તમાન; ૩. અનાગત.

૧. આ બે ભેદ કલ્પિત છે. આકાશ એક અખડ દ્રવ્યરૂપ છે. પણ જોડા આકાશભાગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ અસ્તિકાયા છે, તેટલા ભાગને લોકાકાશ કહે છે; અને બાકીનાને અલોકાકાશ.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૩.

સમય પણ ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. અતીત; ૨. વર્તમાન. ૩. અનાગત.

આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર
યાવત્ વર્ષ, શતવર્ષ, સહસ્રવર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, યાવત્ અવ-
સર્પિણી અને પુદ્ગલપરાવર્ત એ બધાં પણ સમયની જેમ
ત્રણ પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા ૧૯૨]

સમા-કાલ બે છે —

૧. અવસર્પિણી સમા; ૨. ઉત્સર્પિણી સમા.

[—સ્થા ૧૭]

કાલના પણ ઉપર પ્રમાણે બે ભેદ છે.

[—સ્થા ૭૪]

કાલના ચાર^૧ પ્રકાર છે —

૧. પ્રમાણકાલ — દિવસ અને રાત્રિરૂપ;

૨. યથાયુર્નિર્વૃત્તિકાલ — જેટલું જીવે આયુષ્ય બાંધ્યું
હોય તેટલું લોગવડું તે;

૩. મરણકાલ — જીવ અને શરીરનો વિયોગ;

૪. અદ્ધાકાલ — સમય-આવલિકાદિરૂપ.

[—સ્થા ૨૬૪]

અવસર્પિણી એક છે.^૨

(૧) સુષમસુષમા એક છે.

(૨) સુષમા એક છે.

(૩) સુષમદુઃષમા એક છે.

(૪) દુઃષમસુષમા એક છે.

૧. 'બગવતીસાર' પૃ ૨૧૨ પર આ ચારે ભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન ને
ત્રિજ્ઞાસુએ ત્યાં લેઈ લેવું.

૨. ખુલાસા માટે જુઓ 'બગવતીસાર' પૃ ૭૫.

(૫) દુઃષમા એક છે.

(૬) દુઃષમદુઃષમા એક છે.

ઉત્સર્પિણી એક છે.

(૧) દુઃષમદુઃષમા એક છે.

(૨) દુઃષમા એક છે.

(૩) દુઃષમસુષમા, એક છે.

(૪) સુષમદુઃષમા એક છે.

(૫) સુષમા એક છે.

(૬) સુષમસુષમા એક છે.

[—સ્થા० ૫૦]

અવસર્પિણીના છ પ્રકાર છે — સુષમસુષમા આદિ.

ઉત્સર્પિણીના છ પ્રકાર છે — દુઃષમદુઃષમાઆદિ.

[—સ્થા० ૪૬૨]

અવસર્પિણીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. ઉત્કૃષ્ટા; ૨. મધ્યમા; ૩. જઘન્યા.

અવસર્પિણીના છયે સમાના પણ તે જ પ્રમાણે ત્રણ લેહો સમજ લેવા.

ઉત્સર્પિણી તથા તેના છયે સમાના પણ ત્રણ લેહો છે તે ઉપર પ્રમાણે છે.

[—સ્થા० ૧૩૭]

૧. જુઓ 'ભાગવતીસાર' પૃ૦ ૫૩૫.

અવસર્પિણી પ્રથમ આરામા ઉત્કૃષ્ટ ગણાય. વચલા ચાર આરામાં મધ્યમ ગણાય અને અંતિમ આરામા જઘન્ય ગણાય. તે જ પ્રમાણે આરો ન્યારે શરૂ થાય ત્યાર તેની શરૂઆતમા ઉત્કૃષ્ટ, વચલા વર્ષોમાં મધ્યમ અને અંતિમ વર્ષોમાં જઘન્ય ગણાય. તે જ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી વિષે તેથી ઉલટું સમજ લેવું.

ઉત્સર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે.
અવસર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે.

[—સ્થા ૭૫૬]

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી મંડલમાં ૨૦ સાગરો-
પમ કોટાકોટિકાલ છે.

[—સમ ૨૦]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા સમા દુઃષમા અને
છઠ્ઠા સમા દુઃષમદુઃષમાનો કાલ એકવીશ એકવીશ હજાર
વર્ષ છે.

પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ સમા દુઃષમદુઃષમા અને
બીજા સમા દુઃષમાનો કાલ એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ છે.

[—સમ ૨૧]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા અને છઠ્ઠા સમા એ
ખન્નેનો મળી ૪૨૦૦૦ વર્ષ કાલ છે; અને ઉત્સર્પિણીના
પ્રથમ અને દ્વિતીય સમાનો મળી ૪૨૦૦૦ વર્ષ કાલ છે.

[—સમ ૪૨]

દુઃષમાનાં સાત લક્ષણો છે —

૧. અકાલવર્ષા;
૨. કાલમાં વર્ષા નહિ;
૩. અસાધુ પૂજ્ય છે;
૪. સાધુ પૂજતા નથી;
૫. ગુરુ પ્રત્યે લોકો મિથ્યાભાવવાળા હોય છે;
૬. મનોદુઃખતા;
૭. વચનદુઃખતા.

સુપમાનાં સાત લક્ષણો છે —

૧. અકાલમાં વર્ષા નહિ;
૨. કાલમાં વર્ષા;

૩. અસાધુ પૂજાતા નથી;
૪. સાધુ પૂજાય છે;
૫. ગુરુ પ્રત્યે લોકો સમ્યક્ભાવવાળા હોય છે;
૬. મનોસુખતા;
૭. વચનસુખતા.

[—સ્થા૦ ૫૫૬]

દુઃખમાનાં દશ લક્ષણો છે.

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા આદિ;
૬. અમનોજ શબ્દ;
૭. અમનોઝરૂપ;
૮. અમનોઝરસ;
૯. અમનોઝગંધ;
૧૦. અમનોઝસ્પર્શ.

સુખમાનાં દશ લક્ષણ —

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા નહિ, આદિ;
૬. મનોજ શબ્દ;
૭. મનોઝરૂપ;
૮. મનોઝરસ;
૯. મનોઝગંધ;
૧૦. મનોઝસ્પર્શ.

[—સ્થા૦ ૭૬૫]

સુખમસુખમા સમામાં દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપલોગમાં આવે છે —

૧. મતાંગવૃક્ષો — મદિરા દેનાર વૃક્ષો;
૨. ભૂતાંગવૃક્ષો — ભાજન દેનાર વૃક્ષો;
૩. તુટિતાંગવૃક્ષો — વાદ્ય દેનાર વૃક્ષો;

૪. દ્વીપાંગવૃક્ષો — દ્વીપ દેનાર વૃક્ષો;
૫. જ્યોતિરંગવૃક્ષો — અગ્નિ દેનાર વૃક્ષો;
૬. ચિત્રાંગવૃક્ષો — વિવિધ પુષ્પ દેનાર વૃક્ષો;
૭. ચિત્રરસવૃક્ષો — વિવિધ લોજન દેનાર વૃક્ષો;
૮. મહ્યંગવૃક્ષો — આભરણુ દેનાર વૃક્ષો;
૯. ગેહાકારવૃક્ષો — ઘરનું કામ આપનાર વૃક્ષો;
૧૦. વસ્ત્રદાયીવૃક્ષો.

[—સ્થા० ૭૧૬]

સમય એક છે.

[—સ્થા० ૪૦]

પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં ૭૭ લવ છે.

[—સમ० ૭૭]

દિવસ અને રાત્રિનાં બધાં મળી ૩૦ મુહૂર્તો છે —

૧. રૌદ્ર; ૨. સક્રા (૧ સર્પ); ૩. મિત્ર; ૪. વાયુ; ૫. સુપ્રીત; ૬. અભિચન્દ્ર; ૭. માહિન્દ્ર; ૮. પ્રલંબ; ૯. બ્રહ્મ; ૧૦. સત્ય; ૧૧. આનંદ; ૧૨. વિજય; ૧૩. વિષ્વક્સેન; ૧૪. પ્રાજ્ઞપત્ય; ૧૫. ઉપશમ; ૧૬. ઇશાન; ૧૭. ત્વષ્ટા; ૧૮. ભાવિતાત્મ; ૧૯. વૈશ્રમણ્ય; ૨૦. વરુણ; ૨૧. સતરિસમ; ૨૨. ગન્ધર્વ; ૨૩. અગ્નિવૈશ્રમણ્ય; ૨૪. આતપ; ૨૫. આવર્તા; ૨૬. ત્વષ્ટૃપ; ૨૭. ભૂમધ; ૨૮. ઋષભ; ૨૯. સર્વાર્થસિદ્ધ; ૩૦. રાક્ષસ.^૧

[—સમ० ૩૦]

અવમરાત્ર—દિનક્ષયવાળાં છ છે^૨—

૧. તૃતીયપર્વ, ૨. સપ્તમપર્વ, ૩. અગિયારમું પર્વ, ૪. પંદરમું પર્વ, ૫. ઓગણીસમું પર્વ, ૬. તેવીસમું પર્વ.

૧. ‘મુહૂર્તચિંતામણિ’માં (૬. ૫૨-૫૩) મુહૂર્તોના સ્વામી જે ૩૦ ગણાવ્યા છે તેમની આ સાથે સરખામણી કરવી જોઈએ.

૨. અવમરાત્રપર્વની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ ન. ૪.

૨. અતિરાત્ર-દિનવૃદ્ધિવાળાં છ છે.^૧—

૧. ચતુર્થપર્વ, ૨. આઠમું પર્વ ૩. બારમું પર્વ, ૪. સોળમું પર્વ ૫. વીસમું પર્વ, ૬. ચોવીસમું પર્વ.

[—સ્થાં ૫૨૪]

સૌથી નાની રાત્રિ બાર મુહૂર્તની હોય છે.^૨

સૌથી નાનો દિવસ પણ બાર મુહૂર્તનો હોય છે.

[—સમં ૧૨]

ચૈત્ર અને આસોમાસમાં દિવસ પંદર મુહૂર્તનો હોય છે. રાત્રિ પણ તેવડી જ હોય છે.^૩

[—સમં ૧૫]

કોઈ એક વખતે પોષ માસમાં સૌથી મોટી રાત્રી ૧૮ મુહૂર્તની અને અષાઢમાં દિવસ પણ તેવડો હોય છે.^૪

[—સમં ૧૮]

ચન્દ્ર-દિવસમાં ૨૬ થી કાંઈક વધારે મુહૂર્તો છે.

[—સમં ૨૯]

આષાઢ, ભાદરવો, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ એ પ્રત્યેકમાં બધા મળી રાત્રિ-દિવસ ૨૬ હોય છે.

[—સમં ૨૯]

અભિવર્ધિતમાસના બધા મળી ૩૧ થી કાંઈક વધારે રાત્રિ-દિવસો હોય છે.^૫

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. આષાઢપૂર્ણિમાએ સૌથી નાની રાત્રિ, અને પોષપૂર્ણિમાએ સૌથી નાનો દિવસ હોય છે. 'ભગવતીસાર', પૃ. ૨૧૩.

૩. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૩.

૪. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૩.

૫. અધિકમાસવાળો સંવત્સર તે અભિવર્ધિત સંવત્સર કહેવાય છે. અને તેનો પ્રત્યેક માસ અભિવર્ધિતમાસ કહેવાય. તેના કુલ દિવસ ૩૮૩૬૫ છે. ચંદ્રમાસ ગણીએ તો ૧૩ માસ ગણાય એટલે દિવસોને ૧૩ થી ભાગતાં ૨૯૬૨૨ દિવસ એક માસમાં આવે.

આદિત્યમાસના બધા મળી કાંઈક ઓછા એવા ૩૧ રાત્રિ-દિવસો હોય છે.^૧
[—સમ૦ ૩૧]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગમાં^૨ બાસઠ પૂનમ અને બાસઠ અમાસ હોય છે.
[—સમ૦ ૬૨]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના નક્ષત્રમાસ^૩ ગણીએ તો ૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.
[—સમ૦ ૬૭]

(જે માસની એક ઋતુ)

ઋતુ છ છે^૪—

૧. પ્રાવૃદ્ — આષાઠ — શ્રાવણ;
૨. વર્ષારિક્તા — ભાદરવો — આસો;
૩. શરદ — કાર્તિક — માગસર;
૪. હેમંત — પોષ — મહા;
૫. વસન્ત — ફાગણ — ચૈત્ર;
૬. ગ્રીષ્મ — વૈશાખ — જ્યેષ્ઠ.

[—સ્થા૦ ૫૨૩]

૧. કાંઈક ઓછા એટલે અર્ધો દિવસ ગણાતાં ૩૦૧ દિવસ થાય.

૨. એક યુગમાં ત્રણ ચંદ્રવર્ષ હોય છે અને જે અભિવર્ધિતસંવત્સર — એટલે કે અધિકમાસવાળાં વર્ષ — હોય છે. ત્રણ ચંદ્રસંવત્સરમાં ૩૬ (૧૨×૩=૩૬) પૂનમ હોય છે અને જે અભિવર્ધિતસંવત્સરમાં ૨૬ (૧૩×૨=૨૬) પૂનમ હોય છે. બધી મળી ૬૨ પૂનમ થાય. અમાસ વિષેનો હિસાબ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવો.

૩. એક યુગમાં ૧૮૩૦ દિવસ હોય છે. જેટલા કાળમાં ચંદ્ર નક્ષત્ર-મંડળ પૂરું કરે તેટલા કાળને નક્ષત્ર માસ કહે છે. નક્ષત્ર માસનું પ્રમાણ $૨૭\frac{૩}{૪}$ રાત્રિ-દિવસ છે. $૧૮૩૦-૨૭\frac{૩}{૪}=૬૭$ નક્ષત્રમાસ થાય.

૪. દીકાકાર જણાવે છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં ઋતુઓનો ક્રમ આ મુજબ છે — વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ.

ચંદ્રસંવત્સરની^૧ પ્રત્યેક ઋતુ ૫૯ રાત્રિદિવસની હોય છે.

[—સમ૦ ૫૯]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના ઋતુ^૨માસ ગણીએ તો ૬૧ ઋતુમાસ થાય—

[—સમ૦ ૬૧]

સંવત્સર પાંચ છે—

૧. નક્ષત્ર સંવત્સર (ચંદ્ર નક્ષત્રમંડલને જેટલો સમય ભોગવે તે ૨૭૩^૧/_૪ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્રમાસ; અને તેવા ૧૨ માસનો = ૩૨૭૩^૧/_૪ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્ર સંવત્સર);

૨. યુગસંવત્સર (પાંચ સંવત્સર મળીને થતો);

૩. પ્રમાણ સંવત્સર (દિવસોના પ્રમાણ પરથી જેનું નામ પડે છે તે);

૪. લક્ષણ સંવત્સર (અમુક ચિહ્નનો ઉપરથી જેનું નામ અપાય તે);

૫. શનૈશ્વર સંવત્સર (જેટલા સમયમાં શનૈશ્વર એક નક્ષત્ર અથવા બારે રાશિને ભોગવે તે).

યુગસંવત્સરના પાંચ ભેદ છે^૩—

૧. ચંદ્ર; ૨. ચંદ્ર; ૩. અભિવર્ધિત; ૪. ચંદ્ર;
૫. અભિવર્ધિત.

૧. ચંદ્ર સંવત્સરની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. એક યુગમાં ચંદ્રસંવત્સર ૩ અને અભિવર્ધિતસંવત્સર ૨ હોય. એક ચંદ્રસંવત્સરના દિવસ ૩૫૪^૧/_૪ અને એક અભિવર્ધિતસંવત્સરના દિવસ ૩૬૫^૧/_૪ છે. એટલે યુગના દિવસ ૧૮૩૦ થાય. એક ઋતુમાસ ૩૦ અહોરાત્રનો ગણાય છે એટલે ૧૮૩૦ - ૩૦ = ૬૧ ઋતુમાસ થાય.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

પ્રમાણસંવત્સરના પાંચ લેદ છે —

૧. નક્ષત્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણ);
૨. ચંદ્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણ);
૩. ઋતુ (૩૦ અહોરાત્રનો ૧ ઋતુમાસ; તેવા ૧૨ ઋતુમાસ = ૩૬૦ દિવસનો ઋતુસંવત્સર);
૪. આદિત્ય (૩૦ $\frac{૧}{૨}$ દિવસનો ૧ આદિત્યમાસ; તેવા ૧૨ માસ મળી ૩૬૬ દિવસનો આદિત્ય સંવત્સર);
૫. અભિવર્ધિત (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણ).

લક્ષણ સંવત્સરના પાંચ લેદ છે —

૧. જે તિથિએ જે નક્ષત્રનો યોગ કર્યો હોય, તે તિથિમાં બરાબર તેનો યોગ થાય,^૧ જેમાં ઋતુનો પરિણામ બરાબર ક્રમશઃ થતો રહે, જેમાં શીત અને ઉષ્ણનું માપ બરાબર જળવાય, અને જેમાં પાણી પુષ્કળ વરસે, તે નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવાય.

૨. જેમાં ચંદ્રનો સકલ પૂનમ સાથે યોગ રહે, જેમાં નક્ષત્રો વિષમચારી બને, જે કટુક હોય અને જેમાં પાણી પુષ્કળ હોય, તેને ચંદ્ર સંવત્સર કહે છે.

૩. જેમાં વૃક્ષો યથાસમય પરિણમે નહિ, અને ઋતુ વિનાનાં ફળ આવવા લાગે, વર્ષા ઠીક વરસે નહિ, તેને કાર્મણ સંવત્સર કહે છે (ઋતુસંવત્સર).

૪. જેમાં પૃથ્વી, પાણી, પુષ્પ અને ફળને સૂર્ય રસ

---

૧. જેમકે, ઋતિકમાં કૃતિકા, માગસરમાં આર્દ્રા, પોષમાં પુષ્ય, મહામાં મઘા, ફાગણમાં ફાલ્ગુની, ચૈત્રમાં ચિત્રા, વૈશાખમાં વિશાખા, જેકમાં મૂળ, અષાઢમાં આષાઢા, આવણમાં ધનિષ્ઠા, ભાદરવામાં ભાદ્રપદા, આસોમાં અશ્વિની.

આપે છે અને થોડા પણ વરસાદથી સમ્યક્ પાક થઈ જાય છે, તેને આદિત્ય સંવત્સર કહે છે.

૫. જેમાં ક્ષણ, લવ, દિવસ, અને ઋતુ સૂર્યના તાપથી તાપ્ત રહે છે, જેમાં બધી જગ્યાઓ ધૂળથી ભરાઈ જાય છે, તેને અભિવર્ધિત સંવત્સર કહે છે.

[—સ્થાન ૪૯૦]

ઔપમિક કાલ બે છે—

૧. પથ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ.

૧. કોઈ એક યોજન વિસ્તારવાળો કૂવો એક દિવસથી માંડી સાત દિવસ સુધીમાં ભીંગેલા વાળના કોટી અગ્રભાગથી ખૂબ કૂટીકૂટી ભરવામાં આવે, અને પછી સો સો વર્ષ પછી તેમાંથી એક વાળ કાઢવામાં આવે — એમ કરતાં જેટલા કાળે તે કૂવો ખલાસ થાય, તેને પથ્યોપમકાળ કહેવામાં આવે છે.

૨. એ પથ્યોપમકાળની કોટાકોટિને દશે ગુણીએ ને જે સંખ્યા આવે, તે એક સાગરોપમનું પરિમાણ સમજવું.

(કરોડ પથ્ય $\times$ કરોડ પથ્ય = કોટાકોટી પથ્ય;

કોટાકોટી પથ્ય $\times ૧૦$ = સાગરોપમ.)

[—સ્થાન ૬૬]

ઔપમિક કાળ આઠ છે—

૧. પથ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ; ૩. ઉત્સર્પિણી;^૧ ૪. અવસર્પિણી; ૫. પુદ્ગલપરાવર્ત;^૨ ૬. અતીતાન્દા; ૭. અનાગતાન્દા; ૮. સર્વાન્દા.

[—સ્થાન ૬૧૬]

૧. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૪.

૨. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી તથા પુદ્ગલપરાવર્તનું માપ પણ સાગરોપમથી ચતુર્થ હોવાથી તે પણ ઔપમિક કાળ કહેવાય.

૩. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૧૪.

૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય

(૧) સ્વરૂપ

પુદ્ગલાસ્તિકાય પાંચ વર્ણવાળું, પાંચ રસવાળું, બે ગંધવાળું, આઠ સ્પર્શવાળું, રૂપી, અણુવ, શાશ્વત, અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

તેના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે —

૧. દ્રવ્યથી; ૨. ક્ષેત્રથી; ૩. કાલથી; ૪. ભાવથી;
૫. ગુણથી.

૧. દ્રવ્યથી પુદ્ગલાસ્તિકાયનાં અનંત દ્રવ્ય છે;
૨. ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણુ છે;
૩. કાલથી ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે;
૪. ભાવથી વર્ણવાન, ગંધવાન, રસ અને સ્પર્શવાન છે;
૫. ગુણથી અહણ^૧ ગુણવાળું છે.

[—સ્થાન ૪૪૧]

(૨) ભેદો

પુદ્ગલ બે પ્રકારના છે —

૧. ભિન્ન અને અભિન્ન;^૨
૨. નાશવંત અને અવિનાશી;^૩
૩. પરમાણુ અને નોપરમાણુ — સ્કંધ;
૪. સૂક્ષ્મ અને બાહર — સ્થૂલ;

૧. જ્ય તોને ઔદારિકૂશરીચે અહણ કરી શકે છે, માટે તે અહણ ગુણવાળુ કહેવાય. ઇન્દ્રિય દ્વારા અહણ યોગ્ય હોવાથી પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંયોગ થવાની શક્યતા હોવાથી પણ તેને અહણ ગુણવાળુ કહી શકાય.

૨. સ્કંધથી અલગ થયેલા તે ભિન્ન; અને અલગ નહીં થયેલાં તે અભિન્ન.

૩. પર્યાયની અપેક્ષાએ નાશવત, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવિનાશી.

૫. બદ્ધપાશ્વસ્પૃષ્ઠ અને નોબદ્ધપાશ્વસ્પૃષ્ઠ;^૧
૬. પર્યાયાતીત અને અપર્યાયાતીત;^૨
૭. આત્ત અને અનાત્ત (જીવે જેમનો પરિશ્રદ્ધરૂપે
કે શરીરરૂપે સ્વીકાર કર્યો હોય તે આત્ત; અને
ખાકીના અનાત્ત)
૮. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ;
૯. કાન્ત અને અકાન્ત;
૧૦. પ્રિય અને અપ્રિય;
૧૧. મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ^૩
૧૨. મનઆમ અને અમનઆમ.^૪

[—સ્થા. ૮૨]

પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. પ્રયોગપરિણુત (જીવવ્યાપારથી તથાવિધ પરિ-
ણામને પ્રાપ્ત થયેલ — જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું);
૨. મિશ્રપરિણુત (જીવવ્યાપાર વિના ત્રથાવિધ પરિ-
ણામને પ્રાપ્ત તે વિસ્ફોટ કે સ્વભાવ પરિણુત કહેવાય —
જેમકે આકાશનાં વાદળ તથા ઇંદ્રધનુ વગેરે વગેરે. જેમાં

૧. સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણ ૭ અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. દીકાકાર પરિવાદ્ય એટલું પ્રતીક લઈ તેનાં બે સંસ્કૃતપ નિબંધન
કરે છે — પર્યાયાતીત અને પર્યાત્ત. વિવક્ષિત પર્યાય પૂરો કર્યો હોય —
વદાબ્ધો હોય, તે પર્યાયાતીત; અને ન વદાબ્ધો હોય તે અપર્યાયાતીત. તથા
જે સંપૂર્ણપણે એકમેક થઈ ગયાં હોય તે પર્યાત્ત; જેમકે કર્મપુદ્ગલો
આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય છે; અને તે સિવાયના તે અપર્યાત્ત.

૩. દીકાકાર મનોજ્ઞ અને અમનઆમમાં એવા ભેદ કરે છે કે, જેને
વિશેષી વાત થયું મનોરમ હોય તે મનોજ્ઞ, અને જેના વિશેષું ચિંતન થયું
મનોરમ હોય તે અમનઆમ.

૪. વિશેષ માટે જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૫૧૭.

પ્રયોગ અને વિસ્રસા બંને નિમિત્ત હોય તે મિશ્રપરિણત.
જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું વગર વાપર્યે બૂનું થાય તે);

૩. વિસ્રસાપરિણત.

[-સ્થાન ૧૮૬]

(૩) પરિણામો

પુદ્ગલપરિણામ ચાર પ્રકારનો છે^૧—

૧. વર્ણપરિણામ; ૨. ગંધપરિણામ; ૩. રસપરિણામ;
૪. સ્પર્શપરિણામ.

[-સ્થાન ૨૬૫]

અજીવ (પુદ્ગલ)પરિણામ દશ છે —

૧. બંધનપરિણામ — પુદ્ગલોનો પરસ્પર સં^૨લેષ;
૨. ગતિપરિણામ;
૩. સંસ્થાનપરિણામ — આકૃતિ;
૪. ભેદપરિણામ — છૂટાં પડવું તે;
૫. વર્ણપરિણામ;
૬. રસપરિણામ;
૭. ગંધપરિણામ;
૮. સ્પર્શપરિણામ;
૯. અગુરુલઘુપરિણામ;^૩
૧૦. શબ્દપરિણામ.

[-સ્થાન ૭૧૩]

૧. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૬૫.

૨. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૮૪

૩. અહીં ગુરુલઘુ પરિણામ પણ સમજ લેવો. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૮૩. બ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પુદ્ગલના ચાર પરિણામ છે — ગુરુ, લઘુ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ.

પુદ્ગલના પરિણામ બાવીસ પ્રકારના છે —

વર્ણપરિણામ

૧. કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ; ૨. નીલવર્ણ પરિણામ;
૩. લોહિતવર્ણ પરિણામ; ૪. હરિદ્રાવર્ણ પરિણામ;
૫. શુકલવર્ણ પરિણામ;

ગન્ધપરિણામ

૬. સુરભિગન્ધ પરિણામ; ૭. દુરભિગન્ધ પરિણામ;

રસપરિણામ

૮. તિક્તરસ પરિણામ; ૯. કટુકરસ પરિણામ;
૧૦. કષાયરસ પરિણામ; ૧૧. અમ્લરસ પરિણામ;
૧૨. મધુરરસ પરિણામ;

સ્પર્શપરિણામ^૧

૧૩. કઠિનસ્પર્શ પરિણામ; ૧૪. મૃદુસ્પર્શ પરિણામ;
૧૫. ગુરુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૬. લઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૭.
શીતસ્પર્શ પરિણામ; ૧૮. ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણામ; ૧૯.
સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણામ; ૨૦. ત્વક્ષસ્પર્શ પરિણામ;
૨૧. અગુરુલઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૨૨. ગુરુલઘુસ્પર્શ
પરિણામ.

[—સમ ૨૨]

સંસ્થાન સાત છે^૨—

૧. દીર્ઘ; ૨. હ્રસ્વ; ૩. વૃત્ત (ગોળ રૂપિયા જેવો);

૧. અહીં અગુરુલઘુ સ્પર્શપરિણામ અને ગુરુલઘુ એ બન્નેમા સ્પર્શપરિણામ એવો શબ્દ છે છતાં સ્પર્શપરિણામ આટલા જ ગણાય છે, તેથી તેમનો અહીં સમાવેશ નથી કર્યો.

૨. આ સંસ્થાનો પુદ્ગલના સમજવાં. પુદ્ગલનાં સંસ્થાનપરિણામ 'લગવતીસાર'મા પાંચ અને ૭ પ્રકારના ઉપશેદો સાથે બતાવ્યા છે. ન્યુઓ પૃ ૪૯૬.

૪. ત્ર્યંશ (ત્રિકોણ); ૫. ચતુરસ્ર (ચોખ્ખણ); ૬. પૃથુલ;
૭. પરિમંડલ (કડા જેવું ગોળ).

[—સ્થા૦ ૫૪૮]

(૪) ચલન-પ્રતિઘાત

અચ્ચિન્ન^૧ પુદ્ગલ ત્રણ કારણે ચલિત થાય —

૧. આહારમાં લેવાય તો;
૨. વૈક્રિયમાં લેવામાં આવે તો;
૩. એકસ્થાનથી બીજે સ્થાને સંક્રમણ થાય તો.

[—સ્થા૦ ૧૩૮]

અચ્ચિન્ન પુદ્ગલ દશ કારણે ચલિત થાય —

૧. આહારમાં લેવાય તો; ૨. પરિણમન થાય તો;
૩. ઉચ્છ્વાસ વખતે; ૪. નિઃશ્વાસ વખતે; ૫. વેદના વખતે;
૬. નિર્જરા વખતે; ૭. વૈક્રિય વખતે; ૮. પરિચારણા વખતે;
૯. ચક્ષાવિષ્ટ થઈ; ૧૦. વાયુપ્રેરિત થઈ.

[—સ્થા૦ ૭૦૭]

પુદ્ગલપ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. પરમાણુ પુદ્ગલ સાથે બીજે પુદ્ગલ ભટકાઈ જાય તો પ્રતિઘાત પામે;
૨. સ્પર્શતાને કારણે પ્રતિઘાત પામે;
૩. લોકાન્તે પહોંચી પ્રતિઘાત પામે.

[—સ્થા૦ ૨૧૧]

(૫) સંઘાત અને ભેદ આદિ

જે પ્રકારે પુદ્ગલો સંઘાતને પામે —

૧. સ્વયં સંઘાતને પામે છે;
૨. પરથી સંઘાતને પામે છે.

૧. ચિન્ન — ખડગાદિથી છેદાયેલો તો સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય જ છે, પણ અહીં નહીં છેદાયેલા વિષેની વાત છે.

એ પ્રકારે પુદ્ગલ લેદને પામે છે—

૧. સ્વયં પુદ્ગલો લેદાય છે; ૨. પરથી પુદ્ગલો લેદાય છે.

તેવી જ રીતે પરિશાટન, પરિપતન અને વિર્ક્ષંસને પણ એ રીતે જ પામે છે.

[—સ્થાં ૮૨]

પ્રદેશ^૧ એક છે; પરમાણુ એક છે.

[—સ્થાં ૪૫]

ત્રણ અભેદ છે —

૧. સમય; ૨. પ્રદેશ; ૩. પરમાણુ.

તેવી જ રીતે એ ત્રણ અભેદ, અદાદ, અઆદ્ય, અનધ^૧, અમધ્ય, અપ્રદેશી, અને અવિલાન્ય છે.

[—સ્થાં ૧૬૫]

(૬) પુદ્ગલ વર્ગણાઓ^૨

૧

[૧. દ્રવ્ય]

૧. પરમાણુ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે;
૨. દ્વિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૩. ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૪. ચતુઃપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે.
૫. પંચપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૬. ષટ્પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;

૧. આ પુદ્ગલનો જ હોય એમ નથી; પણ પ્રસંગથી અહીં પરમાણુ સાથે મૂક્યો છે.

૨. 'ક્ષગવતીસાર' પૃ. ૫૦૬.

૭. સપ્તપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૮. અષ્ટપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૯. નવપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૦. દશ પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૧. સંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૨. અસંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૩. અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે.

[૨. ક્ષેત્ર]

૧. એક પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા^૧ એક છે;
- ૨-૧૨. બે પ્રદેશમાં રહેલા યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશ-માં રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.^૨

[૩. કાલ]

૧. એક સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.
- ૨-૧૨. બે સમયની સ્થિતિવાળાં યાવત્ અસંખ્યાત-સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.^૩

૧. અહીં ઉપર્યુક્ત પરમાણુ પુદ્ગલથી માંડી અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલની તેરે પ્રકારની વર્ગણા સમજવી. પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ છે કે તેનો અનન્ત-પ્રદેશી સ્કંધ હોય તો પણ તે એક પ્રદેશમાં સમાઈ શકે.

૨. અનન્ત પ્રદેશો લોકાકાશમાં સભવતા જ નથી. પુદ્ગલો ધર્માસ્તિકાય વિના ગતિ કરી શકતા નથી; અને ધર્માસ્તિકાય માત્ર લોકાકાશમાં જ છે, તેથી તેની અવગાહના લોકાકાશમાં જ સંભવે, એટલે અનન્ત-પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલોની વર્ગણાનું વર્જન છે.

૩. અહીં પુદ્ગલો પરમાણુરૂપે કે એકથી અસંખ્યાત સુધી પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરનારૂપે કે એક ગુણ કાળા આદિ રૂપે જોડેલા સમય રહી શકે, તેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે. અનન્ત સમય સુધી ઉપર્યુક્ત રૂપે પુદ્ગલને રહેવાનો સંભવ જ નથી, માટે તે વિકલ્પ નથી ગણ્યો.

[૪. ભાવ]

૧. એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.

૨-૧૩. બેગુણ કૃષ્ણ યાવત્ અનંત ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.

તેવી રીતે બાકીના વર્ણુ તથા ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિષેની અનન્ત ગુણ સુધીની વર્ગણાઓ પણ સમજી લેવી.

[વર્ણુ ૫+ગંધ+૨+રસ ૫+સ્પર્શ ૮=૨૦;
૨૦×૧૩ કૃષ્ણાવર્ણાદિ એક એકની=૨૬૦.]

૨

[૧ દ્રવ્ય]

૧. જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૨. ક્ષેત્ર]

૧. જઘન્ય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૩. કાશ]

૧. જઘન્યસ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૪. ભાવ]

૧. જઘન્યગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ ૪, ગંધ ૨, રસ ૫,
તથા સ્પર્શ ૮ વિષે પણ સમજી લેવું
[કૃષ્ણાદિ ૨૦ x ૩ વર્ગણા = ૬૦.]

૩

[૧. ક્ષેત્ર]

૧. એક પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલો અનંત છે.

[૨. કાલ]

૨. એક સમય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો અનંત છે.

[૩. ભાવ]

૩-૨૨. એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલો અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થા ૦ ૫૬]

૪

[૧. દ્રવ્ય]

૧. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[૨. ક્ષેત્ર]

૨. દ્વિપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[૩. કાલ]

૩. દ્વિસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[૪. ભાવ]

૪-૨૩. દ્વિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શનું
સમજી લેવું.

[—સ્થા ૦ ૧૧૮]

૫

[દ્રવ્ય]

૧. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ત્રિપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ત્રિસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ત્રિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ
વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૨૩૪]

૬

[દ્રવ્ય]

૧. ચતુઃપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ચતુઃપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ચતુઃસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ચતુર્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૩૮૮]

૮. અભિવાદિતકાચ

૭

[દ્રવ્ય]

૧. પંચપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. પંચપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. પંચસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. પંચગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થા. ૪૭૪]

૮

[દ્રવ્ય]

૧. ષટ્પ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ષટ્પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ષટ્સમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ષટ્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થા. ૫૪૦]

૯

[દ્રવ્ય]

૧. સપ્તપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. સપ્તપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. સપ્તસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. સપ્તગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થાન ૫૯૩]

૧૦

[દ્રવ્ય]

૧. અષ્ટપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. અષ્ટપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. અષ્ટસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. અષ્ટગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થાન ૬૬૦]

૧૧

[દ્રવ્ય]

૧. નવપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. નવપ્રદેશાવગાંહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. નવસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. નવગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૭૦૩ |

૧૨

[દ્રવ્ય]

૧. દશપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. દશપ્રદેશાવગાંહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. દશસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. દશગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૭૮૩ |

(૭) શબ્દાદિ

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ;
 શુભશબ્દ, અશુભશબ્દ;
 સુરૂપ, કુરૂપ, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ,
 વિસ્તીર્ણ, પરિમંડલ;
 કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિદ્ર, શુકલ;
 સુરભિગંધ, દુરભિગંધ;
 તિક્ત, કટુક, કષાય, અમ્લ, મધુર;
 કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, તૃણ,
 અગુરુલઘુ, ગુરુલઘુ;—આ બધાં એક એક છે.
 [—સ્થાન ૪૭]

કામગુણ પાંચ છે —

૧. શબ્દ; ૨. રૂપ; ૩. રસ; ૪. ગંધ; ૫. સ્પર્શ.
 [—સ્થાન ૩૬૦, —સમન ૫]

આ પાંચ સ્થાનમાં જીવો આસક્ત થાય છે, રક્ત થાય છે, મૂર્ચ્છિત થાય છે, ગૃધ્રિવાળા થાય છે, લીન થાય છે અને નાશને પામે છે.

આ પાંચને બરાબર જાણ્યાં ન હોય, તેમને ત્યજ્યાં ન હોય, તો તે જીવને અહિતકર્તા, અશુભકર્તા, અસામર્થ્યકારી, અનિઃશ્રયસકારી અને સંસારકારી થાય છે; પણ જો તે પાંચને બરાબર જાણ્યાં હોય, છોડ્યાં હોય, તો તે હિતકારી થાવત્ સિદ્ધિદાયી બને છે.

તે પાંચને ત્યજવાથી સુગતિમાં જીવ જાય છે અને ન તજવાથી દુર્ગતિમાં જાય છે.

[—સ્થાન ૩૬૦]

આત્મા દેશથી અને સર્વથી શબ્દશ્રવણ કરે છે.

તેવી જ રીતે એ બન્ને પ્રકારે રૂપદર્શન કરે છે, ગંધને સૂંઘે છે, રસાસ્વાદ કરે છે, સ્પર્શનું પ્રતિસંવેદન કરે છે.

[—સ્થા ૮૦]

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ બધા પ્રકારના છે.^૧—

૧. આત્ત અને અનાત્ત;
૨. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ;
૩. કાન્ત અને અકાન્ત;
૪. પ્રિય અને અપ્રિય;
૫. મનોહર અને અમનોહર;
૬. મન-આમ અને અમનઆમ.

[—સ્થા ૮૩]

શબ્દ બે પ્રકારનો છે —

૧. ભાષાશબ્દ^૨; ૨. નોભાષાશબ્દ.^૩

(૧) ભાષાશબ્દના બે ભેદ છે —

૧. અક્ષરસંબંધ — અકારાદિ વર્ણરૂપ;
૨. નોઅક્ષરસંબંધ — વર્ણરૂપ નહિ એવી અવ્યક્ત ભાષા.

૧. આતોદશબ્દ — પટહાદિનો શબ્દ;
૨. નોઆતોદશબ્દ — વંશસ્ફેટાદિનો રવ.

૧. આવા જ ભેદો પુદ્ગલના પણ છે — જુઓ પૃ ૫૩૨.

૨. જીવને ભાષાપર્યાપ્તિ નામનું નામકર્મ હોય છે; તેના કદચથી તે યોતાની સમીપમાં રહેલા ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહીને ભાષાદ્રવે પરિણામે છે, તે ભાષા. એટલે કે મનુષ્યની અક્ષરાત્મક વ્યક્ત, અને જેમાં અકારાદિ વર્ણનો વિવેક નથી તેવી પણ વગેરેની અવ્યક્ત વ્યંજના તે ભાષા. જુઓ ભગ ૫. ૩૬૨, ૧૫૮.

૩. જીવનો નહીં પણ અજીવનો શબ્દ તે નોભાષા.

§ આતોદ્યશબ્દના બે ભેદ છે —

અ. તત (જે વાદ્યને ચામડું કે તાર બાંધ્યા હોય તેવા વાદ્યનો શબ્દ^૧);

આ. વિતત (તેથી વિપરીત તે).

(અ.) તતના બે પ્રકાર છે —

૧. ઘન (તાંતનો શબ્દ);

૨. શુષિર (વીણા અને ઢાલ વગેરેનો).

(આ.) વિતતના પણ તે જ બે ભેદ છે. (અર્થાત ક્રમશઃ ભાણુક અને કાહલનો — ટીકા૦)

§ નોઆતોદ્ય શબ્દના બે ભેદ છે —

અ. ભૂષણુશબ્દ (નુપૂરાદિનો); આ. નોભૂષણુશબ્દ.

(અ) નોભૂષણુ શબ્દના બે ભેદ છે —

૧. તાલશબ્દ — તાળીનો શબ્દ;

૨. લત્તિઆશબ્દ — લાતનો શબ્દ.

[ઝાલર પણ આનો અર્થ થાય; પણ ઝાલરને વાદ્ય ન ગણવામાં આવે, તો તેનો શબ્દ અહીં સમજવા.]

[—સ્થા૦ ૮૧]

શબ્દના દશ ભેદ છે —

૧. નિહારી — ઘોષવાળો, શબ્દ, જેમકે ઘાંટનો;

૨. પિહ્લિમ — ઘોષ વિનાનો—ઢાલ વગેરેનો;

૩. સ્પેક્ષ — કાગડા વગેરેનો;

૪. ભિન્ન — કેઠ વગેરે રોગથી ભાષામાં તોતડાપણુ આવે છે તે;

૧. સામાન્ય રીતે તો ચામડું-લથેટચુ હોય તેવાં મૃદંગ ઢાલ આદિ જ તત કહેવાય; તાર બાંધવામાં આવ્યો હોય તેવા વાદ્યો વિતત કહેવાય; ઝાલર વગેરેને ઘન કહેવાય; ફૂંકીને વગાડાય તેવા શખ આદિને શુષિર કહેવાય. પણ ઉપર બધે કૌંસમા જણાવેલા વિશેષ અર્થ સમજવાના છે.

૮. અજવાસ્તિકાય

૫. જજ્જરિત — વીણા વગેરેનો;
 ૬. દીર્ઘ — મેઘધ્વનિ—અથવા દીર્ઘવર્ણાશ્રિત;
 ૭. હ્રસ્વ — દૂર ન સંભળાય તેવો અથવા હ્રસ્વ
 વર્ણાશ્રિત;
 ૮. પૃથક્ત્વ — અનેક લિન્ન લિન્ન સ્વરોનું સંમિશ્રણ;
 ૯. કાકણી — કોયલનો સ્વર;
 ૧૦. કિંકિણીસ્વર — ઘંટડીનો સ્વર. [—સ્થાં ૭૦૫]

શબ્દોત્પત્તિ એ પ્રકારે છે —
 ૧. પુદ્ગલોના સંઘાતથી; ૨. પુદ્ગલોના લેદથી. [—સ્થાં ૮૧]

સ્પર્શ આઠ છે. —
 ૧. કર્કશ; ૨. મૃદુ; ૩. ગુરુ; ૪. લઘુ; ૫. શીત;
 ૬. ઉષ્ણ; ૭. સ્નિગ્ધ; ૮. રુક્ષ. [—સ્થાં ૫૯૯]

વર્ણ પાંચ છે —
 ૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હરિત્ર; ૫. શુકલ.
 રસ પાંચ છે —
 ૧. તિક્ત; ૨. કટુક; ૩. કષાય; ૪. અમ્લ; ૫. મધુર. [—સ્થાં ૩૯૦]

વિષપરિણામ છ પ્રકારનો છે —
 ૧. દષ્ટ — વીંછી વગેરે જેરી જંતુ કરવાથી જે
 ઝેર ચડે છે તે;
 ૨. ભુક્ત — ઝેર ખાધું હોય અને ચડે તે;
 ૩. નિપતિત;^૧

૧. ચામડી પર પડ્યું હોય તે અથવા દષ્ટિવિષ.

૪. માંસાનુસારી^૨

૫. શોણિતાનુસારી;

૬. અસ્થિમિન્નનુસારી.

[—સ્થા. ૫૩૩]

ટિપ્પણ

૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશપ્રદેશ :

અખડ ધર્માસ્તિકાયરૂપ રક ધ તે આ પ્રથમ ભેદ. ધર્માસ્તિકાયના પુદ્ગલરક ધની જેમ અનેક જુદા જુદા રક ધ હોતા નથી; પણ એ અખડ ધર્માસ્તિકાયમાં કોઈ એક ખડની કલ્પના કરી શકાય છે અને તે કલ્પિત અશને ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહી શકાય; આ ખીન્ને ભેદ. એ જ અખડ ધર્માસ્તિકાયનો અવિભાજ્ય અંશ કલ્પવામાં આવે તે પ્રદેશરૂપ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય; આ ત્રીજે ભેદ છે. આવા અસંખ્યાત પ્રદેશોની ધર્માસ્તિકાયના કલ્પના થઈ શકે છે તેથી ધર્માસ્તિકાયને અસંખ્યાતપ્રદેશી રક ધ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય વિશે પણ સમજવું.

૨. અહ્વાસમય :

અહ્વાસમય એટલે કાળ. કાળના સમયોનો સમૂહ ખની શકે નહીં માટે તેને અસ્તિકાય—પ્રદેશસમૂહરૂપ કહેવામાં નથી આવતો. કાળનું માપ સૂર્યની ગતિ ઉપરથી નીકળે છે; એટલે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ્યાં સૂર્ય ગતિ કરે છે ત્યાં જ કાળના દિવસ, સપ્તાહ, માસ ઇત્યાદિરૂપ વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર સૂર્ય સ્થિર હોવાથી ત્યાં કાળનું માપ લેવું અસંભવિત છે. પણ જો ત્યાંના જીવોને કાળનો વ્યવહાર કરવો જ હોય, તો મનુષ્યક્ષેત્રના કાળવ્યવહાર પ્રમાણે જ કરી શકે છે; અન્યથા નહિ. મનુષ્યક્ષેત્ર અને તેની બહારના સૂર્યો જુદા માનવામાં આવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ભગવતીસૂત્રમાં કાલના ચાર ભેદનું વર્ણન છે. —જુઓ ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૨૧૨.

૨. આ માંસાનુસારી વગેરે ત્રણ ભેદો કાર્યભેદથી છે. માંસમા ઊતરી જાય તે માંસાનુસારી, લોહીમા ઊતરી જાય તે શોણિતાનુસારી અને હાડકામાં પણ પહોંચી જાય તે અસ્થિમિન્નનુસારી.

૩. સમયક્ષેત્ર :

મનુષ્યલોકને સમયક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે તે એટલા માટે કે તેમાં સૂર્યની ગતિ પરથી કાળનું માપ કાઢી તેના દિવસ, માસ, વર્ષ આદિયે કાળનો વ્યવહાર થાય છે. જ્યુદ્ધીપ, તેની ફરતો લવણસુદ્ર, અને તેની ફરતો ધાતકીખંડ અને તેની ફરતો કાલોદધિસુદ્ર અને તેની ફરતો પુષ્કરવર્દીપ છે. તે પુષ્કરવર્દીપને માનુષોત્તર પર્વત જે ભાગમાં વહેતી નાખે છે. એટલે જ્યુદ્ધીપ, લવણસુદ્ર, ધાતકીખંડ, કાલોદધિસુદ્ર અને તેના ફરતો અર્ધા પુષ્કરવર્દીપ એટલું ક્ષેત્ર તે સમય-ક્ષેત્ર કહેવાય છે અને અદ્વીદીપ પણ કહેવામાં આવે છે.

૪. અવમરાત્ર પર્વ :

અમાસ અને પૂર્ણિમા એ પર્વ કહેવાય છે. એટલે એ પક્ષ — પાપવાદિયામાં તે હોય તે પણ પર્વ કહેવાય. અહીં તુટીય પર્વથી આપાહનું કૃષ્ણપક્ષ સમજવું. તેમાં કંમરા દિવસની હાનિ થાય છે અને રાત્રિ વધે છે. સમય પર્વ એટલે ભાદરવા મહિનાનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ કંમરા દિવસ ઘટે છે. અગિયારમું પર્વ એટલે કાર્તિક માસનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ કંમરા દિવસ ઘટે છે અને રાત્રિ વધે છે. તે જ પ્રમાણે એક એક માસ છોડીને કૃષ્ણપક્ષ સમજવાના છે. એટલે કે પદરમાં વગેરે પર્વનો અર્થ કંમરા પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ સમજવો.

૫. અતિરાત્ર પર્વ :

નીચે જણાવેલાં ચતુર્થ આદિ પર્વોમાં રાત્રિ ઘટે છે અને દિવસ વધે છે. અહીં ચતુર્થપર્વનો અર્થ છે — આપાહન શુક્લપક્ષ. તેમાં રાત્રિ ઘટીને દિવસ વધવા માટે છે. આઠમું આદિ પર્વનો અર્થ કંમરા ભાદ્રપદ, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખનું શુક્લપક્ષ સમજવો. તે તે પક્ષોમાં દિવસ વધે છે અને રાત્રિ ઘટે છે.

૬. ચંદ્ર સંવત્સર :

ચંદ્ર સંવત્સરમાં બાર માસ અને ૭ ઋતુ હોય છે, અને ૩૫૪^૨/_{૨૨} દિવસો હોય છે. ચંદ્રમાસ કૃષ્ણ પ્રતિપદાથી શરૂ થઈ શુક્લ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થાય છે અને તે ૨૯^૨/_{૨૨} અહોરાત્રનો ગણાય છે. તેના જમણા કરતાં એક ઋતુના દિવસ ૫૯^૨/_{૨૨} થાય. પણ અહીં ^૨/_{૨૨} ની વિવક્ષા ન કરીને માત્ર ૫૯ અહોરાત્ર જણાવ્યા છે, એમ સમજવું.

૭. યુગસંવત્સરના હોદ્દા :

જે ક્રમે અહીં ચંદ્રાદિ સવત્સર જણાવ્યા છે, તે જ ક્રમે એક યુગમાં ક્રમશઃ વર્ષ આવે છે. ચંદ્ર સવત્સર ૨૯૫૩ $\frac{૧}{૨}$ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે; એટલે તેના ૩૫૪ $\frac{૧}{૨}$ દિવસ થાય. બીજી ચંદ્રવર્ષ પણ તેટલા જ દિવસનું થાય અને ત્યાર પછી અભિવર્ધિત સવત્સર બેસે. તે ૩૧ $\frac{૧૩૧}{૨૨૨}$ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે. એટલે તેના ૩૮૩ $\frac{૫૫}{૨૨૨}$ અહોરાત્ર થાય. ત્યાર પછી ૩૫૪ $\frac{૧૩૧}{૨૨૨}$ દિવસનો ચંદ્ર સવત્સર બેસે. તે પૂરે થાય એટલે વળી ૩૮૩ $\frac{૫૫}{૨૨૨}$ દિવસનો અભિવર્ધિત સવત્સર બેસે. તે પૂરે થાય એટલે એક યુગ પૂરે થયે કહેવાય. તેના બધા મળી દિવસો ૧૮૩૦ થાય. અભિવર્ધિત સવત્સરમાં અધિક માસ આવે છે તેથી તે અભિવર્ધિત કહેવાય છે.

૮. બ્રહ્મ અને નોબ્રહ્મ પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ :

ગદ્યવાળાં પુદ્ગલો જ્યાં સુધી નાકમાં જઈને ચોટી બચ નહીં, ત્યાં સુધી ગદ્ય આવે નહીં; તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલ શરીરને ચોટે નહીં, ત્યાં સુધી તેની શીતલતા કે તેની ઉષ્ણતાનું ભાન થાય નહિ. તે જ પ્રમાણે રસનું ભાન જીભ વડે જો રસયુક્ત પદાર્થ જીભે ચોટે તો જ થાય. આ ત્રણ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો બ્રહ્મ-પાર્શ્વ-રૂપૃષ્ઠ કહેવાય છે; કારણ તેમાં શરીરના ભાગમાં સ્પર્શ અને બ્રહ્મતા એટલે કે ગાઢતર આલેખ આવશ્યક છે. પણ શબ્દ માટે તેમ નથી. શબ્દપુદ્ગલનો માત્ર કાન સાથે સ્પર્શ આવશ્યક છે. તેનો ગાઢતર આલેખ—બ્રહ્મતા—આવશ્યક નથી. તેથી શબ્દ પુદ્ગલને નોબ્રહ્મપાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહી શકાય. આમાં નિષેધ બ્રહ્મતાનો ગણવે, સ્પર્શનો નહીં. વળી આંખના વિષયભૂત પુદ્ગલો પણ નોબ્રહ્મ પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય; કારણ તે પુદ્ગલનો તો આંખ સાથે સ્પર્શ તેમજ ગાઢતર આલેખ આવશ્યક જ નથી. કારણ, આંખ દૂર પડેલા પદાર્થને જોઈ શકે છે. આમાં નિષેધ સ્પર્શ અને બ્રહ્મતા એ બન્નેનો છે તેથી તે પણ નોબ્રહ્મપાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય. આ વિભાગ ઇન્દ્રિય-વિષયની અપેક્ષાએ કર્યો છે. પણ તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલોનો જીવ સાથે અને પરસ્પર સ્પર્શ અને બ્રહ્મતા હોય કે ન હોય તે પરથી પણ તેમનો બ્રહ્મ-પાર્શ્વ-રૂપૃષ્ઠ અને નોબ્રહ્મ-પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ એવો વિભાગ થઈ શકે છે.

સ્થાનાંગ — સમવાયાંગ

અંક ૩ નો

ગણિતાનુયોગ
[ભૂગોળ]

લોક-અલોક

૧. લોક અને અલોકના પ્રકારો

લોક એક છે.^૧

[—સ્થાં ૫; —સમં ૧]

અલોક એક છે.

[—સ્થાં ૬, —સમં ૧.]

પ્રં — લોક કેને કહેવો ?

ઉં — જીવ અને અજીવ એ લોક છે.^૨

પ્રં — લોકમાં અનન્ત શું છે ?

ઉં — જીવ અને અજીવ.

પ્રં — લોકમાં શાશ્વત શું છે ?

ઉં — જીવ અને અજીવ.^૩

[—સ્થાં ૧૦૩]

લોકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. નામલોક (કેઈ જીવ કે અજીવનું લોક એવું નામ હોય તે);

૨. સ્થાપનાલોક (લોકનું ચિત્ર તે);

૧. ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણ લોક વિષે જુઓ પ્રકરણને અ તે ટિપ્પણ નં. ૧

૨. પચાસ્તિકાચરૂપ લોક કહેવાય છે. અને પચાસ્તિકાચ એ જીવ અને અજીવરૂપ છે તેથી અહીં જીવ અને અજીવને લોક કહ્યો છે.

૩. જીવ અને અજીવને દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી શાશ્વત સમજવા લેઈએ. પર્યાયદૃષ્ટિથી તો તે બન્ને અશાશ્વત જ છે.

૩. દ્રવ્યલોક (જીવાજીવ દ્રવ્યો).

લોકના ત્રણ પ્રકાર^૧ છે —

૧. જ્ઞાનલોક; ૨. દર્શનલોક; ૩. ચારિત્રલોક.

લોકના ત્રણ પ્રકાર^૨ છે —

૧. ઊર્ધ્વલોક; ૨. અધોલોક; ૩. તિર્યક્લોક.

[—સ્થા૦ ૧૫૩]

૨. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ

લોકમાં જે કાંઈ છે તેનું વિરોધી પણ છે; જેમ કે —

૧. જીવ અને અજીવ; ૨. ત્રસ અને સ્થાવર; ૩. સયોનિક—સંસારી અને અયોનિક—સિદ્ધ; ૪. આયુષ અને અનાયુષ; ૫. સેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય; ૬. સવેદ અને અવેદ; ૭. સરૂપી અને અરૂપી; ૮. સપુદ્ગલ અને અપુદ્ગલ; ૯. સંસારાપન્ન અને અસંસારસમાપન્ન; ૧૦. શાશ્વત અને અશાશ્વત; ૧૧. આકાશ અને અનાકાશ; ૧૨. ધર્મ અને અધર્મ; ૧૩. બંધ અને મોક્ષ; ૧૪. પુણ્ય અને પાપ; ૧૫. આશ્રવ અને સંવર; ૧૬. વેદના અને નિર્જરા.

[—સ્થા૦ ૩૭-૫૬]

૧. આ ત્રણ ભેદો તે સામાન્ય લોકના ન સમજવા પણ ભાવલોકના સમજવા. તૃતીય સ્થાન પ્રસ્તુત હોવાથી આ પ્રમાણે ભાવલોકને જુદો પાડી તેના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. અન્યથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ લોકના ચાર ભેદ થાય. ઔદયિકાદિ છ ભાવોને ભાવલોક કહેવામાં આવે છે. અહીં બતાવેલાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પણ યથાયોગ્ય 'ભાષિકાદિ' ભાવોમાં જ અતર્થૂત હોવાથી તેમને ભાવલોક કહ્યાં છે.

૨. આ ભેદો ક્ષેત્રલોકના છે.

૩. લોકની સ્થિતિ-વ્યવસ્થા^૧

લોકસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧. આકાશ પર વાયુ; ૨. વાયુ પર ઉદ્ધિ; ૩. ઉદ્ધિ પર પૃથ્વી (રત્નપ્રસા આદિ.)

[—સ્થાન ૧૬૩]

લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪. પૃથ્વી પર^૨ ત્રસ અને સ્થાવર જીવો છે.

[—સ્થાન ૨૮૬]

લોકસ્થિતિ છ પ્રકારે છે —

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. જીવના આધારે અજીવ;^૩
૬. કર્મના આધારે જીવ.^૪

[—સ્થાન ૪૬૮]

લોકસ્થિતિ આઠ પ્રકારે છે.—

૧-૬. ઉપર પ્રમાણે; ૭. અજીવ જીવસંગૃહીત છે;^૫
૮. જીવ કર્મસંગૃહીત છે.^૬

[—સ્થાન ૬૦૦]

૧ ખીજ માન્યતા અગ્રતરમાં (૮-૭૦) આ જ શબ્દોમા આપી છે.

૨. દેવવિમાનવાસી દેવો વગેરે ત્રસ પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર નથી રહેતા. સ્થાવર પણ પૃથ્વી પર બાદર સમજવા બોધ્યે; કારણ કે સૂક્ષ્મ સ્થાવર નો સકલ લોહમા છે.

૩. બધા અજીવો જીવને આધારે નથી રહેતા, પણ ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો જ રહે છે.

૪. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને આધારે જીવો રહે છે. પ્રાયઃ જીવો 'કર્મ' વિના નથી હોતા. આ પૃથ્વી ઉપર રહેતા જીવો વિષે આ સમજવું; સિદ્ધ વિષે નહીં.

૫. જીવોએ અજીવનો સ્વીકાર કરેલો છે. અજીવ વિના કોઈ પણ બ્યવહાર જીવથી શક્ય જ નથી.

૬. અર્થાત્ જીવો કર્મથી બદ્ધ છે.

લોકસ્થિતિ દશ પ્રકારે છે —

૧. જીવો વારંવાર મરીને ત્યાંના ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે;
૨. જીવો નિરંતર હિંમેશાં પાપકર્મ કરતા જ રહે છે;
૩. જીવો નિરંતર હિંમેશાં મોહનીય કર્મ આંધે છે;
૪. ત્રણે કાળમાં જીવ અજીવ થઈ નથી જતા અને અજીવો જીવ નથી થઈ જતા;
૫. ત્રણે કાળમાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવો વિચ્છિન્ન નથી થતા;
૬. ત્રણે કાળમાં એવું નથી થતું કે લોક અલોક બની જાય કે અલોક લોક બની જાય;
૭. ત્રણે કાળમાં એવું નથી બનતું કે લોક અલોકમાં પ્રવેશે કે અલોક લોકમાં પ્રવેશે;
૮. જ્યાં સુધી (જેટલામાં) જીવ છે ત્યાં સુધી (તેટલો) લોક છે અને જ્યાં સુધી લોક છે ત્યાં સુધી જીવો પણ છે;
૯. જેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલ ગતિ કરી શકે છે તેટલો લોક છે. જેટલો લોક છે તેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે છે;
૧૦. લોકાંતના બધા ભાગમાં બીજા સ્વક્ષના સંયોગ વિનાના પુદ્ગલોને રૂક્ષ કરી નાખવામાં આવે છે જેથી જીવો અને પુદ્ગલો લોક બહાર જઈ શકતા નથી.

[—સ્થા. ૭૦૪]

ચાર કારણે જીવો અને પુદ્ગલો લોકની બહાર જઈ શકતા નથી —

૧. ગતિનો અભાવ^૧; ૨. સહાયકનો અભાવ^૨; ૩. રૂક્ષ હોવાથી^૩; ૪. લોકસ્વભાવને કારણે.^૪

[—સ્થા ૩૩૭]

૪. વિવિધ

ચાર અસ્તિકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ-વ્યાપ્ત છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. જીવાસ્તિકાય; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ચાર ઉત્પન્ન થતી બાદરકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અખકાય; ૩. વાયુકાય; ૪. વનસ્પતિકાય.

[—સ્થા ૩૩૩]

અધોલોકમાં પાંચ બાદર છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અખકાય; ૩. વાયુકાય; ૪. વનસ્પતિકાય. ૫. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણ.

ઉધ્વલોકમાં પણ તે જ પાંચ બાદર છે.

તિર્યચ્છલોકમાં પાંચ બાદર છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય; ૫. પંચેન્દ્રિય.

[—સ્થા ૪૪૪]

૧. જીવ અને પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તેઓ લોકની બહાર અલોકમાં ગતિ કરી શકતા જ નથી.

૨. જીવ અને પુદ્ગલનો ગતિસ્વભાવ છે છતાં તે ધર્માસ્તિકાયની સહાયથી ગતિ કરે છે. લોક બહાર ધર્માસ્તિકાય નથી એટલે સહાયક ન મળવાથી ગતિ થતી નથી.

૩. લોકાન્તે જઈને પુદ્ગલો એટલા બધા રૂક્ષ થઈ જાય છે કે તે આગળ ગમન કરી શકતા નથી. જીવ પણ કર્મ પુદ્ગલ સહિત હોવાથી ગતિ કરી શકે નહિ.

૪. લોકની મર્યાદા જ એ છે કે તેની અદર જ ગતિ શક્ય બને.

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. રૌરવ; ૪. મહારૌરવ;
૫. અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વલોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધ.

[—સ્થાન ૪૫૧]

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. રૌરવ ૪. મહારૌરવ
૫. અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વ લોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધ.

[—સ્થાન ૪૫૧]

ઉર્ધ્વલોકમાં અધોલોકમાં અને તિર્થંશ્લોકમાં બે શરીરવાળા (બે ભવમાં પ્રાપ્ત થતા શરીરવાળા) જીવો ચાર છે.

૧. પૃથ્વીકાયિક; ૨. અપ્કાયિક; ૩. વનસ્પતિકાયિક;
૪. સ્થૂલત્રસકાયિક (અહીં પંચેન્દ્રિય સમજવા).

[—સ્થા ૩૨૯]

અધોલોકમાં ચારથી અધિકાર થાય છે —

૧. નરક;^૧ ૨. નારકો;^૧ ૩. પાપકર્મ;^૨ ૪. અશુભ પુદ્ગલ^૩.

૧. આ બન્ને કૃષ્ણરૂપ હોવાથી અધારુ કરે જ.

૨. જ્ઞાનાવરણ, મિથ્યાત્વ એ બધા કર્મપુદ્ગલો અજ્ઞાન રૂપી ભાવાન્ધકાર કરે છે.

૩. અશુભપુદ્ગલો અધિકારરૂપે પરિણમે છે તે.

તીરછા લોકમાં ચારથી પ્રકાશ^૧ થાય છે —

૧. ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. મણિ; ૪. જ્યોતિ — અગ્નિ.
જિઘ્ર્ષા લોકમાં ચારથી પ્રકાશ થાય છે —

૧. દેવો; ૨. દેવીઓ; ૩. વિમાન; ૪. આભરણ
આ ત્રણ મહાન છે —

૧. જંબૂદ્વીપના પર્વતોમાં મેરુ;
૨. સમુદ્રોમાં સ્વયંભૂરમણ;
૩. કલ્પોમાં બ્રહ્મલોક.

[—સ્થાન ૨૦૫]

ચારે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ આ ત્રણ
સમપ્રમાણ છે —

(૧) ૧. અપ્રતિષ્ઠાન નરક,^૨ ૨. જંબૂદ્વીપ; ૩. સર્વાર્થ-
સિદ્ધમહાવિમાન.

(૨) ૧. સીમન્તક નરક;^૩ ૨. સમયક્ષેત્ર — મનુષ્યલોક;
૩. ઈષ્ટગ્રાન્થારા પૃથ્વી.

[—સ્થાન ૧૪૮]

૧. અંશુતંતરમા આભા, પ્રભા, આલોક, અવભાસ, પ્રન્યાન — એ
પ્રત્યેકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે — તે આ ૧. ચંદ્ર, ૨. સૂર્ય, ૩. અગ્નિ,
૪. પ્રજ્ઞા. (—અંશુતંતર ૪. ૧૪૧-૧૪૫)

૨. આ પ્રથમના ત્રણનો વિસ્તાર લાખ કાખ યોજન છે. સાતમી નરકમા
પાંચ નરકાવાસ છે, તેમાનો વચલો નરકાવાસ અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ છે.
બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચમાં આવેલો દ્વીપ જંબૂદ્વીપ છે. અને પાંચ
અનુત્તરવિમાનમાંનું વચલું સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે.

૩. આ ત્રણેનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન છે. પ્રથમ નરકના પ્રથમ
પ્રસ્તરમા સીમન્તક નરકાવાસ છે. જંબૂદ્વીપથી માંડી પુષ્કરવર્ષાદ્વીપ
સુધીનું ક્ષેત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર છે અને સિદ્ધશિલાનું જ ગીનુ નામ ઈષ્ટગ્રાન્થારા
પૃથ્વી છે.

લોકમાં આ ચાર સમપ્રમાણ છે —

- (૧) ૧. અપ્રતિષ્ઠાન નરક;^૧ ૨. જંબૂદ્વીપ; ૩. પાલક-
યાન વિમાન;^૨ ૪. સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન.
(૨) ૧. સીમન્તક નરક;^૩ ૨. સમયક્ષેત્ર — મનુષ્યલોક;
૩. ઉડુવિમાન^૪ ૪. ઇષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી;

[—સ્થા૦ ૩૨૮]

અધોલોકમાં રહેનારી આઠ દિશાકુમારી મહત્તરિકાઓ
છે —

૧. ભોગંકરા; ૨. ભોગવતી; ૩. સુભોગા; ૪. ભોગ-
માલિની; ૫. સુવત્સા; ૬. વત્સમિત્રા; ૭. વારિષેણા; ૮.
બલાહકા.

ઉર્ધ્વલોકમાં રહેનારી આઠ દિશાકુમારી મહત્તરિકાઓ
છે —

૧. મેઘકંરા; ૨. મેઘવતી; ૩. સુમેઘા; ૪. મેઘ-
માલિની; ૫. તોયધારા; ૬. વિચિત્રા; ૭. પુષ્પમાલા; ૮.
અનિર્દિતા.

[—સ્થા૦ ૬૪૩]

પૃથ્વી આઠ છે —

- ૧-૭. રત્નપ્રભા — તમતમા; ૮. ઇષ્ટપ્રાગભારા.
ઇષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીનો આઠ યોજન જેટલો મધ્ય-
ભાગ ૮ યોજન જાડો છે.

૧. આ પ્રથમનાં ચાર એક લાખયોજન વિસ્તૃત છે.

૨. સૌધર્મના ઇન્દ્ર માટે પાલક નામના દેવે બનાવેલું વિમાન. આ
વિમાન શાશ્વત નથી.

૩. આ ચારનું માપ સરખું ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

૪. આ વિમાન સૌધર્મના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં આવેલું છે.

ઘષિતપ્રાગ્જારાનાં નામ આઠ છે —

૧. ઘષિત; ૨. ઘષિતપ્રાગ્જારા; ૩. તનુ; ૪. તનુ તનુ;
૫. સિદ્ધિ; ૬. સિદ્ધાલય; ૭. મુક્તિ; ૮. મુક્તાલય.

[—સ્થાન ૬૪૮]

પ્રત્યેક પૃથ્વી બધી તરફથી ત્રણ વલયથી ઘેરાયેલી છે —

૧. ઘનોદધિવલય; ૨. ઘનવાતવલય; ૩. તનુવાતવલય.

[—સ્થાન ૨૨૪]

બધા ઘનોદધિ ૨૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમન ૨૦]

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અતિનિકૃષ્ટ છ મહાનરક છે —

૧. લોલ; ૨. લોલુક; ૩. ઉદ્ધૃ; ૪. નિદ્ધૃ; ૫. જરત;
૬. પર્જરત.

ચોથી પ્રકંપ્રભા પૃથ્વીમાં છ અતિનિકૃષ્ટ મહાનરક છે —

૧. આર; ૨. વાર; ૩. માર; ૪. રૌર; ૫. રૌરવ;
૬. ખાહખહ.

[—સ્થાન ૫૧૫]

પૃથ્વીના એક ભાગમાં ધરતીકંપનાં ત્રણ કારણો છે —

૧. આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી નીચે સ્થૂલ પુદ્ગલો પડે તો;
૨. કોઈ મહેશ નામનો મહોરગ પૃથ્વી નીચે કૂદાકૂદ કરે તો;
૩. નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમારનું પૃથ્વી નીચે યુદ્ધ થાય તો.

આખી પૃથ્વીમાં ધરતીકંપનાં ત્રણ કારણો છે^૧ —

૧. પૃથ્વી નીચેનો ઘનવાત વ્યાકુલ થાય અને તેથી ઘનોદ્ધિ સમુદ્રમાં તોફાન મચે;
૨. કેઈ મહેશ નામનો મહોરગ દેવ પોતાનું સામર્થ્ય કેઈ શ્રમણબ્રાહ્મણને દેખાડવા માટે પૃથ્વીને ચલિત કરે;
૩. દેવાસુર સંગ્રામ થાય તો.

[—સ્થા. ૧૯૮]

ત્રણ સમુદ્રોનું પાણી કુદરતી પાણી જેવું સ્વાદવાળું છે —

૧. કાલોદ; ૨. પુષ્કરોદ; ૩. સ્વયંભૂરમણ.
- એ જ ત્રણ સમુદ્રમાં માછલાં અને કાચબાની બહુલતા છે.

[—સ્થા. ૧૪૬]

આ ચાર સમુદ્ર જુદા જુદા રસવાળા છે —

૧. લવણોદ (ખારું પાણી);
૨. વરુણોદ (મદિરા જેવું માદક પાણી);
૩. ક્ષીરોદ (દૂધ જેવું પાણી);
૪. ધૃતોદ (ધી જેવું પાણી).

[—સ્થા. ૩૮૪]

મગધના યોજનનું પરિમાણ ૮ હજાર ધનુષ્ય છે.

[—સ્થા. ૧૩૪]

જંબૂદ્વીપના ગણિતમાં કલા એટલે યોજનનો ૧૬મો ભાગ.

[—સમ. ૧૯]

૧. ધરતીકંપની બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિગ્ધણ

ટિપ્પણ

૧. ઔદ રજ્જુપ્રમાણલોક :—

ઔદરજ્જુ પ્રમાણ લોક છે. અધોલોકની સાતે નરક એકેક રજ્જુ-પ્રમાણ છે. પ્રથમ નરકના ઉપરના છેડાથી સૌધર્મયુગલ મુધીમાં એક રજ્જુ થાય છે. તેની ઉપર સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કંદપ એક રજ્જુ રોકે છે. તેની ઉપર બ્રહ્મા અને તેની ઉપર લાંતક એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણમાં છે. તેની ઉપર મહાશુક અને તેની ઉપર સહસ્રાર એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. તેની ઉપર જોડાજોડ આવેલા આનત અને પ્રાણત અને તેની ઉપર જોડાજોડ આવેલા આરણ અને અચ્યુત—એ ચાર મળી એક રજ્જુપ્રમાણમાં છે. ત્યાર પછી ઉપરાઉપર આવેલા નવ ગ્રેવેયક એક રજ્જુ રોકે છે. તેની ઉપર આવેલા પાંચ અનુત્તર અને તેની ઉપર આવેલા સિદ્ધશિલા એ સર્વ મળી એક રજ્જુ રોકે છે. આ સર્વ મળી ઔદ રજ્જુ થાય છે. લોકનો આકાર વૈશાખ સંસ્થાને છે; એટલે કે બન્ને હાથોને કેડ પર રાખી અને બન્ને પગને પહોળા કરી જોશેલા પુરુષના આકાર જેવો છે. તેના ત્રણ ભાગ છે : અધોલોક, તિર્થંજીલોક અથવા મધ્યલોક અને જિર્ણલોક. અધોલોકમાં નરકો છે, મધ્યમાં દ્વીપ સમુદ્રો છે અને જિર્ણમાં દેવનાં વિમાનો તથા સિદ્ધશિલા છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જેમ જીવ અને અજીવને જ લોક કહ્યો છે, તેમ અગુત્તરમા લોક અનત છે કે સાંત છે એવા પ્રશ્નના જવાબને ટાળીને ભગવાન બુદ્ધે માત્ર એટલું કહ્યું કે પાંચ કામગુણ—રૂપ, રસાદિ એ જ—લોક છે. અને કહ્યું કે જે મનુષ્ય એ પાંચ કામને ત્યાગે છે તે લોકના અતે પહોંચી ત્યાં જ વિચરે છે—કત્યાદિ. [—અગુત્તર ૦ ૬. ૩૮]

૨. ધરતીકંપ બાબત ઔદ માન્યતા —

ભૂકંપના અગુત્તરમાં આઠ કારણ ગણાવ્યાં છે. તે આ—૧. પૃથ્વી નીચેના મહાવાયુના વાવાથી પાણી કંપિત થાય છે અને તેથી તેના પર રહેલી પૃથ્વી કંપિત થાય છે;

૨. કોઈ અમણ-આઘણ પોતાની ઋક્ષિના બળ વડે પૃથ્વી ભાવનાને ભાવે તેથી.

૩. જ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે,

૪. જ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાની કૃપામાંથી બહાર આવે;
૫. જ્યારે તથાગતને અનુત્તર જ્ઞાનલાભ થાય,
૬. જ્યારે તથાગત ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવે;
૭. જ્યારે તથાગત આયુસ સ્કારનો નાશ કરે;
૮. જ્યારે તથાગત નિર્વાણલાભ કરે.

[—અગ્રુત્તર ૮. ૭૦]

૨

દ્વીપસમુદ્રાધિકાર

૧. જંબૂદ્વીપ^૧

અધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચ્ચે ગોળાકારે જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. તેનો વ્યાસ એક લાખ યોજન અને પરિધિ ૩૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩૥ આંગળથી કાંઈક વધારે છે.

[—સ્થા. ૫૨, —સમ. ૧, ૧૨૪]

અધા દ્વીપ—સમુદ્રો હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડા સમજવા.

[—સ્થા. ૭૭૯]

(૧) વૃક્ષ

જંબૂદ્વીપમાં દર્શનીય બે મહાન વૃક્ષો છે —

૧. દેવકુરુમાં શાલ્મલીવૃક્ષ;
૨. ઉત્તરકુરુમાં સુદર્શન નામનું જંબૂવૃક્ષ^૨.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. આ વૃક્ષના નામ ઉપરથી જ આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ પડેલું છે.

આ બંને વૃક્ષો આઠ યોજન ઊંચાં છે. તેમના મધ્ય-ભાગનો વિસ્તાર આઠ યોજન છે. અને સર્વપરિમાણુ આઠ યોજનથી કાંઈક વધારે છે.

શાલ્મલી વૃક્ષમાં ગરુડદેવ અને જંબૂવૃક્ષમાં જંબૂ-દ્વીપનો અધિપતિ અનાદત દેવ રહે છે. તે બંને દેવો ઋદ્ધિમાન અને પલ્લેપમ સ્થિતિવાળા છે.

[—સ્થાં ૮૬, ૬૩૫, —સમં ૮]

(૨) જગતી

જંબૂદ્વીપની જગતી^૧ (ફરતો કિલ્લો) આઠ યોજન ઊંચી છે. તે મધ્યભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે.

[—સમં ૮; —સ્થાં ૬૪૨]

જંબૂદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થાં ૬૧]

જંબૂદ્વીપની વેદિકા ૧૨ યોજન પહોળી મૂળમાં છે.

[—સમં ૧૨]

બધા દ્વીપ અને સમુદ્રની વેદિકા ૧૨ યોજન પહોળી છે^૨.

[—સ્થાં ૬૩]

જંબૂદ્વીપને (જગતીમાં) ચાર દ્વાર છે —

૧. વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં);
૩. જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪. અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

તે દ્વારો આઠ યોજન ઊંચાં અને ચાર યોજન પહોળાં છે; અને તેમની બારસાખની ભીંત એકએક ગાઉની

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૨.

૨. વેદિકા ૫૦૦ ધનુષ્ય પહોળી છે. પણ તે જે જગતીમાં છે તે જગતી ૧૨ યોજન મૂળમાં પહોળી હોવાથી વેદિકાને પણ મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળી કહી છે.

છે. તે દ્વારો સમાનાન્તરે આવેલાં છે. અને એક દ્વારથી બીજું દ્વાર ૭૯,૦૦૦ યોજનથી કાંઈક^૧ વધારે છેટું છે. તે દ્વારોમાં પદ્યોપમ સ્થિતિવાળા તે તે દ્વારના નામવાળા ચાર દેવો વસે છે.

[—સમ૦ ૭૯, —સ્થા૦ ૩૦૩, ૬૫૭]

બધા દ્વીપ—સમુદ્રોનાં દ્વારોની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે.

[—સ્થા૦ ૬૫૭]

વિજય દ્વારની પ્રત્યેક બાજુએ નવ ભૌમ (નગર) છે.

[—સમ૦ ૯]

(૩) મેરુપર્વત

જંબૂદ્વીપની વચમાં ગોળ મેરુપર્વત આવેલો છે. તેનાં સોળ નામો છે^૨ —

૧. મંદર; ૨. મેરુ; ૩. મનોરમ; ૪. સુદર્શન; ૫. સ્વયંપ્રભ; ૬. ગિરિરાજ; ૭. રત્નોદ્યય; ૮. પ્રિયદર્શન; ૯. લોકમધ્ય; ૧૦. લોકનાભિ; ૧૧. અસ્ત; ૧૨. સૂર્યાવર્ત; ૧૩. સૂર્યાવરણ; ૧૪. ઉત્તર; ૧૫. દિશાદિ; ૧૬. અવતંસ.

[—સમ૦ ૧૬]

મેરુપર્વત સર્વ મળી એક લાખ યોજન પ્રમાણુ ઊંચો છે. તે ૧૦૦૦ યોજન રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઊંડો ઊતરેલો છે. અને ૯૯,૦૦૦ યોજન જમીન ઉપર ઊંચો છે. ભૂમિસ્થાને ૩૦ હજાર યોજન પહોળો છે. ત્યાંથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ પ્રત્યેક યોજને યોજનના અગિયારમા

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. બીજા મતે આ સોળ નામો પણ પ્રસિદ્ધ છે—૧. મંદર, ૨. મેરુ, ૩. સુદર્શન, ૪. સ્વયંપ્રભ, ૫. મનોરમ, ૬. ગિરિરાજ, ૭. રત્નોદ્યય, ૮. શિલોદ્યય, ૯. લોકમધ્ય, ૧૦. લોકનાભિ ૧૧. સૂર્યાવર્ત, ૧૨. અસ્ત, ૧૩. દિશાદિ, ૧૪. સૂર્યાવરણ, ૧૫. અવતંસ, ૧૬. નગોત્તમ.

ભાગ જેટલો પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે; તેથી ઉપર ૧૦૦૦ યોજન પહોળો રહે છે.^૧

[—સ્થાન ૭૧૯; સમન ૧૦, ૧૧, ૧૨૩, ૯૯]

ધરણીતલમાં મેરુપર્વતની પરિધિ ૩૧,૬૨૩ યોજનથી કાંઈકે ન્યૂન છે.

[—સમન ૩૧]

મેરુપર્વત ઉપર ૪૦ યોજન ઊંચી ગોળ ચૂલિકા છે. તે મૂળમાં બાર યોજન, મધ્યમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે.^૨

[—સમન ૪૦, ૧૨, —સ્થાન ૩૨૦, ૬૪૦]

મેરુપર્વતના છેડાથી લવણસમુદ્ર સુધીનું અંતર બધી દિશાએ ૪૫ હજાર યોજન છે.

[—સમન ૪૫]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વિજયદ્વાર પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૫૫ હજાર યોજન છે. તે જ પ્રમાણે વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દ્વાર વિષે સમજવું.

[—સમન ૫૫]

મેરુપર્વતનું પ્રથમ કાંડ ૬૧,૦૦૦ યોજન ઊંચું છે. અને બીજું કાંડ ૩૮,૦૦૦ યોજન ઊંચું છે.^૩

[—સમન ૬૧, ૩૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. મેરુ લાખ યોજન ઊંચો છે. ટોચે તેની પહોળાઈ ૧૦૦૦ યોજન છે. તે હજાર યોજનમાં ઠીક વચ્ચે આ ચૂલિકા છે. તે વૈદ્યરત્નની બનેલી છે. તેના પર એક શાશ્વત ચૈત્યગૃહ આવેલું છે. આ ચૂલિકાની આસપાસ બાકીના ૯૮૮ યોજન જેટલા ભાગમાં ૫૬૬ નામનું વન છે.

૩. સંપૂર્ણ મેરુપર્વત લાખ યોજન છે. અને તેના ‘ક્ષેત્રસમાસગ્રન્થ’ પ્રમાણે ત્રણ કાંડ મનાય છે પ્રથમ કાંડ એક હજાર યોજન પ્રમાણ, દ્વિતીય કાંડ ૬૩,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ અને તૃતીયકાંડ ૩૬,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ;

મેરુપર્વતમાં ચાર વન^૧ છે —

૧. ભદ્રશાલ; ૨. નંદનવન; ૩. સૌમનસ; ૪. પંડકવન.

પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલા^૨ છે —

૧. પાંડુકંબલશિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલશિલા; ૩. રક્ત કંબલશિલા; ૪. અતિરક્ત કંબલશિલા.

[—સમ૦ ૩૦૨]

નંદનવનના નીચલા છેડાથી સૌગન્ધિક કાંડના^૩ નીચલા છેડાનું અંતર ૮૫૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૮૫]

નંદનવનના ઉપરના છેડાથી પંડક વનના નીચેના છેડા સુધીનું અંતર ૯૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.^૪

[—સમ૦ ૯૮]

પણ આ સૂત્રમાં જમીનની અંદરની ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ મેરુની જાચાઈને બાદ કરતાં માત્ર ભૂમિસ્થાનથી જે તેની ૯૯૦૦૦ યોજન પ્રમાણ જાચાઈ છે તેને ગણી છે; અને તેટલા યોજન પ્રમાણ મેરુને બે કાંડમાં વિભક્ત કર્યો છે. એટલે પ્રથમ કાંડ ૬૧,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ અને દ્વિતીયકાંડ ૩૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ગણતાં સર્વ મળી ૯૯,૦૦૦ યોજન થાય.

૧. જમીનમાંના હળર યોજન પૂરા થાય એટલે ભૂમિસ્થાને ભદ્રશાલ વન આવે છે. અને ત્યાંથી ૫૦૦ યોજન અડીએ ત્યાં નંદન વન આવે છે. ત્યાંથી ૬૨,૫૦૦ યોજન જાયે જઈએ ત્યારે સૌમનસવન આવે છે. ત્યાંથી ૩૬,૦૦૦ યોજન ઉપર જઈએ એટલે મેરુની ટોચ પર પંડકવન આવે છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૩. આ સૌગન્ધિકકાંડ રત્નપ્રસા પૃથ્વીના પ્રથમ ખર કાંડમાં આવેલ છે. ખરકાંડનાં બધાં મળી ૧૬ કાંડ છે તેમાં આઠમું સૌગન્ધિકકાંડ છે. પ્રત્યેક કાંડ એક હળર યોજન પ્રમાણ છે; એટલે રત્નપ્રસા પૃથ્વીના ૮૦૦૦ યોજન અને ૫૦૦ યોજન મેરુના (કારણ, ભૂમિસ્થાનથી નંદનવન ૫૦૦ યોજન ઉપર છે) એમ બધા મળી ૮૫૦૦ યોજન થાય.

૪. ભૂમિસ્થાનથી ૫૦૦ યોજન જાયે નંદનવન છે અને પાછું ત્યાંથી ૫૦૦ યોજન જાચાઈ સુધી આદ્યું જાય છે. પંડકવન શિખર પર છે તેથી ૯૯,૦૦૦ હળરમાંથી એક હળર બાદ કરતાં ૯૮,૦૦૦ યોજન અંતર મળી રહે છે.

નંદનવનના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર તથા ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે.^૧

[—સમ૦ ૯૯]

જંબૂદ્વીપના મેરુના મધ્ય ભાગમાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના અને નીચેના ક્ષુદ્ર પ્રતરમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે, જેમને લઈને આ દશ દિશાઓ ગણાય છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પૂર્વદક્ષિણ; ૩. દક્ષિણ; ૪. દક્ષિણ-પશ્ચિમ; ૫. પશ્ચિમ; ૬. પશ્ચિમોત્તર; ૭. ઉત્તર; ૮. ઉત્તરપૂર્વ; ૯. ઉર્ધ્વ; ૧૦. અધઃ.

આ દશ દિશાનાં દશ નામ છે—

૧. ઇન્દ્રા; ૨. અગ્નિ; ૩. યમા; ૪. નૈઋતી; ૫. વારુણી; ૬. વાયવ્યા; ૭. સોમા; ૮. ઇશાના; ૯. વિમલા; ૧૦. તમા.

[—સ્થા૦ ૭૨૦]

ધરણીતલમાં રહેલા મેરુપર્વતની મધ્યમાં રહેલ રુચક-નાભિની ચારે તરફ મેરુ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. (કારણ કે ત્યાં તેનો વિષ્કમ્બ ૧૦,૦૦૦ યોજન છે. એટલે મધ્ય ભાગથી બધી તરફ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો હોય.)

[—સમ૦ ૧૧૮]

૧. જ્યાં નંદનવન આવેલું છે ત્યાં મેરુ ૯૯૫૪૬૬ યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. એટલે અહીં સામાન્યપણે ૯૯૦૦ કહ્યા છે એમ સમજવું.

૨. જે ઠેકાણે મેરુપર્વત ૧૦,૦૦૦ યોજન પહોળો છે, ત્યાંથી લગભગ દશ યોજન નીચે જઈએ ત્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બે પ્રતર આવે છે. આ પ્રતરો આખા લોકમાં સૌથી ઓછાં પહોળાં હોઈ ક્ષુદ્રલક કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રતરના મધ્યમાં આવેલા ગોસ્તનાકાર ચાર ચાર પ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશ કહેવાય છે. આ પ્રદેશો પરથી જ આઠે દિશાની તથા વિદિશાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં હોવાથી તિર્યગ્લોક-મધ્ય પણ કહેવાય છે.

(૪) જંબૂદ્વીપના વર્ષો—ક્ષેત્રો^૧

જંબૂદ્વીપમાં આ બંને ક્ષેત્રો બધી રીતે સમાન માપવાળાં છે —

- (૧) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત^૨;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત.
- (૨) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હિમવંત;^૩
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ હિરણ્યવંત.
- (૩) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હરિવર્ષ;^૪
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રમ્યઞ્વર્ષ.
- (૪) ૧. મેરુપર્વતની પૂર્વે આવેલ પૂર્વવિદેહ;^૫
૨. મેરુપર્વતની પશ્ચિમે આવેલ અપર (પશ્ચિમ) વિદેહ.
- (૫) ૧. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર^૬ કુરુ;
૨. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુ.

[—સ્થા. ૮૬]

ભરત અને ઐરવત એમની પ્રત્યેકની જીવાની^૭ લંબાઈ ૧૪૪૦૧૬૬ યોજન છે.

[—સમ. ૧૪]

-
૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬
  ૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.
  ૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮
  ૪. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.
  ૫. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.
  ૬. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૭. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે હોવાથી અર્ધચંદ્રાકાર જેવા ભરતની જ્યાં વધારેમાં વધારે લંબાઈ (પૂવ-પશ્ચિમ) છે, તે તેની જીવા. તે જ પ્રમાણે

દક્ષિણાર્ધ ભરતની^૧ જીવા લવણસમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુધી ગણવી અને તે ૯૦૦૦ યોજન લાંબી છે. (૯૭૪૮^૧/_૨ યોજન.)

[—સમ૦ ૧૨૨]

દક્ષિણ ભરતની ધનુઃપૃષ્ઠની^૨ લંબાઈ ૯૮૦૦ યોજનથી કાંઈક ઓછી છે. (૯૬૦૭^૧/_૨ યોજન.)

[—સમ૦ ૯૮]

હિમવંત અને હિરણ્યવંત વર્ષની પ્રત્યેકની બાહા ૬૭૫૫^૧/_૨ યોજન લાંબી છે.^૩

[—સમ૦ ૬૭]

હિમવંત અને હિરણ્યવંત વર્ષની જીવા ૩૭૬૭૪^૧/_૨ યોજનથી કાંઈક ઓછી લાંબી છે.

[—સમ૦ ૩૭]

ઐરવત વિષે સમજવું. અર્ધચક્રાકાર ધનુષની દોરી જીવા કહેવાય છે. ભરત અને હિમવત વર્ષતને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ભરતની જીવા, અને ઐરવત તથા શિખરીને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ઐરવતની જીવા.

૧. દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા એટલે ભરતવર્ષમાં આવેલ દીર્ઘ વૈતાલ્ય અને દક્ષિણ ભરતને જુદા પાડનારી લાંબી લીટી (પૂર્વ-પશ્ચિમ) સમજવી.

૨. ગોળ પ્રદ્યુત્થનો જે અંતિમ ધનુષના કામઠા જેવો ભાગ તે ધનુ-પૃષ્ઠ કહેવાય છે. ભરતવર્ષના દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા બે ભાગ છે. તેમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણ ભરતને જુદા પાડતી જે કામઠાના આકારે લીટી છે, તે દક્ષિણ ભરતનું ધનુ-પૃષ્ઠ. એક મતે તે ૯૭૬૬^૧/_૨ યોજન પણ છે. જુઓ, ‘લઘુક્ષેત્રસમાસ’ —ગા૦ ૧૯૪.

૩. હિમવંત અને તેની પૂર્વે આવેલ લવણસમુદ્રને જુદી પાડતી ગોળાકાર લીટી તે હિમવંતના પૂર્વદિશાની બાહા. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની પણ બાહા સમજવી. તે જ પ્રમાણે હિરણ્યવત ક્ષેત્ર અને લવણસમુદ્રને જુદી પાડનાર લીટીઓ પણ તેની બાહા કહેવાય. આ ચારેનું માપ એકસરખું છે.

હિમવંત-હિરણ્યવંતની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૩૮૭૪૦૬૬
યોજન છે.^૧

[—સમ૦ ૩૮]

હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષની જીવા ૭૩૬૦૧૬૬૭ યોજન
લાંબી છે.

[—સમ૦ ૭૩]

હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ
૮૪૦૧૬૬૬૬ યોજન લાંબું છે.

[—સમ૦ ૮૪]

હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષનો વિસ્તાર ૮૦૦૦ યોજનથી
કાંઈક વધારે છે.

[—સમ૦ ૮૦]

મહાવિદ્વેહ વર્ષનો વિષ્કંભ ૩૩,૦૦૦ યોજનથી
કાંઈક વધારે છે.

[—સમ૦ ૩૩]

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુની જીવા પૃથ્વી હજાર યોજનથી
કાંઈક વધારે લાંબી છે.

[—સમ૦ ૫૩]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. હિમવંત; ૩. હરિવર્ષ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ છે —

૧. રમ્યગ્વર્ષ; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. ઐરવત.

[—સ્થા૦ ૧૬૭]

૧. હિમવંત અને હિરણ્યવંત એ પ્રત્યેકની જીવાનું માપ ૩૭૬૭૪૬૬૬
યોજન છે. અને તેટલી જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ઉપર્યુક્ત છે.

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષ છે^૧—

૧. ભરત; ૨. ઔરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યગ્વર્ષ.

[—સ્થાં ૫૨૨]

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષ છે—

૧. ભરત; ૨. ઔરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યગ્વર્ષ; ૭. મહાવિદેહ.

[—સ્થાં ૫૫૫; —સમં ૭]

જંબૂદ્વીપમાં દશ ક્ષેત્ર છે—

- ૧-૬. ભરત યાવત્ રમ્યગ્વર્ષ; ૭. પૂર્વવિદેહ;^૨ ૮. અપરવિદેહ; ૯. દેવકુરુ; ૧૦. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાં ૭૨૩]

જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ચાર ભાગ છે—

૧. પૂર્વવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ; ૩. દેવકુરુ;
૪. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાં ૩૦૨]

(૫) જંબૂદ્વીપની કર્મ-અકર્મભૂમિ^૩

જંબૂદ્વીપમાં ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે—

૧. ભરત; ૨. ઔરવત; ૩. મહાવિદેહ.

[—સ્થાં ૧૮૩]

૧. છઠું સ્થાનક હોવાથી છ વર્ષ કહ્યા છે. સાતમાનું વર્જન ન સમજવું.

૨. એક જ વિદેહક્ષેત્રના આ પૂર્વવિદેહ, અપરવિદેહ, અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ એવા ચાર ભાગ છે.

૩. ભૂઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

જખૂદ્દીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હરિવર્ષ; ૩. દેવકુરુ.

જખૂદ્દીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે —

૧. ઉત્તરકુરુ, ૨. રમ્યઞ્વર્ષ; ૩. હિરણ્યવંત.

[—સ્થા. ૧૯૭]

જખૂદ્દીપમાં દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વર્જિત ચાર અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યઞ્વર્ષ.

[—સ્થા. ૩૦૨]

જખૂદ્દીપમાં છ અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યઞ્વર્ષ; ૫. દેવકુરુ; ૬. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થા. ૫૨૨]

અકર્મભૂમિના મનુષ્યોના ઉપભોગ માટે દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો છે —

૧. મત્તાંગક — સ્વાદુ જળને પૂરુ પાડનાર;

૨. ભૃત્તાંગ — ભાજન-પાત્રો પૂરાં પાડનાર;

૩. તૃયાંગ — વાજિત્રોની ગરજ સારનાર;

૪. દીપાંગ — સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પ્રકાશના અભાવમાં દીપકનું કામ આપનાર;

૫. જ્યોતિરંગ — સૂર્ય-ચંદ્રાદિના પ્રકાશની ગરજ સારનાર;

૬. ચિત્રાંગ — અનેકરંગી પુષ્પની માળા દેનાર;

૭. ચિત્રરસાંગ — વિવિધ વાનીઓ પૂરી પાડનાર;

૮. મણ્યંગ — મણિ, રત્ન વગેરે આભૂષણો આપનાર;

૯. ગૃહાકાર — ઘરની ગરજ સારનાર;

૧૦. અનગ્ર — જેથી ત્યાંના નિવાસીઓની નમ્રતા દૂર થાય તેવાં વસ્ત્ર અને બાકીની આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરનાર.

[—સમ૦ ૧૦]

(૬) ચક્રવર્તીના વિજયો^૧

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદી-
નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો આવેલા છે —

૧. કચ્છ; ૨. સુકચ્છ; ૩. મહાકચ્છ; ૪. કચ્છકાવતી;
૫. આવર્ત; ૬. મંગલાવર્ત; ૭. પુષ્કલાવર્ત; ૮. પુષ્કલાવતી.^૨

એજ શીતા નદીની દક્ષિણે પણ આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો
છે તે આ —

૧. વત્સ; ૨. સુવત્સ; ૩. મહાવત્સ; ૪. વત્સાવતી;
૫. રમ્ય; ૬. રમ્યક; ૭. રમણિક; ૮. મંગલાવતી.^૩

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે શીતોદા નદી વહે
છે તેની દક્ષિણે આઠ ચક્રવર્તીના વિજયો છે તે આ —

૧. પદ્મ; ૨. સુપદ્મ; ૩. મહાપદ્મ; ૪. પદ્માવતી; ૫.
શંખ; ૬. કુમુદ; ૭. નલિન; ૮. સલિલાવતી (નલિનાવતી^૪).

એજ શીતોદા નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો છે,
તે આ —

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૨. આ વિજયમાં વર્તમાનમાં સીમધર સ્વામી નામના તીર્થંકર
વસે છે.

૩. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીયુગધરસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૪. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીબાહુસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૧. વપ્ર; ૨. સુવપ્ર; ૩. મહાવપ્ર; ૪. વપ્રાવતી;
૫. વલ્ગુ; ૬. સુવલ્ગુ; ૭. ગંધિલ; ૮. ગંધિલાવતી.^૧

જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ ચક્રવર્તી^૨-વિજય છે તે આ
પ્રમાણે —

૩૨. મહાવિદેહમાં; ૧ ભરત; ૧ ઐરવત. = ૩૪.

[—સમ૦ ૩૪]

(૭) રાજધાનીઓ

જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા
નદીની ઉત્તરે આઠ રાજધાનીઓ^૨ છે —

૧. ક્ષેમા; ૨. ક્ષેમપુરી; ૩. રિષા; ૪. રિષાચુરી;
૫. ખડ્ગી; ૬. મંજૂષા; ૭. ઔષધિ; ૮. પૌંડરિકિણી.

એ જ નદીની દક્ષિણે પણ આઠ રાજધાનીઓ^૩ છે —
તે આ —

૧. સુસીમા; ૨. કુંડલા; ૩. અપરાજિતા; ૪. પ્રભંકરા;
૫. અંકાવતી; ૬. પદ્માવતી; ૭. શુભા; ૮. રત્નસંચયા.

મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે
આઠ રાજધાનીઓ^૪ છે તે આ —

૧. અશ્વપુરી; ૨. સિંહપુરા; ૩. મહાપુરા; ૪. વિજયપુરા
૫. અપરાજિતા; ૬. અપરા; ૭. અશોકા; ૮. વીતશોકા.

૧. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીસુબાહુસ્વામી તીર્થ કર વસે છે.

૨. આ આઠે રાજધાનીઓ ક્રમશઃ પૂર્વેકત કચ્છાદિ આઠ ઉત્તર
દિશાવર્તી ચક્રવર્તી-વિજયોની છે, જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૩. આ આઠે રાજધાનીઓ વત્સાદિ આઠ દક્ષિણદિશાવર્તી વિજયોની
છે, જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૪. આ આઠે રાજધાનીઓ પદ્માદિ આઠ દક્ષિણદિશાવર્તી વિજયોની
છે, જે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે.

એ જ નદીની ઉત્તરે પણ આઠ રાજધાનીઓ^૧ છે તે આ—

૧. વિજયા; ૨. વૈજયંતી; ૩. જયંતી; ૪. અપરાજિતા;
૫. ચક્રપુરા; ૬. ખડ્ગપુરા; ૭. અવધ્યા; ૮. અયોધ્યા.

[—સ્થા ૬૩૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓ^૨ છે તે આ—

૧. ચંપા (અંગદેશની); ૨. મથુરા (સૂરસેનની);
૩. વારાણસી (કાશીની); ૪. શ્રાવસ્તી (કુણ્ડાલની);
૫. સાકેત-અયોધ્યા (કૌશલની); ૬. હસ્તિનાપુર (કુરુની);
૭. કાંપિલ્ય (પાંચાલની); ૮. મિથિલા (વિદેહની);
૯. કૌસાંબી (વત્સની); ૧૦. રાજગૃહ (મગધની).

[—સ્થા ૭૧૮]

૮. જંબૂદ્વીપના વર્ષધર પર્વતો

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિભ્રમણુક્રમ ક્રમશઃ આ બે વર્ષધર^૩ પર્વતો આવેલા છે—

૧. આ આઠે રાજધાનીઓ વગ્રાદિ વિજયોની છે, જે પશ્ચિમ મહા-વિદેહમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા છે.

૨. આ રાજધાનીઓમાં સામાન્ય રીતે સાધુઓનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે, કારણ કે ત્યાં મનઃશોભ કરાવનાર સ્ત્રી વગેરે વસ્તુઓ ઘણી હોય. એક માસમાં એક વખત પ્રવેશ થાય ત્યાં સુધી ઠીક, પણ બે ત્રણ વાર પ્રવેશ કરે તો દોષ લાગે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. રાજધાનીઓ બધી મળી ૧૬ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ અહીં દશમસ્થાનક હોવાથી દશનું ગ્રહણ છે.

૩. ભરત આદિ ક્ષેત્રોને પૃથક કરનારા પર્વતો વર્ષધર કહેવાય છે. એ છ છે, જે અહીં ગણાવેલા છે. જંબૂદ્વીપમાં બધાં મળી સાત ક્ષેત્રો છે એ આગળ ગણાવી દીધાં છે. તેમાં બે ક્ષેત્રની વચ્ચે એક એક વર્ષધર થાય છે—જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬. આ બધા વર્ષધર પર્વતો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી લાંબા છે. એટલે કે બધા વર્ષધરોનો પૂર્વાત અને પશ્ચિમાંત લવણસમુદ્ર સુધી છે.

સ્થા—૩૭

(૧) ૧. ચુલ્લહિમવંત;^૧ ૨. શિખરી.

(૨) ૧. મહાહિમવંત; ૨. રુક્મી.

(૩) ૧. નિષધ;^૧ ૨. નીલવંત.

[—સ્થા० ૮૭]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે^૨ ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે —

૧. ચુલ્લહિમવંત; ૨. મહાહિમવંત; ૩. નિષધ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે^૩ ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે —

૧. નીલવંત; ૨. રુક્મી; ૩. શિખરી.

[—સ્થા० ૧૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષધર^૪ પર્વત છે —

૧. ચુલ્લહિમવંત; ૨. મહાહિમવંત; ૩. નિષધ;
૪. નીલવંત; ૫. રુક્મી; ૬. શિખરી.

[—સ્થા० ૫૨૨]

જંબૂદ્વીપમાં ત્રાત વર્ષધર છે —

૧-૬. ચુલ્લહિમવંત યાવત્ શિખરી; ૭. મંદર (મેરુ).^૫

[—સ્થા० ૫૫૫; —સમ० ૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૨. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તથી ગણતાં સર્વ પ્રથમ ચુલ્લહિમવત આવે; પરંતુ મેરુથી દક્ષિણ તરફ ગણીએ, તો નિષધ પ્રથમ આવે.

૩. મેરુથી ઉત્તર તરફ ગણતાં પ્રથમ નીલવંત આવે; પણ જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાન્તથી ગણતાં સર્વપ્રથમ શિખરી આવે.

૪. મેરુ પર્વતને ઉમાસ્વાતી વર્ષધર નથી ગણતા. તેમને મતે છ જ વર્ષધર પર્વત છે. વર્ષધરની વ્યાખ્યા બે એવી કરીએ કે, ક્ષેત્રને વિભક્ત કરે તે વર્ષધર; તો મેરુને વર્ષધર કહી ન શકાય. કારણ, તે તો મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મધ્યમાં છે. તે મહાવિદેહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ કરે

ચુદ્દલહિમવંત અને શિખરી વર્ષધરની જીવા ૨૪૬૩ ૨૩૬
યોજનથી કાંઈક વધારે લાંબી છે.

[—સમ ૨૪]

નિષધ-નીલવંત વર્ષધરની જીવાની લંબાઈ ૬૪૧ ૫૬૬
યોજન છે.

[—સમ ૯૪]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની જીવા ૫૩૬૩ ૧૬૬
યોજન તથા ધનુઃપૃથ્વીની જીવા ૫૭૨૬ ૩૬૬ યોજન છે.

[—સમ ૫૩, ૫૭]

અથા ચુદ્દલહિમવાન અને શિખરી પર્વતો ૧૦૦ યોજન
ઊંચા અને ૧૦૦ ગાઉ જમીનમાં છે.

[—સમ ૧૦૦]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની ઊંચાઈ ૨૦૦
યોજન છે અને તે જમીનમાં ઊંડા ૨૦૦ ગાઉ છે.

[—સમ ૧૦૨]

મહાહિમવાન અને રુકમીની ટોચથી સૌગન્ધિકકાંડ
(રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડનું આઠસું કાંડ)ના નીચેના
છેડા સુધીનું અંતર ૮૨૦૦ યોજન છે.

[—સમ ૮૨]

અથા નિષધ-નીલવંત પર્વતો ૪૦૦ યોજન ઊંચા
અને ૪૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૬, —સ્થા ૩૦૨]

છે તેથી પણ તેને વર્ષધર ન કહી શકાય, કારણ તેમ કહેવા જતાં દીર્ઘ-
વૈતાંબ્યોને પણ વર્ષધર કહેવા ભેઈએ. તે પણ ભરત અને ઐરવતને બે
ભાગમાં વહેતી નાખે છે. એટલે આ સૂત્રમાં વર્ષધરનો સામાન્ય અર્થ
ક્ષેત્રને વિભક્ત કરનાર એવો ન લેતાં બીજો જ લેવો ભેઈએ.

(૯) જંબૂદ્વીપના વૈતાલ્યપર્વતો^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

૧. હિમવંતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવંતમાં વિકટાપાતી.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાલ્યમાં ક્રમશઃ આ બે પલ્યસ્થિતિ-યુક્ત દેવો વસે છે—

૧. સ્વાતિ; ૨. પ્રભાસ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત આ બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

૧. હરિવર્ષમાં ગંધાપાતી; ૨. રમ્યવર્ષમાં માલ્યવાન.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાલ્યમાં પલ્ય સ્થિતિવાળા આ બે દેવો ક્રમશઃ વસે છે—

૧. અરુણ; ૨. પદ્મ.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે બે દ્વીર્ધવૈતાલ્ય પર્વતો છે—

૧. ભરતમાં; ૨. ઐરવતમાં.

ભરતવર્ષના દ્વીર્ધવૈતાલ્યમાં સરખા માપવાળી બે ગુફાઓ છે અને તેમાં બે દેવો રહે છે; તે આ પ્રમાણે—

૧. તમિસ્રામાં કૃતમાલ્યક દેવ; ૨. ખંડપ્રપાતામાં નૃત્તમાલ્યક દેવ.

ઐરવતના વૈતાલ્યમાં પણ એ જ નામની ગુફાઓ છે અને તેમાં એ જ નામના દેવો વસે છે.

[—સ્થા. ૮૭]

તમિસ્રા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા આઠ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ. ૧૩૬]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

બધી તમિસ્તા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા ૫૦ યોજન પહોળી છે.

[—સમ ૫૦]

ચાર વૃત્તવૈતાલય છે તે આ —

૧. શબ્દાપોતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩. ગંધાપાતી; ૪. માલ્યવાન.

તેમાં ચાર દેવો પલ્લ્યસ્થિતિવાળા વસે છે તે આ —

૧. સ્વાતિ;^૧ ૨. પ્રભાસ; ૩. અરુણ; ૪. પદ્મ.
[—સ્થા ૩૦૨]

જંબુદ્વીપમાં ૩૪ દીર્ઘવૈતાલયો છે.^૨

[—સમ ૩૪]

બધા દીર્ઘવૈતાલયો ૨૫ યોજન ઊંચા અને ૨૫ ગાઉ જમીનમાં હોય છે; અને મૂળમાં ૫૦ યોજન પહોળા છે.

[—સમ ૨૫. ૧૦૦, ૫૦,]

બધા વૃત્તવૈતાલયો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા, એને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળા છે. તે બધે ઠેકાણે સમાન માપવાળા છે, અને પલ્લ્યંકાકારવાળા છે.

[—સમ ૧૧૩; —સ્થા ૭૨૨]

બધા વૃત્તવૈતાલયોના ઉપરના શિખરતલથી સૌગન્ધિક કાંડના નીચેના અંત સુધીનું અંતર ૬૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ ૬૦]

બધી બાબુની વિદ્યાધરશ્રેણીઓ^૩ દશદશ યોજન વિસ્તાર વાળી છે.

૧. ‘લઘુક્ષેત્રસમાસ’માં આ ક્રમથી જુદો ક્રમ છે. સ્વાતિ, અરુણ, પદ્મ, પ્રભાસ. જુઓ ગાથા ૧૧૦.

૨. તે આ પ્રમાણે — ૩૨ વિજયોમાંના ૩૨ અને એક ભરતમાં તથા એક ઔરવતમાં.

૩. આ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ — એટલે વિદ્યાધરનાં નગરની હારે સમજવી. તે દીર્ઘવૈતાલયપર્વતો પર હોય છે અને તે શ્રેણીઓ ઉપર દશ યોજન જઈએ એટલે આભિયોગિકદેવોની શ્રેણીઓ આવે છે.

આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ પણ તેટલા જ વિસ્તારવાળી છે.

[—સ્થા ૦ ૭૭૪]

(૧૦) જંબૂદ્વીપના વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતો^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાજુમાં અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધ-અંધ્રાકારે બે વક્ષસ્કાર^૨ પર્વતો છે —

૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રભ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તરકુરુમાં પણ તેવા જ પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાજુમાં બે વક્ષસ્કાર પર્વતો^૨ છે તે આ —

૧. ગંધમાદન (પશ્ચિમમાં); ૨. માલ્યવાન (પૂર્વમાં).

[—સ્થા ૦ ૮૭]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ચારે વિદિશાઓ ચાર^૩ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. સૌમનસ (અગ્નિ); ૨. વિદ્યુતપ્રભ (નૈઋત્ય);
૩. ગંધમાદન (વાયવ્ય); ૪. માલ્યવંત (ઈશાન).

[—સ્થા ૦ ૩૦૨]

૧. આ વક્ષસ્કાર પર્વતો પણ વૈતાદ્ય નામે ઓળખાય છે. અહીં તેમને જુદા એટલા માટે ગણાવ્યા છે કે તે બધા એકલા મહાવિદેહમાં જ છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. ઉપર ૮૭મા સૂત્રમાં જણાવેલ જ આ પર્વતો સમજવા. તેમને વિદિશામાં બતાવવાનું કારણ એ છે કે તે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ કે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ એવી રીતે ફેલાયા છે કે જેથી અમુક વિદિશાની પ્રદક્ષિણા થાય છે.

(૧) મંદર^૧ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. ચિત્રકૂટ; ૨. પદ્મકૂટ (પ્રહ્મકૂટ); ૩. નલિનીકૂટ; ૪. એકશૈલ.

૯ (૨) એ જ નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર છે —

૧. ત્રિકૂટ; ૨. વૈશ્રમણ્યકૂટ; ૩. અંજનકૂટ ૪. માતંજનકૂટ.

(૩) મંદર પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧. અંકાપાતીકૂટ; ૨. પદ્માપાતીકૂટ; ૩. આશી-વિષકૂટ; ૪. સુખાવહકૂટ.

(૪) એ જ નદીના ઉત્તરના કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર-પર્વતો છે —

૧. ચંદ્રપર્વત; ૨. સૂર્યપર્વત; ૩. નાગપર્વત; ૪. દેવપર્વત.

[—સ્થાન ૩૦૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે પાંચ અને દક્ષિણે પાંચ વક્ષસ્કાર છે તે આ પ્રમાણે —

૧. ઉત્તરે

૨. દક્ષિણે

૧. માલ્યવાન;

૧-૪. ત્રિકૂટ — માતંજન;

૨-૫. ચિત્રકૂટ — એકશૈલ

૫. સૌમનસ.

૧. મહાવિદેહમાં આવેલા (આ સુત્રમાં જણાવેલા ૧૬) વક્ષસ્કાર પર્વતો અગે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

(૨) તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે અને ઉત્તરે પાંચ-પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે તે આ —

૧. ઉત્તરે

૨. દક્ષિણે

૧. વિદ્યુતપ્રલ;

૧-૪. ચંદ્રપર્વત — દેવપર્વત;

૨-૫. અંકાપાતી — સુખાવહં. ૫. ગંધમાદન.

[—સ્થા. ૪૩૪]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણ કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. ચિત્રકૂટ; ૨. પદ્મકૂટ (પ્રહ્લકૂટ); ૩. નલિનીકૂટ; ૪. એકશૈલ; ૫. ત્રિકૂટ; ૬. વૈશ્રમણ; ૭. અંજન; ૮. માતંજન.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧. અંકાપાતી; ૨. પદ્માપાતી; ૩. આશીવિષ; ૪. સુખાવહં; ૫. ચંદ્રપર્વત; ૬. સૂર્યપર્વત; ૭. નાગપર્વત; ૮. દેવપર્વત.

[—સ્થા. ૬૩૭]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. માલ્યવાન; ૨. ચિત્રકૂટ; ૩. વિચિત્રકૂટ; ૪. પ્રહ્લકૂટ; ૫-૧૦. યાવત્ સૌમનસ.

૧. પૂર્વોક્ત (૫૦ ૫૮૩-૪) સૂત્ર ૪૩૪ના બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણના વક્ષસ્કારની જોડ તે જ આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ છે. પણ અહીં તેમનાં નામ વિષે મતભેદ જણાય છે. પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં વિચિત્રકૂટનું નામ નથી આવતું પણ તેને સ્થાને એકશૈલ નામ આવે છે. વળી આ સૂત્રમાં ક્રમવિપર્યય પણ છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર ૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૧૦. વિદ્યુત્પ્રભ ચાવત્ ગંધમાદન.^૧

[—સ્થા ૭૬૮]

જંબૂદ્વીપમાં ૨૦૦ કાંચનક^૨ પર્વતો છે.

[—સમ ૧૦૨]

અધા કાંચનક પર્વતો શિખર પર ૫૦ યોજન પહોળા અને મૂળમાં ૧૦૦ યોજન પહોળા છે તથા ૧૦૦ યોજન ઊંચા અને ૧૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૫૦, ૧૦૦]

અધા ચમક^૩ પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબા-પહોળા છે.

[—સમ ૧૧૩]

સૌમનસ, ગંધમાદન, વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવાન આ વક્ષસ્કાર પર્વતો મંદર પર્વતાંતથી ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે અને ત્યાં જ ૫૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૮]

અધા વક્ષસ્કાર પર્વતો શીતા નદી તથા શીતોદા નદી પાસે તથા મેરુપર્વતના છેડા પાસે ૫૦૦ યોજન ઊંચા અને ૫૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૮; —સ્થા ૪૩૪]

૧. પૂર્વોક્ત સૂત્ર ૪૩૪ (૫૦ ૫૮૪)ના (૨) પ્રમાણે.

૨. ૫૦ ૫૬૫ પર જણાવેલા દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના ૧૦ હોનોની બન્ને બાજુએ ૧૦-૧૦ કાંચનક પર્વતો આવેલા છે. એટલે સર્વ મળી ૨૦૦ થાય.

૩. ઉત્તરકુરુમાં નીલવાન વર્ષધરની ઉત્તરે બન્ને કિનારે એકેક હોવાથી આ પર્વતો ચમક કહેવાય છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં અધા મળી પાંચ ઉત્તરકુરુના દશ ચમક પર્વતો છે.

ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ ઊંડા અને હજાર યોજન મૂળમાં લાંબા-પહોળા છે.

[—સમ૦ ૧૧૩]

(૧૧) જંબૂદ્વીપમાંનાં કૂટો^૧

(૧) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ ચુલ્લહિમવાન પર્વતમાં બે^૨ કૂટ છે —

૧. ચુલ્લહિમવાન કૂટ, ૨. વૈશ્રમણ્ય કૂટ.

(૨) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરમાં બે કૂટ છે^૩ —

૧. મહાહિમવાન કૂટ; ૨. વૈશ્વર્ય કૂટ.

(૪) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે^૪ —

૧. નિષધકૂટ; ૨. રુચકપ્રભકૂટ.

(૪) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત^૫ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. નીલવંતકૂટ; ૨. ઉપદર્શનકૂટ.

૧. જંબૂદ્વીપનાં ૫૨૫ કૂટો સંબંધી જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

૨. હિમવતપર્વતનાં બધાં મળી અગિયાર કૂટો છે પણ અહીં દ્વિસ્થાનક હોવાથી માત્ર બેનું 'જ ગ્રહણ કર્યું' છે : ચુલ્લહિમવાનકૂટમાં તો તે પર્વતનો અધિપતિ દેવ વસે છે તેથી; વૈશ્રમણ્ય સૌથી છેલ્લું હોવાથી. એ અગિયાર કૂટોમાં પૂર્વદિશામાં સર્વ પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે. અને પછી ક્રમશઃ તેની પશ્ચિમે બાકીનાં દસ કૂટો આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે બીજા વર્ષધરમાં પણ પૂર્વદિશામાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ અને તેની પછી બાકીનાં ક્રમશઃ આવેલાં છે.

૩. મહાહિમવાનના સર્વમળી આઠ કૂટો છે પણ બેનું જ અહીં ગ્રહણ છે. કારણ ઉપર પ્રમાણે.

૪. નિષધનાં સર્વ મળી નવ કૂટ છે પણ બેનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. કારણ માટે જુઓ ઉપર.

૫. નીલવંતનાં પણ નવ કૂટમાથી માત્ર બેનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. કારણ માટે ઉપર જુઓ.

(૫) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રુકમી વર્ષધરમાં બે કૂટ છે^૧—

૧. રુકમીકૂટ; ૨. મણિકંચનકૂટ.

(૬) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ છે^૨—

૧. શિખરીકૂટ; ૨. તિગિચ્છકૂટ.

[—સ્થા० ૮૭]

(૧) જંબૂદીપમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે^૩—

૧. ચુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨. વૈશ્રમણકૂટ, (૩) મહાહિમવાનકૂટ; ૪. વૈશ્વૈકૂટ; ૫. નિષધકૂટ; ૬. રુચકકૂટ.

(૨) જંબૂદીપમાં મેરુની ઉત્તરે છ કૂટ છે^૪—

૧. નીલવંતકૂટ; ૨. ઉપદર્શનકૂટ; ૩. રુકમીકૂટ (૪) મણિકંચનકૂટ; ૫. શિખરીકૂટ; ૬. તિગિચ્છકૂટ.

[—સ્થા० ૫૨૨]

ચુલ્લહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી ચુલ્લહિમવાન વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર ૬૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે શિખરીકૂટનું.

[—સમ० ૧૦૬]

૧. રુકમીના આકમાંથી બે કૂટનું જ ગ્રહણ છે.

૨. શિખરીનાં ૧૧ માથી માત્ર બે કૂટનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. કારણ માટે જુઓ પા. ૫૮૬, નોંધ ૨.

૩. મેરુની દક્ષિણે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંના પ્રત્યેકના બખ્ખે કૂટનું જ ગ્રહણ કર્યું છે તેથી છ કૂટ કહ્યાં છે.

૪. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંનાં પ્રત્યેકનાં બખ્ખે કૂટોનું જ અહીં ગ્રહણ છે તેથી છ કૂટો થાય. તેમ કરવાનું કારણ કહેવાઈ ગયું છે.

મહાહિમવાનકૂટની ટોચથી સૌગન્ધિકા કાંડ સુધીનું અંતર ૮૭૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૭]

રુકમીકૂટ વિષે પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

[—સમ૦ ૮૭]

મહાહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી મહાહિમવંત વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર સાતસો યોજન છે. તે જ પ્રમાણે રુકમીકૂટ વિષે સમજવું.

[—સમ૦ ૧૧૦]

નિષધકૂટના ઉપરના છેડાથી નિષધ વર્ષધરની સમતલ-ભૂમિ સુધીનું અંતર ૬૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે નીલ-વંતકૂટનું સમજવું.

[—સમ૦ ૧૧૨]

બધાં વર્ષધરકૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળાં છે.

[—સમ૦ ૧૦૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના સૌમનસ વક્ષસ્કાર પર્વતનાં સાત કૂટ^૧ છે.—

૧. સિદ્ધકૂટ; ૨. સૌમનસકૂટ; ૩. મંગલાવતીકૂટ; ૪. દેવકુરુકૂટ; ૫. વિમલકૂટ; ૬. કાંચનકૂટ; ૭. વિશિષ્ટકૂટ.

૧. આ સૌમનસ ગજદંતાકારે છે, અને મેરુથી દક્ષિણે આવેલ નિષધથી મેરુ સુધી ફેલાયેલો છે. તે દેવકુરુથી પૂર્વમાં આવેલો છે. તેમાં મેરુની નજદીકના ભાગમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નિષધ તરફ ખાખીનાં કૂટો છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ગંધમાદન વક્ષસ્કાર પર્વતનાં સાત કૂટ^૨ છે —

૧. સિદ્ધકૂટ; ૨. ગંધમાદનકૂટ; ૩. ગંધિલાવતીકૂટ;
૪. ઉત્તરકુરુકૂટ; ૫. પરિઘકૂટ; ૬. લોહિતાક્ષકૂટ; ૭. આનંદનકૂટ.
[—સ્થા. ૫૬૦]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતમાં ભદ્રશાલવનમાં આઠ દિશાહસ્તિકૂટ^૨ છે —

૧. પશ્ચોત્તરકૂટ; ૨. નીલવાનકૂટ; ૩. સુહસ્તિકૂટ;
૪. અંબજનગિરિકૂટ; ૫. કુસુદ્ધકૂટ; ૬. પલાશકૂટ; ૭. અવ-
તંસકૂટ; ૮. રોચનગિરિકૂટ.

[—સ્થા. ૬૪૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહા-
હિમવાન વર્ષધર પર્વતમાં આઠ કૂટ^૩ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. મહાહિમવાન; ૩. હિમવાન; ૪. રોહિત;
૫. હ્રી; ૬. હરિકાંતા; ૭. હરિવર્ષ; ૮. વૈદ્ય.

૧. આ ગંધમાદન પણ ગજદત્તાકારે છે, મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંતથી મેરુપર્વત સુધી ફેલાયેલ છે; અને ઉત્તરકુરુની પૂર્વમાં છે. મેરુની નજીકમાં સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નીલવંતની દિશામાં બાકીનાં કૂટો છે.

૨. આ કૂટો હસ્તિના આકારે હોવાથી હસ્તિકૂટ કહેવાય છે. તે કરિ-
કૂટ પણ કહેવાય છે. તેમનો સ્થાનનિર્ણય આ પ્રમાણે:— શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે પૂર્વદિશામાં પશ્ચોત્તર અને નીલવંત કૂટ છે. અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ મેરુની આરે દિશામાં બધાં આવેલાં છે.

૩. મહાહિમવાનનાં આ આઠ કૂટમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વ દિશામાં છે. અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ પશ્ચિમ તરફ બાકીનાં આવેલાં છે.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદરની ઉત્તરે આવેલ રુકમી વર્ષધરનાં આઠ કૂટ^૧ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. રુકમી; ૩. રમ્યક; ૪. નરકાંતા;
૫. બુદ્ધિ; ૬. રૌપ્ય; ૭. હિરણ્યવંત; ૮. મણિકાંચન.

[—સ્થા. ૬૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત-વર્ષમાંના દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતનાં^૨ નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. ભરત; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાઢ્ય;
૬. પુણ્ય; ૭. તમિસ્રાણકા; ૮. ભરત; ૯. વૈશ્રમણ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરનાં^૪ નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. નિષધ; ૩. હરિવર્ષ; ૪. વિદેહ; ૫. હ્રી;
૬. ધૃતિ; ૭. શીતોદા; ૮. અપરવિદેહ; ૯. કચક.

---

૧. રુકમી વર્ષધરનાં પણ કૂટોમાં પૂર્વ દિશામાં સર્વ પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને બાકીનાં ત્યાર પછી ક્રમશઃ આવેલાં છે.

૨. બધાં મળી દીર્ઘવૈતાઢ્ય ૩૪ છે. — ૧ ભરતમાં, ૧ ઔરવતમાં અને ૩૨ વિજયોમાંનાં ૩૨. આ પ્રત્યેક વૈતાઢ્યોમાં નવ-નવ કૂટો છે. આ સૂત્રમાં એ ૩૪ દીર્ઘવૈતાઢ્યો તથા તે સિવાયના બીજા પર્વતો જેમને નવ-નવ કૂટ છે તેવા ૫ ગણાવ્યા છે; એટલે બધા મળી ૩૯ પર્વતોનાં નવ-નવ કૂટ ગણાવ્યાં છે.

૩. બધા દીર્ઘવૈતાઢ્યમાં સર્વપ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વદિશામાં છે અને ત્યાર પછી તેની પશ્ચિમે ક્રમશઃ બાકીનાં કૂટો આવેલાં છે.

૪. બધા વર્ષધરનું પ્રથમ કૂટ સિદ્ધ છે અને તે સર્વ પ્રથમ પૂર્વમાં આવેલ છે; અને ત્યાર પછી અનુક્રમે બીજાં હોય છે.

(૩) મેરુપર્વતના નંદનવનમાં નવ કૂટ^૧ છે —

૧. નંદન; ૨. મંદર; ૩. નિષધ; ૪. હૈમવત;
૫. રજત; ૬. રુચક; ૭. સાગરચિત્ર; ૮. વજ્ર; ૯. બલકૂટ.

(૪) જંબૂદ્વીપના માત્યવાન વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ) પર્વતનાં નવ કૂટ^૨ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. માત્યવાન; ૩. ઉતરકુરુ; ૪. કચ્છ;
૫. સાગર; ૬. રજત; ૭. શીતા; ૮. પૂર્ણભદ્ર; ૯. હરિસહ.

(૫) જંબૂના કચ્છવિજયના દીર્ઘવૈતાલયનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. કચ્છ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલય;
૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુકા; ૮. કચ્છ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૬) જંબૂના સુકચ્છવિજયના દીર્ઘવૈતાલયનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. સુકચ્છ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલય;
૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુકા; ૮. સુકચ્છ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૭) મહાકચ્છ, (૮) કચ્છકાવતી, (૯) આવર્ત, (૧૦) મંગલાવર્ત, (૧૧) પુષ્કલ, (૧૨) પુષ્કલાવર્ત વિજયોના દીર્ઘ વૈતાલયોનાં ૯-૯ કૂટોનાં નામે ગણી લેવાં. લેદ એટલો કે

૧. નંદનવનમાં ચારે દિશાએ સિદ્ધાયતનો છે અને વિદિશામાં પ્રાસાદો છે. પૂર્વના સિદ્ધાયતનની ઉત્તરે અને ઉત્તર-પૂર્વના પ્રાસાદની દક્ષિણે નંદનકૂટ છે. પૂર્વના સિદ્ધાયતનની દક્ષિણે અને દક્ષિણ-પૂર્વના પ્રાસાદની ઉત્તરમાં મંદરકૂટ છે. આ જ ક્રમે બાકીનાં કૂટોનાં સ્થાન પણ સમજી લેવાં. આ નંદનવનના બધા સિવાયના પ્રત્યેક કૂટ પર દેવીઓનો નિવાસ છે. અને બધામાં બધા નામનો દેવ વસે છે.

૨. આમાંનું અતિમ કૂટ હરિસહ સહસ્રાંક કૂટ કહેવાય છે. માત્યવાન પર્વતનું સિદ્ધકૂટ મેરુની નજીક છે અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ નીચવત પર્વતની દિશામાં છે.

તે તે વૈતાલ્યોનાં કૂટનાં નામોમાં બીજું અને આઠમું તે તે વૈતાલ્યના નામવાળું સમજવું. બાકીનાં ૭ નામો કચ્છ અને સુકચ્છનાં નામો જેવાં જ સમજવાં.

(૧૩) વત્સ, (૧૪) સુવત્સ, (૧૫) મહાવત્સ, (૧૬) વત્સાવતી, (૧૭) રમ્ય, (૧૮) રમ્યક, (૧૯) રમણિક, (૨૦) મંગલાવતી — આ આઠ વિજયોના દીર્ઘવૈતાલ્યનાં ઉપર પ્રમાણે નવ-નવ કૂટ સમજવાં. નામ પણ તે જ પ્રમાણે; બીજું અને આઠમું કૂટ પોત-પોતાના નામનું છે.

(૨૧) જંબૂદ્વીપના વિદ્યુતપ્રભ વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ)નાં નવ કૂટ છે^૧ —

૧. સિદ્ધ; ૨. વિદ્યુત; ૩. કેવકુરુ; ૪. પદ્મ; ૫. કનક; ૬. સ્વસ્તિક; ૭. શીતોદ્ધ; ૮. સજલ; ૯. હરિકૂટ.

(૨૨) જંબૂદ્વીપના પદ્મવિજયના દીર્ઘવૈતાલ્યનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. પદ્મ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલ્ય; ૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસ્રાગુફા; ૮. પદ્મ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૨૩) સુપદ્મ, (૨૪) મહાપદ્મ, (૨૫) પદ્માવતી, (૨૬) શંખ, (૨૭) કુમુદ, (૨૮) નલિન, (૨૯) સલિલાવતી — આ વિજયોના પણ દીર્ઘવૈતાલ્યનાં નવ-નવ કૂટો પદ્મ વિજયની જેમ સમજી લેવાં. બીજા અને આઠમા કૂટનું નામ પોત-પોતાના નામ જેવું સમજવું.

(૩૦) વપ્ર, (૩૧) સુવપ્ર, (૩૨) મહાવપ્ર, (૩૩) વપ્રાવતી, (૩૪) વહ્યુ, (૩૫) સુવહ્યુ, (૩૬) ગંધિલ, (૩૭) ગંધિલાવતી — આ વિજયોના વૈતાલ્યોનાં પણ નવ-નવ કૂટ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવાં.

૧. આ ગજદંતગિરિનાં શિખરોમાંનું સર્વ પ્રથમ સિદ્ધ મેરુની નજીક છે અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ નિષધની દિશામાં છે.

(૩૮) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે નીલવંત વર્ષધરમાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. નીલવંત; ૩. વિદેહ; ૪. શીતા; ૫. કીર્તિ; ૬. નારીકાંતા; ૭. અપરવિદેહ; ૮. રમ્યક; ૯. ઉપદર્શન.

(૩૯) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત-ના દીર્ઘવૈતાદ્યમાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. રત્ન; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાદ્ય; ૬. પૂર્ણ; ૭. તિમિસ્રગુહા; ૮. ઐરવત; ૯. વૈશ્રમણ.

[—સ્થા ૧૮૬]

વક્ષસ્કારનાં બીજાં કૂટો સિવાયનાં બધાં હરિ (વિદ્યુતપ્રલનું) અને હરિસ્સહ (માત્યવાનનું) કૂટો ૧ હજાર યોજન ઊંચાં છે; અને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળાં છે.

[—સમ ૧૧૩]

નંદનવનનાં બાકીનાં કૂટો સિવાયનાં બધાં બલકૂટો પણ હજાર યોજન ઊંચાં અને હજાર યોજન મૂળમાં પહોળાં છે.

[—સમ ૧૧૩]

હરિ અને હરિસ્સહ સિવાયનાં વક્ષસ્કારનાં કૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન લાંબાં-પહોળાં છે.

બલકૂટ સિવાયનાં બાકીનાં નંદનવનનાં બધાં કૂટો પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સમ ૧૦૮]

(૧૨) જંબૂદ્વીપમાંના હૃદય

જંબૂદ્વીપમાં^૧ મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલા —

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧૯.

સ્થા—૩૮

(૧) હિમવાત્ર અને શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં ક્રમશઃ
આ બે મહાન હ્રદ સમાન પરિમાણયુક્ત છે —

૧. પદ્મહ્રદ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

આ બે કુંડોમાં આ બે દેવતા પદ્યસ્થિતિવાળી
રહે છે.—

૧. શ્રીદેવી; ૨. લક્ષ્મીદેવી.

(૨) મહાહિમવાન અને રુક્મીમાં આ બે કુંડ છે —

૧. મહાપદ્મહ્રદ ૨. મહાપૌંડરિક.

આ બે કુંડમાં આ બે દેવી પદ્યસ્થિતિવાળી નિવાસ
કરે છે —

૧. હ્રીદેવી; ૨. બુદ્ધિદેવી.

(૩) નિષધ અને નીલવંતમાં આ બે કુંડો છે —

૧. તિગિચ્છહ્રદ; ૨. કેસરીહ્રદ.

તેમાં પદ્યસ્થિતિવાળી બે દેવતા વસે છે —

૧. ધૃતિ; ૨. કીર્તિ.

[—સ્થા. ૮૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે ત્રણ મહાહ્રદ છે —

૧. પદ્મહ્રદ; ૨. મહાપદ્મહ્રદ; ૩. તિગિચ્છહ્રદ.

તેમાં ત્રણ દેવતા વસે છે, તે આ —

૧. શ્રી; ૨. હ્રી; ૩. ધૃતિ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ મહાહ્રદો અને
તેમાં વસનારી ત્રણ દેવીઓ આ છે —

કુબો.—૧. કેસરી; ૨. મહાપૌંડરિક; ૩. પૌંડરિક.

દેવી :—કીર્તિ; બુદ્ધિ; લક્ષ્મી.

[—સ્થા. ૧૬૭]

જાંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુમાં અને મંદરની ઉત્તરે આવેલા ઉત્તરકુરુમાં પાંચ-પાંચ હૂંદો છે,^૧ તે આ પ્રમાણે —

(૧) દેવકુરુમા

૧. નિષધ;

૨. દેવકુરુ;

૩. સૂર્ય;

૪. સુલૈસ;

૫. વિદ્યુતપ્રભ.

(૨) રુત્તરકુરુમા

નીલવંત

ઉત્તરકુરુ,

ચંદ્ર;

ઐરાવણ;

માત્યવાન.

[—સ્થા. ૪૩૪]

જાંબૂદ્વીપમાં છ મહાહૂંદ છે અને તેમાં પદ્ય સ્થિતિવાળી દેવીઓ રહે છે.

હ્રવો

૧. પદ્મહૂંદ;

૨. મહાપદ્મહૂંદ;

૩. તિગિચ્છહૂંદ;

૪. કેસરીહૂંદ;

૫. મહાપૌંડરિક;

૬. પૌંડરિક.

દેવી

શ્રીદેવી;

હ્રીદેવી;

ધૃતિદેવી;

કીર્તિદેવી;

ખુદ્ધિદેવી;

લક્ષ્મીદેવી.

[—સ્થા. ૫૨૨]

તિગિચ્છ અને કેસરી હૂંદનો આયામ ૪૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ. ૧૧૭]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે પ્રપાતહૂંદ^૨ છે —

૧. ગંગાપ્રપાત હૂંદ; ૨. સિંધુપ્રપાત હૂંદ.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૦.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૧.

(૨) હિમવંતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. રોહિતપ્રપાત હ્રદ; ૨. રોહિતાંશપ્રપાત હ્રદ.

(૩) હરિવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. હરિપ્રપાત હ્રદ; ૨. હરિકાંતપ્રપાત હ્રદ.

(૪) મહાવિદેહવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. શીતાપ્રપાત હ્રદ; ૨. શીતોદાપ્રપાત હ્રદ.

(૫) રમ્યગ્વર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. નરકાંતપ્રપાત હ્રદ; ૨. નારીકાંતપ્રપાત હ્રદ.

(૬) હિરણ્યવંતવર્ષમાં બે પ્રપાત હ્રદ છે—

૧. સુવર્ણકૂલપ્રપાત હ્રદ; ૨. સ્વર્ણકૂલપ્રપાત હ્રદ.

(૭) ઐરવતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. રક્તાપ્રપાત હ્રદ; ૨. રક્તાવતીપ્રપાત હ્રદ.

[—સ્થા. ૮૮]

પદ્મહ્રદ અને પૌંડરિક હ્રદ ૧૦૦૦ યોજન લાંબા છે.

[—સમ. ૧૧૩]

મહાપદ્મ અને મહાપૌંડરિક હ્રદ ૨૦૦૦ યોજન લાંબા છે.

[—સસ. ૧૧૫]

બધાં મહાહ્રદો દશ યોજન ઊંડા છે.

[—સ્થા. ૭૭૬]

બધા સલિલકુટો (પ્રપાતહ્રદો) દશ યોજન ઊંડા છે.

[—સ્થા. ૭૭૬]

(૧૩) જંબૂદ્વીપની નદીઓ^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મહ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. રોહિતા; ૨. હરિકાંતા.

(૨) તે જ પ્રમાણે નિષધ પર્વતના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. હરિસલિલા; ૨. શીતોદા.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત વર્ષધરના કેસરી હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. શીતા; ૨. નારીકાંતા.

(૪) તે જ પ્રમાણે રુકમી વર્ષધર પર્વતના મહા-પૌંડરિક હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. નરકાંતા; ૨. સ્વપ્ચક્રલા.

[—સ્થા. ૮૮]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે (જે હિમવાનના પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે)—

૧. ગંગા (પૂર્વતરફ વહે છે); ૨. સિન્ધુ (પશ્ચિમ તરફ વહે છે).

(૨) હિમવંતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ મહાહિમવાન વર્ષધરમાંના મહાપદ્મહ્રદમાંથી અને હિમવા-નના પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે—

૧. રોહિતા (પૂર્વમાં); ૨. રોહિતાંશા (પશ્ચિમમાં).

(૩) હરિવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ નિષધના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી તથા મહાહિમવંતના મહાપદ્મ-હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. હરિસલિલા (પૂર્વમાં); ૨. હરિકાંતા (પશ્ચિમમાં).

(૪) મહાવિદ્દેહવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી તથા નિષધના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. શીતા (પૂર્વમાં); ૨. શીતોદા (પશ્ચિમમાં).

(૫) રમ્યવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ રુકમીના મહાપૌંડરિક હ્રદમાંથી તથા નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. નરકાંતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. નારીકાંતા નદી (પશ્ચિમમાં).

(૬) હિરણ્યવંતવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ શિખરીપર્વતના પૌંડરિકહ્રદમાંથી તથા રુકમીપર્વતના મહાપૌંડરિકહ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. સુવર્ણકૂલા (પૂર્વમાં); ૨. રુખ્યકૂલા (પશ્ચિમમાં).

(૭) ઐરવત વર્ષમાં બે નદીઓ છે જે શિખરી પર્વતના પૌંડરિક હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. રકતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. રકતાવતી નદી (પશ્ચિમમાં).

[—સ્થા. ૮૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા ચુલ્લ-હિમવાનપર્વતના પદ્મહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતાંશા.

(૨) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતના પૌંડરિકહૃદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧. સુવર્ણકૃદા^૧ ૨. રક્તા; ૩. રક્તાવતી.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની પૂર્વમાં પૂર્વમહાવિદેહમાં શીતા નદીની ઉત્તરમાં ત્રણ આંતરનદીઓ છે.^૨

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી. ૩. પંકવતી.

(૪) એ જ શીતા નદીની દક્ષિણે ત્રણ આંતરનદીઓ છે —

૧. તપ્તજલા; ૨. મત્તજલા; ૩. ઉન્મત્તજલા.

(૫) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે ત્રણ આંતરનદીઓ છે —

૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અન્તોવાહિની.

(૬) એ જ શીતોદા નદીની ઉત્તરે ત્રણ આંતરનદી આ છે —

૧. ભિમ્બાલિની; ૨. કૈનમાલિની; ૩. ગંભીરમાલિની

[—સ્થા ૧૯૭]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં વહેતી ગંગા મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧. જમુના; ૨. સરયૂ; ૩. આદી; ૪. કૌસી; ૫. મહી.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં સિન્ધુ નદીને પાંચ નદી આવી મળે છે —

૧. શતદ્રુ; ૨. વિભાસા; ૩. વિતસ્તા; ૪. ઈશવતી; ૫. અંદ્રભાગા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૩.

૨. બધી મળી ૧૨ આંતર નદીઓ વિદેહમાં છે. તેમને આ સૂત્રમાં ગણાવી છે.

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઐરવતની રક્તા મહાનદીને પાંચ મહાનદીઓ મળે છે —

૧. કૃષ્ણા; ૨. મહાકૃષ્ણા; ૩. નીલા; ૪. મહાનીલા;
૫. મહાતીરા.^૧

(૪) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલી ઐરવત વર્ષમાં રક્તાવતી મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧. ઇન્દ્રા; ૨. ઇન્દ્રસેના; ૩. સુષેણા; ૪. વારિસેના;
૫. મહાભોગા.

[—સ્થા. ૪૭૦]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં આવેલી ગંગા અને સિંધુને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે —

(૧) ગંગાને મળનારી —

૧. યમુના; ૨. સરયૂ; ૩. આહી; ૪. કોસી; ૫. મહી.

(૨) સિંધુને મળનારી —

૬. સિંધુ (શતદ્રુ); ૭. વિતસ્તા; ૮. વિભાસા; ૯. ઇરાવતી; ૧૦. ચંદ્રભાગા.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં ઉત્તરે ઐરવતવર્ષમાં આવેલી રક્તા અને રક્તાવતી નદીઓને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે —

(૧) રક્તાને મળનારી —

૧. કૃષ્ણા; ૨. મહાકૃષ્ણા; ૩. નીલા; ૪. મહાનીલા;
૫. તીરા.

(૨) રક્તાવતીને મળનારી —

૬. મહાતીરા; ૭. ઇન્દ્રા; ૮. ઇન્દ્રસેના; ૯. વારિસેના;
૧૦. મહાભોગા.

[—સ્થા. ૭૧૭]

૧. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલ રક્તા અને રક્તાવતીનાં પાંચ-પાંચ નામો સાથે આગળના સૂત્રમાં જણાવેલ નામોની સંગતિ નથી.

(૧) જંબૂમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે —

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતા; ૪. રોહિતાંશા;
૫. હરિસલિલા; ૬. હરિકાંતા.

(૨) મેરુ પર્વતની ઉત્તરે છ મહાનદીઓ છે —

૧. નરકાંતા; ૨. નારીકાંતા; ૩. સુવર્ણકૂલા; ૪.
રૂપ્યકૂલા; ૫. રક્તા; ૬. રક્તાવતી.

(૩) મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં મહાવિદેહમાં વહેતી
શીતાનદીના બન્ને કિનારે છ આંતરનદીઓ છે—

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩. પંકવતી; ૪. તપ્તજલા;
૫. મત્તજલા; ૬. ઉન્મત્તજલા.

(૪) મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં શીતોદા
નદીના બન્ને કિનારે છ આંતરનદીઓ છે—

૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અંતઃવાહિની ૪.
ભિર્મિભાલિની; ૫. કૈનમાલિની; ૬. ગંભીરમાલિની.

[—સ્થા ૦ ૫૨૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં સાત મહા નદીઓ છે જે પૂર્વ તરફ
વહીને લવણસમુદ્રમાં મળે છે —

૧. ગંગા; ૨. રોહિતા; ૩. હરિસલિલા; ૪. શીતા;
૫. નરકાંતા; ૬. સુવર્ણકૂલા; ૭. રક્તા.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં સાત મહાનદીઓ છે જે પશ્ચિમ
તરફ વહીને લવણસમુદ્રને મળે છે.—

૧. સિંધુ; ૨. રોહિતાંશા; ૩. હરિકાંતા; ૪. શીતોદા,
૫. નારીકાંતા; ૬. રૂપ્યકૂલા; ૭. રક્તાવતી.

[—સ્થા ૦ ૫૫૫;—સમ ૦ ૧૪]

(૧) નિષધ વર્ષધરમાંના તિંગિચ્છ હ્રદમાંથી શીતોદા મહાનદી નીકળીને ૭૪૦૦ યોજનથી કાંઈકે વધારે ઉત્તરા-ભિમુખ વહીને^૧ પછી ચાર યોજન લાંબા અને ૫૦ યોજન પહોળા વજ્રમય નાળચા (જીલી) વાટે^૨ પોતાના વજ્રના તળિયાવાળા પ્રપાતકુંડમાં મોટા ઘડામાંથી મોતીની ધારની જેમ મહાને ઘોષ કરતી પડે છે.

(૨) આ જ પ્રમાણે નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી નીકળતી દક્ષિણાભિમુખી શીતા નદી વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સમ૦ ૭૪]

શીતા, શીતોદા મહાનદીઓ મુખમૂલમાં (સમુદ્ર પાસે) દશ યોજન ઊંડી છે.^૩

[—સ્થા૦ ૭૭૬]

(૧) જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે ઉત્કૃષ્ટથી આઠ અરિહંત, આઠ ચક્રવર્તી^૧, આઠ બળદેવ અને આઠ વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.^૨

(૨-૪) તે જ નદીની દક્ષિણે તથા મેરુની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે પણ^૩ તે જ પ્રમાણે મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સમજવી.

[—સ્થા૦ ૧૩૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીને ઉત્તરે આ બધું આઠની સંખ્યામાં છે^૪—

૧. દીર્ઘવૈતાલચ; ૨. તિમિસશુહા; ૩. ખંડપ્રપાતશુક્લ;

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૪.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૫.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

૪. કૃતમાલ્યકદેવ; ૫. નૃત્યમાલ્યકદેવ; ૬. ગંગાકુંડ; ૭. સિંધુકુંડ; ૮. ગંગા નદી; ૯. સિંધુ નદી; ૧૦ ઋષભકૂટ.

(૨) મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે.

(૩) શીતાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે છે. પણ ગંગા અને ગંગાકુંડને બદલે રક્તા અને રક્તાકુંડ તથા સિંધુ અને સિંધુકુંડને બદલે રક્તાવતી અને રક્તાવતી કુંડ સમજવા.

(૪) શીતોદાની ઉત્તરે પણ એ જ પ્રમાણે ફેરફાર સમજવાનો છે.

[—સ્થા ૬૩૯]

(૧) ગંગા અને સિંધુ મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં રૂપ ગાઉ જેટલા વિસ્તૃત ધોધરૂપે મગરના મોઢા જેવા નાળચામાંથી બહાર ઘડામાંથી મોતીની ધાર થતી હોય તેમ પડે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે શિખરી પર્વત પરથી રક્તા અને રક્તાવતી નામની મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

[—સમ ૨૫]

ગંગા, સિંધુ, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓની દેવીના દ્વીપો આઠ-આઠ યોજન લાંબા પહોળા છે.^૧

[—સ્થા ૬૨૯]

૧. આ દેવીના દ્વીપો તે તે નદીના પ્રપાતકુંડમાં મધ્યભાગમાં હોય છે.

ગંગા, સિન્ધુ, રક્તા અને રક્તાવતીનો પ્રવાહ ૨૪^૧ કોશથી કાંઈક વધારે વિસ્તૃત છે.^૧

[—સમ૦ ૨૪]

(૧૪) જંબૂદ્વીપના પ્રકાશકો સૂર્ય-ચંદ્રાદિ

જંબૂદ્વીપમાં આ બધું બેની સંખ્યામાં પ્રકાશ્યું છે, પ્રકાશે છે અને પ્રકાશશે—

૧ ચંદ્ર	૧૧ પૂર્વાશ્લેષુની	૨૧ ઉત્તરાષાઢા
૨ સૂર્ય	૧૨ ઉત્તરાશ્લેષુની	૨૨ અભિચી
૩ કૃત્તિકા ^૨	૧૩ હસ્ત	૨૩ શ્રવણ
૪ રોહિણી	૧૪ ચિત્રા	૨૪ ધનિષ્ઠા
૫ મૃગશિર	૧૫ સ્વાતી	૨૫ શતભિષક
૬ આર્દ્રા	૧૬ વિશાખા	૨૬ પૂર્વાભાદ્રપદા
૭ પુનર્વસુ	૧૭ અનુરાધા	૨૭ ઉત્તરાભાદ્રપદ
૮ પુષ્ય	૧૮ જ્યેષ્ઠા	૨૮ રેવતી
૯ અશ્લેષા	૧૯ મૂલ	૨૯ અશ્વિની
૧૦ મઘા	૨૦ પૂર્વાષાઢા	૩૦ ભરણી

૧. આ માપ પદ્મહૂમાંથી ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ તથા પૌંડરિકમાંથી રક્તા અને રક્તાવતી નીકળે છે ત્યાંના પ્રવાહનું હોય એવો સંભવ છે. કારણ, તે નદીઓ જ્યારે પ્રપાતમાં પડે છે ત્યારે તો ૨૫ કોશ વિસ્તૃત હોય છે અને પ્રપાતકુંડમાંથી નીકળે છે ત્યારે પણ તેટલી જ વિસ્તૃત હોવાનું શાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવે છે.

૨. (૩) કૃત્તિકાથી માંડીને (૩૦) ભરણી સુધીનાં ૨૮ નક્ષત્રો છે. તે ચંદ્રનો પરિવાર ગણાય છે તેથી ચંદ્ર-સૂર્ય પછી તેમને ગણાવી દીધાં છે. નક્ષત્રો બખ્ખે છે તેથી બધાં મળી જંબૂદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો છે.

૩૧ અગ્નિ ^૧	૪૦ અર્યમન્	૪૯ વિશ્વં
૩૨ પ્રજાપતિ	૪૧ સવિતા	૫૦ બ્રહ્મા
૩૩ સોમ	૪૨ ત્વષ્ટા	૫૧ વિષ્ણુ
૩૪ રુદ્ર	૪૩ વાયુ	૫૨ વસુ
૩૫ અદિતિ	૪૪ ઇન્દ્રાગ્નિ	૫૩ વરુણ
૩૬ બૃહસ્પતિ	૪૫ મિત્ર	૫૪ અજ
૩૭ સપ્ત ^૧	૪૬ ઇન્દ્ર	૫૫ વિવૃદ્ધિ
૩૮ પિતૃ	૪૭ નિર્ઋતિ	૫૬ પૂષન્
૩૯ ભગ	૪૮ આપ	૫૭ અશ્વિન્
	૫૮ ચમ	

૫૯ અંગારક ^૨	૬૦ વિકાલક	૬૧ લોહિતાક્ષ
૬૨ શનૈશ્વર	૬૩ આધુનિક	૬૪ પ્રાધુનિક
૬૫ કણ્ઠ	૬૬ કનક	૬૭ કનકનક
૬૮ કનકવિતાનક	૬૯ કનકસંતાનક	૭૦ સોમ
૭૧ સહિત	૭૨ આસસન	૭૩ કાર્યોપગ
૭૪ કર્મટક	૭૫ અજકરક	૭૬ દુહ્નભગ

૧. (૩૧) અગ્નિથી માંડી (૫૮) ચમ સુધીનાં ૨૮ નામો નક્ષત્રોના અધિપતિ હેવતાનાં છે—તે ક્રમશઃ સમજવાનાં છે. અન્યાન્તરમાં આ દેવોનાં નામોનો ક્રમ વિપરત રીતે પણ જોવામાં આવે છે.

૨. ટીકાકાર ફરીયાદ કરે છે કે, ‘અહીં પ્રસ્તુત ૮૮ ગ્રહોનાં નામો અનેક આદર્શ પુસ્તકમાં જોવા છતાં નક્કી થઈ શકતાં નથી—એટલે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી જ તે ૮૮ નામોને આપું છું.’ આમ કહી તેઓ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી ૮૮ ગ્રહોનાં નામો ટીકે છે. મારી સામે આગમોદયની આવૃત્તિ છે. તેમાં ૮૮ને બદલે ૯૦ ગ્રહોનાં નામ છે. આ ૮૮ ગ્રહો પણ ચંદ્રનાં પરિવારમાં ગણાય છે. આ પણ બખ્ખે છે તેથી જન્મદ્વાપમાં બધા મળી ૧૭૬ ગ્રહો છે.

૭૭ શંખ	૭૮ શંખવર્ણ	૭૯ શંખવર્ણભ
૮૦ કંસ	૮૧ કંસવર્ણ	૮૨ કંસવર્ણભ
૮૩ રુકમી ^૧	૮૪ રુકમાભાસ	૮૫ નીલ
૮૬ નીલાભાસ	૮૭ ભાસ	૮૮ ભાસરાશિ
૮૯ તિલ	૯૦ તિલપુષ્પવર્ણ	૯૧ દગ
૯૨ દગપંચવર્ણ	૯૩ કાક	૯૪ કાકાન્ધ
૯૫ ઇન્દ્રગ્રીવ	૯૬ ધૂમકેતુ	૯૭ હરિ
૯૮ પિંગલ	૯૯ બુદ્ધ	૧૦૦ શુકલ
૧૦૧ બૃહસ્પતિ	૧૦૨ રાહુ	૧૦૩ અગસ્તી
૧૦૪ માણુવક	૧૦૫ કાલ	૧૦૬ સ્પર્શ ^૧
૧૦૭ ધુરા	૧૦૮ પ્રમુખ	૧૦૯ વિકટ
૧૧૦ વિસંધિ	૧૧૧ નિયેલ્લ	૧૧૨ પદ્ધિ
૧૧૩ જટિકાદિલક	૧૧૪ અરુણ	૧૧૫ અગ્નિલ
૧૧૬ કાલ	૧૧૭ મહાકાલ	૧૧૮ સ્વસ્તિક
૧૧૯ સૌવસ્તિક	૧૨૦ વર્ધમાનક	૧૨૧ પૂષમાનક ^૨
૧૨૨ અંકુશ ^૨	૧૨૩ પ્રલંબ	૧૨૪ નિત્યાલોક
૧૨૫ નિત્યોદ્યોત	૧૨૬ સ્વયંપ્રભા	૧૨૭ અવભાસ
૧૨૮ શ્રેયંકર	૧૨૯ ક્ષેમંકર	૧૩૦ આભંકર
૧૩૧ પ્રભંકર	૧૩૨ અપરાજિત	૧૩૩ અરત
૧૩૪ અશોક	૧૩૫ વિગતશોક	૧૩૬ વિમલ
૧૩૭ વ્યકત	૧૩૮ વિતથ્ય	૧૩૯ વિશાલ
૧૪૦ શાલ	૧૪૧ સુવ્રત	૧૪૨ અનિવર્ત ^૧
૧૪૩ એકજટી	૧૪૪ દ્વિજટી	૧૪૫ કરકરિક
૧૪૬ રાજગર્લ	૧૪૭ પુષ્પકેતુ	૧૪૮ ભાવકેતુ

[—સ્થાન ૬૦]

૧. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિના પાઠમાં પ્રથમ નીલ અને નીલાભાસ છે પણ રુકમી અને રુકમાભાસ છે.

૨. આ નામો સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં નથી.

(૧૫) જંબૂદ્વીપમાં કાળ, આયુ વગેરે

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતું;
૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતું; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતું — કાલમાન બે સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં — મનુષ્યોના શરીરની જાંઘાઈ બે ગાઉ અને પરમાયુ બે પદ્ય કલ્પ છે.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં આ બે કુરુમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમ-સુષમા આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે —

૧. દેવકુરુ; ૨. ઉત્તરકુરુ.

(૪) આ બે વર્ષમાં સદા સુષમાની ઋદ્ધિ મનુષ્યો ભોગવે છે —

૧. હરિવર્ષ; ૨. રમ્યવર્ષ.

(૫) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમદુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે —

૧. હિમવાન; ૨. હિરણ્યવાન.

(૬) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશાં દુષમસુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે —

૧. પૂર્વાવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ.

(૭) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો છયે આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે —

૧. ભરત; ૨. ઐરવત.

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૩. આગામી અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું—કાલમાન ત્રણ સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીતઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૨. આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં—મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઊંચા અને ત્રણ પલ્લ પરમાયુવાળા હોય છે.

(૩) જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઊંચા અને ત્રણ પલ્લ પરમાયુવાળા હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં ભરત-ઐરવતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટીનો હતો.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ અવસર્પિણીનો દુષમ-સુષમા આરો જઘન્ય ચાર કોટાકોટી છે.

(૩) તે જ પ્રમાણે આગામી ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી થશે.

[—સ્થા૦ ૩૦૧]

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ૪૯ રાત્રિદિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

[—સમ૦ ૪૯]

હરિવર્ષ અને રમ્યવર્ષના મનુષ્યો ૬૪ રાત્રિ-દિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

[—સમ૦ ૬૩]

(૧૬) જંબૂદ્વીપનાં તીર્થો^૧

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવતવર્ષમાં ત્રણ તીર્થો છે—

૧. માગધ; ૨. વરદામ; ૩. પ્રભાસ.

જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહવર્ષના પ્રત્યેક ચક્રવર્તિવિજયમાં પણ તે જ નામનાં ત્રણ ત્રણ તીર્થો છે.

[—સ્થા. ૧૪૨]

૨. લવણસમુદ્ર^૨

(૧) લવણસમુદ્રનું માપ

લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલવિષ્કંભ ૨ લાખ યોજન છે. લવણસમુદ્રના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર પાંચ લાખ યોજન છે.

[—સમ. ૧૨૫, ૧૨૮; —સ્થા. ૬૧]

લવણસમુદ્રનું સર્વપ્રમાણ ૧૭ હજાર યોજન છે. લવણસમુદ્રનું પાણી ૧૬ હજાર યોજન જેટલું ભર્યું વધે છે.

[—સમ. ૧૬, ૧૭]

૧. જંબૂદ્વીપસંબંધી બધાં મળી ૧૦૨ તીર્થો છે. ૩૨ વિજય અને ભરત. તથા ઐરવત એ ૩૪માં ત્રણ-ત્રણ હોવાથી ૩૪×૩=૧૦૨ બધાં મળી થાય. ભરતની ગંગા પૂર્વમાં અને સિંધુ પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાં કંમરાઃ માગધ અને પ્રભાસ તીર્થ સમજવાં. એ માગધ અને પ્રભાસની વચ્ચે વરદામ તીર્થ હોય છે. આ ત્રણે તીર્થો લવણસમુદ્રમાં ૧૨ યોજન દૂર આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવતની રક્તા અને રક્તાવતીના સંગમ સંબંધી બે અને ત્રીજું તેમની વચ્ચે સમજવું. ચક્રવર્તિવિજયોમાંનાં તીર્થો તે તે વિજયની બળ્લે નદીઓ શીતાશીતોદાના સગમો છે ત્યાં બે અને તેમની વચ્ચે ત્રીજું એમ સમજવાં.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૭.

૩. આ મધ્યભાગના પાણીનું માપ છે.

લવણસમુદ્રમાં (મધ્યભાગથી) બન્ને તરફ ૯૫-૯૫ પ્રદેશ પછી એકેક પ્રદેશ જેટલી ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે.

[—સમ૦ ૯૫]

લવણસમુદ્રનું ગોતીર્થક્ષેત્ર^૧ સિવાયનું ક્ષેત્ર દશ હજાર યોજન છે. તેની ઉદકમાલા — ઉદકશિખા પણ દશ હજાર યોજન પહોળી છે.

[—સ્થા૦ ૭૨૦]

(૨) લવણસમુદ્રની જગતી^૨

લવણસમુદ્રમાં (જગતીમાં) ચાર દ્વાર^૩ છે—

૧. વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં);
૩. જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪. અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

આ દ્વારોનો વિષ્કંભ અને તેમનો પ્રવેશ ચાર યોજન પ્રમાણ છે. તે દ્વારોમાં ચાર મહાઋદ્ધિશાળી દેવો પથ્ય સ્થિતિવાળા અને તે તે દ્વારના નામવાળા વસે છે.^૪

[—સ્થા૦ ૩૦૫]

લવણસમુદ્રની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થા૦ ૯૧]

૧. બંને ખંડ તરફથી ૯૫ હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જે કમશ લવણ-સમુદ્રમાં નીચું નીચું થતું જાય છે, તે ગોતીર્થ કહેવાય છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૪. જગતીમાં દ્વારો સમાનાંતરે આવેલાં છે. લવણસમુદ્રની પરિધિ ૧૫૮૧૧૩૯ યોજન, પ્રમાણ છેત્તેમાંથી ૧૮ યોજન બાદ કરતાં ૧૫૮૧૧૨૧ યોજન રહે છે. તેને ચારે ભાગતાં ૩૯૫૨૮૦ યોજન અને ૩ કોષ આવે છે. આ એક દ્વારથી બીજા દ્વારનું અંતર છે. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

(૩) પાતાળકળશો^૧

લવણસમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની વેદિકાના છેડાથી ૯૫ હજાર યોજનાંતે મોટા પાણીના ઘડા જેવા ચાર મહાપાતાળ-કળશો છે. તેમના અધિપતિ પત્ન્ય સ્થિતિવાળા ચાર દેવો છે —

કલ્લશો	દેવો
૧. વરુવાસુખ	૧. કાલ;
૨. કેયૂપ;	૨. મહાકાલ;
૩. ચૂપક;	૩. વેલંબ;
૪. ઇશ્વર.	૪. પ્રભંજન.

[—સ્થા० ૩૦૫; —સમ० ૬૫]

બધા મહાપાતાળ-કળશો વજ્રના બનેલા છે. એક લાખ યોજન ઊંડા છે. તેમની તળિયાની તથા (કાંઠે) મોઢાની પહોળાઈ ૬૪ હજાર યોજન છે. તેઓ મધ્યમાં એક લાખ યોજન પહોળા છે. પાતાળકળશની વજ્રમય દીવાલો — એટલે કે ઠીંકરી બધે ઠેકાણે સરખી બાડી છે અને તે હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

બધા લઘુપાતાળ-કળશો પણ વજ્રના બનેલા છે. [અને તે મહાપાતાળ-કળશો કરતાં શતાંશ નાના છે એટલે કે] તેમની વજ્રમય ઠીંકરી ૧૦ યોજન બાડી છે. તે તળિયે તથા કાંઠે ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ પહોળા તથા મધ્યમાં હજાર યોજન પહોળા છે. અને ઊંડા પણ હજાર યોજન છે.

[—સ્થા० ૭૨૦]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિગ્બાજ નં. ૨૮.

(૪) વેલંધર દેવો અને આવાસપર્વતો

જંબૂદ્વીપની બાહ્ય વેદિકાના છેડાથી ચારે દિશામાં લવણસમુદ્રમાં ૪૨૦૦૦ યોજનને અંતરે પથ્યસ્થિતિક ચાર વેલંધર નાગરાજોના^૧ નિવાસભૂત ચાર આવાસપર્વતો છે—

દેવ	પર્વત
૧. ગોસ્તૂપ;	ગોસ્તૂપ (પૂર્વમાં);
૨. શિવ;	ઉદકલાસ (દક્ષિણમાં);
૩. શંખ;	શંખ (પશ્ચિમમાં);
૪. મનઃશિલ.	દકસીમ (ઉત્તરમાં).

અને ચારે વિદિશામાં તેટલે જ અંતરે અનુવેદાના ધારણ કરનાર નાગરાજોના આવાસપર્વતો છે. —

દેવ	પર્વતો
૧. કર્કેટક;	૧. કર્કેટક (ધશાનમાં);
૨. વિદ્યુતપ્રભ;	૨. વિદ્યુતપ્રભ (અગ્નિમાં);
૩. કૈલાસ;	૩. કૈલાસ (નૈર્ઋતમાં);
૪. અરુણપ્રભ.	૪. અરુણપ્રભ (વાયવ્યમાં).

[—સ્થા० ૩૦૫]

વેલંધર અને અનુવેલંધર નાગરાજોના આવાસપર્વતો ૧૭૨૧ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ० ૧૭]

લવણસમુદ્રની આભ્યંતરવેદાને ૪૨૦૦૦; ઊર્ધ્વવેદાને ૬૦ હજાર, અને બાહ્યવેદાને ૭૨ હજાર નાગરાજો ધારણ કરે છે.

[—સમ० ૪૨, ૬૦, ૭૨]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિ-
માન્ત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે
બાકીના ત્રણ આવાસપર્વતો ઉદકલાસ, શંખ અને હકસીમ
વિષે પણ તેટલું જ અંતર સમજી લેવાનું છે.

[—સમ ૪૨]

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પૂર્વછેડા
સુધીનું^૨ અંતર ૪૩૦૦૦ યોજન છે. તેટલું જ બાકીના
ત્રણ આવાસ વિષે.

[—સમ ૪૩]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વના છેડાથી વડવાસુખ
મહાપાતાલ-કલશના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર^૨ ૫૨૦૦૦
યોજન છે. તે જ પ્રમાણે ઉદકલાસ અને કેયૂપનું, શંખ અને
યૂપકનું, તથા હકસીમ અને ઈશ્વરનું પણ અંતર તેટલું જ છે.

[—સમ ૫૨]

૧. જંબૂદ્વીપથી આવાસપર્વતો ૪૨૦૦૦ યોજન દૂર છે. તેથી જંબૂદ્વીપના
પૂર્વમાં આવેલા ગોસ્તુપ પર્વતના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન
છે. તે સર્વે આવાસપર્વતો લવણસમુદ્રમાં છે અને તેમનો બધાનો વિષ્કંભ
૧૦૨૨ યોજન છે. એટલે ગોસ્તુપના પૂર્વાત સુધીનું અંતર ૪૩૦૨૨ યોજન
થાય. તે જ પ્રમાણે હક્ષિણના, પશ્ચિમના અને ઉત્તરના આવાસપર્વતોના
બીજા છેડાનું અંતર પણ તેટલું જ થાય. પણ અહીં ઉપરની ૨૨ યોજનની
સખ્યાને વિવક્ષામાં નથી લીધી તેથી સામાન્યપણે ૪૩૦૦૦ યોજન કહી
દીધા છે. આગળનાં સૂત્રોમાં પણ હજારના પૂર્ણાંકને જ આપ્યો છે. એ ૨૨
યોજનને ગણ્યા નથી.

૨. જંબૂદ્વીપના છેડાથી ૬૫૦૦૦ યોજનાંતે પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં
વડવાસુખ આદિ પાતાળકળશો છે. અને ૪૨૦૦૦ યોજનાંતે ૧૦૦૦ યોજન
વિષ્કંભવાળા આવાસપર્વતો છે; એટલે ૬૫૦૦૦—૪૩૦૦૦=૫૨૦૦૦ યોજન
આવાસપર્વત અને પાતાળકળશોનું અંતર થાય. અહીં પણ આવાસપર્વતોનો
વિષ્કંભ ૧૦૨૨ છે તેને બદલે ૧૦૦૦ ગણ્યો છે.

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વાન્તથી વડવામુખ મહા-
પાતાલ-કળશના મધ્યભાગ^૧ સુધીનું અંતર ૫૭૦૦૦ યોજન
છે; તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેયૂપ, શંખ અને ચૂપક
તથા દકસીમ અને ઈશ્વર સંબંધી સમજવું.

[—સમ૦ ૫૭]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વડવામુખ મહા-
પાતાલ-કળશના મધ્યભાગ^૨ સુધીનું અંતર ૫૮ હજાર યોજન
છે. તે જ પ્રમાણે ચારે દિશાના આવાસ અને કળશોનું
સમજવું.

[—સમ૦ ૫૮]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પશ્ચિમ
અંત સુધીનું^૩ અંતર ૮૭૦૦૦ યોજન છે.

મંદરપર્વતના દક્ષિણાંતથી ઉદકભાસના ઉત્તરાંત સુધીનું,
મંદરના પશ્ચિમાંતથી શંખના પૂર્વાન્ત સુધીનું અને મંદરના
ઉત્તરાંતથી દકસીમના દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૮૭૦૦૦
યોજન છે.

[—સમ૦ ૬૭]

મંદરપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપના પૂર્વાન્ત સુધીનું,
તે જ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશા સંબંધી આવાસપર્વતોનું

૧. પાતાલકળશનો વિષ્કમ્ભ દશહજાર યોજન છે એટલે મધ્યભાગ
સુધીમાં ૫૦૦૦ યોજન થાય. $૫૨૦૦૦+૫૦૦૦=૫૭$ હજાર યોજન.

૨. જો આવાસપર્વતના જંબૂદ્વીપ તરફના છેડાથી પાતાલકળશના
મધ્યભાગ સુધીનું અંતર કાઢવું હોય, તો આવાસપર્વતના વિષ્કમ્ભના ૧૦૦૦
યોજન ઉમેરવા જોઈએ; તેથી ૫૭ હજાર+૧ હજાર=૫૮ હજાર થાય.

૩. મેરુના પૂર્વાન્તથી જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૪૫ હજાર
યોજન છે. અને ત્યાંથી ૪૨ હજાર યોજન દૂર આવાસપર્વતો છે તેથી
 $૪૫+૪૨=૮૭$ હજાર યોજન થાય.

અંતર ૮૮૦૦૦ યોજન છે.^૧

મંદરના મધ્યભાગથી ગોસ્તૂપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું^૨ અંતર ૯૨૦૦૦ યોજન છે. જ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશામાં આવાસપર્વતોનું પણ સમજવું.

[—સમ૦ ૯૨]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તૂપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું^૩ અંતર ૯૭૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું સમજી લેવું.

[—સમ૦ ૯૭]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તૂપ આવાસના પૂર્વાન્ત સુધીનું^૪ અંતર ૯૮૦૦૦ યોજન છે.

તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું.

[—સમ૦ ૯૮]

(૫) અંતરક્ષીપા

મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલા હિમવાન વર્ષધરમાંથી ઇશાન, અગ્નિ, વૈશ્વંત અને વાયવ્ય એ ચાર વિદિશામાંથી

૧. આવાસપર્વતના બીજા છેડા સુધીનું અંતર કાઢવું હોય તો પર્વતનો વિષ્કંભ ઉમેરવો જોઈએ. તેથી $૮૭+૧=૮૮$ હજાર થાય.

૨. મેરુના મધ્યભાગથી જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૫૦ હજાર યોજન છે. કારણ, મેરુનો વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજન હોવાથી તેના અડધા પાંચ હજારને ૪૫ હજારમાં ઉમેરવા પડે છે. અને જંબૂદ્વીપના છેડાથી ૪૨ હજાર યોજનાંતે ગોસ્તૂપ આવાસપર્વતો છે. તેથી $૫+૪૫+૪૨=૯૨$ હજાર યોજન અંતર થાય.

૩. અક્ષી મેરુના પશ્ચિમાંતથી ગણવાનું છે તેથી બીજા પાંચ હજાર ઉમેરવા પડે જેથી મેરુનો સંપૂર્ણ વિષ્કંભ આવી જાય. $૧૦+૪૫+૪૨=૯૭$ હજાર યોજન અંતર થાય.

૪. ગોસ્તૂપાદિનો વિષ્કંભ એક હજાર ગણીને ઉમેરીએ તો $૯૭+૧=૯૮$ હજાર યોજન અંતર થાય.

ચાર દાઢાઓ નીકળીને લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. જંખૂદી-પની જગતીથી ૩૦૦ યોજન દૂર એ દાઢાઓમાં એકેક અંતરદ્વીપ છે. તે જ પ્રમાણે જંખૂની જગતીથી ૪૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦ અને ૯૦૦ યોજનને અંતરે પણ અંતરદ્વીપના ચતુષ્કો (ચાર—ચાર) એ દાઢાઓ પર આવેલા છે. એટલે કે પ્રત્યેક દાઢા પર સાત—સાત અંતરદ્વીપો છે. આ રીતે, હિમવાનની ચાર દાઢાઓના ૨૮ અંતરદ્વીપો થાય. તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતની ચાર દાઢાઓ પર પણ ૨૮ અંતરદ્વીપો છે. આમ સર્વ મળી ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. તે સર્વે દ્વીપોમાં દ્વીપના નામ જેવા જ નામવાળા મનુષ્યોના પ્રકારો વસે છે. હિમવાનની ચાર દાઢાના તે અંતરદ્વીપનાં ૭ ચતુષ્કોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ૩૦૦ યોજનાંતે—

૧. એકોરુક (ધશાનમાં); ૨. આભાસિક (અગ્નિમાં);
૩. વૈષણિક (નૈર્ઋતમાં); ૪. લાંશુલિક (વાયવ્યમાં).

(૨) ૪૦૦ યોજનાંતે—

૧. હયકર્ણ (ધશાનમાં); ૨. ગજકર્ણ (અગ્નિમાં);
૩. ગોકર્ણ (નૈર્ઋતમાં); ૪. શંકુલીકર્ણ (વાયવ્યમાં).

(૩) ૫૦૦ યોજનાંતે—

૧. આદર્શમુખ (ધશાનમાં); ૨. મેંઢમુખ (અગ્નિમાં);
૩. અયોમુખ (નૈર્ઋતમાં); ૪. ગોમુખ (વાયવ્યમાં).

(૪) ૬૦૦ યોજનાંતે—

૧. અશ્વમુખ (ધશાનમાં); ૨. હસ્તિમુખ (અગ્નિમાં);
૩. સિંહમુખ (નૈર્ઋતમાં); ૪. વ્યાઘ્રમુખ (વાયવ્યમાં).

(૫) ૭૦૦ યોજનાંતે —

૧. અશ્વકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨. હસ્તિકર્ણ (અગ્નિમાં);
૩. અકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪. કર્ણપ્રાવરણ (વાયવ્યમાં).

(૬) ૮૦૦ યોજનાંતે —

૧. ઉલ્કામુખ (ઈશાનમાં); ૨. મેઘમુખ (અગ્નિમાં);
૩. વિદ્યુન્મુખ (નૈઋતમાં); ૪. વિદ્યુદન્તમુખ (વાયવ્યમાં).

(૭) ૯૦૦ યોજનાંતે —

૧. ધનદંત (ઈશાનમાં); ૨. લંષ્ટદંત (અગ્નિમાં);
૩. ગૂઢદંત (નૈઋતમાં); ૪. શુદ્ધદંત (વાયવ્યમાં).

(૧-૭) આ જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી વર્ષધરની ચાર દાઢા પરનાં સાત ચતુષ્કો એકેરુકથી માંડીને શુદ્ધદંત સુધીનાં સમજી લેવાં.

[—સ્થાં ૩૦૪]

ધનદંત, લંષ્ટદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત — આ અંતર-દ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૬૦૦-૬૦૦ યોજન છે.

[—સ્થાં ૧૬૮]

ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્તમુખ — આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ-પહોળાઈ ૮૦૦-૮૦૦ યોજન છે.

[—સ્થાં ૧૩૦]

(૬) લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે

લવણસમુદ્રમાં આ બધું ચાર-ચારની સંખ્યામાં હતું, છે અને હશે —

૧. સૂર્ય; ૨. ચંદ્ર; ૩-૩૦. કૃત્તિકા^૧ યાવત્ લગણી

૧. બાકીનાં નામ માટે જુઓ પૃ. ૬૦૪.

(૨૮); ૩૧-૫૮. અગ્નિથી^૧ માંડી ચમ (૨૮); ૫૯-૧૪૬.
અંગારકથી^૨ માંડી લાવકેતુ (૮૮).

[—સ્થાં ૩૦૫]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગૌતમદ્વીપના^૨ પૂર્વાન્ત સુધીનું
અંતર ૬૭ હજાર યોજન છે.

[—સમં ૬૭]

મેરુના પશ્ચિમાન્તથી^૩ ગૌતમદ્વીપના પશ્ચિમાંત સુધીનું
અંતર ૬૯ હજાર યોજન છે.

[—સમં ૬૯]

૩. ધાતકીખંડ^૪

(૧) ધાતકીખંડનું માપ અને વેદિકા

ધાતકીખંડનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ચાર લાખ યોજન છે.

[—સમં ૧૨૭; —સ્થાં ૩૦૬]

જંબૂદ્વીપની 'વેદિકાના પૂર્વાન્ત' (પશ્ચિમાંત^૫) થી

૧. પાકીનાં નામ માટે જુઓ પૃં ૬૦૫-૬.

૨. જંબૂદ્વીપની પશ્ચિમ દિશાની જગતીથી બાર હજાર યોજન લવણ-સમુદ્રમાં જઈએ ત્યાં સુસ્થિતનામક લવણાધિપતિના નિવાસભૂત ગૌતમ નામનો દ્વીપ છે. મેરુના પૂર્વાન્તથી જગતીનું અંતર ૫૫૦૦૦ યોજન છે એમાં લવણસમુદ્રના ૧૨૦૦૦ યોજન હમેરીએ એટલે ૬૭૦૦૦ યોજનનું અંતર મળી રહે છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે અહીં તેમની સામે જે જે સૂત્રપુસ્તકો છે તેમાં ગૌતમ નામ નથી મળતું પણ એ અંતર પુસ્તકોંતરમાં પ્રસિદ્ધ ગૌતમદ્વીપનું જ મળી રહે છે તેથી અહીં ગૌતમદ્વીપ વિષેનું જ આ વક્તવ્ય સમજવું જોઈએ.

૩. મેરુના પશ્ચિમાંતથી જંબૂની જગતી ૪૫ હજાર + ૧૨ હજાર લવણસમુદ્રના + ૧૨ હજાર ગૌતમનો વિષ્કંભ = ૬૯ હજાર.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૧.

૫. અહીં સૂત્રમાં 'પૂર્વાન્ત' એવો પાઠ છે તે બરાબર નથી.

ધાતકીખંડના ચક્રવાલના પશ્ચિમાંત (પૂર્વાન્ત)^૧ સુધીનું અંતર^૨ સાત લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૩૦]

ધાતકીખંડની વેદિકા એ ગાઉ ભિંચી છે.

[—સ્થા૦ ૬૨]

(૨) ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ^૩

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ધાતકીવૃક્ષ આઠ યોજન ભિંચું અને મધ્ય ભાગમાં આઠ યોજન વિસ્તૃત છે. તેનું સર્વપ્રમાણ આઠ યોજનથી કાંઈક વધારે છે. તેમાં તેનો અધિપતિ સુદર્શન નામનો દેવ વસે છે. ખીણું તેટલા જ પ્રમાણવાળું કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે જેનો અધિપતિ ગરુડદેવ છે.

ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં મહાધાતકી નામનું વૃક્ષ છે. તેનું માપ તેટલું જ છે. અને તેમાં પ્રિયદર્શન નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે. ખીણું કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે, જેનો અધિપતિ ગરુડદેવ છે.

[—સ્થા૦ ૬૪૧, ૬૨]

ધાતકીખંડના મેરુનું સર્વપ્રમાણ (ભિંચાર્ધનું) ૮૫ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૫]

૧. અહીં સૂત્રમાં 'પશ્ચિમાંત' પાઠ છે તે ખરાબર નથી.

૨. સાત લાખ અંતર આ રીતે—જંબુદ્વીપ ૧ લાખ+લવણ ૨ લાખ+ધાતકી ૪ લાખ=૭ લાખ યોજન થાય. પણ જાણે પાઠ, પ્રમાણે ગણીએ તો જંબુદ્વીપના એક લાખ યોજન અને ધાતકીના ૪ લાખ યોજનનો સમાવેશ થાય જ નહીં. માત્ર લવણસમુદ્રના જ બે લાખ યોજન ગણાય. કારણ, જંબુદ્વીપની વેદિકાનો પૂર્વાન્તઅને ધાતકીનો પશ્ચિમાંત એ બે વચ્ચે માત્ર લવણસમુદ્ર જ પડે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૨.

ધાતકીખંડના મેરુપર્વતો જમીનમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે. દશહજારથી ઓછા યોજન પહોળા ધરણીતલમાં અને શિખર પર એક હજાર યોજન પહોળા છે.

[—સ્થા. ૭૨]

અથા બાહ્ય મેરુપર્વતો ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ. ૮૪]

(૩) ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે^૧

ધાતકીખંડમાં અહીં જણાવેલ અધુ યેની સંખ્યામાં છે—

૧. ભરતવર્ષ; ૨. ઐરવતવર્ષ; ૩. હિમવંતવર્ષ; ૪. હિરણ્યવંતવર્ષ; ૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. પૂર્વવિહેહ; ૮. અપરવિહેહ; ૯. દેવકુરુ; ૧૦. દેવકુરુમહાવૃક્ષ (કૂટ-શાલ્મલી); ૧૧. દેવકુરુમહાવૃક્ષવાસી દેવ (ગરુડદેવ); ૧૨. ઉત્તરકુરુ; ૧૩. ઉત્તરકુરુવૃક્ષ; ૧૪. ઉત્તરકુરુવૃક્ષ-વાસીદેવ; ૧૫. હિમવાન વર્ષધર; ૧૬. મહાહિમવાન વર્ષધર; ૧૭. નિષધ વર્ષધર; ૧૮. નીલવંત વર્ષધર; ૧૯. રુકમી વર્ષધર; ૨૦. શિખરી વર્ષધર.

૨૧. શબ્દાપાતી (હિમવંતસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત);

૨૨. શબ્દાપાતીવાસી સ્વાતીદેવ;

૨૩. વિકટાપાતી (હિરણ્યવંતસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય);

૨૪. વિકટાપાતીવાસી પ્રભાસદેવ;

૨૫. ગંધાપાતી (હરિવર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય);

૨૬. ગંધાપાતીવાસી અરુણદેવ;

૧. ધાતકીખંડ પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વહેંચાયેલો છે. તેના એ પ્રત્યેક ભાગમાં જ બૃહદ્રાપ જેમ ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો વગેરે હોવાથી આખા ધાતકીખંડમાં એ અધુ જ બૃહદ્રાપ કરતાં બમણુ થાય. કઈ કઈ વસ્તુઓ બમણી છે તે આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે.

૨૭. માલ્યવાનપર્વત (રમ્યઞ્વર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાલય);

૨૮. માલ્યવાનવાસી પદ્મદેવ;

૨૯. માલ્યવાન (ઉત્તરકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ વક્ષસ્કાર — ગજદંતગિરિ);

૩૦. ચિત્રકૂટ (શીતાના ઉત્તર કિનારે સ્થિત વક્ષસ્કાર-પર્વત);

૩૧. પદ્મકૂટ (" " ");

૩૨. નલિનીકૂટ (" " ");

૩૩. એકશૈલ (" " ");

૩૪. ત્રિકૂટ (" દક્ષિણ કિનારે ");

૩૫. વૈશ્રમણ્યકૂટ (" " ");

૩૬. અંજનકૂટ (" " ");

૩૭. માતાંજન (" " ");

૩૮. સૌમનસ (દેવકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ ગજ-દંતગિરિ);

૩૯. વિદ્યુત્પ્રભ (" પશ્ચિમપાર્શ્વમાં ");

૪૦. અંકાપાતીકૂટ (શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૧. પદ્માપાતીકૂટ (" " ");

૪૨. આશીવિષકૂટ (" " ");

૪૩. સુખાવહકૂટ (" " ");

૪૪. ચંદ્રપર્વત (શીતોદાના ઉત્તર કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૫. સૂર્યપર્વત (" " ");

૪૬. નાગપર્વત (" " ");

૪૭. દેવપર્વત (" " ");

૪૮. ગાંધમાદન (ઉત્તરકુરુના પશ્ચિમ પાશ્વનો
ગજદંતગિરિ);

૪૯. ઇષ્ટકારપર્વત^૧;

૫૦. લઘુહિમવાનકૂટ^૨ (હિમવાન વર્ષધરપર્વતનું);

૫૧. વૈશ્રમણકૂટ (" " ");

૫૨. મહાહિમવાનકૂટ (મહાહિમવાન વર્ષધર સંખંધી);

૫૩. વૈશ્વ્યકૂટ (" " ");

૫૪. નિષધકૂટ (નિષધ વર્ષધર સંખંધી);

૫૫. રુચકકૂટ (" " ");

૫૬. નીલવંતકૂટ (નીલવંત વર્ષધર સંખંધી કૂટ);

૫૭. ઉપદર્શનકૂટ (" " ");

૫૮. રુકમીકૂટ (રુકમી-વર્ષધર સંખંધી);

૫૯. મણિકંચનકૂટ (" " ");

૬૦. શિખરીકૂટ (શિખરી વર્ષધર સંખંધી);

૬૧. તિગિચ્છકૂટ (" " ");

૬૨. પદ્મહ્રદ (હિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૩. પદ્મહ્રદવાસી શ્રીદેવી;

૬૪. મહાપદ્મહ્રદ (મહાહિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૫. મહાપદ્મહ્રદવાસી હ્રીદેવી;

૬૬. પૌંડરિકહ્રદ (શિખરી વર્ષધરમાં);

૬૭. પૌંડરિકહ્રદવાસી લક્ષ્મીદેવી;

૧. આ પર્વત જંગલીપમાં નથી પણ ધાતકીમાં જેની સંખ્યામાં છે. તે ધાતકીખંડને પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વિભક્ત કરે છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૩૧.

૨. જંગલીપમાં એક એક વર્ષધરને બપ્પે કૂટ છે. પણ ધાતકીમાં એવા વર્ષધર જે જેની સંખ્યામાં હોવાથી તેનું પ્રત્યેક કૂટ જેની સંખ્યામાં થાય. તે જ પ્રમાણે હ્રદ, તેમાં વસનારી દેવી અને પ્રપાતહ્રદ વિષે પણ સમજવું.

૬૮. મહાપૌંડરિકહ્રદ (રુકમી વર્ષધરમાં);
૬૯. મહાપૌંડરિકહ્રદવાસી બુદ્ધિદેવી;
૭૦. તિગિચ્છહ્રદ (નિષધવર્ષધરમાં);
૭૧. તિગિચ્છહ્રદવાસી ધૃતિદેવી;
૭૨. કેસરીહ્રદ (નીલવંતવર્ષધરમાં);
૭૩. કેસરીહ્રદવાસી કીર્તિદેવી;
૭૪. ગંગાપ્રપાતહ્રદ (ભરતવર્ષમાં);
૭૫. સિંધુપ્રપાતહ્રદ („);
૭૬. રોહિતાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંત વર્ષમાં);
૭૭. રોહિતાંશાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંતવર્ષમાં);
૭૮. હરિપ્રપાતહ્રદ (હરિવર્ષમાં);
૭૯. હરિકાંતાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૦. શીતાપ્રપાતહ્રદ (મહાવિદેહમાં);
૮૧. શીતોદાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૨. નરકાંતાપ્રપાતહ્રદ (રમ્યવર્ષમાં);
૮૩. નારીકાંતાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૪. સુવર્ણકૂલાપ્રપાતહ્રદ (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
૮૫. સ્વપ્નકૂલાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૬. રક્તાપ્રપાતહ્રદ (ઐરવતવર્ષમાં);
૮૭. રક્તાવતીપ્રપાતહ્રદ („);
૮૮. રોહિતા મહાનદી^૧ (હિમવંતવર્ષમાં);
૮૯. હરિકાંતા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);

૧. યદ્યપિ અહીં આઠ મહાનદીઓનાં જ નામ ગણાવ્યાં છે પણ બાકીની ગંગા, સિંધુ, રોહિતાંશા, સુવર્ણકૂલા, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓ પણ ધાતકીખંડમાં જેની સખ્યામાં છે એમ સમજી લેવી જોઈએ. અહીં આ આઠનું જ નામ લેવાનું - કારણ એ છે કે, જંબુદ્વીપના (૫૦ પદ્ય) નદીપ્રકરણમાં એક એવું પણ સૂત્ર છે જેમાં આ આઠનાં નામ ગણાવ્યાં છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તદ્દનુસારી વર્તવ્ય છે.

૯૦. હરિસલિલા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);
 ૯૧. શીતોદા મહાનદી (મહાવિદ્દેહમાં);
 ૯૨. શીતા મહાનદી ("   );
 ૯૩. નારીકાંતા મહાનદી (રમ્યવર્ષમાં);
 ૯૪. નરકાંતા મહાનદી ("   );
 ૯૫. સ્વપ્નકૂલા મહાનદી (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
 ૯૬. ગાથાવતી (શીતાની ઉત્તરમાં આવેલી આંતર
 નદી);
 ૯૭. દ્રહવતી ("   )
 ૯૮. પંકવતી^૧ ("   )
 ૯૯. તખ્તજલા (શીતાની દક્ષિણે આવેલી આંતર
 નદી);
 ૧૦૦. મત્તજલા ("   )
 ૧૦૧. ઉન્મત્તજલા ("   )
 ૧૦૨. ક્ષારોદા^૨ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલી આંતર
 નદી);
 ૧૦૩. સિંહસ્રોતા^૩   "
 ૧૦૪. અન્તોવાહિની   "
 ૧૦૫. ઊર્મિમાલિની (શીતોદાની ઉત્તરે આવેલ આંતર
 નદી);
 ૧૦૬. કૈનમાલિની^૪ ("   )
 ૧૦૭. ગંભીરમાલિની ("   )

૧. અન્યાન્તરમાં આનું બીજું નામ વેગવતી પણ મળે છે.

૨. આનું બીજું નામ ક્ષીરોદા પણ છે.

૩. આનું બીજું નામ સીતસ્રોતા પણ છે.

૪. કોઈ ફેકાણે આ અને ગંભીરમાલિનીના નામના ક્રમમાં વ્યત્યય પણ જોવા મળે છે.

૧૦૮. કચ્છ (શીતા નદીની ઉત્તરે આવેલા ચક્રવર્તિ-
વિજયો)

૧૦૯. સુકચ્છ	"	"
૧૧૦. મહાકચ્છ	"	"
૧૧૧. કચ્છકાવતી	"	"
૧૧૩. આવર્ત	"	"
૧૧૪. પુષ્કલાવર્ત	"	"
૧૧૫. પુષ્કલાવતી	"	"

૧૧૬. વત્સ (શીતા નદીના દક્ષિણ કિનારાના ચક્રવર્તિ-
વિજયો)

૧૧૭. સુવત્સ	"	"
૧૧૮. મહાવત્સ	"	"
૧૧૯. વત્સાવતી	"	"
૧૨૦. રમ્ય	"	"
૧૨૧. રમ્યક	"	"
૧૨૨. રમણિક	"	"
૧૨૩. મંગલાવતી.	"	"

૧૨૪. પદ્મ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલા ચક્રવર્તિવિજયો)

૧૨૫. સુપદ્મ	"	"
૧૨૬. મહાપદ્મ	"	"
૧૨૭. પદ્માવતી	"	"
૧૨૮. શંખ	"	"
૧૨૯. કુસુદ	"	"
૧૩૦. નલિન	"	"
૧૩૧. નલિનાવતી	"	"

૧૫૬. અમ્બપુરા (શીતોદા નદીના દક્ષિણના વિજયોની રાજધાનીઓ)

૧૫૭. સિંહપુરા   "   "

૧૫૮. મહાપુરા	૧૧	૧૧
--------------	----	----

१५६. विजयपुरा	"	"
---------------	---	---

૧૬૦. અપરાજિતા	"	"
	"	"

૧૬૧. અપરા	”	”
-----------	---	---

૧૬૨. અશોકા	૨૨	૨૨
------------	----	----

१६३. वीतशोका   "   "

૧૬૪. વિજયા (શીતોદા નદીના ઉત્તર કિનારાના વિજ-
યોની રાજધાનીઓ)

१६५. वैजयंती   ”   ”

૧૬૬. જયંતી	"	"
	"	"

૧૬૭. અપરાજિતા   "   "

૧૬૮. ચક્રપુરા.	"	"
	"	"

૧૬૬. ખડગપુરા	"	"
--------------	---	---

૧૭૦. અવધા	”	”
-----------	---	---

૧૭૧. અયોધ્યા	૨૨	૨૨
--------------	----	----

૧૭૨. ભદ્રશાલવન (મેરુપર્વત પરના વનખંડો)

१७३. नंदनवन " "

१७४. सौमनसवन   ”   ”

୧୭୫. ପଂଡିତବନ   ”   ”

૧૭૬. પાંડુકંબલશિલા (પંડુકવનમાં આવેલી ચાર અભિષેકશિલાઓ) -

૧૭૭. અતિપાંડુકંઠલશિલા   ”   ”

१७८. रक्तकंठवर्धशिवा   "   "

૧૭૬. અતિરક્તકંબલશિલા   ,,   ,,

૧૮૦. મેરુપર્વત ”

૧૮૧. મેરુપર્વતની ચૂલિકા ”

[—સ્થાન ૯૨]

ધાતકીખંડમાં ૬૮ ચક્રવર્તીના વિજયો છે. તથા તેમની ૬૮ રાજધાનીઓ છે.^૧

[—સમ ૬૮]

(૪) ધાતકીખંડમાં જંબૂદ્વીપ જેવું

અ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર-પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે ક્ષેત્ર આવેલાં છે—

(૧) ૧. ભરત (દક્ષિણમાં); ૨. ઐરવત (ઉત્તરમાં).

(૨-૫) બાકીનું પણ જંબૂદ્વીપાધિકારપ્રમાણુ (પૃં ૫૭૦).

આ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે વર્ષશ્વર છે—

(૬) ૧. ચુલ્લહિમવાન (દક્ષિણમાં); ૨. શિખરી (ઉત્તરમાં).

(૭-૮). બાકીના વર્ષધરનાં જોડકાં પણ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજવાં (પૃં ૫૭૭-૮).

ઇ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદરની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

(૯) ૧. હિંમવંતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવંતમાં વિકટાપાતી.

૧. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ૩૨ વિજય અને ભરત તથા ઐરવત પણ વિજય ગણાય છે તેથી ૩૪ થાય. એટલા જ વિજયો ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં છે તેથી ૩૪×૨=૬૮ ચક્રવર્તિવિજયો સમજવા.

વળી તે તે વિજયની રાજધાની પ્રત્યેકની એક લેખે ૬૮ થાય.

એ બે વૈતાલ્યોમાં આ બે હેવો વસે છે—

૧. સ્વાતી; ૨. પ્રભાસ.

(૧૦) બીજા બે વૃત્તવૈતાલ્યો માટે પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૦)

ઈ. ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આ બે અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધચંદ્રાકારે વક્ત્રુકાર પર્વતો છે—

(૧૧) ૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રભ.

(૧૨) ઉત્તરકુરુના વક્ત્રુકાર પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૨)

ઝ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે દીર્ઘવૈતાલ્યો સમપ્રમાણ છે—

(૧૩) ૧. ભરતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય; ૨. ઔરવતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય.

ભરતના દીર્ઘવૈતાલ્યમાંની ગુફા તથા તેના અધિપતિનું વર્ણન પણ જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે (પૃ૦ ૫૮૦).

ઞ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે તથા ઉત્તરે બે કૂટ છે તે આ—

(૧૪) ૧. ચુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨. વૈશ્રમણકૂટ.

(૧૫-૧૬) બાકીના વર્ષધરનાં કૂટોની હકીકત પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૬)

ઋ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે હિમવાનપર્વત અને શિખરીપર્વતમાં આ બે મહાહલ છે—

(૨૦) ૧. પદ્મહલ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

તેમાં વસનારી દેવી તથા —

(૨૧-૨૨) બાકીના વર્ષધર સંબંધી હ્રદો તથા દેવીઓ
પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૯૪)

ઋ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે આવેલા
મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મહ્રદમાંથી યે મહાનદીઓ
નીકળે છે —

(૨૩) ૧. શેહિતા; ૨. હરિકાંતા.

(૨૪-૨૬) બાકીના વર્ષધરની મહાનદીઓ વિષે
પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૯૭)

૯ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે ભરત-
વર્ષમાં યે પ્રપાતહ્રદ છે —

(૨૭) ૧. ગંગાપ્રપાતહ્રદ; ૨. સિંધુપ્રપાતહ્રદ.

(૨૮-૩૩) બાકીનાં ક્ષેત્રોના પ્રપાતહ્રદ પણ જંબૂ
જેમ. (પૃ૦ ૫૯૬)

૧૦ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલા
ભરતવર્ષમાં યે મહાનદીઓ છે —

(૩૪) ૧. ગંગા; ૨. સિંધુ.

(૩૫-૪૦) બાકીના વર્ષની નદીઓ પણ જંબૂદ્વીપ
જેમ. (પૃ૦ ૫૯૭)

ઓ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા ભરતૈરવત વર્ષમાં
(૪૧-૪૮) ૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદ્વિપમા ઝારાનુ
કાલમાન યે સાગરોપમ કોટાકોટી છે. ઇત્યાદિ બધું જંબૂદ્વીપ
પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. (પૃ૦ ૬૦૭)

જ-ઓ તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું સમજી લેવાનું છે.

[—સ્થા. ૯૨]

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના સુષમા આરાનું કાલમાન તથા સુષમસુષમાઆરાના મનુષ્યોની જિંચાઈ તથા પરમાયુ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજી લેવું અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુના મનુષ્યનું પરમાયુ તથા જિંચાઈ પણ જંબૂદ્વીપ જેમ (પૃ. ૬૦૮) સમજી લેવું. અરિહંતવંશાદિની ઉત્પત્તિ પણ તે સુજા.

[—સ્થા. ૧૪૩]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આ ત્રણ કર્મમૂમિઓ છે—

૧. હરત; ૨. ઐરવત; ૩. મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મમૂમિઓ છે.

૧. હિમવાન વર્ષ; ૨. હરિવર્ષ; ૩. દેવકુરુ.

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મમૂમિઓ છે—

૧. ઉત્તરકુરુ; ૨. રમ્યવર્ષ; ૩. હિરણ્યવંતવર્ષ.

(૪) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષવરપર્વત છે—

૧. ચુલ્લહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩. નિષધ.

(૫) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષવરપર્વતો છે—

૧. નીલવંત; ૨. રુકમી; ૩. શિખરી.

(૬) તે જ પ્રમાણે મંદરની દક્ષિણે ત્રણ મહાહ્રદ છે—

૧. પદ્મહ્રદ; ૨. મહાપદ્મહ્રદ; ૩. તિગિચ્છહ્રદ.

તેમાં ત્રણ દેવતા પદ્ય સ્થિતિવાળી વસે છે—

૧. શ્રી; ૨. હી; ૩. ધૃતિ.

(૭) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ મહાહૃદ અને તેમાં વસનારી ત્રણ દેવતા છે—

હૃદ . ૧. કેસરીહૃદ ૨. મહાપૌંડરિક; ૩. પૌંડરિક.

દેવતા . ૧. કીર્તિ; ૨. બુદ્ધિ; ૩. લક્ષ્મી.

(૮) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે આવેલા ચુલ્લ હિમવાન વર્ષધરમાંથી પદ્મહૃદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. શેહિતાંશા.

(૯) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરના શિખરી.પર્વતમાંથી પૌંડરિક મહાહૃદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧. સુવર્ણકૂલા; ૨. રકતા; ૩. રકતાવતી.

(૧૦) તે જ પ્રમાણે મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ત્રણ અતરનદીઓ છે—

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩. પંકવતી.

(૧૧) તે જ પ્રમાણે દક્ષિણના કિનારે ત્રણ અતરનદીઓ છે—

૧. તપ્તજલા; ૨. મત્તજલા; ૩. ઉન્નમત્તજલા.

(૧૨-૧૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં વહેતી શીતોદાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણના કિનારે ત્રણ ત્રણ અતરનદીઓ છે—

દક્ષિણે . ૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અન્તોવાહિની.

ઉત્તરે . ૧. ઊર્મિમાલિની; ૨. ફેનમાલિની; ૩. જાંભીર-માલિની.

(૧૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ભરતમાં ત્રણ તીર્થ છે—

૧. માગધ; ૨. વરદામ; ૩. પ્રભાસ.

(૧-૧૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કર્મમિથી માંડીને અતરનદીઓ સુધીની હકીકત સમજવી.

[-સ્થા. ૧૮૩, ૧૯૭, ૧૪૨]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ભરતૈરવત વર્ષોમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું,
૨. આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું જઘન્ય,
૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-સુષમા આરાનું—

—કાલમાન ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં હેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ વર્ણને ચાર અકર્મભૂમિ છે—

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ ૪. રમ્યગ્વર્ષ.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ચાર વૃત્તવંતાદ્ય છે—

૧. શબ્દાપાતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩. ગંધાપાતી;
૪. માત્યવંત.

તેમાં ચાર હેવો પદ્યસ્થિતિવાળા વસે છે—

૧. સ્વાતી; ૨. પ્રભાસ; ૩. અરુણ; ૪. પદ્મ.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મહાવિદેહ ચાર પ્રકારનું છે—

૧. પૂર્વવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ; ૩. હેવકુરુ; ૪. ઉત્તરકુરુ.

(૫) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણ કિનારે ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

- ઉત્તરે
૧. ચિત્રકૂટ;
  ૨. પદ્મકૂટ;
  ૩. નલિનકૂટ;
  ૪. એકશૈલ.

- દક્ષિણે
૧. ત્રિકૂટ;
  ૨. વૈશ્રમણકૂટ;
  ૩. અંજન;
  ૪. માતંજન.

(૬) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

દક્ષિણે : ૧. અંકાપાતી; ૨. પક્ષમાપાતી; ૩. આશીવિષ;

૪. સુખાવહ.

ઉત્તરે : ૧. ચંદ્રપર્વત; ૨. સૂર્યપર્વત; ૩. દેવપર્વત;

૪. નાગપર્વત.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની ચારે વિદિશામાં ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત (ગજદંતગિરિ) છે—

૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રભ; ૩. ગંધમાદન; ૪.

માલ્યવાન.

(૮) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મહાવિદેહ વર્ષમાં જઘન્ય ચાર અરિહત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બલદેવ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.

(૯) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુમાં ચાર વન છે—

૧. ભદ્રશાલવન; ૨. નંદનવન; ૩. સૌમનસવન; ૪. પંડકવન.

(૧૦) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુના પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલાઓ છે—

૧. પાંડુકંબલા શિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલા શિલા; ૩. રક્તકંબલાશિલા; ૪. અતિરક્તકંબલા શિલા.

(૧૧) મેરુની ચૂલિકા ઉપર ચાર યોજન વિસ્તૃત છે.

(૧-૧૧) આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કાઢથી માંડીને ચૂલિકા સુધીની હકીકત સમજી લેવી.

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તથા દક્ષિણ કિનારા તરફ પાંચ-પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે.

ઉત્તરે	દક્ષિણે
૧. માલ્યવાનં;	૧. ત્રિકૂટ;
૨. ચિત્રકૂટ;	૨. વૈશ્રમણ;
૩. પદ્મકૂટ;	૩. અંબન;
૪. નલિનકૂટ;	૪. માતંબન;
૫. એકશૈલ.	૫. સૌમનસ.

(૨) તે જ પ્રમાણે શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ પાંચ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧. વિદ્યુતપ્રભ;	૧. ચંદ્રપર્વત;
૨. અંકાપાતી;	૨. સૂર્યપર્વત;
૩. પદ્માપાતી;	૩. નાગપર્વત;
૪. આશીવિષ;	૪. દેવપર્વત;
૫. સુખાવહ.	૫. ગંધમાદન.

(૩) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણના દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં પાંચ મહાહલ છે —

૧. દેવકુરુમા	૨. ઉત્તરકુરુમા
૧. નિષધહલ;	૧. નીલવંતહલ;
૨. દેવકુરુહલ;	૨. ઉત્તરકુરુહલ;
૩. સૂર્યહલ;	૩. ચંદ્રહલ;
૪. સુલસહલ;	૪. ઐરાવણહલ;
૫. વિદ્યુતપ્રભહલ.	૫. માલ્યવંતહલ.

(૧-૩) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજી લેવું.

[—સ્થા. ૪૩૪]

(૧) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ ગ્રહમૂર્તિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યગ્વર્ષ;
૫. દેવકુરુ; ૬. ઉત્તરકુરુ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યગ્વર્ષ.

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષષર છે —

૧. ચુદ્ધહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩. નિષધ;
૪. નીલવાન; ૫. રુકમી; ૬. શિખરી.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે અને ઉત્તરે પણ છ કૂટ છે —

દક્ષિણે

૧. ચુદ્ધહિમવાન;
૨. વૈશ્રમણ;
૩. મહાહિમવાન;
૪. વૈશ્ય;
૫. નિષધ;
૬. રુચક.

ઉત્તરે

૧. નીલવંત;
૨. ઉપદર્શન;
૩. રુકમી;
૪. મણિકંચન;
૫. શિખરી;
૬. તિગિચ્છ.

(૫) ધાતકીખંડકીપમાં પૂર્વાર્ધમાં છ મહાહિ છે અને તેમાં છ દેવતા વસે છે —

મહાહિ

૧. પદ્મ;
૨. મહાપદ્મ;

દેવતા

૧. શ્રી;
૨. હી;

૩. તિગિચ્છ;	૩. ધૃતિ;
૪. કેસરી;	૪. કીર્તિ;
૫. મહાપૌંડરિક;	૫. બુદ્ધિ,
૬. પૌંડરિક.	૬. લક્ષ્મી.

(૬) ધાતકીખંડના મેરુની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે અને ઉત્તરમાં પણ તેટલી જ છે —

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧. ગંગા;	૧. નરકાંતા;
૨. સિંધુ;	૨. નારીકાંતા;
૩. રોહિતા;	૩. સુવર્ણકૂલા;
૪. રોહિતાંશા;	૪. રૂપ્યકૂલા;
૫. હરિ;	૫. રક્તા;
૬. હરિકાંતા.	૬. રક્તાવતી.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારે મળીને ૬ અતરનદીઓ છે; તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ૬ અતરનદીઓ છે —

શીતાની	શીતોદાની
૧. ગાથોવતી;	૧. ક્ષીરોદા;
૨. દ્રહવતી;	૨. સિંહસ્રોતા;
૩. પંકવતી;	૩. અંતોવાહિની;
૪. તપ્તજલા;	૪. ઊર્મિમાલિની;
૫. મત્તજલા;	૫. કૈનમાલિની;
૬. ઉન્મત્તજલા.	૬. ગંધીરમાલિની.

(૧-૭) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ સમજી લેવું.

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષ છે —

૧. હરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત; ૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષધર છે —

૧. હિમવાન; મહાહિમવાન; ૩. નિષધ; ૪. નીલવંત; ૫. રુકમી; ૬. શિખરી; ૭. મંદર.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત મહાનદીઓ પૂર્વવાહિની છે અને કાલોદને જઈ મળે છે —

૧. ગંગા; ૨. રોહિતા; ૩. હરિ; ૪. શીતા; ૫. નરકાંતા; ૬. સુવર્ણકૂલા; ૭. રક્તા.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત નદીઓ પશ્ચિમાભિ-મુખી વહે છે અને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે —

૧. સિંધુ; ૨. રોહિતાંશા; ૩. હરિકાંતા; ૪. શીતોદા; ૫. નારીકાંતા; ૬. ભ્યકૂલા; ૭. રક્તાવતી.

(૧-૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ એમ જ સમજવું. પણ તેની પૂર્વવાહિની નદીઓ લવણસમુદ્રને અને પશ્ચિમવાહિની નદીઓ કાલોદસમુદ્રને મળે છે એ વિશેષમાં.

[—સ્થાં ૫૫૫]

(૧) ધાતકીખંડની પૂર્વાર્ધની તિમિસ અને ખંડપ્રપાત શુદ્ધ આઠ યોજન ઊંચી છે.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીના બંને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૮. ચિત્રકૂટ યાવત્ માતંજન (પૃ૦ ૬૩૩).

(૩) તે જ પ્રમાણે શીતોદાને બંને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર છે —

૧-૮. અંકાપાતી યાવત્ નાગપર્વત (પૃ૦ ૬૩૪).

(૪) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા અને શીતોદા નદીને બન્ને કિનારે આઠ-આઠ ચક્રવર્તિ વિજયો છે. (પૃ૦ ૬૨૫-૬).

(૫) તે વિજયોની રાજધાનીઓ પણ બન્ને નદીના બન્ને કિનારે આઠ-આઠ છે. (પૃ૦ ૬૨૬-૭).

(૬) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતાની ઉત્તરે, અને દક્ષિણે તથા શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે —

૮. ચક્રવર્તી, ૮. અરિહંત, ૮. વાસુદેવ ઉપનન તથા છે, થાય છે અને થશે.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીની ઉત્તરે —

૮. દીર્ઘવૈતાદ્ય (વિજયોના વક્ષસ્કાર);

૮. તિમિસશુભા (વિજયોના વક્ષસ્કાર સંબંધી);

૮. ખંડપ્રપાતશુભા

૮. કૃતમાલ્યકદેવ (તિમિસ સંબંધી);

૮. નૃત્યમાલ્યકદેવ (ખંડપ્રપાત સંબંધી);

૮. ગંગાકુંડ (વિજયની ગંગાનો);

૮. સિંધુકુંડ (વિજયની સિંધુનો);

૮. ગંગા (વિજયની);

૮. સિંધુ (વિજયની);

૮. ઋષભકૂટ પર્વત (વિજયભાવી);

૮. ઋષભકૂટદેવ,

— એ બધું છે. તથા એ બધું તેના દક્ષિણ કિનારે પણ તેટલું જ છે; પણ ગંગા અને સિંધુને બદલે રક્તા અને રક્તાવતી નદી તથા તેના કુંડો સમજવા. શીતોદાના દક્ષિણ કિનારે શીતાના દક્ષિણ કિનારા જેમ સમજવું.

(૮.) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધની મેરુની ચૂલિકા મધ્ય-ભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે.

(૧-૮) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૬૪૧]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની પૂર્વે શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧-૧૦. માલ્યવાન યાવત્ સૌમનસ. (પૃ ૬૨૧, ૨૭ થી ૩૮)

(૨) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૧૦. વિદ્યુત્પ્રભ યાવત્ ગંધમાદન. (પૃ ૬૨૧, ૩૯ થી ૪૮)

(૧-૨) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાંય તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૭૬૮]

૪. કાલોદસસુદ્ર

કાલોદસસુદ્રનો^૧ ચક્રવાલ વિષ્કંભ આઠ લાખ યોજન છે. તેનો પરિધિ ૯૧ લાખ યોજનથી વધારે છે.

[—સ્થા ૬૩૧; —સમ ૯૧]

કાલોદધિની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થા ૯૩]

૧. ધાતકીખંડને વલયાકારે વીટીને રહેલો સસુદ્ર તે કાલોદ સસુદ્ર કહેવાય છે. તેનો પરિધિ ૯૧૭૭૬૦૫ યોજન છે. કવણસસુદ્રની જેમ આમાં ગોતીર્થ નથી તેમ પાતાળકળશો પણ નથી. એટલે પાણીની ઊંડાઈમાં તથા ઊંચાણમાં કયાંય ફરક પડતો નથી. તેની સર્વઠેકાણે ઊંડાઈ એક હજાર યોજન છે. એ ધાતકીખંડથી બમણા વિસ્તાર વાળો હોવાથી ૮ લાખ યોજન પહોળો છે.

૫. પુષ્કરવરદ્વીપાધિ^૧

આલ્યંતર પુષ્કરાધનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૮ લાખ ચોજન છે. બાહ્ય પુષ્કરાધનો પણ તેટલો જ વિષ્કંભ છે.

[—સ્થા० ૬૩૨]

પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ભિંચી છે.

[—સ્થા० ૬૩]

પુષ્કરાધના મેરુનું માપ ધાતકીખંડના મેરુ જેટલું સમજવું (પૃ० ૬૧૬-૬૨૦).

[—સ્થા० ૭૨૧]

પુષ્કરાધના પૂવાર્ધમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર-કુરુમાં પદ્મવૃક્ષ છે તેમાં પદ્મ નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે. દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે.

પુષ્કરાધના પશ્ચિમાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં મહાપદ્મ નામનું વૃક્ષ છે તેમાં પૌંડરિક નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે અને દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે.

[—સ્થા० ૬૩]

પુષ્કરાધમાં અહીં જણાવેલ બધું ધાતકીખંડની જેમ બેની સંખ્યામાં છે—

૧. ભરતવર્ષ;

૨-૧૮૧. ઐરવત યાવત મેરુપર્વતની શ્રલિકા (પૃ० ૬૨૦ ઇં).

[—સ્થા० ૬૩]

પુષ્કરાધદ્વીપમાં પણ ધાતકીખંડ જેમ ચક્રવર્તિવિજયો ૬૮ તથા તેમની રાજધાનીઓ ૬૮ છે.

[—સમ० ૬૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૩.

(૧) પુષ્કરાર્ધદ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે ક્ષેત્રો છે—

(૧) ૧ હરત; ૨ ઐરવત.

ઇત્યાદિ બધી હકીકત ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ જેમ સમજવી (પૃ૦ ૬૨૮).

તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ જેમ હકીકત સમજ લેવી (પૃ૦ ૬૩૧).

[—સ્થા૦ ૬૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધની કર્મ-ભૂમિઓ તથા અકર્મભૂમિઓ વગેરેની હકીકત પણ ધાતકી-ખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૧-૩) સમજ લેવાની છે.

[—સ્થા૦ ૧૮૩, ૧૯૭, ૧૪૨]

ધાતકીખંડ જેમ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં પણ આરાના કાલમાનથી માંડીને મેરુની ચૂલિકા સુધીની હકીકત (પૃ૦ ૬૩૩-૪) સમજ લેવી.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાંના વક્ષસ્કારથી માંડીને મહાહુલની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૫) સમજ લેવી.

[—સ્થા૦ ૪૩૪]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના સુષમા આરાનું કાલમાન આદિ પણ ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૧) સમજ લેવું.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધની છ અકર્મભૂમિ આદિ હકીકત (પૃ૦ ૬૩૬) પણ ધાતકીખંડ જેમ સમજવાની છે.

[સ્થા૦ ૫૨૨]

મનુષ્યક્ષેત્રમાં બે સમુદ્ર છે —

૧. લવણ; ૨. કાલોદ.

[—સ્થા. ૧૧૧]

સમયક્ષેત્રમાં આ બધું પાંચપાંચ છે —

૧. ભરત;^૧ ૨. ઐરવત; ૩-૧૮૧. હિમવંત યાવત મંદરચૂલિકા (૫૦ ૬૨૦ ઇં).

[—સ્થા. ૪૩૪]

જંબૂદ્વીપની બહાર આ બધું ચારચાર છે —

૧. ભરત;^૨ ૨. ઐરવત; ૩-૧૮૧. હિમવંત યાવત મંદરચૂલિકા (૫૦ ૬૨૦).

[—સ્થા. ૩૦૬]

(૧) સમયક્ષેત્રમાં દશ કુરુ છે તે આ —

૧-૫. પાંચ દેવકુરુ;^૩ ૬-૧૦. પાંચ ઉત્તરકુરુ^૪.

(૨) સમયક્ષેત્રમાં દશ મહાવૃક્ષો છે —

૧. સુદર્શના જંબૂ (જંબૂદ્વીપના ઉત્તરકુરુમાં);

૨. ધાતકીવૃક્ષ (ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૩. મહાધાતકીવૃક્ષ (ધાતકી પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૪. પદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં);

૫. મહાપદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધ પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૬-૧૦. પાંચ કૂટ શાલ્મલી (પાંચે ઉત્તરકુરુમાં).

તે વૃક્ષોમાં ક્રમશઃ આ દશ દેવો વસે છે —

૧. જંબુમા એક, ધાતકીમાં બે અને પુષ્કરાર્ધમાં બે સર્વ મળી પાંચ — આ જ પ્રમાણે બાકીના વિષે પણ સમજવું.

૨. ધાતકીમાં બે, પુષ્કરાર્ધમાં બે — આ જ પ્રમાણે બાકી વિષે પણ સમજવું.

૩. ૧ ભરતમાં, ૨ ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાર્ધમાં.

૧. અનાદેત; ૨. સુદર્શન; ૩. પ્રિયદર્શન; ૪. પૌંડરિક;
૫. મહાપૌંડરિક; ૬-૧૦. વેણુદેવ ગરુડ.

[—સ્થા૦ ૭૬૪]

૭. અઢીદ્વીપખાલ લોક^૧

(૧) માનુષોત્તર પર્વત^૨

માનુષોત્તર પર્વતને ચારે દિશાએ^૩ ચાર^૪
શિખરો છે —

૧. રત્ન (દક્ષિણ-પૂર્વમાં); ૨. રત્નોચ્ચય (દક્ષિણ-
પશ્ચિમમાં); ૩. સર્વરત્ન (પૂર્વોત્તરમાં); ૪. રત્નસંચય
(પશ્ચિમોત્તરમાં.)

[—સ્થા૦ ૩૦૦]

માનુષોત્તર પર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સ્થા૦ ૭૨૪]

માનુષોત્તરપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ૦ ૧૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩૫.

૨. આ પર્વત મનુષ્યક્ષેત્રખાલ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં ગણાય છે. તેની
પહોળાઈ ૧૦૨૨ બાહ જતાં બાકીના બાહ પુષ્કરાર્ધની એટલે કે
૮ લાખ-૧૦૨૨=૭૬૮૯૭૮ યોજન પ્રમાણ છે. તેનો આકાર બેટેલા સિંહ
જેવો છે—આગળથી ઊંચો અને પાછળથી ક્રમશઃ નીચો છે. તે ૧૭૨૧
યોજન ઊંચો અને મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન પહોળો છે. તેની પહોળાઈ ક્રમશઃ
ધટતી જાય છે અને શિખરમાં ૪૨૪ યોજન પહોળાઈ રહી જાય છે.

૩. સૂત્રમાં દિશા કહ્યું છે પણ વિદિશામાં એ કુટ્ટો સમજવાં.

૪. આ પર્વતમાં આ ચાર જ કુટ્ટ નથી પણ ચતુઃસ્થાનક હોવાથી
ચાર કહ્યાં છે. ચારે દિશામાં પણ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણ હોવાથી બીજાં ૧૨
કુટ્ટો પણ છે.

(૨) નન્દીશ્વર વિષે વિચાર^૧

નન્દીશ્વરદ્વીપના મંડલમાં લગભગ વચ્ચે ચારે દિશાએ ચાર અંચનકપર્વત છે—

૧. પૂર્વનો અંચનક પર્વત; ૨. દક્ષિણનો અંચનક પર્વત; ૩. પશ્ચિમનો અંચનકપર્વત; ૪. ઉત્તરનો અંચનક પર્વત.

તે પર્વતો ૮૪૦૦૦ ચોજન ઊંચા છે, અને હજાર ચોજન જમીનમાં ઊંડા છે. મૂળમાં તેઓ દશહજાર ચોજન વિસ્તૃત છે અને તદનન્તર ક્રમશઃ વિસ્તાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે અને પછી છેવટે ઉપર એક હજાર ચોજન વિષ્કંભ રહી જાય છે. મૂળમાં તેનો પરિધિ ૩૧૬૨૩ ચોજન છે, અને ઉપર ૩૧૬૬ ચોજન છે. તે બધા મૂળમાં વિસ્તીર્ણ છે, મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત છે અને ઉપર તનુ છે. અને એમ ગોપુચ્છાકારે છે. તે પર્વતો સર્વ અંજનમય છે, સ્વચ્છ છે ચાવત્ દર્શનીય છે.

તે પર્વતો પર ઉપરનો સપાટ ભાગ બહુજ રમણીય છે. અને તેની મધ્યમાં ચાર સિદ્ધાયતન આવેલાં છે. તે સિદ્ધાયતનો ૧૦૦ ચોજન લાંબાં, ૫૦ ચોજન પહોળાં, ૭૨ ચોજન ઊંચાં છે.

---

૧. જંબૂદ્વીપથી માંડીને ગણતાં નંદીશ્વર દ્વીપ આઠમો છે:—૧. જંબૂદ્વીપ, ૨. ધાતકીખંડ, ૩. પુષ્કરવર, ૪. વરુણવર, ૫. ક્ષીરવર, ૬. ધૃતવર, ૭. ક્ષોદ્ધવર. સાતમા ક્ષોદ્ધવદ્વીપને વીટીને સાતમો ક્ષોદોદ નામનો સમુદ્ર રહે છે અને તેની ફરતો વલ્લ્યાકારે નંદીશ્વર દ્વીપ છે. આનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર આ નંદીશ્વરમાં બાવન જિનાલયો છે અને તેથી પણ આગળ આવનાર બારમા કુંડલ અને ૨૧મા રુચકદ્વીપમાં ચાર-ચાર છે એટલે સર્વ મળી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ૬૪ ચૈત્યો છે.

એ સિદ્ધાયતનોને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર છે —

૧. દેવદ્વાર; ૨. અસુરદ્વાર; ૩. નાગદ્વાર; ૪. સુપર્ણદ્વાર.

એ ચાર દ્વારમાં તે જ નામના ચાર પ્રકારના દેવો વસે છે.

એ દ્વારની સામે ચાર મુખમંડપ છે. એ મુખમંડપની સામે ચાર પ્રેક્ષાગૃહમંડપ છે. એ મંડપોની બરાબર વચમાં ચાર વજ્રના આખાટક છે. તે આખાટક પર ચાર મણિપેટિકા છે. મણિપેટિકા પર ચાર સિંહાસન છે. તે ચાર સિંહાસનો પર ચાર વિજયદૂધ્ય છે. તે દૂધ્યની વચમાં ચાર વજ્રમય અંકુશ છે. તે અંકુશમાં મોતીની માળાની ચાર કુંભિકા છે. એ પ્રત્યેક કુંભિકા ફરતી પોતાથી અધીં ઊંચી ચાર ચાર અર્ધ કુંભિકાઓ છે.

એ પ્રેક્ષાગૃહમંડપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે. એ પીઠિકા પર ચાર ચૈત્ય સ્તૂપો છે. એ ચૈત્ય સ્તૂપની ચારે દિશાએ ચાર ચાર મણિપીઠિકાઓ છે. એ પીઠિકા પર પર્યાકાસનબદ્ધ, રત્નજ, સ્તૂપાભિમુખ ચાર જિનપ્રતિમાઓ છે —

૧. ઋષભ; ૨. વર્ધમાન; ૩. અન્દ્રાનન; ૪. વારિસેન.

એ ચૈત્યસ્તૂપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર ચાર ચૈત્યવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષોની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર મહેન્દ્રધ્વજ છે. એ ધ્વજોની સામે ચાર નન્દા પુષ્કરિણી છે.

એ પુષ્કરણિઓની ચારે દિશાએ ચાર વનખંડ છે—

૧. પૂર્વમાં અશોકવન; ૨. દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન; ૩. પશ્ચિમમાં અંપકવન; ૪. ઉત્તરમાં આમ્રવન.

(૧) તેમાં જે પૂર્વદિશાનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. નંદોત્તરા; ૨. નન્દા; ૩. આનંદા; ૪. નંદિવર્ધના.

તે નંદા પુષ્કરિણીઓ ૧ લાખ યોજન લાંબી, ૫૦ હજાર યોજન પહોળી અને હજાર યોજન ઊંડી છે.

પ્રત્યેક વાવડીની ચારે દિશાએ પગથિયાઓની ત્રણ ત્રણ હારો છે. અને હાર સામે ચાર તોરણ છે. તે પ્રત્યેક પુષ્કરિણીની ચારે દિશાએ વનખંડ છે.

એ પુષ્કરિણીઓની વચ્ચે ચાર દધિમુખ પર્વતો છે. એ પર્વતો ૬૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે અને એક હજાર યોજન ઊંડા છે. બધા ભાગમાં તે સમ છે. દરેકની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજન છે. તે પર્વતો સર્વપ્રકારના રત્નયુક્ત છે — યાવત્ દર્શનીય છે. આ દધિમુખ પર્વતનો ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. બાકીનું બધું વર્ણુન અંચનક પર્વત જેમ સમજી લેવું — યાવત્ ઉત્તરમાં આગ્રવન છે.

(૨) તેમાં જે દક્ષિણનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. ભદ્રા; ૨. વિશાલા; ૩. કુમુદા; ૪. પુંડરિકિણી.

તે પુષ્કરિણીઓ એક લાખ યોજન લાંબી છે એમ બાકીનું બધું વર્ણુન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૩) તેમાં જે પશ્ચિમ તરફનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. નંદિષેણા; ૨. અમોઘા; ૩. ગોરતૂપા; ૪. સુદર્શના. બાકીનું વર્ણુન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. વિજયા; ૨. વૈજયંતી; ૩. જયંતી; ૪. અપરાજિતા. બ્રાહ્મીનું બધું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

નન્દીશ્વરદ્રીપની મધ્યમાં ચારે વિદિશામાં ચાર રતિકર પર્વતો છે —

૧. ઉત્તરપૂર્વનો; ૨. દક્ષિણપૂર્વનો; ૩. દક્ષિણપશ્ચિમનો; ૪. ઉત્તરપશ્ચિમનો.

એ રતિકર પર્વતો ૧૦૦૦ યોજન ઊંચા છે તથા ૧૦૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે. તેઓ ઘૂઘે ભાગે સમ છે. બાહરના આકારે દરેકનો વિષ્કંભ ૧૦૦૦૦ યોજન છે અને ૩૧૬૨૩ યોજન પરિધિ છે. તેઓ સર્વરત્નયુક્ત છે, સ્વચ્છ છે, યાવત્-દર્શનીય છે.

(૧) તેમાં જે ઉત્તરપૂર્વમાં રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ઇશાન દેવેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જંબૂદ્રીપપ્રમાણુ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. નંદોત્તરા કૃષ્ણાની; ૨. નંદા કૃષ્ણારબિની; ૩. ઉત્તરકુરા રામાની; ૪. દેવકુરા રામરક્ષિતાની.

(૨) તેમાં જે દક્ષિણપૂર્વનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શકેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જંબૂદ્રીપપ્રમાણુ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. સમના પદ્માની; ૨. સૌમના શિવાની; ૩. અર્ચિમાદ્વી સતીની; ૪. મનોરમા અંબુની.

(૩) તેમાં જે દક્ષિણ પશ્ચિમનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શકેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જંબૂદ્રીપપ્રમાણુ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. ભૂતા અમલાની; ૨. ભૂતાવતંસક અપ્સરાની; ૩. ગોસ્તુપા નવમિતાની; ૪. સુદર્શના રોહિણીની.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરપશ્ચિમમાં રતિકરપર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ ઈશાનેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જંબૂદ્વીપ-પ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. રત્ના વસુની; ૨. રત્નોચ્ચયા વસુશુભ્તાની; ૩. સર્વરત્ના વસુમિત્રાની; ૪. રત્નસંચયા વસુધરાની.

[—સ્થા० ૩૦૭]

બધા અંચનક પર્વતો ૮૪૦૦૦ ચોજન ઊંચા છે.

[—સમ० ૮૪]

બધા અંચનક પર્વતો હજાર ચોજન જમીનમાં ઊંડા, મૂળમાં દશ હજાર ચોજન પહોળા અને શિખર પર હજાર ચોજન પહોળા છે.

બધા રતિકર પર્વતો હજાર ચોજન ઊંચા તથા હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે. તે બધે ઠેકાણે સમાનપરિમાણ વાળા છે, અને ઝાલરના આકારે દશ હજાર ચોજન પહોળા છે.

બધા દ્વિધ્રુવ^૧ પર્વતો હજાર ચોજન ઊંડા છે. તે સર્વત્ર સમાન પરિમાણવાળા તથા પદ્યકંસંસ્થાને દશ હજાર ચોજન પહોળા છે, અને ૬૪ હજાર ચોજન ઊંચા છે.

[—સ્થા० ૭૨૫, —સમ० ૬૪]

૧, આ દ્વિધ્રુવ પર્વતો અંચનક પર્વતની ચારે દિશાએ રહેલી ચાર વાવડીમાં મધ્યમાં આવેલા છે. અંચનક ચાર હોવાથી તેમની ૧૬ પુષ્ક-રિણીમાં આ દ્વિધ્રુવ પર્વતો સર્વ મળી ૧૬ થાય.

નન્દીશ્વર દ્વીપની મધ્યમાં સાત દ્વીપ છે —

૧. જંબૂદ્વીપ; ૨. ધાતકીખંડદ્વીપ; ૩. પુષ્કરવરદ્વીપ;
૪. વરુણવરદ્વીપ; ૫. ક્ષીરવરદ્વીપ; ૬. ધૃતવર; ૭. ક્ષોદ્ધવર.

નન્દીશ્વર દ્વીપની મધ્યમાં સાત સમુદ્ર છે. —

૧. લવણ; ૨. કાલોદ, ૩. પુષ્કરોદ; ૪. વરુણોદ;
૫. ક્ષીરોદ; ૬. ધૃતોદ; ૭. ક્ષોદ્ધોદ.

[—સ્થા ૦ ૫૮૦]

(૩) રુચકદ્વીપ^૧

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં રુચકવર^૨ પર્વતમાં આઠ કૂટ છે —

૧. રિષ્ટ; ૨. તપનીય; ૩. કંચન; ૪. રજત; ૫. દિશા-સ્વસ્તિક;
૬. પ્રલંબ; ૭. અંબન ૮. અંબનપુલક.

એ કૂટોમાં ઋદ્ધિશાળી પદ્યસ્થિતિવાળી આઠ દિશા-કુમારીઓ વસે છે —

૧. નંદોત્તરા; ૨. નંદા; ૩. આનંદા; ૪. નંદિવર્ધના;
૫. વિજયા; ૬. વૈજયંતી; ૭. જયંતી; ૮. અપરાજિતા.

(૨) જંબૂના મેરુપર્વતની દક્ષિણે રુચકવર પર્વતમાં આઠ કૂટ છે અને તેમાં આઠ દિશાકુમારીઓ વસે છે તે નીચે પ્રમાણે —

૧. જંબૂદ્વીપથી ગણતાં આ દ્વીપ ૨૧મો છે. નદીશ્વર આઠમો છે ત્યાર પછી ૯. અરુણ, ૧૦. અરુણવરદ્વીપ, ૧૧. અરુણરાવભાસ, ૧૨. કુંડલવર, ૧૪. કુંડલરાવભાસ, ૧૫. અરુણોપપાત, ૧૬. અરુણોપપાતવર, ૧૭. અરુણોપપાતરાવભાસ, ૧૮. રાખ, ૧૯. રાખવર, ૨૦. રાખરાવભાસ, ૨૧. રુચક.

૨. આ રુચકવર માનુષોત્તરની જેમ વલયાકારે રુચકદ્વીપની મધ્યમાં આવેલો છે. એટલે અહીં જંબૂના મેરુથી ચારે દિશામાં તે હોવાથી તેનાં કૂટો ગણાવ્યાં છે. આ રુચકવર પર્વતની ચારે દિશામાં એક એક જિનચેત્ય છે.

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. કનક;	૧. સમાહારા;
૨. કંચન;	૨. સુપ્રતિષ્ઠા;
૩. પદ્મ;	૩. સુપ્રયુક્તા;
૪. નલિન;	૪. યશોધરા;
૫. શશી;	૫. લક્ષ્મીવતી;
૬. દિવાકર;	૬. શેષવતી;
૭. વૈશ્રમણ;	૭. ચિત્રગુપ્તા;
૮. વૈદ્ય.	૮. વસુંધરા.

(૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે રુચકમાં ૮ કૂટો અને ૮ દિશાકુમારીઓ છે તે નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. સ્વસ્તિક;	૧. ઇલાહેવી;
૨. અમોઘ;	૨. સુરાહેવી;
૩. હિમવાન;	૩. પૃથ્વી;
૪. મંદર;	૪. પદ્માવતી;
૫. રુચક;	૫. એકનાસા;
૬. રુચકોત્તમ;	૬. નવમિતા;
૭. ચંદ્ર;	૭. સીતા;
૮. સુદર્શન.	૮. ભદ્રા.

(૪) તે જ પ્રમાણે ઉત્તરે રુચકમાં આઠ કૂટો અને આઠ દિશાકુમારીઓ નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. રત્ન;	૧. અલંબુષા;
૨. રત્નોચ્ચય;	૨. મિત્રકેશી;

૩. સર્વરત્ન;	૩. પૌંડરી;
૪. રત્નસંચય;	૪. ગીતવાસની;
૫. વિજય;	૫. આશા;
૬. વૈજયંત;	૬. સર્વગા;
૭. જયંત.	૭. શ્રી;
૮. અપરાજિત.	૮. હી.

[—સ્થાન ૬૪૩]

રુચક માંડલિક પર્વત ૮૫૦૦૦ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ ૮૫]

રુચકવર પર્વત હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

(૪) માંડલિક પર્વતો

માંડલિક (વલયાકાર) પર્વત ત્રણ છે —

૧. માનુષોત્તર^૧ (પુષ્કરવરમાં);
૨. કુંડલવર (કુંડલદ્વીપમાં);
૩. રુચકવર^૨ (રુચકદ્વીપમાં).

[—સ્થાન ૨૦૪]

કુંડલવર પર્વત હજાર યોજન ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

---

૧. માનુષોત્તર માટે પુષ્કરાધદ્વીપ અને રુચક માટે રુચકદ્વીપનું વર્ણન જોવું.

(૫) અસંખ્યાતમો જંબૂદ્વીપ^૧

વિજયાર રાજધાની ૧૨ લાખ યોજન લાંબી અને પહોળી છે.

[—સમ૦ ૧૨]

વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત રાજધાનીમાં પ્રાકારો ૩૭ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ૦ ૩૭]

(૬) અસંખ્યાતમો અરુણોદય સમુદ્ર

અસુરેન્દ્ર ચમરનો તિગિચ્છ નામનો ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.^૩

[—સમ૦ ૧૭]

અસુરેન્દ્ર બલિનો રુચકેન્દ્ર^૪ ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ૦ ૧૭]

૧. આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે પણ તે પ્રથમ જણાવેલો જંબૂદ્વીપ ન સમજવો. આગળ જઈ કેટલાય દ્વીપ-સમુદ્રો વટાવી અસંખ્યાતમો આ જંબૂદ્વીપ આવે છે. પ્રથમ જંબૂદ્વીપ સાથે માત્ર આનું નામસાદૃશ્ય છે.

૨. પ્રથમ જંબૂદ્વીપની જગતીમાં પૂર્વ દિશામાં આવેલ વિજયદ્વારના અધિપતિની આ વિજયા નામની રાજધાની અસંખ્યાતમા જંબૂદ્વીપમાં છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દ્વારના અધિપતિની તે નામની રાજધાનીઓ પણ આ અસંખ્યાતમા જંબૂદ્વીપમાં છે.

૩. ચમરને મનુષ્યલોકમાં આવવું હોય ત્યારે તે આ પર્વત પર આવીને ફરે છે તેથી તેનું ઉત્પાતપર્વત એવું નામ પડ્યું છે. તે અરુણોદય સમુદ્રમાં દક્ષિણમાં ૪૨ હજાર યોજનનો આવેલ છે.

૪. આ પર્વત પણ અરુણોદયમાં જ ૪૨ હજાર યોજનનો ઉત્તરમાં આવેલ છે.

ટિપ્પણ

૧. જંબુદ્વીપ :—

લોકના ત્રણ ભાગ છે : અધિલોક, મધ્યલોક અને ભિર્વલોક. તેમાં મધ્યલોકમાં એકબીજાને વીટીને રહેલા એવા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે. તેમાં સૌની વચ્ચે જાલર જેવા ગાળાકારે જંબુદ્વીપ આવેલો છે અને તેને વીટીને બગડી આકારે ગોળ એવા લવણસમુદ્ર છે. લવણસમુદ્રને વીટીને ધાતકીદ્વીપ છે. આમ એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ એકબીજાને વીટીને રહેલા અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રો છે. અતિમ સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણ છે તે સ્વયંભૂરમણ નામના દ્વીપને વીટીને રહેલ છે. શાસ્ત્રકારોએ અસુક દ્વીપ અને સમુદ્રનાં નામો જણાવ્યાં છે અને બાકીનાં માટે કહી દીધું છે કે જગતમાં જે કંઈ પ્રશસ્ત છે તે નામવાળા તે તે દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. દ્વીપનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે — જંબૂ, ધાતકીખંડ, પુષ્કર, વારુણી-વર, ક્ષીરવર, ધૃતવર, ઈશ્વરસ, નદીશ્વર, અરુણ, ઇત્યાદિ. અને સમુદ્રનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે — લવણ, કાલોદધિ, અને ત્યાર પછીના બધા સમુદ્રોનાં નામો તે જે દ્વીપને વીટળાઈને રહ્યા હોય તે જ સમજવાં; એટલે પુષ્કરસમુદ્ર, વારુણીવરસમુદ્ર, ક્ષીરવરસમુદ્ર આદિ.

૨. જગતી :—

પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રને અતે જગતી હોય છે. આ જગતીના વિસ્તારને તે તે દ્વીપ અને સમુદ્રમાં જ-જેને તે ઘેરતી હોય — ગણવામાં આવે છે. તે વજની બનેલી હોય છે. છેક નીચે બાર યોજન પહોળી છે અને ક્રમશઃ ઘટતાં ઘટતાં છેક હિપર ૪ યોજન પહોળી રહે છે. તે જગતીની હિપર વચ્ચે બે ગાદી જિંદી અને ૫૦૦ ધનુષ પહોળી વેદિકા આવેલી છે. એ વેદિકાની બંને બાજુએ વન આવેલું છે. આ જગતીમાં સમાનાન્તરે ચાર દ્વાર આવેલાં છે.

૩. દ્વારૈશું અંતર :—

૭૯ મું સમવાય હોવાથી ૭૯૦૦૦નો અંક આપી કાંઈક વધારે અંતર છે એમ કહ્યું; પણ ખરી રીતે ૭૯૦૫૨ યોજન, ૧ કોશ, ૧૫૩૨ ધનુષ, ૩ આંગળ અને ત્રણ ચવ અંતર જંબુદ્વીપની જગતીમાં આવેલાં દ્વારૈશું છે.

પણ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રની જગતીનાં દ્વારોનું અંતર કાઢવું હોય તો તેના માટે નિયમ આ પ્રમાણે છે — હરએક જગતીમાં દ્વાર ચાર હોય છે — અને હરએક દ્વાર ચાર ચાર યોજન પહોળું હોય છે અને બંને બાજુએ એક એક કોશની બારસાખની લીંત હોય છે. — એટલે ચારે દ્વારની પહોળાઈ ૧૬ યોજન અને ચાર દ્વારની આઠ લીંતની એક એક કોશ ગણતાં ૮ કોશ પહોળાઈ થાય; એટલે કે જે યોજન થાય. આમ બધાં મળી ૧૮ યોજન થાય. તે તે જગતીની એટલે કે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રની પરિધિમાંથી આ ૧૮ યોજન બાદ કરી તેને ચારે ભાગતાં જે ભાગ આવે, તે તે જગતીનાં દ્વારોનું પરસ્પર અંતર સમજવું. જ'બુદ્ધીપનાં દ્વારોનું અંતર ઉપર બતાવ્યું છે. ધાતકીખડનાં દ્વારોનું અંતર કાઢવું હોય તો આ પ્રમાણે — તેની પરિધિ ૪૧૧૦૯૬૧ યોજન છે તેમાંથી ૧૮ બાદ કરીએ એટલે ૪૧૧૦૯૪૩ રહે; તેને ચારે ભાગતાં ૧૦૨૭૭૩૫ યોજન, અને ત્રણ કોશ આવે — આ દ્વારોનું અંતર સમજવું; આ જ પ્રમાણે ગમે તે દ્વીપ-સમુદ્રના દ્વારોનું અંતર કાઢી શકાય.

૪. મેરુપર્વત :—

ભૂમિતળથી જમીનમા જેમ જેમ જઈએ, તેમ તેમ તે યોજનના અગિયારમા ભાગ જેટલો પ્રત્યેક યોજને વધે છે એટલે મૂળમાં તે ૧૦૦૯૦૬૧ યોજન પહોળો છે. સારાંશ એ છે કે મેરુ તદ્દન નીચેથી ઉપર ચઢીએ તેમ તેમ પહોળાઈમાં વધતો જાય છે. અને ઉપરથી નીચે ઊતરીએ તેમ પહોળાઈમાં વધતો જાય છે. એ વધવધતુ માપ પ્રત્યેક યોજને ૧૧ યોજન છે એટલે અગિયાર યોજને એક યોજન ધટે-વધે. આ ૧૧ અંક જેને 'અય' કહેવામાં આવે છે તે જાણવાની રીત આ પ્રમાણે — નીચે ઉપરના વિસ્તારની બાદબાકી કરવી એટલે કે ૧૦૦૯૦૬૧ યોજન - ૧૦૦૦ યોજન = ૯૦૯૦૬૧ યોજન આવે. આને જેટલી જગ્યાઈ હોય તેટલા વડે ભાગવા એટલે કે ૯૦૯૦૬૧ - ૧૦૦૦૦૦ ઉંચાઈના યોજન = $\frac{૧૦૦૦૦૦}{૯૦૯૦૬૧} \times ૧૦૦૦૦૦ = \frac{૧૦૦૦૦૦}{૯૦૯૦૬૧}$ અંક. આ જ રીતે જે જે વસ્તુ સરખી રીતે ધટી-વધતી હોય તેનો અંક નીકળી શકે છે. આ ગણિતના આધારે મેરુ અમુક ઉંચાઈએ કેટલો પહોળો હશે તે જાણી શકાય છે.

૫. અભિષેકશિલાઓ :—

પંડકવનના મધ્યભાગમાં ચૂલિકા આવેલી છે. તે ચૂલિકાની આરે દિશાએ ૫૦ યોજન દૂર જિનભવનો આવેલ છે. એ જિનભવન પાસે આ અભિષેકશિલાઓ છે. પૂર્વમાં પાંડુકંબલા, પશ્ચિમમાં રક્તકંબલા, દક્ષિણમાં અતિપાંડુકંબલા અને ઉત્તરમાં અતિરક્તકંબલા છે. અતિ વિશેષણ વાળી બન્ને શિલામાં એકએક સિંહાસન અને બાકીની બન્નેમાં બબ્બે સિંહાસન છે. આ સિંહાસનો પર તે તે દિશામાં ઉત્પન્ન થનાર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે. પાંડુકંબલા અને રક્તકંબલા પર બબ્બે સિંહાસન માનવાતું કારણ એ છે કે, પૂર્વ મહાવિદેહ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં એકી સાથે કોઈ વખત બબ્બે તીર્થંકરનો જન્મ થાય તો એકી સાથે તેમનો અભિષેક થઈ શકે. ભરત અને ઐરવતમાં એક વખતે એક તીર્થંકરનો જન્મ હોય છે તેથી ઉત્તર અને દક્ષિણની શિલા પર એક એક સિંહાસન માન્યું છે.

૬. જંબુદ્વીપમાં વર્ષો—ક્ષેત્રો :—

જંબુદ્વીપમાં કુલ સાત વર્ષ—ક્ષેત્ર આવેલ છે. તે આ—ભરત, ઐરવત, હિમવંત, હિરણ્યવંત, હરિવર્ષ, રમ્યઞ્વર્ષ અને વિદેહ. જંબુદ્વીપના દક્ષિણાંતે ભરત અને ઉત્તરાંતે ઐરવત આવેલા છે. ભરતની ઉત્તરે હિમવંત અને હિમવંતની ઉત્તરે હરિવર્ષ આવેલા છે. આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલાં છે. ત્યાર પછી મેરુની આસપાસ આવેલું વિદેહ ક્ષેત્ર છે. તે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. મેરુથી પૂર્વમાં રહેલું વિદેહ પૂર્વવિદેહ કહેવાય છે. અને પશ્ચિમમાં રહેલું વિદેહ પશ્ચિમ વિદેહ કહેવાય છે. વિદેહ પછી મેરુની ઉત્તરે રમ્યઞ્વર્ષ અને તેની ઉત્તરે હિરણ્યવંત અને તેની ઉત્તરે ઐરવતવર્ષ છે. રમ્યઞ્વર્ષ, હિરણ્યવંત અને ઐરવત વર્ષ આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુની ઉત્તરે આવેલાં છે. આ વિભાગ નિશ્ચય દિશાને આશ્રયે સમજવો. પણ વ્યવહાર દિશાની અપેક્ષાએ તો સર્વ ક્ષેત્રોને મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. કારણ, વ્યવહારમાં દિશાનો નિયમ સૂર્યના ઉદ્યાસ્ત ઉપર અવલંબિત છે. સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરી જામા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશા ગણાય છે અને ભરતવર્ષના મનુષ્યને આ નિયમ પ્રમાણે ઉત્તર દિશામાં મેરુ ગણાય. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે, તે ઐરવતમાં સૂર્યોદયની છે તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરતાં મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ જ પ્રમાણે બીજા વર્ષો વિષે પણ સમજ લેવું.

આ સાતે વર્ષેને વિભક્ત કરનાર છ વર્ષધર પર્વત છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. તે આ—હિમવંત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલ, રુકમી, અને શિખરી. ભરત અને હિમવંતને હિમવંત વર્ષધર જુદા પાડે છે. હિમવંત અને હરિવર્ષને મહાહિમવંત પર્વત જુદા પાડે છે. હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે. વિદેહ અને રમ્યવર્ષને નીલ પર્વત જુદા પાડે છે. રમ્યવર્ષ અને હિરણ્યવંત ક્ષેત્રને રુકમી પર્વત જુદા પાડે છે. અને હિરણ્યવંત અને ઐરવત ક્ષેત્રને શિખરી પર્વત જુદા પાડે છે.

ભરતથી માંડી મહાવિદેહ પર્વતનો ક્ષેત્ર અને પર્વતનો ક્રમશઃ ઉત્તર દક્ષિણનો વિસ્તાર બમણો બમણો થતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવતથી મહાવિદેહપર્વત પણ સમજવું.

૭. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રો :—

ગાજ જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે હોવાથી ભરતક્ષેત્રનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર જેવો છે. તેની પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશાએ લવણસમુદ્ર છે ઉત્તર દિશાએ હિમવંત પર્વત આવેલો છે ઐરવત વિષે ઠીક તેથી બીલકું છે—તે જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાન્તે હોવાથી તેને પૂર્વ—પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણમાં શિખરી પર્વત છે. તે પણ અર્ધચંદ્રાકારે જ છે. આ બન્ને ક્ષેત્રો પૂર્વથી પશ્ચિમ મુધીની લંબાઈમાં ૧૪૪૭૧૬૬ થી કાર્ધક ન્યૂન યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તર દક્ષિણની પહોળાઈમાં ૫૨૬૬૬ યોજન પ્રમાણ હોવાથી તેમને સમપ્રમાણ કહ્યાં છે.

૮. હિમવંત અને હિરણ્યવંત ક્ષેત્રો :—

હિમવંત ક્ષેત્રની પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણે હિમવંત પર્વત તથા ઉત્તરે મહાહિમવંત પર્વત છે. હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર છે. તેની ઉત્તરે શિખરી પર્વત અને દક્ષિણે રુકમી પર્વત છે. આ બન્ને ક્ષેત્રોના ઉત્તર-દક્ષિણના વિસ્તારનું ૨૧૦૫૬૬ યોજન પ્રમાણ માપ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈનું ૩૭૬૭૪૧૫ યોજન પ્રમાણ માપ સરખું જ છે.

૯. હરિવર્ષ અને રમ્યવર્ષ ક્ષેત્રો :—

હરિવર્ષની પૂર્વપશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે નિષધ પર્વત તથા દક્ષિણે મહાહિમવંત પર્વત આવેલો છે. રમ્યવર્ષની પણ પૂર્વપશ્ચિમે

લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે રુકમી અને દક્ષિણે નીલવંત પર્વતો આવેલા છે. આ બંને ક્ષેત્રોની પૂર્વ પશ્ચિમની લંબાઈનું માપ ૭૩૯૦૧૧/૭૯ યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તરદક્ષિણના વિસ્તારનું માપ ૮૪૨૧૧/૧૬૯ યોજન પ્રમાણ સરખુ જ છે.

૧૦. વિદેહ ક્ષેત્ર :—

નિષધપર્વત અને નીલવંત પર્વતની વચ્ચેનું તે ક્ષેત્ર વિદેહ કે મહાવિદેહ કહેવાય છે. તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમે તો લવણસમુદ્ર જ છે. આ વિદેહ છે તો એક જ; પણ તેની વચ્ચે મેરુપર્વત હોવાથી તેના બે વિભાગ થઈ બચ છે—પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ. આખું વિદેહ ક્ષેત્ર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લાંબું એકલાખ યોજન પ્રમાણ છે અને ઉત્તર દક્ષિણમાં પહોળું ૩૩૬૮૪૧/૬૯ યોજન પ્રમાણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિદેહોની પહોળાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) તો સરખી જ છે એટલે કે યોજન ૩૩૬૮૪૧/૬૯ પ્રમાણ છે. અને તેમની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ પણ સરખી છે એટલે કે જમ્બૂદીપના એક લાખયોજનમાંથી મેરુપર્વતના વિસ્તારના ૧૦૦૦૦ યોજન બાદ કરતાં ૯૦૦૦૦ યોજન રહે છે. આની અડધી લંબાઈ બંને ક્ષેત્રની છે—એટલે કે પ્રત્યેકની ૪૫૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

૧૧. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રો :—

આ બંને કુરુઓ મહાવિદેહમાં જ આવેલા છે. વિદેહની દક્ષિણે નિષધ અને ઉત્તરે નીલ પર્વત આવેલા છે. તે બંને પર્વતમાંથી ગજદંતાકારે બબ્બે ગજદંતગિરિ નીકળીને મેરુ તરફ વિસ્તાર પામેલા છે. એટલે કે એ બંને પર્વતની બબ્બે શાખા નીકળીને ઠેક મેરુને સ્પર્શે છે. એ શાખા ગજદંતાકારે હોવાથી બે શાખાનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર થાય છે. નિષધની બંને શાખાની વચ્ચે દેવકુરુ અને નીલની બંને શાખાની વચ્ચે ઉત્તરકુરુ છે. આ બંને ક્ષેત્રો અર્ધચંદ્રાકારે છે, અને સરખા વિસ્તારવાળાં છે. વિદેહનો કુલ વિસ્તાર ૩૩૬૮૪૧/૬૯ યોજન પ્રમાણ છે. તેમાંથી વચ્ચે આવેલા મેરુના દશહજાર યોજન બાદ કરતાં બાકી ૨૩૬૮૪૧/૬૯ યોજન પ્રમાણ રહે છે તે બંને કુરુનું છે. તેનું અર્ધ કરીએ એટલે પ્રત્યેક કુરુનું સરખું પ્રમાણ મળી આવે તે આ—૧૧૮૪૨૧/૩૬ યોજન પ્રમાણ. આ ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તારના યોજનનું માપ છે. તેને ઇંચ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કુરુની છવા

૫૪૦૦૦ ચોજન પ્રમાણ છે. આ માપ પૂર્વપશ્ચિમના વિસ્તારનું સમજવું. અને પ્રત્યેકનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૬૦૪૧૮ $\frac{૧૩}{૬૬}$ ચોજન પ્રમાણ છે. આ તેમના અર્ધ વર્તુલનું માપ સમજવું.

૧૨. કર્મ-અકર્મભૂમિ :—

અસિ (યુક્કળા), મસિ (લેખનકળા) અને કૃષિ આ ત્રણે પ્રકારના વ્યાપારથી રહિત એવું ક્ષેત્ર તે અકર્મભૂમિ. અને જ્યાં એ ત્રણે વ્યાપાર હોય તથા જે ભૂમિમાં શલાકા—તીર્થકરાદિ—મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા હોય, તે ભૂમિ કર્મભૂમિ કહેવાય છે. અકર્મભૂમિના જીવો મરીને દેવ થાય, અને કર્મભૂમિના જીવો મરીને સર્વત્ર-નરકથી માંડીને સિદ્ધગતિ સુધી-જઈ શકે છે. બધી મળીને મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૩૦ અકર્મભૂમિઓ છે તે આ પ્રમાણે— ૫ હિમવંત (૧ જંબુમાં, ૨ ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાધમાં), ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ, ૫ રમ્યગ્વર્ષ અને ૫ હિરણ્યવંત. અને બધી મળી કર્મભૂમિઓ ૧૫ છે તે આ પ્રમાણે— ૫ ભરત, ૫ ઐરવત, અને ૫ મહાવિદેહ. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યો જ નથી એટલે તેમાં કર્મ-અકર્મભૂમિના વિભાગનો પ્રસંગ નથી ઊઠતો.

૧૩. ચક્રવર્તીના વિજયો :—

મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમમાં પશ્ચિમવિદેહ ક્ષેત્ર છે. નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળીને શીતા નામની મહાનદી પૂર્વમહાવિદેહ ક્ષેત્રને બરાબર સરખા ભાગે વહેતીને લવણસમુદ્રમાં જઈને મળે છે. તે જ પ્રમાણે નિષધપર્વતમાંથી નીકળી શીતોદા નામની મહાનદી પશ્ચિમવિદેહમાંથી પસાર થઈને તેને બરાબર બે ભાગે વહેતીને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે. એટલે બે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સરખા ભાગમાં વહેવાઈ જાય છે. એ ચારે ભાગમાં આઠઆઠ ક્ષેત્રો આવેલાં છે. એટલે બધાં મળી બત્રીશ થાય. તેમનો વિજય ચક્રવર્તી કરે છે એટલે ચક્રવર્તિવિજય એ જ સાર્થક નામ એ ક્ષેત્રોનું છે. પ્રત્યેક વિજયની લંબાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) ૧૬૫૬૨ $\frac{૨૬}{૬૬}$ ચોજન અને પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૨૨૧૨ $\frac{૭}{૬૬}$ ચોજન પ્રમાણ છે.

૧૪. વર્ષધર-પર્વત :—

ચુલ્લહિમવંત-શિખરી :—જંબુદ્વીપમાં દક્ષિણ દિશાથી ઉત્તર તરફ જતાં સર્વ પ્રથમ ચુલ્લહિમવંત વર્ષધર છે. અને ઉત્તર દિશાથી દક્ષિણ દિશા તરફ જતાં સર્વપ્રથમ શિખરી પર્વત આવે છે. ભરતથી બમણો વિસ્તાર (ઉત્તર-

દક્ષિણ) ચુલ્લહિમવંતનો અને ઐરવતથી બમણો વિસ્તાર શિખરીનો છે. ભરત અને ઐરવતનો વિસ્તાર સરખો જ $૫૨૬\frac{૬}{૮}$ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે ચુલ્લહિમવંત અને શિખરીનો વિસ્તાર $૧૦૫૨\frac{૧૨}{૮}$ યોજન પ્રમાણ છે. અને એ બંનેની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) $૨૪૬૩૨\frac{૧}{૮}$ યોજન સરખી જ છે. બંને પર્વતો ૧૦૦ યોજન ઊંચા છે.

મહાહિમવંત-રુક્મી:—ચુલ્લહિમવંત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળું હિમવંતક્ષેત્ર આવે છે અને તે ક્ષેત્રની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો મહાહિમવંત પર્વત આવે છે. તે જ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતથી દક્ષિણે તેનાથી બમણું હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો રુક્મી વર્ષધર આવે છે. આ બંને મહાહિમવંત અને રુક્મીનો વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) $૪૨૧૦\frac{૧૦}{૮}$ સરખો જ છે. બંનેની સરખી લંબાઈ ૨૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. અને લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) $૫૩૬૩૧\frac{૬}{૮}$ યોજન પ્રમાણ છે.

નિષધ-નીલવંત:—મહાહિમવંત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળું હરિવર્ષક્ષેત્ર છે અને તેની ઉત્તરે નિષધપર્વત તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો આવેલો છે. તે જ પ્રમાણે રુક્મી પર્વતની દક્ષિણે રમ્યક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે નીલવંત પર્વત આવેલો છે. આ બંને નિષધ અને નીલવંત પર્વતો વિસ્તાર, લંબાઈ અને ઊંચાઈમાં સમપ્રમાણ છે. તેમની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૯૪૧૫૬ યોજન, ઊંચાઈ ૪૦૦ યોજન અને વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) $૧૬૮૪૨\frac{૩}{૮}$ યોજન છે.

૧૫. વૈતાઢ્ય પર્વતો:—

વૈતાઢ્ય પર્વત બે પ્રકારના છે. ભરતૈરવતમા જે બે વૈતાઢ્યો છે, તથા ૩૨ વિજયોમાં જે ૩૨ વૈતાઢ્યો છે, તે સર્વે દીર્ઘ છે એટલે કે લાંબા છે. તેથી તે દીર્ઘ વૈતાઢ્ય કહેવાય છે. અને તે સિવાયના ઉપર બતાવેલ શબ્દાપાતી વગેરે ચાર વૈતાઢ્યો ગોળ છે તેથી તે વૃત્ત વૈતાઢ્ય કહેવાય છે. ભરતૈરવતના દીર્ઘ વૈતાઢ્યો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્રને સ્પર્શે છે. તેમાં ખેચર વિદ્યાધરોના આવસો છે. તે બંને ૨૫ યોજન ઊંચા છે. આ વૈતાઢ્યોને કારણે ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના બે ભાગ થઈ જાય છે. દક્ષિણ ભરત અને ઉત્તર ભરત; તથા દક્ષિણૈરવત અને ઉત્તર ઐરવત. ૩૨ વિજયના વૈતાઢ્યો ૫૦ યોજન લાંબા છે. તે પ્રત્યેકમાં ૧૧૦ વિદ્યાધરોનાં નગરો છે,

એટલે બધાં મળી ૩૪ વૈતાલ્યોમાં ૩૭૪૦ નગરો છે. એ પ્રત્યેક વૈતાલ્યમાં બળ્લે ગુફા આવેલી છે. તેમનાં દ્વાર ચક્રવર્તી જીવે ત્યાં સુધી કે તેણે દીક્ષા ન લીધી હોય ત્યાં સુધી ઉધાડાં રહે છે. પછી બધ ચર્ચ જાય છે. તે ગુફામાં જતી વખતે ચક્રવર્તી એકેક યોજનને અંતરે પોતાના રત્ન વડે મંડલાકારે બને તરફ લીટી દોરે છે જેથી તે ગુફાઓમાં પ્રકાશ થાય છે.

આ ૩૪ દીર્ઘ વૈતાલ્ય સિવાયના શબ્દાપાતી આદિ ચાર વૃત્ત વૈતાલ્યો છે, તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિમવંત આદિ ક્ષેત્રોની બરાબર મધ્યમાં આવેલા છે. એ ચારેય એક હબર યોજન ઊંચા અને જડા છે.

૧૬. વક્ષસ્કાર પર્વતો :—

સૌમનસ અને વિદ્યુતપ્રભ આ વક્ષસ્કાર પર્વતોનું ખીણું નામ ગળદત ગિરિ છે, કારણ કે તે નિષધ પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ સુધી હાથીના ફાંતની જેમ ગોળાકારે લંબાયેલા છે. આ બેની વચ્ચે દેવકુરુનો પ્રદેશ આવેલો છે. એમને અશ્વસ્કધાકાર એટલા માટે કહ્યા છે કે તે નિષધ પર્વત પાસે મૂળમાં તો ૪૦૦ યોજન ઉંચા છે પણ પછી ક્રમશઃ તેમની ઊંચાઈ વધતી જાય છે અને મેરુ પાસે તો તેમની ઊંચાઈ ૫૦૦ યોજન છે. તે મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળા અને મેરુ પાસે ખડ્ગની ધાર જેટલા પહોળા છે. પ્રત્યેક પર્વતની લંબાઈ ૩૦૨૦૯૧૬ યોજન છે અને અર્ધચંદ્રાકાર બનેલા બંનેની લંબાઈ (ધનુઃપૃષ્ઠ) ૬૦૪૧૮૧૬ યોજન પ્રમાણ છે.

ગંધમાદન અને માહ્યવાન એ બે વક્ષસ્કાર પણ ગળદંતાકારે હોવાથી ગળદંત ગિરિ કહેવાય છે. નીલવંત પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ પર્વત સુધી ગળદંતાકારે લંબાયા છે, એટલે બંને મળી અર્ધચંદ્રાકારે છે. આ બંનેની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ઉત્તરકુરુ છે. આ બંનેનું માપ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું.

૧૭. મહાવિદેહના વક્ષસ્કાર પર્વતો :—

આ સૂત્રમાં જણાવેલા બધા મળી સોળ વક્ષસ્કાર પર્વતો મહાવિદેહમાં આવેલા છે. પ્રથમના આઠ પૂર્વ મહાવિદેહમાં અને અતિમ આઠ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજય, ૧૬ વક્ષસ્કાર અને બાર અંતર-નદીઓ છે. તેમના સ્થાનનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે:—મેરુના વનથી પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ બે વિજયો છે તેમનો એક શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજો દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી બે વક્ષસ્કાર પર્વત આવે છે તેમાંનો

એક શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજી તેના દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી વળી પાછા તે જ પ્રમાણે બે વિજય અને તેમની પછી બે અંતર-નદીઓ—તે પણ એક ઉત્તર કિનારા તરફથી વહેતી અને એક દક્ષિણ કિનારાથી વહેતી; ત્યાર પછી ફરી પાછા બે વિજય ઇત્યાદિ ક્રમ વડે પૂર્વ દિશામાં બધા મળી આઠ વક્ષરકારો આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમ વિદેહમાં પણ આઠ વક્ષરકારો આવેલા છે. એ પ્રત્યેક વક્ષરકારની પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫૦૦ યોજન છે અને લંબાઈ (ઉત્તર દક્ષિણ) ૧૬૫૯૨૪૮ યોજન છે તથા એ વક્ષરકારોની જાંઘાઈ મૂળમાં નિષધ કે નીલવંત પર્વત પાસે ૪૦૦ યોજન અને છેડે શીતા કે શીતોદા નદી પાસે ૫૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

૧૮. જંબૂદ્વીપનાં દ્વેટો :

ફેર એટલે શિખર. તે પર્વત સંબંધી, વૃક્ષ સંબંધી અને વન સંબંધી એમ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારે છે. બધાં મળી જંબૂદ્વીપમાં ૫૨૫ દ્વેટો છે. તે આ પ્રમાણે—

કેનાં?	દ્વેટો	જાંઘાઈ	પહોળાઈ મૂળમાં	પહોળાઈ શિખરે
૧. હિમવાન	૧૧	૫૦૦ યો.	૫૦૦ યો.	૨૫૦ યો.
૨. શિખરી	૧૧	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૩ મહાહિમવત	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૪. રુકમી	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૫. નિષધ	૯	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૬. નીલવત	૯	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૭. વક્ષરકાર પર્વતો ૧૬ જે મહાવિદેહમાં છે				
પ્રત્યેકનાં ચાર-ચાર	૬૪	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૮. સૌમનસ (ગ૦ દં૦)	૭	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૯. ગંધમાદન („)	૭	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૦. વિદ્યુત્પ્રલ („)	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૧. માલ્યવાન („)	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૨. નંદનવન	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „

૧૩. ભદ્રશાળવન(કરિકૃત)	૮	૫૦૦	„	૫૦૦	„	૨૫૦	„
૧૪. નંદનનું બદ્ધ (સહસ્રાંક કૃત)	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
૧૫. માલ્યવંતનું હરિરસહ (,,)	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
૧૬. વિદ્યુત્રભનું હરિ	„	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦
૧૭. ભરતનો દીર્ઘ વૈતાલક	૬	૨૫	કોશ	૨૫	કોશ	૧૨૧	કોશ
૧૮. ઐરવતનો દીર્ઘ વૈ	૬	૨૫	„	-	„	„	„
૧૯. વિજયોનાં ૩૨ વૈતાલક પ્રત્યેકનાં નવ-નવ	૨૮૮	૨૫	„	„	„	„	„
૨૦. જંબૂવૃક્ષ	૮	૮	ચો	૧૨	ચો	૪	ચો
૨૧. શાલ્મલીવૃક્ષ	૮	„	„	„	„	„	„
૨૨. ભરતનું ઋષભકૃત	૧	„	„	„	„	„	„
૨૩. ઐરવતનું ઋષભકૃત	૧	„	„	„	„	„	„
૨૪. વિજયો ૩૨નાં	૩૨	„	„	„	„	„	„
<hr/>							
	૫૨૫						

આ ૫૨૫ કૃતોમાંનાં ૭૬ કૃતોમાં (છ કુલગિરિના—વર્ષધરનાં ૬, ચાર ગજદત્તગિરિનાં ૪, ભરતના દીર્ઘવૈતાલકનું ૧, ઐરવતના દીર્ઘવૈતાલકનું ૧, ૩૨ વિજયોનાં ૩૨, મહાવિદેહના સોળ વક્ષસ્કાર પર્વતનાં ૧૬, જંબૂ અને શાલ્મલીનાં ૧૬,) જિન ભવનો છે. અને બાકીનાં કૃતોમાં તે તે કૃતનાં નામવાળાં દેવભવનો છે. વૈતાલકપર્વતોના મધ્યનાં ત્રણ-ત્રણ તથા ત્રણ સહસ્રાંક, એ કૃતો સુવર્ણમય છે. બાકીનાં બધાં રત્નમય કૃતો છે.

૧૯. જંબૂદ્વીપના હ્રદો:

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષધર પર છ મહાન હ્રદો (સરોવરો) આવેલા છે તેમાંથી મહાન ગંગાદિ નદીઓ નીકળે છે. એ છ દ્રહોનાં નામ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તે છ દ્રહોનું માપ કાઢવા માટે સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે પર્વત પર તે હોય તે પર્વતની ઊંચાઈથી દશગુણી તેમની લંબાઈ અને લંબાઈથી અર્ધી પહોળાઈ તથા દશ ચોજન ઊંડાણ ૩. તે આ પ્રમાણે:—

પર્વતની ઊંચાઈ	પર્વત નામ	દ્રહ નામ	કાંબાઈ ચોળન	પહોળાઈ ચોળન	ઊંડાઈ ચોળન
૧૦૦	હિમવાન	પદ્મ	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦
૧૦૦	શિખરી	પૌંદરિક	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦
૨૦૦	મહાહિમવાન	મહાપદ્મ	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦
૨૦૦	રુકમી	મહાપૌંદરિક	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦
૪૦૦	નિપદ્મ	તિગિચ્છ	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦
૪૦૦	નીલવંત	કેસરી	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦

૨૦. દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના ક્ષેત્રો :—

નિપદ્મ વર્ષધરની ઉત્તરે ૮૩૪ કુ યોળન જઈએ એટલે દેવકુરુમાં શીતોદા નદીના પૂર્વાપર કિનારે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો છે. ત્યાંથી પાછા ઉત્તર તરફ જઈએ એટલે શીતોદા-નદીના મધ્ય બાગમાં ૧૦૦૦ યોળન લાંબો (દક્ષિણ-ઉત્તર) અને ૫૦૦ યોળન પહોળો (પૂર્વ-પશ્ચિમ) અને દશ યોળન ઊંડો નિપદ્મ નામનો મહાકુંડ છે. તેનાથી ઉત્તરે ક્રમશઃ તેટતેટલા યોળનના અંતરે દેવકુરુ આદિ બાકીના મહાકુંડો આવેલા છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરકુરુના કુંડો વિષે પણ સમજી લેવાનું છે. દરક એ છે કે તે નીલવંત પર્વતની દક્ષિણે ક્રમશઃ આવેલા છે. અને ચિત્ર-વિચિત્ર કૂટને બદલે ચમક નામના પર્વતો પણ તેમની દક્ષિણે આવેલા છે.

૨૧. જંબૂદ્વીપના પ્રપાતકુંડો :—

મહાનદીઓ પોતપોતાના કુંડમાંથી નીકળીને, તે જે પર્વતમાંથી નીકળતી હોય તેના અર્ધ વિસ્તાર જેટલા યોળન પસાર કરીને મગર-મચ્છના મોઢા જેવી છાલી - પરનાળમાંથી નીચે જે કુંડમાં પડે છે, તે પ્રપાત-કુંડ કહેવાય છે. એ પ્રપાતકુંડો ૧૪ છે, કારણ જંબૂદ્વીપની મહાનદીઓ — પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બબ્બેને હિસાબે — ૧૪ છે. તે કુંડોનું તળિયું વજ્રમય હોય છે. મુખ્ય સાત ક્ષેત્રની ૧૪ મહાનદીઓ સિવાયની મહાવિદેહની ૧૨ અંતરનદીઓ અને ૩૨ વિજયોની ૬૪ નદીઓને (૬૪+૧૨=૭૬) જેમાંથી તે નીકળે છે તે કુંડો — દ્રહો તો હોય છે પણ પ્રપાતકુંડ હોતા નથી. બધા મળી ૯૦ કુંડનું માપ નીચે પ્રમાણે —

૨૩. હુદોનાં દ્વારો અને નદીઓ:—

પશ્ચિમને ત્રણ દ્વાર છે: એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક ઉત્તરમાં. પ્રથમનાં જે ફા યોજન વિસ્તૃત છે અને અંતિમ ૧૨૫ યોજન વિસ્તૃત છે: એ ત્રણે દ્વારોમાંથી ક્રમશઃ ગંગા, સિંધુ અને રાહિતાંશા નદીઓ નીકળે છે. પ્રથમની જે તો ભરતમાં જ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વહે છે. પણ રાહિતાંશા હિમવંત વર્ષમાં પશ્ચિમ દિશાભિમુખ વહે છે.

પશ્ચિમની જોમ પૌંડરિક હદને પણ ત્રણ દ્વાર છે. એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક દક્ષિણમાં. પ્રથમનાં જે ફા યોજન અને અંતિમ ૧૨૫ યોજન વિસ્તૃત છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દ્વારમાંથી ક્રમશઃ રક્તા અને રક્તાવતી નદી નીકળે છે, અને તે ઐરવત વર્ષમાં વહે છે. દક્ષિણ દ્વાર-માંથી સુવર્ણકલા નદી નીકળે છે અને તે હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વાભિમુખ વહે છે.

પશ્ચ અને પૌંડરિક હદ સિવાયના બાકીના ૪ મહાહદો (મહાપશ્ચ, મહાપૌંડરિક, તિગિન્ધ અને કેસરી)ને બધ્ધે દ્વાર છે. એક ઉત્તર તરફ અને બીજી દક્ષિણ તરફ. તે ચાર હુદોનાં દ્વારોનું માપ તથા તેમાંથી નીકળતી નદીઓ નીચે પ્રમાણે—

પર્વત	હદ	ઉત્તરદ્વાર	નદી	દક્ષિણદ્વાર	નદી
મહાહિમવાન	મહાપશ્ચહદ	૨૫ યો.	હરિકાંતા	૧૨૫ યો.	રાહિતા
નિષધ	તિગિન્ધ	૫૦ યો.	શીતાહા	૨૫ યો.	હરિસલિલા
રુકમી	મહાપૌંડરિક	૧૨૫	રૂપ્યકલા	૨૫ યો.	નરકાંતા
નીલવંત	કેસરી	૨૫ યો.	નારીકાંતા	૫૦ યો.	શીતા

૨૪. નદીઓનાં વહન, નાળાઓ અને જાંડાઈ:—

બધા દ્રહો વર્ષધરની મધ્યમાં જ આવેલા છે. દ્રહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દ્વારમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગા અને સિંધુ તથા રક્તા અને રક્તાવતી સર્વ પ્રથમ તે દ્વારમાંથી નીકળીને દ્વારોની દિશામાં જ ૫૦૦ યોજન વહે છે; એટલે કે પૂર્વ દ્વારમાંથી નીકળનારી ગંગા અને રક્તા સર્વ પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ જ ૫૦૦ યોજન વહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દ્વારમાંથી નીકળનારી સિન્ધુ અને રક્તાવતી સર્વ પ્રથમ ૫૦૦ યોજન પશ્ચિમ દિશાભિમુખ વહે છે અને પછી જ પોતપોતાના ક્ષેત્રાભિમુખ વહે છે — એટલે કે ૫૦૦ યોજન પૂર્વમાં વહ્યા પછી જ ગંગા-સિંધુ નદી ભરતા-

ભિમુખ અને રક્તા-રક્તાવતી ઐરવતાભિમુખ વહે છે. બાકીની બધી નદીઓ ઉત્તર કે દક્ષિણ દ્વારમાંથી નીકળે છે અને તેથી જ તે પોતપોતાના ક્ષેત્ર તરફ પ્રથમથી જ વહેવા માંડે છે. તે તે પર્વત પરની નદીઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રની અભિમુખ દિશામાં પર્વત પર કેટલાં યોજન વહે છે તે આ પ્રમાણે —

પર્વત	નદી	યોજન	કલા
હિમવાન	ગંગા-સિંધુ	૫૨૩	— ૩૬ થી અધિક
"	રોહિતાંશા	૨૭૬	— ૬
શિખરી	રક્તા-રક્તાવતી	૫૨૩	— ૩૬ થી કાંઈક વધારે
	સુવર્ણકલા	૨૭૬	— ૬
મહાહિમવાન	રોહિતા	૧૬૦૫	— ૫
	હરિકાંતા		
કુકમી	રૂપ્યકલા	૧૬૦૫	— ૫
	નરકાંતા		
નિષધ	હરિસલિલા	૭૪૨૧	— ૧
	શીતોદા		
નીલવંત	નારીકાંતા	૭૪૨૧	— ૧
	શીતા		

આ પ્રમાણે પર્વત પર વહ્યા પછી તે સર્વે પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

બધી મહાનદીઓ — એટલે કે ૧૪ — પર્વત પરથી જ્યારે પ્રપાત-કુંડમાં પડે છે, ત્યારે વજ્રમય મગરના મોઢા જેવા નાળચા વાટે પડે છે. એ જાણી કહેવાય છે. તેને ગામુખ પણ કહી શકાય. તેનું માપ આ પ્રમાણે —

	વિસ્તાર	ગાઢાઈ	લંબાઈ
૨ ગંગા-સિંધુ } ૨ રક્તા-રક્તાવતી }	૬૬ યોજન	૧ કોશ	૨ કોશ
૨ રોહિતા-રોહિતાંશા } ૨ સુવર્ણકલા-રૂપ્યકલા }	૧૨૧ " "	૧ " "	૧ યોજન
૨ હરિસલિલા-હરિકાંતા } ૨ નરકાંતા-નારીકાંતા }	૨૫ " "	૨ " "	૨ " "
૨ શીતા-શીતોદા	૫૦ " "	૪ " "	૪ " "

બધી એટલે કે ૯૦ મહાનદીઓની ઊંડાઈ અને વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે—

આદિ વિસ્તાર અત વિસ્તાર આદિ ઊંડાઈ અંતે ઊંડાઈ				
ધરતેરવતની ૪ અને } ૩૨ વિજયની ૬૪ }	૬૧ થો	૬૨ થો	૧ થો	૧ થો
હિમવંત-હૈરણ્યવંતની-૪ } અને અંતર-નદી ૧૨ }	૧૨ થો	૧૨ થો	૧ થો	૨ થો
હરિવર્ષ-રમ્યવર્ષની ૪	૨૫	૨૫	૧	૫
મહાવિદેહની ૨	૫૦	૫૦	૧	૧૦

૨૫. નદીઓ અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે—

શીતા અને શીતાલા નદીના બન્ને કિનારા પરના બધા મળીને ૩૨ વિજયો છે. એટલે ઉત્કૃષ્ઠી, પ્રત્યેક વિજયમાં એક એક તીર્થંકર હોય તો ૩૨ થાય. અને પ્રત્યેક કિનારા પરના આઠ-આઠ વિજયોમાં આઠ-આઠ તીર્થંકરનો સંભવ થાય. અહીં તીર્થંકરની જેમ ચક્રવર્તી અને બળ-દેવ-વાસુદેવની કૃત્તિ પણ આઠ-આઠની સંખ્યામાં કહી છે. પણ એક સમયે વિજયોમાં ૩૨ ચક્રવર્તીનો સંભવ જ નથી; કારણ કે શાસ્ત્રકારોના જ મત પ્રમાણે મહાવિદેહમાં જ્યન્યપદે પણ ચાર વાસુદેવો તો હોય જ છે. કદી પણ ચારથી ઓછા વાસુદેવો મહાવિદેહમાં સંભવે જ નહિ. અને જ્યાં વાસુદેવ હોય ત્યાં ચક્રવર્તી હોય જ નહિ એ પણ શાસ્ત્રો નિયમ છે. એટલે જે ચાર વિજયમાં એ વાસુદેવો હશે ત્યાં ચક્રવર્તી થશે જ નહિ. તેથી ઉત્કૃષ્ઠપદે મહાવિદેહમાં ચક્રવર્તી ૨૮ જ હોવાનો સંભવ છે. ૩૨ નો નહિ જ. વળી વિજયોમાં તીર્થંકર પણ જ્યન્યથી ચાર તો હોય જ છે. એટલે વાસુદેવ પણ ૩૨ની સંખ્યામાં વિજયોમાં કદી એકસાથે થશે નહિ પણ ૨૮ નો સંભવ છે. તે જ પ્રમાણે બળદેવ જે વાસુદેવના સહચારી જ હોય છે, તે પણ ૩૨ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ઠી ૨૮ જ સંભવે.

૨૬. નદીઓને કિનારે આઠ આઠ :

• મહાવિદેહમાં પૂર્વમાં શીતા અને પશ્ચિમમાં શીતાલા નદી વહે છે. એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે આઠ વિજયો હોય છે. એટલે સર્વ મળી ૩૨ વિજય થાય. તે જ પ્રમાણે એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે જે આઠ આઠની સંખ્યામાં છે તે અહીં પ્રસ્તુત છે. શીતાનદીના ઉત્તર કિનારે આઠ

વિજયો હોવાથી - અને હરેક વિજયમાં એકેક દીર્ઘવૈતાહ્ય હોવાથી બધા મળી આઠ વૈતાહ્ય. પ્રત્યેક વૈતાહ્યમાં બપ્પે ગુફા હોય છે : એક તમિસ્રા અને બીજી ખંડપ્રપાતા. એટલે આઠ તમિસ્રા અને અને આઠ ખંડપ્રપાતા ગુફા શીતાની ઉત્તરે થાય. વળી પ્રત્યેક ગુફાના એકેક અધિપતિ દેવ હોય છે તેથી તમિસ્રાના કૃતમાત્મક દેવ આઠ અને ખંડપ્રપાતાના નૃત્યમાત્મક દેવ આઠ થાય. વળી ઉત્તરના પ્રત્યેક વિજયમાં એક જંગા અને એક સિંધુ નદી હોય છે તેથી આઠ જંગા અને આઠ સિંધુ થાય. પ્રત્યેક વિજયમાં એક ઋષભકૂટ હોય છે તેથી ઋષભકૂટ પણ આઠ થાય. આ જ પ્રમાણે બીજા કિનારા વિષે પણ સમજી લેવું.

૨૭ લવણસમુદ્ર :

જંબૂદ્વીપને વીંટાઈને લવણસમુદ્ર રહે છે. તે બંગદીના આકારે છે. જંબૂદ્વીપની જગતીથી ધાતકીખંડની જગતી સુધી તેની પહોળાઈ જેને ચક્રવાલ વિષ્કંભ કહે છે તે બે લાખ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે કે જંબૂદ્વીપથી તેના વિષ્કંભ બમણો છે. જંબૂદ્વીપની ફરતો હોવાથી જંબૂદ્વીપથી ગમે તે દિશામાં ધાતકીખંડ સુધીનું તેનું અંતર ૨ લાખ યોજન જ થાય છે. એટલે જો જંબૂદ્વીપ જે વચ્ચે આવેલો છે તેના એક લાખ યોજન ઉમેરીએ, તો લવણસમુદ્રના કોઈ પણ એક ધાતકીખંડ સુધી પહોંચેલા છેડાથી સામી બાજુના ધાતકીખંડ સુધીના છેડાનું અંતર પાંચ લાખ યોજન થાય. (૨+૧+૨=૫). જંબૂદ્વીપની જગતીથી ૬૫૦૦૦ યોજન સુધી ઉત્તરોત્તર પાણી બિંદુ વધતું જાય છે. ૬૫૦૦૦ યોજનનાં તેની બિંદાઈ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આવી એક હજાર યોજન પ્રમાણ બિંદાઈ ૧૦૦૦૦ યોજન સુધી બરાબર રહે છે અને પછી ધાતકીખંડની જગતી સુધીના ૬૫૦૦૦ યોજનમાં ઉત્તરોત્તર બિંદાઈ ઘટતી જાય છે. સારાંશ એ છે કે લવણસમુદ્રમાં મધ્યભાગમાં ૧૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણમાં ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ બિંદાણ છે; અને જંબૂદ્વીપ અને ધાતકીખંડની જગતીથી જેમ જેમ લવણસમુદ્ર તરફ જઈએ તેમ ઉત્તરોત્તર બિંદાણ વધતું જાય છે. બન્ને છેડેથી આમ બિંદાઈ ૬૫૦૦૦ યોજન પર્યંત વધતી જાય છે. અને પછી મધ્યમાં દસ હજાર યોજન સમતલ રહે છે. (૬૫૦૦૦+૧૦૦૦૦+૬૫૦૦૦=૨ લાખ યોજન.) જે રીતે ૬૫૦૦૦ યોજન સુધી બન્ને તરફથી બિંદાણ વધતું જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ સમુદ્રમાં જઈએ તેમ તેમ જળવૃદ્ધિ-એટલે કે પાણીની સપાટીથી બિંદાઈ પણ વધતી જાય છે. ૬૫૦૦૦ યોજનનાં આવી

જલવૃદ્ધિ ૭૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. ત્યાર પછીના ૧૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણ સમતલ સમુદ્રમાં આ વૃદ્ધિ નથી થતી. એટલે કે તે ૧૦૦૦૦ યોજનના સમતલમાં જલવૃદ્ધિ ૭૦૦ યોજન પ્રમાણ જ કાયમ રહે છે, એટલે મધ્યભાગમાં સત્તરસો યોજન પાણીની ઊંડાઈ છે. એ જ મધ્યમાં નીચે પાતાળકળશ હોવાથી સમુદ્રનું જળ ઉછાળા મારે છે તેથી તેની શિખા વધીવધીને મૂળ સપાટી પરથી એટલે કે તળિયાથી ૧૦૦૦ યોજનની ઊંચાઈ પરથી ૧૬૦૦૦ યોજન ઊંચી વધે છે. એટલે સર્વ મળી તે સ્થળે પાણીની ઊંડાઈ ૧૭૦૦૦ યોજન ઉત્કૃષ્ટ છે. આ શિખાની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન પ્રમાણ સમતલ નેટલી છે.

૨૮. પાતાળકળશો :—

લવણસમુદ્રમાં જે દશહજાર યોજન ચક્રવાલ વિષ્કમ્બ નેટલી સમતળ ભૂમિ છે, તેમાં ચારે દિશાએ આ ચાર મહા પાતાળકળશો રહેલા છે. પૂર્વમાં વડવામુખ, પશ્ચિમમાં યૂપ, ઉત્તરમાં, ઈશ્વર અને દક્ષિણમાં કેયૂપ છે. વિદિશાઓ લઘુ પાતાળકળશોથી ભરાઈ જાય છે. આ રીતે આખા સમુદ્રની ભૂમિ કળશોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક વિદિશામાં બધા મળી ૧૯૭૧ લઘુકળશો ૯ પંક્તિમાં હોય છે. ધાતકીખંડથી માંડી જંબુદ્વીપ તરફની પંક્તિઓમાં ક્રમશઃ આ પ્રમાણે હોય છે. ૨૨૩, ૨૨૨, ૨૨૧, ૨૨૦, ૨૧૯, ૨૧૮, ૨૧૭, ૨૧૬, ૨૧૫. એટલે કે ધાતકીખંડ પાસેની પંક્તિમાં ૨૧૫ પાતાળકળશો હોય છે. આમ ચાર વિદિશાના ૭૮૮૪ (૧૯૭૧×૪ = ૭૮૮૪) થાય છે. મહા પાતાળકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ ૧ પદ્ય અને લઘુકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ અર્ધપદ્ય છે.

૨૯. વેલધરનાગરાલો :

લવણસમુદ્રની વેલા-ધારા-શિખાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : વેલા અને અનુવેલા. ચારે દિશા તરફની તથા-ઊંચી તે વેલા અને વિદિશા તરફની અનુવેલા કહેવાય છે. વળી ખીણ રીતે પણ વેલાના ભેદ છે—ખાલ; આભ્યંતર અને ઊર્ધ્વ. આભ્યંતરને મધ્યવેલા પણ કહે છે. જંબુદ્વીપ તરફની વેલા તે આભ્યંતર, ધાતકીદ્વીપ તરફની વેલા તે ખાલ અને મધ્યભાગમાં જે ઊંચી શિખા જાય છે તે ઊર્ધ્વ. આ વેલાઓ પોતપોતાની મર્યાદાઓ મુજી આગળ ન વહી જાય તે માટે તેમને વેલધર કે અનુવેલધર નાગરાલો ધારણ કરી રાખે છે.

૩૦. અંતરદ્વીપોનાં અંતર :—

મૂળમાં જણાવેલ ૩૦૦, ૪૦૦ વગેરે યોજનાંતોનું માપ જંબુદ્વીપની તદન નજીક પડતી જગતીથી તે તે દ્વીપનું સમજવાનું છે. પરંતુ જ્યાંથી તે તે દાઢા લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે, તે તે જંબુદ્વીપની જગતીના સ્થાનથી તો યોજનો વધારે જ છે. અને તે આ પ્રમાણે:— જગતીથી દાઢા પર જઈએ એટલે ૩૦૦ યોજનાંતે પ્રથમ અંતરદ્વીપ આવે. તે દ્વીપ ૩૦૦ યોજનના વિષ્કંભવાળો છે. તે પૂરે થયા પછી ૪૦૦ યોજન જઈએ એટલે કે જંબુદ્વીપના સ્થાનથી હંતર યોજનાંતે ૪૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો બીજો અંતરદ્વીપ આવે. એ દ્વીપ પૂરે થયા પછી ૫૦૦ યોજન દૂર જઈએ એટલે ૫૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ત્રીજો અંતરદ્વીપ આવે. એ દ્વીપ પૂરે થયા પછી ૬૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૬૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ચોથો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૭૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૭૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો પાંચમો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૮૦૦ યોજન આગળ જઈએ એટલે ૮૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો, ૬૬૦ અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૯૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૯૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો સાતમો અંતરદ્વીપ આવે. એના અંતે દાઢા પણ પૂરી થાય છે. આમ એક દાઢા જગતીથી માંડીને ૮૪૦૦ યોજન લાંબી લવણમાં છે.

(૩૦૦+૩૦૦+૪૦૦+૪૦૦+૫૦૦+૫૦૦+૬૦૦+૬૦૦+૭૦૦+૭૦૦+૮૦૦+૮૦૦+૯૦૦+૯૦૦=૮૪૦૦ યોજન)

પ્રથમ ચતુષ્કમાં જણાવેલ કંમરાઃ પ્રત્યેક દાઢામાં પ્રથમ, દ્વિતીય ચતુષ્કમાં જણાવેલા દ્વિતીય—એમ સાતમા ચતુષ્કમાં જણાવેલા અંતરદ્વીપો દીપો દાઢાને અંતે હોય છે, અને ૯૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળા હોય છે. ,

૩૧. ધાતકીખંડ :

ધાતકીખંડની પહોળાઈ (ચક્રવાલ વિષ્કંભ) ૪ લાખ યોજન છે. અને તેનો પરિધિ ૪૧૧૦૯૬૧ યોજન છે. તે લવણસમુદ્ર ફરતો ચૂડી આકારે વીંટાઈને રહેલો છે. તેના મુખ્ય બે ભાગ છે—‘પૂર્વાર્ધ’ અને ‘પશ્ચિમાર્ધ’. તેને બે ભાગે વહેચી નાખનારા બે ઈષ્ટુકાર પર્વતો છે. એક ઉત્તરમાં અને બીજો દક્ષિણમાં. ઉત્તરનો ઈષ્ટુકાર લવણસમુદ્રની જગતીમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા અપરાજિત દ્વારથી માંડીને ધાતકીખંડની જગતીમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા અપરાજિત દ્વાર સુધી લંબાયેલો છે.

તેથી તે ચાર લાખ ચોજન લાંબા (ઉત્તર-દક્ષિણ) ફેલાયેલા છે. અને બીજા દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ઈંધુકાર લવણસમુદ્રની જગતીમાં દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વૈજયંત દ્વારથી માંડી ધાતકીખડની જગતીમાં દક્ષિણમાં આવેલા વૈજયંત દ્વાર સુધી લંબાયેલા છે. આની લંબાઈ પણ ચાર લાખ ચોજન છે. આમ આ બંને ઈંધુકાર પર્વતથી ધાતકીખડનો પૂર્વાધ અને પશ્ચિમાર્ધ અલગ પડી જાય છે. આ દ્વીપમાં બે મેરુ છે. એક પૂર્વાર્ધમાં અને બીજા પશ્ચિમાર્ધમાં. એ બંને મેરુની આસપાસ જંબુ-દ્વીપની જેમ ક્ષેત્રો અને પર્વતો આદિ આવેલાં છે તેથી આ દ્વીપમાં જંબુ-દ્વીપથી એ બધું બમણું-બમણું છે. ધાતકીખડમાં વર્ષધર અને વર્ષની રચના આ પ્રમાણે છે—એક પૈડામાં નાભિ અને તેના આરા હોય છે. અહીં નાભિ સ્થાને લવણસમુદ્ર સમજવો. પૈડાની નાભિમાંથી જેમ આરા નીકળે છે તેમ અહીં લવણસમુદ્રથી આરા જેમ બે ઈંધુકાર પર્વત નીકળીને ધાતકીના છેડા સુધી લંબાય છે. અને તે ધાતકીખડના બે સરખા વિભાગ કરે છે—પૂર્વધાતકીખડ અને પશ્ચિમધાતકીખડ. પૂર્વ-ધાતકીખડમાં પાછા આરાની જેમ છ વર્ષધરો લવણસમુદ્રથી માંડી ધાતકીખડના છેડા સુધી લંબાય છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છ વર્ષધર પર્વતો આરાની જેમ લવણસમુદ્રથી ધાતકીખડના છેડા સુધી લંબાય છે. આમ કુલ ૧૪ આરાની જેમ પર્વતો સમજવા. એ પર્વતો ધાતકીખડની પહોળાઈ જેટલા એટલે ચાર લાખ ચોજન લાંબા છે. અને પહોળાઈમાં જંબુદ્વીપના તે તે વર્ષધરથી બમણા છે. આ ચૌદે આરા જેવા પર્વતોની વચ્ચેનો જે ખાલી ભાગ રહે તેમાં ચૌદ ભરતાદિ ક્ષેત્રો છે. એટલે ક્ષેત્રોની લંબાઈ તો ચાર લાખ ચોજન છે પણ પહોળાઈ ક્રમશઃ લવણથી માંડીને ધાતકીના છેડા સુધી વધતી જાય છે. વળી બધાં ક્ષેત્રોની આદિ પહોળાઈ તથા અંતિમ પહોળાઈ પણ એક સરખી નથી. તે આ પ્રમાણે:—

	આદિ વિસ્તાર	અંતિમ વિસ્તાર
૧. બે ભરત	} ૬૬૨ $\frac{૧૨૬}{૨૧૨}$ ચો.	} ૧૮૫૪૭ $\frac{૧૫૫}{૨૧૨}$ ચો.
૨. બે ઐરવત		
૩. બે હિમવંત	} ૨૬૪૫૮ $\frac{૬૨}{૨૧૨}$ ચો.	} ૭૪૧૯૦ $\frac{૧૬૬}{૨૧૨}$ ચો.
૪. બે હિરણ્યવત		

૫. બે હરિવર્ધ	}	૧૦૫૮૩૩ $\frac{૧૫૬}{૨૧૨}$ થા૦	૨૯૬૭૬૩ $\frac{૧૪૮}{૨૧૨}$ થા૦
૬. બે રમ્યવર્ધ			
૭. બે મહાવિદેહ			
		૪૨૩૩૩૪ $\frac{૨૦૦}{૨૧૨}$ થા૦	૧૧૮૭૦૫૪ $\frac{૧૬૮}{૨૧૨}$ થા૦

૩૨. ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ :

જંબૂદ્વીપમાં એક દેવકુરુ અને એક ઉત્તરકુરુ હોવાથી તેમાં બે જ વૃક્ષો કહ્યા છે પણ અહીં ધાતકીખંડમાં બે દેવકુરુ અને બે ઉત્તરકુરુ છે તેથી બધાં મળી ચાર વૃક્ષો થાય. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જંબૂદ્વીપથી જે વિશેષ વાત છે તે કહી છે. બન્ને દેવકુરુમાં તો જંબૂદ્વીપની જેમ બે શાહમલી નામનાં વૃક્ષ તથા ગરુડ દેવ સમજવા. પણ પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં ધાતકી વૃક્ષ અને પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં મહાધાતકી વૃક્ષ છે એમ અહીં અતા-વ્યું છે. તેમનાં દેવો પણ ક્રમશઃ સુદર્શન અને ત્રિચંદ્રશન છે.

જંબૂદ્વીપમાં તો માત્ર એક જ મેરુ છે. પણ ધાતકીખંડમાં પ્રત્યેક પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધમાં એકેક હોવાથી—બે મેરુ છે. જંબૂદ્વીપના મેરુથી આ મેરુઓના માપમાં ફરક છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

	જબૂનો મેરુ	ધાતવગીનો મેરુ
મૂળમાં વિસ્તાર	૧૦૦૬૦ $\frac{૧૦}{૧૬}$	૯૫૦૦
ભૂતળ પર વિસ્તાર	૧૦૦૦૦	૯૪૦૦
ભૂમિ અને નંદનનું અંતર	૫૦૦	૫૦૦
નંદન અને સૌમનસવનનું અંતર	૬૨૫૦૦	૫૫૫૦૦
સૌમનસ અને પંડકનું અંતર	૩૬૦૦૦	૨૮૦૦૦
શિખર વિસ્તાર	૧૦૦૦	૧૦૦૦
મૂળમાંથી જિયાર્ધ	૧૦૦૦૦૦	૮૫૦૦૦
જમીનમાં ઊંડા	૧૦૦૦	૧૦૦૦

૩૩. પુષ્કરવર દ્વીપાધઃ :—

કાલોદ્ર સમુદ્રને વલયાકારે વીટીને પુષ્કરવર દ્વીપ રહેલ છે. તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૧૬ લાખ થાજન છે. એટલે કે કાલોદ્રના વિષ્કંભથી બમણો છે. તેના મધ્યભાગમાં વલયાકાર માનુષોત્તર પર્વત છે જે તેના બે ભાગ કરે છે : એક આભ્યંતર પુષ્કરાધઃ અને બીજો બાહ્ય પુષ્કરાધઃ. અહીં—આભ્યંતર પુષ્કરાધઃ એટલે કે કાલોદ્ર નજીકનો પુષ્કરાધઃ પ્રસ્તુત છે.

કાલોદની જગતીથી બરાબર ૮ લાખ માર્ધલને અતે માનુષોત્તર પર્વત આવે છે. માનુષોત્તર પર્વતની પહોળાઈ બાજુ પુષ્કરાર્ધના ૮ લાખ યોજનમાં સમાવિષ્ટ સમજવી. એ આવશ્યંતર પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે ભાગ ઈષ્ટકાર પર્વતો ધાતકીખંડ જેમ ફરે છે. અને પછી ધાતકીખંડની જેમ જ ૧૨ વર્ષધર આરાની જેમ છે અને ૧૪ ક્ષેત્રો આરાની વચ્ચે ખાલી જગ્યા રહે છે. આ પુષ્કરાર્ધના વર્ષો અને વર્ષધરો ધાતકીખંડથી બમણા પ્રમાણવાળા છે. આ પુષ્કરાર્ધ સુધી જ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે; માનુષોત્તર પર્વતની બીજી બાજુના પુષ્કરાર્ધમાં અને તેથી આગળ કયાંય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી અહીંદ્રીપ જેટલું મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય છે. જન્મ, ધાતકી અને અર્ધપુષ્કર એ અહીંદ્રીપ કહેવાય છે.

૩૪. મનુષ્યક્ષેત્ર :—

અહીંદ્રીપ પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તે સમયક્ષેત્ર પણ કહેવાય છે. કારણ તેથી બહાર જ્યોતિષક વિમાનો સ્થિર હોવાથી તત્કૃત કાલવિભાગ નથી. આ મનુષ્યક્ષેત્ર સર્વ મળી ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તૃત છે—કારણ જન્મદ્રીપ એક લાખ, તેના ફરતો લવણ બે લાખ, અને તેના ફરતો ધાતકી ચાર લાખ, તેના ફરતો કાલોદ આઠ લાખ અને તેના ફરતો પુષ્કરાર્ધ ૮ લાખ. આમાં જન્મદ્રીપનું માપ તો લાખ યોજન જ ગણાય; પણ બાકીનાનું માપ જે ઉપર બતાવ્યું તેથી બમણા યોજન ગણવા જોઈએ, કારણ તે સૌ વલયાકારે છે—એટલે

જન્મ	૧	લાખ	યોજન
લવણ	૪	”	”
ધાતકી	૮	”	”
કાલોદ	૧૬	”	”
પુષ્કરાર્ધ	૧૬	”	”

—
૪૫ ” ”

એટલે કે જન્મદ્રીપના કોઈ પણ એક પૂર્વાંત કે ઉત્તરાંતથી પુષ્કરાર્ધના કોઈ પણ પૂર્વાંત કે ઉત્તરાંત સુધીનું અંતર ૨૨ લાખ યોજન થાય; તે જ પ્રમાણે જન્મદ્રીપના કોઈ પણ પશ્ચિમાંત કે દક્ષિણાંતથી પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમાંત કે દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૨૨ લાખ યોજન છે. આમ $22 \times 2 = 44$ લાખ યોજનમાં જન્મદ્રીપના એક લાખ યોજન ઉમેરીએ એટલે ૪૫ લાખ યોજનનું મનુષ્યક્ષેત્ર થાય.

૩૫. અઢીઢીપથી બાહ્યલોક :

આગળ કહ્યા પ્રમાણે પુષ્કરવરક્રીપમાં મંડલાકારે માનુષોત્તર પર્વત છે. એટલે તે પર્વત મનુષ્યક્ષેત્રના કિલ્લાનું કામ આપે છે. એ કિલ્લાની બહાર એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોનો જન્મ તથા તેમનું મૃત્યુ નથી થતાં. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ હોય છે. તેમાં મનુષ્યો રહી શકતા પણ નથી; કારણ તેમાં એટલી બધી ઠંડક તેમજ ઉષ્ણતા હોય છે કે તેમનું મૃત્યુ જ થાય. તેથી કોઈ દેવ પોતાના વંરી મનુષ્યને વૈર વાળવા નિમિત્તે એ પ્રદેશમાં લઈ જાય તો, અથવા વિદ્યાધરે નંદીશ્વરક્રીપ જે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર છે તેમાં ગયા હોય, તો તે અપેક્ષાએ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પણ મનુષ્યનો સંભવ ધટે છે. પણ તે ક્ષેત્રનો જ પ્રભાવ એવો છે કે તેમાં કોઈ પણ મનુષ્યનાં જન્મ તથા મૃત્યુ તો કદાચિ સંભવે જ નહિ.

આ બાહ્ય લોકમાં ચંદ્રસૂર્યાદિ સ્થિર હોવાથી સમય, આવલોકાદિ રૂપે કાલનો વિભાગ નથી. માત્ર વર્તનાલક્ષણ કાલનું અસ્તિત્વ છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૪ થો

મહાપુરુષો

સામાન્ય* બાબતો

૧. મહાપુરુષો

ઋદ્ધિશાળી મનુષ્યો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બળદેવ; ૪. વાસુદેવ;
૫. અણુગાર.

[—સ્થા. ૪૧૦]

ઉત્કટ પાંચ છે —

૧. દંડોત્કટ (સૈન્યે કરીને ઉત્કટ—ચક્રવર્તી; અથવા મનોદંડ આદિ ઉત્કટ વ્યાપારવાળો—સાધુ);
૨. રાજ્યોત્કટ (ચક્રવર્તી);
૩. સ્તેનોત્કટ (વધારે ચોરવાળો દેશ);
૪. દેશોત્કટ (વધારે અધિકૃત દેશવાળો—ચક્રવર્તી);
૫. સર્વોત્કટ (સર્વ પ્રકારે પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત—તીર્થંકર).

[—સ્થા. ૪૫૬]

જ્ઞાન ત્રણ છે —

૧. અવધિજ્ઞાનજ્ઞાન; ૨. મનઃપર્યયજ્ઞાનજ્ઞાન; ૩. કેવલજ્ઞાનજ્ઞાન.

તે જ પ્રમાણે કેવલી અને અરિહંત પણ ત્રણ છે.

[—સ્થા. ૨૨૦]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતૈરવતવર્ષમાં એક સમયે એક યુગમાં —

૧. પાંચ વર્ષનો એક યુગ કહેવાય છે. તેવા એક યુગમાં નાગિ તામિની ગણતરી આદી બતાવી છે.

૧. બે અરિહંતવંશ;^૧ ૨. બે ચક્રવર્તીવંશ; ૩. બે દશારવંશ; ૪. બે અરિહંત; ૫. બે ચક્રવર્તી; ૬. બે બળદેવ; ૭. બે વાસુદેવ; — ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે, અને થશે.

[—સ્થાં ૮૯]

જાબૂદીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવત વર્ષ પ્રત્યેકમાં અવસર્પિણીમાં અને ઉત્સર્પિણીમાં આ ત્રણ ત્રણ વંશ ઉત્પન્ન થાય છે —

(૧) ૧. અરિહંતવંશ; ૨. ચક્રવર્તીવંશ; ૩. દશારવંશ.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ ત્રણ ત્રણ ઉત્તમપુરુષો ઉત્પન્ન થાય થાય છે — ૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બળદેવ—વાસુદેવ.

આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડનાં પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધ વિષે અને પુષ્કરાર્ધનાં પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાં ૧૪૩]

ભંરંત અને ઐરવત વર્ષ એ પ્રત્યેકમાં હરએક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ૫૪-૫૪ મહાપુરુષો^૨ થયા છે, થાય છે, અને થશે. તે આ પ્રમાણે —

૨૪ તીર્થંકરો; ૧૨ ચક્રવર્તીઓ; ૬ બળદેવો; ૬ વાસુદેવો.

[—સમં ૫૪]

૧. અહીં બે વશ, વગેરે બધું બળે કહ્યું છે તે માત્ર ભરત કે માત્ર ઐરવતની અપેક્ષાએ ન સમજવું; પણ એક અરિહંત વંશ ભરતમાં અને બીજો વંશ ઐરવતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું. આ જ વ્યવસ્થા બીજી બાબતો વિષે પણ સમજ લેવી. જેમ જેમ પરંપરામાં તેમ બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ એક સમયે એક ક્ષેત્રે એક જ ચક્રવર્તી અને તીર્થંકર હોય છે એવી માન્યતા છે. જુઓ — અંગુત્તરં ૧.૧૫.૧૦-૧૧.

૨. શલાકાપુરુષ ૬૩ ગણાય છે. કપર ૫૪ ગણાવ્યા છે તેમા ૯ પ્રતિવાસુદેવ ક્રમેરવાથી ૫૪+૯=૬૩ શલાકાપુરુષ થાય છે.

જાંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૪ તીર્થંકરો સંભવે છે.^૧

[—સમ૦ ૩૬]

મહાવિદેહમાં^૨ જઘન્ય ચાર તીર્થંકર, ચાર ચક્રવર્તી,^૩ ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

ધાતકીખંડમાં ઉત્કૃષ્ટ ૬૮ તીર્થંકર^૪, ૬૮ ચક્રવર્તી,^૫ ૬૮ બળદેવ અને ૬૮ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે, અને થશે.

તે જ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં પણ સમજવું.

[—સમ૦ ૬૮]

૨. અરિહંતનો જન્મ વગેરે

૧. અરિહંતનો જન્મ; ૨. અરિહંતની પ્રવળ્યા;
૩. અરિહંતને જ્ઞાનોત્પત્તિ—

—આ ત્રણ સમયે ૧. દેવલોકમાં અજવાળું થાય છે;
૨. દેવો પૃથ્વી પર ઊતરે છે; ૩. દેવોની સલા ભરાય છે;
૪. દેવીઓ કલકલ કરે છે; ૫. દેવેન્દ્રો મનુષ્યલોકમાં

૧. જાંબૂદ્વીપમાં તીર્થંકરોનો સંભવ ભરતવર્ષ, ઐરવત વર્ષ અને મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજયો છે અને એ પ્રત્યેકમાં તીર્થંકરોના સંભવ માનવામાં આવ્યો છે. એટલે ૩૨ વિજયોના ૩૨ અને ભરત તથા ઐરવતના એકેક એમ એક જ સમયે જાંબૂદ્વીપમાં ૩૪ તીર્થંકરોનું અસ્તિત્વ સંભવે છે.

૨. આ વિધાન મહાવિદેહોના ૩૨ વિજયોમાથી માત્ર ચારમાં જ નો તીર્થંકર હોય ત્યારે લાગુ પડી શકે છે. —

૩. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ૩૨ વિજય અને ઉત્તરાર્ધના ૩૨ વિજય મળી ૬૪ વિજય અને બે ભરત અને બે ઐરવત મળી ૬૮ ક્ષેત્ર—તે સૌમાન્યારે તીર્થંકર હોય ત્યારે ૬૮ સંખ્યા થાય.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

આવે છે; ૬-૧૨. સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશદેવો, લોકપાલ દેવો, દેવોની પટરાણીઓ, પારિવારિક દેવો, સેનાપતિઓ અને આત્મરક્ષ દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે; ૧૩. દેવો સિંહાસન પર બિલા થઈ જાય છે; ૧૪. દેવોનાં આસન ચલિત થઈ જાય છે; ૧૫. દેવો સિંહનાદ કરે છે; ૧૬. દેવો ચેલોત્ક્ષેપ કરે છે; ૧૭. દેવોનાં ચૈત્યવૃક્ષો ચલિત થાય છે અને ૧૮. લોકાંતિક દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે.

[—સ્થા૦ ૧૩૪]

૧-૩. અરિહંતજન્મ યાવત્ જ્ઞાનોત્પત્તિ; ૪. અરિહંતનું પરિનિર્વાણ —

—આ ચાર પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત ૧૮ બાબતો બને છે.

[—સ્થા૦ ૩૨૪]

૧. અર્હત્તનું નિર્વાણ; ૨. અર્હત્તપ્રતિપાદિત ધર્મનો વિચ્છેદ; ૩. પૂર્વગતશાસ્ત્રનો વિચ્છેદ —

.—આ ત્રણ પ્રસંગે : ૧. લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૩૪]

૧-૩. અર્હત્ત નિર્વાણ યાવત્ પૂર્વગતશાસ્ત્ર વિચ્છેદ; ૪. અગ્નિવિચ્છેદ —

—આ ચાર પ્રસંગે પણ લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે.

[—સ્થા૦ ૩૨૪]

૧. આ જ પ્રમાણે ભુદ્ધના જન્મ વગેરે પણ સકલ લોકને હિતકર અને પ્રકાશ ફેલાવનારા તથા તેમનું મૃત્યુ પરિતાપકારી મનાય છે. ચક્રવર્તીને વિષે પણ તે જ પ્રમાણે. (અગુત્તર૦ ૧.૧૩; ૨.૬; ૪.૧૨૭.) વળી પ્રજામાં માનસિક પ્રકાશ પણ ફેલાય છે તેનું પણ વર્ણન છે. (૪. ૧૨૮)

૩. તીર્થ કરના અતિશયો^૧

૧. તેમનાં માથાના વાળ, દાઢી-મૂછ, રોમ અને નખ વધતા નથી;

૨. શરીર નિર્મલ અને નીરોગ હોય;

૩. ગાયના દૂધ જેવું સફેદ માંસ અને લોહી હોય;

૪. તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કમળની જેમ સુગંધી હોય;

૫. આહાર અને નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય;

૬. આકાશમાં ધર્મચક્ર રહે;

૭. આકાશમાં છત્ર ધરાયતું રહે;

૮. આકાશમાં સફેદ ચામરો વીંચાય;

૯. આકાશ જેવા સ્વચ્છ સ્ફટિકનું બનેલું પાદપીઠ સહિત તેમનું સિંહાસન હોય;

૧૦. નાની ધબ્બોથી સુશોભિત ઇન્દ્રધ્વજ તેમની આગળ આગળ ચાલે;

૧૧. જ્યાં જ્યાં અરિહંતો બેસે છે કે જાણા રહે છે ત્યાં ત્યાં પત્રાદિથી યુક્ત અને ધબ્બોથી સુશોભિત એવું અશોકવૃક્ષ દેવો નિર્મિત કરે છે;

૧૨. જરા પાછળના ભાગમાં તેમના મસ્તકપ્રદેશે તેજોમંડળની રચના થઈ જાય છે જે દશે દિશામાં પ્રકાશ ફેલાવે છે;

૧૩. પૃથ્વી સમતળ અને રમણીય બની જાય છે;

૧૪. કાંટા અધોમુખ થઈ જાય છે;

૧૫. ઋતુ સુખસ્પર્શી થઈ જાય છે;

૧૬. શીતળ, સુગંધી અને સુસ્પર્શ પવનથી બધી દિશાઓ પ્રમાર્જિત થઈ જાય છે;

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૧૭. ઝીણી ઝીણી વર્ષાથી જમીનની ધૂળ બેસી જાય છે;
 ૧૮. જળજળ અને સ્થળજળ પુષ્પોનો ભાંધ સુધી ઢગલો કરવામાં આવે છે;
 ૧૯. અમનોજ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધનો નાશ થાય છે;
 ૨૦. મનોજ શબ્દાદિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે;
 ૨૧. ભગવાનનો સ્વર હૃદયંગમ અને યોજનગામી^૧ હોય છે;
 ૨૨. અર્ધભાગધી ભાષામાં ભગવાન ઉપદેશ કરે છે;
 ૨૩. એ અર્ધભાગધી ભાષા-આર્ય-અનાર્ય મનુષ્યોને પશુ અને પક્ષીઓને પોતપોતાની ભાષારૂપે પરિણમે છે અને તે હિતકર, સુખકર, અને મોક્ષદાયી બને છે;
 ૨૪. ભગવાનના પાદમૂલમાં બેસીને દેવ-અસુર આદિ પરસ્પરના શત્રુઓ પણ શત્રુતા ભૂલી પ્રસન્ન ચિત્તે ઉપદેશ સાંભળે છે;
 ૨૫. અન્યતીર્થિક પ્રવચનકર્તા પણ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા આવે છે;
 ૨૬. અન્યતીર્થિકે ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતા નથી;

૧. આનંદે ભગવાન શુદ્ધને કહ્યું કે, અભિષ્કુ નામનો આવક બ્રહ્મ-લોકમાં છે જે પોતાનો સ્વર સહસ્રલોકધાતુ સુધી પહોંચાડી શકે છે, એ વાત આપે કહી, પણ આપનો સ્વર કેટલે દૂર સુધી જાય છે એ તો બતાવો. ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે આનંદ, એ તો આવક છે અને હું તથાગત છું. મારો સ્વર તો ત્રિસહસ્રી-મહાસહસ્રી લોકધાતુ સુધી જઈ શકે છે.

૨૭. જ્યાં જ્યાં અહીં વચરે ત્યાં ત્યાં ઈતિ - ઉપદ્રવનો ભય ન રહે; ૨૮. મારી ભય ન રહે; ૨૯. સ્વચક્રનો ભય ન રહે; ૩૦. પરચક્રનો ભય ન રહે; ૩૧. અતિવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૨. અનાવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૩. દુર્ભિક્ષ ન રહે; ૩૪. પ્રથમના રોગ પણ શમી જાય.^૧

[—સમ૦ ૩૪—]

૪. તીર્થંકરોનો ઉપદેશ

ભરત અને ઐરવતવર્ષમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરો સિવાયના વચલા બાવીસ તીર્થંકરો ચાતુર્યામ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. તે ચાતુર્યામ આ પ્રમાણે —

૧. સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ;
૨. સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ;
૩. સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ;
૪. સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ.

મહાવિદેહમાં બધા તીર્થંકરો આ ચાતુર્યામ ધર્મનો જ ઉપદેશ કરે છે.

[—સ્થા૦ ૨૬૬—]

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરનું પ્રવચન પાંચ કારણે દુર્ગમ બને છે — (કારણ પ્રથમ તીર્થંકરના શિષ્યો સરલ છતાં જડ છે અને અંતિમ તીર્થંકરના શિષ્યો વક્ર પણ છે અને જડ પણ છે.) તે આ —

૧. અંગુત્તરમા તથાગતનું ધર્મચક્ર વિજયી કેમ નીવડે છે તે માટે બુદ્ધના પાંચ અતિશયો બતાવ્યા છે તે આ—૧. તે અર્થજ્ઞ હોય છે, ૨. ધર્મજ્ઞ હોય છે, ૩. મર્યાદાનો જાણ હોય છે, ૪. કાલજ્ઞ હોય છે, ૫. પરિષદનો જાણ હોય છે. (પ.૧૩૧.) ચક્રવર્તી અને તથાગતની સરખામણી માટે જુઓ પ. ૧૩૩.

૧. દુરાગ્રયેય—આયાસસાધ્ય વ્યાખ્યાયુક્ત;
૨. દુર્વિભજન—પૃથક્કરણ કરવામાં કષ્ટ આપે;
૩. દુર્દર્શ—સુરકેલીથી સમજાવી શકાય તેવું;
૪. દુઃસહ—અનેક પરિષદો સહવા માટે કહ્યું છે પણ શિષ્યો તે માટે 'ઝટપટ' તૈયાર નથી થતા;
૫. દુરનુચર—તેમના સમસ્ત ઉપદેશોનું આચરણ અતિ કષ્ટકર છે તેથી ખીબા પાસે તેવા આચરણની અપેક્ષા આયાસસાધ્ય છે.

વચલા તીર્થકરોનું પ્રતિપાદન સુગમ છે તેનાં કારણો ઉપરથી ભલટાં જ છે. તે આ — ૧. સુઆગ્રયેય, ૨. સુવિભજ્ય, ૩. સુદર્શ, ૪. સુસહ, ૫. સુચર.

[—સ્થા० ૩૬૬]

અરિહંતઋષભદેવે આ અવસર્પિણીનાં ૬ સાગરોપમ કોટાકોટીવર્ષ વીત્યા પછી તીર્થ પ્રવર્તાવ્યું.

[—સ્થા० ૬૬૭]

આ અવસર્પિણીના તૃતીય સુષમ-દુષમા આરાના ૮૬ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ઋષભ સર્વ દુઃખનો અંત કરી મોક્ષે ગયા. અને ચોથા દુષમ-સુષમાના ૮૬ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીર મોક્ષે ગયા.

[—સમ० ૮૬]

કુલકરો-લોકવ્યવસ્થાપકો

૧. ભરતવર્ષના

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકરો થઈ ગયા છે —

૧. સ્વયંજલ; ૨. શતાયુ; ૩. અનંતસેન; ૪. અમિ-
તસેન; ૫. તર્કસેન; ૬. ભીમસેન; ૭. મહાભીમસેન; ૮.
દેઢરથ; ૯. દશરથ; ૧૦. શતરથ.

[—સ્થા० ૭૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સાત કુલકર થઈ ગયા છે —

૧. મિત્રદામા; ૨. સુદામા; ૩. સુપાર્શ્વ; ૪. સ્વયં-
પ્રભ; ૫. વિમલદ્વોષ; ૬. સુદ્વોષ; ૭. મહાદ્વોષ.

[—સ્થા० ૫૫૬; —સમ० ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત અવસર્પિણીમાં ૧૦ કુલકર^૧ થઈ ગયા છે —

૧. સ્વયંજલ; ૨. શતાયુ; ૩. અજિતસેન; ૪. અન-
ન્તસેન; ૫. કાર્યસેન; ૬. ભીમસેન; ૭. મહાભીમસેન;
૮. દેઢરથ; ૯. દશરથ; ૧૦. શતરથ.

[—સમ० ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં સાત કુલકર^૨ થઈ ગયા છે —

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

નામ	પદની
૧. વિમલવાહન	ચન્દ્રચંદ્રા
૨. ચક્ષુષ્માન	ચન્દ્રકાન્તા
૩. ચશસ્વી	સુરૂપા
૪. અભિચન્દ્ર	પ્રતિરૂપા
૫. પ્રસેનજિત	ચક્ષુષ્કાન્તા
૬. મરુદેવ	શ્રીકાન્તા
૭. નાભિ	મરુદેવી

[—સમ૦ ૧૫૭, —સ્થા૦ ૫૫૬]

વિમલવાહન કુલકર ૯૦૦ ધનુષ ભિંચા હતા.

[—સ્થા૦ ૬૬૬; —સમ૦ ૧૧૨]

અભિચન્દ્ર કુલકર ૬૦૦ ધનુષ ભિંચા હતા.—

[—સ્થા૦ ૫૧૮; —સમ૦ ૧૦૬]

વિમલવાહન કુલકર માટે સાત પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપ-
લોગ માટે પેદા થયાં—

૧. મત્તાંગક — મધ દેનારાં;
૨. ભાંગ — ભાજન દેનારાં;
૩. ચિત્રાંગ — પુષ્પમાળાઓ દેનાર;
૪. ચિત્રરસાંગ — વિચિત્ર રસો દેનાર;
૫. મહ્યંગ — આભરણ દેનાર;
૬. અનન્ન — વસ્ત્રદાયક;
૭. કલ્પવૃક્ષો — ઇચ્છિત વસ્તુ દેનાર.

[—સ્થા૦ ૫૫૬]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્ષિણીમાં
સાત કુલકર થશે—

૧. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ બન્નેમાં આગામી ઉત્સર્ષિણીના સરખી
રીતે આ સાત ગણાવ્યા છે. પણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર સ્ત્રીમંકર આદિ
૧૦ ગણાવ્યા છે. આ ભેદનું કારણ વાચનાભેદ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?

૧. મિત્રવાહન (મૃગવાહન); ૨. સુભૂમ; ૩. સુપ્રભ; ૪. સ્વયંપ્રભ; ૫. દત્ત (શુભ); ૬. સ્વદમ (સુરપ); ૭. સુખંધુ.

[—સમ૦ ૧૫૮; —સ્થા૦ ૫૫૬]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકર થશે—

૧. સીમંકર; ૨. સીમંધર; ૩. ક્ષેમંકર; ૪. ક્ષેમંધર; ૫. વિમલવાહન; ૬. સંભૂતિ; ૭. પ્રતિશ્રુત; ૮. દઢધનુ; ૯. દશધનુ; ૧૦. શતધનુ.

[—સ્થા૦ ૭૬૭]

૨. ઔરવતમાં

જંબૂદ્વીપના ઔરવતવર્ષમાં દશ કુલકર આગામી ઉત્સર્પિણીમાં થશે —

૧. વિમલવાહન; ૨. સીમંકર; ૩. સીમંધર; ૪. ક્ષેમંકર; ૫. ક્ષેમંધર; ૬. દઢધનુ, ૭. દશધનુ; ૮. શતધનુ; ૯. પ્રતિશ્રુતિ; ૧૦. સુમતિ.

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

[દરેક પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ અપાવાં જોઈએ; પણ આ ખંડમાં પ્રથમ બે પ્રકરણનાં ટિપ્પણ અહીં લેવાં મૂક્યાં છે.]

૧. ૬૮ ચક્રવર્તી :-

ચક્રવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવ કદી પણ ૬૮-૬૮ની સંખ્યામાં સમાનકાલે સંભવે નહિ; એટલે આ વિધાન કાલકેદને લક્ષીને કરેલું છે એમ સમજવું જોઈએ-આવું ટીકાકાર માને છે. કારણ, એક એવો નિયમ છે કે ચક્રવર્તી જ્યાં જ કાલે હોય ત્યારે બળદેવ અને વાસુદેવનો સંભવ નથી. અને સૂત્રોમા જ (સ્થાનાંગ સૂત્ર ૦ ૩૦૨) જોછામાં જોછા ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવનું અસ્તિત્વ તો મહાવિદેહમાં વિજયોમાં બતાવ્યું જ છે. તો પછી ચાર ચક્રવર્તી તો વિદેહમાં કોઈ ને કોઈ વિજયમાં હમેશાં રહેવાના જ; એટલે તે અપેક્ષાએ બળદેવ-વાસુદેવ ઉપલા નિયમ પ્રમાણે જ્યાં ચક્રવર્તી હશે તેવા ચાર વિજયમાં સંભવશે નહિ. એટલે તેમની ૬૮-૬૮ની સંખ્યાની સમકાલીનરૂપે કદી પૂર્તિ થશે નહિ.

આ જ વાત ચક્રવર્તી વિષે પણ છે; કારણ, જોછામાં જોછા ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ કોઈ ને કોઈ વિજયમાં રહેશે જ તો ત્યાં ઉપલા નિયમ પ્રમાણે ચક્રવર્તી પણ સંભવશે નહિ; એટલે તેમની પણ સમકાલીનોની ૬૮ની સંખ્યાપૂર્તિ કદી થશે નહિ.

સંભવ છે સૂત્રકારને ઉપલો નિયમ માન્ય ન હોય. એવો પણ સંભવ છે કે એ નિયમ જૈન પુરાણકારોએ બનાવી લીધો હોય.

સૂત્ર પ્રમાણે તેમની ૬૮ સંખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી :- ધાતકી બે ભાગમાં છે-પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં જ'બુદ્ધીપ્રમાણે ૩૪ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ જ'બુદ્ધીપ્રમાણે ૩૪ની સંખ્યા સમજવી. એટલે બન્ને મળીને ૬૮ ચક્રવર્તી વગેરે સમજવા.

૨. તીર્થંકરના અતિશયો :-

આ ૩૪ અતિશયો માટે જુઓ યોગરાત્ર-હૈમચંદ્રાચાર્ય પૃ ૦ ૧૩૦. અને 'અભિધાનચિંતામણિ' ૧. ૫૬-૬૩. પ્રસ્તુત સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય

બૃહદ્વાચનાના આધારે બીજા વધારાના અતિશયોનું પણ વર્ણન કરે છે. વળી ૨ થી પાંચ સુધીના અતિશયોને જન્મપ્રત્યય કહે છે અર્થાત્ તેમના તે અતિશયોમાં બીજું કારણ નહિ પણ જન્મ મુખ્યપણે કારણ છે. ૨૧ થી માંડીને બધા તથા બારમો અતિશય કર્મના ક્ષયજન્ય છે. અને બાકીના દેવકૃત છે. દિગંબરો થોડા ફેરફાર સાથે ૩૪ અતિશયો માને છે તેમાં ૧૦ જન્મપ્રત્યય, ૧૪ દેવકૃત, અને દશ કેવલજ્ઞાનકૃત-કર્મક્ષયકૃત છે. તે આ પ્રમાણે — ૧. અત્યંત સુંદર શરીર, ૨. અતિશય સુગંધમય શરીર, ૩. પરસ્પેવાનો અભાવ, ૪. મલમૂત્ર રહિત શરીર, ૫. હિત, મિત અને પ્રિયવચનવાળા, ૬. અતુલ્ય બળ, ૭. દૃઢ જેવું શ્વેત લોહી, ૮. શરીરમાં ૧૦૦૮ શુભ લક્ષણો, ૯. સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, ૧૦. વજ્રકમ્બલનારાય શરીર, — આ દશ જન્મકૃત અતિશય છે. ૧૧. અર્ધમાગધી ભાષા, ૧૨. પ્રભુના સાનિધ્યમા જીવો શત્રુતા બૂલી જાય છે, અને મિત્ર બને છે, ૧૩. દિશાઓની નિર્મલતા, ૧૪. આકાશની નિર્મલતા, ૧૫. બધી જાતુનાં ફલ-ફૂલ તથા ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ, ૧૬. યોજન સુધીની જમીન દર્પણ જેવી નિર્મળ થવી, ૧૭. ભગવાનના પગ તળે કમળરચના, ૧૮. આકાશમાં જયધ્વનિ, ૧૯. સુગંધી પવનનું મંદગતિએ વહેવું, ૨૦. સુગંધી જલની વર્ષા, ૨૧. ભૂમિને કષ્ટકશન્ય કરવી, ૨૨. બધા જીવોને આનંદ, ૨૩. ભગવાનની આગળ આગળ ધર્મચક્ર, ૨૪. છત્ર, ચામર, ધ્વજ આદિ આઠ માંગલિક પદાર્થો, — આ ૧૪ અતિશયો દેવકૃત છે. ૨૫. એકસો યોજનમાં સુલિક્ષ, ૨૬. આકાશમાં ગમન, ૨૭. ચારે દિશામાં પ્રભુના મુખનું દર્શન, ૨૮. અહીનતા, ૨૯. હિપસર્ગનો અભાવ, ૩૦. આહારનો અભાવ, ૩૧. બધી વિદ્યાઓનું સ્વામીપણું, ૩૨. નખ અને કેશ વધતા નથી. ૩૩. આંખના પલકારા થતા નથી, ૩૪. શરીરની છાયાનો અભાવ — આ દશ અતિશયો કેવલજ્ઞાનકૃત છે.

અહીં ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી વસ્તુ એ છે કે અભયદેવને મતે આહાર-નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય છે એ જન્મકૃત અતિશય છે. જ્યારે દિગંબર મતે આવા સ્થાને આહારનો અભાવ એવો અતિશય માનવામાં આવ્યો છે અને તે જન્મકૃત નહિ પણ કેવલજ્ઞાનકૃત. આ મતભેદ મેવાતાં-બર-દિગંબરના કેવલીકવલાહાર વિષયક મતભેદની ચાદ આપે છે. એમ જણાય છે કે બન્ને પરંપરામાં આ પ્રકારના ૩૪ અતિશયોની કલ્પના બન્ને સંપ્રદાયના તદ્દન જુદા પડ્યા પછીની છે. ૧૧૦ મતે અર્ધમાગધીમાં

ઉપદેશ અને તેનું સાર્વજાપાદ્યે પરિણ્વન એ બે અતિશયો કર્મક્ષયકૃત માનવામાં આવ્યા છે. જો ખાય નહીં તો બોલે કેમ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં દ્વિગબરશાસ્ત્રકારોએ યુક્તિ એ આપી છે કે ભગવાનના લાભ હલમાંથી દિવ્ય ધ્વનિ નીકળે છે અને તેને દેવો અર્ધભાગધીમા પરિણ્વત કરે છે. અને તે જ ભાષા પછી સર્વજાપાદ્યે પરિણ્વત થાય છે. આને તે જ પ્રકારની બૌદ્ધ માન્યતા સાથે સરખાવવા જેવી છે.

હેમચંદ્રના મતે પણ ૩૪ અતિશયોનું વિભાજન જુદી રીતે છે અને અતિશયોના નામમાં પણ ભેદ છે. જન્મકૃત જેને તે સહોત્થ એવું નામ આપે છે એ ચાર છે. અહીં તેમની અભયદેવ સાથે લગભગ સમાનતા છે. ૧૧ અતિશયો કર્મક્ષયજ છે. આ અગિયારમાં અભયદેવસ મત બધા નથી આવી જતા. પણ ભાષાની બાબતમાં અભયદેવ અને હેમચંદ્ર એક છે. ત્યાર પછી હેમચંદ્રે ૧૯ અતિશયો દેવકૃત બતાવ્યા છે. અભયદેવને મતે દેવકૃત ૧૫ છે. આમાં હેમચંદ્રે એક ચારે તરફ મુખ દેખાય છે એ દેવકૃત અતિશય ગણાવ્યો છે પણ તે દ્વિગબરોને મતે કેવલજ્ઞાનકૃત છે. બીજો એક અતિશય ત્રણ કોઠની રચના—દેવકૃત બતાવ્યો છે—આનું નામનિશાન દ્વિગબરોમાં નથી. શ્વેતાંબરમાં પણ ૩૪ ની ગણતરીમાં એ આવતો નથી.

અતિશયો વિષે બીજા પણ મતભેદો મૂળ, અભયદેવ, હેમચંદ્ર અને દ્વિગબરોમાં છે. તે સ્વયં વિચારી લેવા.

સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે ૩૪ અતિશયોનું વિભાજન કરતી વખતે કોઈ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત રાખીને આ વિભાજન કરવામાં નથી આવતું. કહેવા ખાતર જન્મ વગેરે કારણ સૌએ બતાવ્યાં છે પણ અમુક અતિશય અમુક જ વર્ગમાં કેમ આવે—એના સમર્થનમાં જોઈએ તેવી પ્રબળ દલીલો નથી. એ વિભાજન સ્વેચ્છાચારી જણાય છે. વળી મૂળ સમવાયાંગમાં આવું વિભાજન નથી એ પણ બતાવે છે એ વિભાજન પછીના કાળનું છે.

૩. કુલકરો :—

સ્થાનાંગમાં આ દશ કુલકરો અતીત ઉત્સર્ધિણીના ગણાવ્યા છે. જ્યારે સમવાયાંગમાં અતીત ઉત્સર્ધિણીના માત્ર સાત ગણાવ્યા છે. બન્નેના નામમાં તફાવત ભેદ છે પણ સમવાયાંગ જે દશ નામો અતીત અવસર્ધિણીનાં ગણાવે છે, તે નામો સાથે માત્ર બેને બાદ કરીએ તો બધાં બરાબર મળી રહે છે. અહીં સ્થાનાંગમાં ઉત્સર્ધિણીને બદલે અવસર્ધિણી

પાઠ રાખ્યો હોય તો વધારે સંગત છે. કારણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર ઉત્સર્જિણીના માત્ર સાત જ (આથી તદ્દન જુદા જ) ગણાવ્યા છે અને એ જ નામો સમવાયાંગમાં પણ છે. એટલે આ નામો અતીત અવસર્જિણીના ગણવા નોઈએ. સમવાયાંગ સાથે જે જે નામોનો લેદ છે તે વાચનાભેદ ગણવો નોઈએ એમ મને લાગે છે.

એક એવા સમયની કલ્પના કરવામાં આવી છે જે પ્રથમ પુષ્પમ-સુષમા આરો કહેવાય છે. ત્યારે લોકોમાં કોઈ પણ જાતનાં સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક બંધનો હતાં નહિ. સૌ પૌત-પૌતાના રાજા હતા. ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા-ઓઢવાની લોકોને ચિંતા હતી જ નહિ. તેઓ ઝાઝ નીચે રહેતા અને પૃથ્વી પર સૂતા-જેસતા. ખાવા-પીવા માટે પણ બધું વૃક્ષો પૂરું પાડતો. આબૂખણો પણ વૃક્ષજન્ય જ હતાં. આમ બધી વસ્તુઓ વૃક્ષમાંથી જ મળતી હોવાથી તે વૃક્ષો કલ્પવૃક્ષ—ધર્મિષ્ઠ આપનારા—કહેવાતાં. આવાં ઠરા ઉત્તમ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો પ્રથમ આરામાં હતાં.

તે સમયનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આમ માત્ર કુદરત-જીવી હોવાથી સંપૂર્ણપણે સુદર અને સુદૃઢ તથા સુલક્ષણોવાળાં હતાં. તે બધાં સ્વભાવે જ અલ્પકષાયી હતાં. અલ્પપરિગ્રહી તો ખરાં જ; પણ કોઈ પણ ચીજ ઉપર મમતા રાખવી એ તેમના સ્વભાવથી જ વિરુદ્ધ હતું. તેથી તે સમયમાં ગાય, બળદ, હાથી, અથ—એ બધાં જાનવરો છતાં તેમનો કદી તેઓ ઉપયોગ કરતાં નહિ.

આર્થિક વ્યવહાર જેવું કંઈ હતું નહિ. તેથી આજની જેમ શેઠ-આકર, માલિક-ગુલામ, રાજા-પ્રજા એવો કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર તે સમયમાં હતો નહિ. એટલું જ નહિ પણ આજના સામાજિક વ્યવહારો-માતા-પિતા, ભાઈ-બેન, વહુ, પુત્રવધૂ, ઇત્યાદિ પણ એટલા બધા રૂઢ નહિ કે તેઓ એકબીજા પ્રત્યે માત્ર તેવા સંબંધે આકર્ષાય.

એ સમયમાં આજની જેમ રોગચાળા ફાટી નીકળવાથી મૃત્યુ—અથવા બીજી પીડાનો બચ લોકોને હતો જ નહિ. આમ તેઓ આતંક વિનાના, બાધા વિનાના, ઉપદ્રવ વિનાના માત્ર સુખ જ સુખ ભોગવતા.

જે જોડું સાથે જન્મે તે જ પતિ-પત્ની રૂપે રહે. અને જ્યારે મરવાના છ માસ બાકી રહે ત્યારે પાછું એક યુગલને પેદા કરે—તેમાં એક પુરુષ હોય અને એક સ્ત્રી. તે પાછાં પતિ-પત્ની રૂપે જીવન વિતાવે.

હોય છે. કુલકરોના સમયમાં માત્ર ત્રણ પ્રકારની દંડનીતિ છે — હકાર, મકાર અને ધિકાર. પ્રથમ જે કુલકરના સમયમાં માત્ર હકાર નીતિ હોય છે; તૃતીય અને ચતુર્થ કુલકરના સમયમાં હકાર અને મકાર અને હોય છે; અને પાંચમાથી સાતમા સુધીના ત્રણેને ત્રણે નીતિ હોય છે.

કોઈમાં કોઈ વિવાદ થાય ત્યારે કુલકર પાસે પહોંચે એટલે કુલકર અપરાધીને માત્ર એટલું જ કહે કે, ‘હે, હા!’ અર્થાત્ ‘અહો તે’ આવું ‘જ ક્યું’ — આ વચન જ દંડનું કામ કરતું અને અપરાધી હલ્લિજત થઈ જતો. ત્યાર પછી એ નીતિથી કામ ન ચાલ્યું એટલે નવી દંડનીતિ મકારની શરૂ થઈ — તેમાં અપરાધીને ‘હા!’ થી પતે તેમ ન હોય ત્યાં ‘તું આમ ન કર’ એ અર્થમાં ‘મા!’ એટલું કહેવાથી તેનો દંડ થયો હોય તેમ તે હલ્લિજત થઈ જતો. સમય જતાં આ નીતિ પણ અધૂરી લાગી તેથી આગળ ઉપર ધિકાર દેવાની નવી દંડનીતિ શરૂ થઈ. પછી જેનો જેવો અપરાધ — ત્રણમાંથી કોઈ એક નીતિથી દંડ દેવામાં આવતો.

જ બુદ્ધીપ્રજ્ઞાપ્તિમાં સાતને બદલે આ અવસર્પિણીમાં ૧૫ કુલકર થયાનો ઉલ્લેખ છે. તે વાચનાભેદે સમજવું જોઈએ. બુદ્ધો જ બુદ્ધીપ્રજ્ઞાપ્તિ દ્વિતીય વક્ષરકાર.

દ્વિગંધરોમાં ૧૪ કુલકર માન્યા છે. જ બુદ્ધીપ્ર ૩૦ જેવાં જ નામ છે; માત્ર તેમાંથી એક જ વક્ષને નથી ગણ્યા. અને નામાનુક્રમમાં શેડો ભેદ છે બુદ્ધો ‘સિદ્ધાન્તસંગ્રહ’ પૃ. ૧૮.

૩ તીર્થંકરો

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્પિણીના તીર્થંકરો

દેવાધિદેવો—તીર્થંકરો^૧ ૨૪ છે, જે આ ભરત-
વર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયા છે.

[—સમ. ૨૪]

૧. તીર્થંકરનાં પૂર્વભવનાં નામ	૨. તીર્થંકરનાં નામ	૩. તીર્થંકરોની માતાનાં નામ
૧. વજ્રનાભ; ^૨	ઋષભ;	મરુદેવી; ^૩
૨. વિમલ;	અજિત;	વિજયા;
૩. વિમલવાહન;	સંભવ;	સેના;

૧. તીર્થંકરો વિષેની બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. દ્વિગંધર મટે ઘણાં નામોમાં ફેરફાર છે. તેમને મટે ચોવીસ નામો આ પ્રમાણે છે :— વજ્રનાભિ, વિમલવાહન, વિપુલવાહન, મહાબલ, અતિબલ, અપરાજિત, નંદિષેણ, પદ્મનાભિ, મહાપદ્મ, પદ્મગુહ્ય, નલિનપ્રભ, પદ્મોત્તર, પદ્મસેન, પદ્મરથ, દશરથ, મેઘરથ, સિંહરથ, ધનપતિ, વૈશ્રમણ, હરિવર્મ (શ્રીધર્મ), સિદ્ધાર્થ, સુપ્રતિષ્ઠિત, આનંદ, નંદ. ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’માં પાઠાંતર નોંધ્યા છે, તેની આ નામો સાથે બહુ સમાનતા છે. ।

૩. નામોમાં મતભેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. ધર્મસિંહ;	અભિનંદન;	સિદ્ધાર્થા;
૫. સુમિત્ર;	સુમતિ;	મંગલા;
૬. ધર્મમિત્ર;	પદ્મપ્રભ;	સુસીમા;
૭. સુંદરબાહુ;	સુપાર્થ;	પૃથ્વી;
૮. દીર્ઘબાહુ;	ચંદ્રપ્રભ;	લક્ષ્મણા;
૯. યુગબાહુ;	સુવિધિ પુષ્પદંત;	રામા;
૧૦. લક્ષ્મણ;	શીતલ;	નન્દા;
૧૧. દિત્ત;	શ્રેયાંસ;	વિષ્ણુ;
૧૨. ઇન્દ્રદત્ત;	વાસુપૂજ્ય;	જયા;
૧૩. સુંદર;	વિમલ;	શ્યામા;
૧૪. માહેન્દ્ર;	અનન્ત;	સુચશા;
૧૫. સિંહરથ	ધર્મ;	સુવ્રતા;
૧૬. મેઘરથ;	શાંતિ;	અચિરા;
૧૭. રૂપી;	કુંથુ; ^૧	શ્રી;
૧૮. સુદર્શન;	અર; ^૨	દેવી;
૧૯. નંદન;	મદ્દિલ; ^૩	પ્રભાવતી;
૨૦. સિંહગિરિ;	મુનિસુવ્રત;	પદ્મા;
૨૧. અદીનશત્રુ;	નમિ;	વપ્રા;

૧. કુંથુનાથ, દિગંબર મતે.

૨. અરહનાથ, દિગંબર મતે.

૩. મદ્દિલ એ સ્ત્રીરૂપે તીર્થંકર થયા એ સ્વેતામ્બર મતે આશ્ચર્યકારી ઘટના મનાય છે. પણ દિગંબરો તેમને પુરુષ જ માને છે. બોદ્ધો પણ સ્ત્રી અર્હંત કે ચક્રવર્તી ન થઈ શકે એમ માને છે. — અંગુત્તર ૦ ૧.૧૫.૧૨-૧૩.

૨૨. શંખ;	નેમિ;	શિવા;
૨૩. સુદર્શન;	પાર્શ્વ;	વામા;
૨૪. નંદન.	વર્ધમાન.	ત્રિશલા.

[—સમ૦ ૧૫૭
(ગા. ૧૧-૧૪)]

[—સમ૦ ૨૪; ૧૫૭
(પૃ૦ ૧૩૬ વ)]

[—સમ૦ ૧૫૭
(ગા૦ ૯-૧૦)]

૪. તીર્થકરોના
પિતાનાં નામ

૫. તીર્થકરોનાં
દીક્ષાસ્થાન

૬. પ્રથમ ભિક્ષ
દેનાર

૧. નાભિ;^૧

વિનીતા;^૨

શ્રેયાંસ;^૩

૨. જિતશત્રુ;

અયોધ્યા;

બ્રહ્મદત્ત;

૩. જિતારિ;

શ્રાવસ્તી;

સુરેન્દ્રદત્ત;

૪. સંવર;

અયોધ્યા;

ઇન્દ્રદત્ત;

૧. દિગંબરમાં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે—૩. દ્વેરાભ (જિતારિ).
૫. મેઘરથ, ૬. ધરણ, ૭. સુપ્રતિષ્ઠિત, ૧૭. સૂર્યસેન.

પતાનાં નામ માટે જુઓ આવ૦ નિર્થુ૦ ગા૦ ૩૮૭-૮.

૨. કોણે કયાં દીક્ષા લીધી તે માટે જુઓ આવ૦ નિર્થુ૦ ગા૦ ૨૫
ઋષભદેવની જન્મભૂમિ ધક્વાક્રૂમિ છે, પણ દિગંબર મતે અયોધ્યા
દિગંબરોએ જન્મ અને દીક્ષાસ્થાન એક જ માન્યાં છે. અરિષ્ટનેમિ
જન્મભૂમિ સૌર્યપુર પણ દીક્ષાભૂમિ દ્વારકા; બાકી સર્વ તીર્થકરોની જન્મ
ભૂમિ તે જ દીક્ષાભૂમિ છે. અરિષ્ટનેમિની જન્મભૂમિ જિતરપુરાણમાં દ્વારાવત
અને હરિ૦માં સૌર્યપુર છે.

૩. જુઓ આવશ્યકનિર્થુકિત—ગા૦ ૩૨૭-૩૨૯. દિગંબર મતે ૦
તર્કાવત છે તે આ પ્રમાણે—૧. શ્યામ (હરિવશપુરાણને મતે), ૧૧. સુન
૧૨. સુંદર (જય), ૧૩. વિશાખ (હ૦), ૧૪. વિશાખ (ધર્મસિંહ)
૧૫. ધન્યસેન (સુમિત્ર), ૧૬. ધર્મમિત્ર (હ૦), ૧૭. ધર્મમિત્ર (અપરાજિત)
૧૮. નંદિષેષ (હ૦), ૧૯. નંદિષેષ (વૃષભસેન), ૨૦. વૃષભસેન (દત્ત)
૨૧. દત્ત (વરદત્ત), ૨૨. વરદત્ત (નૃપતિ).

૫. મેઘ;	અયોધ્યા;	પદ્મ;
૬. ધર;	કૌશામ્બી;	સોમદેવ;
૭. પ્રતિષ્ઠ;	વારાણસી;	માહેન્દ્ર;
૮. મહાસેન;	ચન્દ્રપુરી;	સોમદત્ત;
૯. સુગ્રીવ;	કાકન્દી;	પુષ્ય;
૧૦. દેવરથ;	ભદ્રિલપુર;	પુનર્વસુ;
૧૧. વિષ્ણુ;	સિંહપુર;	નંદ;
૧૨. વસુપૂજ્ય;	ચમ્પા;	સુનંદ;
૧૩. કૃતવર્મા;	કાંપિલ્યપુર;	જય;
૧૪. સિંહસેન;	અયોધ્યા;	વિજય;
૧૫. ભાનુ;	રત્નપુર;	ધર્મસિંહ;
૧૬. વિશ્વસેન;	ગજપુર (હસ્તિનાપુર);	સુમિત્ર;
૧૭. સૂર;	ગજપુર;	વ્યાઘ્રસિંહ;
૧૮. સુદર્શન;	ગજપુર;	અપરાજિત;
૧૯. કુમ્ભા;	મિથિલા;	વિશ્વક્ષેન;
૨૦. સુમિત્ર;	રાજગૃહ;	પ્રહ્લદત્ત;
૨૧. વિજય;	મિથિલા;	દિક્ષ;
૨૨. સમુદ્રવિજય;	દ્વારકા; ^૧	વરદત્ત;
૨૩. અશ્વસેન;	વારાણસી;	ધન્ય;
૨૪. સિદ્ધાર્થ.	કુંડપુર.	બહુલ.

[—સમ૦ ૧૫૭

ગા૦ ૫-૭]

[—સમ૦ ૧૫૭

(ગા૦ ૨૨)]

[—સમ૦ ૧૫૭

(ગા૦ ૨૬-૨૮)]

૧. જુઓ પા. ૬૬૮ ની ફૂટનોટ નં. ૨.

૭. જૈત્યવૃક્ષ	૮. ^૧ કલ્યાણકનાં નક્ષત્રો	૯. પાલખી ^૨
૧. ન્યગ્રોધ; ^૩	[ઉત્તરાષાઢા] ^૪ [અભિજિત]	સુદર્શના;
૨. સક્તિપર્ણ;	[રોહિણી-મૃગશીર્ષ] ^૫	સુપ્રભા;
૩. શાલ;	[મૃગશીર્ષ-આર્દ્રા] ^૬	સિદ્ધાર્થા;
૪. પ્રિયંક;	[૧-૪. અભિચિ- ૫. પુષ્ય] ^૭	સુપ્રસિદ્ધા;
૫. પ્રિયંચુ;	[૧-૪. મઘા; ૫. પુનર્વસુ] ^૮	વિજયા;
૬. છત્રાલ;	ચિત્રા;	વૈજયંતી;
૭. શિરીષ;	[૧-૪. વિશાખા; ૫. અનુરાધા] ^૯	જયંતી;
૮. નાગવૃક્ષ;	[૧-૪. અનુરાધા; ૫. જ્યેષ્ઠા] ^{૧૦}	અપરાજિતા;

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. દિગંબરોને મતે પ્રથમની ત્રણ અને ૨૨ તથા ૨૪મી ને છાદીને સર્વત્ર નામાંતર મળે છે; એટલું જ નહિ, પણ બન્ને દિગંબર પુરાણોમાં પણ મતભેદ છે.

૩. દિગંબર મતે જે તક્ષાવત છે તે આ પ્રમાણે— ૨. વિષમચ્છદ, ૪. સરલ ૬. પિયંચુ, ૭. શ્રીરસ, ૯. સાલી, ૧૨. જયંતી, ૧૪. દીર્ઘપર્ણ, ૨૨. મેઘશૃંગ.

૪. ઋષભદેવને અ્યવન, જન્મ, રાજપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને જ્ઞાનોત્પત્તિ— આ પાંચ પ્રસંગે ઉત્તરાષાઢા હતું, પણ મોક્ષને પ્રસંગે અભિજિત હતું. — ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૬૦.

૫. ‘પ્રથમનાં ચાર કલ્યાણક રોહિણીમાં અને પાંચમું મૃગશીર્ષમાં’ હતું. — ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૩૨૦-૨૧.

૬. ‘પ્રથમનાં ચાર મૃગશીર્ષમાં અને પાંચમું આર્દ્રામાં.’ — ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૩૨૧.

૭. રોહિણી ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨. ૩૭૦. ૭૨. ૮. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨. ૩૬૭.

૯. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨, ૪૪૬. ૧૦. ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨. ૪૭૭.

૬. માલિ;	મૂલ;	અરુણપ્રભા;
૧૦. પલાશ;	પૂર્વાષાઢા;	અંદ્રપ્રભા;
૧૧. તિંદુક;	[૧ - ૪. શ્રવણ;	સ્થપ્રભા;
	પ. ધનિષ્ઠા] ^૧	
૧૨. પાટલ;	[૧ - ૪. શતભિષા;	અગ્નિ;
	પ ઉં ભાદ્રપદા] ^૨	
૧૩. જાંબુ;	ઉત્તરા ભાદ્રપદા;	મુપ્રભા;
૧૪. અશ્વત્થ;	રેવતી;	પંચવણા;
૧૫. ઈધિવણુ;	પુષ્ય;	સાગરદત્તા;
૧૬. નંદિવણુ;	ભરણી;	નાગદત્તા;
૧૭. તિલક;	કૃત્તિકા;	અભયકરા;
૧૮. આમ્ર;	રેવતી;	નિર્વૃત્તિકરા;
૧૯. અશોક;	[૧ - ૪. અશ્વિની;	મનોરમા;
	પ. ભરણી] ^૩	
૨૦. અંપક;	શ્રવણ;	મનોહરા;
૨૧. બકુલ;	અશ્વિની;	દેવકુરા;
૨૨. વેતસ;	ચિત્રા;	ઉત્તરકુરા;
૨૩. ધાતકી;	વિશાખા;	વિશાલા;
૨૪. શાલ.	હસ્તોત્તરા.	અંદ્રપ્રભા.
	(ઉત્તરા ક્રાદ્યુની)	
[- સમ ૧૫૭	[- સ્થા ૪૧૧]	[- સમ ૧૫૭
(ગા. ૩૩-૫)]		(ગા. ૧૫-૧૭)]

૧. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૫૪૭. ૨. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૫૮૦.

૩. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૭૭૦.

૧૦. પ્રથમ શિષ્ય ^૧	૧૧. પ્રથમ શિષ્યા ^૨	૧૨. કેટલા સ્થાને દીક્ષા	૧૩. વર્ણ
૧. ઋષભસેન	બ્રાહ્મી	૪૦૦૦	[પીત] ^૩
૨. સિંહસેન	કેદુ	૧૦૦૦	[„]
૩. ચારુ	સ્થામા	૧૦૦૦	[„]
૪. વજ્રનાભ	અજિતા	૧૦૦૦	[„]
૫. અમર	કાશ્યપી	૧૦૦૦	[„]
૬. સુવ્રત	રતિ	૧૦૦૦	પદ્મગૌર (રક્ત)
૭. વિદર્ભ	સોમા	૧૦૦૦	[પીત]
૮. દિન્ન	સુમના	૧૦૦૦	ચન્દ્રગૌર (શ્વેત)
૯. વરાહ	વારુણી	૧૦૦૦	„
૧૦. આનંદ	સુંદસા	૧૦૦૦	[પીત]

૧. દિગંબરોમાં જે નામોમાં તક્ષવત છે તે આ પ્રમાણે—૫. અમર, ૬. વજ્રઅમર, ૭. બલિ, ૯. વૈદર્ભ, ૧૦. અનાંગાર, ૧૧. કુંથુ, ૧૪. જય, ૧૬. ચક્રાયુધ, ૧૮. કુંથુ, ૧૯. વિશાખ, ૨૦. મહિલ, ૨૧. સૌમક, ૨૩. સ્વયંભૂ, ૨૪. ઇન્દ્રમતિ.

૨. દિગંબર મતે બ્રાહ્મી, ભાવિતા અને ચંદના સિવાય બધાં નામ જુદાં છે. તે આ પ્રમાણે—૨. પ્રકુબ્જ, ૩. ધર્માચાર્ય, ૪. મરુષેણા, ૫. અનંતમતી, ૬. રતિષેણા, ૭. મીનાચાર્ય, ૮. વરુણા, ૯. ઘોષાચાર્ય, ૧૦. ધારણા, ૧૧. ધારણા, ૧૨. સેના, ૧૩. પદ્મા, ૧૪. સર્વશ્રી, ૧૫. સુવ્રતા, ૧૭. હરિષેણા, ૧૮. પક્ષિલા, ૧૯. બંધુષેણા, ૨૦. પુષ્પહતા, ૨૧. મંગલા, ૨૨. રજમતી, ૨૩. સુલોચના.

૩. દિગંબર મતે સુપાર્શ્વનો નીલ અને મહિલનાથનો સુવર્ણપીત છે. એ સિવાય ભેદ નથી. આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૩૭૬-૩૭૭માં તીર્થંકરોના વર્ણ વિષે કહ્યું છે.

૧૧. ગોસ્તુભ	ધારણી	૬૦૦ ^૧	[પીત]
૧૨. સુધર્મ	ધરણી	૧૦૦૦	પદ્મગૌર
૧૩. મંદર	શિવા	૧૦૦૦	[પીત]
૧૪. યશ	શુચિ	૧૦૦૦	["]
૧૫. અરિષ્ટ	અંબુકા	૧૦૦૦	["]
૧૬. ચક્રાધ	ભાવિતા	૧૦૦૦	["]
૧૭. સ્વયંભૂ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	["]
૧૮. કુંભ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	["]
૧૯. ધન્દ્ર	અંધુમતી	૩૦૦ ^૨	પ્રિયંગુસમ(નીલ)
૨૦. કુંભ	પુષ્પવતી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ (કૃષ્ણ)
૨૧. શુભ	અમલા	૧૦૦૦	[પીત]
૨૨. નરહત્ત	ચક્ષિણી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ
૨૩. દિન્ન	પુષ્પચૂલા	૩૦૦ ^૩	પ્રિયંગુસમ
૨૪. ધન્દ્રભૂતિ	ચંદના	એકલા ^૪	[પીત]
[-સમ૦ ૧૫૭		[-સમ૦ ૧૫૭	[-સ્થા૦
(ગા. ૩૬-૪૧)]		(ગા. ૨૪-૫);	૧૦૮]
[-સમ૦ ૧૫૭		[-સમ૦ ૧૦૬,	
(ગા. ૪૨-૪)]		-સ્થા૦ ૫૨૦	
		૨૨૬]	

૧. આવશ્યક નિયુક્તિમાં ગા૦ ૨૪૬-૨૪૭માં કેટલાએ સાથે દીક્ષા લીધી એ બતાવ્યું છે. દિગંબરમાં હંપુંના મતે વાસુપુત્ર્યે ૬૭૬ સાથે અને હંપુંના મતે ૬૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૨. ઉત્તરપુરાણના મતે ૩૦૦ સાથે અને હંપુંના મતે ૬૦૬ સાથે મદિકાએ દીક્ષા લીધી.

૩. પાસ્વે હંપુંના મતે ૬૦૬ અને હંપુંના મતે ૩૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૪. ઉત્તરપુરાણના મતે મહાવીરે એકલાએ અને હંપુંના મતે ૩૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૧૪. જિઞ્ઞાઈ

૧૫. ગૃહસ્થ પર્ચાયર

૧. ૫૦૦ધનુષ [-સમ૦ ૧૦૮; -સ્થા૦ ૪૩૫]	૮૩લાખપૂર્વ [-સમ૦ ૮૩]
૨. ૪૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૭]	૭૧ ,, [-સમ૦ ૭૧]
૩. ૪૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૬]	૫૯ ,, [-સમ૦ ૫૯]
૪. ૩૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૫]	[૪૯ લાખપૂર્વ ૮ પૂર્વાંગ]
૫. ૩૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૪]	૩૯ લાખપૂર્વ ૧૨ પૂર્વાંગ]
૬. ૨૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૩]	૨૯ ,, ૧૬ ,,
૭. ૨૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૨]	૧૯ ,, ૨૦ ,,
૮. ૧૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૧]	૯ ,, ૨૪ ,,
૯. ૧૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૦]	૧ ,, ૨૮ ,,]
૧૦. ૬૦ ,, [-સમ૦ ૬૦]	૭૫૦૦૦ પૂર્વ [-સમ૦ ૭૫]
૧૧. ૮૦ ,, [-સમ૦ ૮૦]	[૬૩ લાખ વર્ષ
૧૨. ૭૦ ,, [-સમ૦ ૭૦]	૧૮ લાખ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૧૩. ૬૦ ,, [-સમ૦ ૬૦]	૪૫ લાખ વર્ષ
૧૪. ૫૦ ,, [-સમ૦ ૫૦]	૨૨૧ લાખ વર્ષ
૧૫. ૪૫ ,, [-સમ૦ ૪૫]	૭૧ લાખ વર્ષ]
૧૬. ૪૦ ,, [-સમ૦ ૪૦]	૭૫૦૦૦ વર્ષ [-સમ૦ ૭૫]

૧. આવશ્યક નિયુક્તિ - ગા૦ ૩૭૮-૩૮૦માં જિઞ્ઞાઈનું વર્ણન છે.

૨. આવશ્યક નિયુક્તિમાં ગૃહસ્થપર્ચાયનું વર્ણન છે [-ગા૦ ૨૬૯-૩૨૧] તેના આધારે અહીં ખૂટતાં ખાનાની પૂર્તિ કરી છે. તથા જીઓ 'લોકપ્રકાશ'. સર્ગ ૩૨, સ્લોક ૩૭૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૫૭, ૪૮૨, ૫૫૨, ૫૭૫, ૫૯૯, ૬૨૨, ૭૨૩, ૭૪૬, ૭૭૪, ૮૦૨, ૮૨૪, ૮૬૩. અહીં સમવાયાંગમાં પાશ્વનાથ માટે 'અંગારવાસમચ્છે વસિતા' એવો પાઠ છે. તેનો સામાન્ય અર્થ 'ઘરમાં વાસ કરીને' એવો લેવો - એ પરણ્યા ન હતા એ સર્વસંમત છે. ભગવાન મહાવીર વિષે પણ એ જ પાઠ છે. પણ તેના અર્થમાં વિવાદ થાય; કારણ સ્વેં તેમને પરણ્યા હતા તેમ માને છે, જ્યારે દિગં તેમ નથી માનતા.

૧૭. ૩૫ ધનુષ	[—સમ૦ ૩૫]	[૭૧૨૫૦ વર્ષ
૧૮. ૩૦ „	[—સમ૦ ૩૦]	૬૩૦૦૦ વર્ષ
૧૯. ૨૫ „	[—સમ૦ ૨૫]	૧૦૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૨૦. ૨૦ „	[—સમ૦ ૨૦]	૨૨૥ હજાર વર્ષ
૨૧. ૧૫ „	[—સમ૦ ૧૫]	૭૥ હજાર વર્ષ
૨૨. ૧૦ „	[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૩૫]	૩૦૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)]

૨૩. ૬ હાથ	[—સમ૦ ૬]	૩૦ વર્ષ {
૨૪. ૭ „	[—સમ૦ ૭]	„ {—સમ૦ ૩૦}

૧૬. સર્વાયુ

૧૭. ગણ અને ગણધર

૧. ૮૪ લાખ પૂર્વ	[—સમ૦ ૮૪]	[૮૪ ગણ, ૮૪ ગણધર]
૨. [૭૨ લાખ પૂર્વ		૬૦, ૬૦ [—સમ૦ ૬૦]
૩. ૬૦ „		[૧૦૨, ૧૦૨
૪. ૫૦ „		૧૧૬, ૧૧૬
૫. ૪૦ „		૧૦૦, ૧૦૦
૬. ૩૦ „		૧૦૭, ૧૦૭]

૧. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં [ગા૦ ૨૮૮-૨૬૧] ગણ અને ગણધરોની સંખ્યા આપી છે. જેની સંખ્યા સ્થાન-સમંમાં નથી મળી તે આવશ્યક નિર્યુક્તિના આધારે પૂરી કરી છે. પણ જણાવ છે કે સૂત્રપરંપરા અને આ નિર્યુક્તિમાં સંખ્યાની બાબતમાં ઘણો ફેરફાર છે. આવં નિર્યુક્તિમાં સુવિધિથી કુટુંબ સુધીની સંખ્યા ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે જે પ્રસ્તુત સૂત્રોથી વિરુદ્ધ છે—૮૮, ૮૧, ૭૭, ૬૬, ૫૭, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, અને પાશ્વર્થના ૮ ને બદલે નિર્યુક્તિમાં ૧૦ છે. પ્રસ્તુતમાં નિર્યુક્તિ અને દિગંબરો દ્વગણગ એકમત છે જ્યારે અન્યત્ર મતભેદ છે. દિગંબર મતે ક્રમશઃ સૌની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—૮૪, ૬૦, ૧૦૫, ૧૦૩, ૧૧૬, ૧૧૦, ૬૫, ૬૩, ૮૮, ૮૧, ૭૭, ૬૬, ૫૫, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, ૩૦, ૨૮, ૧૮, ૧૭, ૧૧, ૧૦, ૧૧.

સ્થા-૪૫

૩. તીર્થંકરૈ

૭૦૭

૧૮. શ્રમણી ^૧	૧૯. શ્રમણી ^૨	૨૦. શ્રાવિકા ^૩
૧. ૮૪૦૦૦ [—સમ ૮૪] [૩ લાખ		[૫૫૪૦૦૦
૨. [૧ લાખ	૩૩૦૦૦૦	૫૪૫૦૦૦
૩. ૨ ”	૩૩૬૦૦૦	૬૩૬૦૦૦
૪. ૩ ”	૬૩૦૦૦૦	૫૨૭૦૦૦
૫. ૩૨૦૦૦૦	૫૩૦૦૦૦	૫૧૬૦૦૦
૬. ૩૩૦૦૦૦	૪૨૦૦૦૦	૫૦૫૦૦૦
૭. ૩ લાખ	૪૩૦૦૦૦	૪૯૩૦૦૦
૮. ૨૧૧ ”	૩૮૦૦૦૦	૪૯૧૦૦૦
૯. ૨ ”	૩૦૦૦૦૦	૪૭૧૦૦૦
૧૦. ૧ ”	૧૨૦૦૦૦	૪૫૮૦૦૦

૧. શ્રમણોની સંખ્યા આવશ્યક નિર્ધારિતમાં ગાં ૨૭૮-૨૮૧માં છે, તદ્દનુસાર ખૂટતાં ખાના ભર્યાં છે આશ્ચર્ય છે આ વિષે દિગંબર શ્વેતાંબરનો કોઈ મતભેદ નથી.

૨. આવશ્યક નિર્ધારિતમાં શ્રમણીની સંખ્યા બતાવી છે પણ સાંતિનાથની ત્યાં ૮૬૦૦૦ નહિ પણ ૬૧૬૦૦ બતાવી છે [—નિર્ધારિત ગાં ૨૮૨-૨૮૫.] દિગંબરને મતે ક્રમશઃ આ પ્રમાણે—૩૫૦૦૦૦, ૩૨૦૦૦૦, ૩૨૦૦૦૦ (૩૩૦૦૦૦), ૩૩૦૦૦૦, ૩૩૦૦૦૦, ૪૨૦૦૦૦, ૩૩૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૧૨૦૦૦૦, ૧૦૬૦૦, ૧૦૩૦૦, ૧૦૮૦૦૦, ૬૨૪૦૦, ૬૦૦૦૦, ૬૦૩૫૦, ૬૦૦૦૦, ૫૫૦૦૦, ૫૦૦૦૦, ૪૫૦૦૦, ૪૦૦૦૦, ૩૫૦૦૦, ૬૦૦૦ (૪૦૦૦).

૩. દિગંબર મતે બધી જ સંખ્યામાં ફરક છે. ‘લોકપ્રકાશ’ના સર્ગ ૦ ડરના આધારે અહીં બાકીનાં ખાનાં ભર્યાં છે. પણ તેમાં પાર્શ્વની શ્રાવિકાની સંખ્યા ૩૩૬૦૦૦ નોંધી છે. આવશ્યક નિર્ધારિતમાં [ગાં ૨૮૬] આ સંખ્યા પ્રથમાનુયોગથી જાણી લેવાનું કહ્યું છે. મલયગિરિ ટીકામાં સમવાયાંગ સંમત જ પાર્શ્વની શ્રાવિકાની સંખ્યા આવે છે. દિગંબર મતે તીર્થંકરોની શ્રાવિકાની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧-૮. પાંચ-પાંચ લાખ, ૯. ૬૦ પું ૦ પાંચ લાખ, અને ૬૦ પું ૪ લાખ, ૧૦-૧૬. ચાર-ચાર લાખ, ૧૭-૨૪. ત્રણ-ત્રણ લાખ.

૧૧. ૮૪૦૦૦	૧૦૬૦૦૦	૪૪૮૦૦૦
૧૨. ૭૨૦૦૦]	૧૦૩૦૦૦	૪૩૬૦૦૦
૧૩. ૬૮૦૦૦[—સમ૦ ૬૮]	૧ લાખ	૪૨૪૦૦૦
૧૪. [૬૬૦૦૦	૧૦૦૮૦૦	૪૧૪૦૦૦
૧૫. ૬૪૦૦૦	૬૨૪૦૦]	૪૧૩૦૦૦
૧૬. ૬૨૦૦૦	૮૬૦૦૦[—સમ૦ ૮૬]	૩૬૩૦૦૦
૧૭. ૬૦૦૦૦	[૬૦૬૦૦	૩૮૧૦૦૦
૧૮. ૫૦૦૦૦	૬૦૦૦૦	૩૭૨૦૦૦
૧૯. ૪૦૦૦૦	૫૫૦૦૦]	૩૭૦૦૦૦
૨૦. ૩૦૦૦૦	૫૦૦૦૦[—સમ૦ ૫૦]	૩૫૦૦૦૦
૨૧. ૨૦૦૦૦	૪૧૦૦૦[—સમ૦ ૪૧]	૩૪૮૦૦૦
૨૨. ૧૮૦૦૦]	૪૦૦૦૦[—સમ૦ ૪૦]	૩૩૬૦૦૦
૨૩. ૧૬૦૦૦[—સમ૦ ૧૬]	૩૮૦૦૦[—સમ૦ ૩૮]	૩૨૭૦૦૦
		[—સમ૦ ૧૨૬]
૨૪. ૧૪૦૦૦[—સમ૦ ૧૪]	૩૬૦૦૦[—સમ૦ ૩૬]	૩૧૮૦૦૦
[૨૧. શ્રાવક ^૧]	૨૨. વાહીઓ ^૨	૨૩. જિન-કેવળી ^૩
૧. [૩૦૫૦૦૦	[૧૨૬૫૦	[૨૦૦૦૦
૨. ૨૬૮૦૦૦	૧૨૪૦૦	,, (૨૨૦૦૦)
૩. ૨૬૩૦૦૦	૧૨૦૦૦	૧૫૦૦૦
૪. ૨૮૮૦૦૦	૧૧૦૦૦	૧૪૦૦૦

૧. શ્રાવકોની સંખ્યાની સૂચના આપે તેણે એક પણ સૂત્ર સ્થાનાંગ-સમવાયાંગમાં નથી. તેથી આ આખું જ્ઞાન કૌસમાં મૂક્યું છે. સંખ્યા 'લોકપ્રકાશ'—સર્ગ ૩૨ને આધારે આપી છે. દિગંબરોની પરંપરા પ્રમાણે શ્રાવકોની બધી સંખ્યામાં ફેર છે.

૨. દિગંબરોને મતે વાહીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —

૧. ૨૦૭૫, ૨. ૧૨૪૦૦, ૩. ૬૦૫૦ ૧૨૦૦૦, ૬૦૫૦ ૧૨૧૦૦,
૪. ૧૧૦૦૦, ૫. ૧૦૪૫૦, ૬. ૯૬૦૦ ૬૦૫૦ ના મતે અને ૯૦૦૦ [—ચાલુ

૫. ૨૮૧૦૦૦	૧૦૪૫૦ (૧૦૬૫૦)	૧૩૦૦૦
૬. ૨૭૬૦૦૦	૯૬૦૦]	૧૨૦૦૦
૭. ૨૫૭૦૦૦	૮૬૦૦ (—સમ૦૮૬)	૧૧૦૦૦
૮. ૨૫૦૦૦૦	[૭૬૦૦	૧૦૦૦૦]
૯. ૨૨૯૦૦૦	૬૦૦૦	૭૫૦૦ [—સમ૦૭૫]
૧૦. ૨૮૯૦૦૦	૫૮૦૦	- [૭૦૦૦
૧૧. ૨૭૯૦૦૦	૫૦૦૦	૬૫૦૦
૧૨. ૨૧૫૦૦૦	૪૭૦૦ (૪૨૦૦)	૬૦૦૦
૧૩. ૨૦૮૦૦૦	૩૬૦૦ (૩૨૦૦)	૫૫૦૦
૧૪. ૨૦૬૦૦૦	૩૨૦૦	૫૦૦૦

—આહુ] હંપુ૦ ના મતે, ૭. હંપુ૦ ૮૬૦૦, હંપુ૦ ૮૦૦૦, ૮. ૭૬૦૦, ૯. ૬૬૦૦ હંપુ૦, ૭૬૦૦, હંપુ૦, ૧૦. ૫૭૦૦, ૧૧. ૫૦૦૦, ૧૨. ૪૨૦૦, ૧૩. ૩૬૦૦ ૧૪. ૩૨૦૦, ૧૫. ૨૮૦૦, ૧૬. ૨૪૦૦, ૧૭. ૨૦૫૦ હંપુ૦, ૨૦૦૦ હંપુ૦, ૧૮. ૧૬૦૦, ૧૯. ૧૪૦૦ હંપુ૦, ૨૨૦૦ હંપુ૦, ૨૦. ૧૨૦૦, ૨૧. ૧૦૦૦, ૨૨. ૮૦૦, ૨૩. ૬૦૦, ૨૪. ૪૦૦. શ્વેતાંબરસભત વાહીની સંખ્યાપૂર્તિ 'લોક-પ્રકાશ'ના ૩૨મા સર્ગાનુસાર કરી છે. તેમાં સુખાર્થની સંખ્યા ૮૪૦૦ ગણી છે. સમવાયાંત્ર પ્રમાણે ૮૬૦૦ નહીં.

૩. દ્વિગંબરોને મતે જિન-કેવળીની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —

૧. ૨૦૦૦૦, ૨. ૨૦૦૦૦, ૩. ૧૫૦૦૦, ૪. ૧૬૦૦૦, ૫ ૧૩૦૦૦, ૬. હંપુ૦ ના મતે ૧૨ હંબર અને હંપુ૦ ના મતે ૧૨૮૦૦, ૭. હંપુ૦ ૧૧૦૦૦, હંપુ૦ ૧૧૩૦૦, ૮. ૧૦૦૦૦, ૯. ૭૫૦૦, ૧૦. ૭૦૦૦, ૨૧. ૬૫૦૦, ૧૨. ૫૦૦૦, ૧૩. ૫૦૫૦, ૧૪. ૫૦૦૦, ૧૫. ૪૫૦૦, ૧૬. ૪૦૦૦, ૧૭. ૩૨૦૦. ૧૮. ૨૮૦૦, ૧૯. હંપુ૦ ૨૬૫૦, હંપુ૦ ૨૨૦૦, ૨૦. ૧૮૦૦, ૨૧. ૧૬૦૦, ૨૨. ૧૫૦૦, ૨૩. ૧૦૦૦, ૨૪. ૭૦૦

અહીં 'લોકપ્રકાશ'ના આધારે નોંધી છે. તેમાં સુવિધિનાથની ૭૪૦૦ જણાવી છે, ત્યારે સમવાયમાં ૭૫૦૦. દ્વિગંબર મતે પણ તેટલી જ છે કુંચુની 'લોકપ્રકાશ'માં ૩૨૦૦ છે.

૫. ૨૦૪૦૦૦	૨૮૦૦	૪૫૦૦
૬. ૨૬૦૦૦૦	૨૪૦૦	૪૩૦૦]
૭. ૧૭૬૦૦૦	૨૦૦૦	૩૨૩૨ [-સમ૦૩૨]
૮. ૧૮૪૦૦૦	૧૬૦૦	[૨૮૦૦
૯. ૧૮૩૦૦૦	૧૪૦૦	૨૨૦૦
૧૦. ૧૭૨૦૦૦	૧૨૦૦	૧૮૦૦
૧૧. ૧૭૦૦૦૦	૧૦૦૦]	૧૬૦૦
૧૨. ૧૬૬૦૦૦	૮૦૦[-સ્થા૦૬૫૧; ૧૫૦૦]	
	-સમ૦૧૧૧]	
૧૩. ૧૬૪૦૦૦	૬૦૦[-સ્થા૦૫૨૦; ૧૦૦૦[-સમ૦૧૧૩]	
	-સમ૦૧૦૬]	
૧૪. ૧૫૬૦૦૦]	૪૦૦[-સ્થા૦૩૮૨; ૭૦૦[-સમ૦૧૧૦	
	-સમ૦૧૦૬]	

૨૪. અવધિજ્ઞાની^૧ સ્થ. મનઃપર્યાયી^૨ ૨૬. ચતુર્દશપૂર્વી^૩
 ૧. [૬૦૦૦] [૧૨૬૫૦ [૪૭૫૦
 (૧૨૭૫૦)

૧. ‘લોકપ્રકાશ’ અને દિગ્ગંજર પરંપરામાં જરાય મનભેદ નથી. પણ સૂત્ર અને ‘લોકપ્રકાશ’માં છે તે આ પ્રમાણે. ૧૭. ૨૫૦૦, ૧૬. ૨૨૦૦, ૨૧. ૧૬૦૦. એટલે કે, અજિતનાથને છાંડીને બધામાં ભેદ છે. વાદીની સંખ્યાથી માંડીને આ ત્રણેયમાં એમ દેખાય છે કે ‘લોકપ્રકાશ’ અને સૂત્રકાર જુદા પડે જ છે. લોકપ્રકાશકારે જે સંખ્યાઓ અહીં નોંધી છે તે તેમણે ‘સત્તરિસચક્રણ’ તેમજ ‘પ્રવચનસાર’ના આધારે જ નોંધી છે. સભવ છે એ પરંપરા કોઈ જુદી જ વાચનાની હોય.

જ્ઞાતાંગમાં મલ્લિકા અવધિજ્ઞાની ૨૦૦૦ કહ્યા છે.

૨. આ સંખ્યા લોકપ્રકાશ પ્રમાણે આપી છે. સૂત્ર અને તેમાં ભેદ આ છે. ૧૭. ૩૩૪૦, ૧૬. ૧૭૫૦, અને જ્ઞાતાંગમાં ૧૬. ૮૦૦ કહ્યા છે.

તીર્થ કરોના મનઃપર્યાયજ્ઞાનીઓની સંખ્યા દિગ્ગંજર મતે :—

૧. ૨૦૭૫૦, ૨. ૧૨૪૫૦ ઉંપુ, ૧૨૪૦૦ હંપુ, ૩. ૧૨૧૫૦ ઉંપુ, [—આહ

૨. ૬૪૦૦	૧૨૫૫૦	૩૭૨૦
[—સમ ૬૪, ૧૧૩]		
૩. ૬૬૦૦	૧૨૧૫૦	૨૧૫૦
૪. ૬૮૦૦	૧૧૬૫૦	૧૫૦૦
૫. ૧૧૦૦૦	૧૦૪૫૦	૨૪૦૦
૬. ૧૦૦૦૦	૧૦૩૦૦	૨૩૦૦
૭. ૬૦૦૦	૬૧૫૦	૨૩૫૦
૮. ૮૦૦૦	૮૦૦૦	૨૦૦૦
૯. ૮૪૦૦	૭૫૦૦	૧૫૦૦
૧૦. ૭૨૦૦	૭૫૦૦	૧૪૦૦
૧૧. ૬૦૦૦	૬૦૦૦	૧૩૦૦
૧૨. ૫૪૦૦	૬૦૦૦	૧૨૦૦
૧૩. ૪૮૦૦	૫૫૦૦	૧૧૦૦
૧૪. ૪૩૦૦	૫૦૦૦	૧૦૦૦
૧૫. ૩૬૦૦	૪૫૦૦	૬૦૦]

—આશુ] ૧૨૦૦૦ હંપુ, ૪ ૧૧૬૫૦, ૫ ૧૦૪૦૦, ૬. ૧૦૩૦૦ હંપુ, ૧૦૬૦૦ હંપુ, ૭. ૬૧૫૦ હંપુ, ૬૬૦૦ હંપુ, ૮. ૮૦૦૦, ૯. ૭૫૦૦ હંપુ, ૬૫૦૦ હંપુ, ૧૦. ૭૫૦૦, ૧૧. ૬૦૦૦, ૧૨. ૬૦૦૦, ૧૩. ૫૫૦૦, ૧૪ ૫૦૦૦, ૧૫. ૪૫૦૦, ૧૬. ૪૦૦૦, ૧૭. ૩૩૦૦ હંપુ, ૩૩૫૦ હંપુ, ૧૮. ૨૦૫૫, ૧૯. ૧૭૫૦ હંપુ, ૨૩૦૦ હંપુ, ૨૦. ૬૫૦૦, ૨૧. ૧૨૫૦ હંપુ, ૧૨૦૦ હંપુ, ૨૨. ૬૦૦, ૨૩. ૭૫૦, ૨૪. ૫૦૦

૩. દિગંબર મતે તીર્થંકરોના અર્પદેશ પૂર્વધારીઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧. ૪૭૫૦, ૨. ૩૭૫૦, ૩. ૨૧૫૦, ૪. ૨૫૦૦, ૫. ૨૪૦૦, ૬ ૨૩૦૦, ૭. ૨૩૩૦ હંપુ, ૨૩૦૦ હંપુ, ૮. ૨૦૦૦, ૯. ૧૫૦૦, ૧૦. ૧૪૦૦, ૧૧. ૧૩૦૦, ૧૨. ૧૧૦૦, ૧૩. ૧૧૦૦, ૧૪. ૧૦૦૦, ૧૫. ૬૦૦, ૧૬. ૮૦૦, ૧૭. ૭૦૦, ૧૮. ૬૧૦, ૧૯. ૫૫૦, ૨૦. ૫૦૦, ૨૧. ૪૫૦, ૨૨. ૪૦૦, ૨૩. ૩૫૦, ૨૪. ૩૦૦.

‘લોકપ્રકાશ’માં—૧૬. ૮૦૦ એ એક છે. બાકીની સંખ્યા તેના આધારે જ લખી છે.

૧૬. ૩૦૦૦]	૪૦૦૦]	[૬૩૦૦-સમ૦૬૩]
૧૭. ૬૧૦૦[-સમ૦૬૧]	૮૧૦૦[-સમ૦૮૧]	[૬૭૦
૧૮. [૨૬૦૦]	[૨૫૫૧]	૬૧૦ ।
૧૯. ૫૬૦૦[-સમ૦૫૬]	૫૭૦૦[-સમ૦૫૭]	૬૬૮
૨૦. [૧૮૦૦]	[૧૫૦૦	૫૦૦
૨૧. ૩૬૦૦[-સમ૦૩૬]	૧૨૫૦ (૧૨૬૦)	૪૫૦
૨૨. [૧૫૦૦	૧૦૦૦	૪૦૦[-સ્થા૦ ૩૮૧]
૨૩. ૧૪૦૦	૭૫૦	૩૫૦[-સમ૦ ૧૦૫]
૨૪. ૧૩૦૦]	૫૦૦]	૩૦૦[-સમ૦ ૧૦૪; -સ્થા૦ ૨૩૦]

૨૭. વૈકુર્વિકો^૧૨૮. અનુત્તરૌષપાતિક^૨૨૯. અંતર^૩

૧. [૨૦૬૦૦	[૨૨૬૦૦]	—
૨. ૨૦૪૦૦	જાણુમાં નથી	[૫૦ લાખ કરોડ સાગર
૩. ૧૬૮૦૦	”	૩૦ ”]

૧. ક્રિગંબર મતે વૈકુર્વિકોની સખ્યા આ પ્રમાણે—૧. ૨૦૬૦૦, ૨. ૨૦૪૦૦ હંપુ, ૨૦૪૫૦ હંપુ, ૩. ૧૬૮૦૦ હંપુ, ૧૬૮૫૦ હંપુ, ૪. ૧૬૦૦૦, ૫. ૧૮૪૦૦, ૬. ૧૬૮૦૦ હંપુ, ૧૬૩૦૦ હંપુ, ૭. ૧૫૩૦૦ હંપુ, ૧૫૧૫૦ હંપુ, ૮. ૧૪૦૦૦ હંપુ, ૧૦૪૦૦ હંપુ, ૯. ૧૩૦૦૦, ૧૦. ૧૨૦૦૦. ૧૧. ૧૧૦૦૦, ૧૨. ૧૦૦૦૦, ૧૩. ૯૦૦૦, ૧૪. ૮૦૦૦, ૧૫. ૭૦૦૦, ૧૬. ૫૦૦૦, ૧૭. ૫૧૦૦, ૧૮. ૪૩૦૦, ૧૯. ૨૬૦૦ હંપુ, ૧૪૦૦ હંપુ, ૨૦. ૨૨૦૦, ૨૧. ૧૫૦૦, ૨૨. ૧૧૦૦, ૨૩. ૧૦૦૦, ૨૪-૨૦૦.

૨. ક્રિગંબર મતે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા શિષ્યોની સખ્યા આ પ્રમાણે—૧-૩. ૨૦૦૦૦, ૪-૮. ૧૨૦૦૦, ૯-૧૩. ૧૧૦૦૦, ૧૪-૧૮. ૧૦૦૦૦, ૧૯-૨૩. ૮૮૦૦, ૨૪. ૬૦૦૦. ઉપર જણાવેલી સિવાયની સખ્યા લોકપ્રકાશકાર કહે છે કે જાણુમાં નથી. લોકપ્ર. ૩૨-૧૦૬૯.

૩. બે તીર્થ^૪ કર વચ્ચેનું અંતર કેટલું એ આ ખાનામાં જણાવ્યું છે. જ્યોત્સો આવશ્યક નિર્ણયિત મહાયગિરિ પૃ. ૨૪૧, ગા. ૨-૧૭.

૩. તીર્થંકરો

૭૧૩

૪. ૧૬૦૦૦	”	૧૦ ”[—સ્થાં ૦૭૩૦]
૫. ૧૮૪૦૦	”	૬ ”[—સ્થાં ૦૬૬૪]
૬. ૧૬૧૦૮	”	[૬૦ હજાર કરોડ સાગર
૭. ૧૫૦૩૦	”	૬ ”
૮. ૧૪૦૦૦	”	૬૦૦ કરોડ સાગર
૯. ૧૩૦૦૦	”	૬૦ કરોડ સાગર
૧૦. ૧૨૦૦૦	”	૬ કરોડ સાગર
૧૧. ૧૧૦૦૦	”	૧ કરોડ સાગરમાં ૧૦૦ સાગર અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષ ઓછાં
૧૨. ૧૦૦૦૦	”	૫૪ સાગર
૧૩. ૬૦૦૦	”	૩૦ સાગર
૧૪. ૮૦૦૦	”	૬ સાગર
૧૫. ૭૦૦૦	”	૪ સાગર]
૧૬. ૬૦૦૦	”	૩ સાગરમાં ફેપલ્ય ન્યૂન[—સ્થાં ૦૨૨૮
૧૭. ૫૧૦૦	”	[૧ પલ્ય
૧૮. ૭૩૦૦	”	૧ પલ્યમાં હજાર કરોડ વર્ષ ઓછાં
૧૯. ૨૬૦૦	”	હજાર કરોડ વર્ષ
૨૦. ૨૦૦૦	”	૫૪ લાખ વર્ષ
૨૧. ૫૦૦૦	”	૬ લાખ વર્ષ
૨૨. ૧૫૦૦]	[૧૬૦૦	૫ લાખ વર્ષ
૨૩. ૧૧૦૦[—સમ૦૧૧૪]૧૨૦૦]		૮૩૭૫૦ વર્ષ
૨૪. ૭૦૦[—સમ૦૧૧૦]૮૦૦[—સમ૦૧૧૧; ૨૫૦ વર્ષ]		

—સ્થાં ૬૫૩]

૨. તીર્થંકરો વિષે વધુ માહિતી

(૧) સામાન્ય

૧જીનેન્દ્રોને પ્રથમ ભિક્ષા દેનારા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયી થઈને ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને તેમને ભિક્ષા આપે છે.^૧

લોકનાથ ઋષભને દીક્ષા લીધા પછી એક વર્ષ પછી પ્રથમ ભિક્ષા મળી અને બાકીના^૨ તીર્થંકરોને બે દિવસ પછી ભિક્ષા મળી.

ઋષભદેવને પ્રથમ ભિક્ષામાં ઇશ્વરસ મળ્યો અને શેષ તીર્થંકરોને સરસ ખીર^૩ મળી.

તીર્થંકરોને જ્યારે પ્રથમ ભિક્ષા મળી ત્યારે શરીર ઠંકાઈ જાય તેટલા ધનની વૃદ્ધિ થઈ.^૪

બધા તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો^૫ ધન-પતાકા તથા તોર-જોથી શણગારેલાં હોય છે અને સુર, અસુર તથા ગરુડદેવોથી પૂજિત હોય છે.

વર્ધમાનનું શાલ ચૈત્યવૃક્ષ ૩૨ ધનુષ ઊંચું હતું અને ઋષભનું ત્રણ ગાઉ ઊંચું હતું. શેષ તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો સ્વશરીરથી ખારગણાં ઊંચાં સમજી લેવાં.

૧. આવ૦ નિર્ણ૦ ગા૦ ૩૩૦.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્ણય ગાથા ૩૪૨. દ્વિગંબર મટે બાકીના તીર્થંકરોમાંથી કોઈને ત્રણ દિવસ અને કોઈને ચાર દિવસ પછી ભિક્ષા મળી છે.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્ણય ગા૦ ૩૪૩. દ્વિગંબર મટે બાકીના તીર્થંકરોને માત્ર કીર જ નહીં પણ દૂધનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન મળ્યાં હતા.

૪. આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૩૪૪.

૫. આ વૃક્ષો નીચે તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

તીર્થંકરોનાં પ્રથમ શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ ઉચ્ચ-કુલનાં^૧ ઉચ્ચ વંશનાં, વિશુદ્ધવંશનાં અને ગુણવાન હોય છે.

[—સમ૦ ૧૫૭]

દેવલોકમાંથી ચ્યવન કરી ગર્ભમાં આગમન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલ જ્ઞાનદર્શન લાભ અને મોક્ષ આ પાંચ માંગલિક^૨ પ્રસંગે મહાવીર સિવાયના તીર્થંકરોનું ચિત્રાદિ નક્ષત્ર સમજવું અને ભગવાન મહાવીરને ચ્યવન, ગર્ભાપહરણ,^૩ જન્મ, દીક્ષા અને કેવલ જ્ઞાનદર્શનનો લાભ — આ પાંચ માંગલિક પ્રસંગે હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર સમજવું. [તેમને નિર્વાણનું નક્ષત્ર સ્વાતી હતું.]

[—સ્થા૦ ૪૧૧]

તીર્થંકરોના પિતા ઉદ્યવાળા તથા વિશુદ્ધ કુળ અને વંશના હોય છે અને ગુણવાન હોય છે.

જગતવત્સલ તીર્થંકરોની પાલખીઓ બધી ઋતુને યોગ્ય છાયાવાળી હોય છે. આગળ મનુષ્યો તથા પાછળ અસુરેન્દ્રો, સુરેન્દ્રો અને નાગેન્દ્રો એ પાલખીને વહન કરે છે. વાહક દેવોનાં કુંડલો તથા આભૂષણો દેવો સ્વયં

૧. અહીં તો બધા ગણધરોને અને મુખ્ય શિષ્યાઓને ઉચ્ચ કુલનાં જણાવ્યાં છે. ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધર બ્રાહ્મણ હતા, એટલે તેમનું કુંડ પણ ભંડું જ માનવું જોઈએ. પણ ભગવાનના ચરિત્રમાં ગર્ભાપહરણની ઘટના તો એટલા માટે જ બની કહેવાય છે કે બ્રાહ્મણ કુળ હલકું મનાવું હતું. (આ૦ નિ૦ ગા૦ ૪૫ ભા૦) એટલે આવાં કથનો સાપેક્ષ છે અને તેમાં સપ્રેકાયવાદ કામ કરે છે તેમ સમજવું જોઈએ.

૨. ભગવાન છુદ્ધના જીવનના આવા ચાર માંગલિક પ્રસંગો — જન્મ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મચક્રપ્રવર્તન અને નિર્વાણ છે. તે જ્યાં થયા હોય તે તે સ્થાન દર્શનીય છે, એમ અંશુત્તરમાં કહ્યું છે (૪-૧૧૮).

૩. દિગંબરો આ ઘટના નથી માનતા.

વિક્રિયા કરી નિપજાવી લે છે. પૂર્વમાં દેવો, દક્ષિણે નાગો, પશ્ચિમમાં અસુરો તથા ઉત્તરમાં ગરુડો તેને વહન કરે છે.

[—સમ૦ ૧૫૭]

અન્યલિંગ, ગૃહસ્થલિંગ કે કુલિંગ અવસ્થામાં કોઈ તીર્થંકરે દીક્ષા લીધી નથી પણ બધાએ એક વસ્ત્ર સાથે દીક્ષા લીધી છે.^૧

સુમતિએ ઉપવાસ કર્યા વગર, વાસુપૂજ્યે એક ઉપવાસ કરીને, પાશ્વં અને મલ્લિએ ત્રણ ઉપવાસ કરીને અને બાકીનાએ બે ઉપવાસ કરીને દીક્ષા લીધી છે.^૨

[—સમ૦ ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીના ૨૩ તીર્થંકરોને^૩ સૂર્યોદય વખતે કેવળ જ્ઞાન અને દર્શન ઉત્પન્ન થયાં છે. તે^૪ સર્વે પૂર્વ ભવમાં એકાદશાંગધારી હતા.

૧. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૪૬ તથા ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨-૬૯૯થી. દિગંબર મતે બધાએ નમ્રાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી છે.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૫૦. દિગંબર મતે ઋષભે ૬ માસ, સુમતિએ ત્રણ, વાસુપૂજ્યે ઉપવાસ વિના, અનન્તનાથથી કુશુનાથ સુધીનાઓએ (ઉત્તરપુરાણને મતે) ત્રણ (અને હંબુએ મતે બે), મલ્લિએ (હંબુને મતે) બે, મુનિસુમતે (હંબુને મતે) ત્રણ, નેમિએ (હંબુને મતે) ત્રણ, મહાવીરે (હંબુને મતે) ત્રણ અને બાકીનાઓએ બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૭૫. પ્રથમના તેર્વાસ લેવા, જેમને પૂર્વાર્ક્ષમાં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. મહાવીરને પશ્ચિમાર્ક્ષમાં થયું છે. દીકાકાર એક મતાંતર ટાંકે છે કે ૨૨ ને દિવસના પૂર્વભાગમાં અને મલ્લિ તથા મહાવીરને દિવસના અતિમભાગમાં થયું છે. દિગંબરમતે આ સમય વિષે મતભેદ છે, જે અહીં નોંધતો નથી.

૪. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૫૮. પણ તેમાં ઋષભદેવને બાર અગનુ જ્ઞાન કહ્યું છે. દિગંબરો આ વિષે એમ માને છે કે ઋષભ ૧૧ અગ અને ૧૪ પૂર્વના બાણકાર હતા.

અને ઋષભદેવ ચતુર્દશપૂર્વધારી હતા. તે^૧ સર્વે પૂર્વભવમાં માંડલિક રાજા હતા અને ઋષભ ચક્રવર્તી^૨ હતા.

[—સમ૦ ૨૩]

ત્રણ ચક્રવર્તી^૩ તીર્થંકર થયા^૪ —

૧. શાંતિ; ૨. કુંથુ; ૩. અર.

[—સ્થા૦ ૨૩૧]

વિમલ પછી ૪૪ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ બરાબર હતો.

[—સમ૦ ૪૪]

અરિષ્ટનેમિ પછી ૮ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો^૫ સંભવ હતો અને તેમની દીક્ષા પછી બે વર્ષે જ સાધુઓ મોક્ષે ગયા છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૦]

મહાવીર પછી ત્રણ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ રૂપો.^૬

[—સ્થા૦ ૨૨૬]

પાંચ તીર્થંકરોએ કુમારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી તે આ^૭ :— ૧. વાસુપૂજ્ય; ૨. મલ્લિ; ૩. અરિષ્ટનેમિ; ૪. પાર્શ્વ; ૫. વીર.

[—સ્થા૦ ૪૭૧]

૧. આ વિષે દિગ્ગજરો પણ આમ જ માને છે.

૨. જુઓ આ૦ નિ૦ મા૦ ૨૪૫. તેમાં કહ્યું છે કે બાકીના તીર્થંકરો માંડલિક રાજા હતા.

૩ ઋષભ પછી અસંખ્યાત યુગપ્રધાન, પાર્શ્વની પછી ચાર યુગપ્રધાન, મહાવીર પછી ત્રણ, નેમિ પછી ૮ અને અન્ય પછી સંખ્યાત. 'લોક-પ્રકાશ'—૩૨. ૧૧૦૫, ૧૧૦૬.

૪. કુમારવાસ શબ્દના અર્થના મતસેદ અગે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૧૯ તીર્થંકરે અગારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૧૯]

ઋષભદેવ અને અંતિમ તીર્થંકર વર્ધમાનનું અંતર
૧ સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

[—સમ૦ ૧૩૫]

ઋષભે ૬૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને
પછી અણુગાર થયા.

[—સમ૦ ૬૩]

અંદ્રપ્રભ ૯ માસ છદ્મસ્થપણે રહી કેવલજ્ઞાન-દર્શન
પામ્યા.

[—સ્થા૦ ૫૨૦]

અરિષ્ટનેમિ ૫૪ દિવસ છદ્મસ્થપણે રહી કેવળી થયા.

[—સમ૦ ૫૪]

અરિષ્ટનેમિ દેશન્યૂન ૭૦૦ વર્ષ કેવળી રહી મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૧૧૦]

પાર્શ્વ ૭૦ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ-બુદ્ધ થયા.

[—સમ૦ ૭૦]

મલ્લિ તીર્થંકર^૧ મળી સાતે પ્રવ્રજ્યા એક સાથે લીધી—

૧. મલ્લિ—વિદ્વેહરાજની કન્યા (મિથિલાનગરી);

૨. પ્રતિબુદ્ધ—ધક્ષવાકુ રાજ (સાકેતનગરી);

૩. અંદ્રઅઘાય—અંગરાજ (અંપાનગરી);

૪. રુકમી—કુણ્ડાલાધિપતિ (શ્રાવસ્તી);

૫. શંખ—કાશિરાજ (વારાણસીનગરી);

૬. અદ્દીનશત્રુ—કુડુરાજ (હસ્તિનાપુર);

૭. જિતશત્રુ—પાંચાલરાજ (કાંપિલ્યનગરી).

[—સ્થા૦ ૫૬૪]

૧. મલ્લિ તીર્થંકર વિષે દ્વિગંધરજ્ઞેતાંબર મતસેદ માટે ન્યુઓ પ્રકરણને અત્યે દિપ્તિ ન. ૫.

પાર્શ્વના આઠ ગણ હતા. તેમના આઠ ગણધરો હતા તે આ—

૧. શુભ; ૨. શુભઘોષ; ૩. વસિષ્ઠ; ૪. બ્રહ્મચારી;
૫. સોમ; ૬. શ્રીધર; ૭. વીરભદ્ર; ૮. યથ.

[—સમ૦ ૮]

પાર્શ્વના આઠ ગણ અને આઠ ગણધર છે તે આ છે—

૧-૬. શુભ-શ્રીધર; ૭. વીર્ય; ૮. ભદ્રયથ.

[—સ્થા૦ ૬૧૭]

પાર્શ્વના ૧૦૦૦ શિષ્યો સર્વ દુઃખનો નાશ કરી
મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૧૧૩]

(૨) મહાવીર

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પૂર્વે છઠ્ઠાભવમાં^૧ જ્યારે
પોદ્દિલ હતા ત્યારે એક કરોડ વર્ષ સુધી શ્રમણભાવે રહી
સહસ્રારકલ્પમાં સર્વાર્થવિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા.

[—સમ૦ ૧૩૪]

ભગવાન મહાવીરનો ગર્ભ ૮૨ દિવસનો થયો ત્યાર
પછી ગર્ભાપહરણ થયું હતું.^૨

[—સમ૦ ૮૨]

ભગવાન મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ ૮૨ દિવસ
વીત્યે ૮૩મે દિવસે થયું હતું.

[—સમ૦ ૮૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું સંઘયણ વજ્રઝલ નારાય
અને સંસ્થાન સમયતુરસ હતું. તેઓ સાત હાથ ઊંચા હતા.

[—સ્થા૦ ૫૬૮; —સમ૦ ૭]

૧. ૭ ભવની ગણતરી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ નં. ૬.

૨. આવશ્યક નિર્ણયિત — ભાષ્ય ગાથા ૪૮. ૫. ૨૫૪.

ભગવાન મહાવીરે નિર્જલા બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી. તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનદર્શનની, ઉત્પત્તિ વખતે તથા મુક્તિ વખતે પણ તેમને બે ઉપવાસ હતા.

[—સ્થાં ૫૩૧]

ભગવાન મહાવીરે વર્ષાકાલનો^૧ એક માસ અને વીસ દિવસ વીત્યા પછી ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે વર્ષાવાસ કર્યો.

[—સમં ૭૦]

‘સૂક્ષ્મસંપરાયમાં ભગવાન ૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો અંધ કરે છે તે આ —

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણ; ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ; ૩. અવધિજ્ઞાનાવરણ; ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ; ૫. કેવલજ્ઞાનાવરણ; ૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૮. અવધિદર્શનાવરણ; ૯. કેવલદર્શનાવરણ; ૧૦ સાતાવેદનીય; ૧૧. યશઃકીર્તિનામકર્મ; ૧૨. ઉચ્ચગોત્ર; ૧૩ દાનાંતરાય; ૧૪. લાભાંતરાય; ૧૫. ભોગાન્તરાય; ૧૬. ઉપભોગાન્તરાય; ૧૭. વીર્યાન્તરાય.

[—સમં ૧૭]

ક્ષીણભોહ ગુણસ્થાને ભગવાને મોહનીય સિવાયની સાત કર્મપ્રકૃતિઓ વેદી.

[—સમં ૭]

ભગવાન મહાવીરે છઠ્ઠાસ્થાવસ્થાની અંતિમ રાત્રિએ દશ મહાસ્વપ્નો^૨ બેયાં અને તેઓ જાગી ગયા, તે આ —

૧. ચોમાસું ચાર માસનું ગણાય છે. તેના દિવસ ૧૨૦ તેમાંથી ૫૦ દિવસ જતાં બાકી ૭૦ બચે — એટલે કે ચોમાસું પૂરું થવાને ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે તેમણે ચોમાસાનો નિયતવાસ સ્વીકાર્યો. આ તિથિ ભાદરવા સુદ પાંચમ સમજવી. જે આજકાલ સાંવત્સરિક પર્વને નામે ઓળખાય છે.

૨. ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પૂર્વે પાંચ મહાસ્વપ્નના દર્શનનો ઉલ્લેખ છે. બુદ્ધચર્યા પૃ ૧૪; અંગુત્તર ૫, ૧૯૬.

પ્રસ્તુત સ્વપ્નનું વર્ણન ભગવતીમાં પણ છે. ૧૬. ૬. પૃ ૬૪૪.

૧. લયંકર તાલપિશાચનો પરાજય; ૨. શુક્લ પાંખ-
વાળો એક મહા પુસ્કોકિલ; ૩. વિચિત્ર રંગવાળી પાંખ
સહિત પુસ્કોકિલ; ૪. મોટી રત્નમાળાની જોડ; ૫. શ્રેષ્ઠ
શ્વેત ગાયો; ૬. કૂલોથી ઢંકાયેલું પદ્મસરોવર; ૭. સહસ્ર તરંગી
મહાસાગરને માત્ર હાથથી તરી ગયા; ૮. તેજસ્વી સૂર્ય;
૯. વૈદ્યમંત્રિવર્ણના પોતાના આંતરડાથી મહા માનુષોત્તર
પર્વતને વીંટાયેલો જોયો; ૧૦. મેરુપર્વતના શિખર પરના
શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર પોતાને ઠેઠેલા જોયા.

આ સ્વપ્નોનાં ફળ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. તાલપિશાચના પરાજયનો અર્થ એ છે કે તેમણે
મોહનીય કર્મોના સમૂળ ઉચ્છેદ કર્યો.

૨. શુક્લપુસ્કોકિલથી એ સૂચિત થાય છે કે તેઓએ
શુક્લ ધ્યાનમાં આરોહણ કર્યું.

૩. વિચિત્ર પુસ્કોકિલનું દર્શન એ તેમની સ્વસમય
અને પરસમયના પ્રતિપાદનથી અનેક રંગી બનેલ દ્વાદ-
શાંગીની પ્રરૂપણાનું સૂચક હતું.

૪. રત્નમાળાની જોડીનો એ અર્થ છે કે તેમનો
ઉપદેશ અગાર ધર્મ અને અણુગાર ધર્મ એવા જોડલારૂપ થયો.

૫. શ્વેત શ્રેષ્ઠ ગાયોનું દર્શન તેમના શ્રમણ, શ્રમણી,
શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વર્ણી સંઘનું સૂચક હતું.

૬. પદ્મસરોવરનું દર્શન લવનવાસી, વાણવ્યંતર,
જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એમ ચાર પ્રકારના દેવોના
પ્રતિપાદનનું સૂચક છે.

૭. મહાસાગર તરી ગયા એ તેમના સંસારસાગર
તરી જવાની સૂચના હતી.

૮. તેજસ્વી સૂર્ય તેમના અનન્ત જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ પ્રકાશની સૂચના હતી.

૯. માનુષોત્તર પર્વતનો પોતામાં સમાવેશ એ દેવ-મનુષ્યો સર્વ તેમનો યશ ગાવાના હતા તેની સૂચના હતી.

૧૦. મેરુશિખર પર સિંહાસને બેઠેલા પોતાને જોયા તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ દેવ-મનુષ્યો વગેરેની સભામાં બેસીને ધર્મપ્રવચન કરવાના હતા.

[—સ્થાં ૭૫૦]

ભગવાન મહાવીર એક જ દિવસમાં એકાસને રહી ૫૪ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા.

[—સમં ૫૪]

આ અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોમાં છેલ્લા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એકલા જ (કોઈની સાથે નહિ) સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત થયા અને સર્વદુઃખથી રહિત થયા.^૧

[—સ્થાં ૫૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સાધિક ૪૨ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૪૨]

ભગવાન મહાવીરના સમવસરણુનું વણું શરૂઆતથી માંડીને સુધર્મ ગણધરની શિષ્યપરંપરા આગળ ચાલી અને બાકીના ગણધરોની શિષ્યપરંપરા આગળ ન ચાલી એ બધું કલ્પ પ્રમાણે સમજી લેવું.^૨

[—સમં ૧૫૭]

૧. જુઓ આવશ્યક નિર્ણયિત ગાથા ૩૩૦.

૨. સમવસરણુની વર્ત્યતા માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગાં ૧૧૭૬-૧૨૧૭ અને આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૫૪૩-૫૬૫.

(૩) મહાવીરના ગણધરો

ભગવાન મહાવીરના નવ ગણ^૧ હતા —

૧. ગોદાસગણ; ૨. ઉત્તર બલિસ્સહગણ; ૩. ઉદ્દેહ ગણ; ૪. ચારણગણ; ૫. ઉદ્ધુવાટિકગણ; ૬. વર્ષવાટિકગણ; ૭. કામધિકગણ; ૮. માનવગણ; ૯. કોટિકગણ;

[—સ્થાં ૬૮૦]

ભગવાન મહાવીરના ગણધરો ૧૧ હતા^૨ —

૧. ઇન્દ્રભૂતિ; ૨. અગ્નિભૂતિ; ૩. વાયુભૂતિ; ૪. વ્યક્ત; ૫. સુધર્મ; ૬. મંડિત; ૭. મૌર્યપુત્ર; ૮. અકંપિત; ૯. અચલબ્રાતા; ૧૦. મેતાર્ય; ૧૧. પ્રભાસ.

[—સમં ૧૧]

સ્થવિર ઇન્દ્રભૂતિ ૯૨ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૬૨]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિએ ૪૭ વર્ષ ગૃહસ્થભાવે રહી દીક્ષા લીધી.^૩

[—સમં ૪૭]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિ ૭૪ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૭૪]

આર્ય સુધર્મ ૧૦૦ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમં ૧૦૦]

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૮૩ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમં ૮૩]

૧. જુઓ આવં નિં ગાં ૨૯૦, ૨૯૧. ગણ એટલે જેની વાચના, ક્રિયા અને આચાર સરખાં હોય તેવા શ્રમણોનો સમૂહ. ભગવાનના ગણ ૯ હતા અને ગણધર ૧૧ હતા એટલે એમ માનવું બધીએ કે તેમના ગણનાં બે યુગલો સરખી વાચનાક્રિયાળાં હતાં.

૨. જુઓ પ્રકરણને આ તે દિગ્ગણ ન. ૭.

૩. આવં નિર્ધું ગાથા ૬૫૦માં ૪૬ વર્ષ કહ્યાં છે.

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૩૦ વર્ષ દીક્ષા પાળી મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૩૦]

સ્થવિર મૌર્યપુત્રે ૬૫ વર્ષ ગૃહસ્થરૂપે રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૬૫]

સ્થવિર મૌર્યપુત્ર ૬૫ વર્ષ સર્વાયુ લોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમ૦ ૬૫]

સ્થવિર અકંપિત ૭૮ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૭૮]

૧ સ્થવિર અચલબ્રાતા ૭૨ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૭૨]

(૪) મહાવીરના સમકાલીનો

ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં નવ જીવોએ^૧ તીર્થંકર નામ-ગોત્ર બાંધ્યું—

૧. શ્રેણિક; ૨. સુપાર્શ્વ; ૩. ઉદાયી; ૪. પોદ્દિલ અણુગાર; ૫. દેહાયુ; ૬. શંખ; ૭. શતક; ૮. સુલસા શ્રાવિકા; ૯. રેવતી.

[—સ્થા૦ ૬૯૧]

ભગવાન મહાવીરે આઠ રાજાઓને^૨ ઘર છોડાવી દીક્ષા લીધી—

૧. વીરાંગક; ૨. વીરયશા; ૩. સંજય; ૪. જ્યેષ્ઠયક રાજધિ; ૫. સેય; ૬. શિવ; ૭. ઉદાયન; ૮. શંખકાશિવર્ધન.

[—સ્થા૦ ૬૨૧]

---

૧. આ નવ વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્પત્ત નં. ૮.

૨. આ આઠ રાજાઓ વિષે માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્પત્ત નં. ૯.

ભગવાન મહાવીરના ૫૩ શ્રમણો^૧ એકેક વર્ષ શ્રમણ-
ભાવે રહી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા.

[—સમ૦ ૫૩]

૩. ભરતવર્ષની ઉત્સર્પિણીની ચોવીસી

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં^૨
ચોવીસ તીર્થંકર થશે :—

નામ	પૂર્વભવનું નામ ^૩
૧. મહાપદ્મ	શ્રણિક (રાજગૃહનો રાજા)
૨. સૂરહેવ (સુરાહેવ) ^૪	સુપાશ્વ ^૫ (મહાવીરના કાકા)
૩. સુપાશ્વ ^૬	ઉદક
૪. સ્વયંપ્રભ	પોદિલ અણુગાર
૫. સર્વાનુભૂતિ	દેહાયુ
૬. દેવશ્રુત (દેવગુપ્ત)	કાર્તિક
૭. ઉદક	શંખ
૮. પેઢાલપુત્ર	નંદ
૯. પોદિલ	સુનંદ

૧. ભગવાન મહાવીરના શ્રમણો જે અનુત્તરોપપાતિકમાં ગયા તેમનું
વર્ષન અનુત્તરોપપાતિકમાં છે. અત્યારે જે ૩૫માં એ સૂત્ર હિપલબ્ધ છે, તે
પ્રમાણે આ મુનિઓની સંખ્યા ૩૩ છે, વળી તેમનો આમણ્યપર્યાય અહીં
જણાવ્યા પ્રમાણે એક વર્ષ નહિ પણ વધારે જ તેમાં જણાવ્યો છે. સંભવ
છે અનુત્તરમાં પણ વાચનાભેદ હોય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૩. પૂર્વભવનાં નામ અગે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને
અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૪. જે નામો કૌંસમાં મૂક્યાં છે તે ‘લોકપ્રકાશ’ ગત સમવાયાંગ-
માંથી ઉદ્ધૃત ગાથાનાં પાઠાંતર છે.

૧૦. શતકે	શતકે
૧૧. સુનિસુવત સર્વવિદ્	દેવકી
૧૨. અમમ	સત્યકી
૧૩. નિષ્કધાય	વાસુદેવ (કૃષ્ણ)
૧૪. નિષ્પુલાક	બળદેવ
૧૫. નિર્મમ	રોહિણી
૧૬. ચિત્રગુપ્ત	સુલસા
૧૭. સમાધિ	રેવતી
૧૮. સંવર	શતાલિ
૧૯. અનિવૃત્તિ	ભયાલિ
૨૦. વિજય	દ્રીપાયન
૨૧. વિમલ	કૃષ્ણ
૨૨. દેવોપપાત	નારદ
૨૩. અનંતવિજય (અનંતવીર્ય)	અંબડ
૨૪. ભદ્ર ^૧	સ્વાતિ બુદ્ધ

આ તીર્થકરોનાં ૨૪ પિતા, ૨૪ માતા, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યો, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યા, ૨૪ પ્રથમ ભિક્ષાદાયક અને ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૧. સમવાયાંગસૂત્રમાં જે પાઠ મળે છે તેમાં આ નામ નથી. પણ 'લોકપ્રકાશ'માં સમવાયાંગની ગાથા ઉદ્ધત કરેલી છે તેમાં આ નામ છે. ત્યાં અંતિમ પદ આમ છે — 'બળંતવિરિય મહેતિ વ' અને સમવાયાંગમાં 'બળંતવિજય હ્ય' છે. પણ જો ભદ્ર નામ ન ગણીએ તો સમવાયાંગમાં ૧૧ માં સુનિસુવત સર્વવિદ્ એણે વિશેષણ છે તેને નામ ગણવાથી ૨૪ની સંખ્યા પૂરી થઈ જશે.

હે આર્ય, આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્થામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરીને સિદ્ધ થનારા નવ છે^૧ :—

૧. કૃષ્ણવાસુદેવ; ૨. રામ બળદેવ; ૩. ઉદક પેઢાલપુત્ર^૨; ૪. પુલ્હિલ; ૫. શતકગાથાપતિ; ૬. દારુકનિર્ઞન્થ; ૭. સત્યનિર્ઞન્થીપુત્ર; ૮. શ્રાવિકાબુદ્ધ અંબડપરિવ્રાજક; ૯. સુપાર્શ્વ નામની પાર્શ્વપત્યા આર્યા.

[—સ્થા૦ ૬૬૨]

૪. ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહન

હે આર્ય! રાજા શ્રેણિક ભિંભિસારે મરીને ત્રીણ સીમંતક નરકમાં ૮૪૦૦૦ વર્ષ સ્થિતિવાળા નારકરૂપે ઉત્પન્ન થશે. નરકમાં તે અત્યંત કૃષ્ણ વર્ણનો થશે અને ત્યાં અત્યંત વેદના ભોગવશે. યથાકાલ નારકરૂપે રહી આગામી ઉત્સર્પિણીમાં આ જ જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં વૈતાલથ પર્વતની સમીપમાં પુડ્દેશમાં શતદ્વાર નામના નગરમાં સન્મતિ કુલકરની ભદ્રા નામની ભાર્યાની કૂખે ગર્ભમાં

૧. આ નવમાંથી છઠ્ઠો દારુક નિર્ઞન્થ અને નવમી સુપાર્શ્વ એ બેનાં નામ સમવાયાંગમાં જે ૨૪ તીર્થંકરના પૂર્વભવના નામની ગણતરી કરી છે તેમાં મળતાં નથી. એ વાચનાભેદને કારણે જ માનવું જોઈએ. અથવા દીકાકારે જે ખુલાસો કર્યો છે કે આ બધાને તીર્થંકર ન ગણવા — એ માની લેવું.

૨. સૂત્રકૃતાંગના બીજા શ્લોકમાં સાતમા નાલિન્દીય અધ્યયનમાં જે કથા છે તે આ ઉદકની જ સમજવી. તેઓ પ્રથમ પાર્શ્વ પરધરાના સાધુ હતા. તેમણે ગૌતમ સાથે પ્રથમ આવકના અહિંસાપ્રત વિષે ચર્ચા કરી અને ભગવાન મહાવીરને એ વિષે શું કહેવાનું હતું તે બરાબર સમજ લીધું. પછી તેઓ મહાવીરના મન્તવ્યમાં આદરવાળા થયા તેથી ગૌતમ તેમને ભગવાન પાસે લઈ ગયા. એટલે તેમણે પાંચયામનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. સૂત્રકૃતાંગ મૂળ તેમ જ નિર્ધુક્તિમાં તેમના વિષે આ સૂત્રમાં જણાવેલ હેતુકત કહી નથી.

પુરુષરૂપે ઉત્પન્ન થશે. ૯ માસ અને ૭ા દિવસ વીત્યે ભદ્રા રાત્રે સુકુમાર સર્વાંગસંપૂર્ણ બાળકને જન્મ આપશે.

તેના જન્મની રાત્રિએ શતદ્વાર નગરમાં અંદર અને બહાર પક્ષ અને રત્નની વર્ષા થશે; તેથી તેનાં માતા-પિતા એ બાળકનું બારમે દિવસે મહાપક્ષ એવું નામ રાખશે.

જ્યારે બાળક ૮ વર્ષનો થશે ત્યારે માતા-પિતા તેના મહારાજ્યાભિષેક કરશે અને ત્યાર પછી મહાપક્ષ શુભવાન રાજાની જેમ યોજ્યતાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરશે. તેના રાજ્ય-શાસન કાળમાં પૂર્ણભદ્ર અને મહાભદ્ર નામના બે દેવો આવીને તેની સેવાનો ભાર સંભાળી લેશે. આથી નાગરિકો તેનું દેવસેન એવું બીજું નામ પાડશે.

ત્યાર પછી મહાપક્ષને એક શ્વેત શંખ જેવો શ્રેષ્ઠ હાથી સાંપડશે. રાજા એ શ્રેષ્ઠ હાથી પર બેસી શતદ્વાર નગરમાં આમતેમ ફરશે, એટલે વળી ગામના નાગરિકો તેનું વિમલવાહન એવું ત્રીજું સાર્થક નામ પડશે.

ત્યાર પછી તે વિમલવાહન રાજા બધાં મળી ૩૦ વર્ષ ગૃહસ્થાવાસ લોગવી માતાપિતા વગેરેની રજા લઈ સંખુદ્ર થઈને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્થાન કરશે. તે વખતે દેવો તેની કલ્યાણકારી વાણીમાં પ્રશંસા કરશે, તેનું અભિનંદન કરશે. ત્યાર પછી ગામ બહારના સુભૂમિભાગ ઉદ્યાનમાં એક દેવદૂધ્ય ગ્રહણ કરી તે પ્રવ્રજ્યા લેશે; અને બાર વર્ષ પર્યંત શરીરની પરવા કર્યા વિના જે કોઈ દેવી, માનુષી કે તિર્યચસંબંધી ઉપસર્ગો આવશે તેમને સમ્યક્ રીતે સમ-ભાવપૂર્વક સહન કરશે. પછી તે ભગવાન વિમલવાહન આલવામાં સમિતિવાળા યાવત્ પ્રજ્ઞચારી થશે અને નિર્મમ, નિષ્પરિગ્રહી, લેપ વગરના, જેમ કાંસાના વાસણમાં કાંઈ ન

એટલે તેવી રીતે તદ્દન સ્નેહ વગરના થશે ચાવત્ ભાવના અધ્યયનમાં જે ભગવાન મહાવીર વીર કહેવામાં આવ્યું છે તેવા, ધી હોમવાથી તેજસ્વી થયેલા અગ્નિ જેમ જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે તેજસ્વી, શંખની જેમ નિર્મલ, જીવની જેમ અપ્રતિહતગતિ, ગગન જેમ નિરાલંબન, વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ, શારદ જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણયુક્ત, પદ્મપત્ર જેમ લેપ વિનાના, કાચબાની જેમ ગુપ્તોન્નિદ્ર્ય, પક્ષીની જેમ બંધનમુક્ત, ખડ્ગના શીંગડા જેમ એકાકી, ભારુંડ પક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત, હાથીની જેમ શૂર, વૃષભ જેમ બળવાન, સિંહ જેમ દુર્ધર્ષ, મેરુ જેમ અકંપ, સાગર જેમ ગંભીર, ચંદ્ર જેમ શીતલ, સૂર્ય જેમ ઉજ્જ્વલ, કનકની જેમ રૂપવાન અને પૃથ્વી જેમ સર્વ સ્પર્શને સહન કરનાર થશે. તે ભગવાનને પછી કોઈ અંડજ, પોતજ કે અવગ્રહ એ કોઈનો પ્રતિબંધ નહિ રહે. તેઓ નિરાકુલ ભાવે સંયમ-પૂર્વક જ્યાં ઇચ્છશે ત્યાં વિહાર કરશે. આમ અનુત્તર જ્ઞાન-દર્શનપૂર્વક ઉચિત રીતે વિહાર કરતાં કરતાં ઋણુતા, મૃદુતા, લઘુતા, ક્ષમા, નિર્દોષ, ગુપ્તિ, સત્ય, સંયમ, તપોગુણ, શૌચરૂપી પરિનિર્વાણના માર્ગ પર વિહાર કરતાં કરતાં ધ્યાનાવસ્થામાં અપ્રતિહત અનુત્તર કેવલ જ્ઞાન-દર્શન તેમના આત્મામાં પ્રકટ થશે. એટલે તેઓ જિન, અર્હત ભગવાન થશે. તે કેવળી સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, દેવમનુષ્ય આદિ બધા જીવોના પર્યાયને જાણનાર અને દેખનાર થશે તથા સંપૂર્ણ લોકમાં સર્વ જીવોની આગતિ-ગતિ, સ્થિતિ, ચ્યવન, ઉપપાદ, તર્ક, મનોગત ભાવ, ભોજન, કૃત્યો, અને પરિસેવના જાણશે દેખશે, અને તે પૂજા યોગ્ય ભગવાન જીવોનું પ્રકટપણે થતું, ગુપ્તપણે થતું બધું મન વચન અને કાયાનું કાર્ય સંપૂર્ણ લોકના સર્વ જીવોનું જાણશે દેખશે. આમ તેમનું સંપૂર્ણ

જીવન-લગવાન મહાવીરના જેવું (‘લાવના’ અધ્યયનમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેવું) વ્યતીત થશે.

લગવાન મહાવીરની જેમ તેઓ પણ પાંચ મહાવ્રત અને તેમની લાવનાનો અને છ જીવનિકાયના સંયમનો ઉપદેશ કરતાં કરતાં વિહાર કરશે. તે આ પ્રમાણે :—

“હે શ્રમણ નિર્ગન્થો! મેં જેમ નિર્ગન્થોને એક આરંભસ્થાન બતાવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન તીર્થ” કર પણ એક આરંભસ્થાનનો ઉપદેશ કરશે.

“મેં જેમ પ્રેમબંધન અને દ્વેષબંધન કહ્યાં છે, તેમ તે પણ કહેશે.

“મેં જેમ મનદંડ વચનદંડ અને કાયદંડ બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ એ ત્રણ દંડ કહેશે.

“તેવી જ રીતે મારી જેમ તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયની; શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચ કામગુણની; પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છ જીવકાયની; સાત ભયસ્થાનની; આઠ મદસ્થાનની; નવ બ્રહ્મચર્યની શુષ્કિતની; દશ શ્રમણધર્મની — એમ યાવત્ત્ત ઉત્ત આશાતનાની વિમલવાહન પણ પ્રરૂપણા કરશે.

“વળી મેં શ્રમણધર્મમાં નમ્રભાવ, મુંડભાવ, અસ્તાન, અદંતધોવન, અછત્રવ, વાહન ન વાપરવાનું, ભૂમિશય્યા, ફલકશય્યા, કાષ્ઠશય્યા, કેશલોચ, બ્રહ્મચર્યવાસ, પરધરપ્રવેશ, યાવત્ત્ત મળે કે ન મળે પણ ભિક્ષાજીવન એ બધું શીખવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન પણ શીખવશે.

“વળી જેમ મેં સદોપ આધારનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ નિષેધ કરશે.

“વળી જેમ શ્રમભૂતને પ્રતિકમળયુક્ત પાંચમહાવ્રતનો અચેલધર્મ મેં બતાવ્યો છે, તેમ તે પણ બતાવશે. વળી પાંચ આયુષ્વ્રત, સાત શિક્ષાવ્રત એમ બાર વ્રતો શ્રાવકનાં બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ બતાવશે.

“મેં જેમ લિશ્તુઓ માટે શય્યાનરૂપિંટ અને ચર્મ-પિંડનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ કરશે.

“વળી મારે જેમ નવ ગણ અને અગિયાર ગાંધર્ધ છે, તેમ તેમને પણ હશે.

“વળી જેમ મેં ત્રીસ વર્ષ ગૃહસ્થપર્યાયનાં ગાળી અને દીક્ષા 'દ્વીધી' તથા બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ છગ્ધસ્થપર્યાય પાળી કેવલ-જ્ઞાન દર્શનનો લાભ કર્યો, અને ૩૦ વર્ષનાં સાડા છ માસ કમ કેવલીરૂપે રહી, એમ કુલ ૪૨ વર્ષ શ્રમાગ્ધ-પર્યાય ભોગવી સર્વ મળી ૭૨ વર્ષ આયુ ભોગવી, ૪૨ સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ સર્વ દુઃખનો નાશ કરીશ. તેમ ને વિમલવાહન પણ તેટલાં જ વર્ષો ગૃહસ્થાવાસ, છગ્ધસ્થાવસ્થા, શ્રમભુપર્યાય ભોગવી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈશ.”

દૂંકમાં જે શીલસમાચાર ભગવાન મહાવીરનાં મના, તે જ પ્રમાણે વિમલવાહનનો સમજી લેવાનો છે.

[—અર્થ: ૪૨—]

અરિહંત મહાપદ ૮ રાજ્યોને દીક્ષા આપશે —

૧. પદ્મ, ૨. પદ્મશુદ્ધ, ૩. નલિન, ૪. નલિનશુદ્ધ,
૫. પદ્મોદ્ધત, ૬. ધનુરુદ્ધત, ૭. કનકરથ, ૮. બરુન.

[—અર્થ: ૧૩૫—]

૫. ઐરવતવર્ષની ચોવીસી

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષના ૨૪ તીર્થંકરો આ પ્રમાણે છે—

વર્તમાન અવસર્પિણીમાં

આગામી ઉત્સર્પિણીમાં

૧. ચંદ્રાનન	સુમંગલ
૨. સુચંદ્ર	સિદ્ધાર્થ
૩. અગ્નિસેન	નિર્વાણ
૪. નંદિષેણ	મહાયશ
૫. ઋષિહત્ત	ધર્મધ્વજ
૬. વ્યવહારી (વ્રતધારી)	શ્રીચન્દ્ર
૭. સોમચંદ	પુણ્યકેતુ
૮. યુક્તિસેન	મહાચન્દ્ર
૯. અજિતસેન	શ્રુતસાગર
૧૦. શિવસેન	પુણ્યઘોષ
૧૧. દેવશર્મા	મહાઘોષ
૧૨. નિક્ષિપ્તશસ્ત્ર	સત્યસેન
૧૩. અસંજવલ	શૂરસેન
૧૪. અનન્તક	મહાસેન
૧૫. ઉપર્શાત	સર્વાનન્દ
૧૬. ગુપ્તિસેન	દ્વૈવપુત્ર
૧૭. અતિપાર્શ્વ	સુપાર્શ્વ
૧૮. સુપાર્શ્વ	સુવ્રત
૧૯. મરુદેવ	સુકેશલ
૨૦. ધર	અનંતવિજય
૨૧. શ્યામકેાષ્ઠ	વિમલ
૨૨. અગ્નિસેન	ઉત્તર
૨૩. અગ્નિપુત્ર	મહાબલ
૨૪. વારિષેણ	દેવાનન્દ

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

૧. તીર્થંકરો વિષેની યોદ્ધ માન્યતા :-

અગુત્તરમાં સૂતકાળમાં સાત વીતરાગ એવા તીર્થંકરો થઈ ગયા છે એમ કહી તેમનાં નામ ભગવાન યુદ્ધે ગણાવ્યાં છે. આ સાતે માટે જેમણે બહુમાન પ્રદર્શિત કર્યું તેઓ દેવલોકમાં ગયા અને જેમણે તેમની નિન્દા કરી તેઓએ બહુ અપુણ્ય ઉપાજિત કર્યું છે, એમ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, યોદ્ધા પણ ભગવાન યુદ્ધને જ પ્રથમ તીર્થંકર નથી ગણતા; તેમની પહેલાં પણ સાત તીર્થંકર થઈ ગયા એમ તેઓ માને છે. તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે:-૧. સુનેત, ૨. સુગપકખ, ૩. અરનેમિ, ૪. કુદાલ, ૫. હથિપાલ, ૬. નેતિપાલ, ૭. અરક. - અગુત્તર ૭. ૬૬

અગુત્તર (૭. ૭૦)માં અરક તીર્થંકરના ઉપદેશનો નમૂનો આપ્યો છે. જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ‘સમયં ગોવમ મા પમાયપ’ વાળા અધ્યયનમાં જીવનની ક્ષણિકતા બતાવવાને જે ઉપમાઓનો ઉપયોગ થયો છે, તેવી જ ઉપમા વાપરીને મનુષ્યને સચ્ચરિતમાં વાળવાની કેશીશ અરકે પણ કરી છે.

અરકના સમયની સ્થિતિ વિષે વર્ણન કરતાં યુદ્ધભગવાન કહે છે કે, અરક તીર્થંકરના સમયમાં ૬૦ હજાર વર્ષનું મનુષ્યનું આયુ હતું. ૫૦૦ વર્ષની કુમારી પરણાવવા યોગ્ય ગણાતી. એ સમયમાં મનુષ્યોને બાધા છ નતની જ હતી. શીત, ઉષ્ણ, ભૂખ, તરસ, પેશાબ કરવો પડે તે, અને મલોત્સર્ગ કરવો પડે તે. — આ સિવાય રોગ જેવું કશું હતું જ નહિ. આટલી થોડી પીડા અને આટલું લાંબુ આયુ છતાં અરકે ઉપદેશ આપ્યો કે મનુષ્યનું આયુ બહુ દૂર છે તેમાં વળી અનેક પ્રકારનાં દુઃખો છે — ઇત્યાદિ.

આ વર્ણન જૈન તીર્થંકર અરનાથના સમયને લાગુ પાડી શકાય કે નહિ, એ એક પ્રશ્ન છે. જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમનું આયુ ૮૪ હજાર વર્ષ છે અને તેમના પછીના મલ્લિકનું આયુ ૫૫ હજાર વર્ષ છે. એટલે પૌરાણિક રીતે ગણીએ તો આ સમય અર અને મલ્લિકની વચ્ચેનો કહેવો જોઈએ. કારણ, અરકના સમયમાં આયુ ૬૦ હજાર વર્ષ બતાવ્યું છે. છતાં — આ ફેરને બાદ કરીએ તો પણ જૈન યુદ્ધ ઉભયના વર્ણન પરથી એટલું તો તારવી

શકાય કે અર કે અરક નામની કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ શ્રમણ પરંપરામાં અવશ્ય થઈ હોવી જોઈએ.

૨. દ્વિગંબર મતે માતાઓનાં નામમાં મતભેદ :—

દ્વિગંબર મતે તીર્થંકરની માતાઓનાં નામમાં ભેદ છે. તે આ નામોથી જણાઈ આવશે — ૧. મરુદેવી, ૨. વિજયસેના ૩. સુષેણા, ૪. સિદ્ધાર્થી, ૫. મગલા, ૬. સુસીમા, ૭. પૃથ્વીસેના, ૮. લક્ષ્મણા, ૯. જયરામા (રામા), ૧૦. સુનંદા, ૧૧. નંદા (વિષ્ણુશ્રી), ૧૨. જયાવતી (પાટલા), ૧૩. જયશ્યામા (શર્મા), ૧૪. શર્મા (રેવતી), ૧૫. સુપ્રભા (સુવ્રતા), ૧૬. એરા, ૧૭. શ્રીકાંતા (શ્રીમતી), ૧૮. મિત્રસેના, ૧૯. પ્રજ્વલતી (રક્ષિતા), ૨૦. સોમા (પદ્માવતી), ૨૧. વર્ષિકા (વપ્રા), ૨૨. સિવાદેવી, ૨૩. વામાદેવી, ૨૪. પ્રિયકારિણી ત્રિશલા. અહીં દ્વિગંબરોમાં પણ મતભેદ છે. જે ઉત્તર અને હરિપુરાણમાં સરખાં નામો છે, ત્યાં બીજાં નામ કૌંસમાં નથી મૂકયું; પણ ત્યાં વિરોધ છે ત્યાં હરિવંશપુરાણ સંમત નામ કૌંસમાં મૂકયું છે અને ઉત્તરપુરાણનું બહાર રાખ્યું છે. આગળ પણ આ જ ક્રમે સમજવું.

માતાઓનાં નામ માટે જુઓ આવૃં નિં ગાં ૩૮૫-૩૮૬.

૩. કલ્યાણકર્તા નક્ષત્રો :—

જે તીર્થંકરોને એક જ નક્ષત્ર — વ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાનદર્શન-પ્રાપ્તિ અને મોક્ષ — એ પાંચ માંગલિક પ્રસંગે હોય છે, તે આ ખાનામાં જણાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરને પાંચ કલ્યાણકો આ ગણવાનાં છે — વ્યવન, ગર્ભાપહરણ, જન્મ, દીક્ષા, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ. દ્વિગંબરોને મતે ગર્ભાપહરણની ઘટના બની નથી તેથી મહાવીરનાં પાંચ કલ્યાણકો અન્ય તીર્થંકરો જેમ જ ગણવાનાં છે. દ્વિગંબરોને મતે નક્ષત્રો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) ઋષભનાં — ૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાષાઢા, (હં પુંના મતે અભિજિત), ૩. ઉત્તરાષાઢા, ૪ x, ૫. ઉત્તરાષાઢા.

(૨) અજિતનાં — ૧-૫. રોહિણી.

(૩) સંભવનાં — ૧. મૃગસિર, ૨. હં પું મતે મૃગસિર, હં પું મતે જ્યેષ્ઠા, ૩-x, ૪. મૃગસિર, ૫. હં પું મૃગસિર, હં પું જ્યેષ્ઠા.

(૪) અભિનંદનનાં — ૧-૫. પુનર્વસુ.

(૫) સુમતિનાં — ૧-૫. મધા.

(૬) પદ્મપ્રભનાં—૧. ચિત્રા, ૨. હં પું ના મતે મધા, હં પું ના મતે ચિત્રા, ૩. ચિત્રા, ૪. ચિત્રા, ૫ ચિત્રા.

(૭) સુપાશ્વનાં—૧-૪. વિશાખા, ૫. અનુરાધા.

(૮) ચન્દ્રપ્રભનાં—૧. જ્યેષ્ઠા, ૨-૪. અનુરાધા, ૫. જ્યેષ્ઠા.

(૯) પુષ્પકંતનાં—૧. મૂલ, ૨. મૂલ, ૩. x, ૪. મૂલ, ૫. મૂલ.

(૧૦) શીતલનાં—૧-૫. પૂર્વાષાઢા.

(૧૧) શ્રેયાંસનાં—૧-૪. શ્રવણ, ૫. ધનિષ્ઠા.

(૧૨) વાસુપૂજ્યનાં—૧-૨. શતભિષક, ૩-૪. વિશાખા, ૫. વિશાખા, હં પું ના મતે અને અશ્વિની હં પું ના મતે.

(૧૩) વિમલનાં—૧-૪. ઉત્તરાશાઢપદા, ૫. ઉત્તરાષાઢા હં પું ના મતે અને ઉત્તરાશાઢપદા હં પું ના મતે.

(૧૪) અનન્તાના—૧. રેવતી, ૨. x, ૩. રેવતી, ૪. રેવતી, ૫ x.

(૧૫) ધર્મનાથના—૧. રેવતી, ૨-૫. પુષ્ય.

(૧૬) શાંતિનાથનાં—૧-૩. ભરણી, ૪. x, ૫. ભરણી.

(૧૭) કુચુના—૧-૫ કૃત્તિકા.

(૧૮) અરનાં—૧. રેવતી, ૨. રોહિણી હં પું ના મતે, ૩-૪. રેવતી ૫. રેવતી હં પું ના મતે, રોહિણી હં પું ના મતે.

(૧૯) મલ્લિકનાં—૧-૪. અશ્વિની, ૫. ભરણી.

(૨૦) મુનિમુવ્રતનાં—૧-૫. શ્રવણ.

(૨૧) નમિનાં—૧. અશ્વિની, ૨. હં પું ના મતે સ્વાતી, હં પું ના મતે આશ્વિની, ૩-૪. અશ્વિની, ૫. અશ્વિની.

(૨૨) નેમિનાથનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨-૫. ચિત્રા.

(૨૩) પાર્શ્વનાં—૧-૨. વિશાખા, ૩ x, ૪. વિશાખા, ૫. વિશાખા.

(૨૪) મહાવીરનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાશ્લેષુની, ૩. ઉત્તરા, ૪. હસ્તોત્તરા (ઉત્તરાશ્લેષુની), ૫. સ્વાતી.

ચોકડી છે ત્યાં એમ સમજવું કે પુરાણમાં ત્યાં નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ નથી. આવશ્યક નિર્ધારિતમાં કોને કઈ તિથિએ જ્ઞાન થયું તે વર્ણવ્યું છે માં ૨૬૩ થી.

૪. ‘કુમારવાસ’ ના અર્થ વિષે મતભેદ :—

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં દીકાકાર પોતાની પરંપરા પ્રમાણે કુમારવાસનો અર્થ અરાજભાવ અર્થાત્ કુવર હતા અને દીક્ષા લીધી (નહી કે કુંવારા હતા

અને દીક્ષા લીધી) એવો કરે છે; અને ‘અગારવાસ મળ્હે વસિતા’નો અર્થ કરે છે કે જેઓ ચિરકાલપર્યંત રાજ્ય કરતાં છતાં ધરમાં રહ્યા અને પછી દીક્ષા લીધી. પ્રથમ સ્થાનાંગમાં કુમારવાસનો અર્થ કુંવર કયો છે એટલે અહીં સમવાયાંગમાં અગારવાસનો અર્થ ખેતીને રાજ્ય કરવો પડ્યો છે એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. અન્યથા સીધો અર્થ એટલો થઈ શકત કે જેઓ ગૃહસ્થ હતા તેવા ૧૯ તીર્થંકર હતા.

કુમારવાસનો અર્થ ‘કુંવારા’ પણ થઈ શકે છે—કારણ દિગમ્બર પરંપરા પ્રમાણે અહીં જે નામ ગણાવ્યાં છે તે સૌ ખાલધ્રુવચારી મનાય છે. વળી એ શબ્દનો અર્થ કુંવર કરવા માટે પણ દલીલ તો છે જ. તે આ પ્રમાણે:—આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગાં ૨૪૩-૨૪૫) સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ પાંચનો અભિષેક થયો નહિ અને તેમણે દીક્ષા લીધી; જ્યારે ખાકીના ૧૯ રાજ્ય બન્યા અને તેમાંના ત્રણ તો ચક્રવર્તી હતા. આ વર્ણન ધ્યાનમાં રાખીએ તો કુંવર એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ છતાં કુંવર એ શું કુંવારો ન હોય એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. અને એ નક્કી કરવાનું રહે જ છે કે આવશ્યક નિર્યુક્તિકારને તેમના વિવાહ વિષે શું અભિપ્રેત હતું?

એક ગાથા (૨૪૮)માં નિર્યુક્તિકારે એમ કહ્યું છે કે વીર વગેરે પાંચે પ્રથમ વચમાં દીક્ષા લીધી; અને ખાકીનાં ૧૯ જણાંએ મધ્યમ વચમાં. દીક્ષાકાર અહીં પ્રથમ વચનો અર્થ કુમારત્વલક્ષણ અને મધ્યમવચનો અર્થ ઔવન-લક્ષણ કરે છે.

એક બીજી ગાથા (૨૫૫) માં નિર્યુક્તિકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘ગામાયારા વિસયા નિસેવિયા તે કુમારવજ્જેહિ’। આનો સીધો અર્થ એ છે કે જેમણે ઇન્દ્રિયોના વિષયો—ભોગો ભોગવ્યા તેઓ કુમાર સિવાયના સમજવા. અર્થાત્ જે વીર વગેરે પાંચ જણાંએ કુમારવાસમાં દીક્ષા લીધી તેમણે વિષયો ભોગવ્યા નથી. ‘ગામાયારા’ શબ્દનો બીજો પણ અર્થ નિર્યુક્તિકાર કરે છે — ‘જેમણે જે જે આમાકર વગેરે વિષયો—શ્વેત્રોમાં વિહાર કર્યો તે કહેલું.’ આ ઉપરથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘ગામાયારા’ એ શબ્દના બે અર્થો કરવાની પરંપરા નિર્યુક્તિ જેટલી જૂની છે. અને તેના મૂળમાં પણ ‘કુમારવાસ’ના કુમાર શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મચારી લેવો કે નહિ તે વિષેનો મતભેદ છે.

એક પરંપરામાં જેમને કુમાર કહ્યા હતા તેમને જ બ્રહ્મચારી પણ કહ્યા હતા. પરંતુ નિર્યુક્તિની પહેલાં પણ પાંચ કુમારમાંથી પણ મહાવીર જેવાના વિવાહની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી; તેથી ‘ગામાચારી’ એ શબ્દના બે અર્થ કરવા પડ્યા. પ્રથમની પરંપરાનું અનુસરણ દિગંબરોમાં થયું છે; અને બીજીનું શ્વેતાંબરોમાં. જુઓ ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨-૧૦૦૪.

આગળ મહાવીર ચરિત્ર જે નિર્યુક્તિની એક દ્વારગાથામાં (૪૫૮) સંગૃહીત કર્યું છે, તેમાં વિવાહ અને અપત્ય શબ્દ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે ભગવાન મહાવીરને નિર્યુક્તિકાર વિવાહિત માનતા હતા. ભગવાન મહાવીરના વિવાહનો જ્ઞાનામાં જ્ઞાનો ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રમાં છે, જે પ્રથમ ભદ્રબાહુ-કર્તૃક મનાય છે. અને નિર્યુક્તિ દ્વિતીય ભદ્રબાહુકર્તૃક છે. એટલે નિઃશંક એમ માની શકાય કે નિર્યુક્તિકારે ભગવાન મહાવીરને વિવાહિત જ માન્યા છે.

વસ્તુતઃ બન્યું એમ લાગે છે કે એક એવી પરંપરા રહી કે જેની સૂચના આ સ્થાનાંગનું સૂત્ર પણ આપે છે, કે પાંચ તીર્થંકરો કુમાર હતા. આ કુમારનો અર્થ કરતી વખતે બે પરંપરા પડી: એકને મતે કુમારનો અર્થ માત્ર કુવારા જ હોવો જોઈએ — એથી તે પરંપરાવાળાએ તીર્થંકરોનાં વિસ્તૃત ચરિત્ર લખતી વખતે પાંચનાં ચરિત્રો જ એવા લખ્યાં કે તેમના જીવનમાં વિવાહની ઘટના આવે જ નહિ. તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ બ્રહ્મચારી તરીકે તે પરંપરા પ્રમાણે થઈ. આ પ્રથમ પરંપરા ખાસ કરી દિગંબરગ્રંથોમાં છે. જ્યારે બીજી પરંપરાએ પાંચ તીર્થંકરો કુમાર હતા તેનો અર્થ એવો કર્યો કે તેઓ કુવર હતા — તેમણે રાત્રી કર્યું ન હતું — તેમને મતે આ વાક્યમાં વિવાહ કરવા ન કરવાની હકીકત સમાવિષ્ટ જ ન ગણવી જોઈએ. તેથી તેમણે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને જ તેમનાં ચરિત્રો લખ્યા છે તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ તે પરંપરા પ્રમાણે એવી થઈ કે એ પાંચનો અભિષેક થયો ન હતો. આ માન્યતા શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં છે.

વિવાહની બાબતમાં શ્વેતાંબર કથાગ્રંથોમાં જે મલ્લિક અને નેમિના જ અવિવાહિત હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે — તેનો જ્ઞાનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. માત્ર કથાગ્રંથો ઉપરથી કશું નક્કી કરી શકાય નહિ. કારણ જમાલિનું પ્રાચીન ચરિત્ર જે ભગવતીમાં આપ્યું છે તે પણ ભગવાન મહાવીરના વિવાહની પુષ્ટિ નથી કરતું; જ્યારે બાકીના બધા કથાગ્રંથો તેને ભગવાનનો જમાઈ લેખે છે.

આ વિષે વધુ ઊહાપોહ મેં જમાલિ વિષેની નોટમાં કર્યો જ છે. પણ આ બધી હકીકતને જવા દઈએ અને પ્રસ્તુતમાં શો અર્થ કરવો એ વિચારીએ. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગનાં પ્રસ્તુત બંને સૂત્રો સાથે રાખીને વાંચીએ તો સીધો અર્થ એટલો જ નીકળે છે કે પાંચ બાલબ્રહ્મચારી હતા અને ૧૯ જણાએ વિવાહ કર્યો. અહીં સમવાયાંગમાં ૧૯ માટે 'અગારવાસ' કહ્યો છે, એ હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જો આપણી સામે માત્ર સ્થાનાંગનું પાચના કુમારવાસ વિષેનું સૂત્ર હોય તો શંકાને અવકાશ રહે છે કે કુમારનો અર્થ શો કરવો. પણ સાથે સમવાયાંગમાં ઓગણીસનો અગારવાસ (નહિ કે નૃપતિત્વ) કહેનાર સૂત્ર મૂકીએ, તો એમ જ કહેવું પડે છે કે ત્યાં કુમારનો અર્થ બાલબ્રહ્મચારી જ લેવો જોઈએ. અને બાકીનાનો વિવાહિત. આ પ્રમાણે દિગબરોની માન્યતાને પણ આગમિક આધાર છે જ એમ માનવું પડે છે.

૫. મહિલ તીર્થ'કર વિષે મતભેદ :—

દિગબરો મહિલને પુરુષ જ માને છે જ્યારે શ્વેતામ્બર મતે પૂર્વભવમાં બીજા મિત્રો સાથે કપટ કરી વધારે તપસ્યા કરી હોવાથી તે કપટના કળ-રૂપે બીજા મિત્રો રાખના કુમારપણે ઉત્પન્ન થયા ત્યારે એ રાખની કુંવરી-પણે ઉત્પન્ન થયા, અને આગળ જતા તીર્થ'કર થયા. સ્ત્રીરૂપે તીર્થ'કર થયા તે પણ શ્વેતામ્બર મતે આશ્ચર્યઘટના જ છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો જ છે કે પુરુષ જ તીર્થ'કર થાય. જુઓ 'લોકપ્રકાશ' સર્ગ ૩૨, મહિલચરિત્ર અને સર્ગ ૩૨, શ્લોક ૧૦૦૭.

મહિલના પૂર્વભવના નામ વિષે વિવાદ છે. સત્તરિસઠાણ નામના શ્વેતામ્બર ગ્રંથમાં તેમનું નામ શ્રમણ બતાવ્યું છે જે દિગબરના વૈશ્રમણ સાથે મળે છે, અને જ્ઞાતામાં જ્યાં મહિલચરિત્ર છે ત્યાં પૂર્વભવનું નામ મહાબલ એવું આપ્યું છે.

મહિલના ચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ'.

૬. મહાવીરના અથમ છ ભવ :—

દીકાકાર છ ભવની ગણતરી આવી રીતે ગણાવે છે :— પોદ્દિલ નામના રાજકુમાર થયા તે એક ભવ. ત્યાંથી દેવ થયા તે બીજો ભવ. ત્યાંથી ચ્યવી છત્રા નગરીમાં નદન નામે રાજપુત્ર થયા તે ત્રીજો ભવ. ત્યાંથી પાછા દેવ-

લોપ ગયા તે ચોથો ભવ. ત્યાથી ચ્યવી દેવાનંદાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પાચમે ભવ અને ત્યાથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં અપહરણ વડે આવી જન્મ લીધો તે છઠ્ઠો ભવ. આ છઠ્ઠાને પ્રથમ ગણીએ તો પોદિલ છઠ્ઠા ભવ થાય. આ સિવાય બીજી રીતે ગણતરી કરવા જતાં મેળ એસે નહીં. માટે જ આવી ગણતરી કરી છે, એમ ટીકાકાર કહેરે છે.

પણ આવશ્યકનિયુક્તિમાં જ્યાં પૂર્વભવાધિકાર છે ત્યાં નંદનના પ્રસંગે તેણે પોદિલ પાસે દીક્ષા લીધી એમ કહ્યું છે. એટલે કે નંદન પહેલાંનો ભવ પોદિલ નહીં પણ પોદિલ તે નંદનના શુરુ હતા અને તેના પૂર્વમાં તો કમથા: દેવ અને પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી હતા. જુઓ ગાં ૪૪૮થી.

૭. મહાવીરના ગણધરો :—

આ બધા ગણધરો બ્રાહ્મણ હતા. અને મધ્યમ પાવામાં ચક્ષુ નિમિત્તે ભેગા થયા હતા. ભગવાન જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા અને ગામમાં જ્યારે તેમના વિષે વાતો થવા માડી, ત્યારે આ બ્રાહ્મણો પણ તેમની પાસે ગયા અને પોતપોતાની શાંકા તેમણે તેમની સામે મૂકી તેમનું ચોખ્ખું સમાધાન થવાથી તે સૌએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમના અનુયાયીઓએ પણ દીક્ષા લીધી. તે જ સૌ સૌનો પ્રથમ પરિવાર સમજાવે. તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ આવશ્યકનિયુક્તિ ગાં ૫૬૨થી. તેઓમાં મુખ્ય ઇન્દ્રભૂતિ હતા. ગણધરોની વિશેષ હકીકત નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. નામ	૨. યોગ	૩. માતા
૧. ઇન્દ્રભૂતિ	ગૌતમ	પૃથ્વી
૨. અગ્નિભૂતિ	"	"
૩. વાયુભૂતિ	"	"
૪. વ્યક્ત	ભારદ્વાજ	વારુણી
૫. મુધર્મા	અગ્નિવૈશ્ય	ભદ્રિકા
૬. મહિતપુત્ર	વાશિષ્ઠ	વિજયા
૭. મૌર્ગપુત્ર	કાશ્યપ	"
૮. અકપિત	ગૌતમ	જયંતી
૯. અચલબ્રાતા	હારિતાચન	નંદા
૧૦. મેતાર્થ	કૌડિન્ય	વરુણદેવી
૧૧. પ્રભાસ	"	અતિભદ્રા

૪. પિતા	૫. ગૃહસ્થદશા	૬. છદ્મસ્થદશા
૧. વસુભૂતિ	૫૦ વર્ષ	૩૦ વર્ષ
૨. ”	૪૬	૧૨
૩. ”	૪૨	૧૦
૪. ધનમિત્ર	૫૦	૧૨
૫. ધનિમલ	૫૦	૪૨
૬. ધનદેવ	૫૩	૧૪
૭. મૌર્ય	૬૫	૧૪
૮. દેવ	૪૮	૯
૯. વસુ	૪૬	૧૨
૧૦. કંત	૩૬	૧૦
૧૧. બલ	૧૬	૮

૭. કેવલીદશા	૮. સર્વાયુ	૯. શિષ્યપરિવાર
૧. ૧૨	૯૨	૫૦૦
૨. ૧૬	૭૪	”
૩. ૧૮	૭૦	”
૪. ૧૮	૮૦	”
૫. ૮	૧૦૦	”
૬. ૧૬	૮૩	૩૫૦
૭. ૧૬	૯૫	”
૮. ૨૧	૭૮	૩૦૦
૯. ૧૪	૭૨	”
૧૦. ૧૬	૬૨	”
૧૧. ૧૬	૪૦	”

૮. નવ શ્લોકો :—

૧. શ્રેણિક :— ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર બન્નેનો સમ-કાલીન રાજા શ્રેણિક હતો. તેનું બીજું નામ બિંબિસાર પણ છે. તે રાજગૃહનો રાજા હતો. તે તીર્થંકર થવાનો તે કથા સ્થાનાંગ સૂત્રમાં (૬૯૩) વિસ્તારથી આપી છે. તેનો અનુવાદ આ ભાગમાં જ આગળ છે ત્યાંથી જોઈ લેવો.

બન્યું એવું લાગે છે કે તે પ્રથમ ભગવાન મહાવીરનો ભક્ત હશે. પણ પછી ભગવાન બુદ્ધનો ભક્ત થયો હોય. તેના કૃળ સ્વરૂપે તેને બેંન કથાગ્રન્થોમાં નરકમાં જવું પડ્યું છે.

૨. સુપાર્થ :—ભગવાન મહાવીરના કાકા જે સુપાર્થ નામે હતા, તે જ આ છે એમ દીકાકાર જણાવે છે. ભાવી ચૌધારીમાં તે ખીન્ન તીર્થંકર થશે અને તેમનું નામ મુરદેવ હશે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આગમેમાં આમના વિષે વિશેષ કાંઈ હકીકત મળતી નથી. માત્ર આ જે જ વાત મળે છે. આચારાંગમાં તેઓ ભગવાનના કાકા હતા તે જણાવ્યું છે અને પ્રસ્તુતમાં તે તીર્થંકર થશે તે, આ સિવાય તેમના વિષે આગમે મૌન છે.

૩. ઉદાયી :—કોણિકનો પુત્ર. એણે જ્યારે કોણિક મરી ગયો ત્યારે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. તે પર્વને દિવસે સાધુઓને બોલાવીને પૌષધવ્રત ધારણ કરતો હતો. તેના શત્રુના પુત્રે સાધુના વેષમાં બાર વર્ષ રહી, તે જ્યારે પૌષધમાં હતો ત્યારે તેની હત્યા કરી હતી. સમવાયાંગમાં જ્યાં બાવી તીર્થંકરનાં પૂર્વજવનાં નામો ગણાવ્યાં છે ત્યાં ઉદાયી નહીં પણ ઉદય-ઉદકનું નામ ગણાવ્યું છે અને તે ઉદક પેદાશપુત્ર હોવાનો સભવ છે.

૪. પોદ્દિલ :—એક તો પોદ્દિલ અનુત્તરમાં ગયો છે તેની કથા અનુત્તરૌષધતિકમાં આપી છે. તેણે ૩૨ પાત્તીઓને છોડીને દીક્ષા લીધી હતી. પણ તે નો મહાવિદેહમાંથી સિદ્ધ થવાનો છે એટલે આ પોદ્દિલ કાંઈ ખીન્ને જ સમજવો જોઈએ.

૫. દેહાધુ :—દીકાકાર જણાવે છે કે આ અપ્રતીત છે. એટલે કે તેમને ખબર નથી કે આ કોણ હશે.

૬-૭. શંખ અને શતક :—દીકાકારે શંખ અને શતકને આવરતીના આવકો જણાવ્યા છે. ભગવતીમાં (૧૨. ૧; ૫. ૨૨૦) શંખની કથા આવે છે ત્યાં ખીન્ન નામ શતક નહીં પણ પુષ્કલી જણાવ્યું છે. એટલે મેળ બેસાડવાને માટે દીકાકાર કહે છે કે પુષ્કલી એ શતકનું જ ખીન્ન નામ હતું.

પણ ભગવતીના મૂળમાં તો શંખ વિષે ભગવાને એમ કહ્યું છે કે તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધજીવ થશે. તેના તીર્થંકર થવા ન થવા વિષે ત્યાં કશો ઉલ્લેખ નથી. વળી પુષ્કલી વિષે તો ત્યાં કાંઈ જ કહ્યું નથી એટલે દીકાકારે આ શંખ-શતકનો મેળ કઈ રીતે બેસાડ્યો એ સમજવું નથી. જણાય છે કે નામસાદૃશ્ય ઉપરથી દીકાકારે આ કલ્પના કરી છે.

૮. સુલસા :—રાજગૃહના પ્રસેનજિત રાજના નામ નામના સારથિની પત્ની સુલસા હતી. એક વખત તેનો પતિ પુત્રાચે દંદની પ્રાર્થના કર્યો

હતો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે તમારે પુત્ર જ નોઈનો હોય તો બીજીને પરણો. પતિએ જવાબ આપ્યો, ‘મારે તો તારાથી પુત્ર થાય એ પુત્રનો જ ખપ છે. બીજાનો નહીં.’ એક વખત ઇન્દ્ર દેવસભામાં સુલસાની પ્રશસા કરતો હતો તે સાંભળી એક દેવ તેની પરીક્ષા કરવા આવ્યો. દેવને નમસ્કાર કરીને તેણીએ કહ્યું, ‘શું નોઈએ, કેમ આવ્યા છો?’ દેવે કહ્યું, ‘તમારા ઘરમાં લક્ષપાક તેલ છે તેનો મારે ખપ છે’ તેણી ચટ દઈને તે મહામૂલ્ય તેલ આપવા ભડી. લાવીને આપવા બય છે ત્યાં દેવે વિધાના બળે ક્યોળાને ફોડી નાખ્યું. ફરીથી લાવી અને ફરીથી ફોડી નાખ્યું. એમ ત્રણ વાર દેવે પાત્ર ફોડી નાખ્યું છતાં સુલસાના ભાવમાં પરિવર્તન થયું જ નહીં. એટલા જ હર્ષથી વળી પાછું દેવા માટે લેવા ગઈ. આ નોઈને દેવ ખુશ થયો. અને તેણીને ૩૨ ગોળીઓ આપીને કહ્યું કે આ ખાજે જેથી તને ૩૨ સુલક્ષણા પુત્રો થશે. અને જ્યારે મારી જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજો. દેવ તો આદ્યો ગયો. સુલસાએ વિચાર્યું મારે ૩૨ પુત્રો શું કરવા છે? આ ૩૨ ગોળીના પ્રભાવથી એક જ સારો પુત્ર થાય તો બસ. એમ વિચારી તેણીએ બધી ગોળી એક સાથે ખાધી. ખાધી તો ખરી પણ તેણીનું પેટ ૩૨ પુત્રોના પ્રમાણમાં વધવા માંડ્યું. આથી તેણી બહુ દુઃખી થઈ અને દેવને આદ્ય કર્યો. દેવે વિધાના બળે કષ્ટ નિવારી ૩૨ લક્ષણવંતા પુત્રોનો સુખપ્રસવ કરાવ્યો.

૯. રેવતી :— ભગવતીશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તે, જેણે ભગવાનને ઔષધ આપ્યું હતું. ૧૦ ૧૫, ૫૦ ૩૦૦. પણ ભગવતીમાં તેના ચરિત્રમાં તીર્થ કર થવાનો ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું નોઈએ.

૯. આઠ રાત્રીઓ :—

આમાનાં સાત નામો એક અધૂરી ગાથામાં આવ્યાં છે. કોઈ પણ પ્રતમાં પૂરી ગાથા જોવામાં આવી નથી પણ ‘તદ્ સંલે કાસિતવદ્ગણ’ આટલું ઉમેરવાથી આ ગાથા પૂરી થાય છે એમ દીકાકાર જણાવે છે.

૧. ૨. ૩. વીરાંગક, વીરચર અને સંજયને વિષે દીકાકાર જણાવે છે કે ‘એ ત્રણે પ્રતીત છે.’ પણ તેમના ચરિત્ર વિષે મને વિશેષ માહિતી મળતી નથી. એટલે અહીં આપી નથી.

૪. એણેયક મ્હેતામ્બી નગરીના રાજ પ્રદેશીનો કોઈ સંબંધી હશે એમ દીકાકારની કલ્પના છે. પણ રાજપ્રશોચમાં આને વિષે કોઈ હકીકત નથી.

૫. સેચ આમલકખા નગરીનો રાજ. તેની નગરીમાં જ્યારે ભગવાન આવ્યા ત્યારે સૂર્યાભદ્રે નાટક કર્યું હતું તે કથા પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ રાજ-પ્રમીય. પણ તેણે દીક્ષા લીધાની વાત રાજપ્રમીયમાં નથી.

૬ શિવરાજર્ષિની કથા ભગવતીમા વિભગજ્ઞાની તરીકેની પ્રસિદ્ધ જ છે. તે હસ્તિનાપુરનો રાજ હતો. ભગવતી ૨૦ ૧૧. ૬૦ ૯, પૃ ૨૦૮.

૭. ઉદાયન વીતભયનો રાજ. ભગવાન મહાવીર તેના દીક્ષા લેવાનો અભિપ્રાય જાણી ચ પામાંથી વીતભય આવ્યા અને તેણે દીક્ષા લીધી. તેની ગાદીએ તેના પુત્ર અભયને બદલે ભાણેજ કેસી આવ્યો, અને કેસીએ જ તેને શિક્ષામાં વિધાન આપ્યું અને તે મરી ગયો. તેના આવા મૃત્યુની હઠીકત ભગવતીમા નથી, જ્યાં તેનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપ્યું છે. ભગવતી, ૧૩. ૬. પૃ ૨૨૯.

૮. શખ અતકુંદશામાં (૬. ૧૬) કાશીરાજ તરીકે અલકખને જાણાવ્યો છે. તેની દીક્ષા વિષે પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. એટલે દીકાકાર શખનું બીજું નામ અલકખ હોય તેવી કલ્પના કરે છે.

૧૦. આગામી ઉત્સર્જિણીના તીર્થકર :-

આ ચોવીસી ઉત્સર્જિણીની હોવાથી અવસર્જિણીની ચોવીસીથી વ્યુત્કમે બધું વર્ણન સમજ લેવું આયુ, જિઆર્ષ, ગણ, ગણધર, પરિવાર વગેરે બધું ઉત્સર્ગની ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થકરનું અવસર્જિણીના અતિમ જેવું હોય. અર્થાત્ આ ચોવીસીના પ્રથમ પક્ષનાબનું વર્ણન વર્ધમાન જેવું. આ ચોવીસીના બીજા તીર્થકર સુરદેવનું વર્ણન ગત ચોવીસીના ૨૩મા પાદના જેવું. ઇત્યાદિ ક્રમે આ ચોવીસીના છેલ્લા અનતવિજયનું વર્ણન ગત ચોવીસીના પ્રથમ ઋષભ જેવું સમજ લેવું.

અહીં તીર્થ કરોના નામનો જે ક્રમ ગણાવ્યો છે તથા તેમના પૂર્વ-જવના જે ક્રમે નામો ગણાવ્યા છે તેમાં બહુ જ મતભેદ છે. લોકપ્રકાશકારે આ નામોનો ક્રમ જુદો જ રીતે આપ્યો છે તેનો આધાર શ્રી વીરચરિત્રમાંથી ઉદ્ધરેલ દીવાળી-કલ્પ છે તેમ તેઓ જણાવે છે. વળી તેમણે જિનપ્રભસૂરિકૃત પ્રાકૃત દીવાળી-કલ્પના આધારે પણ જે મતભેદ છે તે પણ ત્યાં ટાક્યો છે. પ્રવચનસાર અને સમવાયાંગનો ક્રમ એક જોવા છે. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ - ૩૪, શ્લોક ૨૬૬ થી.

દિગ્બર પરંપરામા અનાગત ચોવીસીનાં નામ આ પ્રમાણે છે :-
૧. શ્રીમહાપક્ષ, ૨. સુરદેવ, ૩. સુપાર્શ્વ, ૪. સ્વયંપ્રભુ, ૫. સર્વાત્મભૂ, ૬.

શ્રીદેવ, ૭. કુલપુત્રદેવ, ૮. ઉદંકદેવ, ૯. પ્રોહિલદેવ, ૧૦. જ્યક્ષીર્તિ, ૧૧. મુનિસુવ્રત, ૧૨. અરહ, ૧૩. નિષ્પાપ, ૧૪. નિષ્કષાય, ૧૫. વિપુલ, ૧૬. નિર્મલ, ૧૭. ચિત્રગુપ્ત, ૧૮. સમાધિગુપ્ત, ૧૯. સ્વયંભૂ, ૨૦. અનિવૃત્ત, ૨૧. જયનાથ, ૨૨. શ્રીવિમલ, ૨૩. દેવપાલ, ૨૪. અનન્તવીર્ય.

દિગ્બરોમાં તો અતીત ચોવીસીનાં નામ પણ મળે છે. જુઓ જૈન સિદ્ધાન્ત સંગ્રહ પૃં ૧૯.

૩૧. પૂર્વભવનાં નામ :—

અહીં જણાવેલામાંથી પ્રથમના બે, ચૌથો, પાંચમો, સાતમો, દશમો, સોળમો અને સત્તરમો — આઠલા વિષે આગળ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે એ જીવોએ ભગવાન મહાવીરની હયાતીમાં તીર્થ કર નામકર્મ કાપાળ્યું. જુઓ પૃં ૭૨૪. બાકીના વિષે જે કાંઈ હકીકત મળે છે તે આ પ્રમાણે — જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩૪, ૩૪૫થી.

સત્યક્રી :— ચેટક રાજની પુત્રી મુન્યેષ્ઠાએ ચારિત્ર અંગીકાર કરી ઉપાશ્રયમાં નગાવસ્થામાં આતાપના લેવા માંડી. તે જ વખતે પેઢાલ નામનો વિદ્યાસિદ્ધ પરિવ્રાજક ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે જોયું કે આવી બ્રહ્મચારિણીથી જે પુત્ર થાય તો તે મારી વિદ્યા શીખવાને પાત્ર થાય ખરો. એમ વિચારી તેણે ત્યાં વિદ્યાબળે ધૂમાડો કરી તેણીને વ્યામોહ પમાડીને બીજનિક્ષેપ કર્યો. કાળક્રમે મુન્યેષ્ઠાને પુત્ર થયો. તે જ આ સત્યક્રી. તેના બાપ પરિવ્રાજકે માતા પાસેથી બાળકનું હરણ કર્યું અને તેને પોતાની વિદ્યાએ આપી. એ સત્યક્રીએ પૂર્વભવમાં રેહિણી વિદ્યાની સાધના કરી હતી. એ સાધના આ ભવમાં પૂર્ણ થઈ તેથી રેહિણી વિદ્યા તેના લલાટમાં વિવર કરીને તેના શરીરમાં પ્રવેશી. આ વિવર તે તેનું ત્રીજું નેત્ર થયું. તેથી તે ત્રિનેત્રનામે પણ ઓળખાય છે. કાળક્રમે તેણે પોતાના બાપને પણ મારી નાખ્યો, અને વિદ્યાધરેન્દ્ર પોતે બન્યો. અને એ જ મહાદેવ — શ કર એવા નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યો.

તેણે પોતાની વિદ્યાના બળે સર્વ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કર્યા અને પ્રભુ પાસે નાટ્યક્રિયા કરી.

વાસુદેવ :— દ્વારકાના અધિપતિ કૃષ્ણ, પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમણે નેમિનાથના અદ્વાર હબર મુનિઓને વિધિવત્ નમન કર્યું તેના કળ સ્વરૂપે તીર્થ કર નામકર્મ બાંધ્યું કહેવાય છે.

વસુદેવહિંદીના મતે તે ત્રીજી નરકમાંથી નીકળી પછી શતદ્વાર નગરમાં માંડલિક રાજા થશે અને ત્યાં ચારિત્ર અગીકાર કરી તીર્થંકર નામકર્મ પામશે એમ સમજવું.

બળદેવ :—કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળદેવ પ્રસિદ્ધ છે. તે આ ન સમજવા. કારણ તે તો જ્યારે કૃષ્ણ તીર્થંકર હશે ત્યારે તેમના શાસનમાં સુકિતલાભ કરવાના છે એવી કથા છે.

અંબડ :—એ પરિવ્રાજક હતો. તે ભગવાનની દેશના સાંભળીને શ્રાવક થયો. અને પછી ભગવાને પોતાની સુખશાતાના સમાચાર સુલસાને આપવાનું કહ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું કે આ તે કેવી બાઈ કે ખુદ ભગવાન સદેશો કહેવરાવે. તેણે વિવિધ રીતે સુલસાની પરીક્ષા કરી અને ધર્મ-ભક્તિમાં પોતે પણ દૃઢ થયો.

ઔપપાતિકમા અબડચરિત્રમાં તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે એમ કહ્યું છે તેથી પ્રસ્તુત અંબડ કોઈ બીજો જ સમજવો જોઈએ.

આ સિવાયના બાકીના વિષે કશી માહિતી મળતી નથી.

ઉદક :—એક ઉદ્દાયાનું નામ આવે છે જેણે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જ્યું છે. તે જ આ ઉદક સમજવો કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે. કારણ ત્યાં દીકાકારે જણાવ્યું છે કે તે કોણિકનો પુત્ર હતો. વળી ૫૦ ૭૨૭ પર એમ આવશે કે ઉદક પેઢાલપુત્ર આગામી ઉત્સર્ગિણીમાં ચાતુર્યામની પ્રરૂપણા કરશે. તો તે પ્રમાણે તે ઉદકને પણ તીર્થંકર ગણવો જોઈએ. અને એ તો પાર્શ્વનુયાયી સાધુ હતો.

અહીં ઉદક સખ્દથી ઉદક પેઢાલપુત્ર જો ન લઈએ, તો પછી સ્થાનાંગ ગત એ સૂત્રની શરૂ ગતિ થાય ? વળી જો ઉદ્દાયાને ન ગણીએ તો પણ સ્થાનાંગ સૂત્રનો બાધ છે જ. વધારે સભવ ઉદક પેઢાલપુત્રનો છે. કારણ કોણિકપુત્રનું નામ ઉદ્દાયા છે.

સભવ છે કે સ્થાનાંગની અને સમવાયાંગની વાચનાના ભેદને કારણે આમ બન્યું હોય કે સમવાયાંગ પ્રમાણે માત્ર ઉદક જ ઇષ્ટ હોય અને ઉદ્દાયા નહીં, જ્યારે સ્થાનાંગ પ્રમાણે બન્ને.

ચક્રવર્તીઓ

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય

જાંબૂદ્રીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તીઓ^૧ થઈ ગયા છે તેમની હકીકત આ પ્રમાણે^૨—

નામ	પિતા ^૩	માતા ^૪	સ્ત્રીરત્ન
૧. ભરત	ઋષભ	સુમંગલા	સુભદ્રા
૨. સગર	સુમિત્રવિજય	યશોમતી	ભદ્રા
૩. મધવા	સસુદ્રવિજય	ભદ્રા	સુનંદા
૪. સનતકુમાર	અશ્વસેન	સહદેવી	જયા
૫. શાંતિ	વિશ્વસેન	અચિરા	વિજયા
૬. કુંથુ	સૂર	શ્રી	કૃષ્ણશ્રી
૭. અર	સુદર્શન	દેવી	શૂરશ્રી
૮. સુભૂમ	કૃતવીર્ય	તારા	પદ્મશ્રી

૧. જેમ બુદ્ધને તેમ ચક્રવર્તીને પણ બહુજનને હિતકર્તા અને આશ્ચર્યકર માન્યો છે. અંગુત્તર ૨. ૫. કંમરાઃ સાત ચક્રવર્તી થયા. સાતમા ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીમતનું પાલન ન કર્યું, તેથી તેનું ચક્રરત્ન અંતર્ધાન થઈ ગયું, અને તેથી લોકોમાં અસતોષ અને નિર્ધનતા વધવા માડ્યાં. પરિણામ-સ્વરૂપ બધાં પાપો મનુષ્યોમાં આવ્યા. છેવટે નરસંહારની હદે મનુષ્યો પહોંચી ગયા. આતું જૈનસમત અવસર્પિણીને મળતું વર્ણન કરી બૌદ્ધોમાં પછી ઉત્સર્પિણીને મળતું વર્ણન છે. દીધં સુત ૨૬.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૭૪ થી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૯૯-૪૦૦.

૪. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૯૮.

૬. મહાપદ્મ	પદ્મોત્તર	જવાલા	વસુંધરા
૧૦. હરિષેણુ	મહાહરિ	મેરા	દેવી
૧૧. જય	વિજય	વપ્રા	લક્ષ્મીવતી
૧૨. પ્રહ્લદત્ત	પ્રહ્લ	ચુલ્હની	કુરુમતી

[—સમ૦ ૧૫૮]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં
બાર ચક્રવર્તી થશે^૧ તે આ —

૧. ભરત; ૨. દીર્ઘદન્ત; ૩. ગૂઢદન્ત; ૪. શુદ્ધદન્ત;
૫. શ્રીપુત્ર; ૬. શ્રીભૂતિ; ૭. શ્રીસોમ; ૮. પદ્મ; ૯. મહાપદ્મ;
૧૦. વિમલવાહન; ૧૧. વિમૂલવાહન; ૧૨. વરિષ્ઠ.

આ બાર ચક્રવર્તીનાં ૧૨ માતા, ૧૨ પિતા, અને
બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

બે ચક્રવર્તીઓએ કામલોગને છોડ્યા નહિ અને
તેથી મરીને સાતમી નરકે અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન
થયા છે તે આ^૨—

૧. સુભૂમ; ૨. પ્રહ્લદત્ત.

[—સ્થા૦ ૧૧૨]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓમાં દશ
રાજાઓએ દીક્ષા લીધી, તે આ —

૧. ભરત; ૨. સગર; ૩. મઘવા; ૪. સનતકુમાર;
૫. શાંતિ; ૬. કુંથુ; ૭. અર; ૮. મહાપદ્મ; ૯. હરિષેણુ;
૧૦. જય.

[—સ્થા૦ ૭૧૮]

૧. બૌદ્ધોમા પણ એક ભાવી ચક્રવર્તી શબ્દ નાન આવે છે. દીપ્ત
સુત ૨૬.

૨. આવશ્યકનિર્ણય — ગા૦ ૪૦૧.

ભરતચક્રવર્તી ૫૦૦ ધનુષ ઊંચા હતા.^૧

[—સમ ૧૦૮]

ભરતચક્રવર્તી ૭૭ લાખ પૂર્વ સુધી કુમારપણે રહી મહારાજ્યાભિષેક પામ્યા.^૨

[—સમ ૭૭]

ભરતચક્રવર્તીએ ૬ લાખ પૂર્વવર્ષ રાજ્ય કર્યું અને પછી અણુગાર થયા.

[—સમ ૧૨૬; —સ્થા ૫૧૯]

ભરતચક્રવર્તી ૮૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી જિન થયા અને કેવલજ્ઞાન દર્શન પામ્યા.

[—સમ ૮૩]

ભરત ૮૪ લાખ પૂર્વવર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મોક્ષે ગયા.

[—સમ ૮૪]

ભરત પછી આ આઠ યુગપ્રધાનપુરુષોએ સુક્રિતલાભ કર્યો —

૧. આદિત્યચક્ર; ૨. મહાયચક્ર; ૩. અતિબલ; ૪. મહાબલ; ૫. તેજોવીર્ય; ૬. કાર્તવીર્ય; ૭. દંડવીર્ય; ૮. જલવીર્ય.

[—સ્થા ૬૧૬]

સગર ચક્રવર્તી ૪૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[—સમ ૧૦૭]

સગર ચક્રવર્તીએ ૭૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી પ્રમજ્યા લીધી.

[—સમ ૭૧]

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૮૯૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

[—સમ ૮૯]

૧. ચક્રવર્તીઓના પ્રમાણ માટે જુઓ આવૃં નિં ૩૬૨, ૩૬૩.

૨. ચક્રવર્તીઓના આયુ માટે જુઓ આવૃં નિં ૩૬૫, ૩૬૬.

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૯૭૦૦ વર્ષમાં કાંઈક ન્યૂન વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૯૭]

બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તી ૭ ધનુષ ભીંચો હતો. તેણે ૭૦૦૦ વર્ષ પરમાયુ લોગળું અને મરીને સાતમી અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સ્થા૦ ૫૫૩]

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષમાં પણ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તી, તેમની બાર માતા તેમના બાર પિતા અને તેમનાં બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૨. ચક્રવર્તીની ઋક્ષિ^૧

નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નવ મહાનિધિઓ ચક્રવર્તી રાજાને હોય છે તે આ પ્રમાણે —

૧. નૈસર્ગ મહાનિધિ — આમાં નિવેશ, ગ્રામ, આકર, નગર, પટ્ટન, દ્રોણમુખ, મડંબ, સ્કંધાવાર અને ગૃહોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. પાંડુક મહાનિધિ — આમાં ગણાય તેવી, ભરાય તેવી, તોળાય તેવી અને મપાય તેવી સર્વ ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

૩. પિંગલમહાનિધિ — આમાં સર્વ પ્રકારનાં પુરુષોનાં, સ્ત્રીઓનાં, હાથીઓનાં અને ઘોડાઓનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે.

૧. ચક્રવર્તી વિષેના ચાર આશ્ચર્ય ધર્મ માટે જુઓ અંગુ ૪. ૧૩૦. અને તેની અભિરૂપતા, દીર્ઘાયુતા, નીરોગતા, અને સર્વપ્રિયતા — આ ચાર ઋક્ષિ માટે જુઓ દીધ ૦ સુ ૦ ૧૭.

૪. સર્વરત્નમહાનિધિ — આમાં સાત એકેન્દ્રિય અને સાત પંચેન્દ્રિય શ્રેષ્ઠ રત્નોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૫. મહાપદ્મ મહાનિધિ — આમાં સર્વ પ્રકારનાં રંગેલાં અને સફેદ વસ્ત્રોની નિષ્પત્તિ થાય છે.

૬. કાલ મહાનિધિ — પ્રભને હિતકારી એવું અતીત તથા અનાગતનું ત્રણ ત્રણ વર્ષનું કાલજ્ઞાન, સો શિલ્પો અને કર્મનો સમાવેશ આમાં થાય છે.

૭. મહાકાલ મહાનિધિ — આમાં લોહું, રૂપું, સોનું, મણિ, સ્ફટિક, મોતી, પ્રવાલ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

૮. માણુવક મહાનિધિ — આમાં યોદ્ધાઓ, તેમનાં શસ્ત્રો અને ષખતરૌં, યુદ્ધનીતિ અને દંડનીતિનો સમાવેશ થાય છે.

૯. શંખ મહાનિધિ — આમાં નાટ્યવિધિ, નાટકવિધિ તથા ચારના પ્રકારનાં કાવ્ય અને વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આ નવે મહાનિધિઓ આઠ ચક્ર પર પ્રતિષ્ઠિત છે, આઠ યોજન ઊંડા છે, નવ યોજન પહોળા છે અને બાર યોજન લાંબા છે. તેમનો આકાર પેટીના જેવો છે. તે સર્વે ગંગા નદીના મુખ આગળ આવેલા છે. તે કનકના બનેલા અને વૈશ્ણવમણિના બારણાવાળા છે અને વિવિધ રત્નોથી ભરપૂર છે. તે બધાને ચંદ્રસૂર્ય જેવું ગોળ ચક્રનું ચિહ્ન હોય છે. તે તે નિધિના નામવાળા તથા પદ્ય સ્થિતિવાળા દેવતાઓ એ નિધિઓના અધિપતિ છે; પણ તેમને તેમાંનું કાઈ વેચવાનો અધિકાર નથી. આ બધા નિધિઓ ચક્રવર્તીની માલીકીના ગણાય છે.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આઠ કાકિણી રત્નો હોય છે જે એરણુ પર પડેલાં હોય છે. તે રત્નો આઠ સુવર્ણપ્રમાણુ હોય છે અને છ તળ તથા બાર ખૂણાવાળાં હોય છે.

[—સ્થા० ૬૩૩]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧. ચક્ર; ૨. છત્ર; ૩. ચામર; ૪. દંડ; ૫. અસિ; ૬. મણિ; ૭. કાકિણી.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત^૧ પંચેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧. સેનાપતિ; ૨. ગાથાપતિ; ૩. વધ્ધકી; ૪. પુરોહિત; ૫. સ્ત્રી; ૬. અશ્વ; ૭. હસ્તી.

[—સ્થા० ૫૫૮; —સમ૦ ૧૪]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને ૬૪ સેરનો (લટનો) મણિમુકતાનો હાર હોય છે.

[—સમ૦ ૬૪]

૧. બૌદ્ધોએ પણ આને મળતાં જ ચક્રવર્તીનાં સાત રત્ન માન્યાં છે. ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ તથા વિજયગાથા પણ લગભગ સરખી છે. દીધ૦ સુત ૧૭.

વળી ચક્રવર્તીનું ચક્રરત્ન પાછું કેમ નથી વળતું અને વિજયી કેમ નીવડે છે તેના પાંચ કારણો અગુત્તરમા (પ.૧૩૧) બતાવ્યા છે:—૧. ચક્રવર્તી અર્થજ્ઞ હોય છે, ૨. ધર્મજ્ઞ હોય છે, ૩. મર્યાદાશીલ હોય છે, ૪ કાલજ્ઞ હોય છે, ૫. પરિમદને નાણુનાર હોય છે.

કામીજનોને—૧. હસ્તી, ૨. અશ્વ, ૩. મણિ, ૪. સ્ત્રી, અને ૫. ગૃહપતિ—એ પાંચ રત્નોનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ જણાય છે; પણ ખરી રીતે તો આ પાંચ રત્નનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ છે:—૧. તથાગત, ૨. ધર્મ વિનયનો દેશક, ૩. ધર્મવિનયનો જ્ઞાતા, ૪. ધર્મ વિનયને સ્વીકારનાર, અને ૫. કૃતજ્ઞ. અંગુ ૫.૧૪૪.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને —

૧

૪૮૦૦૦ પદ્મ, ૭૨૦૦૦ શ્રેષ્ઠ પુર, ૯૬ કરોડ આમ હોય છે.

[—સમ૦ ૪૮, ૭૨, ૯૬]

૫

બળદેવ—વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ

૧. ભરતવર્ષના આ અવસર્પિણીના^૧

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા બળદેવ—વાસુદેવોની હરીકત આ પ્રમાણે છે—

૧. બળદેવનો પૂર્વભવ ૨. વાસુદેવનો પૂર્વભવ ૩. પૂર્વભવના ધર્માચાર્ય

૧. ત્રિશ્વનંદી	વિશ્વભૂમિ	સંભૂત
૨. સુભન્ધુ	પર્વતક	સુભદ્ર
૩. સાગરદત્ત	ધનદત્ત	સુદર્શન
૪. અશોકલલિત	સમુદ્રદત્ત	શ્રેયાંસ
૫. વરાહ	ઋષિપાલ	કૃષ્ણ
૬. ધર્મસેન	પ્રિયમિત્ર	ગંગદત્ત
૭. અપરાજિત	લલિતમિત્ર	આશાકર
૮. રાજલલિત	પુનર્વસુ	સમુદ્ર
૯. —	ગંગદત્ત	દ્રમસેન

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. પૂર્વભવની નિહાનભૂમિ	૫. નિહાનનું કારણ	૬. બળદેવ ^૧	૭. વાસુદેવ ^૨
૧. મથુરા	ગાય	અચલ	ત્રિપૃષ્ઠ
૨. કનકવસ્તુ	ધૂત	વિજય	દ્વિપૃષ્ઠ
૩. શ્રાવસ્તી	સંગ્રામ	ભદ્ર	સ્વયંભૂ
૪. પોતન	સ્ત્રી	સુપ્રભ	પુરુષોત્તમ
૫. રાજગૃહ	રંગમાં પરાજય	સુદર્શન	પુરુષસિંહ
૬. કાકંદી	ભાર્યાનુરાગ	આનંદ	પુરુષપુરિક
૭. કૌશાંબી	ગોષ્ઠી	નંદન	દત્ત
૮. મિથિલા	પરઝદિ	પદ્મ	નારાયણ
૯. હસ્તિનાપુર	માતા	રામ	કૃષ્ણ ^૩

૮. બળંવાસુ ના પિતા ^૪	૯. બળદેવની માતા ^૫	૧૦. વાસુદેવની માતા ^૬	૧૧. પ્રતિવાસુદેવ
૧. પ્રભાપતિ	ભદ્રા	મૃગાવતી	અશ્વઝીવ
૨. પ્રદ્ધ	સુભદ્રા	ઉમા	તારક
૩. સોમ	સુપ્રભા	પૃથ્વી	મેરક
૪. રુદ્ર	સુદર્શના	સીતા	મધુકૈટભ
૫. શિવ	વિજયા	અમૃતા	નિશુલ
૬. મહાશિવ	વૈજયંતી	લક્ષ્મીમતી	બલિ

૧. આવ૦ નિર્યુક્તિભાષ્ય ગા. ૪૧.

૨. „ „ ગા. ૪૦.

૩. „ „ ભાષ્ય ૪૨. આ બળદેવ વાસુદેવોનાં નગરો કંમશા આ પ્રમાણે છે-પોતન, કારકા, કારકા, કારકા, અશ્વપુર, ચક્રપુર, વારાણસી, રાજગૃહ, મથુરા.-આવ૦ નિં ૪૦૮.

૪. આવશ્યક નિં ગાં ૪૧૧. નિર્યુક્તિ ગાથામાં રુદ્ર પછી સોમનું નામ છે.

૫. „ „ „ ૪૧૦.

૬. „ „ „ ૪૦૯.

૨૩ા.-૪૮

૭. અગ્નિશિખ	જયંતી	શેષમતી	પ્રહ્લાદ
૮. દશરથ	અપરાજિતા	કૈકેયી	રાવણુ
૯. વસુદેવ	રોહિણી	દેવકી	જરાસંધ

[—સમ૦ ૧૫૮; —સ્થા૦ ૬૭૨]

આ બળદેવ—વાસુદેવો દશારવંશના મંડન જેવા છે. તેઓ ઉત્તમ છે, મધ્યમ છે, પ્રધાન છે. વળી તેઓ ઓજસ્વી, તેજસ્વી, બલશાલી, અને સુશોભિત શરીરવાળા છે. તેઓ કાંત, સૌમ્ય, સુભગ, પ્રિયદર્શન, સુરૂપ, અને સુખશીલ છે. તેમની પાસે સૌ કોઈ સુખે પહોંચી શકે છે. બધા લોકો તેમનાં દર્શન ઝાંખે છે. તેઓ મહાબળી છે. તેઓ અપ્રતિહત અને અપરાજિત છે. શત્રુને મર્દન કરનાર છે. હજારો શત્રુનું પણ માન ગાળી નાખે તેવા છે. દયાળુ, અમત્સરી, અચપલ અને અચંડ છે. મૃદુ, મંજુલ અને હસીને વાતચીત કરનાર છે. તેમની વાણી ગંભીર, મધુર અને સત્ય હોય છે. તેઓ વત્સલ છે, શરણુચોગ્ય છે. તેમનું શરીર લક્ષણ અને ચિહ્નયુક્ત સર્વાંગસુંદર છે. તે ચંદ્રની જેમ શીતળ છે, અનલસ છે. પ્રકાંડ કંડનીતિવાળા છે, ગંભીરદર્શનવાળા છે. બળદેવ તાલધ્વજ અને વાસુદેવ ગરુડધ્વજ છે. તેઓ મહાધનુષ્યનો ટંકાર કરનાર છે. મહાન બલના સમુદ્ર જેવા છે. રણાંગણમાં દુર્ધર ધનુર્ધરો છે. તેઓ ધીર પુરુષો છે અને યુદ્ધમાં કીર્તિ મેળવનારા છે. મહાન કુલમાં પેદા થયેલા છે. વજ્રના પણ ટુકડા કરી નાખે તેવા બળવાન છે. તેઓ અર્ધ ભરતના અધિપતિ હોય છે. તેઓ સૌમ્ય છે; રાજવંશના તિલક સમાન છે, અજિત છે, અજિતરથ છે. બળદેવ હાથમાં હળ રાખે છે. વાસુદેવો ધનુષ રાખે છે; વળી વાસુદેવ શંખ ચક્ર, ગદા, શક્તિ અને નંદક ધારણ કરે છે; તેમના મુકુટમાં શ્રેષ્ઠ

ઉજ્જવલ શુકલ વિમલ કૈસ્તુભમણિ હોય છે; કાનમાં કુંડલ હોય છે તેથી મુખ શોભી રહે છે; તેમની આંખો કમલ જેવી છે; તેમની છાતીમાં એકાવલી હાર લટકી રહ્યો હોય છે; તેમને શ્રીવત્સનું લાંછન છે. સર્વ ઋતુમાં સંભવે તેવાં પંચરંગી સુગંધી સુંદર ફૂલોની માળા તેમના ગળામાં શોભે છે. તેમનાં અંગોપાંગમાં ૮૦૦ પ્રશસ્ત ચિહ્ન શોભે છે. મદમત્ત શ્રેષ્ઠ ગજેન્દ્ર જેમ લલિતગતિ તેઓ હોય છે. કૌંચ પક્ષીના મધુર અને ગંભીર શારદ સ્વર જેવો તેમનો નિનાદ છે. બળદેવો નીલ અને વાસુદેવો પીત વસ્ત્રો પહેરે છે. તેઓ તેજસ્વી, નરસિંહ, નરપતિ, નરેન્દ્ર છે. તેઓ નરવૃષભ છે અને દેવરાજ ઇન્દ્ર જેવા છે. રાજલક્ષ્મીથી શોભિત એઓ રામ અને કેશવ બન્ને ભાઈઓ હોય છે.

એ નવ વાસુદેવમાંથી એક સાતમા નરકમાં, પાંચ છઠ્ઠામાં, એક પાંચમામાં, એક ચોથામાં અને એક કૃષ્ણ ત્રીજા નરકમાં ગયા છે^૧.

બળદેવો નિદાન કરતા નથી. બધા વાસુદેવો નિદાન કરે છે. રામ (બળદેવ) ઊર્ધ્વગામી અને કેશવો (વાસુદેવો) અધોગામી હોય છે^૨.

આઠ રામ મુક્તિમાં ગયા અને એક બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે. તે એકને હજી ગર્ભમાં રહેવું પડશે અને પછી તે સિદ્ધ થશે^૩.

ક્રીર્તિપુરુષ વાસુદેવોના પ્રતિશત્રુ તેમની સાથે ચક્રયુદ્ધ કરે છે અને છેવટે સ્વચક્રથી જ હણાઈ જાય છે^૪.

[- સમ૦ ૧૫૮; - સ્થા૦ ૬૭૨]

૧. આવ. નિ૦ ગા૦ ૪૧૩.

૨. „ „ ૪૧૫.

૩. „ „ ૪૧૪.

૪. „ ભાષ્ય ગા૦ ૪૩.

અચલ બળદેવ ૮૦ ધનુષ ઊંચો^૧ હતો.

[-સમ૦ ૮૦]

વિજય બળદેવ ૭૩ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી
સિદ્ધ થયો.^૨

[સમ૦ ૭૩]

સુપ્રલ બળદેવ ૫૧ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી
સિદ્ધ થયો.

[-સમ૦ ૫૧]

નંદન બળદેવ ૩૫ ધનુષ ઊંચો હતો.

[-સમ૦ ૩૫]

રામ બળદેવ ૧૦ ધનુષ ઊંચો હતો.

[-સમ૦ ૧૦]

રામ બળદેવ ૧૨૦૦ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી હેવ થયો.

[-સમ૦ ૧૨]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૦ ધનુષ ઊંચા હતા; અને તેમણે
૮૦ લાખ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

[-સમ૦ ૮૦]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૪ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મરીને
અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[-સમ૦ ૮૪]

સ્વયંભૂ વાસુદેવે ૯૦ વર્ષ વિજયમાં લીધાં.

[-સમ૦ ૯૦]

પુરુષોત્તમ વાસુદેવ ૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[-સમ૦ ૫૦]

૧. બળદેવ અને વાસુદેવના શરીરના પ્રમાણ માટે જુઓ આ૦ નિ૦
ગા૦ ૪૦૩.

૨. બળદેવ અને વાસુદેવના આયુ માટે જુઓ આ૦ નિ. ૪૦૫, ૪૦૭

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ લોગવી છઠ્ઠી તમા નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સ્થા૦ ૭૩૫]

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ લોગવી પાંચમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સમ૦ ૧૩૩]

દત્ત વાસુદેવ ૩૫ ધનુષ ઊંચો હતો.

[—સમ૦ ૩૫]

વાસુદેવ કૃષ્ણ ૧૦ ધનુષ ઊંચા હતા. તે હજાર વર્ષ સર્વાયુ લોગવી ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૩૫]

કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ મહારાણીઓ ભગવાન અરિષ્ટ-નેમિ પાસે દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગઈ—

૧. પદ્માવતી; ૨. ગૌરી; ૩. ગાંધારી; ૪. લક્ષ્મણા;
૫. સુસીમા; ૬. જાગવતી; ૭. સત્યભામા; ૮. રુક્મિણી.

[—સ્થા૦ ૬૨૬]

૩. ભરતવર્ષના ભાવી બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બળદેવ-વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવો થનાર છે, તે આ પ્રમાણે —

બળદેવ	વાસુદેવ	પ્રતિશત્રુ
૧. જયંત	નંદ	તિલક
૨. વિજય	નન્દમિત્ર	લોહજંઘ
૩. ભદ્ર	દીર્ઘબાહુ	વજ્રજંઘ
૪. સુપ્રભ	મહાબાહુ	કેસરી
૫. સુદર્શન	અતિબલ	પથરાજ
૬. આનંદ	મહાબાહુ	અપરાજિત

૭. નંદન	બલભદ્ર	ભીમ
૮. પદ્મ	દ્વિપૃષ્ઠ	મહાભીમ
૯. સંકર્ષણ	ત્રિપૃષ્ઠ	સુગ્રીવ

આ બળદેવ-વાસુદેવોના નવ પિતા, બળદેવની નવ માતા, વાસુદેવની નવ માતા પણ ઉત્પન્ન થશે.

એમના પૂર્વભવ, પૂર્વભવના નવ આચાર્યો, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનભૂમિ અને નવ નિદાનનાં કારણો પણ થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૩. ઐરવતના બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપના ઐરવતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા, નવ બળદેવની માતા, નવ વાસુદેવની માતા ઉત્પન્ન થશે. તેમનું વર્ણન ભરતના બળદેવ-વાસુદેવ જેમ સમજી લેવું. તેમના પૂર્વભવો, ૯ પૂર્વભવના આચાર્યો, પૂર્વભવની નવ નિદાનભૂમિ, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનકારણો એ બધું પણ થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

૧. ૧૩ શલાકા પુરુષ :— તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ આ ૧૩ શલાકા પુરુષ ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં કાળક્રમે કેવી રીતે થયા અને કાણ કોનું સમકાલીન હતું તે નીચેના નકશા પરથી સમજશે. આ નકશો આવશ્યક નિર્ણયિત વગેરે ગ્રંથના દીકાકારો આપે છે તે પ્રમાણે છે—

૧. તીર્થંકર ૨. ચક્રવર્તી ૩. બળદેવ ૪. વાસુદેવ ૫. પ્રતિવાસુદેવ

૧. ૧ નંદભદ્ર ૧ ભરત

૨. ૨ અજિતનાથ ૨ સુગર

૩. ૩ સંભવનાથ

૪. ૪ અભિનંદન

૫. ૫ સુમતિનાથ

૬. ૬ પદ્મપ્રભ

૭. ૭ સુપાર્શ્વનાથ

૮. ૮ ચંદ્રપ્રભ

૯. ૯ સુવિધિનાથ

૧૦. ૧૦ શીતળનાથ

૧૧. ૧૧ શ્રેયાંસનાથ ૧ અચલ ૧ ત્રિપૃષ્ઠ ૧ અશ્વગ્રીવ

૧૨. ૧૨ વાસુપૂજ્ય ૨ વિજય ૨ દ્વિપૃષ્ઠ ૨ તારક

૧૩. ૧૩ વિમલનાથ ૩ ભદ્ર ૩ રવચક્ષુ ૩ મેરક

૧૪. ૧૪ અનંતનાથ ૪ સુપ્રભ ૪ પુરુષોત્તમ ૪ મધુકેટભ

૧૫. ૧૫ ધર્મનાથ ૫ સુદર્શન ૫ પુરુષસિંહ ૫ નિશુભ

૧૬. ૩ મધવા

૧૭. ૪ સનતકુમાર

૧૮. ૧૬ શાંતિનાથ ૫ શાંતિનાથ

૧૯. ૧૭ કુચુનાથ ૬ કુચુનાથ

૨૦. ૧૮ અરનાથ ૭ અરનાથ

૨૧. ૬ આનંદ ૬ પુરુષપુંડરિક ૬ બાલિ

૨૨. ૮ સૂમુખ

૨૩. ૭ નંદન ૭ હતા ૭ પ્રહલાદ

૨૪. ૧૯ મદિલનાથ

૨૫. ૨૦ મુનિસુવ્રત ૯ મહાપદ્મ

૨૬. ૮ પદ્મ (લક્ષ્મણ) ૮ નારાયણ (રામ) ૮ રાવણ

૨૭. ૨૧ નમિનાથ ૧૦ હરિવેણુ

૨૮. ૧૧ જય

૨૯. ૨૨ નેમિનાથ ૯ રામ ૯ કૃષ્ણ ૯ જરાસંધ (બળદેવ)

૩૦. ૧૨ અક્ષાંત

૩૧. ૨૩ પાર્શ્વ

૩૨. ૨૪ વર્ધમાન

સામાન્ય મહાપુરુષો

અંગવંશના ૭૭ રાજાઓએ ઘર છોડી દીક્ષા લીધી.

[—સમં ૭૭]

ખાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ
સર્વાયુ લોગવી સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થયા.

[—સમં ૮૪]

ખાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૫૦૦ ધનુષ ભિંચાં હતાં.

[—સ્થાં ૪૩૫]

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૫

સંધ્યવસ્થા

સંઘવ્યવસ્થા

૧. સંઘ

સંઘ ચતુર્વિધ^૧ છે —

૧. શ્રમણો; ૨. શ્રમણીઓ; ૩. શ્રાવકો; ૪. શ્રાવિકાઓ.
[—સ્થા. ૩૬૩]

૨. પ્રમજ્જયા^૨

નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીને નીચેનું બધું પૂર્વ અને ઉત્તર
એ બે દિશાભિમુખ રહી કરવું કલ્પે:—

૧. પ્રમજ્જયાદાન (વિધિપૂર્વક રજોહરણાદિ આપવું તે);
૨. મુંડન;
૩. શિક્ષાદાન (સૂત્ર, અર્થ અને તદુલ્લેખ શીખવારૂપ
'અહણુ-શિક્ષા' તથા પ્રતિલેખના વગેરેની વિધિ શીખવારૂપ
'આચરણુ-શિક્ષા');
૪. ઉપસ્થાપન (નવા દીક્ષિતને પ્રથમ સામાયિક વ્રત
આપે છે અને પછી કાલાંતરે યોગ્યતા જોઈને પાંચ મહા-
વ્રતની વડી દીક્ષા આપે છે તે);^૩

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બૌદ્ધસંઘમાં પણ પ્રથમ પ્રમજ્જયા-ગ્રામણેર થાય છે અને પછી
ઉપસપ્ત-ભિક્ષુ થાય છે. ગ્રામણેરનું જથ્થું આયુ ૧૫ અને ભિક્ષુનું
જથ્થું આયુ ૨૦ હોવું જોઈએ. જૈન સંઘમાં જથ્થું આયુ આઠ છે. જુઓ
વિનય. ૫૦ ૧૧૮-૧૧૯. પંચવસ્તુક ગા. ૫૦. ઉપસ્થાપના વિધિ માટે
જુઓ ગા. ૬૧૨ થી.

૫. સંલોગ — સહલોજન;

૬. સંવાસ — સહવાસ;^૧

૭. સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ (અંગાદિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૮. સમુદ્દેશ (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને વધારે સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૯. અનુસાપન (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને સમ્યક્પ્રકારે ધારણ કરવાનો અને ખીજને શીખવવાનો ઉપદેશ);

૧૦. પાપકર્મની આલોચના (ગુરુ સમક્ષ અપરાધોનું નિવેદન);

૧૧. પ્રતિક્રમણ (અશુભ અધ્યવસાય છોડી શુભ અધ્યવસાય ધારણ કરવા તે);

૧૨. નિંદા (આત્મસાક્ષીએ વ્રતના અતિચારોની બ્રુશુષ્સા કરવી તે — પશ્ચાત્તાપ);

૧૩. ગર્હા (ગુરુસમક્ષ પોતાના દોષ માટે પશ્ચાત્તાપ);

૧૪. વિકુટ્તન (અતિચારને દૂર કરવો તે);

૧૫. વિશુદ્ધિ;

૧૬. તે નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા;

૧૭. યથાયોગ્ય તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર;

૧૮. અને મારણાંતિક સંલેખના—ભાતપાણીનો પરિત્યાગ કે પાદપોષગમન^૨ સ્વીકારી મરણ નિરપેક્ષ થઈ કાલયાપન.

પ્રવ્રજ્યા, મુંડન, શિક્ષા, ઉપસ્થાપન, સંલોગ અને સંવાસ આ ત્રણ વિષે ન કહ્યે —

૧. પ્રવ્રજ્યાથી માંડીને સંવાસ સુધીના છ દ્રવ્યકલ્પો કહેવાય છે. બ્રુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૪૧૩.

૨. પાદપ એટલે વૃક્ષ જેમ સ્થિર રહી ભાતપાણીનો ત્યાગ તે પાદપોષગમન.

૧. પંડક (નપુંસક);^૧
૨. વાતિક (જનને દ્રિયમાં વિકાર થતાં મૈથુન કર્યા વિના શાંત ન થઈ શકનારો);^૨
૩. કલીબ (જનને દ્રિયના વિકારમાત્રથી જેને વીર્યપાત થાય છે તે).^૩

[—સ્થા ૧૦૨]

પ્રવ્રજ્યા ત્રણ છે —

- (૧) ૧. ઇહલોક-પ્રતિબદ્ધા (આ લોકમાં જ સારું ખાવા-પીવાનું મળે એ અભિલાષથી લેવાતી દીક્ષા);^૪
૨. પરલોક-પ્રતિબદ્ધા^૫ (અત્યારે સંયમ પાળીશું તો પરલોકમાં અવર્ણનીય કામલોગની પ્રાપ્તિ થશે એવા આશયથી લેવાતી);
૩. ઉલ્લસપ્રતિબદ્ધા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. દીકાકાર અહીં પાકાંતરે વ્યાધિત — રોગી એવો શબ્દ પણ બતાવે છે.

૩. વાતિક અને કલીબ જે વીર્યસ્રાવને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તે નપુંસક બની જાય છે. વિપક્ષદર્શન માત્રથી વીર્યપાત થાય તો તે દષ્ટિ-કલીબ; તે જ પ્રમાણે શબ્દશ્રવણથી થાય તો શબ્દકલીબ; તે જ પ્રમાણે સંસ્પર્શ માત્રે કે નિમગ્નતા માત્રે વીર્યપાત થાય તો આદિગ્ધકલીબ અને નિમગ્નતાકલીબ — એવા કલીબના ચાર ભેદ છે આ સિવાય પણ બીજા ઘણા પ્રકારના નપુંસકો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. વિશેષ માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા ૫૧૩૮ થી.

બૌદ્ધ સધમાં પણ પંડક અને નપુંસક (બંને લિંગવાળો) ને પ્રવ્રજ્યા દેવાની મનાઈ છે. જુઓ વિનય ૦ પૃ ૧૨૫, ૧૨૮. પંડક કેવી રીતે લિક્ષુ-સધને કુશીલ બનાવે છે તેનું વર્ણન વિનય અને બૃહત્કલ્પનું લગભગ સરખું છે.

૪. આવી દીક્ષા લેનાર જ્યારે વધી પડ્યા ત્યારે લગવાન છુદ્ધે તેમનું નિયંત્રણ કરવા માટે અમુક નિયમો બનાવ્યા. વિનય ૦ પૃ ૧૦૭.

- (૨) ૧. પુરતઃપ્રતિબદ્ધા (પુત્રાદિ કરતાં શિષ્ય-પરિવાર
સારો એવી ભાવી શિષ્યોની આશાથી લેવાતી);
૨. માર્ગતઃપ્રતિબદ્ધા (દીક્ષા તો લે, પણ પૂર્વ-
સ્નેહીનો સ્નેહ તૂટે નહીં);
૩. ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા;
(૩) ૧. પીડા આપીને આપવામાં આવતી;
૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;
૩. સંભાષણ કરીને આપવામાં આવતી.
(૪) ૧. ગુરુસેવાથે^૧ લેવાતી પ્રવ્રજ્યા;
૨. ઉપદેશના પ્રભાવથી લેવાતી—દેવાતી;
૩. સંકેત પ્રવ્રજ્યા (શરતમાં ઊતરીને જેમકે
'ફલાણો દીક્ષા લેશે તો હું લઈશ' એવી રીતે
લેવાતી).

પ્રવ્રજ્યા ચાર છે.

- (૧) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;
૪. અપ્રતિબદ્ધા (માત્ર ચારિત્રની પાલના માટે
લેવાતી, જેનું ધ્યેય મોક્ષ સિવાય બીજું કંઈ ન હોય);
(૨) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;
૪. અપ્રતિબદ્ધા.
(૩) ૧. પીડા આપીને આપવામાં આવતી;^૧
૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;^૨
૩. ઉપદેશ આપીને આપવામાં આવતી;^૩

૧. અહીં બીજો પાઠ પણ છે, જેનો અર્થ થાય — 'ચોતાનું શારીરિક કે વિદ્યાબળ દેખાડી પ્રભાવમાં લાવી દેવાતી દીક્ષા.'

૨. બીજો અર્થ : કોઈ દૂષણ કરીને આપવામાંથી આવતી.

૩. અહીં બીજો પાઠ મળે છે જેનો અર્થ થાય — 'દાસત્વમાંથી છોડાવી દીક્ષા આપવી તે.'

૪. પરિતૃપ્ત કરીને આપવામાં આવતી.

(૪) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;

૪. વિહંગગતિ પ્રવળ્યા (જેનું સૌ કોઈ મરી ખૂટયું હોય તેવા એકાકીની દીક્ષા).

(૫) ૧. નટખાદિતા (સવેગશૂન્ય હોવા છતાં નટની પેઠે બાહ્ય વેશ ભજવી આહારપ્રાપ્તિ માટે લેવાતી);

૨. ભટખાદિતા (પોતાના બળનું ભટની જેમ પ્રદર્શન કરીને અથવા આડંબરપ્રિય થઈ ભિક્ષા મેળવનારની પ્રવળ્યા);

૩. સિંહખાદિતા (સિંહની પેઠે હકનું ખાતો હોય તેમ તથા ડર વિના કે હીનતાનો ભાવ લાગ્યા વિના કે ખીજે દૂર લઈ ગયા વિના મળે ત્યાં જ ખાઈલેનારની દીક્ષા);

૪. શૃંગાલખાદિતા (શિયાળની પેઠે ભાગ્યવશાત્ આ તો મળ્યું છે એમ હીનતાના ભાવથી તથા દૂર લઈ જઈને ખાય તેની દીક્ષા).

(૬) કૃષિ ચાર પ્રકારની છે—

૧. એક વખત વાવવું પડે તેવી (ભર બાજરાની);

૨. વારંવાર વાવવું પડે તેવી (ચોખાની);

૩. એક વખત નીંદવું પડે તેવી;

૪. વારંવાર નીંદવું પડે તેવી.

પ્રવળ્યા પણ કૃષિની જેમ ચાર પ્રકારની છે.^૧

૧. (૧) વચલા બાવીસ તીર્થ કરના સાધુઓને એક વખત સામાયિક ચારિત્ર આપવું પડતું અને તે ચાવળજીવ રહેતું, તે પહેલા પ્રકારની ખેતી જેવું ગણાય. (૨) મહાવ્રતમાં દોષ લાગ્યા હોય તેથી ફરી નવેસર પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું પડે તે બીજા પ્રકારની ખેતી જેવું ગણાય (પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં નવદીક્ષિતને અતિચાર ન હોય છતાં

(૭) ૧. ધાન્યના ઢગલા જેવી (કચરો કાઢી નાખી ધાન્યનો ખળામાં ઢગલો કરાય છે તેવા નિર્દોષચારિત્ર રૂપી);

૨. ખળામાં હવામાં ઉડાડવામાં આવે છે અને પછી જે ઢગલો થાય છે તે ધાન્ય જેવી (જેને પછી શુદ્ધ કરવામાં થોડા પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા રહે છે);

૩. ઢેરે ખૂંદીને તૈયાર કરેલા ધાન્યના ઢગલા જેવી (જેને હળુ તદ્દન શુદ્ધ કરવા શ્રમ અને સમયની અપેક્ષા છે તેવી);

૪. લાણીને ખળામાં નાખેલા ધાન્યના ઢગલા જેવી (જેને તો હળુ બધું જ સાફ કરવાનું બાકી છે).

[—સ્થા. ૩૫૫]

પ્રવ્રજ્યાના દશ પ્રકાર છે.^૧—

૧. સ્વેચ્છથી કે પરેચ્છથી (છંદા);

૨. રોષથી;

૩. હારિદ્ર્યથી;

૪. સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં;

૫. પ્રતિશ્રુતા (પૂર્વે આપેલાં વચન અનુસાર);

૬. સ્મરણ કરાવવાથી (પૂર્વવૃત્તાંત યાદ કરાવવાથી);

૭. રોગથી;

૮. અનાદરથી;

વડી દીક્ષારૂપ છેદ્યારિત્ર આપવામાં આવે છે, તે પણ આમાં ગણાય.)
(૩) એક વખત અતિચાર લાગતાં આલોચના કરી લેવી તે ત્રીજી. અને
(૪) અનેક વાર અતિચાર લાગતાં અનેક વાર આલોચનાદિ શુદ્ધિ કરવી પડે તે ચોથી ખેતી જેવી નાણવી.

૧. આનાં ઉદાહરણોના વર્ણન માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૯. દેવદ્વારા પ્રતિબોધ પામી;
૧૦. પુત્રપ્રેમથી.

[- સ્થા ૭૧૨]

૩. આચાર્યોપાધ્યાય

આચાર્ય ચાર પ્રકારના છે—

- (૧) ૧. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાચાર્ય ન હોય;^૧
૨. ઉપસ્થાપનાચાર્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય;
૩. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ હોય;
૪. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ ન હોય તે ધર્માચાર્ય;^૨
(૨) ૧. ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય પણ વાચનાચાર્ય^૪ ન હોય;
૨. વાચનાચાર્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય;

૧. વ્યવહારસૂત્ર ૭૦ ૧૦ સૂત્ર ૧૨ માં આચાર્યના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે : (૧) પ્રવ્રજ્યાચાર્ય, (૨) ઉપસ્થાપનાચાર્ય અને (૩) ધર્માચાર્ય.

૨. સામાયિકારોપણરૂપ પ્રવ્રજ્યા આપે તે પ્રવ્રજ્યાચાર્ય, અને કૃપ-સ્થાપના - પાંચ મહાવ્રતના આરોપણરૂપ વડીલીક્ષા આપે તે ઉપસ્થાપનાચાર્ય.

૩. જોણે કોઈને ઉપદેશ આપી દીક્ષા માટે ઉમેદવાર બનાવ્યો હોય પણ પ્રવ્રજ્યા કે ઉપસ્થાપના પોતે ન કર્યા હોય તે ધર્માચાર્ય.

૪. 'તું હવે અમુક ભણવાનો અધિકારી છે' એવો શાસ્ત્રપદનનો અધિકાર આપનાર આચાર્ય તે ઉદ્દેશનાચાર્ય; અને શાસ્ત્રનું પદન કરવે તે વાચનાચાર્ય.

સ્થા-૪૯

૩. ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય અને વાચનાચાર્ય પણ હોય;

૪. ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય અને વાચનાચાર્ય પણ ન હોય.^૧

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

૪. ગણી કેવા હોય ?

ગણીની આઠ સંપત્તિ છે^૨ —

૧. આચારસંપત્તિ, ૨. શ્રુતસંપત્તિ; ૩. શરીરસંપત્તિ; ૪. વચનસંપત્તિ; ૫. વાચનાસંપત્તિ; ૬. મતિસંપત્તિ; ૭. પ્રયોગ (એટલે વાદવિષયક) સંપત્તિ; ૮. સંગ્રહ (અર્થાત્ ક્ષેત્ર, ફલક આદિના સ્વીકારની યથોચિતતા સમજવા રૂપી) સંપત્તિ.

[—સ્થા૦ ૬૦૧]

છ સ્થાનયુક્ત અણુગાર ગણુ ધારણુ કરી શકે :—

૧. શ્રદ્ધાળુ; ૨. સત્યવાન; ૩. મૈધાવી; ૪. બહુશ્રુત; ૫. શક્તિમાન; ૬. અલ્પાધિકરણુ — કલેશરહિત.

[—સ્થા૦ ૪૭૫]

૧. અર્થાત્ કોઈને ધર્મોપદેશ આપીને દૂર રહેનાર ધર્માચાર્ય. તે પોતે દીક્ષા નથી આપતા કે બાણતર કરાવતા નથી.

૨. સમાન શીલાચારવાળા સાધુનો સમુદાય તે ‘ગણુ’. તે ગણના નાયક તે ‘ગણી’ અર્થાત્ આચાર્ય. તેની સંપત્તિ-ગુણવૈભવ માટે જુઓ દશાશ્રુતરકંધ ૪ દશા. આ જ પ્રમાણે બૌદ્ધ મતે ઉપસંપાદકના ગુણ માટે જુઓ વિનય ૦ પૃ. ૧૧૦.

આ આઠે સંપત્તિના ચાર ચાર ભેદો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૫. આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો

ગણુને વિષે આચાર્યોપાધ્યાયના પાંચ અતિશય છે^૧ :—

૧. આચાર્યોપાધ્યાય ધૂળવાળા પગ ઉપાશ્રયમાં લાવી બીજા પાસે ઝટકાવરાવે કે લૂંછાવે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૨. આચાર્યોપાધ્યાય મળમૂવનો ઉત્સર્ગ^૨ અથવા તેની શુદ્ધિ ઉપાશ્રયમાં કરે તે પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૩. આચાર્યોપાધ્યાય ઇચ્છે તો વૈયાવૃત્ત્ય કરે અને ન ઇચ્છે તો ન કરે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૪. આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયમાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી થતું.

૫. આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયની બહાર ગમે ત્યાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી.

[—સ્થા. ૪૩૮]

આચાર્યોપાધ્યાયના ગણુને વિષે સાત અતિશય છે :—

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે; ૬. ઉપકરણની વિશેષતા;
૭. ભક્તપાનની વિશેષતા.

[—સ્થા. ૫૭૦]

૬. કલહનાં કારણો અને નિવારણ

ગણુમાં પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય કલહ કરાવે :—

૧. ગણુમાં રહેનારા શ્રમણોને સમ્યક્ રીતે આજ્ઞા વા નિષેધ ન કરે;

૨. વયોજ્યેષ્ઠ વા જ્ઞાનાદિથી જ્યેષ્ઠ સાધુને યોગ્ય રીતે વંદનકર્મનો પ્રયોગ ન કરે;

૧. વ્યવહારસૂત્ર ઉ. ૬, સૂ. ૨ માં આ જ સૂત્ર છે, અને તેનો વિસ્તાર વ્યવહારભાષ્યમાં છે.

૩. કાલક્રમે જેને વાચના આપવાની હોય તેને તે પ્રમાણે આપે નહિ;^૧

૪. ગણુમાં ગ્હાન અને શૈક્ષ્યની સેવા કરવાની વ્યવસ્થા હીક ન કરે;

૫. ગમે તેમ આજ્ઞા લઈને કે લીધા વિના વિહરવા દે.

[—સ્થા. ૩૯૯]

આચાર્યોપાધ્યાય પાંચ કારણે ગણુમાંથી કલહ ટાળી શકે :—

૧-૫. ઉપયુક્તથી ઊલટી રીતે વર્તે તો.

[—સ્થા. ૩૯૯]

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણુનો સંગ્રહ કરી શકે :—

૧. સમ્યક્ પ્રકારે આજ્ઞા વા નિષેધનો પ્રયોગ કરે;

૨. સમ્યક્ પ્રકારે વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠને વંદન-કર્મ કરે;

૩. કાલક્રમે વાચનાચોગ્યને વાચના આપે ;

૪. ગણુમાં રોગી અને શૈક્ષ્યની સેવાની વ્યવસ્થા કરે;

૫. સ્વચ્છાંદવિહારને રોકે;

૬. ઉપકરણ સમ્યક્ પ્રકારે મળે તેવી ગોઠવણ કરે;

૭. મળેલાં ઉપકરણની સમ્યક્ પ્રકારે રક્ષાનો પ્રબંધ કરે.

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણુનો સંગ્રહ ન કરી શકે :—

૧-૭. ઉપરથી ઊલટું વર્તન હોય તો.

[—સ્થા. ૫૪૪]

---

૧. વાચના આપવાના કાળક્રમની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૭. ગણ છોડવાનાં કારણો

પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય ગણ છોડી આપ્યા જાય^૧ :—

૧. તેમની આજ્ઞા કે નિષેધ ગણમાં ન પળાતાં હોય;
૨. વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠ શ્રમણોને વંદન ન કરે;
૩. યથાકાલે શ્રુતની વાચના ન આપે;
૪. પોતાના ગણની કે અન્યના ગણની સાધ્વીમાં

આસક્ત થાય;

૫. પોતાના સગાસંબંધી ગણથી બહાર ગયા હોય તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરવા ખાતર:

[—સ્થા. ૪૩૯]

સાત કારણો બતાવી ગણ છોડવાની રજા માગી ગણને છોડીને જાય તે આ^૨—

૧. મને સર્વ ધર્મ પસંદ છે;
૨. મને અમુક ધર્મ તો ગમે છે પણ અમુક નથી ગમતા;
૩. સર્વ ધર્મમાં મને સંશય છે;
૪. અમુકમાં મને સંશય છે અને અમુકમાં નથી;
૫. સર્વ ધર્મ દેવા ચાહું છું;

૧. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૨. જે વિષયની પોતાને લેવા-દેવાની ઇચ્છા હોય તેનું પાત્ર પોતાના ગણમાં ન હોય, તો જ્યાં તે પાત્ર હોય ત્યાં જવા માટે આચાર્ય પાસે ગણમાંથી છૂટા થવાની રજા માગવી જોઈએ અને પછી જહું જોઈએ. અથવા સાધનાની ઉચ્ચતા સ્વીકારવી હોય—જેવી કે એકલવિહારી પ્રતિમા—તો પણ ગણ છોડવાની રજા લઈ જઈ શકે છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને કારણે ગણ છોડવાની રજા છે અન્યથા નહિ. જુઓ ખુલ્લકલ્પ—૬૦ ૪, સૂ. ૨૦—૨૮.

૬. અમુક ધર્મ^૧ દેવા ચાહું છું અને અમુક દેવા નથી ચાહતો;

૭. એકલવિહાર પ્રતિમા સ્વીકારી વિચરવા ઇચ્છું છું.
[—સ્થા૦ ૫૪૧]

૮. શિષ્ય અને સ્થવિર

અતેવાસી ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાશિષ્ય ન હોય;
૨. ઉપસ્થાપનાશિષ્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય ન હોય;
૩. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ હોય;
૪. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય પણ ન હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ ન હોય.
- (૨) ૧. ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય પણ વાચનાશિષ્ય ન હોય;
૨. વાચનાશિષ્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય;
૩. ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ હોય;
૪. ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

સ્થવિરની ત્રણ ભૂમિ છે^૧ :—

૧. જાતિસ્થવિર (૬૦ વર્ષનો);
૨. શ્રુતસ્થવિર (સ્થાનાંગ-સમવાયાંગને ધારણ કરે તે);

૧. જુઓ! વ્યવહારસૂત્ર ઉ૦ ૧૦, સૂત્ર ૧૫.

૩. પર્યાયસ્થવિર (વીસ વર્ષનો શ્રમણપર્યાય જેનો અર્થ ગયો હોય તે).

[—સ્થા૦ ૧૫૯]

શૈક્ષની ત્રણ ભૂમિ છે^૧ :—

૧. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ; ૨. મધ્યમ ચાર માસ; ૩. જઘન્ય સાત રાત્રી.

[—સ્થા૦ ૧૫૯]

૯. અનુજ્ઞા વગેરે

અનુજ્ઞાના^૨ ત્રણ ભેદ છે :—

૧. આચાર્ય આપે તે; ૨. ઉપાધ્યાય આપે તે; ૩. ગણી આપે તે.

તે જ પ્રમાણે સમનુજ્ઞા,^૩ ઉપસંપદા^૪ અને પરિત્યાગ^૫ વિષે સમજવું.

[—સ્થા૦ ૧૭૪]

૧. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ઉ૦ ૧૦, સૂત્ર ૧૬.

૨. શાસ્ત્રપઠનની આજ્ઞા કે અધિકાર તે અનુજ્ઞા. તેના દાયક ભેદથી ત્રણ ભેદ સમજવા.

૩. સર્વગુણસંપન્ન (જુઓ વ્યવહાર ઉ૦ ૩.) એવા આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને ગણી જે અનુજ્ઞા આપે તે સમનુજ્ઞા કહેવાય છે. તેના પણ દાયકભેદ ત્રણ ભેદ છે. અહીં દીકાકાર પ્રાકૃત શબ્દ સમણુન્નાનો સમનોજ્ઞા: એવો સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ સૂચવી વિકલ્પે સાધુના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ગણી. અને કુલ્લકાદિ બીજા સાધુઓનું અસ્તિત્વ છતાં ત્રિસ્થાનકાધિકાર હોવાથી વિવક્ષિત નથી એમ જણાવે છે. પણ તેમણે પ્રથમ અર્થ કર્યો છે તે વધારે સગત લાગે છે.

૪. પોતાનો ગણ છોડી બીજા ગણની વ્યક્તિને આચાર્યાદિ માને તે.

૫. આચાર્ય વગેરે પોતાનો ગણ છોડે તે.

૧૦. દુષ્ટ શિષ્યો^૧

(૧) ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક — પ્રતિકૂલ છે :—

૧. આચાર્ય પ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક;
૩. સ્થવિરપ્રત્યનીક.

(૨) ગંતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. ઇહલોકપ્રત્યનીક; ૨. પરલોકપ્રત્યનીક; ૩. ઉભય-લોકપ્રત્યનીક.

(૩) સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. કુલપ્રત્યનીક (એકાચાર્યની સંતતિ તે કુલ);
૨. ગણપ્રત્યનીક (ત્રણ ત્રણ કુલ મળીને ગણ);
૩. સંઘપ્રત્યનીક (સર્વશ્રમણસમૂહ તે સંઘ).

(૪) અનુકંપાની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. તપસ્વીપ્રત્યનીક; ૨. ગ્લાનપ્રત્યનીક; ૩. શૈક્ષપ્રત્યનીક.

(૫) ભાવપ્રત્યનીક ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૨. દર્શનપ્રત્યનીક; ૩. ચારિત્રપ્રત્યનીક.

(૬) શ્રુતપ્રત્યનીક ત્રણ છે :—

૧. સૂત્રપ્રત્યનીક; ૨. અર્થપ્રત્યનીક; ૩. તદુભયપ્રત્યનીક.

[—સ્થા ૧૦ ૨૦૮]

૧૧. વ્યવહાર

વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો^૨ છે :—

૧. આગમવ્યવહાર; ૨. શ્રુતવ્યવહાર; ૩. આજ્ઞાવ્યવહાર;
૪. ધારણાવ્યવહાર (ગીતાથે^૩ કરેલ વ્યવહારનો પ્રસંગ યાદ

૧. આહું સૂત્ર ભગવતીમાં છે : ૧૦ ૮, ૬૦ ૮, ૫૦ ૧૫૭.

૨. આ સૂત્ર ભગવતીમાં પણ છે : ૧૦ ૮, ૬૦૮, ૫૦ ૧૫૫. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ૬૦ ૧૦, સૂ. ૩. વિશેષ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

કરી તેવે પ્રસંગે વર્તવું તે); ૫. છતવ્યવહાર (રૂઢિથી ચાલ્યો આવતો).

જ્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયમાં આગમથી વ્યવસ્થા મળી શકતી હોય ત્યાં સુધી તે આગમનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જે વિષયમાં આગમ ન હોય તેમાં શ્રુતાનુસારી વ્યવહાર કરવો. અને શ્રુત પણ ન હોય તેમાં આજ્ઞાનો આશ્રય લેવો; આજ્ઞા પણ ન હોય તો ધારણાનો આશ્રય લેવો અને ધારણા પણ ન હોય તો છતનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો. આમ આગમાદિથી વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે ત્યારે આમ આગમાદિ વ્યવહારનો સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય લઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ જિનાજ્ઞાના સમ્યક્ આરાધક થાય છે.

[—સ્થા૦ ૪૨૧]

૧૨. કલ્પ

કલ્પસ્થિતિ (સાધુના આચારની મર્યાદા)^૧ત્રણ પ્રકારની છે:—

(૧) ૧. સામાયિકકલ્પસ્થિતિ (સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદા);^૨

૨. છેદોપસ્થાપનિકા કલ્પસ્થિતિ (અસુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોના આરોપણરૂપ આચારની મર્યાદા);

૩. નિર્વિશમાના કલ્પસ્થિતિ (પરિહારવિશુદ્ધિ તપ સ્વીકારનારની મર્યાદા);

૧. સાધુઓનો આચાર કલ્પસૂત્રમાં પ્રતિષ્ઠાપિત કરવામાં આવ્યો છે. તદ્દનુસારે અવસ્થાન તે પણ કલ્પસ્થિતિ કહેવાય. દસ કલ્પોની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પંચાશક ૧૭મું.

૨. આ તથા પછીના છેદોની સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

- (૨) ૧. નિર્વિઞ્ઠા કલ્પસ્થિતિ (પારિહારિક તપસ્યા પૂરી કરનારની આચારમર્યાદા);
 ૨. જિનકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છથી બહાર જઈ તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારની મર્યાદા);^૧
 ૩. સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છવાસી આચાર્યાદિની આચારમર્યાદા).^૨

[—સ્થા૦ ૨૦૬]

કલ્પસ્થિતિ છ પ્રકારની છે^૩ :—

૧—૬ ઉપર્યુક્ત.

[—સ્થા૦ ૫૩૦]

કલ્પના પરિમન્થુ (ઘાતક) છ છે^૪ :—

૧. સંયમનો પરિમન્થુ કૌકુચિત^૫ છે;
૨. સત્યવચનનો પરિમન્થુ મૌખ્ય^૬ છે;
૩. ઇર્ષ્યાપાથકીનો પરિમન્થુ ચક્ષુર્લોભુપતા છે;
૪. એષણાગોચરીનો પરિમન્થુ તિંતિણિક છે, (ભિક્ષા-ચર્યામાં ઇષ્ટ વસ્તુ ન મળતાં ખિન્ન થઈ ગમેતેમ ખોલવું તે);
૫. મુક્તિમાર્ગનો પરિમન્થુ ઇચ્છા-લોભ છે.
૬. મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ લોભથી નિદાન કરવું તે છે. કારણ, સર્વત્ર ભગવાને અનિદાનતાની પ્રશંસા કરી છે.

[—સ્થા૦ ૫૨૬]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૦

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૩. બૃહત્કલ્પ ઉ. ૬, સુ. ૧૪.

૪. બૃહત્કલ્પ ઉ. ૬, સુ. ૧૩.

૫. પોતાના સ્થાને નર્તિકાની જેમ નાચ્યા કરે તે સ્થાનકોકુચિત — કુચેષા. હાથથી કાંકરા ફેંકે ઇત્યાદિ શરીર વડે કરાતી કુચેષા તે શરીર-કોકુચિત. અને મોઢેથી સીટી વગાડે અગર ખીળને હસાવે તેવું બોલે તે ભાષાકોકુચિત.

૧૩. સમાચારી^૧

સમાચારી દશ પ્રકારની છે^૨ :—

૧. ઇચ્છાકાર ('આપની ઇચ્છા હોય તો કરું-કરો' એમ કહેવું તે);
૨. મિથ્યાકાર ('મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવું તે);
૩. તથાકાર ('આપનું કહેવું યથાર્થ છે' એમ કહેવું તે);
૪. આવશ્યિકા ('આવશ્યક કાર્ય છે' કહી બહાર જવું તે);
૫. નૈષેધિકી (બહાર જઈ આવ્યા બાદ, હવે હું ગમન-વ્યાપાર બંધ કરું છું એમ કહેવું તે);
૬. આપૃચ્છના (બધી ક્રિયાઓ કરતાં ગુરુને પૂછવું તે);
૭. પ્રતિપૃચ્છા (પહેલાં રજા ન મળી હોય તેવી ક્રિયા માટે નિમિત્ત હોતાં ફરી પૂછવું તે);
૮. છંદના (લાવેલી ભિક્ષામાંથી કોઈને જોઈતું હોય તો દો એમ કહેવું તે);
૯. નિમંત્રણ (લાવ્યો ન હોય પણ ભિક્ષાદિ લાવી આપવા પૂછવું તે).
૧૦. ઉપસંપદા (જ્ઞાનાદિ અર્થે ગચ્છછોડીને અન્ય સાધુને આશ્રમે રહેવું તે).

આ દશ પ્રકારની સમાચારી કાલના વિષયમાં કહી છે.^૩

[—સ્થા ૦ ૭૪૯]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૨. દશ પ્રકારની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૧૪. સંલોગ-વિસંલોગ

સંલોગ^૧ (અર્થાત્ સમાન સમાચારીવાળા ભિક્ષુઓનું સાથે મળીને લોજન આદિ) તેના બાર પ્રકાર છે:—

૧. ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ); ૨. શ્રુત (શ્રુતની વાચના); ૩. ભક્તપાન; ૪. અંજલિપ્રગ્રહ (હાથ જોડી નમસ્કાર કહેવા); ૫. દાન (શિષ્યનું); ૬. નિકાયન (નિમન્ત્રણ); ૭. અભ્યુત્થાન (માન આપવા આસનેથી ઊભા થવું); ૮. કૃતિકર્મ^૨ (વંદન); ૯. વૈયાવૃત્ત્યકરણ (સિવાચારી); ૧૦. સમવસરણ (સાધુઓનો મેળો); ૧૧. સંનિષદા (આસન); ૧૨. કથાપ્રબન્ધન (વાદ).

[—સમ૦ ૧૨]

શ્રમણ નિર્ગન્થના મૃધાઆચારને પોતે જોયો હોય કે ખીજ શ્રદ્ધેય જન પાસેથી સાંભળ્યો હોય તો તે વિષે વધારેમાં વધારે ત્રણ વખત આલોચનાનો અવસર હોવો. પણ પછી સંલોગને તોડી વિસંલોગ કરે તો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

[—સ્થા૦ ૧૭૩]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ગન્થ સાંલોગિક સાધર્મિકને વિસંલોગિક બનાવે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. અકૃત્યસેવન કર્યું હોય;

૧. આનું વિસ્તારથી વિવેચન નિશીથસૂત્રના પાંચમા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં છે. આ ગાથા નિશીથભાષ્યમાં છે. વ્યવહારભાષ્યમાં ૭૦ ૫ માં ભાષ્ય ગા૦ ૪૭માં સંલોગના છ પ્રકાર ઓળખાવ્યા છે. અને અહીં ગણાવેલા બાર ભેદોને ઓછ સંલોગના ઉપભેદ રૂપે ગણાવ્યા છે. ભેદ ગણના કરતી ગાથાઓ (ગા૦ ૪૯-૫૦) આ જ છે. અને ગા૦ ૫૨ માં નિશીથનો પચમ ઉદ્દેશ જોવાની ભલામણ છે. સંલોગનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે સમાન સમાચારી વાળા ભિક્ષુઓનો સાથે મળીને લોગ તે સંલોગ. તેના ઉપધિ આદિ વિષયભેદે બાર ભેદ સમજવા. તે ભેદોની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. અકૃત્ય કર્યા છતાં આલોચના ન લે;
૩. આલોચના કર્યા છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે;
૪. પ્રાયશ્ચિત્ત લે પણ પાર પાડે નહિ;
૫. 'અરે! આ સ્થવિરો જ વારંવાર આચારનું અતિક્રમણ કરી અકૃત્યો કરે છે તો મારું તેઓ શું કરવાના હતા?' એમ કહે.

[—સ્થાન ૩૬૮]

આ નવ સાધર્મિક સાથે સંલોગ તોડી વિસંલોગ કરે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. આચાર્યપ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક; ૩. કુલ-પ્રત્યનીક; ૪. ગણપ્રત્યનીક; ૬. સંઘપ્રત્યનીક; ૭. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૮. દર્શનપ્રત્યનીક; ૯. ચારિત્રપ્રત્યનીક.

[—સ્થાન ૧૧૧]

૧૫. નિર્ઞન્થ-નિર્ઞન્થીના નિયમો

નિર્ઞન્થ ચાર કારણે નિર્ઞન્થી સાથે બોલે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. માર્ગ પૂછવો હોય; ૨. માર્ગ દેખાડવો હોય;
૩. અશનપાનાદિ દેતો હોય; ૪. અશનપાનાદિ દેવ-રાવતો હોય.

[—સ્થાન ૨૬૦]

નિર્ઞન્થો પાંચ કારણે નિર્ઞન્થીઓ સાથે એક ઠેકાણે સ્થાન, શય્યા, અને નિષદ્યા કરે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. કોઈ નિર્ઞન્થો અને નિર્ઞન્થીઓ જેમાંથી જલદી નીકળી ન શકાય, જેમાં બીજાની આવબાવ થતી ન હોય તેવા વેરાન લાંબા ગળાવાળા કોઈ જંગલમાં આવી ચઢ્યા હોય તો;

૨. કોઈ ગ્રામ, નગર કે શહેર વગેરેમાં અમુકને ઉપાશ્રયની સગવડ મળી હોય પણ ખીજને કોઈ પણ પ્રકારે સગવડ ન મળી હોય તો તેવે સમયે એકત્ર સ્થાન આદિ કરે તો;

૩. નાગકુમાર કે સુપર્ણકુમારાવાસમાં જગ્યા મળી હોય તો;

૪. જો ચોરો આવી નિર્ઝંઘીનાં કપડાં લઈ જાય તેવું હોય તો;

૫. જો યુવાનો નિર્ઝંઘી સાથે મૈથુન સેવવા આવે એવો ડર હોય તો.

અચેલ નિર્ઝંઘી એકલો હોય તો સચેલ નિર્ઝંઘી સાથે પાંચ કારણે રહે તો અતિક્રમણ નથી^૧—

૧. વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય; ૨. દૃપ્તચિત્ત હોય; ૩. યક્ષા-વિષ્ટ હોય; ૪. ઉન્માદી હોય; ૫. નિર્ઝંઘીએ જેને દીક્ષા અપાવી હોય.

[—સ્થા. ૪૧૭]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ઝંઘી નિર્ઝંઘીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. જો કોઈ પશુ કે પક્ષી નિર્ઝંઘીને મારતું હોય;

૨. દુર્ગા કે વિષમમાર્ગથી નિર્ઝંઘી પ્રસ્ખલિત થતી હોય કે પડી જતી હોય;

૩. નિર્ઝંઘી કાઢવડીચડમાં ફસાઈ ગઈ હોય કે લપટી પડતી હોય તો;

૪. નિર્ઝંઘીને નાવમાં ચડાવવી હોય કે તેમાંથી ઉતારવી હોય;

૫. જો નિર્ઞન્થી ક્ષિપ્તચિત્તા, દૃપ્તચિત્તા, યક્ષાવિષ્ટા, ઉન્માદી, ઉપસર્ગચુક્ટા, સાધિકરણા, સપ્રાયશ્ચિત્તા, યાવત્ જોણે ભક્તપાનનો ત્યાગ કર્યો હોય તેવી, અથવા અર્થજાત^૧ હોય તો.

[—સ્થા૦ ૪૩૭]

છ કારણે નિર્ઞન્થ નિર્ઞન્થીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તે અતિક્રમણ નથી^૨—

૧. ક્ષિપ્તચિત્તા હોય; ૨. દૃપ્તચિત્તા હોય; ૩. યક્ષાવિષ્ટા હોય; ૪. ઉન્માદી હોય; ૫. ઉપસર્ગ આવી પડ્યા હોય; ૬. સાધિકરણા હોય.

[—સ્થા૦ ૪૭૬]

નિર્ઞન્થ અને નિર્ઞન્થીઓ છ કારણે સાથે મળીને કાલગત (મૃત્યુ પામેલા) સાધર્મિક પ્રત્યે સમાદર બતાવે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. અંદરથી બહાર કાઢવું હોય; ૨. એકદમ બહાર કાઢવું હોય; ૩. બાંધવું હોય; ૪. જાગરણ કરવું હોય; ૫. અનુસાપન કરવું હોય; ૬. મૂંગામૂંગા સાથે જાણ તો.

[—સ્થા૦ ૪૭૭]

૧૬. વાચના

આ ચારને વાચના આપવી નહિ^૩ :—

૧. અવિનીત; ૨. વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ; ૩. બેલગામ કૌપવાળો; ૪. માયી.

૧. જેને તેનો પતિ અગર ચોર સંયમમાર્ગથી પતિત કરવાની કોશીશ કરતા હોય તેવી.

૨. જુઓ બૃહત્કલ્પ ઉ૦ ૬, સૂત્ર ૧૦-૧૫.

૩. સરખાવો બૃહત્કલ્પ ઉ૦ ૪, સૂ૦ ૧૦, ૧૧.

આ ચારને વાચના આપવી :—

૧. વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩. કોપ જેના કાબૂમાં હોય; ૪. અમાયી.

[—સ્થા૦ ૩૨૬]

આ ત્રણને વાચના આપવી નહિ.^૧ :—

૧. અવિનીત; વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ; ૩. ક્રોધ જેના કાબૂમાં ન હોય.

આ ત્રણને વાચના આપવી :—

૧. વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩. ક્રોધ જેના કાબૂમાં હોય.

પાંચ કારણે સૂત્રવાચના આપે :—

૧. સંગ્રહાર્થે; ૨. ઉપગ્રહાર્થે; ૩. નિર્જરાર્થે; ૪. મને સૂત્ર સ્પષ્ટ થશે એમ માની; ૫. ભવિષ્યમાં સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે.

પાંચ કારણે સૂત્ર શીખે :—

૧. જ્ઞાનાર્થે; ૨. દર્શનાર્થે ૩. ચારિત્રાર્થે; ૪. મિથ્યા-ભિનિવેશ છોડવા માટે; ૫. યથાવસ્થિત પદાર્થજ્ઞાનાર્થે.

[—સ્થા૦ ૪૬૮]

૧૭. આશાતના

આશાતના ૩૩ છે :—

૧. શિષ્ય રત્નાધિકની પાસે થઈ જાય તો (એવી રીતે કે તેનું કપડું અડી જાય તેવી રીતે ઘસીને ચાલે);

૨. શિષ્ય રત્નાધિકની સામે થઈ જાય તો;

૩. શિષ્ય રત્નાધિકની બાબુએ થઈ જાય તો;

૧. આજ સૂત્ર બૃહત્કંથમાં છે. ઉ૦ ૪, સૂ૦ ૧૦, ૧૧.

૪-૬. તે જ પ્રમાણે પાસે ઊભો રહે આદિ;

૭-૯. તે જ પ્રમાણે પાસે બેસે આદિ;

૧૦-૧૧. ગુરુની સાથે મલોત્સર્ગ કરવા ગયો હોય છતાં તેમના પહેલાં શુચિકર્મ કરે અને ગમનાગમનની આલોચના કરે;

૧૨. રાત્રે રાત્રિક પૂછે કે કોણ જાગે છે ત્યારે જાગતાં છતાં જવાબ ન આપે;

૧૩. કોઈ નવી વાત રાત્રિકને પ્રથમ ન કહેતાં બીજાને કહે;

૧૪-૧૭. ગોચરીનું પ્રથમ આલોચન, દર્શન, નિમં-
ત્રણ, અને દાન ગુરુને ન કરે પણ બીજાને કરે;

૧૮. ગોચરીમાંથી સારું સારું પોતે ખાઈ જાય;

૧૯. પ્રયોજને આચાર્ય બોલાવે ત્યારે જવાબ ન આપે;

૨૦. રાત્રિક બોલાવે એટલે તેને સંભળાવે કે શું મને જ જાણે છે, તે વારે વારે મને જ બોલાવો છો ?
— આમ હલકાં વચન સંભળાવે;

૨૧. રાત્રિક બોલાવે એટલે ‘પ્રથમ પ્રણામ કરું છું’,
કહેવાને બદલે ‘શું કામ છે ?’ કહે;

૨૨. રાત્રિક કાંઈ કહે એટલે જવાબ આપે કે ‘તમે કોણ એવું કહેનાર ?’

૨૩. ‘તું ગ્લાનાદિની સેવા કેમ નથી કરતો’ આમ જ્યારે આચાર્ય કહે ત્યારે જવાબ આપે કે ‘તમે કેમ નથી કરતા ?’

૨૪. ધર્મકથાની સાવધાન થઈ અનુમોદના ન કરે;

૨૫. ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે કહે કે
‘અરે આ તો તમે ભૂલી ગયા’;

૨૬. ધર્મકથાની વચ્ચે બોલી વિદ્વ કરે;

૨૭. ‘હવે ભિક્ષાનો સમય થઈ ગયો છે’ એમ કહી
ધર્મકથાની પરિષદને ભાંગી નાખે;

૨૮. એકની એક વાત પરિષદ સામે કહે;

૨૯. રાત્નિકના શયનાસનને પગથી ઘસીને પણ
મિથ્યાદુષ્કૃત ન હે;

૩૦. ગુરુના આસન પર બેસે;

૩૧. ગુરુથી ભિંચા આસને બેસે, સૂએ, બિલો રહે;

૩૨. બરાબરના આસને બેસે;

૩૩. આસન પર બેઠાં બેઠાં જ ગુરુને જવાબ આપે.^૧
[—સમ૦ ૩૩]

૧૮. વંદના^૨

કૃતિકર્મ બાર આવર્તવાળું કહ્યું છે—જેમકે, ‘બે અવનત,
યથાજાત, બાર આવર્ત, ચાર શિર (અર્થાત્ શિરોનમન),

૧. આ જ સૂત્ર દશાશ્રુતરકધર્મા ત્રીજી દશામાં છે.

૨. વંદના માટે સાધુ અને સાધ્વીઓએ રત્નાધિક હોય તેને વંદન કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ સાધ્વીઓએ તો સર્વ સંયતોને રત્નાધિક હોય કે નહિ વંદન કરવું જ જોઈએ. આમ કરવાનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે બધા જિનોના તીર્થમાં ધર્મ તો પુરુષપ્રધાન જ છે વળી સ્ત્રીઓ તુચ્છ હોય છે તેથી જો પુરુષ એવો સાધુ તેને નમસ્કાર કરે તો તેને ગર્વ ચડે છે અને પછી સાધુથી કોઈ પણ બાબતમાં જરા પણ ડરતી નથી. વળી ધર્મ એ પુરુષપ્રણીત છે અને પુરુષો જ તેની રક્ષા કરી શકે છે. વળી સ્ત્રીઓને વંદન કરવું તે લોકવિરુદ્ધ છે. બીજા બધા કારણો જે અહીં ગણાવ્યા છે તે સાચા હશે કે નહિ, પણ લોકાચારની વિરુદ્ધ ગણાય માટે વંદન ન કરવું એ કારણ મૂળ છે. અને એ જ કારણે વંદનનો મુખ્ય-પણે નિષેધ કર્યો છે. ભગવાન બુદ્ધ પણ એ પ્રકારનો નિયમ બનાવતી વખતે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષો વંદન ન કરે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પણ જો લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિ હોય તો મોટા પુરુષો પણ પ્રબળ લોકાચારનો વિરોધ નથી કરી શકતા એનું એક આ ઉદારહરણ ગણી શકાય. જુઓ બૃહત્કલ્પ ૯. ૬ અને વિનયપિટક પૃ૦ ૫૧૯-૨૨, ઉપદેશમાલા ગા૦ ૧૫; પંચવસ્તુ ગા. ૧૫૪.

ત્રણ ગુપ્તિ, બે પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ—આ બધું કૃતિકર્મમાં આવશ્યક છે'.^૧

[—સમ૦ ૧૨]

ટિપ્પણ

૧. અનુવિંધ સંઘ:—

જેન કથાનકોમાં ક્યાંય એવી વાત જોવામાં નથી આવી કે ક્યારેય પણ કોઈ તીર્થ'કરે સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિષેધ કર્યો હોય. એટલે સંઘ હંમેશાં અનુવિંધ જ મનાયો છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં આથી ઊલટું જોવામાં આવે છે. બૌદ્ધસંઘમાં સર્વપ્રથમ ભિક્ષુ, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એમ ત્રિવિધ સંઘ હતો. બુદ્ધ ભગવાનની મહાપ્રભવતિ ગૌતમીએ જાતે ભગવાનને સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા લેવાની અનુમતિ આપવા બહુ જ વિનવ્યા પણ બુદ્ધે અનુમતિ આપી નહિ. આથી ગૌતમી બહુ જ ખિન્ન થયા અને અશ્રુભર્યા નયને પાછાં ફર્યા. ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય આનંદે જ્યારે તેમની આ સ્થિતિ જોઈ, ત્યારે તેમણે પણ બુદ્ધને એ બાબતમાં વિનંતી કરી. પ્રથમ તો બુદ્ધે એ વિષે રાજ થયા નહિ. પછી આનંદે વાત ફેરવીને એમ પૂછ્યું, “તો શું ભગવાન, સ્ત્રીઓ આપના બતાવેલ ધર્મને અનુસરી ઉત્કૃષ્ટ ફળને પામી શકે છે કે નહિ? ભગવાને આનો ઉત્તર હકારમાં આપ્યો એટલે આનંદે વળી પાછું ગૌતમીને પ્રવ્રજ્યાની અનુમતિ આપવા કહ્યું. બુદ્ધે ગૌતમીની સામે આઠ મોટી શરતો મૂકી. તેમાંની મુખ્ય તો એ હતી કે, ભિક્ષુણીની પ્રવ્રજ્યા બમે તેટલી લાંબી હોય છતાં તે જ દિવસે પ્રવ્રજિત થયેલા ભિક્ષુને તે વંદન કરશે. ગૌતમીએ આ બધી શરતો મંજૂર રાખી અને સ્ત્રીઓને પણ પ્રવ્રજ્યા લેવાનો અધિકાર મેળવ્યો. પણ બુદ્ધને આ રુચ્યું નહિ — એટલે છેવટે તેમણે આનંદને કહ્યું કે, આ સંઘમાં મેં સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજિત થવાની અનુમતિ તો આપી છે, પણ તેનું ફળ એ આવશે કે સંઘમાં

૧. બાર આવર્તના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

હવે માત્ર ૫૦૦ વર્ષ પર્થત જ શુદ્ધ ધર્માચર્ય પળાવાનો સંભવ છે. જો આમ ન થયું હોત, તો સંધની શુદ્ધિ બરાબર હોત વર્ષ ટકી રહેત. આગળ જતાં ગૌતમીએ ભગવાન પાસે પેલા કડક નિયમને દીલો કરવા વિનંતી કરી પણ ભગવાને કહ્યું કે, એ બની શકે નહિ. કારણ, અન્યતીર્થિકામાં પણ ભિક્ષુઓ ભિક્ષુણીઓને વંદન કરતા નથી; તો તથાગત-ધર્મમાં તે કેમ બને? જુઓ વિનયપિટક — પૃ. ૫૧૯-૫૨૨; અંગુત્તર ૮. ૫૧. જૈન સંઘમાં પણ ભિક્ષુણીઓ માટે એ નિયમનું પાલન બરાબર અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવ્યું છે, અને હજી તેમાં પરિવર્તન થયું નથી. જુઓ બૃહત્કલ્પ સાધ્ય ગા. ૪૪૧૬-૨૦; ઉપદેશમાલા — ગા. ૧૫; પંચવસ્તુ ગા. ૧૫૪. સેનપ્રસન્નમાં તો સ્ત્રી કેવળા થઈ ગઈ હોય તો પણ તેને લોકાનુસરણ કરીને સાધુ વંદન ન કરે, એમ લખ્યું છે. — સેનપ્રસન્ન. ૪. ૪૦.

૨. પ્રવ્રજ્યા :—

મોક્ષ પ્રતિ ગમન તે પ્રવ્રજ્યા. એટલે કે આરંભ અને બાહ્ય-આલ્સ્યંતર પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરવો તે. જેને પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારવી હોય તે ગુરુ પાસે ઉપરિચિત થાય છે, અને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. અથવા આવેલ વ્યક્તિને ગુરુ પ્રયોજન પૂછે છે. દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા નાણી તેની પરીક્ષા કરે છે. આ પરીક્ષાકાલ સામાન્ય રીતે છ માસનો છે. પછી ચોથ કાલે ગુરુ તેને ચૈત્યવંદન આદિ શીખવે છે અને ક્રમશઃ સામાયિક-પ્રતિક્રમણાદિ શીખવે છે. આ સૂત્રદાન-વિધિ કહેવાય છે. ત્યાર પછી વીતરાગપૂર્ણ કરીને તે ગુરુની સામે ઉપરિચિત થાય છે, અને તે સમયે ગુરુ બીજા સાધુઓની સાથે ચૈત્ય-વંદન કરે છે. ત્યાર પછી શૈક્ષ પોતાને પ્રવ્રજ્યા આપવા ગુરુને વિનંતી કરે છે. એટલે ગુરુ તેને બીજા થઈને પાંચ નમસ્કારરૂપ મંગલ કરી, રત્નેહરણ — જે જૈનલિંગ છે — તે સમર્પિત કરે છે. વળી પાછો શૈક્ષ પ્રણામપૂર્વક મુંડ કરવાની ગુરુને વિનંતી કરે છે. એટલે ગુરુ પણ પંચનમસ્કારપૂર્વક ત્રણ વાર થોડા થોડા કેશનો લોચ કરે છે. ત્યાર પછી ક્રમશઃ સામાયિકા-રોપણ અને વાસક્ષેપ થાય છે. દૂંકમાં પ્રવ્રજ્યાવિધિ એ પ્રમાણે છે. નિશ્ચયનયે તો આવી લાંબી વિધિ વગર પણ પ્રવ્રજ્યા થઈ શકે છે; પણ વ્યવહારનયે આ વિધિ છે એમ સમજવું. આ વ્યવહારવિધિને અવલંબવામાં ન આવે, તો શાસનની એક વ્યવસ્થા જે સ્થપાઈ છે તે ન રહે; માટે તેનું અવલંબન પણ આવશ્યક છે. — જુઓ પંચવસ્તુક પૃ. ૧-૩૭.

ખૌદ્ધર્મમાં પ્રત્યક્ષાવિધિ આ પ્રકારે છે — ૧. ક્ષતિ-કોઈ બિશ્વ સઘ સમક્ષ ભેલો થઈ કહે કે અમુક વ્યક્તિ અમુકની પાસેથી ઉપસંપદાની ક્ષતિ રાખે છે, તો સઘ તેની અનુશ્ચા આવે. ૨. અનુશ્ચાવણ — “સઘ અમુક વ્યક્તિને અમુક પાસે ઉપસંપન્ન સ્વીકાર કરે છે; કોઈને વાધો તો નથી ને ? હોય તે જોલે” — આવુ કોઈ બિશ્વ તણ વાર સઘ સમક્ષ જોલે. ૩. ધારણા — “બધા ચૂપ છે એટલે અમુકની ઉપસંપદાનો સંધને સ્વીકાર છે એમ હું સમજું છું” — આમ જોલે એટલે સમજી લેવાનું કે પ્રત્યક્ષા થઈ થઈ ચૂકી. આ ક્ષતિ, અનુશ્ચાવણ, ધારણાનો વિધિ તો જ થાય જો શોક્ષ આવી બિશ્વસધની સમક્ષ ઉપસંપદાની ચાચના કરે કે, ‘જન્ટો ! સઘ પાસે મારી ઉપસંપદાની ચાચના કરુ છું.’ — જીઓ વિનય — પૃ. ૧૦૫.

૩. પંડક-નપુંસકાદિ : —

પંડક-નપુંસકનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે — જેમકે, તે સ્ત્રીસ્વભાવ હોય છે. તેના સ્વર અને વર્ણમાં સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રી કરતાં વિલક્ષણતા હોય છે. તેની જનનેદિય લાંબી હોય છે. તેની વાણી મૃદુ હોય છે. તે મૂતરે છે ત્યારે અવાજ થાય છે અને ફીણ વળતાં નથી. પંડકના મુખ્ય બે ભેદ છે : દૂષિતવેદ અને ઉપધાતપંડક. દૂષિતવેદપંડક બે જાતના છે, પણ તેમનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે, તેઓ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સાથે સગ ચાહે છે. જેનાથી અપત્ય-સંતાન પેદા થઈ શકે તે આસક્તિદૂષિતવેદ પંડક કહેવાય છે અને જેનાથી સંતાન પેદા થઈ જ ન શકે તે ઉપસક્તિ પંડક કહેવાય છે.

ઉપધાતપંડકના બે ભેદ છે : વેદોપધાતપંડક અને ઉપકરણોપધાતપંડક. અત્યંત કામાસક્તિથી સંભોગ કરવાથી કાલક્રમે અસામર્થ્ય આવે છે તે વેદોપધાતપંડક કહેવાય છે; અને કોઈ કારણથી જનનેદિયને કાપી નાખવામાં આવે તો તે ઉપકરણોપધાત પંડક કહેવાય છે.

પંડકને દીક્ષા એટલા માટે નથી દેવાની કે તેને જ્યારે વેદોદય થાય છે, ત્યારે તે અનાચાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. એટલે તે સ્વ અને પર પક્ષે દૂષણ પેદા કરે છે. અને એ રીતે આખા સંઘમાં અનાચારનું વાતાવરણ ફેલાવી દે છે.

૪. અવજ્ઞાના પ્રકારોનાં ઉદાહરણો :

અવજ્ઞાના આ ભેદોનું વર્ણન પંચકલ્પ ભાષ્યમાં છે. પોતાને જ ખરેખર વૈરાગ્ય હોય અને દીક્ષા લે તો તે સ્વેચ્છાથી લીધેલી, અને વૈરાગ્ય

ન હોય છતાં બીજાના અભિપ્રાય માત્રથી લે તો તે પરેચ્છાથી લીધેલી કહેવાય. સ્વેચ્છાના ઉદાહરણ તરીકે ગોવિંદ વાયકનું ઉદાહરણ છે. ગોવિંદ વાયકની કથા આવી છે : તે પ્રથમ બૌદ્ધ હતા, અને જૈન ગ્રંથોના રહસ્યને જાણવા ખાતર કપટથી જૈન સાધુ બનીને જૈન આચાર્ય પાસે ભણવા આવ્યા હતા. પણ ભણતાં ભણતા જ તેમનું મતપરિવર્તન થયું અને તેમણે પોતાની વાત આચાર્યને કહી અને સ્વેચ્છાથી જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી. એટલે આ ગોવિંદ વાયકની દીક્ષા સ્વેચ્છા-સ્વીકૃત દીક્ષાનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. આ જ ગોવિદ્યાચાર્ય એક નિર્ચુકિત રચી કહેવાય છે જે ગોવિંદ-નિર્ચુકિત કહેવાય છે. કથાના વિસ્તાર માટે જીઓ ઉપદેશપદ ગા. ૨૮૫,

પરેચ્છાના ઉદાહરણ તરીકે સુંદરીનન્દની કથા છે. તે આ પ્રમાણે : નાસિક્ક નામના નગરમાં નંદ નામનો વાણિયો રહેતો હતો. તેની સુંદરી નામની સ્ત્રીમાં તે અત્યંત આસક્ત હોવાથી તેને લોકો સુંદરીનંદ કહેતા. તેના ભાઈ જે સાધુ થઈ ગયા હતા તેમને પોતાના ભાઈની આ દશાની જાણ થઈ અને તેથી તેમણે પોતાના ભાઈને સુંદરીથી દૂર કરવાનું વિચાર્યું. તેઓ તેને ઘરે ભિક્ષા લેવા ગયા. ધરનાં સૌએ તેમને ખૂબ ભાવથી ભિક્ષા આપી. તેમની પાસેનું એક 'પાત્ર તેમણે પોતાના ભાઈને આપી સાથે ચાલવા કહ્યું'. ભાઈ સમજ્યા કે મુનિ હમણાં પાત્ર લઈ લેશે અને રત્ન આપશે. પણ તેઓ તો તેને રત્ન આપે જ નહિ. સુંદરીનંદને પોતાની પત્નીનો વિયોગ ખટકવા લાગ્યો. સાધુ ભ્રાતાએ સંસારની માયા વિષે ધણું સમજાવ્યું પણ તેને વૈરાગ્ય જાગે જ નહિ. તેથી પોતાની પ્રિદાના બળે પ્રથમ તો તેમણે વાનરયુગલ દેખાડ્યું. તેમાં વાનરી વિષે પૂછ્યું કે આ કેવી રૂપવતી છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે અરે આ તો કાળી છે. એટલે સાધુએ દેવ-યુગલ ઉત્પન્ન કરી બતાવ્યું. અને કહ્યું, જો આવી અપ્સરાથી પણ સુંદરી શું વધારે સુંદર છે? ત્યારે અપ્સરાનું રૂપ જોઈને તે અંતર્ભ જ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો, આવી સુંદર સ્ત્રી શાથી મળે. એટલે સાધુએ કહ્યું, ધર્માચરણ કર — દીક્ષા લે તો એવી અનેક મળે. આ સાંભળી તેણે દીક્ષા લીધી. આ દૃષ્ટાન્તમાં તેના ભાઈની પ્રવ્રજ્યા દેવાની ઇચ્છા જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તેથી આ પરેચ્છાનું ઉદાહરણ સમજવું. કથા માટે જીઓ ઉપદેશપદ ગા. ૦૪૧.૧

રોષને કારણે લીધેલી પ્રવ્રજ્યાનું ઉદાહરણ : રથવીરપુર નગરમાં એક શિવમૂર્તિ નામનો મદ્દલ રહેતો હતો. રાત્રે તેનું ધરાક્રમ જોઈને તેને

મથુરા જીતવા મોકલ્યો — પણ તે પૂછવું ભૂલી ગયો કે કઈ મથુરા જીતવી, પાકુમથુરા કે મથુરા? એટલે તેણે બંને મથુરા જીતીને રાજાને જણાવ્યું. રાજાએ ખુશ થઈને તેને યથેચ્છ વિહારની છૂટ આપી. એટલે તે મોડી રાત સુધી પણ ધરે આવે નહિ. તેની પત્ની બિચારી દુઃખી થઈ નાગતી રહે. આખરે તેણીએ સાસુને એ હકીકત જણાવી. એટલે તે રાત્રે સાસુએ તેણીને સુવાડી દીધી અને નાગરણ કર્યું. મોડી રાત્રે શિવભૂતિ આવ્યો એટલે માએ કહ્યું કે, મારે તારું કામ અત્યારે નથી. જ્યાં ઉધાડાં કમાડ જીએ ત્યાં જા. આથી શિવભૂતિને બહુ રોષ થયો અને રોષમાં ને રોષમાં તે એક ઉપાશ્રમમાં દાખલ થયો, અને આર્થ કૃષ્ણને દીક્ષા દેવા જણાવ્યું. તેમણે માતાની આજ્ઞા ન હોવાથી ના પાડી. એટલે તેણે સ્વયંલોચ કર્યો આથી આર્થ કૃષ્ણે તેને લિંગ આપ્યું અને સૌ સાથે વિચરવા લાગ્યા. આ રોષથી લેવાતી દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે. જીએ આવશ્યક નિર્યુક્તિભાષ્ય ગાં ૧૪૫ ની ટીકા; અથવા વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગાં ૨૫૫૧ ની ટીકા.

દારિદ્ર્યને કારણે લીધેલી : એક લોકડહારે દારિદ્ર્યથી ખૂબ પીડાતો હતો. એક ભાવકે તેને ધર્મોપદેશ કર્યો એટલે તેણે સાધુ-પાસે દીક્ષા લીધી. આ ઉદાહરણ આ પ્રમજ્ઞા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં લીધેલી : આના ઉદાહરણ તરીકે પુષ્પચૂલાની કથા છે. આની કથા આ પ્રમાણે છે. પુષ્પકેતુ નામનો રાજા હતો. તેની રાણી પુષ્પવતીથી તેને એકસાથે બે બાળક થયાં પુત્રનું નામ પુષ્પચૂલ રાખ્યું અને પુત્રીનું નામ પુષ્પચૂલા. નાનપણથી જ ભાર્થ-બહેનનો અત્યંત રનેહ હતો. અને જેમ જેમ તે મોટાં થયાં તેમ તેમ વધતો જ આવ્યો. પુત્રી ઉમરલાયક થઈ એટલે રાજાએ વિચાર્યું આ ભાર્થ-બહેનનો પ્રેમ એવો ગાઢ છે કે બંને પરસ્પરના વિયોગને સહન નહિ કરી શકે. આથી બીજે નહિ પરણાવતાં તેણે તે ભાર્થ-બહેનનો જ વિવાહ કરી દીધો. આ ઘટનાથી રાણી બહુ દુઃખી થઈ અને દીક્ષા લઈ સમ્યક્ પાળી સ્વર્ગે ગઈ. ત્યાં તેને પોતાની પુત્રીના ઉદ્ધારનો વિચાર આવ્યો. એટલે પ્રથમ તેણીને સ્વપ્નમાં નરક-દેખાડયું, અને પછી સ્વર્ગ. નરકનું દુઃખ અને સ્વર્ગનું સુખ જોઈને તેણે એક જૈન સાધુને પૂછ્યું કે, જીવે નરકમાં શાથી જાય અને સ્વર્ગમાં શાથી? મુનિએ કહ્યું, વિષયાસક્તિ સદૃશ પાપોથી જીવે નરકે જાય છે; અને વિષયને ત્યજવાથી જીવે સ્વર્ગમાં જાય છે. આ સાંભળી તેણીએ પિતા અને પતિની આજ્ઞાથી દીક્ષા લીધી. જીએ ઉપદેશપદ ગાં ૧૩૦.

પ્રતિશ્રુતા : બે દેવોએ અવધિજ્ઞાનથી ભેરું કે પોતે એક બ્રાહ્મણના ધરે પુત્રયુગલરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે. એટલે તેઓ પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે ફાંફાં મારતા તે બ્રાહ્મણ પાસે શ્રમણરૂપ ધરીને આવ્યા અને તેને તેમણે ધર્મોપદેશ કરી જૈનશ્રાવક બનાવ્યો. બ્રાહ્મણે વાતવાતમાં પૂછ્યું 'મારે પુત્ર થશે કે નહિ?' શ્રમણરૂપધારી દેવોએ જવાબ આપ્યો 'તારે પુત્રયુગલ થશે પણ તેઓ બન્ને કુમારાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ લેશે. માટે તેમને સુખે સુખે દીક્ષા લેવા દેજે; કશો અતરાય કરીશ નહિ.' બ્રાહ્મણે એ વસ્તુને સ્વીકારી (પ્રતિશ્રુત કરી). આમ તેની પાસે સ્વીકૃતિ લઈને તેઓ અતર્ધાન થઈ ગયા. કાળક્રમે બ્રાહ્મણને પુત્રો થયા. પણ પુત્રમોહને કારણે તેણે તેમને શીખવ્યું કે શ્રમણો તો રાક્ષસ જેવા હોય છે અને માંસ ખાય છે. માટે કદી તેમનો સંગ કરવો નહિ. આથી તે પુત્રો સાધુઓથી ડરતા હતા. એક વખત બન્યું એમ કે તેઓ ફરવા નીકળ્યા હતા. તેટલામાં દૂરથી શ્રમણો આવતા જોયા. તેઓ ડરીને બીભ્તુ આશ્ચર્યસ્થાન નહિ હોવાથી ઝાડ પર ચડી ગયા. શ્રમણો પણ ઝાડ નીચે વિશ્રામ કરી ઝોળી ઉઘાડી જમવા બેઠા. ઉપરથી પેલાઓએ જોયું કે આ તો માંસ જેવું કશું ખાતા નથી; અમારા જેવો સાદો જ ખોરાક ખાય છે. એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમને ભતિ-સ્મરણ થયું. એટલે પછી માતા-પિતાની આજ્ઞા લઈ તેમણે દીક્ષા લીધી અને તેમને પણ સમન્નવી દીક્ષા દીધી. આ પ્રતિશ્રુતાનું ઉદાહરણ છે.—જુઓ ઉત્તરાધ્યય અ. ૧૪ની નિર્ણયિત.

સ્મરણ કરાવવાથી :—મલ્લીકુંવરીએ તેમના પર આસક્ત થયેલા રાજાઓને પૂર્વભવનું વૃત્તાંત ચાહ આપી દીક્ષા લેવા રાજા કર્યાં, તે આ પ્રમજ્જ્યાનું ઉદાહરણ સમજવું. કથા માટે જુઓ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ—મલ્લીકુંવરી—અધ્યયન ૮મું.

રોમ્મી :—ચોથા ચક્રવર્તી સનત્કુમારના રૂપની પ્રશંસા ધન્દ્રે કરી તેથી બે દેવો તેનું રૂપ જોવા મૃત્યુલોકમાં આવ્યા. તે સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતનું પણ તેનું રૂપ જોઈને તેઓ ચકિત થયા, અને પોતાનો અચળો રાજાને કહ્યો. એટલે રાજાએ ગર્વમાં આવી કહ્યું, મારું ખરું રૂપ તો મારી સભામાં હું બેઠો હોઈ ત્યારે જોવા આવજો. પછી તે દેવો સભામાં હાજર થયા પણ રાજા તરફ જોઈ તેમણે જરા મોહું કંટાળું કશું. એટલે રાજાએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. દેવોએ રાજાને

કહ્યું કે, અત્યારે આપના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થયા છે તેથી પ્રથમના જેવું રૂપ તમારુ અત્યારે નથી; આ જોઈને અમે ખિન્ન થયા છીએ. રાજાને આ વચનો સાંભળી વૈરાગ્ય આણ્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. આ રોગને કારણે દીક્ષા લીધાનું ઉદાહરણ છે.

દીક્ષા લેવાથી જીવક કોમારભૂત્યની ચિકિત્સાનો લાભ મળશે એમ ધારી ગળા રોગીઓ ખૌદ દીક્ષા લેવા મડયા. એ જાણી ભગવાન બુદ્ધે રોગીને દીક્ષા આપવી નહિ, એવો નિયમ કર્યો. જુઓ - વિનય પૃ૦ ૧૧૫.

બનાદરથી:—જેના પિતા તો પોતે ગર્ભમાં હતો ત્યારે જ મરી ગયા અને માતા જન્મ પછી તરત જ—એવો નદીપેશ્ય પોતાના મામાને ત્યાં બિછર્યો હતો, અને તેનું બધું કામ એક નોકરની જેમ કરતો હતો. એટલે લોકોમાં ક્યાંય તેને આદર મળતો નહિ. આવી રીતે અનાદર પામીને તે બહુ દુઃખી થતો. તેને સમજાવવા તેના મામાએ કહ્યું કે, ભલે ખીજ તને પોતાના કન્યા ન આપે, પણ હુ તો મારી પુત્રી તને આપીશ. પણ તેના નસીબે તેની પુત્રીઓએ પણ તે કુરૂપ હોવાથી પરણવા ના પાડી. આથી નિરાશ થઈને તે મરવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામા એક સાધુ તેને મળ્યા અને દીક્ષા આપી. 'આ અનાદરથી લેવાયેલ દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે.—જુઓ ઉપદેશપદ ગા૦ ૬૧૮થી.

દેવ દ્વારા પ્રતિબોધ પામીને:—આના ઉદાહરણ તરીકે મેતાર્યની કથા પ્રસિદ્ધ છે. મેતાર્ય પૂર્વ ભવમાં પુરોહિતપુત્ર હતો. અને તેનો મિત્ર રાજપુત્ર હતો. બન્નેને સાગરચંદ્ર નામના રાજપુત્રના કાકાએ કપટથી દીક્ષા લીધી. રાજપુત્ર તો કાકા જાણી ગમ ખાઈ ગયો; પણ પુરોહિતના મનમાંથી કાટો ગયો નહિ. બન્ને મરીને દેવ થયા, અને સકેત કર્યો કે જે પ્રથમ મરીને મનુષ્યલોકમાં જાય તેને ખીજએ જોધ આપવો. પુરોહિતપુત્ર પ્રથમ જ સ્થવીને હલકા કુળમાં જન્મ્યો પણ તેને એક શેઠાણીએ પોતાની તે જ વખતે જન્મેલી પુત્રી આપીને લઈ લીધો. તેના વિવાહ વખતે દેવ જોધ આપવા આણ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ; તેથી દેવે તેની હલકા કુળમાં જન્મવાની હકીકત સૌને કહી દીધી. આથી તે દીક્ષા લેવા રાજ્ય તો થયો પણ કહ્યું કે મારો આ અવર્ણવાદ થયો તેનાથી મુક્ત કરવાની પ્રથમ તારી ફરજ છે. ગમે તે પણ પ્રકારે જે રાજકન્યા મને મળે તો મારી આમર પાછી બધાય. પછી બાર વરસ તેની સાથે લગ્નજીવન વિતાવી હું દીક્ષા અવશ્ય લઈશ. આ સાંભળી દેવે

તે વાત મંજૂર કરી અને પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી તેની સંપત્તિ વધારીને તથા મોટા મોટા મહેલ બિના કરીને અભયકુમારને ખાતરી કરાવી આપી કે તેને દેવની સહાય છે. તેથી રાજાએ અભયના કહેવાથી પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી. બાર વરસ થયાં એટલે ફરી પાછા દેવ હાજર થયા. આ વખતે તેની પત્નીએ બીજાં બાર વરસ દેવ પાસે માગી લીધાં. આમ ચોવીસ વર્ષને અંતે તેણે દીક્ષા લીધી. એક વખત તે ભિક્ષા લેવા એક સોનીને ધરે ગયો. તેટલામાં સોનીની ગેરહાજરીમાં કૌચ પક્ષીએ સોનાના જવના ફાણા ગળી લીધા. સોનીને શક ગયો અને પૂછ્યું 'પણ મેં તારે જાણવા છતાં કહ્યું નહિ એટલે તેણે તેના માથે ચામડાનો પટો પલાળીને ફસીને બાધ્યો અને તેને તડકે બિંબો રાખ્યો. સમય જતા ચામડું સંકેતરૂપે અને મેં તારને લયંકર વેદના થવા મદદ અને તેની આંખો પણ નીકળી પડી. આ વેદના તેણે સમભાવપૂર્વક સહન કરી અને મોક્ષે ગયો. દરમિયાન કૌચ પક્ષીએ મોટી વમી કાઢ્યાં. આ જોઈ સોનીને ખૂબ જ પરતાવેલ થયો. પણ વખત વહી ગયો હતો. જુઓ. આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૮૬૯-૮૭૦.

પુત્રપ્રેમથી : વજ્રવામી જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ તેમના પિતાએ દીક્ષા લઈ લીધી હતી. જ્યારે તેમનો જન્મ થયો ત્યારે કોઈએ કહ્યું કે આના પિતાએ દીક્ષા ન લીધી હોત તો કેવું સારું થાત. આ સાંભળી તેમને પૂર્વભવ યાદ આવ્યો. તેથી દીક્ષા લેવાના પોતાના સંકલ્પને કારણે તેમણે રાત અને દિવસ રોવા માંડ્યું. માતાએ ટટાળીને જ્યારે પોતાનો સાધુ એવો પતિ ધનગિરિ તથા ભાર્ગ આર્ય સમિત ભિક્ષા માગવા નીકળ્યા ત્યારે પતિને કહ્યું કે, આને આટલા દિવસ મેં પાળ્યો, હવે તું પાળ. આમ કહીને નાના છ માસના વજ્રને આપી દીધો. સાધુએ એ લઈ લીધો, અને આર્ય સિંહગિરિને સોંપી દીધો. પછી શ્રાવિકાઓએ તેને મોટો કર્યો. મોટો થયો એટલે માતા સુનંદાને પુત્રની લાલસા નળી. એટલે રાજદરબારમાં જઈ પુત્ર પોતાને પાછો મળે એવી માગણી કરી. રાજાએ કહ્યું, સભામાં એ બાળકને સૌ બેસાવે; જેની પાસે એ જય એની પાસે રહે. માતાએ તેને બોલાવ્યો પણ તે ગયો નહીં; પણ સાધુ પાસે ગયો. આથી છેવટે સુનંદાએ પણ વિચાર્યું કે પોતે પણ દીક્ષા લઈ લે તો સાદું આમ પુત્રપ્રેમને કારણે દીક્ષા લેનાર આ સુનંદાનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.— આવશ્યક નિર્ણય ગાં ૭૬૪.

૫. ગણીની સંપત્તિના ભેદો:—

આચારસંપત્તિ ચાર છે. ૧. સદૈવ આચારમાં સમાધિશીલ હોય; ૨. પોતાની ખડાઈનો ભાવ ન હોવો; ૩. અનિયત વિહાર; ૪. શરીર અને મનથી નિર્વિકારી.

શ્રુતસંપત્તિ ચાર પ્રકારે છે: ૧. બહુશ્રુતતા, ૨. પરિચિતસૂત્રતા; ૩. વિચિત્રસૂત્રતા. ૪. સૂત્રોચ્ચારની વિશુદ્ધિ.

શરીરસંપત્તિના ચાર પ્રકાર: ૧. શરીરની સમપ્રમાણતા; ૨. લગ્ન આવે તેવાં અંગોનો અભાવ; ૩. બધી ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા; ૪. સહનનની સ્થિરતા.

વચનસંપત્તિના ચાર પ્રકાર: સૌ તેમના વચનને સ્વીકારે તે આદેયવચનતા; ૨. મધુરવચનતા; ૩. માધ્યસ્થ્યભરી વાણી; ૪. અસદ્વિગ્રહ વાણી.

વાચનાસંપત્તિના પણ ચાર પ્રકાર: ૧. બહુને ઉદ્દેશન; ૨. બહુને સમુદ્દેશ—શિષ્ય-શાસ્ત્રને પચાવી શકશે નહિ તે બહુને વધારે પાકું કરવાનું કહેવું તે; ૩. પરિનિર્વાચ્ય વાચના—પ્રથમનું પાકું કરાવીને જ આગળ વાચના આપવી તે; ૪. અર્થનિર્ચયણ—પૂવાપર સંગતિ સમભવીને અર્થકથન કરવું તે.

મતિસંપત્તિ: ૧. અવગ્રહ, ૨. ઈહા, ૩. અવાચ અને ૪. ધારણા ભેદે ચાર પ્રકારની છે.

પ્રયોગ એટલે વાદવિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ: ૧. વાદ કરવાનું સામર્થ્ય છે કે નહિ તે તપાસવું—આત્મપરિણા; ૨ પુરુષપરિજ્ઞાન—પ્રતિવાદી કયા મતનો છે તે બહુવું તે; ૩. ક્ષેત્રપરિજ્ઞાન; ૪. વસ્તુપરિજ્ઞાન. અહીં વસ્તુનો અર્થ રાત્ન-અમાત્ય વગેરે સભાસદો સમજવા એમ રીકાકાર કહે છે. પણ જો તેનો અર્થ વિષયપરિજ્ઞાન એમ કર્યો હોય તો ?

સંગ્રહ અર્થાત્ સ્વીકાર તદ્વિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ:—૧. ક્ષેત્ર-સંપત્તિઆ ક્ષેત્ર મારા શિષ્યસમુદાયને યોગ્ય છે કે નહિ તે બહુવાની શક્તિ; ૨. પાદપીઠ, ફલક વગેરે કેટલા ભેઈશે તેનું જ્ઞાન, ૩. ક્યારે સ્વાધ્યાય અને ક્યારે ભિક્ષા એત્રો સમયવિભાગ કરવાની શક્તિ; ૪. ચથોચિત વિનય વિષયક.

૬. વાચનાનો કાલક્રમ :—

વાચના આપવાનો કાલક્રમ આ પ્રમાણે છે—ત્રણ વર્ષના શ્રામણ-પર્યાયવાળાને આચારપ્રદ્ધપાઘ્યન; ચાર વર્ષનાને સૂત્રકૃતાંગ; પાંચ વર્ષનાને દશા-કલ્પ-વ્યવહાર; આઠ વર્ષનાને સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ; દશ વર્ષનાને વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞાપ્તિ; અગિયાર વર્ષનાને પુક્રિયાવિમાણવિકસિતિ આદિ પાંચ અધ્યયનો; બાર વર્ષનાને અરુણોપપાતાદિ પાંચ અધ્યયનો; તેર વર્ષનાને ઉત્થાનશ્રુતાદિ ચાર; ૧૪ વર્ષનાને આશીવિષભાવના; ૧૫ વર્ષનાને દૃષ્ટિવિષભાવના; ૧૬ આદિ ક્રમશઃ વર્ષોમાં ક્રમશઃ ચારણ ભાવના, મહાસ્વપ્ન ભાવના, તેજો-નિસર્ગ; ૧૯ વર્ષનાને બારમું દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ, અને વીસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે સર્વ શ્રુતનો અધિકારી સમજવો. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ઉ૦ ૧૦.

૭. ગણ છોડવાનાં કારણો :—

(૧) શિષ્યોનો મોટો સમુદાય એવો હોય જે દોષભાગી હોય. પણ બહુમતીને કારણે આચાર્યનું કાંઈ પણ કહેવું ન માનતા હોય તો આચાર્ય પોતે ગણ છોડીને ચાલ્યા જાય. આ કારણે જ્યારે તેમને ગણ છોડી જવાનું હોય ત્યારે રાત્રે જાના-માના નીકળી જાય. માત્ર કોઈ ગૃહસ્થને કહે કે હું અમુક જગ્યાએ જઈ છું. એટલે જે શિષ્યોને ફરી તેમનું શરણ લેવું હોય તે સુખે લઈ શકે—બૃહ્ચક્રકલ્પ ગા૦ ૧૨૭૩.

(૨) આચાર્યે પણ પ્રતિક્રમણ અને ક્ષામણ વખતે જેનો વિનય કરવો યોગ્ય હોય તેવા વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠનો વિનય કરવો જોઈએ. પણ જો તે આચાર્યપણના અભિમાનને લઈને તેમ ન કરે, તો પછી ગમ્મમાં બીજાને પણ તેવું વર્તન કરવું ફાવે; માટે આવો નિયમ છે કે તેવા આચાર્યે પોતાનો ગણ છોડી દેવો જોઈએ.

(૩) જેટલું શ્રુત પોતે જાણતો હોય તેની વાચના પોતાના શિષ્યોને આપવી જ જોઈએ; તેમાં આજસ નહિ કરવી જોઈએ. જો આમ કરે તો તેણે ગણ છોડી દેવો જોઈએ,

(૪) કર્મની ગતિ ન્યારી છે તેથી આચાર્ય છતાં વિષયરાગ ન ગયો હોય તો આવું બનવા પામે છે, એટલે આ ચેપ પાછા પોતાના ગણમાં ન ફેલાય માટે ગણ છોડી દેવો એ હિતાવહ છે.

(૫) કોઈ સગાએ નીકાલી લીધી હોય પણ તે કોઈ કારણે ગણ છોડીને ચાલ્યા જાય. ને તેમને પાછા મેળવવા માટે પોતાને ગણ છોડવો.

પડે તો છાદીને તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરે. ઉપકાર તો તેમને વચ્ચે વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડવાથી થાય છે.

૮. પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર:—

(૧) આગમ એટલે જ્ઞાન વ્યવહારના બે ભેદ છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષમાં અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવલજ્ઞાનથી જે વ્યવહાર થાય છે તેનો, અને પરોક્ષમાં આગમનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ ચતુર્દશપૂર્વી, દશપૂર્વી, નવપૂર્વી અને ગ્રંથહસ્તી આ શ્રુતધરો જે વ્યવસ્થા આપે તે આગમરૂપ પરોક્ષ વ્યવહાર કહેવાય છે.—વ્યવહાર ભાષ્ય ૭૦ ૧૦, ગા૦ ૨૦૧-૨૦૬. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની જેમ આ શ્રુતધરો પણ આગમિક વિષયમાં પ્રમાણભૂત જ્ઞાન ધરાવે છે, તેથી તેઓને પણ પ્રમાણભૂત માનવા ભેઈએ.—ગા૦ ૨૧૧.

(૨) આગમથી વ્યતિરિક્ત જે આચારાંગાદિ છે તે શ્રુત. નવપૂર્વ વગેરે જે ઉપર કહ્યાં તે પણ શ્રુત તો છે જ; પણ તેની વિરોધતા એ છે કે તે અતીન્દ્રિયદર્શી પુરુષથી જ ઠીક સમજી શકાય છે; મારે તે આગમ કહેવાય છે અને બાકી શ્રુત કહેવાય છે. એવા શ્રુતને ધારણ કરનાર પ્રાયશ્ચિત વગેરેનો વ્યવહાર કરે તે શ્રુતવ્યવહાર.

(૩) અગીતાર્થને કેઈ ગ્રંથપદોમાં આલોચના કહે અને તે ગીતાર્થ પાસે જઈ સંભળાવે એટલે તે પણ તેવાં પદોથી શુદ્ધિદાન કરે—તે આજ્ઞા.

(૪) ગીતાર્થે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલાદિ ભેઈને અમુક પ્રકારે શુદ્ધિ કરી હોય તેવી જ રીતે પ્રસંગ આવતાં તે યાદ કરીને શુદ્ધિ કરવી તે ધારણા વ્યવહાર.

(૫) સૂત્રમાં વિહિત ન હતાં જે વ્યવહાર રૂઢ થઈ ગયો હોય તદ્દનુસારે શુદ્ધિ કરવી કરાવવી તે.

૯. કલ્પસ્થિતિના ભેદો:—

(૧) સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદાને સામાયિક કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ અને ચરમ તીર્થ કરના સાધુઓને સામાયિક અલ્પકાલીન હોય છે. કારણ શેષકાળ પૂરો થયા પછી છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે. વચ્ચે તીર્થ કરના

સાધુઓનું સામાયિકચારિત્ર જીવન પર્યંતજ હોય છે. વચલા તીર્થ કરના સાધુઓને પોતાના સામાયિકચારિત્રની આ મર્યાદાઓ છે—૧. જેના ઘેર ઊતર્યા હોય તેના ભોજનપાનનો પરિહાર, ૨. ચાર મહાવ્રતનું પાલન, ૩ વંદના કરવી, ૪. જેણે પોતાનાથી પહેલાં વ્રત અંગીકાર કર્યા હોય તેને મોટો માનવો. આ ચાર કલ્પનું પાલન તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. અને આ ચાર સિવાય બાકીના છ કલ્પ વિષે અનિયમ હોય છે. તે આ—૧. પોતાના માટે અનેક ભોજનપાન લે પણ ખરા અને ન પણ લે; ૨. તે જ પ્રમાણે રાજપિંડ વિષે; ૩. જ્યારે દોષ લાગ્યો હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરે, અન્યથા નહિ; ૪. વર્ષાવાસ સિવાયના મહિનાઓમાં એક દેકાણે મહિનાથી વધારે રહે પણ ખરા અને ન પણ રહે; ૫. વર્ષાવાસનો પણ નિયમ નહિ; ૬. નમ્મતાનો પણ નિયમ નહિ.

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના અનુયાયીઓને માટે આ પ્રકારનો સામાયિક કલ્પ નથી.

(૨) પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં અમુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવાદય હોયપરંતુ પાનનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે, તેની મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે છે—૧. આયેલકચ અર્થાત્ નગ્નતા, ૨. પોતાના માટે અનેક પાનભોજનનો ત્યાગ, ૩. જેને ત્યાં ઊતર્યા હોય તેના પાન-ભોજનનો ત્યાગ, ૪. રાજપિંડનો ત્યાગ, ૫. વંદનાવ્યવહાર, ૬. પાંચ મહાવ્રતની પાલના, ૭. જેને પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ પ્રથમ થયું હોય તેને મોટા માનવાની પ્રથા, ૮. દોષી હોય કે નિર્દોષ પણ સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવું, ૯. આતુર્માંસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે કયાંય રહેવું નહિ, ૧૦. અને આતુર્માંસ વર્ષાઋતુમાં કરવું. આ દશે નિયમો અવશ્ય પાળવા જોઈએ, એવી આ કલ્પની મર્યાદા છે. આયેલકચના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે : અલ્પવસ્ત્રધારને પણ આયેલકચ કહી શકાય અને નગ્નતાને પણ શ્વેતાંબરો આ બન્ને અર્થને માને છે, ત્યારે દિગંબરો માત્ર નગ્નતાને જ.

(૩) જેઓ પરિહાર-વિશુદ્ધિ તપને સ્વીકારીને રહ્યા હોય તે નિર્વિશમાન કહેવાય છે. તેઓને યોગ્ય જે મર્યાદા તે નિર્વિશમાના કલ્પસ્થિતિ. તેમની મર્યાદા આવી છે :— નવ સાધુઓની મહાળી બનીને પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે— તેમાં એક વાચનાચાર્ય

બને છે અને ચાર નિર્વિશમાન અર્થાત્ તપસ્યા કરનારા અને ચાર તેમની સેવા કરનારા — અનુચર બને છે. છ માસ પર્યં ત નિયમ પ્રમાણે તપ કર્યા પછી નિર્વિશમાન અનુચર બને છે અને અનુચર નિર્વિશમાન બને છે. તેઓ પણ છ માસ પર્યં ત તપસ્યા કરે છે. ત્યાર પછી વાચનાચાર્ય છ માસ પર્યં ત તપસ્યા કરે છે અને બાકીના બધા અનુચર બને છે અને તેઓમાનો કોઈ એક વાચનાચાર્ય જેઓ તપસ્યા નથી કરતા તેઓ પણ શેઠ આચ બિલ્લ તો કરે જ છે. આમ ૧૮ માસનો આ પારિહારિક કલ્પ છે.

પારિહારિક તપસ્યામાં ઉપવાસ આ પ્રમાણે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જઘન્ય એક ઉપવાસ, મધ્યમ બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ઉપવાસની મર્યાદા છે. શીતઋતુમાં જઘન્ય બે, મધ્યમ ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ઉપવાસની મર્યાદા છે અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય ત્રણ, મધ્યમ ચાર. અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ઉપવાસની મર્યાદા છે. આમાં પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે જઘન્યાદિને સ્વીકારીને તપસ્યા શરૂ કરે. ઉપવાસ બે ત્રણ વગેરે જે લીધા હોય તેના પારણે અભિગ્રહ ધરી આંબેલ કરવાનું હોય છે અને વળી પાછા ઉપવાસ—આમ છ માસ પર્યં ત કરે. જુઓ — પ્રવચનસારોદ્ધાર ગાં ૬૦૨થી.

આ પારિહારિક પોતાનો આ કલ્પ પૂરો થયા પછી પાછા પોતાના ગમ્મમાં આવી પણ નય છે; અને નથી આવતા તો જિનકલ્પને સ્વીકારે છે.

પારિહારિકની યોગ્યતામાં ચારિત્રશુદ્ધિ આવશ્યક છે જ તદુપરાંત નવપૂર્વનું જઘન્ય શ્રુતજ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તથા વ્યવહાર અને કલ્પ તથા પ્રાયશ્ચિત્તના પારગામી હોવા જોઈએ. અને અવસર્પણીમાં ત્રીભ કે ચોથા અને ઉત્સર્પણીમાં બીભ, ત્રીભ કે ચોથા — આરામાં જન્મેલ હોવા જોઈએ.

આ પારિહારિક ચારિત્રને અગીકાર કરનારા વિષે વિસ્તારથી નાણવા ઇચ્છનારે ચોથો કર્મગ્રંથ (સ મ્કૃત) ગાં ૧૨મી જોવી. અથવા પચ્ચવસ્તુ ગાં ૧૪૮પથી. તેમાં જિનકલ્પીનું વર્ણન છે. તે જ થોડા ફેર સાથે પારિહારિકને લાગુ પડે છે. જુઓ જૃહ્તકલ્પ ગાં ૧૪૨પથી.

૧૦. જિનકલ્પ :—

ગરઠથી બહાર જઈને તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારનો કલ્પ તે જિનકલ્પ; તેમની મર્યાદા તે જિનકલ્પસ્થિતિ.

જિનકલ્પનો સ્વીકાર ગમે તે ગમે ત્યારે નથી કરી શકતું પણ પ્રથમ તો ગચ્છમાં રહીને અને ગચ્છમાં સાધુઓનો સંગ્રહ કરીને જ જિનકલ્પીના આચારનું પાલન કરવું પડે છે. તે આ :— આહારની સાત પ્રકારની એષણા છે તેમાંથી માત્ર પાંચ પ્રકારની એષણાની છૂટ છે અને તેમાં પણ એક અશન એક પાનનો અભિગ્રહ ધારણ કરવો જોઈએ. જિનકલ્પ બે પ્રકારનો છે—પાણિપાત્ર અને સપાત્ર, તથા સચેલ અને અચેલ. તેમાંથી જે પ્રકારની તેને ઇચ્છા હોય તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને ગચ્છમાંથી નીકળતાં પહેલાં પણ ગચ્છમોહ, ઉપધિમોહ, વિગયમોહ, શચ્ચાદિનો મોહ એ બધાને સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગવા જોઈએ; દ્વષ્ટ—સૂક્ષ્મ ખાવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; અને પ્રશસ્ત ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ઊકડા આસનની ટેવ પાડવી જોઈએ કારણ જિનકલ્પીને નિષધા તો છે જ નહિ. એટલે સદૈવ ઊકડા આસને જ રહેવું પડે છે. આવી તંચારી કર્યા પછી ચોતાના સધને કે ગણને ભેગો કરી તીર્થંકર સમક્ષ, અને તે ન હોય તો ગણધર, તે પણ ન હોય તો ચૌદપૂર્વી, તે ન હોય તો અભિન્ન દશપૂર્વી અને તે પણ ન હોય તો વટવૃક્ષ જેવા કોઈ વૃક્ષ સમક્ષ જિનકલ્પનો અંગીકાર કરે. અને તે વખતે સર્વ કાઈને ખમાવે, પછી ચોતાના સ્થાને જેને આચાર્ય સ્થાપિત કર્યો હોય તેને પણ ઉપદેશ આપે કે, સમ્યક્ પ્રકારે ગચ્છની અનુપાલના કરજો. આમ કહી પક્ષીની જેમ સર્વ કાઈ છોડી એકલો માત્ર પાત્ર લઈને એકાંતમાં નીકળી પડે છે. તૃતીય ચોરસી સુધી વિહાર કરે અને ચોથી ચોરસીમાં તે જ્યાં હોય ત્યાં જ વાસ કરે. અને ક્રમશઃ માસ પર્યંત રહેવા લાયક ક્ષેત્ર મળે એટલે ત્યાં વાસ કરે છે. જિનકલ્પી વિષે વિચાર નીચેના દ્વારથી કરવામાં આવ્યો છે—

૧. શ્રુત—જથ્થા શ્રુતજ્ઞાનમાં નવમા પૂર્વની આચાર નામની વસ્તુ અને ઉત્કૃષ્ટ ભિન્ન દશપૂર્વી હોય.

૨. સંહનન—વજ્રપક્ષનારાય સંહનન હોવું જોઈએ.

૩. ઉપસર્ગ—ગમે તેવા આવે છતાં સહન કરે; પણ પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા ન કરે.

૪. વેદના—બે પ્રકારે : (૧) આલ્યુપગમિકી —પ્રત્યેક દિવસે લોચ કરે તે અને તેના જ જેવી સ્વચંસ્વીકૃત આતાપના તપ વગેરેથી થતી. તપ પારિહારિક પ્રમાણે સમજવાનું છે. તથા (૨) જરા અને કર્મપાકજન્ય વેદના તે ઔપકમિકી.

૫. એકલો — તેની સાથે ખીલે કોઈ ન હોય.

૬. સ્થડિલ — જ્યાં મલ-મૂત્રનો ત્યાગ કરે છે તે જગ્યા વિજન હોય અને ત્યાં જ બે વજ્રોની જરૂર ન હોય તે કૈંકી દે છે. ગમે તેમ થાય પણ સાધુને અયોગ્ય ભૂમિમાં મલમૂત્રનો ત્યાગ ન કરે.

૭. વસતિ — નિવાસસ્થાન બેસું મળે તેવું જ વાપરે; આફતમાં પણ તેનાં ખાચણાં ખંધ ન કરે. તેમ જ ત્યાંનાં દર વગેરે ખંધ ન કરે, અને તેને વિષે જરા પણ મમત્વ ન રાખે.

૮. વસતિનો માલિક જો તેમને શિખામણ આપે કે, ‘તમારે મકાનમાં આમ રહેવું અને આમ ન રહેવું, આ મળમૂત્ર ત્યાગવાની જગ્યા છે અને આ નથી, કેટલો કાળ રહેશો? આ તો તમે વાપરજો અને આ નહિ, મકાનની સંભાળ રાખજો ગાય-ઢોર આવે નહિ, કોઈ પડી જાય તે સમુ’ કરજો’ — આવું કહે તો તે વસતિમાં રહેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. વળી જોમાં બધિ દેવાતો હોય, ફીવો બળતો હોય, કોઈ પ્રકારનો અગ્નિ આદિથી પ્રકાશ હોય, વળી કોઈ પાડોશી ગૃહસ્થ આવીને કહે કે અમારા ઘરની પણ જરા સંભાળ રાખજો, વળી તમે કેટલા જણા અહીં રહેશો એમ કોઈ પૂછે — તો પણ એ વસતિમાં જિનકલ્પી ન રહે.

૯. ભિક્ષાચર્યા — તૃતીય પોરસીમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે લે — લૂખીસૂકી.

૧૦. ભિક્ષુની કોઈ પ્રતિમા સ્વીકારતા નથી. અંબેલ પણ કરતા નથી. કારણ હમેશાં નિર્લેપ વસ્તુ લેવાની મર્યાદા જ આ કલ્પની છે.

૧૧. જ્યાં માસકલ્પ કર્યો હોય ત્યાં ગામને છ પંક્તિમાં વહેંચી નાખે અને પ્રત્યેક દિવસ અકેક પંક્તિમાં ભિક્ષા માગે.

૧૨. એક જ મકાનમાં જિનકલ્પીઓ રહે તે ઉત્કૃષ્ઠથી સાત રહે. પણ તેઓ પરસ્પર વાતચીત ન કરે.

૧૩. ક્ષેત્ર — જિનકલ્પીના જન્મનું ક્ષેત્ર અને જ્યાં તેણે જિનકલ્પનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેવું ક્ષેત્ર કર્મભૂમિ જ છે. અકર્મભૂમિમાં તેમનો જન્મ અગર જિનકલ્પનો સ્વીકાર હોતો નથી. પણ જો દેવ વગેરે કોઈ બ્રહ્મી સર્વ જાય તો અકર્મભૂમિમાં પણ લાભે.

૧૪. કાલ — અવસર્પિણીમાં જન્મની આપેક્ષાએ તૃતીય અને ચોથો આરો; પણ સદ્ભાવ પાંચમાં પણ હોય. અને ઉત્સર્પિણીમાં જન્મ તો ખીલ ત્રીજા અને ચોથામાં સંભવે પણ જિનકલ્પનો સ્વીકાર ત્રીજા-ચોથામાં જ કરે.
સ્થા-૫૧

૧૫. ચારિત્ર—પ્રથમ જે ચારિત્રમાંથી કોઈ પણ એક હોય તો સ્વીકાર કરી શકે છે. સ્વીકાર કર્યા પછી તો સૂક્ષ્મસંપરાચારિ પણ હોય.

૧૬. તીર્થ—તીર્થ ચાલતું હોય ત્યારે જ.

૧૭. પર્યાય—જન્મથી માંડીને ૨૯ વર્ષ ઓછામાં ઓછાં જોઈએ અને સાધુપર્યાય ૨૦ વર્ષનો.

૧૮. આગમ—નવું શ્રુત જિનકલ્પ સ્વીકાર્યા પછી ભણે નહિ. પૂર્વાધીતનો સ્વાધ્યાય કરે.

૧૯. વેદ—સૌવેદ સિવાયનો હોય અને સ્વીકારે; સ્વીકાર્યા પછી સુવેદ અગર અવેદ. અવેદ એ ઔપશમિક સમજવો; કારણ જિનકલ્પીને ક્ષપકશ્રેણી નથી. અને તે ભવમાં કેવળજ્ઞાન પણ થતું નથી.

૨૦. કલ્પ—સ્થિતકલ્પમાં પણ હોય અને અસ્થિત કલ્પમાં પણ હોય. ફરીમાંથી ચાર જે વચલા તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, તે અસ્થિત કલ્પ; અને ફરી જે પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, તે સ્થિતકલ્પ. —જુઓ પૃ. ૭૯૭ ટિપ્પણ નં. ૯.

૨૧. લિંગ—સ્વીકાર કરે ત્યારે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને લિંગ હોય; પણ પછી કદાચ દ્રવ્ય લિંગ ન પણ હોય, —જે ચાર લઈ જાય અથવા જીવું થઈ જાય તો.

૨૨. લેશ્યા—જ્યારે સ્વીકારે ત્યારે ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યા હોય; પણ પછી તો બધીનો સંભવ છે. પણ અપ્રશસ્તમાં તે લાંબો કાળ ન રહે તેમ તેની તે અતિસ કિલ્લ પણ ન હોય.

૨૩. ધ્યાન—જ્યારે ધર્મધ્યાનમાં હોય ત્યારે સ્વીકારે, પણ સ્વીકાર્યા પછી આર્તાદિ ધ્યાન પણ સંભવે. કારણ, કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે. પણ આર્ત રોદ્ધ ધ્યાન તેને ખાસ બંધક નથી થતા, કારણ કુશલ પરિણામ તેના ઉદ્દામ હોય છે.

૨૪. ગણના—એક સમયમાં જિનકલ્પને સ્વીકારનારા ઉત્કૃષ્ટ શત પૃથક્—૯૦૦ લાભે. પણ પૂર્વપ્રતિષ્ઠા તો સહસ્રપૃથક્—૯૦૦૦ લાભે.

૨૫. અભિગ્રહ—જિનકલ્પ એ જ જીવનપર્યાંતનો એક અભિગ્રહ હોવાથી બીજી અલ્પકાલીન અભિગ્રહો હોતા નથી. વળી તેને ગાત્રચર્યામાં બીજીની જેમ કોઈ અપવાદને સ્થાન નથી એટલે તેનું પાલન જ વિશુદ્ધિ કરે છે.

૨૬. પ્રવ્રજ્યાદિ—કોઈની પ્રવ્રજ્યા અને મુંડન કરતો જ નથી. કોઈને અવશ્ય દીક્ષા લેશે એવો ધારી હપદેશ આપે છે પણ પાત્રી દીક્ષા માટે સંવિગ્ન સાધુ પાસે મોકલી આપે છે.

૨૭. પ્રાયશ્ચિત્ત—મનથી પણ જો કોઈ ગુહ્ય અતિચાર થયો હોય તો જન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ચાર ગુરુમાસનું છે.

૨૮. નિષ્પ્રતિકર્મ—આંખના મેલને પણ કાઢતા નથી તો પાત્રી શરીરચિકિત્સા તો કરે શેના?

૨૯. કારણ—જેમ બીજા સાધુઓ જ્ઞાનાદિના કારણે અપવાદ-માર્ગે સેવન કરે છે, તેમ જિનકલ્પીને કોઈ એવા કારણસર અપવાદ-સેવન નિષિદ્ધ જ છે.

૩૦. તૃતીય ચોરસી—તેમનો બિક્ષાકાલ અને વિહારકાલ છે અને બાકીના વખતમાં કાથોત્સર્ગની પાલના છે. ચાલવાની શક્તિ ન હોય તો નિત્યવિહાર ન કરે પણ એક ક્ષેત્રમાં વધારે તો રહે જ નહિ.

૩૧. સમાચારી—સાધુસમાચારીના દશ ભેદ છે નેમાધી—(૧) આવશિયકી—કર્તાઈક બહાર જવાનું હોય ત્યારે ‘જવું આવશ્યક છે’ એમ કહેવું તે, (૨) બહારથી પાછા ફરી ‘હવે મારે માટે ગમન નિષિદ્ધ છે’ એમ કહેવું તે, (૩) મિથ્યાકાર,—કોઈ રખલના થઈ હોય તો ‘આ માનુ દુષ્ટત્વ મિથ્યા થાયો’ એમ કહેવું તે, (૪) આપૃચ્છા—પોતાના કાર્યની રત્ન માંગવી તે, (૫) હપસંપદા—જે પ્રકારની છે: સાધુ પાસે અને ગૃહસ્થ પાસે; તેમાંથી ગૃહસ્થને સ્થાન નિમિત્તે પૂછવું અને રત્ન લેવી તે જિનકલ્પીને હોય; પણ જ્ઞાનાદિ નિમિત્તે બીજા સાધુ પાસે આજ્ઞા માંગી રહેવાની હપસંપદા તેમને ન હોય.—આ પાંચ સિવાયની બીજી સમાચારી જિનકલ્પીને નથી હોતી.

પારિહારિક માટે પણ આ બધો વિચાર સરખો જ છે; પણ તે ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે—

આ પારિહારિકો જિનની પાસે જ તેવું ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે અને જન્યથી એકથી ત્રણ ગચ્છો આડું વ્રત અંગીકાર કરે છે. પારિહારિકનું પારણું આબેલથી છે ત્યારે જિનકલ્પ માટે જેમ નરો પારિહારિક કલ્પ અલ્પકાલીન પણ છે તે તેઓ કલ્પ પૂરે સમય પાત્ર સ્થવિર કલ્પમાં પાછા આવે; અને જન્ય પણ છે તે તેઓ પૂરે સમય પછી જિનકલ્પમાં આવે અગર ફરી ફરીને તે જ કલ્પ રચીને તે સિવાય બીજો પણ ભેદ છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવો.

ખૃષ્ટકકલ્પમાં જિનકલ્પનું જે વર્ણન છે તે મેં અહીં સંક્ષેપમાં ઉતાર્યું છે તેથી તેનાં દ્વારે અને અહીં ગણાવેલાં દ્વારોમાં ભેદ આવે તે સ્વાભાવિક છે. જુઓ ખૃષ્ટકકલ્પ ગા. ૧૧૩૨ થી. પંચવસ્તુ ગા. ૧૩૬૮ થી.

૧૧. સ્થવિરકલ્પ :—

આચાર્યાદિ જે ગચ્છવાસી હોય છે તે સ્થવિર કહેવાય છે. તેમની જે આચારમર્યાદા તે સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ. તે આ પ્રમાણે—(૧) વિધિ-પૂર્વક પ્રવ્રજ્યા લેવી તે, (૨) ત્યાર પછી પ્રતિદિનકૃત્યનો અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, (૩) શાસ્ત્રના અર્થનું ગ્રહણ, (૪) અનિચતવાસ—ચાતુર્માસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે ક્યાંઈ ન રહેતાં દેશદર્શન કરવું, (૫) નિષ્પત્તિ—વિહાર દરમિયાન નવા નવા યોગ્ય શિષ્યોને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવવા અને વિહરવું—તે વખતની મર્યાદા આ પ્રમાણે :— ૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. શિક્ષુ, ૪. સ્થવિર અને ૫. શૌક્ષ આમ પાંચ વર્ગમાં સંપૂર્ણ સાધુસમુદાય વહેંચાઈ જાય છે. (૬) વિહાર—કયું ક્ષેત્ર સાધુસમુદાય માટે વિહરવા યોગ્ય છે અને કયું નથી એની તપાસ કરીને પછી તે તે જગ્યામાં વિહાર કરવો. અને તે જગ્યાએ ઉપધિ કોણ કેવી રીતે ઉપાડે એ બધી મર્યાદા, અને ઉપાશ્રયમાં કેમ પ્રવેશવું અને શિક્ષા માટે કેમ નીકળવું ઇત્યાદિના નિયમોનું પાલન, (૭) સમાચારી—ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર આદિ દશવિધ સમાચારીનું પાલન તથા બીજા નાના મોટા જે નિયમો હોય તેમનું પણ પાલન. વિસ્તાર માટે જુઓ ખૃષ્ટકકલ્પ ભાષ્ય—ગા. ૧૪૪૬ થી.

૧૨. સમાચારી :—

જુઓ ભગવતી શા. ૨૫, ઉ. ૭, પૃ. ૧૪૪. આ જ દશ સમાચારીનું વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૬માં વ્યુત્ક્રમે છે. પણ તેની નિર્ધુક્તિની ગાથામાં આ જ ક્રમે છે (ગા. ૪૮૨ થી). આવશ્યક નિર્ધુક્તિમાં તો પ્રસ્તુત-સૂત્રગત ગાથાઓ જ છે—ગા. ૬૬૫ થી. ખૃષ્ટકકલ્પ ગા. ૧૩૭૮માં તથા ૧૬૨૩માં આ દશ સમાચારી ગણાવી છે અને તદુપરાંત ગા. ૧૩૮૧ થી તથા ૧૬૨૪ થી ચક્રવાલ સમાચારીનું વર્ણન છે, તેમાં પ્રથમ જિનકલ્પીને યોગ્ય અને પછી સ્થવિરકલ્પીઓને યોગ્ય સમાચારીનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. વળી જુઓ પંચાશક ૧૨મું. શિષ્ટાચરિત ક્રિયાકલાપ તે સમાચારી. તેના ત્રણ ભેદ છે—૧. ઔપસમાચારી—અર્થાત્ સામાન્ય સમાચારી જે ઔપનિર્ધુક્તિમાં

પ્રસિદ્ધ છે તે; ૨. દશધા સમાચારી — તે અહીં સૂત્રમાં ગણાવેલી ઇચ્છા-કારણિ. અને ૩. પદ્ધતિભાગ સમાચારી — તે ઉદ્દેશ્યોમાં છે. તેમાં વર્તમાન-કાળના જીવને ઉપકારી થાય એ દૃષ્ટિએ, તેઓ 'પૂર્વ'નો અભ્યાસ તો કરી શકે તેમ રહ્યું ન હોવાથી, નવમા પૂર્વની તૃતીય આચાર નામની વસ્તુમાંથી ૨૦મા ઓષ નામના પ્રાકૃતમાંથી જે આચારની સંકલના કરવામાં આવી છે, તે ઓષનિર્ચુક્તિ નામે ઓળખાય છે. અને દશધા સમાચારી એ ઉત્તરાધ્યયનના ૨૬મા અધ્યયનના સારૂપ છે. પદ્ધતિભાગ સમાચારી પણ નવમા પૂર્વમાંથી સંકલિત કરવામાં આવી છે. આં નિં ૩૧૦ ૬૬૫.

૧૩. સમાચારીના દશ લેહો:—

(૧) કોઈ કારણસર કાંઈક કરવા કોઈને કાંઈ કહેવું હોય ત્યારે 'ઇચ્છાકાર'નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ખીલે પણ તેને કહેવામાં આવ્યું ન હોય છતાં કોઈનું કાંઈ કરવા ચાહતો હોય તો તેણે પણ 'ઇચ્છાકાર'નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઇચ્છાકાર એટલે સ્વેચ્છાથી કરવું. તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે 'આપની મરજી હોય તો મારું આ કરો' (મારી કાંઈ બળજેરી નથી.) અથવા—'હું આપની ઇચ્છા હોય તો આપનું અસુક કામ કરી આપું.' (તે કરવામાં મારી કાંઈ બળજેરી નથી.)

ખરી રીતે તો ઉત્સર્ગપદ્ધતિ ચોતાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તો ખીલને કોઈ કાર્ય માટે કહેવાનું જ નથી. પણ જો તે ચોતે કરવાને શારીરિક કે માનસિક દુર્બલતાને કારણે અશક્ત હોય અથવા તે કાર્ય કેમ કરવું તે નજીતો જ ન હોય, તો જ ખીલને વિનતી કરવી એવો અપવાદમાર્ગ છે. કોઈ જ્ઞાનને મદદ કરવી હોય તો પણ તેની રત્ન લઈને જ કરવી જોઈએ. કારણ, સહવ છે તે મદદ ન જ ચાહતો હોય. આવી સહાય લેવાની વિનતી પણ રત્નાધિકને તો કરાય જ નહિ. સાધુઓની એ સામાન્ય મર્યાદા જ છે કે તેમણે કોઈની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કરવું નહિ. તેથી જ આ 'ઇચ્છાકાર'ને સમાચારીમાં સ્થાન છે. આચાર્ય વગેરેની સેવા કરવી હોય તો પણ ઇચ્છાકારપૂર્વક જ કરવી જોઈએ. વળી આચાર્યે પણ શિષ્ય પાસેથી સેવા લેવી હોય તો તેમણે પણ ઇચ્છા-કારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. નિર્ગન્ય શાસનમાં કોઈ પણ કાર્ય માત્ર હુકમથી કે બલાકારથી કરવા-કરાવવાનું છે જ નહિ. આ તો ઉત્સર્ગ-માર્ગ સમજવો. પણ જો શિષ્યો અવિનીત જ હોય અને પ્રથમ ઇચ્છાકારથી

ન માને, તો આજ્ઞાપ્રયોગ અને તે પણ ન માને તો પછી બલપ્રયોગની પણ ક્ષત છે. આવશ્યક નિં ૦ ગાં ૬૬૮થી.

(૨) સંયમમાર્ગમાં કાંઈક સ્ખલના થઈ હોય—અતિચાર લાગ્યો હોય તો ‘આ મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ’ એવું કહેવું તે મિથ્યાકાર છે. પણ પોતાનું દુષ્કૃત મિથ્યા તો જ થાય—અર્થાત્ દુષ્કૃત્યનું કટુક ક્ષણ તો જ ન મળે, જો તે મિથ્યાકાર દેવાની સાથે ફરી પાછો મન-વચન-કાયાથી એ કૃત્ય કરે નહિ, કરાવે નહિ, અને અનુમોદે નહિ. અન્યથા એ મિથ્યાકાર અસત્યવાદ અને માયારૂપ—કપટરૂપ બની જાય છે અને જીલકું તેથી બીજા વધારાનાં કટુક ક્ષણો ભોગવવાં પડે છે. એટલે મિથ્યાકાર દેવારૂપ પ્રતિક્રમણ તો જ સક્ષણ બને, જો ફરી તેવું કર્મ ન કરે. નિર્ધુક્તિકારે ‘મિચ્છાદુકકંક’ એ પદના પ્રત્યેક અક્ષરનો પણ મનોરજક અર્થ બતાવ્યો છે—આવં નિં ૦ ગાં ૬૮૩થી.

(૩) કલ્પાકલ્પનો જેને નિશ્ચય હોય, પાંચ મહાવ્રતમાં જે સ્થિર હોય, સયમ અને તપથી જે આદ્ય હોય તેવા સયમીએ—વાચના લેતી વખતે, ઉપદેશ સાંભળતી વખતે, સૂત્રાર્થનું કથન થાય ત્યારે—‘આપનું કહેવું અવિતથ છે’ અર્થાત્ સત્ય છે એમ કહેવું તે ‘તથાકાર’ કહેવાય છે. આવં નિં ૦ ગાં ૬૮૮-૮૯.

(૪) અવશ્યકરણીય હોવાથી આવશ્યિકી અને નૈષેધિકી બન્ને અર્થાતઃ એક જ છે; પણ ગમન વખતે જે અવશ્યકરણીય છે તે આવશ્યિકી, અને આગમન વખતે પાપપ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરવારૂપ જે અવશ્યકરણીય છે તે નૈષેધિકી—એવા ગમનાગમન કૃત તેના બે ભેદ પડે છે. ભિક્ષાત્રયમાં વગેરે આવશ્યક કાર્ય હોય ત્યારે ગુરુ આજ્ઞાથી—‘આવશ્યક કાર્ય છે.’ એમ કહી બહાર જવું તે આવશ્યિકીક્રિયા. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે સાધુએ એકાગ્ર થઈ પ્રશાંત ભાવે રહેવું જોઈએ. અને અપવાદ ‘માર્ગે’ આવશ્યક કાર્ય હોય તો જ સ્વસ્થાન છોડી જવું જોઈએ. એટલે જતી વખતે આ આવશ્યિકી કહેવાની હોય છે. આવશ્યકકાર્યની ગણતરીમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું સાધક જે કાર્ય હોય તે આવે છે. બાકીના નહિ. એટલે બાકીના કાર્ય વખતે ‘આવશ્યિકી’નો પ્રયોગ કરે તો જીલકો કર્મબંધ થાય છે. અને ઉપર્યુક્ત આવશ્યક કાર્ય પ્રસંગે પ્રયોગ કરે, તો નિર્દોષ છે. આવં નિં ૦ ગાં ૬૯૧થી.

(૫) આવશ્યિકી કરીને વસતિ બહાર ગયેલ સાધુ જ્યારે પાછા ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે કહે છે કે, ‘પાપપ્રવૃત્તિનો હવે નિષેધ કરું છું,’ અગર ‘હવે મારો ગમનવ્યાપાર બંધ કરું છું.’ આ નૈષેધિકી છે. પણ જો એમ કહીને ખરેખર તે અસહ્યોગથી નિવૃત્ત થાય તો જ તેની નૈષેધિકી સફળ છે, અન્યથા નહિ. વળી જ્યારે ગુરુ પાસે જવું હોય ત્યારે પણ નૈષેધિકી કરીને જ જવું જોઈએ. — આવશ્યક નિં ૩૦ ગાં ૬૯૫થી.

(૬) શિષ્યે ઉચ્છ્વાસ—નિઃશ્વાસ સિવાયની બધી ક્રિયા ગુરુને પૂછીને જ કરવી જોઈએ. એટલે કાંઈ પણ કરવું હોય તો ગુરુને પૂછવું કે, ‘હું આ કાર્ય કરું?’ તે આપૃચ્છના કહેવાય છે. આવં નિં ૩૦ ગાં ૬૯૭.

(૭) પ્રતિપૃચ્છા એટલે ગુરુએ જે કામ કરવાનો પ્રથમ નિષેધ કર્યો હોય, તે જો પ્રબલ પ્રયોજન હોય અને કરવાની રત્ન માગવી હોય તો તે પ્રતિપૃચ્છા કહેવાય છે. અહીં આવશ્યક નિર્યુક્તિનો પાકાંતર છે જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—કે ગુરુએ જે કરવાનું કહી રાખ્યું હોય તે કાર્ય કરવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ગુરુને કહેવું કે તે હું કરું છું —એ પ્રતિપૃચ્છા કહેવાય છે—આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગાં ૬૯૭.

(૮) પોતે જે બિક્ષામાં લાભ્યો હોય તેમાંથી ખપ હોય તો લેવાનું શૈક્ષ સાધુને આમત્રણ આપવું તે છંદના. જેમ કે, હું અમુક અમુક અશન-પાન લાભ્યો છું. તેમાંથી કોઈની કાંઈ લેવાની ઇચ્છા હોય તો લો.

(૯) બિક્ષા પોતે ન લાભ્યો હોય પણ નિમત્રણ કરવું કે હું તમાગ માટે અમુક અશન—પાન લાવી આપું તે નિમત્રણા. આને બદલે ઉત્તરાધ્યયનમાં અભ્યુત્થાન સમાચારી છે જેનો અર્થ ગુરુપૂલ છે.—જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અં ૨૬, ગાં ૭ આવશ્યક નિં ૩૦ ગાં ૬૯૭.

(૧૦) ઉપસ પદાં જે પ્રકારની છે. ગૃહસ્થના આશ્રયસ્થાનમાં રહેવું તે ગૃહસ્થોપસંપત્ અને જ્ઞાન દર્શન તથા ચારિત્ર અર્થે અન્ય સાધુના આશ્રયે સ્વગચ્છને છોડીને રહેવું તે સાધૂપસંપદા કહેવાય છે. અહીં ખીછ પ્રસ્તુત છે. આવશ્યકનિં ૩૦ ગાં ૬૯૮થી.

૧૪. કાલવિષયક અનુયોગદ્વાર :—

કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યાનાં દ્વારો—અનુયોગનાં દ્વારો આ ચાર છે—ઉપક્રમ, નિલેખ, અનુગમ, અને નય. તેમાં અનુગમ—વ્યાખ્યાનના જે પ્રકાર છે : સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ. નિર્યુક્ત્યનુગમના પાછા

ત્રણ પ્રકાર છે : ૧. નિદેષનિર્ચુકત્યનુગમ, ૨. ઉપોદ્ધાત નિર્ચુકત્યનુગમ, અને ૩. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુકત્યનુગમ. તેમાં ઉપોદ્ધાત નિર્ચુકત્યનુગમ—એટલે કે શાસ્ત્રોત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ—નાં દ્વારો ઉદ્દેશ, નિર્દેશ આદિ બધાં મળી ૨૬ છે. (નિં ગાં ૧૩૭-૧૩૮) તેમાં પાંચમું દ્વાર કાલ વિષયક છે. અને એ પ્રસંગે આ સમાચારીની ચર્ચા હોવાથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘કાલના વિષયમાં કહી છે.’—ન્યુઓ આવશ્યક નિર્ચુકિત ગાં ૬૬૭.

૧૫. સંભોગના બાર પ્રકાર :—

(૧) ઉપધિ : વસ્ત્રપાત્રરૂપ ઉપધિને જ્યાં સુધી દોષશુદ્ધ લે ત્યાં સુધી ખીળ સંભોગિક સાથે સંભોગિક રહી શકે છે. પણ જો અશુદ્ધનું ગ્રહણ કરે કરે અને કહેવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો સંભોગાહ્ છે. પણ આવી રીતે ત્રણ વાર ભલ્લ કરે ત્યાં સુધી જ સંભોગાહ્ છે. ચોથી વાર ભલ્લ કરે તો પછી તેને મંડળીથી અલગ જ કરવો જોઈએ; પછી ભલે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય. તે જ પ્રમાણે જ મંડળીથી અલગ હોય તેવા વિસંભોગિક-પાર્શ્વસ્થ કે સંચતી સાથે તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ઉપધિની એવાણા કરે તો ત્રણ વાર માફ થાય પણ પછી વિસંભોગાહ્ ગણવો. તે જ પ્રમાણે ઉપધિના ગ્રહણની જેમ ઉપધિના પરિકર્મ અને પરિભોગ વિષે પણ સંભોગિક અને વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૨) શ્રુત :— સંભોગિક કે ખીળ ગચ્છમાંથી ઉપસંપન્ન થયેલને વિધિપૂર્વક જો વાચના આપતો હોય તો શુદ્ધ ગણાય; પણ જો શ્રુતની વાચના અવિધિપૂર્વક સંભોગિકને કે ઉપસંપન્નને કે અનુપસંપન્ન વગેરેને કરતો હોય, તો ત્રણ વાર તો માફ છે પણ પછી તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગાહ્ જ સમજવો.

(૩) ભક્તપાન :— આની વ્યવસ્થા ઉપધિ જેમ જ સમજવી— પણ ઉપધિમાં જ્યાં પરિકર્મ અને પરિભોગ હવું, ત્યાં ભોજન અને દાન સમજવું.

(૪) અંજલિપ્રયજ્ઞ :— સંભોગિકોને અને સંવિગ્ન એવા અસં-ભોગિકોને હાથ જોડી ‘ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર’ એમ કહેવારૂપ અંજલિ-પ્રગ્રહણ કરે તો શુદ્ધ છે. પણ જો પાર્શ્વસ્થાદિને તે પ્રમાણે કરે, તો પૂર્વ જેમ ત્રણ વાર માફ પણ પછી વિસંભોગાહ્ સમજવો.

(૫) કાનઃ— સંભોગિકને કે અન્યસંભોગિકને ચેતાના શિષ્યો આપવા તે શુદ્ધ છે. પણ તેમાં શરત એ છે કે, જેઓ ચેતાના શિષ્યોને વસ્ત્રપાત્રાદિથી ભરપૂર ન રાખી શકતા હોય તેટલા જ કારણે તેમને શિષ્ય ન મળતા હોય તેવાને જ આપે તો; અને જો કારણ વિના વિસંભોગિકને અગર પાર્શ્વસ્થને શિષ્યો આપે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહં.

(૬) નિકાચનાઃ— નિકાચના, છન્દના, અને નિમન્ત્રણા એ પર્યાયો છે. સંભોગિકને શય્યા, ઉપધિ, આહાર, શિષ્યદાન, સ્વાધ્યાય—આદિનું નિમન્ત્રણ આપે એ શુદ્ધ છે, પણ વિસંભોગિકને કે પાર્શ્વસ્થને તેમ કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહં સમજવો.

(૭) અભ્યુત્થાનઃ— એટલે આવનારને માન આપવા ખાતર ચેતાના આસનને છાડી દેવું તે. આને વિષે પણ પૂર્વ જેમ સંભોગિક—વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૮) કૃતિકર્મઃ— વિધિપૂર્વક વંદન કરે તો શુદ્ધ; પણ અવિધિથી કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહં. જો અશક્ત હોય તો માત્ર સૂત્રોચ્ચારણથી પણ વંદન થઈ શકે છે. અને તે શુદ્ધ ગણાય છે.

(૯) વૈયાવૃત્ત્યકરણુઃ— આહાર—ઉપધિ આદિ દેવાથી, મલમૂત્ર ત્યાગવાનું પાત્ર દેવાથી, કલેશ ધટાડવાથી, સહાય આપી ઉપચાર કરવાથી વૈયાવૃત્ત્ય—સેવા થાય છે. આ વિષયમાં પણ સંભોગાસંભોગની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૧૦) સમવસરણુઃ— જિનસ્નાન, રથયાત્રા, પટ્ટયાત્રા આદિ કારણે જે કેમણે અનેક સાધુ ભોગા થાય તે સમવસરણુ. આથી આ પ્રકારના સાધુઓના અન્ય ઉપાશ્રય પણ સમજ લેવા જોઈએ. જેમકે વર્ષાવગ્રહ-વર્ષાવાસનો ઉપાશ્રય, ઋતુબર્હાવગ્રહ, વૃક્ષત્રાસાવગ્રહ આદિ આવા અવગ્રહો—ઉપાશ્રયોના પણ બે ભેદ છે. સાધારણાવગ્રહ અને પ્રત્યેકાવગ્રહ. જુદા જુદા ગચ્છના સાધુએ મળી અવગ્રહ માગ્યો હોય તે સાધારણાવગ્રહ અને કોઈ એક જ ગચ્છના સાધુએ માગ્યો હોય તે પ્રત્યેકાવગ્રહ. એ ઉપાશ્રયોમાં નાણી-જોઈને જો કોઈ શિષ્ય ચોરી કરે અથવા વસ્ત્રાદિની ચોરી કરે તો સંભોગિક હોય કે અન્યસંભોગિક પણ તે વિસંભોગાહં જ સમજવો. વળી જો અનણ્યતાં ચોરી કરી હોય અને કહ્યા છતાં પાછું ન વાળે તો પણ વિસંભોગાહં જ સમજવો.

(૧૧) સંનિષધા:— વિશેષ પ્રકારનું અનુકૂળ આસન તે સંનિષધા. આના વિષયમાં સંભોગાસંભોગની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે:— સંનિષધાગત કોઈ આચાર્ય નિષધાગત સંભોગિક આચાર્ય સાથે જો શ્રુતનું પરિવર્તન કરે તે શુદ્ધ છે. પણ જો અન્યસંભોગિક, પાર્શ્વસ્થ, સાધ્વી કે ગૃહસ્થની સાથે તે પ્રકારે બેસી શ્રુતનું પરિવર્તન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. આસન ઉપર બેસીને સૂત્રાર્થ પૂછે અગર આલોચના કરે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. પૂર્વવત્ ત્રણ વાર માફ પછી વિસંભોગાહં.

(૧૨) કથાપ્રબંધન:— કથા એટલે વાદાદિ. તે પાંચ પ્રકારે છે. તેને પ્રબંધથી કરવી, તે કથાપ્રબંધન. કથાના પાંચ પ્રકાર આ છે— ૧. વાદ—છલ જાતિના પ્રયોગ વિના પંચાવયવ કે ત્ર્યવયવ વાક્યથી વાદી કે પ્રતિવાદી દ્વારા પોતાના મતનું સમર્થન કરવું પણ દ્વિસત્યાન્વેષણની જ હોય તે વાદ કહેવાય છે, વીતરાગકથા એ વાદકથા છે. ૨. જલ્પ—જો વાદમાં છલજાતિનો પ્રયોગ કરે તો તે જલ્પ કહેવાય છે. ૩. જો કથામાં એક જણ જ પોતાનો પક્ષ કરે છે, બીજો પોતાનો કોઈ પણ પક્ષ નહિ મૂકતાં માત્ર દ્વંષણ જ આપે છે, તે વિતંડાકથા છે. ૪. પ્રકીર્ણકથા—આમાં ઉત્સર્ગભાગની કથા અથવા દ્રવ્યારિતકનચાશ્રિત કથાનો સમાવેશ છે. ૪. નિશ્ચયકથા—એ અપવાદભાગની કથા અથવા પર્યાયારિતકનચાશ્રિત કથા છે.

તેમાં પ્રથમની ત્રણ શ્રમણી સાથે સાધુએ ન કરવી જોઈએ. પણ જો શ્રમણી સાથે કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી છે. પૂર્વવત્ ત્રણ વાર માફ પણ ચોથી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગાહં સમજવો.

૧૬. કૃતિકર્મના ખાર આવર્તો:—

મૂળમાં અવતરણમાં ટાંકેલી ગાથા આવશ્યક નિર્ચુક્રિતની છે. ગા૦ ૧૨૦૨. અને ત્યાર પછીની ગાથાઓમાં આની સમજણ આપી છે અને કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે ૨૫ આવશ્યકથી પરિશુદ્ધ જો વદના કરવામાં આવે, તો તે શીઘ્ર નિર્વાણ પામે અથવા વિમાનવાસી દેવ થાય.

સુશુરુને વદના—“ઇન્દ્રામિ ખમાસણો ! વદિહ જવણિજ્ઞજ્ઞએ નિસીહિયાએ. આણુજાણુહ, મે મિહજ્ઞહ, નિસીહિ અહોકાયં કાયસંકાસં. ખમણિજ્ઞને ભે કિલામો. અખકિલ તાણં બહુસુભેણં ભે દિવસે વરિહ્મ તો ? જતા ભે ? જવણિજ્ઞં ચ ભે ?” ઇત્યાદિ પાઠથી જો વખત કરવાની હોય છે.

તેમાં ‘ધ્વજાભિ ખમાસમણો’થી માંડી ‘મિહગ્ગહ’ સુધીના પાઠનો અર્થ એ છે કે ‘હું પાપથી દૂર થઈ આપને વંદન કરવા ચાહું છું તો આપ પરિમિત અવગ્રહ આપો (ચોડી જગ્યા આપની પાસે આપો)’. એટલે કે આ અવગ્રહચાચનાની ક્રિયાનો સૂચક પાઠ છે. આટલા પાઠમાંથી ‘આણુભણ્ણ’ પદ આવે એટલી વારમાં એક વખત પોતાના શરીરને અર્ધ અવનત કરવાનું હોય છે. આ એક અવનત કહેવાય છે અને તે જ પ્રમાણે ફરી વંદના કરતો હોય ત્યારે પણ ફરી અવનત થવાનું હોય છે — આમ કૃતિકર્મમાં બે અવનત છે.

દીક્ષા લેતી વખતે શિષ્યની અથવા જન્મતી વખતે બાળકની જેવી મુદ્રા — અર્થાત કપાલ પર બે હાથ ધરી નમ્રતા ધારણ કરવી તે — હોય છે તે યથાનત કહેવાય છે. વંદના વખતે આ એક યથાનત મુદ્રા હોવી જોઈએ.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની ચાચના પછી તે મળે એટલે ઉભડક આસને બેસી બન્ને હાથ લાંબા ગુરુની દિશામાં રાખી પછી ગુરુના ચરણમાં બન્ને હાથે સ્પર્શ કરી ઉપયુક્ત પાઠમાંથી ‘અ’ અક્ષર નીચા અવાજે કહી ત્યાંથી હાથ જીંચકી પોતાના લલાટના મધ્યભાગે સ્પર્શ કરતાં ‘હો’ અક્ષરનો જીંચકી ઉચ્ચાર કરવો. આમ ‘અહો’ શબ્દના ઉચ્ચારમાં એક આવર્ત થયું. તે પ્રમાણે ‘કાય’ શબ્દોચ્ચારમાં પણ એક આવર્ત કરવું અને તે જ પ્રમાણે ‘કાયસંકાસ’માંના ‘કાય’ના ઉચ્ચારણ વખતે પણ એક આવર્ત કરવું. — આ ત્રણ આવર્ત થયા. ત્યાર પછી ન્યારે ‘જતા લે?’ ઇત્યાદિ આવે ત્યારે ‘જ’ અક્ષરનો મંદોચ્ચાર કરી ગુરુ ચરણે કરસ્પર્શ કરવો. અને ‘ત’ના મધ્યમોચ્ચાર વખતે ત્યાંથી બન્ને હાથ જીંચકી બન્ને હાથ અધ્ધર જીંચા રાખવા અને ‘લે’ અક્ષર જીંચા અવાજે બોલતાં કપાલના મધ્ય-ભાગે હાથને અડાડવા. આ એક આવર્ત. તે જ પ્રમાણે ‘જ’ ‘વ’ ‘ણિ’ એ ત્રણ અક્ષર બોલતાં બીજી આવર્ત અને તે જ પ્રમાણે ‘જ્ઞ’ ‘ચ’ ‘લે’ આ ત્રણ અક્ષર બોલતાં ત્રીજી આવર્ત કરવું — આમ એક વંદનમાં બધા મળી છ આવર્ત થયા. અને ન્યારે બીજી વાર વંદના કરવાની હોય ત્યારે પણ ફરી છ આવર્ત કરવાના હોય છે એટલે બધા મળી કૃતિકર્મના બાર આવર્ત થાય.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ક્ષામણા કરતી વખતે શિષ્ય અને આચાર્યનાં બન્નેનાં મળી બે શિરોનમન અને તે જ પ્રમાણે બીજી વંદના પ્રસંગે પણ — એટલે ચાર શિરોનમન.

શિષ્ય જ્યારે વંદન કરતો હોય ત્યારે મન, વચન અને કાયને સંયમમાં રાખવાં લોઈએ એ ત્રણ ગુપ્તિ.

પ્રથમ વંદન વખતે અવગ્રહયાચના કરી પ્રવેશ કરવો અને તે જ પ્રમાણે દ્વિતીય વંદન વખતે — આમ બે પ્રવેશ થાય.

આવશિષ્ટી કરીને અવગ્રહથી પ્રથમ વંદન કર્યા પછી બહાર જવું તે નિષ્ક્રમણ — એક જ છે. કારણ, બીજી વંદના પછી બહાર ન જતાં તેમના પાદમૂલમાં રહીને જ સૂત્રસમાપ્તિ કરવાની હોય છે. — આ પ્રમાણે વંદનાનાં ૨૫ આવશ્યક છે.

સ્થાનાંગ — સમવાયાંગ

અંક ૬૬૦

પુરુષપરીક્ષા

પુરુષના પ્રકારો

૧. બે લેહ અને ત્રણ લેહ

(૧) બુદ્ધ અને મૂઢ^૧,

બુદ્ધ બે છે^૨ :—

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ.

મૂઢ બે છે :—

૧. જ્ઞાનમૂઢ; ૨. દર્શનમૂઢ.^૩

[—સ્થા. ૧૦૪.]

બુદ્ધ ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ ૨. દર્શનબુદ્ધ^૪ ૩. ચારિત્રબુદ્ધ^૫

મૂઢ ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનમૂઢ ૨. દર્શનમૂઢ ૩. ચારિત્રમૂઢ.^૬

[—સ્થા. ૧૫૬.]

૧. આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૮૬) ચતુર્થાંગી સરખાવવા જેવી છે. — (૧) અવનત અને અવનત; (૨) અવનત અને ઉન્નત; (૩) ઉન્નત અને અવનત; (૪) ઉન્નત અને ઉન્નત.

આ જ વસ્તુ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ છે. (૪. ૨૦)

૨. જૈનોમાં જેમ પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ બોદ્ધોમાં પણ બુદ્ધ બે પ્રકારના છે :— તથાગતબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધ. — અંગુત્તર ૨. ૬. ૫.

૩. બોદ્ધોમાં દર્શનમૂઢને દૃષ્ટિવિપત્ત કહે છે. જુઓ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિત ૨, ૯.

૪. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતગત શીલસંપન્ન અને દૃષ્ટિસંપન્નની આની સાથે તુલના કરવા જેવી છે. — ૨. ૧૯.

૫. આને પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં શીલવિપત્ત કહ્યો છે. (૨, ૯.)

(૨) ત્રણ લેહો

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે :—

- (૧) ૧. નામપુરુષ; ૨. સ્થાપનાપુરુષ; ૩. દ્રવ્યપુરુષ.
- (૨) ૧. જ્ઞાનપુરુષ; ૨. દર્શનપુરુષ; ૩. ચારિત્રપુરુષ.
- (૩) ૧. વેદપુરુષ; ૨. ચિહ્નપુરુષ; ૩. અભિલાષપુરુષ
- (૪) ૧. ઉત્તમપુરુષ; ૨. મધ્યમપુરુષ; ૩. જઘન્યપુરુષ.

ઉત્તમપુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. ધર્મપુરુષ (અરિહંતાદિ); ૨. લોગપુરુષ (ચક્રવર્તી);
૩. કર્મપુરુષ (વાસુદેવ).

મધ્યમ પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. ઉગ્રો; ૨. લોગો; ૨. રાજન્યો.

જઘન્ય પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કાસો; ૨. ભૂતક; ૩. ભાગીદાર.

[—સ્થા૦ ૧૨૮]

લોકમાં નિઃશીલ, અવિરત, નિર્ગુણ, નિર્મયાદિ, પૌષ્ઠોપવાસ તથા પ્રત્યાખ્યાન વિનાના એવા મરીને સાતમી નરકે જનારા ત્રણ છે —

૧. રાજા; ૨. માંડલિક; ૩. મહારંભી કુટુંબી.

લોકોમાં સુશીલ, વ્રતી, સદ્ગુણી, મર્યાદાશીલ, પ્રત્યાખ્યાન તથા પૌષ્ઠોપવાસવાળા, એવા મરીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ છે —

૧. પરિત્યક્તકર્મા રાજા; ૨. પરિં સેનાપતિ;
૩. પરિં પ્રશાસ્તા.

[—સ્થા૦ ૧૫૦]

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. સૂત્રધર; ૨. અર્થધર; ૩. તદ્દલયધર.

[—સ્થા૦ ૧૬૯]

(૩) પુરુષ ત્રિભંગી

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. સુમના^૧—કાંઈક કરીને રાજી થનાર;
 ૨. દુર્મના—કાંઈક કરીને દુઃખી થનાર;
 ૩. તટસ્થ—કાંઈક કરે તેનો હર્ષ કે શોક નહિ કરનાર.

- (૨) જ. ૧. ક્યાંઈક ગયા પછી રાજી થનાર;
 ૨. ક્યાંઈક ગયા પછી દુઃખી થનાર;
 ૩. ક્યાંઈક ગયા પછી મધ્યસ્થ—તટસ્થ રહેનાર.

- ઞા. ૧. ક્યાંઈક જતાં જતાં રાજી થનાર;
 ૨. ક્યાંઈક જતાં જતાં દુઃખી થનાર;
 ૩. ક્યાંઈક જતાં જતાં તટસ્થ રહેનાર.

- ટ ૧. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો રાજી થનાર;
 ૨. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો દુઃખી થનાર;
 ૩. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો તટસ્થ રહેનાર.

૬. ડ. ક. ઉપર ગમનક્રિયા વિષે સુમના, દુર્મના, અને તટસ્થ એવા ભેદો ત્રણે કાળાશ્રયી કરવામાં આવ્યા છે, તે જ પ્રમાણે ગતિનિષેધના—એટલે કે ‘ન ગયો માટે રાજી થનાર’, ઇત્યાદિ ભેદો સમજી લેવા.

(૩-૨૨) આ જ પ્રમાણે નીચેની ક્રિયાઓ વિષે વિધિ તેમજ નિષેધને લઈને ત્રણે કાળાશ્રયી ભેદો સ્વયં બનાવી લેવા —

૧. આવવું, ૨. ઊભા રહેવું, ૩. બેસવું, ૪. હિંસા કરવી, ૫. છેદન કરવું, ૬. ખોલવું, ૭. ભાષણ કરવું, ૮. દેવું, ૯. ખાવું, ૧૦. પ્રાપ્ત કરવું, ૧૧. પીવું, ૧૨. સૂવું,

૧. આ ત્રણ ભેદો સાથે (૧) નિરાશ, (૨) આશાવાળો, અને (૩) વિગતારા—આ ભેદો સરખાવા જેવા છે. પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિ ૩,૧.

સ્થા-૫૨

૧૩. લઙ્કુ, ૧૪. છત્તુ, ૧૫. હારુ, ૧૬. સાંભળુ, ૧૭. રૂપદર્શન કરુ, ૧૮. સૂંઘુ, ૧૯. રસાસ્વાદ લેવો, ૨૦. સ્પર્શ કરવો.

[- સ્થા. ૧૬૦]

૨. પુરુષની ચતુર્ભંગીઓ

(૧) ઉન્નત અને પ્રભુત

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે.

- (૧) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતમના - તેનું મન પણ ઉન્નત હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતમના - તેનું મન નીચું હોય - નીચમના હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત - નીચો હોય પણ ઉન્નતમના હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને નીચમના હોય.
- (૨) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતસંકલ્પી હોય - હીન સંકલ્પી હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતસંકલ્પી હોય.
- (૩) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતપ્રજ્ઞ હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતપ્રજ્ઞ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતદષ્ટિ હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતદષ્ટિ હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતદષ્ટિ હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતદષ્ટિ હોય.

- (૫) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નત શીલાચારયુક્ત હોય.
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુત શીલાચાર વાળો હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નત શીલાચારવાળો હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુત શીલાચારવાળો હોય.
- (૬) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતવ્યવહારી હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતવ્યવહારી હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતવ્યવહારી હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતવ્યવહારી હોય.
- (૭) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતપરાક્રમી હોય;
 ૩. કોઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
 ૪. કોઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતપરાક્રમી હોય.
- [—સ્થા. ૨૩૬]

(૨) શુદ્ધ-અશુદ્ધ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધમના હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધમના હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધમના હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધમના હોય.
- (૨) ૧. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધસંકલ્પી હોય.

(૩-૭) તે જ પ્રમાણે શુદ્ધપ્રજા, શુદ્ધદષ્ટિ, શુદ્ધ શીલાચાર યુક્ત, શુદ્ધવ્યવહારી અને શુદ્ધપરાક્રમી પુરુષોની પણ ચતુર્લંગીઓ ઘટાવી લેવી.

[—સ્થાન ૨૩૬]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કેઈ શુચિ હોય અને શુચિમના હોય;
  ૨. કેઈ શુચિ હોય પણ અશુચિમના હોય;
  ૩. કેઈ અશુચિ હોય પણ શુચિમના હોય;
  ૪. કેઈ અશુચિ હોય અને અશુચિમના હોય.
- (૨-૭) આ જ પ્રમાણે શુચિ-અશુચિની સાથે સંકલ્પ, પ્રજા, દષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ — એ શબ્દો મેળવી ખાકીની ચતુર્લંગીઓ ઉપર પ્રમાણે બનાવી લેવી.

[—સ્થાન ૨૪૧]

(૩) સાચો-જૂઠો

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કેઈ પુરુષ પ્રથમ સાચો હોય અને પછી પણ સાચો હોય;
  ૨. કેઈ પ્રથમ સાચો હોય પણ પછી જૂઠો નીવડે;
  ૩. કેઈ પ્રથમ જૂઠો હોય પણ પછી સાચો બને;
  ૩. કેઈ પ્રથમ જૂઠો અને પછી પણ જૂઠો હોય.
- (૨) ૧. કેઈ સાચો હોય અને સત્યપરિણુત હોય — સાચા પરિણામ — અધ્યવસાયયુક્ત હોય;
૨. કેઈ સાચો હોય પણ અસત્યપરિણુત હોય — તેનાં પરિણામ જૂઠાં-અસત્ય હોય;
  ૩. કેઈ જૂઠો હોય પણ સત્યપરિણુત હોય;
  ૪. કેઈ જૂઠો હોય અને અસત્યપરિણુત હોય.

- (૩) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યરૂપ — સત્યમય હોય;
 ૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યરૂપ હોય;
 ૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યરૂપ હોય;
 ૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યરૂપ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યમના હોય;
 ૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યમના હોય;
 ૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યમના હોય;
 ૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યમના હોય.
- (૫-૧૦) તે જ પ્રમાણે સાચા-જૂઠા સાથે સત્યસંકલ્પ, સત્ય-પ્રજ્ઞા, સત્યદર્શિ, સત્યશીલાચાર, સત્યવ્યવહાર, અને સત્યપરાક્રમ — આ શબ્દો જોડીને ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૪૧]

(૪) ભદ્ર-અભદ્ર, દોષદર્શી આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે ભદ્ર લાગે પણ સહવાસે અભદ્ર જણાય;
 ૨. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે અભદ્ર લાગે પણ સહવાસથી ભદ્ર જણાય;
 ૩. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે ભદ્ર લાગે અને સહવાસે પણ ભદ્ર જણાય;
 ૪. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે પણ અભદ્ર જણાય અને સહવાસે પણ અભદ્ર જણાય.
- (૨) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ જુઓ પણ ખીજના દોષ ન જુઓ;
 ૨. કોઈ પોતાના દોષ ન જુઓ પણ ખીજના જુઓ;

૩. કોઈ પોતાના દોષ જુએ અને ખીજના દોષ પણ જુએ;
૪. કોઈ પોતાના દોષ ન જુએ અને ખીજના પણ દોષો ન જુએ.
- (૩) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે પણ ખીજના દોષો પ્રકાશતો નથી;
૨. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ ન પ્રકાશે પણ ખીજના દોષ પ્રકાશે છે^૧;
૩. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે અને ખીજના પણ પ્રકાશે છે;
૪. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશતો નથી અને ખીજના પણ દોષો પ્રકાશતો નથી.
- (૪) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત કરે છે પણ ખીજના દોષ શાંત નથી કરતો;
૨. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાન્ત નથી કરતો પણ ખીજના શાંત કરે છે;
૩. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાંત કરે છે અને ખીજના દોષો પણ શાંત કરે છે;
૪. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત નથી કરતો અને ખીજના પણ શાંત નથી કરતો.^૨
- (૫) ૧. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ અભ્યુત્થાન કરાવે નહિ;
૨. કોઈ અભ્યુત્થાન કરાવે પણ કરે નહિ;
૩. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે અને કરાવે પણ;

૧. બોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે

દિબ્બણ નં. ૧.

૨. " " "

"

" નં. ૨.

૪. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ નહિ અને કરાવે પણ નહિ.
- (૬) ૧. કોઈ વંદન કરે છે પણ કરાવતો નથી;
 ૨. કોઈ વંદન કરતો નથી પણ કરાવે છે;
 ૩. કોઈ વંદન કરે પણ છે અને કરાવે પણ છે;
 ૪. કોઈ વંદન કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી.
- (૭) ૧. કોઈ સત્કાર કરે છે પણ સત્કાર કરાવતો નથી;
 ૨. કોઈ સત્કાર કરાવે છે પણ કરતો નથી;
 ૩. કોઈ સત્કાર કરે છે અને કરાવે પણ છે;
 ૪. કોઈ સત્કાર કરતો નથી અને કરાવતો પણ નથી.
- (૮) તે જ પ્રમાણે સન્માન વિષે ચતુર્ભંગી.
- (૯) તે જ પ્રમાણે પૂજા વિષે ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) ૧. કોઈ વાચના આપે છે પણ વાચના લેતો નથી;
 ૨. કોઈ વાચના લે છે પણ વાચના આપતો નથી;
 ૩. કોઈ વાચના લે છે અને આપે પણ છે.
 ૪. કોઈ વાચના લેતો પણ નથી અને આપતો પણ નથી.
- (૧૧-૧૩) તે જ પ્રમાણે સૂત્રાર્થનું ગ્રહણ, પ્રશ્ન પૂછવો^૧, જવાબ આપવો એ વિષે પણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.
- (૧૪) ૧. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય પણ અર્થધર ન હોય^૨;
 ૨. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય પણ અર્થધર હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય અને અર્થધર પણ હોય;

૧. ખીલ્લ પરપરા સાથેની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણે અતે
 ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. " " " " " નં. ૪.

૪. કેઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય અને અર્થધર પણ ન હોય.

[—સ્થાન ૨૫૫]

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કેઈ પુરુષ પ્રકટ દોષ સેવે પણ શુભ દોષ ન સેવે;
૨. કેઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે પણ શુભ દોષ સેવે;
૩. કેઈ પ્રકટ સેવે અને શુભ પણ સેવે;
૪. કેઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે અને શુભ પણ ન સેવે.

[—સ્થાન ૨૭૨]

(૫) દીન-અદીન

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ પુરુષ બહારથી દીન હોય અને અંદરથી પણ દીન હોય;
૨. કેઈ બહારથી દીન હોય પણ અંદરથી અદીન હોય;
૩. કેઈ બહારથી અદીન હોય પણ અંદરથી દીન હોય;
૪. કેઈ પુરુષ બહારથી અદીન અને અંદરથી પણ અદીન હોય.
- (૨) ૧. કેઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનપરિણત હોય;
૨. કેઈ પુરુષ દીન હોય પણ અદીનપરિણત હોય;
૩. કેઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણત હોય;
૪. કેઈ પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણત હોય.
- (૩) તે જ પ્રમાણે દીનરૂપની ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી.
- (૪) ૧. કેઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનમના હોય;

૨. કોઈ પુરુષ દીન હોય અને અદીનમના હોય;
૩. કોઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણત હોય;
૪. કોન પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણત હોય.

(૫-૧૭) તે જ પ્રમાણે દીનસંકલ્પી, દીનપ્રજ્ઞ, દીનદષ્ટિ, દીન-શીલાચાર, દીનવ્યવહાર, દીનપરાક્રમી, દીનવૃત્તિ, દીનજાતિ, દીનભાષી, દીનાવભાસી, દીનસેવી, દીન-પર્યાય, અને દીનપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૧૭૬]

(૬) આર્ય-અનાર્ય

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ દ્રવ્યથી આર્ય હોય અને ભાવથી પણ આર્ય હોય;
૨. કોઈ દ્રવ્યથી આર્ય પણ ભાવથી અનાર્ય હોય;
૩. કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય પણ ભાવથી આર્ય હોય;
૪. કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય અને ભાવથી પણ અનાર્ય હોય.

(૨-૧૭) તે જ પ્રમાણે આર્યપરિણત, આર્યરૂપ, આર્યમના, આર્યસંકલ્પી, આર્યપ્રજ્ઞ, આર્યદષ્ટિ, આર્યશીલા-ચાર, આર્યવ્યવહારી, આર્યપરાક્રમી, આર્યવૃત્તિ, આર્યજાતિ, આર્યભાષી, આર્યાવભાસી, આર્યસેવી, આર્યપર્યાય, આર્યપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૧૮૦]

(૬) કૃશ અને દંઢ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય અને ભાવથી પણ કૃશ હોય;
 ૨. કેઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય પણ ભાવથી દંઢ હોય;
 ૩. કેઈ દ્રવ્યથી દંઢ પણ ભાવથી કૃશ હોય;
 ૪. કેઈ દ્રવ્યથી દંઢ હોય અને ભાવથી પણ દંઢ હોય.
- (૨) ૧. કેઈ ભાવથી કૃશ હોય અને કૃશશરીરી પણ હોય;
 ૨. કેઈ ભાવથી કૃશ હોય પણ દંઢશરીરી હોય;
 ૩. કેઈ ભાવથી દંઢ હોય છતાં કૃશશરીરી હોય;
 ૪. કેઈ ભાવથી દંઢ હોય અને દંઢશરીરી પણ હોય.
- (૩) ૧. કેઈ કૃશશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય પણ દંઢશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું;
 ૨. કેઈ દંઢ શરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે પણ કૃશશરીરીને નથી થતું;
 ૩. કેઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે અને કેઈ દંઢ શરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે;
 ૪. કેઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું અને કેઈ દંઢશરીરીને પણ પ્રાપ્ત નથી થતું.

[-સ્થા ૦ ૨૮૩]

(૭) સ્વાર્થી-પરાર્થી

પુરુષના પ્રકાર ચાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ કંઈ કરનાર હોય;
 ૨. કેઈ કંઈ અને અણકંઈ ઉભય કરનાર હોય;
 ૩. કેઈ સૌવસ્તિક - મંગલપાઠી હોય

૪. કોઈ પ્રધાન હોય — સૌનો ઉપરી હોય.

(૨) ૧. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે પણ પરનો ભવાન્ત ન કરે.

૨. કોઈ પરનો ભવાન્ત કરે પણ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે;

૩. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત કરે;

૪. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત ન કરે.

(૩) ૧. કોઈ પોતે અધારામાં હોય પણ બીજાને અધારામાં ન નાખે;

૨. કોઈ બીજાને અધારામાં નાખે પણ પોતે અધારામાં ન રહે;

૩. કોઈ પોતે પણ અધારામાં હોય ને બીજાને પણ અધારામાં નાખે;

૪. કોઈ પોતે પણ અધારામાં ન હોય અને બીજાને પણ અધારામાં ન નાખે.

(૪) ૧. કોઈ આત્મદમન કરે પણ પરનું દમન ન કરી શકે;

૨. કોઈ પરનું દમન કરી શકે પણ આત્મદમન ન કરે;

૩. કોઈ આત્મદમન કરે અને પરનું પણ દમન કરે;

૪. કોઈ આત્મદમન ન કરે અને પરનું દમન પણ ન કરે.

[—સ્થાન ૨૮૭]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે—

૧. કોઈ પોતા પુરતો સમર્થ હોય પણ બીજા માટે સામર્થ્યહીન હોય;

૨. કેાઈ બીજા માટે સામર્થ્ય ધરાવે પણ પોતા પૂરતો અસમર્થ હોય;
૩. કેાઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સમર્થ હોય;
૪. કેાઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સામર્થ્ય-હીન હોય.

[—સ્થા. ૨૮૬]

(૮) દોષી વગેરે

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧. પ્રકટપણે દોષ સેવનાર; ૨. ગુપ્તપણે દોષ સેવનાર; ૩. પ્રત્યુત્પન્નનંદી (ઇષ્ટ અવસ્થા આવે તેમાં આનંદ માનનારા); ૪. નિઃસરણુનંદી (બહિષ્કારમાં આનંદ માનનારા).

(૨) ૧. ભરત જેવા ઉત્તરોત્તર ઉદયવાળા;
 ૨. પ્રહ્લદત્ત જેવા ઉદય પામી અસ્ત થનારા;
 ૩. હરિકેશ જેવા અસ્ત પછી ઉદય પામનારા;
 ૪. કાલવ્યાધ જેવા ઉત્તરોત્તર અસ્ત પામનારા.

(૩) ૧. ઉચ્ચ અને ઉચ્ચચ્છંદી; ૨. ઉચ્ચ અને નીચ-ચ્છંદી; ૩. નીચ અને ઉચ્ચચ્છંદી; ૪. નીચ અને નીચચ્છંદી.

[—સ્થા. ૨૯૨, ૩૧૫, ૩૧૮]

(૯.) વિશ્વાસી-અવિશ્વાસી

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કહે કે વિશ્વાસ કરું છું અને વિશ્વાસ કરે પણ ખરા;
૨. કહે કે વિશ્વાસ કરું છું પણ વિશ્વાસ કરે નહિ;
૩. કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો પણ વિશ્વાસ કરતો હોય;
૪. કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો અને કરે પણ નહિ.

- (૨) ૧. પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે પણ બીજા પર નહિ;
 ૨. બીજા પર વિશ્વાસ રાખે પણ પોતા પર રાખે નહિ;
 ૩. પોતા પર વિશ્વાસ રાખે અને બીજા પર પણ વિશ્વાસ રાખે;
 ૪. પોતા પર વિશ્વાસ ન રાખે તેમ બીજા પર પણ વિશ્વાસ ન રાખે.
- (૩) ૧. વિશ્વાસ સંપાદન કરવા ચાહે અને કરી પણ શકે;
 ૨. વિશ્વાસ સંપાદન કરવા ચાહે પણ અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે;
 ૩. અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે માગે પણ વિશ્વાસ યોગ્ય ખાતે;
 ૪. અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે માગે અને ખાતે પણ ખાતે.
- (૪) ૧. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં આવી શકે પણ બીજાને વિશ્વાસમાં લાવી ન શકે;
 ૨. કોઈ બીજાને વિશ્વાસમાં લાવી શકે પણ પોતે વિશ્વાસમાં આવી ન શકે;
 ૩. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં આવે અને બીજાને પણ લાવી શકે;
 ૪. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં ન આવી શકે અને બીજાને પણ વિશ્વાસમાં લાવી ન શકે.

[—સ્થા. ૩૧૨]

(૧૦) જાતિસંપન્ન આદિ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
 ૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;

૩. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

- (૨) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન અને બલસંપન્નની ચતુર્ભંગી.
 (૩) જાતિ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
 (૪) જાતિ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી
 (૫) જાતિ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૬) જાતિ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૭) કુલ અને બલની ચતુર્ભંગી.
 (૮) કુલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
 (૯) કુલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
 (૧૦) કુલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૧૧) કુલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૧૨) બલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
 (૧૩) બલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
 (૧૪) બલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૧૫) બલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૧૬) રૂપ^૧ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
 (૧૭) રૂપ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૧૮) રૂપ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૧૯) શ્રુત અને શીલની ચતુર્ભંગી.^૨
 (૨૦) શ્રુત અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૨૧) શીલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

[—સ્થાન ૩૨૦]

-
૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૬.
 ૨. ” ” ” ટિપ્પણ નં. ૭.

(૧૧) સેવા કરનાર

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. પોતાની સેવા કરે પણ બીજાની નહિ;
 ૨. બીજાની સેવા કરે પણ પોતાની નહિ;
 ૩. પોતાની સેવા કરે અને બીજાની પણ કરે;
 ૪. પોતાની સેવા ન કરે અને બીજાની પણ ન કરે.
- (૨) ૧. સેવા કરે પણ સામી સેવાની આશા ન રાખે;
 ૨. બીજા પોતાની સેવા કરે એમ આંધે પણ પોતા બીજાની સેવા ન કરે;
 ૩. સેવા કરે અને સામી સેવાની આશા રાખે;
 ૪. સેવા ન કરે અને સામી સેવાની આશા પણ ન રાખે.
- (૩) ૧. કામ કરી આપે પણ માનની અપેક્ષા ન રાખે;
 ૨. માનની અપેક્ષા રાખે પણ કામ ન કરી આપે;
 ૩. કામ કરી આપે અને માન પણ આંધે;
 ૪. કામ પણ ન કરે અને માન પણ ન આંધે.
- (૪) ૧. તેવી જ રીતે ગણકાર્ય કરે પણ માન ન આંધે એની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.
- (૫) તેવી જ રીતે ગણસંગ્રહ કરે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૬) ગણની શોભા વધારે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૭) ગણની શુદ્ધિ કરે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૮) ૧. રૂપ જવા દે પણ ધર્મ ન જવા દે;
 ૨. ધર્મ જવા દે પણ રૂપ કાયમ રાખે;
 ૩. રૂપ પણ રાખે અને ધર્મ પણ રાખે;
 ૪. રૂપ પણ ન રાખે અને ધર્મ પણ ન રાખે.

- (૯) તેવી જ રીતે ધર્મ જવા દે પણ ગણુને ન છોડે
ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) તેવી જ રીતે પ્રિયધર્મ હોય પણ દૃઢધર્મ ન
હોય ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી.

[-સ્થા ૦ ૩૨૦]

(૧૨) સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. સ્વાર્થી હોય પણ પરાર્થી ન હોય^૧;
૨. પરાર્થી હોય પણ સ્વાર્થી ન હોય;
૩. સ્વાર્થી પણ હોય અને પરાર્થી પણ હોય;
૪. સ્વાર્થી પણ ન હોય અને પરાર્થી પણ ન હોય.
- (૨) ૧. કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય અને પછી પણ દુર્ગત હોય;
૨. કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય પણ પછી સુગત હોય;
૩. કોઈ પ્રથમ સુગત હોય પણ પછી દુર્ગત હોય;
૪. કોઈ પ્રથમ સુગત હોય અને પછી પણ સુગત હોય.
- (૩) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને દુર્વત પણ હોય;
૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુવ્રત હોય;
૩. કોઈ સુગત હોય પણ દુર્વત હોય;
૪. કોઈ સુગત હોય અને સુવ્રત પણ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને દુઃપ્રત્યાનંદી (ઉપકારનો
બદ્ધો મળે તોય આનંદ નહિ માનનાર) હોય;
૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુપ્રત્યાનંદી હોય;
૩. કોઈ સુગત પણ દુઃપ્રત્યાનંદી હોય;
૪. કોઈ સુગત અને સુપ્રત્યાનંદી હોય.

---

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે
ટિપ્પણ નં. ૮.

- (૫) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને પાછો મરીને દુર્ગતિમાં જવાનો હોય — દુર્ગતિગામી હોય;
 ૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુગતિગામી હોય;
 ૩. કોઈ સુગત હોય પણ દુર્ગતિગામી હોય;
 ૪. કોઈ સુગત હોય અને સુગતિગામી પણ હોય.
- (૬) ૧. દુર્ગત હતો અને દુર્ગતિમાં ગયો;
 ૨. દુર્ગત હતો પણ સુગતિમાં ગયો;
 ૩. સુગત હતો પણ દુર્ગતિમાં ગયો;
 ૪. સુગત હતો અને સુગતિમાં ગયો.
- (૭) ૧. કોઈ પ્રથમ પણ તમ-અજ્ઞાની હોય અને પછી પણ તમ-અજ્ઞાની હોય^૧;
 ૨. કોઈ પ્રથમ તમ પણ પછી જ્યોતિ-જ્ઞાની થાય;
 ૩. કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ પણ પછી તમ;
 ૪. કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ અને પછી પણ જ્યોતિ.
- (૮) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલની ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.
- (૯) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલમાં રતિ પામનારની ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.
- (૧૦) ૧. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અર્થાત્ કર્મબંધનાં કારણભૂત બાહ્ય ખેતી આદિકાર્યોને તથા દીધેલો હોય, પણ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ ન હોય અર્થાત્ આહાર-સંજ્ઞા આદિ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરેલો ન હોય.
 ૨. કોઈ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ હોય પણ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય;

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ પણુ હોય;
  ૪. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા પણુ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ પણુ ન હોય.
- (૧૧) ૧. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય પણુ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય – અર્થાત્ ઘરખાર છોડેલો ન હોય;
૨. કોઈ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ હોય પણુ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય;
  ૩. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણુ હોય;
  ૪. પરિજ્ઞાત-કર્મા પણુ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણુ ન હોય.
- (૧૨) તે જ પ્રમાણે ‘પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ હોય પણુ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય ઇત્યાદિ ચતુર્લંગી પણુ સમજી લેવી.
- (૧૩) ૧. ઇહાર્થી^૧ હોય પણુ પરલોકાર્થી^૧ ન હોય;
૨. પરલોકાર્થી^૧ હોય પણુ ઇહાર્થી^૧ ન હોય;
  ૩. ઇહાર્થી^૧ પણુ હોય અને પરલોકાર્થી^૧ પણુ હોય;
  ૪. ઇહાર્થી^૧ ન હોય અને પરલોકાર્થી^૧ પણુ ન હોય.
- (૧૪) ૧. કોઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણુ બીજા એકાદ ગુણની હાનિ કરે^૧;
૨. કોઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણુ બે ગુણની હાનિ કરે;

૧. બોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૩. કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે પણ એકની હાનિ કરે;
૪. કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે અને બેની હાનિ કરે.

[—સ્થા૦ ૩૨૭]

(૧૩) હ્રીસત્વ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ હ્રી-સત્ત્વ હોય અર્થાત્ લજ્જાને કારણે પરાક્રમ દાખવી શકે;
૨. કોઈ હ્રી-મનઃસત્ત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ લજ્જાને કારણે મનમાં જ પરાક્રમનો ભાવ લાવી શકે, કામમાં નહિ;
૩. કોઈ ચલ-સત્ત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ એવો હોય જે પોતાનું પરાક્રમ ટકાવી શકે નહિ;
૪. કોઈ સ્થિર-સત્ત્વ હોય.

[—સ્થા૦ ૩૩૦]

(૧૪) ઘા કરનાર, શ્રેયસ્કરઆદિ

પુરુષના ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. ઘા કરે પણ ઘાને સાફ ન કરે;
૨. ઘાને સાફ કરે પણ ઘા ન કરે;
૩. ઘા કરે અને ઘાને સાફ પણ કરે;
૪. ઘા ન કરે અને ઘાને સાફ પણ ન કરે.
- (૨) તે જ પ્રમાણે ‘ઘા કરે પણ ઘાની રક્ષા ન કરે’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજવી.
- (૩) તે જ પ્રમાણે ‘ઘા કરે પણ ઘાનો રોધ ન કરે’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.
- (૪) ૧. કોઈ શ્રેયસ્કર હોય અને ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર રહે;
૨. શ્રેયસ્કર હોય પણ ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય;

૩. કોઈ પાપી હોય પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર અને;
 ૪. પાપી હોય અને ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય.
- (પ) ૧. કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ હોય;
 ૨. કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ હોય;
 ૩. કોઈ ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ હોય;
 ૪. કોઈ ભાવથી પાપી હોય અને દ્રવ્યથી પણ પાપી સંદેશ હોય.
- (૬) ૧. શ્રેયસ્કર હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
 ૨. શ્રેયસ્કર હોય અને પાપી મનાય;
 ૩. પાપી હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
 ૪. પાપી હોય અને પાપી મનાય.
- (૭) ૧. ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ મનાય;
 ૨. ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ મનાય;
 ૩. ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ મનાય;
 ૪. ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ મનાય.
- (૮) ૧. પ્રજ્ઞાપક હોય પણ પ્રભાવક ન હોય;
 ૨. પ્રભાવક હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
 ૩. પ્રજ્ઞાપક હોય અને પ્રભાવક પણ હોય;
 ૪. પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને પ્રભાવક પણ ન હોય.

૧. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિ (૪. ૭) માં આને લગભગ મળતી ધર્મકથિકની ગતર્ભંગી આપી છે

- (૬) ૧. પ્રજ્ઞાપક હોય પણ એષણાભી ન હોય;
 ૨. એષણાભી હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
 ૩. પ્રજ્ઞાપક હોય અને એષણાભી પણ હોય;
 ૪. પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને એષણાભી પણ ન હોય.
 [-સ્થા. ૩૪૪]

(૧૫) નિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટ, બુધ-અબુધ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. પ્રથમ નિષ્કૃષ્ટ—તપસ્યાથી કૃશશરીરી અને પછી પણ નિષ્કૃષ્ટ^૧;
 ૨. પ્રથમ નિષ્કૃષ્ટ પણ પછી અનિષ્કૃષ્ટ;
 ૩. પ્રથમ અનિષ્કૃષ્ટ પણ પછી નિષ્કૃષ્ટ;
 ૪. પ્રથમ અનિષ્કૃષ્ટ અને પછી પણ અનિષ્કૃષ્ટ.
- (૨) ૧. નિષ્કૃષ્ટ—કૃશશરીરી અને નિષ્કૃષ્ટાત્મા—અદ્યપકષાથી;
 ૨. નિષ્કૃષ્ટ અને અનિષ્કૃષ્ટાત્મા;
 ૩. અનિષ્કૃષ્ટ અને નિષ્કૃષ્ટાત્મા;
 ૪. અનિષ્કૃષ્ટ અને અનિષ્કૃષ્ટાત્મા.
- (૩) ૧. બુધ—સત્ક્રિયાશીલ અને બુધ—વિવેકી;
 ૨. બુધ—સત્ક્રિયાશીલ પણ અબુધ—અવિવેકી;
 ૩. અબુધ—અસત્ક્રિયાશીલ પણ બુધ—વિવેકી;
 ૪. અબુધ—અસત્ક્રિયાશીલ અને અબુધ—અવિવેકી.
- (૪) ૧. બુધ અને બુધહૃદય;
 ૨. બુધ અને અબુધહૃદય;
 ૩. અબુધ અને બુધહૃદય;
 ૪. અબુધ અને અબુધહૃદય.

૧. બૌદ્ધ પરપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

- (૫) ૧. આત્માનુકંપી પણ પરાનુકંપી નહિ;
 ૨. પરાનુકંપી પણ આત્માનુકંપી નહિ;
 ૩. આત્માનુકંપી અને પરાનુકંપી;
 ૪. આત્માનુકંપી ન હોય અને પરાનુકંપી પણ ન હોય.

[—સ્થાન ૩૫૨]

(૧૬) મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ મિત્ર સંસારીમિત્ર હોય અને કેઈ મિત્ર કલ્યાણમિત્ર પણ હોય;
 ૨. કેઈ સંસારીમિત્ર હોય પણ કલ્યાણમિત્ર ન હોય;
 ૩. કેઈ અમિત્ર સંસારમાંઅમિત્ર પણ કલ્યાણ-મિત્ર હોય;
 ૪. કેઈ અમિત્ર સંસારઅમિત્ર અને કલ્યાણઅમિત્ર હોય.
- (૨) ૧. કેઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય અને મિત્રરૂપ — બાહ્યાચારથી પણ મિત્ર હોય;
 ૨. કેઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય પણ અમિત્રરૂપ — બાહ્યાચારમાં અમિત્રરૂપ હોય;
 ૩. કેઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય પણ બાહ્યાચારે મિત્ર હોય;
 ૪. કેઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય અને બાહ્યાચારે પણ અમિત્ર હોય.
- (૩) ૧. કેઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય અને ભાવથી પણ મુક્ત હોય;
 ૨. કેઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત ન હોય;

૩. કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત હોય;
  ૪. કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય અને ભાવથી પણ અમુક્ત હોય.
- (૪) ૧. કોઈ મુક્ત હોય અને મુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય પણ ખરો;
૨. કોઈ મુક્ત હોય પણ અમુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય નહિ.
  ૩. કોઈ અમુક્ત હોય પણ મુક્તરૂપ હોય;
  ૪. કોઈ અમુક્ત હોય અને અમુક્તરૂપ પણ હોય.
- [—સ્થા. ૩૧૬]

૩. પાંચ ભેદો

પુરુષના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. હ્રીસત્ત્વ — લજ્જાજન્ય પરાક્રમવાળો;
૨. હ્રીમનઃસત્ત્વ — લજ્જાથી મનમાં પરાક્રમવાળો;
૩. અલમ્બત્ત્વ — અસ્થિર પરાક્રમવાળો;
૪. સ્થિરસત્ત્વ;
૫. ઉદયનસત્ત્વ — વર્ધમાન પરાક્રમવાળો.

[—સ્થા. ૪૫૨]

ટિપ્પણ

૧. ખોદ્ધ પરંપરામાં સત્પુરુષ—અસત્પુરુષ:—સરખાવો અગત્ય (૪. ૭૩). આ ચાર લક્ષણથી અસત્પુરુષને જાણવો — (૧) વગર પૂછ્યે પણ જો ખીજના દોષ કહી આપે — જો પૂછ્યું હોય તો પછી કહેવું જ શું? (૨) ખીજના ગુણ વિષે પૂછતાં છતાં મૌન રહે તો પછી વગર પૂછ્યે તો શેનો કહે?

(૩) ચોતાના દોષ વિષે પૂછતાં છતાં જાણે નહિ — તો પછી વગર પૂછ્યે તો ચોતાનો દોષ શેનો કહે?

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો વગર પૂછ્યે પણ કરવા મંડી નય —
તો પૂછવામાં આવે તો શું શું ન કહે ?

સત્પુરુષનાં લક્ષણ આથી ભિદ્યં છે —

(૧) ખીભના દોષને પૂછવા છતાં પ્રકટ ન કરે.

(૨) ખીભની પ્રશંસા વગર પૂછ્યે પણ કરે.

(૩) પોતાના દોષને વગર પૂછ્યે પણ કહી આપે.

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો પૂછવા છતાં પણ ન કરે.

ખીભ એક પ્રસંગે નિંદા-પ્રશંસાનો વિષય લઈને જ આ પ્રમાણે અતુલ્કંગી ગોઠવી છે.

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે નિંદા પુરુષની યોગ્યકાળે નિંદા કરે છે પણ પ્રશંસા યોગ્યની પ્રશંસા નથી કરતો.

(૨) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશંસા યોગ્યની યોગ્યકાળે પ્રશંસા તો કરે છે પણ નિંદાની નિંદા નથી કરતો.

(૩) કોઈ એવો હોય છે નિંદા કે પ્રશંસા કાંઈ કરતો નથી.

(૪) કોઈ એવો હોય છે જે નિંદાની નિંદા અને પ્રશંસા યોગ્યની પ્રશંસા પણ યોગ્ય કાળે કરે છે.

આ ચારમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં યોદ્ધિલ પરિત્રાજકે કહ્યું કે ત્રીજા ન બરનો ઉપેક્ષાશીલ મનુષ્ય જ ચારેમાં શ્રેષ્ઠ ગણવેા જોઈએ. પણ ભગવાન બુદ્ધે તેની એ વાત માન્ય ન રાખી અને કહ્યું કે ચોથા ન બરનો મનુષ્ય — શ્રેષ્ઠ છે કારણ તે કાલક્ષ છે — અર્થાત્ કયે વખતે શું કરવું અને શું ન કરવું તે તે જાણે છે. અંગુત્તર ૪.૧૦૦. આને મળતો વિષય પુગ્ગલ૦માં પણ છે — ૪. ૧૫, ૧૬, ૧૭.

૨. ખૌદ્ધ પરપરા સાંથે સરખામણી :— સરખાવેા પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞપ્તિ (૪,૧) — (૧) અસત્ પુરુષ કોણ ? જે પોતે હિંસક હોય, જૂઠો હોય, ચોર હોય, વ્યસની હોય અને વ્યભિચારી હોય.

(૨) અસત્પુરુષતર કોણ ? જે પોતે પણ ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણવાળો હોય અને ખીભને પણ એ દુર્ગુણોના રસિયા બનાવે છે.

(૩) સત્પુરુષ કોણ ? જે પોતે અહિંસક હોય, સાચો હોય, ચોરી કરનાર ન હોય, નિર્વ્યસની હોય અને બ્રહ્મચારી હોય.

(૪) સત્પુરુષતર કોણ ? જે પોતે સદ્ગુણી તો હોય પણ ખીભને પણ સદ્ગુણી બનાવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય.

આ સિવાય એ જ ગ્રંથમાં (૪, ૨) પાપ, પાપતર, કલ્યાણ અને કલ્યાણતર — આ પ્રમાણે પણ પુરુષના ચાર ભેદ પાડી તેની સમજ ઉપર પ્રમાણે જ આપી છે.

એ જ પ્રમાણે — પાપધર્મ, પાપધર્મતર, કલ્યાણધર્મ અને કલ્યાણધર્મતરની (૪,૩) પણ સમજ તેમાં આપી છે.

૩. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આથી એક જુદા જ પ્રકારની ચતુર્થાંગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિ (૪,૬)માં છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો ઉત્તર આપતાં ઢીલ તો કરે પણ સંગત જ ઉત્તર આપે.

(૨) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર સંગત નહિ પણ અસંગત જ આપે છે અને તે પણ શીઘ્રતાથી.

કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર શીઘ્ર આપે છે અને સંગત પણ આપે છે.

૪. કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં ઢીલ પણ કરે છે અને સંગત ઉત્તર પણ નથી આપતો.

૪. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આની સાથે અંગુત્તરની (૪,૧૪૦) આ ચતુર્થાંગી સરખાવો —

(૧) કોઈ વાદી એવો હોય જે અર્થ જાણે પણ વ્યંજન — શબ્દ ન જાણે;

(૨) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન જાણે પણ અર્થ ન જાણે.

(૩) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન અને અર્થ બંને જાણે.

(૪) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન કે અર્થ કશું ન જાણે.

૫. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અંગુત્તરમાં આર્ય-વ્યવહારના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે—(૧) ૧. અદૃષ્ટને અદૃષ્ટ કહે; ૨. અશ્રુતને અશ્રુત કહે, ૩. અમતને અમત કહે, ૪. અવિજ્ઞાતને અવિજ્ઞાત કહે. (૨) ૧. દૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે; ૨. શ્રુતને શ્રુત કહે; ૩. મતને મત કહે; ૪. વિજ્ઞાતને વિજ્ઞાત કહે.

તેથી વિપરીત અનાર્ય વ્યવહારના ચાર પ્રકાર છે — અદૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે — ઇત્યાદિ (— અંગુત્તર—૪, ૨૪૭, ૨૪૮ ઇત્યાદિ)

૬. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અંગુત્તરમાં એક આવી ચતુર્થંગી પણ મળે છે —

- (૧) રૂપ પ્રમાણ અને રૂપ પ્રસન્ન;
- (૨) ઘોષ પ્રમાણ અને ઘોષ પ્રસન્ન;
- (૩) રુક્ષ પ્રમાણ અને રુક્ષ પ્રસન્ન;
- (૪) ધર્મ પ્રમાણ અને ધર્મ પ્રસન્ન.

(— અંગુત્તર ૪, ૬૫)

આ જ વસ્તુ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે. (— ૪, ૨૨).

૭. ઔદ્ધ પરંપરા ૨૧થે સરખામણી :— આ ચતુર્થંગીની સાથે અંગુત્તર (૪, ૬)ની નીચેની ચતુર્થંગી સરખાવવા જેવી છે —

(૧) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન થોડું સંપાદન કર્યું હોય પણ આચરણમાં જરાય ન ઉતાર્યું હોય;

(૨) કોઈએ થોડું પણ શ્રુત મેળવીને તેના અર્થને સમજીને આચરણમાં ઉતાર્યું હોય;

(૩) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન તો બહુ મેળવ્યું હોય પણ તેના અર્થને વિચારીને આચરણમાં જરાય ન મૂક્યું હોય;

(૪) કોઈ બહુશ્રુત હોય અને શ્રુતને આચરણમાં પણ ઉતાર્યું હોય.

શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા આદિની પણ — ચતુર્થંગીઓ છે — અંગુ ૪, ૧૩૬, ૧૩૭.

૮. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આની સાથે સરખાવો અંગુત્તરની (૪, ૬૫) ચતુર્થંગી —

- (૧) જે ન ચોતાનું હિત કરે છે ન પરનું;
- (૨) જે પરનું હિત કરે છે પણ ચોતાનું નહિ;
- (૩) જે ચોતાનું હિત કરે છે પરંતુ પરનું નથી કરતો;
- (૪) જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે.

આ ચારે જાતના મનુષ્યોની વિવિધ રીતે વ્યાખ્યા પણ અંગુત્તરમાં (૪, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯; ૫, ૧૭, -૨૦) કરવામાં આવી છે.

આ સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે. (અંગુ ૪, ૬૫.).

આવી ચતુર્થંગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે ૪, ૨૩.

૯. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — અંગુત્તરમાં આને મળતી જ ચતુર્થી છે તે આ પ્રમાણે — (૧) તમ અને તમપરાયણ — ને નીચ-કુલમાં જન્મ લે એટલે બધી રીતે દુઃખી હોય, હલકો હોય પણ તેનાં કૃત્યો પણ ને હલકાં હોય તો તે આ કોટિમાં ગણવો;

૨. તમ અને જ્યોતિપરાયણ — નીચ કુલમાં જન્મવા છતાં ને સુચરિત હોય.

૩. જ્યોતિ અને તમપરાયણ — ઉચ્ચ કુલમાં જન્મે છતાં ને દુશ્ચરિત હોય.

૪. જ્યોતિ અને જ્યોતિપરાયણ — ઉચ્ચકુલમાં જન્મે અને સુચરિત પણ હોય. ૪.૮૫.

આ જ વસ્તુને પુદ્ગલપ્રજ્ઞામાં પણ કહી છે. ૪. ૧૬.

૧૦. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી : — આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૧૩૬) ચતુર્થી સરખાવવા જેવી છે — (૧) કોઈ એવો હોય છે ને શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાને પૂર્ણતાએ નથી પહોંચાડતો; (૨) કોઈ એવો હોય છે ને શીલની પૂર્ણતા સાધે, પણ સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની નહિ; (૩) કોઈ એવો હોય છે ને શીલ-સમાધિને પૂર્ણતાએ પહોંચાડે પણ પ્રજ્ઞાને નહિ; (૪) કોઈ એવો હોય છે ને શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણેની પૂર્ણતા સાધે છે.

આ જ પ્રમાણે બીજી એક ચતુર્થી પણ છે તેમાં તે જ ગુણોને લઈને ગુરુતા વગેરેનો વિચાર છે. — (૪. ૧૩૭)

૧૧ ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી : — અહીં મૂળ સ્થાનાગમાં ‘ગિક્કટ્ટે જામ ફો ગિક્કટ્ટે’ માત્ર છે તેનો અર્થ મેં ટીકાનુસાર કર્યો છે. અને પ્રાયઃ સર્વત્ર મેં એમ જ કહ્યું છે. પણ આ જ ચતુર્થીને અંગુત્તરની નીચેની ચતુર્થી સાથે મેળવીને વાંચીએ, તો એક નવા જ અર્થની સ્ફુર્તિ થાય છે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે ને કાયથી નિકૃષ્ટ — દાન્ત પણ ચિત્તથી અનિકૃષ્ટ — અદાન્ત હોય;

(૨) કોઈ એવો હોય ને કાયથી અનિકૃષ્ટ પણ ચિત્તથી નિકૃષ્ટ હોય;

(૩) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી અનિકૃષ્ટ હોય;

(૪) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી નિકૃષ્ટ હોય.

આ ચારે ભંગની સમજણ અંગુત્તરમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. (— અંગુત્તર ૪. ૧૩૮)

પુરુષવિશેષના ભેદો

ભૃતક — ચાકરના ચાર ભેદ છે —

૧. દહાડિયો (દિવસમાં અમુક કલાક કામ કરે અને અમુક પૈસા આપવા — એવો નિયમ કરી કામ કરનાર);
૨. યાત્રાભૃતક (યાત્રામાં સાથે કામ કરવા લીધેલ હોય તે);
૩. ઉચ્ચતાભૃતક (માસિક પગારથી કામ કરનાર નિયમિત નોકર);
૪. કબજાડભૃતક (બિધદુ' કામ કરનાર માણસ).

[—સ્થાન ૨૭૧]

શૂરના ચાર પ્રકાર છે —

૧. ક્ષમાશૂર (અરિહંતો); ૨. તપઃશૂર (અણુગાર);
૩. દાનશૂર (કુબેર); ૪. યુદ્ધશૂર (વાસુદેવો).

[—સ્થાન ૩૧૭]

પુત્રો ચાર પ્રકારના છે —

૧. અતિજાત (પિતાને ટપી જાય તેવો); ૨. અનુજાત (પિતાની ઇચ્છાથી જન્મે તેવો); ૩. અવજાત (પિતાથી સંપત્તિ વગેરેમાં હીન); ૪. કુલાંગાર.

[—સ્થાન ૨૪૦]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧. પેદા કરે પણ સફલ ન કરે; ૨. સફલ કરે પણ પેદા ન કરે; ૩. પેદા કરે અને સફલ પણ કરે; ૪. પેદા પણ ન કરે અને સફલ પણ ન કરે.

માતાપિતા પણ મેઘની જેમ ચાર પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧. દેશવર્ષીં પણ સર્વવર્ષીં નહિ; ૨. સર્વવર્ષીં પણ દેશવર્ષીં નહિ; ૩. દેશવર્ષીં અને સર્વવર્ષીં; ૪. દેશવર્ષીં પણ નહિ, સર્વવર્ષીં પણ નહિ.

તેવી જ રીતે રાજા પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. દેશાધિપતિ હોય પણ સર્વાધિપતિ ન હોય;
૨. સર્વાધિપતિ હોય પણ દેશાધિપતિ ન હોય;
૩. દેશાધિપતિ હોય અને સર્વાધિપતિ પણ હોય;
૪. દેશાધિપતિ ન હોય અને સર્વાધિપતિ પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

પુત્ર દશ છે —

૧. આત્મજ (પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલ); ૨. ક્ષેત્રજ (માતામાં પિતાના વીર્યથી નહીં પણ ખીજના વીર્યથી થયેલો); ૩. દત્તક (પુત્ર તરીકે કોઈને આપાયેલો); ૪. વિનયિત (શિષ્ય); ૫. ઓરસ (જેના ઉપર પુત્ર જેવો કોઈને સ્નેહ હોય તે); ૬. મૌખર (માત્ર ખુશામત ખાતર પોતાને કોઈનો પુત્ર કહેતો હોય); ૭. શોંડીર (શૌર્યને પ્રતાપે કોઈનો પ્રેમ ભગરિત કરી શકે તેવો); ૮. સંવર્ધિત (અનાથપુત્ર); ૯. ઔપચાયિક (દિવ્યતારાધનાજન્ય) અથવા અવયાતિક (સેવક); ૧૦. ધર્માન્તેવાસી.

[—સ્થા૦ ૭૬૨]

તરવૈયા ચાર છે^૧—

- (૧) ૧. સમુદ્ર તરવા ચાહે અને સમુદ્રને તરી જાય;
૨. સમુદ્ર તરવા ચાહે અને ગોબ્ધ તરે;
૩. ગોબ્ધ તરવા ચાહે અને સમુદ્ર તરે;
૪. ગોબ્ધ તરવા ચાહે અને ગોબ્ધ તરે.

- (૨) ૧. સમુદ્ર તરી જાય પણ સમુદ્રે વિશાદ પામે;
૨. સમુદ્ર તરી જાય પણ ગોબ્ધે વિશાદ પામે;
૩. ગોબ્ધ તરી જાય અને સમુદ્રે વિશાદ પામે;
૪. ગોબ્ધ તરી જાય અને ગોબ્ધે વિશાદ પામે.

[—સ્થા० ૩૫૬]

આજીવક (આજીવિકા ચલાવનાર) પાંચ પ્રકારના છે—

૧. જાતિઆજીવક (સ્વજાતિનાં ગુણગાન ગાઈને આજીવિકા ચલાવે); ૨. કુલઆજીવક; ૩. કર્મઆજીવક (વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધંધો જે શીખવો ન પડે—તેના વડે કમાણી કરનાર); ૪. શિદ્ધિઆજીવક (આચાર્ય પાસે શીખ્યા વિના ન આવડે તેલું કામ—તે કરીને કમાણી કરનાર); ૫. લિંગઆજીવક (વેશજીવી).

[—સ્થા० ૪૦૭]

જાતિઆચાર્ય મનુષ્યો છ પ્રકારના છે—

૧. અંબષ્ઠ; ૨. કલંદ ૩. વૈદેહ; ૪. વૈદિક; ૫. હારિત; ૬. ચુંચુણ.

આ છયે ઈશ્ય જાતિના સમજવા.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

કુલઆયૈ મનુષ્યો છ પ્રકારના છે —

૧. ઉગ્ર; ૨. ભોગ; ૩. રાજન્ય; ૪. ઇક્વાકુ; ૫. સાત્વ; ૬. કૌરવ.

[—સ્થાન ૪૬૭]

મૂલ ગોત્ર સાત છે —

૧. કાશ્યપ; ૨. ગૌતમ; ૩. વત્સ; ૪. કુત્સ; ૫. કૌશિક; ૬. માંડવ્ય; ૭. વાશિષ્ઠ.

તેમાં જે કાશ્યપ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કાશ્યપ; ૨. શાંડિલ્ય; ૩. ગૌલ્ય; ૪. બાલ; ૫. મૌજકી; ૬. પર્વપ્રેક્ષકી; ૭. વર્ષકૃષ્ણ.

તેમાં જે ગૌતમો છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. ગૌતમ; ૨. ગાર્ગ્ય; ૩. ભારદ્વાજ; ૪. અંગિરસ; ૫. શર્કરાલ; ૬. ભક્ષકાલ; ૭. ઉદ્ધકાત્માલ.

તેમાં જે વત્સો છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. વત્સ; ૨. આગ્નેય; ૩. મૈત્રિક; ૪. સ્વામિલી; ૫. શૈલક; ૬. અસ્થિસેન; ૭. વીતકર્મ.

તેમાં જે કુત્સ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કુત્સ; ૨. મૌદ્ગલાયન; ૩. પિંગલાયન; ૪. કૌંડિન્ય; ૫. મંડલી; ૬. હારિત; ૭. સૌમ્ય.

તેમાં જે કૌશિક છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કૌશિક; ૨. કત્યાયન; ૩. શાલકાયણ; ૪. ગોલિકાયણ; ૫. પાક્ષિકાયણ; ૬. આગ્નેય; ૭. લૌહિલ્ય.

તેમાં જે માંડવ્ય છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. માંડવ્ય; ૨. અરિષ્ઠ; ૩. સંમુક્ત; ૪. તૈલ; ૫. એલાપત્ય; ૬. કાંડિલ્ય; ૭. ક્ષારાયણ.

તેમાં જે વાશિષ્ઠ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. વાશિષ્ઠ; ૨. ઉબાયન; ૩. ભારેકૃષ્ણ; ૪. વ્યાઘ્રા-
પત્ય; ૫. કૌણ્ડિન્ય; ૬. સંશી; ૭. પારાશર.

[—સ્થા૦ ૫૫૧]

વનીપક (યાચક) પાંચ છે.

૧. અતિથિ; ૨. કૃપણ; ૩. પ્રાદ્ધાણ; ૪. શ્વાન;
૫. શ્રમણ.

[—સ્થા૦ ૪૫૪]

ટિપ્પણ

૧. ખોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—આની સાથે અંશુતર
(૭-૧૫) ની સખ્તભગી સરખાવવા જેવી છે તે આ —

- (૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે જે એક વાર ડૂબે અને ડૂબેલો જ રહે;
- (૨) કોઈ પુરુષ સ્નાન તો કરે પણ પાછો ડૂબી જાય;
- (૩) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી સ્થિર થાય છે;
- (૪) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી અવલોકન કરે છે;
- (૫) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી તરવા માંડે છે;
- (૬) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી પ્રતિગાઢપ્રાપ્ત હોય;
- (૭) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી તરી જઈને પાર પામી સ્થલ પર આવી
ભેસો રહે છે.

૩

પુરુષની ઉપમાઓ

૧. વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. પત્રોપેત વૃક્ષ જેવા; ૨. પુષ્પોપેત વૃક્ષ જેવ.;
૩. ફલોપેત વૃક્ષ જેવા.

[—સ્થાન ૧૨૮]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. પત્રોપેત; ૨. પુષ્પોપેત; ૩. ફલોપેત; ૪. છાયોપેત.
- પુરુષ પણ વૃક્ષ જેમ ચાર પ્રકારના છે —

[—સ્થાન ૩૧૩]

વૃક્ષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઊંચું હોય છે અને ભાવથી પણ ઊંચું હોય છે;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઊંચું પણ ભાવથી નીચું હોય છે;
૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ઊંચું હોય છે;
૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચું હોય છે.
- (૨) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે અને ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે પણ ભાવથી નીચપરિણામી હોય છે;

૮૪૯

૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;
૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચપરિણામી હોય છે.

(ક) તે જ પ્રમાણે ઉન્નતરૂપની ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

- (૪) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું હોય અને ભાવથી પણ સીધું હોય;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું પણ ભાવથી વાંકું હોય;
૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી સીધું હોય;
૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી પણ વાંકું હોય.

(પ) તે જ પ્રમાણે સીધું - પરિણતની ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

(૬) તે જ પ્રમાણે સીધું - રૂપની સમજી લેવી;

આ છયે પ્રકારની ચતુર્ભંગીઓ વૃક્ષની ઉપમાએ પુરુષની પણ સમજી લેવી. જેમકે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય અને ભાવથી પણ ઊંચો હોય;
૨. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય પણ ભાવથી નીચો હોય;
૩. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય પણ ભાવથી ઊંચો હોય.
૪. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય અને ભાવથી પણ નીચો હોય.

આ જ પ્રમાણે બાકી પાંચ પુરુષ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઘટાવી લેવી.^૧

કોર (મંજરી) ચાર પ્રકારના છે —

૧. આંખાનો કોર; ૨. તાલનો કોર; ૩. વલ્લિનો કોર; ૪. મેઢવિધાણાનો (ગાડરના શીંગડા જેવી વનસ્પતિનો) કોર.

પુરુષો પણ એ ચાર કોર જેમ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા૦ ૨૪૨]

પત્ર ચાર છે —

૧. અસિપત્ર (તરવાર); ૨. કરપત્ર (કરવત); ૩. ક્ષુર-પત્ર (છરી); ૪. કલમ્બચીરિકા (શસ્ત્ર).

આ ચાર પત્રોપમ પુરુષ પણ ચાર છે.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

પુષ્પ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. રૂપસંપન્ન હોય પણ ગંધસંપન્ન ન હોય;
૨. ગંધસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન પણ હોય અને ગંધસંપન્ન પણ હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને ગંધસંપન્ન પણ ન હોય.

પુષ્પની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. રૂપસંપન્ન હોય પણ શીલસંપન્ન ન હોય;
૨. શીલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

[—સ્થા૦ ૨૩૬]

૧. એક બીજા પ્રકારે વૃક્ષની ચતુર્ભંગીની ઉપમા પુરુષને આપવામાં આવી છે. — પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિ ૪, ૨૧.

ફળ ચાર પ્રકારનાં છે^૧ —

૧. કાચું હોય પણ થોડું મધુર હોય;
  ૨. કાચું હોય છતાં પાકાની જેમ મધુર લાગે;
  ૩. પાકું હોય છતાં થોડું મધુર લાગે;
  ૪. પાકું હોય અને પાકાની જેમ મધુર લાગે.
- પુરુષ પણ ફળની જેમ ચાર પ્રકારના હોય છે.

[—સ્થા. ૨૫૩]

૨. વસ્ત્રની ઉપમા

- (૧) ૧. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
૩. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
૪. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.

(૨) ૧-૪. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-પરિણતની ચતુર્ભંગી.

(૩) ૧-૪. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-રૂપની ચતુર્ભંગી.

વસ્ત્ર જેવા પુરુષો પણ હોય છે તેથી તેમની પણ ઉપર પ્રમાણે વસ્ત્રની ઉપમા દર્શાવતી ચતુર્ભંગીઓ સમજાવી દેવી જેમકે —

૧. આને મળતી આગ્રની ઉપમા પુરુષને અંશુતરનિકાય (૪-૧૦૬)માં આપી છે. તે આ પ્રમાણે:— (૧) કાચી કેરી હોય પણ વર્ણ પાકી જેવો હોય; (૨) પાકી કેરી છતાં વર્ણ કાચો જેવો હોય; (૩) કાચી કેરી હોય અને વર્ણ પણ કાચીના જેવો; (૪) પાકી કેરી હોય અને વર્ણ પણ પાકીના જેવો. કોઈ મનુષ્ય રૂપ રંગે ઠીક હોય પણ આર્થ સત્ય વિષે કશું ન જાણતો હોય તો તે પ્રથમ કેરી જેવો — ઇત્યાદિ સ્વયં સમજાવેલું. આ જ વિષય પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞાપિતમાં પણ આપ્યો છે. (૪-૧૦).

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.
 (૨-૩) આ જ પ્રમાણે વસ્ત્ર જેમ શુદ્ધ-પરિણત અને શુદ્ધ-રૂપની પણ ચતુર્ભંગીઆ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૩૬]

- (૧) ૧. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય અને ભાવથી પણ શુચિ હોય;
 ૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય પણ ભાવથી અશુચિ હોય;
 ૩. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય પણ ભાવથી શુચિ હોય;
 ૪. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય અને ભાવથી પણ અશુચિ હોય.

વસ્ત્રની ઉપમા દર્શ પુરુષની^૧ પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૪૧]

૧. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાસિમાં કાશીમાં બનેલા વસ્ત્રની ઉપમા આપી પુરુષના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે અને કહ્યું છે કે, કાશીનું વસ્ત્ર નવું હોય, જરા નૂતું હોય (મધ્યમ હોય) કે સાવ નૂતું હોય તો પણ એ વર્ણવાન અને મહા-મૂલ્ય ગણાય છે, તેમ કોઈ ચારિત્રમાર્ગમાં નવો, મધ્યમ હોય કે વૃદ્ધ હોય પણ તે પ્રશંસાયોગ્ય જ છે. (૩. ૧૧).

૩. કૂટગૃહની ઉપમા

કૂટગૃહ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. પ્રથમ ગુપ્ત હોય અને પછી પણ ગુપ્ત હોય;
  ૨. પ્રથમ ગુપ્ત હોય પણ પછી અગુપ્ત હોય;
  ૩. પ્રથમ અગુપ્ત હોય પણ પછી ગુપ્ત હોય;
  ૪. પ્રથમ અગુપ્ત હોય અને પછી પણ અગુપ્ત હોય.
- આ કૂટગૃહની જેમ પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા. ૨૭૫]

કૂટાકાર શાલાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૨. કોઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય;
૩. કોઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૪. કોઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય.

કૂટાકાર શાલાની જેમ સ્ત્રીઓના પણ ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૨. કોઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૩. કોઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૪. કોઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય.

[—સ્થા. ૨૭૫]

૪. શંખ, ધૂમશિખા, અને વનખંડ

શંખક — શંખ ચાર પ્રકારના છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
  ૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.
- શંખક જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૯]

(૧) ધૂમશિખા ચાર છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.

(૨) અગ્નિશિખાના પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે.

(૩) વાતમંડલિકાના પણ એ જ ચાર પ્રકાર છે.

તેવી જ રીતે સ્ત્રીની^૧ પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થાં ૨૮૬]

વનખંડ ચાર છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.

પુરુષના પણ વનખંડ જેમ ચાર પ્રકાર છે.

[—સ્થાં ૨૮૬]

૫. માર્ગ, યાન, યુગ્મ આદિ

માર્ગ ચાર પ્રકારના છે^૨—

(૧) ૧. પહેલાં સીધો અને પછી પણ સીધો;

૨. પહેલાં સીધો અને પછી વાંકો;

૩. પહેલાં વાંકો પણ પછી સીધો;

૪. પહેલાં વાંકો અને પછી પણ વાંકો.

૧. અગુત્તરમાં ભાર્યાની સપ્તભંગી બતાવી છે. (૧) વધક્ષમા, (૨) ચોરસમા, (૩) અચ્ચસમા — અકર્મકામા, આજસી, ચંડી, દુરુક્તવાદિની કલ્યાદિ લક્ષણવાળી, (૪) માતૃસમા, (૫) ભગિનીસમા, (૬) સખીસમા, (૭) દાસીસમા. (૭-૫૬).

૨. અગુત્તરમાં (૪. ૧૬૧ થી) પ્રતિપદા (માર્ગ) વિષે જુદી રીતે જ ચતુર્ભંગીઓ ગોઠવવામાં આવી છે.

- (૨) ૧. પહેલાં અને પછી ક્ષેમ;
 ૨. પહેલાં ક્ષેમ પણ પછી અક્ષેમ;
 ૩. પહેલાં અક્ષેમ પણ પછી ક્ષેમ;
 ૪. પહેલાં અને પછી અક્ષેમ.

- (૩) ૧. ક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
 ૨. ક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ;
 ૩. અક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
 ૪. અક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ.

માર્ગની જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૬]

યાન ચાર પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. પહેલાં યુક્ત—જોડેલું અને પછી પણ યુક્ત—જોડેલું;
 ૨. પહેલાં યુક્ત અને પછી અયુક્ત;
 ૩. પહેલાં અયુક્ત અને પછી યુક્ત;
 ૪. પહેલાં અયુક્ત અને પછી પણ અયુક્ત.
- (૨) ૧. યુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૨. યુક્ત અને અયુક્ત-પરિણત; ૩. અયુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૪. અયુક્ત અને અયુક્તપરિણત.
- (૩) ૧. યુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૨. યુક્ત અને અયુક્તરૂપ;
 ૩. અયુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૪. અયુક્ત અને અયુક્તરૂપ.
- (૪) ૧. યુક્ત અને શોભાયુક્ત ૨. યુક્ત અને શોભારહિત;
 ૩. અયુક્ત અને શોભાયુક્ત; ૪. અયુક્ત અને શોભારહિત.
- (૫-૮) યાનની જેમ યુગ્મ (જે જોડવામાં આવે અશ્વાદિ) ની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

(૬-૧૨) યાનની જેમ અશ્વની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

(૧૨-૧૬) યાનની જેમ હાથીની પણ ચાર ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

સારથી ચાર પ્રકારના છે —

- (૧૭) ૧. યોક્તા હોય પણ મોક્તા ન હોય;
 ૨. મોક્તા હોય પણ યોક્તા ન હોય;
 ૩. યોક્તા હોય અને મોક્તા પણ હોય;
 ૪. યોક્તા ન હોય અને મોક્તા પણ ન હોય.

(૧૮) યુગ્મની ચર્ચા ચાર પ્રકારની છે —

૧. માર્ગે જાય પણ ઉન્માર્ગે ન જાય; ૨. ઉન્માર્ગે જાય પણ માર્ગે ન જાય; ૩. માર્ગે જાય અને ઉન્માર્ગે પણ જાય; ૪. માર્ગેય ન જાય અને ઉન્માર્ગેય ન જાય.

(૧-૧૮) પુરુષની પણ યાન, યુગ્મ, અશ્વ, હાથી, સારથી અને યુગ્મચર્ચાની જેમ ૧૮ ચતુર્ભંગીઓ છે.

[સ્થા. ૩૨૦]

૬. મેઘ, દંડો

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. ગળે પણ વરસે નહિ; ૨. વરસે પણ ગળે નહિ; ૩. ગળે પણ અને વરસે પણ; ૪. ગળે પણ નહિ અને વરસે પણ નહિ.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ૪૫૫ નં. ૧.

- (૨) ૧. ગળે પણ વિદ્યુત્ ન કરે; ૨. વિદ્યુત્ કરે પણ ગળે નહિ; ૩. ગળે પણ અને વિદ્યુત્ પણ કરે; ૪. ગળે પણ નહિ અને વિદ્યુત્ પણ કરે નહિ.
- (૩) ૧. વરસે પણ વિદ્યુત્ ન કરે; ૨. વિદ્યુત્ કરે પણ વરસે નહિ; ૩. વરસે પણ અને વિદ્યુત્ પણ કરે; ૪. વરસે પણ નહિ અને વિદ્યુત્ પણ કરે નહિ.
- (૪) ૧. કાલમાં વરસે પણ અકાલમાં ન વરસે;
૨. અકાલમાં વરસે પણ કાલે ન વરસે;
૩. કાલે વરસે અને અકાલે પણ વરસે;
૪. કાલે ન વરસે અને અકાલે પણ ન વરસે.
- (૫) ૧. ક્ષેત્રમાં વરસે પણ અક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૨. અક્ષેત્રમાં વરસે પણ ક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૩. ક્ષેત્રમાં વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ વરસે;
૪. ક્ષેત્રમાં ન વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ ન વરસે.

મેઘની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૩૪૬]

ગોળા-દડા ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. મદનનો દડો; ૨. લાખનો દડો; ૩. લાકડાનો દડો; ૪. માટીનો ગોળો.
- (૨) ૧. લોઢાનો દડો; ૨. ત્રપુનો દડો; ૩. તાંબાનો દડો; ૪. સીસાનો દડો.
- (૩) ૧. રૂપાનો દડો; ૨. સોનાનો દડો; ૩. રત્નનો દડો; ૪. વજનો દડો.

ઉપર્યુક્ત દડા જેવા પુરુષો પણ છે એટલે તેમની જેમ પુરુષની પણ ત્રણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા. ૩૪૮]

૭. ઋષભ

ઋષભ^૧ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧. જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન; ૩. ઘલસંપન્ન
૪. રૂપસંપન્ન.

(૨) કેઈ ઋષભ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન પણ હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૩) કેઈ ઋષભ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ ઘલસંપન્ન ન હોય;
૨. ઘલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન હોય અને ઘલસંપન્ન પણ હોય;
૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને ઘલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૪) કેઈ ઋષભ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય.
૪. જાતિસંપન્ન પણ ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૫) કેઈ ઋષભ —

૧. કુલસંપન્ન હોય પણ ઘળસંપન્ન ન હોય;

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે બુદ્ધો પ્રકરણને અને ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. બળસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩. કુલસંપન્ન હોય અને બળસંપન્ન પણ હોય;
૪. કુલસંપન્ન ન હોય અને બળસંપન્ન પણ ન હોય.

(૬) કૌર્ધ ઋષભ —

૧. કુલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩. કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪. કુલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૭) કૌર્ધ ઋષભ —

૧. બળસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ બળસંપન્ન ન હોય;
૩. બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪. બલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય;

પુરુષની ૭ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઋષભ પ્રમાણે સમજ લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૧]

૮. હાથી-સિંહ-પક્ષી

હાથી^૧ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) કૌર્ધ હાથી —

૧. ભદ્ર હોય; ૨. મન્દ હોય; ૩. મૃગ હોય; ૪. સંકીર્ણ હોય.

૧. અંગુત્તરમાં રાખના હાથીના ચાર ગુણ બતાવ્યા છે : શ્રોતા, હન્તા, ક્ષન્તા, અને ગન્તા. ૪-૧૧૪.

અને ચારમાં રક્ષિતા નામનો પાંચમો ગુણ હમેરી પાંચ પણ બતાવ્યા છે. —અંગુ. ૫-૧૪૦

૧. મધુગોળીના જેવી પીળી આંખવાળો, ક્રમશઃ પાતળું થતું જતું એવા સુંદર દીર્ઘ પૂંછડાવાળો, અગ્રભાગમાં ઉજ્જત અને ધીર અને સર્વ અંગોથી સમપ્રમાણુ એ ભદ્ર હાથી સમજવો.

૨. અસ્થિર, મોટી ખડખડચડી ચામડી વાળો, મોટા માથાવાળો અને પૂંછવાળો, મોટા નખ અને દાંતવાળો, સિંહના જેવી પીળી આંખવાળો મંદ હાથી જાણવો.

૩. પાતળી સૂંઢવાળો, પાતળો, પાતળી ચામડીવાળો, નાના દાંત અને નખવાળો, ડરપોક, વ્રસ્ત, ઉદ્વિગ્ન, અને ત્રાસ આપનાર મૃગ હાથી સમજવો.

૪. ઉપયુક્ત ત્રણમાંથી થોડાંથોડાં લક્ષણ જેમાં મળી આવે એ સંકીર્ણ હાથી જાણવો.

ભદ્રને શરદમાં, મંદને વસંતમાં, મૃગને હિમન્તમાં અને સંકીર્ણને હૃમેશમાં મદ ચડે છે.

(૨) કોઈ હાથી —

૧. ભદ્ર હોય અને ભદ્રમના પણ હોય;
૨. ભદ્ર હોય પણ મંદમના હોય;
૩. ભદ્ર હોય પણ મૃગમના હોય;
૪. ભદ્ર હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૩) કોઈ હાથી —

૧. મંદ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. મંદ હોય અને મંદમના હોય;
૩. મંદ હોય પણ મૃગમના હોય;
૪. મંદ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૪) કોઈ હાથી —

૧. મૃગ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. મૃગ હોય પણ મંદમના હોય;
૩. મૃગ હોય અને મૃગમના હોય;
૪. મૃગ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૫) કોઈ હાથી^૧ —

૧. સંકીર્ણ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. સંકીર્ણ હોય પણ મંદમના હોય;
૩. સંકીર્ણ હોય પણ મૃગમના હોય;
૪. સંકીર્ણ હોય અને સંકીર્ણમના હોય.

હાથીની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા० ૨૮૧]

૧. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે અને સિંહની જેમ પાળે;
૨. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે પણ શિયાળ જેમ પાળે;
૩. કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે પણ સિંહ જેમ પાળે;
૪. કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે અને શિયાળ જેમ પાળે.

[—સ્થા० ૩૨૭]

૧. રાત્રીને અયોગ્ય હાથીના પાંચ દોષો બતાવ્યા છે —

(૧) રૂપક્ષમ ન હોય, (૨) શબ્દક્ષમ ન હોય, (૩) ગન્ધક્ષમ ન હોય, (૪) રસક્ષમ ન હોય અને (૫) સ્પર્શક્ષમ ન હોય. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધ પણ એ પાંચ દોષ હોય તો અનુત્તર ધર્મને પામે નહિ એ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે — અંગુ० ૫.૧૩૯.

પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે^૧—

૧. સ્વરસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ સ્વરસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન અને સ્વરસંપન્ન હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને સ્વરસંપન્ન ન હોય.

પુરુષના પણ પક્ષી જેમ ચાર પ્રકાર છે.

[—સ્થા. ૩૧૨]

૯. સેના

સેના ચાર પ્રકારની છે —

- (૧) ૧. જય પામે પણ હાર પામે નહિ;
૨. પરાજય પામે પણ જય પામે નહિ;
૩. જય પણ પામે અને પરાજય પણ પામે;
૪. જય પણ ન પામે અને પરાજય પણ ન પામે.
- (૨) ૧. જય પામ્યા પછી ફરીથી જય પામે;
૨. જય પામ્યા પછી બીજી વાર હારી જાય;
૩. પરાજય પામ્યા પછી જય પામે;
૪. પરાજય પામ્યા પછી ફરી વાર પણ પરાજય પામે.

૧. અગુત્તર નિકાયમાં ઉદ્ધરની ઉપમા પણ પુરુષને આપવામાં આવી છે —

(૧) ઊંડું ખોદે પણ રહે નહિ; (૨) રહે પણ ઊંડું ખોદે નહિ; (૩) રહે પણ નહિ અને ઊંડું ખોદે પણ નહિ; (૪) ઊંડું ખોદે પણ ખરો અને રહે પણ ખરો.

જે મનુષ્ય ધર્મ, વિનય આદિ ગ્રન્થોને તો ભણે પણ આર્થ સત્યને ન સમજે તે પ્રથમ ઉદ્ધર જેવો છે. આવી રીતે બીજા પણ સ્વયં સમજી લેવા. (—અગુત્તર ૪.૧૦૭). આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૯.)

સેનાની જેમ ઉપર પ્રમાણે પુરુષની પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૯૨]

૧૦. કંથક

કંથક ચાર પ્રકારના છે—

- (૧) ૧. પહેલાં આકીર્ણ અને પછી પણ આકીર્ણ;
 ૨. પહેલાં આકીર્ણ પણ પછી અવિનીત;^૧
 ૩. પહેલાં અવિનીત પણ પછી આકીર્ણ;
 ૪. પહેલાં અવિનીત અને પછી પણ અવિનીત.
- (૨) ૧. આકીર્ણ હોય અને ચાલ પણ આકીર્ણની;
 ૨. આકીર્ણ હોય પણ ચાલ અવિનીતની;
 ૩. અવિનીત હોય પણ ચાલ આકીર્ણની;
 ૪. અવિનીત હોય અને ચાલ પણ અવિનીતની.
- (૩) ૧. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન ન હોય;
 ૨. કુલસંપન્ન હોય અને જાતિસંપન્ન ન હોય;
 ૩. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. જાતિ સંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.
- (૪) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય તેની ચતુર્ભંગી.
- (૫) જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — એની ચતુર્ભંગી.

૧. અંશુતરમાં (૮. ૧૪) ખલુક અથ — અવિનીત અશ્વના આઠ દોષ બતાવ્યા છે. અને તે જ પ્રમાણે અવિનીત શિશુના પણ આઠ દોષ બતાવ્યા છે.

- (૬) જાતિસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય—
તેની ચતુર્ભંગી.
- (૭) કુલસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૮) કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૯) કુલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન^૧ ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૧) બલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૨) રૂપસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય તેની
ચતુર્ભંગી.

કંથકની જેમ પુરુષની પણ ૧૨ ચતુર્ભંગીઓ સમજી
લેવાની છે.

[—સ્થા. ૩૨૭]

૧. દીકાકારની સામેની પ્રતિમાં જયસંપન્ન એવો પાઠ લાગે છે. કારણ
તેમણે તેનો અર્થ પણ એ જ રીતે કર્યો છે. અંગુત્તર નિકાય (૪. ૧૧૨;
૩. ૬૪, ૧૩૭ ઇત્યાદિ)માં સર્વત્ર અશ્વના પ્રસંગે તેને જયસંપન્ન નહિ
પણ જયસંપન્ન—વેગવાન કહ્યો છે. અંગુત્તરમાં અશ્વના ચાર ગુણ
ખતાવ્યા છે—ઝંજીતા, જવ, ક્ષાંતિ, અને શૌર્ય.—જુઓ ૪. ૧૧૨.

વળી વર્ણ, બલ, જવ, આરોહપરિણાહ—એ ચાર ગુણો પણ ખતાવ્યા
છે અને અશ્વની જેમ પુરુષ પણ વર્ણ શું, બલ શું ઇત્યાદિ પણ વિસ્તારથી
સમજાવ્યું છે.—અંગુ. ૪. ૨૫૬ થી. ઉપર્યુક્તમાં મૃદુતા મેળવી અશ્વના
પાંચ ગુણો ખતાવ્યા છે.—અંગુત્તર. ૫. ૨૦૩; ૬. ૨૨.

સ્થા-૫૫

૧૧. કુંભ

કુંભના ચાર પ્રકાર^૧ છે —

- (૧) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણ; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છ; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણ; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છ.
- (૨) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણાવભાસી; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છાવભાસી; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણાવભાસી; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છાવભાસી.
- (૩) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણરૂપ; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છરૂપ; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણરૂપ; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છરૂપ.
- (૪) ૧. પૂર્ણ પણ હોય અને પ્રિયાર્થ હોય; ૨. પૂર્ણ પણ હોય અને હલકો હોય; ૩. તુચ્છ હોય પણ પ્રિયાર્થ હોય; ૪. તુચ્છ હોય અને હલકો હોય.
- (૫) ૧. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો હોય; ૨. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો ન હોય; ૩. તુચ્છ હોય અને ચૂતો હોય; ૪. તુચ્છ હોય પણ ચૂતો ન હોય.

કુંભની જેમ પુરુષોની પણ પાંચ ચતુર્ભંગી સમજવી.

[—સ્થા. ૩૬૦]

કુંભના ચાર પ્રકાર છે —

૧. મધુકુંભ અને ઢાંકણું પણ મધુરું;
૨. મધુકુંભ પણ ઢાંકણું ઝેરી;
૩. ઝેરનો કુંભ પણ ઢાંકણું મધુરું;
૪. ઝેરનો કુંભ અને ઢાંકણું પણ ઝેરી.

૧. બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

પુરુષના પણ કુંભની જેમ ચાર પ્રકાર છે —

૧. જેના હૃદયમાં પાપ અને કલેશ નહિ અને જેની જીભ પણ મધુરભાષિણી હંમેશાં હોય — તે પુરુષને મધુકુંભ અને મધુરા ઢાંકણવાળો સમજવો.
૨. જેનું હૃદય પાપી ન હોય અને કલેશી ન હોય પણ જેની જીભ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને મધુકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણવાળો સમજવો.
૩. જેનું હૃદય કલેશી પણ જીભ મધુરભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ પણ મધુરા ઢાંકણવાળો સમજવો.
૪. જેનું હૃદય કલેશી અને જીભ પણ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણવાળો સમજવો.^૧

[—સ્થા० ૩૧૦]

૧૨. પાણી

પાણી ચાર પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાન^૨; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીર;
૩. ગંભીર અને ઉત્તાન; ૪. ગંભીર અને ગંભીર.

પાણીની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાનહૃદય; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરહૃદય; ૩. ગંભીર અને ઉત્તાનહૃદય; ૪. ગંભીર અને ગંભીરહૃદય.

૧. અહીં પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિતના — ગૃયભાણી, પુષ્પભાણી, અને મધુભાણી — પુરુષના આ ત્રણ પ્રકાર સરખાવવા જેવા છે. (૩. ૪)

૨. આ જ શબ્દોમાં પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત (૪-૧૨) માં ઉદકહૃદ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રમાણે પુરુષની ચતુર્થાંગી ધરાવી છે.

- (૨) ૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાનાવભાસી; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરાવભાસી; ૩. ગંભીર અને ઉત્તાનાવભાસી; ૪. ગંભીર અને ગંભીરાવભાસી. •

પુરુષના પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે —

- (૧-૨) સમુદ્રની પાણીની જેમ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

અને સમુદ્રની જેમ પુરુષની પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

[—સ્થા. ૩૫૮]

૧૩. કટ, વ્રણ

કટ — સાદડી ચાર પ્રકારની છે —

૧. સુંબની (તૃણવિશેષની); ૨. વાંસની પટ્ટીની; ૩. ચામડાની; ૪. કાંબળાની.

પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. કોઈ સુંબની સાદડી જેવા;
૨. કોઈ વાંસની પટ્ટીની સાદડી જેવા;
૩. કોઈ ચામડાની સાદડી જેવા;
૪. કોઈ કાંબળાની સાદડી જેવા.

[—સ્થા. ૩૬૬]

વ્રણ — ઘા ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. અંતઃશલ્યવાળા અને બાહ્ય શલ્યવાળા નહિ;
૨. બાહ્યશલ્યવાળા પણ અંતઃશલ્યવાળા નહિ;

૧. આ પ્રકારની પ્રશ્નના ભગવાને ગૌતમને જ્યારે મોક્ષ માટે અધીર બોલા ત્યારે કરી છે અને કહ્યું કે તું કાંબળાની સાદડી જેવા શિષ્ય છે. જ્યુઓ આવશ્યક નિર્યુજિત દીકા પૃ. ૦ ૩૮૭ અ.

૩. અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા;
૪. અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા
પણ નહિ.

(૨) અંતઃકુષ્ટ પણ બાહ્ય કુષ્ટ નહિની ચતુર્ભંગી.
ત્રણની જેમ પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજ લેવી.
[—સ્થા૦ ૩૪૪]

૧૪. આચાર્ય વજેરેની ઉપમા

કરંડિયા ચાર પ્રકારના છે —

૧. ચાંડાલનો; ૨. વેશ્યાનો; ૩. ગાથાપતિનો; ૪.
રાબાનો.

આચાર્ય^૧ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ચાંડાલના કરંડિયા જેવા; ૨. વેશ્યાના કરંડિયા
જેવા; ૩. ગાથાપતિના કરંડિયા જેવા; ૪. રાબાના કરંડિયા
જેવા.

[—સ્થા૦ ૩૪૮]

ફલ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. આમળાં જેવું મધુર હોય; ૨. દ્રાક્ષા જેવું મધુર
હોય; ૩. ક્ષીર જેવું મધુર હોય; ૪. ખાંડ જેવું મધુર હોય.

૧. અંગુત્તરમાં શાસ્તાન્ધર્મદેશકના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે — (૧) અપરિશુદ્ધશીલ હોય અને પોતાને પરિશુદ્ધશીલ માને, (૨) અપરિશુદ્ધાણવ હોય અને પરિશુદ્ધાણવ પોતાને માને, (૩) અપરિશુદ્ધર્મદેશક હોય અને પરિશુદ્ધર્મદેશક પોતાને માને, (૪) અપરિશુદ્ધ વ્યાકરણી હોય અને પોતાને પરિશુદ્ધવ્યાકરણી માને, (૫) અપરિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શની હોય પણ પરિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શની પોતાને માને. પણ ભગવાન શુદ્ધ પોતાને એ પાંચેથી વિપરીત બતાવે છે. (પ. ૧૦૦)

શાસ્તાના એક બીજી રીતે પણ ભેદ વર્ણવવામાં આવે છે. જુઓ પુદ્ગલ૦ ૩, ૧૬.

આચાર્ય^૧ પણ કૃપાની જેમ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. શાલજાતિનું હોય અને શાલપર્વાથી હોય;
 ૨. શાલજાતિનું હોય અને એરંડપર્વાથી હોય;
 ૩. એરંડજાતિનું હોય પણ શાલપર્વાથી હોય;
 ૪. એરંડજાતિનું હોય અને એરંડપર્વાથી હોય.
- (૨) ૧. શાલજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
 ૨. શાલજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું;
 ૩. એરંડજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
 ૪. એરંડજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું.

તેવી જ રીતે આચાર્યની^૨ પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજ લેવી.

- (૧) જેમ શાલવૃક્ષોની મધ્યમાં રહેલું મોટું શાલવૃક્ષ શોભે છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે સુંદર આચાર્ય શોભે છે.
- (૨) એરંડવૃક્ષોની વચ્ચે જેમ શાલવૃક્ષ દીપે છે, તેમ સુંદર આચાર્ય અસુંદર શિષ્યોમાં દીપે છે.
- (૩) જેવી શાલવૃક્ષોની વચ્ચે એરંડની સ્થિતિ છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્યની છે.
- (૪) જેવો એરંડા વચ્ચે એરંડ તેમ અસુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્ય દેખાય છે.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

૧. બીજા પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

મત્સ્ય ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. અનુકૂળ સ્રોતે તરનાર^૧; ૨. પ્રતિકૂળ સ્રોતે તરનાર;
૩. અંતે તરનાર; ૪. મધ્યમાં તરનાર.

લિક્ષુઓ^૧ પણ મત્સ્ય જેમ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન. ૩૪૯]

મત્સ્ય પાંચ છે—

- ૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. સર્વચારી.

લિક્ષુ પણ મત્સ્ય જેમ પાંચ પ્રકારના છે.

[—સ્થાન. ૪૫૩]

૧. પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. નીકળી શકે પણ પરિવ્રજ્યા ન કરી શકે;
૨. પરિવ્રજ્યા કરી શકે પણ નીકળી ન શકે;
૩. નીકળી શકે અને પરિવ્રજ્યા પણ કરી શકે;
૪. નીકળી શકે નહિ અને પરિવ્રજ્યા પણ કરી શકે

નહિ.

લિક્ષુઓ પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન. ૩૫૧]

ધુણુ (ક્રીટવિશેષ) ચાર પ્રકારના છે—

(૧) કેાઈ ધુણુ—

૧. ત્વચા ખાનાર; ૨. છાલ ખાનાર; ૩. કાષ્ઠ ખાનાર;
૪. સાર ખાનાર હોય છે.

૧. બૌદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

લિક્ષુઓ પણ એ ઘુણુ જેમ ચાર પ્રકારના છે, તેમાં —

૧. ત્વચા ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ સાર ખાનાર ઘુણુના જેવું છે;

૨. છાલ ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણુના જેવું છે;

૩. કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ છાલ ખાનાર ઘુણુના જેવું છે;

૪. સાર ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ ત્વચા ખાનાર ઘુણુના જેવું છે.

[—સ્થા० ૨૪૭]

એક સ્ત્રીનું બીજી સ્ત્રી સાથે અને એક પુરુષનું બીજા પુરુષ સાથેનું અંતર ચાર પ્રકારનું છે —

૧. કોઈ પણ બે લોકડાંના અંતર જેવું;

૨. કોઈ પણ બે પક્ષના અંતર જેવું;

૩. કોઈ પણ બે લોઢાંના અંતર જેવું;

૪. કોઈ પણ બે પથ્થરના અંતર જેવું.

[—સ્થા० ૨૭૦]

ટિપ્પણી

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આ બે શબ્દોમાં આ ચતુર્થાંગી અંશુતર (૪.૧૦૧)માં પણ છે. સ્થાનાંગમાં મેઘની આ ઉપમાથી પુરુષચતુર્થાંગી સમજી લેવાની ભલામણ છે; જ્યારે અંશુતરમાં એ પ્રત્યેક ભંગને પુરુષમાં ઘટાવી પણ દીધો છે, તે આ પ્રમાણે —

૧. બહુ બોલે પણ કરે કંઈ નહિ; ૨. કરે પણ બોલે નહિ; ૩. બોલે પણ નહિ અને કરે પણ નહિ; ૪. બોલે પણ ખરો અને કરે પણ ખરો.

વળી આ મર્જન અને વર્ષણની ચતુર્થગીને બીજી રીતે પણ ઘટાવી છે. (અંગુ ૪.૪૦૨). આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૮).

૨. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—અહીં જણાવેલી નમ-ભની ચતુર્થગીઓથી એક જુદા પ્રકારની જ ચતુર્થગી અંગુત્તર (૪.૧૦૮) માં બતાવવામાં આવેલી છે, તે આ—

૧. કોઈ સાંઢ એવા હોય છે જે પોતાના ટોળાની ગાય સામે તો ચડ હોય છે પણ બીજી ગાય સામે ચડ નથી હોતો—તેમ કોઈ પુરુષ એવા હોય છે જે પોતાની પરિષદમાં તો ચડ હોય છે પણ અનણી પરિષદમાં નહિ ધત્તાદિ. આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ છે. (૪. ૧૩.)

૩. બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી :—એક બીજા પ્રકારે અંગુત્તર (૪. ૧૦૩)માં કુંભની ઉપમાથી પુરુષની ચતુર્થગી ઘટાવી છે—

૧. તુચ્છ—ખાલી હોય પણ ઢાંકણું હોય.

૨. ભર્યો હોય પણ ઢાંકણું ન હોય.

૩. તુચ્છ હોય અને ઢાંકણું પણ ન હોય.

૪. ભર્યો હોય અને ઢાંકણું પણ હોય.

વેરામૂષા વગેરે બાહ્ય આકાર તો ઠીક હોય પણ આર્યસત્યની સમજ જરા પણ ન હોય તે પ્રથમ કુંભના જેવો. આર્યસત્યની સમજ પૂરી હોય પણ બાહ્ય આકાર પ્રકાર પ્રસન્ન ન હોય તે બીજા કુંભ જેવો. બાહ્ય આકાર ઢંગધડા વિનાનો અને આંતરિક પ્રજ્ઞા પણ નહિ તે ત્રીજા કુંભ જેવો અને જે બાહ્યાકારે પણ ઠીક અને પ્રજ્ઞાએ પણ ઠીક તે ચોથા ધડા જેવો.

આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ છે. (૪. ૧૧).

૪. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—

પ્રસ્તુત સ્થાનાંગના સૂત્રને બરાબર મળતી ચતુર્થગી અંગુત્તરમાં છે જુઓ ૪. ૧૦૬. અને આને મળતી પુરુષની ચતુર્થગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં છે—૪. ૨૧.

અહીં અંગુત્તર (૪. ૯૧) ની આ ચતુર્થગી પણ સરખાવવા જેવી છે—

(૧) પોતે અસુર હોય અને તેનો પરિવાર પણ અસુર હોય—અર્થાત્ સ્વયં દુઃશીલ હોય અને તેનો પરિવાર પણ દુઃશીલ હોય.

(૨) પોતે અસુર હોય પણ તેનો પરિવાર દેવ હોય અર્થાત્ પોતે દુઃશીલ હોય પણ તેના પરિવારમાં બધા સુશીલ હોય.

(૩) પોતે દેવ પણ તેનો પરિવાર અસુર હોય.

(૪) પોતે દેવ હોય અને પરિવાર પણ દેવ હોય.

આ વિષે વધુ વિચાર ચરોવિજયજીએ પણ કર્યો છે. જુઓ—સિદ્ધાન્તરહસ્ય સ્તવન ઢાલ સાતમી. ગૂર્જરસાહિત્ય સંગ્રહ—પૃ૦ ૨૬૩.

૫. ખોદ્ધ પરંપરા સાથે સ્વરખામણી :—અંગુત્તરનિકાય (૪.૫) માં પુરુષના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે : અનુસ્રોતગામી, પ્રતિસ્રોતગામી, સ્થિતાત્મા અને પારંગત. જેઓ સાંસારિક કામભોગોમાં ફસ્યા રહે છે તે અનુસ્રોતગામી. જે સાંસારિક કામભોગોને વશ નથી થતો પણ ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પ્રતિસ્રોતગામી છે. જેણે કલેશોનો નાશ કર્યો હોય અને ચિત્તને જેણે વશમાં ક્યું હોય અને સમાહિતેન્દ્રિય હોય તે સ્થિતાત્મા છે. જેણે સકલ કર્મોનો નાશ કર્યો છે, જે ચિત્તવિમુક્તિ અને પ્રજ્ઞાવિમુક્તિને અનુભવે છે, જે વેદજ્ઞ છે, બ્રહ્મચારી છે તે પારંગત છે.

જે એવો અભિગ્રહ ધરે કે ઉપાશ્રયથી નીકળીને જે ક્રમે ગૃહસ્થોનાં ધર રસ્તામાં આવે તે જ ક્રમે શિક્ષા માગતી, તે અનુસ્રોતગામી. શિક્ષાક્ષેત્રના અંતમાં જઈને ઉપાશ્રય તરફ આવતાં જે ક્રમે ધરો આવે તે ક્રમે શિક્ષા માગનાર તે પ્રતિસ્રોતગામી. પ્રાંતભાગમાં શિક્ષા લેનાર તે અંતચારી અને મધ્યભાગમાં શિક્ષા લેનાર તે મધ્યચારી. શિક્ષુ કહેવાય છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ-૭મો

વિવિધ

વ્યાકરણ

શુદ્ધ વાગતુયોગ^૧ દશ પ્રકારનો છે—

૧. ચકારાનુયોગ—વાક્યમાં આવતા ‘ચ’ (અને) શબ્દનો વિચાર;
૨. મકારાનુયોગ—વાક્યમાં આવતા ‘મા’ (મત) શબ્દનો વિચાર;
૩. અપિકારાનુયોગ—‘અપિ’ (પણ) શબ્દનો વિચાર;
૪. સેકારાનુયોગ—આનન્તર્યાદિ સૂચક ‘સે’ (અથ) શબ્દનો વિચાર;
૫. સાયંકારાનુયોગ—‘ઠીક’ એ અર્થમાં વપરાતા ‘સાયં’ વિષે વિચાર;
૬. એકત્વાનુયોગ—એકવચન વિષે વિચાર;
૭. પૃથક્ત્વાનુયોગ—દ્વિવચન અને બહુવચનનો વિચાર;
૮. સંયૂથાનુયોગ—સમાસ વિષે વિચાર;
૯. સંક્રાંતિતાનુયોગ—વિલક્ષિતવચનના વિપર્યાસ વિષે વિચાર;
૧૦. સિદ્ધાન્તયોગ—સામાન્ય વાત કહી પછી તેનો ક્રમ, કાલ વગેરેની અપેક્ષાએ લેઈ કરી વિચાર કરવો તેના વિષે વિચાર.

[—શ્લાઁ ૭૬૮]

---

૧. વાક્યાર્થનો નહિ પણ પદાર્થગોચર વિષયક વિચાર તે.

૪. મધ્યમસ્વરવાળા ખાધેપીધે સુખી રહે છે અને દાન કરે છે.

૫. પંચમસ્વરવાળા રાજા હોય છે, શૂર હોય છે. લોકસંગ્રહી હોય છે અને ગણનાયકો હોય છે.

૬. ધૈવત (રૈવત) સ્વરવાળા શાકુનિકો, કબ્જિયાળા, વાણુરિકો, શૌકરિકો અને માછીમારો હોય છે.

૭. નિષાદસ્વરવાળા ચાંડાલો, મલ્લો અને બીજા બધા પાપકર્મીઓ તથા ગોઘાતક ચોર હોય છે.

સાતેય સ્વરોને ત્રણ ત્રણ ગ્રામ હોય છે —

૧. ષડ્જગ્રામ; ૨. મધ્યમગ્રામ; ૩. ગાંધારગ્રામ.

(૧) ષડ્જગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. મંગી; ૨. કૌરવીય; ૩. હરિ; ૪. રજની; ૫. સારકાંતા; ૬. સારસી; ૭. શુદ્ધષડ્જ.

(૨) મધ્યમગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. ઉત્તરમંદા; ૨. રજની; ૩. ઉત્તરા; ૪. ઉત્તરાસમા; ૫. આશોકાંતા; ૬. સૌવીરા; ૭. અલીરુ.

(૩) ગાંધારગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. નંદી; ૨. ક્ષુદ્રિમા; ૩. પૂરિમા; ૪. શુદ્ધગાંધારા; ૫. ઉત્તરગાંધારા; ૬. સુષુત્તરઆયામા; ૭. ઉત્તરાયતા કોટિમાતસા.

સાતે સ્વરો કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? નાલિથી.

ગેયની યોનિ કઈ છે? ગીતરુતયોનિક છે.

કેટલા સમયનો ઉચ્છ્વાસ છે? પાદના સમય જેટલા હોય.

ગેયના આકાર ત્રણ છે અને તે આ પ્રમાણે —

પ્રથમ મંદથી શરૂ કરે અને મધ્યમાં ક્રમશઃ વધારે અને અંતે પાછો ઓછો કરે એમ ત્રણ આકાર બને છે.

ગેયના છ દોષ, આઠ ગુણ, ત્રણ વૃત્ત અને બે ભણિતિઓ — આ બે સમ્યક્ પ્રકારે બાણતો હોય તે સુશિક્ષિત રંગ મધ્યે ગાય.

હે ગાયક! આ છ દોષો આવે તે રીતે ન ગાજે —

૧. ભયાકુલ થઈ ગાવું; ૨. ઉતાવળા થઈ ગાવું;
૩. દૂકાવીને ગાવું; ૪. તાલબદ્ધ ન ગાવું; ૫. કાકસ્વર કાઢી ગાવું; ૬. સાનુનાસિક વણીઆર કરી ગાવું.

ગેયના ગુણ આઠ છે —

૧. પૃથ્વી; ૨. રક્ત; ૩. અલંકૃત; ૪. વ્યક્ત; ૫. અવિસ્વર; ૬. મધુર; ૭. સમ; ૮. સુકુમાર.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧. ઉરવિશુદ્ધ, કંઠવિશુદ્ધ અને શિરોવિશુદ્ધ — બે ગવાય;

૨. મૃદુ અને ઘૂંટી શકાય તેવાં પદો વાળું;

૩. તાલબદ્ધ અને પ્રતિક્ષેપબદ્ધ.

૪. સાત સ્વરથી સમ.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧. નિર્દોષ; ૨. સારયુક્ત; ૩. હેતુયુક્ત; ૪. અલંકૃત;
૫. ઉપસંહારયુક્ત; ૬. સોતપ્રાસ; ૭. મિત; ૮. મધુર.

ત્રણ વૃત્ત આ છે —

૧. સમ; ૨. અર્ધસમ; ૩. સર્વત્ર વિષમ.

લક્ષિતિ આ બે છે —

૧. સંસ્કૃત; ૨. પ્રાકૃત.

આ બેને ઋષિઓએ પ્રશસ્ત ગણી છે. અને ગીત
આ બંને ભાષામાં ગવાય છે.

મધુર કેાણુ ગાય છે? સ્થામા.

ખર કેાણુ ગાય છે? કાલી.

રુક્ષ કેાણુ ગાય છે? કાલી.

ચતુર કેાણુ ગાય છે? ગૌરી.

વિદાંબયુક્ત કેાણુ ગાય છે? કાણુ.

દ્રુત કેાણુ ગાય છે? અંધા.

વિસ્વર કેાણુ ગાય છે? પિંગલા.

સ્વરો સાત પ્રકારે સમ છે —

૧. તંત્રિસમ; ૨. તાલસમ; ૩. પાદસમ; ૪. લયસમ;
૫. ગ્રહસમ; ૬. શ્વાસોચ્વાસસમ; ૭. સંચારસમ.

સ્વર સાત, ગ્રામ ત્રણ, મૂર્છના ૨૧, અને તાન
૪૯ છે — ગ્રામ આ સ્વરમંડલ^૧ પૂર્ણ થયું.

[—સ્થાન ૫૫૩]

૧. કોઈ પ્રકરણ જ આ સૂત્રમાં ઉતારી લીધું લાગે છે.

કળાઓ

કળાઓ ૭૨ છે —

૧. લેખ; ૨. ગણિત; ૩. રૂપ; ૪. નાટ્ય; ૫. ગીત;
 ૬. વાદિત; ૭. સ્વરગત; ૮. પુષ્કરગત; ૯. સમતાલ; ૧૦.
 ઘૂત; ૧૧. જનવાદ; ૧૨. પોકળવ્ય (પાસા રમવાની કળા);
 ૧૩. અષ્ટપદ; ૧૪. દગમૃત્તિકા; ૧૫. અન્નવિધિ; ૧૬.
 પાનવિધિ; ૧૭. વસ્ત્રવિધિ; ૧૮. શયનવિધિ; ૧૯. આર્યા;
 ૨૦. પ્રહોલિકા; ૨૧. માગધિક; ૨૨. ગાથા; ૨૩. શ્લોક; ૨૪.
 ગંધયુક્તિ; ૨૫. મધુસિકથ; ૨૬. આભરણવિધિ; ૨૭. તરુણી-
 પ્રતિકર્મ; ૨૮. સ્ત્રીલક્ષણ; ૨૯. પુરુષલક્ષણ; ૩૦. હયલક્ષણ;
 ૩૧. ગજલક્ષણ; ૩૨. ગૌણલક્ષણ; ૩૩. કુર્કુટલક્ષણ; ૩૪.
 મિંદયલક્ષણ; ૩૫. ચક્રલક્ષણ; ૩૬. છત્રલક્ષણ; ૩૭. દંડ-
 લક્ષણ; ૩૮. અસિલક્ષણ; ૩૯. મણિલક્ષણ; ૪૦. કાકિણી-
 લક્ષણ; ૪૧. ચર્મલક્ષણ; ૪૨. ચંદ્રલક્ષણ; ૪૩. સૂર્યચરિત;
 ૪૪. રાહુચરિત; ૪૫. ગ્રહચરિત; ૪૬. સૌભાગ્યકર; ૪૭.
 દૌર્ભાગ્યકર; ૪૮. વિદ્યાગત; ૪૯. મંત્રગત; ૫૦. રહસ્યગત;
 ૫૧. સભાસ; ૫૨. ચાર; ૫૩. પ્રતિચાર; ૫૪. વ્યૂહ; ૫૫.
 પ્રતિવ્યૂહ; ૫૬. સ્કંધાવારમાન; ૫૭. નગરમાન; ૫૮.
 વસ્તુમાન; ૫૯. સ્કંધાવારનિવેશ; ૬૦. વસ્તુનિવેશ; ૬૧.
 નગરનિવેશ; ૬૨. ઇશિસ્થ; ૬૩. છટ્ટપ્રવાદ; ૬૪. અશ્વશિક્ષા;
 ૬૫. હસ્તિશિક્ષા; ૬૬. ધનુર્વેદ; ૬૭. હિરણ્યપાક; મુવણ-

૧. આના વિવરણ તથા વૃદ્ધના માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીરની
 ધર્મકથાઓ' ની ટિપ્પણી.

પાક; મણિપાક; ધાતુપાક; ૬૮. બાહ્યયુક્ત, દંડયુક્ત, મુષ્ટિયુક્ત, ચણિયુક્ત, ચુક્ત, નિયુક્ત, ચુક્તનિયુક્ત, સૂત્રખેલ; ૬૯. નાલિકા-ખેલ, વર્તખેલ, ધર્મખેલ, ચર્મખેલ; ૭૦. પત્રછેદ, કટકછેદ; ૭૧. સજીવનિર્ણય; ૭૨. શકુનરુત.

[—સમ૦ ૭૨]

નાટ્યના ૩૨ લેહ છે^૧ —

[—સમ૦ ૩૨]

વાદના ચાર પ્રકાર છે^૨ —

૧. તત-ઢોલ વગેરે પહોળાં વાદ્યો;
૨. વિતત-વીણા વગેરે તાંતુ વાદ્યો;
૩. ધન-ઝાંઝ વગેરે નક્કર વાદ્યો;
૪. શુષિર-શંખ વગેરે પોલાં વાદ્યો.

નાટ્યના ચાર પ્રકાર છે^૩ —

૧. અચિત; ૨. રિભિત; ૩. આરભટ; ૪. ભિસોલં.

ગેય ચાર પ્રકારનું છે^૪ —

૧. ઉત્ક્રિષ્ટ; ૨. પત્રક (પાદવૃક્ત); ૩. મંદ;
૪. રોવિંદ્ય (રોચિત).

માલ્ય (પુષ્પની રચના)ના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અન્થિમ-ઢોરો નાખી ગૂંથીને બનાવેલી માળા;
૨. વેષ્ટિમ-વીંટીને બનાવેલ પાઘડી-મુકુટ;

૧. આના વિવરણ માટે જુઓ — રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર કંડિકા ૬૬.

૨. રાજપ્રશ્નીયમાં પણ આ ચાર લેહ બતાવ્યા છે. કંડિકા-૮૫.

૩. ૩૨ પ્રકારના નાટકમાંથી અનુક્રમે ૨૫, ૨૬, ૨૮ અને ૨૯મું નાટક. જુઓ રાજપ્રશ્નીય કંડિકા-૮૩. વળી નૃત્યના લેહમાં પણ આ જ ચાર લેહ ગણાવ્યા છે. રાજ૦ ૮૭.

૪. આ જ ચાર લેહ રાજપ્રશ્નીયમાં પણ બતાવ્યા છે. કંડિકા-૮૬.

૩. પૂરિમ-વાંસડાની સળીના પાંજરાને ભરીને
બનાવેલ;

૪. સંઘાતિમ-ગુચ્છ.

અલંકાર ચાર પ્રકારના છે —

૧. કેશાલંકાર; ૨. વસ્ત્રાલંકાર; ૩. માત્યાલંકાર;
આભરણાલંકાર.

અભિનય ચાર પ્રકારનો છે —

૧. દર્શાન્તિક; ૨. પ્રાત્યંતિક; ૩. સામાન્યતોપ-
નિપાતનિક; ૪. લોકમધ્યાવસાનિક.

[—સ્થા૦ ૩૭૪]

બ્રાહ્મીલિપિનું લેખવિધાન ૧૮ પ્રકારે છે —

૧. બ્રાહ્મી; ૨. યવની; ૩. દોષઉપકરિકા; ૪. ખરોટ્ટિકા;
૫. ખરશાવિકા; ૬. પ્રહારાતિગા; ૭. ઉચ્ચત્તરિકા; ૮.
અક્ષરપૃષ્ઠિકા ૯. લોગવતિકા; ૧૦. વૈષ્ણયિકા; ૧૧. નિહલ્પ-
વિકા; ૧૨. અંકલિપિ; ૧૩. ગણિતલિપિ; ૧૪. ગંધર્વલિપિ;
૧૫. આદર્શલિપિ; ૧૬. માહેશ્વરી; ૧૭. દામિલલિપિ;
૧૮. બોલિંદલિપિ.

[—સમ૦ ૧૮]

૧. આ ચાર ભેદો રાજપ્રમીયમાં છે. જુઓ કડિકા ૮૮.

૨. અન્યત્ર લિપિના ૧૮ ભેદો ગણાવ્યા છે. વિરોધાવશ્યક દીકા
ગા૦ ૪૬૪. અહીં ગણાવેલ બ્રાહ્મીલિપિના લેખવિધાનના ભેદો પ્રજ્ઞાપના
પદ પ્રથમમાં છે. સૂત્રમાં ૧૮ હોવાનું લખ્યું છે પણ ભૂતલિપિને મેળવતાં
ગણતરીએ ૧૯ થાય છે અને તે જ પ્રમાણે મૂળ સમવાચાંગ છપાવનારે
પણ ૧૯ અંક મૂક્યા છે. પણ અનુવાદકે ભૂતલિપિને કોષ્ટકમાં મૂકી છે.
દીકાકાર કહે છે કે ચોતે આ વિષે કશું ભણ્યું નથી.

બ્રાહ્મી લિપિમાં ૪૬ માતૃકા અક્ષરો^૧ છે.

[—સમ૦ ૪૬]

૪

સંખ્યાન

એકક ચાર^૨ છે—

૧. દ્રવ્ય; ૨. માતૃકાપદ; ૩. પર્યાય; ૪. સંગ્રહ.

[—સ્થા૦ ૨૯૭]

કતિ^૩ ચાર છે—

૧-૪ ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૨૯૮]

સંખ્યાન (ગણિત) ચાર છે—

૧. પ્રતિકર્મ^૪ (સરવાળો); ૨. વ્યવહાર (શ્રેણી વગેરેનો વ્યવહાર); ૩. રજખૂ (ક્ષેત્ર ગણિત); ૪. રાશિ (ત્રિરાશી).

[—સ્થા૦ ૩૩૮]

સંખ્યાન દશ છે—

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. કલાસવર્ણ^૫ (કલા-અંશના સમીકરણનું ગણિત); ૬. શુણ્યાકાર; ૭. વર્ગ^૬ (તે રકમને તે રકમથી શુણ્ણતાં આવે તે); ૮. ઘન; ૯. વર્ગવર્ગ^૭

૧. આ ૪૬ અક્ષરોની સંભાવના ટીકાકાર આ પ્રમાણે કરે છે. બધા ‘અ’થી માંડીને સ્વરો (પણ નક નૃ લ્ લૃ અને ળ આટલા વર્જિત કરવા) અને ક્ષ સહિત વ્યંજન—એટલે વિસર્ગ અને અનુસ્વાર સહિત બાર સ્વર, ૨૫ વર્ગીય સ્પર્શ^૮ વ્યંજનો, ૪ ય, ૨, લ, વ (અંતસ્થ), શ, સ, ખ, છ, ક્ષ=૪૬.

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. કતિ=કેટલા. દ્રવ્ય વિષે કેટલાનો પ્રશ્ન કરવો તે કતિદ્રવ્ય. એ જ પ્રમાણે બીજા વિષે.

(વર્ગનો વર્ગ); ૧૦. કાક્ય (કરવતથી લાકડાને છેદવાનું ગણિત).

[—સ્થા. ૭૪૭]

વ્યાવહારિક^૧દંડ ૯૬ આંગળ સમજવો.

તે જ પ્રમાણે ધનુષ, નાલિકા, યુગ અને અક્ષ તથા મુસલનું માપ સમજવું.^૨

[—સમ. ૯૬]

ચાર ગાઉનો^૩ એક યોજન છે.

[સમ. ૪]

પૂર્વ પછીની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખથી ગણ્યા કરીને કાઢવી^૪ યાવત્ શીર્ષપ્રહેલિકા.

[—સમ. ૮૪]

ટિપ્પણ

૧. દ્રવ્ય વગેરે :—એક સંખ્યાવાળું તે અકેક. તેમાં દ્રવ્ય સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો એક જ છે—પણ લેદરદૃષ્ટિએ એક સચિત્ત એક અચિત્ત અને એક મિશ્ર જોમ ત્રણ લેદર છે. જેનશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ત્રિપદી—અધુ

૧. જે દંડથી ગાઉ વગેરેનું માપ નીકળે તે વ્યાવહારિક દંડ. પણ માપ જેનાથી ન કાઢવું હોય તે અવ્યાવહારિક દંડ તો ગમે તેવડો હોય. ૨૪ આંગળનો એક હાથ અને એવા ચાર હાથનો એક દંડ છે. તેથી $૨૪ \times ૪ = ૯૬$ આંગળનો વ્યાવહારિક દંડ થાય.

૨. દંડ. ધનુષ વગેરે બધાને ચાર હાથ પ્રમાણ દેલા છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૩.

૩. ૨૦૦૦ ધનુષનો એક ગાઉ, અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૪.

૪. ચોરાસી લાખ વર્ષ પ્રમાણ એક પૂર્વાંગ છે. અને ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ પ્રમાણ એક પૂર્વ છે. ત્યાર પછીની સંખ્યાનાં નામો આ પ્રમાણે છે : ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અટ્ટાંગ, અટ્ટ, અવવાંગ, અવવ, કુદ્દકંગ, કુદ્દક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદાંગ, પદ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થાનિપૂરાંગ, અર્થાનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, અને શીર્ષપ્રહેલિકા. અનુયોગ. ૧૧૫, ૧૩૮.

ઉત્પન્ન થાય છે, વ્યથ પામે છે અને ધ્રુવ છે — એ માતૃકાપદ કહેવાય છે. અથવા અ, આ, ઇ, ઈ ઇત્યાદિ બધાં શાસ્ત્રના આધારભૂત હોવાથી એ પણ માતૃકાપદો કહેવાય છે. એક પર્યાય તે પર્યાયૈકક. તેમાં જ્યારે વિશેષાની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે વણ, રસ વગેરે અને વિશેષાની વિવક્ષા હોય ત્યારે કાળો પીળો આદિ સંગ્રહદૃષ્ટિથી જો એક તે સંગ્રહૈકક — જેમ કે ઘઉંનો દાણો એક હોય તો પણ એકવચને પ્રયોગ થાય છે; અને ઘઉંનો ઢગલો પડ્યો હોય તો પણ ઘઉં છે, એમ એક વચનથી વ્યવહાર થાય છે.

૫

શ્રેણી

શ્રેણી સાત કહી છે^૧ —

૧. ઋજુ-આયતા; ૨. એકતઃ વક્રા; ૩. દ્વિધાવક્રા;
૪. એકતઃ ખા; ૫. દ્વિધાખા; ૬. ચક્રવાલા; ૭. અર્ધ-
ચક્રવાલા.

[—સ્થા. ૫૮૧]

ટિપ્પણ

૧. શ્રેણીના ભેદોઃ—(૧) સરલ અને લાંબી શ્રેણી તે ઋજુ-આયતા. જ્યારે જીવો અને પુદ્ગલો બિધ્વલોકથી અધોલોકમાં અગર અધોલોકથી બિધ્વમાં અથવા તે જ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે સીધી રેખાએ ગતિ કરે છે, ત્યારે તે સીધી રેખા તે ઋજુ-આયતા શ્રેણી છે.

૧. જુઓ ભગવતી શ. ૨૫, લ. ૩, પૃ. ૫૦૧.—એમાં સાત^૧ ભેદ શ્રેણીના ગણાવ્યા છે. તદુપરાંત એ જ શતકમાં શ્રેણી વિષે વિવિધ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યા છે. આકાશપ્રદેશની પંક્તિ—તે શ્રેણી કહેવાય છે. તેના આવા સાત ભેદ જીવ-પુદ્ગલની ગતિને આશ્રિત સમજવા ભેદોએ. અન્યથા આકાશપ્રદેશની શ્રેણીઓ તો બધી સીધી જ છે. તેના ભેદોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

(૨) ત્યારે જીવ કે પુદ્ગલો જ્ઞાનગતિએ ગમન કરતા હોય અને આગળ જઈ બીજી શ્રેણીમાં ગતિ કરવાનું શરૂ કરે, ત્યારે તેમના એ ગમનમાં એક વાંક લેવા પડે છે; તેથી જે શ્રેણી થઈ તે એકતઃવક્ર કહેવાય. જેમ કે કોઈ એક જીવ અધોલોકમાં પૂર્વ દિશામાં મરે છે અને તેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ઉર્ધ્વલોકમાં પશ્ચિમ દિશામાં છે, તો પ્રથમ તે જ્ઞાનગતિથી ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાં પહોંચશે અને ત્યાંથી સીધો પશ્ચિમમાં જશે. આ પ્રમાણે તેને પશ્ચિમમાં પહોંચવા માટે એક વાંક લેવા પડે છે.

(૩) જે શ્રેણીમાં જે વાંક હોય તે દ્વિધા વક્ર — જેમકે જીવ ઉર્ધ્વલોકના અગ્નિ ખૂણામાં મૃત્યુ પામ્યો; પણ જે તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અધોલોકમાં વાયવ્ય ખૂણામાં હોય, તો પ્રથમ તો તે તિર્થંગતિથી નિર્જાતીમાં જાય છે, અને ત્યાંથી તિર્થંગતિથી વાયવ્યમાં પહોંચે છે.

(૪) જે શ્રેણીમાં એ તરફ લોકનાડી સિવાયનું ખ એટલે આકાશ હોય તે એકતઃખા કહેવાય. ત્રસજીવો તો ત્રસનાડીમાં જ હોય એટલે એમને જે તે ત્રસમાં ઉત્પન્ન થવાના હોય તો — આ એકતઃખા શ્રેણીનો ત્રસ ગ આવતો નથી. પણ સ્થાવરજીવો અને પુદ્ગલો તો ત્રસનાડી બહાર પણ છે. તેથી તેમને આવી ગતિનો ત્રસ ગ આવે છે. કોઈ એવો ત્રસનાડી બહારનો જીવ જે ત્રસનાડીમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો આ એકતઃખા શ્રેણી થાય છે. પ્રથમ તો તે જીવ ત્રસનાડી બહાર હોય ત્યાંથી સીધો ત્રસનાડીના ડાબા કે જમણા પડખે આવે છે. અને પછી ત્રસનાડીમાં તે પડખે અગર જે બીજે પડખે જવાનું હોય તો તે પ્રમાણે જે ત્રણ વગેરે વાંક લઈને નિયત સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ પ્રમાણે પુદ્ગલની પણ ગતિ થઈ શકે.

(૫) જે શ્રેણીમાં જે વખત ત્રસનાડી બહારનું આકાશ હોય તે દ્વિધાખા કહેવાય. ત્રસનાડીની ડાબી બાજુએ બહાર રહેલો જીવ જે જમણી બાજુએ બહાર ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો આ શ્રેણી બને છે. પ્રથમ તો તે જે બાજુએ હશે તે બાજુથી લોકનાડી — ત્રસનાડીમાં પ્રવેશશે અને પછી ત્રસનાડીમાં ગતિ કરી તેની બહાર નીકળી બીજી બાજુએ ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રમાણે પુદ્ગલ પણ કરી ગતિ શકે છે.

(૬) ચક્રવાલ ગતિ જીવને નથી હોતી પણ પરમાણુને હોય છે. ચક્રવાલ ગતિ એટલે ગોળાકારે — બમરી ખાઈને ગતિ કરવી તે.

(૭) અર્ધચક્રવાલ એટલે અર્ધગોળ — આ પણ પરમાણુને હોય છે.

પરચૂરણ

૧. ઉત્પાદ - વ્યય

ઉત્પાદ એક છે, વિગતિ-વિકૃતિ-વિગમ એક છે.^૧

[—સ્થા. ૨૨, ૨૩]

આનન્તર્ય પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. ઉત્પાદાનન્તર્ય; ૨. વ્યયાનન્તર્ય; ૩. પ્રદેશાનન્તર્ય;
૪. સમયાનન્તર્ય; ૫. સામાન્યાનન્તર્ય.

[—સ્થા. ૪૬૨]

છેદન પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. ઉત્પાદન છેદન; ૨. વ્યય છેદન; ૩. બંધ છેદન;
૪. પ્રદેશ છેદન. ૫. દ્વિધાકાર છેદન.

[—સ્થા. ૪૬૨]

૨. અદ્યવૃષ્ટિ-મહાવૃષ્ટિનાં કારણો

ત્રણ કારણે અદ્યવૃષ્ટિ થાય છે—

- (૧) ૧. તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના છવો કે પુદ્ગલો જલરૂપે ઘણાં પરિણત થતાં નથી;

૧. સરખાવો—તીણિમાનિ મિશ્રણે સ્વતસ્સ સ્વતત્ત્વલ્લણાનિ । કતમાનિ — તીણિ ? । ઉપ્પાદો પચ્ચાયતિ, વયો પચ્ચાયતિ, ઠિતસ્સ અવ્વયત્તં પચ્ચાયતિ । તીણિમાનિ મિશ્રણે અસંસ્વતસ્સ અસંસ્વતત્ત્વલ્લણાનિ । કતમાનિ તીણિ ? । ન ઉપ્પાદો પચ્ચાયતિ, ન વયો પચ્ચાયતિ, ન ઠિતસ્સ અવ્વયત્તં પચ્ચાયતિ । અંગુત્તર — ૩. ૪૭.

૨. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. આને મળતાં જ પાંચ કારણો બતાવી ભગવાન શુદ્ધ કહે છે કે, આ વર્ણના અંતરાયના કારણોને ન્યાતિધોઓ નથી બાજીતા. અંગુત્તર ૫. ૧૯૭.

૨. દેવ, નાગ, યક્ષ અને ભૂતોની સમ્યક્ આરાધના ન કરી હોય;
૩. જલના પુદ્ગલોને વાયુ ખીજે ખેંચી જાય - કે વીંખી નાખે.

(૨) ત્રણ કારણે મહાવૃષ્ટિ થાય છે —

૧. તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના છવો કે પુદ્ગલો ઘણા પરિમાણમાં પરિણત થાય;
૨. દેવ, નાગ, યક્ષ, અને ભૂતોની સમ્યક્ આરાધના કરી હોય;
૩. ખીજા પ્રદેશમાં વરસનાર વાદળોને વાયુ તે તે પ્રદેશમાં ખેંચી લાવે અને તે તે પ્રદેશનાં વાદળોને વીંખી ન નાખે.

[—૨૫૧૦ ૧૭૬]

૩. આશ્ચર્ય

દશ આશ્ચર્ય કહ્યાં છે —

૧. ઉપસર્ગ; ૨. ગર્ભહરણ; ૩. સ્ત્રીતીથ; ૪. અભવ્ય પરિષદ - અયોગ્ય પરિષદ; ૫. કૃષ્ણનું અપરકંકાગમન; ૬. ચંદ્રસૂર્યનું આકાશથી ઊતરવું; ૭. હરિવંશ કુટુંબપત્તિ; ૮. ચમરોત્પાત; ૯; એકસો આઠ સિદ્ધ; ૧૦. અસંયતપૂત્ર. આ આશ્ચર્યો અનન્તકાલે થાય છે.

[—૨૫૧૦ ૭૭૭]

૧. જે ઘટના સામાન્ય રીતે ન બને પણ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં બની ગઈ હોય એટલે અદ્યુત જણાય, તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે. ૩૧ દશમાંથી પાંચ તો—૧, ૨, ૪, ૬, ૮ ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં જ બન્યાં છે. પાંચમું નેમિનાથના તીર્થમાં, ૬મું કમળના તીર્થમાં, ૭મું મરિચનાથના તીર્થમાં, ૧૦મું સુવિધિના તીર્થમાં અને ૭મું શિવજીના તીર્થમાં સમજા. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ—૩૨, ૧૦૩૧-૧૦૩૪.

વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અને શિષ્ય : નં. ૩.

૪. સૂતેલો કેવી રીતે જાગે

પાંચ કારણો સૂતેલો જાગી જાય —

૧. શબ્દથી; ૨. સ્પર્શથી; ૩. ભૂખથી; ૪. નિદ્રાક્ષય થયે; ૫. સ્વપ્નદર્શન થયે.

[—સ્થાન ૪૩૬]

૫. અન્ત — અનન્ત

અન્ત (અર્થાત્ નિર્ણય — પાર — પરમરહસ્ય) ત્રણ છે —

૧. લોકાન્ત (લૌકિક અર્થશાસ્ત્રાદિનું રહસ્ય); ૨. વેદાન્ત (વેદ-ઋગ્ગાદિનું રહસ્ય); ૩. સમયાન્ત (જૈન સિદ્ધાંતનું રહસ્ય).

[—સ્થાન ૨૧૬]

અનન્ત પાંચ પ્રકારનું છે^૧ —

(૧) ૧. નામ અનન્તક; ૨. સ્થાપના અનન્તક; ૩. દ્રવ્યાનન્તક; ૪. ગણનાનન્તક; ૫. પ્રદેશાનન્તક.

(૨) ૧. એકતઃ અનન્તક; ૨. દ્વિધા અનન્તક; ૩. દેશવિસ્તાર અનન્તક; ૪. સર્વાવિસ્તાર અનન્તક; ૫. શાશ્વતાનન્તક.

[—સ્થાન ૪૬૨]

અનન્તક દશ છે —

૧-૧૦. ઉપયુક્ત.

[—સ્થાન ૭૩૧]

૬. વૈદક શાસ્ત્ર

રોગ ચાર પ્રકારનો છે^૨ —

૧. વાતજન્ય; ૨. પિત્તજન્ય; ૩. ક્ષેષ્મજન્ય; ૪. સંનિપાતજન્ય.

૧. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ ટિપણ નં. ૪.

૨. સરખાવો “રોગના બે લેહ છે — (૧) કાયિક અને (૨) ચેતસિક”.

— અંગુલ ૪, ૧૫૭.

ચિકિત્સાનાં ચાર અંગ છે —

૧. વૈદ્ય; ૨. ઔષધ, ૩. રોગી; ૪. પરિચર્યા.

[—સ્થાન ૩૪૬]

ચિકિત્સક (વૈદ્ય) ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પોતાની ચિકિત્સા કરે પણ બીજાની ન કરે; ૨. બીજાની ચિકિત્સા કરે પણ પોતાની ન કરે; ૩. બીજાની ચિકિત્સા ન કરે અને પોતાની પણ ન કરે; ૪. પોતાની ચિકિત્સા કરે અને બીજાની પણ કરે.

[—સ્થાન ૩૪૪]

રોગોત્પત્તિનાં નવ કારણ છે —

૧. અત્યથન; ૨. અહિતાથન; ૩. અતિનિદ્રા; ૪. અતિભગરણ; ૫. મૂત્રાવરોધ; ૬. મલાવરોધ; ૭. અધ્યગમન — રસ્તે આલવાથી થાક લાગે તો; ૮. પ્રતિકૂલ ભોજન; ૯. કામવિકાર.

[—સ્થાન ૯૯૭]

૭. દંડનીતિ વગેરે

દંડનીતિના સાત પ્રકાર છે —

૧. હસ્તાર; ૨. મસ્તક; ૩. ધિક્કાર; ૪. પરિભાષણ (અપરાધીને ઠપકો દેવો — “અહીંથી જરૂર નહીં” — તે); ૫. મંડલબંધ (શ્રેષ્ઠમર્યાદા કરી તેથી બહાર ન જવાની આજ્ઞા); ૬. ચારક — કેદ; ૭. હયિચ્છેદ — મરણ; પાદ વગેરે કાપી નાખવા.

[—સ્થાન ૧૨૩]

૧. પ્રથમની ત્રણ નીતિ વિશે શુભો મહાપરુષ અરજા કર્યા. આવૃત્તિ નં. ૩૦ ૧૯૪ થી.

૨. અંતિમ ચાર ભરતચંદના અપરાધોમાં ૪૬૨, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩ અને ૩૫૪માં આ. ૩. કોઈને અને આ આજ્ઞામાં ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩ અને ૩૫૪માં અને અંતિમ ને ૩૫૦માં ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩ અને ૩૫૪માં છે.

અર્થયોનિ ત્રણ છે —

૧. સામ; ૨. દંડ; ૩. લેહ.

[—સ્થા૦ ૧૮૫]

આત્મરક્ષા ત્રણ છે —

૧. ધાર્મિક બાબતોથી પ્રેરણા લઈ; ૨. મૌન લઈ; ૩. ભૂરીને ખીણ એકાંત જગ્યાએ આદ્યા જઈ.

[—સ્થા૦ ૧૭૨]

ટિપ્પણ

૧. આત્મ-નિર્વૃત્તિ લેહો :— સાતત્ય, અવિચ્છેદ, અવિરહ એ બધા એકાર્થક છે.

(૧) સતત જીવોની ઉત્પત્તિ તે ઉત્પાદાન-નિર્વૃત્તિ—જેમકે નરકગતિમાં ઉત્કૃષ્ટ અસપ્તયાત સમય સુધી સતત નારકો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ઉત્પાદ-વિરહ કાળ આવે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે વ્યય—અર્થાત્ મૃત્યુ વિષે સમજી લેવાનું.

(૩) પ્રદેશાન-નિર્વૃત્તિ (૪) સમયાન-નિર્વૃત્તિ.

(૫) ઉત્પાદાદિ કોઈ વિશેષની વિવક્ષા ન હોય ને જે સામાન્ય સાતત્ય તે સામાન્યાન-નિર્વૃત્તિ.

૨. છેદનના લેહો :—

(૧) નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિથી જીવાદિ દ્રવ્યનો પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ છેદ—નાશ થાય છે, તેથી તે ઉત્પાદ છેદન.

(૨) પૂર્વ પર્યાયના વ્યય—નાશથી જીવ આદિ દ્રવ્યનું જે છેદન વ્યય—વિગમ—નાશ થયો તે વ્યય છેદન.

(૩) જીવના કર્મબંધનો નાશ અને પુદ્ગલસ્કંધથી અમુક પરમાણુના સંબંધનો નાશ તે બંધછેદન.

(૪) જીવાદિ દ્રવ્યના પ્રદેશનો યુક્તિથી વિભાગ કરવો તે પ્રદેશ છેદન.

(૫) જીવાદિને બે વિભાગમાં કરવું, તે દ્વિધાકાર છેદન.

૩. આશ્ચર્યોના લેહો :—

(૧) તીર્થંકરોને કેવળજ્ઞાન પછી હપસર્ગો નથી થતા પણ ભગવાન મહાવીરને થયા—ગોરાલે તેનેલેશ્યા મૂકી અને ભગવાનને દેહપીડા થઈ,

તે હપસર્ગ પ્રસિદ્ધ જ છે. જીઓ ભગવતી રાતઃ ૧૫, પૃં ૨૮૪. દિગંબર કથાનકોમાં આ ગોશાળાનો પ્રસંગ નથી આવતો.

(૨) ગર્ભહરણ ઘટના એ ભગવાન મહાવીરના જન્મની જ છે. ખીજી કોઈ આવી ઘટના બની નથી એટલે એ અદ્ભુત મનાય છે—જીઓ આચારાંગ ૨, ૧૫, અને આવશ્યક નિં બાપ્ય ગાં ૪૭ થી. પાઃ ભગવતીમાં જ્યાં દેવાનંદાનો પ્રસંગ છે ત્યાં ભગવાને તોળીને ખરી માતા જણાવી છે, પણ ગર્ભહરણઘટનાનો ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, ભગવતી રાં ૫, ઉં ૩૩, પૃં ૨૫૬. દિગંબર આ ઘટના માનતા નથી.

(૪) જૂનિક ગામની બહાર ઝાંજીવાલિકા નરીના કાંઠે શાશ્વતની નીચે ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ગયે તે મહાદેવ નામના ઉદ્યાનમાં ગયા ત્યાં દેવાએ તેમની જ્ઞાનોત્પત્તિનો અનુભવ કર્યો કેતુહલવરા અનેક લોકો આવ્યા. ભગવાને દેશના રીધી પણ માર્ગે આવિત્ર અંગીકાર કર્યું નહિ. આથી તેમની પ્રથમ દેશના નિષેધ ગર્ભ—એટલે તેમની પ્રથમ પરિપક્વને અભવ્ય કહી છે. આ પણ એક આશ્ચર્યઃ ઘટના છે. જીઓ આવશ્યકનિં ગાં ૫૩૮. ત્યાર પછી ભગવાન મધ્યમ અપાપામાં ગયા અને ત્યાં ગણધરેને નિશા દીધી.

(૫) ધાતકી ખડના ભરતની અપરકંકાના નિવાસી પદારાજે દેવની મહદથી પાંડવભાર્યા દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું હતું. તે લેવા માટે દુન ત્યાં ગયા એ પણ અદ્ભુત ઘટના છે—જીઓ જ્ઞાતાધર્મકથા—અવગ્રહઃ અધ્યયન ૧૬ મું.

(૬) ભગવાનની હસ્થાવરથામાં ચક્ર અને સૂર્ય બન્ને પોતાના શાશ્વત વિમાન સાથે આવ્યા અને દર્શન કર્યા, એ પણ એક આશ્ચર્ય ઘટના બની છે. આ ઘટના કોશાંગીમાં બની હતી. આચાર્યકનિર્મલિ ગાં ૫૧૬.

(૭) કોશાંગી નામની નગરીમાં સમુખ નાગનો નાનકડો નેનો કોઈ વીરય નામના માણસની મુદર પત્ની વનગાદા દરેક હઈ પેનાના શાણીવાસમાં રાખી, અને બન્ને મુખે ગહેવા ઇચ્છ્યાં. ગહેવ નનમાણના વિરોગમાં ગાંડા જેવો થઈ આમ તેમ કરવા માણસો વન મારે દાન તપસ્વી થયા. એક દિવસ તેની એવી ગિયતિ ગાંડા અચ્છે, મોં ન વનમાણાએ લેઈ. અને બન્નેને એકસાથે પકાડાયા હતા કે નાગ દેવે નેનો

આપણે જ કારણે આવી દુર્દશાને પામ્યો. એટલામાં તે બન્ને પર વીજળી પડી અને તેઓ મરી ગયાં. આમ મરતી વખતે બન્ને સ્વેગ દશામાં હોવાથી મરીને હરિવર્ષમાં યુગલિયા થયાં. પેલો વીરય તાપસ પણ મરીને વ્યંતરદેવ થયો. તેણે વિભંગજ્ઞાનથી જોયું તો પેલું યુગલ સુખે કીડા કરી વિચરતું હતું. એટલે પોતાનું પૂર્વ વૈર ચાદ કરીને તેઓની ભિચાર પોતાની દિવ્ય શક્તિથી ૧૦૦ ધનુષ કરી દીધી અને તે યુગલને ભરતવર્ષમાં ચપામા લાવીને મૂકી દીધું, અને વ્યસની બનાવ્યું જેથી નરકે જાય. ચપાનો ઇક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા અપુત્ર મરી ગયો હતો એટલે એ યુગલને રાજા-રાણી બનાવી દીધા. એ હરિ નામનો રાજા અને હરિણી નામની રાણીના નામે ઓળખાયાં. તેમનો જે વંશ ચાલ્યો તે હરિવંશ. જુઓ વસુદેવ હિંદી પૃ. ૩૫૬.

(૮) અસુરરાજ ચમરે ભગવાન મહાવીરના શરણમાં રહી પોતાથી ઉપરના સૌધર્મ દેવલોકમાં વિકુર્વાણા કરીને ત્યાંના દેવોને ત્રાસ આપ્યો અને તેની વેદિકા પર પોતાનો પગ મૂક્યો. આથી શકેન્દ્ર ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે વજ્રનો પ્રહાર કર્યો, પણ તે ભગવાનના પાદમૂલમાં વૈકિયટ્વપનો ઉપસંહાર કરીને પડ્યો તેથી તેનું વજ્ર કાંઈ કરી શક્યું નહિ; ભગવાનની શરણમાં ગયેલા ચમરને શકે ક્ષમા કરી. આ ઘટનાનું રાચક વર્ણન ભગવતીમાં છે. આ પ્રસંગ ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત નામે ઓળખાય છે અને તે અદ્ભુત એટલા માટે છે કે અસુરોની સૌધર્મ સુધી જવાની ધટના અનતકાળે એકાદ વખત જ બને છે. અને તે પણ અરિહંત જેવા મહાપુરુષની સહાયતા હોય તો. જુઓ ભગવતી ૨૦ ૩, ઉ. ૩, પૃ. ૧૬૭.

(૯) ભગવાન ઋષભદેવની સાથે ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના વાળા ૧૦૮ જણાએ સિક્કિગમન કર્યું. આ પણ એક આશ્ચર્ય જ છે. આ ઘટના આશ્ચર્યકર મનાય છે.

પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગા. ૩૩૩ અને ૪૩૪) ઋષભે દશ હજાર સાથે નિર્વાણગમન કર્યું એમ કહ્યું છે. તેની સંગતિ શી ?

(૧૦) સંચત તો પૂનર્હ છે જ પણ અસંચતની પૂનર્હ થાય એ આશ્ચર્ય લેખાવું જોઈએ. આમ સુવિધિના તીર્થમાં આ અવસર્પિણીમાં બન્યું છે. તેથી તે આશ્ચર્યઘટના ગણાવી છે.

૪. અનન્તકના લેહો :— (૧) અનન્તક એવું જેનું નામ હોય તે નામ અનન્તક.

(૨) કોઈ પણ વસ્તુમાં અનન્તની આગ્રાસા રૂપે તે સ્થાપના અનંતક.

(૩) ગણવા યોગ્ય ને અનંત દ્રવ્યો ને દ્રવ્યાનંતક.

(૪) અનન્ત એવી ને સખ્યા તે ગણનાનંતક.

(૫) અનંત પ્રદેશો તે પ્રદેશાનન્તક.

(૧) એક દીર્ઘતાની અપેક્ષા કરીને ને અનન દોષ ને એક અનંતક = એક શ્રેણીનું ક્ષેત્ર.

(૨) લંબાઈ-અને પહોળાઈ એમ બે અપેક્ષાથી ને અનંત ને દ્વિધાઅનંતક = પ્રવરક્ષેત્ર.

(૩) રુચકથી માંડીને ને પૂર્વા આદિ કોઈ એક દિશામાં ફેરના વિસ્તાર હોય, તેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ તે દેશવિસ્તારાનંતક કહેવાય.

(૪) સર્વાકાશ એ અનંત પ્રદેશી હોવાથી સર્વવિસ્તરાનન્તક.

(૫) અનાદિઅનંત જ્વાલિદ્રવ્ય અનંત સુખયની રિયનિવાણું જે તેથી તે શાશ્વતાનંતક.

સમવાયાંગને અંતે

આવી રીતે આ શાસ્ત્રમાં કુલકરવંશ, તીર્થંકરવંશ, ચક્રવર્તીવંશ, દશાસ્વંશ, ગણધરવંશ, ઋષિવંશ, યતિવંશ, મુનિવંશ કહેવામાં આવ્યા છે. અને આ શ્રુત, શ્રુતાંગ, શ્રુતસમાસ, શ્રુતસ્કંધ, સમવાય, સંખ્યા, સમસ્તાંગ, અથવા અધ્યયન ભગવાને કહ્યું છે — એમ હું (સુધર્મા) કહું છું.

[—સમ૦ ૧૫૬]

શબ્દસૂચિ

અકતિસંચિત ૪૨૮
 અકર્કણતા ૨૫
 અકર્ણ ૬૧૭
 અકર્મભૂમિ ૨૦૨, ૪૦૨, ૫૭૩, ૫૭૪,
 ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૬૦
 અકર્મભૂમિકં ૩૨૩
 અકર્મીશ ૨૮૬
 અકષાય ૧૦૬, ૧૭૩
 અકષાયી ૧૭૪
 અકસ્માત્ ૪૬, -હં ૪૧૫; -ભય ૪૧૭
 અકંડયક ૧૬
 અકંપિત ૭૨૩-૨૪, ૭૩૬
 અકામનિર્ભરા ૬૬
 અકામમરણ ૨૬૨
 અકાયિક ૧૭૨, ૧૭૫
 અકાંત ૫૩૨
 અદિચનતા ૨૬૪
 અદિઆચતન ૪૪૫
 અકુરાલ ૩૦; -ધર્મ ૨૮
 અકૂળતા ૨૫
 અકૂટણતા ૨૬
 અકુષ્ણશુકલ ૬૩, -વિચાત્રી ૬૩
 અક્રિયા ૩૬, ૧૦૬, -મિથ્યાત્વ ૩૬,
 -વાદ ૬૭, -વાદી ૨૩૪, ૨૬૭,
 ૩૩૫, ૪૩૬, ૪૪૫, ૪૪૭-૮
 અક્ષ ૮૮૭; -નિકુર ૧૬૫; -નિકુરાંગ
 ૧૬૫
 અક્ષમા ૭૫

અક્ષર ૨૩૩, -પૃષ્ઠિકા ૮૮૫; -સંખર્ષ
 ૫૪૫
 અક્ષોભ્ય ૩૨૬
 અગતિ ૪૧૭-૬, -સમાપન ૧૬૩,
 ૧૬૫, ૨૦૫
 અગરતી ૬૦૬
 અગાર ૨૮૦, ૭૨૧; -વાસ ૭૩૮,
 -સામાયિક ૧૦૮
 અગીતાર્થ ૧૪૧
 અગ્રપિત ૪૨
 અગ્રુલધુ -નામ ૮૨; -પરિણામ ૫૩૩;
 -સ્પર્શપરિણામ ૫૩૪
 અગ્નિ ૩૮, ૪૬૫, ૫૫૬, ૫૬૬, ૬૦૫,
 ૬૧૮, ૭૦૧; -કુમાર ૧૧૭, ૩૫૬,
 ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૨; -કુમા-
 રેન્દ્ર ૪૮૧, -પુત્ર ૭૩૨; -પ્રવેશ
 ૩૮૨; -મૂતિ ૭૨૩, ૭૩૬, -માણવ
 ૪૮૧, ૪૮૪; -વિચ્છેદ ૬૮૨;
 -વૈશ્ય ૭૩૬, -વૈશ્રમણ ૫૨૫;
 -શિખ ૪૮૧, ૪૮૪, ૭૫૪; -સેન
 ૭૩૨
 અગ્ન્યર્થ ૪૭૪, ૪૭૫
 અગ્ન્યર્થાલ ૩૬૬, ૪૭૪
 અગ્રણીજ ૧૬૮
 અગ્રમહિષી ૪૬૬
 અગ્રમાહિણી ૩૬૨
 અગ્રાલ ૫૩૬
 અગ્રિલ ૬૦૬

અઘાતી કર્મ ૧૦૬
 અચરમ ૧૭૩, ૨૦૩
 અચરિમ ૪૨૮
 અચક્ષુદર્શન ૨૭૬; -આવરણ ૭૪
 અચક્ષુદર્શની ૧૭૪
 અચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર ૧૦૬
 અચલ ૩૨૬, ૭૫૩, ૭૫૬; -બલદેવ
 ૭૫૬; -ભ્રાતા ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૩૬
 અચિત્ત ૩૬૧, ૩૬૮, ૪૩૩; -વાયુ ૧૬૭
 અચિન્તનીય ૨૭
 અચિરા ૭૪૬
 અચેલ ૧૧૬; -ધર્મ ૭૩૧
 અચેલક ૩૧૦
 અચૈર્થ ૨૦૯
 અચિન્નપુદ્ગલ ૫૩૫
 અચ્યુત ૪૨, ૬૬, ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩,
 ૪૨૪, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૭૦,
 ૪૭૨, ૪૭૭-૯, ૪૮૧, ૪૮૩,
 ૪૮૫, ૪૯૦, ૪૯૪-૫, ૫૧૧;
 -અવતરક ૩૭૨
 અજ ૬૦૫
 અજકરક ૬૦૫
 અજવીયિ ૪૬૭
 અજિત ૬૬૬, ૭૦૨, ૭૫૮; -સેન
 ૬૮૭, ૭૩૨
 અજીવ ૧૬૩-૮, ૧૭૧, ૨૩૪, ૨૩૬,
 ૩૩૪, ૪૩૬, ૪૪૫, ૫૫૩-૬, ૫૬૩;
 -અસ્તિકાય ૫૧૮-૯; -મિશ્રક
 ૩૬; -ભેદ ૫૧૮; -કાય ૧૬૭, ૫૧૬,
 -કાયારભ ૩૮, -ક્રિયા ૪૧૦,
 -રાશિ ૫૧૮; -અભિગમ ૪૧૬
 અજીવન ૩૭
 અજૈન ૧૮૮
 અલોગીકેવલી ૨૬૪

અજ્ઞાતચારી ૧૪
 અજ્ઞાન ૩૬-૭, ૪૩, ૧૧૬, ૨૬૫, -ક્રિ
 ૩૬; -વાદી ૨૩૪, ૪૩૬, ૪૪૫, ૪૫
 અજ્ઞાની ૧૭૩, ૧૭૫
 અઙ્ગ ૧૬૫, ૮૮૭, -અંગ ૧૬૪, ૮૮
 અઙ્ગલિકા ૪૨૧
 અઙ્ગ ૩૬૪
 અઙ્ગીક્રિયાભાલોક ૪૭૬, ૬૪૫
 અણગાર ૨૬, ૩૦, ૧૩૬, ૧૪૦, ૨૮,
 ૩૦૦, ૩૧૭, ૬૬૬, ૭૨૧, ૭૨
 ૭૭૦; -માર્ગ ૨૬૩; -સામાયિ
 ૧૦૮; -શ્રુત ૨૫૬
 અણપણ્ડિત ૪૮૨
 અણુમત ૧૦૮, ૧૨૨, ૭૩૧
 અતથ્યજ્ઞાનાનુયોગ ૧૬૬
 અતિકાય ૪૮૨
 અતિક્રમ ૨૩
 અતિક્રમણ ૩૨૧
 અતિકાન્તપ્રત્યાખ્યાન ૧૧૬
 અતિચાર ૨૩
 અતિભત ૮૪૪
 અતિથિ ૮૪૮
 અતિપાર્થ ૭૩૨
 અતિપાંડુકંબલશિલા ૬૨૭, ૬૩૪
 અતિબલ ૭૪૮, ૭૫૭
 અતિભદ્રા ૭૩૬
 અતિયાનગૃહ ૧૬૬
 અતિરક્તકંબલશિલા ૫૬૮, ૬૨૭
 અતિરાત્ર ૫૨૬; -પર્વ ૫૪૬
 અતિશય ૧૧૦, ૧૨૩, ૬૮૫
 અતિશેષ ૨૭૨
 અતિસંપન્ન ૮૨૬
 અતિસ્થવિર ૭૭૪
 અતીત ૫૨૦-૧; -અવસર્પિણી ૬૮

—ઉત્સર્પિણી ૬૮૭. —અક્ષા ૫૩૦
 અતીર્થકરસિદ્ધ ૧૮૮
 અતીર્થસિદ્ધ ૧૮૮
 અદ્દંડ ૧૦૬
 અદ્વતાદાન ૩૭, ૧૨૪, ૧૩૩, —પ્રત્યય
 ૪૧૫; —વિરમણ ૩૨, ૧૦૭, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૨૬, ૩૦૦
 અદાહ ૫૩૬
 અદિતિ ૬૦૫
 અદીન ૮૨૪
 અદીનમના ૮૨૫
 અદીનપરિણત ૮૨૪
 અદીનરાત્રુ ૬૯૭, ૭૧૮
 અદાગપત્ર ૨૫૮
 અક્ષાકાલે ૫૨૧
 અક્ષાપ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦
 અક્ષાથુ ૭૩, ૩૪૬
 અક્ષામિશ્રક ૩૬, ૪૦
 અક્ષાસમય ૫૧૮, ૫૪૮
 અર્દ્ધતબક્ષવાની ૪૪૮
 અધ: ૨૭૧, ૫૬૯
 અધમ ૪૪૭
 અધર્મ ૩૭, ૫૨, ૫૨૦, ૫૨૪; —દાન
 ૬૩; —પ્રતિમા ૯, —મુક્ત ૨૨૪;
 —અરિતકાય ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૨૭૪, ૫૧૮-૨૦, ૫૪૮, ૫૫૭
 અધિકદોષ ૨૩૦
 અધિકરણ ૪૧૧
 અધિકરણિકા ૪૧૫
 અધિપતિ
 અધિવાસના ૧૨૧
 અધો ૪૧૬; — ગૌરવપરિણામ ૮૨,
 —લોક ૪૪૯, ૪૫૭, ૫૧૪, ૫૫૪,
 ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૬૦

અધ્યયન ૨૩૩
 અધ્યવપૂરક ૩૩૯
 અધ્યવસાય ૩૪૭
 અનગન ૫૭૫, ૬૮૮
 અનર્થયાન ૨૫
 અનભિગૃહિત ૫૧
 અનર્થ ૫૩૬
 અનર્તિત ૩૧૯
 અનર્થદંડ ૪૯, ૪૧૫, ૪૨૯
 અનવકાક્ષવૃત્તિકા ૪૧૫
 અનવકાક્ષાપ્રત્યયા ૪૧૩, ૪૧૪
 અનવસ્થાપ્ય ૧૫૪, —પ્રાયશ્ચિત ૧૪૪;
 —અર્હ ૧૩૪
 અનરાન ૧૨૮
 અનંત ૪૪૮, ૫૫૩, ૬૬૭, ૭૫૯, ૮૯૨;
 —સેન ૬૮૭; —જ્ઞાની ૬૫; —નાથ
 ૭૧૬; —મિશ્રક ૩૬; —વિજય
 ૭૨૬, ૭૩૨; —વિજ્ઞાન ૪૪૫; —નીર્થ
 ૭૨૬, ૭૪૪; —વૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા ૧૫૩;
 —સિદ્ધ ૧૮૮; —અનુભવી ૭૬,
 ૨૧૧, ૩૨૪
 અનંતક ૭૩૨, ૮૯૬
 અનંતર ૨૪૯, —અવગાઢ ૧૬૩. ૧૬૫,
 ૨૦૫
 અનાકારોપયુક્તા ૧૭૩
 અનાકારા ૫૫૪
 અનાગત ૫૨૦. ૫૨૧, —પ્રત્યાખ્યાન ૧૧૬;
 —અક્ષા ૫૩૦
 અનાગારપ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦
 અનાયરણ ૭૬
 અનાયાર ૨૩, ૨૪
 અનાયીર્ણ ૫૨
 અનાત ૫૩૨
 અનાત્મભાવવર્તી ૨૬

અનાત્મા ૫૧૮
 અનાદિત ૫૬૫, ૫૪૫
 અનાદેય નામ ૮૪
 અનાથપ્રજ્ઞા ૨૬૩
 અનાનુગમિક ૨૬૮
 અનાનુબંધી ૩૧૬
 અનાબાધ ૨૮
 અનાભિગ્રહિક ૫૧, ૫૨, ૨૭૮
 અનાભોગપ્રતિસેવના ૧૩૨
 અનાભોગપ્રત્યયા ૪૧૩
 અનાભોગ બહુરા ૨૮૮
 અનાભોગવૃત્તિકા ૪૧૫
 અનાભોગિક ૫૨
 અનાભોગિક મિથ્યાત્વ ૫૨
 અનાયુક્તાપ્રમાણના ૪૧૩; -આદાનતા ૪૧૩
 અનાયુષ ૫૫૪
 અનારંભ ૨૮, ૨૬૬
 અનારંભી ૭
 અનારાધક ૨૮૫, ૨૮૬
 અનાથ ૩૨૦, ૮૨૫; -અવહાર ૮૪૧
 અનાક્ષાપ ૫૧
 અનાશાતના ૩૪૪
 અનાહારક ૧૭૩, ૪૨૬
 અનિકૃષ્ટ ૮૩૭
 અનિત્યાનુપેક્ષા ૧૫૨
 અનિદાનતા ૨૪
 અનિન્દ્રિય ૧૭૨, ૧૭૫, ૪૨૬, ૫૫૪
 અનિર્હારિમ ૩૮૩
 અનિવર્ત ૬૦૬
 અનિવૃત્તિ ૭૨૬, ૭૪૪; -કરણ ૧૦૦;
 -આદર ૬૨, ૧૦૩
 અનિશ્ચિત અવશ્ય ૨૨૨
 અનિશ્ચિત ઉપધાન ૧૭

અનિષ્ટ ૫૩૨
 અનિસૃષ્ટ ૩૩૯
 અનીક ૪૭૯, ૪૯૦
 અનુકંપા ૭૭૬; -દાન ૬૨
 અનુગમન ૩૪૪
 અનુગ્રહ ૧૪૭
 અનુભવ ૮૪૪
 અનુભા ૭૭૫
 અનુભાત ૩૧૦
 અનુભાપન ૩૧૫, ૭૬૪
 અનુભાપની ૩૧૫
 અનુભાપિત પાનભોજન ૧૧૨
 અનુત્તર ૬૫, ૧૦૫, ૨૭૨, ૩૭૮, ૪૦૨,
 ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૮૦, ૫૧૦, ૫૧૨;
 -ચરિત્ર ૨૭૨; -જ્ઞાન ૨૭૨; -તપ
 ૨૭૨; -દર્શન ૨૭૨; -મહાન ૪૨૧,
 -વાસી ૪૦૫; -વિજ્યાદિ ૪૪૧,
 ૪૪૨; -વિમાન ૨૪૨, ૩૬૭,
 ૪૬૬, ૪૭૨, ૪૭૮, ૭૧૨, ૭૨૫,
 -વીર્ય ૨૭૨, -ઉપપાતિક ૬૨૧
 ૨૩૧, ૨૪૨, ૨૫૭; -ઓપપાતિક
 ૨૫૬, ૩૨૬, ૪૦૪, ૪૭૭
 અનુદ્ધાતિક ૧૪૩
 અનુપરતકાયકિયા ૪૧૧
 અનુપાલનાશુદ્ધ ૧૧૬
 અનુપેક્ષા ૧૪૭, ૧૫૨
 અનુબધ ૬૩
 અનુભાવ ૮૮, ૬૩; -અત્પ બહુત્વ
 ૫૬; -હરીરણોપક્રમ ૫૮; -કેપ-
 શમનોપક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬, ૫૭,
 -નામનિધતાયુ ૮૦; -નિકાચિત
 ૬૦, -નિધત ૫૬, -બન્ધનોપક્રમ
 ૫૭; -વિચરિણામનોપક્રમ ૫૮
 અનુભાવણશુદ્ધ ૧૧૬

અનુમતિત્યાગ ૨૮૫
 અનમાન ૨૨૬, ૨૭૬; -નિરાકૃત ૨૩૦
 અનુયોગ ૧૬૯, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૬૧,
 ૨૭૫, ૩૩૭, ૮૭૬, -ગત ૨૬૦;
 -દ્વાર ૧૬૪, ૨૩૨, ૨૪૧, ૩૩૮,
 ૮૦૭, ૮૮૭
 અનુયોગી પ્રશ્ન ૧૪૮
 અનુરાધા ૪૬૩, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૯.
 ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦
 અનુલાપ ૫૧
 અનુલોપ પ્રશ્ન ૧૪૮
 અનુલ્લાપ ૫૧
 અનુવીચિ ભાષણ ૧૧૨
 અનુવેલ ધર નાગરાજ ૬૧૨
 અનુમળન ૩૪૪
 અનુશાસન ૧૪૭
 અનુશાસિત ૨૨૪
 અનુશ્રાવણ ૭૮૯
 અનુશ્રોતગામી ૮૭૪
 અનેકજીવ ૪૪૮
 અનેકવાની ૨૬૭, ૩૩૬, ૪૩૯
 અનેકસિદ્ધ ૧૮૯
 અનેકાંતવાદ ૩૩૮
 અન્તઃવાહિની ૫૬૯, ૬૦૧, ૬૩૨, ૬૩૭
 અન્નકથા ૪૪
 અન્નપુણ્ય ૫૪, ૫૫
 અન્નવિધિ ૮૮૩
 અન્યતીર્થિક ૯૦, ૯૭, ૧૬૭, ૨૬૬,
 ૬૮૪
 અન્યક્ષાનચારી ૧૪
 અન્યલિંગ ૭૧૬; -સિદ્ધ ૧૮૯
 અન્યૌન્યક્રિયા ૨૫૯
 અપ્ ૪૦૮; -કાય ૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૨,
 ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૧૫, ૪૧૯,

૪૪૦, ૫૫૭; -કાયારંભ ૩૮
 અપર્કર્ષ ૭૫
 અપકાન્તિ ૯૯
 અપત્રાપ્યમલ ૪૩૫
 અપધ્યાન ૨૫
 અપરકંકા ૨૬૦
 અપરવિદેહ ૫૭૦, ૫૭૩, ૫૯૦, ૫૯૩,
 ૬૦૭, ૬૨૦, ૬૩૩
 અપરા ૫૭૬, ૬૨૭
 અપરાજિત ૩૪૯, ૩૬૭, ૪૭૧, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૦૬, ૬૧૦,
 ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૯૯, ૭૫૨, ૭૫૭
 અપરાજિતા ૪૮૯, ૫૭૬, ૫૭૭, ૬૨૬,
 ૬૨૭, ૬૪૯, ૬૫૧, ૭૦૦, ૭૫૪
 અપરિગ્રહ ૨૦૯
 અપરિગ્રહી ૭
 અપરિણ્ન ૧૬૩, ૧૭૧, ૧૯૫, ૩૪૧
 અપરિત સંસારી ૪૨૭
 અપરિસ્ત્રાવી ૨૮૯
 અપર્યાપ્ત ૧૯૫, ૨૦૫, ૪૨૬
 અપર્યાપ્તક ૧૭૩
 અપર્યાપ્ત નામ ૮૩
 અપર્યાપ્ત નારક ૩૪૯
 અપર્યાયાતીત ૫૩૨
 અપરૌચ ૧૩
 અપશ્ચાત્તાપી ૧૩૯
 અપહૃત્ય ૨૯૮; -સંયમ ૨૯૭
 અપાનક તપઃકર્મ ૪૩૫
 અપાય ૨૨૩; -વિચય ૧૫૧, -અનુ-
 પ્રેક્ષા ૧૫૩
 અપાર્શ્વસ્થતા ૨૫
 અપિકારાનુયોગ ૮૭૭
 અપુદ્ગલ ૫૫૪
 અપુરુષવાદ ૧૩૩.

અપૂર્વકરણ ૧૦૦; -ગુણસ્થાન ૧૦૩	અભવસિદ્ધિ ૧૯૩
અપેક્ષા ૧૭૧	અભવ્ય ૧૭૮, ૪૨૬; -જીવ ૮૮, ૧૭૮;
અપ્રજ્ઞેત ૫૩	-નારક ૧૭૮; -પરિધક્ષ ૮૯૧
અપ્રતિપાતી ૨૬૮, ૨૭૮	અભાષક ૧૭૩, ૪૨૭
અપ્રતિબદ્ધ ૭૬૬	અભાષિત ૫૨
અપ્રતિષ્ઠાન ૪૨૧, ૫૧૭, ૫૫૮, ૭૪૭, ૭૫૬	અભિગમરુચિ ૨૭૬
અપ્રતિસંલીન ૨૧૧, ૨૧૩	અભિગમસમ્યક્દર્શન ૨૭૮
અપ્રતિસંવેદી ૪૪૪	અભિગૃહિત ૫૧
અપ્રત્યાખ્યાન ૭૬, ૪૧૧; -કપાય ૮૬;	અભિગ્રહ ૧૪, ૨૮૩
-કિંચા ૨૫૬, ૪૧૪; -કોષાદિ ૨૧૧	અભિચન્દ્ર ૫૨૫, ૬૮૮
અપ્રદેશી ૫૩૬	અભિચારકર્મમંત્ર ૧૪૪
અપ્રમત ૩૦, ૧૦૬; -સંચત ૯૧, ૧૦૨	અભિચી (અભિજિત) ૬૦૪, ૭૦૦
અપ્રમાદ ૧૭, ૩૦, ૨૬૩; -પ્રતિલેખના ૩૧૬	અભિજ્ઞાતિ ૧૮૧
અપ્રમાર્જન-અસંચમ ૨૬૮	અભિજિત ૪૬૩-૫, ૪૬૮, ૫૦૮, ૭૦૦
અપ્રશસ્ત કાયવિનય ૧૪૬	અભિધાનચિંતામણિ ૬૬૦
અપ્રશસ્ત ભાવના ૬૭	અભિધાનચાલેન્દ્ર ૫૦, ૬૬૬
અપ્રશસ્ત મનોવિનય ૧૪૫	અભિધ્યા ૭૬
અપ્રશસ્ત વચનવિનય ૧૪૫	અભિનંદન ૬૬૭, ૭૫૬
અપ્રક્ષ ૨૪૪	અભિનય ૮૮૫
અપ્રાવૃતક ૧૬	અભિભૂ ૬૮૪
અપ્રિય ૫૩૨	અભિમાન ૭૫
અપ્રીતિકોપધાત ૩૦૮	અભિલાપ પુરુષ ૮૧૬
અપ્રસાર ૪૮૬, ૬૫૦	અભિલાપ ૪૧૬
અપ્રસક્તિ ૨૬૭, ૩૩૫	અભિવર્ધિતમાત્ર ૫૨૬
અપ્રાધા ૬૬; -કાલ ૮૭, ૬૬	અભિવર્ધિત સંવત્સર ૪૬૧, ૫૨૬-૨૮, ૫૩૦
અપ્રુધ ૮૩૭; -હૃદય ૮૩૭	અભિષેકશિલા ૫૬૮, ૬૩૪, ૬૫૭
અપ્રહ ૪૨, ૫૪; -વિરમણ ૧૦૭	અભિષેક સભા ૪૬૮, ૫૧૩
અભાનસેન ૨૫૬	અભિસમાગમ ૨૭૧
અભદ્ર ૮૨૧	અભીક્ષણ અવગ્રહયાત્રા ૧૧૨
અભયકર ૭૦૧	અભેદ ૫૩૬
અભયદાન ૬૪	અભેક્ષતા ૨૨૩
અભયદેવ ૨૫૫, ૪૬૫, ૬૬૧, ૬૬૨	અભ્યાખ્યાન ૪૨
	અભ્યાખ્યાન વિવેક ૧૦૭

અલ્યાસાસન ૩૪૪
 અલ્યાહુત ૩૩૬
 અલ્યુત્યાન ૩૪૪, ૭૮૦, ૮૨૨
 અબ્જસંસ્થિત ૩૬૫
 અમત્સરિતા ૬૮
 અમધ્ય ૫૩૬
 અમન ૫૦; -આમ ૫૩૨
 અમનોજા ૫૩૨
 અમમ ૭૨૬
 અમલકંદપા ૩૩૧
 અમલા ૬૫૦, ૭૦૩
 અમાત્ય ૬૪
 અમાથી ૧૩૬; -પણું ૨૫
 અમિતગતિ ૪૮૧, ૪૮૪
 અમિતવાહન ૪૮૧, ૪૮૫
 અમિતસેન ૬૮૭
 અમિત્ર ૮૩૮; -આ ૮૩૮
 અમુક્ત ૮૩૮
 અમુદ્ધમ જીવ ૨૬૯
 અમૂર્ત ૩૭
 અમૂતા ૭૫૩
 અમોઘ ૬૫૨
 અમોઘા ૬૪૮
 અમોસલી (અમોસલી) ૩૧૯
 અમરહ ૫૪૪
 અમન ૧૬૪
 અમુત ૧૬૫, ૮૮૭; -અમ ૧૬૫, ૮૮૭
 અયોગતા ૧૦૬
 અયોગી ૧૭૨, ૧૭૪; -કેવલી ૯૨, ૧૦૬
 અયોધ્યા ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૯૮-૯૯
 અયોનિક ૫૫૪
 અયોમુખ ૬૧૬
 અર ૬૯૭, ૭૧૭, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૮
 અરક ૭૩૩

અરત ૬૦૬
 અરતિ ૧૧૬
 અરનાથ ૭૩૩
 અરનેમિ ૭૩૩
 અરસજીવ ૧૫
 અરસાહારી ૧૫
 અરહ (અહંત) ૭૪૪
 અરિહંત ૨૯, ૬૮, ૨૦૩, ૨૫૦, ૨૭૪,
 ૩૪૭, ૩૯૧, ૪૫૩, ૬૦૨, ૬૩૪,
 ૬૩૯, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૩; -અમ
 ૬૮૧, ૬૮૨; -જ્ઞાનોત્પત્તિ ૬૮૧;
 -પ્રવચ્ચા ૬૮૧; -વંશ ૬૩૧, ૬૮૦
 અરિષ્ટ ૪૭૪, ૭૦૩, ૮૪૭
 અરિષ્ટનેમિ ૭૧૭, ૭૧૮
 અરુણ ૪૭૪, ૫૮૦, ૫૮૧, ૬૦૬, ૬૩૩,
 ૬૫૧; -દ્વીપ ૪૬૫, ૬૫૧; -દેવ
 ૬૨૦; -પ્રભ ૬૧૨; -પ્રભા ૭૦૧;
 -વર ૪૭૮; -વરાવભાસ ૬૫૧;
 -આભ ૨૮૨, ૩૬૬; -હિતરા-
 વતસક ૩૬૬; -ઉદય સમુદ્ર ૬૫૪;
 -ઉદયસમુદ્ર ૪૬૫; -હિપપાત ૨૫૮
 ૬૫૧; -હિપપાતવર ૬૫૧; -હિપ-
 પાતવરાવભાસ ૬૫૧
 અરૂપી ૫૫૪
 અર્ચિ ૧૯૭, ૩૭૪, ૩૬૬, ૪૭૪; -માલિ
 ૩૬૬, ૪૭૪, ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૪૯
 અર્ચ ૨૦, ૪૩, ૨૬૫, ૮૪૧; -કથા
 ૪૩; -કંઠ ૪૯, ૪૧૫, ૪૨૬; -ધર
 ૮૧૬, ૮૨૩; -નિપૂર ૮૮૭, -નિપૂ-
 રાંગ ૮૮૭, -પ્રત્યનીક ૭૭૬; -યોનિ
 ૮૯૪; -વિનિશ્ચય ૨૦; -શ્રુતધર્મ
 ૧૨; -અવગ્રહ ૨૧૯

અર્ધચક્રવાલ ૮૮૯
 અર્ધચક્રવાલી ૮૮૮

અર્ધચન્દ્રાકાર ૪૭૦
 અર્ધનારાય સંહનન ૪૦૮
 અર્ધપર્થકા ૧૭, ૩૪૩
 અર્પિતાનર્પિતાનુયાય ૧૬૯
 અર્ધપુદ્ગલ ૧૭૬; -પરાવર્ત ૧૭૬
 અર્ધચેદા ૩૦૩
 અર્ધમાગધી ૬૮૪, ૬૯૧
 અર્ધસત્ય ૧૦૯
 અર્થમન્ ૬૦૫
 અહત્ ૯૨, ૬૮૫; -નિર્વાણ ૬૮૨
 અહત્ ૨૮૯
 અલક્ષ્ય (અલક્ષ) ૭૪૩
 અલક્ષી ૩૬૪
 અલકાર ૮૮૫; -સભા ૪૯૮, ૫૧૩
 અલંકૃષ્ઠા ૬૫૨
 અલ્પા ૧૬૭
 અલ્પાભ ૧૧૬
 અલ્પિત ૩૦૯
 અલ્પીકવચન ૩૦૧
 અલ્પેશ્ય ૧૭૩
 અલ્પેશ્યી ૧૭૫
 અલ્પાક ૨૩૪, ૪૫૫, ૫૫૬, -આકાર ૫૨૦
 અલ્પાભતા ૧૭
 અલ્પબહુત્વ ૫૯ ૬૩
 અલ્પલેપા ૩૦૪, ૩૦૬
 અલ્પવૃદ્ધિ ૮૬૦
 અલ્પાધિકરણ ૩૧૭
 અલ્પાયુકર્મબંધ ૬૯
 અલ્પચ્છદ્યા ૧૮
 અવક્તવ્યસંચિત ૪૨૮
 અવગાહચિ ૧૫૧
 અવગાહના ૩૯૬, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪,
 ૪૦૬, ૪૪૧, ૪૪૩; -ગુણ ૫૨૦;
 -નામનિધતાયુ ૮૦; -શ્રેણી ૨૪૮

અવગૃહીત ૩૦૮-૯
 અવગૃહીતા ૩૦૪
 અવગ્રહ ૨૨૦, ૨૨૨; -પ્રતિમા ૩૦૫;
 -મતિ ૨૨૨; -ચાચન ૧૧૨; -સીમા
 પરિજ્ઞાન ૧૧૨; -અનુજ્ઞાપન ૧૧૨
 અવચન ૫૧
 અવબત ૮૪૪
 અવતસ ૫૬૬, -કક્ષે ૫૮૯
 અવધિ ૨૧૮; -જ્ઞાન ૩૩, ૭૭, ૨૧૭,
 ૩૧૬, ૩૬૪; -જ્ઞાનચિત ૬૭૬;
 -જ્ઞાનદર્શન ૪૪૬, ૪૫૦; -જ્ઞાના-
 વરણીય ૭૩; -જ્ઞાની ૬. ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૨૬૭, ૨૭૩, ૩૨૫; -દર્શન ૩૩,
 ૨૭૬; -દર્શનાવરણ ૭૪; -દર્શની
 ૧૭૪; -પદ ૨૬૭; -મરણ ૩૮૬
 અવધ્યા ૫૭૭
 અવભાસ ૬૦૬
 અવમરાત્નિક ૨૮૬
 અવમરાત્રપર્વ ૫૨૫ ૫૪૯
 અવમાન ૧૧૬, ૨૭૫
 અવમોદ્ય ૧૨૮, ૧૨૯
 અવધ્યા ૬૨૭
 અવધ્યપ્રવાહ ૨૪૯
 અવર્ણવાહ ૧૦, ૨૧, ૨૭, ૬૮
 અવલિત ૩૧૯
 અવલિંગ ૧૬૭
 અવવ ૧૬૫, ૮૮૭; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 અવસર્પિણી ૧૬૫, ૨૫૧, ૩૫૯, ૪૦૪,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૩૦, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૩૩, ૬૮૬, ૬૮૭
 અવસ્થિત ૪૭૬
 અવાય ૧૫૬, ૨૨૦, -મતિ ૨૨૨
 અવિદ્યા ૩૫; -આશ્રવ ૩૫; -નિરોધ
 ૧૨૧

२५५५५५ २५, ५३
 २५५५५५ २५५
 २५५५५५ ५२५
 २५५५५५ २५५५५५ १५, ५५,
 २५५५५५ ५५, ३५ १५
 २५५५५५ १५५
 २५५५५५ १५
 २५५५ १५५, ५५,
 २५५५५ १५५
 २५५५५५ २५५५५५ १५५५५५
 २५५५५५५५ २५५
 २५५५५५५ २५५५
 २५५५५ २५
 २५५५ २५
 २५५५५ २५५
 २५५५५५ २५५
 २५५५५५५५५५ १५५
 २५५५५५५ १५५, १५५ २५५
 २५५५५५५ ५५५
 २५५५५ २५५, २५५५ २५५
 २५५५५ २५५; २५५५ २५५; २५५५५५
 २५५
 २५५५५ ५५५, २५५५५५५ २५५; २५५५
 २५५, २५५५५५५ ५५५; २५५५५५ २५५;
 २५५५ ५५५; २५५५५५५ २५५;
 २५५५५५५ २५५
 २५५५५ २५५, ५५५
 २५५५५५ २५५५ ५५५, २५५, २५५५५५५
 २५५ २५५; २५५५५ ५५५
 २५५५५५५५५५ २५५
 २५५५ ५५५, २५५५, २५५५ २५५, २५५५
 ५५५, २५५५, २५५५ ५५५; २५५५
 २५५, २५५५ २५५, ५५५, ५५५५,
 २५५५ २५५, २५५५५ २५५,

-ગ્રેન ૯૯૬, ૭૪૬
 અક્ષત ૪૫૩, ૭૦૧
 -મિત્રિન ૬૦૫
 -મિત્રિની ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧
 -મિત્રિયા ૪૬૧-૬૬, ૪૬૮, ૬૦૪
 અગ્રીકામ દાઝ
 અમ-મિત્રિ ૩૧૬
 અમિત ૮૮૮
 અમિતનિમિત ૧૬૧
 અમિતિ માર્ગ ૬૩
 અમિતિ ૮૮૮
 અમિત ૪૦, ૨૦૮, -મિત્રિ ૮૨૦;
 -મિત્ર ૮૨૧; -મિત્ર ૧૦૬,
 -મિત્રમન-મિત્ર ૪૩૦, -મિત્ર
 વનમિત્ર ૪૩૦; -મિત્ર ૮૨૧
 અમિત ૮૮૮
 અમિતિ ૩૦, ૩૩; -મિત્ર ૪૦, ૨૫૭
 અમિત ૭૧ ૩૮, ૨૬૬
 અમિતિ ૩૩, ૩૦૩
 અમિતિ ૧૬૮
 અમિતિ ૪૦૮, ૪૦૬
 અમિતિ ૪૧૬
 અમિતિ ૧૭૧, ૧૨૬, ૪૪૪
 અમિતિ અમિત ૨૨૨
 અમિત ૧૭૬, -મિત્ર ૮૬૧
 અમિત ૨૬૬-૬૬
 અમિત ૩૮, ૮૮, ૨૧૧, ૨૨૬
 અમિતિ ૧૬૬ ૨૮૮
 અમિતિ ૧૮
 અમિતિ ૪૦૮, ૪૦૬
 અમિત ૩૦૪
 અમિત ૨૬૨
 અમિત ૭૮, -મિત્રિ ૭૨, ૮૮ ૧૨૫

અસ્વાધ્યાય ૧૫૦

અસાધુ ૩૭

અસિ ૭૫૧

અસિદ્ધ ૧૭૨

અસિપત્ર ૪૫૪, ૮૫૧

અસિલક્ષણ ૮૮૩

અસુર ૪૩૬, ૪૬૭, ૭૧૪;—કુમાર

૧૭૭, ૧૭૮, ૩૫૩, ૪૦૮, ૪૦૯,

૪૧૦, ૪૨૧, ૪૪૧, ૪૫૩—૪, ૪૮૧,

૪૬૫;—કુમારેન્દ્ર ૪૮૧;—દ્વાર ૬૪૭

—ઈન્દ્ર અમર ૪૮૩, ૬૫૪;—ઈન્દ્ર

ધરણ ૪૮૩;—ઈન્દ્ર બલિ ૪૮૩, ૪૮૬

અસ્ત ૫૬૬

અસ્તિ—અને અસ્તિ સાધક ૨૨૬;—અને

નિષેધ સાધક ૨૨૬;—કાય ૧૬૭,

૫૧૯;—કાયધર્મ ૧૨, ૧૩;—ના-

સ્તિપ્રવાહ ૨૪૯, ૨૬૨

અસ્થિ ૩૯૪;—મિંભ ૩૯૪;—સેન ૮૪૭;

—સ્તંભ ૪૬

અસ્થિરનામ ૮૩

અહમેન્દ્ર ૪૭૦, ૪૮૦, ૫૧૨

અહંભાવ ૭૭

અહિતકર્તા ૨૬

અહિતકારી ૨૫

અહિંસા ૨૦૯

અહોતુ ૨૨૭, ૨૨૮

અહોરાત્ર ૧૬૪, ૫૨૧

અંકકાંડ ૫૧૬

અંકલિપિ ૮૫૫

અંકાપાતી ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૯;—ફૂટ

૫૮૩, ૬૨૧

અંકાવતી ૫૭૬, ૬૨૬

અંકુશ ૩૭૧, ૬૦૬, ૬૪૭

અંકુશપ્રલંબ ૩૭૧

અગ ૨૮, ૨૩૧, ૨૬૫;—ચૂલિકા ૨૫૮;

—પ્રવિષ્ટ ૨૧૯, ૩૨૫; આર ૨૩૬,

૭૧૬;—આહ ૨૧૯, ૩૨૫;—સૂત્ર

૩૨૮

અગરાજ ૭૧૮

અંગવંશના ૭૭ રાજ્યો ૭૬૦

અંગાર ૧૬૭

અંગારક ૪૬૮, ૬૦૫, ૬૧૮

અંગિરસ ૮૪૭

અંગુત્તરનિકાય ૫, ૮, ૧૧, ૧૮, ૨૩,

૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૫, ૪૧, ૪૪,

૪૬, ૫૨, ૫૫, ૬૧, ૭૭, ૯૨-૭,

૧૨૧, ૧૨૨, ૧૬૦, ૧૮૧, ૨૦૧,

૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૪૪,

૨૮૧, ૨૮૩, ૩૦૧, ૩૦૩, ૩૨૪,

૩૩૫, ૩૩૭, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૩૫,

૪૪૪, ૪૫૩, ૫૫૫, ૫૫૯, ૫૬૩,

૬૮૦, ૬૮૨, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૯૭,

૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૪૬, ૭૫૧,

૮૧૫, ૮૩૯, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩,

૮૪૮, ૮૫૨, ૮૫૫, ૮૬૨-૫,

૮૭૨-૪, ૮૯૦

અંગુષ્ઠ પ્રમાણ ૪૧૨

અંગુષ્ઠ પ્રસ ૨૫૮

અંચનક પર્વત ૬૪૬, ૬૪૮, ૬૪૯,

૬૫૦

અચિત ૮૮૪

અંબળ ૩૭૨, ૪૮૫, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૫૧;

—કાંડ ૫૧૬-૧૭;—ફૂટ ૫૮૩, ૬૨૧;

—ગિરિફૂટ ૫૮૯, —પુલક ૬૫૧;

—પુલકકાંડ ૫૧૬

અંબના ૫૧૪

અંબલિગ્રહ ૩૪૪

અંબુકા ૭૦૩

ଅନୁ ୨୫୯, ୧୮୭, ୧୮୯
 ଅଧି ୨୫୯, ୨୯୦, ୩୨୨-୩୩, ୩୩୬.
 ୩୩୨, ୪୧୮-୪୨; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି
 ଅନୁ ୮୨
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୩, ୨୪, ୨୫-୩୭, ୩୨୯,
 ୩୩୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୫-୩୬
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୮
 ଅନୁ. ୩ ୧୫
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୩, ୧୩୭, ୧୯୯
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୭
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩, ୩୩, ୩୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୫
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୨-୩, ୧୧୫-୧୯, ୧୯୭
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩ ୩୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩ ୩୩୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୧
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩
 ଅନୁ ୩୩୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୯, ୧୯୯
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୭
 ଅନୁ ୧୫୮
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩, ୩୩୩
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୯
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୫
 ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୩, ୧୯୩, ୩୩୩, ୩୩୩,
 -୩୩ ୧୯୮; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩,
 -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୩; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି
 ୧୯୮; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୭, ୧୯୮,
 ୨୭୩, ୩୧୮, ୩୨୦, ୩୩୮; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି
 ୧୯୯; ୩୩୩

ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୨୦
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୯୦, ୧୯୪
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୫, ୧୧୯
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୮
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୫୭
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୨୯
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୯୫
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩, -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୩୩, ୩୨୯, ୩୭୯
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩ ୩୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୮୮, ୧୮୯, -ନା
 ତୀୟ ୩୨ ୩୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୯୭
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୯୧
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୫
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୭, ୧୮, ୩୫, ୩୩୩, ୨୫୨,
 ୨୯୦; -୧୫୩ ୨୫୯, ୨୫୭, -୩୩୩
 ୩୩, -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୫୨, ୨୫୩; -୧୫୩୩
 ୨୩୩-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩;
 -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩, ୧୦୯, ୨୫୨, ୨୫୫,
 ୨୫୬, ୩୨୫, ୩୩୩, ୧୯୫; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି
 ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ୩୫
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୧, ୧୯, ୧୨୭, ୧୩୦, ୧୩୭,
 ୩୨୧, ୩୩୩, ୩୩୩, ୩୯୯, ୧୯୯,
 ୧୭୦, -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୭୯, ୩୮୧;
 -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୨୫୮. -ଅନୁସଂସ୍କୃତି
 ୩୨୮. -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୧୮, ୩୯୮,
 ୩୭୧, ୩୭୨; -ଅନୁସଂସ୍କୃତି ଅନୁସଂସ୍କୃତି
 ୩୩୩
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୨
 ଆକ୍ତି-ଅନୁସଂସ୍କୃତି ୩୩୩

આભતિ ૧૦, ૧૩૭, -સ્થાન ૨૫૭

આજીવ ૩૪૦

આજીવક ૩૩૭, ૮૪૬

આજીવિક ૧૨૮, ૨૪૮

આજીવિકાભય ૪૧૭

આજ્ઞા ૧૩૬

આજ્ઞાપની ૪૧૩

આજ્ઞારુચિ ૧૫૧, ૨૭૬

આજ્ઞાવિયય ૧૫૧

આજ્ઞાચવહાર ૭૭૬

આજ્ઞૃત ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૬, ૪૦૫, ૪૮૩

આતપ ૧૬૬, ૫૨૫; -નામ ૮૩

આતાપક ૧૬

આતાપના ૪૩૫

આતુરપ્રતિસેવના ૧૩૨

આતોઘશબ્દ ૫૪૫, ૫૪૬

આત્ ૫૩૨

આત્મ ૪૪૫; -જ ૮૪૫; -હમન ૮૨૭;

-દોષોપસંહાર ૧૭; -પ્રતિષ્ઠિત

૫૧૪; -પ્રવાદ ૨૪૬, ૨૬૨, ૩૩૦;

-ભાવ ૨૮; -ભાવવર્તી ૨૬; -રક્ષ

૪૭૬; -રક્ષા ૮૬૪; -સ્થિત ૪૨૬;

-અદ્વૈત ૩૩૫; -અનુકંપી ૮૩૮

આત્મા ૭, ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૭૨, ૨૧૬,

૨૨૩, ૨૭૨, ૩૮૧, ૪૧૨, ૪૪૬;

-આશિનિષેધિક અજ્ઞાની ૧૭૬;

-ઉત્કર્ષ ૬૭, ૭૫; -ઉપનીત

૨૨૪

આત્ય તિક મરણ ૩૮૯

આદર્શમુખ ૬૧૬

આદર્શલિપિ ૮૮૫

આદાનનિષેધણ સમિતિ ૧૧૨

આદાનભય ૪૧૭

આદિગ્ધ ક્લીબ ૭૬૫

આદિત્ય માસ ૫૨૭

આદિત્યચર ૭૪૮

આદિત્ય સંવત્સર ૫૩૦

આદી પદ્ધ, ૬૦૦

આદેયનામ ૮૪

આદેશસ્ત્ર ૧૭૦

આધિકરણિકી ૪૧૧

આધાકર્મ ૩૩૮

આધુનિક ૬૦૫

આધ્યાત્મિક ૪૧૫

આનત ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦,

૪૭૨, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૫૧૦,

૫૧૧

આનપ્રાણ ૧૬૪, ૫૨૧

આનંતર્ય ૮૬૦; -ના ભેદ ૮૬૪

આનંદ ૨૫૭, ૩૦૩, ૪૬૨, ૫૨૫, ૬૮૪,

૭૦૨, ૭૫૩, ૭૫૭

આનંદનક્ટ ૫૮૬

આનંદા ૬૪૮, ૬૫૧

આનાચનિકા ૪૧૫

આનુગમિક ૨૬૮

આનુગમિક ૧૬

આનુપૂર્વી નામ ૮૩

આપ ૪૦૬, ૬૦૫

આપત્તિપ્રતિસેવના ૧૩૨

આપુચ્છના ૭૭૬

આપ્કાયિક ૧૭૫

આભરણ ૫૫૬; -અર્ધકાર ૮૮૫; -વિધિ

૮૮૩

આભંકર ૩૬૮, ૩૭૩, ૬૦૬; -પ્રભંકર

૩૬૮

આભાસિક ૬૧૬

આભાસ્વર ૪૪૪

આશિગ્રહિક ૫૧, ૫૨, ૨૭૮

આભિનિર્માધિક ૮૭, ૯૫, ૨૧૭, ૨૧૯,
૨૨૧; -જ્ઞાનાવરણી ૭૩, -જ્ઞાની
૧૭૫, ૧૭૬
આભિનિવેશિક ૫૨; -મિથ્યાત્વ ૫૨
આભિયોગિકદેવ ૬૭, ૫૮૧, ૫૮૨
આભિયોગિકી ૬૭
આભિયોગી ૬૭
આભિયોગ્ય ૪૭૬
આભોગબુદ્ધિ ૨૮૮
આલેપ ૧૨૬; -પરિવાર ૪૯૬;
-પરિષદ ૩૬૨; -પર્ષદા ૪૯૬
આલ્યુપગમિકી વેદના ૬૧
આમલકપા ૭૪૩
આમિષદાન ૬૪
આમિષાવર્ત ૪૫
આમ્ર ૭૦૧, -વન ૬૪૭
આમ્લ ૪૦૬
આચામક ૩૦૬
આયુ ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૧૯૧, ૩૪૬, ૩૪૭,
૩૯૮, -કર્મ ૭૩, ૮૧, -પરિણામ
૮૧, -મધ ૭૬
આયુર્વેદ ૨૬૪
આયુષ ૫૫૪
આર ૫૬૧
આરણ્ય ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧
૪૪૨, ૪૪૪, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૭, ૪૭૮,
૪૮૩, ૪૯૪, ૫૧૧, -અવત સક ૩૭૨
આરભટ ૮૮૪
આરભટા ૩૧૮
આરંભ ૭, ૩૮, ૫૭, ૨૬૬; -કથા
૪૪; -કરણ ૪૩૧, -ત્યાગ ૨૮૫,
-ત્યાગી ૨૮૪
આરંભકમિશ્રકાયપ્રયોગ ૪૩૦
આરંભિકા ૪૧૫

આરંભિકી ૪૧૨, ૪૧૪
આરણી ૭, ૪૧૪
આરા ૬૪૨; -તું કાલમાન ૬૩૦
આરામ ૧૬૬
આરાધક ૧૩૭, ૧૪૩, ૨૮૬
આરાધના ૨૨, ૨૫૧
આરોગ્ય ૨૮
આરોપણ ૨૫૩; -પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૧
આર્જવ ૧૧, ૧૩, ૧૪
આર્તધ્યાન ૧૫૦
આર્દ્રકીય ૨૫૯
આર્દ્રા ૪૬૪, ૪૬૫, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦
આર્થ ૮૨૫, -ક્ષેત્રમાં જન્મ ૪૫૨,
-અતિ ૮૨૫, -દક્ષિ ૮૨૫; -પરા-
ક્રમી ૮૨૫, -પરિણત ૮૨૫;
-પારવાર ૮૨૫; -પર્યાય ૮૨૫;
-પ્રજ્ઞ ૮૨૫; -સાધી ૮૨૫; -મના
૮૨૫, -રૂપ ૮૨૫; -વૃત્તિ ૮૨૫;
-વ્યવહાર ૮૪૧; -વ્યવહારી
૮૨૫; -શીલાચાર ૮૨૫, -સ કંદર્પી
૮૨૫, -સેવી ૮૨૫, -રક્ષિત ૩૩૫,
૩૩૭, -વજ ૩૩૭; -સમિત ૭૬૪
આર્ચા ૮૮૩
આર્ચાવભાસી ૮૨૫
આર્ચોપસથ ૨૮૩
આલો ૪૮૬
આલોપ ૫૧
આલોપક ૩૩૨
આલોક ૧૬, ૩૪; -સાબ્યનસાબ્યન ૧૧૧
આલોચના ૧૭, ૨૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૯,
૧૪૦, -અર્હ ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪
આવતારિકાલચન ૪૯૮
આવન્તી ૨૫૨, ૨૫૯
આવરણ ૨૬૫, ૨૭૦
આવર્ત ૪૫, ૩૭૧, ૩૭૫, ૪૮૫, ૫૨૫,

પૃથ, પૃદ૧, ૬૨૫; -વાળું ૭૮૬
 આવલિકા ૧૬૪, ૨૭૫, ૪૭૫, ૫૧૦, ૫૨૧
 આવશ્યક ૪૩, ૪૬, ૬૪, ૭૭, ૭૮, ૧૧૮,
 ૨૧૬, ૩૦૦, ૩૨૬, ૩૨૮; -કર્તવ્ય
 ૩૧; -ચૂર્ણિ ૫૧; -ચૂર્ણિકાર ૩૨૮;
 -નિયુક્તિ ૧૦૬, ૧૫૬, ૩૨૭,
 ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૩૮, ૫૧૨, ૬૬૪,
 ૭૦૨-૭, ૭૧૨, ૭૧૪, ૭૧૬, ૭૧૯,
 ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૩૬, ૭૪૬-૯,
 ૭૫૫, ૮૦૪, ૮૦૬-૮, ૮૬૮, ૮૬૩;
 -નિયુક્તિભાષ્ય ૭૬૧, ૮૬૫, ૮૬૬;
 -બૃહદ્વૃત્તિ ૧૭; -વ્યતિરિક્ત ૨૧૬
 આવશ્યિકા ૭૭૬
 આવાપ ૨૨૨; - કથા ૪૪
 આવાસ ૩૦૫, ૪૨૧-૩, ૪૪૪, ૪૬૫,
 -પર્વત ૬૧૨
 આવીચિમ્બરણ ૩૮૬
 આશાંસાપ્રયોગ ૭૮
 આશા ૬૫૩; -કર ૭૫૨; કાન ૬૩
 આશાતના ૨૫૭, ૪૩૩, ૭૩૦, ૭૮૪;
 -પારાયિક ૧૪૫
 આશીવિષ ૪૬, ૨૦૧, ૬૩૪, ૬૩૫;
 -ફે ૫૮૩, ૬૨૧
 આશ્ચર્ય ૮૬૧; -ના ભેદો ૮૬૪
 આશ્રમ ૧૬૫
 આશ્રવ ૩૫, ૩૮, ૫૫, ૧૬૮, ૨૪૫,
 ૨૫૪, ૨૫૮, ૪૪૫, ૫૫૪; -દ્વાર ૩૫
 ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૪૧; -નિરોધ ૩૫
 આશ્લેષા ૫૦૮
 આપાદ ૨૬૬, ૩૩૧, ૩૩૨
 આસક્તિ ૧૨૦
 આસન ૧૬, ૩૪૩; -અનુપ્રદાન ૩૪૪;
 -અભિગ્રહ ૩૪૪
 આસસન ૬૦૫

આસન્નવસ ૭૩૨
 આસુર ૪૦, ૫૦, ૬૭; -ચોગ્ય કર્મ ૬૭
 આસુરી ૬૭; -ભાવના ૬૭
 આસેવના ૧૨૦
 આહરણ ૨૨૩; -તદેશ ૨૨૩, ૨૨૪;
 -તદોષ ૨૨૩, ૨૧૪
 આહાર ૩૦૩, ૩૪૭, ૩૭૩-૭૮, ૩૮૧, ૪૧૬
 આહારક ૮૫, ૧૭૩, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૦૧-૩,
 ૪૦૬-૭, ૪૨૬; -શરીરી ૧૭૫,
 -શરીરકાયપ્રયોગ ૪૩૧
 આહારપદ ૩૮૧
 આહારપરિણા ૨૫૬
 આહારભાંડમાત્રનિદેપણ સમિતિ ૧૧૩
 આહાર સંજ્ઞા ૪૧૬
 આંતરિક્ષ ૧૪૬
 આંધો ૮૫૧
 ઇત્વર કાલિક ૨૬૫
 ઇત્વરિક પ્રતિકંભણ ૧૪૨
 ઇન્દ્ર ૪૫, ૧૬૪, ૩૭૨, ૪૨૫, ૪૫૬, ૪૭૩,
 ૪૭૬, ૪૮૦, ૪૮૩, ૪૬૧, ૪૬૩,
 ૪૬૮, ૫૦૦, ૫૧૨, ૬૦૫, ૭૦૩;
 -કાંત ૩૭૨; -ઐવ ૬૦૬; -દંત
 ૬૬૭, ૬૬૮; -ધ્વજ ૩૮૩; -ભૂતિ
 ૭૦૩, ૭૨૩, ૭૩૬; -સેના ૬૦૦;
 -સ્થાવર કાય ૧૬૪; -અગ્નિ ૬૦૫;
 -અધિષ્ઠિત ૪૮૦, ૪૮૬, ૫૬૬,
 ૬૦૦; -કિતરાવર્તસંક ૩૭૨
 ઇન્દ્રા ૪૫૪
 ઇન્દ્રિય ૩૫, ૨૧૦, ૨૨૧; -પરિણામ
 ૨૦૬; -વિષય ૨૨૧
 ઇક્ષ્વાકુ ૭૧૮, ૮૪૭
 ઇચ્છા ૭૬; -કાર ૭૭૬; -પરિમાણ
 ૧૦૮; -લોભ ૭૭૮
 ઇશ્ય નાતિ ૮૪૬

ଶ୍ରୀମତୀ ୧୫୨
 ଶ୍ରୀମତୀ ୧୫୮, ୫୬୧. —ପ୍ରାୟୋଗ ୧୫୮,
 ୫୫୫, ୫୬୦; ୫୬୧, —ପ୍ରାୟୋଗ
 ପୃଷ୍ଠା ୫୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୩; —ପର୍ବତ ୫୨୨
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୩ ୨୫୨
 ଶ୍ରୀ ୫୫୩
 ଶ୍ରୀମତୀ ୭୮. —ପ୍ରତିଷ୍ଠା ୭୫୫, —ପ୍ରତି-
 ଶ୍ରୀ ୭୭୫; —ଶ୍ରୀ ୫୫୩
 ଶ୍ରୀମତୀ ୮୩୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୮୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୮୫ ୩୫୩
 ଶ୍ରୀମତୀ (୫୫) ୩୦୦, ୫୫୫, ୫୦୦
 ଶ୍ରୀମତୀ ୨୫୫; —ପର୍ବ ୫୫୫; —ପର୍ବିତ୍ର
 ୫୫୫; —ସମିତି ୩୨, ୧୧୧, ୧୧୩
 ଶ୍ରୀମତୀ ୨୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫, ୧୫୫, ୨୫୫, ୩୫୮,
 ୫୦୫, ୫୨୫, ୫୨୫ ୫୫୫ ୫୫୫,
 ୫୭୦, ୫୭୨, ୫୭୫, ୫୭୮, ୫୭୫,
 ୫୮୧, ୫୮୩, ୫୮୫, ୫୮୫, ୫୮୫,
 ୫୮୫, ୫୮୫, ୫୮୫, ୫୮୫, ୫୮୫,
 ୫୮୫, —୫୮୫ ୩୫୨, ୫୮୩;
 —ଅବତାର ୫୭୭. —ଶ୍ରୀ ୫୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୩୫୫, ୫୫୫, ୫୫୮, ୫୮୨, ୫୧୧,
 ୫୧୩-୫, —ବାଣୀ ୫୫୫, —ଶ୍ରୀ ୫୭୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୫-୫୦୦
 ଶ୍ରୀମତୀ ୨୨୦; —ମତି ୨୨୨
 ଶ୍ରୀ ୮୧୫, ୮୫୭, —ତପ ୧୨୮
 ଶ୍ରୀ ୮୨୮, —ଶ୍ରୀ ୭୧୫; —ଶ୍ରୀ ୮୨୮,
 —ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ୮୫୫, —ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ୮୮୫,
 —ବୀ ୭୧୫
 ଶ୍ରୀମତୀପ୍ରତିଷ୍ଠା ୧୫୨
 ଶ୍ରୀମତୀ, —୫୫

ଶ୍ରୀମତୀ ବିଧି ୨୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ସମିତି ୧୧୩
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୮୩୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୨୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୨୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୩୦୫
 ଶ୍ରୀ ୫୭୭, ୫୬୦
 ଶ୍ରୀମତୀ ୭୨୩
 ଶ୍ରୀ ୫୭୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୧୫: —ଆମ୍ଭାନି ୧୫, ୧୨୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୨୧୫, ୩୨୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୨୨
 ଶ୍ରୀମତୀ ୮୮୫; —ଆମ୍ଭାନି ୧୫, —ଆମ୍ଭାନି ୨୫୦
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୮୦, ୮୧୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୮୮
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫,
 ୫୦୫, ୫୦୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫,
 ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫,
 ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, —ଶ୍ରୀମତୀ
 ୫୫୫, —ଶ୍ରୀମତୀ ୫୨୦, —ଶ୍ରୀମତୀ
 —ଆମ୍ଭାନି ୮୮୦, —ଶ୍ରୀମତୀ ୨୮୦;
 —ଶ୍ରୀମତୀ ୧୩୧ —ପୁରାଣ
 ୭୦୩, ୭୦୮, ୭୦୫, ୭୧୧, ୭୧୨, ୭୧୫,
 —୫୫୫ ୫୫୫; —ପ୍ରତିଷ୍ଠା ୫୫୫, ୭୫୫,
 ୮୫-୮୫, —ଶ୍ରୀମତୀ ୭୨୩,
 —ଶ୍ରୀମତୀ ୮୮୦, —ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୫
 ଶ୍ରୀମତୀ ୮୮୦
 ଶ୍ରୀମତୀ ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫,
 ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫, ୫୫୫,

૧૧૮, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૩૯, ૧૪૪,
 ૧૪૭, ૧૫૬, ૧૬૮, ૨૧૪, ૨૬૨,
 ૨૭૬, ૩૨૬, ૭૬૨, ૮૦૪, ૮૦૫;
 -નિયુક્તિ ૩૪, ૪૩, ૩૨૭
 ઉત્તરાશ્વિનિ ૪૬૫, ૪૬૮, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧
 ઉત્તરાશ્વિનિ ૪૬૪-૬, ૪૬૮, ૭૦૧;
 ઉત્તરાયણ ૪૬૧, ૪૬૨, ૫૦૪, ૫૦૭;
 -ગત ૪૫
 ઉત્તરાયના ૮૮૦
 ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ ૪૮૧
 ઉત્તરાપાદા ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦, ૪૬૪,
 ૪૬૫, ૪૬૯
 ઉત્તરાસમા ૮૮૦
 ઉત્તાન ૩૪૩, ૮૬૭, -હૃદય ૮૬૭
 ઉત્થાન ૪૩૬
 ઉત્પન્નમિશ્રક ૩૯
 ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક ૩૯
 ઉત્પન્ન ૧૬૫, ૩૭૨, ૮૮૭
 ઉત્પન્ન ૪૮૭
 ઉત્પન્નંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 ઉત્પાત ૨૬૪, ૨૬૫; -પર્વત ૪૬૭,
 ૪૬૬, ૬૫૪
 ઉત્પાદ ૧૬૯, ૨૬૧, ૮૯૦; -જેદન
 ૮૯૦
 ઉત્પાદન ૨૩૨; -દોષ ૩૩૬; -ક્રિયાત
 ૩૦૭
 ઉત્પાદ પૂર્વ ૨૪૯
 ઉત્પાદ વિશુદ્ધિ ૩૦૭
 ઉત્પાદાનન્તર્ય ૮૯૦
 ઉત્સર્પિણી ૧૬૫, ૨૫૧, ૩૫૬, ૪૦૪,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૩૦, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૩૩, ૬૮૦
 ઉત્સવેદિમ ૩૦૬

ઉદ્દે ૭૨૫, ૭૪૫; -ગર્ભ ૩૬૫; -જ્ઞાન
 ૨૬૦; -પેદાણુત્ર ૭૨૭, ૭૪૧;
 -ભાસ ૬૧૨, ૬૧૩; -માલા, ૬૧૦;
 -રાત્રિ ૪૬; -રેખા ૪૬; -હૃદ ૮૬૭;
 -આત્માલ ૮૪૭
 ઉદ્ધિ ૧૬૬, ૫૫૫; -ક્રમાર ૧૭૭, ૩૫૭,
 ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૯૫; -ક્રમારેન્દ્ર
 ૪૮૧
 ઉદ્ધય ૬, ૫૭, ૧૦૫
 ઉદ્ધય (ઉદ્ધે) ૭૬૧
 ઉદ્ધયન ૮૩૯
 ઉદ્ધેદેવ ૭૪૪
 ઉદ્ધાયન ૭૨૪, ૭૪૧
 ઉદ્ધાયી ૭૨૪, ૭૪૩
 ઉદ્ધીરણ ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૧, ૧૦૫,
 ૩૯૮; -ઉપક્રમ ૫૭, ૫૮
 ઉદ્ધુમ્બર ૨૫૬
 ઉદ્ધુમ્બ ૨૩૨; -દોષ ૩૩૮; -વિશુદ્ધિ
 ૩૦૭, -ક્રિયાત ૩૦૭
 ઉદ્ધુદ્ધ (ઉદ્ધે) ૫૬૧
 ઉદ્ધિયત્યાગ ૨૮૫
 ઉદ્ધિયક્ષત ત્યાગી ૨૮૫
 ઉદ્ધેશ ૩૪૪
 ઉદ્ધેશનકાલ ૨૩૩
 ઉદ્ધેશનાચાર્ય ૭૬૯
 ઉદ્ધેશના ગ્રિપ્ત ૭૭૮
 ઉદ્ધેહગણ ૭૨૩
 ઉદ્ધના ૩૦૪
 ઉદ્ધિનિજ ૩૬૨, ૪૧૮ - ૯
 ઉદ્ધિનિ ૩૩૯
 ઉદ્ધાન ૧૬૬; -ગૃહ ૧૬૭
 ઉદ્ધયોતનામ ૮૩
 ઉદ્ધવર્તના ૩૮૨, ૩૯૩, ૪૪૧; -દ્વંદ્વ
 ૪૪૧

ઉદ્વલન ૮૯
 ઉદ્વેગ ૪૫૨
 ઉન્નત ૮૧૮;—દષ્ટિ ૮૧૮,—પરાક્રમી
 ૮૧૯;—પ્રજ્ઞ ૮૧૮,—મના ૮૧૮,
 —બ્યવહારી ૮૧૯;—શીલાચાર્યુક્ત
 ૮૧૯;—સંકલ્પી ૮૧૮,—આવર્ત ૪૫
 ઉન્નય ૭૫
 ઉન્નામ ૭૫
 ઉન્મત્તજલા પ૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 ઉન્માદ ૨૬
 ઉન્માદી ૨૭
 ઉન્માન ૧૬૬, ૨૭૫
 ઉન્માર્ગ ૩૭;—દેશના ૬૮
 ઉન્મિત્ર ૩૪૧
 ઉપકરણ ૧૨૮, ૧૨૯;—પ્રણિધાન ૪૩૧;
 —બ્રહ્મા ૨૮૮;—સંયમ ૨૯૪;—
 સંલીનતા ૩૧૦,—સુપ્રણિધાન ૪૩૨
 ઉપક્રમ ૨૦, ૨૧
 ઉપકલેશ ૨૩
 ઉપગ્રહપ્રતિમા ૨૫૯
 ઉપધાત ૩૦૬—૮,—નામ ૮૨;—નિમિત્ત ૩૯
 ઉપચયન ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૭૧, ૩૯૮
 ઉપદર્શન પ૯૩, ૬૩૬,—કૃત ૫૮૬—૭,
 ૬૨૨
 ઉપદેશપદ ૯૪, ૭૯૦
 ઉપદેશમાલા ૭૮૮, ૭૮૯
 ઉપદેશરહસ્ય ૯૪
 ઉપદેશરુચિ ૨૭૯
 ઉપધાનપ્રતિમા ૩૧૨, ૩૪૫
 ઉપધાનશ્રુત ૨૫૨, ૨૫૯
 ઉપધિ ૭૬, ૧૨૬, ૩૯૮, ૭૮૦,—ધારણ
 ૧૨૯,—સંકલેશ ૩૦૨
 ઉપનિષદ્ ૩૩૬

ઉપનીત ૨૩૦
 ઉપન્યાસોપનય ૨૨૩, ૨૨૫
 ઉપપત્તિ ૨૨૩
 ઉપપાત ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૮, ૨૫૮, ૩૯૪,
 ૩૯૭, ૪૪૧, ૪૯૮,—જન્મ ૩૯૪;
 —દંડક ૪૪૧;—વિરહકાલ ૪૪૧;
 —સલા ૪૯૭, ૫૧૩
 ઉપમા ૨૫૮
 ઉપમાન ૨૨૬, ૨૭૬, ૩૨૬
 ઉપમા સત્ય ૧૧૦, ૧૨૩
 ઉપયોગ ૯૫, ૧૭૧;—પરિણામ ૨૦૬
 ઉપરુદ્ધ ૪૫૪
 ઉપવાસ ૩૦૬, ૩૪૧—૩, ૭૧૬, ૭૨૦
 ઉપશમ ૧૦૪, ૫૨૫
 ઉપશમક ૯૨, ૧૦૪
 ઉપશમન પાઞ;—ઉપક્રમ પાઞ, ૫૮
 ઉપશમિત કીરીટલા ૩૦૨
 ઉપશાંત ૭૩૨;—કથાચ ૨૯૩;—મોહ
 ૮૯, ૯૨, ૧૦૪
 ઉપસર્ગ ૧૧૪, ૧૨૫, ૮૯૧, ૮૯૪;
 —અધ્યયન ૧૨૫,—પરિક્ષા ૨૫૯
 ઉપસંપદા ૭૭૫, ૭૭૬;—શ્રેણી ૨૪૮
 ઉપસંપત્ત ૭૬૩
 ઉપસ્થાપનાચાર્ય ૭૬૯
 ઉપસ્થાપના શિષ્ય ૭૭૪
 ઉપાખ્યાયિકા ૨૩૯
 ઉપાદાન ૩૧૫
 ઉપાધિ ૨૩૨
 ઉપાધ્યાય ૬૬, ૧૨૭, ૧૫૫, ૩૨૧, ૩૪૪,
 ૪૫૧;—પ્રત્યનીક ૭૭૬, ૭૮૧;
 —વિપ્રતિવતી ૨૫૮
 ઉપાનહ ૪૩૫
 ઉપાય ૨૨૪
 ઉપાલંભ ૧૪૭, ૨૨૪

ઉપાશ્રય ૧૨૬, ૩૦૫, ૩૧૫;—સંકલેશ
૩૦૨

ઉપાસક ૨૮૩;—કથા ૨૩૧;—દશા ૨૩૯,
૨૫૫, ૨૫૭;—પ્રતિમા ૨૫૭;
—શ્રાવક ૨૩૯

ઉપાહુત ૩૦૮

ઉપેક્ષા ૨૬૮;—સચમ ૨૬૭

ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા ૭૬૬

ઉભયપ્રતિબદ્ધા ૭૬૫

ઉભયલોક ૭૮;—પ્રત્યંગીક ૭૭૬

ઉમા ૭૫૩

ઉમારવાતિ ૨૩, ૩૫, ૫૫, ૧૧૧, ૧૧૬,
૧૫૯, ૧૬૮, ૨૧૬, ૩૩૮, ૪૩૮, ૫૭૮

ઉરગવીથિ ૪૬૭

ઉરપરિસ્પર્ષ ૩૨૩, ૪૦૫, ૪૪૨

ઉરશ્રીય ૨૬૨

ઉર્જ્યન્ત ૮૪૮

ઉલ્કામુખ ૬૧૭

ઉલ્લાપ ૫૧

ઉલ્લુકા ૩૩૩;—તીર ૨૬૬, ૩૩૩

ઉલ્લુક ૩૩૪

ઉષ્ણ ૧૧૬, ૩૯૦, ૩૯૫, ૪૩૮, ૫૪૪

ઉર્દ્ધ ૮૬૩

ઉર્ધ્વ ૪૫૩

ઉનાતિરિક્ત મિથ્યા દર્શન પ્રત્યય ૪૧૨

ઉર્ધ્વ ૨૭૧, ૪૧૯, ૫૬૯;—ગૌરવ પરિ-
ભામ ૮૧;—લોક ૪૪૯, ૪૫૭, ૪૭૨,
૫૫૪, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦

ઉર્મિમાલિની ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
૬૩૭

ઉચ્ચગોત્ર ૭૩, ૮૭

ઋગ્વૈદિક ૨૦

ઋજુઆયતા ૮૮૮

ઋજુગ ૨૪૯

ઋજુતા ૧૩, ૧૫૩, ૨૭૨

ઋજુભાવ ૧૭

ઋજુમતિ ૨૧૮

ઋજુસૂત્ર ૨૬૧, ૨૭૭, ૫૧૪

ઋતુ ૧૬૪, ૫૨૭-૮;—માસ ૫૨૮;
—સંવત્સર ૫૨૯

ઋક્ષિ ૨૦૩, ૪૩૬, ૪૫૬, ૬૦૭;

—ગૌરવ ૪૭;—વાળો ૪૦૩;

—શાલી મનુષ્ય ૬૭૯

ઋષભ ૧૮૮, ૫૨૫, ૬૪૬-૭, ૬૮૬,

૭૧૪ ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૫૮, ૮૫૯,

૮૭૮, ૮૯૧, ૮૯૩;—કૂટ ૬૦૩,

હૃદયર્વત ૬૩૯, —પુર ૨૬૬, ૩૩૦;

—નારાચસ હનન ૪૦૮;—સેન

૭૦૨;—સેના ૧૮૪;—અનીક ૪૯૪

ઋષિ ૪૮૨;—હત ૭૩૨;—દાસ ૨૫૭;

—પાલ ૭૫૨;—પાલક ૪૮૨;

—ભાષિત ૨૫૮, ૨૬૨;—વાદીન્દ્ર ૪૮૨

ઋકક ૮૮૬ -

ઋકચક્ષુ ૨૦૯, ૩૨૪

ઋકજટી ૬૦૬

ઋકતઃખા ૮૮૮-૯

ઋકતઃવકા ૮૮૮-૯

ઋકત્વ ૧૫૭;—વિતર્ક અવિચારી ૧૫૨

ઋકતાનુચોગ ૮૭૭

ઋકનાસા ૬૫૨

ઋકલવિહાર પ્રતિમા ૩૧૭

ઋકલ વિહારી ૧૨૭;—પ્રતિમા ૭૭૩

ઋકવાદી ૨૬૭, ૩૩૫, ૪૩૯, ૪૪૮

ઋકશરીરી ૪૦૦

ઋકશૈલ ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫

ઋકસિદ્ધ ૧૮૯

એકરો આઠ સિદ્ધ ૮૯૧
 એકાદશાંગ ધારી ૭૧૬
 એકાત્રયેક્ષા ૧૫૨
 એકાર્થિક ૨૩૦, - પદ ૨૪૮, - અનુ-
 યોગ ૧૬૯
 એકેન્દ્રિય ૬૨, ૭૬, ૧૭૫, ૧૯૧-૨,
 ૨૯૧, ૨૯૮, ૩૬૧, ૪૦૧, ૪૨૭,
 ૪૩૯, ૪૪૧, ૪૪૩, ૫૫૭, - રત્ન
 ૭૫૧, - નું વૈકિંચ ૪૦૨
 એકોરુક ૬૧૬-૭
 એલ્લેચક ૭૨૪, ૭૪૨
 એરંડ ભતિ ૮૭૦
 એરંડપર્માથી ૮૭૦
 એલાપત્ય ૮૪૭
 એવંભૂત ૨૪૯, ૨૭૭
 એપથા ૨૩૨; - ઉપધાત ૩૦૭; - છવી
 ૮૩૭; - દોષ ૩૪૦, - વિશુદ્ધિ ૩૦૭;
 - સમિતિ ૩૨, ૧૧૧, ૧૧૩
 એરવત ૫૦, ૫૦૬, ૫૩૬, ૫૩૮, ૫૭૦,
 ૫૭૨, ૫૬૩, ૬૦૭, ૬૦૯, ૬૨૦,
 ૬૨૮, ૬૩૦, ૬૪૧-૨, ૬૪૪, ૬૫૮,
 ૬૮૬; - ના બલદેવાદિ ૭૫૬; - ના
 ચોનીશી ૭૩૨; - વીચિ ૪૬૭;
 - સૂચ ૫૦૩.
 એરાવલ્લ ૪૬૪, ૫૬૫, - હ્રદ ૬૩૫
 એર્થાપયિકા ૪૧૦
 એર્થર્થમદ્ ૭૭
 એપ ૬૮; - નિર્ચુકિત ૧૩૬, ૮૦૪, ૮૦૫,
 - સમાચારી ૮૦૪, - સજ્ઞા ૪૧૭
 એબ ૪૪૦
 એરસ ૮૪૫
 એૌધિક ૧૨૫
 ઔત્પત્તિકા ૨૨૦

ઔદયિક ૪૩૭
 ઔદારિક ૮૫, ૧૫૦, ૩૬૯-૪૦૧, ૪૦૪,
 ૪૦૬-૭; - મિશ્ર ૩૮૬; - મિશ્ર-
 શરીરનો પ્રયોગ ૪૩૦; - યોગ
 ૩૮૬; - શરીરકાય પ્રયોગ ૪૩૦;
 - શરીરી ૧૭૫
 ઔદેશિક ૩૩૮
 ઔપકમિક ૧૨૫
 ઔપકમિકી ૬૧
 ઔપચારિક વિનય ૩૪૪
 ઔપનિધિક ૧૫
 ઔપપાતિક ૧૮, ૩૬૨, ૪૧૬, ૭૪૫
 ઔપમિકકાલ ૫૩૦
 ઔપચારિતક ૮૪૫
 ઔપશમિક ૪૩૭, - સમ્યક્ત્વી ૧૦૧
 ઔપધિ ૫૭૬, ૬૨૬
 કૃષ્ણ ૪૬૩, ૪૬૫, ૫૭૫, ૫૬૧; - કાવતી
 ૫૭૫, ૫૬૧, ૬૨૫, - વિનય ૫૬૧
 કલે ૮૬૮
 કલકચ્છેલ ૮૮૪
 કલ્લક ૫૦૬, ૫૪૪
 કલ્પ ૬૦૫
 કલિ ૮૮૬
 કલિસચિત ૪૨૮
 કથા ૪૩, ૬૬, ૨૩૯, ૩૨૬, - પ્રબધન ૭૮૦
 કથ્ય ૨૬૩
 કલ્પ ૪૫૫
 કનક ૫૬૨, ૬૦૫, ૬૫૨, - નક ૬૦૫;
 - રથ ૭૩૧; - લતા ૪૮૭; - વિતાનક
 ૬૦૫, - સંતાનક ૬૦૫
 કનકા ૪૮૭, ૪૪૮
 કપાટ ૩૮૮
 કપ્પાહ લૂતક ૮૪૪
 કમલપ્રભા ૪૮૭

કમલા ૪૮૭
કરકરિક ૬૦૬
કરણ ૨૦, ૫૭, ૨૧૪, ૫૧૦, ૪૨૬,
૪૩૧;—સત્ય ૩૦૦;—અનુયાયી ૧૬૯
કરપત્ર ૮૫૧
કરડિયા ૮૬૯
કર્કણતા ૨૫
કર્કશ ૫૪૪
કર્કટક ૬૧૨
કર્ણાવરણ ૬૧૭
કર્ણિકાર ૪૫૩
કર્પ ૧૬૫
કર્પટક ૬૦૫
કર્મ ૬, ૧૯, ૨૪, ૪૯, ૫૬, ૫૭, ૬૦,
૬૭, ૭૦, ૭૨, ૯૧-૩, ૧૬૦, ૨૫૮,
૩૩૪, ૩૩૫, ૪૩૬, ૫૫૫;—આજીવક
૮૪૬;—ઉપક્રમ ૫૭;—પ્રાપ્ત ૪૫,
૫૨, ૫૬, ૬૮-૭૦, ૮૪, ૮૬-૮,
૯૬, ૯૮, ૨૧૪, ૨૫૧;—અચન ૬૦;
—નિરોધ ૯૨;—નિષેધ ૮૭;—પુરુષ
૮૧૬;—પ્રકૃતિ ૫૯, ૬૧, ૨૬૩,
૩૯૮, ૭૨૦;—પ્રવાહ ૧૧૬, ૨૪૯,
૩૩૫;—ફલ ૩૩૨;—બંધ ૫૭, ૯૬,
૨૬૧;—બંધાધિકાર ૩૩૫;—ભૂમિ
૨૨૦, ૬૩૩, ૬૪૨, ૬૬૦;—ભૂમિજ
૩૨૩;—રજ ૩૭;—રૂપ ૨૭૦;
—વિપાક ૨૭, ૨૪૫, ૨૫૫, ૨૬૦;
—વિશુદ્ધિ માર્ગલા ૬૧;—સત્તા ૮૮;
—સમુદાય ૬૧;—સંગૃહીત ૫૫૫;
—સ્થિતિ ૮૭, ઉપધિ ૩૯૮

કલથી ૩૯૪

કલમ્બ આરિકા ૮૫૧

કલહ ૪૨, ૭૫;—નાં કારણ ૭૭૧;
—વિવેક ૧૦૭;—શીલતા ૬૭

કલ્પ ૪૬૮

કલા ૨૬૫, ૫૬૨, ૮૮૩;—સવર્ણ ૮૮૬

કલાય ૩૯૪

કલક ૭૬

કલ્પ ૧૩૦, ૧૩૩, ૨૬૩, ૪૬૯, ૪૭૦,
૪૭૬, ૭૨૨, ૭૭૭;—ના પરિમંથુ
૭૭૮;—વિમાન ૨૨;—વિમાનાવાસ
૧૬૬;—વૃક્ષ ૪૫૨, ૬૮૮, ૬૯૩;
—સૂત્ર ૩૩૦, ૭૩૭;—સ્થિતિના
બેદો ૭૬૭;—અતીત ૪૭૦;—ઉપ-
પત્ર ૪૬૯

કલ્પકા ૧૩૨

કલ્પત ૩૨૬

કલ્યાણકર્તા નક્ષત્ર ૭૩૪

કલ્યાણમિત્ર ૮૩૮

કલ્યોજ ૪૩૯-૪૦

કષાય ૩૫, ૪૩, ૪૫, ૫૩, ૭૯, ૧૨૬,
૧૨૮, ૧૪૧, ૧૫૮, ૨૦૬, ૨૧૧-૨,
૪૦૬, ૪૧૦, ૫૪૪;—કુશીલ ૨૮૮
—૯;—પરિણામ ૨૦૬;—પ્રમાદ ૪૩;
સમુદ્ધાત ૩૮૮, ૩૮૯;—સંકલેશ
૩૦૨

કંચન ૬૫૧-૨

કટક ૪૫૫

કંડુ ૪૩૮

કથક ૮૬૪

કંદ ૧૯૯

કંદર્પ ૬૭

કંઠુ ૩૭૦, —ગ્રીવ ૩૭૦

કંસ ૬૦૬;—વર્ણ ૬૦૬;—વર્ણાશ ૬૦૬

કાક ૬૦૬

કાકણી ૫૪૭

કાકલી ૬૯૯, ૭૫૩

કાકાન્ધ ૬૦૬

કાકિણી ૭૫૧, -લક્ષણ ૮૮૩

કાત્યાયન ૮૪૭

કાપિલીય ૨૬૨

કાપોત લેશ્યા ૨૧૩

કાપોત લેશ્યી ૧૭૫

કામ ૨૦, ૨૮, ૪૩, ૨૬૫, ૪૨૬;

-કથા ૪૩;-ગુણ ૫૪૪, ૭૩૦;

-દેવ ૨૫૭;-દ્રુમ ૪૭૩;-ભોગી

૩૧;-ભોગ મિથ્યાચાર વિરમણ

૧૨૨;-વિનિશ્ચય ૨૦;-સૂત્ર

૨૬૫;-અભિલાષ ૬૮;-આશાસા

૭૮;-આશા ૭૬;-આસ્રવ ૩૫,

-ઋદ્ધિ ૬ ગણ ૭૨૩

કાચ ૩૫, ૫૧, ૧૬૩, ૧૯૩, ૩૪૫,

૪૪૪;-અગ્રુપ્તિ ૪૩૨;-અનુભુ-

-કતા ૩૮;-અસંયમ ૨૯૮;

-અસંવર ૪૮;-ઋણતા ૧૦૯,

-કલેશ ૧૨૮, ૧૨૯;-ગ્રુપ્તિ ૧૧૪,

૪૩૨;-ચિકિત્સા ૨૬૪;-કંઠ ૪૯,

૪૩૦, ૭૩૦;-પરિચારક ૪૧;

-પુણ્ય ૫૪;-પ્રણિધાન ૪૩૧;

-પ્રયોગક્રિયા ૩૬;-યોગ ૨૧૬,

૩૨૪-૫;-યોગી ૧૭૪;-વિનય

૧૪૬;-વ્યાપાર ૫૧;-સમવાહાર

૩૦૦;-સ કલેશ ૩૦૨, -સંયમ

૨૬૪, ૨૯૭;-સંવર ૧૦૭,

-સુપ્રણિધાન ૪૩૧-૨;-સ્થિતિ

૩૪૫-૬; ઉત્સર્ગ ૧૬, ૧૪૩

કાચિક ૪૩૫

કાચિકી ૪૧૧, ૪૧૫

કારણ ૨૨૯;-દોષ ૨૨૯-૩૦

કારિત નિમિત્તકરણ ૩૪૪

કારુણ્યહાન ૬૩

કાર્તવીર્ય ૭૪૮

કાર્તિક ૨૫૭, ૭૨૫

કાર્યણ ૮૫, ૧૭૫, ૩૮૯, ૪૦૦-૧,

૪૦૪, ૪૦૬, ૪૦૭;-શરીરી ૧૭૫,

-સંવત્સર ૫૨૯;-ઉન્મિશ્ર ૪૦૭

કાર્મિકી ૨૨૦

કાર્યસેન ૬૮૭

કાર્યોપગ ૬૦૫

કાલ ૧૬૭, ૧૭૧, ૨૩૫, ૨૭૬, ૩૫૩,

૩૭૨, ૩૭૬, ૪૨૧, ૪૫૪, ૪૪૫,

૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૧૯-૨૧,

૫૩૧, ૫૩૭-૪૩, ૫૪૮, ૫૫૮,

૬૦૬, ૬૧૧, ૬૩૪, ૮૦૭,-અવ-

-ગાહના ૪૦૬,-અંબદ્યુત ૨૫૭

-પાલ ૪૮૩, ૪૮૭, ૪૮૪, ૪૯૬,

-પ્રમાણ ૨૭૫;-મહાનાધ ૭૫૦,

-વાદી ૪૪૫;-વ્યાધ ૮૨૮,

-સંયોગ ૪૧૯,-સંસાર ૧૯૦;

-આદિ ૪૪૭;-ઉદ ૪૫૬, ૬૩૮,

કાલા ૪૮૬

કાલાગુરુ ૪૨૨

કાલાસ્યવેષિપુત્ર ૧૨૧

કાલિક ૨૧૯, ૩૨૬;-અત ૩૩૭

કાલી ૭૫૪

કાલ્ય ૨૬૩

કાશિ ૮૫૩,-રાજ ૭૧૮, ૭૪૩

કાશ્યપ ૭૩૯, ૮૪૭

કાશ્યપી ૭૦૨

કાસ ૬૦૬

કાક્ષા ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૭૬

કાંગ ૩૯૪

કાચનક પર્વત ૫૮૫

કાંચનકૃત ૩૬૯, ૫૮૮

કાંડ ૫૬૭

કાંડિલ્ય ૮૪૭

કાંત ૫૩૨
 કાંપિલ્ય ૩૨૬, ૩૩૨, ૫૭૭, ૬૬૯
 કાંત ૪૦૦, ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૯૧, ૪૯૨;
 -ઈન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૮
 કાંદિવધ ૭૬
 કાંદિવધિક ૩૬૭, ૪૭૯
 કાંદિવધીદેવ ચોથા ક્રમ ૬૮
 કાંકણી ૨૫૨ ૫૪૭
 કાંકમ ૨૫૭
 કાંપુરુષ ૪૦૦, ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૮૮,
 ૪૯૧, ૪૯૨; -ઈન્દ્ર ૪૮૮
 કાંતિ ૫૬૩, ૫૬૪; -દેવી ૫૬૫, ૬૨૩
 કાંલિકા ૪૦૮
 કાંકુટ લક્ષણ ૮૮૩
 કાંકાલ નગરી ૩૨૦
 કાંકાલાધિપતિ ૭૧૮
 કાંકામાહાર ૬૮
 કાંકાપણ ૩૩૪
 કાંક ૮૪૭
 કાંકાલ ૭૩૩
 કાંકા સંસ્થાન ૪૦૯
 કાંકાકેન્દ્ર ૪૮૨
 કાંકાર પ્રમજિત ૩૩૦
 કાંકારમુલ્ય ૨૬૪
 કાંકારલિપ્ત ૨૫૬
 કાંકારવાસ ૭૧૭, ૭૩૫
 કાંકારાવસ્થા ૭૦૪
 કાંકાર્ગ ૩૭
 કાંકુદ ૩૭૧-૨, ૫૭૫, ૬૨૫; -કુદ
 ૫૮૯, -ગુદમ ૩૭૨
 કાંકુદા ૬૪૮
 કાંકુ ૨૦૩, ૬૪૪; -મતી ૭૪૭, -રાજ
 ૭૧૮
 કાંકુ ૭૬

કાંકુ ૫૪૪
 કાંક ૧૨૭, ૧૩૮, ૩૪૪, ૩૬૨, ૮૩૦;
 -આજીવક ૮૪૬, -આર્થ ૮૪૭;
 -કર ૬૮૭, ૬૮૯, ૬૯૨, ૬૯૪;
 -કરગ ડિકા ૨૫૮; -કોટિ ૩૬૨,
 ૩૬૩; -મચ્છ ૧૩૫, -પર્વત ૬૪૩;
 -પુત્રદેવ ૭૪૪; -પ્રત્યનીક ૭૭૬,
 ૭૮૧; -મદ ૭૭, -વચન ૩૦૧;
 -સંપત્ત ૧૩૯, ૮૨૬; -સ્થવિર ૧૩;
 -અંગાર ૮૪૪
 કાંકિંગ ૭૧૬
 કાંકાલ ૩૦; -ધર્મ ૨૮
 કાંકીલ ૨૮૭; -નિર્મન્ય ૨૮૮; -પરિભાષા
 ૨૫૯
 કાંકુમ ૩૬૪
 કાંકકાલિક ૨૫૭
 કાંકપુર ૬૬૯
 કાંકલ ૬૪૬; -વરદ્વીપ ૪૬૭, ૬૫૧, ૬૫૩;
 -વરાવભાસ ૬૫૧
 કાંકલા ૫૭૬, ૬૨૬
 કાંકુ ૪૬૧, ૬૬૭, ૭૦૯, ૭૧૬, ૭૧૭,
 ૭૪૬-૭, ૭૫૯
 કાંકુકુ ૪૨૨
 કાંક ૨૬૦, ૨૮૦, ૪૫૪, ૬૬૯, ૭૦૩,
 ૮૬૬, ૮૭૩
 કાંકિકા ૬૪૭
 કાંકનતા ૨૫
 કાંક ૭૬, ૧૬૬, ૬૨૬, ૬૩૬, ૬૫૧, ૬૫૨,
 -ગુદ ૮૫૪; -શાદમલી ૬૧૯, ૬૪૧,
 ૬૪૪; -સ્થ નિત્ય ૧૭૦; -અંગાર
 ૧૬૬; -અંગારશાલા ૮૫૪
 કાંકોજિત ૩૬૧
 કાંકપ્રતિકૃતિ ૩૪૪
 કાંકમાલ્યક ૫૮૦, -દેવ ૬૦૩

કૃતમાધ્યદેવ ૬૩૯
 કૃતયુગ્મ ૪૩૯; - રાશિ ૪૩૯
 કૃતવર્મ ૬૯૯
 કૃતવીર્ય ૭૪૬
 કૃતપ્રતકર્મ ૨૮૩
 કૃતસામાયિક ૨૮૩
 કૃતિકર્મ ૭૮૦, ૭૮૬, -ના બાર આવર્ત ૮૧૦
 કૃતિકા ૪૬૪-૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪ ૬૧૭, ૭૦૧
 કૃત્તેના ૨૫૪
 કૃષણ ૮૪૮
 કૃશ ૮૨૬; -શરીરી ૮૨૬
 કૃશસાકૃત્ય ૨૦૪
 કૃષ્ણિ ૩૬૯, ૩૭૨-૩, -આવર્ત ૩૬૯, -કૃત ૩૬૯; -લેખ ૩૬૯; -વજ ૩૬૯; -પ્રભ ૩૬૯; -યુક્ત ૩૬૯; -લેશ્ય ૩૬૯; -વર્ણ ૩૬૯; -શૂઘ ૩૬૯, -સુષ્ણ ૩૬૬
 કૃષ્ણ ૯૩, ૪૦૬, ૫૪૪, ૭૨૬, ૭૪૪, ૭૫૨-૩, ૭૫૫, ૭૫૯, ૮૬૫, -નું અપરકંકાગમન ૮૯૧; -પાક્ષિક ૧૭૯, ૪૨૮, ૪૫૭; -રાત્રિ ૪૭૩ -૪; -રાહુ વિમાન ૫૦૨; -લેશ્યા ૨૧૩, -લેશ્યી ૧૭૫; -શુકલમિત્ર ૯૩; -વિપાકી ૯૩, ૭૨૭, ૭૫૭, -શ્રી ૭૪૬; -અક્ષિભતિ ૨૦૪;
 કૃષ્ણા ૪૮૯, ૬૦૦, ૬૪૯; -રજની ૬૪૯
 કૃષ્ણોત્તરાવતસક ૩૬૯
 કૃતુભૂત ૨૪૮
 કૃતુમતી ૪૮૮
 કૃત્ ૪૬૮
 કૃત્ય ૬૧૧, ૬૧૩, ૬૧૪

કેવલજ્ઞાન ૬-૭, ૩૩, ૨૧૭, ૨૭૨, ૩૧૬, ૩૨૭, ૩૪૪, ૭૧૬; -દર્શન લાભ ૭૧૫; -આવરણી ૭૩૦
 કેવલજ્ઞાની ૧૭૫, ૨૭૩, ૪૮૦
 કેવલદર્શન ૩૩, ૨૭૯, ૭૨૦
 કેવલદર્શનાવરણ ૭૪
 કેવલદર્શની ૧૭૪
 કેવલિસમુદ્ધાત ૧૬૮, ૩૮૮
 કેવલી ૯૨, ૧૭૬, ૨૭૨-૪, ૨૮૯, ૬૭૯, -કવલાહાર ૬૯૧; -ક્ષીણ-કથાય ૨૯૩; -ક્ષીણકથાય વીતરાગ સંયમ ૨૯૪; -મરણ ૩૩, ૩૮૭
 કેશ ૩૯૪
 કેશવ વાસુદેવ ૭૫૫
 કેશાધ કાર ૮૮૫
 કેશી-ગોતમ સંવાદ ૧૧૧
 કેસરી ૫૬૪, ૬૩૭, ૬૬૭, ૭૫૭; -હ્રદ ૫૬૪-૫, ૬૨૩, ૬૩૨
 કેયી ૭૫૪
 કેલાસ ૬૧૨
 કોટિકગણ ૭૨૩
 કોટિભાતસા ૮૮૦
 કોટીસહિત પ્રત્યાખ્યાન ૧૧૯
 કોઠા ૪૨૨
 કોણિક ૭૪૧
 કોદરા ૩૬૪
 કોપ ૭૫; -શીલતા ૬૭
 કોમલપ્રેક્ષ ૨૫૮
 કોર (મજરી) ૮૫૧
 કોલપાલ ૪૮૩, ૪૮૪
 કોરિકા ૩૨૦
 કોસળી ૫૭૭
 કોસી ૫૬૯ - ૬૦૦
 કોંડિન્ય ૩૩૨

ખરશાવિકા ૮૮૫
 ખરસવર ૪૫૫
 ખરોટ્ટીકા ૮૮૫
 ખલુંક અશ્વ ૮૬૪
 ખલુંકીય ૨૬૩
 ખંડક ૫૬૦-૬૩
 ખડખાત ૫૮૦, ૬૩૮; -ગુફા ૬૦૨, ૬૩૯
 ખાડખડ ૫૬૧
 ખાદિમ ૪૭૮
 ખિંસિત વચન ૩૦૨
 ખેચર ૩૨૩, ૪૪૨
 ખેટ ૧૬૫
 ખોટક ૩૧૯, ૩૨૦
 ખોટાં તોલ-માપ ૬૮
 ગચ્છવાસી ૮૦૪
 ગજકર્ણ ૬૧૬
 ગજદંતગિરિ ૫૬૧-૨
 ગજપુર ૬૬૯
 ગજલક્ષ્મણ ૮૮૩
 ગજવીથિ ૪૬૭
 ગજસુકુમાર ૩૮૫
 ગર્ભનીક ૪૬૧, ૪૬૪
 ગણ ૧૧, ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૭૧, ૩૪૪,
 ૭૧૯, ૮૩૧, ૮૩૨; -છાડવાનાં
 કારણો ૭૭૩, ૭૯૬, -નવ ૭૩૦
 ગણકાર્ય ૮૩૧
 ગણધર ૨૧, ૩૨૫, ૭૧૫, ૭૧૯, ૭૨૩,
 ૭૩૧, ૭૩૯, ૮૯૫; -ગડિકા ૨૫૦;
 -નાં માતા પિતા ૭૩૯, ૭૪૦;
 -ની જન્મસ્થ દશા ૭૪૦, -ની કેવલી
 દશા ૭૪૦, -નું આયુ ૭૪૦, -નો
 શિષ્ય પરિવાર ૬૪૦,
 ગણધર્મ ૧૩
 ગણનાનન્તક ૮૯૨

ગણપ્રત્યગીક ૭૭૬, ૭૮૧
 ગણભેદ ૩૪
 ગણસંગ્રહ ૭૭૨, ૮૩૧
 ગણસ્થાવિર ૧૩
 ગણિત ૨૭૫, ૮૮૩, -લિપિ ૮૮૫,
 -સૂક્ત ૨૦૦; -અનિયોગ ૫૫૧,
 -અનુયોગ ૧૬૯, ૩૩૭
 ગણિપિટક ૨૩૧, ૨૫૧, ૨૫૫
 ગણી ૪૫૧, ૭૭૦; -ની નક્ષિ ૪૩૩,
 -ની સંપત્તિ ૨૫૭, ૭૭૦, ૭૯૫;
 ગતિ ૨૦૭-૮, ૪૧૭-૨૦, ૪૩૮, ૪૫૬,
 ૭૭૬; -નામ કર્મ ૮૨; -નામ નિધ-
 તાયુ ૮૦, -નિષેધ ૮૧૭,
 -પરિણામ ૮૧, ૨૦૬, ૫૩૩,
 -પર્યાય ૪૧૯; -પ્રતિષ્ઠાત ૪૩૮;
 -અધન પરિણામ ૮૧; -રતિક ૯૦;
 -સમાપન ૧૬૩, ૧૯૫, ૨૦૫
 ગત્વાપ્રત્યાગતા ૩૦૪
 ગદ્ય ૨૬૩
 ગમ ૨૩૩
 ગમન ૨૩૧; -ક્રિયા ૮૧૭, -ગુણ ૫૨૦
 ગરમ પાણી ૩૦૬
 ગરુડદેવ ૫૬૫, ૬૧૯, ૬૪૧, ૭૧૪
 ગરુડોપપાત ૨૫૮
 ગર્ભન ૮૭૩
 ગર્હતોય ૪૭૪, ૪૭૫
 ગર્ભ ૩૯૬, -માં આગમન ૭૧૫
 ગર્ભજ ૨૦૨, ૩૨૨, ૩૫૯, ૪૦૨, ૪૦૯,
 ૪૧૦, ૪૩૦, ૪૪૧, ૪૪૨
 ગર્ભાંકરણ ૮૯૧, ૮૯૫
 ગર્ભાંકરણ ૭૧૫, ૭૧૯
 ગર્વ ૭૫
 ગર્હા ૨૪, ૧૩૫, ૧૪૨-૩, ૭૬૪
 ગવેષણા ૨૭૨

गह्वर ७६
 गंग ३६६, ३३३, -हत्त ७५२
 गंगा ३२०, ५६७, ५६८, ६०१, ६०३,
 ६३०, ६३२, ६३७-८; -कुंड ६०३,
 ६३६; -प्रपात ६६ ५६५, ६२३,
 ६३०
 गंडिका २५१
 गंध २१०, २७४, ४०६, ४५१, ५१६,
 ५४४, ५४५; -कथा ४४, -नाम ८२;
 -परिष्कार ५३३-४; -माह्न ५८२,
 ५८५, ६२२, ६३३-५, ६४०;
 -माह्नकृष्ट ५८६; -माह्न वक्षरकार
 ५८६
 गंधर्व ४००, ४५५, -मुहूर्त ५२५;
 -क्षिपि ८८५; -सैन्य ४६२; -अनीक
 ४६१, ४६४; -धर्म ४८२; -धर्म
 गीतरति ४८८
 गंधर्वरितभाष्य ३४६
 गंधयुक्ति ८८३
 गंधाभाती ५८१, ६२०, ६३३
 गंधिल ५७६, ५६२, ६२६
 गंधिलावती ५७६, ५६२, ६२६, -कृष्ट
 ५८६
 गंधीर ३२६; ८६७, -मालिनी ५६६,
 ६०१, ६२४, ६३२, ६३७; -हृदय
 ८६७
 गाढ ८८७
 गाथा २५६, २६०, ८८३. -पति ७५१,
 ८६६; -वती ५६६, ६०१, ६२४,
 ६३२, ६३७
 गान २६३
 गामकथा ४४
 गाय ७५३
 गार्भ ८४७

गांधार ८७६; -ग्राम ८८०
 गांधारी ७५७
 गिरिपतन ३८२
 गिरिराज ५६६
 गीत ८८३; -यथा ४८२, ४८८, -रति
 ४८२, ४६२; -वासिनी ६५३
 गीतार्थ १४१
 गुण २३५, २७६, ३००, ३१७, ३३४,
 ५१६-२०, ५३१; -प्रत्यय २६७,
 ३२५; -वृद्धि ८३४; -मत २८२;
 -श्रेणी १०३; -संकभण १०३;
 -स्थान ६१, ६८; -छानि ८३४;
 गुणाकार ८८६
 गुणानुक्तयन २६
 गुप्त २५८
 गुप्ति १०६, ११४, १२५, २३२, ४२२;
 -सेन ७३२
 गुफा ५८०
 गुरु ५३३, ५४४; -मति २०७; -मास
 २५३, -क्षु ५३३, ५४४; -क्षु २५१
 परिष्कार ५३४
 गुह्य ६६
 गुह्येन ६१७, ७४७
 गुह्यवर्त ४५
 गुह्य साहित्य ८७४
 गुह्यता ७६
 गृह्णि ७६
 गृह्णपृष्ठ ३८२
 गृह्णपृष्ठ भरण ३८७
 गृह्ण ११; -क्षि ७७१६; -वयन ३०२
 गुह्यकार ५७४
 गृह्णिलिग सिद्ध १८६
 गेय २६३, ८८४; -ना आकार ८८१;
 -ना गुण ८८१; -ना होष ८८१

ગેહાકાર વૃક્ષ ૫૨૫
 ગેહલ્ ૬૧૬
 ગાયર ચર્ચા ૩૦૩
 ગાયરી ૨૩૧, ૭૮૫
 ગાતીર્થ ક્ષેત્ર ૬૧૦
 ગાત્ર ૭૦-૭૨, ૩૬૮, ૮૪૭, -કર્મ ૭૩
 ગાત્રાસ ૨૫૬
 ગાદાસગણ ૭૨૩
 ગાદોલિકા ૧૬
 ગાપુરચારિકા ૪૨૨
 ગામુખ ૬૧૬
 ગામૂત્રિકા ૩૦૩
 ગારસ વિકૃતિ ૩૭૬
 ગાલિકાચણ ૮૪૭
 ગાવિંદ વાચક ૭૬૦
 ગાવીચિ ૪૬૭
 ગાશાલક ૧૨૮, ૨૦૪, ૨૪૬, ૪૩૪
 ગાશીર્થચંદન ૪૨૨
 ગાષ્ટામાહિલ ૨૬૭, ૩૩૫
 ગાષ્ટી ૭૫૩
 ગાર્સ્તુલ ૭૦૩
 ગાર્સ્તુપ ૬૧૨-૩, ૬૧૫, ૬૪૮, ૬૫૦
 ગાળ ૫૪૩
 ગાળચણા ૩૬૪
 ગાળા ૮૫૮
 ગાળાકાર ૪૭૫
 ગોણ લક્ષણ ૮૮૩
 ગૌતમ ૩, ૪, ૨૯, ૭૦, ૮૦-૧, ૧૪૮,
 ૧૮૮, ૨૧૪, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૪૬,
 ૩૮૧, ૪૬૭, ૪૦૯, ૪૨૦, ૪૨૨.
 ૪૩૭, ૭૩૯, ૮૪૭, ૮૬૮, -કેળી
 ૨૬૩; -દ્વીપ ૬૧૮
 ગૌરવ ૪૭; -દાન ૬૩
 ગૌરી ૭૫૭

ગૌલ્ય ૮૪૭
 ગ્રન્થ ૨૫૯
 ગ્રન્થિમ ૮૮૪
 ગ્રહ ૪૫૬, ૪૬૭; -ચરિત્ર ૮૮૩
 ગ્રહણ ૩૧; -શિક્ષા ૭૬૩, -સમ ૮૮૨
 ગ્રામ ૧૩, ૧૬૫, ૮૮૦, ૮૮૨, -રથચિર
 ૧૩
 ગ્રીષ્મ ૫૨૭
 ગ્રંથેયક ૪૨૩-૪, ૩૬૭, ૩૭૬-૮,
 ૪૦૪-૫, ૪૨૩-૪, ૪૪૧-૨, ૪૬૬-
 ૪૭૨, ૪૭૭-૮, ૪૮૦, ૫૧૦, ૫૧૨
 ગ્લાન ૧૨૭, ૩૪૪ -નિર્ગ્રન્થ ૩૦૬;
 -ગ્રન્થનીક ૭૭૬
 ઘટ ૩૬૩
 વન ૫૪૬; -દંત ૬૧૭, -વાત ૧૬૬,
 ૪૭૬, ૫૧૪, ૫૬૨, ૮૮૪-૬; -વાત-
 વલય ૫૬૧ -વિધુતા ૪૫૪, ૪૮૬.
 ઘનિષ્ઠા ૬૦૪
 ઘનોદધિ ૧૬૬, ૪૭૬, ૫૬૪ ૫૧૬, ૫૬૧,
 ૫૬૨, -વલય ૫૬૧
 ધર્મા ૫૧૪
 ધા કરનાર ૮૩૫
 ધાત ૪૮૨
 ધાતીકર્મ ૧૦૫
 ધુણ ૮૭૧
 ધતવર ૬૪૬, ૬૫૨
 ઈતોદ ૫૬૨, ૬૫૧
 ઈરતાપ ૧૨૮
 યોપ ૧૨૮, ૬૬૬, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧,
 ૪૮૧, ૪૮૨ ૪૮૫
 ઇમ્બ્રેનિય ૨૧૦-અસવર ૪૮, -નિમ્બ
 ૩૦૦, -રાગોપરતિ ૧૧૩; -સંવર
 ૧૮૭, -સાતા ૭૮
 ચક્રારાતુયોગ ૮૭૭

અકં ૭૫૧; -ધરગદિકા ૨૫૦; -પુરા પૃથ્થ, ૬૨૭; -રત્ન ૭૪૬; -લક્ષણ ૮૮૩	અમર ૪૨૪, ૪૮૧, ૪૯૦-૬, ૪૯૮-૯, ૭૦૨; -અચા ૪૯૭-૮; -ઇન્દ્ર ૪૯૭; -ક્રિયાત ૮૯૧
અકંવર્તી ૨૦૩, ૩૪૭, ૩૬૧, ૪૫૩, ૪૮૦, ૫૭૫, ૬૦૨, ૬૩૪, ૬૩૯, ૬૬૬, ૬૭૯-૬૮૧, ૬૮૫, ૬૯૦, ૭૧૭, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૫૬; -વંશ ૬૮૦; -વિજય ૫૭૫, ૫૭૬, ૬૦૯, ૬૨૮, ૬૩૯, ૬૬૦, ૬૮૦; -ના પિતા ૭૪૬; -ની ઋક્ષિ ૭૪૬; -ની માતા ૭૪૬; -નાં નામો ૭૪૬; -નું સ્ત્રીરત્ન ૭૪૬; -વિષે સામાન્ય ૭૪૬	અચન ૬૧, ૬૨, ૭૦, ૩૯૮ અરણ્યકરણાનુયોગ ૧૬૬, ૩૩૭ અરણ્ય વિધિ ૨૬૩ અરમ ૧૭૩, ૨૦૩; -શરીર ૧૫૮; - શરીરી ૩૪૬, ૩૮૧ અરિમ ૪૨૮ અર્મ ખેલ ૮૮૪ અર્મપક્ષી ૨૦૧ અર્મ લક્ષણ ૮૮૩ અર્થા ૧૧૬ અલન પ્રતિધાત ૫૩૫ અલસત્વ ૮૩૫, ૮૩૯ અલિત ૫૩૫ અંડ કૌશિક ૧૧૫ અંડા ૪૯૯-૫૦૦ અંકના ૭૦૩ અંક ૨૫૮, ૩૬૮, ૪૫૬-૭, ૪૬૧, ૪૬૪, ૪૬૭, ૪૮૦, ૪૮૨, ૪૮૮, ૪૯૦, ૫૦૦-૩, ૫૦૮, ૫૫૯, ૫૬૫, ૬૦૪, ૬૧૭, -કાંત ૩૬૮; -કાંતા ૬૮૮; -કૂટ ૩૬૮; -ગૌર ૭૦૨; -જાયા ૭૧૮; -દિવસ ૫૨૬; -બ્રજ ૩૬૮; -પર્વત ૬૨૧, ૬૩૪-૫, ૫૮૩; -પુરી ૬૯૯; -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૪૬૫; -પ્રેક્ષા ૩૬૮, ૬૯૭, ૭૧૮, ૭૫૯; -પ્રેક્ષા ૪૮૮, ૭૦૧; -ભાગા ૫૯૯-૬૦૦; -મહલ ૪૬૩; -મા ૨૬૦, ૩૨૬; -માસ ૫૨૬; -યશા ૬૮૮; -લક્ષણ ૮૮૩; -લેશ્ય ૩૬૮; -ની વધધટ ૫૦૨; -વર્ણ ૩૬૮; -વર્ષ ૫૨૭; -ચૃંગ ૩૬૮;
અકંવર્તી ૨૦૩, ૩૪૭, ૩૬૧, ૪૫૩, ૪૮૦, ૫૭૫, ૬૦૨, ૬૩૪, ૬૩૯, ૬૬૬, ૬૭૯-૬૮૧, ૬૮૫, ૬૯૦, ૭૧૭, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૫૬; -વંશ ૬૮૦; -વિજય ૫૭૫, ૫૭૬, ૬૦૯, ૬૨૮, ૬૩૯, ૬૬૦, ૬૮૦; -ના પિતા ૭૪૬; -ની ઋક્ષિ ૭૪૬; -ની માતા ૭૪૬; -નાં નામો ૭૪૬; -નું સ્ત્રીરત્ન ૭૪૬; -વિષે સામાન્ય ૭૪૬	
અકંવાલ -વિષકંભ ૬૦૯, ૬૪૦-૧; -સમાચારી ૮૦૪; -ગતિ ૮૮૯	
અકંવાલા ૮૮૮	
અકાંધ ૭૦૩	
અક્ષુઃ ૨૪; -કર્શન ૧૭૪, ૨૭૯, -કર્શના- વરણ ૭૪; -અસંવર ૪૮; -ઇન્દ્રિય ૨૧૦; -ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ૩૦૦; -ઇન્દ્રિય રાગોપરતિ ૧૧૩; -શોભ- પતા ૭૭૮; -સાતા ૭૪	
અક્ષુષ્કાંતા ૬૮૮	
અક્ષુષ્માન ૬૮૮	
અતુરંગ ૨૬૨	
અતુરિન્દ્રિય ૬૨, ૯૦, ૧૭૫-૯, ૧૯૧-૩, ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૯૨, ૨૯૯, ૩૨૨, ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૦૦-૧, ૪૦૮-૯, ૪૧૮-૯, ૪૨૨, ૪૪૦-૨, ૫૫૭	
અતુર્કશપૂર્વધારી ૭૧૭	
અતુર્થકર્મગ્રથ ૮૯૯૮, ૧૭૧, ૨૦૪, ૭૯૯	
અતુર્વિધ સંધ ૭૮૭	
અતુષ્કાણ ૫૪૪	
અતુષ્પદ ૨૦૦	

-સંવત્સર ૪૬૧, ૫૨૭-૯, ૫૪૯;
-સૂર્યનું આકાશમાથી ભિતરવું ૮૯૧;
-સુષ્ટ ૩૬૮; -હ્રદ ૬૩૫

અદ્રાનન ૬૪૭, ૭૩૨
અદ્રાલ ૩૬૯, ૪૭૪
અદ્રાવર્ત ૩૬૮
અદ્રોત્તરાવતંસક ૩૬૮
અપક ૪૫૫, ૭૦૧; -વન ૬૪૭
અપા ૫૭૭, ૬૯૯, ૭૪૩
આતુરમહારાજિક ૪૫૩
આતુર્માસધર્મ ૬૮૫, ૭૨૭, ૭૪૫
આતુર્માસિક અનુદ્ધાતિક ૨૫૩
આતુર્માસિક હ્રદ્ધાતિક ૨૫૩
આયોનન ૩૭૨
આમર ૪૩૫, ૭૫૧
આર ૮૮૩
આરક ૮૯૩
આરણ ૨૦૩; -ગણ ૭૨૩; -દેવ ૫૧૭
આરરિથતિક ૯૦
આરિકા ૪૨૨
આરિત્ર ૨૦, ૨૨-૪, ૩૪, ૧૦૬,
૧૫૫, ૧૫૬, ૨૦૬, ૨૭૬, ૨૮૧,
૨૮૫, ૩૨૧, ૩૪૫, ૪૫૨, ૮૩૦;
-ઋષિ ૪૩૩; -ધર્મ ૧૨-૩,
૨૧-૨, ૨૮૦; -નાશ ૬૭; -પરિ-
ણામ ૨૦૬; -પુરુષ ૮૧૬, -પુલાક
૨૮૭, -પ્રત્યનીક ૭૮૧, ૭૭૬.
-પ્રારિત ૧૩૬; -પ્રાયશ્ચિત ૧૨૬;
-ખલ ૪૩૫, -ભેદિની ૪૫; -બુદ્ધ
૧૦, ૮૧૫, -બોધિ ૧૦, -મૂલ ૮૧૫;
-મોહ ૧૦૧; -મોહનીય ૭૨, ૭૫;
-લોક ૫૫૪; -વિનય ૧૪૫;
-વિરાધના ૨૩; -સમાધિ ૭૪૪;
-સંકલેશ ૩૦૨; -સપત્ર ૧૩૯;

-સંપન્નતા ૩૦૦, -આચાર ૨૩૨,
૨૯૦; -આગધના ૨૨; -દાન
૪૮૦; -કેપાત ૩૦૮

ચારુ ૭૦૨
ચારોપપત્ર ૬૦
ચાર્વાક ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૪૮
ચાવલ ધોવણ ૩૦૬
ચાડાલ ૮૬૯
ચાડિકચ ૭૫
ચિકિત્સક ૮૬૩
ચિકિત્સા ૨૬૪, ૩૪૦, ૪૩૫, ૮૬૩
ચિત ૨૮, ૨૫૭, -સમાધિ ૩૨,
-અદ્વૈત ૩૩૬
ચિત્ર ૪૮૪, -કનકા ૪૫૪; -કૃત ૫૮૩,
૫૮૬, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૩૮;
-ગુપ્ત ૭૨૬, ૭૪૪; -ગુપ્ત ૪૮૭,
૬૫૨; -પક્ષ ૪૮૪; -ગંગા ૫૭૮,
૬૮૮; -રસશક્ષ ૫૨૫; -સમૂત ૨૬૨,
-અંગ ૫૭૪, ૬૮૮; -અગત્ય
૫૨૫, -અતરગંડિકા ૨૫૧
ચિત્રા ૪૫૪, ૪૬૫-૬, ૪૬૯, ૪૮૬,
૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦-૧;
ચિહ્ન પુરુષ ૮૧૮
ચુલ્લની ૭૪૭
ચુલ્લ શતક ૨૫૭
ચુલ્લ હિમવત ૫૭૮, ૬૨૮, ૬૩૧,
૬૩૬, ૬૬૦ -કૃત ૫૮૬, ૫૮૭, ૬૨૮
ચુંચુલ ૮૪૬
ચૂર્ણ ૩૪૦
ચૂર્ણી ૨૨૭, ૩૩૦, -દાર ૨૮૮,
-ગત ૩૨૯
ચૂલ ૨૬૨
ચૂલભિપિતા ૨૫૭
ચૂલવત્યુ ૨૫૧, ૨૬૧

ચૂલિકા ૧૬૫, ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૫૬,
 ૫૬૭, ૬૩૪, ૬૪૧, ૮૮૭; -વસ્તુ
 ૨૬૧-૨, ૨૪૯
 ચૂલિકાંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 ચેટક ૭૪૪
 ચેતના ૬૨
 ચેલોત્ક્રેષ્ઠ ૬૮૨
 ચૈત્ય ૩૩૩, ૬૪૬; -વૃક્ષ ૪૫૩, ૪૫૫,
 ૬૪૭, ૬૮૨, ૭૧૪; -રત્ન ૪૬૮.
 -સ્તૂપ ૬૪૭
 ચોરકથા ૪૮
 ચોરસાકાર ૪૭૫
 ચોરી ૪૨, ૫૪, ૨૦૯
 ચૌદપૂર્વી ૩૩૦
 ચૌક ૨૪૪, ૫૬૩
 ચવન ૩૮૨, ૪૫૨, ૭૧૫
 ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણી ૨૪૮
 છત્ર ૪૩૫, ૭૫૧; -લક્ષણ ૮૮૩
 છત્રાભ ૭૦૦
 છન્ન ૨૦૬, ૨૭૩, ૨૭૪; -મરણ
 ૩૮૭; -વીતરાગ ૮૬; -ક્ષીણકપાય ૦
 ૨૬૩
 છત્રપ્રવાહ ૮૮૩
 છદ્ધિત ૩૪૧
 છવિ ૪૧, -છેદ ૮૬૩
 છદ્દના ૭૭૬
 છદોનુવર્તના ૩૪૪
 છાંદસિયક સમુદ્ધાન ૩૮૮
 છાયા ૧૬૬, ૫૦૫
 છિદ્ર ૪૦૭, -પ્રેક્ષી ૧૩૫
 છેદન ૪૩૭, ૮૬૦; -સેદ ૮૬૪
 છેદાઈ ૧૩૪
 છોપસ્થાપનિકા કલ્પસિયતિ ૭૭૭
 છોપસ્થાપનીય ૭૬૮

છોપસ્થાપ્ય સંયમ ૨૬૫
 જગતી ૪૫૫, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૫૫
 જલન્ય પુરુષ ૮૧૬
 જલન્યા ૫૨૨
 જટિકાદિલક ૬૦૬
 જનપદ કથા ૪૪
 જનપદસત્ય ૧૧૦, ૧૨૨
 જનવાહ ૮૮૩
 જન્મ ૩૬૪, ૭૧૫
 જમર્ષિએ ૨૫૬
 જમાલિ ૨૫૭, ૨૬૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,
 ૭૩૭-૮
 જમુના ૩૨૦, ૫૬૬
 જય ૬૬૬, ૭૪૭, ૭૫૬; -સંપન્ન ૮૬૫
 જયંત ૩૪૬, ૩૬૭, ૩૭૮, ૪૭૮, ૫૫૮,
 ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૧૦, ૬૫૩-૪, ૭૫૩,
 ૭૫૭
 જયતી ૪૮૬, ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૪૬,
 ૬૫૧, ૭૦૦
 જયકીર્તિ ૭૪૩
 જયનાથ ૭૪૪
 જયા ૬૬૭, ૭૪૬
 જરત ૫૬૧
 જરા ૪૩૮
 જરાયુજ ૩૬૨, ૪૧૮-૬
 જરાસંધે ૭૫૪, ૭૫૬
 જર્જરિત ૫૪૭
 જલ ૪૮૪; -કાંત ૪૮૧, ૪૮૪; -કાયિક
 ૪૦૧; -ચર ૩૨૩, ૩૬૩, ૪૦૫;
 -ચરી ૩૨૩; -પ્રભ ૪૮૧, ૪૮૪;
 • -પ્રવેશ ૩૮૨; -રત ૪૮૪
 જલ્લ ૧૧૬
 જવજવ ૩૬૩
 જવસંપન્ન ૮૬૫

જવાબ આપવો ૮૨૩

જગમિક ૩૧૦-૧

જગોલી ૨૬૪

જઘાચારણ ૨૦૩

જળમતી ૭૫૭

જખૂ ૭૦૧; -ટૂણ ૫૬૪

જખૂદ્રોપ ૨૦૧-૨, ૩૫૯, ૪૦૪, ૪૫૭,

૪૬૦, ૪૬૩, ૪૬૭, ૫૦૧-૫,

૫૦૭-૮, ૫૫૯ ૫૬૪, ૫૭૩, ૬૪૬,

૬૫૧, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૭૯, ૬૮૧,

૬૮૭; -ના વક્ષરહાર ૫૮૨, ૫૮૪;

-ના કૃદ ૫૮૬, ૬૬૩, -ના વૈતાલય

૫૮૦; -ના ક્ષદ ૫૯૩, ૬૬૪;

-ના નદીઓ ૫૬૭, ૬૬૬; -ના

હાળ, આયુ આદિ ૬૦૭; -નાં

તીર્થ ૬૦૯; -ના પ્રકાશક સૂર્ય-

ચંદ્રાદિ ૬૦૪; -નો ઔરવતવર્ષ

૭૪૯, -ના વર્ષધર ૫૭૭; -નાં

વર્ષ-ક્ષેત્ર ૬૫૭, -ના પ્રપાતકુદ

૬૬૫, -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૪૫૮, ૬૯૫

નતરૂપકાંડ ૫૧૬

નત્તા ૪૯૯, ૫૦૦

નતિ ૭૬, ૪૭૬, ૮૩૦; -આર્ય ૮૪૬;

-આજીવક ૮૪૬; -નામકર્મ ૮૨;

-નામ નિધતાયુ ૮૦, -મદ ૭૭,

-સપત્ર ૧૩૯, -સ્થવિર ૧૩

નરેકૃષ્ણ ૮૪૮

નવજીવ પ્રતિકમણ ૧૪૨

જિતરાત્ર ૬૯૮, ૭૧૮

જિતારિ ૬૯૮

જિતેન્દ્રિયતા ૨૫

જિન ૬૬, ૯૨, ૨૭૪, ૨૮૯, ૬૭૬;

-કલ્પ ૭૬૯, -કલ્પરિયતિ ૭૭૮;

-કલ્પી ૧૫૫; -ચેત્ત ૬૫૧;

રથા-પદ

-પ્રતિમા ૬૪૭, -પ્રવચન ૩૦, ૩૨૭;

જિનભદ્ર ૧૨૨, ૧૫૯, ૨૧૬, ૩૨૭-૮

જિનેન્દ્ર ૭૧૪

જિહ્વા ૧૬૫

જિહ્વેન્દ્રિય ૨૧૦; -નિગ્રહ ૩૦૨;

-પ્રતિસંલીનતા ૧૨૮; -રાત્રી-

પરતિ ૧૧૩

જીત ૧૩૯; -વ્યવહાર ૭૭૭

જીમૂત ૧૬૫

જીવ ૧૧, ૩૦, ૩૭, ૬૦-૩, ૮૫-૬,

૧૬૩-૮, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૭૫, ૧૭૬,

૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૨૫, ૨૩૮,

૨૩૫, ૩૩૮-૬, ૩૭૩, ૩૮૧,

૩૬૩, ૩૬૮, ૪૦૭, ૪૨૬, ૪૩૬,

૪૪૧, ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૪૮, ૫૫૩-૬,

૫૬૩, ૫૭૦-૧, ૫૭૨, -અયત્તા

અન્ન ૨૭૨, -હાવ ૭૩૦, -પ્રથા

૪૧૦, નિકાય ૨૫-૬, ૧૬૫;

-દંડક ૧૭૮, -પાદનામ ૬૯,

૨૦૬, -પ્રાદિકા ૨૬૬, ૩૩૦;

-મદ ૧૭૨, -નિમ્મક ૩૩, -પાનિ

૪૪૧; -રાશિ ૧૬૮, -સત્તા ૧૭૧;

-વર્ગણ ૧૭૬, -સપ્તમી ૫૫૫;

-સમાસ ૬૮; -સપ્ત ૬૦૩;

-અન્નનિમ્મક ૩૩, -અન્ન-

વિભાજી ૨૬૩, -આમગમ ૧૨૦,

-અગ્નિકાવ ૧૬૩, ૧૭૧, ૫૬૩

જીવનવ્યાપાર ૨૮૧

જીવન સ્થિતિ ૩૮૫

જીવિતાનસા પ્રયાગ ૭૮

જીવિતાશા ૭૩

જીવિતા ૭૮, ૩૧૦

જીવિ ૪૩૬, ૮૬૦

જીવિપાત્ર ૭૩૩

જૈન ૪૯, ૫૧-૫૨, ૧૨૨, ૧૬૩, ૧૭૦
 ૧૮૯, ૨૭૮, ૩૨૭, ૩૩૫, ૩૩૬;
 -લિંગ ૩૨૭; -શાસ્ત્ર ૩૩૭;
 -સિક્ષાતસંગ્રહ ૨૮૫

જૈણ ૭૬

જ્ઞાતિ ૭૮૯

જ્ઞાત ૨૨૩, ૩૨૬

જ્ઞાતા (ધર્મકથાંગ) ૧૮, ૨૬૦, ૭૧૦,
 ૭૯૨, ૮૯૫

જ્ઞાતિ ૪૪૭; -કથા ૪૪

જ્ઞાતુ ૮૪૭; -ધર્મકથા ૨૩૧, ૨૩૭

જ્ઞાન ૩, ૨૦, ૨૪, ૩૪-૬, ૧૫૫, ૧૫૯

-૬૦, ૨૦૯, ૨૧૬-૭, ૨૭૬, ૨૮૫,

૩૨૧, ૩૨૫, ૩૩૮, ૪૬૬, ૭૨૨;

-ઋક્ષિ ૪૩૩; -કર્શન ૨૭૧, ૨૭૨,

૨૭૪; -પરિણામ ૨૦૬; -પુરુષ

૮૧૬; -પુલાક ૨૮૭; -પ્રત્યગીક

૭૭૬, ૭૮૧; -પ્રવાદ ૨૪૯; -પ્રાપ્તિ

૧૩૬, ૭૧૫, -પ્રાચીનતા ૧૨૯;

-બલ ૪૩૫; -બુદ્ધ ૧૦, ૮૧૫;

-બ્રાહ્મિ ૧૦, -મૂલ ૮૧૫; -લોક

૫૫૪, -વિનય ૧૪૪; -વિરાધના

૨૩; -સંકલેશ ૨૩, ૩૦૨; -સંપન્ન

૧૩૯, -સંપન્નતા ૩૦૦; -અભિ-

ગમ ૪૧૯; -આચાર ૨૩૨, ૨૯૦;

-આરાધના ૨૨; -આવરણ ૬,

૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૯૪, ૧૪૭,

૩૯૮, -કર્મ ૪૮૦, -કૃત્યસિ ૬૮૨;

-કૃપકાત ૩૦૮

જ્ઞાની ૧૭૩

જ્યેષ્ઠા ૪૬૪-૬, ૪૬૯, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦

જ્યોતિ ૫૦૧, ૫૫૯, ૮૩૩, ૮૪૩;

-પરાયણ ૮૪૩; -રસકાંદ ૫૨૫;

જ્યોતિરગ ૫૭૪; -વૃક્ષ ૫૨૫;

જ્યોતિશ્ર્વક ૪૫૬

જ્યોતિષી ૧૭૭, ૩૨૨, ૪૧૦, ૪૪૧-૩,

૪૫૬, ૪૭૯-૮૦, ૫૦૦, ૫૦૧, ૭૨૧

જ્યોતિષક ૮૦, ૯૦, ૩૬૦, ૩૮૨, ૩૬૮,

૪૦૦-૧, ૪૦૬, ૪૨૩, ૪૩૨, ૪૫૩,

૪૮૮; -કર્મ ૪૬૪, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૯

જ્યોત્સ્ના ૧૬૬

કૌકળ ૩૯૫

કાડની છાલ ૩૧૧

કીકાકાર ૬૪, ૯૦, ૧૫૬, ૧૬૪,

૧૬૭, ૧૭૦, ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૨૮,

૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૪૫, ૨૫૪,

૨૫૫, ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૫,

૨૮૫, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૬,

૩૩૭, ૩૪૩-૪, ૩૪૬, ૩૯૦,

૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૫-૭, ૪૭૫,

૬૦૫, ૭૩૯, ૭૪૩, ૮૬૫

તન્મત દોષ ૨૨૯-૩૦

તન્મત સંસૃષ્ટ કલ્પક ૧૫

તટસ્થ ૮૧૭

તત ૫૪૬, ૮૮૪

તત્ત્વતરી ૪૫૩

તત્ત્વ ૫૫, ૧૦૬

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫, ૬, ૨૩, ૩૫, ૪૨, ૫૩,

૫૫, ૬૩, ૬૮-૭૧, ૮૭, ૯૪,

૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૧૬,

૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૫૦, ૧૬૩,

૨૦૮, ૨૮૬, ૩૩૮, ૪૩૭, ૪૭૦,

૪૭૪ ૪૭૯; -ભાષ્ય ૫૧, ૧૧૨,

૧૧૬

તથાકાર ૭૭૯

તથાગત ૪૩૫; -બુદ્ધ ૮૧૫; -શાસ્ત્રા ૩૧

તથ્યજ્ઞાનાનુયાય ૧૬૯

તથ્યવાદ ૨૬૦

તદન્યવસ્તુક ૨૨૫

તદુભયધર ૮૧૬
 તદુભય પ્રત્યનીક ૭૭૬
 તદુભયાઈ ૧૩૦, ૧૩૩
 તદુભવમરણ ૩૮૨, ૩૮૭
 તદ્વસ્તુક ૨૨૫
 તદ્વ્યતિરિક્તામિથ્યાદર્શનપ્રત્યય ૪૧૨
 તનુ ૧૫૮, ૫૬૧; -તનુ ૫૬૧; -વાત
 ૧૬૬, ૫૧૪; -વાત વલય ૫૬૧
 તપ ૩, ૧૩-૪, ૨૪, ૨૬, ૩૪, ૧૨૮,
 ૧૫૬, ૮૭૫; (બાહ્ય ૧૨૮;) -
 -આચાર ૨૩૨, ૨૬૦
 તપનીય ૬૫૧
 તપબલ ૪૩૫
 તપમહ ૭૭
 તપમાર્ગ ૨૬૩
 તપશ્ચર ૮૪૪
 તપસમાધિ ૩૪
 તપસ્થા ૩, ૬૮, ૧૬૦, ૩૪૧
 તપસ્વી ૬૬, ૧૨૭, ૩૪૪; -પ્રત્યનીક
 ૭૭૬
 તપોપધાન ૨૩૨
 તપોઈ ૧૩૩, ૧૩૪
 તપોલેશ્યા ૪૩૪
 તપ્તબલ ૫૬૬, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 તમ ૧૬૬, ૪૨૫, ૫૧૫ ૮૩૩, ૮૪૩,
 -પરાયણ ૮૪૩; -પ્રભા ૫૬૦; -બલ
 ૮૩૩
 તમસ્કાય ૧૬૬, ૪૭૩, ૪૭૮
 તમસ્તમસ્ ૪૨૫, ૫૧૫, ૫૬૬
 તમિસ ૫૮૦; -ગુહા ૫૬૦-૨
 તમ્વેયો ૮૪૬
 તમ્ભી પ્રતિકર્મ ૮૮૩
 તમ્ભતન ૩૮૨

તર્ક ૨૨૨, -સેન ૬૮૭
 તલ ૩૬૪
 તન્નિસમ ૮૮૨
 તાન ૮૮૨
 તારક ૭૫૩, ૭૫૬; -મહ ૪૬૭
 તારકા ૪૮૮
 તારા ૪૫૬, ૪૬૮-૯, ૭૪૬, -મંડલ ૫૦૧
 તાલ ૮૫૧, -શબ્દ ૫૪૬, -ધિશાય
 ૭૨૧; -સમ ૮૮૨
 તાલતિસ ૪૫૩
 તિક્તા ૪૦૬, ૫૪૪
 તિગિન્ન ૩૪૨, ૩૭૨, ૬૩૬-૭, ૬૫૪;
 -ફેટ ૪૬૫, ૫૮૭, ૬૨૨, -ફેટ
 ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૩
 તિતિક્ષા ૧૭
 તિનિશલતારતમ્ભ ૪૬
 તિમિસ (તિમિસા) ૬૩૮, -ગુહા ૫૬૩,
 ૬૦૨, ૬૩૬, ૬૪૩
 તિરચ્છાન ૪૪
 તિર્થ ૨૭૧, ૪૧૬, -ગૌરવ પરિણામ
 ૮૨, -ચોક ૪૨૩, ૪૪૩, ૪૪૬,
 ૫૦૧, ૫૫૪, ૫૫૮
 તિર્થ ૪૦, ૬૨, ૬૬, ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૬૧-૨, ૨૦૦, ૩૨૩, ૩૫૬, ૪૧૮,
 ૪૨૬, ૪૭૬; -ગતિ ૪૬, ૨૦૭,
 ૩૮૧, ૩૬૭; -નો આહાર ૩૮૦;
 -પચેન્દ્રિય ૬૦, ૩૪૬-૪૭,
 ૩૮૨, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૨૨,
 ૪૨૭-૮, ૪૩૦-૨, ૪૩૬, ૪૪૦;
 -યોગ્યકર્મબલ ૬૮, -સંસાર
 ૧૬૧
 તિર્થ ૧૭૬, ૧૬૨
 તિલ ૬૦૬, -પુષ્પવર્ષ ૬૦૬; -ફેટ ૩૦૬
 તિલક ૧૫૭, ૭૦૧

તિથ્યગ્રુપ્ત ૨૬૬, ૩૩૦, ૩૩૧

તિતિલુક ૭૭૮

તિદ્વક ૭૦૧

તીરછાલોક ૫૫૬

તીર્થ ૧૮૮, ૬૦૮, ૬૮૬, ૭૨૪

તીર્થકર ૨૧, ૮૭, ૨૫૦, ૩૨૭, ૩૩૦,

૩૪૪, ૫૧૨-૩, ૬૬૬, ૬૮૧, ૬૯૬,

૭૧૫-૮, ૭૨૨, ૭૨૪-૫, ૭૩૩-૪,

૭૫૮, ૭૬૭; -ગડિકા ૨૫૦;

-ગૃહસ્થપર્યાય ૭૦૪; -નામકર્મ

૮૪, ૭૪૪; -નું પ્રતિપાદન ૬૮૬;

-નું અતર ૭૧૨; -ના આવક ૭૦૮;

-ના માતાપિતા ૬૯૬, -નું પૂર્વભવનું

નામ ૬૯૬; -નો વર્ણ ૭૦૨; -નું

દીક્ષારથાન ૬૯૮; -નાં કલ્યાણક

નક્ષત્ર ૭૦૦; -ના મનઃપર્યાયજ્ઞાની

૭૧૦; -નું સર્વાયુ ૭૦૫; -ના

વાદીઓ ૭૦૮; -ની ઊંચાઈ ૭૦૪;

-ની આવિકા ૭૦૭; -ની શ્રમણી

૭૦૭; -ના પિતા ૬૯૮, ૭૧૫;

-ની પાલખી ૭૧૫; -ના ચતુર્દશ-

પૂર્વી ૭૧૦; -ના ગણ -ગણધર

૭૦૫; -ની કેટલા સાથે દીક્ષા

૭૦૨; -ના પ્રથમશિષ્યો ૭૦૨; -ના

અવધિજ્ઞાની ૭૧૦; -ને પ્રથમ ભિક્ષા

દેનાર ૬૯૮; -નો ઉપદેશ ૬૮૫;

-ની પાલખી ૭૦૦; -ના જિન

કેવલી ૭૦૮; -નાં ચૈત્યવૃક્ષ ૭૦૦;

-ના વૈકુન્ઠિક ૭૧૨; -ની માતાઓ

૭૩૪; -નાં નામો ૬૯૬; -ના

પ્રથમ શિષ્ય ૭૦૨; -ના અતિશય

૬૮૩, ૬૯૦; -ની વિશેષ માહિતી

૭૧૪; -નાં હાડકાં ૪૯૮; -ના

શ્રમણ ૭૦૭; -ના અનુત્તરૌપપાતિક

૭૧૨; -ના સિદ્ધ ૧૮૮; -ની ખોદ્ધ-

માન્યતા ૭૩૩

તુલિકા ૪૯૬-૫૦૦

તુલિકા ૪૯૬-૫૦૦

તુમ્બા ૨૬૦

તુમ્બા ૪૯૬, ૫૦૦

તુરુષુ ૪૨૨

તુલસીવૃક્ષ ૪૫૫

તુલા સંક્રાન્તિ ૪૬૦

તુવેર ૩૯૪

તુષિત ૪૭૪, ૪૭૫

તુષોદક ૩૦૬

તુસિત ૪૫૩

તુંગિકા ૪

તુંબુરુ ૪૯૪

તુર્ચાગ ૫૭૪

તુલ્ય વનસ્પતિ ૧૯૮-૯

તુલ્ય સ્પર્શ ૧૧૬

તુષ્ણા ૭૬

તેજકાય ૪૪૦

તેજ ૨૧૫, ૪૦૬, ૪૮૪; -શિખ ૪૮૪;

-શૌચ ૧૩

તેજસ્ ૪૦૮; -કાંત ૪૮૪; -કાય ૬૩,

૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૪-૫, ૩૯૦, ૪૧૬;

-કાર્યારભ ૩૮; -કાયિક ૧૭૫,

૪૦૧, ૪૧૮; -પ્રભ ૪૮૪; -લેશ્યા

૨૧૩, ૨૧૫, ૪૫૨; -લેશ્યી ૧૭૫;

-મંડલ ૬૮૩; -નીર્થ ૭૪૮

તેતલી ૨૬૦

તેન્દુક ૪૫૫; -ચૈત્ય ૩૨૮

તેચલી ૪૯૨

તેજસ ૮૫, ૧૭૫, ૪૦૦-૭, ૪૪૩-૪;

-અવગાહના ૪૪૪; -લેશ્યા ૪૩૩-૪;

-શરીરી ૧૭૫; -સમુદ્ધાત ૩૮૮

તેલ ૮૪૭
 તોથધારા ૫૬૦
 તોરણ ૧૬૬, ૪૨૨
 ત્યાગ ૧૩, ૧૪, ૧૨૦, ૨૬૪
 ત્રસ ૧૯૧, ૧૯૪, ૫૫૪-૬, -કાય
 ૬૩, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૫, ૪૧૮;
 -કાચારભ ૩૮, કાયિક ૧૭૫;
 -નાદી ૪૩૮, -નામ ૮૩
 ત્રાયચ્છિંશદેવ ૪૭૬, ૪૯૬, ૫૦૦, ૬૮૨
 ત્રિકૂટ ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫
 ત્રિકોણ ૫૪૪, -આકાર ૪૭૫
 ત્રિચક્ષુ ૨૧૦
 ત્રિનેત્ર ૭૪૪
 ત્રિપૃષ્ઠ ૭૫૩, ૭૫૬, ૭૫૮-૯
 ત્રિશરણ ૧૨૨
 ત્રિશલા ૬૯૮, ૭૩૯
 ત્રીન્દ્રિય ૬૨, ૯૦, ૧૭૫-૯, ૧૯૧-૨,
 ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૬૨, ૨૬૯, ૩૫૮,
 ૩૯૦, ૩૯૩, ૪૦૦-૧, ૪૦૮-૯,
 ૪૧૮-૯, ૪૨૨, ૪૪૦-૨, ૫૫૭;
 -અપચારિત ૧૯૩; -પચારિત ૧૯૩
 ત્રુટિ ૧૬૪, ૮૮૭, -અગ ૧૬૪, ૮૮૭,
 -અગવૃક્ષ ૫૨૪
 ત્રેરાશિક ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૬૭, ૩૩૪
 ત્ર્યેાભયુગ્મ ૪૩૯
 ત્ર્યેાભરાશિ ૪૩૯
 ત્વચા ૧૬૯
 ત્વરિતગતિ ૪૮૪
 ત્વષ્ઠા ૬૦૫, ૫૨૫
 દંકરીમ ૬૧૨-૪
 દંક્ષ ૪૯૩, ૪૯૨
 દંક્ષિણ ૪૧૯, ૫૬૯; -અશ્ચિમ ૫૬૯;
 -અચન ૪૬૧-૬૨, ૫૦૪-૭;
 -અધર્ના અધિપતિ ૪૮૧

દંત ૬૮૯, ૭૪૦, ૭૫૩, ૭૫૬;
 -વાસુદેવ ૭૫૭
 દંતકં ૮૪૫
 દંતિ ૧૫, ૩૦૬, ૩૧૫-૬, ૩૪૩
 દંધિયુખપર્વત ૬૪૮, ૬૫૦
 દંધિવર્ણ ૪૫૩, ૭૦૧
 દંમનશીલ ૧૩૬
 દર્પ ૭૫, ૩૩૧, -પ્રતિસેવના ૧૩૨
 દર્પિકા ૧૩૨
 દર્શન ૨૦, ૨૨-૪, ૩૪, ૩૫, ૭૮,
 ૧૧૬, ૧૫૫, ૧૫૬, ૨૧૭, ૨૭૬,
 ૨૭૮, ૨૮૫, ૩૨૧, ૩૨૭, ૭૧૬,
 ૭૨૨; -ત્રિદં ૪૩૩, -ગુણાધિક
 ૩૪૪; -પરિણામ ૨૦૬; -પુરુષ
 ૮૧૬; -પુલાક ૨૮૭, -પ્રતિમા
 ૨૮૫, -પ્રત્યનીક ૭૮૧, ૭૭૬;
 -પ્રત્યયા ૪૧૫, -પ્રાપ્તિ ૧૩૬;
 -પ્રાયશ્ચિત ૧૨૯, -અલ ૪૩૫,
 -શુદ્ધ ૧૦, ૮૧૫; -ગ્રાધિ ૧૦
 -લોહિની ૪૫; -મૂઢ ૮૧૫, -મોહ
 ૧૦૦, -મોહનીય ૬, ૭૨, -લોક
 ૫૫૪, -વિનય ૧૪૪, -વિરાધના
 ૨૩; -આવક ૨૮૩, -સ કલેશ
 ૩૦૨, -સ પત્ન ૧૩૯, -સ પત્નતા
 ૩૦૦, -આચાર ૨૩૨, ૨૬૦;
 -અભિગમ ૪૧૯, -આરાધના ૨૨;
 -આવરણ ૭૦-૧; -આવરણીય
 કમ ૭૪, -આવરણી ૩૯૮, ૭૨;
 -ઈન્દ્ર ૪૮૦, -કિપધાત ૩૦૮
 દંવર્ધરક્ષોભા ૧૬૬
 દશદશામિકા ૩૧૭
 દશધનુ ૬૮૯
 દશપુર ૨૬૭, ૩૩૫
 દશરથ ૬૮૭, ૭૫૪

દશ વર્ગણા ૧૮૧
દશવૈકલિક ૩૪, ૪૫, ૭૭, ૧૦૯,
૧૦૮, ૧૪૪; -ચૂર્ણિ ૨૨૬;
-નિર્ચુકિત ૧૦૯, ૩૨૬

દશશ્રમણ ધર્મ ૭૩૦

દશા ૨૬૩, ૩૪૮

દશારગડિકા ૨૫૦

દશારમડલ ૨૫૮

દશારવંશ ૬૮૦

દશાશ્રુતરકંધ ૩૨-૩, ૬૪, ૨૮૪,
૩૦૦, ૩૪૪

દહાડિયો ૮૪૪

દંડ ૪૯, ૬૨, ૩૮૮, ૪૨૯-૩૦, ૭૫૧,
૮૫૭, ૮૯૪; -નાતિ ૬૯૫, ૮૯૩;
-ચુર્ણ ૮૮૪; -લક્ષણ ૮૮૩ -વીર્ય
૭૪૮; -સમાહાન ૪૯; -આયતિક
૧૬, ૧૨૯; -ઉત્કટ ૬૭૯

દંડક ૯૦, ૧૮૮, ૨૧૧-૨, ૨૮૦,
૩૪૯, ૩૭૩, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૭,
૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૭, ૪૨૭

દંભ ૭૬

દંશમશક ૧૧૬

દાદા ૬૧૬

દાન ૬૩, ૯૪, ૭૮૦; -શર ૮૪૪

દામડ્ડી (દામર્દિ) ૪૯૪

દામિલલિપિ ૮૮૫

દાયક ૩૪૦

દારુકનિર્ઝન્ય ૭૨૭

દારુરતલ ૪૬

દાદાનિતક ૮૮૫

દાવદંવ ૨૬૦

દાસ ૮૧૬; -વાહ ૧૩૩

દિક્કુમાર ૧૭૭, ૩૫૮, ૪૨૧

દિગ્ ૩૪૪

દિગમ્પર ૯૮, ૧૧૨, ૧૨૪, ૨૪૮

૨૬૧, ૨૮૫, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,

૩૩૮, ૬૯૧-૨, ૬૯૬-૮, ૭૦૨-૪

૭૦૮, ૭૧૦-૨, ૭૧૪-૬, ૭૩૪,

૭૩૭, ૭૪૩-૪, ૮૫૫

દિનક્ષય ૫૨૫

દિનમાન ૫૦૭

દિનવૃદ્ધિ ૫૨૬

દિન ૬૯૭, ૬૯૯, ૭૦૨-૩

દિવસ ૫૨૫-૬

દિવા ૪૦

દિવાકર ૬૫૨

દિવામૈથુનત્યાગ ૨૮૫

દિશા ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૯૫, ૫૬૬, ૫૬૯;

-કુમાર ૪૫૩; -કુમારી ૪૫૪,

૫૬૦, ૬૫૧, ૬૫૨; -કુમારેન્દ્ર

૪૮૧; -સૌવરિતક ૩૭૨; -સ્વરિતક

૬૫૧; -હરિતકૂટ ૫૮૯

દીક્ષા ૧૨૭, ૪૫૨, ૭૧૫-૬, ૭૨૦, ૮૬૨

દીધનિકાય ૨૦૪-૫, ૪૩૫, ૭૪૬-૭,

૭૪૯-૫૦

દીને ૮૨૪, -ભતિ ૮૨૫ -દૃષ્ટિ ૮૨૫;

-પરાક્રમી ૮૨૫; -પરિણત ૮૨૪;

-પરિવાર ૮૨૫; -પર્યાય ૮૨૫;

-પ્રજ્ઞ ૮૨૫; -ભાષી ૮૨૫; -મના

૮૨૪; -રૂપ ૮૨૪; -વૃત્તિ ૮૨૫;

-વ્યવહાર ૮૨૫; -શીલાચાર ૮૨૫;

-સંકલ્પી ૮૨૫; -અવભાસી ૮૨૫;

દીયાંગ ૫૭૪; -વૃક્ષ ૫૨૫

દીર્ઘ ૫૪૫, ૫૪૭; -ગોરવપરિણામ

૮૨; -દંત ૭૪૭; -દશા ૨૫૬,

૨૫૮; -બાહુ ૬૯૭, ૭૫૭; -વૈતા-

દ્ય ૫૭૬-૮૧, ૬૦૨, ૬૨૯, ૬૩૯;

-આયુ ૨૮; -આયુકર્મબંધ ૬૯

दुर्द्विग ६०५
 दुर्द्विगंध ५४४
 दुर्द्विगन्ती २२४
 दुर्ग २०८, ८३२
 दुर्गति २०८, २०६, ८३३; -आभि
 ८३३
 दुर्गलिका पुष्पमित्र ३३५
 दुर्गमनाम ८४
 दुर्गना ८१७
 दुर्लभ ११; -आभि ४२८
 दुर्लभता ११
 दुर्गत ८३२
 दुर्गल ३२०
 दुष्ट १५४, -नी क्रिया ४१२; -पारायिक
 १४४, -श्रेष्ठ ७७६
 दुष्प्रसिद्धान ४३१-३२
 दुष्प्रत्यान ही ८३२
 दु.प २६, -विपाक २४५; -शय्या ३०;
 आर्तनी गवेधला ३४४
 दुःप्रयुक्त काय ३८; -क्रिया ४११
 दुःप्रयुक्त मन ३८
 दुःप्रयुक्त वचन ३८
 दुःषम दुःषमा ५२२
 दुःषम सुषमा ५२१-२२, ६०७-८
 दुःषमा ५२२, -हृश लक्ष्म ५२४;
 -सात लक्ष्म ५२३
 दुःस्वर नाम ८४
 दृष्टि ३३६
 दृग ६०६; -पंचवर्ण ६०६; -भूतिका
 ८८३
 दृ ८२६; -धनु ६८६; -रथ ६८७,
 ६८६, -रथा ४८६-५००, -साभिक
 १५, -शरीरी ८२६; -आयु
 ७२४-५, ७४१

दृष्टांत २२३, २३७, ३२६
 दृष्टि १८३, ८२०, -कली ७६५; -पथ
 ५०५; -वर्गला १७८; -वाह १८,
 २३१, २३३, २४८, २६०-१, ३३७;
 -विपन्न ८१५; -विपर्यास ४६,
 ४१५; -संपन्न ८१५; -संपन्नता
 २४; -सयोगी वर्गला १८३
 द्वे २१, ४०, ४७, ५०, ६२, ६६,
 १३८, १७५-७, १६१-२, २७०,
 ३२३, ३६२, ३४५-६, ३७३-८,
 ३६२, ४१८, ४२६, ४३३-४,
 ४३६, ४८६, ६४१, ६४७, ६८१,
 ७४०; -गति ८५, २०७, ३८१;
 ३६७, -तम १६६; -हर्शन ३३;
 -हर्क ४१६; -हृर ६४७;
 -निकाय ४७५; -परिक्षाभ ४७४;
 परिधा ४७४; -पर्वत ५८३,
 ६२१, ६३४-५; -पाल ७४४;
 -पुत्र ७३२, -योज्यकर्मबंध ६६;
 -नक्षि २५८, ४३३, ४५१;
 -नक्षि ५१२, -लोह ४६, १३७,
 १३८, ४२४, ४५०, ४७८, ४७६,
 ६८१, -युद्ध १६६, -शय्या ५१३;
 -शर्मा ७३२, -श्रुत ७२५; -सक्षा
 ५१३, -संसार १६१; सेन ७२८;
 -सैन्य ४६०, -स्थिति ४४६;
 अधिदेव ४५३, -अरुण १६६;
 -असुरसंज्ञा ५६२, -अधकार
 १६६, ६८२, -धन ३६८, ४७२,
 ४७८, ४८०, ५१३, ६४८, ६८१
 द्वेवृत्ति ७२६, ७५३
 द्वेवृत्ति ६४६, ७०१
 द्वेवृत्ति ३५६, ४०४, ४०५, ५६४, ५७०,
 ५७३-४, ५६२, ५६५, ६०७, ६०८,

૬૨૦, ૬૩૧, ૬૩૩-૬, ૬૪૧, ૬૪૪,
 ૬૫૬; -જિતરકુરુના જ્ઞે ૬૬૫;
 -કુટ ૫૮૮; -મહાવૃક્ષ ૬૨૦; -મહા-
 વૃક્ષવાસી દેવ ૬૨૦; -જ્ઞે ૬૩૫
 દેવતા ૬૩૨
 દેવહત્ત ૩૩૦
 દેવહતા ૨૫૬
 દેવાનંદ ૭૩૨
 દેવાનંદા ૭૩૯
 દેવી ૪૦, ૧૭૬, ૩૬૨, ૩૬૪, ૪૪૭,
 ૪૭૮, ૪૮૯, ૫૫૮, ૬૩૦, ૬૮૧,
 ૬૯૭, ૭૪૬
 દેવોપયાન ૭૨૬
 દેશ ૫૧૮-૯; -કથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૨;
 -કાલિજ્ઞતા, ૩૪૪; -ધાતી ૯૪;
 -જ્ઞેકથા ૪૪; -જ્ઞાનાવરણી ૭૨;
 -ત્યાગી ૩૭; -દર્શનાવરણી ૭૨;
 -નેપથ્યકથા ૪૪; -વિકલ્પકથા
 ૪૪; -વિરત ૧૦૧; -અધિપતિ
 ૮૪૫; -અવકાશિક ૨૮૨; -જિતકઠ
 ૬૭૯
 દેહમાન ૪૪૧
 દેવકિલિવધ ૬૭
 દોઃખચાલા ૪૮૮-૯
 દોષ ૧૨૧, ૩૦૬, ૨૩૦, ૮૨૪; -ક્રિય-
 કરિકા ૮૮૫, -દર્શી ૮૨૧;
 -વિશુદ્ધિ ૨૩૨;-
 દોષી ૮૨૮
 દોષોર્ગ્યકર ૮૮૩
 દ્યુત ૨૫૨, ૭૫૩, ૮૮૩; -પ્રમાદ ૪૩
 દ્રુમરોન ૭૫૨
 દ્રવ્ય ૩૮, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,
 ૨૩૫, ૨૭૫, ૩૩૪, ૫૧૯, ૫૩૧,
 ૫૩૬, ૫૩૮-૪૩, ૮૨૫-૨૬,

૮૩૬, ૮૩૮, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૯૨;
 -અવગાહના ૪૦૬; -ચક્ષુ ૨૦૯;
 -ધર્મ ૧૨; -પુરુષ ૮૧૬; -પ્રમાણ
 ૨૭૫, ૨૭૬; -રૂપ ૩૩૨; -લેશ્યા
 ૨૦૪, ૨૧૪; -લોક ૫૫૪; -શાસ્ત્ર
 ૩૮; -સંસાર ૧૯૦; -સત્ય ૧૦૬;
 -અનુયોગ ૧૬૯, ૩૩૭; -આર્થિક
 ૩૩૮; -ઈન્દ્ર ૫૧૨-૩
 દ્રક્ષવતી ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 દ્રુમ ૩૭૨, ૪૯૧-૯૩; -પત્ર ૨૬૨
 દ્રોણમુખ ૧૬૫
 દ્રૌપદી ૮૯૫
 દ્વાદશાંગ ૧૨૫, ૨૫૧, ૭૨૧
 દ્વાપરયુગ્મ ૪૩૯; -રાશિ ૪૩૯
 દ્વાર ૧૬૬, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૪૭ ૬૫૫,
 દ્વારકા ૬૯૮-૯, ૭૪૪
 દ્વારાવતી ૬૯૮
 દ્વિકાવર્ત ૨૪૯
 દ્વિગૃહિર્દશા ૨૫૬
 દ્વિચક્ષુ ૨૦૯, ૩૨૪
 દ્વિજાટી ૬૦૬
 દ્વિધાકાર જ્ઞેન ૮૯૦
 દ્વિધાખા ૮૮૮-૯
 દ્વિધાવકા ૮૮૮-૯
 દ્વિપૃષ્ઠ ૭૫૩, ૭૫૮-૯
 દ્વિપ્રતિગ્રહ ૨૪૯
 દ્વીન્દ્રિય ૬૨, ૭૯, ૯૦, ૧૭૫-૯,
 ૧૯૧-૨, ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૬૧,
 ૨૯૮, ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૯૦, ૩૯૮,
 ૪૦૦-૧, ૪૦૯, ૪૧૮-૯, ૪૨૨,
 ૪૨૭-૮, ૪૩૮, ૪૪૦-૩, ૫૫૭;
 -અપર્યાપ્ત ૧૯૩; -પર્યાપ્ત ૧૯૩
 દ્વીપ ૧૬૬, ૪૯૫, ૬૫૧; -કુમાર ૧૭૭,

૩૫૭, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૫-૬;
 -સમુદ્રાધિકાર ૫૩૪, -સમુદ્રોપ-
 પતિ ૨૫૮; -સાગર પ્રજ્ઞપિત ૨૬૩
 દ્વીપાચન ૭૨૬
 દ્વેષ ૪૨, ૪૩, ૫૩, ૬૧, ૭૫, ૩૯૯;
 -નિશ્ચિત ૩૯; -પ્રત્યયા ૭૭, ૪૧૪
 -૧૫, -બધ ૫૩, -બંધન, ૭૩૦;
 -પ્રત્યયા મૂર્છા ૭૮; -વિવેક ૧૦૭
 દ્વેષિય ૨૬૬
 દ્વન ૩૭૨, ૪૩૫; -ગિરિ ૭૯૪; -ગુપ્ત
 ૩૩૩; -હત ૭૫૨; -દેવ ૭૪૦,
 -મિત્ર ૭૪૦; -આદ્યતા ૨૮
 દ્વનિષ્ઠા ૪૬૫-૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૭૦૧
 દ્વનુ ૪૫૫; -પૃષ્ઠ ૫૭૧, ૫૭૯; -ઉક્ષત
 ૭૩૧
 દ્વનુવેદ ૮૮૩
 દ્વનુષ ૮૮૭
 દ્વન્ય ૨૫૭, ૬૯૯
 દ્વનિમલ ૭૪૦
 દ્વર ૬૯૯, ૭૩૨
 દ્વરણ ૪૨૫, ૪૮૧, ૪૮૬-૭, ૪૯૦-૩,
 ૪૯૬, ૪૯૯-૫૦૦; -પ્રભ ૪૯૬
 દ્વરણી ૭૦૩
 દ્વરતીકંપ ૫૬૩
 દ્વરતી કંપન ૫૬૧-૨
 દ્વર્મ ૫, ૭-૮, ૧૨-૧૩, ૨૦-૨૧, ૪૩,
 ૫૨, ૬૮, ૧૨૨, ૨૫૯ ૩૪૪, ૫૧૯,
 ૫૪૪, ૬૯૭, ૭૫૯, ૮૩૧; -અનાદર
 ૪૩; -કથા ૧૮, ૧૪૭, ૨૩૯,
 -કથાનુચેત ૧૬૯, ૩૩૭, -કથિક
 ૮૩૬; -ખેલ ૮૮૪; -ચક્ર ૬૮૩,
 -ચક્રપ્રવર્તન ૭૧૫; -ચિંતા ૩૨;
 -દ્વાન ૬૩, ૯૪; -ધ્યાન ૧૫૦-૨,
 ૨૭૨; -ધ્વજ ૭૩૨; -પુરુષ ૮૧૬,

-પ્રતિમા -૯૬; પ્રવચન ૭૨૨
 -પ્રાપ્તિ ૧૧; -મિત્ર ૬૯૬; -નુચિ
 ૨૮૦; -વાદ ૨૬૦; -વિચ્છેદ ૬૮૨
 -વિનિશ્ચય ૨૦; -સંગ્રહ ૫૨; -સિંહ
 ૬૯૭, ૬૯૯; -સેન ૭૫૨, -આચાર્ય
 ૮, ૪૫૦, ૭૬૯; -અત્તેવાસી ૮૪૫;
 -આરાધક ૧૧; -અરિતકાય ૧૨,
 ૧૬૩, ૧૬૭-૮, ૨૭૩-૪, ૫૧-૨૦,
 ૫૪૮, ૫૫૭
 ધાતકી ૭૦૧, -ખંડ ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૬૩,
 ૫૦૨, ૬૧૮, ૬૨૮, ૬૨૩, ૬૩૭,
 ૬૪૦-૪૨, ૬૪૬, ૬૭૨, ૬૮૧;
 -ખડકીય ૨૦૨, ૬૫૧; -નું માપ
 ૬૧૮; -વૃક્ષ ૬૧૯, ૬૪૪, ૬૭૪
 ધાતુપાક ૮૮૪
 ધારી ૩૩૯
 ધાન્ય ૪૩૫
 ધારણ ૩૧
 ધારણી ૧૩૯, ૨૨૦, ૭૮૯; -મતિ
 ૨૨૨; -અવહાર ૭૭૬
 ધિકાર ૮૯૩
 ધુરા ૬૦૬
 ધૃત ૨૫૯
 ધૂમકેતુ ૬૦૬
 ધૂમપ્રભા ૩૫૨, ૫૧૪, ૫૧૭
 ધૂમશિખા ૮૫૪-૫
 ધૂમસ ૩૯૫
 ધૃતિ ૩૧૭, ૫૯૦, ૫૯૪, ૬૩૨, ૬૩૭,
 -દેવી ૫૯૫, ૬૨૩; -મતિ ૧૭
 ધૈવત ૮૭૨
 ધ્યાન ૧૭, ૧૨૬, ૧૫૦
 ધ્રુવરાહ ૪૫૭
 ધ્રોવ્ય ૧૬૯
 નક્ષત્ર ૪૫૬, ૪૬૩, ૪૬૫-૬૯;

-ଅନ୍ୟାୟ ୫୦୯; -ମାନ୍ୟ ୫୦୯;
 -ମାନ୍ୟ ୫୦୯-୮; -ଅନ୍ୟାୟ ୫୦୯-୯
 ନଗର ୧୫୫; -କଥା ୪୪; -ଧର୍ମ ୧୩;
 -ନିବେଶ ୮୮୩; -ମାନ ୮୮୩;
 -ଅନ୍ୟାୟ ୧୩
 ନୀତି ୩୭୨
 ନୀତି ୧୨୦, ୧୫୭, ୧୫୯; -ବର୍ଣ୍ଣନା, ନାମାଂଗ,
 ଗୁଣାଂଗ ୧୫୭, -କିମାନ୍ୟ ୧୫୯
 ନାମାଂଗ ୧୫୧, ୧୨୧, ୩୨୩, ୭୮୯; -୩୫
 ୩୫୫; -ବେଢ଼ାଢ଼, ୩୨୨; -ବେଢ଼ାଢ଼ ୧୭୪;
 -ବେଢ଼ାଢ଼ ୮୭; -କିମାନ୍ୟ ୧୮୯
 ନାମାଂଗ ୫୫୫ ୫୫୫
 ନାମାଂଗ ୧୫୭, ୭୫୫; -ମାନ୍ୟ ୧୫୫
 ନାମାଂଗ ୧୫୫, ୧୫୧, ୧୭୧, ୩୩୭;
 -ବିଦ୍ୟାମାନ୍ୟ ୩୩୭; -ଆମାନ୍ୟ ୩୩୮;
 -ଆମାନ୍ୟ ୩୩୮
 ନାମାଂଗ ୧୫୫, ୮୮୭; -ଆମାନ୍ୟ ୧୫୫, ୮୮,
 ନାମାଂଗ ୧୭୧, ୧୦୮-୯, ୩୮୧, ୩୮୭
 ୪୨୧, ୪୨୫, ୪୪୧, ୪୪୨, ୪୪୪,
 ୫୪୪-୧୭, ୫୫୮; -ଗାମାନ୍ୟ ୮୧, ୧୦୭;
 -ଗାମାନ୍ୟ ୫୫୫; -ବିଦ୍ୟାମାନ୍ୟ ୧୫୫;
 -ଆମାନ୍ୟ ୫୫୫ ୫୫୫ ୮୧୧,
 -ଆମାନ୍ୟ ୪୨୦, ୪୨୧, ୪୨୫
 ନାମାଂଗ ୫୫୦, ୫୫୭-୮୮, ୧୦୧, ୧୨୪,
 ୧୩୭-୩୮; -ମାନ୍ୟାଂଗ ୫୫୧, ୧୨୩
 ନାମାଂଗ ୭୦୩
 ନାମାଂଗ ୪୫୩
 ନାମାଂଗ ୩୭୦; -କାମାନ୍ୟ ୩୭୦; -କିମାନ୍ୟ-
 ବାମାନ୍ୟ ୩୭୦
 ନାମାଂଗ ୧୫୫, ୩୭୧, ୩୭୨, ୫୭୫,
 ୫୮୨, ୧୨୫, ୧୫୨, ୭୩୧, ୮୮୭;
 -୫୮୨ ୧୨୩, ୧୨୫; -ଗୁଣାମାନ୍ୟ ୩୭୨,
 ୭୩୧; -ଆମାନ୍ୟ ୧୫୫, ୮୮୭

ନାମାଂଗ ୫୭୫, ୧୨୫
 ନାମାଂଗ ୫୮୩, ୧୨୧
 ନାମାଂଗ ୭୩୧
 ନାମାଂଗ ୫୫, ୧୦୧
 ନାମାଂଗ ୩୩୩
 ନାମାଂଗ ୧୩୫
 ନାମାଂଗ ୧୫୫, ୭୩୦
 ନାମାଂଗ ୮୮୮, ୮୮୯, ୧୫୦, ୧୫୨
 ନାମାଂଗ ୩୭୧, ୩୭୫, ୧୫୯, ୭୨୫, ୭୫୭;
 -କାମାନ୍ୟ ୩୭୧; -୫୮୩ ୩୭୧; -ବିଦ୍ୟା
 ୩୭୧; -ମାନ୍ୟ ୩୭୧; -ମାନ୍ୟ ୭୫୭;
 -ବିଦ୍ୟା ୩୭୧; -ବିଦ୍ୟା ୧୦୪; -ବିଦ୍ୟା
 ୩୭୧; -ବିଦ୍ୟା ୩୭୧; -ବିଦ୍ୟା ୩୭୧
 ନାମାଂଗ ୪୮୨, ୫୮୧, ୧୫୭, ୧୫୮, ୭୩୮
 -୯, ୭୫୩, ୭୫୮-୫୮୯; -ବିଦ୍ୟା ୫୮୮
 -୯, ୧୨୭, ୧୩୪; -ବିଦ୍ୟା ୭୫୫
 ନାମାଂଗ ୫୫୫ ୫୫୫
 ନାମାଂଗ ୧୫୮-୯, ୧୫୧, ୧୫୭, ୭୩୯;
 -ପୁଣ୍ୟାଂଗ ୧୫୭, ୧୫୮
 ନାମାଂଗ ଆମାନ୍ୟ ୩୭୧
 ନାମାଂଗ ୫୫୫ ୩୭୦
 ନାମାଂଗ ୫୫୫ ୫୫୫
 ନାମାଂଗ ୫୫୫ ୫୫୫
 ନାମାଂଗ ୫୫୫ ୫୫୫, ୧୫୫
 ନାମାଂଗ ୫୫୫, ୭୩୨, ୭୩୩
 ନାମାଂଗ ୫୫୫
 ନାମାଂଗ ୭୭, ୮୮୦; -୫୫୫ ୧୫୦; -ବିଦ୍ୟା
 ୧୫୫ ୧୫୫
 ନାମାଂଗ ୧୫୫, ୧୫୫
 ନାମାଂଗ ୫୫୫-୩

નદોત્તરા ૬૪૮-૯, ૬૫૧; -અવતરક
૩૭૧

નંદાવર્ત ૨૪૮-૯, ૩૭૧, ૪૭૩

નાગ ૩૩૩; -કુમાર ૭૭, ૧૭૭,
૨૮૨, ૩૫૫, ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૨૨,
૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૫, ૫૬૧, -કુમા-
રેન્દ્ર ૪૮૧, ૪૮૬-૭, -દત્તાત્રેય ૫૦૧,
-દ્વાર ૩૪૭, -પર્વત ૫૮૩, ૬૨૧,
૬૩૪-૫, ૬૩૬; -રાજ ૬૧૨;
-વૃક્ષ ૪૫૫, ૭૦૦

નાટ્ય ૮૮૩, ૮૮૪, -સૈન્ય ૪૬૨;
-અનીક ૪૬૧, ૪૬૪

નાનાત્મસજ્ઞા ૪૪૪

નાનાપ્રેમદંપ ૩૭

નાભિ ૬૮૮, ૬૯૮; -રાજ ૪૫

નામ ૭૦, ૩૯૮; -અનન્તક ૮૬૨;
-ચન્દ્ર ૪૭૬; -કર્મ ૭૧, ૭૯, ૮૨
-૮૬, -ગોત્ર ૭૨૪, -પુરુષ ૮૧૬;
-લોક ૫૫૩. -સત્ય ૧૦૯-૧૦,
-૧૧૨, -સર્વ ૧૭૦

નારક ૪૭, ૬૧-૬૨, ૭૦, ૮૦, ૯૦,
૧૭૮, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૮૦, ૩૨૨,
૩૩૨, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૯, ૩૮૧
-૮૨, ૩૯૨, ૩૯૪, ૩૯૮-૪૦૧,
૪૦૬, ૪૦૮-૯, ૪૧૭, ૪૧૮,
૪૨૬-૩૨, ૪૩૭-૪૦, ૪૪૩,
૫૧૪-૧૫, ૫૫૮, -આહાર ૩૮૦;
-નું કુંડ ૪૪૨, -યોગ્યકર્મ ૫૫
૬૮; -રિથિતિ ૩૫૦

નારકી ૬૯

નારક ૭૨૬

નારાય ૪૦૮

નારાયણ ૭૫૩

નારીકાંતા ૫૯૩, ૫૯૭-૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
૬૩૭-૮; -પ્રયાતક ૫૯૬, ૬૨૩

નાલંદીય ૨૫૯

નાલિકા ૮૮૭; -ખેલ ૮૮૪

નારિત અને અરિત સાધક ૨૨૭

નારિત અને નિષેધ સાધક ૨૨૭

નારિતક ૩૩૫, ૪૩૯, ૪૪૮

નિદા ૨૪, ૧૩૫, ૭૬૬

નિશુભા ૪૮૬

નિસરણ નદી ૮૨૮

નિકાચન ૭૮૦

નિકાચિત ૬૦, ૩૩૫

નિકાય ૩૨૪, ૩૪૫

નિકૃતિ ૭૭; -ભાવ ૬૮

નિકૃષ્ટ ૮૩૭, ૮૪૩; -આત્મા ૮૩૭

નિક્ષિપ્ત ૩૪૦, -ચારી ૧૪; -રાજ
૭૩૨

નિક્ષેપણ સમિતિ ૩૨

નિગમ ૧૬૫; -કથા ૪૪

નિગમન ૬૫

નિગ્રહદોષ ૨૨૯

નિત્યદોષ ૨૩૦

નિત્યાલોક ૬૦૬

નિત્યોદ્યોત ૬૦૬

નિર્દુષ્ટ (નિર્દોષ) ૫૬૧

નિર્દાન ૩૫, ૬૮, ૭૭૮, -મરણ ૩૮૨;
-રાજ્ય ૧૩૯

નિદ્રા ૪૨, ૪૩, ૭૪, ૧૫૪

નિદ્રાનિદ્રા ૭૪

નિધત્ત ૫૯

નિધિ ૪૩૫

નિમંત્રણ ૭૭૯	નિર્લોભતા ૧૩
નિમંત્રણાકલીબ ૭૬૫	નિર્વર્તન ૩૯૯;—અધિકરણિકી ૪૧૧
નિમિત્ત ૨૬૪, ૩૪૦, ૪૩૫, —હપ- જીવન ૬૭	નિર્વાણ ૪, ૧૫૯, ૭૧૫, ૭૩૨
નિમ્માનરતિ ૪૫૩	નિર્વાપકથા ૪૪
નિયતવાહી ૨૬૭, ૩૩૭, ૪૩૯, ૪૪૬	નિર્વિકૃતિક ૧૫
નિયતિ ૪૪૫-૬	નિર્વિચિકિત્સા ૨૯
નિયન્ત્રિત પ્રત્યાખ્યાન ૧૧૯	નિર્વિશમાનાકલ્પસ્થિતિ ૭૭૭
નિયમ ૨૩૨	નિર્વિષ્ટાકલ્પસ્થિતિ ૭૭૮
નિયલ્લ ૬૦૬	નિર્વેદની ૧૮, ૧૯
નિયાણું ૭૮	નિર્હારિમ ૩૮૩
નિયુક્ત ૮૮૪	નિર્હારી ૫૪૬
નિરંબા ૪૮૬	નિર્હૈતુક ૯૭
નિરન્વય વિનાશી ૧૭૦	નિવાસસ્થાન ૩૦૫
નિરપલાપ ૧૭	નિવૃત્તિકથા ૭૦૧
નિરવશેષ ૧૭૦, —પ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦	નિવૃત્તિ બાદર ૯૧, ૧૦૩, —સ્થાનવર્તી ૮૯
નિરાક્ષમ્બનતા ૩૭	નિશીથ ૨૩૩, ૨૫૨, ૨૫૯;—અધ્યયન ૨૫૪
નિર્ઞતિ ૬૦૫	નિશુભ ૭૫૩, ૭૫૯
નિર્ઞન્ય ૧૪, ૨૫, ૯૧, ૯૭, ૧૪૮-૯, ૨૭૨, ૨૮૫-૮૯, ૩૦૧, ૩૧૦- ૧૧, ૩૧૬, ૩૨૦, ૩૨૧, ૭૮૧-૨; —નિર્ઞન્યીના નિયમો ૭૮૧; —પ્રવચન ૨૯	નિશ્રાવચન ૨૨૪
નિર્ઞરા ૩૪, ૬૦-૬૩, ૭૧, ૯૮, ૧૧૭, ૧૨૬, ૧૬૮, ૩૯૮, ૪૪૫; —સ્થાન ૧૨૬	નિષદ્ધા ૧૬; —સ્વાધ્યાયભૂમિ ૧૧૬
નિર્ણય ૧૯	નિષધ ૫૭૮, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૫, ૬૩૧, ૬૩૬, ૬૩૮;—હૃદ ૫૮૬, —૮૭, ૬૨૨; —નાલવંત ૬૬૧; —પર્વત ૪૫૭; —વર્ધરપર્વત ૫૧૬, ૬૨૦;—હૃદ ૬૩૫
નિર્મમ ૭૨૬	નિષાદ ૮૭૯
નિર્મલ ૭૪૪	નિષેક ૯૬; —રચના ૯૬
નિર્માણ નામ ૮૪	નિષ્કપાય ૭૨૬, ૭૭૪
નિર્મિતવાહી ૨૬૭, ૪૩૯, ૪૪૮	નિષ્ક્રમણ ૨૮
નિર્ધિક્ષિ ૧૨૫, ૧૪૩, ૨૩૩, ૩૨૮-૯, ૩૪૪; —કાર ૭૭, ૧૧૬	નિષ્કાનકથા ૪૪
	નિષ્પાપ ૭૪૪
	નિષ્પુલાક ૭૨૬
	નિષ્પ્રતિકર્મતા ૧૭

નિસર્ગરુચિ ૧૫૧, ૨૭૬
 નિસર્ગસમ્યજ્ઞતાં ૨૭૮
 નિસુલ્લિકા ૪૧૫
 નિહણવિકા ૮૮૫
 નિહનવ ૨૬૬, ૩૨૭
 નીચ ૮૨૮; -ગોત્ર; ૭૩; -ચ્છંદી ૮૨૮;
 -મના ૮૧૮
 નીલ ૪૦૬, ૫૪૪, ૬૦૬; -કંઠે ૪૬૨,
 -લેશ્યા ૨૧૩, -લેશ્યા ૧૭૫, -અભિ-
 ભતિ ૨૦૪; -કિંચલ ૭૦૩
 નીલવત ૪૫૭, ૫૭૮, ૫૬૩, ૫૬૫, ૬૩૧,
 ૬૩૮, -કૂટ ૫૮૬-૮૭, ૬૨૨, -પર્વત
 ૫૦૬; -વર્ષધર ૫૧૬, ૬૨૦; -હૂંદ
 ૬૩૫
 નીલવાન ૬૩૬; -કૂટ ૬૮૬
 નીલા ૬૦૦, -આભાસ ૬૦૬
 નૂમ ૭૬
 નૃત્તમાલક ૫૮૦
 નૃત્યમાલ્યકદેવ ૬૦૩, ૬૩૬
 નેમિ ૬૬૮, ૭૧૬, ૭૩૭, ૭૫૬; -નાથ
 ૭૪૪, ૮૬૧
 નેગમ ૨૭૬, ૩૩૮, ૫૧૪
 નૈપુણ્ય ૪૩૫
 નૈયાયિક ૩૩૬
 નૈરયિક ૧૬૬ ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૯૧-૨;
 -સસાર ૧૯૧, -આવાસ ૧૬૬
 નૈર્જાતિ ૫૬૬
 નૈષધિક ૧૬, ૧૨૬,
 નૈષધિકી ૨૫૬, ૭૭૬
 નૈસર્પમહાનિધિ ૭૪૬
 નૈસુલ્લિકા ૪૧૩
 નોઅક્ષરસંબદ્ધ ૫૪૫
 નોઅપરિત ૧૭૩
 નોઅપર્યાપ્તક ૧૭૩

નોઅભય ૧૭૪
 નોઅસક્ષી ૧૭૪
 નોઆતોલ ૫૪૬, -શબ્દ ૫૪૫
 નોઈન્દ્રિય ૪૮; ૨૧૦; -સાતા ૭૪
 નોકષાય ૮૬; -વેદનીય ૭૬
 નોકેવલજ્ઞાન ૨૧૭-૧૮
 નોચારિત્રાચાર ૨૬૦
 નોચ્છવાસક ૪૨૬
 નોહવ ૩૩૪
 નોજ્ઞાનાચાર ૨૬૦
 નોદર્શનાચાર ૨૬૦
 નોપરમાણુ ૫૩૧
 નોપર્યાપ્તક ૧૭૩
 નોપૃથ્વીકાય ૪૧૭
 નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપ ૫૩૨
 નોબાદર ૧૪૭
 નોભવ્ય ૧૭૪
 નોભાષારાજ ૫૪૫
 નોમૃષણ ૫૪૫
 નોસક્ષી ૧૭૪
 નોસયત ૧૭૪
 નોસુક્ષ્મ ૧૭૪
 ન્યગ્રોધ ૭૦૦; -ચરિત્રમંડલ ૪૦૬
 ન્યાય ૧૬૦; -દર્શન ૪
 ન્યાયાવતાર ૨૨૩
 પક્ષદોષ ૨૩૦
 પક્ષી ૨૦૬, ૩૨૩, ૮૬૦, ૮૬૩, ૮૭૧
 પક્ષમાપાતી કૂટ ૫૮૩, ૬૨૧
 પન્નરત (પ્રજ્વરક) ૫૬૧
 પટિધસક્ષી ૪૪૪
 પટિલેહણ ૩૧૦
 પણપણેન્દ્ર ૪૮૨
 પતય ૪૮૨; -પાત ૪૮૨; -ધન્દ ૪૮૨
 પતંગવીથિકા ૩૦૪

પત્તન ૧૬૫
 પત્ર ૧૬૬, ૮૫૧
 પત્રક ૮૮૪
 પત્રોદ્ધ ૮૮૪
 પથરાજ ૭૫૭
 પદ ૨૩૩; -વિભાગ સમાચારી ૮૦૫
 પદાર્થ ૧૬૩, ૪૪૫; -નવ ૨૩૪
 પદ્ધિ ૬૦૬
 પદ્મ ૧૬૫, ૩૭૦-૨, ૩૭૪-૭૫,
 ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૩૩,
 ૬૩૬, ૬૪૧, ૬૫૨, ૬૬૬, ૭૩૧,
 ૭૪૭, ૭૫૩, ૭૫૮, ૮૮૭; -કાંત
 ૩૭૦; -કૂટ ૩૭૦, ૫૮૩, ૬૨૧,
 ૬૩૩, ૬૩૫; -ગુહ્ય ૩૭૨, ૭૩૧;
 -ગૌર ૭૦૨, ૭૦૩; -દેવ ૬૨૧;
 -દ્વંચ ૩૭૦; -પ્રભ ૩૭૦, ૬૬૭,
 ૭૫૬; -લેશ્ય ૩૭૦; -લેશ્યા ૨૧૩;
 -લેશ્યી ૧૭૫; -વર્ણ ૩૬૦; -વૃક્ષ
 ૬૪૧, ૬૪૪; -મૃગ ૩૭૦; -શ્રી
 ૭૪૬; -સરોવર ૭૨૧; -સૂક્ષ્મ ૩૭૦;
 -હૃદય ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૩૧; -હૃદયાસી
 શ્રી દેવી ૬૨૨; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 પદ્મા ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૪૬; -વતી ૫૭૫,
 ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૫૨,
 ૭૫૭; -આવર્ત ૩૭૦; -કિતાર
 ૭૪૭; -કિતાર કૂટ ૫૮૬; -કિતારા-
 વર્તસક ૩૭૦; -કિર્કત ૫૭૩૧
 પદ્મ ૨૬૩
 પત્તકમુદ્ર ૧૯૯
 પત્તંગ ૩૯૩
 પત્તકર (પ્રત્તકર) ૩૬૯
 પત્તકર ૭૫૩
 પત્તકર ૨૪૬; -અવગાહ ૧૬૩, ૧૬૫,
 ૨૦૫; -સિદ્ધ ૧૮૯

પરકિયા ૨૫૬
 પરશ્વ ૨૩૪
 પરતંત્ર ૨૪૬; -તા ૪૩૮
 પરકમન ૮૨૭
 પરનિમિત્તવસવત્તિ ૪૫૩
 પરપદિત ૪૩૫
 પરપરિતાપ ૬૭
 પરપરિવાહ ૪૨, ૭૫; -વિવેક ૧૦૭
 પરમ શુક્લાભિલતિ ૨૦૪
 પરમાણુ ૪૩૬, ૫૧૬, ૫૩૧, ૫૩૬
 પરમાધાર્મિક ૪૫૪
 પરમાયુ ૩૫૬, ૬૩૧
 પરલોક ૧૯, ૩૪, ૭૮, ૪૩૬, ૪૪૮;
 -નથી એમ કહેનારા ૨૬૭; -પ્રતિ-
 બદ્ધ ૭૬૫; -પ્રત્યનીક ૭૭૬;
 -ભય ૪૧૭; -અર્થી ૮૩૪
 પરવૈયાદ્યકર્મપ્રતિભા ૩૧૪, ૩૪૩;
 પરસમય ૨૩૪-૫
 પરસ્થિત ૪૨૬
 પરાક્રમ ૪૩૬, ૪૩૮, ૮૨૦
 પરાધાત ૩૪૭; -નામ ૮૩
 પરાનુકંપી ૮૩૮
 પરાથી ૮૨૬, ૮૩૨
 પરાવર્ત ૪૫
 પરાશર ૮૪૮
 પરિકર્મ ૨૪૮, ૨૬૧
 પરિકર્મોપપાત ૩૦૭
 પરિક્રિયાના પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૨
 પરિગૃહીતદેવી ૩૬૨
 પરિગ્રહ ૭, ૩૭, ૪૨, ૫૪, ૧૨૭ ૨૦૬,
 ૩૯૮; -ત્યાગ ૨૮૫; -વિરમણ
 ૩૨, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૨૬, ૩૦૦;
 -સંજ્ઞા ૪૧૬
 પરિગ્રહિત્રી ૪૧૨

પરિગ્રહી ૭
 પરિધક્ષ્ટ ૫૮૬, ૬૩૪, ૬૩૫
 પરિચારણ ૪૦-૧
 પરિચારણા ૪૪૬-૫૦, ૫૩૫; -ઋક્ષિ
 ૪૩૩;
 પરિજ્ઞા ૧૨૬
 પરિજ્ઞાતકર્મા ૮૩૩-૩૪
 પરિજ્ઞાત શૃંંગર્યાવાસ ૬૩૪
 પરિજ્ઞાતસ જા ૮૩૩
 પરિણત ૧૬૩, ૧૭૧, ૧૯૫; -અપરિણત
 ૨૪૫, ૨૬૧
 પરિણમનશીલ ૧૭૦
 પરિણામ ૨૦૬, ૫૩૩
 પરિણામી ૧૭૦; -નિત્ય ૧૭૦
 પરિત ૧૭૩; -સંસારી ૪૨૭
 પરિતાપનિકી ૪૧૧
 પરિત્યકત કર્મા રાજ ૮૧૬
 પરિત્યકત પ્રશસ્તિ ૮૧૬
 પરિત્યકત સેનાપતિ ૮૧૬
 પરિત્યાગ ૭૭૫
 પરિનિર્વાણ ૧૫૬-૭, ૬૮૨
 પરિનિવૃત્ત ૧૫૬
 પરિપતન ૫૩૬
 પરિભાષણ ૮૬૩
 પરિમંડલ ૫૪૪
 પરિમિત ૪૪૮
 પરિમિતપિંડપાતિક ૧૫
 પરિવર્જન ૧૨૧
 પરિવર્તના ૧૪૭, ૧૫૨
 પરિવર્તિત ૩૩૬
 પરિવાર ૨૬, નદી ૬૬૬; -ભૂતદેવ ૪૭૪
 પરિમાળ ૩૩૪

પરિશાલન ૫૩૬
 પરિપદ ૪૬૭, ૪૬૯-૫૦૦
 પરિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૦
 પરિહરણ દોષ ૨૨૬
 પરિહરણોપધાત ૩૦૭
 પરિહાર વિશુદ્ધિ ૭૬૮, -સંયમ ૨૬૫
 પરીધકાડ ૫૧૬
 પરીત મિશ્રક ૩૬
 પરીપદ ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૬૧, ૩૧૦
 પરુષ વચન ૩૦૨
 પરોક્ષ ૨૧૭, ૩૨૫
 પરોક્ષ જ્ઞાન ૨૧૬
 પર્ય કા ૧૭
 પર્યવળતલેશ્ય ૩૮૪
 પર્યાપ્ત ૧૬૫, ૪૦૩, ૪૨૬, ૪૪૨
 પર્યાપ્તક ૧૭૩
 પર્યાપ્ત નામ ૮૩
 પર્યાપ્ત નરક ૩૪૬
 પર્યાપ્ત પૃષ્ઠીકાચિકં ૨૦૫
 પર્યાય ૨૬, ૧૭૧, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૭૫,
 ૮૮૬; -ન્યેષ્ઠ ૨૮૫; -રૂપ ૩૩૨;
 -લક્ષુ ૨૮૬; -સ્થવિર ૧૩, ૭૭૫;
 -અતીત ૫૩૨, -અર્થિક ૩૩૮
 પર્યુપાસના ૩
 પર્યુષણા કલ્પ ૨૫૭, ૩૨૧
 પર્વત ૬૨૦
 પર્વતક ૭૫૨; -રાત્રિ ૪૬
 પર્વપ્રેક્ષકી ૮૪૭
 પર્વળીજ ૧૬૮
 પર્વા ૪૬૬-૫૦૦
 પલાશ ૪૫૩, ૭૦૧

પલાશ કૂટ ૫૮૯

પલ્લ ૩૫૦

પલ્લોપમ ૧૬૫, ૫૩૦

પલ્લતેતિય ૨૫૭

પશ્ચિમ ૪૧૯, ૫૬૯; -દ્વારિકા ૪૬૫;
-જિતર ૫૬૯

પંકપ્રભા ૩૫૨, ૪૨૫, ૫૧૪, ૫૬૧

પંકવતી પ૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨, ૬૩૭

પચકલપદ્માય ૭૮૯

પંચમ ૮૭૯

પંચમહામત ૨૫, ૧૨૧

પંચરૂપિક ૩૯૫

પંચવર્ણી ૭૦૧

પંચવસ્તુ ૭૮૬, ૭૮૮, ૮૦૪

પંચતસ્તુક ૭૬૩, ૭૮૮, ૭૯૯

પચ્ચીલ ૧૨૨

પંચસમિતિ ૧૨૫

પંચારાત્ર ૮૦૪

પચારિતકાય ૫૫૩,

પચિન્દ્રિય ૬૨ ૧૭૫-૭, ૧૯૧-૨, ૨૧૫,
૨૯૨, ૨૯૯, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૨,
૫૫૭; -અસંજ્ઞી અપર્યાપ્ત ૧૯૩;
-અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત ૧૯૩; -તિર્થ ચ
૧૭૯ ૨૦૦, ૨૧૮, ૨૮૦, ૩૯૪,
૪૦૦, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૨-૩, -વધ
૬૮; -ત્રૈકિય શરીર ૪૦૨; -સંજ્ઞી
અપર્યાપ્ત ૧૯૩; -સંજ્ઞી પર્યાપ્ત
૧૯૩; -રત્ન ૭૫૧

પંડક ૭૬૫; -વન ૪૪૩, ૫૬૮, ૬૨૭, ૬૩૪

પંડિતમરણ ૩૮૪, ૩૮૭

પાક્ષિક સંયોગીવર્ગણા ૧૮૫

પાક્ષિકાયણ ૮૪૭

પાખંડ ૧૩

પાટલ ૭૦૧

પાટલીપુત્ર ૭૪૧

પાક (ખોટા) ૪૬૦

પાણાણ ૨૬૨

પાણી ૬૯, ૮૬૭

પાતાળકલશ ૪૪૩, ૬૧૧, ૬૭૧

પાત્ર ૧૨૯, ૧૫૬, ૨૫૯, ૩૧૧; -પ્રતિમા
૩૧૮

પાચડા ૩૬૮

પાદપોપગમ ૨૮૩, ૩૮૩, ૩૮૭

પાદસમ ૮૮૨

પાદોષ્ઠપદ ૨૪૮

પાન ૩૭૮

પાનક ૩૦૬

પાનકયા ૪૪

પાનવિધિ ૮૮૩

પાનૈષણા ૩૦૫

પાપ ૫૪, ૫૫, ૧૬૮, ૪૪૫, ૫૫૪;

-કર્મ ૬૧, ૬૨, ૯૦, ૧૧૭, ૧૪૨,

૫૫૬, ૫૫૮; -કર્મની આલોચના

૭૬૪; -ચયન ૬૨-૩; -પુણ્ય ૫૪;

-પુણ્ય અને સંયમ ૧૬, ૨૪૧,

૨૪૨, ૨૪૫; -શ્રમણ ૨૬૩; -શ્રુત

૨૬૪, ૨૬૫; -સ્થાન ૪૨, ૧૦૭

૪૨૯

પાપી ૮૩૬

પાચદળ ૪૯૧-૫

પારમાર્થિક ૩૨૫

પારંગત ૮૭૪

પારાચિક ૧૫૩; -પ્રાચશ્રિત ૧૪૪;

-અહ ૧૩૪

પારિશ્રદ્ધિ ૪૧૪
 પારિણામિક ૪૩૭
 પારિણામિકી ૨૨૧
 પારિતાપનિકા ૪૧૫
 પારિચાલિક ૪૭૨, ૪૭૬, -વિમાન ૪૭૩
 પારિષદ ૪૭૯
 પારિષ્તાપનિકા ૩૨
 પાર્શ્વ ૪, ૧૨૧, ૬૯૮, ૭૦૪, ૭૦૭,
 ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૯, ૭૫૯, -સ્પૃષ્ઠ
 ૫૫૦; -અપત્ત્યા ૭૨૭
 પાલક ૪૭૩, ૪૭૭, -ચાન વિમાન ૫૬૦
 પાવા ૭૩૯
 પાષાણરેખા ૪૬ -
 પાહ્લડ ૨૬૨
 પાચાલ રાજ ૭૧૮
 પાહ્લકંબલશિલા ૫૬૮, ૬૨૭
 પાહ્લકંબલા ૬૩૪
 પાહ્લકમહાનિધિ ૭૪૯
 પિતા ૪૪૭
 પિતૃ ૬૦૫; -અંગ ૩૬૪
 પિપાસા ૧૧૬, ૪૩૮
 પિશાચ ૪૫૫, -ઈન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૭, ૫૦૦
 પિહિત ૩૪૦
 પિગલ ૬૦૬; -મહાનિધિ ૭૪૯; -અચન
 ૮૪૭
 પિડિમ ૫૪૬
 પિરૈયણા ૨૫૯, ૩૦૪, ૩૦૮-૯
 પીત ૭૦૨-૩
 પુટ્ટિલ ૭૨૭
 પુલ્ક ૫૪-૫૫, ૧૬૮, ૪૪૫, ૫૫૪,
 ૫૯૦; -ચાપ ૭૩૨; -પાપ ૧૬૮, ૩૩૫
 ૪૪૭; -અષ્ટક ૫૫
 રથા-૬૦

પુત્ર ૪૩૫, ૮૪૪-૪૫
 પુત્રા ૪૮૮
 પુદ્ગલ ૧૬૩, ૨૩૫, ૫૩૧-૩૨, ૫૩૫
 -૩૯, ૫૪૩, ૫૫૬, ૫૫૮; -પર-
 માણ ૨૭૪, -પરાવર્ત ૫૨૧, ૫૩૦;
 -પારિણામ ૫૩૩, ૫૩૪, -પ્રતિધાત
 ૫૩૫, -વર્ગણા ૫૩૬; -સ્કંધ
 ૫૩૬-૭, -અસ્તિકાય ૧૬૭, ૫૧૯,
 ૫૩૧, ૫૫૭
 પુષ્પપ્રભાતિ ૮૧૫, ૮૧૭, ૮૩૬, ૮૪૦,
 ૮૪૧-૩, ૮૫૧-૩, ૮૬૩, ૮૬૭, ૮૭૩
 પુનર્વસુ ૪૬૪-૬૬, ૫૦૮, ૬૦૪,
 ૬૬૯, ૭૦૦, ૭૫૨
 પુરત પ્રતિબદ્ધા ૭૬૬
 પુરાણશાસ્ત્ર ૪૩૫
 પુરિમા ૩૧૬; -અર્ધક ૧૫
 પુરુષ ૧૯૧, ૩૨૩, ૪૪૬, ૪૪૮, ૮૭૨;
 -કાર ૪૩૬-૮, -ની હૃયમાઓ
 ૮૪૯, -વિરોધના ભેદો ૮૪૪;
 -ના ત્રણ પ્રકાર ૮૧૫-૬, -ની
 ત્રિકાંગી ૮૧૭, -ની ચતુર્ભાંગી
 ૮૧૮, -પુરુષિક ૭૫૩, -રૂપ ૩૬૫;
 -લક્ષણ ૮૮૩, -વિદ્યા ૨૬૨;
 -વેદ ૭૯, ૩૨૨, -વેદક ૧૭૪;
 -વેદનીય ૮૭; -સિદ્ધ ૭૫૩,
 ૭૫૯, -સિદ્ધ વાસુદેવ ૭૫૭,
 હિતમ વાસુદેવ ૭૫૩, ૭૫૬, ૭૫૯
 પુરોહિત ૪૪૯, ૪૮૦, ૭૫૧
 પુલકકાંડ ૫૧૫, ૫૧૬
 પુલક ૨૮૬, ૨૮૯, -નિર્મળ ૨૮૭
 પુલ્કિંગ સિદ્ધ ૧૮૯
 પુલ્કરગત ૮૮૩

પુષ્કરવર ૬૪૬; -દ્વીપ ૨૦૨, ૩૫૮,
૬૫૧; -દ્વીપાર્ધ ૬૪૧, ૬૭૪, ૬૮૧

પુષ્કરાર્ધ ૪૦૪, ૪૫૬, ૫૦૨; -દ્વીપ
૬૪૨

પુષ્કરિણી ૧૬૬, ૪૪૩

પુષ્કરોદ ૫૬૨, ૬૪૩, ૬૫૧

પુષ્કલ ૫૬૧, -સંવર્ત ૧૬૫

પુષ્કલાવતી ૫૭૫, ૬૨૫

પુષ્કલાવર્ત ૫૭૫, ૫૬૧

પુષ્પ ૧૯૯, ૩૭૨, ૮૫૧

પુષ્પક ૪૭૩

પુષ્પકાંત ૩૭૨

પુષ્પકેતુ ૬૦૬, ૭૩૨, ૭૯૧

પુષ્પચૂલ ૭૯૧

પુષ્પચૂલા ૭૦૩, ૭૯૧

પુષ્પદંત ૪૯૪

પુષ્પદંત ૩૭૨

પુષ્પપ્રભ ૩૭૨

પુષ્પમાલા ૫૬૦

પુષ્પલેશ્ય ૩૭૨

પુષ્પવતી ૪૮૮, ૭૦૩, ૭૯૧

પુષ્પવર્ણ ૩૭૨

પુષ્પશૃંગ ૩૭૨

પુષ્પસિદ્ધ ૩૭૨

પુષ્પસૂક્ષ્મ ૧૯૯

પુષ્પાનંદીર્ણ ૫૧૦

પુષ્પાવર્ત ૩૭૨

પુષ્પોત્તરાવત સક ૩૭૨

પુષ્પ ૪૬૫-૬, ૫૦૮, ૬૦૪, ૬૯૯, ૭૦૦-૧

પુંખ ૩૭૦

પુડ ૩૭૦

પુડક ૭૮૯

પુંડરિક ૨૫૯, ૩૭૧-૨; -ગ્રહમ ૩૭૨;
-જ્ઞાન ૨૬૦

પુંડરિકિણી ૬૪૮

પુંડરેશ ૭૨૭

પુંડકોઠિલ ૭૨૧

પૂળ ૮૨૩

પૂળશાંસાપ્રયોગ ૭૮

પૂળસત્કાર ૨૬

પૂતિકર્મ ૩૩૮

પૂરણકરચપ ૧૮૧

પૂરિમ ૮૮૫

પૂરિમા ૮૮૦

પૂર્ણ ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૯૧-૩; -ભદ્ર ૪૮૨
૫૮૧, ૭૨૮

પૂર્વ ૧૬૪, ૨૪૯, ૨૬૧, ૪૧૯, ૫૨૧,
૬૫૯, ૮૦૫, ૮૮૭, -કૃતકર્મ

જન્મ ૬૭; -ગત ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૬૦

-૧; -ગતશાસ્ત્રનો વિચ્છેદ ૬૮૨;

-દક્ષિણ ૫૬૬; -દ્વારિક ૪૬૫;

-ભવના ધર્માચાર્ય ૭૫૨; -પદ્માત્

સરતવ ૩૪૦; -વિદેહ ૫૭૦, ૫૭૩,

૬૦૭, ૬૨૦, ૬૩૩; -અગ ૧૬૪,

૫૨૧; ૮૮૭

પૂર્વાક્ષાદ્યુની ૪૬૪-૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪

પૂર્વાભાદ્રપદા ૪૬૪-૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪

પૂર્વાષાઢા ૪૬૪-૬૬, ૪૬૯, ૫૦૮,

૬૦૪, ૭૦૧

પૂષન્ ૬૦૫

પૂષ્પમાનક ૬૦૬

પૃચ્છની ૩૧૫

પૃચ્છા ૨૨૪

પૃથક્કૃત્વ પ૪૭; -વિતર્ક અવિચારી
૧૫૨; -અનુયોગ ૮૭૭
પૃથ્વી ૧૫૮, ૧૬૬, ૨૧૫, ૪૦૮, ૪૦૯,
૪૪૪, ૪૬૦, ૫૦૧, ૫૧૪, ૫૫૫,
૬૫૨, ૬૯૭, ૭૩૯, ૭૫૩, -કાય
૩૮, ૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૨,
૧૯૪, ૧૯૫, ૪૦૧, ૪૧૭-૧૯,
૪૪૦-૧, ૪૪૪, ૫૫૭, -કાયિક
૧૭૫, ૧૭૬, ૪૦૮; -પ્રતિષ્ઠિત
૫૧૪, -રાજિ ૪૬, -રેખા ૪૬;
-શૌચ ૧૩

પૃષ્ઠલાભિક ૧૫

પૃષ્ઠિની ક્રિયા ૪૧૨

પેટા ૩૦૩

પેઠાલ ૭૪૪; -પુત્ર ૭૨૫, ૭૪૫

પેદલક ૩૨૫

પેશ્વ-ચ ૪૨; -વિવેક ૧૦૭

પોકખચ્ચ ૮૮૩

પોકૃશાલ ૩૩૪

પોદ્દિલ ૩૨૬, ૭૧૯, ૭૨૪-૫, ૭૩૮-૯,
૭૪૧

પોતળ ૩૨૨-૩, ૩૬૨, ૪૧૮-૯

પોતન ૭૪૩

પૌંડરિક પ૯૪-૫, ૬૨૯, ૬૩૨, ૬૩૭,
૬૪૧, ૬૪૫; -ફેદ ૬૨૨

પૌંડરિકિણી ૫૭૬, ૬૨૬

પૌંડરી ૬૫૩

પૌરુષી છાયા ૪૫૯-૬૦

પૌષધ ૨૮૩; -ઉપવાસ ૨૮૩, ૨૮૫,
-ઉપવાસ નિરત ૨૮૩

પ્રકાશ ૫૫૯

પ્રકીર્ણક ૪૭૬

પ્રવૃત્તાનુયોગ ૨૬૬

પ્રકૃતિ ૭૦, -અલ્પ બહુત્વ ૫૯;
-ઉદ્દીરણોપક્રમ ૫૮; -ઉપશામનોપ-
ક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬; -નિકાચિત
૬૦, -નિધત્ત ૫૯, -બધ ૫૩, ૯૩;
-બધનોપક્રમ ૫૭, -વિપરિણામ-
નોપક્રમ ૫૮

પ્રગૃહીતા ૩૦૪, ૩૦૯

પ્રચલા ૭૪, -પ્રચલા ૭૪

પ્રચ્છના ૧૪૭

પ્રભાપતિ ૧૯૪, ૬૦૫, ૭૫૩

પ્રજાપત ૫૩

પ્રજાપિ ૧૮, ૨૬૨

પ્રજ્ઞા ૧૬૦, ૧૧૬, ૩૪૮, ૮૨૦, -કથા
૧૮, -પક ૮૩૬; -બલ ૪૩૫

પ્રજ્ઞાપના ૪૫, ૧૦૯, ૧૫૫, ૧૬૪, ૨૧૪,
૨૬૭, ૩૪૯, ૩૮૧, ૪૩૭, ૪૪૧,
૫૧૮, ૮૮૫

પ્રજ્ઞવલન ૪૪૯

પ્રણત ૮૧૮, -દૃષ્ટિ ૮૧૮; -પરાક્રમી
૮૧૯; -પ્રજ્ઞ ૮૧૮; -મના ૮૧૮;
-અવહારી ૮૧૯; -શીલાચાર ૮૧૯
-સકલપી ૮૧૮

પ્રણામ ૨૪૯

પ્રણિધાન ૪૩૧, ૪૩૨

પ્રણિધિ ૧૭

પ્રણીત આહાર વર્જન ૧૧૩

પ્રણોદનગતિ ૨૦૭

પ્રતિકર્મ ૮૮૬

પ્રતિકૃચ્ચનતા ૭૬

પ્રતિક્રમણ ૨૪, ૫૨, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૪૧,
૧૪૨, ૭૩૧, ૭૬૪, -અર્હ ૧૩૦,
૧૩૨, ૧૩૪

પ્રતિગ્રહ ૨૪૮
 પ્રતિધાત ૪૩૮
 પ્રતિચાર ૮૮૩
 પ્રતિજ્ઞા ૩, ૧૧૯, ૨૮૩, ૭૬૪
 પ્રતિદ્વાર ૪૨૨
 પ્રતિનિભ ૨૨૫
 પ્રતિપત્તિ ૨૩૩
 પ્રતિપદ્ધા ૮૫૫
 પ્રતિપૃચ્છા ૧૫૨, ૭૭૯
 પ્રતિબુદ્ધ ૭૧૮
 પ્રતિમા ૨૮૩, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૪૩
 ૩૪૪; -ધારી ૨૮૫, ૩૧૫, -સ્થાયી
 ૧૬, ૧૨૯
 પ્રતિમાન ૨૭૫
 પ્રતિરૂપ ૪૮૨, ૪૮૮
 પ્રતિરૂપા ૬૮૮
 પ્રતિલેખના ૩૧૫, ૩૧૮; -પ્રમાદ ૪૩
 પ્રતિલેખ ૨૨૪
 પ્રતિવાસુદેવ ૬૮૦, ૭૫૩, ૭૫૮
 પ્રતિચૂહ ૮૮૩
 પ્રતિશત્રુ ૭૫૭
 પ્રતિશ્રુત ૬૮૯
 પ્રતિષેવણા ૧૩૨
 પ્રતિષ્ઠ ૬૯૯
 પ્રતિસંલીન ૨૧૧, ૨૧૩
 પ્રતિસંલીનતા ૧૨૮, ૩૪૫
 પ્રતિસેવના ૧૨૧, ૧૩૦; -કુશીલ ૨૮૮;
 -પારાયિક ૧૫૪
 પ્રતિસ્રોતગામી ૮૭૪
 પ્રતીનિ ૨૬, ૩૦
 પ્રતીત્ય ૪૧૫; -સત્ય ૧૧૦, ૧૨૨;
 -સમુત્પાદ ૪

પ્રત્યક્ષ ૧૯, ૨૧૭, ૨૨૬, ૨૭૬, ૩૨૫;
 -નિરાકૃત ૨૩૦
 પ્રત્યનીક ૭૭૬
 પ્રત્યાખ્યાન ૧૦, ૧૭, ૧૦૮, ૧૧૮-૧૧૯,
 ૧૨૦, ૨૬૨, ૩૮૩, ૩૮૭; -પૂર્વ
 ૨૫૨; -પ્રવાદ ૨૪૯; -આવરણ
 ૭૯, ૮૯, ૨૧૨; -અષ્ટક ૧૧૮
 પ્રત્યુત્પન્ન દોષ ૨૩૦, ૨૬૮, ૨૭૮
 પ્રત્યુત્પન્ન નાંદી ૮૨૮
 પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી ૭૩, ૨૨૪
 પ્રત્યુપકાર ૮; -દાન ૬૩
 પ્રત્યુપેક્ષા ૩૧૦
 પ્રત્યેકબુદ્ધ ૮૧૫
 પ્રત્યેક વનસ્પતિ ૪૪૦, ૪૪૧
 પ્રત્યેક શરીર ૪૦૭; -નામ ૮૩
 પ્રત્યેકસિદ્ધ ૧૮૯
 પ્રથમ શિષ્ય ૭૧૫
 પ્રદેશ ૯૩, ૧૬૮, ૧૭૨, ૩૩૭, ૫૧૮,
 ૫૧૯, ૫૩૬; -અદ્ય બહુત્વ ૫૯;
 -ક્રીડારણોપક્રમ ૫૮; -ક્રિપશમનોપ-
 ક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬-૭; -ઉદ્દન ૮૯૦;
 -નામનિષેતાયુ ૮૦; -નિકાચિત
 ૬૦; -નિધત્ત ૫૯; -નિર્બન્ન ૨૭૫;
 -અધનોપક્રમ ૫૮; -વિપરિણામ-
 નોપક્રમ ૫૯; -અનન્તક ૮૯૨;
 આનન્તર્ય ૮૯૦
 પ્રધુન ૧૯૫
 પ્રદ્વ્યપ્રતિસેવના ૧૩૨
 પ્રધાન ૪૫૪
 પ્રપંચા ૩૪૮
 પ્રપાતકું ૫૯૫, ૬૩૦
 પ્રબંકર ૩૬૮, ૪૭૪, ૬૦૬

પ્રભ કરા ૪૮૮-૯, ૫૭૬, ૬૨૬
 પ્રભ જન ૪૨૫, ૪૫૪, ૪૮૧-૨, ૪૮૫,
 ૬૧૧
 પ્રભ ૪૮૪; -કાંત ૪૮૪
 પ્રભાવક ૮૩૬
 પ્રભાવતી ૨૫૮, ૬૬૭
 પ્રભાસ ૩૬૯, ૩૭૨, ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૬૦૯, ૬૨૬, ૬૩૨-૩૩, ૭૨૩,
 ૭૩૯, -દેવ ૬૨૦
 પ્રમત્તસ ચત ૯૧, ૧૦૨, ૪૦૩
 પ્રમાણ ૨૩૧, ૨૭૫; -કાલ ૫૧૧,
 -સ વત્સર ૫૨૮, ૫૨૯
 પ્રમાદ ૩૦-૧, ૩૫, ૪૨, ૪૩, -પ્રતિ-
 લેખના ૩૧૮, -પ્રતિસેવના ૧૩૨,
 -સ્થાન ૨૬૩
 પ્રમાજનાસ ચમ ૨૬૭
 પ્રમુખ ૬૦૬
 પ્રયુત ૧૬૫, ૮૮૭, -અગ ૧૬૫, ૮૮૭
 પ્રયોગ ૪૮, ૨૧૬, ૪૩૧, -ક્રિયા ૩૬,
 ૪૧૫, -પરિણત ૫૩૨, -સ પતિ
 ૭૭૦
 પ્રક્ષળ ૩૭૨, ૫૨૫, ૬૦૬, ૬૫૧
 પ્રક્ષાપ ૫૧
 પ્રવચન ૧૮, ૨૧, -માતા ૧૧૩, ૧૨૫;
 -વાત્સલ્ય ૨૫, -સાર ૭૧૦, -સારો-
 હાર ૪૨, ૪૩, ઉદ્ભાવના ૨૫
 પ્રવાહ ૨૪૯
 પ્રવાહ ૧૯૯
 પ્રવિવેક કથા ૧૮
 પ્રવ્રગ્યા ૫, ૨૫, ૭૬૩, ૭૬૫-૬,
 ૭૬૮, ૭૮૮; -દાન ૭૬૩; -ના
 પ્રકારો ૭૮૯, -શિષ્ય ૭૭૪,
 -આચાર્ય ૭૬૯

પ્રમાજના ૩૪૪
 પ્રશસ્તકાવ્યવિનય ૧૪૫
 પ્રશસ્તમનોવિનય ૧૪૫
 પ્રશસ્તવચનવિનય ૧૪૫
 પ્રશસ્તવ્રત ૨૩૨
 પ્રશસ્તાસ્થવિર ૧૩
 પ્રશસ્તુદોષ ૨૨૯
 પ્રમ ૧૪૮, ૨૩૭, ૨૪૪, ૮૨૩, ૮૪૧;
 -ના ઉત્તર ૭૨૨, -પ્રત્યયા ૪૧૫,
 -વ્યાકરણ ૧૮૬, ૧૦૮ ૧૧૧,
 ૨૩૧, ૨૪૪, ૨૫૬, -વ્યાકરણ
 દશા ૨૫૮, -અપ્રમ ૨૪૪
 પ્રસ્રવણ પ્રતિક્રમણ ૧૪૨
 પ્રસર્પક ૪૫૧
 પ્રસેનજિત ૩૨૬, ૬૮૮
 પ્રસ્તર ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૩
 પ્રસ્તાર ૧૩૩
 પ્રસ્થાપિતા ૨૫૩
 પ્રસ્ફોટના ૩૧૯
 પ્રહારાતિકા ૮૮૫
 પ્રહલિકા ૮૮૩
 પ્રહલાદ ૭૫૪, ૭૫૯
 પ્રાકૃત ૨૧, ૮૮૨
 પ્રાચારા ૩૪૮; -ગતિ ૨૦૭
 પ્રાભપત્ય ૧૯૪, ૫૨૫
 પ્રાણત ૪૨, ૩૩૬, ૩૭૨, ૪૦૫, ૪૨૩-૪,
 ૪૪૧-૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૭-૯,
 ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫,
 ૫૧૦-૧
 પ્રાણમૃત ૨૯૯
 પ્રાણસૂક્ષ્મ ૧૯૯
 પ્રાણાતિપાત ૩૭, ૫૪, ૬૯, ૧૩૩;

-ક્રિયા ૪૧૧, ૪૧૫; -નિરમણ
 ૧૦૭, ૧૨૬, ૩૦૦
 પ્રાણાયુગ્રવાહ ૨૪૯
 પ્રાતીત્યકી ૪૧૨-૩
 પ્રાત્યયિક ૧૯
 પ્રાત્યયિક ૮૮૫
 પ્રાકૃતરણ ૩૩૯
 પ્રાદેષિકા ૪૧૫
 પ્રાદેષિકી ૪૧૧
 પ્રાધુનિક ૬૦૫
 પ્રાભૂત ૨૫૧, ૨૫૨; -પ્રાભૂતિકા ૨૫૧;
 -અપ્રાભૂત ૨૫૧
 પ્રાભૂતિકા ૩૩૯
 પ્રામિત્ય ૩૩૯
 પ્રાયશ્ચિત્ત ૨૪, ૧૨૯-૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪,
 ૧૩૬, ૧૪૩, ૨૫૨, ૭૬૪; -કરણ
 ૧૭
 પ્રાચટ ૩૨૦, ૫૨૭,
 પ્રાસાદ ૪૫૪
 પ્રાંતચારી ૧૪
 પ્રાતજીવી ૧૫
 પ્રાંતાહારી ૧૫
 પ્રિય ૫૩૨; -દર્શન ૫૬૬, ૬૧૯, ૬૪૫;
 -દર્શના ૩૨૬; -ધર્મ ૮૩૨;
 મિત્ર ૭૫૨
 પ્રિય ૬૨ ૪૭૧
 પ્રિય ૭૦૦; -સમ ૭૦૩
 પ્રિયક ૭૦૦
 પ્રીતિમના ૪૭૩
 પ્રેક્ષાગૃહમંડપ ૬૪૭
 પ્રેક્ષાસંયમ ૨૯૭-૮
 પ્રેતશય્યા ૩૧

પ્રેમ ૪૨; -ત્યાગ ૧૦૭; -નિશ્ચિત ૩૯;
 -પ્રત્યયા ૭૭, ૪૧૪-૫; -બંધન
 ૭૩૦
 પ્રેષ્યપરિત્યાગી ૨૮૪
 પ્રોષ્ઠક ૩૨૬
 પ્રોષ્ઠલહેવ ૭૪૪
 ક્ષેપ ૮૫૨, ૮૬૯, -ધર્મ ૧૩
 ફલિકોપહૃત ૩૦૮
 ફલ્યુ ૭૦૨
 ફૂલ ૧૯૯
 ફેનમાલિની ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 બકુલ ૭૦૧
 બકુસ ૨૮૬
 બકુશ નિર્મન્ય ૨૮૮
 બત્રીસી ૯૪
 બાહ્ય ૩૩૫; -પાશ્વર્ય ૨૫૩૨
 બલ ૪૩૫-૩૬, ૪૮૧, ૪૯૦-૯૩,
 ૪૯૮-૯, ૬૫૪, ૭૪૦, ૭૫૩,
 ૭૫૯, ૮૩૦; -કૃત્રે ૫૯૧; ૫૯૩;
 -દેવ ૨૦૩, ૩૪૭, ૬૦૨, ૬૩૪,
 ૬૭૯, ૬૮૦-૧, ૭૨૬, ૭૪૫,
 ૭૫૭-૮; -દેવગણિકા ૨૫૦; -દેવનો
 પૂર્વભવ ૭૫૨; -દેવની માતા
 ૭૫૩; -દેવ-વાસુદેવ ૩૯૧; -દેવ
 વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ ૭૫૨; -નિ-
 જ્ઞાનનું કારણ ૭૫૩; -નિજાનભિ
 ૭૫૩, -ભદ્ર ૩૩૨; ૭૫૮; -મદ
 ૭૭; -વીર્ય ૪૩૮, ૭૪૮; -શ્રી
 ૩૩૪; -સંપત્ત ૮૩૦
 બલા ૩૪૮

બલાહકા ૫૬૦
 બહુપુત્રી ૨૫૮
 બહુપુત્રિકા ૪૮૮
 બહુભાગિક ૨૪૬
 બહુમાન ૩૪૪
 બહુરત ૨૬૬, ૩૨૮, ૩૨૯
 બહુરૂપા ૪૮૮
 બહુલ ૨૪૬, ૬૬૬
 બહુશ્રુત ૬૬; -મૂળ ૨૬૨
 બહુશ્રુતતા ૫૧૭
 બટી ૩૬૪
 બંધ ૫૩, ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૧, ૭૯.
 ૧૦૫, ૧૬૪, ૨૫૮, ૩૬૮, ૪૪૫,
 ૫૫૪, -ઉદ્દેશ ૮૬૦, -દશા ૨૫૬,
 ૨૫૮
 બંધન ૪૩૮; -નામકર્મ ૪૩૮; -પરિ-
 ભ્રામ ૫૩૩; -મોક્ષ ૩૩૫-ઉપક્રમ
 ૫૭,
 બંધુમતી ૭૦૩
 બાહર ૧૭૪, ૧૬૫, ૪૨૨, ૫૩૧, ૫૫૭;
 -અપર્યાપ્ત ૧૬૩, -આકાર ૩૫૮;
 -તોલરકાય ૧૬૭; ૩૫૮; -નામ
 ૮૩, -અપર્યાપ્ત ૧૬૩, -વન-
 રૂપિત ૧૬૮, ૩૫૮, ૪૦૫; -વાયુ-
 કાય ૧૬૭, ૩૫૮; -સપરાય
 સરાયસયમ ૨૬૨-૩
 બાર અગ ૨૩૬, ૭૧૬
 બાર મત ૭૩૧
 બાહ ૩૪૮, ૮૪૭, -તપઃકર્મ ૬૬;
 -પરિત-મરણ ૩૮૪, ૩૮૭;
 -અંશચારી ૬૫; -મરણ ૩૮૪,
 ૩૮૭

બાહા ૫૭૧
 બાહુમ્મ ૨૪૪, ૨૫૮
 બાહુભલિ ૭૬૦
 બાહુચુક ૮૮૪
 બાહુ તપ ૧૨૮
 બાહુ પરિવર્ત ૩૬૨, ૪૬૬
 બાહુભાંડમાત્રોપધિ ૩૬૮
 બાહુભાહુનુયોગ ૧૬૬
 બાંધ ૬૧
 બિહુસાર ૨૬૧
 બિંબરૂપ ૩૬૫
 બિંબિસાર ૭૪૦
 બીજ ૧૬૬, -રૂચિ ૨૭૬, -રૂઢ ૧૬૮;
 -સૂક્ષ્મ ૧૬૬
 બીમત્સ ૪૨૬
 બુદ્ધ ૮, ૧૦, ૧૧, ૨૭, ૨૮, ૩૦-૧,
 ૬૪, ૬૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૫૭,
 ૧૬૦, ૨૦૪, ૨૮૩, ૩૩૦, ૩૩૫,
 ૩૩૭, ૪૬૮, ૫૧૨, ૬૬૬, ૬૮૨,
 ૬૮૪, ૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૪૬,
 ૭૬૫, ૭૮૭, ૮૧૫ -અર્થા ૭૨૦,
 -મોધિત છંદસ ૨૬૪ -મોધિત
 સિદ્ધ ૧૮૬
 બુદ્ધિ ૨૨૦, ૫૬૦, ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૭,
 -દેવી ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૩
 • બુદ્ધ ૫૦૧, ૮૩૭, -હૃદય ૮૩૭
 બૃહત્કલ્પ ૨૧, ૬૭, ૧૩૦, ૧૩૩,
 ૧૪૩, ૧૫૩-૪, ૩૧૧, ૩૨૦,
 ૭૨૨, ૭૬૫, ૭૭૮, ૭૮૬, ૭૮૮,
 ૮૦૪; -આત્મ ૧૬, ૨૪૪, ૭૮૮
 બૃહત્સંપ્રદાયીસૂત્ર ૧૮૬
 બૃહદ્વાચના ૬૬૧

બૃહસ્પતિ ૪૬૮, ૫૦૧, ૬૦૫, ૬૦૬
 બે શરીરવાળા ૫૫૮
 બેશરીરી ૪૦૦
 બોદિક ૩૨૮
 બોધિ ૧૦, ૧૧; -લાભ ૬
 બોલિંદ્રિણિયે ૮૮૫
 બૌદ્ધ ૪, ૨૮, ૩૫, ૪૧, ૪૨, ૪૪,
 ૪૬, ૪૯, ૫૨, ૫૫, ૫૬, ૯૨,
 ૯૩, ૧૦૮, ૧૬૦, ૨૬૫, ૨૮૧,
 ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૩૭, ૫૫૫, ૫૬૨,
 ૫૬૩, ૬૮૦, ૬૯૨, ૬૯૬, ૬૯૭,
 ૭૩૩, ૭૪૭, ૭૫૧, ૭૬૫, ૭૮૬,
 ૮૨૫, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૭, ૮૪૧
 -૪૩, ૮૪૬, ૮૪૮, ૮૫૭, ૮૫૯,
 ૮૭૦-૪; -અથ ૧૮, -પરપર
 ૮૩૯; -મત ૩૩૬, -શાસ્ત્ર ૩૩૫;
 -સાધ ૩૩૭, ૭૬૩
 બ્રહ્મ ૧૫૮, ૧૬૪, ૩૩૬, ૩૭૦,
 ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૮, ૪૯૧, ૪૯૫,
 ૫૨૫, ૭૪૭, ૭૫૩; -કાચિક
 ૪૪૪, ૪૫૩; -કાંત ૩૭૦; -ક્રેટ
 ૩૭૦; -ગુપ્તિ ૧૧૦, -ચક્ર
 ૪૩૫; -ચર્ચ ૫, ૧૩-૧૪, ૪૨,
 ૨૦૯, ૨૮૫, ૭૩૦; -ચર્ચાચર્ચન
 ૨૫૨, -ચારી ૨૮૪, ૭૧૬; -કેત
 ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૪૭, ૭૪૯, ૮૨૮;
 -નિર્વા ૩૭૦. -પ્રભ ૩૭૦. -લેખ
 ૩૭૦; -લોક ૪૧, ૩૬૫, ૩૬૮,
 ૪૦૫, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨-૩,
 ૮૭૬-૭૯, ૮૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫,
 ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૫૯, ૬૮૪, ૭૫૫;
 -લોકાવતસક ૩૭૦; -વર્ણ

૩૭૦; -ચૂંમ ૩૭૦; -શીચ ૧૩;
 -સૃષ્ટ ૩૭૦; -સ્થાવરકાય ૧૯૪

બ્રહ્મા ૬૦૫
 બ્રહ્માર્દ્રત ૩૩૫;
 બ્રહ્માવતસક ૧૫૮
 બ્રહ્માવત ૩૬૦
 બ્રહ્મોત્તર ૩૭૫
 બ્રહ્મોત્તરાવતસક ૩૭૦
 બ્રાહ્મણ ૨૧૦, ૨૫૬, ૪૪૮, -કુલ ૭૧૫
 બાહ્યો ૭૦૨, ૭૬૦, ૮૮૫, ૮૮૬
 ભક્તકથા ૪૩, ૪૪
 ભક્તપાન ૧૨૬, ૧૨૮, ૨૩૨, ૭૮૦;
 -સંકેશ ૩૦૨
 ભક્તપ્રત્યાખ્યાન ૩૮૩, ૩૮૭
 ભક્તભોજનકથા ૨૭૨
 ભક્તિ ૩૪૪
 ભક્ષકાશ ૮૪૭
 ભગ ૬૦૫
 ભગવતી (સાર) ૫, ૨૨, ૨૪, ૪૫,
 ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૭૫, ૭૦, ૭૯,
 ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૧-૧૨૨, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૩૬,
 ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦,
 ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૯૩-૬,
 ૨૦૧-૩, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૪,
 ૨૧૭, ૨૨૭, ૨૩૧, ૨૩૬-૭,
 ૨૬૦, ૨૬૮, ૨૬૫, ૩૨૬, ૩૩૦,
 ૩૩૫, ૩૪૯, ૪૩૯, ૪૫૭, ૪૮૬,
 ૪૯૫, ૪૯૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૧,
 ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૩૪, ૫૩૭,
 ૫૪૭, ૭૨૦, ૭૩૭, ૭૪૧, ૭૪૩,
 ૭૭૬, ૮૦૪, ૮૬૫, ૮૬૬

ભગવાન (મહાવીર) ૩, ૭૦, ૮૦,
૯૧, ૨૧૪, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૮૧,
૩૩૩, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૯૩, ૩૯૭,
૪૦૮-૯, ૪૨૦, ૪૩૦, ૪૬૭,
૮૬૮, ૮૯૧; —ના દંશ ઉપાસક
૨૩૬; —ની ધર્મકથાઓ ૨૩૭,
૭૩૮, ૮૮૩, —નો સ્વર ૬૮૪

ભગાદી ૨૫૭

ભટ્ટપાદિતા ૭૬૭

ભણિતિ ૮૮૨

ભદ્રિલા ૭૩૬

ભદ્ર ૩૭૧, ૭૨૬, ૭૫૩, ૭૫૭, ૭૫૯,
૮૨૧, ૮૬૦, ૮૬૧; —પ્રકૃતિ ૬૮

ભદ્રબાહુ ૧૫૯, ૨૫૦, ૭૩૭

ભદ્રશાંધ ૫૬૮, —વન ૫૮૬, ૬૨૭, ૬૩૪

ભદ્રા ૩૬૨, ૩૧૪, ૬૪૮, ૬૫૨, ૭૨૭
૭૪૬, ૭૫૩

ભદ્રિલપુર ૬૯૯

ભદ્રોત્તર પ્રતિમા ૩૧૪, ૩૪૨

ભદ્રોત્તરાવત સ્તંભ ૩૭૧

ભય ૨૬, ૭૬, ૪૩૮; —કથા ૪૪, —દાન
૬૩; —પ્રતિસેવના ૧૩૨; —વિવેક
૧૧૨, —સ જ્ઞા ૪૧૬, —સ્થાન ૪૧૭,
૭૩૭

ભયાલિ ૭૨૬

ભરણી ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮,
૫૦૮, ૬૦૪, ૬૧૭, ૭૦૧

ભરત ૫૦૪, ૫૦૬, ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૯૦,
૬૦૭, ૬૨૮, ૬૩૦, ૬૩૬, ૬૩૮,
૬૪૨, ૬૪૪, ૬૫૮, ૭૩૧, ૭૪૬,
૭૪૭, ૭૫૮, ૮૨૮, ૮૬૩; —ચં-
વર્તી ૩૮૫, ૭૪૮

ભરતવર્ષ ૫૭૭, ૬૦૬, ૬૨૦, ૬૪૧,
૬૮૭, —ના ભાવી બલદેવાદિ ૭૫૭;
—ની ઉત્સર્ગિણીની ચાવીશી ૭૨૫

ભરતસૂર્ય ૫૦૩

ભરતૈરવત ૩૫૬, ૪૦૪, ૬૦૭, ૬૭૬
ભર્તા ૮

ભવ ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૯૧, ૩૪૫, ૩૬૮;
—ધારણીય ૩૮૯, ૪૦૨, ૪૦૫,
૪૦૬, ૪૪૩

ભવનપતિ ૬૭, ૮૦, ૯૦, ૧૭૭, ૧૭૯,
૨૧૫, ૨૮૦, ૩૨૨, ૩૪૬, ૩૮૨,
૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૦૮,
૪૦૯, ૪૧૭, ૪૨૩, ૪૨૬, ૪૩૦-
૨, ૪૩૮-૯, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૫૩,
૪૫૪, ૪૭૬-૪૮૧, ૪૮૩, ૫૦૦,
૭૨૧

ભવનવાસી ધન્ધ ૪૮૬

ભવનાવાસ ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૮૬

ભવપ્રત્યય ૨૧૮, ૩૨૫

ભવસિદ્ધિ ૧૬૩

ભવરિચ્ચિ ૩૪૫-૬

ભવાની ૯૨૭

ભવાન્ત ૭૩, ૩૪૬

ભવાશ્રવ ૩૫

ભવ્ય ૧૫૭, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૯૩, ૪૨૬;
—શ્વ ૮૯, ૧૭૮, —દ્રવ્યદેવ ૪૫૩;
—નારક ૧૭૮, —અભવ્ય ૧૮૧

ભાગ્યસ્કંધ ૨૦૦

ભાગીદાર ૮૧૬

ભાદ્રપદા ૫૦૮, ૭૦૧

ભાનુ ૬૯૯

ભારત વર્ષ ૨૦૧

ભારદ્વાજ ૭૩૯, ૮૪૭

ભારવાહક ૨૮૨

ભારે કર્મી ૨૮૫

ભાર્યા ૮૫૫

ભાર્યાનુરાગ ૭૫૩

ભાવ ૩૮, ૧૪૨, ૧૭૧, ૨૭૬, ૪૩૭,
૫૧૯, ૫૨૦, ૫૩૧, ૫૩૮-૪૩,
૮૨૫, ૮૨૬, ૮૩૬, ૮૩૮; -અનુ-
શ્રુતતા ૩૮; -અવગાહના -૪૦૬,
-ઋજુતા ૧૦૬; -કેતુ ૪૮૬, ૬૦૬,
૬૧૮

ભાવચક્ષુ ૨૦૯

ભાવધર્મ ૧૨

ભાવદેવ ૪૫૩

ભાવના ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૨૧, ૧૨૪,
૧૨૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૭૨૬, ૭૩૦

ભાવપ્રત્યનીક ૭૭૬

ભાવપ્રમાણ ૨૭૬

ભાવલેશ્યા ૨૦૪, ૨૧૪

ભાવલોક ૫૫૪

ભાવશાસ્ત્ર ૩૮

ભાવશુદ્ધ ૧૧૯

ભાવસ સાર ૧૯૦

ભાવસત્ય ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૨૩, ૩૦૦

ભાવિત ૩૭૧

ભાવિના ૭૦૧

ભાવિતાત્મ ૫૨૫

ભાવિતાભાવિતાનુયોગ ૧૬૬

ભાવેન્દ્ર ૪૮૦, ૫૧૩

ભાવક ૧૭૩, ૪૨૭

ભાષા ૫૦, ૧૦૬, ૨૩૨, ૩૦૧, ૩૧૫,
૫૪૫; -અધ્યયન ૧૦૬, ૨૫૬;

-અનુશ્રુતતા ૩૮, ઋજુતા ૧૦૬;

પર્યાપ્તિ ૪૨૭; -વચ્ય ૨૬૦;

-શબ્દ ૫૪૫; -શુદ્ધિ ૧૦૬;

-સમિતિ ૩૨, ૪૫, ૧૧૩

ભાષિત ૫૨

ભાષ્ય ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૪, ૩૨૮, ૫૧૨;

-કાર ૧૦૬

ભાસ ૬૦૬; -રાશિ ૬૦૬

ભાસુર ૩૬૬

ભાગિક ૩૧૦-૧

ભિક્ષા ૩૦૫; -ચર્ચા ૧૨૮; -જીવન
૭૩૦

ભિક્ષુ ૪૫, ૩૪૫, ૮૭૧-૨; -પ્રતિમા
૨૫૭, ૩૧૪-૧૭, ૩૪૩

ભિક્ષુલ ૩૭૨

ભિચ્છા ૭૬

ભિન્ન ૫૪૬, -પિંડપાતિક ૧૫;
-અનુયોગ ૮૭૭

ભિસોલ ૮૮૪

ભીમ ૪૮૨, ૭૫૮; -સેન ૬૮૭

ભુજગવતી ૪૮૮

ભુજગા ૪૮૮

ભુજગ ૪૫૫

ભુજગપરિસ્પર્ષ ૩૨૩; ૩૬૩, ૪૪૨

ભુવનપૂત ૪૪૨

ભૂગોલ ૫૫૧

ભૂત ૪૫૫, -ગુહા ૩૩૪; -ગ્રામ ૧૬૨;

-વાહ ૨૬૦, -વાદીન્દ્ર ૪૮૨;

-વિદ્યા ૨૬૪; -અવતસક ૬૫૦

ભૂતા ૪૬૦, ૬૫૦

ભૂતાનંદ ૪૨૫, ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૮૬,
૪૮૭, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૬

ભૂતિકર્મ ૬૮, ૪૩૫

ભૂમિદાન ૪૩૫

ભૂતેન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૮

ભૂમધ ૫૨૫

ભૂમિ(અકર્મભૂમિ) ૨૦૨, ૪૦૨, ૫૭૩,

૫૭૪, ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૬૦; -(કર્મ

ભૂમિ) ૨૦૨, ૬૩૩, ૬૪૨, ૬૬૦

ભૂષણ શબ્દ ૫૪૬

ભૂતક ૮૧૬, ૮૪૪

ભૂતાંગ ૫૭૪, -વૃક્ષ ૫૨૪

ભૂંગ ૬૮૮

ભેદ ૫૩૫, ૫૩૬, ૮૬૪

ભેદન ૪૩૭

ભેદ પ્રવિણામ ૫૩૩

ભોગ ૨૮, ૪૩૮, ૮૧૬, ૮૪૭

ભોગ'કર ૫૬૦

ભોગ પુરુષ ૮૧૬

ભોગવતિકા ૮૮૫

ભોગવતી ૫૬૦

ભોગમાલિની ૫૬૦

ભોગારા ૭૬

ભોજનનો ખરેણામ ૩૭૬

ભૌમ ૨૬૬, ૪૭૩

ભૌમેય નગર ૪૨૨-૨૩

ભૌમેય વિહાર ૫૧૬, ૫૧૭

મક્કાર ૮૬૩

મગ ૩૬૪

મગધ ૫૬૨

મધવા ૭૪૬

મધા ૪૬૪-૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૫૧૫,

૬૦૪, ૭૦૦; -રાત્રિ ૪૭૪

મળિઝમનિકાય ૪૯, ૯૭

મડળ ૧૬૫

મણિ ૫૫૯, ૭૫૧; -ક'ચન ૬૩૬;

-કૂટ ૫૮૭, ૬૨૨; કાચન ૫૯૦;

-નાગ ૩૩૩, -પાક ૮૮૪; -પેટિકા

૬૪૭, -લક્ષણ ૮૮૩, -અંગ

- ૫૭૫, ૬૮૮; -અંગ વૃક્ષ ૫૨૫

મતિઅજ્ઞાનક્રિયા ૩૬

મતિજ્ઞાન ૬, ૧૫૯, ૨૨૦, ૩૪૪

મતિભગદોષ ૨૨૯

મતિસંપત્તિ ૭૭૦

મત્તજલા ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,

૬૩૭

મતાંગક ૫૭૪, ૬૮૮

મતાંગદૃક્ષ ૫૨૪

મત્સ્ય ૨૦૧, ૩૨૨, ૮૭૧

મથુરા ૫૭૭, ૭૫૩

મદ ૪૩, ૭૫, ૭૭, ૪૮૬, ૪૮૯;

-સ્થાન ૭૭, ૭૩૦

મદ્રક ૧૬૭

મથ અને પ્રમાદસ્થાન વિરમણ ૧૨૨

મથપ્રમાદ ૪૨

મથવ્યાપાર ૨૮૧

મધુકૃષ્ણ ૮૬૬

મધુકૃષ્ણ ૭૫૩, ૭૫૯

મધુર ૪૦૬, ૫૪૪

મધુસિકથ ૮૮૩

મધ્યપ્રદેશ ૧૬૮, ૫૧૯

મધ્યમ ૮૭૬; -અપાપા ૮૬૫; -ગ્રામ

૮૮૦, -પરિષદ ૩૬૨, ૪૯૯; -પુરુષ

૮૧૬; -માર્ગ ૩૩૬; પ્રતિપાદન

૩૩૬

મધ્યમા ૫૨૨

મન ૩૫, ૫૦, ૩૩૩, અગ્રિપ્તિ ૪૩૨,

—અસચમ ૨૯૮; —આમ ૫૩૨;

—ગ્રુપ્તિ ૧૧૧, ૧૧૩; —દંડ ૪૯,

૪૩૦, ૭૩૦; —પરિચારક ૪૨;

—પ્રયોગક્રિયા ૩૬; —પ્રલિધાન

૪૩૧; —યોભા ૫૦, ૨૧૬, ૩૨૪,

૩૨૫; —યોગી ૧૭૪, —વિનય ૧૪૫;

—સચમ ૨૯૫, ૨૯૭, —સવર ૧૦૭;

—સકેશ ૩૦૨, સમન્વાહાર

૩૦૦, —સુપ્રલિધાન ૪૩૧-૨,

મનપર્યય ૩૩, ૨૧૭, ૨૧૮, ૩૧૬,

૩૪૪; —ગ્નિન ૬૭૬; —જ્ઞાનાવરણી

૭૩; —જ્ઞાની ૬, ૧૭૫, ૧૭૬

મનશીલ ૬૧૨

મનુ ૩૬૮

મનુષ્ય ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૬૨, ૬૮, ૯૦,

૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૯૧, ૧૯૨,

૨૦૧-૩, ૨૧૮, ૩૨૩, ૩૪૬-૭,

૩૫૯, ૩૮૨, ૩૮૮, ૩૯૪, ૪૦૧,

૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૧૭-૨૦,

૪૨૨, ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૬, ૪૪૦,

૪૪૨-૪, ૪૫૮, ૬૦૮, ૬૧૬,

૬૩૦; —ક્ષેત્ર ૪૫૬, ૫૦૨, ૬૪૩,

૬૪૪, ૬૭૫; —ગતે ૨૦૭, ૨૦૮,

૩૯૭, —દંડક ૪૧૫; —ભવ ૪૫૨;

—લોક ૧૩૮, ૪૫૦-૧, ૪૭૦, ૫૧૫,

૫૫૯, —યોગ્યકર્મબંધ ૬૮; —ચેણી

૨૪૮; —સસાર ૧૯૧, —આહાર

૩૮૦; —ધન ૪૮૦;

મનોજ્ઞ ૫૩૨

મનોરમા ૬૪૯, ૭૦૧

મનોહર ૩૭૦, ૪૭૧, ૪૭૩, ૫૬૬

મનોહરો ૭૦૧

મન્યાન ૩૮૯

મરણ ૩૮૧-૫, ૩૮૭, —કાલ ૫૨૧;

—ભય ૪૧૭, —અન્ટિક સંલેખના

૭૬૪, —આશંસા ૭૮; —આશા

૭૭

મરુત ૪૭૪

મરુદેવ ૬૮૮, ૭૩૨

મરુદેવી ૧૮૯, ૩૮૬, ૬૮૮, ૬૮૯

મલયગિરિ ૭૧૨; —દીકા ૭૦૭

મલ્લિનાથ ૮૯૧

મલ્લી ૨૬૦, ૬૯૭, ૭૦૨, ૭૧૦,

૭૧૬-૮, ૭૩૩, ૭૩૭ ૭૫૬;

—કુંવરી ૭૯૨; —તીર્થ કંર વિષે

મતબેદ ૭૩૮

મસારગલ્લકાંડ ૫૧૫

મસૂર ૩૯૪

મસ્તુલિંગ (મસ્તુ હુંગ) ૩૯૫

મહતી ૩૪૨; —ભદ્રોત્તર ૩૪૩; —મોક

પ્રતિમા ૩૧૩; —વિમાન વિભક્તિ

૨૫૮, —સર્વતોભદ્રા ૩૪૧-૪૨

મહત્તરિકા ૪૫૪, ૫૬૦

મહર્ષિ ૨૧

મહાઅધ્યયન ૨૬૦

મહાધકાર ૧૯૬

મહાકચ્છ ૫૭૫, ૫૯૧, ૬૨૫

મહાકચ્છા ૪૮૮

મહાકાચ ૪૮૨, ૪૮૮

મહાકાલ ૩૫૩, ૩૭૨, ૪૨૧, ૪૫૪,

૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૫૮, ૬૦૬,

૬૧૧; —પાલ ૪૯૬; —પ્રભા ૪૯૬

મહાકુમુદ ૩૭૧

મહાકૃષ્ણ ૬૦૦

મહાકન્હિતેન્દ્ર ૪૮૨

મહાગિરિ ૩૩૩

મહાગ્રહ ૪૬૭, ૪૮૬

મહાગ્રામ ૩૬૬ ૩૭૦, ૪૫૫, ૪૮૧,
૪૮૨, ૪૮૫, ૪૯૦, ૭૩૨

મહાચન્દ્ર ૭૩૨

મહાતીરા ૬૦૦

મહાદામહી (મહાદામહી) ૪૯૪

મહાદેવ ૭૪૪

મહાદ્રુમ ૩૭૨, ૪૯૧, ૪૯૩

મહાધાતકી ૬૧૬, ૬૪૪

મહાન ૫૫૬

મહાનન્દિઆવર્ત ૩૭૧

મહાનન્દિતાવર્ત ૪૮૫

મહાનદી ૬૩૦, ૬૬૬

મહાનરક ૫૫૮, ૫૬૧

મહાનલિન ૩૭૧

મહાનિર્મલ ૧૨૬-૭

મહાનિમિત્ત ૨૬૬

મહાનીલા ૬૦૦

મહાપદ્મ ૩૭૧, ૫૬૨, ૫૬૪, ૫૬૫,
૬૨૨, ૬૨૫, ૬૩૧, ૬૩૭, ૬૪૧,
૭૨૫, ૭૨૮, ૭૩૧, ૭૪૭, ૭૫૬,

-મહાનિધિ ૭૫૦; -વૃક્ષ ૬૪૪

મહાપરિજ્ઞા ૨૫૨, ૨૫૬

મહાપર્થવસાન ૧૨૬-૭

મહાપાતાલ ૪૪૪, -કલશ ૬૧૧

મહાપુરા ૫૭૬, ૬૨૭

મહાપુરુષ ૪૮૮, ૬૭૭, ૬૭૯, ૬૮૦

મહાપુત્ર ૩૭૦

મહાપુરિક ૩૭૧

મહાપુરકોદિલ ૭૨૧

મહાપૌરિક ૫૬૪-૫, ૬૨૩, ૬૩૨,
૬૩૭, ૬૪૫

મહાપ્રભાતિ ગૌતમી ૭૮૭

મહાપ્રભ ૩૬૬

મહાભલ ૭૩૨, ૭૪૮

મહાભાહુ ૭૫૭

મહાભદ્ર ૩૭૧, ૭૨૮

મહાભદ્રા ૩૧૨-૩૧૪

મહાભીમ ૪૮૨, ૪૮૮, ૭૫૮

મહાભીમસેન ૬૮૭

મહાભોગા ૬૦૦

મહાભાંર ૪૯૪

મહાભેષ ૧૬૬

મહામોહનીય સ્થાન ૬૪

મહામોહલાયન ૯૭

મહાચરા ૭૩૨, ૭૪૮

મહાચાન ભૌક્ષ ૧૬૦

મહારંભ ૬૮

મહારંભી કુટુંબી ૮૧૬

મહારાણી ૪૮૬-૮૬, ૫૦૦, ૫૭૫

મહારિષ્ ૪૯૨

મહારૌરવ ૩૫૩, ૪૨૧, ૫૫૮

મહાલોહિતાક્ષ ૪૯૧

મહાવત્સ ૫૭૫, ૫૬૨, ૬૨૫

મહાવપ્ર ૫૭૬, ૫૬૨, ૬૨૬

મહાવાયુ ૪૯૪

મહાવિકૃતિ ૩૭૬

મહાવિદેહ ૫૦૨, ૫૦૬, ૫૭૩, ૬૩૧,

૬૩૮, ૬૮૧, ૬૮૫; -નો વક્ષરકાર
૬૬૨; -વર્ષ -૬૦૬

મહાવિમાન ૫૫૮; -વિભક્તિ ૨૬૨
 મહાવીરભાષિત ૨૫૮
 મહાવીરવિવાહ ૩૩૦
 મહાવીર ૪, ૧૧, ૧૪, ૨૯, ૩૨, ૧૧૫,
 ૨૩૭, ૨૮૨, ૩૦૫, ૩૨૭-૩૩,
 ૬૮૬, ૭૦૪, ૭૦૬, ૭૧૫-૨૦,
 ૭૨૨, ૭૨૯-૩૦, ૭૩૪, ૭૪૦,
 ૭૪૩, -ના ગણધર ૭૨૩, ૭૩૯;
 -ના ગણ ૭૨૩; -ના પૂર્વ છ ભવ
 ૭૩૭, -ના પૃથ શ્રમણો ૭૨૫; -ના
 સમકાલીનો ૭૨૪; -સ્તુતિ ૨૫૯;
 -સ્વામીના આચારધર્મ ૨૩૧

મહાવૃક્ષ ૬૪૪
 મહાવૃષ્ટિ ૮૯૦
 મહાવ્રત ૨૫, ૨૬, ૧૦૮, ૧૨૧,
 ૭૩૦-૧, ૭૬૩
 મહારાતક ૨૫૭
 મહારાવ ૭૫૩
 મહાશુક ૪૧, ૭૬૬, ૩૭૧, ૪૦૫,
 ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬,
 ૪૭૭, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૯૦
 મહાશ્વેત ૪૮૨, ૪૯૪
 મહાસાગર ૭૨૧
 મહાસામાન ૩૭૧
 મહાસેન ૬૯૯, ૭૩૨
 મહાસૌદામ ૪૯૧
 મહાસ્વપ્ન ૭૨૦
 મહાહરિ ૭૪૭
 મહાહરુદ્ધ ૬૨૯, ૬૪૨
 મહાહિમવત ૫૭૮; -રુકમી ૬૬૧
 મહાહિમવાન ૫૮૯, ૬૩૧, ૬૩૬, ૬૩૮;
 -ફેટ ૫૮૬-૮, ૬૨૨; -વર્ધધર
 ૬૨૦

મહિત ૩૭૨, ૩૭૬
 મહિષાનીક ૪૯૧, ૪૯૩
 મહી ૩૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦
 મહેન્દ્ર ૫૧૦, ૫૧૧; -ધ્વજ ૬૪૭
 મહેરા ૫૬૧, ૫૬૨
 મહેશ્વર ૪૮૨
 મહોરગ ૪૫૫, ૫૬૧, ૫૬૨; -ધન્દ્ર
 ૪૮૨; -ધન્દ્ર અતિકાય ૪૮૮
 મખલી ૨૦૪
 મંગલ ૪૬૮, ૫૦૧
 મંગલા ૬૯૭
 મંગલાવતી ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫; -ફેટ
 ૫૮૮
 મંગલાવર્ત ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૯૧
 મંગી ૮૮૦
 મંજૂષા ૫૭૬, ૬૨૬
 મડન ૭૫
 મંડલ ૪૫૭-૮, ૪૬૦-૬૨, ૫૦૩-૫;
 -ધર્મ ૮૯૩
 મંડલી ૮૪૭
 મડિતપુત્ર ૭૨૩-૪, ૭૩૯
 મહુક ૨૦૧
 મંત્ર ૨૬૪, ૩૪૦; -ગત ૮૮૩; -શૌચ
 ૧૩; -અનુયોગ ૨૬૬
 મદ ૮૬૦, ૮૮૪; -હાથી ૮૬૧
 મંદર ૨૫૮, ૫૬૬, ૫૭૮, ૫૯૧,
 ૬૩૮, ૬૫૨, ૭૦૩; -ચૂલિકા ૬૪૪
 મંદા ૩૪૮
 માગંદી ૨૬૦
 માગધ ૬૦૯, ૬૩૨
 માગધિક ૮૮૩
 માધવતી ૪૭૪, ૫૧૫

માઠર ૪૯૪

માણવક ૪૯૮, ૬૦૬; -મહાનિધિ ૭૫૦

માણિભદ્ર ૪૮૨, ૪૮૮

માતંગ ૨૫૭, -વિદ્યા ૨૬૪

માતળ ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૩૮; -ફે
૫૮૩, ૬૨૧

માતા ૪૪૭, ૭૫૩

માતા-પિતા ૮, ૮૪૫

માતૃ-અગ્ર ૩૬૫

માતૃકાઅક્ષર ૮૮૬

માતૃકાનુયોગ ૧૬૯

માતૃકાપદ ૨૪૮, ૨૬૧, ૮૮૬

માન ૩૫, ૪૨, ૪૫ ૪૬, ૫૩-૪, ૬૧,
૭૫, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧, ૨૭૫, ૩૯૯,
૪૨૯, ૭૩૦, -પ્રત્યયા ૪૧૪-૫;
-વિવેક ૧૦૭, -૩૦૦, -સંજ્ઞા ૪૧૬

માનવ ૪૦, -ગણ ૭૨૩

માનસ ૪૯૩

માની ૫૬૦-૩

માની ૫૬૦-૩

માનુષીગર્ભ ૩૬૫

માનુષોત્તર ૩૬૮, ૬૪૫, ૬૫૩, ૭૨૧,
૭૨૨

માયા ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૫૩, ૫૪, ૬૧,
૭૬, ૭૮, ૭૯, ૧૩૫, ૨૧૧, ૩૯૯,
૭૩૦, -કથાથી ૧૭૪, -નિશ્ચિત
૩૯, -પ્રત્યય ૪૧૨-૫, -મુષાત્માગ
૧૦૮; -વિવેક ૧૦૭, ૩૦૦, -રાત્ર્ય
૧૩૬

માયાત્રી ૬૮, -ચૂંતિકા ૪૧૪

માર ૫૬૧

મારણાન્તિક ૧૭, ૩૮૮-૯, ૪૪૪;

-સહનશીલતા ૩૦૦, -આરાધના
૧૭, -સમુદ્ધાત ૪૦૪

મારુત ૪૦૦

માર્ગ ૩૭, ૬૮, ૨૫૯, ૮૫૫, -અતરાય

માર્ગતઃ પ્રતિભક્ષ ૭૬૬

માર્દવ ૧૩-૪

માલકાર ૪૯૧

માલાકથા ૪૪

માલિ ૭૦૧

માલોપહૃત ૩૩૯

માલ્ય ૩૭૨, ૮૮૪, -વર્ત ૫૮૨, ૫૮૫,
૬૩૩, -વર્તહૃદ્ ૬૩૫; -વાન
૫૮૧, ૫૯૧, ૫૯૫, ૬૩૪, ૬૩૫,
૬૪૦, -વાનપર્વત ૬૨૧; -અલકાર
૮૮૫

માધતુષ ૫૨

માસ ૧૬૪

માસિક અનુદ્ધાતિક ૨૫૩

માસિક ઉદ્ધાતિક ૨૫૩

માહાત્મ્યકથા ૪૪

માહેન્દ્ર ૪૧, ૧૬૬, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૭૦,
૩૭૫, ૪૨૩-૪, ૪૪૧-૨, ૪૭૦,
૪૭૨-૩, ૪૭૬-૭, ૪૭૯, ૪૮૧, ૪૮૩,
૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૨૫, ૬૯૭,
૬૯૯; -કલ્પ ૪૭૩; -કાંત
૩૭૧, ૬૭૪ ૩૭૦, -ઉત્તરાવતસક
૩૭૧

માહેચરી ૮૮૫

માગલિકપ્રસંગ ૭૧૫

માંડલિક ૬૫૩, ૭૪૫, ૮૧૬, -પર્વત
૬૫૩, -રાજ ૭૧૭

માંડવ્ય ૮૪૭

માંડુક્ય ૨૬૦

માંસ ૩૯૫; -આપાર ૨૮૧

મિતગા ૪૮૭

મિતવાદી ૨૬૭, ૩૩૬, ૪૩૯, ૪૪૮

મિત્ર ૪૩૫, ૫૨૫, ૬૦૫, ૮૩૮; -કેષી

૬૫૨; -દ્વેષ પ્રત્યય ૪૧૫; -રૂપ

૮૩૮; -વાહન ૬૮૬; -શ્રી ૩૩૧

મિથિલા ૨૬૬, ૫૭૭, ૬૯૯, ૭૫૩

મિથ્યા ૪૮; -હાર ૭૭૯; -જ્ઞાન ૫, ૧૬૯;

-ત્વ ૩૫, ૩૭, ૪૩, ૫૧, ૧૪૧,

૪૧૦; -ત્વમોહનીય ૭૮; -દર્શન ૪૨

૭૮, ૨૭૮. દર્શનપ્રત્યય ૪૧૨;

દર્શન વૃત્તિ ૪૧૪-૫, -દર્શનશાસ્ત્ર

૧૩૯, ૪૨૯, -દૃષ્ટિ ૫૧, ૯૧, ૯૮,

૧૭૩, ૩૨૦, ૪૨૭; -દૃષ્ટિ તિર્થ ૪૧૪;

-દૃષ્ટિનારક ૪૧૪, -દૃષ્ટિ-

ભવનપતિ ૪૧૪; -પ્રવચન ૨૬૫,

અભિનિવેશ ૨૬; -અભિનિવેશ

પ્રશ્ન ૧૪૮; -રૂચિ ૭૮

મિશ્ર ૪૮, ૩૯૧, ૩૯૮, ૪૩૩, -મત

૩૩૯, -પરિણત ૫૩૨; -વચન ૩૯

મિઠંચલક્ષણ ૮૮૨

મીમાંસા ૧૬૦

મુકુટ ૪૩૫

મુક્ત ૧૫૭, ૮૩૮; -રૂપ ૮૩૯, -આલય

૧૫૮, ૫૬૧,

મુક્તિ ૧૩-૪, ૧૫૩, ૧૫૮, ૨૦૮, ૨૭૨

મુખમંડપ ૬૪૭

મુગપકષ્પ ૭૩૩

મુદ્ મુખી ૩૪૮

મુદ્ગ ૨૭૦; -જીવ ૨૬૯

મુનિસુવ્રત ૬૯૭, ૭૧૬, ૭૨૬, ૭૪૪;

૭૫૯

મુમુર ૧૯૭

મુશલ ૪૨૨

મુષ્ટિયુક્ત ૮૮૪

મુસલ ૮૮૭

મુસુદી ૪૨૨

મુહૂર્ત રહેપ, ૫૨૧, ૫૨૫; -ચિંતામણિ

૫૨૫

મુંડ ૨૮૯-૯૦

મુંડન ૭૬૩

મૂઠ ૧૦, ૫૦૮, ૮૧૫

મૂર્છના ૮૮૦, ૮૮૨

મૂર્છા ૭૬, ૭૭

મૂલ ૧૯૯, ૪૬૪-૬, ૪૬૯, ૬૦૪, ૭૦૧;

-કર્મ ૩૪૦; -ગુણ ૨૮૦; -નય

૨૭૬, ૩૩૮, -ગુણપ્રતિસેવના

૧૩૧; પ્રકૃતિ ૫૯; -પ્રથમાનુયોગ

૨૫૦; -ખીજ ૧૯૮, ૩૯૪; -આખ્ય

૩૨૯, ૩૩૦; -આખ્યકાર ૩૨૮;

-અર્હ ૧૩૪

મૂગ ૮૬૦

મૂગચારિકા ૨૬૩

મૂગવાહન ૬૮૯

મૂગશિરઃ ૪૬૮

મૂગશીર્ષ ૪૬૫, ૪૬૬, ૫૦૮, ૭૦૦

મૂગસિર ૬૦૪

મૂગહાથી ૮૬૧

મૂગવીથિ ૪૬૭

મૂગાપુત્ર ૨૫૬

મૂગાવતી ૭૫૩

મૂતજીવ ૪૦૭

મૂદુ ૫૪૪

મૂદુકારણિકી ૪૪

भृङ्गता १३, १५३, २७२
 भुषा ३८; -लाषा १०६; -भनःप्रयोग
 ४३०; -वचनप्रयोग ४३०; -नाह
 ३७, ५४, ६६, १३२-३, -नाह
 प्रत्यय ४१५; -नाह विरभल ३२,
 १११, १२२, १२६, ३००,
 -विरभल १०७
 भेष १६५, ३६६, ८४५, ८५७, -करा
 ५६०; -गर्जना ४५०; -भासिनी
 ५६०; -भुष ६१७; -रथ ६६७,
 -राजि ४७४; -वती ५६०
 भेदविधा ८५१
 भेदार्थ ७२३, ७३६, ७६३
 भेदा ३१७, ४८६
 भेरा ७४७
 भे ४५५, ५०१, ५५६, ५६६, ६१६,
 ६४१, ६४३, ६५३, ६५६, ६७४;
 -यूखिका ६२८; -पर्वत ५०३,
 ५६६, ६१४, ६१५, ६१८, ६२८,
 ६४१, ६५६, ७२१, -शिखर ७२२
 भेषसंकाति ४६०
 भेदभुष ६१६
 भेदिक ८४७
 भेद्युन ३७, ४०, १४४, २०६; -विरभल
 ३२, १२६, ३००, ४६६; -संज्ञा
 ४१६
 भोक्ष १५५, १५६, १६०, १६८, २४१,
 २५८, ३३५-६, ४४५, ४४८,
 ५५४, ७१५; -भार्ग १५५, २६३,
 ३१६
 भोह १०, १०५, -नीय ७०-२, ३६८,
 ५५६; -नीयकर्म ६४, ७५,
 ८७, ८८, ८६, ४१६, ७२१;
 -नीयस्थान ६४, २५७

स्था -६१

भौष ८४
 भौष्य ७७८
 भौङ्गसायन ८४७
 भौनयारी १४
 भौय ७४०; -पुत्र ७२३-४, ७३६
 भौजडी ८४७
 भक्षित ३४०
 भक्ष ६६, ४४५, -आविष्ट ११७, ५३५;
 -आवेशजन्य २६; -भेद १८२;
 -भेद प्रत्यय ४८८
 भक्षिणी ७०३
 भक्षवेदिक २०
 भक्षीय २६३
 भति ४४७; -धर्म १०६
 भथाभ्यात २१२, २४६ -आदिन
 २०६, २६६, ४८०
 भथाप्रवृत्तिकर १००
 भथायुनिवृत्तिकर ५२१
 भथासूक्तमनिरन्त्य २८६
 भथासूक्तमपुलाह २८७
 भथासूक्तमपुलाह २८८
 भदन्ता ४४७
 भन्त ४२२
 भम ४८३, ४८७, ४८६, ६०५, ६१८;
 -प्रत्य ४६६
 भमक पर्वत ५८५
 भमा ५६६
 भमुना ६००
 भवनी ८८५
 भवमध्ययप्रतिभा ३६३
 भवेदिक ३०६
 भरा ७०३, ७१६
 भरादनी ६८८
 भराःप्रतिनाम ८४, ८७

ଧରୋଧର ୪୯୨
 ଧରୋଧରା ୧୫୨
 ଧରୋମତୀ ୭୪୬
 ଧରୋବିଜୟ ୯୪, ୪୮୪
 ଧୃଷ୍ଟିଧୃଷ୍ଟ ୮୮୪
 ଧାୟନା ୧୧୬
 ଧାୟନୀ ୩୧୫
 ଧାତ୍ରାଣୁତକ ୮୪୪
 ଧାତ୍ରାତଥ୍ୟ ୨୫୯
 ଧାନ ୮୫୫, ୮୫୬; -କଥା ୪୪
 ଧାୟକ ୨୨୬
 ଧାମ ୭, ୪୫୩
 ଧାବନଶ୍ରବିକ ୨୯୫
 ଧୃକ୍ତିସେନ ୭୩୨
 ଧୃଗ ୧୬୪, ୫୨୭, ୬୭୯, ୮୮୭; -ପ୍ରଧାନ
 ପୁରୁଷ ୭୧୭; -ଗାଢ଼ ୬୯୭
 ଧୃଗଳ ୬୯୩
 ଧୃଗଲିକ ୬୯୪
 ଧୃଗସବତ୍ସର ୫୨୮, ୫୫୦
 ଧୃଗ ୪୩୯, ୪୪୦
 ଧୃଗ ୮୫୫, ୮୫୬, ୮୫୭
 ଧୃଷ୍ଟ ୮୮୪; -କଥା ୪୪; -ନିଧୃଷ୍ଟ ୮୮୪;
 -ଶୂର ୮୪୪
 ଧୃଷ୍ଟ ୬୧୧-୪
 ଧୃଗ ୧୭, ୩୫, ୧୨୬, ୧୪୨, ୨୧୬,
 ୨୦୩, ୩୨୪, ୩୪୦, ୩୮୯; -ଦୁ:ପ୍ରାଣି-
 ଧାନ ୪୩, -ଧାରଣାମ ୨୦୬; -ଧୋନ
 ୨୩୨; -ବହନ ୩୩୧; -ବାହିତା ୨୪;
 -ଶାନ୍ତି ୬୯୦; -ସଂଗ୍ରହ ୧୭; -ସାଧ୍ୟ
 ୧୧୦, ୧୨୩, ୩୦୦; -ଅନୁଧୃଗ ୨୬୬
 ଧୋନ ୮୮୭; -ଧାରଣା ୫୬୨
 ଧୋନି ୩୯୨, ୩୯୩, ୪୪୦
 ଧୋନିକାର ୪୪୦
 ଧୋନିବିଷୟ ୩୯୩

ଧୋନିସଂଗ୍ରହ ୩୯୧, ୩୯୨
 ଧୃଷ୍ଟକଂଗ୍ରହାଦିକା ୬୨୭
 ଧୃଷ୍ଟାୟକ ୪୨୨
 ଧୃଷ୍ଟା ୬୦୧, ୬୩୭, ୬୩୮; -ନନ୍ଦି ୫୯୮-୯
 ୬୩୨, ୬୩୭-୮; -ପ୍ରାୟାସ ୫୯୬,
 ୬୨୩; -ବତୀ ୫୯୮, ୬୦୧, -ବତୀ-
 ପ୍ରାୟାସ ୫୯୬, ୬୨୩
 ଧୃଷ୍ଟିତା ୭୦୩
 ଧୃଷ୍ଟ ୧୨୬
 ଧୃଷ୍ଟ ୫୯୧, ୬୫୧
 ଧୃଷ୍ଟି ୮୮୦
 ଧୃଷ୍ଟିରୂପ ୩୧୧
 ଧୃଷ୍ଟ ୮୮୬
 ଧୃଷ୍ଟ ୪୯୪
 ଧୃଷ୍ଟ ୭୮, ୪୯୩, ୭୦୨, ୮୩୩; -ଅଧୃଷ୍ଟି
 ୪୨; -ଅଧୃଷ୍ଟି ଧ୍ୟାୟ ୧୦୮; -କର-
 ପର୍ବ ୬୪୯-୫୦; -ପ୍ରାୟାସ ୪୮୮;
 -ସେନା ୪୮୮
 ଧୃଷ୍ଟ ୨୮୫, ୨୯୩, ୬୪୫, ୬୫୨, -କାନ୍ଦ
 ୩୧୫, ୫୧୬; -ପୁର ୬୯୯; -ପ୍ରାୟାସ
 ୩୪୯-୫୧, ୪୨୧, ୪୨୨, ୪୨୩,
 ୪୨୫, ୪୪୧, ୪୫୬, ୪୯୯, ୪୮୮,
 ୪୯୭, ୫୧୪-୧୭, ୫୬୦; -ମାଳା
 ୭୨୧, -ସଂଧ୍ୟା ୬୪୫, ୬୫୩; -ସଂଧ୍ୟା
 ୫୭୬, ୬୨୬, ୬୫୦
 ଧୃଷ୍ଟା ୬୫୦
 ଧୃଷ୍ଟା ୪୮୬, ୪୯୦
 ଧୃଷ୍ଟାୟକ ୫୬୬, ୬୪୫, ୬୫୦, ୬୫୨
 ଧୃଷ୍ଟିମି ୨୬୩
 ଧୃଷ୍ଟିରୂପ ୭୯୦
 ଧୃଷ୍ଟାନିକ ୪୯୧, ୪୯୪, ୪୯୨
 ଧୃଷ୍ଟିକ ୫୭୫, ୫୯୨, ୬୨୫
 ଧୃଷ୍ଟିକ ୩୭୦
 ଧୃଷ୍ଟ ୩୭୦, ୫୭୫, ୫୯୨, ୬୨୫

રમ્યકું ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૬૦, ૫૬૨ ૩,
૬૨૫
રમ્યકું રા ૨૦૩
રમ્યવર્ધ ૫૭૦, ૫૭૬, ૫૭૪, ૬૦૭,
૬૦૮, ૬૨૦, ૬૨૬, ૬૩૧, ૬૩૩,
૬૩૮, ૬૫૮
રસ ૨૧૦, ૪૦૬, ૫૧૬, ૫૪૪, ૫૪૫,
-ગોરવ ૪૭; -ધાત ૧૦૩, -જ
૩૬૨, ૪૧૮; -પરિણામ પ૩૩-૪,
-પરિણામ ૧૨૮
રસનેન્દ્રિય અસંવર ૪૮
રસનેન્દ્રિય સંવર ૧૦૭
રસનેન્દ્રિયસાતા ૭૪
રસાયન ૨૬૪
રહસ્યગત ૮૮૩
રગમાં પરાજય ૭૫૩
રંભા ૪૮૬
રાક્ષસ ૪૦, ૪૪૫, ૫૨૫, -દંડ ૪૮૨.
-દંડ ક્ષીમ ૪૮૮
રાગ ૪૩, ૫૩, ૬૧, ૭૭, ૩૬૯; -બધ
૫૩
રાજ ૧૧, ૪૪૭, -અંત.પુર ૩૨૧,
-કથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૨
રાજાક્ષિ ૪૩૩
રાજગૃહ ૩૩૦, ૩૩૨-૩, ૫૭૭, ૬૯૯
૭૪૦, ૭૫૩
રાજન્ય ૮૧૬, ૮૪૭
રાજધાની ૧૬૫, ૧૬૬, ૪૨૭, ૫૭૬,
૫૭૭, ૬૨૮, ૬૩૯, ૬૪૧, ૬૪૯, ૬૫૦
રાજપિંડ ૭૩૧
રાજપ્રતી ૭૪૨-૩, ૮૮૫
રાજગંધ ૬૦૬
રાજર્ષિ ૭૨૪
રાજલક્ષિત ૭૫૨

રાજ ૮૧૬, ૮૪૫, ૮૬૬, -ગોપી દીપા
૨૨૪
રાજિ ૪૮૬, ૪૯૦
રાજ્યાશ્રય ૬૫
રાજ્યોત્કલ ૬૭૬
રાજનિક ૩૩, ૨૮૫, ૭૮૫
રાત્રિ ૫૨૫, ૫૨૬, -મુક્તિ ૨૮૫, -માન
૫૦૭, -ભોજન ૧૮૪
રામ ૨૫૮, ૭૫૩, -ગુપ્ત ૨૫૭; -પુત્ર
૩૨૬, -બલદેવ ૭૨૭, ૭૫૫-૬,
૭૫૬; -રક્ષિતા ૪૮૬, ૬૪૬
રામા ૪૮૯, ૬૪૬, ૬૬૭
રાવણ ૭૫૪, ૭૫૬
રાશિ ૧૬૪, ૮૮૬
રાષ્ટ્રધર્મ ૧૩
રાષ્ટ્રરથવિર ૧૩
રાહુ ૬૦૬; -ચરિત ૮૮૩ -વિમાન ૫૦૨
રિભિત ૮૮૪
રિષ્ટ ૩૭૨, ૪૭૪-૫, ૪૭૮, ૪૮૫, ૪૯૨,
૬૫૧, -કાંડ ૫૧૬; -વિમાન ૪૭૩
રિષ્ટા ૫૧૪, ૫૭૬, ૬૨૫; -પુરો ૫૭૬,
૬૨૬
રિષ્ટાય ૩૬૬
રુકમાંગી ૭૫૭
રુકમાબાસ ૬૦૬
રુકમી ૫૭૮, ૫૬૦, ૬૦૬, ૬૩૧, ૬૩૬,
૬૩૮, ૭૧૮. -કૃત ૫૮૭, ૬૨૨,
-વર્ણધર ૬૨૦
રુચક ૫૬૬, ૫૬૦, ૫૬૧, ૬૩૬, ૬૫૬,
૬૫૨ -કૃત ૫૮૭. ૬૨૨; -કૃત ૫
૬૪૬. ૬૫૬; -પ્રદેશ ૧૬૮. -પ્રભુ
૫૮૬; -માલિની ૫૬૬ -માંડિય ૬
૫૫૮ ૬૫૩; -ગુ ૬૫૬, ૬૫૩
-દંડ ૪૬૬, ૬૫૪. -દંડ ૬૫૦

રુચિ ૭૮, ૨૭૯; -હીન ૩૦
 રુચિર ૩૭૦, ૩૭૨; -કાંત ૩૭૦, -કૂટ
 ૩૭૦; -દ્વન્ ૩૭૦; પ્રભ ૩૭૦;
 વર્ણ ૩૭૦; -લેશ્ય ૩૭૦; -શ્રુગ
 ૩૭૦; -સૂષ્ટ ૩૭૦; -આવર્ત ૩૭૦;
 -કિત્તરાવતંસક ૩૭૦;
 રુદ્ર ૪૫૪, ૬૦૫, ૭૫૩; -સેન ૪૬૨-૩
 રુક્ષ ૫૪૪, ૫૪૬; -ચારી ૧૪; -જીવ
 ૧૫; -આહારી ૧૫
 રૂપ ૨૧૦, ૨૫૯, ૪૫૪, ૪૮૪, ૫૪૪-૫,
 ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૮૩; -કાંત ૪૮૪;
 -કાંતા ૪૫૪, ૪૮૬; -પરિચારક
 ૪૧; -પ્રભ ૪૮૪; -પ્રભા ૪૫૪,
 ૪૮૬; -પ્રમાણ ૮૪૨; -પ્રસન્ન
 ૮૪૨; -મહ ૭૭; -વતી ૪૫૪,
 ૪૮૬, ૪૮૮; -સત્ય ૧૧૦, ૧૧૨;
 -સંજ્ઞા ૪૪૪; -સંપન્ન ૮૫૧
 રૂપા ૪૮૬; -અંશ ૪૮૪; -અંશા
 ૪૫૪, ૪૮૬
 રૂપી ૬૬૭; -જીવ ૨૬૯, ૨૭૦
 રૂચ્યકુલા ૫૬૭, ૫૬૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
 ૬૩૭, ૬૩૮; -પ્રપાતહ્ન ૫૬૬, ૬૨૩
 રેવતી ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૪૬૯, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧, ૭૨૪, ૭૨૬, ૭૪૨
 રોગ ૧૧૬; -કિંપત્તિ ૮૬૩
 રોચનગિરિકૂટ ૫૮૯
 રોર ૫૬૧
 રોવિંદ્ય ૮૮૪
 રોષ ૭૫
 રોહિત્યુત ૩૩૪
 રોહિણી વિદ્યા ૭૪૪
 રોહિણી ૨૬૦, ૨૬૬, ૪૬૪-૬, ૪૬૮,
 ૪૮૮, ૪૮૯, ૫૦૮, ૬૦૪, ૬૫૦,
 ૭૦૦, ૭૨૬, ૭૫૪

રોહિત ૫૮૯, -પ્રપાતહ્ન ૫૬૬
 રોહિતા ૫૬૭, ૬૦૧, ૬૩૦, ૬૩૭,
 ૬૩૮; -પ્રપાતહ્ન ૬૨૩, -મહાનદી
 ૬૨૩; -અંશા ૫૬૭, ૫૬૮, ૬૦૧,
 ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૩૮; -અંશા
 પ્રપાતહ્ન ૬૨૩
 રૌદ્ર ૪૨૯, ૫૨૫; -આન ૧૫૦, ૧૫૧
 રોચ્ય ૫૬૦
 રૌરવ ૩૫૩, ૪૨૧, ૫૫૮, ૫૬૧
 રુક્ષણ ૨૬૫; -સવત્સર ૫૨૮-૯
 રુક્ષમણ ૬૬૭, ૭૫૭
 રુક્મી ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૭, -દેવી ૫૬૪,
 ૫૬૫, ૬૨૨; -મતી ૭૫૩, -વતી
 ૭૪૭, ૬૫૨
 રુગંધશાયી ૧૬, ૧૨૯
 રુધ્ર ૫૩૩, ૫૪૪ -ક્ષેત્રસમાસ ૫૮૧;
 -તાનત્રતા ૧૩; -તા ૨૭૨; -પરાક્રમ
 ૪૬૪; -પાતાલકલશ ૬૧૧; -માસ
 ૨૫૩; -હિમવાન કૂટ ૬૨૨
 રુગ્મ ૩૧૦, -દાન ૬૩
 રુતિઆશાન્દ ૫૪૬
 રુપિષ્ઠ ૪૫૨; -રૂપ ૯૫
 રુચન ૫૪; -સૂક્ષ્મ ૧૬૯
 રુચસુમ ૮૮૨
 રુલિતમિત્ર ૭૫૨
 રુવ ૧૬૪, ૨૭૫, ૫૨૧, ૫૨૫
 રુવણ ૩૮, ૬૪૪, ૬૫૧; -સમુદ્ર ૪૬૩,
 ૫૦૨-૫૦૫, ૫૦૮, ૫૬૧, ૬૦૮,
 ૬૧૦, ૬૧૨, ૬૧૬, ૬૭૦; -નું
 માપ ૬૦૬; -ની જગતી ૬૧૦; -ની
 સૂચ ૬૧૭; -કેદ ૫૬૨
 રુવાલવ ૧૭
 રુષ્ટતા ૬૧૭
 રુષ્ટાહ્ન ૬૬૭

લાઘવ ૧૩, ૧૪

લાભ ૨૬; -મદ ૭૭, -આશાસા ૭૮

લાંતક ૩૬૫, ૩૬૮, ૪૨૩, ૪૦૫, ૪૨૪,
૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬-૯,
૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૦, ૪૯૬, ૫૧૧,
૬૧૬; -કાપિષ્ઠ ૩૭૧

લિપિ ૮૮૫

લિપ્ત ૩૪૧

લિંગ આચુષક ૮૪૬

લિંગપ્રસાદિક ૧૫૪

લિંગપુષ્પક ૨૮૭

લૃષ્ઠ ૨૨૬

લેખ ૮૮૩, -વિધાન ૮૮૫

લેશ્યા ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૫, ૨૦૩, ૨૦૬,
૨૧૩, ૪૩૪, ૪૫૭ -અધ્યયન ૨૧૪,
૨૬૩, -પરિણામ ૨૦૬, -વર્ગણા
૧૮૦

લોક ૨૩૪, ૩૭૧, ૪૩૬, ૪૪૮, ૪૫૫,
૫૦૧, ૫૫૪, ૫૫૬, ૫૬૩, ૬૪૫;
-કાંત ૩૭૧, ૪૫૫, -ક્રૂર ૩૭૧,
-તમ ૧૯૬ -દ્રવ્ય ૧૭૧, ૫૧૯,
૫૩૧, -નાડી ૧૬૬, -નાભિ ૫૬૬,
-પાલ ૪૭૯, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૭,
૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૯-
૫૦૦, ૬૮૨ -પ્રકાશ ૫૨, ૧૫૦,
૭૦૦, ૭૦૪, ૭૦૭-૧૨, ૭૧૬,
૭૧૭, ૭૨૬, ૭૩૭, ૮૯૧, -પ્રકાશ
કાર ૭૧૨, -પ્રતિપગ્લ ૧૫૮, -પ્રભ
૩૭૧; -મિન્દુસાર ૨૪૯, ૨૬૨,
-ભાવુના ૨૭, -મધ્ય ૫૬૬, -મન્વા-
વસાનિક ૮૮૫, -રૂપ ૩૭૧ -લેશ્ય
૩૭૧, -વર્ણ ૩૭૧; -વિભય ૨૫૨,
૨૫૯, -શ્રૂમ ૩૭૧; -સંજ્ઞા ૪૧૬,
-સૃષ્ટિ ૩૭૧; -રિચિતિ ૨૩૫, ૨૫૫,

૨૫૬; -સ્વભાવ ૫૫૭, -હિન ૩૬૮,
-આકાશ ૫૨૦; -અન્યૂલિકા
૧૫૮, -અત ૮૯૨; -અતિક્રેવ
૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૮, ૫૧૨, ૬૮૨;
-અતિક્રિમાન ૪૭૪, -અન્યકાર
૧૯૬, ૬૮૨, -અભિગમ ૨૬૮-૯,
-અલોક ૨૩૫, ૫૨૦, ૫૫૩;
-આવર્ત ૩૭૧, -અસ્તિત્વા ૧૬૮;
-કૃતરાવતસક ૩૭૧, -કૃપચાર
વિનય ૧૪૫-૬

લોભ ૩૫, ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૫૩, ૫૪,
૬૧, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧, ૩૬૯,
૭૩૦ -કૃષાચ ૧૦૪; -કૃષાચી ૧૭૪,
-નિશ્ચિત ૩૯; -પ્રત્યય ૪૧૫,
-પ્રત્યયા ૪૧૪; -વિવેક ૧૦૭,
૧૧૨, ૩૦૦; -વેદનીય ૪૧૬;
-સજ્ઞા ૪૧૬, -આશાસા ૭૮

લોભપક્ષી ૨૦૧

લોભ ૫૧૧

લોભુક ૫૬૧

લોહુખે ૭૫૭

લોહિત ૪૦૬, ૫૪૪, -અક્ષ ૪૬૧, ૬૦૫,
-અક્ષકાંડ ૫૧૫-૬, -અક્ષકાંડ ૫૮૯,
-અભિલાતિ ૨૦૬

લોહી ૩૯૫

લૌકિક ૨૦, -મત ૪૬૫

લોમ ૨૬૫

લૌહિત્ય ૮૪૭

વર્ણ ૩૭૧, -ક્રૂર ૩૭૧ -કાંત ૩૭૧.
-પ્રભ ૩૭૧; -રૂપ ૩૭૧ -વર્ણ
૩૭૧, -લેશ્ય ૩૭૧ -સૃષ્ટિ ૩૭૧;
-શ્રૂમ ૩૭૧, -કૃતરાવતસક ૩૭૧
વક્ષસ્કાર ૫૮૩, ૫૯૨, ૬૨૯, ૬૩૩, ૬૩૫,
૬૪૦, ૬૪૨, -પર્વત ૬૩૪, ૬૬૨

ବ୍ୟୟ ୩୫, ୫୦, ୮୭୮; -ଅଗ୍ରାଧି ୪୩୨;
 -ଅସଂବର ୪୮, ୨୧୮; -ଗୁପ୍ତି
 ୧୧୧, ୧୧୩, ୪୩୨; -ହଂସ ୪୯, ୪୩୦,
 ୭୩୦; -ପୁଣ୍ୟ ୫୪; -ପ୍ରଶିକ୍ଷାନ
 ୪୩୧; -ପ୍ରଯୋଗ କ୍ରିୟା ୩୬; -ଯୋଗ
 ୨୧୬, ୩୨୪, ୩୨୫; -ଯୋଗୀ ୧୭୪;
 -ବିକଳ୍ୟ ୫୧; -ବିନୟ ୧୪୫;
 -ବିଭକ୍ତି ୮୭୮, -ସଂଶ୍ଳେଷ ୩୦୨,
 -ସମ୍ପାଦ ୭୭୦; -ସଂସମ ୨୧୪,
 ୨୧୭; -ସଂବର ୧୦୭; -ସମ୍ବନ୍ଧାଂଶ
 ୩୦୦, -ସୁପ୍ରଶିକ୍ଷାନ ୪୩୧, ୪୩୨
 ୫୭୭ = ୭୦, ୩୭୫, ୫୧୧; -ଆବର୍ତ୍ତ ୩୭୦;
 -ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ନାରାୟଣ ଶୂନ୍ୟ ୪୦୮,
 ୭୧୯, -କାଣ୍ଡ ୫୧୫-୧୬; -କାନ୍ତ
 ୩୭୦, -କୃତ ୩୭୦, -ନାମ ୬୯୬,
 ୭୦୨, -ମନ୍ତ୍ର ୭୫୭; -ମଧ୍ୟସ୍ଥ ୬
 ପ୍ରତିମା ୩୧୩, -୨୫ ୩୭୦; -ଜ୍ୟେଷ୍ଠ-
 ନାରାୟଣ ଶୂନ୍ୟ ୧୫୫; -ଶ୍ରେୟ
 ୩୭୦, -ସୂକ୍ଷ୍ମ ୩୭୦, -ଶୃଙ୍ଗ ୩୭୦,
 -ସୂକ୍ଷ୍ମ ୩୭୦; -ସ୍ଵାମୀ ୭୯୪,
 -ଝିତ୍ତାରାବତ ସଂକ ୩୭୦
 ୫୩ ୪୪୫
 ୫୩୫୫୫ ୬୧୧, ୬୧୩-୪; -ପାତାଳ ୫୧୭
 ୫୩୫ (ପତ୍ନୀ) ୪୯୮
 ୫୩୫ ୫୭୫, ୫୧୨, ୬୨୫, ୮୫୭; -ମିତ୍ରା
 ୫୬୦
 ୫୩୫୫୫ ୫୭୫, ୫୧୨, ୬୨୫
 ୫୩ ୬୧୬, ୬୧୬, -୫୬ ୬୧୬, ୪୨୨,
 ୮୫୪, ୮୫୫; -ମାଳ ୩୭୨
 ୫୩୫୫୫ ୪୦୧, ୪୦୯, ୪୪୧; -ହାୟ
 ୬୩, ୧୭୭, ୧୯୨, ୧୯୪-୫, ୨୧୫,
 ୪୦୮, ୪୧୮-୯, ୫୫୭, -କାୟାରଂଶ
 ୩୮, -କାୟିକ ୧୭୫ ୧୭୬

୫୩୫୫ ୩୪୦, ୮୪୮
 ୫୩୫୫ ୫୭୫, ୫୫୩, ୫୭୬, ୫୧୨, ୬୨୬
 ୫୩୫୫ ୬୧୭, ୭୫୭; -୫୩୫ ୫୭୬, ୫୧୨,
 ୬୨୬
 ୫୩ ୭
 ୫୩୫୫ ୬୧୮
 ୫୩୫୫ ୬୦୯, ୬୩୨
 ୫୩୫୫ ୭୦୨, ୭୫୨
 ୫୩୫୫ ୭୫୭
 ୫୩୫୫ ୫୭୫, ୫୮୩, ୫୮୫, ୫୮୭, ୫୮୯,
 ୫୯୦, ୫୨୫, ୬୦୫; -୫୩୫ ୫୯୬;
 -୫୩୫ ୭୩୬; -୫୩୫୫୫ ୬୫୧, -୫୩୫
 ୫୬୨, ୬୫୧; -୫୩୫୫୫ ୨୫୮
 ୫୩୫୫୫୫ ୨୫୮
 ୫୩୫୫୫ ୧୭୬, ୧୭୮, ୧୭୯, ୧୮୧, ୧୮୨,
 ୧୮୪-୮, ୫୩୭, ୫୩୮
 ୫୩୫୫୫୫ ୮୮୬
 ୫୩୫୫ ୪୦୬, ୫୧୯, ୫୫୭; -୫୩୫ ୮୨;
 -୫୩୫୫୫ ୫୩୭-୫୫, -୫୩୫ ୫୫୫
 ୫୩୫୫୫୫ ୮୮୫
 ୫୩୫୫୫ ୫୨୦-୧, -୫୩୫୫୫ ୨୫୯
 ୫୩୫୫୫ ୭୫୧
 ୫୩୫୫୫ ୨୬୮, ୬୦୬, ୬୫୭, ୬୫୯,
 ୬୬୮, ୭୧୪, ୭୧୮
 ୫୩୫୫ ୧୬୫, ୧୬୬, ୫୨୧, ୫୭୦, ୬୫୩;
 -୫୩୫୫ ୮୫୭, -୫୩୫ ୬୫୩, -୫୩୫୫୫
 ୫୮୮; -୫୩୫୫୫୫ ୧୬୬, ୬୬୦;
 -୫୩୫୫୫୫୫ ୭୨୩
 ୫୩୫୫୫ ୮୭୩
 ୫୩୫୫୫୫ ୭୨୦
 ୫୩୫୫୫୫ ୫୨୭
 ୫୩୫୫୫୫ ୭୨୦
 ୫୩୫୫୫୫୫ ୩୮୨, ୩୮୭
 ୫୩୫୫ ୭୬, ୧୬୬

વલ્લુ ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૬
 વલ્લભાચાર્ય ૩૩૬
 વલ્લભ ૮૫૧
 વશાંતરભરણ ૩૮૨, ૩૮૭
 વશીકરણ ૬૬, ૨૬૬
 વસંત ૫૨૭
 વસિષ્ઠ ૭૧૯
 વસુ ૩૩૦, ૪૮૯, ૬૦૫, ૬૫૦, ૭૪૦,
 -માત્રા ૪૮૯; -ગુપ્તા ૬૫૯, -દેવ
 ૭૫૪; -દેવહિતી ૮૯૬; -પૂજ્ય
 ૬૯૯, -મૂર્તિ ૭૪૦; -મતી ૪૮૮,
 -મિત્રા ૪૯૯, ૬૫૦
 વસુધરા ૪૮૭, ૪૮૯, ૬૫૦, ૬૫૨,
 ૭૪૭
 વસ્તુ ૧૬૩, ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૬૧; -દોષ
 ૨૨૯, ૨૩૦; -નિવેશ ૮૮૩; -માન
 ૮૮૩; -વિદ્યા ૨૬૫
 વસંત ૧૨૯, ૨૫૯, ૩૧૦-૧૧; -ની
 જપમા ૮૫૨; -કથા ૪૪, -દાંતીવૃક્ષ
 ૫૨૫; -પુષ્પ ૫૪; -પ્રતિમા ૩૧૭;
 -વિધિ ૮૮૩, -અલ કાર ૮૮૫
 વહ્નિ ૪૭૪
 વચનતા ૭૬
 વજ્ર ૪૫૩
 વક્ત્ર ૩૪૪, ૮૨૩
 વક્ત્રના ૭૮૬
 વશા ૫૧૪
 વશીપત્રિકા ૩૯૧
 વાક ૫૦, -અનુયોગ ૮૭૭
 વાચક ૩૪૪
 વાચના ૧૪૭, ૧૫૨, ૨૩૨, ૨૪૫,
 ૩૨૭, ૩૪૪, ૪૦૩, ૭૧૦, ૭૨૩,
 ૭૮૩, ૭૮૪, ૮૨૩; -આચાર્ય ૭૬૯;
 -અનુસારી ૩૨૬, -નો કાલક્રમ

૭૯૬, -સોદ ૬૯૩, ૬૯૫, ૭૨૫,
 ૭૨૭; -શિષ્ય ૭૭૪, -સ પતિ ૭૭૦
 વાજકરણ ૨૬૪
 વાલ્મીકી ૮૦, ૯૦, ૩૬૦, ૪૦૬,
 ૪૨૨, ૪૨૮, ૪૫૫, ૫૧૬, ૫૧૭,
 ૭૨૧
 વાણારસી ૫૭૭, ૬૯૯
 વાત ૩૬૯, ૩૭૩; -કાંત ૩૬૯;
 -કુમારેન્દ્ર ૪૮૨, -કુટ ૩૬૯, -વજ
 ૩૬૯, -પરિક્ષા ૧૬૬, ૪૭૪;
 પરિષ ૧૬૬; -પરિક્ષા ૧૬૬;
 -પરિક્ષા ૪૭૪; -પ્રભ ૩૬૯, -લેશ્ય
 ૩૬૯, -વર્ણ ૩૬૯; -મૃગ ૩૬૯;
 -સુધ ૩૬૯; -રેક ૧૬૬, -આવર્ત
 ૩૬૯, -જિતરાવત સંક ૩૬૯
 વાતિક ૭૬૫
 વાદ ૨૫૮; -ના દોષ ૨૨૯, -વિદ્યા ૪૩૫;
 વાદિત ૮૮૩
 વાદી ૨૩૪, ૮૪૧, -સમવસરણ ૪૩૯
 વાદ ૮૮૪
 વાપી ૧૬૬
 વામનસંચાલ ૪૦૯
 વામા ૬૯૮
 વાયળા ૫૬૯
 વાયુ ૬૩, ૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૫,
 ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૭૪, ૩૩૮, ૪૦૧,
 ૪૦૯, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૦, ૪૪૨,
 ૪૬૪, ૫૨૫, ૫૫૫, ૬૦૫, -કાચા-
 ૨૯૩ ૩૮; -કાચિક ૧૭૫; કુમાર
 ૩૫૬, ૪૦૦, ૪૧૮, ૪૨૧, ૪૨૫,
 ૪૫૩, ૪૫૪; -મૂર્તિ ૭૨૩, ૭૩૯;
 -વૈક્રિય ૪૪૩
 વાર ૫૬૧
 વારિષેણ ૭૩૨

વારિષેણા ૫૬૦
 વારિસેન ૬૪૭
 વારિસેના ૬૦૦
 વારુણી ૫૬૯, ૭૦૨, ૭૩૯
 વાર્તિક ૨૬૫
 વાલ ૩૯૪
 વાલકી વાચના ૩૨૮
 વાલુક ૪૫૫
 વાલુકાપ્રભા ૩૫૧, ૩૫૨, ૫૧૪, ૭૫૭
 વાલુકારાત્રિ ૪૬
 વાસિષ્ઠ ૪૮૧, ૪૮૪, ૭૩૯, ૮૪૭, ૮૪૮
 વાસુદેવ ૨૦૩, ૩૪૭, ૬૦૨, ૬૩૯,
 ૬૭૯-૮૧, ૭૨૬, ૭૪૪, ૭૫૩,
 ૭૫૫, ૭૫૭, ૭૫૮; —ના પિતા
 ૭૫૩; —ની માતા ૭૫૩; —ના
 પૂર્વભવ ૭૫૨; —કૃષ્ણ ૭૫૭,
 —ગંડિકા ૨૫૦; —હિંદી ૭૪૫
 વાસુપૂજ્ય ૬૬૭, ૭૦૩, ૭૧૬, ૭૧૭,
 ૭૫૯
 વિકટ ૬૦૬; —આપાતી ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૬૨૦, ૬૨૮, ૬૩૩
 વિકથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૫; —અનુયોગ ૨૬૫
 વિકલેન્દ્રિય ૪૧૪; —જીવ ૩૯૧
 વિકાલક ૬૦૫
 વિકુદ્દન ૭૬૪
 વિકુર્વાણ ૪૦, —ઋષિ ૪૩૩
 વિકુર્વાણા ૩૮૧, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૪૯,
 ૪૫૦
 વિકૃતિ ૩૭૮
 વિક્રિયા ૪૬૯
 વિક્ષિપ્તતા ૩૧૯
 વિક્ષેપણી ૧૮-૯
 વિગતમિશ્રક ૩૯
 વિગતશૌક ૬૦૬

વિગતિ ૮૯૦
 વિગ્રહ ૧૬૬, ૪૨૮; —ગતિ ૨૦૮, ૪૨૬;
 —ગતિ સમાપન્ન ૪૦૦
 વિચિકિત્સા ૨૫, ૨૯, ૩૦
 વિચિત્ર ૪૮૪; —ક્રૂ ૫૮૬, —પક્ષ ૪૮૪
 વિચિત્રા ૫૬૦
 વિજય ૧૬૬, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૫૩, ૬૫૪,
 ૬૯૯, ૭૨૬, ૭૪૭, ૭૫૩, ૭૫૭
 —૯; —કૃષ્ણ ૬૪૭, —દ્વાર ૫૦૨,
 ૫૬૭; —પુરા ૫૭૬, ૬૨૭; —ખલ્લદેવ
 ૭૫૬
 વિજયા ૪૮૯, ૫૭૭, ૫૨૭, ૬૪૮, ૬૫૧,
 ૬૯૬, ૭૦૦, ૭૩૯, ૭૪૬, ૭૫૩;
 —રાજધાની ૬૫૪
 વિજ્ઞાન ૩; —અદ્વૈત ૩૩૬
 વિતત ૫૪૬, ૮૪૪; —પક્ષી ૨૦૧
 વિતથ્ય ૬૦૬
 વિતરતા ૫૮૯-૬૦૦
 વિનોદન ૧૩૫
 વિદર્ભ ૭૦૨
 વિદેહ ૫૯૦, ૫૯૩, ૬૫૬, —રાજની
 કન્યાઓ ૭૧૮
 વિદ્યા ૧૫૫, ૩૩૪, ૩૪૦; —ગત ૮૮૩;
 —ચારણ ૨૦૩, —અતિશય ૨૪૪;
 —ધર ૨૦૩; —ધરઓણી ૫૮૧;
 —અનુપ્રવાહ ૨૪૯, ૨૬૨;
 —અનુયોગ ૨૬૬; —ધરેન્દ્ર ૭૪૪
 વિદ્યુત ૪૮૬, ૪૯૦, ૫૯૨; —કુમાર
 ૧૭૭, ૩૫૫, ૪૨૧, ૪૮૧, —કુમારી
 ૪૫૪; —કુમારેન્દ્ર ૪૮૧; —પ્રભ
 ૫૮૨, ૫૯૫, ૬૧૨, ૬૨૧, ૬૨૯,
 ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૪૦; —પ્રભાઈ ૬૩૫;
 —દંતમુખ ૬૧૭; —મુખ ૬૧૭

विद्युता ४८७
 विद्वान् १७२
 विनत ३७२
 विनय ४, १७, ३६, ५२, १२६, १४४,
 २३१, ३३०, ३३७, ३४४, ३४६,
 ५१२, ५२५, ७६३, ७६५; -पिठक
 ५१२, ७८६, ७८८, ७८९, -वाही
 २३४, ४३६, -वेयावृत्य ३४४
 -शीलता ६८, -शुद्धि ११६, -श्रुत
 २६२; -संपन्न १३६, -समाधि ३४
 विभवस ५३६
 विनयित ८४५
 विनिपातिक ४४४
 विनिश्चय २०
 विनीता ६६८
 विनोदना १२१
 विन्ध्य ३३५
 विपरिवृत्त ५७, -नोपकम ५७-८;
 -अनुपेक्षा १५३
 विपाक ६३, ६६, -विषय १५१; -श्रुत
 २३१, २४५
 विपुल ७४४, -मति २१८
 विप्रलङ्घन श्रेणी २४८
 विप्रत्ययिक २४६
 विप्रक्षाय ५१
 विभाग २७०-१, -ज्ञान १७६, २६८,
 -ज्ञानक्रिया ३६; -ज्ञानी १७६
 विभाग निष्पन्न २७५
 विभाषा ५६६
 विमल ३६६, ३७२, ४७३, ६०६,
 ६६६, ६६७, ७१७, ७२६, ७३२,
 ७५६, -हृद ५८८; -वाहन ६८८,
 ६८९, ६६६, ७२७, ७२८, ७३०,
 ७३१, ७४७

विमला ४८७, ४८८, ५६६
 विमर्शप्रतियोगना १३२
 विमान ३६८, ३७३-६, ४२३, ४७०-२,
 ४७६, ४७८, ५०१, ५१०, ५५६;
 -मूर्द्धि ४३३, -मु २५३५ ४७५;
 -वासी ४५३, -आवरण ४५२,
 -आवास ४२३-४
 विमुक्ति २५८-६, -कथा १८, -जान-
 दर्शन कथा १८
 विमोह २५२, २५६
 विवाद ७५, २२८, २५८
 विवृत ३६१, -शुद्धि ३१५
 विरताविरत ६१, १०१
 विरति १०६
 विरसञ्च १५
 विरसाक्षारी १५
 विरसकाल १५८, ३३७
 विराधक १३२
 विराधना २३, २५१
 विवृद्धि ६०५
 विवेक २७२, -प्रतिभा ३१२, ३१५,
 -मूर्द्धि १३३-४
 विशाखा ४६४ -४६६, ४६६, ५०८,
 ६०४, ७००, ७०१
 विशाल ३७२, ४८२, ६०६
 विशाला ६४८, ७०१
 विशिष्ट ५८८
 विशुद्धि ३०७, ३०८, ७६१
 विरोध २३०, ३३४, -क्षि ३३६
 विरोधावश्यक ४५, ६६, १०६, १२२,
 २१६, ३०५, ३३८, ७२६ -१:१
 ८८५
 विरोधन २४, १३५
 विश्रुत ३७२

વિશ્વ ૬૦૫

વિશ્વકર્મેન ૫૨૫, ૬૬૯

વિશ્વનદી ૭૫૨

વિશ્વભૂમિ ૭૫૨

વિશ્વસેન ૬૯૯, ૭૪૬

વિશ્વાસી ૮૨૮

વિષ ૩૮; -કુલ ૮૬૭; -પરિણામ ૫૪૭,

-ભક્ષણ ૩૮૨; -વ્યાપાર ૨૮૧

વિષય ૪૩, ૨૧૦; -દુષ્ટ ૧૫૪; -પરિણામ

૩૭૯; -પ્રમાદ ૪૩

વિષ્કંભ ૪૫૮

વિષ્ણુ ૩૨૬, ૬૦૫, ૬૬૭, ૬૯૯

વિસંધિ ૬૦૬

વિસંભોગ ૭૮૦

વિસંવાદનાયોગ ૩૮

વિસાભોગિક ૭૮૦

વિસાત ૩૭૨

વિસામા ૨૮૨

વિસુદ્ધિમગ્ન ૭૫

વિસ્તારરુચિ ૨૭૯

વિરતીર્ણ ૫૪૪

વિસ્ત્રાપરિણત ૫૩૩

વિહંગગતિનામ ૮૩

વિહંગગતિપ્રમળ્યા ૭૬૭

વિહલ્લ ૩૨૬

વિહાત ૪૮૨

વિહાર ૩૨૧, -પ્રતિમા

વીછી ૨૦૧

વીતકર્મ ૮૪૭

વીતરાગતા ૩૦૦

વીતરામસંયમ ૨૯૨, ૨૯૩

વીતરાગાવસ્થા ૧૦૫

વીતશોકા ૫૭૬, ૬૨૭

વીથિ ૪૬૭

વીર ૩૬૯, ૭૧૭; -કાંત ૩૬૯; -કુલ

૩૬૯; -ગત ૩૬૯; -લ્લગ્ન ૩૬૯;

-પ્રભ ૩૬૯; -ભદ્ર ૭૧૯; -ચરા

૭૪૨; -ચરા ૭૨૪; -લેશ્ય ૩૬૯;

-વર્ણ ૩૬૯; -શ્રૂંગ ૩૬૯; -શ્રેણી

૩૬૯; -સૂત્ર ૩૬૯; -અગત ૭૨૪,

૭૪૨; -આવર્ત ૩૬૯; -આસન

૩૪૩; -આસનિક ૧૬, ૧૨૯;

-ઉત્તરાવર્તસક ૩૬૯

વીર્ય ૨૪૯, ૨૫૯, ૩૧૭, ૪૩૬; -પ્રવાહ

૨૬૧-૨; -બલ ૪૩૫, -આચાર

૨૩૨, ૨૯૦; -આરભકથા ૧૮

વૃક્ષ ૫૬૪, ૮૪૯, ૮૭૦ -ની ઉપમા

૮૪૯; -મૂળ ૩૧૫; -વિકુર્વાણા ૩૯૦

વૃત્ત ૮૮૧; -વૈતાલેય ૫૮૦, ૫૮૧,

૬૨૮

વૃત્તિ ૨૬૫

વૃક્ષવ્યાખ્યા ૩૦૬

વૃદ્ધિ ૪૧૯

વૃષભ ૪૯૩, -વીથિ ૪૬૭

વેદવેદક ૨૩૩

વેણુદારી ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૯૨

વેણુદેવ ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૯૨; -ગરુડ

૬૪૫

વેતસ ૭૦૧

વેદ ૨૦૬, ૩૨૨; -પરિણામ ૨૦૬,

-પુરુષ ૮૧૬

વેદકસમ્યક્ત્વ ૮૮

વેદન ૪૩૭, -ભય ૪૧૭

વેદના ૬૦-૬૨, ૭૧, ૩૪૭, ૩૯૮,

૪૩૭-૮, ૫૧૫, ૫૫૪; -પદ ૪૪૭;

-સમુદ્ધાત ૩૮૮, ૩૮૯; -સહન-

શીલતા ૩૦૦

વેદનીય ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૩૯૮

વેદાન્ત ૩૩૬, ૮૬૨
 વેદિકા ૧૬૬, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૧૮-૯,
 ૬૪૦-૧
 વેલધરદેવ ૬૧૨
 વેલધર નાગરાજ ૬૭૧
 વેલધરોપપાત ૨૫૮
 વેલંબ ૪૫૪, ૪૮૧-૨, ૪૮૫, ૬૧૧
 વેલા ૧૬૬
 વેશ્યા ૮૬૯
 વેણિમ ૮૮૪
 વૈકિંચ ૩૮૬, ૩૯૬, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪,
 ૪૦૬-૭, ૪૪૩, ૪૭૬, ૫૩૫;
 -શરીર ૨૧૬, ૨૭૦, ૪૨૦, -શરીરી
 ૧૭૫, -સમુદ્ધાત ૩૮૮-૯
 વૈકિંચક ૮૫, -નિહ્ન ૩૩૩
 વૈકિંચમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ ૪૩૦
 વૈજયંત ૩૪૯, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૧૦, ૬૫૩-૪
 વૈજયંતી ૪૮૯, ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૪૯,
 ૬૫૧, ૭૦૦, ૭૫૩
 વૈજ્યં ૫૮૬, ૬૩૬, ૬૫૨, -કાંઠ ૫૧૫,
 -ફૂટ ૫૮૬-૭ ૬૨૨
 વૈજ્યવેકા ૮૮૫
 વૈતરણી ૪૫૫
 વૈતાલિય ૫૮૨, ૫૯૦-૩, ૬૬૧
 વૈતાલિક ૨૫૬
 વૈદકશાસ્ત્ર ૮૬૨
 વૈદ્યારણિકા ૪૧૫
 વૈદ્યારણી ૮૧૩
 વૈદિક ૨૦, ૮૪૬
 વૈદેહ ૮૪૬
 વૈદ્યર્મ ૩૨૬
 વૈનયિક ૨૩૧, ૪૪૫, ૪૪૭
 વૈનયિકી ૨૨૦

વૈમાનિક ૬૧, ૭૦, ૮૦-૧, ૮૭, ૯૦,
 ૧૬૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૨૧૫, ૨૮૦,
 ૩૨૨, ૩૩૨, ૩૬૮, ૩૮૨, ૩૯૮,
 ૪૦૦, ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૨૩, ૪૨૭,
 ૪૩૮-૪૦, ૪૪૪, ૪૫૩, ૪૬૯,
 ૪૭૦, ૪૭૮-૮૧, ૪૮૫, ૫૦૦, ૭૨૧;
 -વિમાનપ્રસ્તર ૫૧૦, -આવાસ
 ૧૬૬ -ધન્દ ૪૮૯; -ની રિથતિ
 ૩૬૦
 વૈચાલ્ક્ય ૧૨૯, ૧૪૬, ૩૪૪, -કંરણ
 ૭૮૦
 વૈશ્યન ૩૬૬, ૪૭૪
 વૈશાખપૂર્ણિમા ૪૬૦
 વૈશેષિક ૧૬૦, ૩૩૪, ૩૩૬,
 વૈશ્વમત્સ્ય ૪૮૩, ૪૮૫-૭, ૪૯૦, ૪૯૬,
 ૫૨૫, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૬૩૬,
 ૬૫૨. -ફૂટ ૫૮૩, ૫૮૬, ૫૮૭,
 ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૬, ૬૩૩, ૬૩૫;
 -પ્રભ ૪૯૬, -કૃપપાત ૨૫૮;
 -લોકપાલ ૪૮૬
 વૈશ્યાનર વીચિ ૪૬૭
 વૈષણિક ૬૧૬
 વૈષ્ણવસ ૩૮૨. -મરણ ૩૮૭
 વ્યજન ૨૬૫, ૨૬૬, ૮૪૧. -અવગ્રહ
 ૨૧૯
 વ્યક્ત ૧૩૦, ૬૦૬, ૭૨૩, ૭૩૬;
 -ફૂટપ્રાયશ્ચિત ૧૩૦
 વ્યતિક્રમ ૨૩
 વ્યન્તર ૫૦, ૨૧૫, ૩૨૨, ૪૦૦-૧,
 ૪૨૨, ૪૩૨. ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩,
 ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૭, ૪૯૦, -નિકાય
 ૪૯૩; -આયતન ૩૩૪
 વ્યય ૧૬૯, ૮૬૦; -ઝેદન ૮૬૦;
 -આનન્તર્ય ૮૬૦

અવસાય ૧૯, ૨૦; -સભા ૪૯૮, ૫૧૩

અવસિત ૨૫

અવકાર ૧૮, ૧૩૯, ૨૬૩, ૨૭૬, ૩૩૮,

૫૧૪, ૭૭૬, ૭૯૭, ૮૨૦, ૮૮૬;

-નિશ્ચય ૩૩૮; -ભાષ્ય ૧૩૦, ૧૩૪,

૧૩૯, ૭૭૧, ૭૯૭, -સૂત્ર ૧૧૦,

૧૨૩; -સૂત્ર ૩૪૫, ૭૬૯, ૭૭૧, ૭૭૬

અવહારિકકાલ ૧૬૫

અવહારી ૭૩૨

અાકરણ ૮૭૭

અાખ્યાયુલિકા ૨૫૮

અાખ્યાયજ્ઞપિત ૨૩૧, ૨૩૬, ૨૬૦

અાધ્યમુખ ૬૧૬

અાધ્યસિહ ૬૯૯

અાધ્યાપત્ય ૮૪૮

અાધિ ૪૩૮

અાધાર ૪૧૦

અાવર્ત ૨૪૯, ૩૭૧, ૪૮૫

અાવહારિક દંડ ૮૮૭

અાવૃત્તિ ૧૨૦

અુલ્કાંતિ ૪૧૯

અુત્સર્ગ ૧૭, ૧૨૯, ૨૭૨; -પ્રતિમા .

૩૧૨; -અહ ૧૩૩-૪

અુહ ૮૮૩

મણ ૮૬૮

મત ૧૦૬, ૨૮૫, ૭૩૧

મીઠી ૩૯૩

મીકટ ૨૫૬

મીકડાલપુત્ર ૨૫૭

મીકનરુત ૮૮૪

મીકિત ૩૧૭, -પણ ૪૫૩

મીક ૩૬૨, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૯, ૪૯૦,

૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૭, ૫૦૦; -દેવેન્દ્ર

૪૯૩, -મ્રલ ૪૯૭, -ઈન્દ્ર ૩૬૨

મીકા ૪૮૬

મીણ ૩૧૧, ૩૯૪

મીતક ૭૨૪, ૭૨૭, ૭૪૧; -આયાપિતિ
૭૨૭

મીતની ૪૨૨

મીતદ્વ ૫૯૯, ૬૦૦

મીતદ્વાર ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૪૫

મીતધનુ ૬૮૯

મીતભિષક ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૮, ૫૦૮,
૬૦૪

મીતભિષા ૭૦૧

મીતરથ ૬૮૭

મીતવર્ષ ૫૨૧

મીનાયુ ૬૮૭

મીતાલિ ૭૨૬

મીતેરા ૪૫૪

મીનિશ્વરાદિગ્રહ ૫૦૧

મીનિશ્વર ૪૬૮, ૬૦૫, -સંવત્સર ૫૨૮

મીળલ ૨૫૭, ૩૦૦

મીળ ૨૧૦, ૨૫૬, ૨૭૪, ૨૭૭, ૫૪૪,

૫૪૫, ૫૪૬; -કલીળ ૭૬૫; -નય

૩૩૮, ૫૧૪; -પરિચારક ૪૧;

-પરિણામ ૫૩૩; -અદ્વૈત ૩૩૬;

-અદ્વૈતવાદી ૪૪૮; -આપાતી ૫૮૦,

૫૮૧, ૬૨૦, ૬૨૮, ૬૩૩; -ઉત્પત્તિ

૫૪૭

મીચનકથા ૪૪

મીચનપુણ્ય ૫૪

મીચનવિધિ ૮૮૩

મીચ્યા ૧૧૬, ૨૩૨, ૨૫૯, -તરપિંડ

૭૩૧; -પ્રતિમા ૩૧૭

મીચણ ૧૨૨

મીચક ૫૨૭

મીચીર ૧૧, ૮૫, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧

૪૦૬-૮, ૪૪૧; -નામકર્મ ૮૨,
-અધનનામ ૮૨, -અકુસ ૨૮૬,
૨૮૮; -રહિતજીવ ૨૭૪, -સમાત-
નામ ૮૨; -સપતિ ૭૭૦; -અગ્રો-
પાંગ ૮૨; -અવગાહના ૪૦૫;
હિતપતિ ૩૬૬, -હિપધિ ૩૬૮
શર્કરાભ ૮૪૭
શર્કરાપ્રમા ૩૫૧, ૫૧૪
શલાકાપુરુષ ૬૮૦, ૭૫૮
શલ્ય ૧૩૬, -હૃત્યા ૨૬૪
શશી ૬૫૨
શબ્દલીકૃત્ ૬૧૬
શસ્ત્ર ૩૮, ૨૦૫, -પરિજ્ઞા ૨૫૨, ૨૫૬,
-વાણિજ્ય ૨૮૧
શંકર ૭૪૪
શ કા ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૫૭૫, ૬૦૬, ૬૨૫,
૬૬૮, ૭૧૮, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૨૪
શક્તિ ૩૪૦; -પ્રતિસેવના ૧૩૨
શ ખ ૬૧૨-૧, ૭૨૫, ૮૮૪, -કાશિ-
વર્ધન ૭૨૪; -ગાલ ૪૮૩-૪,
-મહાનિધિ ૭૫૦; -વર ૬૫૧;
-વરાવભાસ ૬૫૧, -વર્ણ ૬૦૬,
-વર્ણાભિ ૬૦૬; -આવર્ત ૩૬૧
શાખા ૧૬૬
શાતા ૨૫૮
શાયની ૩૪૮
શાલ ૩૭૨, ૬૦૬, ૭૦૦, ૭૦૧, -અંત્ય-
વૃક્ષ ૭૧૪, -અતિ ૮૭૦; -ખર્ચા
૮૭૦
શાલ કાયલ ૮૪૭
શાલાકય ૨૬૪
શાલિલદ્ર ૨૫૭
શાલી ૩૬૩
શાલમલી ૪૫૩; -વૃક્ષ ૫૬૪

શાશ્વત ૫૫૪, -અશાશ્વતાનુયોગ ૧૬૬
શાસ્ત્રશ્રવણ ૩
શાંકરચેદાંત ૧૬૦
શાહિય ૮૪૭
શાતિ ૪૩૫, ૬૬૭, ૭૦૭, ૭૧૭
૭૪૬-૭, ૭૫૬
શાંત્યાચાર્ય ૧૨૫
શિક્ષાદાન ૭૬૩
શિક્ષાપ્રત ૭૩૧
શિખરી ૫૭૮, ૬૧૬-૭, ૬૨૮, ૬૩૧,
૬૩૬, ૬૩૮, ૬૬૦; -ફૂટ ૫૮૭,
૬૨૨; -વર્ષધર ૬૨૦
શિરીષ ૪૫૩, ૭૦૦
શિલ્પ ૧૬૪, ૪૩૫, -આજીવક ૮૪૬;
-સ્થાવરકાય ૧૬૪
શિવ ૬૧૨, ૭૨૪, ૭૫૩; -ભૂતિ ૭૬૦;
-રાજર્ષિ ૭૪૩; -સેન ૭૩૨
શિવા ૪૮૬, ૬૪૬, ૬૬૮, ૭૦૩
શિષ્યા ૭૧૫, ૭૭૪
શિષ્યા ૭૧૫
શીત ૧૧૬, ૩૬૦, ૩૬૫, ૪૩૮, ૫૪૪;
-મ્રોતા પ૬૬, ૬૦૧, ૬૩૨
શીતલ ૬૬૭, ૭૫૬, ૮૬૧
શીતા ૫૭૫, ૫૮૩, ૫૬૧, ૫૬૩, ૫૬૭,
૫૬૬, ૬૦૨, ૬૩૭, -પ્રપાતહૃદ
૫૬૬, ૬૨૩
શીતોદા ૫૭૫, ૫૮૩-૪, ૫૬૦, ૫૬૨,
૫૬૭-૮ ૬૦૨, ૬૨૪, ૬૩૪,
૬૩૭-૮, ૬૪૦; -પ્રપાતહૃદ ૫૬૬,
૬૨૩
શીતોષ્ણ ૩૬૦, ૩૬૫
શીતોષ્ણિક ૨૫૬
શીતોષ્ણીય ૨૫૨
શીર્ષ પ્રહૃલિકા ૧૬૫, ૮૮૭, -અંગ
૧૬૫, ૮૮૭

શીલ ૧૬૦, ૮૩૦; -કથા ૧૮; -વિપન્ન
૮૧૫; -પ્રત ૨૮, ૨૮૨; -સ પત્ન
૮૧૫, ૮૫૧; -આચાર ૮૨૦

શુક ૨૫૮, ૩૭૧, ૩૯૪, ૪૨૩-૪, ૪૬૭,
૪૬૮, ૪૭૧-૨ ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૫,
૫૦૧, ૫૧૦

શુકલ ૬૩, ૪૦૬, ૫૪૪, ૬૦૬, -ધ્યાન
૧૫૦, ૧૫૨-૩, ૭૨૧; -પક્ષ ૪૫૭;
-પાક્ષિક ૧૭૬, ૪૨૮; -લેશ્યા
૨૦૬, ૨૧૩; -લેશ્યી ૧૭૫;
વિપાત્રી ૬૩; -અભિનતિ ૨૦૪

શુચિ ૧૭, ૭૦૩, ૮૨૦; -મના ૮૨૦
શુદ્ધ ૮૧૬; -ગાધારા ૮૮૦; -દત ૬૧૭,
૭૪૭; -દૃષ્ટિ ૮૨૦; -પરાક્રમી ૮૨૦;
-પ્રજ્ઞ ૮૨૦; -મના ૮૧૬; -વ્યવહારી
૮૨૦; -શીલાચારયુક્ત ૮૨૦; -પદ્મ
૮૮૦; -સ કદંબી ૮૧૬, -અશુદ્ધ
ગ્રહણ ૨૩૨, -ઐપણિક ૧૫;
-ઉપહૃત ૩૦૯

શુભ ૩૬૮, ૩૭૩, ૭૦૩, ૭૧૬; -કાંત
૩૬૮; -કૃષ્ણ ૪૪૪; -ગન્ધ ૩૬૮,
-ઘોષ ૭૧૬; -દીર્ઘાયુભય ૭૦;
નામ ૮૪; -નામકર્મ ૭૩, -ભોગ
૨૮, -લેશ્ય ૩૬૮; -વર્ણ ૩૬૮;
વિપાત્રી ૬૦; -શબ્દ ૫૪૪, -સ્પર્શ
૩૬૮; -અનુભવની ૬૦

શુભા ૪૮૬, ૫૭૬, ૬૨૬

શુભાવિનય ૩૪૪

શુધિર ૫૪૬, ૮૮૪

શૂર ૮૪૪; -સેન ૭૩૨

શૃંગાલખાદિતા ૭૬૭

શૃંગાર ૪૨૯

શેલક ૨૬૦

શેષમતી ૭૫૪

શેષવતી ૬૫૨

શેષ ૩૧, ૩૪૪, ૭૭૫; -પ્રત્યંગીક ૭૭૬

શેલક ૮૪૭

શેલપાલ ૪૮૩, ૪૮૪

શેલસ્તમ્ભ ૪૬

શેલા ૫૧૪

શેલેશીકરણ ૧૫૨

શેાક ૭૬, ૪૩૮, ૪૫૨

શેણિત ૩૯૪

શેણીર ૮૪૫

શૌચ ૧૩

શૌચ ૨૫૬

શ્યામ ૪૫૪, -કોષ્ટ ૭૩૨

શ્યામા ૬૯૭, ૭૦૨

અર્ક્ષ ૨૬-૩૦, ૨૭૮, ૩૧૭; -બલ ૪૩૫

અર્ક્ષાનશુદ્ધ ૧૧૬

અમણ ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૨૧૦, ૨૩૪,

૭૬૩, ૮૪૮, ધર્મ -૭૩૦; નિર્મળ ૫

૧૨૭, ૧૩૫, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૧૫,

૩૨૧, ૪૩૪, ૭૮૨, -બ્રાહ્મણ ૩,

૨૬૬ -૭૧, ૩૨૧, ૪૩૩, ૪૩૪,

૪૫૦; -ભગવાન મહાવીર ૨૬;

-મૂત ૨૮૫, -ઉપાસક ૨૮૧-૨,

૨૮૬, -ઉપાસિકા ૨૮૬

અમણી ૭૬૩

અવણ ૩૧, ૪૬૫-૬, ૪૬૮, ૫૦૮,

૬૦૪, ૭૦૧

આવક ૧૦૧, ૨૮૪, ૩૪૫, ૭૩૧, ૭૬૩

આવસ્તી ૨૬૬, ૩૨૮, ૩૩૬, ૫૭૭, ૬૯૮

૭૫૩

આવિકા ૭૬૩, -પ્રુદ્ધ અંબુપરિમાજક

૭૨૭

શ્રી ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૬, ૬૫૩, ૬૯૭,

૭૪૬; -કાંત ૩૭૧, ૩૭૫, ૬૮૮,

—ગુપ્ત ૩૩૪; —ચન્દ્ર ૭૩૨, —દામ
ગૃહ ૩૩૨; —દેવ ૭૪૪; —દેવી ૨૫૮,
૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૨, —ધર ૭૧૯,
—પુત્ર ૭૪૭; —મૂર્તિ ૭૪૭, —મહા-
પદ્મ ૭૪૩, —મહિત ૩૭૧, —વત્સ
૨૭૬, ૩૭૨, ૪૭૩, —વિમલ ૭૪૪,
—સુભાહુ સ્વામી ૫૭૬; —સોમ
૭૪૭, —સૌમનસ ૩૭૧
શ્રુત ૨૧, ૨૬, ૬૬, ૧૨૬, ૧૩૯, ૪૫૨,
૭૮૦; ૮૩૦, —અજ્ઞાન ક્રિયા ૩૬;
—અજ્ઞાની ૧૭૬, —કેવલી ૪૮૦,
—જ્ઞાન ૨૨, ૨૧૭ ૨૧૯, ૩૨૫,
૩૪૪; —જ્ઞાનાવરણી ૭૩, —જ્ઞાની
૬, ૧૭૫, ૧૭૬, —ધર્મ ૧૨, ૧૩,
૨૧, ૨૨, —નિશ્ચિત ૨૧૯, —પ્રત્ય-
નીક ૭૭૬; —મદ ૭૭, —વ્યવહાર
૭૭૬; —સમ્પત્તિ ૭૭૦, —સાગર
૭૩૨ —કંઠ ૨૩૩, ૨૫૬, —સ્થવિર
૧૩, ૭૭૪
શ્રેણિક (શિલેસાર) ૭૨૪, ૭૨૫,
૭૨૭, ૭૪૦
શ્રેણી ૮૮૮; —મેઠ ૮૮૮
શ્રેયસ્કર ૮૩૫
શ્રેય કર ૬૦૬
શ્રેયાસ ૬૯૭, ૬૯૮, ૭૫૨, ૭૫૯
શ્રોત્રેન્દ્રિય ૧૦૬, ૨૧૦, —અસવર ૪૮,
—નિગ્રહ ૩૦૦; —રાગોપગતિ ૧૧૩,
—સાતા ૭૪
શ્લોક ૮૮૩
શ્વાન ૮૪૮
શ્વાસોન્નવાસ ૩૪૭, ૩૭૩ —૮, ૮૦૨
શ્વેત ૪૮૨, ૪૯૪, —કંઠ ૪૯૨; —ગાય
૭૨૧;
શ્વેતવિકા ૨૬૬

શ્વેતાંબર ૧૨૪, ૩૨૮, ૩૩૦, ૬૯૧,
૬૯૨, ૭૦૪, ૭૦૯, ૭૩૭
શ્વેતામ્બી ૭૪૨
ષટ્પદાગમ ૨૪૮
ષટ્કલ્પ ૨૬૭, ૩૩૪
ષટ્ક ૮૭૯; —ગ્રામ ૮૮૦
સાકષાય ૧૭૩
સકાયિક ૧૭૨
સક્રા ૫૨૫
સક્રિપણ ૭૦૦
સગર ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૮
સચિત ૩૯૧, ૩૯૪, ૪૩૩, —આહાર
ત્યાગી ૨૮૪, —ત્યાગ ૨૮૫
સજલ ૫૬૨
સજ્જવ-નિર્જીવ ૮૮૪
સક્ષિપ્તવાય ૧૬૭
સત ૧૬૩ —પુરુષ ૮૩૯
સતરિસમ ૫૨૫
સતી ૪૮૯, ૬૪૯
સતેરા ૪૮૬
સત્કાર ૩૪૪, ૮૨૩; —પુરસ્કાર ૧૧૬;
—આશાસપ્રયોગ ૭૮
સત્તરિસમકાલ ૭૧૦, ૭૩૮
સત્તા ૫૭, ૮૮
સત્ય ૧૩, ૧૪, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૨,
૨૦૯, ૩૧૭, ૩૨૬, ૫૨૫, ૭૨૬,
૭૪૪, —દૃષ્ટિ ૮૨૧, —નિર્જાતીપુત્ર
૭૨૭, —પરાક્રમ ૮૨૧; —પરિણત
૮૨૦; —પ્રજ્ઞા ૮૨૧, —પ્રવાહ ૨૪૯,
૨૬૨, —ભામા ૭૫૭, —ભાષા ૧૦૯;
—મન પ્રયોગ ૪૩૦, —મના ૮૨૧;
—મૃષા ૩૯, ૧૦૯, —મૃષા મન પ્રયોગ
૪૩૦, —મૃષા વચન પ્રયોગ ૪૩૦;
—રૂપ ૮૨૧, —વચન ૧૧૦, ૧૨૩;

-વચન પ્રયોગ ૪૩૦; -વ્યવહાર
 ૮૨૧; -શીલાચાર; ૮૨૧, -સેન
 ૭૩૨; -સંકલ્પ ૮૨૧
 સત્વાવાસ ૪૪૪
 સદ્ગતિ ૨૦૯
 સદ્ગુણનાશ ૨૬
 સદ્ભાવપદાર્થ ૧૬૮
 સનકુમાર ૪૧, ૧૬૬, ૩૬૪, ૩૬૮,
 ૩૮૬, ૪૦૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧
 -૪, ૪૭૦, ૪૭૩, ૪૭૬, ૪૮૫,
 ૪૯૦, ૪૯૫, ૫૧૦, ૫૧૧, ૭૪૬-૭,
 ૭૯૨; -માહોદ્ ૪૦૫; -અવતંસક
 ૩૬૯
 સન્નિવેશ ૧૬૫
 સન્નિહિત ૪૮૨
 સન્મતિ કુલકર ૭૨૭
 સન્માન ૩૪૪, ૮૨૩
 સપુદ્ગલ ૫૫૪
 સપ્તપર્ણવન ૬૪૭
 સપ્તસપ્તમિકા ૩૧૬
 સખલ ૪૫૪
 સલા ૪૯૭-૮
 સલાસ ૮૮૩
 સલિલુ ૨૬૨
 સમ ૩૬૯, ૩૭૪, ૮૮૨
 સમચતુરસ ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૪૩, ૭૧૯
 સમતાલ ૮૮૩
 સમના ૬૪૯
 સમનુજ્ઞા ૭૭૫
 સમપાદ્યુતા ૧૬
 સમપ્રેલ ૩૬૯
 સમપ્રમાણ ૫૫૯-૬૦
 સમભિરૂઢ ૨૪૯, ૨૭૭
 સમભૂતલા પૃથ્વી ૫૦૧

સમય ૧૬૦, ૧૬૪, ૨૫૯, ૨૭૫, ૩૩૩,
 ૫૨૧, ૫૨૫; -ક્ષેત્ર ૫૨૦, ૫૪૯,
 ૫૫૯, ૬૪૩; -સૂચકતા ૪૩૫;
 -અંત ૮૯૨; -આનન્તર્ય ૮૯૦
 સમવસરણ ૨૧, ૨૫૯, ૩૧૧, ૪૩૯,
 ૭૨૨, ૭૮૦
 સમવાય ૨૩૧, ૩૩૪; -અગ ૧૧૧,
 ૧૬૪, ૨૩૫, ૩૩૦, ૪૬૫
 સમા ૫૨૧
 સમાચારી ૭૭૯, ૮૦૪, ૮૦૫
 સમાધિ ૧૭, ૩૨, ૩૪, ૧૬૦, ૨૫૯,
 ૩૪૫, ૭૨૬; -કથા ૧૮; -ગુપ્ત
 ૭૪૪; -પ્રતિમા ૩૧૨, ૩૪૬;
 -ખલ ૪૩૫; -સ્થાન ૩૨, ૪૨,
 ૨૫૭, ૨૬૩
 સમાન ૨૪૯
 સમિતિ ૧૦૬, ૨૩૨, ૨૬૩
 સમારંભ ૩૮, ૨૯૬; -કરણ ૪૩૧
 સમાહારા ૬૫૨
 સમિતા ૪૯૯, ૫૦૦
 સમિતિ ૧૧૪, ૧૨૫
 સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિષ્ઠાતી ૧૫૨
 સમુચ્છેદવાહી ૨૬૭, ૩૩૭, ૪૩૯ ૪૪૮,
 સમુદ્ભ ૨૭૦
 સમુદ્દાનક્રિયા ૩૬, ૪૧૫
 સમુદ્ગત પક્ષી ૨૦૧
 સમુદ્ધાત ૩૮૮-૯, ૩૯૪. ૪૧૯, ૪૪૯
 સમુદેશ ૩૪૪; -૭૬૪
 સમુદેશનકાલ ૨૩૩
 સમુદ્ ૧૬૬, ૩૨૬, ૬૪૪, ૭૫૨,
 ૮૬૮; -હત ૭૫૨; -પાલિત ૨૬૩;
 -વિશ્રય ૬૯૯, ૭૪૬
 સમ્મત સત્ય ૧૧૦
 સમ્મતિ ૧૬૪

સમ્યક્ષ્વ ૫, ૧૦૬, ૨૫૨, ૨૫૬, ૪૧૦,
૪૨૭

સમ્યક્ પરાક્રમ ૩૧

સમ્યક્ પ્રયત્ન ૩૧

સમ્યગ્દર્શન ૭, ૭૮, ૨૭૮

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ૧૭, ૮૭, ૯૬, ૧૭૩, ૪૦૩,
૪૧૪, ૪૨૭

સમ્યગ્ મિત્યાદર્શન ૭૮, ૨૭૮

સમ્યગ્ મિત્યાદૃષ્ટિ ૯૧, ૯૯, ૧૭૩

સમ્યગ્ મિત્યાનુચિ ૭૮

સમ્યગ્ નુચિ ૭૮

સમ્યગ્ યોગ ૩૧

સમ્યગ્ વાહ ૨૬૦

સયોગી ૧૭૨; -કેવલી ૯૨, ૯૮,
૧૦૫, ૨૬૪

સયોનિક ૫૫૪

સરથૂ ૩૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦

સરસવ ૩૯૪

સરસ્વતી ૪૮૮

સરાગ સમ્યગ્દર્શન ૨૭૯

સરાગ સંયમ ૬૯, ૨૬૨

સન્નપી ૫૫૪

સરોવર ૧૬૬

સર્પ ૨૦૧, ૬૦૫

સર્વ ૧૭૦; -અહતાહાન વિરમણ ૧૦૮;

-કામવિરતિ ૧૭; -કાર્ત્તિ જીવ

૨૬૯, ૨૭૧; -ગા ૬૫૩; -શ્રાતી

૯૪, -જીવસુખાવહ ૨૬૦; -જ્ઞાના-

વરણી ૭૨; -દર્શનાવરણી ૭૨;

-ધર્મ-તીર્થ ૬૬; -પરિગ્રહવિરમણ

૧૦૮; -પ્રાણાતિપાતવિરમણ ૧૦૮;

-ભદ્ર ૪૭૧; -મૃપાવાહ વિરમણ

૧૦૮; ૬૪૫, ૬૫૩; -મૈથુન

વિરમણ ૧૦૮; -રત્ન મહાનિધિ

સ્થા-૬૨

૭૫૦, -રત્ના ૬૫૦; -સ્વપ્ન ૨૫૮;

-આત્મમૂ ૭૪૩; -અધિપતિ ૮૪૫;

-અક્ષી ૫૩૦; -આનંદ ૭૩૨;

-અનુભૂતિ ૭૨૫; -અર્થવિમાન

૭૧૯, અર્થસિદ્ધિ (ધ્) ૧૧૧, ૧૨૬,

૩૪૯, ૩૬૭, ૩૭૮, ૪૪૧, ૪૭૨,

૪૭૭, ૫૨૫, ૫૫૮-૯, ૮૧૬;

-કેતક ૬૭૬

સર્વતોભદ્ર ૨૪૪, ૩૭૧, ૪૭૩

સર્વતોભદ્રા ૩૧૨, ૩૧૪; -પ્રતિમા ૩૪૧

સલિલાવતી ૫૭૫, ૫૮૨

સલેશ ૧૭૩

સવિતા ૬૦૫

સવેદ ૧૭૨

સશરીરી ૧૭૩

સહદેવી ૭૪૬

સહસાકારપ્રયોગ ૧૩૨

સહસોદ્ધિ આમરક ૨૫૬

સહસ્રવર્ષ ૫૨૧

સહસાર ૪૧, ૩૬૬, ૮૦૫, ૮૨૬,

૪૨૪, ૪૪૧-૨, ૪૪૪, ૪૭૦, ૮૭૨,

૪૭૬-૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૧૦,

૫૧૧, ૭૧૬; -અવતરસક ૩૭૨

સહપતિ બ્રહ્મા ૫૧૨

સહિત ૬૦૫

સકંપણ ૭૫૮

સકીર્ણ હાથી ૮૬૧

સકેતક પ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦

સકેત પ્રવ્રત્યા ૭૬૬

સંક્રમ ૫૯

સંક્રમણ ૨૩૧, ૫૩૫

સંક્રમણદોષ ૨૨૬

સંક્રમિતાનુયોગ ૮૭૭

સંક્રિયક લેરુ ૩૮૪

સંકલેશ ૨૩, ૩૦૨
 સંક્ષેપ ૯૮; -ચિ ૨૭૬
 સંક્ષેપિતદશા ૨૫૬, ૨૫૮
 સંખ્યા ૨૫૮, ૨૭૬; -કૃતિક ૧૫
 સંખ્યાતકાલ ૧૬૫
 સંખ્યાત વર્ષાયુષી ૪૦૨
 સંખ્યાન ૪૩૫, ૮૮૬
 સંગનો ત્યાગ ૧૭
 સંગ્રહ ૮૮૬; -દાન ૬૩; -સંપત્તિ
 ૭૭૦
 સંગ્રહણી ૨૪૦, ૨૭૬, ૩૩૮, ૫૧૪
 સંધ ૨૧, ૬૮, ૧૨૨, ૧૨૭, ૩૪૪,
 ૭૨૧, ૭૬૩; -ધર્મ ૧૩; -પ્રત્યનીક
 ૭૭૬, ૭૮૧; -વ્યવસ્થા ૭૬૩;
 -સ્થવિર ૧૩
 સંધ્યાણ ૪૦૮, ૭૧૬
 સંધાતક ૨૬૦
 સંધાટિકા ૩૧૧
 સંધાત ૫૩૫
 સંધાતિમ ૮૮૫
 સંચારસમ ૮૮૨
 સંજય ૨૬૩, ૭૨૪, ૭૪૨
 સંજ્ઞા ૨૨૨, ૪૧૬-૭, ૪૪૪
 સંજ્ઞી ૧૭૪, ૪૨૬, ૮૪૮; -જ્ઞાન ૩૩;
 -પરિચિન્ન ૮૦; -મનુષ્ય ૮૦
 સંગવલન ૭૬, ૮૬, ૨૧૨
 સંતુષ્ટિકથા ૧૮
 સંતોષ ૨૮
 સંતોષ ૩૧૫
 સંનિષધા ૭૮૦
 સંપરાય ૪૧૦
 સંપૂર્ણલોક ૪૪૬
 સંબાધ ૧૬૫
 સંયુક્તવૃત્તા ૩૦૪

સંભવ ૬૬૬, ૭૫૮
 સંભિન્ન ૨૪૬
 સંભૂતિ ૬૮૬, ૭૫૨; -વિજય ૨૫૮
 સંભોગ ૭૬૪, ૭૮૦; -ના પ્રકાર ૮૦૮;
 -વિસંભોગ ૭૮૦
 સમતિસ્થાવરકાચ ૧૬૪
 સંમર્દ ૩૧૬
 સંમુક્ત ૮૪૭
 સંમુચ્છિમ ૧૬૬, ૨૦૦, ૩૨૨-૩, ૩૬૨,
 ૪૧૮; -કરપારસર્પ ૩૫૬; -ખેચર
 ૩૫૬; -ચોપગા સ્થલચર ૪૪૨;
 -જલચર ૪૪૨; -તિર્થચપચિન્દ્રિય
 ૩૨૨, ૩૪૧ ૩૬૦, ૪૦૬, ૪૪૧;
 -ભુજપરિસર્પ ૩૫૮; -મનુષ્ય ૨૦૨,
 ૩૨૨, ૩૬૦-૧, ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૪૧
 સંમોહયોગ્યકર્મ ૬૮
 સંયત ૧૭૪, ૨૬૧, ૪૦૩; -મનુષ્ય
 ૪૩૧-૨; -સત્ય ૧૨૨; -અસત્ય
 ૧૭૪
 સંયમ ૩, ૧૩, ૧૪, ૧૧૮, ૨૬૧-૭,
 ૩૮૫; -ધર્મ ૪૪૮; -અસંયમ ૬૬
 સંયુથ ૨૪૬; -અનુયોગ ૮૭૭
 સંયોગીવર્ગણા ૧૮૧
 સંયોજનાધિકરણિયી ૪૧૧
 સંયોજનાપ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૧
 સંરંભા ૩૮, ૨૬૬; -કરણ ૪૩૧
 સંલીનતા ૧૨૮
 સંરક્ષણોપધાત ૩૦૮
 સંલાપ ૫૧
 સંલેખના ૧૨૭, ૨૮૩
 સંવત્સર ૧૬૪, ૫૨૭-૮
 સંવર ૫, ૧૭, ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૬૮, ૨૪૫,
 ૨૫૮, ૪૪૫, ૫૫૪, ૬૬૮, ૭૨૬
 સંવર્ધિત ૮૪૫

संवास ४०-४१, ७६४
 सवृत ६७, ३६१; -अकुश २८८,
 -विवृत ३६१
 सवेग १७
 सवेद ५५४
 सवेदनी १८-६
 संशय ४३
 संशयित ५१; -मिथ्यात्व ५२
 संसृज्यतप कर्म ६७
 संसार २४, १५५, १६०, -प्रतिग्रह
 २४८, -सागर ७६१; -अनुभेक्षा
 १५२, -आपन्न ५५४
 संसारी १७६, १६१; -मित्र ८३८
 संसृष्ट ३८४; -कल्पिक १४; -विपक्षित
 ३०६
 संसेकित ३०६
 संस्कृत ८८२
 संस्थान ४०२, ४०६, ४४२, ५३४;
 -नाम ८२, २५७, ४४१; -परिणाम
 ५३३ -विषय १५१
 संस्वेदय ३६२, ४१८
 संस्तुत ३४०
 साकारोपयुक्त १७३
 साकैत-अयोध्या ५७७
 सागर ३२६, ३५१, ३६८, ३७३,
 ५६१; -कांत ३६८; -चित्र ५६१;
 -कृत ७५२; -कृता ७०१, -विषय
 १६५, ३६७, ५३०
 सागार उत्साहमान १२०
 सागारिक लोचन ३००
 साया परिणाम ८२०
 सायु ४३६
 सात ३७२; -तत्त्व ५५, -द्वीपसमुद्र-
 प्रमाण ४४८; -वाणी २६७,
 ३३६-७, ४३६, ४४८; -रक्षात्रत
 ७३१; -सप्तक २५६

साता ७४, ३७६; -गौरव ४७;
 -वेदनीय ७२, ८८
 सातियोग ७६
 सादिसस्थान ४०६
 साधर्मिक १२७, १४४, ३४४
 साधर्म्य ३२६
 साधारण वनस्पति ४४०
 साधारण शरीरनाम ८३
 साधु ३७, १२७, १३६, २०३, ३३१
 सानुकेशता ६८
 सान्निपातिक ४३७
 साम ८६४
 सामन्तोपनिषा ४१५
 सामन्तोपनिषातिका ४१५
 सामर्थ्यहीन ८२७
 सामवेदिक २०
 सामाचार्य २६३
 सामान ३७१, ३७२, ३७६
 सामानिक ४७६, ४६०, ४६६, ५००,
 ६८२
 सामान्य ६८, ३३४, ४४८, ४८२
 सामान्यतोषनिपातनिक ८८५
 सामान्य दृष्टि ३३६
 सामागिक २०, १०८, १२१, २८२,
 २८३, २८५, २६५, ३२६, ३४५,
 ७६७, -कल्प स्थिति ७७७, ७६७;
 -मृत ७६३, -समय २६५
 सामुद्रिक २६६; -निर्णय ३३२
 साय कारानुयोग ८७७
 सारकाता ८८०
 सारथी ८५७
 सारसी ८८०
 सारस्वत ४७४, ४७५
 साक्षेयिकापिता २५७

સારવાહન સમ્યગ્ દૃષ્ટિ ૯૧, ૯૯
 સાંખ્ય ૧૬૦, ૩૩૭, ૪૪૮
 સાંજવલન ૭૫
 સાંપરાયિકી ૪૧૦
 સાંસોગિક ૩૪૪, ૭૮૦
 સામોહ ૬૭
 સામોહી ૬૭
 સાંવત્સરિક ૭૨૦
 સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ૩૨૫
 સિદ્ધ ૪, ૯૨, ૧૦૬, ૧૫૬-૮, ૧૭૨,
 ૧૭૫-૬, ૩૮૬, ૫૬૧, ૫૮૬-૯૩;
 -કૃત ૫૮૮-૯; -ગતિ ૧૫૮, ૨૦૮,
 ૩૮૧, ૩૯૭; -આદ્ય ૨૪૮; -ગ્રેણી
 ૨૪૯

સિદ્ધસેન ૩૨૭, ૩૩૮
 સિદ્ધાંતસંગ્રહ ૬૬૫
 સિદ્ધાંતતન ૭૪૬
 સિદ્ધાર્થ ૬૯૬, ૬૯૭, ૭૦૦, ૭૩૨
 સિદ્ધિ ૧૫૬, ૧૫૮, ૫૬૧; -વિગ્રહગતિ
 ૨૦૮

સિંચાલ ૮૬૨
 સિંધુ ૫૬૭, ૫૬૮, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૩૦,
 ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯; -કુંડ
 ૬૦૩, ૬૩૬; -નદી ૬૦૩; -પ્રપાત
 -હૃદ ૫૬૫, ૬૨૩, ૬૩૦

સિંહ ૩૬૧, ૮૬૦, ૮૬૨; -કાંત ૩૬૧;
 -આકૃતિ ૭૬૭, -ગતિ ૪૮૪;
 -ગિરિ ૬૯૭, ૭૬૪; -નાદ, ૪૩૫;
 -પુર ૬૯૬; -પુરા ૫૭૬ ૬૨૭;
 -મુખ ૬૧૬; -રથ ૬૯૭; -વિક્રમ-
 ગતિ ૪૮૪; -વીત ૩૭૧; -શયન ૩૧;
 -સેન ૬૯૬, ૭૦૨; -સેનાપતિ ૬૪;
 -સ્રોતા ૬૨૪, ૬૩૭; -આસન ૬૪૭

સીતા ૬૪૨, ૭૫૩
 સીમંકર ૬૮૬
 સીમંતક ૫૧૭, ૫૫૯
 સીમંધર ૬૮૬
 સુઅધીત ૧૨
 સુકચ્છ ૫૭૫, ૬૨૫
 સુકાલ ૩૭૨
 સુકલમાં જન્મ ૪૫૨
 સુદૃષ્ટિ ૩૬૯
 સુકોશલ ૭૩૨
 સુક્ષેત્રકલ્પ ૨૫૮
 સુખ ૨૮; -નિદ્રા ૩૧; -સાલજી ૬૮;
 -વિપાક ૨૪૬; -શય્યા ૨૬, ૩૧;
 -આવહ ૬૩૪-૫૦; -આવહકૃત

૫૮૩, ૬૨૧
 સુગત ૨૦૮-૯, ૮૩૨
 સુગતિ ૨૦૮-૯, ૮૩૩; -ગામી ૮૩૩
 સુગ્રીવ ૪૬૨, ૬૯૬, ૭૫૮
 સુશોષ ૩૬૬-૭૦
 સુશોષા ૭૮૮
 સુચન્દ ૭૩૨
 સુભતા ૪૮૭
 સુન્યેષા ૭૪૪
 સુતપરિચત ૧૨
 સુતરાઈ ૪૧૦-૧
 સુદર્શન ૨૫૭, ૪૮૧, ૪૯૨, ૫૬૪,
 ૫૬૬, ૬૧૬, ૬૪૫, ૬૫૨, ૬૬૭
 -૯, ૭૪૬, ૭૫૨-૪, ૭૫૭, ૭૫૯
 સુદર્શના ૩૨૬, ૪૮૭, ૬૪૪, ૬૪૮,
 ૬૫૦, ૭૦૦, ૭૫૩
 સુધર્મ (મી) ૪૪૨, ૪૫૫, ૭૦૩, ૭૨૩,
 ૭૩૬; -સલા ૪૬૭-૮, ૫૧૩;
 -અવતંસક ૩૬૮
 સુધ્યાત ૧૨

सुनई ३७१, ६६६, ७२५
 सुनई ४८७, ७४६, ७६४
 सुनक्षत्र २५७
 सुनेत ७३३
 सुपईम ३७०, ६२५, ५६२, ५७५
 सुपार्श्वकुमार ७७, ३५६, ४००, ४२१,
 ४५३, ४८१, ४८५, ४८६; -छन्द
 ४८१
 सुपार्श्वद्वार ६४७
 सुपाश्व ६६७, ७०६, ७२४, ७२५,
 ७३२, ७४१, ७४३, ७५६
 सुपाश्वी ७२७
 सुपुष्प ३७२
 सुपुङ्ग ३७०
 सुप्रबिधान ४३१, ४३२
 सुप्रतिपक्ष ४८१
 सुप्रतिष्ठा ३६६, ४७४
 सुप्रत्यानंही ८३२
 सुप्रयुक्ता ६५२
 सुप्रभा ४८४, ४८६, ७५३, ७५६-७,
 ७५६; -कांत ४८४
 सुप्रभा ४८६, ७००-१
 सुप्रसिद्धा ७००
 सुमीत ५२५
 सुयंघ्र ६८६, ७५२
 सुयज्ञ ३७०
 सुयगनाम ८४
 सुयगा ४८८
 सुयद्र ३७१, ७५२
 सुयद्रा ३१४, ४८७, ७४६, ७५३
 सुयूम ५८६, ७४६, ७४७, ७५६
 सुयोगा ५६०
 सुयति ६८६, ६६६-७, ७१६, ७५६
 सुयनस ४७१

सुयना ४८७, ७०२, ८१७
 सुयंगल ७३२
 सुयगला ७४६
 सुयित्र ६६६, ६६७, -विजय ७४६
 सुमेधा ५६०
 सुयशा ६६७
 सुर ७१४; -देव ७४३
 सुरभिगंध ५४४
 सुरादेव २५७
 सुरादेवी ६५२
 सुरप ४८२, ४८८, ५४४
 सुरपा ४५४, ४८६, ६८८
 सुरेन्द्रहंत ६६८
 सुखलगाधि ४२८
 सुखस ५६५; -हृद ६३५
 सुखसा ७०२, ७२४, ७२६, ७४१, ७४५
 सुवज ३७०
 सुवत्स ४८२, ५७५, ५६५, ६२५
 सुवत्सा ५६०
 सुवम ५७६, ५६२, ६२६
 सुवर्ण ४८६; -कुमार ११७, २८२;
 ५६१; -हृद प्रपातहृद ५६६; -हृदा
 ५६८, ५६६, ६०१, ६३२, ६३७,
 ६३८, -हृदाप्रपातहृद ६२३; -पात
 ८८३, -पीत ७०२
 सुवदय ५७६, ५६२, ६६२
 सुवाक्यशुद्धि १०६
 सुवात ३६६
 सुविक्रम ४६२
 सुविधि १७, ८६५; -नाथ ७०६, -पुष्प-
 हंत ६६७, ७५६
 सुविशाल ४७१
 सुविशात ३७२
 सुवीर ३६६

સુપ્રત ૬૦૬, ૭૦૨, ૭૩૨, ૮૩૨

સુપ્રતા ૬૯૭

સુશાલ ૩૭૨

સુશામણ્યતા ૨૫

સુશ્રુત ૨૬૪

સુષમદુષમા ૫૨૧, ૫૨૨

સુષમસુષમા૩૪૬, ૪૦૪, ૫૨૧, ૫૨૨,

૬૩૧, ૬૩૩, ૬૮૬, ૬૯૩, ૬૯૪

સુષમાઆરો ૫૨૧, ૫૨૨, ૬૦૭-૮,

૬૩૧, ૬૪૨, ૬૯૪; -નાં દશ લક્ષણ

૫૨૪; -નાં સાત લક્ષણ ૫૨૩

સુધિર ૩૭૨

સુધેણા ૬૦૦

સુધુતરઆયામા ૮૮૦

સુસાગર ૩૬૮

સુસામાન ૩૭૧

સુસીમા ૫૭૬, ૬૨૬, ૬૯૭, ૭૫૭

સુરુર ૩૬૯

સુસૂચી ૩૭૦

સુરવર ૩૭૦, -નામ ૮૪

સુરવરા ૪૮૮

સુહસ્તીકૂટ ૫૮૬

સુંદર ૬૯૭; -બાહુ ૬૯૭

સુંદરી ૭૬૦; -નન્દ ૭૬૦

સુંસમા ૨૬૦

સૂક્ષ્મ ૧૭૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૫૩૧, ૬૮૬,

-અપર્યાપ્ત ૧૯૨; -ક્રિયા અનિવૃત્તિ

૧૫૨; -નામ ૮૩; -પર્યાપ્ત ૧૯૩,

-સંપરાય ૯૨, ૧૦૪, ૭૨૦,

-સંપરાય સંયમ ૨૯૫; -સંપરાય

સરાગસંયમ ૨૯૨

સૂતેલો કેવી રીતે બળે ૮૯૨

સૂત્ર ૨૬૫, ૨૪૮, -૯, ૨૬૧, ૪૬૦;

-કૃત ૨૩૧, ૨૩૪; -કૃતનિર્ણયિત

૩૪; -કૃતાંગ ૭, ૩૪, ૪૨, ૪૯, ૫૧,

૫૫, ૭૭, ૭૮, ૯૪, ૧૨૫, ૨૫૫,

૨૫૬, ૨૬૦, ૩૩૫-૬, ૭૨૭; -ખેલ

૮૮૪; -ધર ૮૧૬, ૮૨૩; -પ્રત્યનીક

૭૭૬; -રુચિ ૧૫૧, ૨૭૬; -વાચના

૭૮૪; -શ્રુતધર્મ ૧૨, -અર્થ ૮૨૩

સૂર ૩૬૯, ૭૪૬; -કાત ૩૬૯-૭૦; -કૂટ

૩૬૯; -દેવ ૭૨૫; -દેવ ૩૬૯;

-પ્રભ ૩૬૯-૭૦; -લેશ્ય ૩૬૯,

૩૭૦; -વર્ણ ૩૬૯; -શૃંગ ૩૬૯;

-શ્રી ૭૪૬; -સૂષ ૩૬૯, ૩૭૦;

-આભ ૩૬૯; -આવર્ત ૩૬૯;

-ઉત્તરાવત સંક ૩૬૯

સૂર્ય ૨૫૮, ૩૭૦, ૪૫૬-૪૬૩, ૪૮૨,

૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૦, ૫૦૧-૨, ૫૦૪

-૫, ૫૦૭, ૫૫૬, ૫૬૫, ૬૦૪,

૬૧૭, ૬૯૬, ૭૨૨; -કૂટ ૭૩૦;

-ચરિત ૮૮૩; -તાપ ૫૦૨-દેવ

૩૭૦; -યર્વત ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૪-

૫, -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૬૦૫, ૬૦૬;

-પ્રભા ૪૮૯, ૭૦૧; -મંડલ ૪૫૭,

૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૩, ૫૦૩; -વર્ણ

૩૭૦; -વિમાન ૪૫૮; -શૃંગ ૩૭૦;

-હ્રદ ૬૩૫; -આભ ૪૭૪; -અવ-

તરણ ૫૬૬; -આવર્ત ૩૭૦, ૫૬૬;

ઉત્તરાવત સંક ૩૭૦; -કિંચ ૫૦૫

સેકારાનુયોગ ૮૭૭

સેનપ્રસ ૭૮૮

સેના ૬૯૬, ૮૬૩, -કથા ૪૪; -પતિ

૪૬૧-૩, ૭૫૧

સેન્દ્રિય ૧૭૨, ૪૨૬, ૫૫૪

સેય ૭૨૪, ૭૪૩

સેવા ૩૨૧, ૮૩૧

સેવાર્ત ૪૦૮

सैन्य ४६१, ४६३

सोपक्षम ३४७

सोम ४८३, ४८५, ४८७, ४८९-९०,
४९५, ४९७, ५०५, ७१६, ७५३,
—अह ७३२, —हता ५६६; —हव
५६६; —प्रक्ष ४६६

सोमा ४८६, ५६६, ७०२

सोमिल २५७

सौगन्धिक कंड ५१५, ५६८, ५७६

सौगन्धिका ५८८

सौदाभिनी ४५४, ४८६

सौदाभी ४६१

सौधर्म ४१, १३७, १६६, २१५, २३६,
२८२, ३६०, ३६२, ३६८, ४०६,
४२३-४, ४४१, ४६६, ४७०,
४७२-३, ४७६, ४७८, ४७९,
४८०-३, ५१०-१, ५६०,
—अवत सक्ष ४७३, ४७७

सौलाय्यकर ८८३

सौमनस ४७१, ४७३, ५६८, ५८२,
५८५, ६२६, ६३१, ६३४-५,
६४०; —कृष्ट ५८८; —वक्षरकार ५८८,
—वन ६२७, ६३४

सौमना ६४६

सौम्य ८४७

सौर्धपुर ६६८

सौवर्तिक २४६, ६०६, ८२६

सौनीरक ३०६

स्कंध १६६, ५१६, ५३१, ५३८, ५४३,
—गीर्ण १६८, —आवारनिवेश ८८३

स्थलथर ३२३, ३६३

स्थानकवासी ५२

स्तंभ ७५

स्तनितकुमार १७७, ४४१, ४६५; —छन्द
४८२

स्तिमित ३२६

स्तेनोच्छट ६७६

स्तोक १६४, ५२१

स्त्यानर्धि ७४, १५४

स्त्री २१, ११६, १६१, ३२३, ७५१,
७५३, ८५४-५, ८७२; —कथा ४३,
४४, २७२; —कथावर्णन ११२;
—तीर्थ ८६१; —ने प्रमन्या ७८७;
—परिज्ञा २५६, २८१ ३६१; —३५
३६५, —लक्ष्म ८८३; —लिंगसिद्ध
१८६, —वेह ७६, ३२२; वेहक १७४

स्थलथरी ३२३

स्थविर १३, ३३, १२७, २५८, ३२५,
३४४, ४४७, ७७४; —कल्प ८०४;
—कल्पस्थिति ७७८; —पक्ष २५८;
—प्रत्यनीक ७७६; —वाही १६०

स्थडिल ३४

स्थान २३१, ३१८, —गुण ५२०

स्थानातिष्ठ १६

स्थानागतिक १२६

स्थानांगशास्त्र २३५, २५५, ३२८, ३३०,
३४५, ३५७, ४२१, ४५३

स्थापक २२६

स्थापना ३३६, —सर्व १७०, —अनतक
८६२, —छन्द ४८०, —कर्म २२४;
—पुरुष ८१६, —सत्य १०६, ११०,
१२२; —श्लोक ५५३

स्थापिता २५४

स्थावर ६०, १७७, १६१, १६४, ३२२,
४१८, ४२२, ५५४-६, —काय १६३,
१६४, ३५८, ३६०, ३६६, ४०८;
—नाम ८३

स्थितात्मा ८७४

स्थिति ६३, ६५, २८२, ३४५, ३७४,

૩૭૬, ૪૩૮; -કીદીરણોપક્રમ ૫૮;
-અલ્પબહુત્વ ૫૯; -કીપશમનોપક્રમ
૫૮; -કર્મ ૫૬; -ધાત ૧૦૩; -નામ-
નિધતાયુ ૮૦; -નિકાચિત ૬૦;
-નિષેત ૫૯; -પરિણામ ૮૧;
-બંધ ૫૩; -બંધનોપક્રમ ૫૭;
-બંધનપરિણામ ૮૧; -લેશ્ય ૩૮૪;
-વિપરિણામનો પક્રમ ૫૮

સ્થિરનામ ૮૩

સ્થિરસત્ત્વ ૮૩૫, ૮૩૬

સ્થૂલ ૫૩૧; -અહતાહાન વિરમણ
૧૦૮; -ત્રસ ૧૯૪; -પ્રાણપ્રતિપાત-
વિરમણ ૧૦૬; -મુષાવાહવિરમણ
૧૦૮

સ્નાતક ૨૮૭; ૨૮૯, ૪૪૮; -નિર્ઘન્ય
૨૮૯

સ્નાન ૩૦

સ્તિબંધ ૫૪૪

સ્નેહ ૩૮; -વિકૃતિ ૩૭૯; -સૂક્ષ્મ ૧૯૯
સ્પર્શ ૯૨, ૨૧૦, ૩૪૭, ૪૦૬, ૫૧૯,
૫૪૪-૬, ૬૦૬; -નામ ૮૨;
-નેન્દ્રિય ૨૧૦; -નેન્દ્રિયઅસંવર
૪૮; -નેન્દ્રિય સંવર ૧૦૭;
-નેન્દ્રિયસાતા ૭૪; -પરિચારક ૪૧;
-પરિણામ ૫૩૩-૪; -ઇન્દ્રિયનિગ્રહ
૩૦૦; -ઇન્દ્રિયરાગોપરતિ ૧૧૩

સ્પૃષ્ઠ ૩૩૫; -અસ્પૃષ્ઠ ૨૪૯, -શ્રેણી ૨૪૮

સ્ફુટા ૪૮૮

સ્મૃતિ ૪૩૫; -અલ ૪૩૫; -શ્ર'શ ૪૩

સ્પાદાદ ૩૩૮

સ્વકૃત દોષ ૨૩૦

સ્વહારસંતોષ ૧૦૮

સ્વપ્ન ૨૫૮, ૨૬૫; -નું ક્ષણ ૭૨૧;
દર્શન ૩૨, ૨૭૯; -અન્ટિકપ્રતિ-
ઃમણ ૧૪૨

સ્વભાવ ૪૪૫-૬; -વાદી ૪૪૬

સ્વચંચલ ૬૮૭

સ્વચંચલ ૫૬૬, ૬૦૬, ૬૮૯, ૭૨૫

સ્વચંચલ ૭૪૩

સ્વચંચલ ૩૬૯, ૩૭૪, ૭૦૩, ૭૫૩,

૭૫૯; -રમણ ૩૬૯, ૪૪૩-૪, ૫૫૯,

૫૬૨; -વાસુદેવ ૭૫૬

સ્વચંચલ ૧૮૮

સ્વર ૨૬૫, ૭૮૯, ૮૮૨; -ગત ૮૮૩

સ્વરમંડલ ૮૭૯, ૮૮૨

સ્વરૂપવર્ણન ૨૮૬

સ્વર્ગ ૨૦૯

સ્વલક્ષણદોષ ૨૨૯

સ્વલચનનિરાકૃત ૨૩૦

સ્વલિંગસિદ્ધિ ૧૮૯

સ્વસમય ૨૩૪-૬, ૨૪૮

સ્વસિદ્ધાંત ૨૪૯, ૨૬૧

સ્વસ્તિક ૫૯૨, ૬૦૬, ૬૫૨

સ્વહસ્તિકા ૪૧૫

સ્વાતી ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૯, ૫૦૮, ૫૮૦,

૫૮૧, ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૩૨, ૭૧૫;

-દેવ ૬૨૦; -શુદ્ધ ૭૨૬

સ્વાદિમ ૩૭૮

સ્વાધ્યાય ૩૪, ૧૨૯, ૧૪૭, ૧૪૮,

૧૪૯, ૭૬૪

સ્વામિલી ૮૪૭

સ્વાર્થી ૮૨૬, ૮૩૨

સ્વાહસ્તિકા ૪૧૩

હૃદયકાર ૮૯૩

હૃત્યપાલ ૬૩૩

હૃદયકર્ણ ૬૧૬

હૃદયલક્ષણ ૮૮૩

હૃદયવીથિ ૪૬૭

હૃદયાનીક ૪૯૧, ૪૯૪

હરિ પદ્મ, ૫૦૬, ૬૩૬-૮, ૮૪૦,
-કાંતા ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૬૭-૮,
૬૦૧, ૬૨૩, ૬૩૦, ૬૩૭-૮,
-કાંતાપ્રપાતક્ર્મ પદ્મ, ૬૨૩; -ફે
પદ્મ; -કેશી ૮૨૮; -કેશી ૨૬૨,
-પ્રપાતક્ર્મ પદ્મ, ૬૨૩

હરિભૈરવમેધી ૪૬૪-૫

હરિતસૂક્ત ૧૬૬

હરિદ્ર ૪૦૬, ૫૪૪, -અભિનતિ ૨૦૪

હરિભદ્ર ૫૫, ૯૪, ૧૧૮

હરિવર્ધ ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૫, ૫૮૬,
૫૯૦, ૬૦૭-૮, ૬૨૦, ૬૩૧,
૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૫૮

હરિવંશ ૨૦૩, ૨૫૦; -કુલોત્પત્તિ ૮૬૧

હરિવંશપુરાણ ૬૬૪, ૬૦૩, ૭૦૬,
૭૦૮-૯, ૭૧૧-૨, ૭૧૬

હરિષેણ્યકવર્તી ૭૪૭-૯, ૭૫૬

હરિસલિલા પદ્મ, ૫૬૮, ૬૦૧, ૬૨૪

હરિસહ ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૬૧, ૫૬૩

હલ્લકમી ૨૮૬

હરત ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮ -૬૦૪;
-કર્મ ૧૪૩-૪; -હિતરા ૭૦૧

હરિતકર્ણ ૬૧૭

હરિતનાપુર ૫૭૭, ૭૪૩, ૭૫૩

હરિતમુખ ૬૧૬

હરિતશિક્ષા ૮૮૩

હરતી ૭૫૧

હંસગર્ભકાંડ ૫૧૫

હાડહડા ૨૫૪

હાથ ૮૮૭

હાથી ૮૫૭, ૮૬૦, ૮૬૧

હાનિ ૪૧૬

હાથની ૩૪૮

હાર ૨૫૮

હારિત ૮૪૬, ૮૪૭; -અચન ૭૩૬

હારથ ૭૬, ૪૮૨; -નિમિત્ત ૩૬; -રતિ
૪૮૨; -વિવેક ૧૧૨

હિંસા ૪૨, ૨૦૬, ૨૬૮; -હંડ ૪૬,
૪૧૫

હિત ૮૪૨, -કર્તા ૨૬; -હારી ૨૫

હિમવંત ૨૦૩, ૫૮૦, ૫૭૨, ૫૭૪,
૬૨૬, ૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૪૪,
૬૫૮

હિમવાન ૫૮૬, ૬૦૭, ૬૧૬, ૬૩૧,
૬૫૨; -વર્ધધર ૬૧૫

હિરણ્યપાક ૮૮૩

હિરણ્યવંત ૨૦૩, ૫૭૦-૨, ૫૭૪,
૫૯૦, ૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૫૮;
-વર્ધ ૬૨૦, ૬૩૧

હિરણ્યવાન ૬૦૭

હિથમાન ૨૬૮

હીલિત વચન ૩૦૨

હુડસરયાન ૪૦૬

હુલ્લ ૧૬૫, ૮૮૭; -અગ ૧૬૫, ૮૮૭

હુલ્લ ૨૨૫-૭, ૨૨૬, -હોષ ૨૨૬;
-વાહ ૨૬૦

હુમંત ૫૨૭

હુમઅન્દાયાથ ૬૬૦, ૬૬૨

હુમક ૩૬૫; -ગર્ભ ૩૬૫

હુમવત ૫૬૧

હુલ્લ ૬૩૦, ૬૩૨; -નાંદાર ૬૬૭

હુલ્લ ૫૪૪, ૫૪૭; -ગોરવપરિણામ ૮૨

હુલ્લ ૪૮૮, ૫૮૬, ૫૯૦, ૫૯૪, ૬૩૨,
૬૩૭, ૬૫૩; -દેવી ૫૬૪, ૫૬૫,
૬૨૨; -બલ ૪૩૫; -મનઃસત્વ

૮૩૫, ૮૩૬; -સત્વ ૮૩૫, ૮૩૬